

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JOZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.”
2. Kor. 3. 17.

TIZEDIK ÉVFOLYAM.

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA FORSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1866.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNEI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.“

2. Kor. 3. 17.

— X. évfolyam. I. szállítvány. —

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA FORSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1866.

ALBION LITHOGRAPH

PRINTED AND PUBLISHED BY

ALBION LITHOGRAPH

ALBION LITHOGRAPH

ALBION LITHOGRAPH

ALBION LITHOGRAPH

ALBION LITHOGRAPH

ALBION LITHOGRAPH

ALBION LITHOGRAPH

Az önbizonyosság germán eszménye vagy a protestáns ideál.

(Rosenkranznak „a költészet és története“ című munkájából.)

A rezignációnak byzanti eszménye ismét felállította a theizmust. Theokráciája államegyházzá lett vala; a didaktikai elem, mint a bölcsesség ideáljának sajátsága, a hymnikában és tankölteményben, a nagy theologiai dogma-képzés mellett, igen előtérbe lépett. A lovagiságnak román eszménye az ethnicizmust reprodukálta. Az egyház egyházállammá lett vala; a plastikai-naiv elem, mint a szépség ideáljának sajátsága, az öszves képző művészet ezerféle alkotásaiban, a költészi alak érzéki világosságában, a görög-római régiség buzgó utánzásában, a nemzeti kezdetek megvetéséig sőt elfeledéséig ment. A szentek és ereklyéik kultusa új polytheizmust alapított meg.

De a román ideálban dualizmus létezett. A lovagiság áldozatkész önodaadás volt a szabadság valósításáért. Ezen önodaadás volt a nagy szerzetességben mint a lovagiságban. Cselekvényében a byzanti resignációt magába foglalta, de megkezdette a keresztes háborút saracenek, szlávok, poroszok, afrikaiak, amerikaiak, albigensiek, általában mástíhvők, még a zsidók ellen is, kiknek köréből pedig a Názáreti eredetét vette. Hódítólag viselte magát, mint az pogány népek csoportozatában a lovagias Párszok. De a lovagiság a szabadság eszményének igen egyoldalú módon felelt meg. Felette

nagy nyomatékot helyezett az anyagi erőre, mely által az egyes végre is csak az egyesnek irányában teheti magát függetlenné. Az ebben rejtőző nyereséget megneemesíté az által, hogy rajongó nőszeretetnek adta magát, azonban ezt anyagi vagy legalább erkölcsi nászszegéssel megfertőztette. Megfordítva a szerzetesség absztrakt spirituálizmusnak adta magát, hogy a testet mortifikáció és nötlenség által apáthiáig kényszerítse le. A lovagi és szerzetesi egyediség atomistikájával szemközt kifejlődött tehát a polgári község, mely a család szentségét emelte ki. Ezen városi köztársaságok Olasz, Német, Spanyol, Franciaországban, Németalföldön, gazdagították egyszersmind a műveltségi életet a munkának nagyobb megosztása által, és a drámai művészet földévé lettek, mely a lovagi lyrikumot és epikumot magában absorbeálta, és kezdetben úgy jelent meg mint az egyházi kultusnak egy momentuma, míg aesthetikai önnállóságra erősödött meg. A polgári községek közbevetése által sikerült a korlátlan monarkhiának a lovagi önkényt megtörni és a dacos vazallokat engedelmes udvarnokokká átváltoztatni. E pillanattal, egy szép Fülöp és I. Ferenc, egy Kastiliai Ferdinánd és V. Károly, egy III. Rikárd és VIII. Henrikkel, nem számítva a sok apró olasz és német tyrannokat, a lovagi ideál a felbomlásnak volt átengedve. A löfegyver feltalálása a lovagok túlságos gimnasztikai fegyvermesterségét feleslegessé tette, mert a mint mondák, egy polgári puska oly jól elsül mint egy nemesi, és Ariosto el is átkozza azért az ő Orlando-jában a lőpor feltalálását mint a lovagiságnak és kiváltságos vitézségének bukását. A gazdagabb városi és fényesebb udvari étellel intellektuális műveltség szüksége idéztetett elő, mely a feudális küzdelmeknek és az egyház lovagiságának emlékeitől ösztönszerűleg fordult egy semleges anyaghoz. Ez az, antik mithologia és költészet, általában a görög-római régiség volt. Az Olymp istenei a keresztyén szentekhez csatlakoztak: Ovidius Metamorphosisai az egyházi legendák-

hoz; a trojai háború és nagy Sándor történetei Artus és Nagy Károly regéihez. A tartalom végre mindinkább közönyös lett, és általában az antik formák utánzása divatozott, úgy, hogy még nagyszámú szavakat is átvettek a görög és latinból az újabb nyelvekbe, hogy állított szegénységek és ügyetlenségekön segítsenek. De ezen egész fejlődésben azon dualizmus létezett, hogy a szabadság az ő igazságának öntudatát csak annak ellentételében bírta. Ott találjuk a kereszttyént, amint magát mint hívőt a hitetlen elleni harcban; a lovagot, amint magát mint nemest a polgárnak; a polgárt, amint magát mint patriciust a plebejusnak; a szeretőt, amint magát mint vágytársat a szeretett nő férjének; a szerzetest, amint magát mint szentet minden csupán világi embereknek ellenében eszméli. Az általános emberinek tudata még merő partikuláris, arisztokratikus formákban sinlődött. Az erkölcsi-ség még nem volt autonomilag öntudatos, hanem az egyoldalú fogadástétel asketikus alakjában jelent meg, a mely folyvást harcra hívta ki az ő ellentételét. A megváltás maga végre épen oly megfoghatlan csoda volt, mikép a gonosznak eredete egy szerencsétlen vakeset. Az o l a s z o k szerelem-eszményében a szerelem vagy transcendentális idealizmus ekstátikus álma volt, mint Dante, Petrárka, Bruno-nál, vagy buja realizmus érzéki mámora mint Aretino cynizmusában. A s p a n y o l o k hiteszményében a szabadság a társadalmi dogmák tekintélyének minden kritika, bírálat nélkül alája vettetett, és az ember boldogsága, sőt még csak külső megmentése is csodának műve volt. Például Kalderonnak „a kereszthez való áhítatosságában“ az atya meg akarja ölni leányát; Julia megöleli a kő keresztet — és ez elrepül vele zárdájába. A f r a n c z i á k becsületeszményében az öntudat mindig magán kívül a mások öntudatára való reflexióban volt. A francia tragédia a legfényesebb mondásokban elég sokszor kifejezte, hogy csak a becsület elvesztésével van minden elvesztve, és az alaki becsület fentartásában találta

az absztrakt vigasztalást minden más szerencse megsemmisülésénél. A francia komédia Molière Misanthrop-jában egy barátjától és szeretőjétől megcsalatott ember rémitő érzelmét francia értelemben fejezte ki, midőn Alceste végül azt mondja, hogy a földnek egy félreeső zúgát akarja felkeresni: où d'être homme d'honneur on ait la liberté, a hol szabad becsületes embernek lenni.

A szabadság ideáljának az önelhatározás és fatalizmus az önbizonyosság és fantasztikus bizonytalanság dualizmusát az ő valóstítása magasabb alakításával kelle megszüntetni. Mi ezt az önbizonyosság germán ideáljának neveztük. Félreértés mellőzéséért itt is kinyilatkoztatjuk, hogy a dolog nekünk nem a néven fordul meg, hogy jól tudjuk mennyire elégtelen a költészeti tünemények megmérhetlen gazdagsága irányában, melyet jellemeznie kellene, de ismételjük, hogy mindamelletl ily elnevezések kísérletét méréselnünk kell, ha az eddigi határozatlanságból ki akarunk vergődni, mely csupán formaszerinti chronologiai és ethnografiai jellemzésekben áll. Germánnak mondtuk, mivel a költészet nemzeti képviselőire való tekintettel előbb a bizanti, aztán a román ideált accentuáltuk. A germán elembe, amint az a barbar átmeneti népek kedélyeszményéből először következtettük, már mint jellemző mozzanat mutatkozott az önbizonyosság. Ezen alapszik Troneggi Hagen sajtósága nagysága a Nibelungen-ben.

De épen oly helyesen beszélhetnénk a protestáns ideálról, mert a protestantizmus, a mi felfogásunk szerint, a keresztyénség azon alakja, melyben az először jut igazsága szabad bizonyosságához, és még csak azzal igazsága szabad valószínűségéhez. A protestantizmusról való fogalmunk theológiai igazolását, a mely szerint az a tökéletesbedhetése végtelenségéből szakadatlan önkritika által tovább fejlődő keresztyénség, — másutt adtuk, (Ronsenkranz, Encyklopädie der theolog. Wissensch. 2-te Aufl. Halle 1845.) és itt nem

akarjuk ismételni. Azért csak azt jegyezzük meg, hogy mi a protestántizmus alatt azon vallást értjük, mely az elméleti és gyakorlati szabadság eszét teszi hite kriteriumává. Minden religióban létezik egy misztikus momentum. De ez nem zárja ki, hogy mind Istenről, mind magunkról és hozzá való viszonyunk lényegéről magunknak helyes fogalmakat ne képezzünk: mert mint Krisztus mondja, tartozunk az igazságot megismerni, mivel az szabaddá teszen. A keresztyénségnek észt tulajdonítani, azaz örök benső, isteni kényszerűséget, ez a feltétlen előzmény, mely nélkül nem bírna képességgel világ-religió lenni. Megfordítva igen is innen a kimaradhatlan és minden elfogult fanatikust oly érzékenyen illető állítás következik az ész keresztyéniségéről. A hit kritikája ellen mindig a kétkedés rontásának veszélye érvényesítettik, hanem a rombolás e félelme nem szünteti meg a kétséget. A protestáns egyház ugyan elég sokszor visszaesett a római katolikusok fanatizmusába, minden heterodoxiát ellenségesen üldözni, és mástivőket külső hatalom által elnyomni, hanem ily kegyetlenség tehetetlen az önmagát értő szeretet lelke ellenében. A kétkedés visszatér, és csak megismerése által oldhatni meg. Azért filozofia nélkül a protestantizmus könnyen a pártoskodás atomisztikájába süllyed, mely vagy az írás betűjén csügg, vagy az érzelem és képzelet szubjektívizmusából indul ki és rajongássá válik.

Külsőleg a protestantizmus a római katolikus egyház kritikájával kezdődött, melyet a biblia tekintélyére támasztott. De mihelyt az által saját lételetét megalapította és elismertetésének jogosultságát kivívta, magának a bibliának kellett a kritika tárgyává lenni. Ezen kritika az, melynek a religió fogalmában oly nagy és valódi haladásunkat, és a bibliának, oly őszinte tiszteletét köszönjük, mint ama csodá'atos világkönyvek legmagasztosabbjának, melyek mint a népek élete kulturájának óriás határkövei állanak fenn. A biblia iránti babonás és szolgai tisztelet a protestantizmus tudomá-

nya által szabad bámulat és szeretetté változtatott. De ezen megismerés nem románoktól hanem germánoktól, név szerint németektől és angoloktól származott. A román katolikuskoktól a gúny jött azon ellenmondás ellen, hogy a biblia mint egyenest Istentől sugallott könyv betűjének minden kritika nélkül kelljen magát alávetni. De a németek, Leibnitz és Lessing, Herder és Hamann, Göthe és Kant a bibliát nagyra becsülték.

Mind ezt itt csak megérinthetjük, annak megfoghatóvá tétele végett, hogy a protestáns költészetnek lényegesen az ember azon küzdelme kifejezésének kell lenni, melyet az Istennel való meghasonlása és kiengesztelődésének öntudatáért küzd. Osupán eszthetikai fogalmak itt nem elégségesek. Itt, mint Schelling mondaná, theogoniai processusról van szó. A költészeti alakok eléggé ki vannak merítve, de a poézis a népek legtulfinomítottabb műveltségi életében ismét megváltásuk tényezője lesz. Vegyük az újabb kor legnagyobb költőit, Shakespearet, Milont, Voltairet, Klopstockot, Göthét, Byront, és mindnyájuknál azon irányt találjuk, hogy a lélek eszményi bensőségét az ő autonom szabadságában mutassák fel. Shakespeare a tett öntudatát a legelrejtettebb eredete fölfedezéséig követte; Milton az újabbkori sátánt alkotta, ki magát Istentől elszakadása boldogtalan kevélységének öntudatában tükrözi és ezen öntudatot mint a valódi poklot tudja; Voltaire Candide-ban azon tévedést üldözte, mely által a szabadság öntudata, a praestabiliált harmonia mekhanizmusának elidegenítve, lerontatik; Klopstock a megváltás öntudatos kéjében úszik és az első költő, a ki a szabadság nevét egyszerűen kimondja, és benne a fület elbájoló ezüst hangot hallja; Göthe az ő Faustjában a protestáns öntudat történetét adta, amint az a hittől skeptikusan elszakad, gonoszszá lesz, magán felülemelkedik, és törekvésében megváltást, kiengesztelést talál; végre Byron az öntudat misztériumát mind a gonosznak létrejöttében, mind a bűn megszüntetésében, marandó vonásokkal rajzolta Kain és Manfred-ban. Mivel a g o

nosza benne az ő kényszerűségét megsemmisítő szabadságnak szabad produktuma, azért lesz a szabadság eszményének körében az abszolút érdekes tárgy. Különbséget kell tenni a gonosz, vérengző, gyalázatos tetteknek, és a gonosznak a szabadság eszméjeért való előadása között. Amaz előfordul minden eposi és drámai költészetben, de ez az újabbkori poézis sajátsága. A középkor miszteriumaiban és azok legtökéletesebb alakításában a spanyol auto-kban a gonosz a komikumba fordítottat által. Tehetlensége nevetségessé tétetik, és a diablo predikátor-ban a gyermek Jézust látjuk, amint az ördögöt szerzetes ruhába kényszeríti és vele egy kolostor javára predikáltat. Ezen fordulat nem hiányzik ugyan a protestáns költészetben, hanem nála ez inkább csak öröklött. A gonosz tragikuma inkább sajátságos nékie, és Shakespeare, mint előadásának mestere, a legnagyobb költője.

Ezen kifejezés „önbizonyosság“ tulajdonkép csak alaki szubjektív momentumát jeleli az öntudatnak. De a reál, objektív momentum is hozzá tartozik, mert kell, hogy a bizonyosság az igazságot mint tartalmát eszmélje. Azért ezen oldal adja a történeti kifejlődés exponensét, melytől már az olaszok és spanyolok elmaradnak, mert ők a teljes katolicismusban megállapodtak. Ők csak a francia novantik ideál-alakjait sajátítják el, az olaszok Chiári és Goldoni, a spanyolok Luzan által. A haladási mozgalom pedig a németek, angolok és franciák által eszközöltetik. A németeknél a római katolikus semipelaginsimussal való szakadás egész élességében jön létre; de a reformáció nem hathatja által az egész nemzetet; a római olasz elem évszázadok folytán igen hatalmas lett benne, és fentartja magát délen és nyugoton az éjszak és kelet ellenében. A nemzet katolikusok és protestánsokra oszlik meg, s ennek következése a költészetre az irányok anarkhiája. Angolhonban a római katolicismus elleni reakció politikailag még határozottabb mint Németthonban, de egyházilag a románizmus külszíne fenn van tartva. A kö-

zépkor elemei alakilag még konzerváltak, és ezen a közép és ujabbkor között ingadozó időszakban jut a Shakespeari drámának ama csodálatos poéziséhez, melyben az erkölcsi világrend a protestantismus fogalma szerint, de még a legtisztább romantica színével adatik elő. Azonban a protestáns elv visszahat ezen romantika ellen, melyben még a katholicismust elrejtve lenni féli. Skóciában a fanatikusan bibliahívő protestantizmus mindig ellentétben állott az angol püspöki-egyházzal. A puritanizmus belőle támadott ez ellen, hogy theokráciai köztársaságot alapítson, és minden romantikát, általában minden poézist, a zsoltárokon kívül, kiirtson. Midőn ezen nivellirozás megszűnt, a költészet először a franciák novantik ideáljához fordult, kiknél az angol királyok mint menekültek pártfogást és vendégszerető fogadtatást találtak. Dryden és Pope lettek az alaki korrektség költői. — A franciáknál hasonlóan megkísértette a protestantizmus a reformációt, de az olaszok által Párisban oly mélyen meggyökerezett romanizmus a legvérengzőbb háborúk és gyilkolásokban küzdött ellene és külsőleg győzött. De bensőleg fentartá magát mint a felvilágosodás polemikája, a jesuitaivá vált katholicismus ellen. Ezen polemika katholikusoktól származott, és ingereltségében a katholicismust a keresztyéniséggel összetévesztette, elcserélte. Voltaire, Rousseau, Diderot voltak képviselői ezen jesuitaellenes iránynak, mely vallástalannak látszó szenvedélyessége dacára valósággal az igaz evangéliumhoz sokszor közelebb állott, mint a hivatalos egyháziság. Kevés embert nehezebb megítélni mint e hármat, mivel egyrésről koruk frivol alakjait felvették, másrésről pedig a legnagyobb és legőszintébb vágyat táplálták a szabadság és humanitás után. Gyakran azt vélik, hogy ez óriás szellemeket, egyes nyilatkozatok nyomán, melyek felőlők minden kompendiumokban hurcoltatnak, elítélhetik, azonban kétértelmű helyzetökben joguk van mélyebb méltánylásra. Tartalomra nézve szimpathizált

velők az angol humor és a német humanitás. Ez utóbbi a hellenizmushoz is visszatért, s ezzeli összeköttetésében sokkal magasabb és tisztább műideálhoz jutott fel mint a franciák novantikja volt. A franciáknál aztán a humanizmusnak a monarchiai absolutizmus és egyházi jesuitizmus ellen folytatott harca közben a forradalom tört ki, de az nálók, mivel az egyházi reformot még mindig kizárják, minden vérengző újítások dacára, mindig ismét a római caesárság absolutizmusába süllyed vissza. A szocializmus és kommunizmus az igazi községet és a lelkiismeret evangéliumi szabadsága szükségének álarcazott alakjai. De a forradalom túlságainak mindannyiszor a középkori romantika reakciója volt következőképpen, mely erőtettségével ismét a blazirt ironia hatványozott alakjában a felvilágosodás polemikáját vonta maga után. Az újabbkori romantika a középkori ideál igazságában való hitét proklamálja, de azzal vagy maga sem bír többé, vagy vele racionalis jelenünkkel szemközt úgy áll mint egy Don Quixote. Azért, hogy magát elámítsa fanatikus lesz, és a valóság ellenmondásaiból a regés illúziók holdvilágos bűvéjébe álmodja magát által. A blazirt ironia pedig, mely mint saját eredménye belőle származik, és azért a formákban még gyakran egészen romantikus, éppen oly annyira nélkülözi az erkölcsi komolyságot, a világfájdalommal játszik, a család szent kötelékeit tépdeli, a patriotizmust gúnyolja, és önzése ábrándképeivel való kacérkodásba süllyed le, melyek nem kevésbé üresek mint a feudal-híterarchiai romantika grotesk lidércei. Azért a germán protestáns önbizonyosság igazi ideálja némileg még a jövőben van, és egészen új alakban talán még csak Éjszakamerika önmeghasonlásából fog keletkezni.

Perlaky Sándor.

Nézetek a Krisztus feltámadása körüli nézetekre.

1865. február 11. napján az amerikai Unio congressusának asztalára egy sajátos indítvány tétetett le, mely azt kívánja, hogy az egyesült államok törvényileg ismerjék el és jelentsék ki a Krisztusnak Istenségét.

Kétséget nem szenved, hogy az állam a Krisztus Istenségének dekretálására nem illetékes hatalom, ez a vallásos hit ügye, s e követelés a vallásos lelkiismeretet az államhatalom alá görbesztendi.

Azonban korunkban az Unio ezen indítványa igen magasztos moció azon korhadt Európával szemközt, hol egykor egy Robespierrennek kelle egy fő Lény létezését dekretálni, s mai nap a negativa kritika emberei élet feladatokul tűzték ki a vallás keresztyén pozitív alakját, a melyben az örök igazságoknak isteni szentesítékét bírjuk, a lelkekben megrendíteni.

„Für uns ist Jesus entweder gar nicht, oder nur als Mensch vorhanden.“ Így nyilatkozik a német nép előtt Strauss.

Renan pedig midőn a Krisztusnak a szent okmányok által tanított Istenségét semmivé teszi az ő román-hőisével és szerencsevadászával, kit ő a világnak felmutat, még is megengedi, hogy legalább fényes erkölcsi jelleme tekintetéből minden más halandók felett tiszteltessék.

Igy állván korunkban Európában a dolog, igen feltűnő, sőt providenciális jellemű mozzanatnak veendő, hogy a négy éves polgár háborúval elfoglalt, és állásánál fogva is anyagi irányu Amerika a Krisztusnak Istenségét égő politikai kérdései közé sorolja.

Ezen alkalomból kiindulva, feltettem magamban a világérdekű tár gy felett röviden nyilatkozni. És ezen szempontból, miután Pál apostol római levele szellemében a feltámadás a Krisztus Istenségét bizonyító tényesség, tüzetesen az ide vonatkozó nézeteket teszem vizsgálódásom tárgyává.

*   *   *

Weisse elismeri a feltámadott Krisztusnak reális jelenlétét a feltámadási tüneményekben. (Evangelische Geschichte).

Ewald úgy találja, hogy az egy „Schauen der Jünger, dem eine Realität entspricht.“

De e két theologiai nevezetességnek nézete is csak nézet és mind a kettő elismeri, hogy a Krisztus jelenléte a feltámadási jelenetekben reális, hanem még is csak „eine innere.“

Az anthropologikus álláspontu Schweitzer tanítja a reális, és non corporalis feltámadást, de e nézet a krisztusi individualitás teljességébe ütközik, bár ide a nyers physikai test az írás alapján nem absolute szükséges.

Schenkel és Strauss előtt e dolog már merő misztifikáció.

A feltámadás kérdésénél első helyen állanak a khristofániák, melyek a tanítványok körében történtek. De vajjon ezek objektív realék-e, vagy realék merően, de nem külső tények (objektív) s így csak víziók. De ha víziók, mutattassanak fel azon tényezők, melyek azokat eszközölhették. És vajjon elegendők-e azok?

Gebhardt lelkész (Die Auferstehung Christi, und ihre neuesten Gegner. Gotha 1864.) elégtelennek tartja csupán a tanítványok hitét, kedély és idegélet állapotát a feltámadott Krisztus víziója tényezésére, bár elhiszi azt, hogy Magdolnánál, s némely tanítványoknál nem sok kívántatott oda, hogy a belső izgatottság köréből a vízió terére juszanak.

Azonban Gebhardt lelkész nem látszik itt kellően ügyelni arra, miszerint a bibliai vízió reálítására megkívántatik okvetlen, hogy az kívülről adassék egy annak befogadására fogékony (receptív) léleknek, mint p. o. Péternek az ál-

latos lepedő. Ez teszi a különbséget a bibliai víziók és fán-tázmagóriák között.

A víziók hüpotezise ellen azonban Gebhardt már helyesen hozza fel, hogy abból a tanítványok későbbi tett-buzgóságát nem lehet kivezetni (lélektanilag, miután épen a nép legalsó osztálya az, mely hiú ábránd és álomért legkevesebbet tesz, s rendesen csak anyagi kilátás, s nyereség-remény után mozdul meg), de nem lehet kivezetni onnan az egyháznak történelmi keletkezését sem.

Güder és Keim belátják szintén, hogy az egyház keletkezését a víziók elméletéből megfejtteni nem lehet, és pedig főleg a hely színén (Jeruzsálemben), hol mindenki tanuja volt a Krisztus lealáztatásának és halálának. Az első keresztyén gyülekezetnek épen itt alakulása világosan mutatja, hogy az apostolok csak szilárd és kétségbevonhatlan tényekből meríthették azon bátorságot, és határozottságot, miszerint a Krisztus halálának helyén, az ő kivégzőivel szemközt, feltámadására hivatkozzanak, világosan kifejezván, hogy ők valósággal látták őt, és nem csak hogy úgy tűnt fel nekik, mint p. a jósoknak a jósi látmány.

Strausz azt állítja, hogy mind erre elengedő a tanítványoknak hite.

Lélektanilag elég-e, vagy csak Strausz életfelfogása szerint?

Az elsőt tagadják a valóságos tények. A tanítványok ugyan is a Jézus lealáztatását egyáltalában nem nézték oly rendületlenül, hogy bár kinek is állítani lehessen azt, miszerint hitők egyszerűen elegendő volt náluk a feltámadás vízióit tényezni. Szétfutottak, ez volt az első tény. Megtagadták, ez a második. Elbujtak, s úgy várták, hogy mi fog a Krisztussal s velők történni, ez a harmadik. Még eltakarításánál sem mutatták magokat, ezt Arimathiai József és Nikodem vitték véghez, s ez a negyedik tény. Ily tényállás után szó sem lehet többé oly hatványos hitről, mely a feltámadás vízióit tényezhetendi.

Ha a tanítványok Strausz szerint is hitték a Krisztus feltámadását, kérdés: minő alapon? Vagy feltámadás tényiségének alapján, vagy a víziók, vagy végre tanspekulációk alapján.

Az első legbiztosabb megoldása a megfélemllett tanítványok későbbi bátor, határozott fellépésének s az egyház történelmi keletkezésének. — A második közönséges és az anyagi élet napi gondjaival foglalkozó szegény emberekre nagy befolyással soha sem volt, legalább olyannal nem lehetett, hogy onnan akár az egyház keletkezését történelmileg megoldani lehessen, akár azon lelkesültséget megfejtteni, mely e szegény embereket nem anyagi jólétre, hanem súlyos szenvedésekre hívta fel. — A harmadik elszülhette ugyan azon hitet, hogy a Krisztusnak is fel kell támadnia, miután az isméti megtestesüléssel járó feltámadás dogmája Jób után a héber vallásos meggyőződésben nem közönséges tiszteletben állott kivált a farizeusok osztályánál, de ezen spekuláció a vele tüzetesen foglalkozók közül senkit sem ragadott víziókra azon időben, s a köznépre pedig a spekuláció soha sem gyakorolt tetemes befolyást.

Az apostolok egyházépítő hitének megszilárdítása végett a feltámadás tényiségére kétségbe vonhatlan szükség volt, ellenére Schweitzer és Gebhardt lelkész azon állításainak, miszerint az apostolok a feltámadás tényisége nélkül is fenntartandják hitöket a Krisztusba. Annyi bizonyos, hogy az általa a tanítványok előtt megjövendőlt feltámadás ténylegesége nélkül a Krisztus saját hitelét lerontandja azok előtt, kiket nem fényes anyagi kilátás reményével kötött magához, hanem önfeláldozásra hívott fel.

Hivatkoznak e férfiak állításaik igazolása végett a történelemnek azon nagy embereire, kiknek katasztrófáik követőiket elpártolásra nem bírhatták. Ez ugyan ott hol politikai s polgári érdekek, s anyagi haszon forognak szóban, megengedhető, de vallási teren a ragaszkodást hasonló esetben

csak két dolog eszközölheti: az elvbe vagy tanba való személyes bemenés, vagy pedig vak rajongás. Az elsöre a tanítványok a Sz. Lélek közöltetése előtt nem mutatnak semmi feljogosító alapot, a másodikat illetőleg a tanítványok ragaszkodása a rajongástól oly távol állott kivált e napokban, hogy őket komolyan e tekintetben soha senki sem vádolta.

Schweitzer a személyes feltámadás követelésében a Krisztus szellemének hatását a tanítványokra nézve nem látja komolyan méltányolva.

Azonban, ha vagy magunkat, vagy másokat misztifikálni nem akarjuk, ki kell nyíltan mondanunk, hogy az istenemberi teljes Krisztusegyén személyes, az az istenember-egyénségi feltámadása tagadásával a Krisztus istensége ellen van indirekte intézve a csapás, mert a feltámadás Pál apostolnak a római levélben kifejtett meggyőződése szerint is a Krisztus istenfiúságát igazoló tény, mi e levél bevezető szavaiból világosan kitűnik: „1. *Παυλος . . . ἀπορισμένος εἰς εὐαγγελιον Θεοῦ*. 3. *περι τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ*. 4. *τοῦ ὁρισθέντος υἱῶν Θεοῦ ἐν δυνάμει, κατὰ πνεῦμα ἁγιοσύνης, ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν*. E szavak értelmét azonban exegetic kell konstatálnom.

Υἱοῦ Θεοῦ, A Krisztusnak jelzése e szavakkal kettős értelmű. Elsőben is jelzik e szavak a Krisztust, mint ama *λόγος*-t, ki az Istenségnek örök kijelentője, a ki mivel eredetileg Istentől jő elő, jelvényesen (symbolice mint Origenes tanítja) Isten fiának neveztetik, a mennyiben az emberi nyelvnek nincs más kifejezése arra, hogy a leszármazó, és még is Istennek lényével teljesen egy, s ezt kijelentő valóságot jelölhetné, mint a *fiu*. Másodszor a mennyiben Istennek ezen örök kijelentője emberi természetet vett fel, s abban tényleg megjelent a világban, a Krisztus szintén Isten fiának neveztetik ezen theanthroposzi létminőségében is, hanem már csak *per communicationem idiomatum*, a mennyiben t. i. az isteni

és emberi természet szoros egyesülése miatt, a mi az egyik természet felől mondományoztatik, az bizonyos tekintetben a másakra is átvitethetik.

A mi ezen kifejtésnek történelmi értékét illeti, tagadhatatlan az, hogy az izráeliták saját királyaikat is Isten fiainak nevezték el, de κατ' ἐξοχην csak a Messiás mint legmagasb theokratikus király nevezhető így. Szent Irónk a Krisztust már a dogmás jelentőségében állítja eléünk, ki rendkívüli erőnyilatkozatok, s a halál legyőzése által magát magasan minden más emberi jelenségek fölé emelte.

Ἐν δυνάμει, erőben, azaz magasabb élet-vagy is erőnyilatkozat által. Az Írás tana szerint azon fényes rendkívüliségek, melyekkel a Krisztus magát, mint magasabb természet hordozóját, igazolta, rendesen δυνάμεις-oknak, erőnyilatkozatoknak neveztetnek el, tehát nem pusztán csudáknak, a mi csak a felfogónak lelki állapotára vezető kifejzés. A Krisztusban azon bibliai tények a benne élő isteni erőnek, vagy is abszolutumnak abszolút, vagy is közvetlen, de reá nézve a legnormálisabb nyilatkozatok.

A szyr fordítás után némely exegeták, u. m. Luther, Kramer, Rosenmüller és Tholuck e szavak ἐν δυνάμει így fordítják: hatalmasan, s a ὁρισθεὶς részesüléssel kötik össze. Tehát hatalmasan bebizonyított. Azonban sokkal természetesebb s így helyesebb az υἱὸς Θεοῦ-val kötni össze; mert így alapja jelöltetik ki az Író által kimutatott istenfiuságnak, t. i. az isteni erőnek birtoklása!

Κατὰ πνεῦμα ἁγιοσύνης. Tholuck úgy tanítja, hogy itt a ἁγιοσύνη a melléknév szerepét játsza, mint hasonló esetben a héber genitivusok általában, s így ez volna e kifejtésnek értelme: az ő szentséges szelleme szerint. Közönségesen a szent lélek vagy is az ő szent lelke szerint. De ha már a πνεῦμα ἁγίου-t vesszük, ez itt semmikép sem jelenti a harmadik isteni személyt, hanem a szent lélek valamint rendszeren csak bibliai kifejtése a kiható isteninek: úgy itt is. De

így már összeesnék a megelőző *δυναμις* értelmével, s tautológiát képezne. Ennél fogva helyesebbnek s mélyebbnek látszik azoknak magyarázata, kik a *πνεῦμα ἁγιοσύνης* alatt a Krisztus abszolút szentségét értik. Így már azután két külön tényezőivel találkozunk a feltámadásnak: a *δυναμις* teszi a külsőt, a *ἁγιοσύνη* teszi a belsőt.

ἔξ ἀναστάσεως νεκρῶν a halottak közül való feltámadásból. Ime a legmélyebb alap, a mely miatt a Krisztus bebizonyult történelmileg a mi szent Irónk szerint Isten fiának lenni, hogy t. i. legyőzte a halált, s feltámadott, hogy ezen külső történelmi érvek által a második halál legyőzetésének ténylegessége felől bizonyosokká tétessünk. Ezen feltámadás pedig csak úgy lehet a Krisztus Istenfiúságának bizonyítéka, ha ez *ἐν δυνάμει* és pedig *κατὰ πνεῦμα ἁγιοσύνης* történt meg; mert épen az ő abszolút szentsége lehetett az, mely miatt neki nem árthatott a halál, s a benne élő isteni *δυναμις* volt az, mely feloldozta a halál kötelékeit. Így az efezusi levélben is (1, 20.) a Krisztusnak feltámadása isteni erőnek eszközlése. E két tényező miatt van a Krisztusnak hatalma letenni vagy ismét felvenni az életet (János 10, 18.). Azonban e hatalom, s erő a Krisztust az írástan szerint csak atyávali magasabb egység alapján illeti meg. Azért Pál apostol más helyen (Rom. 6. 4.) a feltámadást *διὰ τῆς δόξης τοῦ πατρὸς* eszköztnék tanítja. E szerint a feltámadás oly hatalmi tény, mely kizárólag Istentől származhatik, s így nem a theanthroposzi egyén természetéből egyenesen kifolyó munkásság, hanem csak az isteniből. De a menyiben a munkásságnál a theanthroposzbani istenire tekintünk (a mely pontnál a fiu *ὁυσιατικῶς* egy az atyával) annyiban a Krisztus feltámadott saját erejéből, és még is Isten támasztotta fel a halálból (a benne élő isteni!). Így lesz megérthető mind szent irónknak azon nyilatkozata, hogy t. i. Istennek dicsősége azaz hatalma által támasztatott fel a Krisztus a halálból, mind pedig az, a mit Péter (Ap. Cs. 2, 24.) mond: Kit Isten feltámasztott, megold-

ván a halál fájdalmait; mert lehetetlen vala neki visszatartatnia általa t. i. a halál által. (Itt a feltámadás szükségessége a Krisztusban kerestetik.). Mind pedig a mit János ír: Annakokáért szeret engem az atya; mert én az én életemet leteszem, hogy ismét felvegyem azt; senki sem veszi el tőlem, hanem én magam teszem le azt szabad akaratom szerint. Vagyon hatalmam letenni azt, és vagyon hatalmam ismét felvenni azt

Ha már ezek után e helynek igaz értelme ez: a Krisztus bebizonyíttatott Isten fiának lenni azon feltámadása által, a mely isteni erő és abszolút szentsége az az teljes büntelensége következtében eszközöltetett: úgy itt két dolog állítatik:

α) A feltámadás oly tény, mely a Krisztus belső szentségének szükséges következménye. β) E feltámadás a Krisztus Istenségét igazoló tény.

E két pontra világosságot önt a Tim. 1. lev. 3, 16. „Minden esetre a vallásnak nagy titka az: Isten megjelent testben, megigazíttatott lélekben, láttatott az angyalok által, *Εδixαιωθη* szintén annyit tesz, hogy bebizonyíttatott lenni annak, a mi volt, vagy is igazoltatott *ἐν πνευματι* az az isteni természete által, a mely épen a feltámadásban lép diadalmasan előtérbe; mert a halálnak legyőzése kétségtelenül oly tény, melyet kizárólag Isten vihet véghez, azért ez egyszersmind a Krisztust isteni természet birtoklójául bemutató tény.

Tholuck a római levél 5. fejj. 10 versénél palingenetikus szempontból mutatja fel a feltámadás szükségességét: „Élete és halála az Idvezítőnek kétségkívül kiengesztelő jellemű, de nem bírand jelentőséggel, ha az ember azon halálnak eszközlése által az istenbeni új életre s az újjászülettek istenországába el nem juthat. De ez csak úgy történhetik meg, ha a Krisztus a sírből ismét feltámadott, s fejedelme lett azoknak, kiket megváltott, hogy

azokat valósággal részesítette azon javakban, melyeket nekik (lealáztatása stádiumán) szerzett.“

Ezen előzmény s az apostoli nyomok után tehát a feltámadás a Krisztus személyes élete kiváltságai felül tesz tanubizonyyságot. De másodsor az emberiség legfontosabb életkérdései t. i. személyes fenmaradásunk, a kiengesztelődés tényleges bevégeztsége s a megdicsőült halhatatlanság épen a feltámadás által lépven át a tanok sorából a tényekébe, a kedélyvilág kívánalmainak betöltésére és megnyugtatóására egyetemesen elegendő, másként pedig mint minden tan, úgy ezek is, csak szubjectiv jelentőséggel bírandnak, s annyi biztosítékkal, a mennyi és a minő iskola-mester tekintélye, vagy a vizsgálódónak lélekhangulata.

Midőn Gebhard lelkész azt állítja, hogy a tanítványoknak nem volt szükségök sem a Krisztus feltámadásának tényességére, sem a feltámadás vízió-szerű előterjesztvényeire, hogy az ő messianitása felől meggyőződjenek, állít valamit a tanítványok javára, a mit nekünk kérdésbe tenni szabad, sőt kell, már csak azért is, mert α) a szent okmányok alapján nekünk másról van bizonyos tudomásunk (a történelem érve); β) mert a feltámadás a Krisztus messianitásának halált legyőző hatalmának legfényesebb ténye (az apostoli tan érve); γ) mert épen a feltámadás és mennybemenetel által léptek legérdekesebb életkérdéseink a tanok sorából a tények sorába, s a ténység alakjában lett a tan egyetemes hatása, az emberiség köz kincse (a spekulatio érve.)

A keresztyénségben élő egyetemes igazságok észleletére az emberi ész az elmélkedés folytonossága által időjártával maga is felemelkedhetett volna, de soha sem adhatand azoknak oly kétségbe vonhatlan isteni biztosítékot, mint a minőt a tények hatalma, a pozitív forma tartalmaz. Továbbá az igazságok mint mondók a tudománynak elvont világából soha sem jöhettek volna át az emberiség egyetemes légkörébe. A keresztyén pozitivitás oly

alakja az örök igazságoknak, a mely magában számunkra isteni biztosítékot hordoz, azon igazságok objektivitása felül. Itt is áll az egyházjogban divatos axioma: „Forma dat esse rei.“

A Krisztus személyes befolyásának gebhardtias folytonossága oly elmélet, a mely elveti ugyan a víziók érvét, de elegendő ételalappal nem bír. E befolyás állítólagos folytonosságát a leáláztatás szomorú jelenetei történelmileg megszakították, azután pedig a feltámadás világos ténysege nélkül nem találunk semmi oly tényezőt, mely azt ismét összeköthette volna, s így végre hol találunk kulcsot a pünköszt utáni meglepő tünetmények megoldására?

Gebhardtnak ezen elmélete, hogy t. i. a tanítványok a Krisztusnak halálát az ő személyiségének benyomásával közvetítették (kiegyenlítették), úgy hogy nekik a Krisztus személyes feltámadására szükségük nem volt, azt is mondhatná más szóval, hogy a feltámadás felesleges demonstráció. Ha már a szent történelmi könyvek okmányiséga a Krisztus történetének vég s legfőbb pontjaira nézve nem ismertetnék el: úgy e dolgot legcélszerűbb a spekuláció terére tenni át megoldás végett. S itt elő áll a keresztyén vallásnak azon feladata, hogy ha már van, tehát fedezze a kedélyvilág minden szükségait, s azt töltse be, különben semmi fölénye sem léend akár a már létezett tanok, akár a pogány vallások felett. A kedélyvilág örök kiáltása marad, hogy a lélek halhatatlansága, a személyes fenmaradás felül kétségtelen bizonyítékok alapján nyugtattassék meg, nem csak, hanem még az Istennel való kiengesztelődés ténylegessége felül pozitív, külső bizonyítékot sürget az egyensúly s belső megnyugvás tekintéből. A Megváltónak nem csak a törvény átkát kelle átvennie, hanem a lebűnhődés után az embernek Istenhez való új viszonyát tényleg fel kelle mutatnia a maga személyében. Különben az új élet solidaritása felől szót sem ejthetünk. A köz lelkiismeret megnyugtatója a bizalom, s erőteljes előhala-

dás érdekében a kiengesztelődés ténylegességének felmutatása ép úgy szükséges, mint maga a helyettes áldozathalál vala.

„Szükséges vala a Krisztus feltámadása — mond Grube —, hogy a Megváltóba való hit megingattatása után ismét megszilárduljon, és újból megalapíttassék, hogy a tanítványoknak fájdalombeteg lelkei ismét meggyógyuljanak. Szükség vala, hogy a feltámadott Krisztus személyes társalkodás által egyensúlyba hozza ismét tanítványainak kedélyét, s a szükségelt nyugalmat és egységet helyreállítsa. Szükség vala Jézusnak menybemenetelére is, hogy az elválás keserűségé győztettsékk le azon hit által, hogy ő ismét az Istennek jobbján ülő, egyházát az isteni hatalom közösségével oltalmazó, s hozzá személyesen eljövendő hatalom lön.“

Strauss azt állítja: „a feltámadás hite maga megfejt mindent“, hanem Kolumbnak azon merő hite, hogy kell lenni még egy más világrésznek is, elegendő lett volna e világrész reális létezése felől az újabb idöket is teljesen meggyőzni?

Schweitzer azt hiszi, hogy a Krisztus személyes feltámadása a tanítványokra nézve nem volt szükséges, mert ez a Krisztusnak egész hatását a lelkekre szerfelett lefokozandná. Talán csak annyiban miszerint ez a hitet egyik főpontjában a történelem terére hozva azt egyszersmind tudalommá tevő.

Nem csekély azoknak száma, kik a feltámadást a vízió elméletével igyekeznek megoldani.

„Tegyük fel, mond G. lelkész ezek ellen, hogy a tanítványok lélektani úton jutottak a feltámadás hitéhez, s ennek nyomán hirdették a feltámadottat, de nem úgy, mint a feltámadási esetet az evangéliumok tárgyalják, hanem a víziókat változtatták lett dolgokká. De miként gondolhattak erre a tanítványok, ha nekik a víziók éppen annyit értek, mint a lett dolgok? De tegyük fel, hogy ezeket amazokkal önkénytelen összetévesztették. Hogy lehet ekkor megfejteni a feltámadási közleményeket? A galileai víziók Strauss szerint oly megjelenések, a melyek jobbadán Jeruzsálemben mentek véghez,

s míg amazoknak még később kelle létesülni, ezek már a halál utáni vasárnapon történtek meg. Itt megszűnik minden okoskodás.“

Tehát G. lelkész azért boszankodva utasítja vissza, mint épen észellenest Straussnak vízió elméletét, de a személyes feltámadást, úgy mint Schweitzer, ő sem tartja absolute szükségesnek. Sőt állítja, hogy a vízió elmélete a szövegnek megvetése és elhagyása, s annak egyenesen ellentmond a vasárnap institúciója (1. Kor. 16, 2. Jelen, 15, 4.) mindjárt az apostoli időkben. Támaszkodik e nézetében a négy evangélista egyező helyeire, hogy t. i. a második nap reggelén a sirbolt üresen találtatott, s a feltámadott Krisztus vasárnap megjelent tanítványainak, a minek annál inkább lett dolognak kell lenie; mert ellenkezni látszik azon jóslattal, hogy a harmadik napon fog az Ur feltámadni, valamint Pál apostol nyilatkozatával is (1 Kor. 15, 4). Tehát már vasárnap kelle valaminek történni, a mi által a feltámadásnak hite előidézett; vagy a sirbolt üresen találtatásának, vagy az első víziónak, a mi által Straussnak galileai víziói sulyokból vesztetnek; mert ha a hulla a sirboltban feküdt volna: úgy annak közvetlen közelében semmi vízió sem jöhetett létre.

Strauss maga is belátja a helyzet sajátosságát, azért a nehézség megoldása végett célszerűbbnek tartja a Krisztusnak az evangéliumokban előadott eltemetését pusztán mondának elkeresztelni, állítván, hogy Jézusnak hullája a többi elítéltekkel együtt takarítottatott el, és pedig ezt merően a héber szokás után állítja, megvetve minden ide vonatkozó egyenes történelmiséget. Ezt kétségkívül állíthatná akkor, ha az ide vonatkozó okmányok nem apostoli eredetű ős iratok volnának; különben renánias vakmerőség leend.

G. lelkész állítja tovább, hogy az üresen talált sirbolt és Mária Magdolna mint első tanú a vízió elméletének jobban kedvezne, mint Straussnak galileai víziói: azonban az apostoli egyház keletkezését a víziók straussias önámításai-

ból soha sem fogja senki kimagyarázhatni. Sőt Weisse és Ewald hüpoteszise sem elég alkalmas ide t. i. a Krisztusnak tanítványaival való reális de benső érintkezése. (Reale aber innere Berührung.)

Schweitzer a realis non corporális feltámadás embere maga is azt hiszi, hogy az apostoli egyház keletkezésének megfejtésére sem a víziók sem Ewald és Weisse hüpoteszise nem elegendők, hanem a Krisztus összes munkásságának számbavétele. Azonban a Krisztus összes munkásságának szellemét, igazságát a feltámadás lelkesítő befolyása, s a pünkösdi kegyajándékok nélkül a tanítványok nem hatandják át, (legalább történelmi állásponton mást állítani nem lehet). Az egyház keletkezése tehát nem csupán az apostolok lelki állapotából kifolyó intézmény, hanem határozottan isteni.

Ugy látszik, hogy víziók hüpoteszisének emberei a bibliai víziók theoriájával nincsenek egészen tisztában, s azokat a képzelet rendkívüli ingerültségéből lélektanilag megoldható fántázmagóriákkal azonosítják.

Szerintem a bibliai vízió szintén belső látás, de a tárgy már egy magasabb világrendből kifolyó intézkedés következtében terjesztetik a szemlélő lélek elé, mint pl. Péternek átlatos lepedője. A bibliai víziónak mindég istenországi célja van s így oly belvilági tünemény, a mely egyszerűen lélektanilag meg nem oldható.

Már a bibliai víziók isteni intézkedésből származó lelki tények lévén, velök a feltámadási jelenetek semmikép sem azonosíthatók, hanem ezek reális és personális megjelenések vagy is teljes Khrisztofániák. Mert a víziók tárgyukra nézve külső tényező által adatván szemléletül a léleknek, a Krisztusnak mint feltámadottnak felmutatása a vízió határai között soha sem birand objektív meggyőző erővel, hanem csupán szubjektívvel. Adatnék valami, és még sem adatnék.

Adatik a Krisztus mint feltámadott, de megjelenése személyes jelenlét jellemével nem bir Igy áll a dolog „az innere Berührung“ reálításával is ezen ponton, hol külső bizonyítékra van szükség és nem úgy, mint az Urvacsorában, hol a szellemi találkozás kielégítő; de a mi szintén a személyes feltámadásban találja reálítása biztosítékát. Ha realiter és personaliter feltámadott, mért ne láthatták vala őt övéi személyes létminőségében? S ha személyes létminőségében nem vala látható: úgy épen a magasabb világnézet legelső követelménye (a sírontúli személyes fenmaradás bizonyossága) marad ismét a tanok között, holott különben ez a keresztyénséggel a tények sorába lép, és épen ez által van fölénye a keresztyénségnek a többi tankészletek felett.

Azonban nem is a hit és keresztyénség lát itt homályt, hanem csak a tudomány nem bir tisztában jöni a Khristofániakkal, s Strauss és Schweitzerrel szívesebben venné a víziók hüpothézisét, melyeket Schweitzer egyáltalában nem tart üres hijábavalóságoknak, hanem igen nyomatékos eszközöknek némely körökben a vallásos igazságokat öntudatra emelni s azt hiszi, hogy a feltámadás jelentősége nem Khristofániakon nyugszik, hanem magán a Krisztus személyén és megdicsőülésén.

De az ilynemű szellemi parousziák ismét csak feltámadás és mennybemenetel ténylegessége után birhatnak szilárd jellemmel, s e ténylegességen kívül pedig valóságos tartalmuk nem leend soha, s az önámítások körében maradnak, s a keresztyénségnek mint isteni institutiónak oekonomiája igen sajátos kivilágításba jutand. — Egészen más fordulatot vesz a dolog, ha bibliai víziók és a közönséges víziók, mint pusztá lélektani mozzanatok között tényleg fenálló különbség a negativa kritika részéről is elismertetnék, hogy t. i. amazok magasabb háztartás szükségéiből kifolyó intézkedések, s a léleknek oly belső szemléletei, melyek adatnak, és nem származnak a lélek különös állapotából. A bibliai víziók mind

istenországi intézkedés jellemét viselik. — Ily állásponton tűnhetnek fel egyedül oly eszközül, melyek bizonyos körökben a vallásos igazságokat öntudatra emelhetik.

A személyes létel maga a feltámadásban Pál apostol tana szerint a természetitől különböző alakot ölt magára, s azt rodhatatlan, dicsőséges és lelki testnek nevezi, s azt teszi a feltámadás tárgyává, s a Krisztusi jelenetekben valóban ily testtel találkozunk, mely a bezárt ajtókon át is megjelenik a tanítványok között, s az idvezlet után tette magát általuk láthatóvá.

Ezen pálias lelki test elfogadása által, a mely a személyes életkülönbségre nézve elegendő, közeledés történik ugyan a víziók elméletéhez a tárgy láthatására nézve, de az Irástan alapján még folyvást különbözünk abban, hogy míg akár a közönségesen vett víziókban akár a szellemi parousziákban nem a személyes Krisztus egyénről vagyon szó, addig a Khrisztofániákban mindég a személyes Krisztusegyén szerepel.

G. lelkész a történelmi alapot nem találván elegendő szilárdnak hitünkre nézve s a víziók hüpothesisébe sem mehetvén be, szintén állítja végre, hogy a Krisztus személyes feltámadását egy az észből kiindult világnézet, vagy is a keresztyénségnek harmonikus szemlélése posztulálja. Ez alapja szerinte is minden keresztyén reménységnek. Ezen nyugszik az istenország megvalósulásának egész menetele, és bizonyossága s jövődő kiegyenlítése az ideálénak a reáléval.

Különben a víziók hüpothesisze G. szerint is szenved tetemesen az által is, hogy Pál apostol (1. Kor. 15, 3—8.) a Krisztusnak feltámadására és személyes megjelenésére világosan hivatkozik.

Schweitzer azonban exegetikus nehézséget lát abban, hogy vajjon Pálnak Krisztuslátásai a régi tanítványi kor Khrisztofániájával egy jelentőségűek-e vagy nem?

Keim azt állítja, hogy „nem.“

Továbbá kérdést támaszt még Schweitzer a felül is, hogy vajjon Pálnak Krisztuslátása vízió-e vagy külső tényesség?

Holsten, Strauss víziónak tartják. De Paret és Paul külső tényességnek.

Schweitzer, Weisse, Ewald a vízió hüpoteszise mellé állván állítják, hogy e vízió elegendő volt Pál szívének kijelenteni a Krisztus reális megdicsőülését. — Igen, de így e vízióknak isteni intézkedés következtében támadt belső szemléleteknek kelle vala lenni, különben a Krisztus reális feltámadása a dolognál szóba se hozható, ha t. i. a vízió pusztán lélektani mozzanatnak vétetik, a mint ezen elmélet emberei kívánják.

Azonban exegetikus szempontból megjegyzendő, hogy ez 1. Kor. 15, 3—8 helyeken mindenütt az $\omega\varphi\theta\eta$ = láttatott ige használtatik, és nem „kijelentetett.“ Továbbá Pál itt a Krisztusnak az Írás megjövendölése szerint bekövetkezett halálát és harmadnapra történt feltámadását igazolni akarván, az apostolokra mint hiteles szemtanúkra hivatkozik, és nem vizionáriusokra. Végre ugyan itt az apostol a halhatatlanság mint személyes fenmaradás kérdését tárgyalván, a dolgot határozottan élére állítja, mondván: 12. v: Ha a halottak fel nem támadnak, a Krisztus sem támadott fel. Itt a Krisztus feltámadása mint kétségbe sem vonható tény és okoskodási alap áll az apostol előtt! s nem tartja kockáztatásnak e kihívó következtetést: akkor hiábavaló a ti hitetek,... s e felett még az Istennek hamis tanuiúl találtatunk sat.

Paulus „Meletemata ad historiam dogmatis de resurrectione mortuorum Jenae 1796“ és Thiess „Commentar“ az észelvőség uraságának korában megkezdék népszerűsíteni ama nézetet, hogy t. i. e szavakat $\alpha\nuαστῆναι$ $\epsilon\chi$ $\nuεκρῶν$, $\alpha\nuαστασις$, $\tauῇ$ $\tauριτῇ$ $ἡμέρᾳ$ $\epsilon\gammaε\thetaῆναι$ nem tulajdon, hanem figurális értelemben kell venni, hogy t. i. a Krisztus tana halála, s feltámadása után gyors, nagyszerű előhaladást fog

tenni, hogy ő halála után tanában szellemében fog élni. Ez exegetikus szempontból tarthatlan önkényes, s erőszakos elmagyarázás, mely a Krisztusvallás egész idvtartalmát minden külső bizonyítékaitól egyszerre megfosztja, s az Írásnak párhuzamos helyeit figyelemre sem méltatja.

Mások, mint *Süsskind* (*Einige Bemerkungen über die Fragen, ob Jesus seine Auferstehung vorher gesagt habe?*) *Flatt* magazinában a fennebbi szavakat ugyan tulajdon értelemben veendőknék tartja, s a hallotak feltámadásáról szólóknak, de tagadja, hogy Jézus valaha e szavakat magáról kimondotta volna, hanem azokat csak az evangélium-írók használták a Krisztusnak s a halottaknak feltámadásáról. Ezen nézet sem támaszkodhatik szilárd exegetikus alapra.

Kuinoel e könyelmű magyarázat felül méltán megjegyzi, hogy így a Krisztus egyetlen egy mondatának sem leendő biztos tartalma? Kérdi, miként történhetett az meg, hogy az evangyélisták azon tömérdek helyeken, melyeken a Krisztus feltámadásának jóslata foglaltatik ugyanazon kifejezési formákat használnak, s más a Krisztus által (állítólagosan) használt formákkal fel nem eszerelik?

Különben igen sok sz. írási hely hozható fel a fennebbi nézet megtörésére. Így (Mát. 17,9. Mark 9,10.) Jézus Pétert, Jakabot és Jánost, kik thábori dicsőségének tanúi valának, megint, hogy azon esemény felül senkinek se beszélnének, *ἕως ὅτε ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ νεκρῶν ἀναστῇ*. Ime itt a feltámadás mint bizonyos határidő tüzetik ki.

Αύσατε τὸν ναὸν τούτων, καὶ ἐν τριοῖν ἡμέραις ἐγερῶ αὐτὸν, Jan. 2, 19. 20. János itt pontosan a Krisztus szavaihoz ragaszkodik, bár gunyoló hallgatósága nyiltan megróttá a Mesternek e kifejezését. Továbbá itt is bizonyos eleve megmondott időhatárral találkozunk, és nem szelleme egykori diadalmának megjósolásával.

Már az X v. Y-ban támadható víziók határpontokúl nem tűzhetők ki, 1) mert belső tények, 2) mert történelmi bizonyí-

tékul nem szolgálhatnak, pedig 3) itt bizonyos külső tényesség szolgálhat megnyugtató s másokat is meggyőző intézkedésül. 4) Végre az apostolok meg voltak győződve, hogy midőn ők a feltámadott Krisztusról beszélnek, külső tényről lett dologról beszélnek. Egyik sem mondja, mint a vízióknál szokás: én lélekben láttam sat. feltámadni az Urat. 5). Az is tekintetbe veendő, hogy az apostolok megtudták különböztetni a víziót a külső tényről. Így Péter a vízióban látott állatos lepedőt soha sem fogja külső tényről (hanem igen is isteni utasításul) tekinteni. 6) Az is fontos dolog, hogy Tamás hitetlenségét nem egy vízió, hanem egy Krisztus egyén jelenléte szüntetheti meg. 7) Az egyház a doketisztikus Krisztus-testet, minőt a vízió állíthatna elő, minden felmerülő hamis tételek között a legelsőben ítélte el, mint a mely semmi személyes életet nem hordoz, egészen ellenkezőleg a Pál apostol által tanított pneumatikus testtel, a mely in thesi a személyes életnek magasabb közlönye.

E kérdés azonban tudományos vitatkozás tárgya marad ezután is, a mit nem is lehet rossz neven venni, csak ne hiányozzék soha a kegyelet, melyet az emberiség e legérdekesebb ügye igényel. E kérdést nem anyira a külső bizonyítékok hatalma, mint a keresztyén vallásos öntudat fogja mindenkinek részéről eldönteni.

Dr. Heiszler J.

Granvella bibornok¹⁾.

Perenot Antal, arrasi püspök, utóbb mechelni érsek és az egész Német-alföld metropolitája — kit kortársainak gyűlölete Granvella bibornok név alatt örö-

¹⁾ Töredék Schiller „Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung“ című művéből.

kített — 1516. a burgundi grófságban Besançonban született.*)

Atyja — Perenot Miklós — egy kovácsnak fia, saját érdemei által emelkedett annyira: hogy Savoyai Margaretha hercegnőnek, Német-Alföld akkori uralkodójának titoknoka lett. Itt ismerte meg őt mint ügyes hivatalnokot V. Károly: ki azután szolgálatába vevé, és a legfontosabb közbenjárói küldetéseknél használá. Husz éven át dolgozott a császár kabinetjében: viselte a titkos tanácsnoki és pecsétőri méltóságot; osztozott e fejedelemnek minden államtitkaiban, és sok vagyont gyűjtött magának. Méltóságait, befolyását és államtudományát öröklé fia Antal, ki már kora éveiben jelenségeit adta a nagy tehetségnek, mely számára oly diesteljes pályát nyitott fel.

Antal a különböző főiskolákon tehetségeit kimivelte, melylyel a természet őt oly pazarul felruházta: és ez előnyt szerzett számára atyja felett. Csakhamar megbizonyítá, hogy tulajdon erejénél fogva állhatna azon helyen: melyre idegen érdem juttatá. Midőn a császár őt, mint teljhatalmu követét küldé a tridenti zsinatra, csak huszonnégy éves volt: és itt hallották ékesszólásának zsengejét, mely idővel oly nagy fenhatalmat szerzett neki két király felett. Károly használta még különböző nehéz követtségeknél maga helyett: melyeket ő uralkodójának legnagyobb tetszésével végezett. És midőn végre e császár a kormánypalcát Német-Alföld felett fiának II. Filepnek átengedé (1555): e drága ajándékot ennek személyében egy miniszterrel tetéze, ki annak kezelésében segítségül legyen.

Granvella új pályáját azonnal politikai langeszének

---

1) Nem mulasztjuk el megjegyezni, hogy tudomásunkra van Granvella-nak születésére nézve egy más adat is, mely azt 1517. auguszt. 20-ra teszi (Brockhausféle Reál-Encyklopädie 6. köt 327. l.) Habár ez tüzetesebb mivoltánál fogva elfogadhatóbbnak látszik is, mi mégis megmaradtunk az alapszerzőnk által felvett adat mellett.

legnagyobb remekművével nyitotta meg: egy olyan atyának kegyéből egy olyan fiúnak kedvébe úgy könnyedén átcsúszni. Csakhamar sikerült neki, hogy azt valójában kiérdemelje. A titkos alkudozásnál, melyet 1559. a Lotharingi hercegnő a francia és spanyol miniszterek között eszközölt, ő tervezte a lotharingi bibórnokkal a protestánsok elleni összeesküvést: mely azután Chateau-Cambresisben, hol a békeügynél ő is közreműködött, érelemre jutottde ugyanott el is árultatott.

Mélyen ható, sokat felölölő értelem, ritka könnyedség a bonyolult nagy ügyekben, széles tudományosság munkabíró szorgalommal és soha ki nem fáradó türelemmel, legvalálkózóbb lángész a legmeggondoltabb gépszerű cselekvéssel valának csudásan egyesülve ezen emberben. Napokat és éjekeket virrasztott át éhen szomjan az állam érdekében; fontost és csekélyt egyforma lelkiismeretes gondoskodásra méltatott. Gyakran öt titkárt foglalkoztatott egyszerre, és pedig különböző nyelveken, melyek közül hetet beszélt. Mit a nyomozó értelem lassan megérlelt: erőt és bájt nyert az ő szájában; és az igazság az ő hatalmas beszédkelemének kíséretében ellenállhatlanul ragadt minden hallgatót magával. Hűsége megvesztegethetlen vala: mivel a szenvedélyek közül, melyek az embert az embertől függővé teszik, egy sem kísértette az ő szívét. A szellem csudálatra méltó éles-ségével kikémlelte urának keblét: és gyakran már tekintetében felismerte az egész gondolatesoportot, mint előre bocsátott árnyékban a közelgő alakot. Segélyző művészettel járt a durva lélek körül: a benne szülemlett faragatlan eszméket még az ő ajkain tökéletes gondolattá képezé, és neki tulajdonítá nagylelkűleg a feltalálás dicsőségét. A nehéz, de oly hasznos művészetet, saját lelki tehetségét kicsinyíteni, lángeszét másnak rabszolgájává tenni, igen jól értette Granvella: és így uralkodott, mivel uralmát elrejté, és csak így uralkodhatott második Filep felett. A titkos, de valódi hatalommal megelégedve, nem kapkodott telhetetlenül annak

újabb jelei után, mely különben mindig kis lelkeknek kívánatos célja: hanem minden újabb dicsőséget reáruházott, mintha nem is ő általa történt volna. Nem csuda, hogy ily rendkívüli tulajdonságok neki ura kegyét megnyerték: de a politikai titkoknak és tapasztaltságoknak, melyeket V-dik Károly tetteus életében gyűjtött és ezen fejben lerakott, fontos hagyománya, koronautódjának egyszersmind őt nélkülözhetlenné tette. A mily önelégülten szokta ez utóbbi saját eszét is realizálni, épen oly szükséges volt az ő félénk alattomoskodó politikájának magát egy erősebb szellemhez kapcsolni; és tulajdon határozatlanságán tekintély, idegen példa és kül-felügyelet által segíteni. Semmi politikai esemény, és a királyi háznak semmi ügye nem jött létre Granvella hozzájárulása nélkül, mind addig mig Filep Német-Alföldön volt: és midőn Spanyolországba útnak indult, az új helytartónőnek e miniszterrel épen oly fontos ajándékozást tett, mint a császártól, atyjától neki magának abban hagyományoztatott.

Ha közönségesen látjuk is, hogy a zsarnok fejedelmek bizalmukkal megajándékozzák a teremtményeket, kiket a porból emeltek fel, és kik teremtetőjökhez hasonlóak: oly kitűnő tehetségek kívántattak egy jellemnek minő Filep vala zárkózott önvágyát annyira legyőzni, hogy az bízalom má, sőt épen meghittséggé változék. Leggyöngébb felbuzdulása a legmegengedettebb önérzetnek, melynél fogva visszakövetelni látszott volna a tulajdonjogot egy gondolatra nézve, melyet a király már övéi közé emelt: a miniszternek egész befolyásába került volna. Megengedtetett neki a kéj, kinesszomj és bosszúvágy aljas szenvedélyeinek élni: de az egyetlent, mely őt valódiilag lelkesíté, tulajdon felsőbbbségének édes tudatát és erejét gondosan el kellett rejtienie a zsarnoknak gyanakodó pillantásai előtt. Önkényt lemondott minden jelességről, melyet sajátilag birtokolt: hogy azt a király nagylelkűségétől másodszor elfogadja. Szeren-

eséjének nem lehetett más forrásból, mint ebből folyni; és senki másnak az ő háládatosságára számolni. A biborpalástot, mely neki Rómából küldeték, nem vette fel előbb, míg nem a királyi helybenhagyás Spanyolországból megérkezett: minél fogva ő azt a trón zsámolyához tette le, mintha csak a Felség kezeiből látszanék elfogadni. Kisebb államférfi, mint ő Alba herceg Antwerpenben egy diadalmi jelt állíttatott; és a győzelemnek, melyet mint a koronának eszköze nyert, saját nevét írta alá: de Alba urának kegyelemvesztését sirba vivé. Ő vétkes kézzel a korona királyi jogához nyúlt, midőn közvetlen a halhatlanság forrásából merített.

Granvellának háromszor változott ura: és mind a háromszor sikerült neki oly nagy kegybe jutni. Ugyanazon könnyűséggel, melylyel egy önuralkodónak alapos kevélységét és egy zsarnoknak durva önzését kormányozta, tudta egy hölgynek gyöngéd hiúságát is igazgatni. A fejedelemnővel ügyeit még ha egy házban együtt valának is, levélke által végezte; szokás, mely még Augustus és Tiberius idejéből származónak tulajdoníttatik. Ha a fejedelemnő szorultságba jutott: ilyen levélkék a miniszter és ő között gyakran óráról órára egymást érték. Valószínűleg azért választá ezen módot: hogy a nemességnek éber féltékenységét kijátsza, hogy az ő befolyását a fejedelmnőre ne tudhassa; tán hitte azt is, hogy ezen eszköz által tanácslatait ez utóbbira maradandóbbá teheti, és szükség esetében ezen írásbeli bizonyítványokkal a vádak ellen magát fedezheti. Azonban a nemességnek ébersége ezen elővigyázatot haszontalanná tette, és csak hamar tudva lőn minden tartományban, hogy a miniszter nélkül semmisen történik.

Granvellában meg voltak minden tulajdonságok, melyek megkívántatnak egy tökéletes államférfiban az egyeduralkodókra nézve, kik zsarnokságra hajlanak: de egyáltalában semmi olyan, mi köztársaságba vagy alkotmányos országba való. A trón és gyöntatószék között növekedve, nem

ismert ő más viszonyt az emberek között: mint uralkodást és meghódolást; és tulajdon felsőbbségének benső érzete az emberek megvetőjévé tette őt. Államtanában hiányzott a hajlékonyság, az egyedüli erény, mely itt reánézve nélkülözhetlen vala. Fenhéjazó és vakmerő volt; és kedélyének természetű hevéssége és papságának szenvedélyessége felfegyverkezett királyi teljhatalommal. Tulajdon nagyravágyását a korona érdekébe burkolta, és a nemzet és király közti elválást enyhíthetetlené tette; minthogy így ő ez utóbbiszámára nélkülözhetlen marada. Tulajdon alacsony származását a nemességen boszúlta meg, és szokása szerint mind azoknak, kik a szerencsét érdemek által érték el, lenézte a születés előnyeit, hogy méltóságra emelkedett. A protestánsok ismerték őt mint engesztelhetlen ellenségek; minden bajokért, melyek az országot sanyargatták, őt vádolták; és minden annál szenvedhetlenebben sújtolt: mivel ő tőle származott. A németalföldiek átkozták őt, mint szabadságuknak legiszonyúbb ellenségét; és mint szerző okát minden nyomornak, mely rájuk következett.

Filep a tartományokat nyilvánságosan még jókor hagyta oda. (1559). A kormánynak új rendszabályai a népnek még idegenek valának, egyedül általa nyerhettek szentesítést és hatályt; az új gépeket, melyek által működött, rettegett erős kézzel kellett megindítani, hogy első mozdulatai előre gondoskodás alá vétessenek és külügyelet által eleve biztosíttassanak. Most tette ki veszélynek e minisztert, minden szenvedélyeknek, melyek a királyi jelenlét bilincseit egyszerre többé nem érezték és átengedé az alattvalói gyenge erőnek, min maga a Felső is leghatalmasabb támaszaival vehetett győzedelmet.

Az ország ugyan virágzott, és általános jólét látszék származni a békének áldásából, melynek rövid időre részese lett. De a külső nyugalom megcsalta a szemet; az csak látzólagos vala: és csendes kebelében a legveszélyesebb viszály-

ködésnek lángja lobogott. Ha egy országban a vallás inog: az nem egyedül inog; a pajkosság elkezdte az egyháziakkal és végezte a világiakkal. A papuralmon sikerült támadás bátorságot és kíváncsiságot ébresztett általában minden tekintélyt megtámadni; és törvényeket mint hitcikkeket, kötelesegeket mint véleményeket megvizsgálni. A rajongó bátorság, melyet az örökkévalóság ügyeiben követni megtanultak, felcserélhette tárgyát; az életnek és tulajdonnak megvetése a félénk polgárokat vakmerő lázadókká változtathatta. A csaknem 40 éves tartamu nőuralkodás tért engedett a nemzetnek szabadalmait érvényesíteni; a huzamos háborúk, melyeknek Német-Alföld színhelyül szolgált, bizonyos féktelenséget vittek be és az erőseknek joga a polgári rend állásához kapcsoltatott. A tartományok telve valának idegen kalandorokkal és szökevényekkel; oly emberekkel, kiket sem haza, sem család, sem birtok többé meg nem kötött, és kik a lázadásnak magvát még szerencsétlen hazájukból idehozták. A kínzásnak és kivégzéseknek ismételt látványai az erkölcsiség gyenge szálaít elszaggatták, és a nemzet jellemét természetellenesen megedzették.

Mind e mellett a lázadás csak félénken és csendesen a földön kúszott lett legyen, ha a nemességben támaszt nem talált volna, melyen termékenyen felemelkedék. Ötödik Károly a németalföldi nagyokat elkapatta: midőn hírnevének részeseivé tette; nemzeti büszkeségüket táplálta a pártszerű elsőség által, melyet nekik a kasztíliai nemesség felett adott és birodalma minden részeiben nagyravágyásuknak szabad tért nyitott. Az utolsó francia háborúban fia végett ezen előnyt valósággal megérdemelték; a haszon, melyet a király a *chateau cambresis-i* békéből aratott, nagyobb-részt az ő vitézségöknek műve volt: és most összetévesztették az érzékenységgel a hálát, melyre oly biztosan számítottak. Ehhez járult: hogy a császárságnak a spanyol monarchiától lett elesése és az új kormánynak kevésbé harcias

szelleme által mű-körük általában keskenyebbé lön és hazájukon kívül reájok nézve többé kevés nyerni valójuk volt. Filep most spanyolait helyezte oda: hol Ötödik Károly németalföldieket alkalmazott. Mind azon szenvedélyeket, melyeket a megelőző kormányzás bennök ébresztett és táplált, most magokkal vitték a béke helyére; és eme zabolátlan hajlamok, melyeknek törvényszerű tárgyak hiányzott, szerencsétlenül egy másikat a haza sérelmeiben találának. A követelések most ismét elővételtek a feledékenységből, melyek egy időre újabb szenvedélyektől elnyomatva valának. A király az utolsó hivatal betöltéseknél csaknem csupán elégtelenségeket alkalmazott; mert azok is, kik hivatalokat nyertek, nem sokkal voltak elégedettebbek, mint azok, kiket egészen el mellőzének; mivel ők még jobbra számítottak. Orániai Vilmos négy helytartóságot kapott; a több kisebbek összevéve nem értek fel egy ötödik értékével: de Vilmos Brabant- és Flandriára bízott. Ő és Egmont gróf feledék, mi nekik valósággal birtokukba esett; csak arra emlékeztek, hogy az uralkodás, országlás reájok nézve elveszett. A nemesség nagy része adósságba sülyedt, vagy a kormánytól bele sodortatott. Most miután előttök bezáródott a kilátás jövedelmes hivatalokban magokat ismét felszedhetni: egyszerre a szükség veszélyét látták magokra elkövetkezni, mely annál érzékenyebben fájt: minél inkább kiűnt a vagyonos polgároknak fényes életmódja mellett. A tulságban, hová ez által jutottak, sokan kezet nyujtottak volna a vétkezésre is: mi módon dacolhattak volna tehát a kálvinistáknak csábító ajánlataival, kik közbenjárásukat és védelmezésöket tetemes összegekkel fizették. Végre sokan, kiknek nem volt többé segítségük, utolsó menedéküket az általános elpusztulásban találták; és minden szempillantásban készek valának, hogy a tüzes üszköt a köztársaságba dobják.

A kedélyeknek ezen veszélyes állása még inkább rosszult Franciaország szerencsétlen szomszédsága által. Mitől

Filep a tartományokra nézve félt, ott egészen teljesülésbe ment. Ezen ország sorsában Német-Alföldnek sorsát példázva hirdetményképen olvashatta, és a lázadás szelleme ott csábító példányra találhatott. I. Ferenc és II. Henrik alatt hasonló bajok hintették el ezen országban az újítás magvait: hasonló dühösködés az üldözésben; és a pártoskodásnak hasonló szelleme segítette elő növekedését. Hugonották és katolikusok küzdöttek egyaránt kétséges túsában; dühös pártok az egész kormányt kizavarták hatalmából; és ezen hatalmas országot erőszakkal elenyészésének szélére sodorták. Itt mint ott önzés, uralomvágy és pártszellem rejtezkedhetett vallásban és hazában és kevés polgárnak szenvedélyei fegyverkeztették fel az egyesült nemzetet. Mind két országnak határai szétfolytak valloniai Flandriába. A lázadás mintegy háborgó tenger idáig vetheti hullámain, s megtagadja-e neki az átmenetet egy ország, melynek nyelve, szokásai és jelleme a gallok és belgák között ingadozik? A kormány még nem tartott ugyan szemlét protestáns alattvalói felett: de az új felekezet, tudja ő, egy összefüggő iszonyú köztársaság, melynek gyökerei minden keresztyén országokon átnyúltak, és a legesendesebb rázkódást minden részeiben jelenvalónak érzi; fenyegető vulkánok, melyek földalatti nyílásokkal összekötve, rettenetes rokonszenven azon egy időben kigyúlnak! Német-Alföldnek nyitva kellett lenni minden népnek, mert minden népektől éltek. Elzárhatott-e oly könnyen egy kereskedést üző államot mint Spanyolországot? Ha ezen országot a tévhittől megtisztítani akarta: úgy azon kelle kezdnie, hogy Franciaországban megsemmisítse.

Granvella így találta Német-Alföldet kormányzóságának kezdetével (1560).

A pápai tanegyházaságát visszaállítani, a nemességnek és rendeknek együtturalkodói hatalmát megtörni, és a köztársasági szabadságnak romain a királyi hatalmat felemelni: volt nagy ügye a spanyol politikának és feladata az új miniszternek

De e vállalatnak akadályok álltak útjában, melyeknek elhárítására új segédeszközöket kellett kigondolni, új gépeket mozgásba hozni. Az inkuizició és a vallásügyi rendelmények elégségeseknek látszottak ugyan az eretnek-ragályt megakadályozni, hanem volt ez utóbbiakra nézve hiányzottak felügyelők és az elsőbbre nézve a birói illetőség elégséges eszközei. Még fenállott amaz ősegyházalkotmány a korábbi időkből, midőn a tartományok kevesebb népességűek valának; az egyház még általános nyugalomban élt és könnyebben lehetett reá felügyelni. Több évszázadok sora, mely a tartományok egész belső alkatát átváltoztatá, a papuralomnak (hierarchia) ezen alakját változtatlanul hagyta, melyet azonkívül a tartományok szabadalmainál fogva uralkodóiknak önkénye oltalmazott. Mind a 17 tartomány négy püspökségre volt felosztva Arras, Tournay, Cambray és Utrecht székhelyekkel, melyek ismét a rheimsi és kölni érsekségeknek valának alárendelve. Már Jó Filep, burgundi herceg az ország szaporodó népsegélyével gondolt ugyan a papuralom bővítésére: de ezen tervet a kéjeltető életnek mámorában ismét elvesztette. Merész Károlyt a hírszomj és hódításvágy elvonta országainak belügyeitől; és Maximiliánnak sokkal több küzdelme volt a rendekkel, hogy sem ezt is megkísérlené. Ötödik Károlytól a zivataros uralkodás megtagadta ezen messzeható tervnek kivitelét, melyet most már II. Filep vett át, mint ezen fejedelmeknek hagyományát. Most érkezett el az időpont: midőn az egyháznak kényszerítő szüksége az újítást kimentette, és a béke szabad ideje kivitelét elősegítette. A roppant népséggel együtt, mely Európának minden tájairól a németalföldi városokban összetódult, a vallásoknak és véleményeknek zürzavara támadott, melyet eligazítani oly keveseknek többé lehetetlen lett. Mivel e püspökök száma oly csekély volt, megyéiknek szükségképen igen szélesen

kellett kiterjedni; és négy ember a vallástisztításnak oly nagy területen meg nem felelhetett.

A törvényhatóság, melyet a kölni és rheimsi érsek Német-Alföldön gyakoroltak, már régóta nehézség volt a kormányra nézve: mely az országot mind addig nem tekintette úgy mint tulajdonát, míg a hatalomnak legfontosabb ága idegen kezekben volt. Tőlök ezt elragadni, a hitnyomozást új tevékeny műszerek által feleleveníteni és párthiveinek számát egyszersmind az országgyűlésen öregbíteni: erre nézve mi sem volt jobb eszköz, mint a püspökségeket szaporítani.

Ezen tervvel lépett trónra II. Filipp; de a papuralomban való újításnak a legnagyobb ellenzékkal kelle találkozni az ország rendeinél, kik nélkül meg foganatba nem vétethetett. Előre láthatá, hogy a nemesség sohasem egyeznék bele azon intézkedésbe, mely által a királyi párt oly erős öregbülést nyerne és a túlnyomóságot az országgyűlésen magának megszerezné. — Az új püspökségek felállításához mulhatlan megkivántató jövedelmeknek az apátoktól és szerzetesektől kelle elvonattatni, és ezek az ország rendeinek tekintélyes részét alkották. Nem is számítva, hogy a protestánsoktól általában félnie lehetett, kik nem mulasztanak el az országgyűlésen titkosan ellene működni. Az egész ügy a legtitkosabban Rómába vitetett. Sonnai Ferenc, Löwen városból való pap, Granvellának megoktatott teremtménye IV. Pál elé járult és előterjeszté neki mily kiterjedt legyen ezen ország mily megáldatott és túlnépes, mily gazdag boldogságában. De, folytatá tovább, a szabadságnak mértékletlen élvezetében az igaz hit elhanyagoltatik, és az eretnekek kerekednek felül. Ezen baj megszüntetése végett a római székek kell valami rendkívülit tenni... Nem esik nehezen a római püspöknek újítást tehetni, mely tulajdon törvényhatósági körét szélesíti.... IV. Pál hét bíbornokból bizottságot nevez ki, mely ezen fontos ügyben tanácskoznék; az

ügyet, melytől őt a halál elszólítá, utóda IV. Pius végezte el. A szívesen látott küldöttség még Seelandban éri a királyt, mielőtt Spanyolországba elvitorláznék, és a miniszter alattomban a veszélyes végrehajtással megbizatik. Az új papuralom kihirdettetik (1560), az eddigi 4 püspökséghez 13 új állíttatik az ország 17 tartományai szerint és közülök 4 érsekséggé emeltetik. Mecheln Brabantnak és mind a 17 tartománynak központján fekvő voltánál fogva a többiek felett főérsekséggé tétetvén, vele több gazdag apátságokkal együtt Granvella jutalmaztatott. Az új püspökségek jövedelmei a kolostorok és apátságok kincseiből vétettek; melyeket a kegyes jótékonyság századok óta itt gyűjtött rakásra. Az apátok közül némelyek maguk kapták a püspöki méltóságot, kik kolostoruk és egyháznagyi hivataluk birtoklásával az országgyűlésen a szavazatot is megtartották, mely azokkal összekapcsolva volt. Mindenik püspökséggel egyszersmind 9 tagból álló káptalansági-kar köttetett össze, kik a legalkalmasabb jogtudósokból és vallástanítókból választattak, hogy az inquiziciót és a püspököt lelkeszi hivatalában gyámolítsák. Ezek közül ketten, kik tudományosság, tapasztaltság és feddhetetlen magaviselet által magokat az elsőségre érdemessé tették, valóságos inquizitorok és a gyűlésekben első szavazattal bírók valának. A mechelni fő érsekné, mint mind a 17 tartomány metropolitájának teljhatalom adatott érsekeket és püspököket önkénye szerint beállítani és kitenni, melyhez a római szék mindenkori jóváhagyásával járul csupán.

A nemzet az egyházalkotmány illetén megváltoztatását más időben hálás tetszéssel fogadta volna, midőn az szükségesség által eléggé indokolt, a vallásnak kedvező, és a szerzetesek erkölcsi javítására nélkülözhetetlen lett vala. Most az időviszonyok gyűlölt alakot adának annak. Általános vala a kedvetlenség, sőt bosszankodás, melylyel az fogadtaték. „Az alkotmány — mondák — letiporva;

a nemzet jogai megsértvék; az inquitio az ajtó előtt, melynek véres törvényszéke mostantól fogva itt is mint Spanyolországban megnyitattik;“ borzadálylyal szemléle a nép az önkénynek és üldözésnek ezen új szolgálait. A nemesség az országgyűlésen 14 hatalmas szavazattal látá erősödni a monarchiai hatalmat: mi által a nemzeti szabadságnak legerősebb oszlopa, a királyi és polgári hatalomnak súlyegylene eltöröltetett. A régi püspökök zúgolódtak javadalmaiknak megkisebbitésén és megyéiknek összszeszorításán; az apátok és szerzetesek elvesztették hatalmukat és jövedelmeiket egyzsersmind és a helyett kaptak magaviseletökre szigorú felvigyázókat. Nemesség és nép, világiak és papok egyesültek ezen közös ellenség ellen, és mivel mindenik egy kis önérdékből küzdött: a hazafiúságnak félelmes szava látszék hangzani.

Minden tartományok között Brabant szegült ellen leghangosabban. Egyházalkotmányának sérthetlensége egyike volt a legfontosabb előjogoknak, melyek az u. n. örvendetes bevonulás¹⁾ nevezetes szabadságlevélben foglaltattak, s melyeket az uralkodó meg nem sérthetett a nemzet irányábani engedelmességének feloldozottsága nélkül. Hiába vitatta a löweni főiskola, hogy az egyháznak vészes idejében a szabadsalom elveszti erejét, mely annak nyugalmas korszakában adatott légyen. Az új püspököknek behozásával szabadságuknak épülete egészen alapjában megrendült. Az egyháznagyi hivataloknak, melyek most a püspö-

---

¹⁾ Örvendetes bevonulássnak, flandriai szólammal: Blyde Imkomst nevezik a brabanti (Antwerpen kapcsolatában) és limburgi rendeknek fontos szabadalmait, melyekre a fejedelmeknek hódolatkor, a fejedelmi lakba bevonulás előtt megesküdniök kellett. Legfontosabb pontja vala, hogy a fejedelem ezek közül egyet mihelyt eltörölne: egy alattvaló sem köteles tovább irányában engedelmességgel viseltetni.

kökre ruháztattak, mostantól fogva egészen más érdeknek kellett szolgálni, mint a tartományoknak, melyeknek rendei valának hasznára. Szabad honfi polgárokból most a római székeknek eszközei és az érseknek bármerre hajtható gépei lőnek, ki még a felett mint első egyháznagy Brabantban különösen parancsolt nekik. A szavazatadás szabadsága oda vala, mivel a püspökök mint a koronának szolgálatra kész leselkedői mindenkit elrettentettek. Mondák: „ki fog jövőben bátorzkodni, hogy ilyen felügyelők előtt szavát a parlamentben felemelje; vagy hogy a nemzetnek jogait jelenlétükben a kormánynak haramia-fogásai ellenében oltalmába vegye? Ezek a tartományok segélyforrásait kiapasztják és szabadságunknak s tulajdonunknak titkait a koronának elárulják. Elzárják az utat minden méltóságos hivatalhoz; majd meglátjuk, hogy fogják őket követni udvaroncaik, külföld fiait fognak jövőre a parlamentben ülni és pártfogóiknak haszonkeresése fogja kialakult szavazatukat vezérelni.“ (Az afflighemi apát). „Mily erőszaktétel, — folytaták a szerzetesek, — az áhitatosságnak szent alapítványait megváltoztatni, az elhunytaknak sérthetetlen akarátát kigunyolni, és mit a kegyes jótékonyosság a zárdáknál a szerencsétlenek számára letett, a püspökök kéjelgésének szolgálatára engedni és a szegénység megrablásával az ő kevély fényöket emelni!“ Nemcsak az apátok és szerzetesek, kiket a balsors valósággal érintett ezen kisebbités által szenvedvén: minden család, mely legtávolabbi nemzedékig lefelé a remény valamilátszatával kecssegtethette magát, hogy ama jótékonytságot élvezendi, ezen reményének elvesztését érezé, mintha azt valósággal ő szenvedte volna, és nehány egyháznagynak fájdalma egész törzseknek ügye lön.

A történetírók ezen általános zendülésben tüntetik fel előttünk Orániai Vilmosnak csendes működését, ki ezen összevissza zavargó szenvedélyek elé célt tüzni igyekezett. Az ő indítványára történt, hogy a brabantiak a

fejedelemtől magoknak szószólót és pártfogót kértek, mint-hogy valamennyi németalföldi alattvalók között egyedül ők lettek volna azon szerencsétlenek, kiknek egy és ugyanazon személyben egyesül urok és ügyvédök. Választásuk senki másra nem eshetett, mint az Orániai hercegre. De Granvella előre látása által e tört szétszaggatá. „Ki e hivatalt nyeri, mondá az országtanácsban, hihetőleg be fogja látni, hogy Brabanton Spanyolország királyával osztozik.“ A pápai okmánynak soká kimaradása, melyet a római és spanyol udvar közti félreértés Rómában késleltetett, az elégtelenségnek időt engedett, hogy egy célra egyesüljenek. A brabanti rendek egészen titokban egy rendkívüli küldöttséget bocsátottak IV. Piuszhoz, kérelmőknek épen Rómában utánalátni. A küldöttséget hathatós ajánló levéllel látta el az Orániai herceg, és e mellett egyszersmind tekintélyes összeget vitt magával, hogy az egyház fejéhez az utat maga előtt annál inkább megegyengesse. Antwerpen városból pedig Spanyolországba a királyhoz küldetett egy nyílt levél, melyben neki hathatós előterjesztések tétettek, hogy e virágzó kereskedő várost ezen ujítástól kimélje meg. „Elismerik ők, mondák benne, hogy a fejedelemnek célja jó és új püspököknek behelyezése a tiszta vallás fentartására igen hasznos legyen: de erről meg nem győzhetik a külföldieket, kiktől pedig függ városuknak virágzó állapota. Itt a legalaptalanabb hírek épen oly veszélyesek, mint a legvalódiabbak.“ Az első küldöttség a fejedelemtől még elég jókor felfedeztetvén, meghiusítatott; a második küldöttség által, mely az elsőnél szerencsésebb lehetvén a királyhoz eljuthatott, annyit nyert Antwerpen városa: „hogy a királynak személyes átjövételéig püspököktől megkiméltetve maradjanak.“

Antwerpen példája és szerencséje minden többi városnak, melyeknek püspök volt szánva: jelt adott az ellenmondásra. Nevezetes bizonyága ez annak: mily messze haladt már akkor a németalföldi városoknak egyetértése és az in-

quizició elleni gyűlölsége, hogy inkább lemondottak minden haszonról, melyet egy püspöknek lakhelye üzletökre mulhatlanul árasztott volna, mint helyben hagyásukkal ama gyűlöletes törvényszéket elősegéljék és az egésznek java ellen cselekedjenek. Deventer, Rüremonde, és Leeuwarden szilárdul ellentállottak és szerencsésen keresztülhatoltak (1561); a többi városokra a püspökök minden ellenmondásaik dacára erőhatalommal rájuk erőszakoltattak. Utrecht, Harlem, St. Omer és Middelburg az elsők valának, kik nekik kaput nyitottak; példájukat követték a többi városok, de Mechelnben és Herzogenbuschban a püspökök igen kevés tisztelettel találkoztak. Granvella az elsőbb városba midőn ünnepélyes bevonulását tartá, egyetlen egy nemes sem jelent meg és diadalmi pompája hiányával volt mindennek, mivel kimaradtak azok, kiket illetőleg épen tartaték.

A közben elfolyt a kijelölt határidő is, mikor a spanyol hadseregnek az országot odahagyni kelle: és még kilátás sem volt távozásukhoz. Ezen késleltetésnek igazi okát rémüléssel fedezték fel: a gyanakodás az inkuizitzióval hozta szerencsétlen kapcsolatba. A hadseregnek hosszabb késedelmezése a miniszternek megnehezítte minden egyéb újításokat, mivel a nemzetet éberré és gyanakodóvá tette, és még sem akarta magát örömet ezen hatalmas segélytől megfosztani, mely neki oly országban hol őt minden gyűlölte, és oly feladatnál, melyben mindenütt akadályokra talált, nélkülözhetetlennek látszott. De végre a fejedelelnő — az általános zugolódás miatt kényszerülve érezve magát — a királyt e hadsereg visszavételére komolyan reábirni igyekezni. „A tartományok, irá Madridba, egyértelműleg kinyilatkoztatták, hogy őket soha többé reá nem vehetnék arra, hogy belegegyezzenek a kormány által kívánt rendkívüli adókba, míg szavát ebben meg nem tartaná. Sokkal nagyobb szerű a felkelésnek, mint a francia protestánsok berohanásának ve-

szélye; és ha Német-Alföldön lázadás ütne ki, e hadsereg még gyenge lenne azt meggátolni és a kincstárban nincs elég pénz újat toborzani.“

A király, válaszában halasztása által még időt kívánt nyerni, és a fejedelemnőnek ismételt előterjesztései még eredmény nélkül maradnak: ha, — a tartományok szerencséjére! — vesztesség, melyet kevéssel az előtt a törököktől szenvedett, őt nem kényszeríti vala, hogy e hadsereget a földközi tengeren használja. Végre tehát beleegyezett eltávozásukba: Seelandon hajóra szállítottak, és a tartományoknak örömmujongása követte vitorlájukat (1561).

Granvella e közben csaknem korlátlanul uralkodott az országtanácsban. Minden hivatalok, egyháziak és világiak, általa osztogattattak; akaratát érvényesíté az egész tanács egyesült szavazata ellenében. A fejedelemnő is az ő törvényei alatt állott. Ugy tudott intézkedni, hogy hivatalba való kinevezései csak két évre szolgáltattak ki, mely műfogás által azt mindenkor hatalmában tartá. Ritkán történt, hogy a fontos ügyeket tanácskozássra a többi tagtársaknak előterjesztették, és ha mégis egyszer s másszor megtörtént, azok már elhatározott dolgok valának, melyhez legfelebb csak az ő hozzájárulásuknak haszontalan alakszerűsége kívánta-tott. Ha királyi levél olvastatott fel: Vigliusnak meg volt parancsolva, kihagyni azon helyeket, melyeket a miniszter alá húzott. Gyakrabban megtörtént t. i. az, hogy ezen Spanyolországból jött levelek az országnak hibáit vagy a fejedelemnőnek aggodalmait tették nyilvánvalóvá: miről nem örömet akarták értesíteni a tagtársakat, kiknek hűségében nem bíztak. Ha az történt, hogy a pártok a miniszteren felülkerekedtek és a törvénycikkely mellett állhatatossággal hatályosan megmaradtak, melyet ő többé épen vissza nem utasíthatott: akkor azt eldöntés végett Madridba a miniszteriumhoz küldé, mi által legalább időt nyert és biztos vala, hogy ott támogatásra talál. Barlaimont grófot, Viglius

elnököt és kevés másokat kivéve a többi államtanácsos valamennyi csak számszaporító alakonc (Figurant) vala a tanácsban és irányukbani magaviseletét alkalmazta a csekély értékhez, melyet barátságukra és engedelmességükre helyezett. Nem csuda, hogy oly emberek, kiknek büszkeségét uralkodó hercegek leghizelgőbb figyelme elkényeztete, és kiknek polgártársaik tiszteletteljes hódolata mint a haza isteneinek áldozott, ezen konokságát egy köz polgárnak (plebejus) a legnagyobb boszúsággal vették Közülök sokakat személyesen megsértett Granvella. Az Oraniai herceg jól tudta, hogy a Lotharingi hercegnővel célzott házasságra lépését ő hiúsította meg; és másodizben a szász hercegnővel való egyesülést szinte semmivé tenniigyekezett. Hoorn gróftól a pénzügyi helytartóságot megvonta, és az apátságot, mely után Egmont gróf tett lépéseket egy rokona számára, saját magának tartotta meg. Fensőségének tudatában nem tartotta fáradságra méltónak egyszer sem, hogy a nemességnek fel sem vevését eltitkolja, mely egész kormányzóságának zsimórmértéke vala; Oraniai Vilmos volt az egyetlen, kit mégis tettetésére méltatott. Ha ő magát valósággal a félelem és illem minden törvényein túltettnek gondolta is, mégis megcsalta itt elbizakodott kevélysége, és nem kevesebbet hibázott a kormánytan ellen, mint vétkezett a szerénység ellen. A dolgok akkori állásánál fogva nehezebben lehetett volna a kormánynak rosszabb rendszabályt követni, mint az volt, hogy a nemességet elhanyagolja, fel se vegye. Tőle függött, hogy hajlamainak hizelkedvén, csellel és tudatlanul tervére megnyerje és a nemzetnek szabadságát általa elnyomassa. Most emlékeztette őt, igen alkalmatlan időben kötelességeire, méltóságára és erejére, kényszerítette, hogy honbarát legyen és a becsvágyat, melyet ő meggondolatlanul elutasított, a valódi nagyság oldalára fektesse. A helytartó, hogy a vallásügyi intézményeket keresztül vigye, a leghathatósabb segélyre volt szüksége; de nem

csuda, hogy ezek kevés buzgóságot tanusítottak a szükségeltető segélynyújtásban irányában. Sőt a legvalószínűbb, hogy titkon azon munkáltak: hogy a miniszternek akadályokat halmozzanak eleibe és rendszabályait felforgassák, hogy rossz szerencséje által a király bizalmát tőle elfordítsák, és kormányzását gúnynak kitegyék. Nyilván van, hogy az ő buzgósága lágymelegségének tulajdonították a gyors előhaladást, melyet a reformáció, amaz irtóztató kiadványok dacára kormányzósága alatt Német-Alföldön tett. A nemességet megnyerve, a köznép dühét megvethette volna, mely a trón rettegett korláta in erő nélkül törik meg. A polgárok fájdalma könyvek és titkos sahajok között tespedt addig, mígnem a nemesség műve és példája kitörésre segitette.

Ez alatt (1561, 1562) az új munkások tömege a hitnyomozásokat új tevékenységgel folytatta és az eretnekek ellen kiadott rendeleteket rettentő engedelmességgel teljesítette. De ezen iszonyatos gyógyszer túlélte az időpontot, midőn hasznát venni lehet: a nemzet már igen nemes vala az ily durva bánásmódra nézve. Az új vallást most már többé más képen mint minden vallóinak halála által kiirtani nem lehetett. Minden illetén kivégzések most, jelességüknek ugyanannyi csábos kiállításai, győzelmüknek és fénylő erényüknek ugyanannyi színhelyei valának. A hősi nagyság, melylyel meghaltak, nyereség lőn a hitnek, melyért meghaltak. Egy kivégzettből tíz új hívő támadt fel. Nemcsak városokban és falvakban, hanem országutakon, hajókon és kocsikon is a pápa tekintélye, a szentek, a tisztító tűz, bűnbocsánat felett vitatkoztak, predikációkat tartottak és az embereket megtérítették. A pór nép falukról és városokból összetódult a szent törvényszék foglyait a poroszlók kezéből kiszabadítani, és a felsőbbséget, mely tekintélyét erőhatalommal merészelte fentartani, megkövezte. Seregenként kísérte a protestáns predikátorokat, kik után az inquizició leselkedett; vállain vitte a

templomhoz és onnan vissza; és elrejté üldözői elől életveszélylyel is.

Az első tartomány, melyet a felkelésnek ábrándterve megszállott, a mint tőle tartottak, valloni Flandria volt. Egy francia kálvinista, névvel Launois Tournayban mint csudatévő lépett fel, hol néhány asszonyt megfizetett, hogy betegségeknek tétessenek és általa magokat meggyógyíttassák. A város melletti erdőkben prédikált; a népet seregenként vont a magával oda és a lázadás szikráját a kedélyekbe szórta. Épen ez történt Lille-, és Valenciennes-ban, mely utóbbi városban a hatóság az apostolt elfogatta. De az alatt, míg kivégeztetésével késleltek, pártja oly félelmes számra növekedett, hogy elég erős volt a börtönöket feltörni és a törvényszéktől áldozatát erőszakkal elragadni. Végre a kormány hadsereget hozott a városba, mely a nyugalmat ismét helyre állította. De ezen jelentéktelen történet egy szempillantásra félre vonta a titkokról a takarót, melybe a protestánsok felekezete eddigelé befátyolozva volt és a miniszterrel iszonyú számukatkitaláltatta. Tournayban csupán egy ily predikáción közölök öt ezeret láttak megjelenni, és nem sokkal kevesebbet Valenciennes-ban. Mit nem várhattak az északi tartományoktól, hol a szabadság nagyobb és a kormány távolabb vala, és a hol Németország és Dänemark szomszédsága a ragály forrásait szaporította? Ily félelmes tömeget egyetlen jeladás szólított ki az elrejtettségéből. Mennyivel nagyobb volt valószínűleg azoknak száma, kik csupán szívőkben tartottak az új felekezettel és csak kedvezőbb időpontot vártak, hogy azt nyilvánossá tegyék!?

E felfedezés a fejedelemnőt iszonyúan megháborította. A rendeletek iránti gonosz engedelmesség, a kimerült kincstár fogyatkozása, mely őt új adó kivetésére kényszeríté, és a hugenottáknak gyanus mozgalmai a francia határokon még öregbiték aggodalmait. Ugyanazon időben veszi Madridból a parancsolatot, hogy két ezer németalföldi lovasságot szál-

littasson Franciaországba az anyakirálynő seregéhez, ki a vallásháború miatti aggodalmában II. Filephez fordult. Minden vallásügy, bármely országot érdekelte is, Filepnek saját ügye vala. Oly közélről érezte azt, mint házának valamely sorsát, és ezen esetben mindenkor készen állott tulajdonát idegen szükségnek feláldozni. Ha haszonkeresés volt, mi őt ebben vezérelte, úgy az legalább királyi és nagyszerű vala; és ezen elvnek merész megtartása visszanyeri csudálkozásunkat, mit ártalmassága elvesztett helybenhagyásunkon.

A fejedelemnő közölvén az államtanácssal a királyi akaratot, a nemesség részéről a legerősebb ellenzésre talált. „Az idő, — így nyilatkoznak E g m o n t gróf és az O r a n i a i h e r c e g, — most igen rosszul volna kiválasztva arra nézve, hogy Német-Alföldről a hadsereget kivonják, hol minden inkább azt tanácsolná, hogy újakat toborzzanak. Franciaország közeli mozgalmai minden pillanatban áttöréssel fenyegetnek, és a tartományok belső forrongása a kormányt most inkább mint valaha vigyázásra hívja fel. Eddig, mondták, a német protestánsok hittestvéreiknek küzdelmét tétlen elnézték; de fogják-e még akkor is, ha ellenségüknek hatalmát segítségünk által erősítjük? Nem gerjesztjük-e fel boszújokat magunk ellen, és nem szólítjuk-e fegyverre Németalföld északi részeibe?!“ Az előterjesztések nyomosak és megcáfollhatlanok valának, melynek folytán csaknem az egész államtanács magáévá tette ezen nézetet. Igazságukat be kellett látni a fejedelemnőnek magának mint szinte miniszterének is: és saját hasznuk a királyi parancs teljesítésénél előbbvalónak látszott nekik. A hadsereg nagyobb részének eltávolítása által az inquisitionnak egyedüli támaszát elvegyék-e? és magokat segély nélkül e lázadó országban a dacos nemesség önkényének fegyvertelenül kezére adják-e? A fejedelemnő míg a királyi akarat, tanácsosainak hathatós kérelme és saját félelme között ingadozva, nem merészel döntőleg határozni: fellép Orániai Vilmos és indítványozza az or-

szág rendének összehívását. A királyi tekintélyen halálosabb csapás nem történhetett, mint a nemzet ezen összehívása; a mostani időpontban oly csábító emlékeztetése erejére és jogaira! A miniszter nem kerülhetvén ki másképen a veszélyt, mely felibe tornyosult, egy általa tett intéssel jelt adott a fejedelemnőnek, hogy a tanácskozást szüntesse meg és az ülést oszlassa fel. „A kormány, írá Madridba, nem tehet károsabbat maga ellen, mintha megengedi, hogy a rendek egybegyűljenek. Ily lépés minden időben bajos, mivel a nemzetet kísértetbe viszi, hogy a korona jogait vizsgálja és korlátozza; de most háromszorosan mellőzendő, most midőn a lázadás szelleme már szerteszét elterjedt; most midőn az apátok jövedelmeik elvesztése miatt semmit sem fognak elmulasztani, hogy a püspökök tekintélyét alásülyeszszék; midőn az egész nemesség és a rendek minden meghatalmazottai az Orániai herceg fogásai által vezéreltetvék, és az elégületlenek a nemzet segélyére bizton számíthatnak.“ Ezen előterjesztés, mely hathatosságra nézve sem volt foggyatkozásban, a királyra nem téveszthette el a várt hatást. A rendek összegyűlése egyszermindenkorra elvettetett; az eretnekek elleni büntető rendeletek teljes szigorral megújítottak, és a fejedelemnő a kívánt segédesapatok gyors elküldésére utasított.

De erre az államtanács nem volt rávehelő. Minden, mit megtett, a volt: hogy segély helyett pénzt küldött az anyakirálynő számára, kinél a mostani időpontban ez még kedvesebb vala. De mégis legalább, hogy a nemzetet a köztársasági szabadság árnyképével megcsalják, egybehívták a tartományok helytartóit és az aranygyapjas lovagokat rendkívüli gyűlésre Brüsszelbe, hogy az ország jelenlegi szükségai és veszélyei felett tanácskozzanak. Viglius elnök, miután a gyűlés tárgyát eleibök terjesztette, három napi idő engedteték gondolkodásra. Ez idő alatt az Orániai herceg összegyűjtötte őket palotájába, hogy még az ülés előtt

egyezzenek meg és közösen állapítsák meg a rendszabályokat, melyek szerint az ország mostani veszélyében cselekedniök kellene. Sokan elfogadták ezen javaslatot: csak Barlaimontnak Granvella bibornok egynehány párthiveivel volt bátorsága e gyülekezetben a korona és a miniszter előnyére szót emelni. „Önökhöz nem illendő, így nyilatkozott, magokat a kormány gondjaiba elegyíteni; és a szavazatokban való ezen előleges megegyezés törvényellenes büntetésre méltó merénylet, melyért felelőssé tenni magát nem akarja“; oly nyilatkozat, mely az egész összejövetelnek eredménytelenül vetett véget. A fejedelelnő, Barlaimont gróf által ezen esetről értesítve, azután oly ügyesen el tudta foglalni a lovagokat a városban tartózkodásuk alatt, hogy további egyezkedésre időt nem találhattak. Mindazáltal az ő beleegyezésével még ezen ülésben elhatároztatott, hogy Montmorency Montigny Lörinc menjen el Spanyolországba, a királyt a dolgok mostani állapotáról értesítendő. De a fejedelelnő küldött megelőzőleg egy más titkos követet Madridba, ki a királyt előre értesíté mindenről, mi amaz alkalommal az Oraniai herceg és a lovagok közt történt. A flandriai követet kecsegtették Madridban a Németalföld iránti királyi kegy és atyai érzület üres állításaival: a fejedelelnőnek pedig meghagyatott, hogy a nemesség titkos összeköttetéseit hiusítsa meg és a hol lehet, legelőkelőbb tagjai között meg hasonlást idézzon elő.

Féltékenység, magánérdek és vallásbeli különbség a nagyok közül sokakat elválasztott régóta; megalázásuknak közös sorsa és a miniszter elleni gyűlölet ismét egyesítette őket. A míg Egmont gróf és az Oraniai herceg a főhelytartóságot elnyerni törekedtek: nem hiányozhatott, hogy a különböző utakon, melyet mindenik e végre választott, néha egymás ellen ne törjenek. Mindketten a hírnévnek pályáján és a trónnál találkoztak össze; mindketten találkoztak ismét a köztársaságban, hol ugyanazon jutalomért, polgártársaik

kegyéért esengettek. Ily ellenkező jellemeknek csakhamar el kellett egymástól idegenedniök: de a szükség hatalmas rokonszenve épen oly hamar ismét közel vitte őket egymáshoz. Most mindenik nélkülözhetlen volt a másiknak; és a szükség e két férfi között szövetséget kötött, mi szívüknek soha nem sikerült volna. De épen érzelmeik ezen meg nem egyezésére alapítá a fejedelemnő tervét; és ha sikerült neki őket elválasztani, akkor egyszersmind az egész németalföldi nemességet két pártra oszlatta. Az ajándékok és kisebb figyelemre méltatások által, melyekkel e kettőt kizárólag megmegtisztelte, a többieknek irigységét és bizalmatlanságát igyekezék ellenök felizgatni; és midőn Egmont grófot az Orániai herceg felett előnyben részeltetni látszék, reménylő, hogy az utóbbi előtt hűségét gyanussá teszi. Történt, hogy épen ezen időben rendkívüli követet kellett küldeni Frankfurtba a római király választásra; erre a hercegnek legnyiltabb ellenségét Arschot herceget választotta, hogy benne mintegy példát adjon, mily fényesen jutalmazatik meg az utóbbiak elleni gyűlölsége.

Az orániai párt, a helyett hogy kevesbedett volna, Hoorn grófban jelentékeny növekedést nyert, ki mint a németalföldi tengeri hadseregnek főparancsnoka (admiral), a királyt Biscayaba kísérte, és most az országtanácsba ismét belépett. Hoorn nyughatlan köztársasági szelleme találkozott az Orániai és Egmont féle merész tervekkel; és a három barát között csakhamar veszélyes triumviratus képződött, mely a királyi hatalmat Németalföldön megrendíté, de nem egyformán végződött mind a hármukra nézve.

(1562). Ezalatt Montigny is vissza érkezett követségeből, és a királynak jó akaratu érzületét hozta az országtanácsnak hírül. De az Orániai herceg tulajdon titkos csatornáján Madridból oly tudósításokat kapott, melyek ezen jelentéssel merőben ellenkeztek; és sokkalta inkább hitelt

érdemeltek. Az által megtudta ő mind a gonosz szolgálatokat, melyeket Granvella neki és barátainak a királynál tett, és az utálatos elnevezéseket, melyekkel őt a németalföldi nemességnek magaviselését illették. Nem vala segítség, míg a miniszter az uralkodás kormányától el nem üzetett, és ezen vállalat, bármely merésznek és kalandosnak látszék, foglalkodta őt most egészen. Közötte és két társa Egmont és Hoorn grófok között határozattá lön: az egész nemesség nevében a királyhoz egy közös levelet írni, benne a minisztert annak módja szerint bevádolni, és az ő eltávolítását nyomatékosan sürgetni. Arschot herceg, kivel azon szándékot Egmont közölte, elvetette azt azon büszke nyilatkozattal, hogy ő nincs oly gondolattal, miszerént Egmonttól és Orániaitól törvényeket fogadjon el; hogy neki Granvella ellen nincs panaszkodni valója; és egyébiránt igen vakmerőnek találja a királynak elébe írni akarni, hogy miniszterét miképen kelljen használnia. Hasonló feleletet kapott Orániai is Arenberg gróftól. Vagy a bizalmatlanság magva, melyet a fejedelelemnő a nemesség közé elhintett, már gyökeret vert; vagy a miniszter hatalmától való félelem felülmulta a kormányzásától való iszonyodást: elég az, hogy az egész nemesség ezen felhívás előtt félénken és ingatagon visszahátrált. Azonban reményüknek ekképeni meghiusulása nem törte meg bátorságukat: a levél még is el lett kézszítve, és mind hárman aláírták. (1563).

Granvella abban ugy rajzoltatik, mint szerzőoka minden zavargásnak Németalföldön. Míg a legfensőbb hatalom ily büntetésre méltó kezekben legyen, nyilvánítták, reájok nézve lehetetlen a nemzetnek és királynak becsülettel szolgálni; ellenben minden visszatérne előbbi nyugalomra, megszűnnék minden ellenkezés, és a nép a kormányt ismét megkedvelné, mihelyt Ő Felsége méltóztatnék ezen embert az állam kormányától eltávolítani. Ezen esetben hozzátették, nem fogna bennök hiányozni sem tehetőség, sem buzgóság a

királynak tekintélyét és a hitnek tisztaságát, mely nekik is nem kevésbé szent mint Granvella bibornoknak, ezen tartományokban fentartani.

E levél bármily titkosan ment is el: a fejedelemnő mégis elég jókor értesült arról, hogy a hatásnak, melyet az minden gyanítás ellenére a királynak kedélyére tehetne, erejét elvegye egy másik által, melyet hozzá nagy sietséggel előre elküld. Nehány hónap mult el, míg Madridból válasz érkezett. Igen szelid hangú volt: de határozatlan. Tartalma: „A király nem szokta minisztereit ellenségeiknek vádolására kihallgatás nélkül elítélni. Csupán a természeti méltányosság megkívánja: hogy a bibornok vádolói az általános vádolás helyett egyes bizonyítékokkal álljanak elő; és ha ezt tenni írásilag kedvök ellen volna: akkor jöjjön közülök valamelyik Spanyolországba, hol egész illendő tisztelettel fog találkozni.” E levélen kívül, mely mindhármukhoz együttesen szolt, Egmont gróf kapott még egy saját kéziratot a királytól, melyben azon óhajtás fejeztetett ki, hogy különösen tudassa, mi ama közös levélben csak felületesen érintetett. A fejedelemnőnek is a legpontosabban eleibe iratott, hogy mit feleljen mind hármuknak együttesen, és Egmont grófnak különösen. A király ismerte embereit. Tudta, mily könnyű Egmont grófra hatni, ha csupán vele egyedül lenne dolga; azért igyekezett őt Madridba édesgetni, hol elvonatnék a fensőbb értelmiség vezérlő felügyeletétől. A mint azt bizalmának hizelgő jele által barátjai felett kiűntette, egyenlőtlenné tette a viszonyt, melyben mindhárman a trónhoz állottak; és miképen egyesülhetnének egyenlő hévvel ugyanazon célra, ha kívánataik arra nézve ugyanazok többé nem maradnának?! Orániaiának ébersége mostan ugyan megghiusítja e tervet, de a következmény megmutatta, hogy a mag, mely itt elvettetett, egészen nem ment veszendőbe.

(1563), A király válasza nem elégitván ki a három szö-

vetséges társat, bátrak voltak még egy második kísérletet tenni. „Nem kevésbé csudálkozunk, irták, hogy Ő Felsége előterjesztésünket oly kevés figyelemre méltatta. Nem mint a miniszternek vádolói, hanem mint Ő Felségének tanácsosai, kiknek, kötelességök urokat országainak állapotáról tudósítani, küldöttük amaz iratunkat. Nem kívánjuk mi, a miniszter szerencsétlenségét: inkább örülnénk, ha őt a világ valamely más helyén, mint itt Németalföldön, elégedettnek és boldognak tudnánk. De arról legyen meggyőződve a legteljesebben Ő Felsége, hogy a közcsend s nyugalom a férfi jelenlétével egyáltalában nem fér össze. Hazánknak jelenlegi veszélyteljes állapota nem engedi meg közülünk egyikünknek sem azt elhagyni és Granvella kedvéért Spanyolországba egy hosszú utat tenni. Azért ha Ő Felsége nem méltóztatik írásbeli kérésünkre kívánt válaszzal lenni, úgy reményljük, hogy jövődre meg fogunk kiméltetni attól, hogy a tanácsban jelenlegyünk, hol a miniszterrel találkozásnál fogva bosszúságnak tennénk ki magunkat, és a hol sem királynak, sem az országnak legkisebbet sem használnánk, magunknak pedig csak megvetésre méltóknak tün-nénk fel.... Végre, kérjük, hogy Ő Felsége vegye tőlünk jó néven az ékesség nélküli egyszerűséget: mivel az ilyen magunk féle emberek több érdemet helyeznek abban, hogy jól cselekedjenek, mint hogy szépen beszéljenek.“ Ugyanaz volt tartalma Egmont gróf külön levelének is, melyben a királyi kéziratért köszönetet mondott. E második iratra válasz-lón: „előterjesztésüket gondolóra veszik; azonban kéretnek, hogy az országtanácsot a mint eddig, úgy ezután is láto-gassák.“

Szemmel látható vala, hogy a király távol van attól, hogy kérelmüknek helyet engedjen; miért is ők mostantól fogva elmaradtak az országtanácsból, sőt odahagyták még Brüsselt is. Nem sikerülvén nekik a minisztert törvényt-szerűen eltávolítani, megkísérték egy más módon, a melytől

többet reményltek. Ők és pártjuk, irányában minden alkalommal nyilvános megvetést tanúsítottak, és mindennek a mihez csak kezdett, nevetséges szint adtak. Ezen aljas eljárás által reményltek a főpaprak döllyfét sérteni, és beteges önszeretetétől valószínűleg megnyerni, mi nekik a másik úton nem sikerült. E célt nem érték ugyan el, de az eszköz, melyet használtak, végre mégis megbuktatta a minisztert.

A nép szava hangosabban emelkedett ellene, mihelyt észrevette, hogy ő a nemesség jó véleményét eljásztotta; és hogy férfiak, kik után vakon szoktak utánbeszélni és cselekedni, a miniszter megvetésében előtte előmentek. A nemességnek irányában lealázó magaviselete kijelölé őt most mintegy a közmegvetésnek, és felhatalmazá a rágalmozást. mely még a szentet sem kiméli becsületét erőszakosan megtámadni. Az új egyházalkotmány, a nemzet e nagy gyásza alapította meg szerencsáját, ez volt a bűntény, mely meg nem bocsáttathatott. A kivégzés minden új látványa, melylyel az inkuizitorok munkássága felette igen bőkezű volt, táplálta irányában az utálatot rettenetesen; és végre a tapasztalás és szokás minden nyomorgatást neki tulajdonított. Idegen országban, melyre ráerőszakoltatott; millió elenség között egyedül, minden eszközeiben bizonytalan; távollevő Felségétől csak gyenge erővel védve, a nemzettel, melyet megnyernie kelle, merő hűtlen tagok által összekapcsolva, csupa emberek, kiknek legfőbb igyekezetök vala eljárásait félremagyarázni, végre egy nőnek oldala mellé helyeztetve, ki a közátkozásnak terhét vele meg nem oszthatta, így állott kitéve egy zabolátlan felbomlott nép pajkoskodásának, hálátlanságának, pártoskodásának, gyűlölségének és minden szenvedélyeinek. Nevezetes, hogy a harag, melyet magára vont, messze felülmulta a hibákat, melyekkel vádolták, úgy hogy vádolóinak nehéz, sőt lehetetlen lett volna egyes bizonyító okokkal igazolni az ítéletet, melyet felette csak úgy általánosságban kimondtak. Előtte és utána

vitte a rajongás véráldozatait az oltárhoz; előtte és utána folyt a polgárvér; az emberi jog kigúnyoltatott, és a nyomor árasztatott; V-ik Károly alatt a zsarnokság újdonságánál fogva már kell hogy érzékenyebben fájdalmat okozott legyen; és Alba herceg alatt messze természetellenes fokig hajtatott, úgy hogy Granyella kormánya utódáéhoz képest még jószívű vala, és mégis sehol nem találjuk, hogy kora a személyi keserítést és megvetést az utóbbi irányában mutatta volna oly mértékben mint a melyet elődére nézve magának megengedett.

Hogy születésének alacsonyását a főméltóság fényében eltakarja és magas rangja által ellenségeinek pajkoskodásaitól megóvja, a fejedelemnő Rómában való közbenjárásai folytán ki tudta vinni, hogy biborpaláستtal feldiszitésék, de épen ezen méltóság, mely őt a római udvarhoz közelebb kapcsolta, a tartományokban annál inkább idegenné tette. A biborpalást Brüsszelben új büntény volt és botránkoztató utálatos öltözet, mely mintegy nyilvánossá tette az indokokat, melyekből jövődöben fog cselekedni. Sem tiszteletes rangja, mely magában véve már gyakran a leggyalázatosb gonosztevőt megszenteli, sem magas állása, sem uralkodói tehetségeinek tekintélye, még rettentő mindenhatósága sem, mely naponként véres jelenetekben mutogatta hatalmát, menthette meg a kigúnyolástól, kinevetéstől¹⁾. Gyűlöletes hírek meg-

---

¹⁾ A nemesség Egmont gróf terve folytán inasait egyforma liberiában (livrée) jártatta, melyre csörgősapka (Narrenkappe) vala himezéssel kivarrrva. Egész Brüsszel ezt bibornoksüvegnek hívta, és ily inasnak bárhol megjelenése kész ok és tárgy volt a nevetésre. Később e csörgősapka, minthogy az udvarnak botránkoztató vala, egy kötés nyillá változtatott által; esetleges tréfa, mely igen komoly véget ért, és a köztársaság címerének valószínűleg származását adta. A bibornok tekintélye végre oly nagyon alásülyedt, hogy nyilvános helyen is kezébe nyomtak neki egy gúnyoros rézmetszvényt, melyen ő ábrázollaték egy esomó tojáson

bélyegezték becsületét, reáfogták az Egmont és Orániai életére törő orgyilkosi gonosz szándékot; a leghihetlenebb róla, hitelre talált, a legszörnyűbb akármí, ha őt érdekelte vagy tőle származottnak mondatott, senki előtt sem volt meglepő. A nemzet az elkorcsosulásnak már azon fokáig jutott, hol a legellenkezőbb érzemények egyesülnek, és az illendőségnek és erkölcsi finomabb érzésnek határvonalai megszűnnek. Eme hit a rendkívüli vétség felől, csaknem mindig csalhatlan előjele annak közeli megjelenésének.

De épen ezen embernek különös sorsában van egyszersmind valami nagyszerő, valami magasztos, mely az elfogulatlan vizsgálónak örömet és csudálkozást okoz. Lát itt egy nemzetet, mely ragyogvány által meg nem vesztegetve, félelem által nem korlátozta állhataatosan, kérlelhetlenül, és összebeszélés nélkül egyértelműleg megboszulja a vétket, melyegy idegennek érdeme ellenére erőszakos behelyezése által követtetett el. Örökké összeelegyedés nélkül és örökké magában láttuk őt, egy idegen, ellenséges testhez hasonlóan a terület felett lebegni, mely a helyett, hogy elfogadta volna, megvetette. Még a királynak, ki barátja és védője vala erős keze is a nemzetnek akarata ellen meg nem tarthatta, mely egyszer elhatározta, hogy őt magától eltaszítja. Az ő szava oly rettenetes, hogy a haszonkeresés is lemond bizonyos martalékaról, hogy jótétei megmentessenek, mint az elátkozott fának gyümölcsei. Az általános megvetés gyalázatossága ragályos lehellethez hasonlóan ragadt reá. A hála kötelezettségei alól irányában feloldozottnak hitte magát, párthívei kerülték, barátai megnémultak. Ily rettentően boszulta meg a nép fenségét és megsértett méltóságát a föld legnagyobb monarcháján.

ülve, mikből püspökök bujtak elő; felette az ördög állott ezen kör-rattal:

„Ez az én fiam, őt halgassátok! Allgem. Geschichte der verei. Niederl. 40.

A történelem e nevezetes példát csak egyetlen egyszer ismételte Mazarin bibornokban, de különböző volt a két időkornak és nemzetnek szelleme szerént. Mind a ketten nem tudták megóvni a legfőbb hatalmat a kigunyolástól. De Franciaország megkönnyülve érezte magát, ha ennek pantalon-án nevetett, és a németalföldiek a nevetésről lázadásra mentek által. Amaz a Richelieu-kormány alatti szolgaságnak hosszú tartamú állapotából véletlen szokatlan szabadságba érezte magát áthelyeztetve, emezek pedig hosszú és öröklött szabadságból szokatlan szolgaságba léptek át; természetes vala tehát, hogy a Fronde¹⁾ meghódolásban, és a németalföldi nyugtalanságok köztársasági szabadságban vagy lázadásban végződtek. A párisiak zendülése a szegénységnek szülötte, szilaj de nem bátor, dacos hatályosság nélkül, aljas és nemtelen mint a forrás, melyből eredett, — Németalföldnek zúgolódása a gazdagságnak büszke és hathatós szózata vala. Szilajság és éhség lelkesíté amazt, emezt boszú, tulajdon, élet és vallás. Mazarinnál indító ok volt a kincsvágy, Granvellánál az uralkodásvágy. Amaz emberi és gyöngéd, emez szilárd, parancsoló és kegyetlen

¹⁾ Fronde névvel nevezteték Franciaországban azon párt, mely XIV-dik Lajos kiskorusága alatt az udvar és Mazarin miniszter kormány politikájával ellenzéket képezvén, 1648—54 jelentékeny belső nyugtalanságokat támasztott. Mazarin erőszakos eszközökhöz nyúlt ellenök. Így mindjárt 1648. auguszt. 26. közülök többet s ezek között az udvar legtüzeesebb ellenéut Potier de Blancmenil parlament elnököt és Broussel Péter parlament-tanácsost elfogatta. A nép a mint ezt meghallotta, fegyvert fogott, szétverte a schweici őrséget és a királyi palota körül torlaszokat emelt; másnap auguszt 27-én (la journée des barricades), melynek folytán az udvar engedékenységre hajlott, a népnek több adót elengedett, és megígéré, hogy az igazságügyet jobban kezeli. A parlament ezen győzelem által megbátorodva, többségben lettek azon tagok, kik az udvar rendszabályait folytonosan erősen bírálgatták és ezért Mazarin pártfeleitől csúfolkodva Frondeurs = ócsárlók hivattattak

vala. A francia miniszter, királynőjének ragaszkodásában menhelyet keresett a mágnsok gyűlölsége és a nép dühe ellen, a németalföldi miniszter egy egész nemzet gyűlöletét hívta ki viadalra, hogy egyetlen egynek kedvére legyen: Mazarin ellen csak pártok és a pórnép, melyet felfegyverkeztettek, Granvella ellen a nemzet volt. Amaz alatt a parlament hatalmat kísérelt meg kicsikarni, mely őt nem illette, emez alatt jogos hatalmáért küzdött, melyet ez álnokul eltörölni igyekezett. Amannak a vérségi hercegekkel és a királyság országnagyjaival (pair), mint emennek a benszülött nemességgel és rendekkel volt tusája, de míg az elsőbbek közös ellenségüket csak azért törekedtek megbuktatni, hogy magok helyébe lépjenek, az utóbbiak, az állomást magát akarták megsemmisíteni, és lerontani a hatalmat, melyet semmiféle egyes embernek egészen birtokolnia nem szabad.

Míg im ezek a nép között történtek, a miniszter a fejedelemlő udvarában is elkezdett inogni. Az erőszakoskodása miatti ismételt sérelmi panaszok folytán végre mégis meg kellett győződnie arról, mennyire elégületlenek vele, tán félt attól is, hogy az általános utálat, mely arra tapadt, még ő reá magára is reáragad, vagy hogy hosszabbideig való maradása végre még a fenyegetődző lázadást idézné elő. A vele való hosszas társalkodás, oktatása és példája végre oly állapotba helyezte őt, hogy nála nélkül is tudott kormányozni. Tekintélye nyommasztó kezdett reá nézve lenni azon mértékben, a mint kevésbé szükséges lőn, és hibái, melyekre eddig jóakarata fátyolt borított, láthatókká lőnek, a mint ez irányában csökkent. Most ő maga épen oly hajlandó volt ezeket nyomozni és felszámolni, mint a milyen kész vala máskor azokat elfedezni. A bibornokra nézve ezen oly hátrányos hangulatnál fogva a nemességnek sok és hathatós előterjesztései végre utat kezdenek találni ő hozzá, mely annál könnyebben történék, minthogy egyszersmind félelmét

tudták vele öregbíteni. „Igen csudálatra méltó, mondá többek között neki Egmont gróf, hogy a király egy emberért, ki még csak németalföldi sem, és a kiról tehát tudva levő dolog, hogy boldogságának ezen országok javával semmi köze, minden németalföldi alattvalóit szenvedni elnézheti, egy idegen emberért, kit születése a királynak alattvalójává, biborpalástja a római udvarnak teremtményévé tett.“ Hozzá tévé a gróf: „Egyedül neki köszönheti Granyella, hogy még ez ideig életben van, jövődre pedig ezen gondot a fejedeleemnőre fogja átbocsátni, és ezennel reá is hagyja.“ Minthogy a nemesség nagy része, megúnva és fájlalva a fel sem vevést, mely ott vele történt, lassanként félrevonult az államtanácsból, a miniszternek önkényes eljárása elveszté még a köztársasági látszatot is, mely eddig azt szelidítette, és a tanácsban való magánosság gögös uralkodását a maga egész kellemetlenségében nyilván valóvá tette. A fejedelemnő érzi most, hogy ur van felette, és e szempillantástól fogva a miniszternek távolítása elél volt határozva.

E célból titkos titkárát Armenteros Tamást Spanyolországba küldötte, hogy a királyt felvilágosítsa a bibornok minden viszonyairól, hogy hirül adja neki a nemességnek ama nyilatkozatait, és ekképen benne magában támaszson elhatározást eltávolítására. Mit levelében meg nem irni jobbnak vélt, arra nézve Armenterosnak megparancsolta, hogy ügyesen élőszóvali tudósítással keverje bele, mit a király tőle valószínűleg kívánni fog. Armenteros teljesíté feladatát egy tökéletes udvaroncnek egész ügyességével, de négy órán át tartó kihallgatás annyi évek művét, Filipeknek minisztere iránti vélekedését le nem ronthatta az ő lelkületében, mely abban az örökkévalóságra volt alapítva. Sokáig tanakodott a király az országlástannal és saját előítéletével, míg végre késedelmező szándékán maga Granyella segített és önszántából kérte elbocsáttatását, melyet rettegett többé ki nem kerülhetni. Mit az egész németalföldi

nemzet meg nem tehetett, sikerült a nemesség megvető magavisetetének, végre megunta a hatalmat, mely nem vala többé félelmitő, és inkább a szégyennek mint az irigységnek tette ki. Tán remegett, mint némelyek hitték, életéért, mely bizonynyal több mint képzelt veszélyben forgott, tán elbocsáttatását inkább akarta adomány, mint parancs neve alatt a királytól elfogadni, és az esést, melyet többé elkerülnie nem lehetett, illedelemmel tenni meg. Filep is úgy látszik, inkább akarta a németalföldi nemzetnek kérését most nagylelkűleg megadni, mint később követelésöket jóváhagyni, és egy lépéssel, melyet a szükségesség parancsolt, legalább még hálájokat megnyerni. Félelme felülmulta makaasságát, és az okosság győzött a büszkeség felett.

Granvella egy pillanatig sem kételkedett, hogy a király beleegyező határozata elmaradjon. Nehány nap mulva Armenteros visszatérése után látta, hogy a hódolat és hízeltetés azon kevés arcokról is eltűnt, melyek reá eddigelé szolgálatkészen mosolyogtak, hogy a megvásárolható szolgálalkűek utolsó kis csoportja is elszéledt személye körül, hogy küszöbe elhagyottá lön; átlátta, hogy a termékenyítő melegség tőle elvétetett. Az ócsárlás, mely vele egész kormányzása alatt méltatlankodott, nem kimélte őt a pillanatban sem, midőn azzal felhagyott. Kevéssel az előtt, hogy hivatalát letette, merészlik állítani, hogy ő Orániai herceggel és Egmont gróffal kibékülni kívánt és még arra is ajánlkozott, hogy tőlök, ha azon áron reménylhetne is bocsánatot, térdre esve kér engedelmet. Aljas és megvetendő egy rendkívüli férfiú emlékét ily rágalommal beszennyezni, de még aljasabb és megvetendőbb azt az utókorra átszállítani. Granvella aláveté magát kellő szelidséggel a királyi parancsnak. Már néhány hónappal ez előtt irt Spanyolországba Alba hercegnek, hogy neki, azon esetben, ha Németalföldet odahagynia kell, Madridban menhelyet készítene. Sokaig gondolkodott ez, vajjon tanácsos volna e egy ily királyának

kegyében levő veszélyes vetélytársat idehívni, vagy oly nevezetes barátot, a németalföldi nagyok elleni régi gyűlölségének drága eszközét, magától eltaszítani? A boszú győzelmet nyert félelme felett, és Granvella kérelmét hathatósan támogató a királynál. De fáradozása eredmény nélkül maradt. Armenteros a királyt meggyőzte arról is, hogy a miniszternek Madridban tartózkodása a németalföldi nemzet minden sérelmeit, melyekért feláldoztatott, még nagyobb mértékben ismét kiújítaná, mert most meg már — mondá ő — maga a forrás, melynek eddigelé csak kifolyását zavarta légyen meg, gondoltatnék általa megmérgeztetni. Küldé tehát őt szülőföldjére, a burgundi grófságba, melyre épen tiszteességes ürügy találkozott. A bibornok Brüsseltől távozásának jelentéktelen utazási színt adott, honnan a közelebbi napokban ismét vissza fogna térni. De ugyanakkor kapták az udvartól a rendeletet minden országtanácsosok, kik az ő kormánya alatt önmaguk száműzték magokat, hogy a t a n á c s b a Brüsszelben jelenjenek meg. Ha szinte ez utóbbi körülmény visszajövetelét nem igen tette hihetővé, és amaz elutazási hirt általában csak kelletlen száműzetése elpalástolására való feltalálásnak tartották, mégis visszajövésének legtávolabbi lehetősége elcsüggesztette a diadalmi pompát, melyet eltávozásán ünnepeltek. A fejedelelnő is úgy látszik, kétséges volt, hogy ezen hír felől mit tartson igaznak, mert ismételve előterjesztette a királyhoz intézett egy újabb levélben mindazon tényeket és érveket, melyek visszatartóztatnák azt a miniszternek visszarendelésében vagy bocsátásában. Granvella maga is igyekezett Barlaimont és Vigliussal való levelezésében e hirt erősíteni, és legalább még valótlán álmak által ellenségeit ijeszteni, kiket jelenléte által többé nem gyötörhetett. Oly nagy volt ezen férfiú befolyásától való félelem, hogy végre saját szülőföldjéről is elűzték.

A mint IV. Pius meghalt, Granvella Rómába utazott el, hogy az új pápaválasztásnál jelen legyen, és egy-

szersmind ott eljárjon urának megbízásaiban, ki bizalmát irányában csorbulás nélkül fentartotta. Nem sokára ezután Filep őt Nápolyba királyi helytartóul rendelte, hol az éghajlat csábításai alatt leroskadt és a lelki erőt, melyet semmiféle sors meg nem tört, legyőzte a kéj. Hatvankét éves volt, midőn a király Spanyolországba ismét visszahívá, hol korlátlan teljhatalommal olaszországi életmódját tovább folytató. Komor öregség és a negyven éves ügyvivőséggel való önelégült büszkeség az idegen véleményeknek szigorú és méltánytalan bírójává, a szokásnak rabjává, és a régi időknek unalmas dicsérővé tette őt.

De a lázadó évszázad államtudománya nem volt többé a felkelőnek államtudománya. Az új ifjú miniszterek csakhamar meguntak oly zsarnok felügyelőt, és maga Filep is kezdé kerülni tanácsosát, ki csak atyjának tetteit találá dicséretre méltóknak. Mindazáltal utoljára mégis reábizta spanyolországi tartományait, midőn Portugal meghódítása Lisabonba menését tette szükségessé. Végre meghalt egy olaszországi útjában Mantua városában, életének 73-ik esztendőjében és dicsőségének teljes élvezetében, miután királyának bizalmát 40 éven át szakadatlan birta vala.

Fabian Mihály.

TÁRCA.

A keresztyén vallás és keresztyénség missziója.

A ker. vallás mint eszmei létel szülte a keresztyénséget, azon társulatot mely a Krisztus által kimondott, az apostolok által hirdetett örök igazságokat ápolás végett meleg kebelvel fogadta. Azonban sok idő kellett míg a keresztyén-vallás csak némi öntudatot is nyert a keresztyénségben, mert csatlakoznák, ki hinné, hogy a keresztyén vallást mindjárt kezdetben mindenki teljes meggyőződésből fogadta bé. Nem azt mondjuk ezzel, mintha Isten a lelkeket az égi igazságok elfogadásait, mindenható erejével fogékonynyá nem teheté vala; de igenis azt, hogy minden eszme, főkép a keresztyén vallásé birt azon ugy szólván mindenható erővel, mely bár voltaképp nem ismerjük, visz ellenállhatlanul, nem tudjuk miért, de meggyünk zászlója alatt, valami bűverő köt hozzá, s ez az eszme hódító hatalma, melytől aztán lelkünk mint vele rokon égi származástól, nem menekülhet, el nem szakadhat. Az apostolok működése és írásai mind azt bizonyítják, hogy a keresztyénség kezdetben nem birt a keresztyén vallás teljes öntudatával, emelte ugyan annak szent küldetését; de a régi rendszer s a keresztyén vallás közti nagy hézagot, mint általuk be nem tölthetőt az apostolok lelkének és írásainak kellett kipótolni. Ezért látjuk az evangéliomban Pál s a több apostolnak, a térítés és egyházi alapítás körüli nagy alkalmazkodását a szokás, körülmény s lelkek hangulatához, Krisztus azon isteni erővel, mely sajátja volt, s mely neki mint Isten fiának a szellem ország vezetését, újra alkotását kezébe tette, jelent meg, tanított, élt és halt az ég dicsőségét az álomból ébredni kezdő világ szemébe ragyogtatva. Az égi eszme benne és általa fényes győzelmet vívott a kor vallása, hitetlensége s tévgondolkodásán, az igaz-

ság kimondva, vérrel megkeresztelve, s a feltámadás és meunymenettel dicsőségével megkoronázva. De a mit Krisztus kimondott, a tanítványoknak kellett gyakorlativá tenniök, kik már mint nem isten-fiak, ha sok égi erővel birtak is, nem dicsekedhetének a Krisztushoz hasonlóval. Krisztus ellen a hatalmas farizeusok működtek mint tényezők, vezetvén a népet egészen tetszésök szerint; az apostolok ellen már az egészen megingatott földi érdekek is mint Efezusban szót emelnek; Krisztusnál a régi világ az újvilág eszméjével bár nemtelen uton mérközik; az apostolok ellen az élet a gyakorlat is megszólal, s midőn szava bár árt, de a szellem működését a keresztyén vallás misszióját nem bírja megakadályozni: ez az öntudat első sugára, ébredő lelke a keresztyénségben. Az ellenség nő, de a keresztyén szellem ereje és hatása is; az eszme erősen viaskodik, a keresztyénség számban és erőben növekszik, a vértanuk mind növelik a hívők számát, a kik még egészen nem látnak, de hisznek; a hit mellett annak lelkéből folyólag érzik az egyszerű de isteni igazságok hatalmát; a lélek elragadtatása a pünkösztől láng terjed mint tavaszi napsugár, hogy a kopár földön életet költson; Krisztus a keresztyénségben a keresztyén vallás missziója, úgy szólván gyakorlativá létesülve, az élet öntudatával a Keresztyén egyházban.

Az örök eszmének a keresztyén vallásnak szükségképeni kifejezése, megtestülése a keresztyén egyház; melynek azonban nem lehetett megelégednie a keresztyén vallás boldogító nyugalomával, a hit és örök élet idvezítő érzetével, de azon érzést, a kebel hitét tovább kellett terjeszteni, lelkéből úgy szólván a más és több lelkébe plántálni, a mint oly szépen látjuk a misszió teljesítését, midőn az üldözések vihara közt elpusztult keresztyén ekklézsiák elszéledt hivei a keresztyén vallás terjesztésére nem csak hathatósan folytak be, de buzgalmok folytán a keresztyén szellem által meghódítottak új gyülekezetekké egyesültek.

A keresztyén vallás isteni misszióját lelkesedéssel vitte a keresztyénség az élet és tudomány terén. Az apostolok és első keresztyének véres halála, a keresztyén hit és vallás élő világát mindinkább termékenyíté annyira, hogysem a tudomány terén nyilvánult Zsidó és pogány bölesek álokoskodásai, sem a keresztyén vallást külözködve értő és magyarázó elmék, sem a hatalmak és császárok üldözései meg nem akaszthaták a keresztyén vallás és szellemnek a keresztyénségben és általai működését; sőt e működés hova tovább biztos folyamat nyer a midőn már nyíltan a kebel égi önértetével

lehet vallomást tenni a keresztyén vallásról, s befejeztetik ama véres jelenet, melyben az apostolokon kívül az első keresztyének százezrei a keresztyén szellem missziójának hordozásáért, a legiszonyatosb kínok közt ölettek meg testben, hogy lelkek mint egy örökkévaló ihletés növelje az erőt, melylyel a keresztyén vallás és szellem misszióját a megmaradtaknak tovább kell emelniök.

Mint folyt bé a keresztyén vallás, mint élő küldetés a keresztyénség buzgalma által, az erkölcsi és társadalmi élet ujja szülésére: sokkal ismeretesebb, mintsem fejtegetését szükségesnek vélnők. A mi a tavaszi napfény a földi világnak, az volt a keresztyén vallás a lelkek tespedő életének. A mi jó van az emberben kifejteni, minden kor és állapotokat megnemesítve hinni, remélni és szeretni tanítani; megszentelni a természeti érzést, mely mint szerelem a családban két rokon lelket együvé kapcsol; megszentelni a társadalmat, hol életbeli érdekünk és lelkeink egymással találkoznak; visszaadni a kezdetben isten képére teremtett embert magának, való önérzetének, hogy nem cél nélkül, de egy kitűzött célért lelkesülve éljen, szeresse az életet magáért, másokért a jelen s jövődőért; az eget lehozni az örökkévaló Isten hitével a földre, hogy annak dicsősége által, minden a mi az ember lélekvilágában mint holt tárgy szen-dergett, megelevenedjék, ez volt a keresztyén vallás missziója, a keresztyénségé pedig hiven szolgálni, ezt mint az örökkévalónak Krisztus által a földre küldött örök eszméjét, szerető gondolatát. Az első időkben és századokban a keresztyénség azon része, mely a keresztyén vallás szellemét inkább felfogta, megértette, s lelkének üdvét, örökkévalóságát ismerte föl abban: dicsőn felelt meg azon küldetésnek, mely Krisztus és az apostolok után reá várt; s a legviharosabb időkben is emelte a keresztyén vallást, az örök jó és igaz szellemét; s mindenüvé hova ereje kihatott, megdicsőítőül, az örök fényt elragyogtatá. Azonban minden méltó dicsőítése mellett is alig telt el néhány század, a keresztyénség a keresztyén vallás dicső vitelében gyengült, felvállalt misszióit nem az előbb, hévvel de lazábban kezelte; megnyugodott a gondolatban, hogy a keresztyén vallás győzhetetlen; elősegélte azt és csaknem okozta azon hiedelem, hogy a keresztyén vallás igazságaiból elég a hiveknek annyi, a mennyivel beérik, úgy szólván mindennapi táplálékul, elég a keresztyén egyháznak, ha külterjileg növekszik, nem szükség törődni, a szellem és már megtestesült ige elővitelével, az majd hódít, gyarapítja magát; ehhez járult a lelket egészen hatalmába keríteni, vagyis papi törekvés, a szeretetlenségig ment vitatkozások, egyes eltérő véleményekérti kárhozzátás, mely

ha bár szükséges volt, hogy a keresztyén vallás mint eszméi egyetem egyesen szét ne ziláltassék, de hátrányára volt a keresztyén öntudat tovább, fejlődésének s beárnyékolá a keresztyén szellem istenarcát, mely előbb a lelkeket oly hódító varázs fénynyel hintette be.

E ponton van a keresztyénség lélekben és buzgóságban apadva tudományban türelmetlenkedve, életben a külsők felé irányulva, midőn korának egy, bár helytelen s a keresztyén vallásra legkárosabban ható, de kitűnő férfiú, Muhamed, felhasználva a keresztyénségnek e szellemileg pangó helyzetét, megkezdé vallását, melynek terjedését sem meg nem gátolhatta, sem meg nem szüntethette a keresztyénség. Nem akarunk itt félreértetni; de midőn tudjuk, hogy Muhamed vallásrendszerének egy részét a tudmánynyal együtt a keresztyén vallásból kölcsönözte, kimondhatunk annyit, hogy a kölcsönzöttet is bár elferdíté s vallásának hívését fegyverrel is erőszakolá: azon lélekerőt és bátorságot a magát Isten prófétájának hiesztelt vallásalapító nem vehette máshonnan, mint a keresztyén vallásból, melylyel aztán ő a keresztyénség ellen fordult megboszulandó mintegy, hogy a küldését fel nem használva, néki egy véle ellenkező irányu vallás szerkezet érvényesítésére időt és alkalmat szolgáltatott.

Ha elfogulatlanul ítélünk, meg kell vallanunk, hogy Muhamed korának és keletnek egy legnevezetesebb férfja, azon szellemi erővel, melyet a keresztyén vallás ihletétől nyert: nem csak egy sajátlagos vallásalapító, hanem a keresztyén szellemnek is sok tekintetben elővivője volt. A keresztyén vallás első alap gondolata, hogy van egy örökkévaló Isten, nem oly rettenetes mint az ő szövetség festé, de szerető atya, ki mint a tavasz minden tájnak virágot küld, égi áldásával és kegyelmével minden embert megáld és megkoszorúz. Semmi különbség ember és ember közt; ha a föld válaszfalat épített is, az ég nem ismeri el, sőt azt romlásra kárhoztatja, midőn így nyilatkozik az evangéliomban: mindnyájan isteni fiaságra égi rendeltetésre vagyunk hivatva, sem zsidó, sem görög, sem pogány, a ki féli az Urat, mindenki kedves Isten előtt.

Muhamed vallás rendszere az egy igaz Isten hívésén kívül, melynek imádása már külsőségekkel van összekötve: a keresztyén vallás fő elvét a szeretetet mondá ki kelet legvadabb népei közt; megadta tehát a bálványozó nemzeteknek az Istent, mint szellemi valóságot; a sötét homályból világra segíté a kebel legdrágább érzetét, Isten s a természet legkitűnőbb ajándokát, a szeretetet. És ha az egy Isten hívése s a szeretet érzésén mint a Muhamed vallási rendszer alapján túl, amaz ismeretlen hazát, a jövő életet, hogy megked-

veltesse, érzéki gyönyörökben rajzoló, s a nő emberi méltóságát a szenvedély kezeibe tette le eszközül: ezt kétségkívül részint a vallás alapító lelkülete, részint e miveletlen nép természeti s érzéki túlnyomó hajlama okozák, melynek kielégítése nélkül, nem hitte Muhamed, hogy vallása egész keleten oly sebességgel s oly túlnyomó hatalommal elterjeszthető.

Midőn azért a muhamedánizmus keleten a keresztyénségnek mai napig sem pótolható ártalmat okozott, más részt előnyére volt, missziót teljesített, mert míg a szellemnek akkor adott lüktetést, midőn annak hordozásába égi küldetésébe a keresztyénség bele fáradt: másképp ha a keresztyénség közelében kelet bálványimádása s vad rendszere épen marad: vagy felkerekedvén, kiirtja a keresztyénségét vagy ez sokkal számosabb áldozat és vér árán hagyathatja el a bálványimádókkal bálványait s adhatja nekik vad gyűlölet helyett az emberi szeretet szelíd érzését, s egy szellemi istenségnek hitbeli elfogadását.

A nagy megrázkódtatásban, melyet Muhamed vallásrendszere okozott: a keresztyénség eszmélni kezdett; de ezen eszmélet nem felelt meg a keresztyén vallás szellemi elővitelét ohajtó várakozásnak; mert mennél gondosabb figyelemmel nézzük a keresztyénséget a muhamedánizmus utáni századokban, bár tisztelettel hajlunk megazon buzgalom előtt, melylyel egyes választottai népeket térítenek meg, de nem lehet ki nem mondanunk, hogy ez csak a muhamedanizmus által okozott kipótolhatlan veszteség kárpótló igyekvése volt; hogy a világ előtti tekintély meg ne bomoljon, s a keresztyén vallás külső hatása a népekre el ne vesszen. A keresztyén vallás misszióját, az égi küldetést, ha nem is ejté el a keresztyénség, de nem elég lelkiismerettel kezelé; hit és tudomány, élet és törekvés mind megszűbb távoznak Krisztus szellemétől s a keresztyén vallás céljától; midőn a keresztyénség már a szenvedés hullámesapkodásai helyett az idvezület nyugalmát s a tökélyesbülés s előhaladás örömét élvezheté vala: im munkálkodásában egészen meggyengül, a keresztyén vallás és szellem hordásának ügyében a keresztyénség helyett a papi rend lép elő, munkálva ugyan, hogy a keresztyénség térfoglalást tegyen, de a cél a földi hatalom és tekintély erősítése, vala nem a valódi keresztyén hit és szellemélet gyarapítása. Az égi küldetés meg van, de a lelkek tekintete a földhöz tapadt; s a keresztyénség szent ügyét egyedül a magáénak valló papi rend játsza ugyan az apostoli szerepet; anyagi birtoka nagy, tekintélye erős, minden szellemi erő a hit és gondolat nyilvánulása kezében van, hatalmától függ, de az életben

és munkásságban követett irány: hogy ne ő a keresztyén vallásnak, hanem a keresztyén vallás szolgáljon neki. E földi irány mellett a benső élet és hit őrtüze mindinkább hamvadván, lelkesítő példákért a keresztyénség kezdetére kell zarándolni; a jelen kietlen nyomorult; van minden, hatalom, tekintély, ország, dicsőség; de nincs hit, mely a keresztyénség egyetemes életén idvezítő fényvel ragyogna át; nincs szellem, mely világosítva építené az istennek szent országát a szivekben; a keresztyén vallás missziója pihen. Szenved mint a hős, kinek tetterős kezeit láncok szorítják; a tudatlanságba merült nép nem hogy a keresztyén szellemet diadalra segítné, de saját lelkének sem ura; maga előtt fényes, előljáró példákat nem látván, régi hivek, martirok a többiek közül élőkben kiváló emberek szent nevezettel szállítatnak elő, hogy azok földi vonásain tengesse lelkét a hit és evangéliom, dicső tudományának élvezésére hivatott keresztyén világ.

Nem bocsátkozunk a középkor bírálatába, hogy elkárhoztassuk, tévesztett iránya mellett sem feledjük a mit tett a magát legfensőbb hatalomra vívott papirend, de az igazságnak tartozunk azon kimondással, hogy missziójáról megfélemedezett; azon dicső küldetést, melylyel a hit, lélek és igazság országát gyarapítani, nevelni volt hivatva, elveté, porba alázá; hódított külsőleg de megölte az emberi szellem életre valóságát, melyet Krisztus s az apostolok különös figyelem és ápolásban részesítettetek. Az egyház jóval előbb, hogy keletre és nyugatra oszlott volna, mely a helyzeten semmit nem változtatott; egy kiválasztott részt képezett az egyetemes keresztyénségből, mely a papi rend s melynek feje nyugaton a római pápa vagy szentszék, keleten a konstantinápolyi fő szinodus és patriárkha. Hová levél dicső hevület, mely egykor a keresztyén vallás misszióját a lelkeknek az ég felé irányzására s az igazság fényes győzelmének terjesztésére emeléd; hol van az ige, melynek munkálni kell vala a szívek és velők megoszlasága? Elrejtetett, nem valóságban, csak névben él; sötét kietlen éjszaka van, még csillagok sem ragyognak az égen; s ha mégis támad egy egy, lehúzatik fényköréből, hogy megtapodtassék, miért mert fényleni az éjszakában? miért bolygatta az alvók álmát s zavarta meg az eget és világosságot elzárt földi szenvedélyek örömeit?

Oda értünk hol a középkori keresztyénség, illetőleg a papi rend, az egyház nem hogy elő nem vitte a keresztyén vallás misszióját, hanem a legnagyobb következetességgel munkált az ellen, s a hit és szellem szabad s Krisztushoz hű nyilatkozásait bosszus

angyalként igyekezett elnémítani. Lelkünk eltelik fájdalommal midőn a keresztyénség ezen magáról megfeledkezett, a keresztyéni hit és szeretet szentségeit lelkéről lefosztott korára gondolunk. Nincs hit, a mely méltó volna Krisztushoz s az apostoli űskeresztyénséghez, nincs világosság, mely a hit cselekedeteiben ragyogna; nincs semmi, de semmi javulásra, tökéleysülésre vágyó törekvés, midőn a hallgatásban elfáradt keresztyén szellem egy gyöngye szóban zendül meg; Albionban egy égi nemes önérzettel s a benső hit szent adományával teljes lélek a keresztyén vallás elesett sorsa felett könyeket hullat; fájdalmas merengési közt az evangyéliomban mindig mélyebben és mélyebben olvas s látja, hogy az egyház, a keresztyénség nem az a minek kellene lenni; Krisztus egyszerű fönséges tudománya megragadja; lángot kap mint egykor az apostolok lelke a pünköst napján, s nemes elhatározással mint a keresztyén vallás századok óta elhagyott missziójának előhírnöke lép fel, útjára kezdi indítani a szellemet, hogy feltörje a sötétség és tudatlanság zárait s megverje a keresztyén világot, mely magát a valódi hit s az Istennel Krisztus általi összeköttetés mennyországából részint száműzte, részint száműzni hagyta.

Wiklef habár az általa hirdetett útba igazodása a keresztyénségnek s emelése a keresztyén vallás missziójának későbbi időkre ment is át, kétségen kívül első volt, ki lelkének Istentől és az evangyéliomból nyert hatalmával megkezdé a harcot, a keresztyén szellem és evangyéliomi világosodás azon harcát, melynek mindjárt kezdetén a szent hevületű Husz, Prágai Jeromos és mások égő áldozatokká lettenek.

Valamint kezdetben a hitközösség együtt érzése és munkálkodása adta a keresztyénségnek azon erőt, melylyel míg magát annyi viharok közt fentartotta, erkölcsi és szellemi hatáskörét nagyobbította: később is midőn a hosszas álomból az igazság egyes felkentjei ébreszteni kezdék; a hit dicső világát egész lelkével kellett volna ölelnie és attól semminémű hatalmak s kedvezőtlen viszonyok között el nem szakadnia. De itt is beteljesül azon igazság, hogy a szellem világban ugrás nem történhetik; érzék a jobbak a keresztyén vallás ügyében hevülő nemes lelkek igazát, de nem mertek mellette határozottan nyilatkozni; az igazság győzelmes önérzete náluk még meg nem jelent; kevésbé tetszett nekik a keresztyén vallás és evangyéliom napfényre hozatala, mint a papi rend hibáinak visszaéléseinek leleplezése, s még ez nem minden. Igaz, hogy a keresztyénség hanyatlása, a sötétség és tudatlanságba merülés a papi rend büne

volt; de az úgy nevezett világi rend sem érdemel dicséretet midőn látta a számtalan visszaélést s fellépni nem volt erős, s egészen a tudomány embereire, úgy szólván magára bizta a keresztyén vallás szellemét és a husszita háboruig sem megaláztatásában, sem győzelmében úgy szólván része nem volt.

Ne vélje senki is, mintha ejtett véleményünkkel kétségbe vonók a középkor ugynevezett világi rendének a vallás szent ügye iránti érdekelttségét, egész általánosságban. Ezen állításunkkal nem láttatnánk figyelembe venni, Wald, Wiklef, Hussz követőit, kik nem csak kárhoztatták a mi ellen a kebel tisztább érzete hangosan szólt, de külön is birtak válni az uralkodó egyháztól, melyből a Krisztus a keresztyén vallás eszmei igazságával elmosódni kifeledtetni láttaték. E külön válásban s az ezérti üldöztetés s véres halál nemes viselésében van a keresztyén vallás az égi igazságok szeretetének új élet csirája; azonban ez még nem bir megküzdeni a kezdődő tavasz hidegével és fagyával; gyöngye sugár, elhaló fuvalom, mely nem elég elég erős, hogy felölelje a szellem életét, s a keresztyén vallás igazságainak minden akadályokon áttörő diadalmat biztosítson. A keresztyénség egy nagyon kis rész kivételével a középkorban a keresztyén hit és vallás éltető igazsága iránt hideg, fásult volt; nem érzé keblében annak szerelmét az idvesség s a keresztyén vallás szent ügye kizárólagos birtokosául a papi rendet híven: semmi hivatást nem teljesített. Sem magát nem boldogította, sem más; sőt elég lélekkel birt, hogy elnézze egyes fölemelkedettekben a szellem leverését és meggyalázását. Ez a középkor jelleme. Sötét fásultság kietlen táj, hervadt összetörött virága a hitnek, s egy tiltott véres sohaja az elnyomott keresztyén szellem és lelki szabadságnak.

Különös kegyelme az égnek s tanuja a szellem örökkévalóságának, hogy a keresztyén vallás missziója még sem akadt félbe; mint föld alatt csergedő kis patak, mely a tengernek erőt és hullámot viszen, mégis folyt, hova tovább nő, életjelt ad, s a kosztnici máglyák után feldühödt szélvész módjára a nemzetiség ügyét is társul véve, pusztít véresen, tanulságul a világnak, hogy ne próbálja maglyára vinni, vagy megölni az eszmét, mert az halhatatlan; a keresztyén vallás szabad dicső igazságait az győzhetetlen s azok kik fényes palástját felöltik, nem tűnnek el nyom nélkül, sőt a kor jobb lelkeiben szent örökségül hagyják urunk szavát; ne féljete azoktól, a kik a testet meg ölik, a lelket meg nem ölhetik.

A husszita harc, ki kell mondanunk, hogy minden sötét és szomorú oldala mellett is használt a keresztyén vallás elejtett ügyének,

a krisztusi eszme és örök igazságok napfényre hozatalának. Nem azt mondjuk ezzel, hogy a keresztyén vallás missziójának lett elővivője, de igenis, hogy arra befolyt, komoly és véres megdöbbenést okozott, s évtizedekig a tétlenség és álomba merült keresztyénség lángostora volt. E harcról, melyben bármily szánandó szenvedély szerepelt is később, általánosságban elmondhatjuk, hogy az a kezdett iránynyal a szellem harca volt; benne eszme eszme ellen küzdött kevés öntudattal, de a megsértett lélek és igazság azon nézetével, hogy ha a teljes diadal ideje még el nem jött is, legalább a mit lehet biztosítani kell, hogy azzal is egy lépés történjék a jövőendő győzelem világossága és dicsősége felé.

A keresztyén vallás és keresztyénség nyilvános missziója, mely a középkorban néhány a vallás érzése, öntudalma és szabadságában erős bajnok s az azokat követő kis sereg által, útra kelni próbált, ismét eltűnik s égi lényét nem látjuk meg előbb mint a reformáció hajnalhasadtakor.

A keresztyénség szellemi diadalma s önmagábani előmenetele csak addig tartott, míg erős és hatályos volt azon hit, hogy a Krisztus által hirdetett, az apostolok által tanított örök igazságok alapján a keresztyéni hit érzelem és tudalomnak hova, tovább fejlődni kell. E fejlődés bizonyos küzdést visel magában és magán kívül, mely küzdés lépesője a tökéletesedésnek mindig többre, a lelket egész lételeben érdeklő igazságok tisztább felfogására juthatásnak. Az apostoli első keresztyénség után ezen benső küzdés és igyekezet kezdett hiányzani; ez okozta, hogy a magával tultelt keresztyénség részekre szakadt, hogy annyi emberi elem vegyítettett az isteni közé, s a keresztyénség életfáján nem új lombok növekedtek, de hova tovább nagyobb hervadás mutatkozott. A keresztes háború mint külső harc nem is említtethetvén, az anyaszentegyház csak nyugodt, nem vitézkedett. A keresztyénség Krisztustól nyert szellem fegyverét mint már nem is tulajdonát, csak akkor látta, midőn az olykor olykor, hogy a sötétség még tovább tartson, maga ellen fordult, a helyett, hogy a hitetlenség erkölestelenség s babona ellen, melyek örlő elenségei, folytatott volna harcot, s ezekben nyert volna diadalmat. Ezen vitézkedés hiányzott a reformációig. A reformáció a keresztyén hit és lélek felszabadítása, a keresztyén vallás missziójának átvétele a keresztyénség azon része által, mely Isten lélekben és igazságban imádásával megelégedvén, az evangéliomra amaz örök ígére kezdte lerakni a hit és lélek szabadságának szentegyházát. És a mint nőtt a romokból magát kiemelt, kiküzdött evangéliomi egy-

ház, azon mértékben vette át a keresztyén vallás égi küldetését, ismertette meg a Krisztus által hirdetett örök igazságokat s az evangéliom azon szellemi hatalmát, mely hivatva van a hívő lelkekben és lelkek által új életet, a mennynek kiolthatatlan szerelmét boldogságát terjeszteni, azért minden bántalmat elviselve, minden harcokat megharcolva.

Valamint a természet országában senki nem tudja, honnan támad a szél és hová mégyen, hasonlóan van ez a szellemországban is. Ki mérhetné meg e véghetetlenséget s ki jelezhetné mindenben hártyzott vonásokkal? Bár ez legjobb esetben is csak részben sikerülhet, annyit mondhatunk, hogy a hol a mindennapiságon fölszállni tudó lélek nemes érzésre hevül, oda siet a szellem, hogy kövesse magas rendeltetését s tért szerezve magának működhessék, mint az ég kibocsátott harcosa a világosság és igazság fegyverével.

A reformáció Krisztus, s a keresztyén vallás kezdete óta a legnagyobb szellemi mozgalom s mint ilyen a lelkek egyetemes részvételével találkozott. Ugy szólván az ég és kebel istene megszólalt, az eszme elevenedni kezdett, a csak névben élő Krisztus evangéliomi hit és szabadság értelmet kaptak; mindenütt új élet, a hit hervadt mezeje kihajt; a lelki szabadság országa megnyílik, a keresztyén vallás küldetése szent hivatását a reformáció, az Istennek örök ígéje által külön választott keresztyénség s kezébe, lelkének meleg oltalmába veszi. Oh mily szent s mily nehéz munka ez. Mennyi akadály van a keresztyén vallás s a lelkek hite előtt; mennyi előítélet és világi fegyver. Kis sereg, elbírod-e a nagy küldetést, melylyel az ég megbízott, befolyhatsz-e a lelkek és gondolkozás újjáalakítására, megmutatod-e az igazság új földét és egét s föl bírod-e támasztani ama dicső fényt mely századok óta kinzó heves napok fojtó porával takartatott el?

Nincs szükség e tekintetben feleletre. A történet a legigazabb bizonyosság; s mi csak rámutatunk azon működésre, melylyel a keresztyén vallás a reformációban megdicsőült. Mint a korhadó fa életét egy tövén emelkedő kis hajtás veszi át, s mint a gondolat lélekből lélekbe száll: tagadhatatlan, hogy a keresztyén vallás misszióját az egyetemes keresztyénségtől a reformáció szülte, evangéliomi keresztyénség vagy egyház, elvi nevezete szerint protestantizmus, vette által, s hathatósan működött a hit, erkölcs, tudomány és társadalmi élet újjá születése körül. Benne és általa felujult a keresztyén vallás rég pihent pályafutásának az örök ígének az emberek közti működése; és hatott és munkált, teremtett úgy szólván új hitet, megis-

mertette Krisztust az eltakart igazság mennyországát, s a keresztyén vallásnak oly birodalmat növelt, mely a világ minden tájékin keresztyének s nem keresztyének közt naponkénti térítésben dicsőíti meg magát; tért foglal az égnek a lelkek világában, s a szelid Jézus tudományának az emberek fényes hiu böleselkedései fölött.

Midőn a protestantizmusról fly elismeréssel szólunk, nem szeretnők ha valaki részrehajlással vádolna Ki kétkednék józanon a felül, hogy a protestantizmus kezdetekor és azóta legtöbb szolgálatot tett Krisztus vallásának s az emberiségnek? Hogy még többet nem tehetett, oka nagy részt azon akadályokban keresendő, melyek pályáján kísérték, tulajdonkép utjába álltak, s melyeket az evangéliomi szellem vitelével előbb el kellett hárítani, hogy az igazság és örök élet igéje, melyről Krisztus bizonytságot tett, szabadon folytathassa és követhesse égi utját.

De minden méltó elismerés mellett híven kezelte-e a protestantizmus azon missziót, melyet az ég Krisztus tudományának elveinek vitele s győzelmeért reá bizott e mai napig: helyén látjuk, hogy róla őszinte véleményt mondjunk.

(Folytatása köv.)

Czelder Márton.

Egyháztörténelmi emlékek a Zürich városi könyvtárból.

Egyháztörténelmünk kitűnő buvára Révész Imre azt mondja, hogy egyháztörténelmi műveltségünk jelen álláspontján nincs nagyobb feladat, mint az adatok nyomozása, egybegyűjtése és bírálatos megvizsgálása. Ennek igazságát és szükségét — azt hiszem — minden józan protestáns kénytelen elismerni, ki egyházának ügyét komolyan a szívéen hordozza! mert valóban fájdalom fogja el keblünket, ha a magyar irodalom különböző mezőin széttekintve új meg új tudományos munkákat látunk feltűnedezni; — de protestáns egyházunk történetét tudományos szempontból méltóképpen megírva még eddig hiába keressük.

Egyházunkat illető mennyi irodalmi kincs rejlik a külföldi egyetemek és városok könyvtáraiban, melyekből ha az egyetemeket látogató ifjak csak egy-egy ívet másoltak volna le, talán már össze let-

tek volna gyűjtve az egyes kövek, melyekből egyháztörténelmünk épülete művészien összeállítható volna! Azonban nem vádképen hozom fel ezeket. Tapasztalásból tudom, hogy egy fiatal ember külföldön új meg új benyomások alatt sokkal inkább van elfoglalva saját tanulmányaival és legközelebbi jövőjével, sem hogy az egyházi irodalom terén történelmi adatok gyűjtésével tölthetné idejét. Más részről be kell vallanunk azt is, hogy ha tán némelyiknek volna is ideje; de hiányzik a kellő ismeret, mely őt az adatok gyűjtésére kínálkozó jó alkalom felhasználására ösztönözné. Csak később, midőn hazájába visszatérve, kissé komolyabban tekint szét egyháza irodalmán, midőn már tényleg érzi a hivatal terhei mellett hivatása fontosságát; akkor kezdi idejét másként használni, akkor talál örömet oly dolgokban is, melyektől előbb tán ellenszenvvel fordult volna el. Nem tartozik hiuságomhoz bevallani, miszerint velem is így történt. Meglátogatván a külföldi egyetemeket, fölkerestem az ott található nevezetességeket, bámultam a gondos figyelmet, melylyel azok az utódok hasznára őriztetnek; de hogy azoknak lemásolása által mily hasznot tehettem volna saját honi egyházunknak, azt csak most látom át, midőn már az alkalom elmúlt. Azóta többször óhajtottam: bárcsak oly helyzetben lehetnék, hogy, azon mulasztásomat kipótolhatnám s még egyszer felkereshetném ama nevezetes helyeket. Ohajtásom, bár nem egészen kedvem szerint teljesedett. A múlt nyári szüni dő alatt lerázva az iskola porát kirándultam a kedves Helvéciába. A természet nagyszerűségének élvezete mellett a tudományos intézetek sem kerültk el figyelmemet. Többek között a zürichi nem annyira nagy, mint érdekes és nagybecsű városi könyvtárt is meglátogattam, s ott a derék, előzékeny könyvtárnok szivessége folytán a magyarhoni prot. egyházra nézve nagyérdekű kéziratok vonták magokra figyelmemet, miknek egy része — ha jól emlékszem — már a „Sárospataki Füzetek“ben ismertetve, illetőleg közölve is volt¹⁾; — de más része még eddig — tudtommal — még nem került a magyar közönség kezébe. Nem álhattam tehát, hogy azokból — a mennyire időm rövidsége engedé — egynehányat le ne másoljak, emlékül magamnak és a mennyiben ez közös szent ügyünk — emlékül másoknak is, kik ezen egyetlen prot. tudományos közlőnyt olvasgatni szeretik. — Mindenesetre oly emlékek ezek, melyeknek megőrzését úgy az apák iránt tartozó kegyelet, mint az utókor iránti kötelesség egyiránt parancsolja.

¹⁾ Lásd „Sárosp. Füzet. 5. évfoly. VIII. 738. 1.

Jegyzeteim közt első helyen áll a halhatatlan Sellyei István albuma, aztán következik több levél az I. Lipót alatti üldözések alkalmával Zürichben és más külföldi városokban tartózkodott magyar száműzött papoktól. Az elsőnek teljes címe ez:

Album hoc Amicorum
in gratiam
Viri admodum Reverendi, Clarissimi
Doctissimique
Dni Stephani Sellyei Hungari,
Pastoris Papensis et CLX Ecclesiarum
Superintendentis dignissimi
conscriptum:

qui una cum aliis Fratribus Hungaris, Verbi Divini Ministris fidis-
simis, post multas diras durasque afflictiones atque martyria ob S.
S. Evangelium perpressa e tiremibus Neapolitanis a Generoso Ar-
chithalasso de Ruyter liberatus, Tiguri Anno 1676. d. 19. Maii
appulit; Anno vero 1677 d. 20. Octobr. inde in Hungariam mi-
gravit:

Bibliothecae Tigurinorum Civicae
pro — —
Anni MDCLXXIX.
D. D.

Johannes Jakobus Wagnerus
M. D. et p. t. Bibliothecarius.

Ezután következnek az egyes emléklapok ily rendben:

1) Psalm. 34. Jehova redimes animas servorum suorum et
non delinquent omnes, qui sperant in eo.

Prov. 1. (zsídóul és görögül.)

Clarissimo ac Doctissimo Viro, Domino Stephano Sellyei, af-
flictionum durarum et inauditarum triturationum pro Nomine Christi
patienter latarum Socio aeternum reverendo Superintendenti hono-
ratissimo, in perenne et duraturum amicitiae et benevolentiae si-
gnum, viro aggratulatori apposuit currenti calamo Basilius Kal-
lor (Köpecsinus ung.) nuper Ecclesiae ..... ref. Minister
indignus, nunc vero propter Jesum Exul. Tiguri Helvetiorum, Anno
quo suspiramus 1676. Die 27. Julii.

Itt következik egy olvashatlan dystichon, s egyneha betű, melyeknek fele a könyvkötő által elvágatott.

2) In adversis non dimidus, in secundis non tumidus. Admodum Reverendo ac Clarissimo Viro, Dno Stephano Sellyei, Ecclesiae Papensis Pastori ad mortem usque fidelissimo adjacentium etiam Ecclesiarum Christi Superintendenti vigilissimo, hanc in veteris amicitiae confirmationem adjicere voluit Joannes Szomodius nuper cum eodem optimo amico suo ex vinculis Evangelii Dei gratia singulari eliberatus, nunc exul Servus Christi Jesu.

Tiguri Helv. 17. Jul. Anno 1676.

3) Psalm. 28, v. 6. 7. Benedictus Dominus: quoniam exaudivit vocem deprecationis meae. Dominus adjutor meus et protector meus in ipso speravit cor meum, et adjutus sum.

Venerando Clarissimo ac Doctissimo Viro, Duo Stephano Sellyei Ecclesiae Papensis Reformatae Pastori fidelissimo; ut et adjacentium Superintendenti meritissimo Veteri amico vinculorum simul et Liberationis Exulisque socio constantissimo, haec pauca in memoriam perennantem, et honoris, amoris, benevolentiae constantionem ut debuit ita L. M. Q. apposuit Steph. Comaromi Ecclesiae ácsinae in Patria Minister, post vincula Triremium et liberationem ex iis gloriosam pro nomine Christi Exul, Anno 1676, die 19. Julii.

Tiguri Helvetiorum mp.

4) II. Petr. 11, 9. *Οἶδε κυριος ἐνσεβείς ἐκ πειρασμῶν ῥίεσθαι, ἀδίκους δὲ εἰς ἡμέραν κρίσεως κολαζομένους τηρεῖν.*

Reverendo admodum Clarissimo Doctissimo Viro, Dno Stephano Sellyei, Ecclesiae Papensis olim Pastori vigilantissimo, Ecclesiarum circa jacentium Superintendenti gravissimo, Martyri Christi redivivo, athletae invictissimo salutem et incolumitatem perennem in exilio solatium exoptatum in patriam reditum ex animo precatur.

Conradus Buckhardus Ecclesiae Tigurinae pastor ad Praedicatores et p. t. Scholarcha.

5) Persecutionem patimur, sed in ea non deserimur 2. Cor. 4, 9.

Plurimum Venerando, Clarissimo ac Doctissimo Viro, Domino Stephano Sellyei, Ecclesiae Papensis florentissimae Pastori vigilantissimo, ut et circumjacentium Ecclesiarum Superintendenti meritissimo, ut afflictionum pro nomine Christi et purae conscientiae superatorum, ita gratiosae liberationis socio, Amico veteri et compatri conjunctissimo, hanc in perpetuum amicitiae et benevolentiae Symbolum L. M. Q. apposuit Tiguri Helvetior, die 17. Febr. A. 1677.

Stephanus Moriez Harsányi M. E.
Rimaszombatiensis indignus, et adhuc
tum pro Christo Exul.

6. Jos. 1, 17. יְהִי אֱלֹהֵי עַמִּי

Joh. 12, 26. If any man serve me, him will my Father honour.

Admodum Reverendo ab Clarissimo Viro, Domino Stephano Sellyei, Pastori, in sua pace Ecclesiae Reformatae Papensis vigilantissimo, nec non Ecclesiarum circumjacentium Superintendenti meritissimo, per biennium in Hungaria et triremibus Neapolitanis propter Evangelium Christi et bonam conscientiam, captivitatis; per tertium et quartum annum exilii socio, in perpetuum honoris et amoris symbolum apposuit haec, Petrus Kálnai olim Ecclesiae Ref. Putnokiensis Pastor indignus, Exul, Tiguri Helvetiae, Anno 1677, die 15. Martii.

(Folytatása köv.)

Zsilinszky Mihály.

Rákóczy György levele a gyöngyösi protestánsokhoz, a számukra öntetett harang ügyében; máj. 28. 1642.

Georgius Rákóczy dei gratia princeps Transylvanie, partium regni Hungariae dominus et siculorum comes.

Circumspecti, fideles nobis dilecti. Salutem et gratiam nostram. Ez előtt is tudósítottunk vala benneteket, hogy az harang már kiszén volna, azért bocsássa emberét fel, ki az mi levelünk mellett elvihesse. Az huszonöt számú fejr szőke tehent is, az egy mag marhával együtt hajtassa az debreceni béró kezében, kiknek borjak alatta

legyen s mindenik valóban szép, örög s jó legyen. Quibus in reliquo gratiosi manemus. Datum in civitate nostra Alba Julia die 28. mensis maji anno domini 1642.

Georgius Rákóczy m. p.

Czim: Circumspectis orthodoxae religionis incolis et inhabitatoribus oppidi gyöngyösiensis etc. nobis dilectis,

(Másolatból a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában)

Közli **Garády**

Rákóczy György parancsa a gyöngyösi protestánok számára öntetett harang ügyében; jun. 5. 1642.

Georgius Rákóczy dei gratia princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae dominus et siculorum comes etc. Fidelibus nostris universis et singulis, cujuscunque status, conditionis, ordinis, dignitatis, officii et praeeminentiae hominibus ubivis in ditione nostra constitutis et commorantibus, praesentes nostras visuris, nobis dilectis salutem et gratiam nostram. Az gyöngyösi orthodoxa számára öntetvén egy harangot, melyet Ónodig akarván kiszállítani, parancsoljuk azért kegyelmesen minden rendbelieknek, hogy az harang mellett lévő embereknek requisitójokra mindenütt az harang alá szekeret adván és eleiben elegendő jó vonó marhákat kísértsék ki békével, az harang mellett lévő embereknek pedig gazdálkodjanak illendőképen. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in civitate nostra Alba Julia die 5. mensis jun. anno 1642.

Georgius Rákóczy m. p.

(L. S.)

(A pozsonyi ev. lyceum könyvtárában levő másolatból).

Közli **Garády**.

Lorántfy Zsuzsanna a gyöngyösi evang. mészárosoknak szabad húsmérést enged; jul. 11. 1651.

Susanna Lorántfy, celsissimi condam domini Georgii Rákóczy, principis Transylvaniae, partium regni Hungariae domini et siculorum comitis etc. relicta. Adjuk emlékezetül mindeneknek, az kiknek illik, ez levelünknek rendiben; hogy mi megtekintvén az gyöngyösi evangelikus mészárosok alázatos instántiáját megengedtük nekik, hogy ott ugyan

Gyöngyösön az mi szerünkön erigálhassanak mészárszéket magoknak és ott mint szabad fundusokon szabadosan vág hassanak húst. Hagyjuk azért és kegyelmesen parancsoljuk ónodi udvarbiránknak, az mészárszéknek erigálásában s hús vágatásban őket ne impediálja, sőt mások ellen is megoltalmazza az evangelicus mészárosokat. Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in arce nostra sárospatakiensi die 11. jul. anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo primo.

Susanna Lórántfy m. p.

(Másolatból a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában).

Közli Garády.

Ereklyék Kazinczy Ferenc után.

Előszó. Ki a Kazinczy Ferenc kézírását ismeri, leveleire sok helyt bukkan véletlenül, melyeket, a jó lelkű irodalmi férfiú, úgy nyelvészeti, miként szépirodalmi ügyekben, kora egyéneihez tudósítás, felvilágosítás, oktatás és buzdítás végett szétárasztott a hazában. E levelek nagy része ugyan Kazinczy Gábor elhalt jeles irodalmi egyénünk által már összegyűjtetett, de mennyi lehet itt ott szét-szórva, mely ha összeszedetnék, s kiadatnék, a Kazinczy Ferenc életére, munkásságára, polemikus irányu kora titkos rügőira s általában az egész szenvedélyesen folytatott nyelvharcra bizonyára fényt, világosságot derítendne!?

Nyelvészeti, szépirodalmi tárgyú levelein kívül, még számosabbak heverhetnek egyesek szekrényeiben, baráti bizodalom szülte levelei közül, melyekben az egyszerűség, természetesség és naivsággal párosult őszinteség szemlélődő bölcsességgel vegyülve, a szelid komoly férfiút oly híven jellemzik. E levelek közül sem szabad egynek is elveszni. Azt hiszszük tehát, kedves kötelességet teljesítünk akkor, ha a Kazinczy Ferencz eredeti kézírata után, a sárospataki füzetekben egy pár levelet és némi töredéket mi is közlünk.

I. Bizodalmas drága jó uram, professzor ur, kedves barátom! ¹⁾

Nem teljesedik be óhajításom, hogy magamnál láthassam az urat, mert examenig nem leszek idehaza, s talán akkor sem. De ve-

¹⁾ E levél hihetőleg, egy azon első levelek közül, melyeket Kazinczy Ferenc a derék Somosi Jánoshoz, az 1813. iskolai évben még mint sárospataki felgimnáziumi tanárhoz intézett.

gyük annyinak, uram professzor ur, mintha itt volt volna az ur, mintha barátságunkat szorosra kötöttük volna. Én az urnak egy kéreccsel vagyok alkalmatlan azért az urnak, mert senki se segíthet ki könnyebben bajomból. Im hol az!

Excerptáimban ezt lelem; nem tudom már magam is honnan vettem; magából e Ciceróból, vagy máshonnan, mert régi a kijegyzés:

„Cicero Coelium et M. Antonium reprehendit, qui suo arbitratu, non ex usu loquerentur. „És ezt:

„Cicero ad attic. L. VII. epist. 3. etiam aliquando circa Grammaticam ab Attico reprehensus.“

Kérem az urat méltóztassék nekem e két helyet felkeresni, és Ciceróból kiíratni. Cicerónak minden szavaira levén Lexicon, az is segítheti a felkeresést. Kézi barátunktól egyszer azt valék kénytelen tudakozni levélben, hogy ki verse ez: „in dextra parte mamillae nil salit arcadico juveni.“ Nem emlékeztem reá, hogy Juvenalisé; néha annak sem vehetjük hasznát, a mit bizonyosan tudunk.

A Párisi postahivatal nekem ddo 23. Maj. 1813. egy nyílt levélben, azaz le nem pecsételtben, küldi a jelentést, hogy a Pósthivatalnál egy levél vár reám. Felküldém a jelentést egy Bécsben lakó barátomnak, s azt kértem hogy tétesse le a posta bért, hogy a levelet vehessem. Ha a mi Kézink nincsen e Párisban s nem ő lep-e meg onnan levelével?

Én e napokba Tokajba megyek, s keresztül menvén Patakon meg fogom látni az urat. Addig is szolgáltatassa, kérem kézhez az ide zárt levelet, még pedig, hogy annál bizonyosabb lehessen el nem veszése iránt, önmagának Chalupkának.

Maradok szíves barátsággal az urnak professzor urnak
Széphalom, jun. 29. d. 1813.

alázatos szolgálja
Kazinczy Ferenc.

II. Válasz Harsányi Pál urhoz. Széphalom jul, 23. d. 1831.

Igenis nekem szerencsétlenségem az, hogy meg nem ismerem a kiket gyakran nem látok, és ha megismerem is, csak azt tudom, hogy ismerem, de kit látok, nem tudom. Köszönöm Barra urnak, hogy az úrnak mind ezen szerencsétlenségemet elbeszélte, mind hogy az urat látni, az Urral szólni óhajtottam, elmondotta; az urat pedig arra kérem, hogy szerencsétlen szemeimet szánni és az ő vétkeket nekem tulajdonítani ne méltóztassék.

De engedje, hogy a mit szóval tettem volna, itt írva tehessem. A Kisfaludi Károly emlékét hozom elő, s az úr megszólalását e tárgyban. Nekem úgy tetszik, hogy abból indulat szól, és nem hideg ítélet. Igen is, Kisfaludinak szabad ég alatt emléket állítani sok; ha ezt úgy vesszük, hogy ez az emlék Pestnek valamely piacán fogna emeltetni De miért ne állhatna az ő emléke szabad ég alatt valamely kertben? miért ne a város erdejében? azt sem tagadom, hogy Kisfaludy Károly nem csak a fő pontot, de a maga fő pontját is, éppen nem érte el; hogy színészi darabjai éppen nem azok még, a miket óhajtottunk: de valljuk meg, hogy neki igen sok teremtmény erő jutott, hogy lyrai darabjai közt sok van a mi hálánkat érdemli; és hogy ő kívánhatja tiszteletünket. De ha talán a szándék ellen többet is lehetne mondani, mint az ur monda, én mégis úgy hinném, hogy azt a jelentés kiadása után s nem magoknak a szándéklóknak hanem a közönségnek mondani, s oly hosszan mondani, késő volt és nem nyugodalmat mutat.

Nem tudom mi kedvetlenségek történhettek az urra nézve, de tudom, hogy történtek, s azon fel nem akadok, szeretni, kedvelni senkit nem tartozunk; mert a kedvelés, és osztán szeretés nem tartozás munkáji. Azon sem akadok fel, ha a bántás viszont bántást von maga után; bosszút magamnak engedni nem tudnék, de igen kifakadást, csak ne igazságtalant és ne nemtelent. De annyira utálok ezt a pártszövést, ezt a cimboráskodást, ezeket a személyes tekintetekből eredő visszaasságokat, melyek az ügy firmája alatt tétetnek világos jeléül, hogy a tevők magok is pirúlnak azért a mit tesznek, hogy valahol affélét látok, kötelességemnek ismerem szóval, írással, vagy hallgatva kijelenteni, hogy nekem az olyanban részem nincs.

Bátorkodtam az urnak ezen érzésemet azért fedni fel írásban, minek utána szóval nem tehetém, mert tartok tőle, hogy Barra ur, a mit előtte ez iránt mondtam, csonkán vagy eltévesztett értelemben mondhatta el az urnak. Bár az ügy barátjai egymásnak éltöket ne keserítenék ok nélkül; Oly tág a mező, melyen futhatunk, ha hozzá erőnk van, hogy egymást döntögetni szükségünk éppen nincs. Éljen szerencsésen az úr s tartson meg becses emlékezetében. Azt érdemleni mindég szives igyekezetem lesz.

**III. Egy papirszeleten írva, mely írás kétségkívül a Kazinczy
Ferencé ezt találtam :**

„Mi a szép?“ ezt tudakozák egy göröggtől, s ez vala felelete:
„kérde az a vak!“ Ha nekünk kellene megmondanunk, ki a
magyar jó író? azt felelnénk: „a ki jól ír magyarul.“

**IV. Ugyancsak papirszeleten, a következő hat sorból álló, érdekes,
meglepő verset találtam:**

„Tekintsetek alá magas egetekből
Ti a Majláth háznak elhunyt csillagai,
S lássátok, mint kelnek régi németekből
Házatoknak ismét új ragyogványai.
György a honnak s Hontnak tündöklő nagy fénye,
S Antal, te, Zemplénynek öröme s reménye

Kéziratai közül közli
Halmy Gyula.

Könyvismertetés.

**Két röpirat a közoktatás körül Schwarez Gyulától. Pest 1866. Ily külön címmel is. I. Nehány előleges pont a hazai közoktatásügy leg-
égetőbb szükségleteiről. Pest 1865. II. Alkotmányosság és közoktatás
ügy. Pest. 1865.**

A néhány pont elseje arról értekezik, hogy választó polgáraink tulnyomó része nem is sejti a közoktatási reform szükségességét. A második előadja közoktatásügyi statisztikánk hiányait. Harmadik pont azt kérdi: ki pótolja ki tehát közoktatási statisztikánk hiányait. Negyedik pont bevallja: még mindig több ezer községünk teng minden iskola nélkül! Ötödik pont: miért lenne szükségünk polgári iskolákra? Hatodik: reformra van szükségök gimnáziumainknak, reáliskoláinknak, egyetemünknek, műegyetemünknek egyiránt

Schwarez Gyula méltán igényli részvétünket iratai után, melyekben a tanügyet mása nélküli magas, életre ható szempontból tüzetesen tárgyalja s több írásában tárgyalta is már. A „Magyar író külföldön“ című dolgozata elegendő tanúság, hol egész a szer-
te l e n s é g i g vitt nagy tervezete megdöbbenté nem ugyan a tan

ügy embereit, hanem a közgazdászat és nemzeti vagyoniosság ismerőit, kik az idő körülményeit latba vetve soknak lelék a nemzetre nézve azt, mi tanügyre nézve sohasem lehetne sok. Tanácsai, sürgetései ha e szempontból nem kivihetők is, de gyakorlatiak, vagy éppen életszükség, mi a gyakorlat kényszerítő mestere, s a kivitel tovább nem halasztható időpontja. De a ki sokat akar, többet kíván; ugyis majd lefarag ebből a valósítás nehéz munkája és kellő mértékre szállítja le a tervezetet, felhagyván a jövődőségnak a (kölni) dom kiépítését.

Irodalmunk, úgy látszik, éppen nagysága miatt kicsinylé Schwarcz igekezetét. Annyi felemás nézet, nemgondolás, fölsembevés közepett már már szemet szúr ez a nagy mérv, de a dolog érdemét nem fokozza leebb; s a helyett, hogy megbámulnók Schwarcz ur roppant arányait, bámulunk kell az emberek kicsinységén, hogy a sokból nem levonnak, hanem csúfot üznek. Látszik, hogy Schwarcz úr elmékedései cáfolatra, ellenvéleményekre várnak; maga is úgy lép föl „néhány előleges pontjában,” mint a ki vitáz, cáfol, valakihez beszél, azaz tanácskozik, még pedig mint a baloldal egyik legszélső tagja a legszélső jobb ellen, vagy a kik még ezen belül, de nem elegendő közelségben állanak hozzá. Gondosan körültekintvén azonban úgy látjuk, hogy az ő közönsége a nagy tömeg, melynek utoljára is alig ment még elméjébe az oktatásügy fontossága. Valóban ez a tömeg van megróva mindjárt az első pontban; hogy az a tömeg éppen a választókból telik ki, elég baj. De baj az is, hogy azok, „kik nálunk eddigelé a közoktatás ügyében országosan kizárólag intézkedhettek, sem nem bírják sem nem akarják megérteni a kor intéseit, s hogy azok, kik a reformot irány-eszméikkel keresztülseghelhetnék, nem bírnak a nyilvános életben egy általán semmi tekintélyvel.”

Ezen a ponton homály fekszik. Tudjuk, hogy vezetni valaki a tanügyet, de hogy kik ezek, el van hallgatva igen helyesen. No hát csak feküdjék ott a homály, mert jótékonyság némelyekre, ha árnyékban állanak; legalább, mint Kazinczy mondá egyik ellenelére: nem tetszik ki a szeplőjük. A dolog ellen nincs mit szólni; személyekről, hivatalokról pedig jobb hallgatni.

A többi pontok jó részben statisztikai elem, mint a tartalom kijegyzi. Nagyon méltók a megolvasásra. Elszomorító adat, hogy „legalább 5000 községünkben nem alapított még sem vallás felekezet, sem nem nyitott magán vállalkozó kegyur elemi iskolát” (25). De „hát ki tegyen e téren már egyszer valamit, ha nem maga a

törvényhozás?" stb. A törvényhozás, az ország, nemzet utoljára is mindig, a kire Schwarcz ur kérdései után a felelet kimegy; azaz ha hiányt fődöz fel, ki pótolja ezt? A törvényhozás? Ha jól kell tenni, ki tegye ezt? Az ország. „Az alreáltanodákat ki kell egészíteni. De ki tegye ezt, ha nem az országgyűlés a (37. l.) A reáltanárok fizetésén javítani, a tandíjon itt is könnyíteni kell. De ki tegye ezt, ha nem az országgyűlés? (U. o.) Ez igen szép. de nem mehet ily könnyen. Nem is fog menni. Mi nagyon sokat várunk, remélünk az országtól és törvényhozástól, de ennyit nem szabad várunk. Ez oly elvből folya, mely mai korunknak ábránd, s kívül esik a legszélső baloldalon is. A kérdéseket így is lehetne folytatni: ki mivelje a földet, a mesterséget, ipart stb.? Felelet: az ország, a nemzet a törvényhozás. És vajjon ez volna-e a teljes negyvennyolcasság a negyvenhetesség ellenében és után? Ateliers nationaux, écoles nationales vagy mi még egyéb: ez utoljára mind egyre üt ki, oda, hogy a szám — csal, s vele a számítás is. Az ország pedig nem csupa szám, hanem más egyéb is.

A közoktatási ügy reformját Schwarcz ur a központosítás eszméjében fejezné ki. „És ugyan mit értek én az alatt, midőn a hazai közoktatásügy nemzeti központosításáról beszélek?" kérdi a második röpirat elején, s feleli: „Azt, hogy a törvényes magyar országgyűlés intézkedhessék mindazon milliókról, melyek a még hiányzó tanodák fölállítására s a már meglevők kellő, korszerű felszerelésére nálunk szükségesek . . . . Legkevésbbé sem ohajtom, hogy a most működő végrehajtó hatalom fogjon hozzá a közoktatásügyi reformhoz" stb. Ezután idéztetik az 1848. XX. törvénycikk, mely szerint „minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségai közállodalmi költség által fedeztessenek," stb., melyet lába alá vevén Seh. ur, mint biztos alapot tekint értekezésében. De ha negyvennyolcnak van egy törvénycikkelye, mely a revíziót kívánja: ez az. Panaszolja is Sch. úr, hogy e törvény mindez ideig népszerűtlen. Miért népszerűtlen? Azért, mert a kik előtt népszerűtlen, nem gondolják meg, hogy miért szükséges a törvényhozás beavatkozása. Ez azért szükséges, mert még nincs elegendő iskola, „a tanköteles gyermekekből csak 75% jár tényleg iskolába, 25% pedig minden oktatás nélkül lézeng," ily további okok is említvék.

Meg kell jegyezni, hogy a tételek helyesek, de ha nem a mostani végrehajtó hatalom, hanem olyan ülne is a főpolcon, a minőt Schwarz ur képzel, vagy Magyarországon összealkothat: még akkor sem lehetne az állam nem pusztán részvevő, hanem el-

nyelő, nem beavatkozásában, hanem mindenhatóságában megnyugodni. Az 5000-nél több falut rögtön kellőleg szervezett, kellőleg vezetett népiskolával felszerelni, a meglevőket is hasonlóan ellátni: ez igen szép, de igen is nehéz annyira, hogy lehetlen. Dolgokat elismérünk, szükségeseeknek tartunk, de azonnal nem birunk létesíteni. Mindenre idő kell. Eddig úgy szólván el sem kezdhettük. Vagy lehetlen az, hogy a vég ott érje a kezdetet? Ez nem lehetlen. Schwarcz úr szent szándékai a kezdetben látnák végüket, ha ma megszavazná is indítványait a nemzet. Nem birná ki az ország; s be kellene jelenteni mi hamar kimerültségét. Az 1848-ki XX. törvénycikk szapora befolyások alatt keletkezett. Akkor még „két garas“ adó miatt egy holdtul pártot ütött volna a nagybirtokosság. Az államadósságból 200 milliót elvállalni hazaárulás lehetne, ha említette is volna valaki. Most sokkal szegényebbek vagyunk, de lehetünk okasabbak, s ne legyünk-e?

Szerintünk az iskola fentartása közügy akár katolikus akár minden néven nevezhető (protestáns vagy keleti, héber stb.) felekezetekre gondoljunk is. Mindazon tényezők, melyek az iskolákra eddigelé befolytak, megtartandók; és az állam, felekezet vagy község túlnyomó vagy kizáró egyoldalúsága mérték alá veendő. Folyjon be az állam, a felekezet, a község. Ezek egyikét akármelyiket külön venni igénybe sok és igaztalanság; mindegyiket elég és méltányosság. Ennél okosabbat, életünkkel s az igazsággal inkább egyezőt nem birunk gondolni.

L. K.

Görög nyelvtan. 1. rész. Alaktan. Irta V. Horváth Zsigmond, gimnáziumi rendes tanár. Pest 1865. kiadja Osterlamm Károly 8-r. 102. l.

Szerző mint előszavában mondja oly nyelvtant ohajtott a gimnásiumi ifjuság kezébe adni, mely egy részről a klasszika nyelvészet jelen színvonalán álljon, másrésztől rendszerben legyen és csak a legszükségesebbeket tartalmazza. E kézi könyv írására kétségkívül azon tapasztalat vezette szerzőt, hogy nyelvtani kézi-könyveink nagyobb része minden rendszer nélkül oly halmazával van elárasztva a nyelvtani anyagoknak, hogy azok tömkelegében a növendék épen nem tudja magát tájékozni, s a rendes tanórákon nem végezhetők el. E két hiányon akart szerző segíteni és örömmel valljuk be, hogy mind két tekintetben emberül megfelelt feladatának. Curtiusnak már magában is elismert jelességű munkája után oly röviden és mégis ért-

hetően, oly helyes megválasztással és mégis kellő mennyiségben adja elő a legszükségesebb és nélkülözhetlen nyelvtani anyagokat, hogy azokból elvenni vagy hozzájok adni alig lehetne valamit.

Öt fejezetben adja az írást, hangzókat, hangjeleket hangzók és mássalhangzók változásait, szóragolást, ékelést szabatos rövidséggel melyek más nyelvtanokban terjedelmes cikkeket képeznek. A 11. §-ban a krasis értelmezése túl bő, míg a 28. §. 1.-szörében az összehasonlítás túl szűk. A 6, 7, 8-ik fejezetekben a név 9—10-ben az ige-hajlítás adja. Ezen utolsóban az apróbb részletek, legalább nézetem szerint, nem állanak mindenütt kellő rendben s az együvé sorozhatók el vannak választva egymástól. Nem tartom helyesnek 185 §. az első és második elnevezést, miután amott második, itt első nincs; épen így a 218. §-ban. 201.-§ban a cselekvő végzett múlt előtagja magánhangzón kezdődő igéknél nem az, hogy nem látható, hanem ha már egyszer felvette, nem veheti fel többé. A szenvedő végzett jelen a foglалó és óhajtóban csak egyszerűen oda van dobva a szenvedői ige-alakok közé, pedig még nem tudja a növendék, hogy mi azaz ő vagy *ἐγώ*. Nyomdahibák itt-ott találhatók *χρυσήν, δόδαμν* stb.

Ezen apró figyelmeztetések után örömmel üdvözljük szerzőt e téren és ajánljuk az illetők figyelmébe.

Sz. F.

Egyháztörténelem. Hase K. nyomán írta Farkas József a pesti ev. ref. theol. tanintézet r. tanára.

Hase az egyháztörténetírás mezején elismert nevezetesség. Érdemül tudatott be neki kiválólág az is, hogy társai között ő volt az első, ki a történelem anyagát, a századok hagyatékait a legtovább időktől hordva össze, a nagy időfolyamot erős szellemében felfogta, s műtervébe bedolgozta. Bámultatott a sajátos művészi rend, melylyel tárgyát osztályozta, s az időket lelke hatalma alá vetette. Szorgalma kimeríthetlennék tűnik fel azon egyes tárgyak körül, melyeket író asztalára helyez. Figyelmét egyenlő szeretettel osztja meg azok között, legyenek bár nagyok vagy csekélyek. S míg elrendezett műanyagát az egyes részletek leggazdagabb változatosságában, mintegy világkiállításban szemlélteti, mesteri ecsettel vezetett vonásai, sokat átfogó fényes kifejtései, majd szentimentál ömlengései, majd diplomatikai szabatossága által művére oly szokatlan fényt áraszt, hogy e tekintetben mind elődeit mind kortársait messze felülmulja.

Azonban azok, kik e varázs fény által magokat elbűvöltetni nem

engedék, csak hamar észrevehék azt is, hogy maga a műegész nincs azon szellem által lelkesítve, mely a műdarabokat áthatá. Azért Hase tankönyve az alakkezelés minden könnyedsége mellett is egészben véve sokkal materialisabb jellemű, mintsem az idealizmus vagy formálizmus régioihoz közelednék. Hátrányul szolgál művének az is, hogy a tömérdek feldarabolás a tananyag megszigatása által, az áttekintést a szellem uralkodását a tartalom felett igen megnehezíti, ha éppen lehetetlenné nem teszi.

Minél határozottabban oda törekszik valamely történetírás, hogy anyaga bősége által állítsa meg s vonja magára a köz figyelmet, s magához von mindent, mi az egyházi életkörét csak per tangentem érinti is meg: annál sürgetősebb feladata leendő összpontosító irányt követni, hogy a szellem az anyag végtelenében el ne tévedjen. E pontnál Hase nem tartható szerencsésnek.

Menjünk most belebb, s tekintsük meg a ker. egyháznak Hase által felállított fogalmát.

Az egyház Hase szerint egy folytonos levés, fejlődés, s törekvés, hogy legyen az az emberiségben tovább élő Krisztus, vagy is, hogy a Krisztusnak élete mindinkább tökéletesebben, s nagyobb körben fejeztessék ki, adassék elő a világgali harcában, vagy avva való szövetkezésében. Az egyház tehát az emberiségben magát fejlesztő Krisztus. De hogy azt megtudhassuk, hogy hová kell tulajdonképen ezen új intézmény befolyása alatt emelkednünk, azt kell mindenek előtt tudnunk: hogy micsoda tehát maga az új életmozgalomnak elve a Krisztus, és micsoda az a keresztyénség, a melyben még is a Krisztusnak és a ker. egyháznak mint a Krisztus erkölcsi testének találkozniok kellene!

E kérdésre nem felel meg Hase sehol, és mégis vannak, kik szelleme hatalma által elbájolva, befolyásának annyira meghódolnak, hogy a Krisztust a ker. egyháztörténelem élén megemlíttendőnek sem tartják, s ime előállítanak egy nagy folyamot forrás nélkül, egy feltűnő életmozgást mozd-okfő nélkül, s az egyház megjelenik a földön, mint valamely Deus ex machina.

Vitatást sem tűrő mellőzhetlen dolog az, hogy a ki a ker. egyháztörténelmet előadni akarja, annak a Krisztust és keresztyénséget kell meghatározni, mint a felmutatandó fejlemény életelveit. Ezt posztuláljuk Hasénál is.

Már Baur szemére veti Hasénak, hogy az egyháztörténelmi

periodok meghatározásában sem tisztázza azon fő eszmét, melyet sürgettem.

A felosztást Hase szerint, adja az egyház részéről az egyház eszméjének fejlődési szükségessége mint katholicizmus és protestantizmus, — a világ részéről adják az uralkodó nemzetiségek, a görög-római és germán népszellem. E szerint az egyháztörténelem teste három korra szakad: I. kor magába foglalja a régi egyház történetét a német nemzet római szent birodalmának felállításaig. II. kor előadja a középkor történetét a reformációig, s ez a római germán katholicizmus uralkodásának kora. III. kor már az új kor történetét foglalja magába napjainkig.

Szembe szökő dolog az, hogy t. i. ugyan mit keres Nagy Károly az egyháztörténelmi epokhák meghatározásánál?

Nagy Károly s a római császárság visszaállítása kétségkívül epokhalis mozzanat, de csak a vitágtörténelemre nézve, ellenben az egyháztörténet vidékén semmikép sem tartható oly magas lendületű események, mely az egyházi téren fejlődő életmozgalomra az idők hosszú folyamán keresztül kiválólag irányzóul hatott volna. Nagy Károly egyházi érdemei kétségbevonhatlanok, de nem epokhalis jelleműek, csak legfeljebb az iskolák európai életének történelmében. Már azt, hogy a római császárság nem egyházi intézmény, mondanom is felesleges. Ez határozottan világi hatalomnak és nagyravágyásnak ténye, mely a legitim Meroving dinasztia dethronizálása után az uzurpator új házában új világtörténelmi fényt kölcsönözött. A római birodalom sem keletkezésében, sem az Augusztuszok korában egész Augusztulusig oly jellemével a szentségnek nem dicsekedhetett, melyet az új frank császárságra átruházva, azt tiszteletesebbé tehetendé.

Nagy Károlynak, mint egyházi epohhálításnak előtolásában megütközött már Baur is, kinek ítélete bizonyos iskolák előtt szerfelett tiszteltetik: „ha a keresztyénségnek e korig történet fejlődése — mond ő — katholicizmusra és protestantizmusra osztható: úgy N. Károlynak korszakképző fontosságnak kell lenni a katholicizmusra nézve. De ugyan mi hajtja különösen a keresztyén szellemet a katholicizmus és protestantizmus ellentétességére? Kisértse meg valaki az egyháztörténelem életelvét Hasénak az egyes korszakokat megelőző átnézetes jegyzeményeiből kivonni! Bármilyen kiemelkedő legyenek is itt egyes vonások, de soha sem elegendők az egész világos képének előállítására. Vajjon ki van-e méltó a katholicizmus lényege, ha a középkor egyházában nem látunk mást, mint

csupán a népek nevelő dajkáját? S ha a világtörténelmi s szellemi magasabb hatalma által győzedelmeskedő pápaságban csak azon kapcsolatot szemléljük, mely a népeket egy nagy ker. családdá kötözi? Vajjon a dolog természeténél fogva nem tartozik-e ezen pozitívumhoz még azon negatívum is, mely okozá azt, hogy a pápaság és a katholicizmus önmagukat lerontó hatalmuk által egymást össze-morzsolák?”

Csudálni lehet valóban azt, hogy oly éles elméjű író, mint Hase a középkornak egyházában a népek dajkáját láthatja, holott e mostoha jellemű idők elhatalmasodásának vádjá részben az egyházat világosan terheli. Avagy nem rendelkezhetett-e azon időben az egyház azon világátható eszközökkel, melyekkel egy fél ezredév előtt az apostoli s messze utóbb az evangéliumi egyház a világot újá teremtette? Ha rendelkezhetett, s az istenigének azon időben is meg volt világújászüllő hatalma, miként nevezhető ezen álláspontján az egyház a népek dajkájának, midőn körülte hatalma s befolyása legmagasb délpontján, csak az idők legmostohábbika fejlődött ki?

Továbbá a pápaságnak Hase által állított világpatriarchiája nagyobb hangu mint tartalmu. s keresztyénbölcészetiileg nem igazolható szó; mert itt az Istennek a Krisztusban létrejött világpatriarchiája az emberiben oszlattatik fel fogalmilag, történelmileg pedig ilyen nem létezett. Az afrikai és a gáll egyház már a IV. és V. században tiltakoztak a romai hegemonia érvényessége ellen; kelet soha sem tudott felőle semmit. E kifejezés Baroniusnál inkább helyén állana, mint Hasenál.

Továbbá kérdés marad még Hase írói tekintélye ellenében is, hogy vajjon minő alapon lehet a keresztyén ó kort Nagy Károlyig nyújtani? Nem kívánható ugyan az, hogy a dolgok felüli nézetekben mindnyájan egyelműen találkozzunk, de van joga a tudománynak követelni azt, hogy azon lényeges különség figyelemre méltattassék, a mely fenáll örökké az ő apostoli és niceai zsinat utáni keresztyén egyház típusza között, különösen egyháztársadalmi szempontból, midőn a presbüteriumot egyházi levitizmus, a püspökséget egyházi arisztokracia váltja fel, s az egyház határozottan hierarchikus irányt vesz, a szent nép egyetemes papsága az egyházi hivatalnokok papságában olvasztatik fel, s a köz zsinatok az egyházi főnemesség kuriáivá változnak át, hol „de nobis sine nobis“ menten határoztak. Az új egyháztársadalmi irány, melyet a ke-

resztyénség a IV. században vesz sokkal epochalisább, mint az, melyet Nagy Károly és kora befolyása mutathat fel. A korszakok meghatározására nem kívántatik az időfolyamra nézve bizonyos matematikai arány, hanem csupán valamely nagy s egy korszakot irányozó esemény, sem az, hogy per absolutum egy korban két korszak legyen. Azonban e tekintetben a nagy nevű német tanárok koszorús tekintélye alá jutottunk, s mindent helyeslünk, a mit csak egy idegen ünnevelt név hozzájárulása szentesít. És épen ez oka, hogy a német tanárok által kitűzött korok sérthetlen „terminus sacer“-ek gyanánt tiszteltetnek még napjaink jelesei s bátrabb gondolkozói által is.

A mi már Hase egyháztörténelmének magyar, fordítását illeti semmi mondani valónk nem volna, ha Hase neve oda nem iratik. De így azonban már megkívántatik, hogy minden, mi ott előjő, Hase szellemét hordozza, és kivált az elméleti résznél idegen elem magát ne képviseltesse. Egészen másként áll a dolog a szoros történelmi tárgyalásnál, hol elvégre is a dolog maga, és nem a szavak határoznak. De épen az elméleti rész az, hol a fordító határozottan előtérbe lép, s Hase szoros dialektikus eszméit szétszaggatja s behinti szórványosan saját gondolatai közé, annak lényeges pontjait könnyedén kihagyja. Így az 1. §.-nál az egyháznak a világgal és állammal ellentétessége teljesen mellőzve van, hihetőleg azért, mert az állam mint isteni világrend már oly tétel, melyet konstatálni nem esik az egyháztörténelem körébe. Ily felszaggattott állapotban jelenik meg a 2. §. is beolvasztva a Bevezetés 1. §.-sába, miáltal a szavak dialektikai súlyait, s a tárgyalás szoros tudományos alakját elvesztve a népszerűbe vetődött át. A 2-dik pont az eredetiben így áll: „Aufstellung der Thatsachen in ihren ursächlichen Zusammenhänge.“ A fordításban pedig: a tárgyakat okozati összefüggésben állítsa fel. De ez hihetőleg csak sajtó hiba. A 3. és 4. §. egészen ki van hagyva.

A Bevezetés 2. §.-ában csak a 7-dik sorban kezd beszélni Hase, de az első sorban állítatik már valami, a mit Hase dialectikája nem oszthat. Hase szerint (2. §.) Az egyház... törekvés arra, „der in der Menschheit fortlebende Christus zu sein.“ Itt pedig egy eszménykép utáni fejlődés vagyon szóban és nem egy belül élő principiumnak életmozgalma. Itt a különféleség a maga egységében él, amott nem. Hase 5. §.-a végén egy igen jelentékeny konfessziót tesz le, hogy t. i. az oly egyháztörténet, melynek szerzője határozott egyházi jellemet fel nem mutat, s azt tiszta öntudattal munkájára át nem vitte, az Egyházra nézve igen csekély jelentőségű.

Ez ki van hagyva, valamint a következő 6. §. is. sat. De az egyház-történelem történelme már igen jelesen ki van dolgozva, hanem nem Hase szerint, s így e §. Hase neve alatt nem adható.

Az I. Szakasznak 1. és fejezete, hol Hase szelleme remekel, jelesen adatik, de már a 20. lapon ismét pótlással találkozunk, a mit szerző jó indulatból igtatott ugyan be, de Hase methodusa ellenére, ki a Krisztust, a ki mégis magát az egyházban szerinte is motiválja, fel nem mutatja, meg nem határozza, s így a mit Baur is megró, a keresztyénséget sem. Példát hazánkban R. ur is utánozta, de készségét pártolni nem lehet. Az egyháznak a keresztyénség nélkül nincs tartalma, s a keresztyénségnek a Krisztus nélkül nincs értelme! Az egyháztörténet terén a Krisztusnak és a keresztyénségnek meghatározása nem csak a kegyeletnek, hanem szorosan a tudománynak is postulatum.

A mi a 20. §-ot illeti, e pótlást egy Hase nevét viselő egyház történelemben nem csak azért említjük fel, mivel azt nem Hase-é, hanem azért is, mivel az első pontban a történelmi elemet a retorikai váltotta fel, s így a darab egyházi beszédben igen helyén volna, de Hase tárgyalási modorával, szellemével nagyon ellenkezik. E pont betű szerint így van megírva:

„Tizennyolc század, s néhány évtizeddel ez előtt egy nagyszerű jelenettel találkozunk az emberiségben. Az emberi nem négy ezer éves fejlődése egy egészen új irányt nyer; az ő szellem Góliáthát megtámadja az új szellem Dávidja, s a mennyei igazság kövével, hale nem sújtá is egyszerre, de annak halált hozó ütést adott. A lelki sötétség babonáság ördögét harcra hívja a felvilágosultság angyala. A zsarnokság szolgaság, felebaráti és nemzeti gyűlölség ellenébe új eszmék, e korhadt fák ellenébe új csemeték keletkeznek: a keresztyén szabadság, szeretet, testvériség eszméi. Az ő kor tanai vagy egészen megsemmisítetnek, vagy az új szellem által felmagasztosítatnak. — Im elérkezik az idő teljessége, s bételik minden szentek reménysége. Im eljő, nem a Krisztus korabeli zsidók által várt, földi bilincseket tördelő testi, de a valódi Messiás a valódi szabadító; megtestesül azon isteni eszme, mely a héber proféták szemei előtt lebegett; elérkezik az üdv, melyet a pogányság ezredeken keresztül keresett; de nem talált fel, sem kroezus kincseiben, sem N. Sándor Augustus világbirodalmában; nem leli a görög művészetben, vagy Plató tudományában. Elérkezett a názárethbeli Jézus.“ Ily biographikus modort Hase sehol sem követ, sem nevére nem ruházható semmi tekintetben.

De még nagyobb volna Hase megütközése, ha e következő sorokat neve alatt olvasandná:

„Jézus földi életének úgy kezdetét mint végét szent homály borítja. Az ősök vallásos hite, szent kegyelete borítja a szent homálylepet, ez isteninymbust arra, ki nekikegy szerető Istent adott, sat.“ F. ur figyelmét hihetőleg kikerülték e néhány sorok.

Már a tények felhordása körül több szabadság engedhető meg a már mondott oknál fogva, azért azoknak recensiójába nem is bocsátkozom. Sőt általában őszinte örömemre szolgál, hogy az egyháztörténet irodalma egy úgy művel gazdagodott meg, s így a jelen évtizedben már három új egyetemes egyháztörténelem keres olvasó közönséget; adja a jó Isten, hogy az egyház írói szorgalom csak legálább annyi jutalmat élvezhessen korunkban, hogy elismertessék.

Hase kétségkívül megérdemli, hogy a magyar közönség által is tisztelettel fogadtassék, s felmutatója, hogy meleg részvétnek örvendhessen.

* * *

Azonban napjainkban nem csak az egyháztörténelem, hanem a dogmatika terén is élénkebb mozgás mutatkozik, mint ez előtt. Dr. Szeremlei hittanát Kiss János pápai hittanár kézi könyve követte 1865. ily címmel: „Keresztyén Hittan tekintettel a hely. hitv. egyház vallásos életére, iskolai használatra.“ Két kötet. Annál szivesebben ajánljuk a hazai protestantizmus figyelmébe, mivel elérkezettnek hiszszük az időt, hogy a vallás dolgait ne csak a lelkészek, hanem mind elődeinknél szokás volt, az úri osztály is tanulmányozza, s lehessen azon ügynek szakavatott éber őre, a melyért apáink egykor annyit küzdöttek s áldoztak.

Ballagi Mór ur, midőn Kiss János ur hittanát bírálgatja, ismét oly gúnyos metsző modort követ, mely sem korával, sem hittanári állásával össze nem fér, annál kevésbé a pesti theologiai intézet jellemével, a mely in thesi azért tétetett át Kecskemérről Pestre, hogy reformatus ifjaink műveltebb hangulattal s életmodorral ismerkedjenek meg. A pesti hittanártól teljes joggal megvárjuk tehát mi provincialis emberek, hogy a tanintézet programjához képest, a tudománynak azon humanizáló szellemével bánják velünk, a melyről már hajdan azt tartották: „emollit mores, nec sinit esse feros.“ A tudomány védelmezheti saját érdekeit, a nélkül, hogy a stilus a hamis tétel keresztül vonása helyett az ember átdöfésére használtassék fel. Az embervérbe mártott stilus nem tesz na-

gyobb szolgálatot az emberi társáságnak, mint a sirásó, a ki becsületére legyen mondva, csak a halottakat temeti föld alá.

Igen fájdalmasan esett látnunk, sőt megvalljuk megbotránkozunk, hogy egy egyházi lap a 21. lapon így nyilatkozhatik:

„Általában az egész 13. §-ra elmondhatni Börnével: „Wenn das nicht toll ist, so sperrt eure Narrenhäuser weit auf, und lasst ihre Bewohner heraustreten, dass sie Lehrer, Prediger, Richter und Schriftsteller werden.“

A lelkészek, tanárok és bírák bizonyára megköszönik azon megtiszteltetést és gyengéd figyelmet, a melyben B. ur részéről részesülnek, midőn őket oly sajátos nevelő intézetből vezeti ki, melyet Börne, e személyes kriterioná minden igazságnak, B. ur szerint, emeltetett számukra: t. i. a bolondok házából!

De ha már Börne oly nagy fontosságu helynek tartja a bolondok házat, valóban nem kívántatik oda valamely magas theologiai képzettség megítélni azt, hogy e cinikius nyilatkozatot hol és mennyiben lehet egy theolognak felhasználni. Ha pedig B. ur azt minden megfontolás nélkül tartja alkalmazhatónak, engedje meg kérdéssé tenni e csekélységet: hogy úgy vajjon minő szellemet képvisel közöttünk?*)

Dr. H. J.

Kor-kérdés.

Ápril. 11. 1848. vala azon nap, mely hosszú nemes küzdelmek, s buzgó állhatatos törekvések nagyszerű eredményeire feltette a koronát, midőn V. Ferdinand király Posonyban személyesen megjelenvén thron-örökösével az országosan egybegyült rendek között, az eléje terjesztett törvényjavaslatokat királyi jóváhagyásával szentesítette.

„Hű magyar nemzetemnek szivemből ohajtom boldogságát; mert abban találom fel a magamét is, — e szavakkal nyújtá át a megerősített törvényeket István főherceg nádornak. — A mit tehát ennek elérésére tőlem kívánt, nemcsak teljesítettem, hanem királyi szavammal erősítve ezennel át is adom neked kedves öcsém, s áltad az egész nemzetnek, úgymint a kinek hűségében leli szivem legfőbb vigasztalását és boldogságát.“

Az ezen alkalommal szentesített törvények közül kettő érdeklő különösen e lapokat:

a) A tanulás és tanítás szabadsága a közoktatás új szervezetéig is elvileg megállapítatik.

*) A többi közlemények ellenben már sokkal mérsékeltabb hangnak.

b) A törvényesen bevett vallások teljes jogegyenlőséggel viszonyossággal ruháztatnak fel, Minden törvényesen bevett vallási felekezetek egyházi és iskolai szükségleteit az állam fedezi.

A tanulás és tanítás szabadsága a gondolat és tudomány, a szellem szabadsága elvének gyakorlati kifejezése. A vallások viszonyos egyenjogúsága a lelkiismeret szabadságának szentesítése. Mind a kettő oly várműve az emberi társaságnak, mely a szellemi fejlődésnek és igaz civilizációnak sokkal fontosabb bizonyítékot nyújt, mint a minőt az államhatalom bármely tekintélyes részének átruházása.

A tudományt képviselő egyetemeknek már a középkorban is tiszteletben tartott azon természetes joga, hogy magát szabadon kifejezhette. Mind az egyház, mind az állami sajátos önmegadással bocsátotta a felmerült kérdések tudományos oldalának megvitatását az egyetemnek bírósága, mint oly Areopagok alá, mint a melyek természetöknél fogva oda egyedül illetékesek s ítéletök ellen a hatalom ritkán felebbezte ügyét fegyveréhez, a mely a nélkül is csak saját sulyáról, és nem a dolgok igazsága felül tehetett bizonytságot. A tudomány a középkort csak is ezen nagyhatalmú állásában humanizálhatta, mint a mely azon korban egyedül volt szabad.

A humanizáció munkája ugyan lassú volt, de célhoz jutott és szövetkezve a felszabadított istenigével, elszülte végre az uj Európát.

Nincs is mit tartani soha a világosság szabadságától sem az államnak sem az egyháznak. A nagyhatalmú állásába visszahelyezett tudomány legerősebb bajnoka mindég minden igazságnak, minden rendnek, minden szilárd érdeknek azon megtámadások ellen, a melyek a vizsgálódás szabadságából származhatnak. Példa ide a szabad egyetemekkel megrakott Németország, hol a szellemirány különféleségének ellenére a tudomány részéről a köz béke, rend, s a vallásosság sokkal szilárdabb lábon áll, mint más tartományokban.

A mi a ker. vallásfelekezetek viszonyos egyenjoguságát illeti, ez nem csak jogi kérdés, hanem egyszersmind a köz béke és a ker. humanizmus, vagyis az egyetemes szeretet nagy kérdése. Államjogiilag tarthatatlan az, hogy bármely külső hatalom közvetlen befolyást gyakorolhasson az állam polgárainak lelkiismeretére, a melynek alapján az államfő és elemek közötti összefüggés kapesai is nem egyszer veszélyesen feltörtettek, s a koronák biztossága idegen hatalom kényétől tétetett függővé. Azon Placetum regium, mely II. József császár kezében az állam önállóságát a külső egyenes befolyás alúl megszabadította, régi idők felejtetlen doktrínáin nyugoszik.

A Placetumot napjainkban ugyan kimozdította helyéből a konkordatum, s oda taszítá azon romok közé, hol mozgalmas napjainknak több nagy érdekei találtak teremtetőkire. De a szabad tudomány az államok önállóságát a Placetum nélkül is megvédhetendi.

A vallási egyenjoguság még a köz béke kérdése is. Mindenki tudja, hogy csak a vegyes házasságok kérdése is mennyi küzdelmébe került Európa utolsó félszázadának. E kérdésnél oly erős szenvedélyek léptek sorompóba, hogy itt ott az államok köz békessége tényleg veszedelmes ingadozásba hozatott kivált Poroszországban.

A vallás egyenjoguság még a humanizmus kérdése is egyszerűs mind. Soha sem hatott lelkemre valami oly elszomorítóan, mint midőn a halottak hullait kelle látnom a harmadik negyedik helységbe hurcoltatni, s a gyász-sujtott családot láttam keresni egy darabka földet a hitsorsosok anyaegyházában, hol a megsiratott hullát eltakaríthassák. A polgároktól megtagadtatott a temetkezési hely is azon községben, melynek tagjai voltak, mihelyest nem tartoztak az uralkodó valláshoz. Templomom udvarába a negyedik helységből érkeztek koronként oly szekerek, a melyek koporsóval s gyászoló emberekkel valának megterhelve, s onnan kísértem őket egyházam temetőjébe. Ezt tevő a konkordatum, még porait is külön választá az államok polgárainak, annál kevésbé tehetni így fel a polgárok szilárd állami életességét!

Ezen pontnak függeléke még az áttérés kérdése, melyet a konkordatum annyira törekedett megterhelni, hogy végre a nőtlenség kérdését még a protestáns egyház korlátain belül is követelte tisztelben tartatni, tehát a protestáns egyházra az állam erejével új dogmát, új törvényt erőszakolt, mely a prot. vallásos meggyőződéssel nem csak hogy össze nem férhetett, hanem még multja jogosultságát is kérdéssé tette, miután annak élén is jobbadán magasabb egyházi rendbe avatott férfiak állottak, mint Luther, Zvingli, Kálvin sat.

A jelen idők kedvező politikai fordulata teljes reményt nyujt oda, miszerint az országgyűlés a kedélyek lecsendesítésére, a vallásos lelkiismeret megnyugtatóására oly intézkedéseket teend, melyekre a már szentesített törvények felhatalmazzák.

Florenc. A „Pensiero Italiano“ szerint itt egy új vallásfelekezet (secta) alakult, mely az olasz egyházat a Chatel abbé által 1831-ben megkísérlett francia egyház mintájára akarja szervezni. Az iszmitenitisztelel olasz nyelven tartatik, s az urvacsora mind két szín alatt

kiszolgáltatik; a papok egymást kölcsönösen felszentelik, s így annál könnyebben halad a hivek szaporítása.

Olaszországból értesít a N. E. Az olasz „Esaminatore“ egy idő óta azzal foglalkozik, hogy miként lehetne a római kath. egyházban egy gyökeres belreformot átvinni. Oly eszméket penget, melyek bizonyára viszhangra találnak Itáliának komoly katolikusainál, s hiszen jellemzik az egyháziak azon törekvését, mely az olvasó közönség előtt sem leendő csekély jelentőségű. Nevezett lap formászerű programot állított fel az egyházi reformot illetőleg, mely szerinte kívánatosnak látszik. A program így hangzik:

„Kívánalmunk ez: Visszaállítása a régi katolikus jogoknak és kötelezettségeknek a hívők minden rendekre nézve, egyháziakra és világiakra nézve egyaránt. Ebből folyólag:

1. Adassék vissza a világiaknak a papválasztás joga, és azon jog, hogy az egyház világi ügyeit ők igazgassák.

2. A püspökök választassanak a klerus és köznép által a korona jogainak sérelme nélkül.

3. A püspökök és metropoliták a régimegyékbe illetőleg kerületekbe visszahelyezendők, a mostani szolgai függés Rómától megszűnik, és minden Rómának teendő hűbéreskü megsemmisül.

4. A papi nőtlenség egyéni választás- és elhatározástól függ.

5. A világiaknak szabad leendő a szentírás olvasása.

6. Az egyházi szertartás (liturgia) nemzeti, a nép által érthető nyelven tartandó.

7. A gyónás nem kötelező, hanem önkénytes, az urvacsora mind két szín alatt kiadatik.

Csehország és a magyar négyhangu Énektár.

A sárospataki főiskola énektanára Ivánka Sámuel ur e napokban egyházi énekügyi páratlan szorgalmának egyik méltó diadalát ünneplé. A muzikális Csehország protestánsainak podiebrádi egyházkerülete négyhangu Énektárából nagyobb mennyiséget rendelt meg nagytitizteletű Janata János esperes ur neve alatt, s azt egyházi közhasználatul alkalmazni elhatározta.

Nagy örömről szolgál ismét tapasztalhatni, hogy az igaz érdem elvégre is megtalálja koszorúit: az elismérők tiszteletét.

Teljes joggal reményelhető, hogy a cseh atyafiak nemes példáját magyar hitfeleink is utánzásra méltónak találandják, kivált miután elpalástolhatatlan ama szomorú valóság, hogy egyházi éneklésmódunk zenészeti tekintetben elhagyott állapotban vagyunk.

THE HISTORY OF

the city of London, from the first settlement of the
British in this island, to the present time. The
first part of the history, from the first settlement
to the year 1666, is divided into three periods.
The first period, from the first settlement to the
year 1666, is divided into three periods. The
second period, from the year 1666 to the year
1688, is divided into three periods. The third
period, from the year 1688 to the present time,
is divided into three periods. The first period,
from the first settlement to the year 1666, is
divided into three periods. The second period,
from the year 1666 to the year 1688, is divided
into three periods. The third period, from the
year 1688 to the present time, is divided into
three periods.

THE HISTORY OF

the city of London, from the first settlement of the
British in this island, to the present time. The
first part of the history, from the first settlement
to the year 1666, is divided into three periods.
The first period, from the first settlement to the
year 1666, is divided into three periods. The
second period, from the year 1666 to the year
1688, is divided into three periods. The third
period, from the year 1688 to the present time,
is divided into three periods. The first period,
from the first settlement to the year 1666, is
divided into three periods. The second period,
from the year 1666 to the year 1688, is divided
into three periods. The third period, from the
year 1688 to the present time, is divided into
three periods.

TARTALOM.

	Lap.
Az önbizonyosság germán eszménye vagy a protestáns ideál. Perlaky Sándor	1
Nézetek a Krisztus feltámadása körüli nézetekre. Dr. Heiszler József	10
Granvella bibornok. Fábián Mihály	27
Tárca. A keresztyén vallás és keresztyénség missziója. Czel-der Márton	63
Egyháztörténelmi emlékek Zürich városi könyvtárból. Zsilinszky Mihály	73
Rákóczy György levelei a gyöngyösi protestánsokhoz. (Közli) Garády Lorántfy Zsuzsanna levele a gyöngyösi evangélikus mészárosokhoz. (Közli) Garády	77
Ereklyék Kazinczy Ferenc után. (Közli) Halmy Gyula	78
Könyvismertetés. Két röpirat a közoktatás körül. Schwarz Gyulától. Sz. F.	82
Görög nyelvtan. V. Horváth Zsigmondtól. Sz. F.	85
Egyháztörténelem. Hase K. Nyomán írta Farkas József. D. H. J.	86
Kor-kérdés	93
Csehország és a magyar négyhangu Énektár	96

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

TIZEDIK FOLYAMA

ára, hatvan íven tíz szállitmányban:

Egész évre postán	6	frt.	—	kr.
Félévre	3	"	—	"
Háztól elvitetve egész évre	5	"	—	"
" " félévre	2	"	50	"

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.“
2. Kor. 3. 17.

X. évfolyam. II. szállitmány.

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA FORSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1866.

Handwritten signature or note, possibly 'L. Heiszler'.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

500 N. 5TH ST. NEW YORK, N. Y.

OF THE CITY OF NEW YORK

1900

1900

1900

1900

Pusztaszer*),

a honalapító magyar nemzet első törvényhozási közgyűlésének színhelye. Különös tekintettel Hornyik János ur e tárgyú művére.

Hornyik János ur, Kecskemét városának főjegyzője s a magyar tudományos akadémia levelező tagja, nagy figyelemre méltó művel gazdagítja a magyar tudományos irodalmat a mult év vége táján.

A mű teljes címe ez: Pusztaszer, a honalapító magyar nemzet első törvényhozási közgyűlése színhelyének története. Irta Hornyik János, Kecskemét város főjegyzője s a magyar tudományos akadémia levelező tagja. Pusztaszer térképével, a Szermonostor romjai két rajzával és 120 darab oklevéllel. Kecskemét, 1865. Gallia Fülöp bizománya.“ I—VIII. 1—264 lap.

Maga a cím már eléggé jelöli, hogy minemű szempont és érdek az, a melyből szerző e művet írta s a bírálónak is kellene ezt tekintenie. Az Előszó még bővebben kifejezi e szempontot és érdeket. „Oda vezetem a tisztelt

---

*) Miután e munka nem annyira könyvismertetés, mint önálló vizsgálódás, melyben szerző Pusztaszer feletti kételyeit ismerteti meg s azért könyvismertetési rovatunkból az előtérbe emeltük, hogy így annál inkább magára vonja a figyelmet, melyet érdemel.

olvasót — ugymond — ..... hol dicső emlékü Árpád, a honalapító magyar nemzet fejedelmi vezére, csak néhány év híján ezer év előtt, e haza szent földén legelső törvényhozási közgyűlést tartott“ ..... „Korszerűnek hittem közrebocsátanom e vázlatot épen most azért, hogy a honalkotó nagy ősök dicső emlékezetét, a mai nemzedékben felébresszem; épen most, midőn az alkotmányozás és szervezet körül nem kisebb munka nehezül mireánk szellemileg, mint a megnyit ezer év előtt beköltözött s a nemzet vére hullásával hazát alapított őseink a harcok fáradalmaiban anyagilag leküzdöttek“ ..... „Időszámításunk szerint 888. év 1865. között már alig 23 év a különbség, hogy ezer éve legyen a magyar nemzet beköltözésének, s ekkor a nagy ősök dicső emlékéhez méltó nemzeti örömnép alkalmával Pusztaszer a 892-dik évi honalapító közgyűlés színhelye várja, hogy az itt maig fenálló hét halmon, ismét a hét magyar vezér zászlója lobogjon.“ stb. stb

E szempont, érdek szerzőre nézve annyival inkább nagy fontosságu és vonzó, mert Pusztaszernek birtokosa jelenleg Kecskemét városa, szerzőnek hazája, s tisztviselői működésének színhelye. E város már 1861-ben, ünnepélyesen lépéseket tett, avégre, hogy Pusztaszer történelmi értéke nyilvánosan biztosíttassék, a pusztán egy halmot Árpád halmává ünnepélyesen felavatni kívánt, — az ügyet az ország törvényhatóságaival közleni akarta stb. stb. „Azonban az akkori viszonyok e határozat sikerét meghiúsították.“ — „Bécs várostól nyugatról keletre hidegen fútt a szél.“ Árpád emlékével egy új hódítás rémképe állott szembe, s a „Verwirtht“ szózatra conticuere omnes.

Különösen szerencsés helyzete volt szerzőnek az, miszerint ő, a munkájához alapul szolgáló adatok közül, csak 16 darabot vett, volt kénytelen venni egyes, különben eléggé ismert gyűjteményekből vagy történelmi munkákból, a többiek pedig, mintegy 104 darabot, mind Kecskemét város

gazdag levéltárából vette. Nem volt tehát oda kényszerülve, hogy nagy vagy kicsiny könyv- s levéltárakat felkuttasson, s az anyaggyűjtés roppant munkájával vesződjék. Az anyagokat készen találta. Ezekből szerkeszté művét. Ámde kitagadhatná, hogy ez is érdem.

Az érdek és szempont, a melyből szerző kiindult, a mint azt fentebb az ő saját szavaival előadám, valóban a lehető legdicsőbb és legnemesebb honfiai érdek és szempont volt. „Patriam cum possis, non illustrare, scelus est.“ — Ha tiszta magyar vér nem forogná is ereinkben; ha nem érzezők is, hogy *itt* élnünk, halnunk kell; ha soha nem olvastuk volna is a költő szózatát: „Nézz Árpádra magyar, ki hazát állíta nemednek“; és ismét:

Pusztaszer a nevem, itt szerzett törvényeket Árpád

Hőseivel s a hont biztos alapra tévé,

S áll az, azóta kilenc századnak véridején tul;

Várja virágzását s vajha ne várja hiún;“ —

ha semmi egyebek nem volnánk is mint földhöz tapadt üzérek, vagy épen zsidó szenszálók: azt hiszem mégis, hogyha a Tisza habjain gyorsan eltűnő gőzösről valaki Pusztaszerre mutatva ezt mondaná: nézd, ez a hely az, a melyen majdnem ezer év előtt a magyar nemzet európai államélete megalapítatott: lehetetlen, hogy néhány percre legalább ne érzezők valami nemesebb szellem ihletését. Léván pedig, az Istennek különös kedvezéséből valódi magyarok: midőn Pusztaszer földére lépünk, már halljuk a lélek szózatát: „Olld le a te saruidat a te lábaidról, mert az a föld, a melyen jársz, szent föld;“ a szomoru füzek titkos dolgokról susognak itt nekünk, mint a lengyelnek „gyász Osztrólenka síkján,“ s miként a régi nemes hellen nép örökifjú szép képzelete szerint, ottan-ottan csendes éjeken felkeltek és viaskodtak a hősök s a harci ménék szerteszét száguldoztak Marathon mezején: úgy mi is magyarok, mindnyájan s egyenként mondjuk, érezzük nagy költőnkkel:

„Megjön az éjj, szomorún feketednek az ormok, az élet
 Elnyugszik s a félföld lesz nyoszolyája; de engem
 Fölver az elmúlt szép tetteknek gondja. Derengő
 Lelkem előtt lobogós kópják és kardok acéli
 Szegdelik a levegőt; villog, dörög a hadi környék,
 Látom, elül kacagányos apák s heves ifju leventék
 Száguldó lovakon mint törnek halni vagy ölni,
 Zászlódat látom, Bulesu, s szemem árja megindult.“

A mi honszerelmünk és honfiúi visszaemlékezéseink
 azonban sohasem lehetnek bizonyos mély fájdalom nélkül.

A multak oly számos gyásznappjainak s különösen fa-
 junk egyedüliségének, testvértelenségének és elhagyatottsá-
 gának mély fájdalma ez!

„Néz nyugotra, borús szemmel néz vissza keletre
 A magyar elhagyatott, testvértelen ága nemének.“

A tudomány s épen a történelem mezején is azonban
 van egy érdek, a mely elsőbb és fontosabb a legnemesebb
 honszerelemnél s a legmagasztosabb költői lelkesedésnél is
 Ez érdek nem más, mint az igazság, a valódiság
 érdeke.

Nekünk is tehát, mielőtt Pusztaszer földéhez közeledve
 saruinkat leoldoznók s a hét vezér zászlóját kitűznők a hét
 halomra, első és fő kötelességünk minden oldalról s a lehető
 legerősebben megvizsgálni azt, hogy vajjon csakugyan két-
 ségtelen történeti tény-e az, miszerént honfoglaló őseink
 Pusztaszeren országgyűlést tartottak. Szerzünk e vizsgálatot
 feleslegesnek s a kérdést már eldöntöttnek látszik tartani.
 Ő, Béla király névtelen jegyzőjének hitelességét fenforgó
 nagyfontosságú történelmi kérdésre nézve rendületlennek
 tartja, s ugyanazért, hogy mellékesen megjegyezzem, művé-
 ben a pusztaszeri országgyűlésről csak néhány lap szól, a
 többi legnagyobb rész a későbbi birtoklási viszonyokról ér-
 tekezik, melyeknek amaz országgyűléssel már semmi közük
 nincs.

Nékem nem célom ezuttal sem tüzetes vizsgálatot, sem ellenvetéseket tenni ez ügyben. Ehez máskor is nagyobb készüléttel fognék. Most csak kételyeket leszek bátor támasztani s így saját álláspontomból mintegy kijelölni azt, hogy miket kellene teljesen tisztába hozni a végre, hogy a kérdés a szigorú történelmi bírálat kíváncsi szerént eldöntethessék.

Ha jól fogtam fel a dolgot: szerzőnk művében arra nézve, hogy az országszervező gyűlés csakugyan Pusztaszeren tartatott, három erősség van.

1. Béla király névtelen jegyzője művének ide vonatkozó pontja.

2. A szermonostori apátság, melyről szerzőnk azt véli, sőt állítja, hogy „nem feledkeztek meg őseink a honszerzés nagy munkájának, s legelső hongyűlésnek örök emlékü színhelyéről, hanem itt, a Tisza vidék roppant rónáján, első szent királyaink kegyeletéből, az ország védője s nemzetünk nagy asszonya tiszteletére nagyszerű apátság emeltetett.“ stb.

3. A hét halom Pusztaszeren, melyről szerzőnk azt véli és állítja, hogy azt egyenesen a hét vezér emeltette.

Ámde a két utóbbi pontban foglalt véleménynek semmi legkisebb alapja nincs, s így ezeknek, ez idő szerént el kell esniök kérlelhetetlenül.

Nem láttam sem szerző művében, sem másutt, sem oklevelet, sem semminemű valami olyat, mit forrásnak szoktunk nevezni, a melyben csak egyetlenegy igével is az volna említve, hogy amaz apátság egyenesen a honszerzés emlékére emeltetett volna, vagy azzal és annak emlékével legkisebb egybeköttetésben is volna. Sőt különösnek látszik előttem, hogyha ama monostor csakugyan a szeri országgyűlés emlékére s első szent királyaink, tehát István, vagy László által emeltetett, és ha a névtelen jegyző II-dik Béla király jegyzője volt, s így az ő korában a monostor már fen-

állott: mi az oka, hogy ő erről egyetlen egy igével sem emlékezik, holott ő tudós ember és épen pap volt s az efféléket fel is szokta említeni. Elöttem, egy kissé legalább, feltűnő az is, hogy ha ama monostor első szent királyaink kegyeletéből s mintegy nemzeti közemléküül emeltetett, — mi az oka, hogy az a XIII-dik század folyamán több oklevélben egyenesen a Nána gróf monostorának neveztetik; — „monasterium suum?“ — Továbbá, fellehet-e azt tenni, hogy első keresztyén királyaink idejében, midőn fegyverrel s törvénnyel irtattak a pogányok s a pogányság emlékei, épen monostort s templomot emeltek volna egy tisztán pogánykori tény emlékére? A XI. és XII-dik század keresztyénsége hazánkban is sokkal elvakultabb, fanatikusabb és türelmetlenebb volt, mintsemhogy ezt fel lehetne tenni.

Arra nézve is, [hogy a hét halmot valóban a hét vezér emeltette, mindezideig legkisebb adat sincs; sőt még azt sem tarthatjuk eldöntöttnek, hogy ama halmok emberi kéz művei-e? Szerzőnk ugyan Szabó József jeles geologunk ezen nyilatkozatára hivatkozik: „a Tisza és a Duna közötti vízválasztó tetején nincs természetes halom, ez felül esett a halom képződési vonalon.“ Nagy kérdés, hogy Pusztaszer, mely a Tiszához oly igen közel fekszik, tehető-e vagy gondolható-e a Duna és Tisza közötti vízválasztó tetejére? Az, hogy Beszédes 1839-ben Kecskemét mellékét kilenc ölnyivel magasabbnak mondá a budapesti Duna közép vízszintjénél, épen nem mutatja, hogy a Tisza jobb partja pl. Pusztaszernél, valóban a vízválasztó tetején fekszik. Ugyancsak Szabó József azonban nyilván mondja, hogy természetes halmok vannak, nemcsak Békés, Heves és Csanád, hanem épen Pest megyében is, és hogy mennél nagyobb a mélyedmény akár jobb akár bal partján a Tiszának: a halmok ott annál nagyobbak, és megfordítva. Elöttem pedig úgy látszik, hogy Pusztaszer épen mélyedmény-

ben, még pedig olyanban fekszik, melynél sokkal nagyobb aligha van az említett megyékben.

Egyébiránt nekünk hisztorikusoknak, ily nagy fontosságu történelmi kérdés eldöntésénél nincs szükségünk arra, hogy egy kezdetleges tudomány sejtelmeit vegyük fel alapokul. Meg kell ásatni azokat a pusztaszeri halmokat, vagy egy-egy árokkal keresztülvágni s mindjárt ki fog tűnni kézzel foghatólag, hogy vajjon a természet alkotta-e ama halmokat vagy emberi kéz? Ha emberi kéz alkotta őket: akkor álljon elő a történetbuvár s oklevelekkel vagy más hiteles adatokkal bizonyítsa be, hogy azokat valóban nem más, hanem épen a hét vezér emeltette.

Ez időszerént tehát még kénytelenek vagyunk a leg-határozottabb kételyt támasztani mind a monostornak, mind a hét halomnak az országgyűlésre s a hét vezérre való vonatkozása ellen.

Egyedül áll tehát Béla király névtelen jegyzője, s most lássuk az ő könyvéből az idevonatkozó pontot:

(40) De victoria Arpad ducis. Dux Arpad et sui milites adepta victoria hinc egressi, venerunt usque ad Stagnum quod dicitur Curtuelto, et manserunt ibi juxta silvam Gemelsen trigintaquatuor diebus, et in illo loco dux et sui nobiles ordinaverunt omnes consvetudinarias leges regni, et omnia jura ejus, qualiter servirent duci et primatibus suis, vel qualiter judicium facerent, pro quolibet crimine commissio, ibi etiam dux condonavit suis nobilibus secum venientibus diversa loca cum omnibus habitatoribus suis, et locum illum ubi haec omnia fuerunt ordinata, Hungari secundum suum idioma nominaverunt **Scerii**, eo quod ibi ordinatum fuit totum negotium regni.“ — Rerum hung. monum. Arpadiana. Sangalli. 1849. Ed. Endlicher. pag. 36.

Szabó Károly fordítása szerént:

XL. Fejezet.

Árpád vezér győzedelméről.

„Árpád vezér és vitézei pedig a nyert diadal után innen megindulván, az ugynevezett Körtvélytó mocsárhoz jövének és ott maradának a Gyümölcsén erdő mellett harmincnégy napig. És azon helyen a vezér és nemesei megállapíták az ország minden szokásos törvényeit és minden igazait, miképen szolgáljanak a vezérnek és előkelőinek, vagy miképen tegyenek törvényt minden elkövetett vétek felett. S ott a vezér vele jött nemeseknek különböző helyeket ajándékoza, minden lakosaikkal együtt. És azon helyet, hol mindezeket elrendezték vala, a magyarok tulajdon nevökön (nyelvökön?) Szernek nevezték, mivel hogy ott vették volt szerbe az ország minden dolgát.“ — Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Pest. 1860. 54. lap.

Mindenek előtt jegyezzük meg, hogy a névtelen jegyző, az általa leírt dolgoknak, eseményeknek szemtanúja nem volt s nem is lehetett, mert hiszen két vagy három századdal élt és írt azok története után. Igaz, hogy ő maga művét hitelesnek s komoly forrásokra támaszkodónak mondja; de ezt nem igazolja seholsem. Ezen körülményből azonban hitelessége ellen gyanút támasztani nem akarok; noha lehetetlen elhallgatni azt, mit már a derék Kornides mutogatott s Szabó Károly is említ, hogy t. i. névtelenünk Dares Phrygiusnak s Regino folytatójának műveiből s a bibliából nem csak szavakat s képleteket használ, hanem idegen eseményeket vesz által magyar dolgokként, vagy ferdíti azokat ilyenekké, anélkül, hogy forrására hivatkoznék. Ez nem kedvező jelenség a hitelességre nézve.

Jegyezzük meg továbbá, hogy a Pusztaszerre vonat-

kozó eseményt, miszerint t. i. ott egy nagyszerű országgyűlés tartatott, s Szer a maga nevét éppen innen nyerte, és pedig magoktól az akkori magyaroktól, — az egyetlenegy Névtelenen kívül semmiféle más író, oklevél, vagy emlék, csak egyetlenegy igével sem említi. — legalább az én tudomásom szerint.

Nem akarom ridegen alkalmazni ezen elvet: unus testis, nullus testis: kételyt azonban mégis támasztok, a mit hamijában így fejezek ki: vajjon fel lehet-e azt tenni, hogy ha őseink egy bizonyos helyen, a honfoglalás munkájának egyik győzelmes epokhális pontján nagyszerű országgyűlést tartottak és pedig olyat, a melyen az ország minden törvényeit, jogait, a büntető eljárást megállapították, és a melyen a vezér a birtokviszonyoknak alapul szolgáló birtokadományozásokat tette; — továbbá ha mindezek felett még őseink azon különös eszmélettél vagy célzattal is birtak, hogy az országgyűlés helyét, egyenesen magának a gyűlésnek céljára mivoltára tekintve, saját nyelvökön megfelelő és jellemző névvel is felruházzák, — fellehet-e — mondom, tenni azt, hogy egy ily roppant fontosságu, s az egyéni, családi és országos élet legkényesebb érdekeibe vágó, azokat fundamentaliter szabályzó esemény, és annak emléke, csupán és egyedül egy krónikásnak az esemény után századokkal irt művében, s annak is csak néhány sorában maradjon fen???

Vannak krónikásaink a közép századokból; vannak okleveleink az Árpádok korából, és pedig éppen olyanok is, melyek birtokjogokról szólnak, s továbbá olyanok, a melyekben éppen a kérdéses Szer előfordul; vannak továbbá törvényeink már I. Istvánon kezdve: mi lehet az oka, hogy ezek egy igével sem említik a mindnyájoknak alapul szolgáló pusztaszeri országgyűlést, ha pogánysági kora miatt nem is úgy mint minden tekintetben szabályzót és döntőt,

de legalább úgy, mint egyszerű történetet, s mint a hogy pl. Attila és Árpád más dolgait emlegetik krónikásaink?

Emlékszem, hogy olvastam valaha két oly perről, melyek közül az egyikben somogymegyei, a másikban borsodmegyei birtokosok, a felső törvényszékeken is, oklevelekkel győzelmesen azt bizonyították meg, hogy ők egyenesen az Árpád alatti honfoglalás és őssosztály alapján birják javaikat. De ezekben a pusztaszeri gyűlésről, s Árpádnak ot-tani a dományozásairól egy ige emlékezet sincs, sőt az egyikben, Névtelenünkkel épen ellenkezőleg az vitattatik, hogy nem donatio, hanem a prima divisio vel occupatio a birtokjog alapja. S mily szép és tanulságos dolog lenne már, ha jogtörténetünk tudósai, Névtelenünktől független adatok alapján megvitatnák s eldöntenék azon kérdést, hogy vajjon Árpádban volt-e annyira kiképződve a későbbi monárkha vagy király, hogy ő a birtokokat plane condonálhassa?

Mindezekután őszinte óhajtásom és kérésem tehát az volna, hogy régi dicsőségünknek és Névtelenünk hitelének barátai, produkáljanak a Névtelentől független s nálánál korábbi oly okleveleket, vagy más-nemü hiteles emlékeket, a melyekben a pusztaszeri gyűlés igazolva van. Ily kutatás és felfedezés bizonyynyal nem fogna ártani sem az ügynek, sem általában a tudománynak, sem különösen a Névtelen hitének. A szeri apátságról és a halmokról már fentebb megmondám csekély véleményemet.

Azonban, minden eddigiek felett nagyobb súlyt helyezek azon kételyre, melyet így fejezek ki:

Belső képtelenség, lehetetlenség van abban, hogy őseink egy helyet, vagy tájékat, ahol országgyűlést tartottak, **Szernek** neveztek volna „mivelhogy ott vették volt szerbe az ország minden dolgát.”

A magyar nyelv szellemével, a szóalkotás elveivel, s

különösen a helynevekből elvont törvényekkel egészen el-
lenkezik az, hogy valamely szó, mely oly általános s ab-
strakt eszmét jelöl, a mely mint eszme is rendesen valami
konkret tárggyal egybeköttetve szokott gondoltatni, --
hogy egy ily szó mondom, egyszerűen, önmagában, minden
összekötés vagy képző nélkül valamely hely, vidék vagy ha-
tár rész megjelölésére használtassék. Arra, hogy valamely
hely, a hol pl. valamit számláltak vagy mértek, számnak,
a hol törvényt hoztak törvénynek, ahol vallásos tár-
gyak felett vitatkoztak vallásnak vagy hitnek, ahol va-
lami ügyet elintéztek, ügynek neveztessék, — nyelvünk-
ben legalább aligha fog példát találni valaki.

Élt és mai napig él igenis a Szer, mint helynév nyel-
vünkben, de rendesen más szóval összetéve és egészen, de
egészen más értelemben, mint Névtelenünknel. Így pl.
van: hosszuszer, papszer, alszer, kenderszer,
babszer, különböző egyes helyek határain Szabolcs, Szath-
már, Borsod s Abauj megyékben. De mindezekben jelent a
szer egy oly bizonyos határ vagy földrészt, táblát vagy
plágát, mint deákosan nevezni szokták, melynek sajátlagos
jellemé vagy rendeltetése van. Helységekben pedig jelent
utcat, vagy egy bizonyos részt. Ilyenforma lehetett eredeti
értelme Pusztaszernek is, a midőn az, pl. a fokok s rétségek
által határozott jelleművé tett földrészt jelent, nem pedig a
szervezésre vagy alkotmányozásra utal.

Szerencsére azonban, nemcsak a vizsgálatunk alatti
pontban, hanem sok más helyeken is etymologizál Névtelen-
ünk s így a parallel helyekből megláthatjuk, hogy mily hi-
telt érdemel ő mint szóértelmező s az eseményeket szóértel-
mezésre alapító történetirő.

Lássunk néhány példát!

I. Fejezet. „Scythiának első királya volt Magog. Ja-
fet fia s azon nemzetet Magog királyról nevezték magyer-
nak.” — Minden történelmi alap nélküli középkori papias

költemény, olyan, mint midőn bizonyos urak formasierü okleveleket költöttek, melyekben az Eszterházi vagy Károlyi nemzetség egyenesen a Noé bárkájából hozatik le.

II. Fej. és másutt: Hungarusoknak — ugymond Hung vártól neveztettek őseink, azért mert ott továbbad időztek. — Miért nem már munkácsiaknak vagy szerieknek? e helyeken még tovább időztek. Egyébiránt jól tudjuk, hogy őseink hungarus és ungarus neve előző már oly bizanti és nyugoti írók műveiben, kik Árpád előtt éltek és irtak. A névtelen beszéde tehát csupa költemény.

III. Álmos azért neveztetett így, mert terhes anyja álmodt látott és abban isteni látmányt; vagy azért nevezték Almus-nak azaz szentnek, mivel nemzetségéből szent királyok valának születendők. Lám Almos pogány szülei már tudtak deákul s tán olvasták még a Vulgatát s a legendákat is! Izetlen középkori barátmese.

XII. Munkács, annyi mint munkás; mert igen nagy munkával jutottak a földre, melyet maguknak ohajtnak vala. — Szójáték! Teljesen biztos analog példát aligha hozhat valaki nyelvünkől. Munkács, a melynek határán ma is ily helynevek vannak: Pajatina, Dubrava, Viznice, Balona, Gallis, Kamjatka, Farhovica stb, maga is valószínűen oroszoktól nyerte nevét, kik vidékének őslakosai.

XVI. Tarcal igeny serény vitéz, elsőben hágott fel a tetőre s azon helyet az naptól fogva maig Tarcal hegyének nevezték. — Wernher György, nagy műveltségű s nyelvünket is teljesen értő magyarországi főúr, 1551-ben megjelent művében: *De admirandis Hungariae aquis*, — Liptó megyei egész hegyláncolatról szólván azt mondja, hogy ezen hegységet: „hungari vocant Tarcal, quod lingua eorum a nudo seu deraso vertice ductum esse videtur. Nihil enim aliud quam eminentissimi et prorsus nudi sunt hi montes.“ Turzol, vagy Tarcal vitéznek s Névtelenünk játékának bizony el kell esnie.

XVII. Szerencset azért nevezték így, mert a hely, a vidék Szerelmes, - - „amabilis, et multum dilexerunt illum locum.“ — Ugy látszik, Névtelenünk nem ismerte a szerencse, vagy régen: Szerencsa szót, a mi nem csuda, mert ez is szláv szó, s bizonyosan az lesz Szerencs is. A szerelmessel hozni kapcsolatba alaptalan, hiu erőlködés.

XVIII. Borsod vára azért neveztetett így, mert az kicsiny vala. Szójáték.

XLVIII. Egy folyamot Loponc snak azért nevezték, mert azon a németek lopva, latenter — usztattak át. Szabó Károly megjegyzi, hogy a folyam neve már egy 865-diki oklevélben előjő. E szerint a különben is alaptalan etymologizálás történelmi fegyverrel is szétzuzatik.

Idézhetnénk még több példát is.

Gondoljuk el már most avagy csak ezen példákból is, hogy minő hitele lehet Szerre nézve Névtelenünknek!

Etymologizálni s az etymológiából történetet csinálni szokásuk volt régi íróinknak. Turóci is írja (*Chronica hungar. Cap. III.*), hogy midőn őscink Erdélyben megtudták a követeiktől, hogy mily jó földe van Magyarországnak, akkor Árpád „omnipotentis Dei elementiam rogavit, ut Dominus eis terram in perpetuum concederet. Finitis his verbis omnes hungari clamaverunt Deus, Deus, Deus tribus vicibus.“ Lám tehát deákul is tudtak mindnyájan és ismerték a szent háromság dogmáját. Mások aztán mint pl. a protestáns Székely István, Heltai, Lisznyai stb., nyilván írják, hogy innen nyerte nevét Dézs városa, a mint verselő krónikás is mondja:

Istent ők ott imádának

Háromszor Deust kiáltának,

Arról nevezték ott a várost

Szamos mentében a nemes Deusnak.

Quid plura, mondhatjuk Névtelenünkkel, — im a jó dézsiek lám kápolnát is építtetének ezen történet megörökítése

végezt és abba illendő deák distichonokat írnak. Thomas Ferdinánd orvos doktor azonban elvégre megsokallotta a dolgot, s 1805-ben megjelent művében — *De origine stb. Hungarorum*, pag. 65. — bebizonyítja, hogy őseink szerencsen nyelven beszéltek a többek közt akkor is, midőn Déés-t kiáltának, és azt tette ez, hogy: „tabernacula, tabernacula hic excitemus et hic moras agamus.“ Szegény magyar, mit nem csináltak volna már te belőled civilizátoraid és tudósaid, ha az Isten mindenek felett becsületes józan elmét és határozott jellemet nem adott volna neked? — A jó Farkas András is, a ki pedig Luther és Melanchthon tanítványa vala, egy 1538-ban írott versezetében ezt írja: A panistól hijják jó Magyarországot

Bő Pannoniának, bő kenyérű országnak. Fogalma sem volt arról, hogy a név már a legrégibb hellen történet- és földrajzi írónál előjő. Mindezekután nem csuda, ha etymologizáló történetíróink valódi daemoniacusokká lettek és ezt mondhaták: légio a mi nevünk; mert sokan vagyunk. Nem csuda, ha Hunyadi debreceni pap és superintendens, itt Debrecen vidékén Thammuzt, Astarótot, Bált és más eféle ősrégi ázsiai mythologiai dolgokat keres, és talál per se magának. Nem csuda, ha Szirmay is komolyan mondja, hogy Liptót azért nevezték honfoglaló őseink így, mert annak vidékét nem igen szerették s ezt mondták ott: Lipt tovább; mentek Szepesbe s ezt már így nevezték azért mert: Szebb ez! Nem csuda ha e ragály megérinté egy kissé még tisztelt szerzőnket Hornyik urat is, midőn azt mondja, hogy a böldi rév, a Tiszán, Szentes alatt onnan van, mert ott beölték a Tiszába a magyarok a sok ellenséget; tehát beöldi rév.

De térjünk vissza Névtelenünkhöz!

Ha az ő etymologizáló történeteiben benső képtelenség és történeti valótlanság nem volna is: az a kérdés, hogy vajjon fel lehet-e azt tenni egy merőben harcias, harcban élő és

hontfoglaló népről, tehát pl. őseinkről, hogy a harcok folyamán, már oly öntudatosan, szántszándékkal és ex professo nevezgessék el az egyes helyeket, a mint ezt Névtelenünknel olvassuk? Neveztek el igenis, vagy inkább a nyelv szelleme nevezett el általuk egyes helyeket vagy vidékeket, de nem reflektálással, nem erőlködő etymologizálással, hanem egyszerűen, észrevétlenül sőt mintegy öntudatlanul, de azért szépen, bölcsen és nyelvünk felséges geniusához hiven és következetesen, úgy a mint az újabb időkben is megszülemlenek egyes új szavak az egyszerű de romlatlan magyar népjain. „Ugy termél mint gyenge virág korótalan ágon, csendes ohajtásból és szübbeli gondolatokból.“ — Ugy vélem, hogy ha Árpád hallotta volna Névtelenünk szójátékait, vagy napjainkból a Vigadó, Vigárda, stb. feletti vitákat: nem tudta volna még csak elképzelni se, hogy mirevalók ezek s az általunk tisztelt nyelvészekre szánó mosolylyal te kintett volna.

De honnan vannak tehát Névtelenünknel a helynevek feletti etymologizálások?

Bizonyynyal onnan, a hova másfél évtizeddel ezelőtt röviden már utaltam, t. i. a zsidó nép Kanahánba költözésének és honfoglalásának történetéből, tehát a bibliából, pl. I. Mozes XI. 9. I. Mozes XXVI. 20. 21, 22, 33. I. Mozes XXVIII. 19. I. Mozes XXXIII. 17. XXXV. 6. 8. II. Mozes XV. 23. XVII. 7. stb. stb. Figyelembe veendő továbbá a Jozsue könyve is. Annak a munkácsi és szeri 30 – 40 napi pihenésnek, a törvényszerzésnek, kihirdetésnek parallel helyei mind feltalálhatók a zsidók költözködése és honfoglalása történetében.

Névtelenünk továbbá, kétségen kívül igen jól ismerte hazánk akkori földrajzát akár utazások s így közvetlen szemlélet, akár földabroszok, vagy talán mindkettő alapján, s ebben áll főérdeme és hitelessége, úgyhogy őt inkább geographusnak mint historikusnak kell tartanunk. Ő tehát a föld-

rajzból és etymológiából tölté be, néhol jó hiszemű konjekturákkal, majd valóságos költeményekkel a történelem hézagait. Gondolta, hogy kivált a bibliához való alkalmazkodás valami kiváló tekintélyt is ad művének; — mert, hogy a Névtelen a bibliát használta, és pedig sokkal nagyobb és lényegesebb mértékben, mint azt a nagyérdemű Kornides kimutatta: előttem túl van minden kétségen, és szivemből ohajtánám, hogy valaki, ki a dologhoz ért és ideje van, vegye fel teljes gondolattal ez ügyet és tüzetesebben mutassa ki Névtelenünk művének a bibliára való vonatkozásait. Az ily vonatkozás úgy látszik gyakori volt a régi időkben. Így pl. Turócinál II. Cap. III. „Retradit autem Dominus hungaris Pannoniam, sicut tradiderat filiis Israel, tempore Moysi, terram Seon, regis Amorhaeorum et omnia regna Chanaan in haereditatem.“ Farkas András pedig, imént idézett verseztében, egyenesen és határozottan a zsidók honfoglalási történetét veszi fel alapul és párhuzamul a magyarhoz.

Ne feledjük továbbá, hogy Névtelenünk korában és még azontul is sokideig, nem úgy irták ám a historiát mint ma, hanem különösen a nagyobbacska koncepcióju hisztoriai műveket épen úgy, mint ma nálunk a regényt. Ennélfogva a középkorból jóformán csakis az egykoruak által jegyezgetett száraz naplók és évkönyvek érdemelnek nagyobb hitelességet.

A helynevek feletti etymologizálásra általában is végre az lenne szerény ohajtásom, hogy honi nyelvészeink mondják ki határozottan, s természetesen teljes indokolással, hogy vajjon nyelvünk törvényeivel igazolhatók-e a Névtelen értelmezései, vagy csak az ő agyának költeményei azok? Én hiszem, hogy a kérdés alatti helynevek legnagyobb része hazánkbeli más nyelvekből lesz dönthetetlenül értelmezhető.

Ismételve megjegyzem végre, hogy mindezen sorokat, sőt már lapokat, se a tisztelt olvasó, se az illető szaktudósok, ha ugyan ezek valahogy eléjük kerülnének, ne vegyék

egyébnek, mint, meglehet aggódó, de mindenesetre jóakaratu s igazság után óhajtozó kételyek közlöinek. Bizony, senki sem fog azon jobban örülni mint én, hogyha ezen laikustól származó kételyek teljes mértékben alaptalanoknak fognak találtatni s Béla király névtelen jegyzőjének hitelessége az eddigieknél még szilárdabb alapokon újabb dicsőség fényével tündöklend.

Egyébiránt őszintén megvallom azt is, miszerint szívemből sajnálnám, ha a nemzet, vagy csak magok a derék kecskemétiak is, a dézsiek példáját követnék, évszázadokra vagy csak tizedekre ható monumentumot is emelvén olyasmi felett, a minek történeti értéke, valódisága felette kétes, vagy talán épen semmi. Sajnáltnám azt is, ha az idegenek kárörömmel s győzelmes gúnymosolylyal fognának tekinthetni kritikátlanságunkra, melyet honszerelmünk eléggé soha ki nem menthet.

A magyar akadémia ugyan, vagy talán annak csak főnökei tudtával-e avagy nem a történelmi osztálynak: azt nem tudom, -- már elkezdettek előlmenni a jó példával. Olvastam valahol, hogy az akadémia palotájában, bizonyos fehér falak nagyszerű történeti festményekkel lesznek ellátva hazánk és nemzetünk multjából. A festmények egyike épen a pusztaszeri országgyűlést fogja előterjeszteni. Nem csudálkozom rajta. A történeti tárgyak mihelyest költők, festők vagy más művészek kezére kerülnek, bizonyynyal vesztenek valamit a maguk rideg valódiságából, hogy alakban, irányzatban és hatásban annál többet nyerjenek, mint vélik. Sőt a mint Horác régen megmondá: *pictoribus atque poetis quidlibet audendi semper fuit aequa potestas*, s ezen szabadságot valóban használják is pl. a festők, kik lefestenek néha oly dolgokat, melyeket a szem nem látott, a fül nem hallott s melyeket az emberi elme fel nem foghat. Ők lefestik például a világ teremtését, az Istent, a szent lelket stb. stb. Néha pedig festenek igen különös értelmű történelmi dolgokat. Ilyenforma lesz pl. a ma-

gyar akadémia palotájának festményei között „Nagy Szombat, mint az ujabbkori magyar tudományosság bölcsője.” Mily különösek a sors utai! A magyar tudományosság bölcsője ott, egy legnagyobb részben tót városban van, hol a tiszta magyar polgárok hosszú időn keresztül dühösen üldöztettek, több ízben kiirtattak, miért? a lelkiismeret és a vélemény szabadságaért, mely a valódi tudományosság éltető levegője. — Természetes, hogy a bölcső elhagyatva nem volt s a festményben sem lehet. Jézsuiták állanak mellette, a kik ime, mennyire figyelnek, midőn a bibornok primás 1609. dec. 9. ezt mondja: „gondosan kell örködni, hogy református lelkész be ne jöjjön, és ha mégis beférkeznék, nem kell oly tisztességesen kiutasítani mint az előbbit, hanem a város falán át kidobni. Inkább haljak meg, semhogy megint jöjjön Nagyszombatba valami református predikátor.” De bizony mégis jött az, mert a bécsi békekötés mégsem volt egészen szójáték, s a magyar reformátusok, a magyar tudományosság bölcsője mellett templomot is kezdenek már építeni, de abban fegyveres erővel meggátoltatának. Fordul a kocka s a bölcső felé győzelmes sereggel közeledik I. Rákóczi György fia Zsigmond. A bölcsőnek püspöki és más főfő őrői szeli-dülnek, s Kanizsáyt a nagyszombati magyar reformátusok predikátorát az élő Isten nevére kéri, hogy eszközöljön kegyelmet nekik. És ez meglett. Ismét fordul a sors, s 1671-ben a bölcső őrői a jézsuiták, az ő tanítványaikkal s fegyveres katonákkal megrohanják a nagyszombati magyar reformátusok templomát, annak ajtaját erőszakkal betörik, szószerkét, ablakait, székeit szétrombolják, a templomot elfoglalják s természetesen exorcizálják, s utódaik talán a mai napig bírják. Gondolom, hogy lesz amaz akadémiai festményben ezek felett még egy szögletecske hagyva Asztalos András kitünő műveltségű nagyszombati magyar református polgárnak is, a mint 300 tallér jutalmat ígér azon nyomdásznak, ki hozzá

kezd a magyar biblia nyomtatásához, a mint küldi Székely István krónikáját s más magyar írók műveit, aranyok kíséretében Szencii Molnár Albertnek külföldre, amint olvassa ennek külföldről beküldött magyar műveit, s a mint vallása miatt javaiban megraboltatik. Ott kell lenni per se a volt magyar református gályarab papnak a nagy tudományu Otrokocsi Foris Ferenének is, a mint ül a nagyszombati deficienciában, a mint írja protestantizmus elleni műveit, s amint átadja kéziratait a jezsuitáknak!

Nemde, érdekes festmény lehetne s talán lesz is ez! Ennek ügyét azonban ezuttal felhozám főként azért, hogy az emlékéllítés s például a festészet akár Pusztaszerre, akár Nagyszombatra nézve hova juthat szigoru történelmi kritika és combináció nélkül.

Forsan, et haec olim meminisse juvabit!

Debrecen, 1866. Január 30.

Révész Imre.

Olaszország egyházi reformációjának története.

Sunt dii immortales, lenti quidem sed
certi vindices generis humani. Annaeus Se-
neca Controv. I. 5. p. 290.

A klasszikai hajdankorban mint a vallás, úgy a vallásos lelkiismeret is az államnak szolgálatában emésztődött fel a polgári kötelességek körében.

A nemzeti függetlenséget a Marathon mezején kiáltotta ki Hellász, de Szokratesz kezébe méregpohárt adott, mivel ez lelke jobb meggyőződéseit az államvallásnak feláldozni nem akarta.

A dicsőség a lelkiismeret szabadságát kimondani a kereszttyénségnek tartatott fen, s e nagy elvnek lábra kapása száz ezrek életébe került a világnak. Majd minden korszakból kivette áldozatait, s e súlyos véradó alúl még utódaink sincsenek kivéve. Minden attól függ, minő érdeket irzászlójára jövőben a karhatalom. Vannak államalakulatok,

melyek a szabadságot még a lelkiismeret palástjában sem tartják elszenvedhetőnek.

Ugy látszik, legalább a történelem úgy tanítja, hogy a keresztyénséget e felséges isteni intézményt minden-korban csupán az emberi életfelfogás korlátai között türte el az ember. Csak is így történhetett az meg, hogy Istennek a keresztyénségben létre jött a pauraságát a szabad fiak felett az egyház papuralma váltotta fel, s a lelkiismeret, melynek szabadságlevelét egy Istenember irta saját vérével alá, alig néhány emberkor lefolyása után az egyházi rend tekintélyének szabályozó hatalma alá esett. Mindenki tudhatja, hogy ezen változás után a keresztyénség többé nem mint szabad istenországi életfejlemény, hanem mint csupán egyházi határozat futhatta a földön nyögő kintpadok, s füstölgő máglyákkal megrakott pályáját. Azonban a gondolkozás előtt világos az is, hogy ez a dolog természetével épen oly ellenkező végllet vala, mint azon későbbi kísérlet, mely a keresztyénséget csak is az ész-fogalom határai között ismerte el, s így mint pusztán ész-mozzanatot.

Azon egymást érő reformátori mozgalmak, melyek Olaszországban a keresztyénség középkorában emeltek zászlót a papuralom ellen, minden irány-különbségek mellett, a lelkiismeret felszabadítása körül mind találkoznak egymással.

Az eszközök, melyeket a papuralom e reformátori mozgalmak elnyomására fordított, ismeretesek. A reájok száradott embervér bizonyára a Krisztus szellemének uralkodásáról azon időben sohasem fog bizonyítani. A hitkényszert általában csak azok mentegethetik, kik magokban nem találnak okot az erkölcsi világ szabadságát elismerni és tisztelni.

Mai nap a legelfogultabb gondolkozásuak is tisztában vannak már magukkal a felett, hogy a vér és hamu bemocskol mindent, a hová esik, legyen bár az a templom kárpítja.

A nagy német reformációt megelőző időben Olaszország-

ban az üldözö kegyetlenség rendszerré fajult. Nem lehet ki-kerülnünk, hogy ellenszenvünk ezen eljárás iránt a borzalomig ne emelkedjék, ha tudomásul vesszük mind azt, a mit az 1849-ki római rövid életű köztársaság felfedezett azon alkalommal, midőn ott az inquisició levéltárait s börtöneit, e Bastille-jait a lelkiismeretnek feltöré. Mondják, hogy csak a legsötétebb embergyűlölet lehete képes feltalálni mindazon mesterséges kínzásokat, melyek itt Istennek képére alkotott emberek felett gyakoroltattak 1543. april 1. napjától kezdve, midőn t. i. III Pál pápa az első generalis inquisitort kinevezé, s az úgy nevezett sz. Officium Congregatióját felállítá, egész a régi olasz királyság bukásaig.

Midőn III. Pál a római papuralom feje 1543. april havának első napján az első generalis inquisitort kinevezte, a keresztyén világ evangéliumi fejlődésének, a szellem, mely örök önközlésben él, szabadságának üzent hadat, s az emberiség lelkiismeretét egy halandó ember kénye alá görbesztette. Azután csakhamar felfrissítettek a régi római imperátorok sötét példái. Róma ismét láthatta Nerónak korát a szent palota ablakai alatt megújulni. Azon keresztyének, kik elég bátrak voltak magában e megírott evangéliumban keresni fel hitök szabályait, s nem a halandó embereknek mások felett uralkodni szerető osztályában, elfogattak, szurokkal bekenettek, s úgy gyújtattak meg, s lettek az új Rómának emberkanócai! Másokat ellenben a forumon vaskorbácsokkal vertek agyon. Nem kevesen voltak azok sem, kiket a templomtornyokból taszítottak le, s így, hogy a régi Róma emlékezetes dolgai a keresztyén ivadék előtt se legyenek megérthetlenek, a templomok tornyainak kelle a „rupes tarpeia“ szomorú szerepét játszani.

Nem hiányzottak Sylla és Marius korának tömeges mézszárlásai sem. De azért voltak olyanok is, kik földalatti sötét üregekben álcás hóhérok által kinoztattak halálra, hogy sem erényeik által a nép tiszteletét, sem szenvedéseik iszo-

nyusága által annak részvétét ki ne érdemelhessék, s ott vértettek el bakóik kezeiben egyedül a mindentudó Isten jelenlétében. S ezen áldozatok az Ur szent evangéliumáért szenvedték a keserű halált, s mi még neveiket sem ismerhetjük többé, s nem adhatunk át gyermekeink tiszteletének belőlök mást, mint csupán riasztó haláluk emlékezetét!

Alig viseltetett a papuralom valaha akár csekélyebb tisztelettel, akár határozottabb megvetéssel a világtörténet s az emberiség ítélete iránt mint e napjaiban az olasz egyházi reformációnak. Minden fel lönforgatva: feladva az elvitázhatlan emberi jogok tisztelete, a kornak és nemnek kimélete, a szeretet egyetemes kötelessége, a keresztyén névnek becsülete. Az egyházi hatalom egyedurassága vala minden, mi szentnek tartatott, s a tekintély elvének a léleknek isteni szabadsága, s a polgárok társadalmi békessége, — a külső keresztyénség s a létszám pusztá nagyságának pedig a keresztyénség belső őszintesége vitetett áldozatúl. Nem vala szükség többé vallásos meggyőződésre, hanem csak a számra. Azért tanítani s valakit álláspontja hiányai felül felvilágosítani felesleges fáradozásnak tartatott, hanem a hatalom minden tartózkodás nélkül felhasználta állása kedvezményeit az erőtelen egyeseknek elnyomására, s hitcikkeit felerőszakolta mindenkire.

Midőn a máglyák ropogása, a kinpadok csikorgása, s az éjek csendében a földgyomrából felküzdő fájdalmak tompa sikoltása a szent officium jelleme felül mindenkit meggyőzött, mindenki, ki a Krisztus evangéliumát életérdekének tartá, futott, menekült észak felé „paternos in sinu ferens deos et vir, et uxor.“ Tul a havasokon, távol azon örök ígézeti földtől, melyet hazának nevezünk, keresnek ezerek oly helyet, hol a Krisztus evangéliomát szabadon vallhassák, az éj és köd, eső és zivatar egyedüli védelmök, megfosztva földi javaiktól, követve nyomról nyomra a szent officium vérszolgái által.

S ha valaki a foglárók kezébe került, menthetlenül kínos halálával tett tanubizonyságot a felől, hogy a szent officium előtt a legsúlyosabb polgári bűn sem vala oly elviselhetlen, mint a lelkiismeret szabadságának vallása.

De Isten megdicsőítette magát e napjaiban a nyers erőszaknak a világgal szembe választottainak nehéz szenvedéseiben világosan; mert ismét alkalma volt a világnak meggyőződni a felől, hogy az emberben a földinél sokkal magasabb életlűket, s ez a vallásos meggyőződésben a világon, s annak aljas gözkörén túl emelkedik oly hazába, melyet a halál sem ragadhat el, hanem ez inkább csak annak külsőleg többé nem háborítható birtokába segít.

A hegysszorosok ösvényein menekülők utait gyakran eleve elállták az officium fegyveres szolgálai. Ilyenkor a kik nem menekülhettek többé, helyenként egyes csoportokba összeszorultak, s úgy várták a mészárló kereszteseket, készek elhullani csoportosan inkább, mint Isten által szabadságra teremtett lelkeiken idegen kényúraság láncait csörgetni.

A tömeges mészárlások közül csak egyet említék meg.

A váldosok Olaszországban régi idők óta Nápoly vidékén vonták meg magokat, s ott három községet alakítottak: la Guardia, Baccarizza és San Sisto nevekkel. Szám szerint 3—4000 lehettek, s magok a római katolikusok is őket „egyszerű, s jól fegyelmezett embereknek tartották, a kik egészen kapával s ekével foglalkoznak s halálos ágyaikon szerfelett vallásos érzelműeknek mutatkoznak.”

1560-ban elhatározta az inquizició e békés keresztyén községeket a szó szigorú értelmében kiirtani. Egy királyi hadosztály indult ki e szorgalmas és rendszerető polgárok megrontására. A mellett kegyelem adatott minden bűnnek, csak a lelkiismeret szabadságának védelme találtatott megbocsáthatlan gonoszságnak. Megnyíltak a börtönök ajtai, s örök éjre elitelt szörnyeteger, bélyeges fegyencek s bandí-

ták keresztet öltenek magokra, s a társadalom kibékül velök, s az egyház reájok adja áldását, ha a békés váldosok virágzó községét porrá és hamuvá teszik. Ily feladat vala szabadságuk feltétele; — ezen kereszties legiomunkáját tettetően bevégezte, és véres szabadság levéllel tért haza, de a 4000 főnyi váldos községből nem maradt élve egy árva gyermek sem.

Azon üldözések, melyeket a pogány római uralkodók alatt szenvedtek a keresztyének abban különböznek azon üldözésektől, melyeket másfél évezred után az evangélium hivei szenvedtek a papuralom alatt, hogy míg a császárok alatt az üldözés véres fonala nem egyszer megszakadt, s a keresztyének gyakran évtizedekre menő nyugalmat élvezhettek, kipihenhatték vett sebeiket, a mostani római uralkodók az egyszer felemelt véres pallost az utolsó ártatlan gyermek haláláig nem engedték nyugodni soha. Soha világi uralkodó az „egész rendszabály“ elvét oly makacs merevséggel nem vitte keresztül, mint e napokban a papuralom. Hat egymás után következő papi fejedelem egy pillanatig sem pihent meg ugyanazon egy tervnek minden áron szerezni érvényt III. Páltól kezdve, ki 1543. a sz. officiumban egy büntető törvényszéknek tette le talpkövét, egész XIII. Gergelyig, ki 1572-ben a párisi vérnásznak emlékére érmet veretett.

Két földdarabka volt az egész széles Olaszországban még, hol az evangélium zaklatott keresztyénsége egy időre oltalmat talált a hatalomnál a papi üldözések ellen: Velence és a ferrara-modenai állam. Itt Renata fejedelemnő XII. Lajosnak és bretagnei Annának nemes leánya fogadá őket paizsa alá, s reá birta férjét, Este Herkulest birtoka egy pontján sem tűrni meg az inquizició vérpadait. Ezen oltalom a fejedelemnő evangéliumi érzületének elég világos tanubizonysága marad a történelem előtt. Velencében maga a nagy világpiac tett szükségessé oly intézkedéseket, melyek a római követelésekkel egy úton nem járhattak. Adria királynéja, annyi vallásra és erkölcsökre nézve idegen népeknek találko-

zója, kereskedelmi uralkodó érdeke szempontjából Romáért újat nem huzhatott azokkal, kik másként gondolkoztak, ha különben aranyuk kétségtelen volt.

Azonban e két kis ponton sem örvendhettek hosszú nyugalomnak az evangelium hivei.

Este Herkules 1559. meghalt, s Renata a római követeléseknek ellen nem állhatván, oda hagyta az árva államot s visszavonult Franciaországba, hol 1579. Motargisban mint protestánsnő zárta be földi életét. Alig távozott el olasz államából e jó nemtő, mély gyászba borult az egész tartomány és a művészet, mely Renata thrónja körül jelentékeny lendületet vett, távozásával elvesztét hirtelen minden virágait.

Velencében pedig, a vas álcáju titkok e rejtelmes honában, koronként az estve kétes homályában — mint Dr. Hoffmann írja — két egymás mellett evező gondolát lehet látni, a mint a sohajok hidja alatti csatornából ki felé uszott, közöttök egy vékony deszkán az inquizició megkötözött áldozata ült, s nem sokára a habok baljóslatu összezapása sejteté, hogy a vészes deszka elejté áldozatát s reá a Laguna hallgatag hullámszemfedője borult. Mennyi bűnös titkot takar ama viztemető!

Velencében tehát a XVII. század első negyedéig csak a titok fátyolában rejtve tarthatta fel magát a Krisztus evangéliumának tisztelete. Ekkor azonban már nyíltan is felléphetett, midőn t. i. a tengerek királynéja s a Vatikán ura egymással meghasonlottak, s a velencei tanács a római Kuria ellen tekintélyét erőlyesen oltalmazá.

Ekkor mondá Sarpi, a hirneves szervita, s a köztársaság e theologiai képviselője (1611.): „Semmi sem lehet fontosabb, mint a jézsuiták tekintélyének megsemmisítése. Ha ők elestek, elesett Róma is, és ha Róma elesett, a vallás magától megújul. Megszűnik az inquizició, kiemelkedik az evangelium.“

Azonban e bátor jóslat csak harmadfél század múlva közeledhetett teljesevéhez, Sarpi pedig nem sokára egy orgyilkostól nehéz tördőfést kapott. Mondják, hogy a bátor szerzetes ily szavakkal fogadta dőféseit: „Nosco stilum Romanae Ecclesiae.“

Csak midőn fölhagyott végre Velence a viadallal a Vatikán ellen, hullott alá Olaszország egéről az evangélium szabadságának csillaga. Azután a követségi imaházak eltűntek ugyan, de azokat soha egy olasz sem látogathatta meg, sem olasz nyelven azokban isteni tiszteletet tartani nem lehetett.

Olaszországnak csak legszélső északi pontjain a savoyai havasok elzárt völgyeiben találtatott ezen időben még egy szegény, de bátor s viharezett hegyi nép, mely kezeiből az evangéliumot porba csni nem engedte, s e nép a savoyai váldosok valának.

E savoyaiak azon veauxiak derék maradékai, kiket a történelem a nagy reformáció előfutóinak tart. Kik a XII. század mélyében támadva, a vezérhelyek, s életirányuk után különféle neveket hordoztak. Szerzőjük a kegyes Veaux Pierre vagy latinosan Valdus, kitől hivei a váldos vagy vói nevet nyerték. Azonban életnyilatkozatuk után lyoni szegényeknek neveztettek el (Pauperes Lugdunenses); később midőn az álbiakkal együtt üldözés alá fogattak, azokkal együtt Picardia felé vonultak. Innen tovább a német, cseh és magyar földre menekülvén, pikárdoknak kereszteltettek el, Straszburghban pedig winklereknek. A kik pedig a piemonti havasok mély völgyeibe jutottak, wallensis (völgyi) név alatt lettek ismereteseek, s mi jelenleg ezeket keresendjük fel.

Már említettük, minő szomorú véget ért a Nápoly vidéki három váldos község. Most tekintsük meg, mit kelle kiállaniok Piemont havasai között, hol a XIII. század óta Luserna, Perosa, és San Martino völgyekben telepedtek meg,

s azt hitték, hogy a szeretetlenség vagy gyűlölség megelé-
gelte a provencei áldozatokat, s nem keresendi őket fel ké-
nyelmetlen sziklamagányaikban.

Mindenki tudja, hogy a váldosok keletkezésök korában
nem szakítottak az egyházzal. A mise, fülgyónás, a hét szent-
szentség s a kenyér átváltozásáról szóló tancikk, a papok
nőtlenége s azoknak szegénységi fogadalma elejénte tisztelt
dolgok valának. De nem mulasztották el már akkor nyil-
tan kikelni a klerus életfeszlettsége ellen. Nem annyira a tan,
mint inkább az egyháziak életkönnyelműsége s fény és kény-
űzése volt szemeikben a kiállhatlan szálla. Csak midőn
végre az egyház velők nyíltan szakított, s őket üldözés alá
fogta, kezdék az Irást élénkebben forgatni, és egy tisztább
keresztyénség létrehozása felül gondolkozni, s lőnek a hava-
sok választott népei, a melyeknek zord rejtekeiben egész a
sweitz reformáció felragyogásaig fen is tartották magokat, s
annak szerencsés hírére követeket is küldöttek Genfbe, és
kértökre a vállalkozó szellemű Farell fel is ment hozzájok,
s a genfi tancikkekre ünnepélyesen fel esküdvén, be is men-
tek a sweitz reformációba. És ez azon időpont, a midőn a
szent officium figyelmének tárgyai lettek.

Vidékök határszél lévén, uraik gyakran változának, s
majd a francia, majd a savoyai uralomnak lettek alattvalói,
majd ismét a kettő között felosztattak. S a mint váltakozó
uraiknak érdeke hozta magával, az evangélium religioja ellen
vagy kikelni, vagy azt feledéssel mellőzni, majd keserű majd
nyugalmas napokat láttak, de ha erőhatalom támadta meg
őket, minden lépésnyi földet zárt völgyeik felé oly drágán
adták el ellenfeleiknek, hogy azok velők olykor békét kötni
kényszerítettek.

Ilyen békekötési tény vala a cavouri szerződés 1561.
junius havának 5. napján, melyet Philibert Manuel herceg
aláírt, a melynek pontjai a savoyai három váldos községnek

szabad vallásgyakorlatot biztosítottak és szabad közlekedést az állam többi alattvalóival.

A cavouri szerződés azonban olyan időben, midőn az érzelmek erkölcsi helyessége felett vakbuzgóság s politikai érdekek határoztak, belső biztosítékkal a lelkek becsületességében nem birhatott. Minden határváltozás Franciaország és Piemont között új meg új szerencsétlenségnek lőn forrása; gyakran számos családok, olykor egész községek hajtottak ki azon helyekről, melyeket a tulajdonjog szentsége számokra biztosított, s melyeket apáiktól átvévén hagyományos szorgalom által tettek lakhatókká. A menekülők rendszeren a másik állam területére futottak, de állandóan csak Sweitz területén pihenhettek meg.

Legsötétebb évök azonban 1655. év vala, a midőn Róma végkiáltásukat elhatározta, a pápaság zsoldoncai a keresztes hadak címével és előjogaival felruháztatván, embertestvéreik kifosztása és legyilkolásában vallásos érdemek felett versenyeztek egymással. A római szék lelkiismeretével azon időben annál kevésbé ellenkezett a savoyai váldosok zaklatása, miután néhány évvel előbb még a westphali világbéke ellen tiltakozni sem tartotta a keresztyén nevet kompromittáló eljárásnak, s a harminc éves dulongásnak minden iszonyai most az örök csendű havasok elzárt magányaiban ujultak meg. A keresztesek mindenütt, hova lábaikat teheték, oly riasztó jelét hagyták embertelenségöknek, oly minden fogalmat s mértéket meghaladott az előnyomulók pusztítása és vérengzése, hogy a bérevölgyekből felható jajgatás hirtelen az egész protestáns Európát fellármázta. Oly egyetemes és oly jellemű volt a keresztyén világ elégtelensége e fegyveres térítés felett, hogy maga XIV. Lajos a francia hougották e véres réme s a dragonade-ok egész rendszabályú embere, kényszerítve érzé magát a felett határozott roszalását kifejezni, s nem sokára azon váldosok, kik a római keresztesek irtó vasát kikerülték, vissza nyerték polgárjogai-

kat ismét azon földön, melyeket halomra öldözött testvéreik vérpatakjai szenteltek át az ivadék kegyeletes emlékezetének. Eltemethették tehát az elszórt hullákat, felépíthették elhamvasztott házaikat s templomaikat, a mely fájdalmas munkában őket a protestáns Európa felebaráti részvéte vete-
kedve segítette.

E véres zaklatást husz nyugalmas év követte, s ezen időfolyam lehajlása után végre ugyanazon XIV. Lajos, ki e békét eszközölte, veté felépült házaikra azon kanócot, mely-
lyel Franciaország egy millió békés polgárainak jólétét sem-
mivé tette, s egy másik félmilliót pedig hazájokból kiri-
asztott.

1686. január 31. napján adá ki Omode Viktor savoyai fejedelem azon vészparancsot XIV. Lajos követelésére, a mely minden nem római szellemű nyilvános vagy magányos istentiszteletet jószág és életvesztés alatt tiltott meg, a templomokat lerontatni, a lelkeszeket s tanítókat száműzetni rendeli. E parancs a nantesi edictum olasz viszhangja!

Haszontalannak tapasztaltatott minden kérés s könyör-
gés, sikeretlenek a felebaráti részvétnek minden előterjesztése. A francia befolyás alá jutott fejedelem hajthatatlan maradt. A váldosok sweitzi barátai is megmozdítottak minden követ, hogy őket tömeges kivándorlásra bírhatnák, de e pontnál ők is hajthatatlanoknak találtattak. Elhullott apáik vére elleni árulásnak tartották elhagyni a földet, melyet amazok vérök-
kel irtak át az ivadék kegyeletének, s elővevék régi fegyve-
reiket, melyeket már egyszer a szabadság védelmében oly bátran forgattak, s két állam betörő hadi ereje ellen 2000 fegyverest oda vetni elég biztosításnak tartottak, hogy e harco-
sok az előnyomuló francia és olasz hadesapatok előtt áll-
ják el völgyeik ajtait, s Omode Viktor 14,000 sorkatonaság
élén most oly lépést tesz, mire minden becsületes emberarc
szégyenre s haragpirba borúl, oda lovagol a váldosokhoz, s
gazdag fejedelmi ígérekkel reá veszi őket, hogy uralkodói

szavára és becsületére raknák le fegyvereiket. A váldosok hittek a fejedelmi szónak, s lerakták fegyvereiket, s még alig hangzott el a légben az utolsó letett fegyvernek zöreje, harmad napra egész hadi erejével rájuk ront, elfog mindenkit kor és nemkülönbség nélkül kit kézre kerithet, s várfogságra hurcoltat, a foglyokat pedig az oda rendelt barátságok térítésének engedte át.

A római térítők a váldos foglyok között oly eszközöket használtak, melyeket igen bajos dolog volna az apostoli térítők gyakorlataiból, vagy a keresztyénség alapelveiből igazolni. Éheztetés és rabmunka, békó és penészes földalatti börtönök voltak első rendü érvei tudományuknak.

E rendszernek is meg volt a maga hatása. A váldosok csakugyan naponként tetemesen fogytak, de a nélkül, hogy fogyásuk zsarlóik felekezetének létszámát csak egygyel is szaporította volna. A mit az embereknél, kiknek hatalmuk alá jutottak, hiába kerestek: az irgalmat, feltaláltak az emberiség közös ellenségénél: a halálnál. A sir volt hosszú időn keresztül sötét napjaiknak egyedüli gyászos vigasztalása s menedékhelyük.

S midőn a sweitziaknak sikerült Savoya fejedelmét arra bírni, hogy a váldos foglyokat Sweitzba engedje átszállítani, s őket földalatti vermeikből kiszabadítani, alig találtak rajtuk a skeleten kívül más emberi formát.

Testben, lélekben elsanyarva, minden tulajdonaiktól megfosztva elindult e szomorú látványú kis embercsoport Mont-Cenis felé. A sweitzi rokonok pedig egészen Susa és Lansle-Bourgig előjük siettek, s vittek magokkal az elsanyartjövövényeknek eleséget, öltönyöket, bibliákat és könyveket, mert a váldos nem csak kenyérből élt, hanem az Istennek ígéből is, és az emberszeretet szent érzelmeiből. De ezen atyafiságos szeretet minden gondoskodása dacára az elfogott 14 ezer váldosból csak 3000-et vezethetett örvendező diadalal Genfbe. A többiek bátor keresztyén lelkök hulláit ott

hagyák zsarlóik kezei között, vagy a szabadulás sulyos hegyi utain.

Mindenki azt hitte túl a havason, hogy az olasz földön nincsenek többé váldosok, s más, mint római szabása a lelkiismeretnek. Így gondolkoztak az emberek. De az eszmének, kivált ha vallásos, csudálatra méltó szívós élete van, mintha a hullákból, hol fellobogott s a honnan kisujtoltatott, átmenne a légbe ijeszteni elleneit s megmutatni, hogy nem mindent tehet semmivé az emberi rossz akarat.

A Sweitzba jutott vértanu sereg nagy része azután Brandenburgban telepedett le, ott hol a francia hougonották is hazát találtak keserű bujdosásaik után. Ezen században Poroszország az evangélium vára, s a vallási üldözöttek legbiztosabb menedékhelye volt. Talán azért is áldotta meg Isten ezen új államot oly gyors emelkedéssel, s oly fényes jövő reményével, mely őt a nagy német népesalád középpontjává jelöli ki.

Más kisebb csapatok majd itt, majd amott, más német államokban is találtak megállapodási pontot. Sokan Hollandiában nyugodtak meg, a hollandoknak kiállott hasonló veszedelmeik visszaemlékezésében keresvén vett sebeiknek legbiztosabb orvoslatát. De voltak, kik igen mélyen érezték a számüzött római költő ezen érzelem-nyilatkozatának alaposságát: „Nescio, qua natale solum dulcedine captos allicit, immemores non sinit esse sui,” s egyáltalában nem valának képesek végkép megválni a kedves hazai havasoktól, s ott vonák meg magokat azoknak tövében, s alkalmilag megkísértették régi székeiket ismét visszafoglalni. Így voltak hazai visszaemlékezésükkel azok is, kik az események nyomása alatt messze elköltözének, s szövetkeztek azokkal, kiket hasonló érzelmek gyötörtek, s 1687-ben tömegesen indultak hazájok felé, de a berni kormány az idegen kormányoknak adott szavához hiven 300 egyént tartóztatott le, 1689-ben pedig 700 egyént, és mégis sikerült ugyan ezen év augusz-

tus havának 16-kán 900 száműzöttnek a genfi tó savoyai partját elérni, és Echelles francia erőd ágyútüzei között a fedezetcsapat sorain áttörni. E férfiak a haza drága földéért nem vonakodtak kockára vetni életüket, soraik élén ott küzdött hiven és bátran ama férfiú, ki mindig előttök járt, hol veszély vala, a derék váldos lelkész: Arnaud Henrik mint egy második Jósua. E vitéz vállalkozókat egy új 700 főnyi csapat követte aug. 27-kén és a San Martino völgyben telepedtek le, a hol siettek magokat egy halmon elsáncolni. De hatalmasabban elsáncolta őket az ő szövetséges Istenök, s a korán beállott tél, és minden magtámadását a sokat szenvedett népnek lehetetlenné tette. De alig fejelett a tavasz, francia és piemonti csapatok elállták a völgykatlan ajtait, s a menekülteket a világtól teljesen elzárták, de az eget nem zárhatták el az Istenbe bizóktól. Nem sokára a tulnyomó erejű sorkatonaság rohamot intéz ellenök, de bár az hősileg visszavetettet, még is könnyű volt belátni, s a váldosok is érezték ezt, hogy emberi számítás után előbb utóbb el kell esniök, s a kedves szülőföldön számukra temetőnél egyéb nem marad. Ekkor ismét segedelmőkre jött a hitlelkések szövetséges Istene, és sűrű ködöt bocsát a csatátérre, a melynek fedezete alatt az üldözött sereg egy oly szirtfalat mászott meg, a mely soha odáig embernyomot nem hordozott, s midőn a szél nem sokára a ködpaizst elszaggatta, az ostromló sereg megdöbbenve szemlélé, hogy nincs többé a bátor nép, a mely midőn viaskodott nem számlálta elleinek számát, s tapasztalta, hogy soha sem megvetendő az, kit az erős Isten segít, s fenhagytak a harccal, hol oly láthatatlan szövetséges hatalom veszi oltalom-paizsa alá az ellenfélt.

Midőn pedig a menekülők a San Giovanni magaslaton pihenék ki a nehéz nap fáradsalmait, utólérte őket a savoyai fejedelemnek követje. Az Ur meghasonlást vetett az ő népe elleneinek sziveibe, s egymás ellen emelkedtek fel. A piemonti

politika megváltozván, most az előbb üldözött váldosok törhetlen bátorságában keresett szövetségest azon hatalom ellen, a mely egy félszázad folyása alatt minden szomszédait lealázta, s a rajnai régi városokat lángba és hamuba borította. S a váldosok most a fejedelmi csapatokkal egyesülve neki-esnek a franciáknak, s azon ellenség, a mely annyiszor látta maga előtt rémülve futni a nagy német nemzet hadait, most hátat fordít ama népnek, melyet az Ur ködpalástba takar üldözői elől, s a hegyek szikláit meghajtja lábaik előtt, s a francia területig vettetik vissza.

E váratlan győzelem még hajlandóbbá tette a fejedelem szívét a váldosokhoz, ki meguntván a francia járszalagot, végre maga lábán ohajtott járni. Parancsa megnyitá mindazon börtönöket, a hol még váldos szenvedhetett. Visszanyerék szabadságukat a foglyok, s a száműzöttek visszahivatnak mindenfelől régi hazájukba, s Arnaud lelkész a piemonti hadsereg ezredesévé neveztetett ki.

1694. május 23. irá alá Omode Viktor ama közparancsot, a mely nem csak a váldosoknak biztosítá vallásszabadságát, hanem még a véresen üldözött francia hougenottáknak is szabad letelepülést engedett a váldosok között.

E fejedelmi rendelet véget vetett ugyan amaz irtó háborúnak, melyet az engesztelhetlen Róma viselt azok ellen, kik vallási s egyházi főuraságát el nem ismerték, de meg nem szüntette jogonkivüliségét azoknak, kik eretnekeknek bélyegeztettek meg. Két rövid évnek lefolyása elegendő vala, hogy aláírassék ama turini egyezmény, (1696. aug. 28.) a melyben XIV. Lajosnak megígértetik, hogy a Piemonthoz csatolt egykori francia területen a római kath. vallásrendszeren kívül semmi más nem fog eltüretni, s a piemonti területen élő hougenották és váldosok onnan haladéktalanul száműzetnek. Most uj kivándorlás kezdődik meg, s a keletj Schwartzwaldnak ugy nevezett wälsch községei ezen kivándorlottakból alakultak.

Még egy fél század múlva sem engedé kiforgatni kezeiből a régi engesztelhetlen gyűlölség ama fegyvert, melyet a szegény váldosok ellen már annyiszor villogtatott, mintha ezen állhatatosság az erény, humanitás vagy a Krisztus lelkének szent színeit viselné. 1740-ben ugyan is, egy teljes ediktum-gyűjtemény adatott ki, a mely a régi kemény eljárást mint a hitbuzgóság dicséretes tényeit mutatta fel az emlékezetnek. Közfilyelmet érdemelt egy 1655. évszám alatti közparancs, a mely megengedi, hogy a váldosok gyermekeit el lehet foglalni, ha azok a római egyházba óhajtanának bekebeleztetni, s ily nyilatkozatra a fiuknál 12, a leányoknál 10 év elegendőnek tartatott.

Midőn a század elején a francia császárság sasai a világnak új rendet és törvényt szabtak, s a világnak polgári szabadsággal, s az államoknak köztársasági formákkal hízlegtek, Piemont éjszaki völgyeiben a vallásos lelkiismeret is visszavette előbbi jogait, de a Restauratio, mely 1814. a dolgok régi jó rendét visszahehelyezni tartá feladatának, e jogoknak is ismét véget vetett, midőn I. Viktor Emanuel mint szárd király Turinba bevonult. Sőt még Carlo Alberto uralkodása kezdetén is (1831.) érvénynek örvendhetének ezen közparancsok, melyek a váldosok lelkismeretére ellenségesen nyomakodtak és 1834. teljes virágzásba hozá a pine-rolai püspök a váldosok gyermekeinek elrablását, a ki azután egy köz házat is épített az ily elrablott gyermekek számára „Ospicio dei Catecumeni“ címmel, s míg korunkban egy Mortara-gyermek elrablása az egész világot fellármázta s ingerült nyilatkozatokra birta, akkor szabadon lehetett tombolni a szülői jogokon. A szülői szív s a családiség túl a havasokon úgy látszik nem tartozott azon eredeti jogok közé, melyek még az államok talpköveinek letétele előtt is már léteztek. Sőt éppen ezen időben megújított ismét egy törvény, mely a váldostól minden birtokjogot elvesz a három sziklavölgy határain kívül, s a hegyi protestánsok sanyargatása

ismét oly arányt vett, hogy a protestáns Európa kötelességének tartotta részvétét kijelenteni, s a porosz király, ki még 1837. a kiűzött Zillerthaliaknak is Sléziában új hazát adott, most ismét megkínálta a váldosokat barátságos hajlamaival, de ezek nem tudák odahagyni az annyi drága emlékekkel felszentelt hazai földet, s hűségök nem sokára meg is lőn jutalmazva.

Olaszország új életmozgalmai szemeink előtt folytak le 1846. július 16-kától kezdve, a midőn IX. Pius reményeket ébresztve, a pápai széket elfoglalta, mind a mai napig, midőn ezen szék veszélyesen ingadozik alatta, s uralkodását idegen szuronyok hatalmának kénytelen köszönni. Most mindnyáján tudjuk, hogy az olasz nemzet államegysége nem csupán a giovane Itália álma többé, hanem európai szükségesség, s a jövő világ béke feltétele, a hol a westpháli béke epokhalitása megszűnván, a történelem folyama egy új tényből fog kiindulni.

Az Olaszország szabadságát kikiáltó szárd királyság hosszú idő lefolyása alatt sem tudá a szabadságot életnyilatkozata minden ágaiban felfogni és tisztelni, s nem kevés fáradságba került a turini kormányt oda hangolni, hogy a szabadságot vallási életnyilatkozatában is szentesítse, ha annak őszinte elvleges barátjának ohajt tartatni. Egy Azeglio, egy Cavour, egy Cesare Balbo ünnepelt neveinek kelle ragyogni azon feliraton, mely a váldosok lelkiismeretének szabadságát kérelmezte.

Az 1848. január 29. Carlo Alberto által aláírt alkotmány még a római vallásformát uralkodónak kiáltja ki, a többi kultusok a fenálló törvények aránya szerint csak türelmezendők, s a váldosok részére még fenmaradt az 1749-k-i sérelmes törvény-gyűjtemény.

Azonban már február 17-kén a turini magas kormány körökben más hangulat uralkodott, s egy új királyi kibocsátvány ugyanazon polgári és politikai jogokat biztosította

a váldosoknak, melyeknek az állam többi tagjai örvendhetének, s megnyitá előttök is az állam iskoláit s megsemmisítette mind azon gyűlöletes törvényeket, melyek két századon keresztül igazolásul szolgáltak oly eljárásnak, mely az emberiség és a keresztyénség tiszta szellemével örökké ellenkezni fognak.

Tell Vilmos napjai óta a déleurópai havasokon oly fényes örömtűz nem lobogott, mint e napon. Akkor egy nép polgári szabadságát ünneplé a hegyek tulsó oldalán, most egy másik nép lelkiismerete szabadságának szentelt örömnünetet, ugyanazon hegylánc másik oldalán egy félév-ezred múlva. Minő iszonyu lassúsággal mennek a földön az eszmék és magasabb meggyőződések!

Azonban nem csak a havasi völgyekben emelkedett e nap alkonyán örömtűz ég felé, hanem az angol, hollandi és porosz követségi paloták kivilágított ablakai is hirdeték Turin lakosainak, hogy most Európa Olaszországban a humanitás egyik érzékeny diadalünnepét üli.

De a népszenvedéseket legjobban tudja megjutalmazni maga a nép. Midőn Turinban a februári (27.) alkotmány megünnepeltették, az ünnepély bizottmánya a váldos követeknek adá át az első helyet, s midőn itt mint elismert község elsőben léptek fel, a súlyos papi kezekből kiszabadult olasz nép édig törő evvivákkal üdvözlé a „váldos testvéreket,“ „a kedves, ismét megtalált testvéreket.“ S mindazok, kik érzék, hogy a mai napnak annyi századok méltatlanságait kell e kiengesztelni, őszinte örömkönyekkel áldoztak az emberiség e szép napjának.

Február 27-ke mai nap is örömnünete a váldos községeknek.

A mi a reformáció újabb kísérleteit illeti az olasz földön, ez már egészen új folyam, a mely hihetőleg sokkal virágosabb partok között vetend magának ágyat.

Már az új napok előtt is az aránylag igen szabadelmű

Toskanában megengedettett az átlépés, de azért Madiai Ferenc és Róza súlyos börtönben lakolák meg bátorságukat, hogy az Isten szent könyvéből felolvasásokat mertek tartani. Ma azonban már Firenzében protestáns gyülekezet van, s Nápolyban fényes protestáns templom építettett, s az angol bibliai társaság a szent könyvet szabadon osztogatja azoknak, kik a lelkiismeret dolgában már a gyámságot a Krisztusban fűség szabadságával, s a lelki papság egyetemeségével ellenkezni érzik.

A jövőnek ki kell engesztelni a multakat Isten világigazgatása alatt.

Dr. H. J.

Origenes Bálint.

Egyháztörténelmi életrajz.

Origenest az egyháztörténetben második Pál apostolnak szokták nevezni, és igen jellemzően. Ama szent lelkesedés, melylyel csüggött ő a valláson s ama mély áthatottság, melyet reá e vallás és ifju keresztyénség tárgyai gyakoroltak; sőt az idő jelenségeinek és körülményeiknek életében feltűnt alakulásai, meglepő párhuzamot és hasonlóságot vontak Pál és Origenes közé.

Szokták mondani „az idő teremti a nagy embereket.“ Méltán hozzá adhatjuk, hogy csak azon esetben, ha az idő alakító befolyása fogékony és hasonlólag nagy jellemeket talál utjában; elvégre is maga az idő mindig az egyének kinyomata, általok lesz az élővé. Nem elég csupán eseményes korszaknak lenni szemtanuja, a történelmi dicsőségre munkás beavatkozás szükséges.

Origenesnél nem csak a páliás időköörülmények találkoztak; ő nagy mértékben öröklé amannak láng lelkét is.

Tekintsük végig életét.

Origenes Leonidesnek volt fia, hat testvérével

együtt. Született 185. gyermekkori neveltetését atyjától nyerte, ki nevelési rendszerében, melyet gyermekére nézve gyakorlolt, a tudomány kezdő ismeretei mellett, fő súlyt a vallásosság felébresztésére fektetett. Így is illett ez Leonideshez, ki maga is vallástanító vala. Origenes részint a gyermeki szívnél a vallásos érzelmek iránt különben is fogékonysága, részint az akkori kornak mystikus irányra hajló befolyása alatt állva, a rajongással határos buzgóságot fejtett ki már mint gyermek, minden iránt, mi a vallásossághoz tartozik.

Olvasni nem tudván még, atyja felmondás után taníttatott meg vele egy részecskét a szentírásból, melyet ő naponként számtalanszor szent lelkesedéssel s az írás szavaiból meritett sajátos gyönyörrel mondott fel atyjának. Nem egyszer lepte meg atyját az írás mélyebb értelmezése felől oly kérdésekkel, melyek előre elárulták a leendő szentírásmagyarázó szellemmélységét, mely később csakugyan korszakot alkotott ez irányban. Sőt egykor annyira ment nyugtalan gyermeki természete, hogy kénytelen volt őt Leonides komolyan megfeddeni, s határozottan eltíltá, hogy jövőre ily kérdésekkel járulhasson atyjához.

Így nőtt ő a vallás gyöngéd befolyása alatt, midőn egy megdöbbentő véres dráma zavarta meg a gyermek gondtalanságát, s csendes örömét. Az esemény mélyen megrázta az ifju lelket; de elhatározólag is hatott arra, hogy Origenes, mint történelmi fontossággal és dícsőséggel bíró vallástanító emelkedhessék ki kortársai közül.

Leonides a Szeverus által 102. K. u támasztott vallásos üldözésnek lett véres áldozata. Elsőbb fogságba esett, később számtalan üldözött társaival együtt Alexandriában feje vétetett.

Bámulatra méltó a bátorság és vértanui elszánt lelkesedés, melyet az ifju Origenes atyja fogságideje alatt tanusított. Vévén ugyan is levelét, melyet ez fogságából családjá-

hoz intézett, s melyben az atyai szív megindultságával emlékszik meg családjáról, mely halálával koldusbotra jut: levelében, melyet ő válaszul küldött Leonideshez, Pál apostol eme szavaival kéri őt a lemondás és törhetlen kitartásra: „Kérlek, hogy meg ne restüljete az én ti érettetek való nyomoruságim miatt, mely néktek dicsőségeitekre vagyon.“ Ephes. 3. 13. Talán mert sötét emlékek kötötték ahhoz, az irás eme helye iránt ő különös előszeretettel viseltetett; később egyházi beszédet is irt eme locus felett, melyet ő maga, valamennyi művei között legsikerültebbnek tartott.

Sőt a vigasz levelet sem tartá elégnak, atyja szilárdná tételére; hanem elhatározta magában, személyesen látogatni meg kedves foglyát börtönében, láncai között. E valóban életveszélyes lépéstől csak anyja könyei s a testvérek esengése tarták vissza.

Leonides halála után a szorongó atya keserű jóslata csakugyan beteljesült családján, melynek az ő halálával kiesett kezéből a kenyérbotja. A megmaradt családfő, Origenes anyja, sorvasztó betegsége miatt nem volt képes családja fenntartásáról gondoskodni. Maga Origenes gyakran egész megindultsággal emlékszik meg ekkori elhagyatottságáról: mondja a többek közt: „éhen kell vala elhálnunk, ha Isten és anyánk szeretete nem táplált volna bennünket.“

A családfő kidőlte után két év múlva azon csapás érte Originest, hogy szegény beteges anyja is jobblétre szenderült; most már igazán árván, koldusnak hagyva a földült családot. De hol a szerencsétlenség ily kiméletlenül pusztított, eljött építeni kezével a szeretet könyörülete, s Origenes, hat testvérével együtt jószívü emberek karjai által fogatott fel. Ő maga Alexandriában egy előkelő családhoz jutott, távol a szétszórt testvérektől, az élet ama keserítő tapasztalatát hordva szívében, hogy a szegénynek, a koldusnak még a szeretet, testvéri viszony

gyönyöréről is le kell mondania, hogy megélhessen, hogy eltűrhesse rongyait.

De kit az Ur erőssé akar tenni, megsanyargatja, megpróbálja azt. Szerencsés, kit a sors csapásai, a helyett, hogy megtörnének, levernének, felemelni képesek.

Origenes szívós jellemét a sors mostohasága emelte oly magaslatra, hol az a távlat messzeségén keresztül is nagy-nak tűnik fel.

Alexandriában azon családnál, mely őt felfogá, nem sok időt töltött. Kik szeretnek ő benne mindent miszticizmusnak tekinteni, e háztól való távozásának azt adják okául, hogy ott egy Paulus nevű eretnekkel kelle együtt laknia. Hihetőbb, sőt kétségtelen inkább az, hogy a mostoha családtól tudományszomja üzte tovább. Fénkölt lelkének önállóságra, korlátlan szabadságra volt szüksége... mint a sas fel a magasba vágyott, hol a lélek szabadon terjeszthet ki szárnyait; emellett 17 éves lévén, nem akarta feladni az emberi könyörület előtt az önfeltartás ama fáradalmas dicsőségét, mely a verejtékkal keresett kenyeret oly izletessé teszi.

Igy látjuk őt, hogy már 17 éves korában gramatikai leckék adása által tartja fel magát. Nehéz volt ugyan a kenyér mit így keresett; de alkalma nyilott, hogy tanítási képességét kitüntethesse. Ezért nem is soká kelle várakoznia. Már 18 éves korában Demeter nevű püspök által Alexandriába hivatott meg, az ottani iskolában a kezdő keresztyének oktatása végett. Ért-e valaha fiatal tehetséget nagyobb kitüntetés, mint Origenest, ki egy Alexandriai Kelemennek léphetett helyére?

Az alig 18 éves vallástanár, az ifju lélek egész láng hevével kezdett előadásaihoz. Tanult és tanított fáradhatlanul. Éjet és napot tett együvé, hogy elődének helyét betölthesse, megérdemelje; sőt dicsőséget is szerezzen a téren, honnan Kelemen megkoszorúzza lépett le. — Tanulmányá

nak fő tárgyát a szentírás szövege és helyes értelmezése képezte. És e tanulmányozás s általában a vallásos iratok isméréte sajátos befolyást gyakorlott külső életére. Mire oly nagy hajlandósága volt különben is, a legnagyobb mértékben erőt vett rajta, az akkor annyira általános cynismus, mely Origenesnél a sanyargó enkratizmussá nőtte ki magát. Bár új állomása után egyszerűen, de tisztességesen élhetett volna, lemondott mindenről, mi az életben csak kevésbé is kényelmesnek látszott. Napi élelmezésre négy fillérnél többet soha sem fordított, úgy hogy e tulhajtott mértékletesség megfosztá a testet rendes egészségétől; ehez járulván még az önsanyargatás egyéb nemei, — tanárságának mindjárt második évében veszélyes gyomor sorvadásba esett, melyből sohasem is üdült fel egészen.

Mint tanító, szelleme képező erejéről rövid idő alatt fényes eredményeket tudott felmutatni. Első volt ki tanítványai közül kitünt Plutarkus; ő utána Heraklas, ki később alexandriai püspökké is lett; Szekundus, Szerenus, Heraklides, Hero, Bazilides és mások.

Szeptimus Szeverus által a keresztyének ellen megindított üldözés, mint a történetből tudjuk, egyik volt a legborzasztóbbak közül. A keresztyénség iránti érzelmében megváltozott császár, — előbb tanusított magatartását megbánva talán, — vérszenynyel jelölte meg magát az egyház-történet lapjain. Számtalan keresztyéneken kívül Origenes fentebb említett tanítványai is áldozatai lettek dühöngésének. Sőt ártatlan nő-vértanuk vére is feresent a zsarnok kezeire. Marcella, ennek szép leánya Posamiena, Felicitas, Perpetua nő-vértanuk halála az ő korára esnek, kik közül a két elsőbbet szurokban égették össze.

Origenesnek jutott a kötelesség, hogy mint vallástanító, a lelki vigasz terjesztője, Krisztusi lélekkel tegye elhordozhatóvá azon szerencsétlenek kínjait, kiknek a Krisztusért kelle meghalniok.

És ő valóban vigasztaló őrangyala lön ezeknek. Fölkereste a szenvedőket kínzó börtönükben; a vallás rábeszélő erejével serkenté őket kitartásra, biztatva az elvesztett földi helyett örökélettel... s tanításának lett annyi sikere, hogy megtanítá őket nyugodtan, bátran lépni a máglya lángjai közé; pedig hol mutatja meg a Krisztusi tan nagyobb erejét, mint épen ott, hol elhagy minden, a tudomány, az ész, a szeretet, a gazdagság — a sir szélén!?...

Hogy maga Origenes is, a szenvedő embertársakkal való foglalkozása miatt, velők egy sorsra nem jutott, az isteni gondviselés egyenes beavatkozásának tartható, mely kiragadta őt ellenségei kezéből.

Különösen az idő szomorú körülményei jelentékenyen befolytak arra, hogy Origenes, mint szónok kitünhessék. Szép tehetségére, melyet a természettől nyert, az akkor sötét, megrázó alkalmak sajátos erővel hatottak; annyira, hogy mint Stillingfleet (1699.) róla mondja „ki őt hallá vigasztaló hangján szólni, az apagyilkosnak is kész volt megbocsátani.“

Eként épen nem lehet csudálnunk, ha széles tudománya és lángszónoklata büvkört képeztek körülte, melynek mindenki igézete alá esett, ki őt egyszer hallotta. Tanítványainak és hallgatóinak ez szerzett roppant számot, kik között a nőnem jelentékenyen képviselve volt, s épen ez utolsó körülmény, mely szerint Origenesnek mint vallástanítónak ezekkel is érintkeznie kellett, tulbuzgóságból egy oly tényt követtetett el vele, melyet mindnyájan eléggé ismerünk, s melyet ő maga is, átlátva helytelenségét, elébb sokáig, — 45 éves koráig, — titkolt, utóbb lehetőleg megbánt. — Maga mondá később e tetteire emlékezve: „megfosztám magamat a legnagyobb dicsőségtől, melyben csak azok részesülnek, kik a test érzékisége felett diadalmaskodnak.“ Késő bánat fekszik azon értelmezésben is, melyet az írás ama helyére tesz, mely után határozta el magát arra, hogy magát férfias-

ságától megfoszsa. Mondja ugyan is, Maté 19: 12. versét értelmezvén: „Eorum interpretationem non probamus, qui coelestis regni obtinendi causa, tertiam sibi castrationem intulerunt.“

211. évben, Szeptimus Szeverus halála után Origenes Rómába hivatott, hol az egyházban mutatkozott némely szakadások szükségessé tették jelenlétét; de innen csakhamar visszatért Alexandriába, hol más szellemiránya alapító tekintélyt biztosított számára az alexandriai katecheták iskolájában.

Ekkor kezdé különösebb szorgalommal mélyezni az új platonizmust, melynek később maga is bajnokává avatta fel magát. Szentírás magyarázata és minden munkája ez irányt képviseli, azon módosítással, hogy ennek hibái és megrevségei, nála az írás józanságával vannak egyesítve, helyrehozva; a honnan ő kezdé meg s képviselő legelső az írásbölcséletet.

Eként megkezdett tanulmányozásában, egy zendülés, mely 215-évben Alexandriában, Karakalla római császár katonái, s a város lakosainak összekocódása által eredett, s melynek komolyabb következései lettek, megzavarák a fürkésző bölcset annyira, hogy kénytelen volt Cezareába futni. Ez volt menekülése hazájából Palesztinába, hová — később — 233-ban azon bántalmak, melyeket az alexandriai néptől kelle kiállnia — ismét száműzték.

Szelleme itt is megmutatta erejét. Rövid volt az idő, mit itt tölthetett; de fényes trofeum jelölte itt mulatását; mert Cezareában oly iskola keletkezett mely az alexandriai tudományban és nevezetességben méltán versenyezett.

Bámulnunk kell az olthatlan lángelkesedést, melylyel a nagymester Cezareában az általa alakított iskola jó hírnevét megállapítani igyekvék. Hogy meg legyen adva a szellemirány, melyet képviseltetni kívánt általa, irodalmi alapra fekteté azt. Roppant irodalmi tevékenysége, melyet Origenes

egész életén át kifejtett, itt kezdődik. Csak kevéssé is kisebb jellemnél, a nehéz, szomorító körülmények, melyekkel folyvást küzdeni kellett, leverik a munka kedvet, elveszik a munka erőt; míg Origenesnél oly roppant irodalmi termékenységgel találkozunk, minőt azóta egy vallásíró sem fejtett ki.... Ő írt folyvást, fáradhatlanul, „az írás volt élete, kenyeré“. Ambrus nevű gazdag alexandriai birtokos által ösztönöztetve s a szükséges költséggel bőven ellátva, először János evangéliumára majd a Teremtés könyvére, Jeremiás síralmaira írt magyarázatot. Ezeket követte világhírű principiumja; Ezekiel, Ezsaiás és az énekek énekének értelmezése.

Cezareában mulatása alatt messze tartományokból siettek a nagy mester tanítását hallgatni. Itt képződött két legjelesebb tanítványa Theodorus és Gregorius is.

És e ponton már sokkal nagyobb Origenes, sem hogy korának kiskorúsága miatt azon nyugodtan maradhatott volna.... Megtörtént rajta az mire a kor kiváló egyéniségei kárhoztatva vannak. Oly magaslatra lépett fel, melyet a nagy közönség szédelgő feje nem bírhat meg veszély nélkül; törekednie kelle tehát lerántani azt, kit nem az hogy elérni, de követni sem vala képes. Elvégre is minden nagyságban méltán lát valami boszantó lenézést a közvélemény szeme, melyben ha más elítélni való nincs, a gondatlan előtörekvés mindenestre kárhoztatni való udvariatság a nagy közönség irányában.

A közvélemény ezen ferde ítélete talán soha sem mutatta magát annyira rossz oldalról, mint épen Origenes irányában, és e vélemény személyes képviselői közt egy sincs annyira megbélyegzett, mint Demetrius, Origenesnek elsőbbsen szinből pártfogója, később megrögzött, nyilvános roszakaratu ellensége. — Demetrius alexandriai püspök volt. Jellemzésére elég csak annyit felemlitenünk, hogy ama magas állást, melyet birt, inkább szerencsés fellépésé-

nek s a körülmények kedvező befolyásának köszönhető, mint személyes tehetségének vagy éppen érdemének. Origenesszel szemközt állítva, mindenestre törpe lélek, kibén a nagyság elismerése irigységgé, az érdem tisztelete gyűlöletté képes aljasulni. Legalább Origenes irányában tanúsított magaviselete ezt csálthatatlanul reá bizonyítja.

Világos történelmi adatok hiányában nehéz alapjában felkeresni a titkos haragnak szálait, melyeket Demetrius Origenes irányában táplált; Eusebius, Origenes életírója — arról annyit említ, hogy neheztelése onnan eredt volna, hogy Cezareában Origenes Teokritus és Sándor jeruzsálemi püspök által avattatta fel magát a papi hivatalra, mely körülményben a kevély Demetrius méltóságának mellőzését és lenézését látta.

Mindegy! Az alap megvolt, s ha szabad a jellemeket tanulmányozni s a meglevő történelmi alapokon következtetni, Demetrius magatartása, jellemének sötétsége, ez egyszerű adat nyomán is eléggé határozottan megvonható s következetes, mennyiben a negativitásban is — minő a kevéssé tiszta jellem is — csak van valami ilyes összefüggés.

Az első vád, mit a megsértett püspök Origenes ellen felhozott, ama könnyelmű lépés nyilvánosságra hozatala, melyet Origenes elkövetett akkor midőn magát férfiaságtól megfosztotta. A másik a nyilvános heterodoxia, melyet ő irataiban terjeszt.

A vád annyival inkább fáj Origenesnek, mert az első oly sebet tépett fel keblén, mely különben is örökösen vérzett, melynek fájdalmát csak a többszöri szíves megbánás enyhíthetné, míg a második oly bűnnel terheli tiszta lelkét, melytől soha egy vallástánító sem volt inkább ment mint ő.

Egyébiránt az első oly csekélység, hogy az még a mai szigorú történelmi bírálatnak sem lehet tárgya; míg a második éppen az origenesi tan sajátos mélysége miatt oly nagy kérdés, melyet kora éppen nem volt képes és jogos

megoldani s mely felett itélni tisztán, határozottan, a mai filozófiai és theologiai készültséggel sem igen lehet.

Ha volt oka, miért Origenest kora elítélhette, az csak az lehetett, mert őt nem volt képes megérteni. Ez állítást igazolja azon tény is, hogy az egyháznak csak 543-ban jutott eszébe, hogy Origenest tanaiért nyilvános eretnekséggel vádolja és elítélje. Ezt bizonyítják a felmaradt történelmi adatok, ezt az alexandriai és egyiptomi gyűlések, melyeket Demeter Origenes ellen tartott. Igazolásul s a kor jellemzéseül álljon itt Rufin e tárgyra vonatkozó megjegyzése: „Pro hoc sudore, quid accepit praemii? Damnatur ab Demetrio Episcopo. Exceptis Palaestinae, et Arabiae et Phoeniciae atque Achajae sacerdotibus, in damnationem ejus consensit orbis. Roma ipsa contra hunc cogit senatum, non propter dogmatum novitatem, nec propter haeresim, ut nunc adversus eum rabidi canes simulant; sed quia gloriam eloquentiae ferre non poterat, et illo docente, omnes muti putabantur“ (Rufin in 2. Apol.)

A mai kornak az érdem iránti hideg közönyösségét tapasztalva, mindig vissza vágyunk a régibb idők elismerőbb napjaira, s ime mennyire igaztalanok vagyunk akkor, midőn e tekintetben a történelmi adatok egészen mást bizonyítanak. A világ elítéli Origenes érdemét, csak azért, mert érdem, megtagadja tőle az elismerést, mert bámulatra érdemes, mert oly nagy, hogy — félnek tőle.

És ez mind hiába!

Az igazi nagyság és érdem egy ifju fa, melynek hiába vágjuk le ágait; annál több és újabb galyat hoz elő, míg végre óriássá növi ki magát.

Igy történt Origenessel is.

Az ellene tartott gyűlésekben Demetrius indítványára nem csak a tanítástól tiltatott el, de — ha Hieronymus előadásának hitelt adhatunk — papi hivatalától is megfosztott 231. Itéletileg legalább ez áll, mely utóbbi, hogy rajta

tényleg is végre nem hajtatott, azon körülménynek köszönhető, hogy Demeter még azon évben, melyben az ítéletet aláírta, meghalt; helyette székét Heraklas foglalván el.

Kimondatván tehát Origenes felett az alexandriai és Aegyptomi gyűléseken az ítélet, meglehetősen levert kedéllyel tért most már harmadizben Cezareába, hihetőleg itt végzé be a Zsoltárok felett írott értelmezését. Kétség támad az egyháztörténetírók között Origenesnek Cezareába történt harmadszori menekülése felett. Némelyek, nevezetesen maga Eusebius is, az évszámot Demeter halála után 2 évre teszik, míg ellenkezőleg többen s köztök Baronius egy évvel előbb teszik az időben a tényt. Az évszám e tekintetben kevésbé bir fontossággal; jellemző csupán az, hogy Origenesnek Cezarea volt menhelye Alexandria ellen; ott találta jól magát, ott pihente ki fájdalmát; oda vágyott meghalni is, mint egykor Theodoretus előtt egy érzékeny beszélgetés alkalmával nyilatkozott.

Említettük, hogy a méltatlan bánásmód, melylyel Origenes minden lépten találkozott, leverőleg hatott rá, s a kedély mély borongása ült lelkére; innen magyarázható a sajátos hangulat, mely például a 90-ik Zsoltár magyarázatán előmlik. Az író szerencsétlen életkörülményei befolytak irmodorára, eszméire, mert hiszen elvégre a nagy egyéniségek sem szakíthatnak véglegesen az étellel. Nem kislelkű busongás volt ez Origenesnél; hanem egy mély megindultság korának méltatlansága felett, melyre jelentékenyen befolyt az is, hogy egyik legbizalmasabb tanítványában, Demeter hivatali utódjában, az említett Heraklusban is csatlakozott, ki nyugodt lélekkel írta alá mesterének kárhoztatását, bár az ítélet végrehajtását nem sürgette. Megelégedett azzal, hogy távol tartassék a nagy mester, kinek jelenlétében nem igen lehetett dicsőségkoszorúkra senkinek is szert tenni.

Ily körülmények közt találta Origenest a Maximi-

nus császár által, a keresztyének ellen támasztott üldözés, mely egyike volt a legkegyetlenebbeknek. Az említett császár nevezetesen olthatlan gyűlöléssel viseltetvén trónelődjének családja iránt, melyben számosan valának keresztyének is, üldözést támasztott ellenök, melyben különösen az egyház szolgálai, mint a keresztyén hitnek terjesztői sanyargattattak legfájdalmasabban. A sok üldözött szenvedő közt volt Ambrus is, az Origenesért mindent áldozni kész, nagylelkű maecénás is, mi csak újabb csapás volt Origenesre. Egész lélekerejére volt szüksége, hogy maga is elhordja sorsát s ime még jó embereit is képes vigasztalni, s megírja Ambrusnak a „*περὶ μαρτυρείων*“ hitelkesítő című jeles művét.

Mig ekként tölté Origenes folytonos munkában napjait, a véletlen egy szerencsés körülményt szőtt közbe, mely által igen kedvező alkalom nyílt, hogy elleneinek ráfogott hamis vádját fényesen megcáfolhassa. Téves heterodoxiával volt terhelve s megmutathatta tiszta, önzetlen, de meggyőződésteljes mély igazhitűségét.

Az egyházat veszélyes szakadással fenyegette Beryllus arabiai püspök, ki a theanthropos személyiségétől egészen eltérő és lehető téves nézetben volt attól, mely az egyházban dogma érvénynyel birt. Tana egészen felforgatá az elfogadott trias-tant, s bár mint mentegesség is némelyek, nyilván polytheismust vall. Szoros háromsági uniót állít, de a melyben mind három személy elveszti személyes önállóságát. Ez önállóságtól megfosztja először a fiut, ki nek testben megjelenése előtt nem vala saját istenisége, az után a másik két személyt, oly formán osztván meg a deitast, hogy az sem egyiké, sem másiké külön, hanem a háromé együtt. Mint látni való Beryllus tana eléggé szövevényes és ellenmondással teljes s méltán aggodalmat keltett fel az egyházi atyákban, kik közül többen megkísértették erejüket, hogy Beryllust megcáfolják. Azonban

eredmény nélkül. Beryllus hivatkozott Origenesre, mondván, hogy ő tanához nem makacsságból, hanem mély meggyőződésből ragaszkodik, ha Origenes azonban meggyőzi, kit e tekintetben illetékes birónak ismer, kész lemondani tanáról.

Ime mint válnak a nagy tehetségek nélkülözhetetlenné ott, hol már egyszer megkezdték missziójukat.

Origenes annélkül, hogy erre a felszólítást várta volna, bizalmas beszélgetésbe ereszkedett a remegett Beryllussal; mint életrajz írója mondja, elsöben, hogy megtudhassa, mily lábon áll emberének bölesészeti ismérete, s miután tapasztalta, hogy Beryllus minden egyéb, csak nem nagy tehetség, nézeteinek rövid, de alapos cáfolata után, mintegy kézen fogva vezeté őt vissza az igaz utra.

Origenesnek Beryllus ellen tett szerencsés föllépése nagy befolyással volt arra, hogy a papság roszakaratu véleménye iránta kedvezöbbé változzék. A szakadárral tartott vitatkozásában fényes bizonyságát adván igazhitűségének, nem lehetett többé heterodoxiával vádolni, akkor midön a vallás érdekében soha senki sem munkált készebben és tisztább lélekkel, mint épen Origenes. Neki ez volt élete, mint szokták mondani: e l e m e, itt találta magát boldognak, itt hitte az emberiséget szerencsésnek, s épen ezért örködött féltékeny előszeretettel a vallás mint világboldogító intézmény tisztasága felett. Innen magyarázható ki buzgalma és sajátos modora, melyet a szakadárok irányában gyakorolt. Vitázott a vallás érdekében, nem hogy — mint a legtöbben szokták — önmagát érvényesitse az igazság és egy másik személy ellenében, hanem mert meg volt győződve arról a mit hitt, szivben, lélekben. Ő nem legyőzni kívánta ellenfelét, hanem megtéríteni, s épen innen van, hogy vele legyőzött ellenfele is szivesen fogott kezét, s továbbra is feltartá vele a kedves viszonyt. Maga Beryllus legyőzése után is folytonos levelezésben állott Origenessel, kikér-

vén egyben másban a vallás érdekében annak véleményét és nézetét.

Ezekhez járult az, hogy Heraklas időközben meghalván, az alexandriai patriarkhaságot Origenes egyik legkedvesebb és tiszta érzelmi tanítványa Dionysius nyerte el, mely körülmény szintén elősegéllé azt, hogy nyugalmasabb perceket tölthetett azon körben, mely iránt oly nagy érdemeket szerzett magának s a melytől előbb meg is megköveztetett.

Mily nagy szüksége is volt erre a hatvan éves öregnek, hogy megbirhassa a folytonos munkát, melyet még el kelle végeznie, hogy véglegesen és dicsőséggel oldja meg miszsióját.

Az öregség, az elgyengült erő, a megfáradt lélek, az ősz fűrtök és reszkető kéz, elég okok arra, hogy a nehéz munkában megfáradt életet felmentsék a kötelesség súlyos terhének emelése alól; de nem kell rájuk hallgatnia annak, ki az élet végjelenéseit, végperceit jelentékenyny, tartalmazná kívánja tenni.

Egy Origenesi nagy lélek erre is hivatva volt. Akarta, hogy megjelenése az egyetemes élet láthatárán kezdetben kelő nap legyen, melynek hajnalához szép napok reménye köttsék, s hogy e nap délpontját érve el oly fényözönt sugározzék ki, melynek ragyogását épen túlaradása miatt kevesen bírják el, majd megfutva a pályát, leáldozó nap legyen, melynek nagyszerűsége magyarázza meg az egész letűnt életet.

Csak ez után tűnik fel a történelmi dicsőség esthajnalcsillaga — az elismerés.

Fogjunk fel egy pár sugárt a röviden vázolt élet végjelenetéből is.

Origenes ez időtől fogva leginkább az egyházban felmerült tévelygő nézetű szakadárokkal volt elfoglalva. Ezek megcáfolására irt munkák vették igénybe erejét és idejét.

Mindjárt első ezek között Celsus ellen irt cáfoló irata, mely nyolc darabból áll és szinte korunkig felmaradt.

Meg kell jegyeznünk, hogy az egyháztörténetben két egyéniség fordul elő Celsus néven, kik közül az egyik Nero uralkodása alatt szerepelt, a másik az, ki ellen Origenes a most említett iratot készíté. Mindkettő Epikur iskolájából került ki, Celsus bölcsészeti álláspontja felett egyébiránt vitában vannak a tudósok. Mosheim ujplatonismust fog rá, melyre csak azt jegyezzük meg, hogy Celsus lehet ugyan platonista, de ez iránynak csak hibáit fogadta el, melyekből, a mint tudva van, következett a legnagyobb és legdurvább anyagiság vallása, s kigunyolása mindennek a mi magasabb, szellemibb, erkölcsi és szent. A bölcsészeti történelmében aljas érzékiség, merev egyoldalúság, korlátolt felfogás és éles gúnyoros modor által bélyegzé meg magát ez iskola.

Maga Celsus is ez irányban támadta meg a keresztyén-ség tanát, s körülbelől nem mást akart, mint nevetségessé tenni annak erkölcsi részét. Munkája roszul sikerült élcek gyűjteménye inkább, mint komoly bölcselet s megszegyenítőbb, leverőbb iratot senki sem készíthetett volna ellene, mint az, mely Origenes tolla alól kikerült, mely magára Celsusra is oly hatást gyakorolt, hogy midőn Origenes cáfíratát végig olvasá, ily nyilatkozatra kényszerült: „Elvégre is át kell látnom, hogy oly öreg és komoly férfiúval, mint Origenes nem lehet tréfálni.“ Ezután írta Máte evangéliomának értelmezését s egy magyarázatot a tizenkét próféta könyv felett.

Csendes munkálkodását, az arab egyházakban támadt vallási viták zavarták meg, kérdés támadván a test és lélek halhatatlansága és a feltámadás dogmája felett. E tanvitának nem volt különös vezére, de veszélyessé vált épen azért, mert maga a nép képviselte az új irányu tant. Állíták, hogy a lélek a testtel együtt hal meg és romlik el, valamint a testtel szinte együtt és egyszerre fel is támad. A tanvitázat ér-

dekében gyűlés is volt egybehíva, melyben sikerült Origenesnek a tévértelmet megcáfolni s az egész ügynek ez által véget vetni.

Alig végeztetett be ez ügy, midőn az Elkezaitak vonták magukra Origenes figyelmét, s tették szükségessé föllépését.

Az elkezaitáknak valamint eredetők, úgy tanuk is meglehetősen határozatlan és homályos. Azon történelmi adatok, melyeket közelszervi írók hagytak emlékezetben, részint nem eléggé világosak és alaposak, részint nem oly összhangzatosak, hogy azokból határozott megállapodásra lehetne jutnunk.

Theodoritos bizonyos Elcesai-tól nevezi a szóban levő szektát; míg Epiphanius Elxeus pseudoprophétától származtatja, ki bizonyos áltanokat terjesztett Krisztusról héber alapon, némi keresztyén színezettel. Maga Elxeus vagy Elxai egy isteni ihlettel eltelt egyéniség; bár életében és tanában, melyet hirdetett, nem mutatja magát épenséggel ez állítólagos theopneustia.

Tanának sajátságos és érthetetlen kiindulási pontja van; nélkülözi az erős keresztyén jellemszilárdságot s felállít helyette egy határozatlan, kétszínű tág lelkiismeretet a legtágabb alapon. Állítja nevezetesen, hogy abban még épen semmi bűn nincs, ha valaki üldözés, vagy általában szorult kényszerültségből megtagadja is a Krisztust szájjal, ha szívvvel nem úgy érez. Mely elvet csak kevésbé is alkalmazva az erkölcsi téren, oly bűnöknek lehet okozója, melyek felforgatják a társadalmi és erkölcsi létezést; mily könnyen menthető így az eskütörés, hamis esküvés. satb. A kánoni sorozatban némely iratok nem bírnak hitelességgel, melyek tehát kihagyandók, mint például Pál apostol írása, mely megvesztegettetett. Bizonyos szent könyvet is említ Elxei, mely az égből került, s melyet azok rejtettek el, kik hiszik ugyan, hogy a bűnösök bűnbocsánatot nyer-

nek, de a bűnbocsánat eltérő attól és egészen más, melyet a Krisztus kieszközölt.

Minthogy az elkezaizmus csak a nép közt, nem tudományosan volt képviselve, Origenes különálló munkát nem irt ellenök; inkább csak élő szóval, homiliáiban igyekvők ellenhatni a véleménynek a mint ezt a 80-ik Zsoltár értelmezése is bizonyítja.

És e pontnál Origenes halálos ágyához kell lépniük, hogy lássuk, habár a könyveken által is, mint végződik a nagy élet végső jelenete. Tegyük meg e lépést, ha visszatart is a mély fájdalom, hiszen mint Göthe mondta: „A nagy emberek halála soha sem tanulság nélküli és a megrázó események közt az ember igen hamar tanul és akar tanulni.“

Filep hat évi kormányzása után Decius ült Róma és a keresztyén világ nyakára. Különösen trón elődje iránt engesztelhetlen gyűlölettel viseltetve, szennyes boszújának, a keresztyének ellen támasztott üldözésben, adott kifejezést s jól esett hideg lelkének, ha egy pár meleg kiontott vércsep hullott reá. Az üldözés vészárja tömérdek ártatlan szívet söpört el. S a vész hogy is kerülhetné el a nagy egyéniségeket?.... Origenes is elsodortatott.... Nem kereste, de úgy is mindig várta és dicsőségének vallotta az efféle jutalmat, s elérte azt, mit óhajtott — a vértanúi halált.

Elfogatván, számos hitsorsosával tömlöcbe vettetett, hol miután a kínzásnak minden kigondolható nemét nyugodtan, erős lélekkel, a fájdalom legkisebb jele nélkül kiállotta, megcsigáztatott, s a megbocsátó mosoly, mely embertelen hóhérait — egyik életírója szerint — annyira bosszantá, még akkor is jóságos arcán maradt, midőn a kín alatt szíve végre megszakadt 254. évben 69 éves korában. ¹⁾

¹⁾ Origenes halálának, valamint születésének évszáma nincs tisztában. A különböző feljegyzések közül nem is lehet biztos évszámot adnunk. Föltéve azonban, hogy 185-ben született — mi ellen nem

Hatvan kilenc év! Mily roppant csekélység e szám, ha szemközt állítjuk azon munkák roppant özönével, melyeket Origenes ez idő alatt elvégzett, melyeket ha számba akarunk venni, mint egyik jeles egyháztörténetírónk mondja: a tenger fövényeit kellene megszámolnunk.

Tömérdék és pedig roppant terjedelmű munkái közül, elég legyen itt csak az ugynevezett hexaplat és octaplat felhozunk, melynek szerkesztésénél bámulnunk kell az egybeállító szorgalmát türelmét az egyhangú munkával s a fárasztó szöveg itészetet, mely az oszlopzatokhoz ragasztva van.

Fájdalom, hogy Origenes munkáinak csak kevés részét, s azok közül is némelyeket csak hiányosan birhat korunk.

M.

igen lehet kifogást felhozni — s 69 éves korában végeztetett ki, halála az általunk felvett 254-dik évre esik.

M.

TÁRCA.

A keresztyén vallás és keresztyénség missziója.

(Folytatás).

A protestantizmus pályája mind fejleményét mind irányát tekintve, hasonló az apostoli keresztyénségéhez. Mindkettőnek százados előítéletek, tévgondolkodások romjain áthatolva kellett magát megdicsőíteni; s mindkettő ki volt téve az üldöztetés és hatalom minden fegyverének. Ne értsen senki is félre, mintha a keresztyénséget és protestantizmust két külön lényeknek nyilvánítanók. A protestantizmus és keresztyénség lényege egy. Krisztus a keresztyén vallás örök igéi által az emberiség lelkét a hitetlenség s tudatlanság kétségeiből kiszabadítván, megtanítá rendeltetésére, s az idvesség dolgainak tudására. Irányt és célt mutatott az ámitó valásrendszer bilincsei közül; a protestantizmus pedig a mennyiben ezen irány eltévesztetett, azt helyre hozza: lett tiltakozás magából a megalázott evangyéliomi szellemből származó; megszólalása a porral befedett isteni eszmének s azon követelési jog, melyet az embertől mint lelkes valótól a gonoszság bitorló hatalma végkép soha meg nem tagadhat. A protestantizmus tehát a keresztyénségtől nem külön váló, de vele ugyan egy lényeg; sajátlag ennek küzdő lelke, igazsága és szabadságának zászlóhordozója, mely mindjárt kezdetben mint maga a keresztyénség egykor, ellenállhatlan vonzó erővel ragadta meg a jobb lelkeket; győzött a tudatlanságon s előítéleten; megdöntötte a föld hatalmát, hogy az ég felé szabad legyen az út; megbírkozott a gonoszság hatalmával, kiállott, túlélte minden vereséget és kárhoztatást, s ment dicső útján mint egy égi diadalmas vezér, kezében a szellem fegyverével, ajkán Krisztus és az örök igének szózatával.

A szózatot megismerték a lelkek magokéul, és követték. A szellem tulnyomó erejét látjuk uralkodni; az elnyomott lelkiismeret és szabadság szent joga a Krisztusi alapon követelőleg lép fel, s ezek szent ügyét egybefoglalva, a keresztyén vallás misszióját öleli fel, hogy tovább emelje a protestántizmus. Lehetőleg megfontolt ítéllettételemben az igazságtól sem a magunk sem a más kedvéért eltérni nem akarok. A római katolika egyház, mint még tehetős édes anya szülte a protestántizmust akarva nem akarva; lévén ez mint a természetben, a szellemvilágban is meggátolhatatlan. Nincs okunk, hogy az anya érdemét eltagadjuk. Ő valaha hódított, szeretete melegét híven lángoltatá, de később benső ékességével mitsem törődve elévült, s helyét a hit és lélekszabadság munkálásában, a protestantizmusnak kellett elfoglalnia és betöltenie. Óhajtom, hogy megértessem. Mig a reformáció által megdőbbsent, s egész valójában megrázkódott római egyház; amaz ismeretes tridentinon hozott cikkhelye és határozatai által a keresztyén vallás missziójának emelését, a hit és lélek szabadság szolgálatát magáról nyilvánosan lerázta; s így pusztán felekezeti, önfentartási álláspontra szorítkozott: a protestántizmus mint ifju hős lett hivatva e nagy hiány betöltésére, a lélek- és szellemvilág tökélyesítésének munkálására.

Azt kell immár jeleznünk, mint felelt meg a protestántizmus ezen missziójának ama nevezetes naptól, melyen nevét először kimondták.

Érzem, hogy e felelet mily nehéz, főkép ha számba vesszük a sok s legnagyobb részt méltatlan vádat, mely az ellenoldalról naponként hangosabban és hangosabban nyilatkozik. Ki a protestántizmus iránt, csak némi méltánylással is van, tekintetbe fogja venni azon nehéz körülményeket, melyek közt magát csak kissé is megszilárdítva emelé, emelnie kellett gyöngé vállakkal az isteni igazságok s a lélekszabadság eltiporva talált szent ügyét. Mint Krisztus egy-szerű tana s vallásrendszere: a protestántizmus is maga ellen költé a világ háborgó indulatát, mely életére leselkedett; s mind e mellett is az evangéliomot, az örök ige idévezítő fényét lelkének egész erejével ragyogtatá. És e ragyogás nem kevés ideig tartó tüné-mény, de erős és hatalmas működő erő volt. Megrostálta a polgári s társadalmi eszméket; bírálat alá vette a tudományt s a hit dolgait; tanácsot egyedül Krisztus, s az evangéliom égi ajkairól hallgatva, küzdött, viaskodott minden irányban; megmérte a magában és magán kívüli fegyverek sérelmét. És ha némely árnyait, a mi

az eszmének az egyén maga magávali küzdésétől elválaszthatlan, nem tagadhatjuk is, ha a szabadságban talán nem volt elég szabad, s a tudományban elég határozott: ez épen nem elvi hiány, hanem a még fejletlen elfogult gondolkozásmód, a viszonyok s a működő szemlék tévedése és hibázása.

Hol állott a világ a reformáció előtt, s hol áll a protestántizmus negyedfél százados működése után, elég csak reá mutatnunk. Az e nélküli fejlődés és haladás védelmének érvényeit levágja a Galilei-története. Minden vád mellett is, melyet reá felhozni szoktak, a protestántizmus érdemei nem tagadható. Bármily üldöztetve fejlődött is: hatása mindenütt a gondolatok s társadalmi rétegek legkisebbjén is fényes nyomot hagyott. Altala az evangéliom a világ minden részén hatalom lett; az igazság és lelki szabadság, ha még nem is vivott teljes diadalt mindenütt: kedvesen fogadott vendég; az ég közelebb van, Istenhez mindenki eljuthat, a vágyó szent érzéseknek nem állja semmi útját; a lélek saját ösztönével gondolkodik, s ki meri magát fejezni; a szenvedők és elnyomottak emberi részvétét nem törli össze felekezeti szenvedély; a szeretet mindinkább erősödik; a külön vallásgyakorlatuak egymást minden eltérések mellett is testvéréül tekintik; s mindezekben a szellem szabad és jóltevő működésére a keresztyén vallás azon missziójára ismerünk, melyet a keresztyénség hamuhodásából annak kitörő lángja a protestántizmus lelkébe fogadott, vele és neki élt, s míg ezen rendeltetéshez s munkássághoz hű lesz: mint a hitnek és lelki szabadságnak küzdő bajnoka nem csak fényleni, de boldogítani is fogja az emberiséget.

A protestántizmus ez általános jellemzése után azokról is illik, hogy szóljunk, a melyek bennünk nem helyeselhetők. Valamint amott óhajtottam, itt sem szeretném, ha tisztelt olvasóim félreérteneének. Miként a keresztyénségnek a kezdet és gyanúsítás idején szükséges volt bizonyos hitágazatokban megállapodnia, hogy az emberiség életében mint társadalmi s erkölcsi intézvény megszilárduljon: úgy a protestántizmusnak is, midőn tőle számon kéretett, szükséges volt a szentírásan alapuló hitbeli nézetét és gondolkozását összefoglalni az ugynevezett konfessziókban vagy vallástételekben. Nem jó itt tekintetbe azon kevés rész, mely minden konfesszió nélkül is az evangéliomot vallván a hit alapjául: az egyetemes protestáns egyházhoz tartozik. A konfesszió vagy hitvallás szükséges volt tehát a hitbeli nézet akkori egyesítéséért is, de nem volt minden időkre célja a keresztyén szellem a hit és lélek szabadság tovább fejlődésének akadályául emelkedni fel; sőt inkább míg a lelkek vallásos irányát jelző, s a protes-

táns egyházat mint üldözött s gyanúsított intézvényt a külső fegyver ellen jog szerint megállhatóvá tette; egy lépcső lett, melyről a szabad lelkek tovább s biztos irányban pályázhassanak. Mind e mellett is ha igazak akarunk lenni, a mi fő dolog, meg kell vallanunk, hogy a konfessziók vagy hitvallások értéke az egyetemes protestáns egyházban mai napig sincs tisztába hozva. Nagyön sokan még a gondolkodóbbak közül is bizonyos határ körül veszik azt, melyet tul nem szabad lépni a nélkül, hogy a hitetlenség vádját magunkra ne vonjuk. Ez minden tisztelett el legyen mondva, jelentékeny s meggondolást érdemlő tévedés, mely elébb utóbb a lélekszabadság pályáját s a protestantizmus fő elvét bevágja, s végletében azon utra sodor, melyet a reformációkor elhagytunk, s melyet a Krisztus evangéliomának józan felfogásával soha nem helyeselhetünk. Figyelmet kérek; nem azt mondom én, hogy a konfessziókat kegyeletlenül semmisítsük meg, álljunk el tőle hűtlenül, csak azt, hogy ne tartsuk megdönthetetlen örök érvényű erősség gyanánt; mert én ki merem mondani azon véleményyt, hogy ha minden konfesszió elveszne is, a protestantizmus megmaradna.

A keresztyénség midőn már pár nehéz századon a legterheesebb időt átélte, akkor vonta ki a hitcikkeket az evangéliomból; azután ezen hitcikkekre mint egy erős várba zárkozván, kifelé nem munkált; kárhoztatott, de nem győzte meg a kételkedő nagyobb lelkeket; a szabadság mezejéni harcolástól félvén, csak a kész mellé huzódott, a lelkek hitének nyilvánulását az evangéliomhoz kevésbé, jobbára a megállapított hitcikkelyekhez mérte, s az ezekérti meddő és áldástalan vitatkozásban vesztegeté az erőt, melylyel a hit és vallás fogalmát tisztítva, szélesítve, a lelki szabadság birodalmát is növelnie kellett volna. A keresztyénség életében csaknem annnyi idő elteltével mint a mennyit Isten kegyelméből a Krisztus evangéliomához ragaszkodásából a protestantizmus e napig tul élt: nyert különös partfogást ezen konfesszionális irány, mely magában még menthető volt, de következeiseiben a hit gondolatszabadságát korlátozó, s a valláshoz földi érdeket kötő kevély lelkek és elmék bár nem igazsággali támpontjuk leve... Kérem a tisztelt olvasót nem állapodni meg egyes kitételeken, de a gondolatmenetet kísérni figyelemmel. A protestantizmus jelentékenyebb része mai nap ezen állásponton van. Egy kis körültekintés igazolja állításomat. Élet és tudomány terén az evangéliom bíraltatik, tételei egymással ellentétbe állítatnak, a konfessziókhöz senki nem nyul; az alapot kezdik mozgatni, nem hogy ha a ház nem tetszik, a hiány az épület más részében kerestetnék. Ez minden-

esetre tévedés. Az alapot becsülni kell; s az nem lehet más mint a Jézus Krisztus az evangéliomban, a ki által az ég dicső misszióját mint a keresztyénség, a protestantizmus is, az üldözés napjaiban hordozá leghivebben. Midőn békés napok derengtek reá, mint a harcban kifáradt hős megtér családi tűzhelyéhez: a protestantizmus is visszatért a vallástételekhez, azok mellett nyugodott s állt őrt, és sokszor egy egy felekezetet abban kereste fő érdemét, ha azokhoz elfogultan ragaszkodhaték. Nézzük a nagyobb prot. országokat s a magunk házi körét, nem a hitvallások és cikkelyek hatalma alatt állunk-e, s a szabadságot nem szolgáljuk szabadsággal? Nem szeretném ha a tisztelt közönség félreértene. Én be vallom, hogy egy vagyok a legkisebbek közül, kik e tárgyhoz joggal szólhatnak; de bevallom, miszerint azon meggyőződésben élek, hogy a protestantizmus s a hit s evangéliomi szabadság szent ügyét nem szeretem senkinél is kevésbbé. Azért mint erényeinkre, úgy árnyoldalunkra is az igazság szeretete szerint rá kell mutatnunk. A feljebb említett hitvallásokon nyugovás nem növel, de gyengít, részenkint oltja ki s teszi hideggé azon lángot, melylyel a hit s evangéliomi szabadság mezejét hova tovább világítani s táplálni kell, hogy Krisztus követése, az evangéliom megtartása nem csak gyöngye biztatás szerint, de valódi boldogítson és idvezítsen.

A protestantizmus azon elvből kezdte meg nehéz, de szent munkáját, hogy a lélekszabadságot ellenőrizvén, a keresztyén vallás s az örök ige lehető legtisztább felfogását eszközölje. Ez azon küldetés, melylyel az ég által megbízott; mint a multban inkább, s kevésbbé a jelenben ezen irányban kell, hova tovább nagyobb tért küzdeni a szellemi tökéletesedés és szabadság azon hő vágya, s természetes ösztöne által, mely mindig növelni, szélesbíteni igyekszik birodalmát. Még emlékezetben van talán, ha keveseknél is pár éve egy templomi szónoklatban közlött azon nyilatkozatom, hogy a keresztyén vallás szülte a szabadságot s a szabadság tarrja fenn a keresztyénséget. Ezt alkalmazom a protestantizmusra is. Jól tudom, hogy erre sok ellenvetést tehet, a felületes, megkötött elme; de míg a keresztyén vallás a hit és lélekszabadság alapjául működő lelkeül ismértetik, a protestantizmus mint a mely épen azon érdekért munkál és él: csak úgy tölti bé tisztét, ha az evangéliomi alapról szabadon követi lelke szent sugalmát; a nélkül, hogy kicsinylené részenkénti bírálat alá veszi a hitvallástételeket; épít a lelkek hitbeli szükségének betöltésére, mielőtt rontana; s meggyőz hittel és tudománnyal mielőtt nem helyeslésének határozott szózatát kimondaná. A helyett, hogy e gon-

dolatot tovább folytatván, különös súlyt kérek fektetni a következőkre:

Azt mondják, hogy a protestántizmus egy felekezet. Ám legyen, mondjanak bármit, de mi ne tekintsük magunkat mint egy felekezetet, a melynek csak magáérti önös érdeke van, s a mely, hogy többet ne mondjak, csak a készből él; hanem mint a kik magasabb érzellemmel, a keresztyén vallás, a hit és lelki szabadság egyetemes szent ügyeért élünk és lángolunk.

Való, hogy ezen magasabb szempontbóli mulkálkodás nehéz önmegtagadással jár, s itt minden tetsző fény mint a hajnalpiroslat egy dicső fényvilágban oszlik el; de szerintünk bár legyen érdem az önfentartás s öndicsőségérti küzdés pusztán a felekezetiiség, ha nem mindig, a legtöbbször, elfogult érdekéig törpülne le: ez szegyenítő és elszomorító.

Reméljük, hogy a protestántizmus idáig jutni nem fog. Ez sem célja sem érdeke. De azok után, a melyeket eddig elmondtam, még nem hallgathatok el egy észrevételt. Mi meg szoktuk az evangéliom tételeit, s azon épülő elveinket szenteknek és igazaknak tartani, de meg szoktuk egyszersmind győzhetetleneknek is; s lelkünk előtt dicső ragyogásban él a mult, honnan az ősök vértanúsága szeretve áld, bánkodva int. Az áldás lelket hevítő, az intés komoly és figyelemre méltó.

A keresztyén vallás a mint az evangéliomban megírva van, s az egészen azon és csak azon épülő protestántizmus elvei, igazságai győzhetetlenek, de csak ha értők és mellettök folytonos lángolással küzdünk; ha nem mondjuk elég immár, de a mit, a keresztyén vallás leghősiesb terjesztője: nem hogy elértem volna a célt, vagy hogy tökéletes volnék, hanem igyekezem, hogy ha elérhetném.

Alig van gondolkozó józan elme, a ki a protestántizmus előnyét tagadná, s annak muukája a hit és szellem szabadság érdekében vívott következetes küszködései előtt meg nem hajolna. Elveink eddig sokszor nagy vereségek között bár, de mégis győztek, vérverítékünket a dicsőség fénye csókolta fel; úgy nevezett hőseink, kiket azért szenteknek nyilatkoztatni még sem jutott eszünkbe: mint vezér csillagok ragyognak előttünk.

Talán e tudat a fényes mult dicső teljessége, az a mi a protestántizmus egy részét bizonyos nyugvó állapotba, csaknem tétlenségbe süllyeszté, s a jövő reményeitől a jelen szűkkörü nézetéhez láncolá.

Hallunk méltó panaszt, elveinknek megsértését, térfoglalást saját területünkön. Az ok egy részt a körülményekben, más s talán na-

gyobb részt magunkban van. Kevés az előre vivni és küzdeni vágyó törekvés. A fiu ha nem szerez az apai vagyonhoz, az lassan lassan fogyni, később pedig pusztulni fog. Ha a protestántizmust, bennünket felekezeti ség vezérel, s buzgolkodásunk csak a meglevők oltalmazásáig terjed: félő, hogy a keresztyén vallás eddig emelt misszióját elejtjük, vagy az ellenünk munkáló erő és még mindig tekintélyes hatalom elejteti vélünk. Semmi elv és igazság; a legszentebb is meg nem él, ha meleg kebel nem fogadja be, s érte folytonos lángolással nem működik. Maga az ég sem győzhetett Krisztus nélkül. A keresztyén vallás minden szent és örök elvei dacára elesik, ha lelkes védői mindjárt kezdetben megeléglük a nyert vívmányokat, s hiszik, hogy minden küzdés életre halálra segítő támogatás nélkül is, a mi szent annak győzni kell. Az igazságnak s az örök ígének az egyetemes keresztyénség körében is, még sok ellensége van és sokáig vagy talán minden ha is lesz.

A protestántizmus a tekintély embereitől és imádóitól naponkénti kárhóztatásnak van kitéve, lelkők érzi szellemünk hatását s ajkuk ellentmond; megtagadnak tőlünk mindent csak azt nem tagadhatják meg, hogy vagyunk, s minden kedvők szerinti hiányunk mellett is növekedésben s nem korhadásban. De miért ne ismernők el, hogy vannak közöttünk is gyengék, a hitben erőtlének a kiket a számitásból ki ne feledhetünk.

Valóban mind az elv, mind a társadalmi életterén a keresztyén vallás és emberiség érdekében szükség, hogy mennél több s lángolóbb lelkesedéssel munkálkodjunk. Sok a hitetlenség és romlott erkölcs. Mindkettő képtelenné teszen az igazság szeretetére s Isten kegyelmének elfogadására. A protestántizmus negyedfél százados élete, s munkálkodása után meg nem állapodhatik. Noha az evangéliomot napfényre hozta, s a hitet és lelki szabadságot az emberiség jobb javaival megkedveltette, a kezdet harcai után magára eszmélvén, a hitvallás és felekezeti ség körén tul, neki mint a keresztyén vallás missziójával megbizottnak nagyobb körben kell szántani vetui, hogy hova tovább gazdagabb aratása legyen az égnek, s a hit és evangéliomi szabadságnak.

Ez az én szerény gondolkodásom az örök igaz, s lelki szabadság ügyéért élő és munkáló protestántizmusra nézve. Távol legyen mintha ezzel más keresztyén felekezettől a keresztyén vallás égi küldetésének hordozását megtagadván, az kizárólag magunkénak tulajdonítanám mint némelyek az Isten kegyelmét s az idvesség birhatását. Sem okom, sem lelkem nincs reá, hogy ily igaztalan legyek. De mig

ott a hol, a felekezetiség egyedüli cél; a keresztyén hit és szeretet közösségeinek egy magasabb és nyilvános bevallása nélkül; míg az igazság is átok, ha nem onnan jó a honnan váratik: addig kell, hogy a protestántizmus a keresztyén vallás helyesen felfogott miszsióját, a gondolat- hit, s lélekszabadság ügyének irányvitelét magáénak vallja és ismerje.

És e gondolattal lépünk nem az örök ige és igazságok eddigi győzelmén megnyugvó, hanem az azt felső s annak a szent lelkesülés minden hatalmával hiveket térítő diadalt vivó mezőre. Nekünk nem kell pirító színléshez folyamodnunk; mi a Krisztus evangyéliomával a lelki szabadság igéjével járhatunk a nép előtt templomban, házukban és az ő házaikban.

A protestántizmus nem az uralkodásban és tekintélyben magával eltelt, de a küzdésben fáradhatatlan vitézkedő része és lelke Krisztus anyaszentegyházának. Mi Krisztus és az örök igazság eszméinek minél tisztább, igazabb s boldogítóbb elterjedéséért lélekszünk, s szellemi fegyverrel harcolunk s ha győzünk egykoron az a győzelem nem a miénk, de a keresztyén vallás miszsiójának célhoz jutása, az ég dicső győzedelme lesz.

Még messze ez idő. Erős és sok fegyverrel rendelkezik az ellenálló hatalom. A helyett, hogy azt kicsinylenők: a lélek feláldozó hitével s folytonos lángolásával kell erejét hatástalanná tenni. Küzdeni nemesen mint a hős szokott. Kinemfáradni türelemben, és várásban mint a böles és szerető lélek; erősíteni az evangyéliom hatalmát a tudományban és szívekben, hogy azt onnan semmi vihar, titkos és nyilván való ellenműködés ki ne törhesse, s minket a protestántizmust az örök igazság s az evangyéliomi hit lelki meggyőződés, s tudomány és életbeni szabadság terjesztése mezejéről, sem közelben sem távolban le ne sodorhasson.

Mielőtt bezárnám e figyelmet kérő észrevételeket, szabad legyen kifejeznem azon reményt, hogy a kikért tettem: azokkal együtt a miért: meg fogják érteni. A keresztyén vallás dicső miszsióját a középkori keresztyénség ama nagy megfélemezése után, a protestántizmus kezébe tette le a gondviselés; ide gyűlt, s ebben összpontosult a szellemi küzdő erő, hogy ez készítse az utat a hit és lélek szabadságának a szeretet mennyiségében összeoldvadó országa felé. Mint a múltban az elődök tettek, a jelenben a jelenvalóknak is ezt kell munkálni a hit szeretetével, s a hivatás komolyságával. Védjük az igazat a Krisztus és lélek szent joga szerint valót, mert ennek minden korban volt és lesz szüksége védelemre. Álljunk őrt az igaz fe-

lett, midőn felettünk az ellenség őrt áll. Az evangéliomot, Isten lélekben, igazságban a szabadság örök törvénye szerinti imádását, protestánságunk belső és külső lételetét fentartó elősegítő intézkedésinket, ne csak hidegen valljuk, de a hitnek hathatós lángoló szerelmével kedveltessük meg. Az égi küldetés, melyet a protestántizmus eddig annyi áldozatokkal hordozott, így lesz általunk betöltve, s küzdéseiben, harcaiban a szellemet az örök jó diadalát elővivő munkálkodásunk: Istennek helybenhagyásával megkoronázva. **Czelder Márton.**

Az öt szabad királyi város — Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kiszseben — keresztyén tanának vallástétele.

Tartalom: I. Istenről. II. A teremtésről. III. A bűnről. IV. A megtestesülésről. V. A megigazulásról VI. A hitről. VII. A jó cselekedetekről. VIII. Az egyházról. IX. A keresztyénségről. X. Az urvacsoráról. XI. A gyónásról. XII. A bűnbánatról. XIII. A sákramentomokkal való élésről. XIV. Az egyházi szolgákról. XV. A szertartásokról. XVI. A polgári dolgokról. XVII. A házasságról XVIII. A holtak feltámadásáról. XIX. A szabad akaratról. XX. A segélyül hívásról.

I. Istenről.

Tanítjuk és hiszszük, hogy a mi urunk Istenünk egy, jó, igaz, örök és végetlen; az Ur egy: mindazáltal hatalmas-, dicsősége-, s örökkévalóságának három megkülönböztetett személyét hiszszük u. m. Atyát, fiut, és szent lelket stb. Deut. VI. a mint az isteni személyek megkülönböztetéséről tanít Máté utolsó része 19. v. „megkeresztelvén őket atyának, fiunak és szent léleknek nevében.“

II. A teremtésről.

Tanítjuk és hiszszük, hogy ugyan azon Isten, ki lényegében egy, személyében hármias, mindeneket teremtett, és a ki ezen felül a teremtett s létező dolgokat fentartja s igazgatja, és hogy eredetileg mindent igen jól teremtett, mint irva van Gen. I. „megtekintte Isten mindeneket a melyeket teremtett, és minden igen jól vala;“ de a sátán (lucifer) az ő társaival meggyalázta azokat (degenerat) és az embert magával ugyan azon engedelmetlenségre vonta*), honnan minden rossz eredetét veszi. Gen: III. 6. „Isten

*) A kézirat itt az inobedientia helyett obedientia-t használ.

pedig a bűn miatt megátkozá a földet stb.“ A bűn miatt jött a halál a világra, s Rom. V. „így minden csapás a bűnöknek büntetése.“

III. A bűnről.

Tanítjuk és hiszszük, hogy első szüléink kezdetben igazak voltak, elesésükkel pedig igazságokat elvesztettek, minden embereket pedig igazságtalanságban és bűnben nemzettek, — mely örök halálra méltó — s melyből önjajuk által nem szabadulhatnak az 51. zs. 7. v. szerint „íme én álnokságban fogantattam, és az én anyám bűnben melengetett engemet az ő méhében,“ — és Gen. 5. 8. „az ember szívének gondolatja gonosz az ő ifjuságától fogva.“

IV. A megtestesülésről.

Tanítjuk és hiszszük, hogy a középső isteni személy, ki az írásban most igének, majd Istenfiának hivatik, valódi emberi testet vett magára a szeplőtlen szűztől (veram carnem humanam ex utero intactae virginis sumsisse), és igazán mint Isten és ember — egy személyben szűztől született Ezsaiás jóslata szerint VII: 14: „íme egy szeplőtlen szűz fogad az ő méhében, és szül fiat, és nevezi annak nevét Emmanuelnek,“ és 1. János II: 2. „ő a mi bűneinkért engesztelő áldozat, nem csak a mi bűneinkért, hanem az egész világ bűneiért is.“ Esaias 53: 6. Az Ur mindnyájunknak álnokságát ő reá vetette,“ és 1. Ján. 1: „imhol az Istennek báránya, ki eltörli a világnak bűneit.“ II. Kor. 5. Mindenekért meghalt; de harmadnapra feltámadván, halála által igazságot szerzett, mely Isten előtt nekünk tulajdoníttatik. Róm. IV: 25. „Ki a mi bűneinkért halálra adatott, és feltámadott a mi megigazulásunkért,“ — a ki felment mennybe és onnan léssen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat, — az apostoli hitforma szerint, s ki az angyalok bizonyága szerint aként fog eljönni, miként oda felvitetett.

V. A megigazulásról.

„És mivelhogy Istennek az ő fiát az egész világ bűneiért kellett adnia, tanítjuk és hiszszük, hogy senki sem nyerhet tetszést Isten előtt öntereje és munkái által, sem megigazulást, mely áll Istennek ítéletében. — Megigazulást önjajuk nélkül kegyelemből nyerhetni, ha megutálva a bűnt, hiszszünk a Krisztusba, hogy egyetlen, a kereszten véghez vitt áldozatával, az atya megengesztelődött mind azokhoz, a kik ezen közbenjárónak egyenesen könyörületességébe vetett hithez menekülnek.

giunt), a kik tehát ezen hittel birnak, birják bűneik bocsánatát is, és a nem igazaktól különválasztatnak. Rom. III: 23—24: Mert mindennek vétkeztenek... megigazulnak pedig ingyen Istennek kegyelméből, a Jézus Krisztusban lett váltságnak általa.“

VI. A hitről.

A hit pedig, melylyel annyi jótéteményeket elsajátítottunk (quia*) tanta beneficia apprehendimus), nem valamely emberi munka vagy ismeret, mely a gonoszok és rossz szellemekben is létezhetik (non est humanum aliquod opus, aut notitia quae etiam in impiis et daemonibus existere potest), hanem a szent lélek ajándoka, melyet úgy nyerünk, oly szolgálat és intézmény (ministerium et institutum), melyben hangzik a tiszta tudomány (in quo sonat pura doctrina) az evangélium és a sákramentumok kiszolgáltatnak, mely szolgálat által a szent lélek tevékeny az ellen nem szegülő, sőt engedelmeskedő hallgatókban. Ezen szolgálatban Pál Róm. XVIII. szerint „a hit hallásból vagyon, a hallás pedig az Istennek ígéje által.“

VII. A jó cselekedetekről.

Mindazáltal a hitet nem úgy tanítjuk, mintha jó cselekedeteket nem kellene cselekedni; mert a hívőknek szükségképen jó lelkiismeretőknek kell lenniök, melylyel nem birnak azok, a kik Isten parancsa ellenére készakarva oda vetik magokat, s ellen nem szegülnek vágyaiknak. „Mert nem a testnek vagyunk adósak, hogy a test szerint éljünk“ — mint Róma VIII: 12. írva van, — hanem megszabadítva az ördög országából, át vagyunk vitetve Istennek országába, translati in regnum Dei) már ezen Urnak kell szolgálnunk, az ő akarátának engedelmeskednünk. De tanítjuk azt is, hogy ezen új engedelmességtől nem kell reménylenünk, mintha ez által érdemelnők ki a bűnök bocsánatát. Istennek ítéletei, az igazság és életről előttünk nem nyilvánvalók (Iustitia et vita coram Deo manifesta non est). — Az Urnak ítéletéről — midőn valamit cselekedtetek, — ezt mondjátok: „haszontalan szolgák vagyunk“ — és „kegyelemből tartattatok meg hitnek általa, és nem ti tőletek vagyon; mert Istennek ajándoka ez, hogy senki ne kérkedjék.“ Gal. II: 16.

VIII. Az egyházról.

Tanítjuk továbbá és hiszszük, hogy egy közönséges vagy egyetemes egyház világ kezdetétől fogva volt, mindig leszen, és örökké megmarad, jól lehet néha sok tévelyektől (erroribus obscuratus) el-

*) „Quia“ kétségkívül tollhiba, e helyett „qua.“

Sárospataki Füzetek II.

homályosított); és valljuk, hogy ez nem helyhez, nem személyekhez, nem emberi szertartások s intézményekhez köttetett, hanem egyedül Istennek ígéje és a sákramentomokhoz, János X: 16. szerint „az én juhaim az én szómat hallják“ — miként az Atya parancsolta a II. Zsolt. 12. v. „csókolgassátok a fiut“ — és Máté XVII: 5. „őt hallgassátok!“ és Ján XIV. „a ki engemet szeret, az én parancsolatimat megtartja, az én atyám is szereti azt, és ahoz megyünk, és annál maradunk.“ — Az egyház testileg a polgári társaságból gyűjtetett, mindazáltal a vallásban semmi más főt nem ismer, hanem csak a Krisztust. Ezekh. és Kol. 1. Mindazáltal nem mestereket és urakat állított Isten azok közé, a kik neki szolgálnak ígével és sákramentomokkal, hanem lelkészeket is (neque tamen magistros ac Dominos, sed ministros constituit Deus in medio eorum, qui serviunt ei verbo et sacramentis); elég tehát, hogy ha az egyház kiváltképen bírja az igaz tudományt és a sákramentomokkal való igazán élést, habár az emberi erőiben valami különbség van is (etiamsi aliqua est, in humanis viribus, dissimilitudo). — És végre: ámbár az egyházat azok képezik valódiilag, a kik szentek s igazak és a szent lélek által kormányoztatnak, mindazáltal az egyháznak külsőleg a gonoszok is tagai, a kik ezen társulatban az Istennek ígéje által a tanban a sákramentomokkal való élésben valami módon megegyeznek. II. Tim. II: 2. „a nagy házban pedig fa és cserép edények is vannak.“ Ennélfogva a szent lélek még a gonosz egyházi szolgálók szolgálata által is tevékeny, ha az ígét és a sákramentomokat meg nem vesztegeti, így használt Júdásnak szolgálata sokaknak.

IX. A keresztségről.

Tanítjuk és hiszszük, hogy az emberek a szent keresztség által — akár mint gyermekek, akár mint serdültek — keresztteltessenek meg, az egyházba kebeleztetnek be, és bűnbocsánatot nyernek, igazán megtisztíttatnak mintha semmi bűnök nem volna, és a kereszteleknél a bűnök gyűlölete, s a Krisztusba vetett hit megmarad, mintha bűnbocsánatot nyert volna, a ki hitt és megkereszteltetett

X. Az Urvacsorájáról.

Az Urvacsoráról tanítjuk és hiszszük, hogy abban az Urnak szűztől született és a kereszten szenvedett igaz testét és vérének veszi az egyház; mert azt mondja az Ur: „ez az én testem, mely tinektek adatik!“ stb. Az egy közönséges vacsorát vagy misét (unam que communem coenam sive missam) a mint hívják, gyakoroljuk bármely

ünnepen, adjuk egyeseknek, vagy többeknek, a kik a papnak hitők-ről igazán számot adnak (*qui veram sacerdoti rationem fidei sint red-dentes*) élők megjobbítását ígérik, s annak vigasztalását, föloldozá-sát, és hitőknek a szent sákramentomokkal való megerősíttetését kérik; mert az ég és föld Ura parancsolja a sákramentomokkal való helyesen élést, s parancsolja azt mindeneknek (*jubet enim Do-minus coeli ac terrae integro uti sacramento, idque mandatum dat omnibus*) és Pál is ajánlja a korintusiaknál a sákramentomokkal való élést az egész egyháznak.

XI. A gyónásról.

A magán gyónást (*privatam confessionem*) bizonyos okok miatt általában fentartjuk, 1.) azért: hogy a kiképzetlenek (*rudes*) meg-vizsgáltassanak és oktattassanak 2.) Hogy azok, kiknek különösen za-vart lelkiismeretök Istennek ígéjéből vigasztalást nyerjenek. 3.) Hogy az egyenkénti feloldozás által a sákramentomokban különöbben részesüljenek.

XII. A bűnbánatról.

Továbbá szüntelen sürgetjük a bűnbánatot, mint a mely nélkül sem belépni nem lehet az egyházba, sem belépve állhatatosan megma-radni, a honnan: szomorúsággal tölti el Istennek haragja a bűnbá-nók sziveit, leleplezvén bűneiket, melyek miatt örök halált szenved-nének; de mivel az evangéliomi hittel elteltek, a Kiszтус érdeme és elégtételeért sziveik a remegéstől megmenekülnek az atyának irgal-mába vetett bizalom által, mely irgalmat Krisztus megnyert minden bűnbánattevők és nevőbe hívők részére.

XIII. A sákramentomokkal való élésről.

A sákramentomokról — ámbár azok Krisztustól szereztettek, — nem tartjuk azt, hogy azok a keresztyének és a nem keresztyé-nek között különbséget tennének, hanem csak azt, hogy azok irányuk-ban az isteni akarat pecségei legyenek. Arra kell törekedniök minden egyeseknek, hogy bennök az isteni szövetség létre jöjjön, és a hit megerősödjék, s ha a szilárd hit megvan, Isten szövetsége és bocsá-nata is megmarad a sákramentomokkal való élésben, sőt ezek — Pál bizonyossága szerint, enyhítendik az ítéletet.

XIV. Az egyházi szolgákról.

Tanítjuk, hogy senkinek sem szabad nyilvános tanítással fog-lalkoznia az egyházban, ugy szinte a sákramentomok kiszolgáltatá-

sával sem, hanem ha törvényesen meghivatott legyen az egyháztól, s a hivek és tanultaktól — Istennek tapasztalt szolgálói előtt — megpróbáltatott, és a régi egyház szokása szerint az egyházi rendbe felvételre.

XV. A szertartásokról.

Azon szertartásokat mind megtartjuk az egyházban, mind pedig megtartandóknak véljük, melyek az egyházi szolgálatot ékítik, és a melyeket jó lelkiismerettel megtarthatunk, ilyenek több ünnep, éneklések és szent felolvasások, s szónoklatok, s a kiszolgáltató Urvaesora járulécai: ugyanis az egyházi szolgálóknak bizonyos ruhái, és sok mások; azonban a melyek vétek nélkül mellőzhetők, helyesen és eléggé mellőztetnek az egyházakban; mindazáltal azon intézményeket, melyek az egyházi szolgálatot ékesítik, szorgosan fentartandjuk.

XVI. A polgári dolgokról.

A közhatóságokat, a dolgok tulajdonjogát biztosító törvényszékeket, más törvény- és igazság szerinti dolgokat helyeslünk, mint Istennek jó rendeléseit, a melyeket az evangéliom nem csak nem kárhoztat, hanem mind erősít, és mind Isten szerint valókat tiszteletben tartatni parancsol.

XVII. A házasságról.

Ugy véljük, hogy a házasság mind isteni intézkedés, mind a kárhozatos és hasztalan kéjelgés meggátlója, azok között kötendő, kik a szűzies tisztaság ajándékával nem bírnak; mert a bujáknak nincs részük Isten országában.

XVIII. A holtak föltámadásáról.

Hiszszük a holtak föltámadását, úgy az igazak, mint a nem igazakét, a kik a legbizonyosabban meg fognak ítéltetni, a midőn a kegyesek örök jutalmat, az istentelenek örök büntetést fognak nyerni.

XIX. Szabad akaratról.

Állítjuk, hogy első szüleink előbb szabad akarattal birtak, miként az angyalok, kik még el nem estek; de az eset után elvesz-

tették szabadságokat, úgy szinte más ajándokokat is a romlatlan névvel együtt, úgy hogy a földi dolgokban alig van más szabadságunk, mint csupan csak választani, hogy e vagy ama szinnel ruházkodjunk, ez vagy amaz étellel táplálkozunk, becsületesen éljünk, a botrányokat kerüljük, életünket a tizparancs szerint kormányozzuk. — Ámbár ezen akarat ritkán gátoltatik, de Isten félelmet, hitet, szeretetet nem adhat, sem azt, hogy higgyünk az Evangéliomba. „Senki sem ismeri a fiut, hanemha az Atya, és senki sem ismeri az Atyát, hanemha a fiu, és a kinek meg akarja jelenteni a fiu.“ — Ugyan csak: „senki sem jó hozzám, hanem ha az Atya vonandja.“

XX. A segélyül hívásról.

Tanítjuk, hogy az elhunyt szentek mindenki dicséretére méltók, mint a kik előttünk világotak a tanban és sok jeles példáikkal; egyébiránt hogy segélyül hivandók lennének általunk, abban meggátol bennünket nem csak az, hogy arra nézve Istennek semmi parancsa nincs, hanem még az is, hogy az első és második parancs által attól valóban eltiltatunk. „Ne legyenek te neked idegen Isteneid.“ stb. Ugyancsak: „a te Uradnak Istenednek nevét hiába fel ne vegyed.“ — A szentek segélyül hívása (a kézirat itt olvashatlan).

K. K.

Egyháztörténelmi emlékek Zürich városa könyvtárából.

„A Séllyei-Album“ folytatása.

7.) Psalm. 4, 7. Signatum est super nos lumen vultus tui Domine, dedisti laetitiam in corde meo.

Multum Venerando Carisso atque Doctissimo Viro, Domino Stephano Sellyei confessori Jesu Christi constantissimo, Socio afflictionum dilectissimo, scribebat Steph. Ladmóci Eccl. Serkeiensis M. T. qui nuper venit ex afflictione Buccariensi durissima. Tiguri Helv. Anno 1676. Die 19. Juli.

Symb. Pietas ad omnia utilis. I. Tim. 4, 8.

8.) Philip. 1, 21. *Ἐποὶ γὰρ τὸ ζῆν ἡμεῖς, καὶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος.*
Venerando ac Dostissimo Viro, Domino Stephano Sellyei, Servo

Jesu Christi, calamitatumque pro ipsius nomine latarum, socio constantissimo, animo sincero apposuit Francisc. Foris Otroko csi, afflictionum Christi consors, tum in vinculis carcerum et Triremium, tum in exilio.

Tiguri, die 17. Julii An. 1676.

9.) Patientia Vincit omnia.

Antidotus vitae patientia sola malorum
 Victrix; si bene vis vivere, disce pati.
 Velle pati pietas magna est, patientia, quid jam?
 Svavis odor domino, victima svavis erit.

In haec paucula calente crena adjecit consocio suo . . . .
 . . calamitatumque participi Viro praeclarissimo, Reverendo ac Doctissimo D. Stephano Sellyei, olim Pastori Papensi vigilantissimo et Eccl. Superat. meritissimo, nunc autem pro Christi testimonio Exuli, Nicolaus Leporinus V. D. M. Poleariensis etiam exulans. Tiguri, die 19. Julii A. 1676.

10.) Az egészből csak e név olvasható: Johannes Rudolphus Gygerus..... Tigurinus.

10.) Christo fide tuum fac munus, alacriter ora,
 Ipse, quod expediet, scit facietque Deus.

Clarissimo ac doctissimo Duo Stephano Sellyei, Servo Jesu Christi in sua pace vigilantissimo, apud fideles Jesu Christi Papenses sui memoriam relinquit Joannes Jabloncai olim in superiori Hungaria apud Bejenses Minister, post pro testimonio Jesu in carceribus et triremibus captivus, nunc exul in oris Helvetiorum.

Tiguri, 1676, Jul. 27. A.

12.) Apoc. 7, 14. Dixit Dominus: Hi sunt, qui venerunt de tribulatione magna, et laverunt stolas suas et dealbarunt eas in sanguine Agni.

Admodum Reverendo ac Clarissimo Viro Dno Stephano Sellyei servo Jesu Christi vigilantissimo, constantissimo in grati animi et

amicitiae perpetuam memoriam lubens adjecit Michael Szalóci, olim pastor Ecclesiae Reform. Lubogyensis (?) indignus, nunc pro Christi testimonio et bona conscientia Exul.

Tiguri, die 18. Jul. 1676, In aedibus Excellētissimi D. Joh. Lavateri, philosoph. Profess. hospitis sui liberalissimi. (Ez utolsó két sor más kéz írása.)

13.) Exod. 15, 13. Dux fuisti Domine in misericordia tua, populo quem redimisti, portasti eum in fortitudine tua ad habitaculum Sanctum tuum.

Ducis hujus-Coelestis fidelitatem, expertus est una mecum et aliis suae calamitatis, afflictionis nec non durissimorum dirissimorumque vinculorum consortibus, Venerandus, Clarissimus et Doctissimus Dnus Stephanus Sellyei, Ecel. Papensis Reformatae Pastor fidelissimus, Ecclesiarum circumjacentium Superintendens dignissimus, commendatissimusque quando post concatenatas Neapolitanarum Triremium vexationes, per DUCEM HUNC clementer eliberatus. In cujus facti perpetuam memoriam et celebrationem, placuit mihi Nicolao Bugany Pastori Ecel. Gömöriensis A. C. indigno, hac pauca apponere Viro supra nominato, Tiguri, die 3. April. Anno 1677.

14.) Itt ismét egy olvashatlan emléklap következik, melynek csak ezen szava érthető: immanuel!

15.) Vincit, qui pro luce, Deo duce, sub cruce pugnat.
Symb. Propitia trinitas mea haereditas.

Reverendo ac Clarissimo Domino Stephano Sellyei V. D. M. vigilantissimo antehac Ecclesiae Ref. Papensis ut antistiti, ita vicinarum hisque adjunctarum Ecclesiarum Superintendenti meritissimo Pro testimonio Jesu Christi bonaque conscientia diras et duras carcerum Triremiumque atque exiliorum molestias sufferenti haec breviter subicere voluit Samuel P. Tatai.

Tiguri Helvetiorum, Anno 1677. die 5. Mensis Martii. Stilo novo.

**Nyári István a gyöngyösi mindkét felekezetű
evangelikusoknak temetőt ad; jun. 25. 1626.**

Mi az tekintetes és nagyságos bedeghi Nyáry István urunk ő nagyságának jámbor szolgája, Diósgyőr várának fő tisztartója Zoltán

Farkas és az tekintetes és nagyságos Drugeth Homonnay János urunknak ő nagyságának erre rendeltetett és biztatott embere avagy jó akarója, ugymint Buják végvárának mostani fő kapitánya, a vitézlő és nemzetes Chyomapy János uraiméknak ez felől megnevezett váraknak reánk biztatott plenipotentiából adatott hatalomból engedünk Gyöngyös városában a keresztényeknek temetésére és temető helyére, minthogy elegendő temető helyek nem volt, a Jezsuiták utcájában egy darab puszta helyt, a mely puszta hely ő nagyságaé volt s nem másé. Azért hagyjuk és parancsoljuk, hogy senki ebben azokat az ő nagysága jobbágyit, mint az augustana confesión kik vagynak, s mind pedig a calvinista hűtön valókat senki ne merészeljen háborgatni az ő nagysága földében. Tinektek is pedig hagyjuk és parancsoljuk, hogy mind járást mind egyetemben bekerítéseket és ott temessétek egymást. Ha pediglen valaki megháborít, találjátok meg az uratokat is, kétség nélkül elhigyjétek, mindenek ellen megoltalmaz benneteket. Datum in arce Buják die 25. jun. anno 1626.

Idem qui supra.

(L. S.)

(Másolatból a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában).

Közli. Garády.

Nyáryak gyöngyösi malomrészöket az ottani protestáns gyülekezetnek és iskolának engedik át; mart. 17. 1621.

Nos Stephanus Nyáry de Bedegh, serenissimi electi regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae regis, Transylvaniae principis ac sisulorum comitis, arcisque ac praesidii kállóiensis supremus capitaneus etc.

Az gyöngyösi keresztény jobbágyink találának meg bennünket, mutatván az mi istenben üdvözült atyáinknak és Török Istvának pecsétekkel és kezek írásával megerősített leveleket, a melyben ő kegyelmek Gyöngyös városában a mézsárszéknél való malombéli részeket adtak és donáltak volt az ott való keresztény predikátorsághoz és keresztény scholához, kérvén azon bennünket, hogy az mi atyáinknak és bátyáinknak kegyes adományát az Gyöngyös városában lévő keresztény predikátorsághoz és scholához denuo adnók és confirmálnók. Mely ő kéréseket (mivel hogy isten tisztességére néző dolog, és mi is az kereszténységnek előmozdításában

inkább igyekezzünk, hogy nem mint ellene) méltónak étéljük lenni. Azért mi is ugyanazon malom részt, melyet ez előtt Langh Pál maradéki birtának, isten tisztességéhez való jó akaratunkból és szeretetünkől adtuk és engedjük az Gyöngyös városában lévő keresztény predikátorsághoz és scholához ily okon, hogy valamig abban az Gyöngyös városában az kereszténység fenáll, örökkön örökké oda szolgáltatassék az a malomrész, mely malomrész vagyon ugyanazon városban az mészárszéknél való malomban. Ennek nagyobb bizonyosságára és örökké való megmaradására adtuk ez pecsétes levelünket kezünk írásával megerősítvén. Actum Cassoviae 17. die mensis martii anno domini 1621.

Stephanus Nyáry

(L. S.)

(Másolatból a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában).

Nicolaus Nyáry (L. S.)

Nyáry Borbála (L. S.)

Közli Garády.

Gróf Forgács Simon a gyöngyösi protestáns papokat fölmenteti az úri adó alól; jun. 28. 1591.

Nos Simon Forgács de Gymes, pincernarum regalium magister per regnum Hungariae et consiliarius sacrae caesariae majestatis. Akarjuk jelenteni ez mi leveleinknek rendiben, hogy az mi gyöngyösi jámbor keresztény jobbágynak több jámbor ott való keztényekkel építettek egy-házat az mi részünkbéli jobbágy helyen, kinek esztendő által való adaja volna 99. pénz. Alkos azért és méltó, hogy az egyházi rendnek kiváltképen oltalommal és segítséggel legyenek, tetszik minékünk, hogy az egyházi keresztény rendnek épített ház eximáljuk az adó fizetéstől. Annakokáért megengedjük, hogy az adófizető házak köziben ne számláltassék, hanem szabados ház legyen mitőlünk, úgy mint predikátorsághoz épített hely és ház; ennek bizonyosságára adtuk ez mi pecsétes levelünket. Datum in arce Ohod vigesima octava die junii anno 1501.

Forgács Simon m. p.

(Másolatból a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában.)

Közli Garády.

Homonnay István a gyöngyösi protestánsoknak egy házat ad; sept. 19. 1586.

Mi Homonnay István Zemplén és Ungvár vármegyéknek főispánya adjuk mindeneknek tudtásokra ez mi levelünknek rendi-

ben, hogy jövének mi előnkben az gyöngyösi jobbágyink, könyörög-
vén azon, hogy azt a házat, melyet Boza Pap házának hínak, ki
vagyon az mi földünkön ugyan ott Gyöngyösön, mely ház vagyon
az plebánus háza mellett, azt engednénk az keresztény predikáto-
roknak, hogy minden hozzá tartozó örökségekkel birhatnák. Azért
megtekéntvén előszer isten tisztességének és az anyaszentegyháznak
épületit. adtuk mi azt az fölül megnevezett Boza Pap házat minden
hozzá tartozó örökségekkel egyetemben az mostani és az után való
keresztény predikátoroknak, kik lennének lakó helyekre, hogy senki
őket az felül megnevezett házban és ahoz tartozó örökségben ne há-
borgathassa. Kirül mi kezünk irását és pecsétet levelünket adtuk.
Isten velünk. Iratott Szinnán 19. sept. 1586-

Homonnay István m. p.

(Másolatból a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában).

Közli Garády.

Sárospatak. Március. 1866.

Főiskolánk ifjuságának mindenesetre érettségi bizonyítványa
azon egyesületek felállítása, melyek által szellemi és anyagi érde-
keit emelni, biztosítani törekszik. Ez egyletek között nemcsak régi-
sége, de a benne és általa létrejött szellemi haszonnál fogva a leg-
felmentékenyebb az önképző társulat, melynek több évtizedes történe-
tét vázolni nem leend érdektelen.

Jókor belátták Pozsony, Soprony, Nagy-Enyed, hogy az ön-
képző körök az iskolai nevelés egyoldalúságát az aktiv szellemi ké-
pesség hatványozása által mily áldásosan egészítik ki, nem késtek
azért ily egyleteket alakítani. Patak azonban egész 1832. Maj 20-áig
semmit sem tett. Ekkor 46 lelkes ifju „Sárospataki ifju egyesület“
név alatt szintén életre hívott egy társulatot, melynek ez időben tag-
jai voltak Szemere Bertalan, ki idehagyva az iskolát a külélettel
köté össze a társulatot s a nagy Kölcsey rokonszenvét szerzé meg
számára; továbbá Szathmáry Király Pál, Szeremlei Gábor, War-
gha János és többen. Május 23-án már Nyíri István. társ. t. Majo-
ros Endre elnökké választatott s a társulat megkezdé működését,
mely oly arányban növekedett, hogy két év mulva (1834 jul. 13.)
kijöhetett a „Parthenon“ I-ső kötete mit csakhamar követett a II-ik
kötet is. Már ekkor Erdélyi János és Kazinczy Gábor is tagja volt
az egyletnek; ez utóbbi 1835. szept. 13-án hagyta azt el, midőn

addig elfoglalt titkári helyére Szathmáry Király György választatott. Majd szélesbedtek a társulat összeköttetései; több hasonló irányu egyület lépett cserebírálati viszonyba, 1841-ben pedig meghívá Szeremley Gábort egyik elnökeül és 1842-ben megülték 10 éves fenállásának emlékét, sőt még ez évben egy „Nincs többé unalom” című folyóiratot is hozott létre.

1842-ben „Főiskolai szépműegylet” nevet vett fel. Azonban az új név nem hozott létre új tüzet, eleveniséget, nem öntött életet a társaságba, pangásnak indult ez s dacára elnöke a derék Majoros intéseinek, haladt enyészete felé. Szept. 10. 1843. Szeremley Gábor lemondott a társelnökségről s helyette Pálkövi Antal választatott meg. Majoros aztán új elnöktársával minden lehető módot felhasznált a társulatot tespedéséből fölébreszteni; de bár jeles tagjai — mint Orbán József, Pásztor Dániel, Árvai József, Tompa Mihály — sokat s lángoló buzgalommal munkáltak az együletért, a többség közönyös maradt. Ez időtájban szokásba jött, hogy kiki maga olvassa fel művét, így olvasá aztán 1844. febr. 24-én Tompa „Csörsz árka” című munkáját. Nov. 30-án ismét egy irott lapot indítottak meg „Üstökös” cím alatt; azonban az egylet megmentésére irányzott mindezen törekvések sikertelenek voltak s a jegyzőkönyv szavai így rekesztik be a társulat e korszakának történetét: „az 1832-dik évben alakult „Sárospataki ifju egyesület 1845 évben megszűnván működni, mai napon, az az 1855-dik év febr. 25-én Önképző-társulat nevet vett fel s működését ujjalag megkezdé.”

Elnökei lettek ez új időszakban Pálkövi Antal s Finkei Pál. Tagjai közt több tehetséges ifju volt, mint Fejes István, Czelder Márton és a t., de úgy látszik nem volt köztük egyetértés s a többségnek a rendszeretés se volt tulajdona, legalább a jegyzőkönyvből az látszik ki, csakhamar meg is szűnt, a miről így ír Draskóczy Gábor az emlékkönyv első lapján: „a társulat 1857. évben megbukván, az akkori titkár hanyagsága miatt, én mint azon társulatnak egy (akkor ugyan távollevő) tagja az emlékkönyvet kezemhez vettem és a perséttel és titkári jegyzőkönyvvel a főiskola könyvtárába tettem.”

Azonban ily nemes célzatu s főiskolánkra nézve annyira szükségessé vált egylet nem maradhatott sokáig eltemetve. 1861. szeptemberében több lelkes ifju ismét megalakíta egy kis köztársaságot a legnagyobb szabadság alapján, s hogy még a konzul se hiányozzék-megválasztotta elnökévé Dr. Heiszler Józsefet a hittanárok egyikét, ki nek jelenléte elég kezesség volt: „ne quid respublica detrimenti cape-ret.” Az új elnök magas szellemének irányadó munkásságával három

évig kormányozta a társulatot, s ez idő alatt anyagi oldalról is igyekezett azt biztosítani, szinte az ő fáradozásainak sikerült oly működésre buzdítani az együletet, hogy lehetővé lett egy „Emlékkönyv“ kiadása. Az egyület szellemét Finkey József, Szinyei Gerzson tanárok, kik az elnökségben egymást követték, szinte fentartották élénkségében; pályadíjak tüzetek ki a tagok szellemi képességének növelése végett, s mindig a legszebb sikerrel. Ez évben következő kérdések vannak kitűzve 1) Egyházi beszédre 10 frt. 2) Arany „Katalin“ cz. műve feletti szépirodalmi tanulmányra a Prófét-alapítványból 12 frt. 3) A prózai és költői irány jellemzőbb sajátosságainak feltüntetésére 21 és 15 frt kettős díj. 5) egy beszélyre 15 frt. 5.) költői elbeszélésre 10 frt és 6) egy történet-bölcsészeti értekezésre Róma emelkedése s hanyatlásáról 16 frtot. Ezekhez járult még Katinszky János beregszászi tanár s részben a pataki gymn. VII. osztálya által alapított 100 o. é. frt. 10%-a, mely ez évben egy festői költeményre tüzetett ki. Fordított tehát pályadíjakra a társulat 109 frt. o. é.-ben.

Tőkéje 650 f. é., évi jövedelme ajánlások, tagsági díj és kamatból 100 frt.

Hajdan a kezdetnél az önképző társulattal egybe volt kötve az olvasó-egyület is, most különvált s a két édes testvér más téren működik ugyanazon irányban. Az olvasó-együletnek minden akadémiái polgár született tagja. Tőkéje az ifjuságnak olvasási hajlama, mely csak annak enyésztevel forogna veszélyben. Ez örök tőke fedezi a kaszinó helyiség fűtését, világítását s a lapokra való előfizetést. Fél-évenként csak előfizetésekre 71 frt 86 krt ad ki.

Az ifjuság szellemi művelésére hathatósan befoly még válogatott könyvtára is. Áll ez közhasznú, tudományos könyvekből s regényekből, különösen képviselve van benne a theologia, történelem és irodalom, összesen 2000 darab. Évenként 200 o. é. frtot fordít könyvszerzés és egyéb szükségleteire.

Ez ifjusági könyvtáron kívül birnak még a jogászok is egy szakkönyvtárral, mely a nevezetesebb jogtudományi munkák megszerzése által folytonosan növekszik.

Megemlítendő itt, hogy az algimnázium több osztályai jeles tanáraik buzgalma folytán szinte szép kis könyvtár birtokában vannak.

Azonban az egyesületi eszme áldásait nem csak szellemi; de anyagi tekintetben is élvezi főiskolánk ifjusága. Szükségessé vált ugyanis az utóbbi évekre következett drágaság miatt az egyesek erőit az összes boldogságára egyesíteni. Így létesült Dr. Raisz Gedeon főiskolai orvos buzdítására a betegsegélyező egyület a múlt év-

ben, a melynek feladata — most még ugyan mérsékelt évi díjért — (1 frt 50 kr.) tagjainak gyógyszerári költségeit fedezni; később pedig, ha tőkájének szaporodása képesíti rá, az egész ifjúságot betegségében ingyen ápolni és gyógyítani. Első évben tőkésített jövedelméből 90 frtot o. é. Ez évben szinte folytatja működését, tagjainak száma 268. Ez áldásos és a szülőknek oly hasznos s megnyugvást szerző egyesület legközelebb szétbocsátott adakozást kérő iven a közönség részéről szép pártfogásra méltattatott. Hálával kell különösen kiemelni az adakozók közt Szemere József urat, ki 10 évre ajánlott évenként 20 frtot o. é. és Szemere Lajos urat, ki szinte 10 évig évenként 4 o. é. frtot és a főtit. tiszáunneni egyházkerületi számvevőszéket, mely a sárospataki tanári karral együtt 17 o. é. frtot alapított az egyesület javára. Ez évben keletkezett még szintén anyagi jólétünk emelésére a „ruhagazdálkodási“ egyesület is. Működését már megkezdé; első kézből egyenesen a gyárakból hozat kelméket, saját szabót tart s így tagjainak lehető olcsón állíthatja ki ruhaszükségletét. Tagjai a tanárok és az ifjúság közül a kezdethez mérve elég sokan vannak.

Valóban lehetlen itt az egyesület s az egész ifjúság nevében a kolozsvári, és főként a marosvásárhelyi testvér ifjúsági egyesületeknek s különösen azokat. elnökeinek köszönetet nem mondunk azon szives segítségért és tanácsért, melylyel az alakítás nehézségeinél segélyünkre voltak.

Bir még az ifjúság kölcsön pénztárral is, melyből a részvényesek szükségük esetén költsönözhetnek. E pénztár forgat közel 400 frtot, pénztárnoka rendesen a szénior, ki a főiskolai számvevőszéknek számol, míg az ifjúság által mellé választott ellenőrök az ifjúságot kötelesek koronként a pénztár állásáról felvilágosítani.

A legújabb időkben derék jogászaink szegény sorsu társaik segélésére alakítottak egy jogász segélyező egyesületet is, s az alaptőke szaporítására a legközelebbi farsangon egy bált rendeztek, melynek brutto jövedelme 180—200 frtig.

Előadván ifjúságunk beléletének nevezetebb mozzanatait, azzal a hittel végezzük be tudósításunkat, hogy főiskolánknak ily szempontból is ismertetése nem lehet felesleges.

Kis Á.

Könyvismertetés.

Tóth Mihály. ur a debreceni főiskolában a gyak. lelkészet és ker. erkölcsstan nyilv. rendes tanára s főiskolai hitszónok a követ-

kező című könyvet adta ki: Egyház-Szónoklattan az egyházi beszéd rövid történelmével a legujabb korig.

E mű nem csak az által ajánlja magát, hogy az egyházi irodalomban nevezetes hézagot tölt be, hanem mivel minden felekezeti lelkész célszerűen használhatja, s mivel végre a lelkészi vizsgára készülőeknek hasznos segédelmet nyújthat. Ajánljuk az illetők figyelmébe.

Protestáns Népiskolai Közlöny. Kiadja a ref. egyetemes tanügyi bizottmány. Szerkesztő: Nagy László; főmunkatárs: Árvai József. Első folyam. Első szállítmány. Sárospatak, 1866. Nyomtatta Forster Rezső a ref. főiskola betűivel. Ára egész évre 40 ívért 8 szállítmányban 3. o. é. ft.

Örömmel üdvözljük a „Protestáns Népiskolai Közlönyt“ mint dicséretes folytatását és kitűnő bizonyítványát azon élénk mozgalomnak, mely a protest. egyház kebelében a legutóbbi évtized alatt a népnevelés ügye körül keletkezett. Ideje is már, hogy a mult idők mulasztásait, melyeket ugyan főleg politikai körülményeink okoztak, kedvezőbb viszonyok beálltával, erőnk mértéke szerint kipótoljuk! Csakugyan több jelenségből észrevehető, hogy a tan- és nevelésügy terén kezdenek csoportosulni az erők, emelkedni a hangok, hogy a már nem takarható hiányok feltüntetése által az átalakulást előkészítsék. El nem titkolható reményünk is van a felől, hogy a lelkes szózatok, nézetek és elvek, melyek a lapok hasábjain tanügyünk javára legujabban közre bocsáttattak, nem tévesztendik el jövőre nézve hatásukat.

Ezen irodalmi éberségnek köszönhető már, hogy a népnevelés gyökeres javítása iránt is mindinkább-inkább kezd terjedezni a jobb meggyőződés, fokozódni az érdekeltség. Ugy látszik, mintha a népnevelés ügye hazánkban is életkérdéssé vált volna, melyen mulhatlanul segíteni kell, ha a nemzet szellemi és anyagi erejét bőven kamatoztatni akarjuk. Ugy látszik, mintha napról napra többen értenék a nyilatkozat értelmét, mit nem régiben egy francia államférfiu mondott, hogy „az a legjobb állam, melynek legjobb iskolái vannak.“

A népnevelés nagy fontosságát ismérte fel a négy ref. egyházkerület is, midőn néhány évvel ezelőtt kebelében tanügyi-bizottmányt alakított, mely míg egyrészt feladatául tűzte ki a hatáskörébe eső népiskolák egységes átalakítását és célszerű szervezését, más részről arról is gondoskodik, hogy pályázat útján oly népiskolai tankönyvek jöjjenek létre, melyek a tanítás sikerét legjobban biztosítják. És va-

lóban bár az egységes működés rovására is vannak megjegyzéseink, el kell ismernünk, hogy az egyetemes tanügyi bizottmány felállása óta egészen más élet dereng a népiskolák falai között, életre valóbb a tanmodor, üdvösebb és dusabb a süker, mint azelőtt.

A fent címzett folyóirat is a négy ref. egyetemes tanügyi bizottmánynak köszöni lételet a szerkesztő és főmunkatárs áldozatkész közreműködése mellett. Oly szakközlöny ez, melynek hiányát már régóta sajnosan érezték mindazok, kik a népiskolai nevelés iránt szívők szerint érdeklődnek. Oly tért fogott ez fel, mely ha részben nem is, de egészben és nagy kiterjedésében eddig még műveletlen hevert nálunk a népnevelés kimondhatlan kárára. Mi azt hiszszük, hogy ezt nem alaptalanul mondtuk ki, meggondolván, hogy a népnevelésügy virágzása sokféle körülmények befolýása alatt áll és ezen körülmények előidézése, fejlesztése csak ily szakközlöny segítségével eszközölhető.

Eddig nagy hiba rejlett abban, hogy azon kevés jelesek és szakférfiak is, kik a népiskolák ügyében felszólaltak, rendesen hol egy hol más lapban közltek elveiket és azoknak, kiket a dolog illetett, nem volt alkalmok megismerkedni a kor kérdéseivel és oda adni magokat az irodalmi áramlatnak. Most ezen hiba jóvá van téve. A „Prot. Népiskolai Közlöny“ központjává vált a népbarátok buzgó törekvésének, ott fog és kell is összefolyni az egyesek munkásságának, mint folyóknak a tenger ölébe, hogy annál inkább szembe szökjék a feladás végtelensége. A tanítói osztály ezentul könnyű szerrel tájékozhatja magát azon eszmék felől, melyeknek mozgató és elevenítő hatása alatt kell állnia, ha hivatásának meg akar felelni. Hittel és bizodalommal várjuk, hogy a „Népiskolai Közlöny“ fáklyavilága mellett a néptanító maga is belé fog vegyülni a körébe vágó irodalom mozgalmába, mely a különféle erők összpontosított működése által nem csak érdekességben nyerne, hanem a süker felől is biztosabb kilátásba helyezne. Az irodalmi föllépésnek, a sürgésforgásnak nem maradnának el áldásos következményei magára a tanítói karra nézve sem, mert ekképen módja lenne meggyőzni a közönséget a felől, hogy hivatását érti vagy törekszik megérteni, nyilvános bizonyítványt adna arról, hogy nem csak leckéztetni, hanem tanítani is tud, nem csak mások intéseinek enged, hanem gondolkozik és tanulmányoz is. E szellemileg kivivott előny okvetlen maga után vonná a nyomasztó anyagi helyzet körüli kérdések megoldását is, a közvélemény, mely eddig inkább lenéző mint tisztelő vala, talán több méltánnyal fogadná a hazának derék napszámosait.

De lássuk már célunkhoz képest a „Közlönyt“ közelebből, ha vajjon megfelel-e a felőle táplált reményeknek?

Már előre is nyíltan kimondjuk, hogy a tartalomtól általában nem tagadhatjuk meg elismerésünket, akár a változatosságot és érdekességet, akár az alaposságot tekintsük.

A cikksorozatot „Tájékozás“ nyitja meg a szerkesztő (Nagy László) és főmunkatárs (Árvai József) aláírásával. Az egészen erős meggyőződés és biztos tapintat tetszik fel, mely tisztában van a céllal és az arra vezérlő eszközökkel. Elmondják, hogy bár a „népnevelés a legutóbbi időben óriási lépéseket tett,“ de azért nincs minden „a legjobb rendben“. Ennek pedig okául hozzák fel, hogy sem az állam nem tette meg, mit tőle joggal lehetett volna kívánni, sem az egyház nem forgolódhatott illendőképen a nyílt seb behegesztése körül. Igen alaposan kiemelik az elemi oktatás fontosságát és nehézségét, meggyőznek a felől, hogy „a pedagógra nincs nehezebb feladat mint az elemi téren ügyesen forgolódni“. „Ha áll az,“ mondják ők, „mit Krüosztomosz mond, hogy a legnagyobb művész a pedagóg, az is áll, hogy ezen művészek sorában azokat illeti az elsőség, kik a kezdők vezetésében igazi mesterek.“ Ők „az iskolát a tudomány elvei szerint“ akarják berendezni és azt kívánják eszközölni, hogy a „tanító eljárása legyen öntudatos és lélektani elvekre alapított.“ Végre reményöket fejezik ki, hogy a „munkás erők“ nem fogják magokra hagyni. Ezt mi is szívényből óhajtjuk a szent cél elérése végett.

A második helyet ily című, még folytatásra váró értekezés foglalja el Nagy Lászlótól: „Mely általános szempontból fogjuk fel a népiskolákat.“ E körmönfont cikk megismérteti olvasóját a népiskolák mai fogalmával még pedig oly modorban, mely folyvást lekötve képes tartani a figyelmet. Először azok nézetét cáfolja meg okoskodásának ellenállhatlan erejével, kik azt állítják, hogy népiskolákban az „olvasás, írás, számolás és vallás tanítása“ elegendő és a kik előtt a felvilágosodás rémkép gyanánt tűnik fel. Miután a sötétség és kárhozat fiait rejtekhelyökből kiszorítja, azok ellen fordul érveivel, kik a népiskolákat igen is gyakorlati szempontból fogják fel, úgy vélekedvén, hogy a tantárgyak közé az olvasás, írás, szám és valáson kívül még más életbe vágó tudományokat is föl kell venni, de csak oly célból, hogy azok által a gyermek egészen gépies modorban a gyakorlati életre képeztessek, mit sem törődve az alaki képzéssel, mely a gondolkozó és ítélő tehetség kifejtésében áll. Ezután azoknak esik, kik az isméretek szerzésére nem fektetnek

annyi súlyt, mint a lelki tehetségek fejlesztésére. Az előadott három vélemény közül egyiket sem fogadván el kizárólagos elvül, azt állítja, hogy a népiskola fogalmában két különböző tanintézet van: a tulajdonképeni népiskola, mely „a közönséges földműves és alsó iparos osztály jövődjé életcéljainak felel meg,” és elemi iskola, mely „a minden néposztály számára szükséges elemi és alapképzést is” megadja. Az ily értelemben vett népiskolák számára kijelöli az irányt is, melyben haladniok kell, azon három tárgy szerint „melyeknek befolyása alatt futja minden halandó földi pályáját,” nevezetesen: Isten, ember (társadalom) és természet. Szerinte ezen három tárgyhöz való viszonyban kell vezetni a népiskolák növendékeit és a „szellemi erők” kifejtését csak eszközül kell használni „magasabb célok” elérésére. Végre kimutatja a helyet, mely a közművelődés előmozdításában a népiskolákat méltán megilleti, intvén azokat, kik a népiskoláknak „mindenhatóságot” tulajdonítanak és roszalván az ellenkezők véleményét, kik a népiskoláktól az „illetékes fontosságot” megtagadják.

A harmadik helyen ily című értekezés áll D. urtól: „Néhány szó az úgy nevezett nőitant (női tant) illetőleg.” Cikkirő alaposan megfejt, hogy női tanra nincs szükség, akár a „gazdasszonytságot” és „háztartást”, akár az „asszonyi hivatást” értsük alatta. Végül igéri, hogy a „Közlöny” hasábjain be fogja mutatni a közönségnek, milyennek kellene lenni azon olvasmánynak, mely a ref. egyetemes tanügyi bizottmány véleménye szerint is a női tan helyét pótolhatná. Ezen nyilvános ígértet beváltását szívesen fogja venni az olvasóközönség, mert a tárgy fontos és úgy látszik, hogy D. urnak e téren szakismeretei vannak.

A negyedik értekezést Árvai Józseftől hozza: „A képezdék multja és jelene” cím alatt. Igen szeretjük az efféle történeti áttekintéseket, visszapillantásokat, mert a jelent csak az előkészítő mult alapján érthetjük meg és méltányolhatjuk eléggé. Szerző rövid, de jellemző vonásokban megéri az azon pedagógiai elemeket melyek a khinaiak, indusok, persák, héberok és egyiptomiak műveltségtörténetén felismerhetők. Kissé tovább és örömeztőbb mulat a görögök és rómaiaknál, kiknek ugyan még nem volt köziskolájok mai értelemben, de azért az államélet nyilvánossága mellett elcsátíthatta magának az ifju mindazt, mire leendő hadvezérnek, államférfiúnak sat. szüksége volt. Kimutatja, hogy a népiskolák felállításának dicsősége a középkort illeti, és azért nem kell a „középs századokról oly fel sem vevőleg sőt megvetéssel szólni.” A

„vándortanítók“ és „bakhansok“, kik faluról falura jártak, nem feltek ugyan meg a célnak a mai kor nézete szerint: annyit azonban bizonyít a tény, hogy „voltak egyének, kik egyenesen néptanítóságra adták magokat s a közönség eltűrte és eltartotta őket.“ Luther intézkedéseinek köszönhető, hogy a vándortanítóságok több helyen megszűntettek“ és „1528 körül a népiskolákba állandó tanítók rendeltettek, kik leginkább kézművesek voltak.“ Így maradt a népiskolák helyzete egész a XVIII-ik század második feléig. Valóban kisszerűek voltak akkortájtban a nézetek a népiskoláról: „Poroszországban egy 1722-ben megjelent királyi rendeletnél fogva falusi iskolatanítókul csak szabók, takácsok sat. fogadtattak el, és 1738-ban megparancsoltatott, hogy az egyházzin és iskolamesteren kívül szabót nem szabad a faluban megtűrni.

Ez érdekes tanulmány folytatását várva várjuk. Reményljük, hogy szerző a hazai népiskolák multját sem hagyja figyelmén kívül. A tanulmány a nélkül, mint egyetemes áttekintés hiányos is lenne.

A „Tárca“ is igen becses tartalommal kínálkozik. Árvai ABC-jének és ahoz való Vezérkönyvének ismertetése Nagy Lászlótól méltán megérdemli az olvasást. Így csak jó könyvről lehet irni oly embernek, ki a tárgyat érti és lelkesedéssel viseltetik iránta.

Igen belő illik a „Népiskolai Közlönybe“ számot adni a már lábra kapott tanítói értekezletek működéséről. Jól esik lelkünknek tudomást szerezni a gömöri tanítói testület hivatalos buzgóságáról és tevékenységéről. Ha mindenütt ily szellemben tartatnának meg az értekezletek; ha másutt is ily erős lenne az egyleti élet: bizonyosokká lehetnénk a felől, hogy a megváltás útján nem sokára nagy lépést teszünk előre. Egyet ajánlunk az ügyszerető gömörieknek, mit a t. szerkesztőség is aláír és sürget, hogy értekezéseiket ne vonják el a nagy közönség elől; az eszmének, a gondolatnak használ a nyilvánosság: megtisztul, szépül benne és általa.

A „Tárcát“ a dunántuli ág. hitv. ev. népiskolák statisztikája zárja be. Ily kimutatásokra igen nagy szükségünk lenne és az egyházkerületek vagy egyházmegyék nem kis szolgálatot tennének a nevelés ügyének, ha a népiskolák állapotáról ily módon tudósítanák a figyelmes közönséget.

Az elősorolt tartalomból és az azt megelevenítő modorból kiki meggyőződhetik a felől, hogy a „Prot. Népiskolai Közlöny“ méltó az életre, melyet számára oly régen ohajtottunk. Szívökre kötjük azért a néptanítóknak, hogy e derék és olcsó folyóiratot, ha

a kor szellemével akarnak haladni, pártfogolni és magokévá tenni el ne mulasztják. Felszólítjuk egész bizodalommal a lelkészeket is, kik egyházszervezetünk szerint, eddigelé még úgy szólván született felügyelői a népiskoláknak, hogy egyházaikban a „Közlöny“ iránt figyelmet és érdekeltséget költsenek. Az ügy, melynek zászlója ezennel kitűzetett, felette nagy fontossága. Sajnálatos lenne, ha azoknak kezei közt veszítene valamit, kik azért legtöbbet tehetnek. Dixi!

Sz. G . . . n.

Üdvözlő irata a sárospataki főiskolának a helvetica confessio háromszázados ünnepére a zürichi egyháztanácsnak.

Amplissimum sacrae Tigurorum Ecclesiae Presbyterium!

Id, quod sacrae Tigurorum Ecclesiae quondam Numine propitio contigit, rara temporum felicitas est. Generosis liberorum patrum posteris non animo solum liberos esse concessum est, sed et conservare faciem majorum pietate in sublime elatam, ut lumen in alpestribus sedibus vestris ante tria saecula accensum diffusis in omnes mundi partes radiis orbem collustraret. Paratam triumphalibus armis libertatem in abdita quoque animorum sanctuaria contulistis. Et perfractis servitutis romanae repagulis, superba urbis gentium dominae imperia animis vestris exesse jussistis. Haereditatem populorum nullo unquam tempore violandam, evangelium Dei, eripuistis e severis illis penetralibus, quibus claudebatur magis quam custodiebatur. Decuit et eos, qui corpora ipsa libera esse voluerunt, sacrum hocce orbis universi Palladium in libertatem asserere.

Sed nondum fuerat satis Evangelii libertatem pronunciare, Regnum Dei ab hominum arbitriis immune declarare, aedes sacras a vanis ingeniorum humanorum inventis repurgare, sed opus erat et reparaetae Religionis libertati arcem erigere, unde sacrae civitatis nostrae thesauros et jura defendere tutum cuique et facile esset. Haec arx fidei verae christianae est sacra illa, quae et Tigurina nominari posset, confessio.

Nihil est, quod miremur, si instituta perdurent, quae avita saeculorum pietate, consecrata per longum usum auctoritate, inexorabili disciplinae gravitate, politicis nationum nexibus, aut armis fulciuntur. Sed dum libera liberorum animorum confessio nulli prorsus externae

*

auctoritati innixa, sua solum virtute secura, orbem pervadit, animos regit, luctanti fidei cynosuram exhibet, sanctum Dei regnum in animis inter aestuantes mundi procellas suffulcit, adversa turgidae mentis mollimina sola insitae veritatis gravitate reprimit, et huic innitens tribus jam dominatur saeculis, id certo perspicuum, praesentissimumque habebitur veritatis argumentum.

Confessio haec fidei Helvetica caractere suo oecumenico, sincero pacis et veritatis studio, apostolicae charitatis zelo se prae ceteris distinguit, nec incremento sanae religiosae convictionis futuro adversatur, nec mentis humanae nisum contemnit, quo cognoscendis fidei veritatibus incumbit, modo, ut majoribus nostris consuetum fuerat, sancto scripturarum spiritu se agi, regique patiatur, nec humana divinis temerario ausu permisceat, aut divina humanis, religioni scilicet rationis falsae, immolet. Hinc est potissimum, quod confessio haec sacra helvetica posterior tot, tantarumque nationum pietate, hodieum recolatur.

Plures certe per defluxum trium horum saeculorum, viri illustres in gremio sacrae Tigurorum Ecclesiae, erigendi Dei regni, ardentisque sacrarum Literarum studii, et divinarum Evangelii veritatum longe lateque provehendarum laude inclaruerunt: nullus tamen eorum aut Zwinglio illi, intrepido libertatis religionis vindici, aut Bullingero, auctori nostrae confessionis, palmam unquam praeripuit.

Insignis hic beatae memoriae vir, opere suo, dispersos per orbem terrarum Evangelii fideles in unum quasi corpus solide contexuit, haeque ratione factus est, manebitque etiam noster. Nondum enim praeteriit annus, quo Ecclesiae Helvetiorum reformatae Confessionem Bullingeri subscriptis nominibus posteritati, venturisque temporibus consignaverant, majores quoque nostri in sacra synodo Debrecini habita Anno Domini 1567 eandem symbolicis scriptis inserere rem pietatis esse duxerunt. Imo nobis Hungaris id peculiari prorsus fato accidit, ut in tractatibus illis politicis, quibus aspera religiosae libertatis bella, favente semper Deo O. M. confecimus, ab hac ipsa confessione denominaremur, sicque ea status nostri politici fundamentum factum est.

Hujus confessionis ter — saecularis dies commune certe omnium Ecclesiarum in Hungaria reformatarum festum habebitur. Nos vero in solenni hocce animorum affectu, socios laetitiarum nosmet ipsos offerentes, votis piisque suffragiis ad vos Amplissimum Presbyterium accurrimus, quorum majores auctori confessionis nostrae et studio benevolo, et pietate sincera in aedificanda Dei domo semper adfuere, ut

laborum socii, gloriae quoque ejusdem consortes evaderent. Res est certe religionis, viros Dei aut agnoscere, aut tueri. Nec minor inde in vos redundat gloria, confessionem hanc vestram quoque esse asserere, idque Orbi universo actibus solennibus declarare posse.

Agite, Numini sanctissimo gratias, filios vos esse ejusdem matris Ecclesiae, quae ut liberatis quondam vindex, ita acerrimus per longam temporum seriem ejusdem custos exstitit. Regamini porro quoque generosis Majorum exemplis, ut eadem posteris vosmet ipsi esse possitis. Zwinglius ille perfossi quoque heroici pectoris sanguine fovit Verbum illud aeternum, fovete et vos pacis muneribus, ut ventura redivivos adferant vobis semper Bullingeros saecula, qui avitam Apostolorum fidem et sanctum Dei Evangelium sublimi animo gestantes, Ecclesiam vestram ut speculum veritatis fide sincera in omne aevum illustrarent et illustratam conservent.

Persolutis his votis fraternamque Ecclesiarum Hungariae reformatarum affectionem contestantes manemus.

Vobis amplissimum Presbyterium sacrae Tigurorum Ecclesiae. Fratres et confessionis consortes fidelissimi ect.

Szóváltás Ballagi ur szóváltására.

Amice, non facio tibi injuriam: quod tibi iustum alteri aequum!

B. ur közlönye 334. lapján szíves volt velem szóváltásba bocsátkozni; barátságos közeledését ezen jellemző devise-el nyitotta meg: „Quis te constituit judicem super me?” Erős kérdés kétségkívül, és a mint mondtam, jellemző! Minő uj, sérthetetlen tekintély! A pápák is ezt mondták egykor a bázeli atyáknak, de ezek nem hallgattak rájuk. Ez mindenesetre vakmerőség volt részökről.

Miután az „Isten jó nap” jó latin nyelven volt hozzám intézve, tehát az illem dolgává vált latinul formulázni „fogadj’ Isten”-emet. Amice, non facio tibi injuriam: quod tibi iustum, alteri aequum, az az, mi bizony nem ismerünk el semmi protestáns sérthetetlen tekintélyt. Hiszen kedves barátom, te megtámadsz mindenkit, engedd meg legalább, hogy tégedet is mások, ha mást nem, eljárásodat helytelenítve megtámadhassanak. Avagy te vagy-e ama boldog kivétel egyedül, ki felül állsz minden kifogáson halandó létedre, oly magaslaton, hová mások véleményének s ítéletének sem lehet felemelkedni?

Quis te constituit iudicem super me? Különös kérdés. Hiszen ma már azt mindenki tudja, hogy nyilvános cselekedeteinknek mindenki, a ki csak tanúja, bírója is, s ítél majd hangosan majd hallgatag felette, habár a világ monárhái legyünk is. Ez felfüggeszthetlen joga az emberi léleknek, s ezen az úton alakul a közvélemény bírósága, s ezen bíróságnál már én is egyik illetékes szavazó vagyok B. urra nézve, s B. ur reám nézve. Ezen az úton alakul lassan a történelem azon világ-bírósága is, melyről mondatik: Die Weltgeschichte ist das Weltgericht.

Azonban azon helyzetben vagyok, hogy a kitzított kényes kérdésre egyenesen is megfelelehetek: Tehát az nem más, mint a magára hagyott árva magyar protestáns irodalom ügyének, s az arra vállalkozó férfiaknak szeretete és tisztelete! Én már az egyszer arról nem tehetek, legyen az bár gyengeség, hogy t. i. sajátos kegyelettel viseltetem különbség nélkül mind azon férfiak irányában, kik a szegény magára hagyott, és valóban semmi anyagi kilátással nem kecsegtető egyházi irodalom mezején munkálkodni elég nagylelkűek. Mert ha más érdemök nem lenne is, már érdem az is, hogy a jövő nemzedék előtt az ugárt az aratás minden reménye nélkül feltörték, s ezért kénytelen vagyok őket tisztelni, s fáj látnom azt, hogy egyes korifeusok, a mint a közvéleményben némi helyet foglaltak el, első feladatuknak tartják ezen áldozatkész ugartörőket ezer akadályok között felhasított barázdáik alá temetni.

Oly kevesen vagyunk, hogy a mint a nagy Széchenyi a magyar-ról elmondá, még az apagyilkosnak is meg kellene bocsátanunk, hogy csak számunk ne fogyjon, s ezen igazság megvetése, már ha B. ur rossz neven venné is, nekem rosszúl esik, és miután még oly időt élünk, ubi sentire, quae velis, et quae sentias, dicere possis, tehát e neheztelésemet ki is mondtam, miután B. ur recensensi módszerét fogyasztó jelleműnek találom, és épen ezért lelkiismeretem szerint egyáltalában nem pártolhatom, sem pártolni soha nem fogom!

Egészen más az, ha egyházi irodalmunk gazdag kaliforniai arany bánya volna, akkor már legalább a kaliforniai példák után még némileg menthető volna a sacra fames auri alapján az aranyásók pusztítása, de jelen körülményeink között menthetetlen. A mi munkásaink sem hasznót, sem dicsőséget nem aratnak, munkájuk csupa vallásos áldozat, és mi őket a szíveik szent tűzével kigyújtott oltár lángjai közé hányjuk. Ez szomorú dolog, és itt ne hitesse el magával soha senki, hogy a közvélemény hideg s érzéketlen maradna. Én már a provinciában egész egyházmegyéék kemény morgását hallottam e tárgy körül baljóslatuan rengeni.

A fenforgó alapkérdésre ki kell emelnem mindjárt előre azt, hogy én Kiss János urral semmi személyes összeköttetésben nem állok, sőt soha ez életben nem is láttam, s így pajtáskodásról közzöttünk mind e mai napig szó sem lehet, hanem igen is ezután, mert én minden méltatlanul szenvedő embernek határozott barátja, s minden méltatlan megtámadásnak engesztelhetlen rosza vagyok. Továbbá én a Füzetekben Kiss János ur munkáját nem bíráltam, hanem egyszerűen felmutattam, s örültem ezen új pályatársnak, de óvakodtam előtte az utat bevágni, mert nekem még egy más sajátos meggyőződésem is van, melyet nehezen fogok ez életben megváltoztatni, miután az én utam is már kifele megy a közrév felé, hogy t. i. mi a könyveknek élettartalmat sem dicséreteinkkel nem adhatunk, sem azt, ha van, gáncsolásainkkal el nem vehetjük. Egész könyvtárakat tennének már azon könyvek, melyeket elvetettünk, a nélkül, hogy szerzőiket agyonvertük volna, eltemette őket az idő, s az élethiány, míg ellenben másokat, melyeket a nap érdekei alatt álló s magokat világbiróul felvető kritikaszterek epéjükkel bevonva eltemettek, az idő századok múlva is kiásta, s a világ bámulatává tette. Én az én álláspontomon csak is a szellemfejlődés és közerkölcösiség törvényeibe ütköző könyvek ellen látom felhíva az igaz tudományt a szent ügy védelmére. E teren minden kritikát lelkem egész erejével fogok támogatni, s még a tulbuzgóságnak is kész vagyok megbocsátani. Különböztetve irtózom azok közé tartozni, a kiknek sírkövére még azt írhatnák a vas vesző alul felszabadult örvendő: „Hic situs est ect., qui natus est ad contumelias omnium ingenii inurendas.“

Aztán megvallom, engem nem is aggaszt az, pedig nekem is jogot ad élettörténetem azon állításhoz, hogy szeretem az igazságot, mondom, engem nem aggaszt az, hogy t. i. a tudományos munkákban ez vagy ama forma rossz hatással lenne az ifju elmékre, csak tegye gondolkozókká azokat, már célt ért, s a gondolkozásra felhívott elmék majd úgy el fognak válni a mi hibáink vagy hiányainktól, mint például mi ketten, szépen elváltunk mestereinkéitől! Ez engem megnyugtat, de igen is nyugtalanítana az, ha csak egyetlen egy mintája volna a gondolkozásnak, lenne bár az az enyém vagy a B. uré. Reám az *αἰσχρολογία* nemzedéke semmi lélekemelő hatást sem képes gyakorolni. Szóval, hogy a dologhoz ismét visszatérjünk, engem Kiss János urhoz csak B. ur nem helyeselhető kritizáló modora vezetett, és semmi más. Azonban B. ur már annyira hozzá szokott a gúnyolódáshoz,

hogy úgy látszik, jó formán maga sem tudja már, mikor és hol él e veszedelmes méreggel, a mi, már bocsássa meg a világon akárki is, igen szép, elmés, és bámult dolog lehet, de keresztyén jellemű nem leend soha, ha a világnak bármely tekintélye támogassa is! Én úgy tartom, hogy az a rendszer kivétel nélkül rosz, a mely a helyett hogy felvilágosítana s jobbról győzne meg valakit, kikese-ríti azt. Ezt teszi pedig a gúny, a nevetségessé-tétel. Általában senki sem akar nevetségnek tárgya lenni, vagy ország világ előtt azzá tétetni, a kinek becsületé-rzése van, legkevésbbé a magyar ember. A „virgando crescimus“ rendszer igen barbar gondolkozású korban találhatja fel igazolását. A legmérgesebb seb mindenesetre az marad, melyet kacagva ütünk egy emberszíven; ez nem gyógyul be soha. Ha valaha valaki, bizonyára mi hittanárok nem vagyunk hivatva ily sebet ütni hivatalársainkon, hanem igen is arra, hogy a jó-nak és igaznak győzelmét e komoly dolgokhoz illő eszközökkel moz-dítsuk elő, s embertársunkat azoknak, miket jó-nak s igaznak tartunk, nyerjük meg. Ne vessünk a jó-nak s igaznak látott dolog s az arról meggyőzendő ember lelke közé vérző sebet, és keserű emlékezetet! Ez sem ügy, sem emberszeretetet nem leend soha, pedig erre mindketten felmenthetlenül híva va-gyunk, mintán nem csak tanári, hanem papi jel-lemmel is birunk.

Gúny labdacsaiból pedig B. ur felém is hány egy pár adagot, különösen midőn azt mondja a 334. lapon. „H. urtól nem irigylem a dicsőséget, hogy neki jutott a szerencse theológiai irodalmunk egén feltűnt e fényes csillagra figyelmeztetni“ (a közönséget). Én ezt se-hol sem mondtam, nem is mondhattam; mert én úgy tartom, hogy sem az én, sem a Kiss János, sem a Ballagi ur theológiai teljesítmé-nyét csillogó sziriusként tekinteni nem lehet, egyáltalában nem „non plus ultrák“ azok, de ne is legyenek, hanem adja Isten, hogy minél hamarább szárnyaltassanak túl. Annyit azonban határo-zottan is mondhatok: „Hogy a Kiss János ur dogmati-kája nem olyan, mint a milyent B. úr theológiai álláspontján megírni lehetne“

Folytatja ugyanazon lapon: „de arra semmi sem jogosította fel, hogy engem korholjon azért, hogy K. J. úr művét dicséretre méltó-nak nem találtam.“ Nem is azért korholtam B. urat, hogy neve-zett művet dicséretre méltónak nem találta, a világért sem, mert ez a theológiai álláspontnak vagy az izlésnek dolga, de igen is azért,

mert első közleményét sértőnek, gúnyosnak, pellengérre állítónak, és így a mi közös papi jellemünkkel összenemférhetőnek találtam, mai nap is úgy találom. Midőn valakinek gondolatát az egész világ előtt kürt-szóval bolondnak mondjuk, akkor nem mondtunk kevesebbet, mint hogy az azt gondoló ember sem más jellemű, mint gondolata. A gondolat az emberrel jár. Cogito, ergo sum. Ime itt a gondolat a léttel áll egy értelemben. Ily módon bánt el B. úr egykor Filo urral is; a jelzők, melyeket Filo urra bőkezűleg pazarolt, ezek voltak: „tanulatlan, hígvelejű, szellemtelen, logikátlan, bigott.“ Ezen epithetonok egy része egy kitűnő egyházi hivatal viselő férfiúra kétségtelenül személyesértők, kell hogy azoknak érezze F. ur, ha művelt ember. Azután pedig így bánt el Dr. Szeremlei urral is, egy elismert érdemekben megőszült veterán tanárral, ki mindnyájunknál többet tett, ha nem is ütött tetteivel világra kiható zajt és lármát, de helyét egy egyházkerület köz becsülésével s a bécsi egyetem megtisztelő elismerésével töltötte és tölti be. Ezt sem pajtáskodásból mondom; a kik ismernek bennünket, jól fogják tudni, hogy igazat mondok, hanem Isten végre megáldott annyi erővel, hogy megadhatom az igazat mindenkinek, és még B. urtól sem fogom azt soha megtagadni. Azon vérig sértő kifejezéseket, melyeket nem iszonyodott B. ur azon alkalommal nyelvére venni, csak azért nem teszem ki, mivel nem akarok egy nehéz munkák között megöregedett becsületes embernek új keserűséget okozni, de annyit mondhatok, hogy ezen egész vidék eliszonyodott azon hallatlan, az embert erkölcsileg megsemmisíteni törekvő kifejezésekre, melyeket B. ur feljogosultnak hitte magát papi jelleme dacára trombitába fujni; de mondhatom e fanfarra szerfelett kevesen tapsoltak, s talán csak B. ur egyedül mert nevetni.

Ezen három dogmás szellemű író mutatta még be idáig B. ur. De mi a tartományban a bemutatási modorral mint mondtam soha sem voltunk megelégedve, s most ime, hogy végre azt kifejezni merésztettem, e kihívó szóval fordul felém: Quis te constituit iudicem super me? Ugy-e? Avagy nem szabad többé a föld egy árva fiának sem B. ur véres vitatkozási modorával elégületlennek lenni? Ki tilthatja ezt valaha embernek el? És B. urat ki tette bírónak fellettünk? S ha más ezen joggal szintén akar élni, nem átallja roszt neven venni. „Occide, non serviam.“

De azt mondja B. ur, hogy legalább tőlem nem érdemelte ezt; mert hiszen velem érdemem felett kímélőleg bánt el. Való-

ban őszintén köszönöm e jóakaratot, de óhajtom, hogy mások is részesüljenek azon szerencsében. Ne csak én legyek a kegyeno József, hanem legyenek kegyencei mindazok, kik velünk együtt egy úton fáradoznak, segítsük egymást a vigasztalan nehéz uton kölcsönösen vállvetve. Hamár a Höflichkeit Lessing szerint keine Pflicht legyen is, de a Krisztus szerint kötelességünk marad mindörökké a kimélet és emberszeretet, kivált oly teren, mint a minő a theológia, hol a tudományos álláspontok különfélesége talán tőlünk elütő gondolkozásra jogosítja az író. Rójjuk meg bátran, kérlelhetlenül a bűnöket, melyek a gondolat, és lelkiismeret, szóval a szellemfejlődés útját akarják elállani, de a gondolkozás elütése még nem oly bűn, mely feljogosíthatna arra, hogy az embernek lelki fájdalmat okozzunk. Szerintem egy csep igaz szeretetben több az építő erő, bár mely ügynél, mint az ellenséges polemiának, hová kritikánk fajult, egész táborában. Tisztázzuk a nézeteket ezen az úton, és ne a türelmetlenség fegyverével, lealázási törekvéssel, a mi alapjában ritkán más, mint a túlságos önbecslás állapota. Tudom én azt, hogy azon kevély népségnél, minők a theológok, kevés példát találunk az általam indítványozott irányra nézve, de rosszallanom kell a nagy igazságokat kezelő embereknel a nagylelkűség hiányát. Illő és szép volna, ha a sok rossz példa után adnánk legalább mi egy jobbat valahára!

Lássa B. ur! Önnek rosszúl esik, hogy egy szintén öreg tanár, Önt, mint mondá, megleckézteti, pedig én csupán csak a modort helytelenítettem, a mi az embert nem bélyegzi úgy meg, mintha őt a gondolkozás helytelen vagy képtelenségével vádolnók. Azonban azon férfiak, kiket B. ur ezen oldalról támadott meg, nyilván tanárok, s így vádja nem kevesebbet, mint tanári existenciájukat tehetendi kérdéssé. Ez pedig nagy és lelkiismeretben járó dolog, s így e pontnál, már bossánsat, még egy hittanárnak is óvatosnak kell lenni feloldozhatlanul.

Felöltő az is, hogy B. ur rendreutasító szándékamat igen csudálatosan kereszteli el. Nevezi ugyanis „boszantó impertinentiának, méltatlan ráfogásnak”, a mely világos bujtogatási céllal van kapcsolatban. Ezek már ha nem bombastok, úgy nem mások, mint valószínű gyarlóság. Elsőben is soha se képzelje B. ur magát oly megközelíthetetlenül magasan állani felettem, hogy midőn kritikai módorával mély elégtelenségemet kifejezem, valami crimen laesae majestatis követthessek el. Én ily protestáns lámaságot nem ismerhetek el, azért csak legyen kegyes magát továbbra is megleckéztetni engedni, ha már ön mindenkit széltiben vagdal. Már Timoleon egészen

más szellemben nyilatkozik az őt valóban méltatlanúl megsértőnek irányában, mondván: „Nunc demum se voti esse damnatum, namque haec a diis immortalibus semper precatum, ut talem libertatem restituerent Syracusanis, in qua cuius liceret, de quo vellet, impune dicere.“ De az igaz, Timoleon nem volt theolog, csak hazasza b adító. Különben én már 1850-ben theológiát tanítottam s így ez idő szerint a hazai protestántizmus öregebb hittanárai közé tartozom, s nem is mai ember vagyok, azért bocsásson B. ur, ha az impertinentia szavat teljes mértékben visszaadom, s azt deklarálom igazán impertinentiának, hogy B. ur nem restelte a csupán kiméletlen modorával való elégtelenség kifejezését impertinentiának nevezni el. Valóban soha sem tudom elgondolni, vajjon minek képzelhette ama pillanatban magát B. ur?

A mi a „ráfogást“ illeti, hogy t. i. a cynikus Börne ama gúny-szava egyházi lapban, egyházi tárgy és személyek körül egyáltalában nem járja meg, — ezt mai nap is kénytelen vagyok állítani; mert a mi igen szépen helyén volna az Üstökösben vagy más élclapban, az igen rossz helyen áll egy dogmás kritikában. Minden a maga helyén jó.

A mi végre a bujtogatást illeti, azt megvallom eszemágában sem volt, be is tudnám bizonyítani: midőn B. ur Tholuck bibliáját kiadta, én azt igen kemény reflexiókkal kísértem, de már a vallásos meggyőződés különféleségének szempontjából, s midőn azt a szerkesztőségnek átadtam, azon kérdést intéztem hozzá: hogy áll B. most saját körében, mert ha árthatnék neki e dolgozattal, úgy nem kívánom a közzétételt. Ime tehát mi a nélkül, hogy azt tudtuk volna, majdnem ugyanazon egy időben barátságos szolgálatot tettünk egymásnak. Most pedig csak a modor kiméletlensége ellen buzgólkodtam. Én e modort akkor gyűlöltem meg, midőn még Kunost és Csathót a szó szigorú értelmében agyon kritizálták azok, a kik az irodalmi közügynek náloknál csekélyebb szolgálatot tettek, s a kritikát irodalmi henteskedéssé aljasították.

Pro coronide B. ur ezen epifonémával fordul felém: szégyelje magát H. ur, hogy mivelt ember létére nem átalott csupa pajtáskodásból engem hamis váddal denunciálni, s a mi még szégyenletesebb, ügyetlenül denunciálni.

Már kedves B. ur, ha csakugyan denunciáltam önt a közvéleménynek, azt már bocsásson meg, nem Ön fogja megítélni, hogy vajjon csakugyan ügyesen vagy ügyetlenül történt-e, hanem az olvasó közönség, a mely vallásos jellemű lévén, az ember-lealázásokban nem

gyönyörködhetik, s indignációval fordul el oly jelenetektől, melyek a hajdani gladiatorok vad játékait juttatják eszébe. Én az emberiség becsületére legyen mondva, egyetlen egy emberrel sem találkozhattam még, ki B. ur kritizáló modorát sérelmesnek nem találta volna. S miután azt még senki sem mondotta B. urnak, tehát kitettem magamat végre ama bizonyos veszedelemnek, hogy roszallásával találkozzam. De azt ismét más fogja megítélni: hogy t. i. eljött-e már annak ideje, vagy nem, és nem mi ketten.

A mi már a „denunciálás” szavat illeti, — úgy tudom, hogy e szavat B. ur nagyon szereti használni, már Szeremlei ur ellen is használta. De hát a dolog alapján B. ur más munkát végez-e kritikájával, midőn a véres boncasztalára vont áldozatokat darabonként felmutatja közönségének, hogy ime ezek merő velőtlen-ségek, képtelenségek sat. Vajjon ezen műtétnél a szerzők nincsenek a közvéleménynek, mint ügyetlenek denunciálva? Én nem tettem ennyit; mert a mint már mondtam, csak a modor kiméletlensége felett fejeztem neki neheztelésemet. Legyen meggyőződve B. ur, hogyha denunciálni lett volna szándékom, bizonyára nem követendem el azon ügyetlenséget, hogy azt csak a bírálati eljárás helytelenítésével kezdjem meg, a mi utoljára is legfelebb csak a karakternek óramutatója (lévén a beszéd az ember) és nem a tudomány kétségbevonhatlan helyességének.

Nem mulaszthatom el felvilágosítani B. urat, hogy a „hinc inde lacrimae” tárgyában is teljes tévedésben van. Én lelkemből mondom, semmi resensussal sem viseltetem kritikuzaim iránt, nem is viseltethetem; mert én felettem tartott recenziójukat el sem olvastam mind a mai napig, nem megvetésből, hanem sajátosságból. Elmondom a dolog történetét. Én mielőtt pataki hittanárrá lettem, semmiképen sem birtam magamat reá venni, hogy irodalmilag fellépjek. Miután pedig jelen állásom az itteni üdvös helyi szokás szerint kényszerített profiteálni, végre felléptem taszítva a körülmények által, különben valóban talán soha fel nem lépendek. Mélyen meg vagyok én győződve a felől, hogy oly művet, mely mindenkinek tessenék, sem én, sem más emberfia soha nem irand, s így kétségkívül az én műveimnek is leendnek hiányai. Homo sum, humani nihil a me alienum puto. De bizonyosnak tartottam, hogy a theológoknak e summe irritabile genusnak boncasztalára jutok és pedig, a mi több, elevenen. (Ebben különböznek kritikuszaink ma

az orvos nevéndékektől, mert ezek csak a hullákat boncolgatják, s ezt menten az enyémmel is megtehetik). Ezt gátolni nem állott erőmben, de egy dolog még is hatalmamban volt, meg nem engedni azt, hogy lelkem nyugodalma e külső kellemetlenségek által megzavartassék, mert csakugyan a mint B. ur gyanítá, én némileg a „nyenyuljhozzám féle virágok közé tartozom,“ idegrendszerem hiányai miatt a mennyire csak lehet, kerülöm a barátságtalan találkozásokat. És így el kelle magamat határoznom arra, hogy semmiféle kritikát munkáim felett el ne olvassak; mert hiszen azok úgy is mind későn érkeznek, post festa cantant, velők kiadott munkáimra nézve már segíteni úgy sem lehet, második kiadásra pedig az egyházi irodalom jelen pártolása mellett valóban nincs reményem. Ha kritikásaim hozzám barátságos indulattal viseltettek, s meggyőződtek a felől, hogy jót akartam, ezennel fogadják szíves barátságos köszönetemet viszonzásul a jó akaratért, de bocsássanak meg, jövőre sem fogom elolvasni bírálatukat, mig nem fogom tapasztalni, hogy a kritika nem csak nyers igazságszerető, hanem egyszersmind ember-szerető is. Ezekután láthatni, hogy engem a jelen alkalommal a beavatkozásra semmi más nem birt, mint tisztán ügyszeretet, melynek szerkesztői állásom kényszerített végre hangot adnom; mert én egész lelkemből óhajtom azt, hogy az a három-négy egyházi író ne marcangolja már egymást kiméletlenül ország világ előtt, sőt inkább támogassuk egymást barátságosan, legalább még sikerülend némi utat törni a menni semmiképen nem akaró egyházi irodalomnak.

Nem akarhatom azt, hogy az egyházi irodalom terén is a kritika olyan legyen, a melyről elmondathassék:

Was ihr begegnet, plündert, und zerreist.

Alt, Jung, Lebendig, Todt und Klein und Gross —

Verschlingen die Harpyen schonungslos.

Nem akarhatom azt, hogy a magas keresztyén szellemet hor-dozni tartozó irodalom terén a kritika olyan legyen, melynek vezetői felül azt lehessen mondani a költővel:

Der Satan liess ihn, heisst es, aus seinem Reich,
So dass, der Menschen einst, jetzt Bücher richtet
Schnell in Verdammen zu der Folter Schmerzen.

— — — — —
Nimm diesen Strick, für dich bewahrt bis jetzt!
Schwing ihn im Amt, und trag' ihn noch zuletzt.

E szavakat kétségtelenül csak égő sebek mondhatták valaha. Nem akarhatom az új egyházi irodalmat ily nyomás alatt látni, s járatlan utait vértanúkkal jelölni ki. Hanem szívemből ohajtom azt, hogy a kritika legalább az egyházi irodalom mezején hagyjon fel az emberarc scalpirozásával. Volt ugyan idő, midőn például Mani dogmatikájáért kritikusi által szoros értelemben megnyúztatott. De azóta az erkölcsök szelídültek, s a kritikusok megelégedtek az arc-bőr levonásával, jelenleg az indiánok ma már csak a koponyabőrt huzzák le. Ez is rossz szokás és az unió ma holnap ezen embereket kiszorítja a földszark hósvatagaira az emberi társaságból. Hagyjunk fel tehát mi is, a vén Európa művelt gyermekei, illetően szokásokkal, s legyünk mig emberek vagyunk, humanusok is mindenki iránt, kik közös szent ügyünk körül munkálkodni akarnak. Ez és csak ez birt engem a felszólalásra „zum Besten der Menschen freimüthig zu seyn“ mint Önnek Lessinge mondá. Szerettem volna, hogy első találkozásom az életben B. urral ne e szóváltás formájában történt volna, azonban

J' ai dit mon sentiment, je vous laisse les votres,

En demandant pour moi ce, que j' accorde aux autres.

De ha talán B. ur csak azért szándékozott szót váltani, hogy miután lapjaink az ön is az enyim is egy közös nagy bajban szenvednek: a részvéttlenség bajában, azoknak ezen az úton is némi érdeket szerezzen, hallgatván a gonoszkodó La Fontainere:

Tout feseur de journal doit tribut au malin, — úgy leszen szives Marmontel reflexióját is figyelemmel kísérni: Mais il vaut mieux ne payer son tribut qu' à la raison et à l' équité.

Ballagi Mórnak.

„Szóváltás dr. Heiszler urral“ című cikkében Ballagi Mór vádat emel a Sárospataki Füzetek ellen. A mennyiben e folyóiratnak legelső szerkesztője is én voltam, s majd ismételve megint élire állottam: körülbelől reám is fog hárulni valami az említett vádból, mely nem kevesebb mint szemrehányás, hogy folyóiratunk nem tanúsíta oly részvétet ő és lapja iránt, mint ő és lapja, mi és folyóiratunk iránt. Mondja magáról, hogy „soha nem feledkezett meg a kollegiális viszony kötelességéről s rajta volt mind alkalmazatos mind alkalmazatlan időben, hogy a szükséggel küzködő társlapot (folyóiratot) a közönség figyelmébe és pártfogásába ajánlja,“ hozzátevén egész panasz-

szal: mit „nyertem viszonzásul? Azt, hogy a Sárospataki Füzetek mikor csak szerét teheték, egyet rántottak rajtam (persze hátrafelé).“

Kötelességem Ballagi Mór szavait nem hagyni szó nélkül annyival kevésbbé, mert ezt már, ha jól jut eszembe, másodízben hozza fel, hihetőleg nem utószor s végre még elhiszik, hogy igaza van, s mi nem ösmérjük a kollegiális viszony kötelességeit. Legelsőben is meg kell mondani, hogy folyóiratunk először ugyan évnegyedenkénti szállítmányokban indult meg, fogott volna is járni, hanem azután évi tíz szállítmányban tétetett közzé; s e nagyobb időközökre eső megjelenése miatt igen távol állottunk a napi érdekek tolmácsolásától, s legfeljebb szemlei áttekintéseket adhatánk a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapról, de erre, igazat vallva, nem volt kedvünk, mert olyakat kellett volna elmondani, a mi elvi különbség után ellentétet, vitát fejtett volna ki közöttünk, melyre se idő nem volt, se buzgóság, s utóvégre is meddő feleselések következtek volna süker nélkül. Mennyiben volt igazunk, mennyiben nem: fölösleges volna feszegetni, de oknak ez is elég.

Továbbá a kollegialitást nem nézzük amolyan „do ut des, facio ut facias“ elv szerinti kötelességnek, hogy belőle még követelést is lehessen formálni, hanem oly kiméletes viszonynak, mely a feleket szabadon hagyja egymás iránt minden tartozás terhe nélkül: menjen kiki a maga útján; különben pajtáság válik belőle, mire két organum között épen oly kevés a szükség mint a verekedésre.

Szószaporítás volna egyes eseteket hozni elő; de a dolog így áll. Ballagi Mór mindamellettt csakugyan nem felejtett el megemlékezni olykor a Füzetekről; s legujabban megnézni a régi rovást, mit olvashatna le róla ellenünk, hogy szemrehányást tehessen. Mi az ő buzgóságán váltig csodálkozunk, s utoljára is azt gondoljuk, hogy ő jóvá akart tenni valamit; a mi alkalmasint úgy is van.

Ballagi urnak e részben teljes felvilágosítással szolgálhatok legalább azon időről, melyben én szerkesztém a Füzeteket. Történt ugyanis, hogy a kollegiális viszony kötelességét, melyre ő oly sokat tart, folyóiratunkkal szemközt, igen méltatlanul megsértette, midőn egy éles polemiának adott helyet a Prot. E. és I. lapban az akkori alsóborsodi esperestől, ki magát a Füzetekben sértve érezvén, nem itt (t. i. a Füzetekben), hanem nála (t. i. a Prot. Egyházi és Iskolai lapban) keresett elégtételt. Engem a famosus cikkel senki meg nem keresett, hogy fölvegyem, pedig bizony fölvettem volna; Ballaginak meg nem lett volna szabad fölvenni, vagy legalább joga lett volna vissza és hozzánk utasítani, kiknek a közlés törvényes kötelességünk közé tar-

tozik. Ezt minden journalista tudja; vajjon nem tudta volna-e Ballagi, ki a kollegiális viszony kötelességeit oly szépen emlegeti?

Ezenkívül jól tudta Ballagi, hogy a sárospataki főiskola kebelében miféle reformok s törekvések fejlettek ki az ötvenes évtized alatt; tudta, hogy azoknak az egész magyar protestántizmus örvendett, hanem férfait mégis bántani kellett és a Protestáns Egyházi és Iskolai lapban sans gène lelete bántani. Szóval a tiszáninneni egyházkerületből az egyházi és iskolai ügyek reformja ellen a reactio ha nem arsenalt is, legalább csatamezőt mindig lelt a Protestáns Egyházi és Iskolai lapban. És mi 1864-ig még azt sem mondtuk Ballaginak, hogy minő társaságba került. Hagytuk a maga útján. Dicsérete, jó megemlékezése úgy nem érdekelt, mint levelezői nem bánthattak. Sohasem gondoltunk rá, hogy neki tartoznánk valamivel; az a különös, hogy ő meg gondolt. Mi csak annyit jegyeztünk meg a kollegialitás nevében: kötve higy a komának; és ez tartózkodóvá is tett. Ha tehát, min vallomásunk szerint is, lehet neki igaza, hogy nem viszonoztuk a kollegiális viszony kötelességeit: ez oly óvással elfogadható, hogy a személy az ügy mellett csak másod rendűség, és szenved a maga sorsát. Itt követelésnek, panasznak semmi helye, valamint a kollegiális viszony kötelességeit emlegetni is fölösleges, ne mondjuk — férfiatlan.

Erdélyi János.

Tóth Miklós, a sárospataki főiskola egyik jeles tanára, fáradtságos, de sikerkoszoruzott tanári pályáját földi életével együtt bevégezte Ondon, hol született az apai házban tudósorvadásban, hült tetemei vég óhajtása szerint a sárospataki sírkertben takarítottak el boldogult neje hamvai mellé márcus 9. napján. A főiskola udvarában a főiskola papja nt. Kolos Dániel tartá felette az egyházi beszédet, a sírnál pedig Dr. Heiszler József búcsúztatta el. Béke lebegjen nyugalma felett.

Előfizetési felhívás Szofoklesnek „Ojdipus király“ című színművére, (mely Szofokles színműveinek V. darabját képezendi.) Fordította Fínkei József, sárospataki tanár.

Megjelenik egy 12-dr. körülbelől 4—5 ivnyi füzetben folyó év június hó elején. Előfizetési ár 40 kr., mely akár előre, akár a példányok átvétele után fizetendő. Nyolc előfizetőt gyűjtőnek egy tiszteletpéldány járul. Az előfizetési iverk, a pénzzel együtt vagy a nélkül, szerzőhöz folyó év ápril közepéig beküldendő.

Javitandók. I. Szállítmány 15. lap 4. sor, kifejtés, olvasd: kifejezés.

„ „ „ „ 19. „ nyilatkozatok, olvasd: nyilatkozatai.

TARTALOM.

	Lap.
Pusztaszer. Révész Imre	97
Olaszország egyházi reformációjának története. Dr. H. J. . . .	115
Origenes Bálint. M.	133
Tárca. A keresztyén vallás és keresztyénség missziója. (Folytatás). Czelder Márton	151
Az öt szabad királyi város — Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben — keresztyén tanának vallástétele. K. K. . . .	159
Egyháztörténelmi emlékek Zürich városa könyvtárából. (Folytatás). Zsilinszky Mihály	165
Nyári István a gyöngyösi mindkét felekezetű evangélikusoknak temetőt ad; jun. 25. 1626. (Közli) Garády	167
Nyáriak gyöngyösi malomrészeket az ottani prot. gyülekezetnek és iskolának engedik át; mart. 17. 1621. (Közli) Garády	168
Gróf Forgács Simon a gyöngyösi prot. papokat fölmenti az úri adó alól; jun. 28. 1591. (Közli) Garády	169
Homonnay István a gyöngyösi protestánsoknak egy házat ad; sept. 19. 1586. (Közli) Garády	—
Sárospatak, március. 1866. Kis Á.	170
Könyvismertetés. Tóth Mihály Egyház-Szónoklattana az egyházi beszéd rövid történelmével a legújabb korig . . .	173
Protestáns Népiskolai Közlöny. Kiadja a ref. egyet. tanügyi bizottság. Szerkesztő: Nagy László; főmunkatárs: Árvai József. Első évfolyam. Első szállítmány. Sz. G.	174
Üdvözlő irata a sárospataki főiskolának a helvetica confessio háromszázados ünnepére a zürichi egyháztanácsnak . . .	179
Szóváltás Ballagi ur szóváltására	181
Ballagi Mórnak	190
Halálozás. Előfizetési felhívás.	192

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

TIZEDIK FOLYAMA

ára, hatvan íven tiz szállítmányban:

Egész évre postán	6 frt. — kr.
Félévre „	3 „ — „
Háztól elvitetve egész évre	5 „ — „
„ „ félévre	2 „ 50 „

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.“

2. Kor. 3. 17.

—X. évfolyam. III—IV. szállítmány.—

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA FORSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1866.

AROPATARI I ENFERE

PROTESTANS TUCOMANOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A HENNINGSEN FRIE. KÖZLÖNÖZŐ

1851

DR. HENNINGSEN JOHANN

Dr. Henningesen Johann, a protestáns egyház lelkésze.

1851. évi.

Dr. Henningesen Johann, a protestáns egyház lelkésze.

AROPATARI

PROTESTANS TUCOMANOS FOLYÓIRAT.

Schiller Frigyes.

E mű, Fischer Kuno német bölcselelő s jénai tanár Schiller százéves születése napján (nov. 11. 1859.) Jénában az egyetemi imaházban tartott emlékbeszéde irodalmunkba átplántáltatását két szempontból érdeklé meg. Először, mint a német emlékbeszédek költői melegséggel irt műremeke; másodszor, mint oly életrajz, mely röviden s mindamelllett a legjellemzőbb vonásokban, lélektani ecsettel és kritikai éllel rajzolva állítja elénk a nagy német költő s egykori jénai tanár egész életkorát és alakját.

Fenséges nagyherceg, legmagasabb akadémiai
rektor!

Fenséges nagyhercegnő!

Akadémiai és nagytekintélyű gyülekezet!

A hazai történetek egy sötét és véstetjes évében, mely vége felé siet, a mai nap az egyetlen, mely a németek szivét annyi fájdalmas és szétágazó érzelmek után egyetértő és magasztos érzelembé egyesíti. Még néhány hó előtt úgy látszott, hogy e nap ünnepélyes emlékezetének el kell némulnia a már harcrakész fegyverek csatára hívó zajában. De a nyilvános viszonyokban visszatért mégis, talán inkább a csend

mint a béke pillanata, mely a mai emlékünnepet háborítlan részvéttel engedi megülnünk.

Mire mint németeknek szükségünk van, a felett vitáz-
nak a vélemények és érdekek. A mit birunk, mint biztost,
lerombolhatlant, a nemzeti szellem termésthözö gyümöl-
csét, a felett egyek lehetünk, s hogy azok vagyunk, arról a
mai nap megcáfolhatlan bizonytságot ad. Egy ismét elevenen
megindított párttusában, egy talán közel zivataros jövő szeme
közzé nézve, oly idő áramlásai közt, mely emberi lát-
szat szerént háborút akar, — ünnepli ma a német nép, a med-
dig csak nyelve ér, s a hol csak mindig e nyelvet beszélük,
egy nagy költő emlékét, ki képzelmünket a nagyra szoktatta,
ki a németek szívet megnyerte, mert ellenállhatlan erővel
birt, hogy őket felemelje.

A mi képzelmünkben tisztává és elevenné nem lön, éle-
tünkben sem lesz valóvá. Ebből áll a titokteljes hatalom,
melyet a képzelet az életre és az emberek sorsára gyakorol.
A legfőbb és legtermékenyebb javak egyike valamely nép-
nél, ha képzelete meg van telve nagy és fenséges képzetek
gazdagságával, ha e képzetek nem csupán homályosan érezve,
de a legelevenebb alakokban vannak kinyomva egy költő
hatalma által. Elvitázhatlan, hogy ez értékes javat birjuk,
elvitázhatlan, hogy a német költők közt Schiller Frigyes az,
kinek költői gazdagságunk épen e kincsét kiválólág köszön-
hetjük. A költő iránti tartozását mindenki érzi, a ki csak mű-
veit átérezte. És mitsem érez az ember hálásabban, mint a
szellemi felemeltetést. E tiszta emberi érzetből úgy nyilvánul
e nap megindító nézőjátéka, hogy Németország valamennyi
életterén minden kedély mozgásban van, megünnepelni a na-
pot, mely száz évvel ezelőtt ajándékozta e költőt a német
népnek.

Száz év hosszú próba! Próbakő, mit a világtörténelem
követel, hogy az emberi hirnév és dicsőség tartósságáért ke-
zeskedjék. Mert az emberi halhatatlansághoz nemcsak ér-

dem, de elismerés is szükséges, s e kettő nem mindig találkozik össze az igazság mérlegével. Az emberi kedély hajlékonysága és gyengeségeinél fogva, mely oly könnyen hódol a látszatnak, s vélt nagyságok által oly örömet megvesztegethető: némely valódi érdem darab ideig ünnepeztetik, míg nem egy jótevő szellő gyorsan és örökre elfújja emlékezetét. Alérdemek az évszázak próbáját ki nem állják. Ki e próbát kiállja, kinek valódi érdeme a világ elismerését mindenkorra kivívja, az örök időkre él. Egy százévi születési nap, mit a világ ünnepel, győzelmi ünnep, mely a nagy érdemekkel az emberek hódolatát és tiszteletét a történelmi emlékek tartóságához köti, s e ritka és igazságos kötésnek nyilvános és ünnepeles kifejezést ad. Jó hogy a hírnév nem csupán érdem, hanem a világ elismerésének ajándoka is, melyet csak a legnagyobb érdemek nyernek el. Így nem üres kézzel járulunk Schiller százéves születésnapjához. Az ő érdeme saját műve; dicsősége a miénk is. És ez ünnepélyek fennhangon bizonyítják, mikép minden német legszentebb kötelességének tartja el nem hanyagolni, hogy a költőnek, a neméből származott embernek, a legfőbbet megvigye: a névhalhatatlanságot! Visszaadjuk ma néki győzelmi ünnepéből a szavakat, hogy maga magának szolgáljon érvül: „Az élet javai között a hírnév a legnagyobb; hogy ha a test porrá lészen, a nagy név még élni fog!”

Nagy szellemek működése a világ tulajdona, mely felett visszatarthatlanul és irigység nélkül kiterjeszkednek. De az utókor hálás és kegyeletteljes emlékezete örömmel kutatja fel földi létök nyomait is, felkeresi a helyeket, hol egykor ama jóltevő szellemek éltek, s tetteleg megünnepli működéseik színterét is. Működéseik csendes színhelyei megünnepeztettek, ha a világ a hatalmas működések tudalmára jó, s nagy embereit megdicsőíti. És itt, a személyes emlékek helyein, a szellemek emlékezete otthoniasabb és azért elevenebb lehet, mint idegen földön. Igaz az: „Előnyös a szellemet megven-

dégelni; ha ajándékot adsz neki, ő szebbet ad neked vissza; a hely, melyre egy jó ember lép, meg van szentelve: szava és tette századok után visszacseng az unokák fülébe.“

Feledhetlen előnye Weimárnak minden német városok felett, s melynek méltán örülhet is, hogy a költészetnek vendégszerető hazája volt a német irodalom legszebb korszakában. Jénának pedig minden német egyetemek feletti előnye, hogy itt élte legtermékenyebb éveit a német filozófia. S azt az előnyt, hogy a szellemet vendégileg fogadtuk, megosztjuk ma Weimárral. A mint Schillerben költő és bölcész csodálatos módon egyesült, úgy kötötte őt össze egy érzéki sors a két helylyel: a költői udvarral és a filozófiai egyetemmel. E két együvé tartozó város volt színtere utolsó és leggazdagabb életidejének. Méltán ünneplik ma oly jó egyetértésben Schiller-jök emléknapiját.

Ez ünnep utolsó a jubilaumok nagy családjában, melyek egy évtized lefolyása alatt Weimárt és Jénát megdicőítették. A mai nap önkényt felidézi a legujabb idők jubilaumi emlékeit. Gondoljuk meg, hogy Németország fejedelmei közt a szász-weimári Károly Ákos volt az első és egyetlen, ki a szorongatott helyzetű és hazátlan Schillernek fejedelmi oltalmát, az érett költőnek fejedelmi barátságát ajándékozta; hogy Schiller egyetemünk tanára s e város polgára volt; hogy őt Goethével ama szerencsés és mélyen megalapított barátság kötötte össze — a maga nemében egyetlen viszony és az emberi nagyság legszebb bizonyossága a kettő közt — úgy jobban ki nem üthetett volna, mint az által, hogy Schiller százéves születésnapja erősen fűződik Jéna jubilaumi napjaihoz, a Károly Ákoséhoz és Goethéjéhez!

Emlékbeszédünk célja azon időt elevenen megjeleníteni, melyben Schiller a miénk (Jénáé) volt. Napjaink mindent bemázoló ipara ama dicsteljes idők nyomait még el nem

mosta, s e város egyes házai fenhangon dicsekednek, hogy bennök valaha Schiller lakott. De mégis, hogy emlékét meg ne csonkítsuk, szabadjon mindenekelőtt a költő életképét a maga kiemelkedő vonásaiban átfutnunk, azon percig, mely őt Jénával összeköti.

Életének külső sorsában, mielőtt biztos kikötőbe juthatott, valami rendkívüli drámai is volt. Mint egy szélvészről hányatva, külső hatalom által elébehelyezett kényszer szenvedélyes tusájában, állapota és érzelmei változásaiban szüntelen küzdésben volt majd a szenvedélylyel, majd a sorssal. Hatalmas természete, mint ez másképp nem lehet, korán érezhetővé lön általa. Sejté, hogy van benne valami, mely által hatalmasan tudna hatni az emberek szívére. Ösztönszerűleg nyult már mint gyermek oly élethivatás után, mely mindenek felett arra van rendeltetve, hogy az embereket felemelje. Képzeletében ő már a jövő egyházi szónoka, s mintegy daemoni hatalomtól üzetve szónokolni kezd. Ez költői természete, mely magamagát még elrejtve ez úton keresi először az életformát.

Lassanként ébred a költő. A katonai növelde tanítványában — ki a papihivatás tervével felhagyott, a jogi tudományokat pedig gyűlölte — felébredt az eszme magát saját jószántából a gyógytanra szentelni. Ő azon nagy tehetségek közé tartozott, kik a nagyszerű tulajdon semmiféle kifejezéseit nem tudják eltitkolni, kik ha valamihez fognak, rendkívüli értéket szereznek maguknak. „Ha Schiller nem lett volna nagy költővé — mondja egy akkori fiatal barátja — ugy számára más út nem leendett, mint az activ nyilvános életben nagy emberré lenni.“ Ugy látszik, mintha az ilyen természeteknek egy életpályánál nagyobb út állna nyitva. És nem egyszer állott Schiller a polgári és a költői hivatás választóján. Költészete nem látszott neki kitartó és folytonos tevékenység formájában, mint ezt a polgári élethivatás megkívánja. A költészet hevesen és pillanatra jő, mint a szenvedély

fellobbanó lángja, mely most minden áron kielégítést kíván, majd lecsendesül; engedelmes mint a gyermek s nem akar többé semmit. Csak az első ifjúkori ábrándok költészetét akarja bevégezni s aztán mindenkorra a polgári hivatáshoz tartozni. Sőt még Don Carlos-a után is a közönséges életpályára gondol visszatérni. Sorsa futásában lassanként válik el költői hivatása a polgáritól. Mig végre a drámai művészet teréni genieje néki és a világnak a nap ragyogó fénye gyanánt tudomására jőne, csak néhány év volt még megengedve e hivatásnak élni.

A stuttgarti katonanöveldében töltött ideje költői természetének hajnalpirja, melyből már itt ott felvillan egy hatalmas hajnalsugár és egy tüzes meteor száll fel: egy mű, melyről maga mondja, hogy ez a szellemnek a kötelezettséggeli természetellenes összeköttetésből származott gyümölcse volna. Goethe Werther-je és Götz-e már ekkor megjelentek. Ezek a Károly-tanoda néhány növendékét feltüzelék, oly iskola növendékeit, melynek legfelsőbb vezetésében a szigorú katonai fegyelem a fantasztikus-önkény bizonyos nemével sajátságos módon vegyült. Midőn Schiller a Rablókát írta, a mint a pillanat néki a jeleneteket sugalta, legkedvencebb tanítványai közé tartozott a hercegnek, ki öt ünnepi szónokul választá az akadémia alapítási ünnepély napjára. Ő volt a dicsért tanítvány, kit tanítói az orvosi tudományokban nyilvános pályadíjak által tüntettek ki, s ki csodálat tárgya volt költői tantársainak. Midőn szomorújátékát bevégezte s nyilvános előadáshoz egyengette, Auge gránátos ezredénél katonaorvos volt Stuttgartban, miután nyole évig viselte vala a katonanöveldé kényszereit.

Az 1782. év végzetteljes az ő életében. Nem tudott azon kívánságának ellenállani, hogy műve előadását ne lássa a mannheimi színpadon. Másodszori eltávoztá hírül adatott a hercegnek, ki már néhány költői szabadság miatt, miket Schiller vőn magának — az egykori kedvelt tanítvány

íránt rossz hangulatba jött. A katonai rend ellen elkövetett eme vétségét őrizet alatti fogságban lakolta meg. Szomorú-játékában van egy hely, mely Graubünden schweici canton elleni sértésnek vehető. Nem a „Rablók“ mint ilyen, hanem e hely szolgáltatott okot a Károly-tanoda tanítványa ellen azon nyilvános panaszra, mely Károly Eugén herceget elkeseríté és arra bírta, hogy Schillert a legszigorúbb módon eltiltsa orvosi iratoknál egyebeket közrebocsátani. Schiller e parancsot a hohenheimi várban kapta a herceg tulajdon szájából. Semmi kérelem sem nyert meghallgattatást. Választania kelle a múzsa- és a kórház közt, más szavakkal, költhetési szabadsága és hazája közt. Ekkor határozta el ama végzettelmes szökést, mit egy szeptemberi éjszakán vitt véghez, Fiescoja kéziratától és egy hű barátja által kísérve, kinek feljegyzései a legjobbak közé tartoznak, melyeket Schiller fiatalkori életéről birunk.

Itt jelentékenyen és meglepőleg lép lelkünk elé két kép a költő fiatalkori életéből. Midőn 1779. decemberében a nyilvános pályadíjak a katonanövelde teremében kiosztattak, Schiller nyerte meg — miközben a Rablókat és Goethe költeményeit szívében hordozá, — a gyakorlati orvostanból és sebészetből a díjakat, s különösen kitűnván valamennyi tanuló-társa felett a német nyelvben és irmodorban, a díjra legmél-
többnek nyilvánított. Károly Eugén oldala mellett tanuja volt még e díjkiosztásnak két férfi is, kik oly fontosak és áldásteljesek lettek Schiller későbbi életében. E két férfi Károly Ákos szász-weimári herceg és Goethe voltak; mindkettő éppen schweici utazásra menvén együtt.

A mint Schiller ama szeptemberi éjszakán titkosan és észrevétlenül Stuttgartból Mannheimba illant, éppen azon pillanatot választá, midőn az egész környék Pál oroszországi fejedelemnek és felesége Mária württembergi bercegnőnek tiszteletteljes fogadtatására rendezett pompás ünnepélyre sietett. Mintegy oltalmazva szökött a fejedelmi pár fogadtatása ál-

tal, melynek császári leányát az áldott emlékű Mária Paulinát huszonkét évvel később a szökés után, a „Művészetek hódolata“ című művével maga fogadta Weimárban, mint jövőendőbeli urnőjét.

Költőnk e szökésével szabadságát nyerte meg, de örökre elveszté hazáját. Akkor érezte a nagy veszteséget, midőn utoljára visszavetett még egy pillantást az ünnepély örömtüzeire, melyek messzire kivilágíták a hercegi erdei váracsot, midőn a távolból szülői lakását felismerte, hol szomorkodó anyját hagyta el, és egyszerre mintegy szimpathétikai sugártól megérintve felkiált: „édes anyám!“

Ekkor jelenék meg képzelme bűvös világában a közel jövő, mint nyílt és széles játéktere a szerencsének és nagyságnak, lőnek a csalódások és nyomor minden nemének évei, melyek kisebb szellemet bizonyára elgyengítettek és elnyomtak volna: e szellemet csak megedzeni és tisztítani tudták. Magok a kedvetlenség legmélyebb pillanatai felébreszték gyorsan bátor és élénk kedélyében a fokozatos erőérzetet.

A Dulberg vezetése alatt állott mannheimi színpad örömmel üdvözölte a tehetséges költőt, de mint szökevényt távozásra inté. Schiller azt hívé, hogy itt nyilvános működési tért talál költői erejének; de menedéket kelle keresnie személye számára, oltalmat a mindig fenyegető üldözés ellen. Idegen név alatt élt Mannheimban, majd Oggersheimban, utoljára egy frank-thüringi erdei magányú falucskában, hol biztos menhelyet egy barátságos család készített számára, mely nevét jótevőleg kötötte egybe az övével, a Wolzogen ház Bauerbachban. Itt fejezte be polgári szomorú művét, mit Iffland „Ármány és szerelemnek“ nevezett el; itt kezdte meg „Don Carlos-t“ is.

Végre elmúlt az üldözés veszélye, melyet a württembergi herceg talán célba sem vőn. Visszahívták a költőt Mannheimba, azon működési körbe, melyet ohajtott. De drámatu-

giai kijavító tervei hajótörést szenvedtek azon kislelkűségen, mely semmi javítást nem tűr. Ez homályos és szomorú időszak Schiller életében. Hazátlanul és betegen, az élet külső eszközeitől megfosztva, az érzéki, erkölcsi érzéki hiányig, működéskörében megszoríttatva és elidegenítve, felizgató és zavaró szenvedélyektől kedélyileg megindítva — az élet örömei és reményeiből nem maradt akkor számára egyéb biztos, mint a költészet és barátság!

A barátság valami magas szempont Schiller életében! Nem látja a költőt emberi magasságában, ki őt a barátságban nem ismerte, s nem itt tanulta őt ismerni; hol az ő lágy és tüzes érzetének mélysége és magassága egészen megnyílt, hol az ő szellemi hatalma szívjóságával leírhatatlan kifejezéssé egyesült. Minden szellemi nagysága mellett sem lett volna barátai előtt annyi, ha ő viszont nem nézi vala őket oly sokra. Ez a szeretet és kedély teljes kicserélése utáni hajlam és szükség Schiller természeti tehetségéhez tartozik. Barátságai életkorszakok a katonaiskola növendékeitől Humboldtig és Goetheig. Ha szükség volna bebizonyítani, hogy Schiller egyike volt a legjobb és legnemesebb embereknek, úgy csak egy tényre hivatkoznam, hogy egyetlen percében sem volt barátok nélkül, kiknek egész szívöket ne birta volna. Annyi eszménytlátott elveszni, ez egy hű maradt hozzá léte minden sorsán és változásán:

Kisézőim zajos körében,
Oldalamnál hű ki marad?
Ki lesz ki megvigasztal engem,
Mig csak a sir nyugtot nem ad?
Te vagy s te lélsz, a hű barátság.
Ki békötöd a szív sebét,
Ki éltünk terheit megosztod —
A kit én mindig fellelék!

Épen mannheimi élete bonyodalmai közt barátságot nyer váratlanul a távolból, mely őt annyira megkapja mint

valami új életrugó. Ismeretlen kezekből kap leveleket Lipséből, tele lelkesült tisztelettel. Vannak emberek, kik beérik azzal, ha a költővel csak azt tudatják, hogy vele együtt éreznek. Így keletkezett élethosszig tartó barátságkötés Schiller és Körner közt, kinek neve emlékbeszédünkben ki nem maradhat. Hogy e barátot közelebbről megismerje s közelében új életet kezdjen, elhatározta Mannheimot elhagyni. Halljuk őt mikép mutatja be magát a távolból barátjának.

Minden kifejezéseiben felismerhetni a Moor és Carlos költőét tüzes barátsága szükségével: „Nagy zenész gyakran felismerhető mindjárt az első accorderől, nagy festő a leghanyagabbul odavetett ecsetvonásról, nemeskeblű ember igen gyakran egyetlen felhevüléséből. Ha ön olyan embert akar első szeretettel felkarolni, ki nagy dolgokat hordoz szívében és keveset tett, ki ez ideig csak esztelenségeiből következtetheti, hogy a természetnek különös szándoka volt vele, ki szeretetében sokat követel és mostanig sem tudja, mennyit teljesíthet, de a ki egyéb más valamit inkább képes szeretni mint magamagát, és semmi furdaló fájdalmat nem érez azért, hogy csak oly kicsiny mint a minő nagy szeretne lenni — ha önnek ilyen ember szeretetreméltó és kedves lehet, barátságunk akkor örök, mert én ilyen ember vagyok. Talán ön a milyen jó ma Schillerhez, olyan lesz akkor is, ha a költő iránti becsülését már régen megcáfolták vala. Én még nem voltam szerencsés, mert az íráskodás dicsősége és csodáztatása s minden egyéb kíséretei nem bírnának soha egy percre is barátságot és szeretetet előkészíteni — a szív e mellett üresen maradna. Fogadjon továbbra is szíves barátságába.“ Megindító hálával emlékezik Schiller e meglepetéséről anyai barátnőjéhez intézett egyik levelében: „Ilyen ajándék egyetlen kárpótlás számomra ezen szomorú percekért — és ha tovább kutatom s meggondolom, hogy a világban talán

több oly kör van, melyben engemet ismeretlenül szeretnek és örülnek, hogy megismerkedjenek; hogy talán száz vagy több év után, hamár poromat is elhordta a szél, az emberek emlékemet áldani fogják, akkor örülök költői hivatásomnak és kibékülök Istenemmel s gyakori mostoha sorsommal.“

Ez új barátság összegyűjti és felüdült kedélylyel felkölti Schiller egész lélektelenségét, a szenvedések elhullanak tőle mint a por, s elfelejti azon pillanatban, midőn rokonkeblekre talál. Elevenen meg kell jeleníteni képzelőmunkában, mennyit szenvedett Schiller megszökése óta, hogy méltatni tudjuk a szó tiszta emberi értelmében, mily erős, egészséges és jónak kellett lenni e szívének, melynek első költői felhevülése annyi hosszú szenvedélyteljes év után az Örömhöz irt dal volt — mert neki a „legnagyobb kockavetés sikerült; egy barátnak barátjává lenni!“

Körnerrel kötött barátsága csalta a költőt legelőször közelünkbe, szívében reményt hozva jött, mely már korán ébredt benne, s első teljesültét elérte, mielőtt Mannheimot odahagyta volna. Vannak kívánatok, melyek egy profétai hang ellenállhatlan hatalmával törnek elő, mert titokteljes alapjukat az élet sorstervében (Schicksalsanlage) birják. Németország hatalmasságai közt csak egy volt, kinek fejedelmi pártfogását megnyerni, közelében élni Schiller csendes ohajtással s benső vonzalommal vágyott; csak egy volt, ki egészen osztotta és fel tudta fogni a német szellem azon nagy felemelkedését, mely legelőször a költészetben nyilvánkozott. E fejedelem a szó legritkább jelentésében Károly Ákos volt, ki a nagy szellemeket magához vonni, erősen tartani és vezetni tudta, és már a Werther és Götz költőjének helyet adott tanácstermében és szívében. Senki sem ismerte fel jobban e hatalmas szellemet mint Goethe. Mi vitte e költőt Weimárba, s mi tartotta őt ott félszázadnál tovább? Nem! nem az a mit a sokaság képzel, s mit a gyűlölség szeretne elhíttetni, nem a fény, melylyel őt fejedelmi jóakarója

önként megajándékozta, — az ellenállhatlan emberi volt az Károly Akosban, mit Goethe, mint a világon kevesen, rokoni és hű lélekkel szeretett. Sohasem tudott volna ő Károly Ákostól megválni. Hogy élte Goethe világát Weimárban, s fejedelme iránt minő érzellemmel viseltetett, azt im e szellemdús szavakban tette előttünk ismeretessé: „Nem vagyok képes neked megmondani honnan jöttem, ki küldött ide, távol égaljból vagyok ide üzve és barátság által lebűvölve.“ És mi az Károly Ákosban, mely ez erősen lekötő vonzerőt gyakorolta rá: e saját maga által hatalmas, magából alkotó és felfelétörő természetteljes erőt elragadólag találta Goethe, a mint a fiatal fejedelmet leírja: „Nemes sziv, mely sejtelemteljesen immár a valódi nyomon, majd magával, majd bűvárnnyakkal harcol, és a mit sorsa születés által aján-dékozott, azt fáradsággal és izzadtsággal iparkodik megérdemelni; nincs szeretetteljes szó, mely szellemét leleplezné, és nincs ének, mely lelke magas hullámain le tudná csendesíteni.“

Schiller először ama pályadíj kiosztásnál látta a fejedelmet, hol az orvostanból annyi babérokat nyert. Öt évvel később a darmstadti udvarnál ismerkedett meg Károly Ákos a mannheimi szinköltővel, s tőle magától. hallott egy felvonást Don Carlosból. Ekkor nyerte meg Schiller először a herceg részvétét és oltalmát, ki elismerését nyilvános jelek által is kifejezé. Körnerrel kötött barátsága a költőt Lipcsébe, azután Drezdába vezette, hol Carlosát bevégezte. Németalföld elszakadása történetét és a Szelleme-
ket látót megkezdte, innen a csendes remény Károly Ákoshoz Weimarba vivé, hol a személyes összeköttetés különféle módjait részint megnyerte, részint felkereste.

Derülni kezd Schiller életében. Foglalkozása a görögökkel, kiknek költőit most kezdi ismerni, érlelteti és nemesíti költői erejét. Első költeménye Weimár klasszikus légkörében „Görögország istenei“; az utolsó, mit első itttar-

tózkodása alatt bevégezett, a „Művészek.“ E közben az 1788-ik évi szép és termékeny nyarat váltogatva Volkstatten és Rudolfsstadtban tölti, hol Don Carlosról szóló levelét írja, Németalföld elszakadása történetét befejezi, Homért és a görög tragikusokat olvassa, Euripideszből egyes darabokat fordítgat és e mellett a „Szellemekeket látót“ folytatja. Ez egyszersmind erős és megnyugtató hajlandóságnak szerencsés nyári világítása ideje, mely egy szövetségnek veti meg alapját az élet számára. A megerősített léthez nem hiányzik most egyéb, mint biztos polgári állás, hogy annyi zivatar után elvegre révpartra szállhasson.

Ez megtörtént, a mint Jéna a költőt magáévá tette. Károly Ákos műve volt, s Goethe is a legelőmozdítóbb részt vett benne, hogy a jénai egyetem Schillert tanáruul hívja meg a bölcsészeti fakultásra. E meghívás nem csupán a híres költőt, de nevezetesen a történelemírót illeté, ki az egyesült Németalföld elszakadását a spanyol uralomtól, a protestáns-tizmus e nagy győzelmét írta le. A remény azonnal ki lön mondva, hogy Schiller az egyetem történettudománya számára termékeny fog lenni.

Bölcsészeti fakultásunk 1789. ápril havában ki is nevezte a költőt mesterévé, egy latin nyelven beadott kérelme folytán, mely az egyetem okmányai közt máig őriztetik.

Májusban általköltözik Weimarból Jénába.

Képzeltető, hogy nem könnyen esett neki a független költői életből hivatásától idegen akadémiái községbe lépni, s hogy nem nagy öröme szolgált idejét a tanszék és muzsa közt megosztani. S a mi egy Schiller irányában megfoghatlan, fájdalom azon eset is bekövetkezett, hogy a céhbeli szakjellem szűk és pedans modora által alkalmilag érezteté a költővel vaskalapos hatalmát, mely a nagy férfi szerény akadémiái állását egy percre megkeseríté.

Schiller meghívása egyetemünkre, jelentékteljes pillanat ennek történetében. Akkor kezdődik Jéna legszerencsé-

sebb és legfényesebb időszaka, a német egyetemek történetében egyetlen és öszhasonlíthatlan virágzás éve. Ugyan ez időtájban jött hozzánk a költővel barátságban álló természetbuvár is, kinek neve kettős csillagként ragyog egyetemünk egén. Ez az idősb Göttling volt, mostani tanártársunk atyja, ki tanítói működését Schillerrel egyszerre kezdte meg; Schiller nagyon örült Göttlinggel egy házban lakhatni s szünórái alatt a kitünő vegyész experimentumaiban gyönyörködhetni.

Schiller csakhamar jól és otthoniasan találta magát új hazájában. Eddigi határozatlan és szerte csatangoló életét erős állásban vonja össze, mely mindamellett független és szabad. Nem kell felednünk, hogy Schiller jellemében a legmegkövetlenebb és legszabadabb képzelet szigorú polgári és egyszerű gondolkozásmóddal egyesült, hogy a költő Moor Károlynak és Miller zenésznek ugyanazon személye. Személyes függetlenségét meg akarta tartani és még egy határozott hivatással bírni. E két kívánatot egyszerre kielégíteni, valóban semmi más állás és hely nem volt kedvezőbb, mint akadémiai viszonya Jénában. Életében itt érezé magát legelőször egy összefüggő egész tagjául, s ez érzet nagyon jól hatott rá. „Én Jénában vagyok legelőször — írja egy bizalmas barátjának — tulajdonképeni polgári ember, kinek magán kívül bizonyos viszonyokhoz kell alkalmazkodnia, és minthogy ezek nem épen nyomasztók s a személyes önállást sem sértik, reménylem, meg leszek itt elégedve.“ Valamivel később kelt barátságos levele pedig e kielégítő tudósítást nyújtja. „Ittlétemről nem tudok egyebet, mint jót írni, alig volt valahol oly jó dolgom, mint itt, mert itt honn vagyok, barátaim a tenyerökön hordanak, kedélyem vídám, szeretek társalogni és egész létemnek jobb színezete van.“ Egy ügytársának vagy tanulónak minden látogatása felujtja benne egész hivatalos tartozásának jótékony érzelmét. Igaz, hogy voltak pillanatok, melyek soha ki nem maradtak, s melyekben e szerencsés hangulat el-elkomorult.

Alaphangjában azonban ugyanaz maradt: a barátságos és a magába összeszedett élet tartós jóérzete, a mint erre a költőnek szüksége volt és a mint ezt Jéna idyllikus sajátosságaival övéinek szokta nyújtani. Hat év halad el Schiller első jénai életéről és állásáról tett szerencsés nyilatkozata óta; most nagyon kevésbe kerülne, hogy Jénát odahagyja; tulajdonképeni hazája hívja őt vissza. Károly Eugén utódja érdemeket akar szerezni magának az által, hogy Schillerjét Württembergnek visszaadja. A tübingai egyetem meghívását ujjalag ismételte a legkedvezőbb feltételek mellett. Schiller a meghívást visszautasítja s Károly Ákos kedvéért és kívánságára Jénában maradt. Barátságos kézből van egy még ismeretlen levelem Schillertől, ugyanez időben kelt, s melyben a weimári miniszterhez ír: „Most tudom végre magamat teljes biztossággal az itteni egyetem polgárául tekinteni, és Jénát elhagyni minden gondolat örökre száműzve van tőlem. Németország egy helye sem tudna nekem az lenni, a mi Jéna és környéke, mert megvagyok győződve, hogy az ember sehol sem élvez oly igaz és józan szabadságot, és sehol sem talál oly kis körben annyi nagy embert mint itt.“

Térjünk hozzá vissza, a hol oly szerencsés hangulatban kezd meg akadémiai életét. Képzeltetni, mily iszonyu feszültséggel várták a tanulók ama pillanatot, melyben a Rabló költője felolvasásait fogja megkezdeni. Az első félévben — 1789. év nyarában — általános történelmi bevezetést hirdetett. Kedden, május 26-án délutáni 6 órakor kellett a felolvasásnak megkezdetni. Fél hatra már, a hallgatóterem a zsúfolásig telve lön. Ez a Reinhold hallgatóterme vala a János-kapu melletti házak egyikében. Schiller a vele barátságban álló Reinhold szobájában várta a meghatározott órát. Az ablak előtt áll és nézi az utcán seregestől feljövőket, a tömeg mindig jobban nő; az auditórium korántsem képes őket befogadni. Már az előterem és lépcsőzet is sűrűn megvan tömve. Kéri Schillert, hogy az egyetem nagy termében

tartson felolvasást. E terem akkor a Griesbach házában volt, hol ma a gazdasági akadémia hallgatóterme van. „A Griesbach auditoriumába!” hangzott mindenfelől a jelszó. S a tarka tömeg vidám csapatokban rohant az utcán keresztül: mindenki első akart lenni, hogy helyet találjon; a János-utca olyan volt, mintha be lett volna hintve tanulókkal; az egész város nagy zajban tört ki, minden ablak mozgásba jött, sőt még a vár előtti őrizet is. Sokan azt hívék, hogy tűz ütött ki a városban. „Mi az, mit jelent e zaj?” kiáltanak némelyek. „Schiller fog olvasni!” rivalgák az elsietők minden oldalról. Auditorium, előterem és udvar egészen a kapuig sűrű tömegben el lőn foglalva, sokan a padokra és nyitott ablakokra állanak. Kevés idő múlva jő Schiller Reinhold kíséretében, a nézők és hallgatók által képzett szűk sor-nyíláson végigmenve, szószerre lép, mit alig tudott megelégni a tanulók hangos örömrivalgásai közepett. Egyetemünk történelmében emlékezetre méltó és valóban drámai pillanat nagy dráma-költőnk ezen bevonulása az akadémiai hallgatóterembe.

Schiller ez első felolvasása — mint nevezé akadémiai belépő beszéde — egyetemünk szellemére kimondotta volt, hogy e szellem épen készen áll, hogy nagy filozófiai korszakát megkezdhesse. E kérdést állította fel: „Hogy nevezik s miféle célra tanulják az egyetemes történelmet?” És a felelet így hangzott: „Egyetemes történelemnek nevezik az emberi nem összefüggő fejlődését, mit megismerni nem a kenyértudósok célja, hanem a bölcselő főké. A szerzemény utáni érdek szüli a kenyértudósokat; a tudós utáni érdek alkotja a bölcselő főket. A kenyértudós akadémiai pályája fellépésénél semmi fontosabb alkalmatossággal nem bír, mint a tudományokkal, melyeket kenyértanoknak nevez, és minden egyebektől, mik a szellemet csak mint szellem gyönyörködtetik s legpontosabban elkülönít, Schiller a kenyértudósok és bölcselő fők e két jellemét egymással szembesíti és minden vonásaikban rajzolja, és végre kimondja, hogy az egye-

temes történelem tanulmánya az elsőnek megbocsátható, a másodiknak ajánlani kell és hogy neki csak ez utóbbival van teendője.

Fájdalom, csak néhány szemeszterig olvashatott Schiller megszakítás nélkül. 1790 nyarán a történelmi felolvasáshoz egy műbölcsészet is járult a tragoediánál, melyet ő a régiek példái után, nevezetesen Oedipusból fejtett ki. A következő télben három történelmi felolvasást hirdetett. De megtámadta őt a karácsonyi szünidők alatt tett útazásában a veszélyes betegség, melynek ismételt támadásai életét a legmagasabban veszélyezteték, melyből aztán Schiller soha többé föl nem épült; melle annyira szenvedett, hogy felkelle hagyni a nyilvános beszéddel. 1792 és 1793. évre eső téli szemeszterben olvasott utóljára szobájában a széépészetről, mit akkor az egyetem katalógusában újra meg újra azzal a mindig ismételt megjegyzéssel jelentgetett, hogy olvasni fog, ha nem fogja őt akadályozni a betegség.

Tragikus költőnk élete tragikái sorsnak volt alávetve. Alig csendesültek el ifjúsága vad viharjai, alig lelte fel a második biztosabb hazát, a szilárd hivatást, a házi tüzhelyet oly sok tévútak után, alig élvezheté kedvére egyetlen éven át, mint más emberek a szerény, megelégedett lét csendes boldogságát, midőn ereje és éveinek virágjában megérinti őt egyszerre a halál keze! Mintha próbára lett volna téve, vajjon mint ember teljesíti-e, mit mint filozóf és művész állít: hogy nagyságunknak és felemelkedésünknek szenvedésre van szüksége hogy eleven legyen, s hogy a lélek csak akkor mutatja magát nagynak, mikor a szenvedő természetén diadalmaskodik. És e próbát ő kiállja hosszú fájdalomteljes éveken keresztül. Átéli a tragikai nagyságot, melyet költ. „Már korán olvassa a szigorú ígét, a szenvedésnek és halálnak volt ő meghittje.“ Összeomlani látta az épületet, és megmenté a szellemet a lángokból. Semmi nyoma a keserűségnek és életuntségnek a nemes arcon, melybe a fájdalom barázdái

mindig mélyebben vésődtek, mely minden pillanatban nyugodtan nézett szeme közé a halálnak.

Most, miután az életről és annak bájairól bensőleg lemondott, a művészet lett mindene. Mialatt a sorvasztó betegség minden támadásaival mindinkább aláásta életét, — fokozta, emelte és szárnyat adott szellemi erejének, fennhordva érzé magát mint egy testétől megmenekült erő, mintha már tiszta Daemon volna, távol a szétosztott világtól, az isteneknél. Egészen elfeledjük a sajnálatra méltó pillanatot e szellemi fenség mellett. A mi őt most és költeményeit áthatja s ezekből vett győzelme a testi szenvedések felett, több mint nagyság; f e n s é g ez, amit csak kevés halandó vivhat ki: azon fenség, mely a földi félelmet a porba löki, mely a közönséges dolgokra már nem sokat ad s holmi csekélységekkel többé nem törődik. És e magas komolysággal még szelidebben egyesül, mint azelőtt szíve barátsága, a vidám és nyílt érzék, a lángoló részvét minden emberi becsérték iránt, melyek legszerencsésebben a barátság bizalmas óraiban éledtek fel. Így élt nálunk Schiller, így tanulta őt Goethe ismerni, szeretni, csodálni, és ez idő s az elköltözött barát emlékére megalapítá az emléket:

Mert ő miénk volt! ... Mily nyájas szeliddő
 Tevék e nagy férfit a jó napok,
 Komolyságát gyöngédséggel vegyíté,
 A társalgásra vidáman hajolt.
 Majd szellemdúsan s bizton fejti meg
 Mély értelmét az élet tervinek.
 S hogy termékeny volt tettben és tanácsban,
 Azt tapasztaltuk, élveztük javában.
 Mert ő miénk volt! Hadd kiáltsa túl
 E büszke szó a fájdalom siralmát!
 Vihar után révpartra jutva, nálunk
 Állandóhoz szoktathatá magát;
 De az örökigaz, jó és szép felé
 Emelkedének lelke szárnyai.

S lénytelen látszatban maradt mögötte
 Mi minket nyugdöz: a m i n d e n n a p i.

Schiller legfontosabb életkorszakának Jéna a legtermékenyebb és legjöltevőbb szintere volt. Egy helyen sem élt annyi ideig, mint itt. Kiviharzotta magát amint a világtörténelem viharzani kezdett; a francia forradalom egész évtizede alatt az államtanács megnyitásától a konzuli uralomig Jéna békés csendélete fogja őt körül. Az akadémiai hivatás visszatartja mindentől. Az itteni idyli természet benyomásai közt, mely képzeletével egészen öszhangzó, kedvező alkalmat talál a gondolkozásra és költésre, melyet az otthoniasan csendes Jéna mindenkinek nyújt, aki csak szükségét érzi és használni tudja; mely oly gyakran a nagy Goethét is Weimárból, az ő szélesebbkörű udvari- és államéletéből ide a magányosságba csalogatta. Tisztelettel lön környezve barátságos emberek sorától, kiknek házias és szellemi társaságában jól találta magát, mint Griesbach, Paulus, Schütz, Reinhold, Hufeland, kikhez majd a nagyratörő szellemek egy újabb nemzedéke is csatlakozott. Itt környezte őt egy hasonigyekezetű filozofiai barátok köre, kik a kánt-féle bölcsészet épen akkor kapott világát kiterjeszték és megerősíték, kiknek Jéna köszönheti, hogy első és legtermékenyebb megtelepedési helye lön ama filozófiai szellemnek, melyet Kánt ébresztett fel, és költészetünkkel egyszületesű magasságra emelt. Végre itt kötötte Schiller két legnagyobb barátjával a szövetséget, kik tőle oly sokat kaptak s néki magának oly sokat adhattak: Humboldt Vilmostal és Goethével!

Elősoroljam-e Schiller itt ért szellemi terményeit, melyek a világ elenyészhetlen emlékezetében élnek? A harminc éves háború történetét, a bölcselmi értekezéseket, melyekben az újabb korban legelőször lesz a művészet bölcsellete maga művészetté és tárgyával egyenlő; a Horák alapítását, klasszikai szellemünk ime első folyóiratát, melynek irodalmi erői ittt találják meg útjokat és ve-

zetésöket; az epigrammákat és Xeniókat, ezeket a rögtönzött és vakmerő csatározásokat a német irodalom alatt fekvő s mocsárai által egészségtelenné vált vidékén, és erre egyszerre az újabb költészet gazdag és meglepő aratását, ezek közt a balladákat, melyek már a nép szájában élnek; végre a Wallensteint, ujjászületett drámai erejének e nagy és szerencsés művét! Lépésről lépésre mintegy újra meg kelle hódítania költői természetét, minthogy évekig elnyomta és visszatartóztatta tudományos munkálkodásai által. És amint késedelmezőleg végre felfogta ez új mestermű ter-
vét, ime akadályozza és nyugözi öt legelőbb is az iszonyú terjedelmű, szilárdon meglévő, történelmileg kinyomott me-
rev anyag. Évekig kellett küzdeni az anyaggal, hogy legyőzze és feloldja határozott, átlátszó költői formába. Mennél mélyebben felfogta a művészet feladatát, mennél bölcsőbb műértelemmel vizsgálta most saját költői teremtményeit, men-
nél pontosabban kitérta saját történelmi tapasztalataiból maga előtt a tárgyat, annál nagyobb nehézséggel kellett épen e munkának összekötte lenni. A művészet nem takarít meg neki semmi fáradságot, mivel ő maga sem akar semmit megtakarítani. Feltárul előtte minden nehézségeivel, mint-
hogy a mestermű minden követelményeit a legnagyobb mélységeig felismerte. És mily gyönyörűn sikerült neki e feladat megoldása!

Mindig lelkem elé lép Schiller Wallenstein-jával, valahányszor „Az eszmény és élet“ eme soraival találko-
zom:

Ha a holtat is meglelkesíteni
Magát az anyaggal egyesíteni
Az alkotószellem tette gyúl:
Feszüljön a szorgalomnak izma,
S a gondolat küzdve meghódítsa
Az elemet örökös rabul.
Csak a komolyságnak, mely nem ernyed,
Buzog az igazság forrásgyöngye,

Csak a véső ütésének enged
És pereg le a márvány göröngye.

Hassatok be a szépség körébe,
S a nehéz suly az anyaggal végre,
Melyet ural, a porban marad.
S nem az anyagtól kínnal kinyerve,
De könnyen, a semmiből kikelve
Áll elő a művészi alak.
S véget vet a kételys küzdelemnek
A diadal magas biztossága,
Számúzve az emberi szükségnek
Minden bizonyossága.

Még köztünk vannak ama nagy költői tett néma tanúi!
A magányos idylikus kis ház a Leutra-dombon, melyben
Schiller mint tulajdonában, jénai élete három utolsó nyarat
töltötte; a kert, fáktól beárnyalt téren, hol akkor a kis ház
állott csillagvizsgáló ormával, melyben Schiller a háztartás
zajától háborítlanul irogatta Wallensteinjét, s a költé-
szetet erősen gazdagítá. Itt, egyedül képzelete eleven meg-
tekintésével és a mult idők hősi alakjai közzé sülyedve ál-
dozta a költészetnek gyakori álmatlan éjeit. A csillagjóslat a
csillagtant vont maga után, és a kedvező sors úgy
akarta, hogy a Wallenstein költőjének háza csillagváró
helylyé alakuljon. Most egy egyszerű, méltó kéz által emelt
emlékkő jelöli a helyet, hol egykor a költői kert-házacska
állott. Az akkori idylszerű költői lak emlékét Goethe örö-
kíté meg nekünk, ki itt nekány nevezetes órát barátjával
termékeny beszélgetésben élt át:

Im ékesítgeti kis kerti-tornyát,
Honnan a csillagok szavát vevé,
Mely oly tisztán, oly titokteljesen szállt
Eleven és örök lelke elé.
A hol saját hasznára s a miénkre
Csodásan váltogatta az időt;
S mi minket bágyaszt, álmot hoz szemünkre:
Esthajnal, éj, munkálni hagyta őt.

Wallenstein az utolsó nagy mű, melyet Schiller nálunk kezdett és befejezett; Stuart Mária tragoediája, mely az előbbi követé, jénai tartózkodásának csak első legnagyobb felére esik. Így képződik itteni életkorszaka egy magába zárt egészszé. Első itt elkezdett és bevégzett műve, a harmincéves háború története; utolsó, e had titokteljes hősről irt drámai költeménye.

Ha az Schiller életében a legfontosabb kifejlődés volt, mely a történelemiróból és szépészből ujjalag eléjőni engedé a költőt és drámai művészt, úgy Jéna volt a színhely, melyen Schiller ezt azt egész kifejlődést átélte és bevégezte. Bizton lehet állítani, ha Jénában keletkezett' műveit egyéb dolgozatai meg nem előzték és nem követték volna is, elegendők lennének számára a német irodalomban Goethe mellett a legfelsőbb magasságban biztosítani a helyet.

Valódi büszkeséggel tölti el egyetemünket, hogy e férfit tanárai közé számíthatja és nevét huszonegy szemeszteren keresztül katalógusába bejegyezheté. Ő a szabályszerint nem is volt tulajdonképen rendes akadémiái profeszszor, tényleg a rendkívüli tanárok közé tartozott; mindamellett mindnyájan érezzük, hogy háromszázados egyetemünk tanítói közül sokan kétségkívül a közönséges értelemben tudósabbak voltak, Schiller azonban mindnyájok közt joggal a leghíresebbnek mondható. Az egyetem Schiller jubileumát tiszteletteljes napjai közé igtatja; összegyűlt, mi csak ünnepélyes és tisztelgő napjaiban történik, hogy Schiller emlékezetére egy emlékbeszédet meghallgasson. És ez ünnepélyes összejövetelt megkoronázandó, felséges hercegi fejedelmünk s mint legmagasabb akadémiái rektor, szinte hozzánk csatlakozott, hogy egész uralkodó családja magas ittlétével gyönyörködtesse és fényesebbé tegye ez ünnepélyes napot. Az egyetem elhatározta, hogy e nap emlékeül a nagy költőnek maradandó emlékszobrot fog fog felállítani a város egyik terén, hogy a büszke szóhoz

„mert ő mienk volt! igazságosak legyünk, s hogy a jövő nemzedék tapasztalhassa, mi mélyen tiszteltük mi e költőt.

Jéna Schiller hírnevével a legbensőbbben van összekötve; itt hágott azon magaslatra, melyen őt az utókor látja: azon magaslatra, mely késő századok múlva sem fog elhomályosulni, sőt fényesebb és még világosabb leend. Mert mit a világtörténelem nagygyá szül, az nő az időkel. Közel állott itt hozzá Goethe mintaképe, mit Schiller mindig csodált, de eleinte bizonyos féltékeny önérzettel kerülgetett, mintha csak távol tudna e hatalmas szellemtől tulajdon sajátságaihoz hű maradni. Igen különféle érzelmek voltak, melyek a két költőt egymástól távol tarták. Schillerben a hatalmas Goethe iránti csodálat bizonyos otthoniatlan érzelemmel vegyült és saját erejének öntudata ellen oly hangulatba ment át, melyet inkább érezni, mintsem világos fogalomban lehetne kifejezni. És Goethe, ki oly biztosan járdalt a maga útján s már régen megszokta volt azon egyedül járni, távolról szemlélve Schillert egy előtte idegen és inger nélkülűvé lett tájékon, mi sem ösztönözte őt költőtársa felkeresésére. Ez egészen egyszerű és természetes érzelem volt. Néki Schiller nem volt visszataszító, csak idegen. És Schiller is halad a maga útján, mely őt egy magaslatra vezeti fel, hol magát egyszerre Goethével merőn szemközt látja, hol a művészetéről saját legmagasabb fogalmait e csodálatos emberben teljesülve találja. És mintha fiatalabb társát e magaslaton pihenve várta volna eddig, jó most Goethe a kedvesen fogadott férfi elé barátságosan és segélydúsan. Összetalálkoznak mint két vándor, kiknek mindegyike egyedül tett egy hosszú utat és a kiknek most az út utolsó darabján, melyen együtt mennek, sok beszélőnivalójok van egymással. Az ellentétből lesz a kiegészítés, e jötevő és mindkettőre üdvteljes. Mindegyik tiszta örömmel vizsgálja és elősegítő kézzel ápolja, amivel a másiknak többje van. Ki fogja most

fősvényen vizsgálni, melyik volt kettőközül a gazdagabb? Ha tudni akarjátok, kérdezzétek meg Schillert és ő barátja királyságára fog mutatni. Szóba sem állunk soha ama szűkeblű felekezetes lelkekkel, kik míg egyiket dicsérik a másikat becsmérélni igyekeznek, és kik mindkettőt örömezt kicsinyíteni szeretnék. Ha Schiller nevét ma az egész világon magasztalják, ebben mi is mindnyájan egyek vagyunk; de nem feledjük azt sem, hogy ő és a világ mennyivel tartoznak ama egyetlen és csodálatos férfinak, kit néki a jóltevő sors barátjává tön; ki azon szerencsések egyike volt, kiknek nem szükség irigyeknek lenni, s azon jók és ritkák közé tartozott, kik nincsenek többé. Ki merné rátenni komolyan e tiszteletreméltó Olympi főre alélt kezét?! De sohasem maradnak el a kicsiny és hatalomnélkül való Herosztratesek, kik azt képzelik magok felől, hogy aligégő szalmaszálaikkal lángba tudnák borítani a Diána templomát!

Schiller Goethe szövetségében Németország nemzeti drámaköltőjévé lön. Jénában lett ilyen költővé. Biztosítá e helyet magának, mihelyt Wallensteinját megírá; utolsó éveiben költött drámái versenyeznek ezzel, de nem mulják felül. S e mű nem csupán Schiller életében jelöli a költői ujjászületést. Egyszersmind drámái művészetünkben korszakot alkot. Itt kezdődik a német költészetben a magasabb tragodia kora. De a drámai művészethez, nemcsak költészet, hanem színpad is szükséges. Korszaka csak akkor teljesül, ha a színpad a költővel összeköttetésbe jő. Ez összeköttetés sikerült. Az első lépés megtörtént, midőn Goethe a weimári új színházat Schiller Wallensteinjával megnyitá. Csak a „deszkákon, melyek a világot jelentik,“ képes a drámaköltő valóban nemzeti költővé lenni. Hogy a színpaddal tartós összeköttetésbe jöjjön és egyszersmind Goethe állandó közelében élhessen, elhagy Schiller bennünket és lakását maradandólag Weimárba teszi át. Csak kevés évei vannak még hátra. Minden perce, mit a betegség nem hábo-

rit, egészen a művészeté; e művészet egészen a színpadnak van szentelve. S ez által gyakorlativá lesz, a nélkül, hogy megszűnnék Schiller szigorú és magas fogalmai szerint költői lenni. Négy év alatt következő drámai költeményei születtek Weimárban: StúártMária, az Orleanszi szűz a messzinai ara, Tell Villmos, e közben a színpad számára lefordítá Machbet-et, Turandot-ot, Phädrá-t hogy kisebbeket ne említsek. Utolsó szabad költeménye „A művészetek hódolata“, melyet egy feledhetlen nap emlékére írt. Utolsó drámai gondolata, mely még a haldokló költő képzelmét megtölté, Demetrius volt.

De Schiller költeményeinek nemcsak a német színpad köszönheti egyedül nagy művészi emelkedését. Ne hallgassuk el, hogy a német nép mélységében egy nemzeti elem él, egyszerű és elpusztíthatlan, mint maga a természet, s a pártok tusái által osztathatlan: Schiller költeményei ez elemet költőileg mozgásba hozták és magas hullámokba szállni segíték. Ne feledjük e tettet a nemzeti költőnek! Nagy és igazi műérzéssel meríté Wallensteinja tartalmát azon iszonyú szomorújátékból, melyet maga élt át a német nemzet. Profétai előérzettel, mit csak hozzá hasonló természetek érezhetnek, költötte az Orleánsi szűzben ama sorsokat, melyek már a legközelebb jövőben saját hazáját érték: szenvedéseit, küzdelmeit, megszabadítását egy idegen hatalom járma közé mélyen lealacsonyított népnek!

És a költő halála után egy évvel dühöngött már Jéna hegyein az iszonyú csata! Legyőzette oly kényuralom alá esénk, melytől mindent túrtünk, szenvedtünk, amit csak a nagylelkűség nélküli haszonlesés a legyőzötteken gyakorolhat. Évekig kinoztak bennünket idegen helytartói kezek. De a szükség egyesít és azért erős. A kisebb érdekek elnémulnak a nagy szenvedések korában, és a türök nagyokká lesznek. Egy érzelem hatja át ekkor az egész német népet fejenként: „Ellenség ez, ki minket megremegettet, de a sza-

badtság szabaddá tehet!“ Ellenállhatlan ösztönnel ébred a német nép kebelében azon nagy érzelem, melynek Schiller a legtisztább és legtüzesebb kifejezést adta: az egészen egy-érzelmű, egészen önérdeknélküli, egészen áldozatra kész honszerelem ez, mely mintegy szent hatalommal ragad meg minden szívet és viadalnak szenteli a haza ügyét. A honszerelem e visszatarthatlan és tüzes szelleme, amint az az óra jött, midőn már nem akartunk többé tűrni és szenvedni: honleányunk, a német Johanna szelleme volt, kinek zászlói alatt győzedelmeskedtünk a lipcei és vaterlooi csata napjaiban! A közöttünk lévő tiszteletreméltó ősz férfiak, kik akkor a szent csataszóra fegyvert ragadtak kezökbe, bebizonyíthatnák, vajjon lelkekben nem beszélgetett-e valami olyan hangon, mint Johanna:

Az ég jel által jövendőlt nekem,
Ő tőle jött... sisakját küldte el.
Isten karával érintett vasa,
S Cherubim bátorságával tüzelt fel;
Csaták zajába int, ragad magával,
S rémes vihar vad zúgásával üld:
Hallom a riadást hatalmas morájával,
Tombol a mén, rival a harci kürt!

Vajha Schiller elérte volna ama napokat, melyekben saját szava a legmerészebb költeménye által igazolva lön, melyekben a harcias szűznek saját honában kellendett jóslatát beteljesítenie: „Ha Németország végsorsa immár bekövetkezend, akkor mint a gyors aratónő a vetést, a büszke győzött levágod és szerencsekerekét felforgatod.

A nagy megszabadítás óráját nem érte el, de szelleme velünk volt, és vajha hívünk maradna az örök hatalom is, mely a nemzetek sorsát intézi, bármit végzett légyen a miénk felett!

Éljen a költő folyvást a századok emlékében, mint a tisztább, mindig emelő, mindig intő példányképe a német

szellemnek. Járjon ő tündöklő fényben előttünk azon hatalmas és életvidor vonásokban, amint azokat nekünk Dannecker és Goethe mindkettő saját művészetében, megörökíték:

Arca mindegyre pirosabbán ége
 Nem múltó ifjúság örök tűzétül,
 Bátor ságtól, mely a korcs világ népe
 Ellentállásán győzedelmet ül.
 És hittől, a mely mindig felebb érve
 Emelkedik, magasztosan hevül,
 Hogy a jó nőjön, használjon és hasson,
 Hogy a nagy eszme napja ránc ragyogjon.
 Véle versenyző kisebb szellemek,
 Kik el nem ismerék nagy érdemét,
 Magukat mégis önkénytelenül
 Bűvköréhez lekötve érzék.
 A legmagasbra emelkedék fel,
 Mit becsülünk mindennel rokonulva.
 Ünnepeljétek! Hogy a mit egészen
 Nem nyert az élettől: az utód megadja!

Stépán Géza.

A polgári házasság, helyesebben polgári esketés.

Az európai kül-politika figyelmet érdemlő alakulásai mellett a felebb említett tárgy az, mely a művelt Európa nem csekély részét foglalkodtatja.

Nem régen hozták az ujságlapok azon mindenesetre nem kis fontossággal bíró tudósítást, hogy Olaszországban az első polgári házasság megkötöttet; legujabban pedig épen e sorok írásakor a kötelezett polgári házasság a bádeni nagyhercegség törvényhozó kamrájában emeltetett törvénynyé.

Ki ismeri a viszonyokat, melyekben élünk, az előtt e mozgalom nem kis horderejűnek fog feltűnni; s jelen korunk úgy általános, mint egyházi történelme megírójának figyelmét bizonyára nem fogja kikerülni. Nem, mivel e mozgalom

mint a haladás kérdése, a modern állam önállóságának, s a keresztyénség és egyházi élet szebb létrefejletének nélkülözhetlen feltételül tekintetik.

Megdönthetlen igazság, úgy egyesek, mint az összes emberiség életében, hogy csak egy bizonyos szorosan meghatározott s kijelölt körben lehet sikeresen működni, hol az öntudatos erők az „eddig és netovább” határai között egyesülnek. Célt csak is itt lehet elérni. Az erőknek a kimért határon kívül terjengése, megoszlása és elforgácsolása mindig a cél elérésének kárára s nem ritkán meghiusulására vezetnek. Korunk megismerte és felfogta ezen igazságot, s épen ezért igyekszik egyes és egész, kicsiny és nagy megvonni a határt, kijelölni a pontokat, meddig az erők eredménydúsan terjeszkedhetnek.

A két legnagyobb intézmény, melyekben az összes emberiség-családja megfér, nevezetesen az állam és egyház körében, a legélénkebben tapasztaljuk e törekvést. Egyik mint másik igyekszik függetlenségét, önállóságát a másik ellenében megtartani, megóvni, s az állam különösen mindenütt megszabadulni törekszik az egyháznak középkori merev s az államéletre nyomasztólag nehezkedő hatalmának azon maradványaitól, melyek a legujabb korba is benyulnak.

Ezen utóbbi törekvést találjuk már a házasság rendezése kérdésénél.

Az állam a házasság rendezését s különösen annak megkötését — az őt természete szerint megillető jognál fogva — magának követeli. És ezt nagyon helyesen teszi, mivel e jog épen azon jogok közé tartozik, melyeket Mittermayer a nagyhirű jogtudós a polgári társaság szent jogainak tekint.

A házasság az állam bölcsője, életforrása, melyet elhanyagolnia nem szabad. Épen ezért a házasság külső megkötése, melytől a házasság nyilvános érvényessége, — s bizo-

nyos az állam életetében nem kis szerepet játszó jogok élvezete függ — az állam feladata. Az egyház mindig helytelenül cselekszik, ha ebbe avatkozik. Az egyháznak, mint a vallás örének, hatásköre egészen más mint az államé. Annak a vallás szellemi erejével lehet és szabad hatnia, s e hatásnak mindig az emberi belső életre s ennek helyes idomítására kell vonatkoznia. Hol van már az egyháznak azon hatalma, mely képes volna a házasségeket a házasság külső megkötése által nyert jogok élvezetében biztosítani, védni?

Vallásszabadság nélkül mivelt, — a korral előhaladott, s csak is e tulajdonánál fogva megállható államot korunkban képzelni nem lehet. És nemcsak meglehet, hanem valóban is a jogosult vallásfelekezetek mindegyike, kisebb-nagyobb mértékben különbözőleg vagy épen ellenkezőleg gondolkozik a házasságról s ennek külső megkötéséről. Egyik nagyon lazán, másik tulságos szigorún bánik a házasság megkötésével. Ezen különböző habzásokon felülemelkedni, szilárd, egyetemes álláspontot foglalni el, az államnak — ha saját életének forrása kedves — főfeladata.

De sehol sincs az állam inkább lenézve, önállásában megalázva, lealacsonyítva, mint a házasság szokásos egyházi megkötése kérdésénél. Ki kétli, az csak hazánk törvényhozását tekintse meg. Sikerült-e annyi nemes és buzgó törekvés után csak a vegyes házasságok rendezésénél is egy állandó s általánosan kötelezővé leendett törvényt alkotnia?

Majd minden e tekintetben hozott törvény záradékában benfoglaltatik a kétség, hogy az nem fog teljesíttetni. Mig az állami törvényhozásnak ily kétségek nyilvános kifejezésére szüksége van, addig maga ismeri el, hogy saját határának nem ura, hogy itt mindig egy idegen ellenséges hatalom áll készen reménydús vetéseit eltiporni; elismeri, hogy önállósága s tevékenysége a szó legszorosabb értelmében korlátoztatik, s tekintélye veszélyeztetik. Ezt akarja már az ál-

lam a kötelezett polgári házasság vagy esketés behozatalával kikerülni.

Továbbá oly államokban, hol a r. katolikusok mellett még más vallásfelekezetek is léteznek, a keresztyénség célja szelleme soha kárhozatosabban nem mellőztetett s mellőztetik, mint épen a vegyes házasság egyházi megkötésénél. Itt üzetik a legnagyobb mértékben az alacsony lélekvásárlás, itt terjesztetik a szeretetlenség, itt hintetnek el a békétlenség mérges magvai, itt keserítettnek ki a kedélyek, melyek az életben annyi kárhozatos gyümölcsöket teremnek. És pedig nem mások, mint épen a vallás őrei által, kiknek szoros kötelességük volna a keresztyénség láthatlan fejének és urának — általa egész földi életében oly nemesen követett s halálával oly felségesen megbizonyított elvéhez — a szeretethez ragaszkodni; ha valakinek, úgy nekik nem kellene elfeledni a nagy apostol azon végrendeletét, melyet az követőinek oly nagyon szívékre kötött s melyet az egész keresztyénségre hagyományozott, midőn mondá: „gyermekeim, szeressétek egymást.“

A kötelezett polgári házasság behozatalával már egy nagy kő, egy nagy akadály mozdíttatik el a keresztyénség valódi nemes céljának, a testvériség, a szeretet terjesztésének útjából.

Hogy a felebb említetteken kívül még más számtalan visszaélések követtethetnek el az egyház részéről, még pedig a tisztán katolikus államokban is, bizonyítja Olaszország jelen intézkedése, hol a házasság megkötése épen nem azért vétetett ki az egyház kezéből, mintha itt a legjobb helyen és legbátorságosabban maradhatott volna.

Különös, hogy a kötelezett polgári házasság a vegyes felekezetek által lakott tartományokon kívül inkább tisztán katolikus államokban emeltetett érvényre, míg protestáns államokban — az egy Hollandot kivéve — ez nem történt. Ennek oka azonban semmi másban nem rejlik, mint abban,

hogy kathólikus államokban a papi-rend a házasság megkötésénél, korlátlan hatalmát nemcsak nem szabados, de nem ritkán erkölestelen úton is gyakorlá, míg protestáns államokban, valamint általában a protestánsoknál, az egyház képviselői, hivatalnokai — kik rendet nem képeznek — semmi hatalmat nem birván, természetesen a házasság megkötésénél nem volt és nincs mivel visszaélniök.

Sokat lehetne még felhordani e házasság előnyössége mellett. Én csak általános szempontokból kívántam áttekinteni felette. Hogy a részletesebb tárgyalásba mélyebben nem bocsátkozom, egy részt oka az, hogy e tárgy sokkal ismeretesebb s minden önnállóan és józanon gondolkodó fő előtt ajánlatossága és előnyössége sokkal inkább világosabb, mintsem e tekintetben rábeszélésre volna szükség, másrészt pedig az alább közlendő két beszéd majd mind magában foglalja azt, mi e tekintetben mondható, s ezek felhordásával csak ismétlésbe esném. E két beszéd folyó év február hó 2-ik napján a heidelbergi protestáns egyesület gyűlésében dr. Zittel dékán és Herbst heidelbergi lelkészek által azon időben tartatott, midőn a kötelezett polgári házasság behozatala a bádeni nagyhercegség törvényhozó kamrájában tanácskozás alá jövendett. E két beszédben a polgári házasság két oldalról világosíttatik meg: egyik általános szempontból tárgyalja azt, másik a házasság történeti fejlődését adja, és azt a protestántizmus alapján és szelleme szerint vizsgálja.

Dr. Zittel dékán beszéde.

A protestáns egyület választmánya a polgári házasság behozatalát azon tárgyak közé vette fel, melyeket az, az egyes helyi-egyesületek elé tanácskozás tárgyaul tűzött ki. Ezt két okból tette. Ugyanis erre a kathólikus klerikális pártnak a protestántizmus ellenében történt azon túlesapásai

kényszerítették, melyeket az a vegyes házasságok megkötésénél mindenütt gyakorolt, hol a polgári házasság nincs bevezetve. Továbbá az idő azon kényszerítő hatalma is okozta azt, mely a vallásszabadság követelésével félreismerhetlenül a polgári házasság behozatalára irányul. Reánkényszerítve Bádénben még egy más, nagyon kényszerítő dolog fordul elő, hogy ezen kérdést a protestáns egylet gyűléseiben előtérbe helyezzük. A polgári házasság behozatala nálunk már nem sokáig késhetik; valószínűleg a legközelebbi hetekben a rendek tárgyalás alá veendik, és más alig várható, mint az, hogy törvénynyé fog emeltetni. Jóllehet Bádénban a polgári házasság behozatalától senki sem rémül el, mivel mindenki a legközelebbi szomszédságban több mint félszázad óta elegendőleg tapasztalta, hogy a házasság dolga nem rosszabbul áll ott, hol a polgári házasság törvénynyé van emelve, mint más helyt, hol az nem törvényes; de még is itt a nép között különbözők lehetnek a nézetek annak behozatala felől: vajjon oly kényszerítő szükségesség-e valóban az? és vajjon nem örömeztőbb maradhatnának-e meg az eddigi módnál, mely oly régtől fogva gyakoroltatik?

Ezen kétségeskedés egyházi és politikai fejlődésünk elleneitől örömezt felhasználtatik arra, hogy a hol lehető, rossz hangulatot idézzenek elő, és a dolog menetébe nehézségeket gördítsenek.

A protestáns egylet ezen alapon már kötelességének tartja itt Bádénben, hogy a polgári házasság kérdését nyilvános tárgyalás alá vegye s véleményéről őszinte nyilatkozatot tegyen. És ez annyival inkább kötelességünk, mivel tény, hogy az egyházi buzgólkodók a protestáns Németország nagy részében igazi fanatizmussal léptek fel a polgári házasság behozatala ellen, s azon hamis nézeteket terjeszték el, hogy az által az egyház legszentebb jogától

fosztatnék meg, hogy a keresztyén élet alapjában a családban s a házasságban megmérgeztetik.

Azonban kérem önöket, ne téveszszék el szem elől, hogy a polgári házasság behozataláról, itt egy oly államban van szó, melyben a vallásszabadság törvényesen él, az-az, hol az állampolgári jogok élvezete nem egy bizonyos hitvalláshoz, nem egy meghatározott vallásos társulat tagságához van kötve. Egészen másként áll a dolog ott, hol az államhoz tartozókra nézve, bizonyos egyházi kényszer van életben. Hol állam és egyház organikus intézményeikben együvé esnek, ott az egyházi esketés mindkét részre nézve megnyugtató lehet, vagyis nincs semmi felhozható alap a polgári házasság behozatalára. Hol pedig — mint Bádenben — az állam- és egyházaknak körei teljesen elvannak választva egymástól és szorosan megvannak határozva, ott a polgári házasság és különösen a kötelezett polgári házasság bevitele szükségesség.

A kötelezett polgári házasság behozatala mindenek előtt jogigény az állampolgárokra nézve.

Midőn valamely államban a vallásfelekezeti kényszer megszünttetetik, semmi jogszerű alap nincs, melyszerint az államhoz tartozók kényszeríthetnének arra, hogy magokat egyházilag eskettessék össze. Az egyház község megkívánhatná — mondom csak megkívánhatná, nem pedig hogy megkívánja, — saját hozzátartozóitól, hogy ezek az esketésnél, az ebben megállapított vagy szokásos rendtartáshoz alkalmazkodjanak. Erre nézve az egyház természetesen semmi kényszerítést nem gyakorolhatna, mivel semmi közege nincs reá; azonban mondhatná: ki nem így cselekszik, az az egyházhoz nem tartozik, és ezentúl mint az egyház községhez nem tartozó tekintetik. Ez megtörténhetik, mivel ezen társasági jognak gyakorlata által a polgári életen semmi sérelem nem ejtetik. Ha pedig az állam követeli az egyházi esketést, úgy ezzel a vallásszabadság fölé emelke-

dik s az esketési tény az államtól kényszerített színeskedéssé teszi. Azonban ellen lehet vetni, hogy a fakultatív polgári házasság behozatala által, lehetőség nyújtatik arra, hogy a házasság egyházi esketés nélkül köttessék meg. Ez azonban a legszerencsétlenebb kisegítő eszköz, melyet csak gondolni lehet. Ily félrendszabály a közigazgatásban a visszás helyzetek egész tömegét vonja maga után és a mellett még mindig van benne valami sértő, s nem egyébnek, mint hivatalos cselszövésnek mutatkozik. Azonkívül oly elv nélküli, hogy tarthatlansága mindenki előtt világos. Ha a polgári házasság a modern állam jogtulajdona, úgy mindenkire kötelezőnek kell lennie, és ha nem az, a kivételek semmi módon nem igazolhatók.

A polgári házasság behozatala az állam önállásának visszautasíthatlan kívánalma.

Midőn mi mint állampolgárok a polgári házasság behozatalát, mint minket megillető jogot kívánjuk, akkor az állam saját részéről e tekintetben nem mondhat ellen, ha az egyház ellenében saját önállóságát komolyan gondolóra veszi. A házasság rendtartása államéletünkre nézve kardinális kérdés; államaink a családból s ezzel együtt a rendezett házasságból nőnek ki. Ki ezt megzavarja, az államéletünket saját gyökerében támadja meg. A mi népünknek elannyira öntudatában fekszik, miszerint senki sem kétli, hogy a modern államnak szent kötelessége s mindenkorra is az marad, hogy a házasság rendtartása felett örködjék, az államhoz tartozókra nézve a házasságkötésnek általános feltételeit szorosan megállapítsa, és hogy a házasságkötés a törvényes házasságkötés által nyert jogaikban védelmezze. Ez az állam dolga, és csak is az államé, mivel a közönséges rendtartás minden hozzátartozókat kötelez, bármily hitet valljanak is azok. Mindenesetre ezen rendtartás lényegesen keresztyén nézeten nyugszik, mivel az, épen az általános keresztyén művelődéstől jött létre; ezen keresztyén jellemet kétség-

kivül meg is fogja tartani, igen, én erősen hiszem, hogy előhaladási mozgalmunknak legszélsőbb előőrsei csak egyszer sem gondoltak arra, hogy mohammedán, ind- vagy mormon rendtartást hozzanak be a férfiak és nők társas életébe. Az államban az államnak kell a házasság általánosan érvényes rendtartását és jogos állását elintézni; a házasság vezetésének az egyes konfeszziók elvei szerint való rendtartásait ezekre kell bízni. Ezekből következik, hogy a házasság megkötése első tekintetben egyedül az állam dolga és ezért csak is az ő megbízottai által hajthatik végre. Ezzel pedig az állam rendtartásának is elég van téve és a többi nem reá tartozik.

Az egyház szolgálja régi állásában egyszersmind az állam hivatalnoka volt és az állam nevében is kellett működnie; majd ha e viszony meg van szüntetve, az állam a polgári esketést nem hagyhatja többé kezében, a nélkül, hogy önállóságát az államélet egyik legfontosabb részében fel ne adja. Ha a polgári és egyházi esketés egy ténynyé olvasztatnak össze, akkor a lelkész az esketést saját egyházának határozataitól függőleg tartozik végrehajtani, sőt még saját személyes nézetétől is függőleg hajtja azt végre, mint ez Poroszországban igen gyakran megtörténik. De mily alárendelt helyzete van itt az államnak; midőn ez megkívánja, hogy a házasság megkötésénél minden határozatai betöltsessenek és a lelkész azon kifogással, hogy ő öntudatával ellenkezőleg nem eskethet, az államparancsát hatástalanná teheti? Az állam nem jut-e akkor a legmegalázóbb függésbe, még pedig nemcsak az egyháztól, hanem igen gyakran épen egy lelkésznek nézetétől és hangulatától? Nem kívánja-e az állam függetlensége és méltósága, hogy egy ily összeütközés lehetősége a polgári esketés behozatala által elháríttassék?

De ha ily összeütközések épen nem történnének is meg — és ezek tartományunkban a protestánsok között ed-

dig nem is történtek meg, — még sincs az eddigi, csak egyházi esketésben az állam joga megőrizve. Bár a lelkész, mint az állam megbízottja működik (melyre semmi kötelezettsége), még is az állam joga teljesen háttérbe szorul. A mi esketési formulánkban semmi vonatkozás nincs a házasság polgári- vagy állami rendtartására, és a lelkész a házasságot kizárólagosan mint az egyház kötelező szolgája köti meg. Így az állami rendtartás az esketési ténynél nem létesíttetik és általában a házasságnak polgári és jogi oldala — mely a nyilvános életben a házastársak állására nézve a fődolog — éppen nem érintetik; mindenki láthatja, hogy ez a legnyilvánosabb fogvatkozás, s azon alapítétel megsértése: „adjátok meg a császárnak mi a császáré.” Ellenben mindenki beismeri, hogy mindez, az egyházi esketéshez éppen nem tartozik, sőt a legbotrányosabb volna, ha a lelkész az oltár előtt a polgári házassági törvényeket, az örököségi jogokat, a vagyon közösség jogait sat. fejtegetné, röviden, ha ő az oltárt a tanácsház irodájává alakítaná. Ezekből kitűnik, hogy a polgári és egyházi esketés különválasztása a legnagyobb szükségesség.

De a kötelezett polgári házasság nem szünteti-e meg az egyháznak a házasság megkötésére s a házasság élet vezetésére való befolyását? Legkevésbé sem, sőt inkább korunk társadalmi és politikai viszonyaiban annak behozatala, az egyház eredménydús hatásának egyedüli feltétele ennek saját illetékes körében.

A kötelezett polgári házasság behozatalával mi marad fel az egyházi esketésre? Én úgy gondolom, hogy a legfontosabb felmarad, az t. i. mi a fődolog. A házasságnak van egy, az állami törvényhozás által megközelíthetetlen oldala, — a mennyiben már a házasság úgy a megkötésben mint annak további vezetésében mindig a lelkiismeret dolga. És éppen ez az, mi a házasságot valódi házassággá és nem csupán törvényesen helyeselt és rendezett együttéléssé

teszi, az, mi a családi élet sajátos alapja, a törvényhozás körén kívül esik. A házaspárok feltétlen kölcsönös bizalma, az életalapelvek, melyeknek azokat a házasságban vezetniök kell, a kölcsönös feláldozás, átadás, a változhatlan hűség egész életen keresztül érzésben és tettben, a házassági köteleknek szentsége, mely ha igazi, ha az valóban a keresztyén-ség szelleme és értelme szerint kötöttet, semmi más, mint csak a halál által oldathatik fel; mindez semmi törvényes tény által nem szilárdíttatik meg; a törvény által mindig elérhetlen és mégis a házasságra és családra nézve a földolog marad.

Itt van a házasságkötésnél az egyházműködésének jogos alapja. Mi keresztyének magunkat az Ur ama mondatához tartjuk: „a mit Isten egyesített, azt ember nem választhatja el.“ De mit egyesített Isten? A papok azt mondták: Ha a házasságok egyháziilag eskettettek össze, úgy ez által őket Isten egyesítette. Ezt tagadom! Sok szomorú tapasztalásból tudom, hogy sok oly házasság az oltárnál áldatott meg, melyeket nem Isten, hanem — engedjék meg nekem e kifejezést — az ördög egyesített. Valóban, ha az „igen“ az oltárnál — mint igen gyakran megtörténik — hitszegő és kétszínű szájjal mondatik ki, ha az ijesztés és nyomor által sajtoltatik, vagy csalás és álnokság által csalatik, vagy bármi külső kényszer által csikartatik ki; — vagy a szülők saját gyermekeiket a házasságra eladják, vagy már a fiatal lelkek magok oly elvetemültek, hogy önnön magokat állítják ki a vásárra és a spekuláció útja rájuk nézve a házasságra vezető út lett; ha már az ilyen emberekre nézve az esketés órájától a pokol kezdődik meg, ha ezen házasság két lényt — és szerencse ha nem többet — nemcsak boldogtalanná, hanem egészen elvetemültté tesz, ha egy ily szövetség férj-, nő- és gyermekekre nézve a nyomor forrása és a bűn iskolájává lesz: akkor mondom már, hogy az ördög kötötte őket össze, a pénz, a nagyraugyás ördöge és talán még egy más

ocsmányabb ördög. És ez nem lesz máskép, ha tiz lelkész esketné is őket össze az oltárnál.

Hol pedig két lény — kiket Isten egymásért teremtett — az útát egymáshoz megtalálták és az együttes életútára kezeiket egymásnak felajánlották, nemcsak egymásra gondoskodás végett, hanem azért, mivel ők együvé tartoznak, egymást kölcsönösen kiegészítik, elannyira; hogy Jézus szavai szerint ők egy egészet képeznek, mivel mindenik a másikban bírja azt, mi saját lényének kiegészítéséhez tartozik, — itt és csak is itt szerkesztette Isten össze a házasságot, itt van a jólétnek és valódi családi boldogságnak gazdag áldása, és a család csak is itt Isten országának gyarmata.

De egyházi esketés nélkül is így van-e ez? Mindenesetre; de az egyházi esketésnek kell az öntudat tudomására juttatni, hogy mi egy ily istentől szerkesztett lelkiismereti házasság; az egyházi esketésnek kell a fiatal házaspárokat a törvény alapjáról saját magokba, saját lelkiismeretökbé bevezetni, annak kell a házasság vallásos-erkölcsi jelentőségét felmutatni és házasságot Isten országának gyarmatává és székhelyévé szentelni fel, annak kell és az tartozik azon gazdag áldást — melyet Isten az ilyen szövetségbe tett le — megígérni, és ezt a házastársakra, az életútra erősítés és vigasztalásul adni. Ezzel teljesítetik már az, mi az esketési tényből az egyházra tartozik, s épen ez által lesz már az eredménydúsabb, mivel az egyházi esketés nem törvényes, hanem sajátosan egyházi, a lelkiismeretet illető ténynyé válik.

Ha házaspárok a megszüntetett kényszer után nem mennek az egyházba és megelégesznek a polgári esketéssel, mi történik akkor?

Az az ő dolgok. Megvetik azon jótétet, melyet az egyház nyújt, de nem erőszakol. Az egyházi esketés csak addig jótét, meddig az vágyva kerestetik; de ha erőszakoltatik, minden becsét és morális hatályát elveszti. Hogy pedig az,

az egyház tagjaitól megkerestessék, az magának az egyháznak gondjai közé tartozik; az egyháztól, hogy a vallásos érzületet az egyház tagjaiban úgy éleszsze és ápolja, miszerint azok az egyházi esketés becsét és jelentőségét méltányolni tudják. Hogy ez valósággal így van, egy fél-század tapasztalata mutatja nekünk. Mindenütt, hol a polgári házasság bevétetett, a nyilvános szokás megkívánja, hogy az egyházi esketés, közvetlen a polgári törvényes cselekmény után történjék meg, elannyira, hogy a házaspárok csak akkor tekintik magokat összeesketve, ha az egyházi tény már elmúlt.

Oly esetek, melyekben az egyházi esketés elmarad, a protestáns népek között nagyon ritkák, és okuk csaknem mindig külső viszonyokban van.

De épen ezen a házasság leglényegesebb és legfőbb dolgaira való utasítás, tanítás, figyelmeztetés nem előzhethé-e meg a polgári esketést? Mindenesetre; és épen e végett van már az egyházi oktatás az egész gyülekezetre és a lelkipásztori gond az egyesekre nézve, ennek kell megelőzni a polgári esketést, de nem a megáldásnak. Ez a polgári esketéstől van föltételezve és épen azért csak ez után következik. A polgári házassági egybekötés állapítja meg a házasság jogérvényességét és csak a jogérvényesített házasság áldathatik meg az egyháztól.

Célom volt kumutatni, hogy a polgári házasság behozatalával az egyház nemhogy megaláztatik, hanem sokkal inkább felmagasztaltatik. A hierárkhikus papok, az egyházuralom barátjai sajnálkozhatnak a polgári házasság behozatalán, én üdvözlöm azt, mint keresztyén, mint a protestáns egyház tagja s mint lelkész.

Herbszt beszéde.

Miután önök előtt előadatott a kötelezett polgári házasságnak szükségessége, nevezetesen annak szükségessége,

hogy az állam mint olyan a házasság megkötését kezéhez vegye, és miután észszerű politikai alapon kifejtetett azon haszon, mely ezen házasság behozatalával az egyháza háramlik: engedjék meg Önök, hogy históriailag kimutathassam, miszerint mi 1-ször a polgári házasság behozatalával semmi újat nem teszünk és 2-szor azzal, a reformáció alap-tételeivel következetesen csak azt hajtjuk végre, mit végrehajtani a reformáció idejében bizonyos okok miatt nem lehetett.

Ez utóbbi fogja megmagyarázni azt, hogy mi — mint az egyház emberei — miért engedjük a polgári házasságot egész nyugalmasan és visszautasíthatlanul nemcsak behozatni, hanem annak behozatala mellett még magunk járunk közbe.

A házassági törvényhozás történeti kifejlését kísértjük meg előadni, hogy ezzel egyelőre bizonyos meglevő homályt oszlatassunk el.

A reformáció biztos alapnyerése végett a keresztyénség alapirataihoz s az egyház ősállapotához tért vissza; oda, hol az egészséges alapelvek, időviszonyok és erőszak által nem voltak félremagyarázva és meghamisítva. Ezt tette egy, a legfontosabb mező, vagyis a házasság és házassági törvényhozás tekintetében is, hol az egyház működése eddig igen nagyon érvényesítettet. Itt találjuk fel a polgári házasság legelső csiráit, melyek mint látni fogjuk, a reformátori nézetekben, mint elvek tűnnek fel.

A házasság régiebb mint az állam, természetesen ez a családból nőtt ki, a család pedig a házasságból. Ettől függ egészsége, épsége és így törvénycs állapota is. — Az állam nem adhatja fel a házasságot, ezt és erre vonatkozó törvényhozási jogát nem bocsáthatja ki saját tevékenységének hatásköréből a nélkül, hogy magát is fel ne adja, mivel az tulajdonképen a természetjoghoz tartozik, mivel a házasság állam és egyház nélkül is meglenne és felállana, mint

az, az állam és egyház előtt már megvolt és fenállott. S az állam nem is bocsátotta ki soha azt tevékenységének hatás-köréből.

Természetes, hogy a házasság az egyháznál is sokkal régibb. De az egyház mindenekelőtt abban, mi természetjog, az isteni rendeltetést is felismeri. S ezen isteni rendtartást a maga tiszta eredetiségében ismét helyreállítani, megőrizni, s az egész életet erkölcsi, istenfélő és vizsgáló szellemének erőivel betölteni, az egyház nagy feladata, melyben és a melyért él különösen. Ezért az egyház oly kevésbbé adhatja fel és bocsáthatja ki gondoskodása alól a házasságot, mint az állam.

De ha a polgári házasság behozatala az egyházat a házasságra való minden befolyásától elzárni és megfosztani akarná — mint sokan vélik, — akkor önök ma este nem látnának lelkészeik közül kettőt e helyen.

Itt kezdődik a konkurszus az állam és egyház között. Ez a házasság egész történetén keresztül megy. Ennek pedig annyival kevésbé kell ellenségesnek lennie, mivel állam és egyház egymásnak nem ellenségei tartoznak lenni.

Mihelyt az állam saját feladatának öntudatára jutott, gondoskodását a házasságra is kiterjeszté. Ez igen egyszerű volt és valóban ilyennek kellett lennie. Mindenekelőtt a házasság a természetjoghoz tartozik, az állam senkit nem kényszeríthet a házasságra, csak arra ügyelhet fel, hogy ott minden rendében menjen, hogy a szülők joga a gyermekek ellenében és megfordítva, valamint az állam jogai a család alapítására való tekintetben megőriztessenek. Ezt az állam gondoskodásának tárgyává kell hagyni, hogy mind a házasságnak mind az államnak céljai eléressenek.

Ebben határozódik már a régi római jog házasságra való befolyásának nagy része. Ez szilárdan megállapította, hogy a házasulandó felek érzelmének és akaratának összhangza köti meg a házasságot (*Consensus facit matrimonium*).

Ezen öszhangzás megállapítására a házasságkötésnél bizonyos rendtartást kívánt meg, nevezetesen a házassági önelhatározásnak bejelentését az illető államhivatalnál, hogy a titkos házasság és kétnejűség ellen eredménydúsan léphessen fel. A házasságkötésnél a szertartásos és vallásos szokások behozatala sokkal későbbre esik, s ezen szokások inkább azon tiszteletreméltó érületnek kifejezései, hogy az élet ily fontos lépésének az istenek áldására is van szüksége. Az állam oly kevésbé esketett, mint az egyház.

Bizonyára az egészséges alapelvek, melyek a népnél nagyon kedvesek voltak — a keresztyének, — különösen a túlnyomó számú pogány keresztyénektől, tehát a római államhoz tartozóktól is megtartattak.

Az egyház maga is — mely szintén a községeletet előre felteszi — a házassági szándéknak bejelentését s ennek a gyülekezet tudtáraadását megkívánta; s mondatik mellesleg, hogy a kihirdetés (proclamatio) innen veszi eredetét.

Az egyház sem ismert a házasságra nézve más alapelvet, mint ama természetjogi elvet, hogy a házaspárok öszhangzása köti meg a házasságot, s az egyház nézetei itt a római törvénynek a házasságra vonatkozó meghatározásával egészen öszhangzottak: a házasság oly összeköttetés férfi és nő között, mely e kettőnek osztatlan és oszthatlan öszsz-életét zárja magában. Tehát az egyház az államnak amaz alapelveit teljesen elfogadta.

Amint Constantinnal a római állam a keresztyénségre áttért a házassági törvényhozás könnyen átengedtetetett az egyháznak, mely a házasságra való befolyását nem adhatta fel, annyival inkább, mivel itt alapelveinek oly nagyban és szélesen terjesztésére kész utat talált.

Itt kezdődik — fájdalom — ama konkurszus összezavartatni, különösen midőn az egyház szokásjoga mindig erősebbé lett. Néha a császárok, mint névszerint Theodozius és Honorius a szorosabb egyházi szokásjognak engedtek,

máskor pedig, mint Arkadius és Jusztinián inkább az állam jogát pártolták.

Azonban míg a római állam mindig gyöngült és végromlása közeledett, ellenben a nyugoti egyház papuralma mindig erősebb erősebbé lett és sajátágosan képződött joga az ugynevezett kanoni jog az ős római jog helyére nyomult; fejlett ki lassanként a házasság sakramentomi felfogása, mely mely által a házasság a természetjognak egy tényéből, egyházi hitcikké lett. A tridenti zsinat — a reformáció idejében, midőn általában a kathólicizmust megkövült állapotba helyezé — egyszersmind itt is megvoná a végső határt. E zsinatban lön alakilag hittétellé felállítva, hogy a házasság sakramentom, és az érvényes házasságkötésre, egyházi átokkal fenyegetőzés mellett az illetékes lelkésznek közreműködése kívántatik meg, míg ellenben az állami törvényhozás és bírói illetékesség ünnepélyesen kizáratnak a házasság dolgában. Itt az állam és egyház kiegyezkedése lehetetlen. A mi az ős egyházi-jog szerint lehető lett volna, az a tridenti zsinat után abszolute lehetetlen.

A reformált egyház tekintetben legmélyebb alapjában különböző a kathólikus egyháztól. A reformáció az ős egyházi nézetekhez tért vissza. Luther jelesül visszatért a természetjoghoz, hogy a lelkiismeretet e téren is felszabadítsa a püspöki házassági bíróság bilincsei és fondorlatai alól. Luthernél fődolog: a házaspárok öszhangzásának, beleegyezésének, az egyházközséget képviselő előljárásság előtt való kinyilatkoztatása. A mi ez alatt értetik, nincs ugyan a reformátori iratokban határozottan, közvetlenül kifejtve, de közvetve kitűnik az, ha az augsburgi konfessziónak védelmezését olvassuk. Ugyanis mondatik itt: a jogtudósok helyesen nyilatkoztatták a házassági összeköttetést a természetjog dolgának, ez által a házasságjog sakramentomi jelentőségétől fosztatik meg; és távolabb: a természetjog azonban igazán isteni jog, mivel az Istentől a termé-

szetbe helyezett rendeltetés. A schmalkaldi cikkekben áll: a házassági bíróságot a püspökök emberi jogból bírják, és pedig nem kezdettől fogva, mint ezt a római jog Codexéből és Jusztinián császár „Novellái“-ból kitűnik, mivel ekkor a házassági bíróság a világi hatóságnál volt; és tovább: isteni jogból köteleztetnek a világi hatóságok ezen bíróságot kezökbe venni, hol a püspökök ennek nem felelhetnek meg; ismét távolabb mondatik: nem lehet eléggé ismételni, hogy — mivel itt a pápai jog nagyon nyomasztó és igazságtalan, — a hatóságnak más ítélőszéket kell felállítani.

A reformátorok másrészt azonban távol voltak attól, hogy az egyház jogát, a házasságra való tekintetben elárulják és feladják. Luther maga is — hol a világi hatóságot még nem olyannak találta, minőnek kívánta volna — úgy vélekedett, miszerint ott, ha a házassági bíróságra szükség van, fel kell használni az egyház erőit.

Látjuk, hogy a reformátorok sejtették és felismerték a helyes elvet, de hol a kanoni jog sok évszázadon keresztül korlátlanul uralkodott, ott idejökben még nem volt meg a kellő alkalom, hogy az utolsó határvonalat megvonhassák s a chaosból egészen kibontakozzanak.

Ők útat törtek, s a megkezdett műnek szellemök szerint való bevégzését reánk hagyták.

Magának Luthernek későbbi napjaiban, valamint a reformáció későbbi idejében ismét részszerint más határozatok jöttek létre. Ezekben még nem volt minden világos. Látszólag csaknem három századon keresztül makacs ragaszkodás lépett be az egyház szokásaiba. Az érvényes házasságkötésnél az egyházi megáldás szükséges maradt, a hollandi egyháznak kivételével, hol a házasságnak az államhivatal előtt való megkötése tekintetik csak szükségesnek és még a skót egyház kivételével, hol a házasság megkötésre a beleegyezésnek két tanu előtt való kinyilatkoztatása már érvényes.

De ezen régi szokásnak annyiaval kevésbé lehet jelentő-

sége az államra nézve, mivel az egyház, a reformációi viszonyok, s nem pedig alapelvek következtében lett bizonyos mértékben állami intézmény, és mindezen dolgokban az állam közvetlen szolgálatában állott és részszerént még ma is áll. Az állam és egyház terének szoros elkülönítésénél a viszonynak egészen meg kell változni, mivel az állam a lelkészeket a házasság megkötésére csak megválaszthatja, de nem kényszerítheti.

Említésre méltó, hogy a polgári házasság, behozatalát azon szorult állapotnak köszöni, melyben az evangélikusok a mult század vége felé Franciaországban voltak. Ott jelent az meg először 1787-ben, mint a protestánsokra nézve kivételes törvény, hogy nekik a törvényesen érvényes házasság a kathólikus házassági bíróság kényszerítésén kívül lehetővé téssék.

Az abban kimondott egészséges állami alapelv oly közönséges viszhangra és pártolásra talált, hogy a mint egy pár évvel később a forradalam a régi alapokat felforgatta, az egyházat felfüggesztette, egyszersmind midőn új jogalapot kelle teremtenie, a „Code Napoleon“-ban, a jogi államnak első és következetes keresztülvitelével, a polgári házasság általános törvénynyé emeltetett.

A Rajna balján magok azon németbirodalmi részek, melyeknek — mint a nagy francia császári birodalommal egyesítetteknek a „Code Napoleon“-nal együtt a polgári házasság is oktroyáltatott, oly kedvesen fogadták azt, s ahhoz oly erősen ragaszkodnak, hogy a francia jogot a polgári házassággal együtt bármi árért még akkor sem adnák fel, ha saját anyaországukhoz csatoltatnának is.

A mellett az egyház sem vesztett ott el semmit, megmaradt az ő teljes, az államtól természetesen többé nem garantírozott befolyásában.

A Rajna jobb partján egy néhány német államban, mint

nálunk Bádenben, a francia jog elfogadtatott, de következtetésében sokképen megcsonkítva; igen, mivel az egyház még itt is az állam szolgálatában állott.

A „Code Napoleon“ 1809. behozatala előtt már ugyan is az 1807-ik házassági rendeletben azon alaptétel, hogy a házasság az állam sajátja, érvényre jutott.

De itt a pap nyilvánosan, mint államhivatalnok tekintetik és ezen minőségben működik, két évvel később rendeli a birodalmi törvény: hogy a házasságnak nyilvánosan a polgári rendnek hivatalnokai előtt kell megkötetnie.

De az állam a lelkeszt tette a polgári rend hivatalnokává.

Csak mint ilyennek kötjük mi az állam nevében meg a házasságot, mert azt, mit mi egy ily egyházi miszszióba helyezünk, s így az esketésben is, ignorálja az állam. Itt ujjal megmarad a régi konfúzió. Egyebekben a házasság megtörténhetésére vonatkozó föltételeket az állam hivatal egészen egyedül vizsgálja meg.

Ez a dolgoknak történeti állása, mi a polgári házasság törvénynyé emelésével semmi újat nem kívánunk. Elvben meg volt már ez a reformációban, a polgári esketést 60 éve hogy birjuk és teljes behozatalával csak a reformáció szelleme szerint cselekszünk.

Tudom, hogy egyházunkban bizonyos alkalmatlanságok fognak abból kinőni, de ezek eltörpülnek a polgári házasságot sürgető okok, s az egyházra hárulandó előnyök mellett. A házasság előttünk isteni rendelmény marad, de egyszersmind az állam is; az egyház jól értett jogait a házasságban ép oly kevésbé adhatja fel, mint a mily kevésbé kívánhatja az államtól, hogy ez az övéit feladja, s az egyháznak örök, szent és változhatlan feladata, hogy a házasságot azon szellemmel hassa át és szentelje meg, mely reábiztatott.

Ez azon szellem, mely minden természeti rendtartást, isteni rendtartássá szentel fel.

Heidelberg, márc. 5. 1866.

Nagy Ignác.

A lipcsei dogmatikusok.

Egy komoly pillanatot vetve a dogmatikai irodalom jelen állására, nem kerülheti el figyelmünket azon körülmény, hogy Lipcse nem utolsó helyen áll ennek élénkké vált mozgalmaiban; mert úgy látszik, hogy benne az ősoket lelkesítő hév buzgalom, Isten ügye s a vallás dolgai iránt újra felébredt: három oly dogmatikust levén szerencsés magáénak nevezhetni, mint Weisse, Kahnis és Luthardt, kik nem rég tűntek fel mint elsőrendű csillagai a hittani tudományosságának egymás mellett és után. Weisse ugyanis még nem bocsátotta közre 3 részre osztott dogmatikájából (Lipcse, 1855 és 56) az utolsót, midőn Kahnis elkezdé egy 3 kötetes dogmatikának kiadását (I. köt. Lipcse, 1861, II. köt. 1864), s még ez is adós a harmadik részszel; már Luthardtól egy dogmatikai vezérkönyv (Lipcse, 1865.) jelent meg. E három munkáról s szerzőikről nem régen a P. K. Z. hozott egy ismertetést, mely írójának Franknak minden tekintetben becsületére válik; mert számotadva mindegyiknek theológiai irányáról, rövid jellemvonásokban ugyan, de nagyon szelleműsán mutatja be őket a német olvasóközönség előtt, s oly élesen kitünteti a közöttök levő különbséget, hogy nem lesz épen érdektelen ez utmutatás nyomán a SP. F. barátait is megismertetni velök s követett irányukkal, legalább a tanulni szándékozók némi tájékozást meríthetnek belőle.

Lássuk először is Weisset. Ő meggyőződve a felől, hogy lenni kell egy pontnak, hol az igaz hit tartalma az igaz tudattal összetalálkozik, egy filozófiai dogmatikát vagy keresztyénség bölcsészetét írt. „A szemlélődés — mondja ebben —

nem tévesztvén maga elől a keresztyénségben megvalósult újjászületés eszméjét, az igaz tudat tartalmát bevonta ismét határozottan a tárgyilagosság körébe, úgy azonban, hogy annak sajátos specifikus természete méltánylásával találkozik, sőt hivatva van ismerettárgyát e körön túl is szélesebb alapokra fektetni.“ A filozófiának ily méltánylásban a fizikai s vallásos meggyőződés lett dolgait kell részeltetnie, még pedig oly mértékben, hogy ez a vallás, különösen pedig a keresztyén vallás bölcsészetében tetőpontját érje el. Mert egyedül a ker. vallás az, mely igaz vagy abszolút, s melyet a bölcsészeti ismeret tekintetében is mindenfelől meglehet közelíteni s hatékonynya tenni. Következőleg Weisse oda törekedett, hogy áttörve a betű bilincsein, annak symbol képies öltönye alatt az élő kijelentés lényegét ismerje fel s tegye sajátjává, tehát, hogy a spekulatív elem által a tapasztalatnak mindenfelé szabad bejárás engedtesse. Mert az előbbi sehol sem érvényesülhet magában mint tartalom, hanem mindenütt a vallásos meggyőződés határozott tartalmára van szüksége, ettől legyen mindig áthatva, s mintegy megtelve.

Ez anyageszmei (reál-idealistisch) vagy tapasztalati spekulatív mód szerint a vallás először a belső meggyőződés tárgyaként tűnik fel, melynek bírásával azonban a szellemi érület alanyiséga még nem éri be.

A vallásos meggyőződés, mely a kegyes érület belsejében csergedez, magában nem elégséges, hanem hogy árjaiból a szomjazó lélek üdülést s vigasztalást meríthessen: kívülről jövő nyilatkozványra van szüksége, vagy más szavakkal: hogy az Istennel való közösség s általa maga az Isten valami sajátos tapasztalás lényegévé és tárgyává válják bennünk, az előbbinek közvetülnie kell az emberiség viszonyos élet-közössége által. Az egyes történelmi vallások e kapocs összefűzését, t. i. hogy az emberi szellem az érzék feletti világgal s Istennel érintkezésbe jöjjön, szintugy megkísérlék, mint az erkölcsiség kötelekei e tekintetben segédkezet nyuj-

tanak. A vallás fogalmából következik a többféle vallások lehetősége, de egyszersmind az is, hogy a lehető vallások közül csak egy foglalhatja magában tisztán és teljesen az emberi nem vallásos meggyőződéseinek összeségét.

Minden vallás kijelentésen alapszik. Mert ha meg nem engednők Isten világos munkásságát s az isteni szellemnek életközlését az emberivel,—az isteni és emberi amaz élet közösségének fogalmát elő nem állíthatnók, pedig minden vallás hitlényege ebben határozódik.

Az isteni kijelentés minden vallásos meggyőződésben valami őseredetiként nyilvánítja magát, de teremtoi munkásság által ujjászületve tűnik fel az emberi tudatban, s épen ez által a vallásos meggyőződés egy új és sajátos körének lesz alapjává. Kijelentés az ó- és új szövetséget illeti szorosabb értelemben; amazt, mennyiben a monotheizmusi Istentudatot a nép erkölcsi tudatával egységbe helyezi, mely épen az által lesz a Monotheizmus első hordozójává, hogy lételet ennek istentudatához kötötte. Az ó-szövetség jövőndölései Krisztusban realizálódtak. Ő benne lett nyilván valóvá az emberiség előtt Isten tiszta és teljes tudata. Tanának lényege és középpontja az isteni ország eszméje. Épen azért a hittan nem lehet más, mint szorosán tudományos azaz bölcsészeti kivitele minden eszme legmagasabb s legtartalomdúsabbikának, a legfőbb jó—az isteni vagy égi ország eszméjének. Ez az eszme áll mint léalap a tudományos hittan élén. Az istenország eszméje már a hittan harmadik részében a Szoteriológiában nyer szószerinti kinyomatot, miután ezt megelőzőleg az előbbieken a ker. Theológia, theológiai Koszmológia és Embertan voltak tárgyalva.

De elégnek tartunk ennyit. A mondottakban megismertettük e mélyelmű munka tervrajzát s irányát; ugyanazért ovatosak leszünk, az előcsarnokból a szent helybe lépni jelenleg. Nem is épen könnyű dolog szerző gondolatirányának s imitt amott Theosophiához közelítő szemlélődéseinek köve-

ése, sőt bajosnak találjuk kellő fogalomegységet állapítani meg bölcseleteiben, melyek szólnak Isten - az Atyáról, mint isteni észről, a Fiúról mint isteni kedély s Istenben levő természetről, a Szent-Lélekről, mint isteni akaratról az eredeti gyarlóságról, vagy az emberi nem bűnbeeséséről, az ember fiának eszmeiségéről, s a sirontúli élet fennmaradásáról, megeléknítve a szellemi ujjászületés által sat. Ki be akar hatolni e szentélybe, s célja elérhetése végett jártas vezetőt keres, utasítjuk Dr. Lipsiushoz s jeles könyvismertetéséhez Weisse munkája felett, mely rövid idővel ez előtt a theológiai tanulmányok s bírálatok közt jelent meg.

Forduljunk Kahnis felé. Ez Weisse-vel rokon abban, hogy a vallásból szinte úgy indul ki, mint tapasztalati lett-dologból.

Mindketten osztoznak az egyház tanának méltánylatában is: Weisse, mennyiben annak burkából spekulatív lényegget fejt ki, Kahnis pedig oly módon, hogy történetileg jogosnak, de egyszersmind kifejlésre is képesnek tartja azt. De élesen különböznek egymástól a módszerben. Weisse bölcsészeti dogmatikát akart adni, Kahnis Luther szellemben írta a magáét, mintegy tovább fejlődéseül az ő Luther-féle orthodox Dogmatikának. Szemlélődés tekintetében synthetikai módszert követnek. Weisse különösen megköveteli ezt magának (I. k. 285. l.). Mert az ő keresztyénség-bölcsészete a tapasztalatszerűen adott ismeretanyagnak feldolgozása akar lenni, mely nem annyira a mi bennünk, mint inkább a magában közvetlen és egyszerűből indul ki, s a szünteleni fokozatos továbbfejlés által közvetetté s öszvetetté lesz. Kezdődik ez egy *πρότερον καὶ αὐτό*-val, az Istenről szóló tannal, miután a vallásos meggyőződésnek minden egyéb tartalma Isten fogalmából veszi eredetét. Ha azonban Weisse meggyőző a felől: hogy az egyházi iskolában ez a (synthetikai) tanmód bizonyult be egyedül alkalmasnak az igazhitű tan

tartalomhoz, akkor ez másképen van tényleg az evang. egyházban. Épen az orthodox Lutheránusok Calovius, Hülsemann, Quenstedt, König, Scherцер valának analitikusok, míg a ref. dogmatikában, mely ott mint spekulatív tudomány méltányoltaték, a synthetikai módszer részesült előnyben. Kahnis a historiko-genetikai módszert követte, s azt akként tüntette fel, mint az analytikainak alakját.

Erre vonatkozólag így szól a második kötethez irt előbeszédben: „Synthetikai azon eljárás, mely a fogalom-egységből indulva ki, elemzés útján igyekszik sajátjává tenni valamely tapasztalati anyagnak ugyancsak fogalom-egységét. Analytikai pedig az, mely bizonyos adott anyagnak egységből indulva ki, alkatrészeinek elkülönzött vizsgálása útján fogalomegységre emelkedik. Én ezen utat (genus) választottam historiko-genetikai alakjában (species). Kiindulva a Luther-féle Dogmatikából mint a történelem bizonyos tényéből, ugyan annak három elemét, nevezetesen a közöns. vallásos szellemet, a kijelentés igéjét és az egyházhitet vettem vizsgálat alá szerves egymásután következésben, hogy az ekként nyert eredmények rendszeres egységben legyenek összefoglalva.”

Részünkről Weisse ellennyilatkozata mellett is azt hisszük, hogy a Dogmatika tárgyalását analytikailag, vagy is a vallás azon tényéből kiindulva kell megkezdeni, melyben az emberi szellem legmagasabb virág-korát éli, s az ember először lesz ember, még pedig mint eszmény. E ténynek elemezve kell lennie, hogy tartalmát feltalálja, s csak ekkor követhetjük aztán a synthetikai vagy leszármaztató módszert.

Kahnis Dogmatikájának második kötete hihetőleg nem más, mint részleges dogmatörténet, de azzal a különbséggel, hogy „ő ebben az egyház történetével való összefüggést emeli ki inkább; aztán hogy ő a historiko-genetikai módszer kívánalma szerint a dogma-historiai tárgyalásban

foglalt tényleges igazságot törekszik kimutatni.“ Hogyan bánt már el e tárgyalás a tényleges igazsággal: a 600-ik lapon jövünk nyomára, hol a Krisztus személyéről szóló nézet adatik elő: „Lehet gondolni — mondatik itt — hogy midőn a logos emberré lön, e létezési állapot t. i. az emberi tudat volt előkalapja életének, tisztán emberileg kifejlve, ámde e fejlődési folyamatban a benne lappangó logosi természetnek mindinkább emberi alakot kellett nyernie épen úgy, mint a keresztyénben a beleoltott isteni szellem, hova tovább nagyobb személyes kinyomatra vergődik. Azon „én“ tehát, mely emberileg gondolkodék, akart, érzett, birtokában vala a végetlen gondolkodás, akarás s érzés erőinek, úgy azonban, hogy csak atyjának akarata szerint vehette azokat igénybe.“

Mindazáltal előre feltéve az önmagát megüresítésnek ezen alakát is, nagyon nehéz elfogadni, hogy az isteni logos azért rejtette magát el, s azért merült volna mintegy szendergési állapotba, hogy lassanként ismét felserkenjen abból. Kahnis önállóságára igen szép világot vetnek azon különféle nézetek, melyek a második kötet utolsó lapján jönnek elő, s a Konfeszszionálizmus jégkérgeire oly nyomást gyakorolnak, hogy mintegy áttörik azt. Nem állhatjuk meg, hogy ne idézzünk néhányat. Így a 624-ik lapon: „A mi keresztyénségünk nem a szilárd alapra épített dogmák összegében áll, hanem az Istenneli életközösség teszi annak lényegét, mely a megfeszítettben való hit által a Sz.-Lélekben gyökeredzik.“

Se joga, se hivatása nincs arra, hogy a XVI. és XVII. század orthodoxiájához visszatérjen feltétlenül, a hitvallások nem az egyház urának kiváltságlevele, melyet semmiféle történet vagy esemény sem érinthet. „Az olyan Konfeszszionálizmus, mely minden továbbfejlést megakadályoz, nem evangéliumi, mert az evangéliom folytonos tökéleysülését tanítja azon egységnek, mely az istenfiának ismer-

rete s a benne vetett hitben találja kinyomatát; nem protestáns, mert a protestantizmusról, mely az évszázadok protestációja a hagyomány ellen, nem lehet feltenni, hogy saját tradícióját rávonhassa a vizsgáló lélekre; — mert ő maga is ennek köszöni lételét, — nem Luther-szellemű, mert az ő hitvallása csak saját korában tart igényre számot; és nem történelmi, mert az evang. egyház előretörő szelleme háromszázados multjában eléggé bebizonyította jogosultságát (618. lap.).

Mindkét dogmatikai mű áldásteljes lehet közvetlenül a maga nemében. Különösen Weisse dogmatikájához utasítandók korunk modern hitetleni s Nihilistái. Egy ily munkát kellene ezeknek először átgondolniok, s vizsgálódásuk tárgyává tenniök, mielőtt a theológiát és dogmatikát oly előkeleg elítélik, s talán a Strauss-féle kritika hibátlanságára támaszkodva oly gúnyosan fintorgatják szájok széleit, valahányszor vallásos dolgokról beszélnek; figyelembe kell venniök: hogy oly egyén mint Weisse, ki a filozófiai spekuláció magaslatán áll, teljességgel nem szégyenli bemélyedni a theológia problémáiba, sőt a keresztyénség tanaiban magas spekulatív igazságot ismer fel. Erősen hiszszük, hogy ez esetben szégyenelni fognák magokat épen nem bölcészeti felületességök s szellemszegénységök érzetében, mely aként tűnik fel szemeik előtt, mint minden bölcéseség non plus ultrája.

Kahnis dogmatikája ellenben arra látszik hivatva lenni, hogy dorgálásai által oly irányt jelöljön ki a nehézemésztetű orthodoxyájakban megátalkodott theológusok előtt, mely nem a holt dogma mellett buzgólkodik, nem is az igazhitűség harcában emészti fel erejét, hanem az élő keresztyénség elsajátítását tűzvén maga elé célul, kész szívvvel rak le minden áldozatot Isten országának oltárára, hogy annak javát s előmenetelét öregbithesse. Ille est optimus theologus, non qui plurimum disputat, sed qui optime vivit, et optime vivere docet.

A harmadik lipcei dogmatikus Luthardt egy kézi könyvet bocsátott közre, mely a mint maga mondja: „Alakilag mintegy közép utat követ a Hutterus redivivus Hase és ennek dogmatikája között.”

Tanulók számára való könyv ez, s aként adja a dogmai tárgyak anyagát, hogy szerző többnyire Thomasius-sal s Kahnissal találkozva, ítéletével kíséri azokat. Csinosan és érthetőleg van kidolgozva, miért is hiszszük, hogy keletnek fog örövendeni. Azok előtt lesz kapós e munka, kik ha ugyan Hutterus redivivusból tanulmányozzák az orthodox dogmatikát, mind ez ideig sem felejtetik: hogy szerzőnk egészen más irányba lépett, mint az öreg Hutter Leonhard, s a kiknek más felől Schmidt Henrik Luther-féle dogmatikája sem izlik eléggé, mint a mely kissé száraz reprodukciója amannak. Ugyanazért Luthardt munkája kapósabb olvasmány leendő, miután ez még a dogma-irodalmat és történetet is jelen napjainkig magában foglalja.

Frank után J. Gy.

A római kath. egyház történeti vázlata a westpháli békétől korunkig.

Hildebrandnak papuralmi rendszerét ezen korszakban az idő, melynek útjába állíttatott, majdnem egészen semmivé tette, legalább oly mély réseket tört e góth épületen, hogy a legvérmesebbeknek is alig van reményök, hogy azt valaha ősi erejében szemlélhessék. Azt hitték egy ideig, hogy a jezsuiták, kik ezen kornak első felében eltöröltettek, birják egyedül a művészet azon titkát s azon anyagot, mely a megrongált művet helyreállíthatná. De azonban mindenek felett hiányzott a középkor, melyben az egyházi gyámság s a népek római járszalaga egyenlően megjárta, s a jezsuitáknak épen eltöröltetésök mutatja, hogy ne-

kik is az erők és eszközök halmaza mellett még időre, legalább a középkor utófelére, a szürkület félhomályára van szükségök, de a feljött napot ők se taszíthatják le az égről.

A fejedelmek ezen korszakban mind sajátos önérzetre jutottak, s magukat politikai dolgokban még a Krisztus helytartójától sem engedék vezettetni. A középkorban oly nagy szolgálatokat tett egyházi villám és tilalom is minden borzalmukat elvesztették.

A pápák azonban megkísértették az elesett dolognak legalább eszméjét tartani fen, és nem mulatták el soha a történelemnek rájuk nézve kevésbé kedvező tényei ellen sikertelen óvásokat tenni.

Azon összezsapás, a mely a romai kuria s a középkori jogalapon felemelkedő gallicán egyház között történt, ezen időben a pápák javára dült el ugyan, de már II. József császárt VI. Pius személyes megjelenése (1782.) sem bírhatta oda, hogy a halálra szánt zárdák közül csak egyet is megmenthetett volna.

II. József császár korának mindenestre legműveltebb fejedelme, II. Frigyes szabadelvűségével, de egyszersmind annak korlátlan hatalmával, és rendesen csak ezt szokta megkérdezni, ha már valamely eredeti gondolattal tisztában volt. A jezsuiták még Mária Thérézia korában töröltettek el, de II. Józsefnek is maradt még eltörölni való, s eltörölte VI. Sándor azon törvénytelen szülöttét, melyet a tridenti zsinat megkeresztelt, a könyvcenzurát. Hogy pedig ne csak a gondolat, hanem a lelkiismeret is szabad legyen az ő kormányja alatt, kiadá a nevének örök becsületszobrot emelő türelmi parancsot 1781. A pápa s a birodalmi kath. egyház közé a placetum regiumot veté. A tanítással nem foglalkozó szerzetes rendek zárdáit és minden javait lezároltatá, hasonló hajthatatlansággal vitte keresztül politikai reformjait, de elég lelki nagy-

sággal birt a megnyilt sajtó helytelenítő kiáltásait is eltűrni.

Két évtizeddel még József császár uralkodása előtt bizonyos szabadabb szellem kezdte lengeni a kathólikus klerus kebelében is. A trieri érsek Hontheim Miklós Justinus Febronius álnév alatt (1763.) egy oly könyvet adott ki, mely nevének a tudományos világ előtt maradótiszteletet, a kuriának pedig tömérdek bosszúságot okozott. Megmutatta a közzsínat főhatalmát a papság felett, s a hierarchicus követelések ellenében a püspökök önállóságát tanította. E könyv szokatlan részvételt fogadtatott, s az egyházi szabadság bátor harcosa előtt maga Roma lebűvölve állapodott meg. De a mi XIII. Kelemennek nem sikerült, az megnyerte VI. Pius, s a haldokló aggastyánt tana visszahuzására csakugyan reá vette (1778.) Azonban ez volt azon egyetlen előny, melyet a könyörtelen időktől kicsikarhatott, de nem sokára azután új vihar tört ki, mely az ezer éves Hierarchia épületén a legérzékenyebb sebet vágta, Roma kimélytelen nuntiusa nem számolva az idő szellemével, erőhatalmaskodása által vérig sérté a német egyháznagyokat, s a mainzi, trieri és cölni választók s a salcburgi érsekherceg Emsben (1786.) ünnepélyes kongresszusra összegyültek s a hires emsi punkciókban a Romától független német egyház visszaállítását elhatározták. De mint mindig, úgy most is, az alárendelt püspökök inkább akartak a távol s könnyen megnyerhető Romától, mint a közel s a dolgok folyamát belátó s mérlegelő hazai érsekektől függeni (*Procul a Jove, procul a fulmine!*) A német egyház szabadsága tehát az önérdek ellenhatásán megtörött. De II. József kérlelhetlen nyakassággal folytatta szabadelmű ujitásait. Nyomait követte a nemesleki II. Leopold, a század szelid bölcse, kinek csak az idő hiányzott, hogy neve a világ legnemesebb uralkodóinak élén ragyoghasson, s biztosítsa magának a világ s messze emlékezet tiszteletét. Az 1790/1.

magyarországi hongyülésen hozott végzéseivel szabadelműségben még II. Józsefet is megelőzte, s protestáns alattvalóit megnyugtanni kedves kötelességének tartotta.

Ezen időben VI. Pius pápára nehéz idők várakoztak, a visszatorlás ideje eljött, a régi visszaélések általános megbüntetésének ideje. Ez volt a francia nagy forradalom, egyike azoknak, melyekről Lamartine elmondotta, hogy a forradalmak napfordulatai (solstitium) a bűnöknek.

Az 1780–1791-diki nemzetigylés nem a nép hitét, hanem annak csak hierarchikus oldalát támadta meg akkor, midőn a megrongált pénzügyet s államot a bevont egyházi javadalmak által akarta megmenteni, s elrendelé, hogy a papokat az állam dijjazza, s a község válaszsza meg, s a vallásszabadság az emberi jogok legfelsőbbikének ismertetett el. Dec. 19. 1789. 200 milliónyi egyházi javadalom eladása elhatároztatott. A nemzetgyülés kötelezte a papságot, hogy esküdjék fel a nemzeti alkotmányra, a pápa pedig megtiltotta azt, s a francia papság nagy részét a nemzettel keserű ellenkezésbe hozta. Mind a két fél hivatalvesztés alatt sürgette parancsainak foganatosítását. Szakadásnak kelle okvetlen ezen uton beállani, s a Romához hű papságnak az országból kivándorolni. Mirabeau ekkor hallatta rettenetes jóslatát, hogy az egyházat a papok önzése menthetetlenül elpusztítandja, ha a szabad Franciaország küzdésbe hozatik a katholicus Franciaországgal.

A konvent (1792–94.) három éves terrorizmusa általános rémülést idézett elő, s azon fényes eszméket, melyekkel a nemzetgyülés örök dicsőséget aratott, eljárása kimélytelen-sége által gyűlöletessé tette. A király verpadon halt meg, kinek nem vala más bűne, minthogy XIV. és XV. Lajos után következett a trónra (Delicta majorum immeritus lues). A konvent megvetve eljárásában mindent, mit a ker. erkölcs tan sugalt, végre magát a keresztyénséget is forma szerint elvetette, s körülbelöl 2000 templomot végkép elpusztított, s

felállított egy sajátos ujat, az „ész templomát“ (temple de la raison), melynek oltárán az ész istenségét egy kétes hírű hölgy képviselé.

A sok tekintetben félreértett rideg stoikus Robespierre 1794. végre keresztülvitte azon határozatot, hogy „a francia nép elismeri a legfőbb lényt és a lélek halhatatlanságát.“ (Le peuple francais reconnait l' être suprême et l' immortalité de l' ame) s a legfőbb lénynak nemzeti ünnepet rendelt, 1794. jul. 8. de a ker. vallásról még eddig szó se volt.

A direktorium (1795—1799) kívülről lévén elfoglalva, a keresztyén istentiszteletnek szabad teret engedett. A francia hadak pedig elárasztván Olaszországot keserűen megbosszulták a pápa ellenhatását, s Romát reszpublikává tévék (1798.) s a pápa világi uraságát semmisnek nyilváníták épen azon fegyverek, melyek azt egy ezredév előtt alkoták, s a polgár pápa végre elfogatott s Franciaországba hurcoltatott, hol fogságában is méltóságát megőrizve, s elveiből mitsem engedve, halt meg (Valence, 1799. aug. 29.)

VI. Pius halála után VII. Pius lett pápává választva, ki osztrák védelem alatt Velencében tartózkodott (1800—1823.). Evvel az első konzul konkordátumot (a demokráta capucinádéja) kötött (1801.), mely szerint az egyházi javak az államéi maradnak ugyan, de az alkotmányra felesküdütt papok csak ismét megválasztás után ismertetnek el. A pápa pedig visszalép világi és egyházi jogaiba, de a püspökök a kormány által neveztetnek ki. Ezen pápa kente fel az első konzult Franciaország császárává (1804. dec. 2.), s az erántai polgári hűséget isteni parancsolattá tette. A világleigázó Napoleon érzé, hogy a szurony nem minden, s nem mindig elég!

Midőn VII. Pius hierarchikus elveihez időellenesen ragaszkodott, a császár a pápai területet francia fedezet alá veté, s elődjének Nagy-Károlynak adományát visszavontnak nyilatkoztatá (1809.), s a pápának 2,000,000 franknyi évdíjt

rendelt, de ez azt nemcsak el nem fogadá, hanem az adományozót egyházi átok alá veté, a minek azután elfogatása és Fontainebleauban hurcoltatása lett következtése.

A pápaság és egyház a restauráció korában.

A restauráció a francia forradalom által megrendített Európa egyensúlyozásán dolgozván, nagy gondot fordított az egyház és viszonyainak megszilárdítására is.

Miután a bécsi kongresszus a politikai viszonyokat tisztába hozta volna, I. Ferenc császár, I. Sándor cár és III. Frigyes Vilmos porosz király, mint a három egyház főképviselői megalkoták a szent Allianc-ot (1815.) „fentartására a keresztyén testvériségnek a népek között, mint a nagy embercsalád külön ágai között a fejedelmek mint közatyák vezetése alatt.” Ez vala kimondva!

A szövetséges fejedelmek már ez előtt egy évvel 1814. visszavezették a pápát az örök városba, s beállították teljes egyházi és világi hatalmába. Első kormányténye volt a jezsuiták visszaállítása, a mire ő a „Sollicitudo omnium“ bulában az egész ker. világ köz kérelme által érzé magát indítatva. Azután következett mindjárt a bibliatársaságok kárhoztatása, s letiltása a bibliai fordításoknak.

XIV. Gergely (1830—46.) szintén mindent elkövetett, hogy a hierarchia korellenes elveit az idő sürü támadásai között fentarthassa.

IX. Pius 1846. ült a római püspöki székre, mint a 260-dik pápa. Mint világi fejedelem államreformjaival hirtelen igen vérmes reményeket nyújtott az ifju Olaszországnak, melyeket a pápának beváltani nem állott érdekében, s az evviva Pio nonó örömríadat előbb mint gondolni lehet a „giovene Italia“ azon kiáltásával végződött: „le a pápával“, s a száműzött pápa, ki mint IX. Pius, Fülöp Lajos trónja ropogásán ujjongott, most római hiveit 200,000 szuronnyal fenyegette. A

pápa benne is, (mint Aeneas Silviusnál — II. Pius — is bebizonyult) túlélte IX. Piust, kit régen eltemetett a feledés.

Az 1849. romai reszpublikát a 1847-ben támadt francia reszpublika ágyui agyonlőtték. Azóta a pápaságot francia megszálló csapatok őrzik a római nép s egyszersmind a pápaság kérdése erkölcsi megoldásának lehetősége ellen!

Az 1859. olasz-osztrák háború után sikerült Viktor Emánuelnek nem sokára a márkákat a (határtartományokat) az egyházi államtól elvonni (536 □ mflld 2,432,561 lélekszámmal. A pápának maradt 216 □ mflld 692,106 lélekkel s Romával).

A pápaság világi urasága soha sem forgott oly veszélyben, mint napjainkban, midőn Olaszországnak elvileg kimondott egysége Romát már az új Olaszországnak ajándékozá. Az erkölcsi megoldás, melyre várakoznak, soha sem fog a pápaság világi uraságának javára kiütni, miután azt Passaglia atya után számos olasz papok is odahagyandónak tartják s az örök megszállást maga Roma sem tartja lehetségesnek. Azonban az idő élet, s a kinek ideje van, van élete.

Dr. H. J.

A sárospataki főiskola tanárainak életrajza.

XL—XLII.

XL. Sz. Tarczali Pál 1644—1645.

Sz. Tarczali Pál tanult Sárospatakon, az iskola nagyobb tanulói közé 1631. iratott. Az iskolából a beregszászi egyházba vitetvén ki, tanítói hivatalt viselt; ezt bevégezvén, külhoni akadémiákra ment. 1643-ban Franeckerában volt, — és Angliát is meglátogatta.

Visszatérvén Magyarországra, a sárospataki iskola vezetésére hivatott, még pedig második konrektornak; első

rektor Szentpéteri Mihály volt, első konrektor pedig Zebegnyei János, kik egykor a pataki tanulók között grádusra nézve Tarcali után voltak ¹⁾; de külakadémiákon tett útazásaikat elébb bevégezték, s tanári hivatalaikat korábban megkezdették. A régi széniori számadások több ízben említik, elsőben 1644. július 5-én, végre 1646. apr. 26-án. Ezen számadások kivonata neve aláírását így tárja fel előttünk:

„1644. július 5. Szentpéteri Mihály, Zebegnyei János, Tarcali Pál. 1645. márc. 8. Szentpétery Mihály, Tarcali Pál, Szepsi P. Gáspár; april 26. Zebegnyei János, Tarcali Pál.“

A pataki tanárok katalógusa pedig a Csécsi-féle regisztrumban következőleg szól róla: „Tarcali Pál 1644. ²⁾. Végre a zempléni egyházmegye esperese, a sárospataki iskola felügyelője, a lizskai egyház lelkésze meghalt 1669.“

Előadta hallgatóinak többek közt a görög nyelvet, még pedig szorgalmasan, tiszt. Miskolci P. István zempléni egyházmegyei esperes igen dicséretes bizonyossága szerint, ki a nevezett egyházmegye anyakönyvében ezeket írja:

„1645. jan. 21-én, miután a sárospataki gimnázium növendékeinek jobb elősegítéséről gondolkoztam, hallottam, hogy Tarcali Pál ur is szorgalmasan működik abban, hogy hallgatói a görögnyelvben miveltessenek, de hanyagolják azt, és a romaival akarnak megelégedni egyedül. Igen jó lenne, ha a görög nyelvben járatlanok gazdag előléptetésre nem bocsáttatnának, hanem csak a görögnyelvben jártasak ³⁾.“

Egyébiránt Tarcali Pál a tanári hivatalt, melyet egy évig dicséretesen folytatott, letette, és a gönci egyház lelkészévé lett. Ugyanezen év decemb. 6-án, midőn Tholnai János abauji egyházmegyei esperes Göncön gyűlést tartott és azt sürgette, hogy a keresztség végrehajtása mindig a templomban és az egész gyülekezet előtt történjék: Tarcali is Tolnai

¹⁾ Lásd a sárospataki ifjak névsorát a Csécsi-féle regisztrumban.

²⁾ T. i. sárospataki tanár volt.

³⁾ Így áll az a zempléni egyh. megye anyakönyve 418. lapján.

nézetéhez csatlakozott, és azt nyilvánosan tartott beszédében erősen védelmezte, miért az ellenpárt neheztelését magára is vonta. A mit Szilágyi Bénéjmin Isván, a szathmárnémeti zsinat végzéseiben ekként jegyeztet fel:

„Azért, hogy ez új bajon segítsent tiszt. Tholnai ur, elsőben Gönczre hirdetett gyűlést, hogy a lelkészekké szentelendők vizsgájakor a közönség előtt végzendő keresztelezés szokásáról támadt vita a gyűlésen rostáltatnék meg közmegvitatás által. Mindazáltal a gönczi gyűlés a vitát legkevesbe sem csendesítette le és fejezte be, sőt inkább a tüzre olajat hintett. Mert tiszt. Tarcali Pál ur, a gönczi egyház hitszónoka, ezen vitát nyilván tartott beszéde által még inkább élesztvén, sok lelket megkeserített ¹⁾).

Ugyancsak a szathmárnémeti zsinat másodnapvi végzéseik között, az ügytársak védiratának megvizsgálásában, a negyedik szám alatt, ezek foglaltatnak:

„A gönczi generális synodus, Tholnai urtól nem a végből gyűjtetett össze, hogy higgadt tanácskozások által, szabad szavazat szerint hajtatnék végre a tanácskozás és határozás, az egész gyűlekezet előtt végzendő vagy nem végzendő keresztelezés szokásáról; hanem hogy néhány hozzácsatlakozott társaival már régóta főzött véleményét egyházkerületében az egyházakra erőszakosan rátukmálja: erről bennünket, — mind a szent szolgálatra felszentelendő lelkészek vizsgálaja elé bocsátott vetélkedésnek anyaga; mind tiszt. Tarcali Pál ur, akkor gönczi egyház lelkészének a zsinat végzéseik elé bocsátott előzményes beszéde, mely Tholnai ur véleményét erősebben védelmezé, mint illet; mind a keserű vetélkedésnek (mint önmagok bevallják), — mely a megátalkodottakban nem ritkán szokott megtörténni, — heves zaja; mind a gyűlés kimenetele nyilván értesített ²⁾).

Mindamellett gyanítani lehet, hogy Tarcali Tholnainak

¹⁾ Lásd az anyakönyv 56. 57. lapjaig.

²⁾ Anyakönyv 160. lap.

azon eljárását, melylyel fellépett, igen kevésbé helyeselte; és bár ő vele az egyház egész gyülekezete előtt nyilvánosan végzendő keresztelés szokásáról, ugyanazon véleményt melengtetett; mindazáltal akkor a többi vitaszerű kérdésekben ellenkezőleg érzett. Mert a Szatmárnémetiben 1646-ban tartott gyűlésen az abaúji egyházmegye küldöttei közül Tarcali egy, ki Tholnai János elleni ügyben felperesként lépett fel. Gyakran tesz erről bizonyyságot, a dicsért Szilágyi Bénéjmin István az említett synodus végzéseiben, ekként:

„Abauj és Torna megyéből a Tholnai elleni ügyben felperesek, magok a párthívek is, az egész egylet képviselői voltak, névszerint: tisz. Ványai János ur sat., tisz. Gönci György ur sat., tisz. Tarcali Pál ur és tisz. Felnémethi János gönci egyház lelkészei ¹⁾.

Ezek után Tarcali a szomszédos zempléni egyházmegyébe tért vissza; hivatalos foglalkozásait oly dicséretesen folytatta, hogy az 1653. év jul. 2-ik napján, a tisz. zempléni egyházmegye esperesévé vagy főfelügyelőjévé (superattendens) tétetett, a mikor egyszersmind a lizskai egyházba ment át; és hatályos esperesi hivatala által, a sárospataki kollégium gondnokává vagy kúrátorává is lett. Szántszándékkal mondtam pedig, hogy ő a zempléni egyházmegyében esperesnek vagy főfelügyelőnek (Seniorem seu Superattendentem) választatott el. Mert ebben a korban e két cím (legalább Zemplén megyében valósággal) hasonjelentésű volt. A honnan Comenius Amos János munkája ajánlatában, melynek „Schola Ludus“ címet adott, így szól:

„Nemes, bölcs, tisztelendő és nagyhirű férfiaknak: Klobusitzky András urnak, az erdélyi nagy kegyelmű fejedelem legbensőbb tanácsosának, Szemere Pál urnak, Abauj megye alispánjának. Barna György tanácsos urnak. Tarcali Pál urnak, a zempléni egyházmegye főfelügyelőjének (superat-

¹⁾ Ugyancsak a 119. lapon. Hason Lampe Hist. Ecclesiae Hung. 423. lap.

tendens). Megyesi Pál urnak, a fejedelmi udvar nagylelkű hitszónokának. Verécsi Ferenc urnak, a pataki egyház első lelkészének, a híres pataki iskola legméltóbb és leghivebb gondviselőjének ¹⁾.”

Tisztelendő Tarcali Pál ur, hasonlóan esperesnek vagy a zempléni egyházmegye főfelügyelőjének neveztetik azon perben is, melyet a sátoralja-ujhelyi helv. hitv. egyház Zemplén vármegye törvényszéke előtt folytatott Báthori Zsófia és Rákóci Ferenc ellen, a nevezett egyház paróchiális jövedelmeinek erőszakos elvétele miatt ²⁾. Ugyancsak Zemplén megye 1667-ik évi okirataiban Tarcaliról ezt találjuk:

„1667. jun. hó 7-én Olaszi-Liszka városában tiszt. Tarcali Pál, zempléni egyházmegyei esperes vagy főfelügyelő (superintendens) panasza ügyében sat. ³⁾).

De legyen ez elégséges a címről. Hanem jegyezzük meg inkább, hogy a zempléni egyházmegye anyakönyvében e tisztelendő férfinak igen tartalmas levele van a sárospataki kollégium tekintetes és nagyságos pártfogóihoz, mely a tanáraikkal perlekedő s majd zajongó sárospataki tanulók ügyében a kollégium kocsmájának tömegesen gyakorlása miatt 1667-ben kiadatott, melyben a sárospataki iskola állásáról észrevételre méltó dolgok tűnnek szemünk elé. A level címe ez:

„A Sárospatakon 1667. okt. 5. tartott Semi-generális

¹⁾ Comenius irta e munkát 1654. ápril 24. kijött Sárospatakon 1656., majd Amsterdamban 1657. 8-rét.

²⁾ Meg van ezen oklevél Zemplén vármegye levéltárában.

³⁾ Látható Zemplén vármegye levéltárában, a 9-ik jegyzőkönyvben. A felváltva előjövő esperes és főfelügyelő címről hasonlóan össze Lampe „hist. eccles.” sat. 365. lapját. Ugyancsak Némethi János Utrechtben 1709. az üdv. dolgáról tartott disputációját az ajánló beszédben, hol Zádorfalvi Márton zempléni esperes szuperintendensnek neveztetik. Meg van ez a sárospataki könyvtárban, a Csécsi-féle gyűjteményben.

gyűlésnek nyilatkozmányja, a tanulóktól hajdan Sárospatakon méltatlanul támasztott perről ¹⁾.”

E nyilatkozmányban is az aláírás — a megidéző levelekben, melyek által Tarcali Pásztóhi János iskolai széniornak és társainak megparancsolta, hogy az egyházi gyűlésben tetteikről számot adjanak, — ez: „Liszkán jun. 7. 1667. Tarcali Pál Zempléni egyházmegyei esperes és a s.-pataki iskola gondnoka ²⁾).

Comenius Ámos János korától jött szokásba, hogy a kik az előtt a s.-pataki iskola felügyelőinek (inspectores) hivattak, ugyanazon iskola gondnokainak (curatores) neveztettek: a minő a világ rendű férfiak közül, első, a klobusiczi Klobusiczky András volt, gondnoka vagy főfelügyelője az iskolának, Lórántfi Zsázsaanna fejedelemné alatt 1652-ben és a következő években ³⁾.

Végre Tarcali Pál, a jó férfi, meghalt Liszkán 1669. A zempléni egyházmegye anyakönyve eléggé bizonyítja, hogy Lampe — ki talán nyomdai hibánál fogva Tarcali halálózása éveül 1668-at tesz, — kiigazítható legyen ⁴⁾.

Ezek Tarcali Pálról szólának, kit a s.-pataki tanárok Lampe-féle névsorozatában hiába keresendesz ⁵⁾

XLI. P. Szepesi Gáspár 1645.

P. Szepesi Gáspár tanult a s.-pataki kollégiumban, az iskola tógátus polgárai közé nevét 1638. évben irta be. Végre a szepesi iskolában tanító volt, majd e hivatala bevégezése után küllhoni akadémiákra ment, 1641. különösen

¹⁾ A birtokunkban levő anyakönyv kivonatában az egész nyilatkozmány meg van.

²⁾ L. a kivonathban, 55-ik lap.

³⁾ Lásd, mit a pataki iskola kúrátorairól megjegyeztünk. Ezen történet első része, 74. lapját.

⁴⁾ Lampe „Hist. Eccles. Hung.“ 588. lap.

⁵⁾ Ugyanesak Lampenél 596—597. lap.

Franeckerában volt. Visszatérvén Magyarországra 1645. febr. 25. a s.-pataki iskola vezetésére hivatott konrektor vagy kollega címmel, tisztelendő Miskolci P. István zempelni egyházmegyei esperes által avattatott be ünnepélyesen, ki beszédét, melylyel az új tanárt fogadta, az egyházmegye anyakönyvébe is beírta tétovázás nélkül ily módon,:

„Azon beszéd, melyet a tudós Szepsi Gáspárnak az iskolába beavattatásakor Patakon a végelövő februárban mondtam 1645. évben ¹⁾.“

„Szép művészetekkel teljesen fölékesített tanulók, lelkemmel, ha óhajtotok, igen szeretett fiaim, imhol, mint látok, ismét jelen vagyok a ti hasznotokra, az új tanárnak társaskörötökbe avatásánál; nem úgy állok köztetek, mint néma kép, (*χωρὸν προσωπων*) hanem mint a ki erkölceitek, szorgalmaitok és gyakorlataitokra felügyelek. Bárcsak valósággal úgy lehetnék jelen köztetek, hogy félretéve minden rimánkodást, most is azon szellemet látnám bennetek, melyet hajdan, mint jelenlevő gyakran láttam, mint távollevő még gyakrabban hallottam; mivel pedig nyugtalanságotok miatt némelyeknél kivilágosodott, hogy a jó erkölcsök számkivetettek, jogosan és méltán ohajtom e hármat bennetek. A mit hogy helyesen megismerjete, tudnotok kell, hogy az Athénei gimnázium kapuján ilynemű felirat volt:

„Oh ember, ha erdei fa vagy félj, ha mezei szaladj, ha kerti örülj!

„Bizonynyal tudom, hogy ti mindnyájan a bölcsek közé akartok számláltatni, a három közül választani azért, nektek is szabad választás adatott; de hogy ti kertiek, azaz

---

¹⁾ Így ír önmagától Miskolczi István. Egyébiránt ez a szónoki beszédecske az anyakönyvben a Tarcali Pálról írt észrevétellel van közvetlen összekötve. A görög nyelv tanulásáról lásd a felebb mondotakat, mely így kezdődik: „Legjobb lenne, ha a görög nyelvben járatlanok sat.“ Azon beszéd, melyet Patakon 1645. mondtam.

a gyümölcsözésre mindnyájan alkalmas szülöttek lennétek, alig hiszem el.

„Ama zavargás a felebbi évben elég bizonyosságul szolgáltat, hogy közületek nem kevesen erdei fáknak, azaz miveletlen, vad, törvényteleneknek találtattak, kik tanácskérés végett fel sem keresett tanítóikat, az iskola törvényeit megvetették, jogilag nektek nem adott de bitorolt hatalommal, midőn a próféták igaz fiainak kellett volna lennetek, a tolvajok frigyesivé lettetek. Az átheni iskola az ily furiáktól, mint gonosz lelkektől valóban rettegett; tanítóitok is pedig annyiszor figyelmeztettek általam mindaddig, míg az ilyeneket, mint a kik a jó istentől támasztattak a szent gyülekezetben, távolabb eső megfeddés nélkül akarták büntetlenül hagyni: ámde az egyház az ily törvényszegőkre, hol összesereglettek a bőven adományozó Isten engedelmével, hogy rossz hirbe ne jöjjen, büntetést kíván szabni. S nem jogtalanság. Mert ha bűn a hazai tanulótól elvenni azt, mi tulajdona volt, nagyobb bűn az idegen polgárt, a nemes, oklevelekkel címeres férfit a vár gátain áttörve, ősi javaitól megfosztani. És mindezek általatok megpróbáltattak.

„Másik pedig az, hogy veletek együtt durva, hanyag tanulók plántáltattak be a mint hallom, kik a kitünőbb tudományokra, azaz a görögfélékre, melyeket Róma valaha a föld urnője gyanánt tisztelt, gondot fordítani nem akarnak; pedig közönségesen megvettetik az, ki a latin példákkal a görög tanulságos példákat együvé nem csatolja, az valóban tudós névre szert nem tehet, mely veszteségről fájdalommal ugyan, a megholtak hirnévének kisebbitésével még sem akarok szólni, mert több évvel ez előtt ebben az iskolában mind a tanítók, mind a tanulók jól tudtak görögül; de e nyelvet megkezdették vetni akkor, mikor ezen város főtisztikara nem a kiket akart és kellett, hanem a kiket az időhöz képest nyerhetett, szerzette meg iskolaigazgatónak, kik midőn maguk a görög nyelvet nem tudták, e kútfőbe (isti fonti) azon tudat-

lanságot ültették be, honnan patakocskáink is (rivuli), azaz köztanodáink (triviales nostrae) e tudatlanságot akarva nem-akarva beszívták.

„Hallom mindazáltal, hála legyen Istennek, hogy a jobb igyekezetű tanulók közül némelyek a görögben lassan-lassan sikeresen haladnak elő, mások pedig az ily ellenes irányban haladók és jelesebbekre orrukát fintorgatják (nasos suspendere adunco).

Megeselekszem (faxo), hogy az ilyenek olynemű megjutalmazásra, a minőt hivatalbérre kitünőbb alsóbb iskoláink vezetése által nyerhetnének, egyáltalában nem léptetnek elő.

„A harmadik pedig az, hogy a pénzvágy vagy a kaján vagyonbirás ebben az iskolában dominiumot szerzett magának. Mert igen sokan, vagy talán az iskola minden növendékei, az idegenek tanításában inkább Antiszthenest követik, ki megszabott tanításdíj nélkül senkit nem tanított, mint Szokratest, ki a szegény Aeschinest ingyen tanította, mint Isokratest, ki a tanulótól jutalmat nem kívánt, mint Lucius Taberius, ki a száműzöttek gyermekeit is díj nélkül tanította, mint engemet és hajdan e gimnáziumban tanuló társaimat, kik csupán azon jutalommal elégedtünk meg, a melyet önkénytes adományozásból nyertünk; mindazáltal látjátok, hogy mind én, mind tanuló társaim Istentől gazgaggá tétettünk.

„De birtokvágyatok miatt is, az idegenek szüléi megszorítva lévén, gyermekeiket az esautákhoz vitték, fiaik taníttatása nagy áldozatba került ugyan, de lelkiismeretek is megbélyegeztetett ¹⁾.

„Melyre való nézve igen jeles fiaim, hogy Isten a, szt. angyalok és emberek előtt kedvesek legyetek, egyetemben és egyenként Isten belső irgalma által (per viscera misericordia Dei) intelek és figyelmeztetlek benneteket, hogy

¹⁾ Hasonl. össze e felebbiekkel, különösen a mik Barankóról mondattak 1641. SP. F. ujfoly. második éve X. szál.

az általam előszámlált roszakat körötökből távolítsátok el, a hadi fegyvereket elvetvén, nemeslelkű eszközöket öltsetek magatokra; örökjetelek a görög irodalom felett; számüzzétek a pénzvágyat és friss emlékezetben tartsátok, hogy ti a gyümölcsheozásra született kerti fák vagytok. Ugyanazért zöldeljetelek, virágozzatok, hogy hivatásotokhoz képest méltó gyümölcsöket hozzatok, hogy áldottak legyetek Istentől itt és a jövő életben Amen ¹⁾.

Egyébiránt Szepsi Gáspár tanári hivatalában már 1645. jul. 5. működvén, a lizskai egyházi gyűlésen ünnepélyesen kijelölt ellenvitázó volt, bizonyítja a zempléni egyházmegye anyakönyve ekként:

„Ellenvitázók. Tudós Szepsi Gáspár s.-pataki második tisztárs (conrector) sat. ²⁾.

A régi széniori számadások mindössze kétszer említik Szepsit; és csak 1865-ben, ily módon:

„1645. március 8. Szentpéteri M., Tarcali Pál, Sz. P. Szepsi Gáspár, apr. 26. Zebegnyei János, Tarcali Pál. május 27. Zebegnyei János, P. Szepsi Gáspár.“

A pataki tanárok Csécsi-féle névsorozata pedig e keveset jegyzi meg róla:

„Szepsi Gáspár 1645 febr. 27. iktattatott be.“

Tehát Szepsi Gáspár csak egy évig viselt tanári hivalt. Bizonyára 1646. febr. 14. már pataki tanár nem volt, ha ugyan a zempléni egyházmegye anyakönyve ez időre sorolja Zebegnyei János, Szilágyi Bénéjmin István és Huszti András tanárokat ³⁾.

Hol működött és mit tett ezután Szepsi, nem mondhatom meg.

¹⁾ Zemplénmegye anyakönyve 1645.

²⁾ Ugyancsak az idézett anyakönyv 421. lap.

³⁾ Lásd Zebegnyei János életrajzában, Sp.F. új folyam, második évf. X. szállítmány.

XLII. Szilágyi Bénéjámín István. 1645—47.

Szilágyi Bénéjámín István, született 1616. nov. 16, atyja hasonnevű Szilágyi Bénéjámín István lelkész, a Vas vármegyei egyházak esperese ¹⁾, kit a zempléni egyházmegye anyakönyve, a következőkkel megemlíti:

„A dunáninnyi egyházak igazhitű lelkészei 1632. jan. hóban ezek voltak: Paulides János szuperintendens, német-ujvári lelkész. Ceglédi Pál pápai szénior és az egyház segédje. Tólnai István veszprémvidéki esperes s a Balatonon inneni Felsőörs lelkésze. Szilágyi Bénéjámín István Egres-Patakáról, Vas vármegyei esperes s bűi lelkész sat. ²⁾).

Az egész családnak pedig a „Bénéjámín“ köz-vezetékneve volt, a honnan gyakran Bénéjámín urnak hívták, minden előnév nélkül ³⁾).

A mi iskolai pályáját illeti, tanult Bénéjámín Erdélyországban, a híres gyulafehérvári kollégiumban, Alstédius alatt, és nemcsak a theológiát hallgatta serény igyekezettel, hanem az egyetemes történelemre is szorgalmas gondot fordított ⁴⁾. Végre 1640. évben külhoni akadémiákra menvén, az idegen nemzetek mívelt férfaival gyakran társalkodott; kik midőn a magyarországi egyházak állásáról, a reformációtól kezdve barátságos beszélgetéseik közben mélyen vizsgálódtak, és Bénéjámín oly történelmi adatokkal nem bírt, a mikkel óhaj-

¹⁾ Lampe „Hist. Ecc. Hung.“ sat. 659. lap. Hol ezek vannak: Szilágyi Bénéjámín István broi és körmöndi lelkész, Vas vármegyei esperes sat.

²⁾ Látható az anyakönyvben, mely a zempléni egyh. megye egyházi jövedelmeit tartalmazza.

³⁾ Lampe „Hist. Ecc.“ sat. 670—671. lap. Tudós Bénéjámín ur által Magyarországról irandó történetek. 1647. évről szóló vizitációban is. Bénéjámín ur Szentpéteri uramnak exprobrallya.

⁴⁾ Lásd a szatmárnémeti synodus végzése elé bocsátott előbeszédet, hol mindezeket önmagáról említi.

tásaikat kielégíthette volna: elhatározta előttök, hogy a magyar nemzet egyháztörténetét mélyebben fogja vizsgálni; sőt e művelt férfiaknak fogadást is tett a felől, hogy ohajtásaiknak közönséges írott egyháztörténelemmel teend eleget, ha Isten hazájába szerencsésen visszavezérlendi, erejének és tehetségének kedvezend.

E fogadásáról bizonyára épen nem feledkezett meg ¹⁾).

1641-ben, különösen a franeckeraai akadémia hallgatója volt. Tanult egy ideig Utrechtben is.

Visszatérván Magyarországra, a váradi iskola vezetésére hivatott meg; s azt 1643-ik évben kitünő dicsérettel kormányozta körülbelől három évig.

Midőn a váradi iskolában rektori hivatalt viselt, Kopchán Mihály, pozsonyi prépost ily cím alatt kiadott könyvéből: „Elbeszélése a Pozsony mellett történt csodálatos dolognak, midőn 1641. jul. 24—1642. jun. 29. valami szűznek a lelke a purgatóriumból megjelent,“ (Pozsony, 1643. 4-rét). Egy példányt Voetius Gisbert utrechti théológiai tanárnak megküldött, ki csakhamar e dologról válaszolt, és a megjelent lélekről előterjesztést megcáfolta.

Bárki légy óh olvasó, ne resteld átnézni és átolvasni Kopchán Mihály említett könyvét; látni fogod ott a kábultsággal rajzolt kézjegyét a hozzányomult kereszt jegyével, mely a megjelent szűz lelkétől hagyatott hátra; olvasni fogod a vakmerő előterjesztéseket a purgatóriumról sat. Olvasni fogod az elkárhozott embereknek pokoli büntetéséről többek közt a következőket:

„A pokoli mély örvényt valóban látta, melyben egyik egy féle, másik másféle tűz-kinzással gyötörtetett. A rosz szagot gözölgő láng feketés, sárgás, kénköves és szurkos. Némelyek böterjedelmű fazekakban főzettek, mert ott a kárho-

¹⁾ Lásd ugyancsak az említett Synodus végzései elé bocsátott előeszedet.

zott emberek részére több csordultig teljes fazek volt, melyből kénkö, szurok buzgott ki. Némelyek az izzó tűz nagyságát sem érzék. A pokoli szellemek az üstökből az ily gonosz lelkeket ki-kihúzták és ismét bevetették sat.“

Tehát itt, mint látod, a lelkek is bőterjű fazekakban főzetnek. És hogy a csodából semmi ne hiányozzék, e lélek megjelenése, „az isteni jelenlét világos jegyével bizonyított dolgánál mondatik, hogy a nyugtalan kornak, a katolikusok hitbeni megerősítésére valami alkalmasabb, a purgatóriumról megállapítandó igazságra valami tisztább, az eretnek makacs állhitiségének megcáfolására valami hatályosabb követelése alig lehetne“.

Ezeket mondja Kopchán Mihály ajánlóbeszédében, a melyet Lippai György esztergomi érsekhez intézett. Innen tehát a mult század szelleme között különbséget tehetsz.

Kopchán e munkája a pozsoni első kiadásból itt-ott található Magyarországon. (Megvan a pápai fejedelmi egyetem könyvtárában).

Föllelhető továbbá Voetius Gisbert, válogatott theológiai disputációjának második részében, az 1141. és következő lapokon. Kiad. Utrecht, 1645. Megjegyzendő — németül.

Már a mi Szilágyi Bénéjámín Istvánra vonatkozik, Voetius ő róla idézett műve 1139. lapján ezeket mondja:

„Minden foglalatosságaink között most csak egyedül a magyarországi pozsonyi léleknek megjelenése felett tartur szemlét, melyet Kopchán Mihály, szirmiumi választott püspök pozsonyi prépost megirván, 1643. kiadott. E könyvből ne egy példányt 1643. május 12. Váradról, az igen mivelágyi Bénéjámín István ur, ekkor váradi iskolai rektor dött, a ki ezelőtt tudományos míveltségének növelés külföldön tett utazásakor, akadémiánkban valami ságot végzett.

A mint Magyarországba visszatért, a vezetésére hivatott, 1643. körül s azt kör

évig kitűnő dicsérettel tanította ¹⁾. Végre midőn az ifjuság mívelésében hasznos munkálkodása az emberi ajkak által magasztaltatott, 1645. dec. 21. a s.-pataki kollégiumba vitetett és ünnepélyesen beiktattatott. Hogy ez az akaró és parancsoló I. Rákóci György erdélyi fejedelem által tétetett, kétleni sem lehet.

Patakon hivataltársai voltak: Zebegnyei János, Szepsi Gáspár (ha nem családtkozóm ²⁾), Huszti Sándor, Szentpéteri János. Eleinte második tisztárs volt, később első rektor. Az iskolát körülbelül két évig kormányozta.

A régi széniori számadások először említik 1646. jan. 31. utószor 1647. aug. 10. ekként:

„1646. jan. 31. Szilágyi B. István. 1647. aug. 10. Szilágyi B. István, Szentpéteri János.“

1646. febr. 14. Tokajban Tholnai János és társai ellen tartott fél közönséges egyházgyűlésen; majd a szatmárnémeti nemzeti synoduson 1646. jun. 10. és a következő napokon, mint a zempléni egyházmegyében egyik küldött volt jelen ³⁾.

E gyűlésekben pedig oly részt vett, hogy mindkettőnek végzéseit összeírta és igaz kézírata által a bonyolodott ügyet kifejtette. Zebegnyei János 1646. Patakról eltávozván, az iskola első rektora lett.

Az 1647. évben egész szept. hóig tisztársával Szentpéteri Jánossal igazgatta az iskolát egyedül, vele ugyan az egy és ugyanazon célra törekvésben néha-néha vetélkedett, de

¹⁾ 1643 május hóban Váradról, hol iskolai rektor volt, Voetius Gjsbert utrechti th. tanárnak ily című könyvet küldött: „Narratio Rei admirabilis ad Posonium gestae de Spiritu quodam ex Purgatoris aparente“ Lásd Voetius Gjs. theológiai disputációinak 2 darabját. Ki-jött Utrecht. 1655 4-rét. 1139. lap.

²⁾ Ugyanis, melyik hónapban végezte be Szepsi Gáspár tanári hivatalát, nem tudom.

³⁾ Lásd a Szathm. syn. végzéseinek előbeszédében a 66. és 119. lap. Has. Lampe Hist. Eccl. Hung. sat. 423. lap.

nem komolyan, mint az 1647. jan. 31-ikére rendelt vizsgálatból és a zempléni egyházmegye anyakönyvébe tett följegyzésekből világos ¹⁾).

1647. szept. 10. tiszt. Pathai P. Sámuel tholnai lelkésztől, a szomszédos egyházak esperesétől egy tartalmas és kitűnő levelet kapott, melyben a felsőbb és alsóbb *b o r o n y a i* (Barovia) és szomszédos egyházak régi és újabb állásáról tudakozódék oly értesítéssel, hogy azokról történetet is szándékozik írni. Lampe egyháztörténete harmadik könyvében megvan e level ²⁾ elolvasni mindenesetre igen méltó, ha ugyan Magyarország első reformátorairól oly sok dolgokat foglal magában, miket másutt hiába keresendesz. A level címe vagy külfelirata ez:

„Tisztelendő tudós Szilágyi B. István urnak, a s.-pataki iskola híres első rektorának, a nagyérdemű Krisztusban testvérnek.“

Mint látjuk, 1647. szept. hóban a s.-pataki rektori hivatalról, — melyben csaknem két évig működött épenugy hűséggel, mint haszonnal — önmaga mondott le, és a szomszéd tolesvai egyházba ment Bélteki Mihály helyére, ki ez évben halt meg ³⁾).

1649. jun. 16-án a zempléni egyházmegye közjegyzőjévé tétetett.

1650. márc. 7. folytatta, a meddig tolesvai jegyző volt. A következő évben pedig az ujhelyi egyházba ment ⁴⁾), annak tehát 1651. lelkésze volt, mint az ujhelyi egyház anyakönyve bizonyítja, a nevezett évről. Midőn ugyancsak 1651. Comenius Ámos János a s.-pataki iskola reformálásán működött teljes erővel, s latin-magyar iskolai könyveket készített, e célra Bénjámin is segítette, Comenius következő szavaiból láthatjuk:

¹⁾ Lásd a zempl. egyház anyakönyvét 1647-ről.

²⁾ Lampe idézett könyve. 661—673.

³⁾ Zemp. egyh. anyakönyve bizonyítja.

⁴⁾ Lampe Hist. Ecc. sat. 598. lap.

„A latin-magyar könyvek készítésében már foglalatoskodunk. Még pedig igen tudós férfiak: Tholnai János iskolai rektor, Szőlősi János theol. és filoz. tanár, azon osztálybeli néhány érettebb tanulókkal, kik közül klaszszikus preceptorok szoktak választatni. Ugyancsak igen tiszt. Szilágyi B. István úr is ezelőtt már dicsérettel forgolódott e küzdőtéren, könyveink gondos átnézését és kijavítását sem tagadta meg tőlünk.“¹⁾

Vége az iskolák és magyar egyházak igen érdemes férfiúja elég korán halt el, mint vélem, 1652 körül. Mert 1653. jul. 3-án, a zempl. egyházmegye lelkészei között már nem tűnik szem elé²⁾.

Szilágyi B. István munkás, igen szerencsés emlékezőtehetségű, gyors tollú, testi erőre, egészségre nézve pedig középserű férfi volt.

Kerekded és kitűnő latin stilon irt, felmaradt művei bizonyítják. Főleg a magyarországi egyházi régiségek és történetekre fordított legfőbb gondot. Neje erkölestelen, s boriszákos volt³⁾.

A pataki tanárok Csécsi-féle névsorozata (hogyan ezt se mellőzzem) következőket jegyzi meg róla: „Szilágyi Bénéjmin István 1645. dec. 21-én iktattatott be. Ezelőtt váradi tanár volt. 1647. toicsvai lelkész. A zempléni egyházmegye jegyzője 1649. Vége ujhelyi lelkész. Lefordította magyarul Comenius „Janua“-ját. A szatmárnémeti zsinat tagja is volt.“ Egyébiránt Szilágyi Benjamin következő műveket hagyott hátra:

1. Comenius Ámos János „Janua Lingvae Latinae“ című művét, a váradi iskola használatára, a belgiumi utolsó

¹⁾ L. Comenii Primitiae Laborum Scholasti in ill. Patakino Gymnasio. 56. l. has. össze a felebbiekkel.

²⁾ L. a zempl. egyh. anyakönyvet 1653. Tarcali Pál esperessége alatt.

³⁾ L. a zempl. egyházmegye anyakönyvét.

nagy gonddal készült és növelt kiadás szerint magyar nyelvre fordította Szilágyi Bénéjmin István váradi iskolai rektor. Többször kiadatott. Többek közt Kolosváron 1673. 8-rét. Bód Péter „Magyar Athénásában“ e fordításról mondja:

„Magyarra fordította Comenius Ámos János „Janua Lingvae Latinae“ nevű könyvét igen jó magyarsággal ¹⁾).

2. Fatális Periodus, vagy Szilágyi Bénéjmin István temetési beszéde, méltóságos gr. Iktári Bethlen Péter, Hunyad és Máramaros vármegyék hatalmas zászlós ura halála felett. Nyilvánosan felolvasta Liskafalva községben, Rózsahegy mellett 1646. okt. 21.

E magyarországi gyászos temetésről szóló beszéd kiadatott azon szónoki művekkel és egyházi beszédekkel együtt, melyek a nevezett gróf halála felett tartattak, ily címmel:

„Temetési pompa.“ Nyom. Váradon, 1646. 4-rét ²⁾).

3. A magyar nemzeti synodus végzései vagy historiai leírása a zsinati végzéseknek, melyek a minap Tholnai János és néhány üggyársai által támasztott egyházellenes szokásokról, először a tokaji fél közönséges egyh. gyűlésen, azután pedig a fels. erdélyi fejedelem által Szatmárnémetiben 1646. jun. 10-én összehívott synoduson hozattak és végeztek. Szerző Szilágyi Bénéjmin István a s.-pataki iskola rektora.

A munka elé hosszú és kitűnő előbeszéd van bocsátva, ily aláírással: „a spataki muzeumba adatott. 1646. nov. 16.“

A kézirat még nem nyomtatott ki; nemcsak azért érdemes ajánlani, hogy a Tholnai-féle mozgalmas történetet hűségesen írja le; de azért is, hogy a magyarországi egyházak reformációjáról, (kezdő évül 1518-at jelöli) az egyházak belvillongásairól, a régi synodusokról, a s.-pataki iskoláról, a szerző korában élt egyházi férfiakról és más dolgokról tudásra méltókat s nem csekélyégeket ad elő. E munka példánya

¹⁾ Magyar Athénás 268. lap.

²⁾ Szilágyi beszéde a 20. és követk. lapokon olvasható.

hajdan a zempléni egyh. megye levéltárában volt, ezt használta Debreceni Ember Pál is. A mit önmaga följegyezve hagyott, a tokaji 1646-ki synodus történetében következőleg:

„Ezeket Szilágyi Bénéjám István zsinati végzésekről szóló történeti kéziratából jegyeztem ki; mely alkalmas mű a zempléni egyházmegye levéltárából van nálam ¹⁾).

E példány gonoszul elveszett valahol, lehet, hogy Debreceni Ember Pál nem adta vissza, s örököseire maradván, valahol lappang; bizonyára a zempléni egyházmegye levéltárában, arról emlékezet sincs a mi időnkben. Innen a dicsért munka korunkban igen ritka; Bód Péter is a legszorgalmasabban fürkészte és nem láthatta soha ²⁾).

Én vaktörténetből egy példányra, — mely a felebbi században iratott (a betűk vonásai igazolják), tiszt. Szöke Ferenc rimaszombati lelkész urnál bukkantam, ki azt használat végett főtitzt. Szalai Sámuel szuperintendens urtól kapta ³⁾. Élven az alkalommal, a s.-pataki iskola részére leírtam, nem sokára könyvtárába bevitettem. De fájdalom, a példány, melyre bukkantam, elől ugyan ép, de hátul csonka, és a munka negyedik részéből igen kevés hiányzik (mint sejtethni). Egész művet tehát még nem használunk.

4. Magyarország egyháztörténete, melyet Szilágyi a legfőbb igyekezettel fürkészett, megírására bő anyagot gyűjtött össze, ünnepélyes közhirdetést bocsátott előre, s a munkával bizonyára foglalkozott is. A szatmárnémeti magyar nemzeti synodus végzéseinek előbeszédében önmaga tesz erről bizonyosságot, szólván:

„Ezek tudatlanságán hogy segíthessek, a jó Istennel, midőn már a Magyarországon viselt egyházi ügyekre nézve, akárhonnán, nem épen megvetendő anyagot gyűjtöttem volna

¹⁾ Lampe „Hist. Ecc. sat 339. l.

²⁾ L. Magyar Athénás 268. l.

³⁾ E példány hajdan Sz. Nagymihályi György s.-pataki tanáré volt; ezt önmaga főtitzt. Szalai Sámuel ur nyilvánította előttem.

össze életkorom 20-ik évétől fogva, lélekkel és tollal azon működtem, hogy a magyarok egyháztörténetét a reformációtól korunkig, melyet hajdan már sokan ohajtottak, csekély tehetségem szerint a mostani foglalatosságok között röviden körvonalozom, vagy legalább mások előtt jó példával megyek előre a történeti anyag összegyűjtésében.“

Az előbeszéd alatt ezek olvashatók:

„Ha mindazáltal Isten irgalmánál fogva engemet egykoron életben maraszt, ha testi és lelki erőmet neveli s egykoron jeles tehetséget ad: egyetemes egyháztörténetet ígérek nektek, a megtérés és a magyar reformációtól kezdve korunkig. Hogy ezt egykor teljesíthessem, Istent esdve kérem és szünetnélküli könyörgéseimmal imádom, a ti segítségetek és segedelmeteket pedig tiszt. atyák és barátok, Krisztusban szerelmeseim, a legalázatosabban kérem ¹⁾.“

Ezek 1646. nov. 16-án irattak. De egyháztörténetének rendjéről és sorozatáról már 1647-ben körrajzot adott; miként ez az alsóbb baranyai egyházak lelkészeinek, a nevezett évben P. Patai Sámuel espereshez intézett leveleikből kitérünk ekként:

„Nagy örömmel és kegyes hálaadással szemléltük, sőt hozzá is láttunk és szorgalmasan olvastuk át a tudós Szilágyi Bénéjmin István által irandó magyar egyháztörténetnek sorozatát és berendezését; köszönetet mondunk szünetlenül ama legnagyobb gazdának, ki szőlőjébe ottan-ottan új munkásokat szokott kibocsátani, kiknek fáradhatlan munkáik által az emberek üdvén működik ²⁾.“

Szilágyi e munkára a becses történeti anyagot valóban összegyűjtötte és elhatározta, hogy a szuperintendensek és esperesek névsorozatát is kiadja. Bizonyítják ezt azon leve-

¹⁾ Lásd a szatmárnémeti synodus végzéseiről szóló kézirat 4. és 10. lap.

²⁾ Lampe „Hist Ecc.“ sat. 670. l.

lek, melyekben a baranyai egyházakról kérdezősködött ¹⁾, s ugyancsak a dunántúli szuperintendensek és esperesekről felmaradt jegyzetek ²⁾.

Teljesítette-e minden hű ígétét? nem tudom; de gondolom, hogy szépen kezdett művét végig benem fejezhette, mert az időelőtti halál megelőzte. — De bármi az, mit e tárgyban irt, valóban fájlalando, ha a méltánytalan kor miatt elveszett és nem szállott a maradékra. Erről már bizonyosság hiánya miatt nem szólhatok. Az világos, hogy némely kéziratai Debreceni Ember Pál kezéhez jutottak: miként önmaga feljegyezte a dunántúli egyházak történetében ekként:

„A szuperintendensek és esperestek (tul a dunai) neveit pedig kijegyeztem, Szilágyi Bénéjámín (kinek atyja a vasvármegyei egyházak esperese volt) saját kezüleg össze-gyűjtött kéziratából ³⁾.

Bénéjámín azon levelet, melyet P. Patai Sámuel tholnai lelkésztől és a szomszédos egyházak széniorától, az ottani egyházak helyzete tárgyában kapott magyar egyháztörténetében is közölte, a legjobb szándékkal, mint felebb megjegyeztem.

Egyébiránt Veszprémi István a magyar- és erdélyországi medikusok életrajzában, különösen Stancari Ferenc életében, Szilágyi Ferenc egyháztörténeti gyűjteményéről emlékezik ekként:

„Szilágyi Bénéjámín Ferenc egyháztörténeti gyűjteménye kézirat.“

Miféle dolog pedig ez? Szilágyink nem hibából iratik-e Ferencnek István helyett? avagy e családból valami Ferenc nem származott-é, ki e történeti gyűjteményt István kézírataiból szerkesztette össze? Még eddig nem mondhatom meg.

¹⁾ Lampe „Hist. Ecc. sat. 661. l.

²⁾ Ugyanott 654. sat. lapokon.

³⁾ Ugyanott 658. l.

Arra mindenesetre figyelek, följegyeztetvén részemre 1, hogy Szilágyi Bénéjmin István Debreceni Ember Pál birtokába jutott kéziratai, Szathmári István debreceni kollégiumi tanártól, a nevezett kollégium könyvtárába vitettek és mai nap is ott őriztetnek. 2., Komáromi Csipkés György az ő héber orációját, melyet Utrechtben 1651. febr. 15. tartott és majd kinyomatott, a többek közt neki ajánlotta, mint egykori tanítójának. Lásd a s.-pataki kollégium könyvtárában, a Kisfaludi-féle gyűjteményben.

Halmy Gyula.

TÁRCA.

A nazarénusok Hódmezővásárhelyen és másutt.

Minthogy már közönségesen el van terjedve a hódmezővásárhelyi nazarénusok hire, sőt még a más helyen levőkről is oly formán szólnak a lapok, mintha a nazarénizmus telepe itt volna: szükségesnek látom az egészről felvilágosítást nyújtani annyiban, amennyiben a kezeim közt levő adatok és hiteles értesülések alapján tehetem.

Sokan úgy vélekednek ugyan eféle csekély kezdetű és gyenge alapu dolgokról, hogy jobb magukra hagyni, a dobraütés csak használ nekik, fontosabbnak érzik ügyöket, ha foglalkoznak velük; de a nazarénusok ügye belátásom szerint nem olyan stadiumon áll, hogy tekintetbe ne kellene venni, sőt mint olyan tény, mely különben is hirre kapott, megérdemli a figyelmet.

Hódmezővásárhelyre a nazarén tévtanokat Tóth Ferenc ácsmester hozta be, ki Szabadkáról jött ide lakni, s igen hihetőleg azon titkos célból, hogy itt hívőket szerezzen; mert összeköttetésben volt a szabadkai s ó-morovikai nazarénusokkal; sőt Molnár Sándor morovikai naz. által meg is kereszteltetvén, valószínűleg miszszionáriusi szereppel bízott meg. Eleintén csak családja körében terjesztette tudományát; majd közelebbi ismerőseiből nyert meg néhányat, midőn 1863. július havában már alkalmasnak találta, az akkor Debrecenben tartózkodó Ethey Károlyt meghívni egy levélben, melyet Csik Simon szabadkai lakos Etheinek előbbi ismerőse, hathatósan ajánl. Ugy látszik, Etheinek személye körül csoportosult a közbizalom. Ez Debrecenben tartózkodása alatt levelezésben állott a hevesi, káli, szabadkai, pesti, pacséri, sárladányi és ó-morovikai nazarénusokkal s mint a levelekből kitűnik, őt valami olyan ihletett egyénnek tarták,

ki hivatva van a hitterjesztés főszerepére. Ethey Debrecenben Rezler G. ács- és Ethey József szűrszabómesternél lakott, s bizonyára foglalkozás nélkül, mert ő lakatos legénynek vallá magát; Pestről, Hevesről kapott pénzt az utban atyjafaitól, mi arra mutat, hogy nem megbízás nélkül időzött ott; azonban, bár egy levélben így írnak hozzá: „Le nem tudom irni örömemet, hogy még Debrecenben, a hol annak a v a d n a k, melyről a Jel. irt könyv szól, legnagyobb fészke van, ott is meggyújtotta és odavezérelte az ő szövétnekét sat.“ Mégis úgy látszik, hogy igen kevésbé sikerülhetett neki ott a hitterjesztés, s örömmel jött Vásárhelyre, a hol a megkezdett munkát tovább terjeszthetni nagyobb reménye volt.

Ethey Tóth Ferenchez szállva nagy szíveséggel fogadtatott, s bár csak rövid látogatási szándékkal jött, épen nem látszott, hogy sietne; sőt naponként predikációkat tartott, bibliát olvasott és magyarázott, melyre az akkor épen inséggel látogatott nép, élelem- és munkahiány és a jövő feletti aggalom miatt vallási elmerülésekre különben is hangolva lévén, nagy számmal el-ellátogatott, először inkább kíváncsiságból, de majd a fanatikus beszédek heve által megkapatva buzgalomból, vagy ha tetszik hitrajongásból. Mondják, hogy Ethey könyörgései nem voltak melegség és őszinteség nélkül, s magyarázatai bár nem mindig tiszták, de a nép fogalmi köréhez mértek s a bibliai styl által a nép kedélyét meggyőzők; tekintete is ihletettnek tartatott s fanatikus lelkesüléséből kitűnt, hogy bármely vértanuságra elszánt. Ily körülmények közt nem lehet csudálni, hogy a tudatlan nép kábult és csábult. A mozgalom felhívta a hatóság figyelmét, s még 1863-ban befogták a fő vezetőket, u. m. Ethey Károlyt, Tóth Ferencet és Balogh Mihályt (r. kath.); majd később többeket is. De ez nem szüntette meg a rajongás terjedését, s a papi teendőket egy, már ezelőtt is vallási merengéséről ismeretes nő, teljesítette.

A befogottak hivatalosan kivett vallomásaiból megkísértem tanaikat összeállítani:

Magokat a Krisztus követőinek nevezék per excellentiam; bűn nincs bennök, mert a szentlélek által ujjászülettetek; testvérek, atyafiak az urban; az ujjászületésre szükséges a víz és szentlélek, de a kisgyermekeket nem keresztelik meg, mert azok, midőn születnek, nem alkalmasak a keresztség felvételére, minthogy még nincs hitük, s nem tudják mire keresztelkednek; a keresztség pedig csak akkor teljesítendő, midőn az egyén már az Istent megismerte s Istenhez térvén, lélek szerint és nem test szerint él.

(Ethey vallomása). — Hiszik az örök előrendelést; erkölcsi elveik: a szelid, alázatos, jámbor, józan és engedelmes élet; esküdniök nem szabad, a honnan a házasságkötés is csak az öregek tanúsága előtt történék; papokra nincs szükség, mert az Istennek ígését nem tartják, és az Istennek parancsolatait rendelkezéseik által erőtlenné tévők, (Ethey vall.) sem egyházi, sem világi előljáróság a vallási ügyekben nem intézkedhetik, temetkezést közösen végeznek énekszóval, katonáskodniok nem szabad, mert ember ember ellen nem támadhat; a polgári törvényeket egyébre nézve tisztelik; a templom felesleges, mert Isten köből csinált templomokban nem lakik, s ő mondotta, hogy a hol ketten-hárman összegyűlnek, ott van; az ujrakeresztelés szükséges azokra nézve, kik gyermekkorukban kereszteltettek meg. A kommunizmusi vádra egyértelműleg elismerték a tulajdon jogot, de az újjászülettektől megkivánják a keresztyéni adakozást és segélyt.

Vallomásaik szerint nincs céljuk vallásfelekezetet alkotni, hanem az igazság ellen cselekedőket kitaszítva odaműködni, hogy legyen egy akol és egy pásztor. Az avatottak a Jelenések könyvének titkos lapját értik.

Körülbelől ezeket lehet bevallott tanaiknak tartani, melyeknek folytán a tiszti ügyészség által mint hitőrjögők, kik a fenálló renddel ellenkezőleg a templomot, a papokat, a keresztelést, házasságkötést, a temetkezéseknek lelkészek általi teljesítését, szükségtelennek tarták, s a katonai szolgálatot kárhóztatták: kereset alá vétettek és elítéltettek.

A fogság kiállása után E t h e y — ki bár még csak 32 éves, de már az előtt is 12 évig volt gyilkosságért rab, s épen ez alatt sajátított némi vallási ismeretet különféle pietisztikus könyvekből hazájába kísértetett; de az elhintett tanok ez által ki nem irtathattak, úgy hogy azóta is folyvást fentartják magokat a hívők, sőt ha közbeszédnek hinni lehet, lassanként szaporodnak is.

Számukat meghatározni pontosan nem lehet, miután ájtatoskodásukon, melyeket most itt, majd amott, magánházaknál tartanak, sokan csak kíváncsiságból jelennek meg.

Gyakorlatilag e vallásos rajongás következőkben mutatja ki magát: A lelki kevélységben; amennyiben magokat tisztáknak tartván, más embert szánalommal néznek; a farizeuskodásban, mivel a kegyeskedés többnek látszik előttük, mint az igazi jócselekedet. Különbösen sok ezelőtt cégéres életű van köztök, kikről állítják, hogy némelyek őszintén megjavultak, de mások gyanúsíttatnak, hogy a

kegyeskedés leple alá rejtik bűneiket. Feszült viszonyt hozott elő atyafi és atyafi, gyermek és szüle között, mert erősen hiszik a szerintők nem hívókról, hogy a kárhozat fiai. Gyermeküket a polgári hatóság viteti keresztvíz alá. Egy temetési eset kereset alatt áll. Két vagy három ujone a katonai esküt megtagadta, míg arra aztán kényszerítettett. Az egyházi tartozásokat önkényt nem fizetik. A papság iránt idegenek; a rendszeres iskolákat feleslegesnek tartják, a honnan gyermekeiket nem is iskoláztatják. Egyébiránt a kényszerítéssel szemben elszántak; tűréssel fogadnak bármi bántalmat; a fanatizmus bélyegei arcon, szemben, viseleten, élénken kitűnnek.

Tanaik bírálataiba nem bocsátkozom, de ha nem csal ítéletem, van azokban valami homályos vágy az erkölcsiség javítására és némi időtlen küzdés a keresztyénség szabad fejletében egyháztörténelmileg előállott szokások és rendtartások megváltoztatására. Reformáció féle tehát, de vakon, és kitudva a keresztyénségből azt a magasabb szellemet, mely a merev betűk alól kiszáll. Ebben van a nehézség megvilágosításukra, hogy felsőbb okoknak nem engednek, mert nem értik; de viszont elbukásuk alapja is az lesz, mert tehetetlen rajongásuk az értelmesebb nép előtt előbbutóbb nevetségessé fog válni.

Furcsa, hogy a tudatlanság az erkölcsiség reformációjának prófétai miszsiójával lép föl; holott magában nem volna kárhozattandó, ha a maga felekezeti körén belől mindenki igyekeznék megjavulni s nem kellene előbb katolikusból vagy reformátusból nazarénussá lennie, hogy jó legyen!

Ezen talán inkább sajnálatos mint veszélyes vallási rajongásnak hihetőleg nem csekély elterjedtsége van már az országban. Csongrád megye törvényszéke több horgosi r. kath. embert, kik magokat Krisztus példakövetőinek tartották s papjukat képmutatónak sat. nevezték, szintén elítélt; némelyek közülök bűnbánattal visszatértek egyházukba.

Temesváron, mint olvasom, mintegy hatvanat befogtak; ezeknél a vezeklés is szokásban volt. Ittebén egyházi uton figyelmeztettek volna, de süker nélkül. Vannak már követők, a szomszéd Szegeden, Makón és Szentesen; Szeremlén, Pest megyében és ugyanott több helyen. Ó. Morovicza és Pacsér az első fészek; Szabadka talán a legnagyobb. Nem tudom mennyi lehet Hevesen, Kálon, Sárladányban; annyi való, hogy Kálból Radics Mihály több atyafi nevében üdvözlí Etheit Debrecenben, ugyszintén Kovács József és Király András, Sárladányból

Hatvágner F. és neje. — Debrecenben két-három családról van a levelekben említés. A Bácskában, Szabadkán 300 an is összegyülekezhetnek már, azzal dicsekszik Notter József pesti atyafi, ki Vársárhelyen prédikált, pedig az istenadta annyit tudott magyarul, mint egy esztendőös gyermek.

Ethey jegyzeteiből gyanítom, hogy összeköttetése volt valakivel Szántón (Abauj), Szabolcsan, Nyir-Bátorban, Hernádbúdön, Babotán; egy vándorlegény leveléből sejtem, hogy célja nemcsak a mesterség tanulása, hanem a nazarénusi hit lehető terjesztése is.

Központnak Pest látszik, hol főszerepet visz a már nevezett Notter, ki utazgatni is szokott vidékről vidékre vallásuk érdekében. Egyszóval a levelekből ítélve, minden arra mutat, hogy nagy reményük van mind szélesebb körben ismeretessé tenni tanaikat s hogy e végre áldozatokat is hoznak, közköltésen egyik vagy másik ékes-szólóbb hívőt kiküldik, egymással összeköttetésben állanak, egymást távol vidékekről meglátogatják az Urban való testvériség jogán.

Levelezéseikből, melyek mind egy irányban vannak tartva, közlök néhány sor mutatványt; fényt vet ez körülbelől arra is, hogy mikép gondolkoznak ők a Krisztus követéséről és a biblia értelmezéséről.

Csik Simon így kezdi levelét Etheyhez:

„Szerelmes atyámfia a mi Urunk Jézus Krisztusban! Mindenek előtt köszönöm a mi mennyei édes atyánknak az ő végére mehetetlen nagy szeretetét, hogy ő bennünket tevéled együtt megtartott az ő isteni nagy kegyelmében és irgalmasságában, és a te tiszta szívbeli örömedet velünk közlötted, a melylyel a mi mennybeli édes atyánk téged a Hevesi atyánkfiai által megörvendeztetett; mi is igen nagy örömmel fogadtuk a te és az ő te általad való tisztaszívbeli köszöntéseiteket az Urban, a miért is áldassék, szenteltessék, tiszteltessék és dicsértessék a mi mennyei édes atyánk, mert ő az egyedül, a ki méltó ezen Isteni felmagasztaltatásra a mi urunk Jézus Krisztus által, és az ő általa kiérdemlett nagy kegyelemért és irgalmasságért, a melyet az ő testében való itt a földön való lételeben mint Isten fia, az ő mennyei édes atyjának parancsolatának megtartása és megcselekedése által az örök életüdvösségnek utát kinyilatkoztatta, az elfogyhatatlan, örökké tartandó élet és boldogságnak elvételére, Amen.“

Ezután jön a tulajdonképeni levél, de melynek zavaros tartalma csak a kezdet folytatása, helyenként újra előjövő Ámen-ekkel

és szentírásbeli idézetekkel, úgy hogy az egész levélbeli kegyeskedés inkább Isten neve hiábavaló hánytorgatásának tűnik fel, mint tiszteletnek, melyre a tudatlan buzgóság céloz vala. A kezeim közt levő levél mind ilyen; a kéziratok különben elég gyakorlottak, többnyire mesteremberektől és nőktől.

Ennyi az egész, a mi a nazarénusokról eddig tudomásomra jutott; kevés arra, hogy zaj üttessék általa, de elég talán arra, hogy a lelkipásztorok figyelme oda fordíttassék, miszerint hiveiket, ha ne talán a csábítások tovább is terjednének, igyekezzenek megóvni ily szerencsétlen tévelygésektől, melyek testileg és lelkileg valóságos beteggé teszik az embereket, mint az itt Vásárhelyen tapasztalható. Ez indított arra, hogy rövid közleményemnek e szűkebb körű folyóirat egypár lapját kikérjem, miután már benne úgy is volt szó az ittebei nazarénusokról.

Fejes István.

Egy adalék Kazincy Ferenc ismeretlen kézíratainak gyűjteményéhez.

A „Sárospataki Füzetek„ jelen évi első szállítmányában Halmy Gyulától közölve, Kazincy Ferencnek egypár még eddig ismeretlen kézírása jelent meg. Egyrésről a megnevezett közlő ur példája, másrésről azon elismert igazság által indítatva, melyszerint a magyar nyelv nagy ujraterejtője Kazincy Ferenc, nyelvünk körül szerzett érdemeiért méltán megérdemli, hogy írásainak a legkisebb betűig való összeszedésében s megőrzésében a legnagyobb fáradságot se sajnáljuk — én is kötelességemnek érzem egy birtokomban levő sajátkezű, egészen sajátos modoru rövid költeményét közzétenni; egyszersmind ugyancsak ez ügy érdekében egy körülményre hívni fel e füzetek tudós szerkesztőjének szíves figyelmét.

Kazincy Ferenchez a sárospataki iskolát is édes és kegyetes emlékek kötik. Midőn e lapok koronként érdekes közleményeket hoznak Kazincy ismeretlen irományai közül, a legszebb emléket állít ez által a magyar nyelv Esdrásának. De e közlések úgy lesznek érdekesek, ha minél teljesebbek fognak lenni. Vannak egyének, kiknek kezében több érdekes és sehol sem közlött iratai hevernek a nagy nyelvalkotónak, s kiket csak azon szerénység

tart vissza a közléstől, hogy nem szeretnek alkalmatlankodni ily kicsinek látszó tárgyban egyik-másik szerkesztőnél.

A többek közt barátom G ö ö z István hódmezővásárhelyi tanár ur birtokában is szép számmal van ilyen ritkaság, jó lenne tehát — ha a Kazincira vonatkozó adatok gyűjtése komoly ügye e füzeteknek — hogy a nt. szerkesztő ur legalább így alkalmilag csillag alatt szólítaná fel a t. urat, hogy lenne szives közleni e mondott kéziratokat*).

A birtokomban levő költemény szórul szóra következő:

1824. 14. szeptember.

Ő mást szeret, mást én is, s lángolással
Mind ő mind én: de Ámor ránk kacsinta,
S a két szerelmest összefűzte egymással.

Jött, ment, megint jött sóhajta s elpirula.
Merjek? ne merjek? kérdezém magamtól;
S ajak, kebel, sziv együvé szorula.

Én Anikomért, ő ég Bandijáért.
Küzdünk; de óh ki küzdjön Ámor ellen!
Bugdosgatunk, s nem tudjuk mint s miért.

Ennyi a rövid költemény, mely az eredeti kéziratban a legnagyobb gonddal és átnézéssel van leírva s pár helyen másodszor javítva. Így az első versszak második sorának utolsó szavához oldalgjegyzetbe téve e szavak állanak: „mosolyga“, „hunyorog“, „hunyoríta.“

A gondos nyelverteremtő bizonytalanságban volt, melyik szót fogadja el a nyelv tisztaság előnyére. Hasonlag a második versszak utolsó sorában a „szív“ helyett először „kar“ szó állt, s csak az átnézés után van kijavítva az előbbivel. A 3-ik versszak második sorának végén eredetileg kérdő jel van írva s kiigazítva felkiáltó jelre. Jónak láttam e megjegyzést közlésemhez ragasztani, hogy adatul szolgáljon arra, mily gonddal járt el Kazincy a legkisebb apróságokban is.

A költemény alatt — azt hiszem futólagos memorandumul — e szavak vannak följegyezve: „Aszalay szül. 1782. febr. 24. d. † 1827. febr. 20. d.“

Közlí **Mitrovics Gyula.**

*) A „Füzetek“ mint eddig, úgy ezután is szívesen megnyitandják lapjaikat Kazincy kézíratainak.

Egyháztörténelmi emlékek a Zürich városi könyvtárból.

16. Quo metus est major, quo sunt graviora pericla,
Hoc propior nobis, assolet esse Deus.

Plurimum Venerando, pio ac Doctissimo Viro Dno Stephano Sellyei, Ecclesiae Papensis olim Pastori vigilantissimo, nec non Ecclesiarum circumjacentium Superintendenti gravissimo, ut captivitatis, ita liberationis gratioso, Exiliisve socio honorandissimo, pauca haec honoris et contestandi sinceri amoris ac recordationis causa subscripsit Stephanus Mang. Szent Péteri Ecclesiae Simoniensis in Hungaria superiori Minister nuper indignus, nunc pro testimonio Jesu et bona conscientia Exul. Tiguri Helvet. Anno D. 1677. Die 6. Martii.

In aedibus V. R. C. ac D. D. Johannis Huldrici, Pastoris Ecclesiae Abbatisv. hospitis liberalissimi.

17) Vita perit, fortuna cadit, mors omnia tollit.
Fons vitae Christus, spes mihi tuta manet.

Plurimum Venerando, Clarissimo ac Doctissimo Viro Dno Stephano Sellyei Ecclesiae Papensis florentissimae pastoris vigilantissimo ut et circumjacentium ecclesiarum Superintendenti meritissimo ut afflictionum variarum perpessarum pro nomine Christi et pura conscientia superatarum, ita exoptatae Liberationis socio, honoris et amoris... animo sincero apposuit Johannes Kiis Rimaszombathy olim M. E. R. Csoltóiensis indignus, post vincula Bucariensium hoc tempore propter testimonium Jesu exul, Tiguri Anno quo suspiram 1677. Die 5. Apr. s. n. In aedibus V. R. C. ac D. Dni Joh. Henr. Ottei hospitis sui Liberalissimi.

Apoc. 22, 20. Etiam veni Domine Jesu.

18. Exod. 14, 13. הַתִּיצְבוּ וּרְאוּ אֶת־יְשׁוּעַת יְהוָה אֲשֶׁר־יַעֲשֶׂה לָכֶם הַיּוֹם.

Admodum reverendo zelo veritatis et pietatis ardentissimo Viro Domino Stephano Sellyei quondam Ecclesiae Papensis ortho-

doxae pastori fidelissimo ac circumjacentium Inspectori vigilantissimo dexterrimo, post in variis afflictionibus, verberibus, carceribus, tiremibus Evangelii Confessori constantissimo, nunc ejusdem rei causa Exulis patientissimo intimo affectu suum cum voto optatae liberationis et insperatae restitutionis symbolum suum testat Joh. Henricus Otto, Eccl. Pf. d. 2. Apr. 1677.

---

19. II. Thess. 1, 6, 7. *Εἴπερ δίκαιον παρὰ θεῶ ἀνταποδοῦναι τοῖς θλιβόνσιν ὑμᾶς θλίψιν καὶ ἡμῖν τοῖς θλιβομένοις ἄνεσιν μεθ' ἡμῶν, ἐν τῇ ἀποκαλύψει τοῦ κυρίου Ἰησοῦ ἀπ' οὐρανοῦ μετ' ἀγγέλων δυνάμεως ἀντὶν.*

Venerando Viro, Domino Stephano Sellyei Ecclesiae Papensis olim Pastori vigilantissimo et circumjacentium ecclesiarum Superintendenti gravissimo, nunc pro nomine Jesu Christi exuli constantissimo per sesqui annos hospiti atque convictori suo svavissimo non sine dolore nostro ꝑa nobus discendenti, hisce memoriam sui commendat, reditum ad Ecclesiam suam atque Familiam suam optatissimam eidem ex animo precatus Rudolphus Hospinianus Sen. canon. Collegii Praepositus.

Tiguri Helv. d. 18. 1677.

---

20. Zephan 3, 17. *יהוה אלהיך בקרבך גבור יוש יע*

Plurimum Venerando Viro D. Stephano Sellyei, Ecclesiae Papensis Ministro et plurium Episcopo candido, militum Christi cohortis Antisignano et Hieromartyri pretiosissimo omnique laude majori Fratri in Christo et fautori unico observando ex amplexibus nostris non sine moerore nostro discedenti omnipotentis Dei Salvatoris et Parastatae auxilium et ... salutem continuam toto pectore precabatur. Tiguri d. 17. Octobr. MDCLXXVI. Johannes Henricus Heideggerus.

---

21. Psalm. 34. Multae sunt afflictiones justī; sed ex omnibus iis eripit eum Jehovah.

Admodum Reverendo Clarissimo ac Doctissimo Viro Dno Stephano Sellyei, nuper Servo Christi apud orthodoxos Papenses fidelissimo pro evangelicae veritatis confessione carcerem ... et Triremium Neapolitanarum trutinas pacifice sustinenti p. t. Exuli adjecit

Stephanus Bátorkeszi olim Mr. E. R. Wesprimiensis indignus, nunc vero pro Testimonio Jesu Exul. Tiguri Helv. 27. Jul. 1676. Symb. Phil. 1. 21.

22. Psalm. 124, 7. נַפְשֵׁנוּ כַּצִּפּוֹר נִמְלָטָה מִפֶּה יִרְשִׁים

II. Kor. 1, 10. Ὁς ἐκ τηλικούτου θανάτου ἐρῶ ὑσατο ἡμᾶς καὶ ῥύεται, εἰς ὃν ἠλπίκαμεν ὅτι καὶ ἔτι ῥύσεται.

Admodum Rev. Clarissimo, Doctissimo Celeberrimo Viro DN. Stephano Sellyei, Ecclesiae Reformatae Papensis Pastori Meritissimo et circumjacentium Ecclesiarum Superintendenti Vigilantissimo, Jesu Chr. confessori ac vivo Martyri constantissimo Exuli ob Evangelium Jesu Christi apud Tigurinos Fortissimo, ac reliquis ejusdem Martyrii Symmistis Divinam ex captivitate Romano-Babylonica liberationem gratulatur hocce Fraternitatis Symbolum relinquit et se prec. ipsum commendat Johannes Müllerus V. D. M. SS. T. Prof. et Schol. c. 1.

A felsőbányai ref. egyház és iskola története.

A XVI. század elején, midőn II. Lajos ült a magyar trónon, a Luther-féle reformáció Magyarhonba is behatott minden királyi s kemény országgyűlési határozatok ellenére is. Elesvén II. Lajos 1526-ban vele együtt az ország színe, kik az újított tannak nagy ellenei voltak — csakhamar a lángrakapott szikra gyuanyagra találván, lángbaborítá a hazát s így a reformáció előtérbe nyomult. Honnan jött Felsőbányára közvetlen az új vendég, mikor fogadta szívébe az újított tant, meghatározni alig lehet. Leghíhetőbb azonban, hogy a szomszéd Erdélyből jött át; ugyanis a szebeni kereskedők, kik Német- és Szászországban jártak ez időben kereskedni Luther tanításával megismerkedtek, munkáit áruikkal együtt behozták Erdélybe.

Ez időben zárandokolt be két szerzetes Ambrus és Surdáster János Szilézia fiai, kik a szebeni főbirót Pemflinger Márkot és a szász nemzet grófját Luther tanának megnyerték s így Szebenben Csukás Péter házába tanító-intézetet állítottak (Katona hist. crit. tom. XIX. pag. 639.)

Innen terjedt el hihetőleg nagy sebességgel a szomszéd városokba, s így Felsőbányára is, mely mint bányateleptény a szom-

széd Nagybánya városával nemcsak atyafias, hanem annak sok politikai zürzavaros szenvedéseiben is mindenkor osztozott, úgy hogy már 1529-ben mindkét várost, melynek lakosi nagyrészt szászok lévén, bevették s vallották a megújított vallást, ezt bizonyítja az erdélyi egyházaktól átvett maig is használt predikáció előtti közbe éneklés. Már 1530—32-ben derék kőtemplommal birtak, miután úgy a bányatiszttség, mint a Felsőbánya lakói közt egy cath. vallásu sem találtatott. Annyi bizonyos, hogy Felsőbánya elsőbben Luther tanát vallotta, csak később 1567-ben fogadta el Kálvin értelmét. Hogy ezután a ref. tudomány mindinkább meggyökeredett Felsőbányán ugyannyira, hogy a magyarországi ref. egyházak közt méltó helyet foglalt el, bizonyítja a jelenleg is birtokunkban levő ezüst lemezekkel borított Gr a d u á l, mellyel b. e. erdélyi fejedelem I. Rákócy György saját kezéveli neve s jelszava beírása mellett a nem több, mint kétszáz nyomatott és akkoriban nevezetesebb egyháznak aján-déku! küldött exemplárokból a többek közt a felsőbányai eklézsiát is megajándékozta, 1636-ban.

Egyházunk kora keletkezését mutatja egyik egészen arany-nyal futtatott és 1533-ban készült urasztali- és egy másik — de már csak a szélén aranyozott és 1646-ban készült — két ezüst tányér; továbbá 1647-ben készült urasztali nagy abrosz, és ismét 1593-ban készült és 1639-ben a felsőbányai eklézsiának ajándékoztatott 30 bécsi nehezéket nyomó tiszta ezüst fedeles és füles keresztelő kanna, s végre egy 1693-ban varrott urasztali keszkenő. Mindez fényes bizonyosága a felsőbányai ref. egyház első keletkezési korszakának.

A politikai tekintetben összeforrt Nagy- és Felsőbánya a XVII. században sokáig Erisz almája volt az ausztriai császár és Erdély fejedelmeinek. 1624. csakugyan Nagy- és Felsőbánya városa Bethlen Gábornak adatott át, majd az 1645. linci egyezésben I. Rákóci György fejedelemnek lőn birtokává (L. Szirmai Szathm. vár. leírása I. könyv 238. l.)

Ily körülmények közt s a lelkes prot. fejedelmek alatt az evang. tudomány virágzóvá lőn, majd minden helység reform. hitet vallott ott, hol ma már alig találhatunk ref. lélekre, virágzó egyházak léteztek. Nagy- és Felsőbánya vidéke Kővár és Közép-Szolnok megyékkel alkotott egy traktust. Világos nyomaira találunk ennek az 1821. nov. 10-én kibocsátott esperesi körlevélben, mely a fennevezett megyéket Avasujvárosba hívja meg, hogy az 1821-ben tartott generál-Konventnek egyházmegyéket szabályozó rendeletét életbe léptesse s a három századon át egygyéforrt, egymással gyakorlott barátságos

szeretetet kapcsát szétszakítsa. Így történt meg a válás, melyet hálados bucsu és kölcsönös csókjaik közt vittek véghez (egyházi jegyző-könyv.)

Igy szakadtak külön egymástól, s így alakult a nagybányai egyházmegye, hozzá kapcsolva a szathmári egyházmegyéből 22 egyházat, nevezetesen: Amac, Apáti, Batiz, Berend, Egri, Garboç, Hirip, Homok, Kishodos, Kiskoles, Kisperleske, Krassó, Lázári, Méhtelek, Nagyhodos, Nagycoles, Ombod, Pettyén, Rozsály, Sárköz, Szentmárton, Udvari, később Magyarláros, Berkesz, Kótó, visszatért az erdélyi superintendenciához, első esperesük Técsi Dániel lón.

Minő viszontagságokon ment át egyházunk az elmúlt időkben, micsoda üldöztetéseket szenvedett? mindezt sötétség homálya borítja. Nem birunk erre vonatkozó felvilágosítható irományokat úgy az egyház mint a város levéltárából előmutatni, mert azokat a különböző érdekből harcoló fejedelmek, gyakori futások, a török-tatár, labanc rablások elpusztították, csupán 1796-ik évtől birunk egyes okmányt, de minden időszorzat nélkül.

Az 1540-ben megerősített jézsuita-rend már 1687-ben Nagybányán is megfészkelte magát, megkezdte az érdekelvet, megszüntette a lelkiismeret legfőbb direktiv hatalmát, hatásköre kiterjedt mindenüvé, éreztette mindenható erejét. Ekkor fosztatott meg egyházunk templomától, paplak és oskolájától fekvő javaitól, egyházi jövedelmeitől, melyek eddig a városi közjavakból, és pénztárból teljesítettek. Ekkor vétetett el a nagybányai s a két városközt fekvő Giró tótfalusi kőtemplomok. E falut egy Gerod nemzetség birta, kinek maradékaitól 1406. Omechin János nagybányai polgár 600 arany forinton vette meg 1408-ban, s a nagybányai ispotálynak hagyta birtokában, több fejedelem megerősítette, de már 1605-ben az evangélikusok birtokában látjuk, Bocskai Istvántól megerősítve (I. Szirmai Szathmár v. tört. II. könyv, 354 l.), később elvétellett a nagybányai jezsuiták által, s maig is a nagybányai Minorita szerzet birtoka.

A két bányaváros többszöri kérelemmel járult a felséghez panaszuk kihallgatása s templomuk visszaadása végett, de sikertelenül, még alig nyerhettek arra is engedélyt, hogy csak fából építhessenek templomot. Így a nagybányaiaknak 1692-ben, a felsőbányaiaknak pedig 1693-ban a városon kívül gróf Károlyi Sándor királyi biztos által a kimutatott helyen engedtetett meg a templomépítés, később megengedtetett, hogy a templom elé valami torony formát építhessenek. Így épült föl a templom kereszt alakban, de minden padozat és menyezet nélkül. Csak később több évek multával mehettek arra,

hogy 1734-ik évben menyezettel, 1735-ben pedig padozattal láthassák el.

Erre vonatkozó oklevelet hármat mutathat az egyházi levéltár, de melyek régiségük miatt már alig olvashatók.

Első levél gr. Csáky Istvántól így hangzik:

„Egregii prud. ac circumspecti dom. amici nobis honorandi Salutem, officiosamque nostrorum Commendationem.“ Kendtek becsületes követ atyafiai hozzánk jövőn, magokra bízott dolgokat, voltaképen deregálták előttünk Kihez képest Kegyelmes urunk eő Felséghe parancsolatthiának effectuatioiát egészben Tekintetes és Nemzetes Károly Sándor Urra Ns Szakmár Vármegye főispániára biztuk, Kendtek azért eő Kegyelmetől várion, és annak veghben való vitelet eő Kegyelménél surgesse. Kivül szóval is referálhatnak Kegyelmeteknek ezen Kegyelmetek becsületes követ atyafiai — Permannendo — Praetitulatarum Dominationum vestrarum Amicus ad officia paratus C. (comitu) Stephanus Csáky. O-Szendrő 25. Februarii 1693. — Külcime:

Egregius Prudentibus ac circumspectis Dominis N. N. Judici primario Tribuno Plebis Reliquis que Juratis Assoribus et incolis Privilegiati Oppidi Felsőbánya Amicis nobis honorandis (ostya pecséttel).

A második gr. Károly Sándortól (nyiltan) következő tartalmu „Ego Alexander Károlyi Liber Báro, de Nagy Károly Incliti Cottus (comitatus helyett) Zathmarien Supremus Comes ect. Praesentium vigore, de pro memoria, et Testimonio; quod Ego proxime praeterita septimana penes Commissionem Suae majestatis Sacratissimae, super inde Emanatam accepto mandato Excellentissimi Domini Comitiss Stephani Csáky, Judicis Curiae Regiae ascendens hoc Felsőbánya, juxta tenorem praedictae suae mattis Sacrae Comissionis, vigoremque mandati Excellmi Dni Judicis Curiae Regiae ibidem Evangelico Statui, Extra Civitatem, in colle sub monte Fodinar. existente penes viam (vulgo) Borkut uttza vocata; ad ulterionem, usque suae Mattis Sacrae benignam Resolutionem, pro libera Ereptione Templi liberoque Exertitio certum quendam locum demonstraverim; De qualiter peracta suae Mattis Sacrae Commissione, Et mandato Excellmi Dni Judicis Curiae Regiae Praesentes meas eidem Statui Evangelico dedi litteras Testimoniales. Actum Felső Bánya die 10. Marci Anno 1693.

Alexander Károlyi

(1. s.)

Coram mei Adamo Trenkócy

Tricessimatore Sucerris N. bányaensis.

A harmadik gróf Palfi Jánostól (nyiltan) következő tartalmu.
„H. Ad Instantiam liberi et Regii Oppidi Felső Bánya coram Nobis eatenus interpositam resolutum est, quatenus si Templum eorundem ad hoc in praesens eisdem ademptum, et occupatum non esset, propter animorum unionem, ulterius etiam in Possessione eiusdem permaneat; Qua propter universis et Singulis Dnis Generalibus, Officialibus et Militibus gregariis, ac etiam ulterius Cujuscunque Saecularis, Sive Ecclesiastici Status et Conditionis Suae Maiestatis Sacratissimae Fidelibus hisce intimatur et respective Serio quoque committitur, quatenus eiusdem Civitatis Incolas usque ad proxime affuturam Generalis Regni Diaetae determinationem in Possessione eiusdem Templi nullatenus turbare, impedire aut molestare praesumant, quinimo contra adversantes necessarium eisd. praebere velint et teneantur. Assistentiam nec Secus factur. Praesen. perlect. exhibenres-tit. Datum Posony die 18. Novembr 1711.

Sae Hispaniar, Hungae et Bohimiae
Maiestatis Gralis Campi Marrshallus,
Regnor Dalmae, Croatiae, Slavoniae
Banus, Confinior — — — Gralis, uni-
us Legionis Cataphraactor Colonellus, et
per Hunyad Plenipotentarius
Commendans Generalis

Comes Johannes Pálffy.

(p. h.)

Az eredeti okmányt, melyről a másolás történt, nem annyira időrongált, mint inkább a betűknek elhányt cífrasága miatt csak avatott régiségbuvár olvashatja nehézség nélkül, a sok rövidítés, néhol a valódi értelmet találgatóvá teszi.

A második oklevél ezen szavaira: „Evangelio statui extra civitatem in colle sub monte Fodinárum, penes viam (vulgo) Borkut utca certum quendam locum demonstraverimus“ megjegyzendő, mely bár szájról-szájra adatott át, maig is örök emlékeztető a Felső-bányaiaknál, nevezetesen az akkori gondos öregek előre megérték, hogy a királyi biztosnak instrukciójában volna őket a városon kívül, és pedig a piactól mentől távolabb telepíteni meg, ezt kijátszva, előre megnézték egy alkalmas fekvésű dombocskát templom helyül, s a kir. biztos, midőn a helyiség kimutatása végett megindult a borkut utcán föl s alá a gyümölcsös kerteken keresztül jól meghurcolták azon szándékkal, hogy a kir. biztost a város közepéről men-

től távolabb vive egy fordulattal visszatérjenek az alkalmas fekvésű helyecskéhez, mire a kir. biztos elfáradva, a helyen megengedte a templomépítést azon hitben, hogy a hely a városon kívül van, pedig az a piac szomszédságában volt, de a fák sűrűségétől alig láthatólag. Így épült fel a maig is fenálló fatemplom, sokképen változtatva alakját a népesség számához képest.

Ma már kereszt alakját elveszté, s egy oldal kiszögellését bele nem tudva, egy hosszú négyszöget alkot.

De nyugalmat, békét kevés ideig élveztek a felsőbányai ref. hivek. A Nagybányára magokat megfészkelte jezsuiták, miután minden vagyonától megfoszták, a lelkekre is kiveték hálójokat, emlékezetbe hagyatott, hogy az erőszakkal elfogott csak a kath. hitre térés által bocsáttatott szabadon. Felsőbányán már ekkor a templáriusok s veres barátok telepedtek meg. A jezsuiták pedig oratoriummal birtak. A mint a jezsuiták plebánia alakítása után Felsőbányát elhagyták, oratóriumokat egy ref. család vette meg, kitől a kathólikusok több ízben akarták elvenni, mely miatt hosszas pör támadt, végre is a család birtoka maradt, azóta folytonosan református a birtokosa, még ha eladóvá tétetett is, kevesebb áron csak reformátusnak adatott el, jelenleg is t. Miskolci Márton presbiter birtokában volt.

Egyházunk minő viszontagságokon ment át, a következő adatok bizonyítják, melyek az egyház levéltárának 9. számmal jelölt csomagában „Curiosa antiquitas,” cím alatt olvashatók:

„1706. 10. Jan. A nagybányai, felsőbányai és Girótothfalusi templomokat minden hozzájuk tartozó javakkal visszaadják; Komi-szárusok lévén a három vallás szerint: Orosz Ádám pápista, Kazinci András kálvinista, Rózsa János lutheránus.”

„Anno 1709. 1. február vitetett el városunk bírója negyed magával.”

„Anno 1709. márc. 27. 2 óra után sok hiveink után jöttek bizonyos számú vitézek városunkra, kik is eleinkbe adott kemény parancsolat szerint töttek nagy executiót, melyben kiki élete megmaradásáért tehetsége szerint contribuált usque ad horam XI. diei 22.” (?)

„Anno 1710. 17. Jan. Jött vissza Csiszár János uram az erőszakos elvitetésből.”

„Anno 1710. ultima Január. Volt városunkon nagy erőszak, ekkor vitetett el a notárius és Pávai uram, de vissza bocsáttattak.”

„Anno 1710. 23. Febr. estve érkeztenek meg városunknak

becsületes emberei, kiknek Isten megelégtelvén keserves szenvedéseket, kedves házak népeknek életbevaló látásokkal megvigasztalta u. m. Ns Szász Gergely uramat és Szabad-Szálási György uramat, mely Isten jótéteményéért méltó, hogy jó Istenünknek neve, a ki könyörgésünket meghalgatta örökkévaló áldásban maradjon.“

„Anno 1712. 17. Dec. A megkötött békesség után szomorúan szenvedte Felsőbánya már jó reménységgel nagy ruinaiból fel vött Templomának, Parochiájának, Scholájának elfoglaltatását, a midőn a templomból, scholából mindjárt, a paróchiából 3 nap alatt kellett kiköltözni. Ne késsél, Sionnak királya ismét megvigasztalni drága véreden váltott Reformáta gyülekezetünket, ez szomoruságból végy ki minket, erősítsd hitünket, hogy azt mond hassuk valósággal. Ne örülj én ellenségem, mert felkelek. Ez dolog végbevitetett akkor, mikor a Pellikán madárként nemes városunk követei, nemes Szabadszálási György és Nagyari István uraimék a felséges udvar előtt nagy hívséggel munkálkodták megmaradásunknak megerősítését. Kiket Isten hozzon békességben a mi jónkra.

„An. 1721. 9. Septem. Legyen örök emlékezetül a felsőbányai ecclesiában, hogy akkori főbíró és egyszersmind fiscális scriba montium Nicolaji Ferenc ur nagybányai akkori páter Superior Ravasz Ferenc akaratjából a nagy harangot (melyet a felsőbányai reform. eklézsia öntetett volt a maga költségén Dombházi István főbíró idejében a mint az inscripció nyilván mutatta) városunkbeli Stomp-művesek által a toronyból levétette és hogy azon inscriptio deleáltatásával azon harang az eklézsiától in perpetuum abolientáltassék összerontatta, és olvasztó kemencére hán yatván, ujonnan öntette ilyen inscriptioval: „Sacro sanctae et individuae Trinitatis gloriae Beatae Mariae Dei Genitricis Semper virginis honori Campana ex liberii Regii g. oppidi Felsőbánya Communibus Sumptibus refusa anno 1721.“

„Anno 1737. Pater Superior Libenicki János tiltakozik egy hasadt harangnak újraöntése iránt következő datumnélküli irományában: „D. Cum ex relatione publica Constet, Reformatam Communitatem ruptam quandam Campanam velle curare refundi, eamque in Templi sui turriculam attrahi; hinc si refusio haec usque Campanae praejudicaret menti et voluntati excellentissimi domini praelati agriensis, actu in forma regali contra eam solenniter protestor, quae protestatio ut deinceps quoque locum habeat eam protocollo civitatis insertam esse volo. P. (pater) Johannes Libenicki Superior et Parochus Caesareus.“ (P. H.).

Alól ez van írva:

„Missa per incliti h. oppidi vice notár D. F. Cserey dei 12. Apr. 1737“.

„Még 1761-ben is hosszasan háborgatta akkori praedikátor T. Bartok Ferencet Superior pater Lestyán azért, hogy egy hallgatójának házasságon kívül született, s r. cath. atyától való gyermekét — de mi csak későbbben tudatott ki olyantól származottnak — megmerte keresztelni, s azért nemcsak maga hivatván sokat vexálta, hanem utoljára még ad Commitatum Szathmáriensem fuit citatus; a hova a maga tulajdon költségén menvén. Compareálván maga dolgát sine omni poenalitate elvégezte.

Ámbár Felsőbánya városa hajdan oly tiszta ref. lak volt, hogy csak 1716. férkezhett először római catholicus a városi tanácsnokok sorába, de a szomszéd Nagybányában — hová még 1627. vitettek be — megalapított jezsuiták mesterkedése által mindinkább-inkább növekedett a cath. száma a városban, úgy hogy már 1773-ben nem a nagybányai jezsuiták adminisztráltak, hanem az akkor alakult plebánia első plebánusa, névszerint Fájér György, kinek Tóth nevű káplána vizkereszt után első vasárnapon a királyi Stompokhoz a módszerint való áldásra vagy szentelésre kimenvén, a kezében tartott feszület előtt való térdeplésre, sőt annak megcsókolására sine discrimene religionis kényszerítette a munkásokat, mondván: „a királyi parancsolat alatt tartozik ezt minden ember megcsókolni, s mint királyi munkás eztet cselekedni,“ s kik a megélemedettebbek közül erre magokat csakugyan rá nem adták, azoknak ajkaikhoz, ábrázatjokhoz lendítette, a gyengébbek közül pedig sokan ezen szokatlan dologra rá is léptenek. Ebből nagy láрма következett, miért is mint az irományi jegyzék szól, a plebánushoz menvén, panaszolták ez idegen dolgot. Ő felelvén, mondotta: „Semmit benne nem tud, azután fejjebb iránta irtunk, tanuink is inquiráltatni akarván elegen voltanak, de a dolog szépen megcsendesvén, semmi bajunk nem volt az afféle dologban.

„Anno 1774. Betegségbe esett predikátor T. Bartok Ferenc ur, s erőtlensége miatt nem szolgálhatván, segédül birta maga mellé Imp. gróf és generális Teleki Sámuelnek bizonyos Simoni nevű elbocsátott hosszufalusi udvari papját, ki ekkor nagybányán commorált, ez második papságnak látszott a plebános előtt, ki perbefogta az eklézsiát a Magistrátus előtt, hogy két papot kíván tartani az eklézsia a benignum mandatum ellen. Simoni megijedt s elébb állott, s a rendes lelkipásztor mint nyomorult nem szolgálhatott, a szom-

széd Nagybányán lakó esperest Kolozsvári István, kihez folyamodtak, hogy legalább a következő innapi alkalomra rendeljen valamelyik faluból egy papot az uri szent vacsora kiszolgáltatására; de ez tartván a non putaremtól, senkinek nem mert parancsolni vagy szabadságot adni az idevaló jövetelre, melyből az lett, hogy azon esztendőben az adventi Communio a félelem miatt szárazon elmúlt, és a nép, oh fájdalom! szomjuságra jutott. Karácsonyi innepek előtt Debrecenbe küldött az eklézsia egy Consistorialist a supremum Consistoriumhoz, s onnan jött parancsolat sub sigillo authentico publico a Szinér-Váraljai predikátornak, hogy sub amissione sui pastoralis muneris, elmulthatatlanul ehez a felsőbányai elszomjuhozott néphez feljöjjen. De az ottani nemesek közt a feljövetelel difficultas esett az elsőségért. Mégis azután a másodszori küldött követségre cum omni reverentia megengedték papjoknak idejövetelét. Ezalatt mind folyt a processus a magistrátussal a Simoni dolga iránt, úgy hogy Szigetről kellett prokátort hívni és helyben itt tartani. Végre claudáltatott a processus a magistratus által ad supremum forum submittaltatott ad dijudicandum. Mint dőlt maig sem tudhatni.

„An. 1776. Akkori predikátor T. Fazekas György valamely halott felett ágálván, midőn a megholtnak katholizált testvérét így szólította meg: „Legyen a te vigasztalód az, kinek pásztorsága alá magad ajánlottad, minthogy ezek előtt in genere többeket is mondott, p. o. egy rekliért vallást cserélni nem kell sat., ezért megcítáltatván és processusba menvén a dolog, Prokurátorok által ágáltatván pro et contra, Claudáltatott és oda fel a processus in 100 R. Fl. büntetett, melyet le is tett az Isten embere örömmel.

„An. 1779. Lejő a királyi parancsolat — így iratik — hogy minden nemzetnek új temetője legyen. A reformátusok a régi temetőjük tetejébe vettek egy rétet 40 fton, melyhez még három gazda három darab földet adott, mely feltisztítottatván, szép hely lett belőle — fogja a Magistratus, s pénzzel kínál érte t. i. a 40 ftal, nem vesszük, ismét kínál, nem vesszük, felhivat a városházára, kínál a pénzzel, ekkor vesszük, protocollaltatja, nem bánjuk, gondolván, hogy a régi temetőt szinestől együtt helyébe elveszik — a mely színbe szokott a nép a halotti tanítások halgatására egybegyülekezni; milett a dologból? az, hogy az 1779. parancsolat mellett bekéredzik a nemes magistratus a plebánussal együtt, hogy nézzék meg a szint, mert az a parancsolat, megnézik, megszámlálják a székeket felírják, s oda fel olyan informatiot tesznek, hogy mi két oratoriumot tartunk, holott ennek semmi oldalai vagy falai nem voltak,

hanem csak fedelzete, melyből az lett, hogy in anno 1780. egyszer királyi parancsolatn. erejével elveszik a temető kulcsát dél előtt 12 órakor a temetőbe mennek, a predicáló széket és egyéb székeket szánakra rakván, a predicáló széket ugyan a catholicum Coementoriumba, a székeket pedig adják a ns város gondviselése alá. Mi is azért recurálunk a felséges magyar Locum teneriale Posonyi Camarához — le jó a Benignum r. mandatum hogy Szinünket, mint hozzája való eszközeivel együtt adják vissza a minthogy vissza is adták a predikáló széken kívül — ez most forog fenn, de talán ezt is visszaadják. De nem adták vissza, mert mind e mai napig is a cath. templom cinteremében tartatik s urnapi alkalommal, mikor az időjárás engedi onnan a piac közepére kihureoltatik abból predicálnak, de e megjegyzés jelenleg nem áll, talán megsincs már. De notándum jegyzi továbbá az ezeket író, hogy ezt a Benignum r. mandatumot, in forma nem volt annyi lelkük, hogy kiadják, élőszóval mondották. Ugyan akkor az ó temető régiségét kelle fölmutatnunk. Ns. Szathmár vármegeből Ispán Szuhányi urtól két esküdteket kértünk, azok itten inquiráltanak, s az inquisitiót beadtuk simul cum instantia a temetőnek régiségéről, melyre még nem feleltek, pedig még négy hete van ha több nincsen, a kulcs nálunk van (nem feleltek azután sem, mert felelni nem tudtak mit). Hogy az ó temetőből a szint az ujba áttettük, compedisálni akarván az utat, kertet bontottunk, de ismét becsináltattuk, ezért a plebános a ns. városházra irt, bennünket furoknak és latroknak nevezvén mocskolt. Végre a magistratus azért a bemenetelért processust errigált ellenünk, ezt is a mint lehetett folytattuk s vége lévén semmi büntetés bennünket olyas nem ért a szenvedésnél egyébb.

„A legujabb időkben a mi értünkre történt ez — írja az itt elhunyt nt. Lugassi József Esperest ur, hogy az 1819-ben maradék nélkül elhunyt városi tanácsnok T. Krassai József ur, midőn mint vagyonos ember végrendeletében az Egyháznak hagyott 6000 vft 2 darab rétet, a Debreceni főiskolának 1000. A városi tanács belekötött az Egyházba azon szin alatt hogy, az amortizatio és nevezetesen $171\frac{5}{6}$ törvénynél fogva az egyház mint holt test fekvő javakat nem öröklöhet a város fiscusa jussainak sérelmével, holott a régi időktől óta birtokában volt rétteit nagyobb részint mind ilyen kegyes hagyományok utján öröklötte s birta az egyház, mit maga a városi tanács helyes, rendén való dolognak ismert, ítelt, és azon rétekről adott perennalisai örök levelei által is megerősítettett s ezen fekvő vagyonainak birtokában soha nem is háborgatta. Ezen mostani megtámadásnak tulaj-

donképeni oka tehát az: hogy az említett testáló Krassay József nem engedte el ajándékolni egy bizonyos városi tisztviselőnek 200 vfnyi adósságát és azt, mint a több Contractuális levelek közt az egyháznak jutottat, le kellett fizetni, miért is ezen tisztviselő — egyébaránt tekintélyes, eszes és activus egyén — arra izgatta s valósággal rá is birta az akkori nagyobb részint r. cathból álló tanácsot, hogy azt deliberrálja 1819. okt. 6. mikép az egyház ezen Krassaianum testamentomban nyert két réteknek anyagi birtokában nem maradhat, hanem azt pénzzé tévén v. dobon eladatván csak az árát örökölheti s használhatja. Midőn ezen alaptalan határozat kívánata elleni protestatiojában az Egyház nyomos ellenokokkal megfelelt s a tanácsi végzés nem teljesítését Ap. 7. 1822. nyilván kijelentette, sirásban beisadta, ugyan azon év Ap. 26. a városi tanács az Egyházat forma szerint perbe idézte, és most már nemcsak a közelebb nyert 2 darab, hanem általában mind a lelkész, mind az énekvezér használatában levő réteket eladásra, pénzzétételre akarta kényszeríteni. E per hosszasan tartva, sok költségébe került az egyháznak, mignem végre apellátá útján a N. M. Magyar Királyi helytartótanácsnak Jan. 19. 1829. hozott végitélete a városi tanács keresetét megsemmisítette, de a sok költség meg nem ítéltetett, s vissza nem adatott. Szóval a városi tanács, miőja abban az 1759. 61. ki parancsolat parilitas dacára a rom. cath. száma preponderál, az itteni ref. Egyház háttérbe szorítására célzó megrögzött ellenszenvét minden lehető alkalommal kitüntetni el nem mulasztá, a helybeli ref. Egyházat semmi legkisebb adománnyával nem segíti, boldogítani nem kívánja.

Egyházunk jelenlegi jövedelem forrása, mely fentartja magát, egy tőkésített pénz összeg, melyből belső személyeit fizeti, továbbá egyes bányarészek, haszonbérbe adott rétje, s az egyház tagjaira ki vetett egyházi adó, melyekből tartja fen az egyház magát.

Van itt egy alapítvány, mely templom-kassza nevet visel, melynek tőkéje folytonosan kamatozik, s e kamatból épült föl a jelenlegi kath. templom. E templom kasszájáról így ír Szirmai Sztármár megye leírásának I. kötet 257. lapján.

„Hunyadi János Magyarország kormányzója alapítá 1452. évben; pecsétetes levele, a melyben a város határában található minden arany- és ezüst bányákból a királyi fenséget illető bért a megyés r. cath. templomnak örökre ajándékozta bizonyos orgonáért, melyet itt létében a templomban megszeretvén, elvitetett Zsólyom városába.“

Ez alapítvány jelenleg oly nagyra növekedett, hogy csak a je-

lenben kamatozó tőke 150,000 o. é. ft és ezen felől az évenként megmaradó jövedelem 700 ft, melyet havonként valláskülömbőség nélkül maig is kifognak a vékás munkás fizetéséből, kik közt ref. munkások nem kis számmal vannak.

Az egyházi jövedelem közt megemlítenők még azon alapítványok, melyek részint egyszer mindenkorra, részint a földnek terményéből évenként szolgáltatnak át az egyház pénztárába, hanem fájdalom, némely alapítvány alapítójával együtt elenyészett. — Alapítványok:

1. Gr. Teleki Sámuelé a főtanító fizetése javítására 500 v. fr.

2. Gr. Korda György és gr. Teleki Zsuzsanna alapítványa a sülelmedi jószágból 40 erdélyi véka buza, melyet mindig az öröklő szolgáltatót át.

3. Gr. Teleki Sámuel alapítványa a remetei allodiális jószágból bejövő buzának tizede.

4. Krassai József alapítványa 1000 v. ft, melynek kamatja egy a debreceni iskolában kitűnő szorgalommal tanuló felsőbányai, ha az nem találtnék nagybányai, ha ez sem találtnék, egy szathmármegei szegényebb sorsu egyénnek segedelmezésére fordíttatnék a t. alapító által. Ez alapítványt azonban a távollét miatt egyházunk a debreceni iskola kezelése alá adta, fentartván magának a rendes célrai fordítás mindenkori megvizsgálását.

5. 160 ft alapítvány a szegényebb sorsu gyermekek taníttatására.

6. Pelládi Márton tanácsos alapítványa 140 pft, melynek kamatja a lelkésznek fa-segedelemre rendeltetett.

A reformációkor az egyház az evangéliom zászlója alá állt — s itt akkor egy kath. sem volt található, s így a templom kaszszája is birtokában maradt, ebből fizette hihetőleg lelkészét, tanítóját, ebből tartá fel egyházát.

Ez egész a Jezsuiták betöréseig így volt; ekkor azonban megváltoztak a dolgok, megfosztattunk mindentől, a hely idegenekkel, bányamunkásokkal telepített meg, s így szaporodott és szaporodik ma is a szláv, ruthén bevándorlóval, ugyanarra, hogy már ma az általános többséget idegen ajkuak teszik, míg a tősgyökeres prot. nép évről évre kevesbedik.

Ezek valának megjegyzendők, melyek egyházunk multjára világot vethetnek. Homályos bár, időszorzi rendetlenséggel vannak adva, de okmányhiány miatt jobban alig lehetett. Mind városi mind egyházi levéltárunk az elmúlt gyászos időkben nagyrészt elkoboztatott.

A bánya hivatalirományai, melyekből nem egy homályos évre deríthetnénk fényt, az 1772-ben elégték, így sok itt a hagyomány, mire még ma is igen jól emlékeznek a mi jó öregeink.

Álljanak itt folytatásul és kiegészítéseül egyházunk történetének azon lelkipásztorok nevei, kiknek emlékét megőrzé az idő.

Az űskorból összefüggő névsort hasztalan keresünk, egyházunk anyakönyve a mult század közepétől kezdődik. Lampe említ néhányat, kiknek nevük ekként következik :

Gönci János 1622.

Varsányi István 1628.

Szántai Molnár Mihály esperest 1629.

Tolnai János 1640.

Nagybányai Simon 1645.

Gönci Mátyás esperest 1651.

K. Vásárhelyi Matkó István 1655.

Sárfői Mihály 1658.

Kazai János esperest 1668. meghalt itt Felsőbányán.

Gyöngyösi István esperest 1684. meghalt itt Felsőbányán.

Szathmári István 1687.

Füsi Lőrinc 1693.

Gyulai K. András 1708—13.

Szigethi Gyula István 1713. ki még ugyanazon évben hivatott meg Enyedre theologia professornak, s idővel erdélyi püspök lett.

Szalontai Mihály 1714—16.

Hopoci János 1716—18. Deésre hivatott, s mint deézi predikátor halt meg.

Bölöni Mihály 1718—27. m. h. Mistótfaluban.

Miklósvári József 1727—34. m. h. Mistótfaluban.

Rétyi Csiszár László 1734—48. Innen Vizaknára ment lelkésznek.

Bartók Ferenc 1748—85. m. h. itt Felsőbányán.

Fazekas György 1775—79. Innen Nagykállóba hivatott lelkésznek.

Katona Mihály 1779—87. meghivatott Técsőre.

Sályi Mihály 1787—1806. Egy esztendeig viselt esperessége után meghalt Felsőbányán.

Lugasi József 1806—49. Esperest.

Demeter József, ki 49-től óta szép sikerrel működik. — Érde-
mei méltánylásaul egyházmegye tanácsbírójául választatott, kinek
Isten hosszú életet adjon.

Szóljunk már most iskolánkról, mely a reformáció egyik áldásos tényezőjévé lett a népnevelés előmozdításának.

Egyházunk alapítása után iskoláját rendezgeté, mely csaklassan erősödhetett.

Iskoláinkra nézve épenséggel nem birunk világosító adatokkal egész 1741-ig, az ezen korból birtokomba jutott jegyzőkönyvből ítélve: iskolánk az egyházmegye büszkesége volt. Nemcsak kisebb figyermek nyertek itt oktatást, hanem felsőbb tudományok, a latin, görög, logika és theologia szorgalmasan taníttattak, úgy hogy a környék egyházait jól képezett tanítókkal láthatta el. Igazg. tanárt főiskolából hozatott, ki mellett alsóbb tanítók segédkeztek, kik később vagy papságra vagy nagyobb tanítói állomásra hivattak meg, a felsőbb tanulók taníták az alsóbbakat, a tanuló ifjuságra felügyelt a szénior, ki mindig szavazattöbbséggel választatott s eskü letétel után léphetett hivatalába.

A legfőbb felügyeletet az egyházi tanács vitte, a lelkész elnökle te alatt, intézkedett az iskola kül- és belvagyona felett. Törvényei, melyek a kor szükségével megegyezők voltak szigoruan megtartattak az igazgatótanár, egyháztanács felsőbb felügyelete mellett, minek következtése csak pontossággal s erkölcsi rend lehetett.

Törvényei melyeket egyenként közlik, figyelemreméltók. Bizonyítja a felsőbányai ref. egyház szigorú őrködésének szellemi kincse iskolája felett.

I. A deákokról.

1-ső törvény. A mi iskolánkban való deákságra küldetett, vagy önként jövő alkalmas idejű ifju, legelsőbbben is azon legyen, hogy magát időhalogatás nélkül a Deákok közzé beavattatván, az iskola előjáróihoz, igazgatóihoz való engedelmességre kész beadással magát kötelezze, és a neki kimutatott helylyel és gradussal megelégedjék, különben az eklésia kemény fenytékét el nem kerüli.

2. Beavattatván a deákok közzé, a Logikát, Görögnyelvet, és Theológiát szorgalmasan tanulja, feddhetetlen életet éljen, ha különben cselekszik az oskolából kivettessék.

3. Senki a deákok közül a deák nyelv gyakorlására rendeltetett helyen magyarul beszélni vagy magok között vagy a tanuló gyermekkel ne merészelen, különben mindannyiszor valamennyiszer azzal megjegyeztetik egy egy pénzig büntetessék.

4. Az oskolába való könyörgésre rendeltetett órán kiki buzgón

és kegyességgel megjelenjen, áhitatosan énekeljen és buzgó indulattal könyörögjön, a ki elmulatja ok nélkül mindannyiszor egy egy pénzig büntetessék.

5. Senki a templomban vagy halott kíséreti alkalmatossággal ne nevéssen és ne fetsegjen, hanem kegyességre intézett magaviseléssel légyen, és az oskolába tisztességesen visszamenjen, ha ki különben tselekszik, elsőbben megintessék, másodszor hat pénzig megbüntessék, harmadszor rendéből grádusából alább vétessék, vagy hasonló terhű büntetéssel büntetessék.

6. Mindennek köntöse a rendes szokás szerint való illendőségű és tisztességes legyen, haja se ne fodorítatott, sem nem igen hosszú; a különben tselekedő a feljebb megjegyzett büntetés alá rekesztessék.

7. Senki Toga nélkül az oskolából ki ne menjen a templomba vagy a városba, hanem ha a városból máshová való utazása lesz, a ki pedig megjegyeztetik először két pénzig büntetetik.

8. Senki fegyverrel ne járjon, másnak vérét kine ontsa, zenebonát és háborut ne indítson, különben megverettetvén az oskolából kivettetik.

9. Ha a deák valamely városi embertől megbántatik, keresse azt annak forumán, ugy ha a városi valamely ember a deáktól megbántatik, keresse a deákat az iskola forumán, ha az igazgató a két fél között való dolgot el nem igazíthatná, akkor a kereső fél tartozik a pap és curátorok eleibe adni ügyét.

10. Senki bosszuért bosszút magánosan v. beszédével v. irásával v. kezével v. maga v. más által ne álljon, senki mást ne szidjon, rágalmazzon és csufoljon, senki másnak jószágát titkon el ne repitse, különben megverettetvén, az iskolából kihajtatik.

11. A deákok az igazgatónak engedelmeskedjenek, hírében nevében meg ne sértsék se ben az oskolában, sem az oskolán kívül. Fogymozást mondják be a papnak, ki magát közbe tévén a hibát orvosolja, ha pedig nem orvosolhatja terjessze a Curátorok elébe, a melly deák különben cselekedik megcsapattassék és az oskolából gyalázatosan kivetessék.

12. A deákok ebédre vagy vacsorára kihivattatván, ott sokáig ne mulassanak, a sokáig mulatók vagy 10 óra után az oskolába visszamenők ha nem lámpással lesznek, először ugyan 10 pénzig, ha többször is cselekednék, a büntetés dupláztassék, harmadszor pedig mint vakmerő és engedetlen az oskolából kivetessék.

13. Az ebédet a vacsorát asztal áldáson kezdjék s hálaadáson

végezzék, mértékletesen éven tisztességes beszélgetésök legyen, még pedig deákul, a ki különben cselekszik három pénzig büntetessék.

14. Akárminémű alkalmatosságban eltávoztassák a részegséget ki különben cselekszik 1-ször 12 pénzig. 2-or 24 pénzig. 3. az oskolából kivetessék.

15. Az iskolának tiszta helyeit mindenki megkimélje, azt be ne mocskolja 6 pénzig büntetés mellett.

16. Senki az iskola korításit által nehágja, az épületeket azokhoz tartozó eszközöket ne pusztítsa rontsa, hanem inkább szorgalmasan gondját viselje, az általhágó először 24 pénzig büntetetik, ha másodsor is azt cselekszi az oskolából kivetessék s a kárt megtérítse.

17. Senki a deákok közül a gyümölcsös kertekben hivatlan ne járkáljon, és a gyümölcsöt ne pusztítsa, különben ha kitudódik, illő büntetése legyen.

18. Senki a Templóm cinteremébe lovat, vagy más marhát ne vigyen, ki különben cselekszik először 50 pénzig büntetessék, ide értetű a temetőkert is.

19. Senki a deákok közül az oskolában ne dohányozzék v. más dohányozni ne engedjen 3 pénz büntetés alatt.

20. Játéki mulatságra kimenvén nem nyíllal, tegezzel, küzdéssel, puskákkal s több effélékkel, hanem labdával, v. tekével és hasonló eszközökkel játszodjanak, a játék rendes idején kívül pedig senki ne játszodjék.

21. Senki kártyázással és kockával ne játszodjék, szertelen ne muzsikáljon se táncoljon három pénz büntetés alatt.

22. Senki hivalkodva hiábavalóra ne esküdjék, ne szitkozódjék átkozódjék, senki trágár beszéddel ne beszéljen, senki szemtelen és fajtalan énekeket ne daloljon, senki hazug mesés beszédeket ne gyakoroljon, a ki ellenben cselekszik az oskolából kivetessék.

23. Senki a sénior engedelme nélkül a városra v. azon kívül — messze földre pedig az igazgató hire akarátja nélkül ne menjen ki különben cselekszik oskolában való lakása többé nem engedtetik.

24. Senki csavargóknak az oskolában szállást, annál inkább a közönséges eledelből ételt ne adjon, sőt az itt általmenő idegen oskolásnak is legfeljebb három napnál szállást ne adjon.

25. Sőt a városbeliek is, kiknek semmi szükséges dolgok nincs az iskolában, attól eltiltassanak, kiket tartoznak a deákok bemon-dani a Sényiornak, ha nem orvosoltatik, az igazgatónak.

26. A deákok semmi kantaciobeli és temetésért járó jövedelmet

ne merészeljenek magok közt elosztani, hanem avval a Sényiornak beszámolván, ki is annak idejében elosztja közöttök, a különben cselekvők pénzüktől megfosztatnak.

27. Illy mód alá foglaltatnak az esztendő szakaiban nevezetesebb innepek kantacioja, melyekből Sényior a gyakorlott szokás szerint három forintot maga számára kivesz.

28. Hasonlóképen a tanuló gyermekeknek temetésökről járó pénzeknek kézhez vételek elosztások nem a deákokon, hanem a Sényiorn áll, ki annak idejében azt kiosztja.

29. Az oskolából végképpen elbucsuzó deákoknak ki kísérése legyen minden puskaropogás és dobolás nélkül a ki különben cselekszik, puskája elvétessék a doboló pedig 50 pénzig büntetessék.

30. A deákok ezen Superintendentiának és Esperestének kurrensait késedelem nélkül vagy magok, vagy ha nem oly nevezetes volna a levél materiája arra alkalmas szolgálók által ahová illik elvigyék, különben kánonbeli büntetésbe esnek.

31. Senki a deákok közzül akármely szin és kifogás alatt privátus tanítványt a Sényior akarhatja és engedélye nélkül ne tartson, a ki tart, tanítványától megfosztassék.

II. A deákoknak és tanulóknak rendes tanulásokról.

1. A deákok a mint a tanulásban úgy a tanításban is szorgalmatosak legyenek, nem mulatván el a tanulásra rendeltetett órákat a tanulóknak tapasztalható károkra, e végre tiszte az igazgatónak tanároknak, hogy a Classisokra szorgalmatosan vigyázzanak.

2. A deákok tanításokra két órák rendeltessenek Szerdán és Szombaton kívül.

Reggeli órák:

3. A tanuló gyermekeknek tanításokra rendeltetett órák ilyen renddel tartassanak meg a rövidebb téli napokon. 7 órától 8. a deákoknak taníttassék a Theologia v. Logika, 8—9. a tanulók mondják fel leckéiket a tanároknak saját klassisa szerint. 9—10. Latin vagy Görög nyelv taníttassék a deákoknak ez alatt a tanulók tanuljanak. 10—11. priváta tartassék, a hosszabb nyári napok alatt az idő hosszabb lévén, több taníttassék.

4. Szerdán és szombaton a gyermekek 7 órától 8. először re-

petitiojokat elmondván magyarázatot halgassanak, — a deákok pedig Disputáljanak Theologiából v. Logikából, 9—10. a gyermekek stílust irjanak, 10—11. priváta tartassék.

Délesterák:

5. Délesterákon pedig egy órától fogva kettőig Szerdát és Szombatot kivéve először a gyermekek az eleikbe hagyott leckét mondják fel, azután exerciciumot irjanak 3—4. az exertitiumok olvastassanak el, négy órától 5. a könyörgésen a templomban jelen legyenek, a könyörgés végeztével priváta tartassék.

6. Szerdán és Szombaton egy órától fogva az eklésia kántora a tanulókat Zsoltárokra tanítsa.

7. Vasárnapi reggeli kultus után az igazgató katekhizátiót tart, hol mind a deákok mind a tanulók megjelenni tartoznak.

8. Minden holnapban deklamatiók tétessenek az iskola igazgatósága előtt, alkalmatos Cenzorok rendeltessenek.

9. Minden esztendőben közönséges examen legyen, melyre a szülék meghivassanak s teljes szigorral menjen véghez.

III. A tanulóknak igazgatásokról.

1. Minthogy a tanítóknak olyanoknak kell lenniük mintegy atyáknak és dajkáknak, arra vigyázzanak, hogy az atyai tekintetet kegyetlenségre ne változtassák, hogy így a gyermekben való tanulásbeli igyekezetet megne gátolják, sőt inkább azokkal nyájasan és kedvességgel bánván ösztönül legyenek tanulásoknak serényül való üzésére, azért inkább igyekezzenek engedelmességökkel és csendességökkel mint keménységökkel tanítani. Az engedetleneket és vakmerőket gyenge vesszővel, nem bottal megvesszőzvé.

2. A deák midőn valamely tanulóól, megbántatik, bosszúsággal illetetik, csufoltatik, szidalmaztatik, a rajta esett bosszúság tételt jelentsék fel az igazgatónak, ki is tartozik azt eligazítani vagy feljebb jelenteni.

3. Arra is fel kell ügyelni hogy a tanulók a temetésre menetben rendet tartsanak, ne beszéljenek ne nevéssenek, ne veszekedjenek hasonlóképen midőn a Templomba mennek.

4. A tanulók ha vagy puskaort vagy egyéb ártalmas eszközöket visznek az oskolába mindjárt vétessenek el tőlök, s kemény fenytékkal tiltsák el annak kézbe vételétől.

5. Az három nevezetes innepekben való kantációkra rendeltessenek classisok szerint, nehogy zavar és kellemetlenség álljon elő, a kezökbe adott pénzt szolgáltatassák rendelt helyére, az ezt átalhágó jövedelmétől megfosztassék.

6. Kimenvén esztendőnként a szabadba mulatságra — ott szerénységet, illedelmet tanusítsanak előljáróik iránt a különben cselekvők kemény büntetéssel büntetessenek.

Látni való e törvényekből, mily rendezett, gonddal ápoltságú iskolája volt a felsőbányai ref. egyháznak, de a mint az idő nehezült feje felett, a mint a lelkesedést politikai érdek háttérbe szorította, úgy iskolája fénye mindinkább homályba kezdett borulni, műzsái fogyatkoztak, az erő, a szellem, mely törhetetlen volt, tanítványhiány miatt más térre szorult. A logikát, theológiát, görög nyelvet nem volt kinek tanítani, még a diák-nyelv tartá fel egy ideig magát, de később 1839-ben ez is kiküszöböltetett, ma már alig több e hajdan virágzó iskola egy jóra való elemi iskolánál. Haj! más szellem, más idő volt akkor.

A nagyobb tanulók az erdélyi főiskolákat látogatták, a kisebbek a nagyobbak példáját követék, s többé megszűnt tanítókat adni a szomszéd egyháznak. Ma már beolvad egyházával, iskolájával a nagybányai egyházmegyébe.

Kik voltak e tanintézet vezetői, igazgatói, azt nagyobbrészt a feledés fátyla borítja, alig birtam egy néhányat a múlt század elején munkálkodó ns. férfiak nevei közül megtalálni s megőrizni a feledésbe merüléstől.

Elsőül Técsi Dánielt emlitem ki 1795-től egész 1804-ig vitte az iskola igazgatását, s később esperes lőn.

Tsutak István 1804—7.

Erdélyi Sándor 1807—10.

Ladányi Pál 1810—17.

Zsák István 1817—18.

Szilágyi József 1818—20.

Fodor István 1826—26.

Pap András 1826—30.

Oroszi Ferenc 1830—32.

Barkasz Dániel 1832—34.

Fekete Pál 1834—37.

Gönci Dániel 1837—39.

Szoboszlai István 1839—42.

Lengyel András 1842—44.

Mádi Sámuel 1844—47.

Varga Lajos 1847—50.

Verebélyi Károly 1850— ugyanazon évben itt himlő következtében meghalt.

Vámosi István 1851. ki még ugyanazon évben eltávozott.

Gáál Sámuel 1851—54. meghivatott Vajda Hunyadra predikátornak.

Tóth Benedek 1854—55.

Bodnár János 1855—58.

Kecskeméti Sámuel 1858—

Katona Lajos 1858—63.

Ezen tisztelt férfiak voltak itt iskolánk igazgató tanárai, kik segédlelkészi kötelességük mellett is a népnevelés szent ügyéért igaz buzgósággal munkálkodtak, kik között maig is sokan élnek mint lelkészek különböző egyházakban.

Ezekon kívül voltak kisebb fitanítók rövidebb hosszabb ideig, kik közt legjelesebb volt Gúthi Károly, ki egyszersmind hites ügyvéd, törhetlen lélekkel, bámulatos erélylyel oly fényre emelte alsóbb iskolánkat, hogy a hol az előtt 20—30 tanítvány volt, alatta 80—90-re szaporodott. Több kézen forgó népszerű munkái bizonyosságot tesznek apostoli buzgóságáról; most már a törvénykezésnek él, figyelemmel kísérve egyházunk beléletét.

Egyházunk jelenlegi iskoláját 1800-ban építette, három tanyával és két lakkkal, melynek egyik végét a segédlelkész mint felsőbb fi-tanító, a másikat az alsóbb fi-tanító foglalja el. Tantermein az egyház felelősenysége nyugszik, mit apáik felépítettek, azt javítani nem akarják, nincs semmi taneszköze; egy ócska földgolyó, egy természetrajzi könyv, s néhány rongyos előcskult iskolai könyv teszi minden belső szervezetét. Templomjokat is— melynek alapját még 1845. tették le — egész 1848-ig — tehát majd négy éven át — három ölnyire bírták építeni; azóta úgy áll, mint intőjele a mulandóságnak, szegényére egyházunknak és egyházmegyénknek.

Végezetre sajnosan megemlítenő még, hogy míg a városi pénztár három r. kath. tanítót fizet összesen mintegy 1200 forinttal, addig a mieinknek 200 ft-nál többet nem ad, s míg egy r.k. tanítót 60 p. ftal fizet a vasárnapi iskola vezetéséért, a mienk 40 p. ftal elégít tetik ki. Ezen vasárnapi iskoláért járó díj kereskedők és mesterektől vétetik be.

Kovács Gusztáv,
s. lelkész.

II. Rákóczy György és Csengeri István levelezése.

A XVII. században az erdélyi fejedelmek udvarában a kálvinista papok nagy befolyást gyakoroltak, nem mindig mint államférfiak, de mindig mint az Isten igéinek hirdetői. Nem egy példát lehet felhozni, hogy egyik másik fejedelemnek egyik másik tettét nem helyeselték, sőt hogy ily esetben a szószerki dorgálásokkal sem fukarkodtak. A levelezés, melyet most e lapok olvasóinak bemutatok, Rákóczy György erdélyi fejedelem és Csengeri István kolosvári pap közt folyt.

Mindössze négy levelet tartalmaz 1659. jan. elejéről, épen azon időből, midőn Rákóczy versenytársával Barcsay Ákossal békealkudozást kezdett, de a melyből mint tudjuk, semmi sem lett. Rákóczyhoz ez idén a szérek, hajduk és székelyek ragaszkodtak, a többi Erdély versenytársához. 1658. dec. 16-án Segesvárra Barcsay Ákos táborába Csulai püspöktől egész váratlanul feddő levél érkezett, mely azonban nem volt képes Barcsay környezetében Rákóczy iránt rokonszenvet ébresztteni.

Segesvárról az udvar Bonchidára ment országgyűlést tartani és intézkedni Rákóci megtámadásáról. A gyűlés folyama alatt Csengeri István egyik szónoklatával megtámadta Rákócyt mely aztán az alább következő levelezésre adott alkalmat.

Még csak annyit kívánok megjegyezni, hogy Csengeri István életrajzát közölte Bod Peter Athénásában a 309-ik lapon, melyhez e levelek becses adalékot nyújtanak. Eme levelek példányai gr. Kemény József gyűjteményében őriztetnek (Erdély tört. eredeti levelekben X-ik kötet), honnan azt velem az erdélyi muzeum egylet könyvtárnoka Szabó Károly barátom közölte.

I.

Csengeri István Barsai fejedelem predikátorához irt levele Rákóczy Györgynek.

Reverendo Stephano Csengeri Ecclesiae orthodoxae Claudio politanae pastori etc. Fideli nobis dilecto.

Adjon Isten egészséget kegyelmednek.

Csudálkozva értettünk étékfogunktul Kegyelmed iteletit, kire se papi tisztí se jó lelkiisméreti, kit felőle tartottunk, nem bocsát-

hatta volna, többször forgatván az írást nálunknál, megtanulhatta: ne itilj s nem itiltetel. Principi populi non maledices. Az világi juristák is azt tartják, inaudita altera parte ne damnes. Kegyelmed ezekkel ellenkezőt cselekszik, annál is inkább csudásabb, majd hihetetlen, keresztyén ember és magyar pap, keresztyén vérontásra, magyar vér fogyattatásra szabadságot ad, holott az papok senkit sem szoktak volna halálra sententiázni. Mit vétettünk országunk ellen, mit vétettünk conditionk ellen, mások intimatioi lehetnek, írja meg kegyelmed renddel, hogy ne vétsen tovább Isten s hozzánk való köteles haladó volta ellen, bona constientia resolválunk, tegyen akkor kegyelmed jó lélekkel itilletet.

Isten kegyelmeddel.

Szathmárt 5 Január 1659.

Rákóczy György.

Ezechiást hozta elő kegyelmed: Mi az portának, mivel tartozunk, igazán esztendőnként megadtuk; egyébbel conditionkat nem violáltuk, hanem ha ebben a hol az van: Az portának mindenekben kedvét keressük, és Jenőt hogy kérte azzal kedvét nem találtuk.

II.

Csengeri István levele.

Az ur kegyelmének teljességét kívánom nagyságodra terjedni kegyelmes uram. Nagyságod csudálkozván nem hallhatta az én itilet tételemet, annál inkább tisztemet és lelkiisméretemet nem kárhoztathatja, vélem, midőn tiszttem és lelkem szerint az mely igazságot értek, azt lelkemre az felől kérdetvén kimondom; hanem ha azért tartja nagyságod afféle valóság köteles kimondását nem jó itiletnek mivel az nagyságod kívánságával nem egyez. Az jó lelki esméret kegyelmes uram, nagyságod abban tartsa inkább, ha ki simogatás és kedvezés nélkül az Isten itileti alá való vettetésünk szerint szól és itil mind magárul, mind másrul az dolog úgy kívánván. Ha az nagyságod étekfogója igazán referálta nagyságodnak Bonczhidán uj esztendő napján, ott az országgyűlése lévén, azt forgatván praedicationban, hogy nem szabad az Isten népének az ellen a pogány hatalmasság ellen, kinek Isten igaz itiletibül szövetség szerint alája vettetett, rugódozni, az mennyiben azzal való szövetségtől meghatározott, hanem ha el akar Isten beszéde szerint Jéremias 27. 12. 13. veszni, azt szabván ez mi mostani állapotunkra. Ismét Szováton ugyan Váradi Jónás uram hallattára asztalnál, midőn az fejedelem ő nagysága mind Bethlen uram ő kegyelme és többek jó lelki

ismeret szerint expendálván az erdélyi fejedelemség kötelességét mind az portához, mind az országhoz, azzal egybenvetvén az nagyságod cselekedetét is így szólék, lelkemre kérdetvén ez felől való itilisre, hogy: így lévén az dolog én azzal az jó lelkem esméretemmel, mellyel az Christus jobb keze felől meg akarok állani az itilnek napján, merem mondani, hogy nagyságodat méltán tartja az török rebellisnek, mely itilettételre nem hogy tisztem és jó lelkem esméretem nem bocsáthatott volna, sőt ha lelkemre az féle dologban kérdetvén, az mit felőle itilhetek, tisztemszerint ki nem mondanám, tisztem és lelkem esméretem ellen vétenék. Az írást forgatván kegyelmes uram, úgy tanultam hogy senkit személyében az kárhözatra minekünk itilnünk nem szabad és nem is kell. De az Isten népe között forgó olyan igyeknek és dolgoknak itileti, melyek az keresztyéni emberi társaságban sok lelkek veszedelmét vonszak magukkal, annyira tartozik azokra, az kiket Isten kárhóztatna és az embert az ki eféle dolgokrul tisztí reá lévén itilni nem akarna. Az népnek fejedelmének átkot nem mondtam, hanem az Zédékiás példájával azt mondtam, hogy ha nagyságod elkezdett szándékában és keménységében elő megyen, az nagyságodat intó és Isten nevre kényszerítő Jeremiások ellen, félő hogy nagyságod mind magát, mind szerelmesit az Zedekiás veszedelmében ne ejtse. Az juristák felperesekről való regulája ellen is nem vétettem, mert az nagyságod állapotját megértvén, és azt a valósággal és az szentírással lelkesen egybevetvén, az nagyságod elébbi ügyét nem faválhattam, nem is javallom most is, mert ha szintén semminemű vétké nem volna, és macula nélkül való ártatlansága volna is nagyságodnak az mostani dolgokban, de mivel hogy csak az nagyságod személye méltóságának vagy magánál való megtartásában vagy ideig való meghunyászkodásában áll ennek az szegény megromlott keresztyénségnek mind békessége, mind utolsó veszedelme, az mint az Istennek gondviselésének meghatározása erre tagadhatatlanul tanít bennünket, tehát jó lelkemesméreti szerént írom nagyságodnak, hogy az Isten itilő széki előtt számot ad rola, ha mi rajta áll benne, abban nem engedvén, utolsó veszedelmet hoz nagyságod édes nemzetére. Magyar vér ontásra szabadságot nem adtam, sőt mind tanításomban, mind imádságomban, arra céloztam és célozok, hogy azt elkerülhetnők. De az előtt is az mondtam, és most is azt mondom hogy sem mint az haza nagyobb és utolsó veszedelemben essék, igazsága lévén az országnak reá, az mennyiben rajta áll, tartozik az pártosokat mind az civile mind az naturale s mind az divinum jus szerint reducalni:

mely dologban ha a nagyságod hostilitása miatt (holott erről az mint nagyságod lelke nagyságod ellen bizonytságot téssen, mind az vármegyék, mind az Erdélyhez tartozó hajduság meghajlottak volna, ha Isten őket vagy az tudandó dolgoknak tőlök keresztyénségek ellen való eltitkolásával, vagy életeket halálra készítő fenyegetésekkel nem tartóztatta volna) vérontás léssen, nem az ország céljából, hanem az nagyságod keménykedéséből léssen, és így nem az ország hanem nagyságod léssen ennek az gyilkosságnak oka. Conditioi ellen mit vétett nagyságod, arrul az ország elég declaratiót tölt, melyhez én azt teszem, hogy ha szintén mind az két Oláh, mind Lengyelországban való menetelit egész Erdély megedte volna is nagyságodnak, s azt is hogy a két oláh vajdákat befogadja, de hite lévén nagyságodnak reá, hogy a porta ellen egyiket sem cselekszi, kötelessége és jó lélek szerént egyiket sem cselekedhette volna meg nagyságod ezek között. Hogy így itiljek és irjak kegyelmes uram, jól írja kegyelmes uram, jól írja nagyságod, más intimatioja, mert nem magam költöm, hanem a dolgok magukat megismertvén velem, azoknak igazsága kényszerit lelkemben ilyen ítélet tételre, melyre képest az nagyságod bona conscientiaájával igirt resolútiót is elvárom. Háladatosságom és Isten ellen, így itélvén, vem vétek, sőt ha az nagyságod ebbeli vétségét az keresztyénség veszedelmére javálnám, mivel így nagyságodnak veszedelmét kívánnám, úgy volnék nagyságodhoz háladatlan. Tudom eddig az Harsányi Jakab uram levele (melyben írta hogy immár az keresztyénség és így Erdély ellen is, ha tovább engedetlenkedik az Mahumet zászlóját kitették) nagyságod kezéhez jutott, ennél több bizonytság nem volna is, az eddig rajtunk megesett dolgokkal együtt, mely a nagyságod ebbeli engedelmisségét kívánja, hajlani kellene nagyságodnak. Én azért kegyelmes uram nagyságodhoz való kötelességem tiszttem és jó lelkem ismeretitül viseltetvén, az itilő bíró Jesus Khristus széke eleiben idézem nagyságodat, és azt írom, hogy az utolsó ítéletnek napján én leszek egyik az, ki nagyságodat vádolni fogom, ha nagyságod annyi világos dolgokra lelkiismereti ellen megkeményiti magát, szerelmesivel együtt mind ezt a romlott keresztyénséget elveszti, melyet tartóztasson az jó Isten és nagyságodat bírja minden jóra Amen.

Dézsén 1669. 9. Január

Nagyságodnak alázatos hive

Csengeri István.

III.

Csengeri István kolosvári praedikatornak adassék.

Adjon isten egészséget kegyelmednek, esmertesse meg magát az jó lelket élessze benne, elalunni ne hagyja. Kilenczedik irt kegyelmed levelét elvettük. Igazán írja kegyelmed, az jó lélek tisztí, simogatás nélkül mondja az igazat, az igazság itéletit nem egy részre hunyorításból tartja, hanem csak az jó igaz ismeret szerint igazán mondja.

Váradi Jónás új esztendői praedicatioját nem mondotta kegyelmednek de a materiája is nem új esztendőre való volt: Megfelelünk arra kegyelmednek; porta s kötelességünk ellen nem cselekedtünk. Az Athnámében nincs, Erdélyi fejedelem ellenségét meg ne kergesse. Conditioink közt is az vagyon. Egy keresztyén ország ellen is ok nélkül s tanács hire nélkül fegyvert nem fogunk. Lengyelországra ha mentünk, tanács hírével mentünk. Porta ellen sem cselekedtünk mert Athnámében tilama nem volt. Moldovára hogy mentünk, az Isten soha ne idvezítse lelkünket, ha nem csak tanácsot de még nem tanács rendén levő főispánok, tisztek is nem consentialtak sőt azon esztendei, vagy az előtt valóban ország articulushoz írta: Ha az Moldovai vajda elfoglalta határt nem restitualja, fegyverrel visszavegyük. Azon kívül is nyilván való volt az ország ellen igyekezeti Lupulnak; nem tanácsos volt-e praevenire quam praeveniri? Havas eli vajdát, boérokot megsegítse, az ország hiti tartotta, az ország végezte kit kérdjen hitire, lelkire, Barcsay, Haller Gábor, Petki István, Bethlen János, Lázár György, Bánffy Zsigmond s György uramékat meg nem tagadhatják. Sőt akkori fővezér Iphi passa akarattjából Scias szilisztriai passa sollicitált, arrul való levelek, bizonyságok megvadnak. Ezt a Tövissi Rác György is ha él szava, megtudják mondani többek Tordai uram. Az két vajdákat hogy befogadjuk nem a keresztyénség dictalta-e? Constandin vajda befogadását hitünk tartotta, az országnak is kit tud Barcsai, Basa Tamás uram, és többek, micsoda igyében Erdélynek segített Máthé vajda, akkor mit végezett az ország mind magát successorit boerival együtt, ha mikor Erdélybe kényszerítettnek bejönni, befogadják, porta kívánságára ki nem adják.

Ezért Medgyesről irt levelekben is Rhédei uram idejében, Székely István által az ország confirmalta, sőt oly consideratioja is volt, porta ellen is megsegíti; nem mi hát, az ország szegte meg,

mi penig csak kötelesek voltunk, Stephán vajdát befogadtuk, ki tiltott el róla? sőt hogy beküldjük Moduvában, az egész tanács concludálta.

Vármegyéket, hajduságot hogy kezünknel tartunk jó Csengeri uram, mit vétünk azzal? mink vagyunk az ország régi szabadsága szerint választott fejedelmi nékünk voltak hitesek ha kötelességöket fel nem szabadítjuk mit vétünk véle, ugyanis *violatis conditionibus etc.* Az Törökország szabadsága, hite ellen exturbált minket az török nem, itiltetik kegyelmedtől, hiti ellen cselekedett, mi penig pokolra minden gonoszra sentenciáztattunk. Irja meg kegyelmed *qua conscientia* állhat az ország mi mellőlünk el, *sine clausula* lévén hitesek, nem csak közönségesen kiváltképen való kötelességgel is. Az hűség kötelit gonosz szerencse elmetszi-e? Az igaz hit esküvési-dőtől fogva légyen-e? úgy tartja-e kegyelmed? Kérdehetjük kegyelmedtől, ha az porta Baresai uramra megharagszik, más fejedelem tételit parancsolja, tartozik-e az ország azt megcselekedni? hiti mellől elállván mást választani, vagy hűségéért szabadságáért ellenkezni, fegyverhez nyulni? miben nézünk csak világi dicsőséget, nem az haza javát? Mi lévén az ország legitimus fejedelmi nem méltán tarthatjuk-e az ország házait? Él az isten, Csengeri uram ha előbbi állapotjára hozhatnók a hazát életünket is letennők, és csak lehetne becsületesen becsületünkre nem kapnánk ugy a fejedelemségen, a mi nélkül el nem lehetnék, kiváltképen ily állapotjában rendbenhözásában az szegény hazának, megvonván magunkat Istent szolgálnánk, meglátnók s néznők csak szánakozással állapotját. De az mi becsületünk nem ugy adatik az hazátul, nem annak rendiben inquiraltatunk, becstelenítettünk, és mi mely keresztyéni levelet irtunk Kapi uramtul, arra micsoda választ vettünk Baresai uramtul, kívánja közölje kegyelmeddel, mert mi mindenek felett az becsületet szeretjük ki drágább nálunk életnél is. Az farkas zavarja az vizet, ártatlan bárány mi itiltetünk. Nem keményedtünk, de nem tartozunk Isten parancsolatja szerint is feljebb szeretnünk felebarátunkat, mint magunkat, az mint az országot szeretnünk kell, nem félelemből, szeretetből kell cselekednünk ugy magunknak szerelmesünknek securitást kell csinálnunk, mostani világban mindent el kell gondolnunk, és az mitől nem félhetne is ember, de elgondolhatja providealni kell, légyen meg az mi jó securitasunk, szerelmesinkkel *cum nostro contentu*, az országnak is kívánságának kedve telhetik partiumban, nem félelemből keresztyéni szeretetből, ha romlás azért következik, szánakozásbul. Mert Csengeri uram Sándor.

ként ha ijesztéseknek helyt adtunk volna, talán világ végén szaladtunk volna.

Ha kegyelmed jó lelkű pap, be fér tanácsa politiában, kényszerítjük lelkiismeretire, ne csak minket ítéljen, másokban is vétet találván, megítélje, jó utra hozza, ítélje meg mi bennünk-e az keménység vagy az ország rendeiben, kik micsoda levelet irnak, protestállunk, mi semmire okot nem adunk, keresztyéni tractat igirtünk, azon emberek vagyunk, de ha megvettettünk, injurialtattunk, gondot kell magunk keresztyéni igyére, becsületünkre viselnünk. Kegyelmed idéz Isten ítélő széki eleiben; ugyan is keresztyének vagyunk, hisszük az feltámadást s az előtt akarunk megállani, s bátran meg is állunk, tudjuk bizony atyáiképen, nem mint bíró itil. Kegyelmedet penig bizony igaz bírólul kezdi itilni, de mivel kegyelmed idéz, menjen elébb el, az citalonak elébb kell megjelenenni, az világi törvény szerint, nemoban szokták néha az emberek hagyni magokat és mivel még mi élni akarunk, világi exceptioval élünk el-sőbbben, futtasson kegyelmed, tele is az idő az fekete angyalokkal, mi annak idejében Isten előtt megjelenünk.

Isten kegyelmeddel.

Szathmár 17 Januar 1659.

Rákóczi György.

IV.

Illustrissimo ac celsissimo principi domino domino Georgio Rákóczi dei gratia principi etc. etc. Domino clementissimo.

Az ur kegyelme sokasuljon nagyságodon az Jézus Chistus lelkénck éreje által.

Kegyelmes uram nagyságodat az ország nagyságoddal való consensusa és tanácsa a nem jó dolgokban nem justificálja azokrul az dolgokrul, melyekre nézve legközelebb Isten itileti szállott nagyságodra, mivel az mint Isten, emberek és az nagyságod lelke ebben bizonyságok, az a consensus vagy félelemből vagy favorizálásbul vagy sinistra informatioból mind nagyságodnak s mind az országnak az portátul való függése kívül lött, holott abbul kellett volna lenni, az honnét az suprema potestas politica akarattja ellen semmi jussal nem cselekedhetne volna nagyságod az kötelességét felbontó dolgokat. Az nagyságodhoz való köteles hitlés annakokáért az suprema potestas politica respectusának clausuláibul lévén, mivel nagyságod vétsége az ellen fundamentumosan lött és azért a suprema potestas sententiaja nagyságod ellen járult, az juramentum is invalidáltott menten, mert az mint nagyságod jól írja, violatis conditioni-

bus etc. Így ha a mostani fejedelem ő nagysága is így rebellál, szinte úgy jár Isten törvénye szerint, az mint az Juda királyainak az babiloniai birodalom alatt levő példája és arrul az írásban letett Isten beszéde tartja, és úgy nem az szerenésétlenség, hanem az hitnek regulájával való egyenétlenség metszi el az kötelességet, holott azért nagyságod fejedelemségének praetextusával az ország házait és részeit de jure maga kezénél nem tarthatja, mégis penig az ország veszedelembé juttatásával tartja, az sok istenes kéréseknek nem engedvén, az a nagyságod megkeményedése. Ha nagyságod szeretetből cselekszik, ha publicumot néz, ha élete letétével is az szégyén hazát gyógyítani akarja, az maga becsületinek és szerelmesinek securitásának megszerzésére ne igyekezzék az ország veszedelemben való hozásával, mert így sem az nagyságod cselekedeti beszédével nem egyez, sem az hazát nagyságod meg nem oltalmazhatja, sem juste ez ügyben nagyságod nem hadakozhatik. Nem is az országon áll az a securitás adás. Nagyságod életinek le nem tételével is használhat az hazának, csak engedjen. Ha az ország maga vétke miatt vesz, nem nagyságod ad arról számot. Noha pusztá személyében kegyelmes uram felebarátunkat magunknál feljebb nem, de egy egész keresztyénséget magunknál és szerelmesinknél feljebb kell szeretnünk: mert majus bonum majori modo est amandum, totum autem majus est qualibet sua parte. Midőn mind nagyságodat mind másokat az írás regulája szerint mérséklenék, Isten végzésiből Istennek rettenetes itéletit nagyságodra jönni jelentem; ha nagyságod meg nem tért, ezzel se nagyságodat, se másokat pokolra nem sententiázok, hanem csak azt cselekszem, hogy Isten a más vérrét az én markombul ki ne kérje. Hogy nagyságod az itéletre előbb küld magánál, mivel én az utolsó itéletre idézetem nagyságodat, azzal jelenti és erősíti nagyságod, hogy isten atyai képen fog itilni engemet, mert az igazak előbb támadnak fel, és mivel méltóságosabbak, előbb is mennek az Christus eleiben, velem együtt igyekezzék hát nagyságod is az ur eleiben menni. Eféle dolog kegyelmes uram ha világ szerint nemoban megyen is gyakorta, de nem Isten szerint soha. De én szívesen szánom nagyságodat, hogy nagyságod Istennek ily nagy itéleti alatt is, világi exceptioval akarja dolgát elé vinni. Bezzeg az jó lelki ismeretnél nem világi dolog ám az sok keresztyén léleknek veszedelme.

Ugyan is az árt nagyságodnak, hogy ez világon akar élni. Hogy nagyságod fekete angyalokkal mond teljesnek ebből esmérem, hogy nagyságod bosszúból ír; semmit nem árt nekem,

hanem nagyságodnak, mert ha az én uramat ördögösnek mondták az igazért s arra tanított ő felsége hogy boldogok leszünk mi, kik az igazságért és az ő nevéért rutoltatunk, jó lelkiismeret szerint mikor bizonysgot teszek az igazságrul; rosszul tanultam volna az Christus scholáiban, ha mikor azért csufoltatom, magam személyében, azon törődném és nem örülnék inkább! Az ur könyörüljön meg nagyságodon és juttassa nagyságodat az Manasses töredelmes maga mogismerésére. Amen.

Dézsén 1659 25 Januarii nagyságod alázatos hive

Csengeri István.

Közlí Szilágyi Sándor.

A sárospataki ref. főiskola énekkarának multja és jelene.

Nem csalódunk, ha állítjuk, hogy a sárospataki főiskola énekkara a nevezett főiskolával egy korú; de ez nem azt teszi, hogy keletkezésekor már az énekkar oly rendszeres és szervezett testület lett volna, minő mai időben.

Az ének és egyházi zene ügye a protestantizmus első századaiban igen gyarló lábon állott; de hogy annak tökéletesítésére koronként intézkedések tétettek, s különösen hogy a sárospataki ref. főiskolában ilyenek nem hiányoztak, bizonyítja a főiskola 1621-iki törvényeinek következő cikke:

„De officio cantoris lex. 2. quovis mense bis certo convenientique tempore praeter solemnitatem temporum festivalium, necessarias minimeque negligendas praeparationes Scholasticas in pia harmonia pie et serio exerceto: neque facile in templo ullas cantrones hymnos et psalmos praecinto, quos entea in schola probe non docuisset.“ (Lásd Szombati Historia scholae S. Patak. 136 l.).

Mint a tradíciók után tudjuk Patakon; de talán más ily főiskolákban is az ünnepélyes alkalmoknál való éneklés latinul ment, ezt bizonyítják a közvizsgák alkalmával énekelt „Cantio“-k, melyek még 1836-ban is csak részben vannak magyar nyelven írva, sőt nem csak az egyházi vagy ünnepélyes énekek, hanem népdalok is énekeltek latin nyelven.

A sárospataki főiskola énekkara rendezése és szervezésének

érdeme Bárczafalvi Szabó Dávidot illeti, ki az énekkart a legszorosabb értelemben véve testületté alkotta. Ő ismertette meg az énekkarral talán legelőször a hangjegyeket s vezette és tanította azt, hogy az a sárospataki főiskola híréhez és nevéhez méltó legyen. Sőt mint az énekkar elnöke rendszeres törvényeket alkotott, melyek mai napig legelső írott emlékei az énekkarnak.

Ezen törvényeket 1782. márc. 10-én Tasnádi Székely János kontraskriba adta ki „*Forma et Norma societatis Harmonicae*“ név alatt, s a tanári kar nevében „*ad instantiam P. P. studiosorum qui Chorum constituunt adprobarunt... Professores Collegii S. patakensis Stephanus Szentgyörgyi, Gabriel F. Öry Martinus Szilágyi.*“

Ezen *Forma et Norma* a „*Societas harmonica*“ tagairól így szól: „*Harmonistae distinguuntur bifariam; nempe. α. Praesidem seu Directorem, qui est primus inter omnes harmonistas. β. Cantores qui sunt harmonistae 25 praeter Praesidem, Praeses ergo nunquam se cantoribus immiscebit ut cum illis canat.*

Cantores distinguuntur dupliciter nempe I. Respectu gradus et quidem in classes tres, scilicet a) Protocantores, qui sunt 5 primi cantores; primusque horum vocatur in specie Protocantor. Confluxus Praesidis et 5 Protocantorum, vocatur Procentorium. b) Cantores qui sunt 7 illi cantores, qui immediate excipiunt Protocantores 5 c) Subcantores, qui sunt tres ultimi inter cantores.“

Ezek közül választattak a Merkuriusok, kik az elnök mellett temetési s más alkalmakkor némi kis szolgálatot teljesítenek.

„*II. Respectu vocis ejusque consideratae a) Respectu praecentoratus publici in classes duas nempe in 1°, Praecentores publicos, qui nempe tanquam prae reliquis aptiores praecinunt in praecibus publicis. Atque hi sunt semper tantum quatuor, nempe Tenor unus, et tres concantistae.*

2° Symphonistas, qui nempe sunt non apti ad praecinendum publice, sed tantum ad concinendum harmoniae, hi sunt undecim.

b^o Respectu concentus harmonici, in classes octo, nempe in.

1° Tenorem qui canit, melodiam simplicem constantem e tonis gravibus subacutis, acutis et praecutis hic ergo est 1.

2° Bassistas, qui canunt melodiam simplicem constantem e tonis gravissimis et gravioribus hi sunt 4.

3° Subcantistas, qui canunt melodiam simplicem constantem tonis gravioribus et gravibus hi sunt 2.

4° Concantistas, qui canunt melodiam simplicem, constantem e tonis subacutis et gravebis, hi sunt 4.

5° Altistas qui canunt melodiam simplicem, constantem e tonis subacutis et acutis, hi sunt 2.

6° Discantistam qui canit melodiam simplicem, constantem e tonis acutis et praeacutis, hic ergo est 1.

7° Procantistam (octavistam) qui canit voce foeminea melodiam simplicem, constantem e tonis praeacutis et acutissimis, hic quoque est 1.

8° Accantistam qui canit voce foeminea melodiam simplicem, constantem e tonis acutissimis et praeacutissimis hic quoque ergo est 1.

A Forma et Norma szól továbbá az elnök kötelességeiről bővebben, nevezetesen ki mondja, hogy az énekkar pénzügyeinek kezelője a procentorium ellenőrködése mellett, ki az amplissima sedes által választatik az esküdt vagy pályavégzett deákok sorából, kinek kötelessége a protokántorok közreműködése mellett dal vagy énekszöveget s dallamot készíteni s azt szinte a protokántorok közreműködésével betanítani, illetőleg betaníttatni s az énekkart igazgatni a köz-iskolai széknek e tekintetben felelős lévén.

Ezen Forma et Norma alá következő egyének irtak legelőször:

Balogh Tamás 1782. febr. 10.

Demeter István 1782. febr. 10.

Ványai Mihály 1782. maj. 1.

Simon Jónás 1782. máj. 1.

Somody Péter 1782. máj. 1.

Makai György 1782. szept. 20.

Igaz Simon 1782. szept. 27.

Kádár Pál 1782. szept. 27.

Kis Ár. György 1782. nov. 12.

Szalatnai János 1782. nov. 20.

Szatmári József 1783. marc. 7.

Képes András 1783. marc. 7.

Ágoston Ferenc 1783. marc. 7.

Vida István 1783. marc. 7.

Ágoston István logikus 1783. marc. 7.

Ujhelyi István 1783. nov. 22.

Sebestyén János 1783. nov. 22.

Nyitrai János 1783. nov. 22.

Szentpéteri József 1783. nov. 22.

Vásárhelyi Dániel 1783. nov. 22.

Brassai László 1784. márc. 13.

Ardai József 1784. márc. 13.

Nagy Gedeon 1784. márc. 13.

Az énekkar ezen 1782-ben készült törvényei változatlanul maradtak egész 1813-ig, midőn a köziskolai széktől új törvényeket kaptak „Leges Chori Harmonici” cím alatt megerősítve Kövy Sándor jog- és államtudományok — Rozgonyi József bölcsezsét, Lácay József elméleti és gyakorlati papi tudományok, Szathmári Dániel theologiai, s Nyiri József szám- és természettudományok tanárainak saját kezű aláírásaik által.

E törvények rövid tartalmát itt közöljük:

Lex. 1. A főiskola énekkarának diszére kell válnia a vallásnak, de másrésről szükség, hogy abban a világi műveltség is mindig nagyobb növekedést vegyen, mely azonban úgy leendő elérhető, ha a togátusok s a főiskola alumnusai magokat a terheknek önként alávetik, de mivel a terhek különbözők, melyek a kántorsággal összevannak kötve a 6 éves togátusoktól az 1 évesig minden főiskolai tagok kötelesek azoknak vitelére. A 6, 7, 8, 9 éves togátus kántorok ugyanitt helyben szolgálni igen, de külső szolgálatra nem köteleztetnek. A kik ezen törvénynek ellenszegülnek, köziskolai szék eleibe fognak idéztetni.

Lex. II. A ki kántor fog lenni, annak mielőtt a törvényeknek sajátkezűleg aláírna, hűsége zálogául bizonyos összeget, nevezetesen 60 krt kell letennie, mely „Symbola harmonika”-nak nevezetik.

Lex. III. A ki a fentirt societas harmonikának törvényeit megtartani vonakodik, s az elnök nyilvános íntését megveti, köziskolai szék elibe idézendő.

Lex. IV. A ki melodiariumába minden szükséges énekeket s dallamokat be nem ír, első ízben 10 krt fizet, másodszor — a kijelelt határidő után ezen büntetés kétszeresen, harmadszor háromszorosan éri.

Lex. V. A mely kántor az énekkar szolgálatára iskolai ítélet vagy betegség, vagy pedig hangja miatt a procentorium véleménye folytán alkalmatlanná válik, vagy pedig az iskolából eltávozik, becsületesen elbocsáttatik. A mely kántor pedig iskolai ítélet, vagy az énekkar által arra alkalmasnak tartatik, s azt makacsságból elhanyagolja, nyilvános megintés után a köziskolai szék elibe idézendő s érdemlett büntetés által kényszerítendő.

Lex. VI. Az elnök gondosan felügyeljen, hogy az időnként

nyerendő jutalmakat a kántorok közül senki borozó társaságokban el ne vesztegetse, és a kihágások eltávoztassanak, s a titkos gyűlésezések elmellőztessenek, a kik pedig a nekik jutandó jutalmat vétkeesen elpazarolják, igazságos megbüntetés végett az iskolai székek általa feljelentendők.

Lex. VII. A ki a kijelölt éneklési órákon — nevezetesen dél előtti 10-től délutáni 1 óráig — sem otthon, sem más oly helyen nem tartózkodik, hol a merkurius feltalálhatja, 3 krt, ha pedig a köz-éneklésen épen meg nem jelenik, 6 krt fizet.

Lex. VIII. A kik az ének-órára későn az elnök megjelenése után jönnek 3 krt, a kik pedig az óra közepén túl jönnek 5 krt fizetnek.

Lex. IX. A kik a felsőbbek iránt tartozó engedelmesség, tisztelet és kötelezettséget elismerni, s magokat alávetni vonakodnak, elsőbben az elnök által nyilvánosan megintetnek, s aztán az iskolai szék elé idéztetnek érdemlett büntetésök elvétele végett.

Lex. X. A ki vaktában különösen idegenek jelenlétében, akár jogosan, akár jogtalanul valami ügyben ellent mond, az elnök jelentésére a kontrascríbához idézendő, a kitől nyilvánosan megfeddetik.

Lex. XI. A kik az elnök rendeletének engedelmeskedni, s akár itthon, akár kint kötelességeiket teljesíteni vonakodnak, 20 krra büntetettetnek, s a rektornak megdorgálás végett bejelentetnek.

Lex. XII. A kik temetési kirándulás alkalmával a kijelölt szállásról ismerőseik meglátogatása végett, vagy bármely ürügy alatt az elnök engedélye nélkül, s az elmenetelre adott engedély után a kijelölt órára a szálláson meg nem jelennek, 12 kr birsággal büntetessenek, mint a jó rend megzavarói.

Lex. XIII. A közönséges kántorok ha a köz- és ünnepélyes órákon kevésbbé figyelmesek, vagy a közös könyörgések alkalmával valamely botrányt okoznak, a körülményekhez képest a kontrascríba s az elnök által szigoruan számadás alá vonassanak, vagy az iskolai szék által megfeddessenek.

Lex. XIV. A kik a nyilvános vizsgák bevégezte előtt eltávoznak, vagy az órákon rendesen meg nem jelennek csupa makacsságból, a köziskolai székek átadassanak.

Lex. XV. A ki szájfintorgatás vagy piszszegéssel tetteti hogy ő énekel, az elnök által szigoruan megfeddessék.

Lex. XVI. A procentoriumban az eleve kijelölt órákon meg nem jelenő 15 krt fizet.

Lex. XVII. A merkuriátust felvállalni nem akaró, vagy azt kevésbé hűségesen végező subcantor érdemlett büntetéssel fenyeztessék.

Lex. XVIII. Ha a merkur délelőtti 10 órakor a kijelölt közének órán az elnöknél — parancsát várandó — meg nem jelenik 5 krt, ha pedig az elnök által valamely más subcantor által kerestetve hon nem találtaik, 10 krt fizet.

Lex. XIX. Ugyancsak a merkur, ha a nyilvános énekóráról az elnök által küldetve mind azoknál meg nem jelenik, a kikhez küldetik, 20 krt fizet.

Lex. XX. Ugyancsak a merkur bevégezvén szolgálatát, ha a szolgálata alatt mulasztókat mentségeikkel egyetemben, s szintugy azokat, kikhez küldetett, s otthon nem talált, s továbbá az engedetleneket s vonakodókat fel nem jegyzi, a körülmények szerint büntetessék.

Lex. XXI. A mentségek azon esetben elfogadtatnak, ha törvényesek s korán jelentetnek; ha pedig időntúl jelentetnek, bár ha törvényesek is, a büntetés felét fizetik az illetők.

A „Cassa harmonica“ az elnöknél tartatik, ugy szinte a törvénykönyv s a „Melodiarium generale.“ A pénz kezelni az elnök kötelessége, ki távozás esetében mindent a protokántoroknak ad át, elismervény vétele mellett. A protokántorok az elnök tekintélye végett tétetnek, s érdemök szerint jutalmaztatnak.

Ezen törvények uralma tartott egész 1835-ig, midőn változtatásuk mulhatlanná vált, azt kívánván az ének ügyben történt reform, mely Apáthy János ének- és zenetanárrá választásával kezdődött a sárospataki ref. főiskolában. Főiskolánk ezen ének reformátora megérdemli, hogy följöle elismeréssel szóljunk halála után, melyet életében ugy is alig élvezett.

A rendszerető, fáradhatlan szorgalmú, s szelid Apáthy János tanár született Abauj megyében Szinyén 1796. máj. 16-ikán, tanult Sárospatakon, majd Lőcsén és Eperjesen, hol a német nyelv kedvéért egy-egy évet töltött. A theologiai tudományokat Sárospatakon bevégezvén, Szatmári Király Pál fiai mellett nevelősködött Jánosiban (Gömör megyében), honnan kirándult a bécsi theologiai intézetbe. Midőn innen vissza jött, 1825-ben a rimaszombati gimnáziumban korrektor név alatt Kovács János mellett második tanár lett. A lelkes pályára szándékozván, 1827. april 4-én a rimaszombati egyház exmissióért folyamodott számára, melyet meg is nyer, de erről lemondott. — 1827. julius hóban a sárospataki ref. főiskolában ének-, zene- és építészet tanárrá választatván. Aug 31-én a gömöri ref.

egyházmegyétől búcsút vett. Ezután Bécsbe ment, magát a zene s építészetben tökéletesítendő. 1829-ben tanári hivatalát elfoglalta, s fáradhatlan buzgalommal működött 1851-ig, midőn a II. gimnáziumi osztály vezérévé választatott, melynek vezetésében egész haláláig buzgalommal működött.

Apáthi János tanár ur idejéig Sárospatakon a zene rendszeresen nem műveltetett. Az énekkarnak ha új darabra volt szüksége, összeült az 5 protokántor s az elnök, és az utóbbi által irt szövegre dallamot készítettek.

Az énektanár megfordítá e dolgot, előbb dallamot készített, azután iratott reá szöveget az elnökkel.

Az így készült darabok betanításához először hallatlan türelem kellett; mert az elnökök által irt szövegek néha igen döcögősek voltak, kivált ha az illető nem volt nagy zeneértő. A régi kántorok teljességgel nem szerették, hogy a □ hangjegyek helyett ujak hozattak be. A darabok felibe írott „allegro, andante, adaggio, choral, moderato, walzer“ sat. szavakat — bár mily érthetően s világosan megmagyaráztatott nekik — érteni nem akarták. Kivánták és sürgették, hogy ezután is előbb a szöveg irassék meg, s aztán a dallam. Első tekintetre nagyon természetesnek is látszik, hogy előbb a szöveg szülessék meg, s aztán a dallam.

Az új téren működő tanár egész más nézetben volt, ő a koral óhajtott haladni, ő előtérbe a zenét helyezé, mert a darab kedvességét mindig a dallam és nem a szöveg után szoktuk megítélni.

Apáthi János, hogy az énekkar régibb tagjait kimélje, kik ősi szokásaik s hagyományaikhoz már csak azért is ragaszkodtak, mert az újítás által jogaikat megcsorbíttatni vélték, kivétetvén t. i. az ének kizárólagos tanítása kezeikből, a régi s kellemesen folyó darabokat nem vetette el, hanem együtt tanította az ujjakkal. Ezen régi darabok közül nevezetesebbek voltak: „Setét fellegek“, „Pompás est hajnal“, „Örökre fedezi a sir“ stb. A kezdetben eláradt elégedetlenség, teljesen új nemzedék kerülvén a régi helyébe, 1836 táján teljesen elenyészett, s ez a szorgalmas tanárnak buzdítóul szolgált, a legújabb s szebb darabok beszerzésén még áldozattal is igyekezni.

Csakhamar meglepte az énekkart Bethoven Marscha, s Stadler „Diadal koszorús ifjak“, Kuphner „Remélj, higgy, szeress“ darabjával, mely utóbbit Somossi István tanár mint karelnök fordította az eredeti „Glaube, liebe und hoffe“-ból. Jól sikerült darabjai voltak: „Hát szent erőd Istenem: Remény éleszti a vándort. Dicső tavasz idvezlég. Büszkén mint tátrai hó. Szép kor az ifjuság. Dicső lant ha dal zeng. Hervadj száradon. Mi égi gyönyörrel. Lánykám

a hold halvány fényénél. Ifju használd a tavasznak, rád mosolygó kellemét. Meszsze a kéklő távolban. Mi édes varázslat. Tűzz diadal koszorút. Dörg, robog a mord ellen. Nem retteg a hős. Buzgányra vitéz. Mint hadak érekaru bajnoka. Most győzedelmesen állotok ifjak. Int az elválás órája. A kívánt célra jutatok. VIVA van a nemes pálya."

A gyászénekek közül említésre méltók:

"Mig nyugtalan kebellem. Fáklya nélkül éj homályban."

Általa készített khorálok:

"Szent szent a seregeknek ura. Nagy felség, dicsőség. Örökké való nagy felség. Isten szent istenünk. Menybéli hatalmas felség Örök Isten égi dicső fenségben."

Megemlíthető még e jeles tanárról, hogy a zene iránt az ifju keblekben nagy fogékonyságot keltett, s ő tanított elsőben Patakon orgonálni és az általa képzett ifjak voltak csaknem legelső orgonászok a reformátusoknál, s valóban 1830 óta kezdtek keletkezni nagyobb számmal orgonák honi protestáns egyházainkban.

Előadván Apáthi János ének- és zenetanár működéseit az ének- kar reformálásában, nem leendő célszerűtlen megismertetni az ének- kar 1835-ben ujtott törvényeit, melyeknek reformálására neki nagy befolyása volt.

Ezen törvények három szakaszra oszlanak, következő tartalommal:

a) Az éneklő kar szerkezete:

Az éneklő kar áll az elnökből (cantus praeses), fő- és köz kántorokból.

Az éneklő kar mind személyzetére, mind kötelességei hív teljesítésére, mind egyéb rendelkezéseire nézve függ a „Musicae professor“-tól.

1. az elnök (cantus praeses) az iskolai szék által az esküdt diákok közül választatik. Jussai s kötelességei a következő módon állapítottak meg:

1. Az elnök az éneklő karnak a Musicae Professor után második és közvetlen igazgatója s felvigyázója mind belső rendelkezéseire, mind az egyes kántorok erkölcsi viseletére nézve, a kiknek a törvény által kiszabott esetekben bírása is.

2. Az éneklő karnak összegyűjtése, tanulás vagy gyakorlás végett a heti három rendes (Szerdán, Szombaton és Vasárnap) órákon kívül más órákon is, a mikor a szükség kívánja, az elnök jussai közé tartozik.

3. A kóta tudományban és éneklésben a Musicae Professor utmutatása után gyakoroltatja az éneklőkar minden tagjait közönségesen és különösen az azok közt levő gyöngébb idejű gyermekeket és új kántorokat oktatja.

4. Temetésre vagy más szolennitásra valahányszor azt a rektor professzor rendelni vagy megengedni fogja, az éneklőkarral az elnök mint kar-igazgató együtt megyen, ő nélküle annyival kevésbé tudta és megegyezése nélkül az éneklőkar sehová nem mehet, sőt még az egyes kántorok sem.

5. A kar által éneklendő melódiákra textust készít.

6. Az éneklés tanulásra vagy gyakorlásra szabott órák hirdetőit vagy az ugynevezett Mercuriusokat az elnök rendeli az alsó kántor diákok közül.

7. A humanitási oskolákban az éneklés tanítóit a fő-éneklőkar elnöke maga, az alsóbb iskolákban pedig az ő helybenhagyásával a klaszszikus tanítók választják a fő, vagy az ügyesebb kántorok közül, hozzájárulván mindkét esetben a Musicae Professor megegyezése is.

8. Isteni tisztelet alkalmával itt helyben a templomban ő rendezi az éneklést.

9. Az éneklőkar javai és pénze az ő gondviselése alatt vagnak, melyekről változás idejében a fő-kántorok jelenlétében számolni tartozik a „Musicae Professornak.”

10. Elnök az éneklőkarnak három protokullumait viszi, az egyikben az éneklőkar foglalatosságai s történetei, a másikban annak törvényei, a harmadikban az énekek és melódiák vagnak, melyeket a fő-kántorokkal beiratni köteles.

11. A humanitási és alsóbb oskolákbeli éneklést tanítókra felvigyáz, hogy a kiszabott templomi éneklést szorgalommal tanítsák.

12. Minthogy az éneklőkarra való felügyelés a főtiszteletű szuperintendencia által a musicae professzorra bízott; kötelessége az elnöknek az éneklőkart illető minden körülállásokat a t. professzor urnak bejelenteni, valamint temetésre vagy más szolennitásra való készület alkalmával az énekek megválasztásában, s betanulásában utasításait kikérni. Mindenekelőtt az ily szolennitásokra való meghívást köteles a rektor professzornak bejelenteni, s arra nézve engedelmet megnyerni.

II. Fő- vagy protokántorok, a kik közé a hangadó vagy praecentor is tartozik, számszerint öten vannak s az ügyesebb és régebb kántorok közül választatnak az elnök által tekintetbe vevén, a

mekek, a kiknek keresetök nincsen, csak a vett jótéteményekből tartoznak ezt befizetni.

2. Minden kántornak melódiáriuma vagy irott énekes könyve legyen, melybe minden szükséges énekek s melódiák be legyenek írva és kótázva. A ki ezen kötelességét restül vagy épen nem teljesítené, az az elnöknek egyszeri intése után az iskolai szék elibe fog idéztetni.

3. Minthogy az elnök felelet terhe alatt köteles felvigyázni a kántoroknak erkölcsi viseletekre és minden tetteikre; minden kántor azért az elnök iránt engedelmességgel s tisztelettel tartozik viseltetni; a ki ezt sem nem tenné, vagy tenni nem akarná, az iskolai szék által fog megbüntettetni, s kötelességére kényszerítettetni.

4. Minden kántor az elnök által kirendelt időben pontosan megjelenjék, az éneklés tanulása vagy gyakorlása végett. Ennek egyszeri engedelem nélküli elmulasztásáért a köz-kántorok 12, a fő-kántorok pedig 18 krra, a későn vagy is éneklés tanulása közben jövők, félmulasztási pénzre büntetessenek. A kik pedig többször és gyakrabban mulasztanak az éneklés tanulási órákat, az ilyenek a pénzbüntetésen felül, mint rendbontók az iskolai szék elibe fognak idéztetni. A főbb kántorok pedig, a kik különösebben tartoznak jó példát adni, a gyakori mulasztásokért, vagy egyéb kötelességeiknek nem teljesítéseért elsőbbségi jussokat a pénzilletményre nézve a köz-kántorok felett elvesztik, terhelőbb esetben pedig köz-kántorokká is tétetnek.

5. A ki betegsége vagy más igen fontos okai miatt kénytelen elmulasztani az énekléstanulási órákat köteles a karelnöktől e végett személyesen vagy írásban előre engedelmet kérni; csak hogy okai elég tekintetet s hitelt érdemeljenek, mivel különben engedelmet nem reménylhet, s ilyenkor való mulatása kétszeresen büntettetik.

6. Az éneklés tanulása közben minden illetlen visélet. minéműek: a beszélgetés, lármázás, nem helyén ülés, énekelni nem akarás, vagy mások háborgatása, nevetés stb. szintén tiltatik, s az ezeket művelők az elnök egyszeri megintése után egész mulatási pénzre azaz 12 krajcárra büntettetnek. A veszekedők pedig a pénzbüntetésen kívül még az iskolai széknek is feljelentetnek. A ki pedig az elnök rendeleteinek magát szóval, vagy cselekedettel ellene szegezné, az mint felsőbbség ellene szegezné; azért mint felsőbbség elleni vétségért az iskolai törvények szerint az iskolai szék által mindenkor keményen s példásan fognak megbüntettetni.

közkántoroknak abbeli javaslatukat s véleményüket, melyhez végre még a musicae professzor helybenhagyása megkívántatik. Kötelességeik:

1. Az elnök rendelkezéseit az éneklőkar minden tagjával véghez vitetni, vagy legalább azt eszközölni, a jó rendre felvigyázni, a hibázókat az elnöknek bejelenteni, s másoknak is a törvényhez alkalmazott jó viseletök által példát mutatni.

2. Az új kántorokkal vagy azok közt levő gyengébb gyermekekkel, kótás könyveikbe minden szükséges énekeket beírni, a hibásan írottakat megigazítani vagy egészen ujjonnan írni, a kótázásban és énekek megtanulásában őket oktatni és gyakoroltatni.

3. Az éneklőkar protokullumában az énekeket s melódiákat a fő-kántorok tartoznak bekótázni és írni az elnök utasítása szerint.

4. A kántorok választásába azoknak temetésre vagy más éneklésre való alkalmaztatásában és más körülállásokban az elnökkel együtt tanácskoznak, a mikor ők véleményüket javaslatképpen kijelentik, és az elnök azt megerősíti; fenmaradván minden fontosabb esetben a musicae professzor helybenhagyása.

5. A humanitási és alsóbb iskolákban az ének tanítására a főbb és ügyesebb kántorok alkalmaztatnak.

6. Kötelességök a fő-kántoroknak arra is vigyázni, hogy a temetésre vagy más szolennitásra nem mindenkor ugyanazon kántorok alkalmaztassanak, hanem a mennyire az éneklőkar tökéletessége megengedi, változtatva mások is, hogy így mennél többen vehessenek részt a jótéteményekben, s magoknak az éneklésben nagyobb készséget szerezzenek.

III. A közkántorok választatnak az elnök által a főkántorok befolyásával, a musicae professzor helybenhagyása mellett, mind a felsőbb, mind az alsóbb tudományokat tanuló ifjak közül. Ezen köteleztetés alól pusztán csak a felsőbb tudományokat hallgató nem beneficiatus ifjak mentetnek fel; az alsóbb tudományokat hallgatók közül pedig a kiknek különös pedagógusai vannak valamint a betegesek s gyenge testi alkotásuak, kivált doktori bizonyítvány mellett általában nem köteleztetnek.

B). Közöséges törvényei a kántoroknak.

1. minden kántor az éneklőkarba való bevételese alkalmával egy váltó forintot fizet, mely a kar kasszájába tétetvén, annak községeire, u. m. gyertyára, célos könyveknek s kótáknak szerzésére s más efélékre fordíttatik. Az alsóbb tudományokat tanuló gyer-

7. A ki egyszer az éneklő karba felvétetett, abból önkéntesen ki nem léphet, ha csak betegsége vagy meggyengült egészsége, melynek hitelesítésére doktori bizonyítvány kell, vagy más nagy fontosságú okok miatt az elnöktől feloldoztatást nem nyer. A kinek pedig éneklési tehetsége gyengült vagy hangja kellemetlenné változott, azt az elnök feloldozza minden köteleztetés alól, s az éneklő karból egész becsülettel elbocsátja.

8. Az éneklési órák hirdetői vagy az ugynevezett merkuriusok tartoznak a kiszabott időben az elnöknél megjelenni, a kántorokat összehívni, a mulasztókat és későn jövőket feljegyezni és az elnöknek beadni. A kik az elnöknél nem idejében, vagy épen nem is jelennek meg, az elsőbbek egyszeri megintés után, az utóbbiak pedig azonnal 12 krra büntetettnek. A kántorok összehívásában resztekedők a mulató kántorok büntetéseit hordozzák, a későn jövő vagy mulató kántorok feljegyzésében való hűségtelenségre is ugyanazon mulató kántorok büntetése szabatik.

9. Ha az éneklő kar temetés vagy más szolennitás végett Patakon kívül megyen, minden felsőbb tudományokat hallgató kántor tógában menjen. A ki ezt nem tenné, azt az elnök itthon fogja marasztani, vagy az őt illetendő jótéteménytől megfosztani.

10. A ki a temetés vagy szolennitás alkalmával, kivált Patakon kívül, az éneklő kartól az elnök engedelmé nélkül eltávozik vagy illetlen viseletével botrányozást csinál, az az őt illetendő jótétemény elvesztése mellett még az iskolai szék által is keményen meg fog büntettetni.

11. Minthogy az exámeni szolennitás iskolánkban legdiszesebb szokott lenni, az erre készített énekek is legtöbb gondot és szorgalmat kívánnak; ezeknek tökéletes eléneklésére mulhatatlanul szükséges, hogy minden harmoniai osztályban teljes számmal legyenek a kántorok: senki azért az elnök engedelmé nélkül az exámen végéig haza nem mehet, különben az iskolai szék által mint exáment mulató úgy fog büntettetni.

12. Az éneklőkarba felvétetett alsóbb tudományokat tanuló gyermekek különösen a hármonia két felsőbb osztályaiban levők, az ugynevezett szopranisták és áltisták, hogy az éneklés theoriáját könnyebben felfogják s megértsék, köteleztetnek a klavirozás tanulására a nélkül, hogy a szokott muzsika didaktrumot fizetni tartoznának. A felsőbb tudományokat hallgató kántoroknak is ajánlatik a muzsikának — különösen a klavirozásnak — tanulása. A

kik magokat ebben tökéletesítik, azok iránt az iskolai szék mindenkor különös tekintettel leend.

C) A kántorok megjutalmaztatása.

1. A Patakon kívül temetés, vagy más szolennitás alkalmával adott összegek egyenesen a kántorokat illetik, melyekből az éneklő kar elnöke négy részt, a fő-kántorok két részt, a köz-kántorok mindnyájan egy egy részt vesznek. Ha mind az elnök, mind a kántorok részére külön pénz adatik, akkor az elnök a kántorok részére adott pénzből részt vesz. A pénz kiosztása a főkántorok jelenlétében az elnök kötelességei közé tartozik ; csak hogy a pénzosztás módját a musicae profeszszornak bemutassa.

2. A Patakon való temetés alkalmával adott pénz nem osztatik fel a kántorok közt, hanem egy harmada az iskolai könyvtár-örnek fizettetik, két harmada pedig az éneklőkar kasszájába tétetik, melyből az éneklőkarnak közszükségei pótoltatnak és a szegényebb kántor-gyermekek kótás könyvei készíttetnek.

A legalsó summa, melyért az éneklőkar Patakon temet 25, váltó forint. Egyébiránt az oskolának minden tanuló tagjai, valamint a közönséges tanítók, profeszszorok, vagy azoknak családjához tartozók temetése alkalmával és az oskolai avagy szuperintendenciai ünnepélyeken, az éneklőkar ingyen, minden jutalom nélkül köteleztetik énekelni. Az alsóbb oskolák éneklőkara 10 váltó ftért temet, de csak Patakon, mely summából 2 frt 30 krt v. c. a könyvtár számára tartozik beadni. Itt is minden temetésre való meghívás a rektor profeszszor és az illető oskola profeszszora tudtával és engedelmével történik ; a mit megnyervén az illető kar elnöke, a teendő rendszabályok, s különösen az énekek megválasztása végett, a fő-éneklőkar elnökétől utasítást köteles kérni.

3, A humanitási és alsóbb oskolákban az éneklés tanítói 5 ezüst forinttal jutalmaztatnak.

4. Gyertyapénzt két annyit vesznek a kántorok mint a nem kántor deákok.

5. Oskolai borosztás alkalmával szintugy két annyit vesznek a kántorok, mint a nem kántorok.

6. Exámenkor naponként a köz-kántoroknak egy, a fő-kántoroknak két, a karelnöknek pedig négy itce bor, vagy annak folyó ára szokott jutalmul adatni.

7. Némely oskolai terhektől, mineműek itt Patakon a papolás, könyörgés, templomban való diktálás, továbbá az obszervátorság — menttek a kántorok ; a szuplikációkra sem kényszeríttetnek, hanem ha erre nézve magok menő szándékjokat jelentenék, akkor küldetnek.

Ezen törvények 1839. év jan. 21. s több napjain tartott számvevőszék jegyzőkönyve 90. pontja szerint helyben hagyattak, s a főtiszteletű egyházkerületi kormánynak megerősítés végett felterjesztettek.

Az itt közlött törvények uralma mellett működött a jeles Apáthi János, kinek lelépése után e törvények még egész 1857-ig érvényben állottak kevés változtatással, nevezetesen hogy a magán ének-órák mulasztói szinte 12 v. krt. a későn menők pedig 6-ot fizetnek, a többszörösen mulasztók iskolai szék elé idéztetnek. A hanyag fő-énekesek első ízben komolyan megfenyítettnek a kar gyűlésében, ismételt feljelentés után pedig az elnök által egyszerűen degradáltatnak.

A megjutalmazást illetőleg az V. VI. gymnáziumi osztályban az énektanítók évi dija nyole, s az alsóbb osztályban hat pengő ftra állapítottat meg. Továbbá a fiatal kántorok az I-ső osztálytól a VI-ig temetés alkalmával fél dijt kapnak.

Ezen változtatások már Kriesch Ferenc ének- és zenetanár alatt tétettek 1853 és 54-ben, ki Apáthi János gymnáziumi tanárrá tétele után 1851-ben lett zenetanárrá.

Kriesch Ferenc egy huszár zenekarnál működött, s mint ilyen a zenét kitünőleg értette, s így történt, hogy 1851-ben a főiskolában zene- és énektanárul alkalmaztatott. Egykori — s még most is bentlevő tanítványai dicsérik őt, mint igen derék barátságos embert és jó tanárt.

Ő volt, ki az énekkarnak legelőször operákat tanított. Sikerült darabjai voltak: a XXVIII, XXXIII, LI, LXVI, LXXIX, XC, XCI, XCII, CIV, CXXIX, és CXLVIII. zsoltárok, a 37. és 179. dicséretetek, s Luther híres éneke: Erős várunk nekünk az Isten. — Továbbá: Vétkeztem Isten ellened. Tűnj el élted. Mért oly borus. Mindenható! ki ülsz. Élet, élet gyenge lámpa fény. Remény a fájdalomnak hő gyermeke. Itt nyugszik a nagy költő, gyász énekek, Fáj szivem fáj. Hogy beteg volt édes szülém. Mi fénylik oly szépen a hegytetőn. Dalra ifjak, hisz tietek a dal. Lányka kebleden. Nem jó csillag lett volna én belőlem. Tele van a rózsabokor virággal. Ez a szoba hol én most. Benyujtottam a kalapom stb. dalok. Az Apotheosis, Kölcsey Hymnusza s Vörösmarty Szózatja, a Nabugodonozor, Il Trovatore, Norma, Dal és élet és Machbeth operák.

Az egyházkerület a tanítóképezdét főiskolánkban felállítván, oly tanárra volt szüksége, ki a magyar protestáns egyházi zenében különösen jártas, s ki a magyar prot. énekügy reformálója lenne,

ez okból a római katolikus Kriesch Ferencet — ki erre nem vállalkozhatott, s ki külföldi születésű lévén, a magyar nyelvet rosszul beszélte — hivatalától fölmentvén, helyette Ivánka Sámuel, a jeles szentesi orgonászt választotta, ki 1860. szept. 17-én tanári székét el is foglalta. Kriesch Ferenc ugyanazon évben jobblétre szenvedült.

Az 1813-ki törvények Kriesch Ferenc tanár élete, s tanári működése vége felé 1857. márc. 15-én némi jelentéktelen, s inkább csak irályt illető módosításokon mentek keresztül, és következő cím alatt: „A sárospataki éneklőkar korszerűsített törvényei“ ismét érvényre emelkedtek, s állanak ugyancsak három szakaszból. Az a) szakasz „Az éneklőkar szerkezetéről“, a b) „Közönséges törvényeiről — szól — az énekkarnak“, a c) „A kar-tagok megjutalmaztatásáról“ beszél.

Ezen törvények uralma alatt vette át Ivánka Sámuel ur a khorust, s pontos megtartásukat vas szigorral igyekezett keresztül vinni. Ivánka ur munkássága nem csak a khorusra szorítkozott, az egész főiskolában meglátszik sikeres működése, s erről nemcsak mi tehetünk bizonyosságot, hanem a vizsgákon megjelenő egyházkerületi küldöttség is! Ivánka ur énekügyi munkálatai az irodalom terén is ismeretesekek, benne mind a főiskola énekkara, mind a képezde, mind a gymnázium egy elismert képességű, s lelkiismeretes ének- és zenetanárt nyert, s hozzá fogható buzgalmu és mindhármát felölelő énekenetanára nem lesz egyhamar a főiskolának!

Az 1857-ki törvények 1860. szept. 22-én ismét revízió alá vettek, de e revízió inkább csak egy új törvénykönyvbe való átírából állott, s csak az al- és felgymnáziumi énektanítók fizetését illető pontok módosultak, a mennyiben az előbbieket fizetése 20, az utóbbiaké 30 ftra emeltett. 1864. január 26-kán azonban a köziskolai szék megbizta Ivánka Sámuel énektanárt s Draskóczy Gyula karnököket, hogy a khorus törvényeit illetőleg egy módosítványt terjeszsenek elő. Ezen módosítvány előterjesztetvén febr. 20-kán megerősítettett oly feltét alatt, hogy az eredmény felől a procentórium egy év múlva tegyen jelentést. Ezen módosítvány a khorust egy harminchat tagu, s egy előkészítő karra osztá. A 36 tag maga választ főénekeseket, s maga jár temetni és más ünnepélyes alkalommal szerepelni, kivéven ha 36-nál több kívántatik, tagjai csak kottaismeretben eléggé jártasok lehetnek, s az előkészítő kar tagjai által választatnak a protokántorok által kijelölt egyének közül. A szerdai s szombati tanóra a 36 tagu, a keddi s pénteki az előkészítő karé, míg

vasárnap mind a kettő együtt énekel, ezen kívül egy rendkívüli óra tartatik a kotta tudományban alapos ismeret szerzekhetése végett.

A megbizottak azt vették tekintetbe, hogy az ifju s gyakorlatlan kántorok sokszor megnehezíték a darabok betanulását; sőt igen sokszor a betanultakat is elronták, s e miatt választák kétfelé az énekkart. Ezen különszakítás lehet, hogy üdvös volt a 36 tagu kar tagjaira; de az előkészítő kar tagjait egészen elkedvetleníté, sőt ugyszólván feloszlatá. Ennek következtében a procentorium a nevezett tanárral együtt jónak látá visszatérni a régihez, melyet azonban eltörteni és belőle egy egészen újat alkotni az újabb viszonyok mulhatlanul követelik, s ezt tenni is kell, mihelyt a főiskola új szervezete megszilárdul.

Ivánka tanár által betanított jelesebb darabjai az énekkarnak következők: Szózat, Mester Károlytól. Lengyel hymnus. Virágos fán ragyog a szép kikelet. Banditák dala az Ernáni operából, Verdítől. Kovács dal. Matróz dal. Szeretlek, Engeszszertől. Zsidó szimfonia, Strausstól. Kis rekruta. Viradóra szól a falu harangja. Mariskám Mariskám. Garibaldi induló. Talpra magyar. Rákóczy induló. Karének, Ördög Róbertből stb. világi darabok. — Isten a magasságban. A halálnak éjszakája. Nagy az urnak napja. Ne sirjatok a tél sirjában. Nagy Isten egeknek dicső királya. Nagy Isten tőled van létünk. Busan omolnak könyeink. Hála legyen, hála legyen. Hát csak azért ragyogának. Isten kinek egy szavadra. El távozá! örökre. Mély érzelemmel tisztelünk. Szent félelemmel. Szende álomért jövőnk. Könyes szemmel megjelentünk. Elnémult az öröm hangja stb. egyházi s temetési énekek.

A hazai protestáns közönség élénk figyelemmel kíséri napjainkban a sárospataki főiskolát, s a nagy közönség emez érdekeltsége bátorított bennünket arra, hogy a főiskola énekkarának multját s jelenét — melyről még eddig igen keveset szólottak nyilvánosan — legalább a „Sárospataki Füzetek“ közönségével megismertessük, megismertetvén elsőben is a t. olvasókat khórusunk régibb s újabb törvényeivel, s ezek nyomán szerkezetével, megemlítvén tanárait, s azok működését, míg más alkalommal nevezetesebb fellépései, működései, elnökei, s tagjairól szólandunk.

Kiss Kálmán.

Mértan a gimnáziumok I—IV. osztályai számára. A tiszánineni főt. egyházkerület által 1861-ben kiadott tanterv nyomán kézi könyvvül dolgozta Zsindely István tanár. (A szöveg közé nyomott ábrákkal. Sárospatak. Nyomtatta Forster Rezső a ref. főiskola betűivel. 1865).

A mennyiségtant a gimnáziumban egy tudomány sem helyettesítheti. Ha tartalom tekintetében jóval hátrább áll is más tantárgyaknál, a mennyiben magában és magáért tanítva a szívet hidegen hagyná s a kedély nemes életét kioltaná; de más tudományokkal kapcsolatban, alakilag a bevégzett rendszerességnek tökéletes és kész példányképét szolgáltatja, úgy hogy e tekintetben a bölcsészettel lehet párhuzamba állítani. A mennyiségtanon kívül minden más tudománynak a bölcsészettel kell szövetkeznie, hogy a rendszeresség szerves alkatát és kényszerű hatalmát észrevehessük, beláthassuk; ezt mindenki megtapasztalhatja magán, ha valamely tudománnyal komolyan foglalkozik. A mennyiségtan már magában is élő és látható rendszerként tűnik fel előttünk és a legszigorubb következetességet láttatja velünk Különösen elmondhatjuk ezt a mértanról. Nincs egy tétele sem, mely a másokban ne lelné igazságát és ismét egy másat ne eredményezne.

Benne minden egyes tétel csak azért bír fontossággal, mert szükségképen az egésznek, mint rendszernek alkotó részét teszi. Mint láncszemek függnék össze a vonalmértan tételei a síkmértannal, a síkmértan tételei a testmértannal sat. Itt az ok nincs elrejtve szemünk elől; láthatólag szüli az okozatot, mely ismét ok gyanánt lép fel. Ezen tekintetek okozták már, hogy a mennyiségtant mint gimnáziumi tantárgyat elsőrendű tanügyi férfiak is, mint Thiersch, Deinhardt, Köchly a legnagyobb méltánylatban részesítik és úgy tekintik azt, mint az alapos, rendszeres és összefüggő gondolkodásnak legbiztosabb eszközét, mely előkészít a bölcsészeti ismeretre. Ily szempontból fogja fel és kívánja taníttatni a mértant a „sárospataki tanterv is,“ mint a fentírt kézi könyv előbeszédjéből kitűnik.

De lássuk már az ismertetésünkre váró kézi könyvet: vajjon megfelel-e céljának. Szerző azt mondja előbeszédében, hogy a sárospataki tantervben, melyhez alkalmazkodnia kellett, „nem csak az irány és cél, hanem a határ is ki lévén jelölve, mely között a tárgyalásnak folyni kell: világos, hogy a műnek úgy minősége mint

menyisége nem függött teljesen szerzője szabad akaratától.“ „Adva van itt — mondja tovább — a négy alsó osztály tantárgya a tantervnek következő szavai szerint:

1. osztály. Vonalak, szögletek, három—négy s több szögek ismérete, rajzoltatása.

2. osztály. Egyenes vonalu területek kiszámítása s az ily idomok átváltoztatása.

3. osztály. A kör elemi ismérete, kerületének és területének kiszámítása.

4. osztály. A tértani testek ismérete, a felület és köbtartalom kiszámítása.“

Ezen idézetből kilátszik, hogy szerzőnek kiszabott korlátok közt kellett volna mozognia; de ő ezt átlépte és olyakat is tárgyal, melyekről a tantervben említés sincs. Véleményünk szerint igen helyesen cselekedett szerző, hogy szabadságot vett magának a hiányos tanterv irányában; mert oly positiv tudománynál, mint a mennyiségtan, nem tanterv határoz, melynél a subjectiv felfogás hibája is mutatkozhatik, hanem az adott rendszer, mely tökéletes és egész. Bizonyosan ilyen szempontból vette fel szerző tankönyvébe, hogy egyebet ne említsek, a hasonlóságtant, mely nélkül a III. és IV-ik osztályban a legfontosabb mértani tételek meg nem alapíthatók. Így legalább azt is kieszközölte szerző, hogy kézi könyvét más iskolákban, más tanterv szerint is használhatják.

A mi a kézikönyv előadási módját illeti: szerző igen helyesen tesz különbséget al- és felső gimnáziumi tanmodor között. Algymnáziumi állásponton a mértanra nézve csakis a nézleltető és összetevő módszerrel lehet sikert aratni; csak így eszközölhető az, hogy a növendék kedve és értelmi munkássága, a szemléltetés, alakítás és szerkesztés által fölébressztessék, továbbá, hogy a különben elvont tételek közvetlenül és ellenmondhatlanul bebizonyíttassanak, s igazságuk a növendék által habozás nélkül elismértessék. E tekintetben a kidolgozásnál szerzőtől nem tagadhatjuk meg elismerésünket. Az a szigorú egymásután, melynél fogva a mértani tételek egymást szülik, teremtik, könnyed modorban van felfoghatóvá téve. Szerző arra is ügyelt, hogy az egyes tételek alatt odailó példák álljanak folytonos vonatkozásban a tanultakra és a számtan megfelelő műveleteire. Ugylátszik, hogy szerző e tekintetben inkább csak utasítást akart adni az illető tanároknak hasonló példák combinatív szerkesztésére. Ennyit is szívesen vesznek, különösen az osztály tanárok, kik annyi mindenfélével elhalmozvák és csak

azért tartatnak még talán egy-két protestans iskolában magok és a tudomány kimondhatlan kárára, hogy a szegénységet szánandó módon jelképez zék.

A tárgyalási modorról szólván nem hagyhatjuk említés nélkül a hibát, melybe szerzőnek belé kellett esnie, midőn a IV-ik osztály szakmájában a csonka gulából folyó tételek lehozásánál az arány helyett az egyenletet használja. Ha már a betűszámtnak még csak elemi ismétet sem feltételezi a IV-ik osztályban, a mi képleteiből (4. r^2 . II) nyilván kitetszik: akkor az egyenletre fektetett lehozás sem lehet egészen felfogható vagy könnyű ugyanazon osztályban. Az arányt célszerűbben lehetett volna használni, mert az már a II. osztály szakmájába vág és a III-ik osztályban is gyakoroltatik.

Ezen kis megjegyzésen kívül még egy néhány kifelejtett sajtóhibára figyelmeztetjük szerzőt, nevezetesen: az 58. lapon 70. ábrában a P. betű nincs feltéve; a 90. lapon a 110. ábrában több betű ki van felejtve; a 109. lapon 131. ábrában, a 113. lapon 138. ábrában, a 131. lapon 151 ábrában egy vagy több betű hiányzik; a 147. lapon a 164. ábrában a gula alapjának bemetszési vonala nincs meg-huzva.

Ama kis megjegyzést s e néhány sajtóhibát korántsem azért közöljük, hogy az által a munka becséből legkisebbet is levonni akarnánk; sőt ellenkezőleg nyíltan kimondjuk, hogy e kézi könyvet nyereségnek tartjuk tankönyvi irodalmunkban, hol e nemben leginkább fordításokkal találkozunk és azért jó lelkiismerettel ajánljuk az illetők figyelmébe algymnáziumi és ipariskolai használatul.

Egy gimn. tanár.

Tisztelt szerkesztőség!

Van szerencsém az archaeologiai bizottmány előadójának a m. tud. akadémia april 16-án felolvasott jelentését, az épen megjelent „Műrégészeti Kalauzról“ beküldeni, s egyszersmind honfias tisztelettel megkérni: sziveskedjék olvasó közönsége figyelmét ezen műtörténetünkre és régi történelmi emlékeinkre nézve oly igen fontos munkára fordítani, és annak közpártolásába ajánlani.

Tekintetes Akadémia!

A m. tud. Akadémia kebelében évek óta működő archeologiai bizottmány régi óhajtásának megfelelő, a régészetet kedvelő magyar olvasó közönségtől pedig várva várt „Művészeti Kalauzt különös tekintettel Magyarországra“ szerencsém van az Akadémia asztalára letenni, és a nagy hiányt pótló munkát a tekintetes Akadémia terjesztő pártolásába ajánlani.

Az Akadémiának ily költséges munkák kiadatására nem lévén elégséges tőkéje, bizonyosan még számos évekig „kegyes óhajok“ sorába tartozott volna ezen Kalauz kiadása, ha a magyar főurak közt nem találkoznak mecenások, kik — a még mai napig sem kellően méltatott — archeologiai törekvéseink terjesztése tekintetéből a „Vadász-Album“ kiadásánál fenmaradt 1400 o. é. forintot az archaeol. bizottságnak át nem adják, azon feltétellel: „hogy ezen összegben népszerűen irt, a szükséges képekkel ellátott munkák adassanak ki, a könyvek eladásából visszakerülő pénz pedig, újabb ilyenmű munkák alapjául szolgáljon.

Ezen nemes, és mint hiszszük, nagyhasznu áldozat élén áll gróf Andrássy Manó ur a m. archaeologiai bizottmány tagja; továbbá gróf Sándor Móric, b. Wenkheim Béla, b. Orcy Béla és b. Podmanicky Frigyes urak.

Ha ezen főurak adománya a kezdeményezést lehetőségessé tette, el nem kerülhetem, hogy itt hálával ne említsem a bécsi cs. kir. középponti archaeologiai bizottmánynak ritka nagylelkűségét, melylyel terjedelmes kiadványiban használt remek, több százra menő fametszvények leöntvényeit egyedül a kiállítási áron átengedé, s így alkalmat nyújtott arra, hogy nemcsak az első két rész 404 többnyire neki köszönhető fametszvényével érdekesíttessék, hanem, hogy még igen számos, a harmadik rész kiadásához kapcsolható kép fenmaradjon.

Tekintetes Akadémia! Az archaeologiai bizottmány feladata nemcsak a hazai régi műkincsek kutatása; közlönyei által való megismertetése; hanem, hogy azokat az utókornak is átadhassuk, nemzeti régiségeink kellő kegyelettel való megőrzése is.

Mind e három célnak elérését könnyebbíteni főtörekvése volt ezen előttünk fekvő két első résznek, melynek elsejét, az őskori műrégészetet tartalmazót, arch. bizottmány felhívására én irtam; a másodikat, t. i. a középkori építészetet Dr. Henszmann Imre tagtársunk készíté; a harmadikat, melynek tárgyai a középkori műszobrászat és festészet, a keresztény

symbolika és a kisebb művészetek, Dr. Ipolyi Arnold egri kanonok fogja kidolgozni, és azonnal meg is fog jelenni, a mint a két első füzetből bejött költség a kiadást fedezendi.

Az első rész, az őskor, két nagy szakaszra oszlik, t. i. a barbarok kézművei ismertetésére, és a római műemlékekre. A barbarok művei az eddig bevett rend nyomán, a kő-, bronz- és vaskorszakuakra osztatnak.

A kőkorszak általános jellemzése után, elősoroltatnak a kőeszközök, valamint a háztartásban vagy védelemre használtatnak; úgy szintén a csont- és agyagkészletek is. Röviden ismertetik — a mi vidékünkön eddig fel nem talált — cölöpépítészet, és a temetkezési emlékek, t. i. a kőkamrák és kőemlékek. Az egészet az e korszakra való visszapillantás fejezi be.

A nagyobb változatosságu bronzkori műveknél bebizonyítatik: vegytani bontásuknak nagy befolyása a műemlékek történeti és földleirási meghatározására, továbbá hogy ezen műemlékek hazánk területén készültek, és nem mind a kereskedés által kerültek lelhelyeikre; ezt követi az általános jellemzés.

Ezen kor eszközei leiratnak mint házi eszközök, ékítmények és fegyverek; és pedig a mint arany-, bronz-, üveg-, borostyánkő-, csont- vagy agyagból készültek. A vallási fejezet a bálványokra és temetkezésekre terjeszkedik, és ezt ismét a visszapillantás rekeszti be.

A vaskori műemlékek meghatározásában még sok nehézség fordul elő; egyáltalán itt is ugyanazon rend tartatik meg, melyet az előbbi korszakoknál a tárgyak felsorolásánál célszerűnek tartottam.

A római műemlékek tárgyalását ily csekély térre a mint a bizottmány által határozva volt, szorítani, nehéz feladat. Itt egyedül azokat említettem, melyek hazánkban gyakrabban előfordulnak. a rend, melyet előadásomban követtem, a római foglalásnak megfelelő, és az eddigi szokástól egészen eltérő.

A római vallumokat és castrumokat leirván, átmegyek a közlekedési eszközökre, t. i. az utakra, a mértföldmutatókra és hidakra; továbbá a vízvezetésekre, és a római építészet jellemzésére, mennyire a minálunk még itt ott előforduló alapoknál a falnemeket, a kőragaszt, téglákat, fűtőszervezetet lehet ismertető jelekül felhasználni. Ezt követik a római sirok és érmek, fogadványi oltárok és siremlékek, mint a római művészet nálunk legbővebben előkerülő emlékei. Végre egy rövid cikkben a hazai egyiptomi régiségek is érintetnek.

Ez a munka első részének rövid tárgyi ismertetése. De

mind evvel hiányosnak véltem törekvésemet, ha olyan függelék nem csatolok az első rész végére, mely az ásatásokra rövid gyakorlati utasítást és a leletek megőrzéséről néhány szót foglal. A buvárkodók számára összeállítottam az előttem ismert, e szakbarugó gyűjtemények jegyzékét; mellékeltem az őskeri irodalom vázlatát, hogy az olvasni szerető magának vagy egyáltalán a felhozott tárgyakról, vagy szorosabban véve a Magyarországot illető kiadványokról tudomást szerezhessen; végre nem csekély fáradsággal gyűjtém minden korszakra nézve, az eddig ismeretesebbé lett helyeket, idézvén azon munkákat, melyekben róluk említés tetik. Ezen munkámnak főcélja volt, hogy Magyarországról idővel egy teljes őskori térképet készíthessek.

Nem tartozik hozzám, hogy fáradozásomért az elismerést, a méltánylást igényeljem; a kritika ki fogja munkámnál jelezni a hiányokat, hogy azokat egy remélhető második kiadásnál elkerülhessem, vagy pótolhassam. Azt az egyet merem tiszta lelkiismerettel állítani, hogy semmi fáradságot nem kiméltem, semmi áldozatot nem sajnáltam, miszerint archaeológiánk előszeretetéhez képest, melynek terjesztése és felvirágzása napjaim legfőbb feladata, a lelkes magyar olvasó közönségnek oktatólag buzdító vezérfonallal kedveskedhessem. Az építészeti részt illetőleg röviden csak ezt mondhatom.

Mivel hazánk igen kevés ó-kereszttyén izlésű építménynyel bir, a munka második kötete csak általánosan érinti a bazilikát, s mindjárt át megy a román építészetre.

Nálunk az emlékezetszerű építészet csak XII. század vége felé kezdődik (III. Béla idejében); miért is ritkák itt az ó-római épületek is; ellenben bővelkedünk a XIII. század első felében emelt késő román izlésűekben. Ezek közül teljeségökben vannak tárgyalva a lébenyi és az ócsai templom, mint két külön iskolának képviselői.

Következik az egyes mellékreszek u. m. tornyok kápolnák, ol-tárok stb. leírása.

Más fejezetben szó van az építészeti szerkezetről, jelesen a boltozás fejlődéséről.

A következő fejezet tárgyalja azon fő arányokat, melyeket a magyar késő romanizmus alkalmaz; s végül:

leiratnak az építészeti részletek: oszlopok, pillérek, párkányzatok stb.

A részletek előadásában soroltatnak elő a tagozatoknak leggyakrabban előforduló növénydiszei is, s innen történik az átmenet.

a román tulajdonképi szobrászathoz, melynek jelesebb példáit a jáki és pécsi templom mutatja fel; mindkettejének pár másolata van adva fametszetben.

A román-korú festészete képviseli a veszprémi alsó, ugynevezett Gisela-kápolnának két apostola és salzburgi női kolostornak egyik falképe.

A csucs-ives építészetnek magyarázata kezdődik a francia székes egyházán; mert a csucs-ives styl Franciaország nagyobb templomain vette eredetét. Illusztrálják e magyarázatot az amiens-i székesegyháznak alapterve s belsejének távlati előadása, a rheimsi és kölni domok kereszt szelvényei és a kassai templomnak alaprajza.

A francia styl mellett, de attól sokban eltérőleg fejlődött a német építészet, mely Magyarországra elterjedvén itt három századon át csaknem kizárólag uralkodott.

Németországnak sajátos legrégebb templomát, a marburgit tehát szintén adni kellett; ezen és egyéb német templom előmintájára készült nálunk a „Kalausban“ másolt zágrábi, löcsei és sopronyi templom, s ily előmintákra utalnak kisebb falusi templomaink is, melyek a XIV. XV. században és a XVI-iknak első felében lettek emelve.

A tornyok, valamint a román építészetben nem, úgy a csucs-ivesben sem fejlődtek ki kellőleg Magyarországon, nevezetesen nem mérkőzhetnek a németekével, mert a torony-építészet épen szomszédainknál üli diadalát. Azonban fenmaradtak nálunk mégis igen nevezetes toronyszerű építmények t. i. szentségházak, jelesen a kassai, mely első rangu.

A magyar csucs-ives templomok benső felszerelése nem ritkán még a régi, eredeti. A felvidéken számosabb szárny oltárokkal találkozunk, nem gyérek a mesterségű faragásu, faszékek sem, vannak ide s tova régi keresztelő medencéink is, de hibázik a csucs-iveszőnoki szék.

A technikai szerkezetet illetőleg templomaink nem mérkőzhetnek a külföldiekkel; sokkal ritkább nálunk, mint amott, a faragott kő, sőt még legjelesebb templomainkban is, kevésbé feltűnő helyen: p. o. a tornyok bensejében többnyire csak kötöredéket látunk alkalmazva.

Az arányok sem nagyszerűek hazánkban, mit főképen annak kell tulajdonítanunk, hogy székesegyházaink csak nem mindnyája újabbkoru, és hogy a nagyobb csucs-ives templomoknak csak hárma maradt fenn; a pozsonyi, budai és kassai parochiális egyházak.

A csucs-íves styl részleteinek igen számos példáival találkozunk könyvünkben úgy, hogy ezekben a styl kezdetétől hanyatlásáig könnyen és világosan ismerhetjük meg, mi a chronologiai tájékozást a munka második részének fő célját nevezetesen segíti elő.

A szobrászat fejtegetése itt is csak rövid illusztrációjául több sirkőnek másolata szolgál.

Sokkal nevezetesebbek templomaink falképek tekintetében; mert mondhatni, hogy nálunk igen sok efféle festmény maradt fen. A Kalauz szepes-váralljai és lőcsei falképeket ad, azon kívül két ablak képet is, de ez utóbbi külföldi, mert ilyenrel itthon még eddig nem találkoztunk.

A csucs íves styl magyarázatát 146 fametszet illusztrálja, úgy hogy a Kalauznak II-ik részében a román rajzokkal együtt 250 kép található. A képek ezen rendkívüli bősége, csinja és választottsága legtöbbit tehet a középkor ismeretének és megkedveltetésének előmozdítására, mit annál inkább kell remélnünk, minél károsabban hatott eddig a régészeti és történeti tudományra ezen ismeretek csak nem teljes hiánya.

Tekintetes Akademia! Röviden adtam elő a „Műrégészeti Kalauz“ bő tartalmát; a kiállítás diszes, a képek csinosak és számosak, az árt t. i. 2 ft. o. értben lehetőleg csekélyre tettük, hogy a munka minél biztosabban és minél hamarább elkeljen. A terjesztést nem a könyvárusi uton*), — mely a visszavárandó és újabb munkák kiadására szánt tőkének egy harmadrészénél többet felemészt, és csak későn foly vissza a bizottmány pénztárába — véltük eszközözlendőnek, hanem a bizottmány nevében, melynek védszárnyai alatt e munka napvilágot látott, kérem a T. Akademiát, méltóztassék a „Kalauzt“ tekintélyes pártolása alá venni, és valamint a nagyméltóságu magyar kir. Helytartótanácsnak, úgy a magyar főtisztelendő püspöki karnak és más egyházi és iskolai főhatóságoknak is ajánlani, miszerint ezen munkát, melytől archaeologiai törekvéseink, tanulmányaink felkarolását, terjesztését, érvényesítését reméljük, hatásköri befolyásuk, nagylelkű példájuk által a megyei és városi hivatali karoknál, az oktató testületeknél, a lelkész-uraknál terjesztteni kegyeskedjenek.

A megrendelések eszközzésére mint az archaeologiai bizottmány előadója szívesen vállalkozom.

*) Kapható az „Új korszak“ szerkesztőségében. Józseftér, 4. sz. 3. emelet 17. sz. A régi német-színház épületben. A kir. főgimnaziumi igazgatóság irodájában és a m. nemzeti muzeum kapusánál.

Adja a jó ég, hogy ezen 1000 példány, melyet nyomatunk, minél előbb ugyanannyi régészeti kedvelő kezei közt forogván megkedveltessék, és egy új kiadásnak eszközzése még ezen év folyamán szükségessé legyen!

Pest, 1866. április 18-án.

Dr. Römer Florián,

az arch. bizottmány előadója
szerkesztője.

Előterjesztés,

melyet a sárospataki tanári kar új tanárok választása alkalmából a főt. egyházkerület folyó 1866. máj. 1. és több napjain Miskolcon tartott gyűlése elé nyújtott.

Még ki sem pótolhattuk a nagy hiányt, melyet néhai Bakó Dániel gyászos halála főiskolánkban okozott, már újra más veszteséget kellett feljegyeznünk gimnáziumunkra nézve néhai Tóth Miklós korán történt kimultával. A gimnáziumban ez uttál már csak hét rendes, egy ideiglenes és két segédtanár működik azon a téren, hová a főt. egyházkerület bölcs belátása szerint, a tudomány és kor követeléseinek engedve, tíz rendes tanárt állítani jónak látott, mint ez az 1862-ki kaposi gyűlés jegyzőkönyvéből kitetszik. Tanári kar meg van győződve a felől, hogy a főt. egyházkerület sajnosan érezvén a helyzet tarthatlan voltát, a legelső alkalommal betölteni igyekszik az üresen álló rendes tanári székeket. Épen ezen körülmény ösztönzi már tanári kart, hogy mintegy kiegészítőleg ohajtását nyilvánítsa a főt. egyházkerület előtt a bekövetkező választásra nézve. Ez okból a következőket van szerencséje előterjeszteni:

1. A gimnázium tudós iskola lévén, célja nem ez vagy ama tudomány tanítása, magában és magáért a gyakorlati élet szempontjából, hanem egyedül a tudományos szellem felköltése és fejlesztése oly célból, hogy a növendék az alapos és rendszeres gondolkodáshoz szokván, a gimnázium végeztével képes legyen a tudomány önálló és mélyebb buvárlatába ereszkedni és magasabb állásponton a bölcsészeti ismeretben kielégülést találni. A gimn. tantárgyak már egyenként és összesen egymásra hatva csak annyiban bírnak fontossággal, amennyiben ezen magas cél szolgálatában állanak. A gimn. tantárgyak közül pedig, akár az alaki tökélyt, akár a tartalom teljességét és szépségét tekintjük, egyik sem képes oly hathatósan előmozdítani a tudományos szellem fejlődését mint az ó kori nyelv és

irodalom, mely sok tekintetben főfő és mellőzhetlen mozzanatot képezvén keresztyén tudományosságunk és művészetünk fejlődésében, úgy nézhető, mint a tudomány egyetemes alapja. Ily szempontból kiindulva tanári kar egyik ohajtása az, hogy a főt. egyházkerület választása az üresen álló tanszékek betöltésénél oly egyénekre esnék, kik tanítói ügyességgel bírván, a görög és római népnek ne csak nyelvét értsék, hanem azoknak egész miveltiségétől és szellemétől is áthatva legyenek. Mi ismerjük a főt. egyházkerület nézeteit a gimnáziumra vonatkozólag, előttünk fekszik az 1861-ben életbe léptetett tanterv, melynek minden pontja kezeskedik arról, hogy a gymnázium a főt. egyházkerület éber gondoskodása alatt tudós színezetét folyvást megtartandja, azért hittel és bizalommal nézünk a küszöbön álló választás elé.

2. Főiskolánkban a gimnázium jelen szervezete szerint a miatt, hogy az algimnáziumban egy tanár, egész, még pedig tulnépes osztályt minden tárgyból tanít, az illető egyének, nem csak az, hogy kedvök és hajlamok szerint, a tudomány kárára egy szakmának nem élhetnek, hanem a nagy lelki és testi törődés közepette még egészségök gyengülését is hamarabb kénytelenek megérezni, mint azt a kor és természet rendes szellemi foglalkozás mellett magokkal hozzák. E sajnós körülményt akarta enyhíteni a főt. egyházkerület, midőn főiskolánkra nézve megállapított tantervben az algimnáziumi szigorú osztályrendszer megtartása mellett is szükségesnek látja, hogy a többi tudományok közül egészen kiváló szám- és természet-tudományok tanítására az algimnáziumba is egy szaktanár állíttassék. Ennek folytán addig is, míg a főt. egyházkerületnek ezen nem-es szándéka is kedvezőbb anyagi viszonyok beálltával az egyén és tudomány hasznára, valósulást nyerhetne, azon kérelemmel járunk a főt. egyházkerület elé: méltóztatnék érvényre emelni a kaposi 1862-ki gyűlés azon határozatát, mely szerint tanszékek üresedése alkalmával az idősebb tanároknak választási előny adatik az ujonnan alkalmazottak felett. Ezen határozat végrehajtása kiszabadítaná az algimnáziumi tanárt azon reménytelen és aggasztó helyzetből, miszerint hajlott kora dacára, egészsége rongálásával is egy népes osztály fárasztó gondját és kinzó nyögét kell hordoznia, holott ismereteit és tapasztalatait a felgimnáziumban jobban értékesíthetné. Mi bizva a főt. egyházkerület kegyességébe azt, hiszszük, hogy előterjesztett indokainkat méltó figyelmébe veendi és a legközelebbi alkalommal úgy fog intézkedni, hogy az idősebb tanárok kedvök és hajlamuk szerint válósthassanak a betöltendő tanszékek között.

3. A főt. egyházkerület, valahányszor új tanárok választása forog kérdésben, óvatos körülmétekintéssel és féltékeny gondoskodással szokott eljárni. Ezen körülmény okozhatta már, hogy a főt. egyházkerület a köziskolai szék teendői közt feljogosítja tanári kart, hogy új tanárok választása alkalmával ajánlólag lépjen fel. Valóban tanári karra nézve nem is lehet közönyös dolog azontisztársak választása, kikvele együtt, egy testületben a tudomány terjesztésére és az erkölcsök nemesítésére lesznek hivatva. Mi is azért érezve és osztva a főt. egyházkerület alkalmi gondjait és használva törvénybe irt jogunkat, állásunkból folyó kötelességünknek ismerjük a bekövetkező választásnál véleményünket nyilvánítani a főt. egyházkerület előtt a személyeket illetőleg is. Ennél fogva, minthogy a nagytt. egyházkerületi küldöttség Tarnóczy Tivadar ideiglenes tanárra nézve már megtette méltányló fölterjesztését, még a következő egyéneket mutatjuk be ajánlásunkkal a főt. egyházkerületi gyűlésnek: Szinyei Endrét, Halmi Gyulát és Szivos Mihályt.

Ezen egyéneket sokkal jobb oldalról ismérjük, mintsem hogy legkevésbbé is aggódnánk kezökre bizni a tanítás és tudomány ügyét. Erről meggyösz bennünket iskolai multjok, melyet szemünk előtt töltöttek el, erről biztosít a munkássági kör, melyben jelenleg szép eredménynyel foglalkoznak.

---

*) Ezen előterjesztés a sárospataki gimnáziumi tanári testület kebeléből került a köziskolai szék asztalára, honnan az a jelenlegi tanárválasztás alkalmából a főtiszteletű egyházkerületi gyűlés elé nyújtott. A május elsején s több következő napjain tartott gyűlés jegyzőkönyve nines ugyan még kezeink között, de azért hiteles forrás után irhatjuk, hogy a főtiszteletű egyházkerület ha nem egészben is, de legalább némileg tekintettel volt a tanári kar előterjesztésére, amennyiben ennek ajánlottai közül választotta meg a 2-ik osztályba Szivos Mihályt, ki jelenleg a miskolci gimnáziumban mint mennyiség és természettan tanára működik. Ha jól tudjuk, az ajánlottak közül egyik iránt sem volt oly méltányló az elismerés, mint Szinyei Endre iránt, ki jelenleg Pesten a gr Bethlen családnál nevelösködvén, már negyedik éve hallgatja az ottani egyetemen a bölcészeti tudományokat, és különösen az ó-kori nyelvekben szerzett magának kitűnő jártasságot. Ugy vagyunk értesülve, hogy Szinyei Endrének jegyzőkönyvileg adatik tudtára, miszerint legközelebbi alkalommal

Baden.

Az egyház és iskolának egymáshoz viszonya.

Nagy fontosságu s egyetemes érdekeltséget keltő harc támadt az egyháznak az iskolához való viszonyát illetőleg a kath. klerus részéről.

„Denschrift des kath. Curatklerus in Baden, die Reform des Volksschulwesens betreffend“ című irat jelent meg nem régiben, mely az iskolai főtanács igazgatójának tétéleit nyugodt és átható vizsgálódás tárgyaul tűzvé, a következő tiz alapigazság kifejtését hozza eredményül:

1. Az államnak teljességgel nincs kizárólagos jogigénye az iskolákra nézve; sőt inkább az állam mellett, az egyház, a községek és családok tartandók e részben jogosultaknak.

2. Az iskolák okvetlenül kell, hogy felekezeti jellemöket megtartsák.

3. Az e célra szentelt vagyoni alap a hitfelekezet sajátja lévén, annak jogviszonyai, kormányzása és hova fordítása csakis az illető hitfelekezet, azaz az egyh. előljáróság, mint annak képviselőjének jogköréhez tartozhatik. Ebből folyólag

4. Mindegyik hitfelekezetnek, az ő saját egyh. előljárói által képviseltetve, az iskolák vezetésére kellő befolyással birnia szükséges; ez után befoglalja az iskola ügynek szintugy alapszervezését, mint további ügykezelését. Az egyh. hatóság illetékességi körébe tartozik — e szerint a nevelés ügyében — a tanítók szakképzése, megvizsgálása, fegyelmezése és kinevezése, közelebbről a tanterv

jeles képzettsége és ritka szakismerete iránti tekintetből az akadémiába fog megválasztatni. Igen szép elismerés, és épen azért csodálkozni lehet, hogy az annyira kiemelt egyént most nem választották el a gimnáziumba. Mi azt hisszük, hogy így biztosabban megtarthatuk volna őt az ígért fényes jövőnek is.

Mi magunk részéről, megvalljuk, legnagyobb érdekeltséggel viseltettünk a tanári előterjesztés második pontja iránt, hol azon ohajtás nyilvánítatik, hogy az idősebb tanároknak választási előny adatnék az ujonnan alkalmazottak felett. Ezen ohajtás most sem ment teljesezésbe. Sajnálunk lehet, hogy a kaposi gyűlés határozata csak irott áldás maradt az illetőkre nézve, és sem 186²/₃-ban, sem most életbe nem léptetett. A jelenlegi betöltés ellen az egyént s annak tudományos képzettségét illetőleg ugyan nincs kifogásunk, de ismét egy elv esett el, a mi már mélyebben hat, és mély fájdalmat okozott.

megállapítása, iskolai könyvek, vallási tanórák számának meghatározása, népiskolák berendezése, azokra vonatkozó intézkedések tétéle, iskola látogatások és vizsgálatok.

5. Az iskolai hatóságoknak tisztán hitfelekezetieknek kell lenniök.

6. Ehez képest a nagyhercegségi isk. főtanács vagy különvált hitfelekezeti isk. hatóságok által helyettesítendő, vagy egészen más-ként szervezendő volna oly módon, hogy a felekezetiség jogai s ér-dekei célszerűen biztosítva lennének. Az egyház valamint az alsó, ugy a közép- és felsőbb isk. hatósági körökben is illető s arra hiva-tott tagjai által kell, hogy képviseltessék.

7. A helyi isk. hatóságnak illetékes s hivatott elnöke a hely-beli pap; szintugy a kerületbeli papi elnökök is meghagyandók a közép-tanodai hatóság elnökségi tisztében.

8. A népiskolák eddigi tantárgyai sem számuk, sem terjedel-mök tekintetében nem növelendők; de igen is arra kell törekedni, hogy az egyes tantárgyakban a népiskolák elébe eddigelé kitűzve volt cél biztosabban eléressék.

A vallástanítás nemcsak általában kötelezőnek, de minden többi tantárgyakat átható legfontosabbnak kell hogy tartassék.

A vallási tanórák számának meghatározása az egyh. és isk. hatóságok köz egyetértése szerint történendő.

9. Mindegyik egyháznak joga van az egyh. tanodákat egyh. felügyelet és vezetés alatt állítani.

10. Az egyházi, harangozó és orgonista hivatalaik a tanítói hivataltól elkülönözendők, s mindezek betöltési gondja az egyháza-kat illeti.

Végül kinyilatkoztatjuk, miszerint:

Ha az egyháznak a népiskolák irányában támasztott ily alapos igényei figyelemre nem méltathatnának, kényszerítve leendünk a lelkiösméret és meggyőződési szabadság elvének alapján teljes tan-szabadságot kívánni és kívánni azt, hogy a kath. birtokalap egyh. iskolák alapítására és fentartására fordíttassék, egyszersmind pap-jainkat eltiltani attól, hogy a nem hitfelekezeti s egyh. befolyás alul kivett iskolák vezetésében részt vegyenek. A mi pedig még ennél is feltűnőbb itten, az egy, országszerte kiosztott s elterjesztett „Óva intés bizonyos fenyegető veszélytől, egy régebben volt tan-férfitől“ (melyről azt hiszik, hogy Stolz Alban műve). Ez már az illem korlátain tulrontva, hallatlan személyeskedések s gyanusítá-sokkal támad az isk. főtanács elnöke Knies ellen (kitől származik

a sérelmes Schulreform), s leplezetlen barbar őszinteséggel hivatkozik a néptömeg szenvedélyére.

Célja tisztán kivehető, s ez a papság feltétlen uralma az iskolában. Azonban némely helyein oly sivár kitörésekre fajul, hogy szükségkép ellenhatást idéz fel. Például felidézhetem azt, hogy a röpirat azon magasabb kívánalmak ellenében, miket Knies a jelenkori tanítók és tanodák irányában felállít, mint tekintélyre hivatkozik Menzel W. szavaira, ki ez érdemben így nyilatkozott: „A népiskolai tanítást — csekély díjért — teljesítheti oly ember is, kinek azon kívül más életmódja van. A tanító ne legyen és nem is lehet több, mint a közönséges földmives (Bauer)“; sőt állítá, hogy a tanítóképezdében növelt tanítók kétségkívül átokká leendenek a földnépén!...

Épen most jelenik meg Oroszországban „a nép javára fenálló képzőintézetek célszerűbb rendezésének tervjavaslata az orosz minisztériumtól“, melynek mindjárt bevezetésében ez mondatik: „a nép felvilágosultsága az államok létének főtámasza, jólétök alapforrása; ennélfogva kell, hogy az állam tagjai egyénenkint nem és rangbeli különbség nélkül élvezzék a felvilágosodás tagadhatlan előnyeit.“

A népiskolai tanítás célja, a tervezet 13. §-ában így van kijelölve: erkölcsi és szellemi képzettséget terjesztetni a nép közt oly mérvben, hogy mindenki jogainak öntudatára ébredjen, s kötelességeit azok igaz okainak ismeretével örömet teljesíteni kész legyen. Ez okból a tanítói rend minél nagyobb tisztességre emelendő, — ezek képzésére 4 és fél éves tanfolyamú szakbeli intézetek állítandók; a néptanító, hivatalba léptétől kezdve a fejadó, ujoncozási kötelezettség s egyéb nyilvános, akár pénzbeli akár terményekben szolgáltatandó fizetések terhe alul mentesítendő, s a kitünőbbek nyilvános megtiszteltetés sőt pénzjutalmak által is méltánylandók. Papoknak, mint olyanoknak, az iskolai ügyekhez semmi közük; a tanítók vallásban oktatást nem adnak, ezt a papok külön fizetésért teljesítsék. Ez történik Oroszországban; a bádeni kath. klerus pedig oly tanítókat ajánl, kik nem többek a köznép bármelyikénél s hivataluk mellett még más életmódot is folytathatnak. Oroszország felvilágosodást kíván mindenki részére; a bádeni klérus pedig fél-, vagy tán még örömeőbb egész homályt.

Azonban a nép emberei felvették a kesztyűt; a szabadelmű sajtó teljes erőből működik; titkos tanácsos Bluntschi ur a „Südd. Wochenblatt“-ban az egykori philippikákhoz méltó cikkeket közöl;

országszerte gyűlések tartatnak, melyeken az iskolai reform iránt nyílt őszinteséggel adott felvilágosítást nyer a nép. A tartomány tanítói egyletének bizottmánya felhívást intéz minden tanítóhoz, hogy jöjjenek össze szabad gyűlésekre, értekezzenek a tárgyról s őszinte igazságszeretettel bátran nyilatkozzanak az ellenzék izgatásai felől; régóta — így szólnak — szoktatott már a tanítói rend a síri hallgatósághoz, a kitűrő szenvedéshez, itt az idő, hogy felszólaljon; nem sokára összeül az országgyűlés s tanácskozásainak fő tárgya az iskolai reform lesz. Ily harc lángja gyuladt ki Bádenben s izgatja most a kedélyeket.

Nem könnyű lesz ebben a győzelem, igen terhes a viadal, mert a klerus jól szervezett erővel s hatalmas védeszközzel rendelkezik, de a nép általában az állam részén van, ez pedig jogáról nem fog lemondani.

Sérelmi kiáltvány, kérelem és ünnepélyes óvástétel!

A mélységből kiáltunk ti hozzátok urak! Halljátok meg a mi szózatunkat! Ti, kik még gyermekkorotok óta a lelkiismereti szabadság, a szabad vallásgyakorlat értelmébe, elveibe beavatva, jelenleg egyházaitok körében, távol minden kül befolyástól, nyomástól, pressiótól, zavartalan nyugalomban élvezitek a szabad vallásgyakorlatnak, szívetekre, lelketekre jótékonyan kiható malasztteljes áldásait. Ti, kik az elnyomtatásnak, az üldözésnek, a lelkiismeretet szellemi bilincsbe erőszakoló patentális — sötét emlékü korszaknak minden kinjait férfiakhoz, honfiakhoz, keresztyénekhez illő türelemmel, kitartással és a gondviselésbe helyezett rendületlen bizalommal átéltetek, el nem csábítva semmi fény és ígéretek által; meg nem törve annyi sok csapások, jognélkülözések és veszteségek közepette; és a kiknek kitartását, rendületlenségét, Istenbe helyezett reményét csakugyan az igazságos ég meghallgatta, fáradaimait, szenvedéseit megjutalmazta; mert igazságos ügyöket érdemlett diadalra juttatta.

Halljátok, oh halljátok meg a külföld egy szellemi, erkölcsi vészek fergetegeitől háborgatott pontján, már több hónapok során át kinlódó, lelke legdrágább kincsétől, vallása legdrágább kincsétől, vallása szabad gyakorlataától, hallatlan önkény által megfosztott magy. ev. reform. közönségnek sérelmi sohajait.

Különböző ármányoknak: nevezetesen az irigység daemonától izgatott, s a controleriát semmiben tünni nem akaró Starostnak; (ki közbevetve a szegény osztr. alattvalók zsebeinek kiürítésében páratlan mester; és nem tűrhet oly egyéniséget a hely színén, mely a zaklatott, megcsalatott, szegény, de becsületes magyarok mellett nála szót emelhet), valamint a kereszt. hitnek, a felebaráti szeretetet tárgyazó parancsát gyakorlatilag pellengérré állító Kós Ferenc bukaresti papi nevet nem érdemlő ref. papnak, Czelder Márton buzgó s érdekekben dus lelkészünk ellen összetett erővel, s habár külön uton t. i. az erdélyi reform. Consistoriumhoz és a cs. osztr. kormányzósághoz juttatott, de ugyanazon egy célra a Cz. Márton ur megbuktatására irányzott módon és eszközök által, u. m. hamis rágalmak, légből, vagy Cz. ur személyes elleneinek ajkáról kapott ráfogások és alaptalan vádak eszközével, azon sajnos és semmiképen ki nem gyógyítható bajba estünk, s kénytelenítettünk már több hónap óta sinyleni, hogy szeretve tisztelt Cz. lelkészünktől megfosztva, Kós Ferenc és a ploesti cs. oszt. Stárost által, akaratumk ellen, s nyilvános ünnepélyes óvástételünk dacára Vince Dani pataki diákot vagyunk kénytelenek a papi lakban s imaházban szemlélni, ki a kollégiumi padokról rátapadt port még le sem rázta vállairól, s már is papi parádében akar tündöklenni, a hivek lelki botrányára s az idegen vallásfelekezetűek gunyos hahotájára.

Miután t. Czelder felejthetetlen lelkészünk egy alkalommal innen Galacra távozott, hogy ottan az iskola és egyház ügyeit rendbe hozza, egy szép napnak reggelén arra viradtunk fel, hogy Kós Ferenc ur Bukarestből tanquam Deus ex machina köztünk termett, magával vonszolta Vince Dani diákot is, ki innen egyszer már, diákosan mondva, ki ergóztatott, s ki Oláhországot bebarangolta a nélkül, hogy egy állomást nyerhetett volna magának. Kós ur a cs. osztr. Stárostot, ki Cz. urnak engesztelhetlen személyes ellene, segítségül kérte fel, és az asszisztencia — természetesen két kézzel adatott meg. Ők hárman a papi lakba mentek; annak ajtaját, valamint a papi lakban létező és zárral ellátott minden tárgyat, lakatostól hozatott kulcsokkal felnyitották; mindent átvizsgáltak, összevissza hánytak; Cz. ur irományait átolvasták. A miket maguk számára meg nem tartottak, azokat újból lepecsételték. A ploesti ev. ref. egyházmegye gondnokát bezárási fenyegetéssel, erőszakkal kényszerítették, hogy a megye és eklézsia pecsétjét, valamint minden nála levő irományokat, pénzt vagy pénzről szóló nyugtatványokat, kötelezvényeket és váltókat adjon át. A közönség minden tagjait felszólíták, illetőleg

rájok parancsoltak, hogy a papi lakban jelenjenek meg. Ezek azonban, (kivéve öt Cz. ur iránt ismeretes régi ellenszenvvel viseltető egyént) vonakodtak megjelenni; minden fenyegetés dacára kimaradtak; lelkök mély és sajgó fájdalmára tapasztalván azt, a mit a zsoldárok koronás szerzője, egykori méltó elkeseredésében, s Ploestre tökéletesen alkalmazható, mert a betű értelmében ráillő beteljesedett igazsággal im e szavakba foglalt:

„Öröködbe uram pogányok jöttek“ sat.

Ezen öt tagból Kós ur és a cs. Stárost restauráltak, de nem more patrio, hanem az egyetemes egyházmegye akarata nélkül és ellen. A reform. egyház törvényei szerint választott hivatalnokokat lecsapottaknak nyilvánították, s helyükbe a megjelenteket igtatták. Megtiltották üzenet által a megye tagjainak a gyűlésezést, az öszszejövetelt.

Mi jelenleg azon sorsra vagyunk kárhozattva, hogy ha egy vagy más beteges társunkat akarjuk is meglátogatni, már fenyegetések zápora rohan meg minket, miután a rossz akarat a legigénytelenebb, pongyolább, ártatlanabb beszélgetésünkre is a politizálás, bujtogatás mázát keni; csak hogy ürügyöt nyerhessen összejövetelünket megakadályozni. Ellenben Vince Daninak és konzorteseinek teljes kényelmes szabadságukban áll minden percben összegyűlni; ellenünk és Cz ur. ellen ármánykodni sat.

Mi még a piacon a kenyér- vagy husvásárlásnál sem merünk beszélgetni, rögtön kikiáltnak V. D. et Comp. bujtogatóinak, a cs. oszt. Stárost ur pedig nem késik bennünket irántunk viseltető gráciájának túláradozó forrásából kenyér és hus helyett ilyenén cimek és szende szívélyes ígéret-csemegékkal előzőlni:

„Lump, Schuft, wie dein Freund Cz., ich werde dich in Ketten über die Grenzen schicken.“

Ellenben Vince Dani minden nap besöpör a rá nem illő reverendával 10—15 utcát; a legutolsó tegnap érkezett proletáriussal is fraternizál, vótumokat mendikál; ama lakosoknak dél és vacsora ideje között bók- és bonjourokkal prezentál, minthogy neki a visita csinálás idejének meghatározásában, különös és szerencsés praesagi-uma vagyon; mintha csak gyomrából kopogtatna ki az óra, mely a defileek tételében biztos delejtől szolgál.

De mirevaló sok szóban részletezni azon sajnós és a protestáns egyházaknak, magoknak a patentálisoknak történetében is hallatlan helyzetet, melyben mi plóesti ev. reform. magyarok szenvedünk?!

Mi, az egyetemes prot. magy. egyház egyes tagjainak úgy, mint testületeinek, egyszerű tagjainak, mint hivatalnokainak szives figyelmébe részvétébe fektetett, teljes reménnyel és bizalommal; szívünknek, lelkünknek minden érzelmét, sohaját, keservét, sérelmét, ohaját a következő rövid pontokba foglaljuk:

1. Mindenekelőtt ünnepélyeseu tiltakozunk azon semmi törvénnel nem igazolható, a 19-ik század szellemét kigunyoló, egyházmegyénk legsarkalatosabb, leglényegesebb elvét és jogát lábbal tipró, valóságos vandalizmusnak mondható eljárás ellen, melyet Kós Ferenc ur, a cs. osztrák Stárost urnak hatalmas aegise vagy is inkább minket fenyegető, morgadalmas handabandájának asszistenciájával mi nálunk elkövetett. — A történetre, a valódi emberi keblekből még ki nem halt igazságszeretetre, minden becsületes protestánsnak, vallási elvből, ösztönszerű következetességgel folyó rokonszenvére hivatkozva, felkérjük mindnyájokat, kiket az ég anyagi tehetséggel áldott meg: vegyenek fáradságot magoknak, jőjenek ide, vizsgálják meg helyzetünket, miután mi előlünk nemcsak a hivatalos feljelentésnek, de minden rendes és biztos közeledésnek utja el van zárva. A mi levelek jöttek és jönnek akár a Czelder ur számára, akár a mi számunkra osztr. posta útján, azokat a cs. osztr. Stárost, ki egyszersmind az oszt. posta expeditora, és a ki itt egy monstrum ingens, horrendum, terribile; Deus minor. gent. mivel őt itt egy magyar sem meri a „nagyaságos ur“ címen alul nevezni; tehát ezen nagyságos ur minden ide jövő vagy innen távozó levelet feltör kénye, kedve szerint, nem csak; de azt ki is merné mondani az emberek elrettentésére.

2. Mi, plóesti ev. reform. magyarok halálig ragaszkodunk a mi jó, buzgó, érdemes lelkészünkhöz Cz. urhoz, és őtet ohajtjuk, kívánjuk, várva várjuk, de sőt egyszersmind követeljük is vissza. Hogyha — a mitől bennünket a jóságos ég őrizzen — vagy a halál, vagy egyéb körülmény megakadályoztatná az ő idejövetelét: azon esetre feltartjuk magunknak, a minden ref. egyházmegyével vele született, sajátos, elévülhetetlen, elnyomható, de meg nem semmisíthető papválasztási jogot. Vince Danit pedig soha de soha, papunknak el nem ismerjük, el nem fogadjuk.

3. Értésünkre esett, hogy Kós Ferenc ur itt mi felettünk a mi tudtunk nélkül s akaratum ellen supremaciális usurpációt akar gyakorolni. Mi ez ellen ünnepélyesen tiltakozunk. Valamint az erdélyi reform. püspök, főt. Bodola urnak rólunk nélkülünk tett rendelkezései ellen.

4. Elnyomatott, sérelmes, igazságos ügyünket minden lelkiismeretes protestánsnak, illetőleg minden becsületes honfitársunknak figyelmébe, pártfogásába ajánljuk.

Plóest, ápril 20. 1866.

A plóesti egyházmegyének ostromállapot alatt nyögő tagjai:

Balog Ferenc, gondnok.	Velesnyi Mihály presbiter.
Lőrinczy Sándor, gyáros.	András István.
Tóth János, egyházi tag, presb.	Csiszér Lajos.
Hajdú András, pénztárnok.	Péter Horváth.
Németi György, presb.	Baksai Ferenc.
Győrfi József, presb.	Pap István.
Lang János, presb.	Sikos Károly.
Vásárhelyi Sándor, presb.	Petrovai István.
Nagy Péter presb.	Szabó András.
Szücs István.	Daraci Sándor presbiter.
Nagy Péter.	Fazekas János.
Kovács Károly.	Tarcsi József.

1241. A plóesti ref. szabad magyar egyház összes előljárói és közrendű tagjainak ezen fensőbb helyre juttatás végett küldött sérelmét, noha egyes kitételeire nézve nem találom illemesnek: miután az irmodor az írótól függ, és csak mellékes a főtisztelendő szuperintendenciákkal egész terjedelmében közölni illő és méltányosnak találta.

Galatz, ápril 27. 1866.

Czelder Márton,

első magyar misszionár, a misszió vezetője, s a dunafejedelemségi elszórt egyházak lekipásztora.

A tiszáninneni főt. szuperintendenciának, a több főt. szuperintendenciákkal való közlés végett alázatos tisztelettel.

Bizonyítvány és kérelem.

Alulírttat a folyó évi márc. 10-kén felszólította t. c. Czelder Márton ur, hogy miután ő Galatzon, ugy a lelkészeti teendőkhalmaz, mint a galatzi iskola vezetése által meg van akadályoztatva:

egy hamar Plóestre mehetni, s ott mint lelkész és iskolaigazgató működni, alulírt vállalja magára kevés időre a plóesti egyház és iskola vezetését.

Alulírt meg is jelent Plóesten, t. c. Barna Mihály urnak — a galatzi ev. ref. egyház gondnokának, kit a galatzi egyházmegye és t. c. Czelder ur teljhatalommal ellátott — társaságában. De a mit Plóesten tapasztalnia, hiteles tanuk — ugyyszólva: két-három — Cz. ur iránt régi ellenszenvvel viseltető egyén kivételével az összes plóesti ev. ref. hivek egyhangú előadásából hallania kellett, az az ev. ref. egyházak történetében hallatlan és oly sértő, oly botránykoztató tény, melyet eltérni a felsőbb ev. ref. hatóságoknak megbocsáthatlan bűn volna.

Im álljon itt majdnem szóról szóra hű leírása az ev. reformátusok alapelveit és törvényeit lábbal tipró eseménynek.

Miután Cz. ur Plóestről eltávozott, a moldvai missziók helyeztetét egy rövid körútban szemlére venni, s Galatzon a pap és tanító nélkül maradt egyházat és iskolát szabályozni: kevés idő multával t. Kós Ferenc bukaresti ev. ref. lelkész ur — a már egyszer Plóestről hivatali tétlensége, lustasága, kóricálása, fegyelmetlensége, érdeme, szokás és pénzügyi körülmény felett — Cz. ur által eltávolított Vince Dani társaságában megjelent Plóesten, s az ottani cs. kir. oszt. Stárost urat is magához véve, a papi ház és imaház udvarára ment. Az egyházmegye törvényesen választott hivatalnokait oda parancsolta, s a Stárost urral együtt a gondnokot, ennek saját szájjvallomása szerint kényszerítette, hogy a nála levő kulcsokat, az ajtók és egyébbb zárral ellátott butorzathoz adja át.

A gondnok még a többi indokok között olyasmit is hallva, hogy az ellenszegülőket be akarják záratni, kénytelen volt a kulcsokat átadni.

T. Kós F. és a cs. Stárost ur összeparancsolták ugyan az egyház minden tagjait, de melyekből azonban csak négy vagy öt jelent meg.

Ezután restauráltak.

A törvényszerű hivatalnokokat hivatalnélkülieknek nyilvánították; a törvényszerű gondnoktól holmi nála levő s az egyház tulajdonát tevő utalványokat és váltókat elvettek; a megjelent négy egyént hivattalal ruházták fel; összevissza kutattak, kerestek, hanytak vetettek mindent; a mit tetszett — különösen az iratokból, magokhoz vettek mindent, s kettős pecséttel, t. i. a cs. Stárostéval és

a törvényszerű gondnoktól kieroszakolt egyházmegyeivel lepecsételték.

Továbbá egy írást készítettek, s körözni kezdték; és mindenkit minden kitelhető módon rábeszélni igyekeztek az irat alájegyzésére, melynek tartalma oda ment ki, hogy a plóesti hivek Vince Danit elismerik és elfogadják lelkészöknék. Ezt azonban a plóestiek becsületére legyen mondva, senki alá nem írta, kivéve azon néhány egyént, kiket Kós F. és a Stárost ur hivatalnokokká creáltak.

Alulírtnak és megbizott társának Barnának a plóestiek egyhangulag és ismételve kijelentették, hogy ők halálíig ragaszkodnak Cz. urhoz, mint egyházuk alapítójához, s több éven át lelkes és érdemekben dus papjokhoz. S még azon esetre is, ha Cz. urat valami véletlen megakadályoztatná lelkészi működésében Plóesten, ők Vince Danit, kit törvénytelen erőszak helyezett be nyilvános tiltakozásuk dacára Plóestre, lelkészöknék el nem ismerendik, el nem fogadják. S azon esetre is feltartják magoknak az ev. ref. vallás és egyház sarkalatos elveiben gyökeredző, szabad választási jogukat.

Mindamellet is Vince D. Plóesten ül és uralkodik, habár az imaházba szolgálatán négy családon kívül senki meg nem jelenik. Egyébiránt a hiveknek a gyülesezés szorosan el van tiltva. Alulírt ottléttében többektől látogattatva meg, kik sérelmököt s panaszaitkat illető helyeni tudomásra juttatás végett előadták — nem csekély handabandának volt kitéve, Vince D. és a cs. Stárost részéről, kik minden uton akadályozni akarják, hogy a plóestiek a történeteket, a tények jelen állását, s illetékes felsőbb hatóságoknálí feljelentését valamint az erre jogosan várható, igazságos ítélethozatalt megvalósíthassák. Egy szóval: a mi Plóesten történt és történik, az a középkorból átcsempészett, gyakorlati satyrája egy szabad ev. reform. egyház alapjogának; lábbal tiprása azon szabadságnak, mely még egy legutolsó falunak is — hivatalnokai választásában — mindenkitől tisztelt ősi joga, meghazudtolása és káromlása azon szentséges elvnek, melyet az egyetemes reformáció századokon át, annyi sok szenvedés, anyagi veszteség és véráldozat közepette utolsó erőmegfeszítéssel védett s tartott fenn magának. S mind ez egy evang. református Kós F. ur intézkedése, vagy legalább fő-fő tényezője következtében.

Ily anyagyilkosi bűn hallatlan a maga nemében. Egy reform. — nem világi, de egyházi egyén — arra vetemedjék, hogy egy

vérig üldözött s illetéktelen hatalom által elerőszakolt paptárs helyét az egyházmegyék őstiszteletű, szabad választási jogot megsemmítő törvényteleniséggel; s egy kül asszisztenciának, az egyházi ügyekben semmi jog által nem indokolható befolyása alatt — egy hivatalan, el nem fogadott, visszautasított, éretlen és érdemetlen ifjonccal töltse be; egyedül a „sic volo, sic jubeo“-ra támaszkodva, ez égbekiáltó, gyakorlati kigunyolása a szabad ev. ref. egyház és papjairóli fogalomnak.

Midőn én a plóesti hiveknek az ev. egyházak autonómiájáról, később az előttök is, inkább híróknél fogva ominozus patentális egyházakról beszéltem, s ezen patentális egyházak szervezését s kormányzási rendszerét velők megismerttettem, majd mindnyájan így kiáltottak fel:

„Uram! Egy patentális egyház helyzete a mi állapotunkkal összehasonlítva, még menyország.“ „Nekünk még ketten—hármán sem szabad összetalálkoznunk és beszélgetnünk, rögtön ránk riad a cs. Stárost ur, vagy Vince D., hogy mi bujtogatni akarunk, s bezárással fenyegetnek.“

Ezen lelkiismeretes bizonyítványunkat, melyet szóról szóra készek vagyunk t. Kós, úgy a Stárost urral, valamint az egész világgal szembe ismételni: azon kérelemmel várjuk be, méltóztassanak illető magasabb helyen a moldva-oláhországi evang. reform. missziókat a t. Kós Ferenc ur és a cs. kir. osztr. Stárost urnak nem kért és nem kívánatos tutorságától megszabadítani; hahogy ezen részint alig életre kapott, részint még embryóban mutatkozó evang. reformált egyházakat, a szomorú emlékü patentális egyházaknál tiszszerte sajnósb helyzetre nem akarják kárhoztatni. —

Galatzon, márc. 31. 1866.

Bardocz János,

a moldva-oláhországi ev. reform.
missziók lelkész-titoknoka.

Barna Mihály,

a galatzi egyház gondnoka.

Nro. 39. 1866.

Másolat.

Plóesti pap t. Czelder Márton urnak!

Miután a t. ur magát függetlenné kívánta tenni minden egyházi felsőbbbségtől és tetteleg azzá is tette, egy ilyen független papot pedig sem a méltóságos egyház fő-tanács, sem én, püspöki hivatalomból kifolyólag el nem ismerhetünk. Ezért a mlgos egyház fő-tanács mult évi november 26-rul az osztr. cs. k. ügynökséghez tett átiratában azt nyilvánította, hogy t. urról a maga további pártfogását levette.

És mivel egy ilyen papot az erdélyi püspökség is a maga kebelében nem tarthat kanonaink értelmében, a t. urat papi hivatala további folytatásától ezennel felfüggesztem nemcsak a plóesti egyházban, hanem egész Oláhhonban, hol eddig misszionáriusi köteleességét folytatta és egy a kolozsvári egyházban tartandó részletes zsinatra megidéztem, hol a t. ur ellen megindítandó közkereset kanonaink értelmében kifolyhasson, melyről a mai naptól mind az osztr. cs. kir. ügynökséget mind az Oláhhon refolmált egyházakat értesítettem.

Kolozsvárt, január 12. 1866.

Bodola Sámuel,

erd. ref. püspök.

Az erdélyi püspök hivatalos irata Czelder Mártonhoz.

Másolat.

Kelte : Püspöki sz. 39. január 12. 1866.

Püspöki pecsét.

Melynek erejénél fogva plóesti református pap t. Czelder Márton idéztetik az erdélyi kolozsvári egyház részletes zsinata előtt megjelenni az idéztetés napjátul számítandó harminc napok alatt az ellene megindítandó közkeresetben maga védelmére.

Bodola Sámuel, mpr.

erd. ref. püspök.

40. sz. 1866.

Másolat.

A plóesti és oláhországi több reformált egyházaknak!

T. Czelder Márton ur, jelenleg a plóesti egyház papja oláhoni reformált egyházaink előtt eléggé ösmeretes magaviseletével, jelesen azon eszélytelen lépésével, miszerint semmi függést nem akar az egyházi felsőségtől elősmerni, hanem mint független pap, független egyházban akarja a rendet, a békét megzavarni, ez által azt érdemelte hogy én őtet papi hivatala tovább folytatásából felfüggesztem, a mit mai napon meg is tettem, tudtára adván ezt mind neki, mind a cs. k. osztr. ügynökségnek. Ezen felfüggesztésnél fogva megszűnik Czelder Mártonnak minden missionáriusi működése.

Mit is azzal a hozzátétellel akarok tudatni a plóesti egyházzal, hogy az üresen maradott papi állomás betöltéséről gondoskodják, valamint a többi egyházakkal, hogy Czelder Mártonnak semmi befolyást az egyházakba meg ne engedjenek.

Kolozsvárt, január 12. 1866.

Bodola Sámuel, mpr.
erdélyi ref. püspök.

**Inclytæ Academiae Sarospatakinae atque
Venerandis Ecclesiarum Reformatarum
Hungariae cis Tibiscum Praesulibus**

S.

Senatus Ecclesiasticus Turicensis.

Gratissimae nobis literae fuerunt, quas Vos, Fratres Venerabiles, Sárospatakini d. XXIV mentis Februarii hujus anni ad nos dedistis. Ac primum nos quoque pia illorum temporum recordatio delectat, quibus jugum pontificium excutiendum, religionis libertas recuperanda, doctrina evangelica male sanis scholasticis inventis deturpata ad limpidissimum scripturae sacrae fontem revocanda, vita denique ipsa prodigiosis superstitionibus eximenda et fide illa salvifica, quam divus Paulus identidem inculcavit, instruenda erat.

Nos vero in summis Dei O. M. beneficiis numeramus, quod in majoribus nostris Zwinglium et Bullingerum prodire jusserit, qui in sacris emendandis duces et quasi antesignani evaderent. Neque illud omittendum, quod, cum reformata sacra non angustis nostrae patriae finibus continerentur, sed latius latiusque in exterarum quoque terras propagarentur, Hungari in prima acie steterunt, qui reformatam fidem sincere amplexi acerrime eam propugnabant. Quod cum alias, tum eo intellectum est, quod Confessionem Helveticam, quam Bullingerus noster conscripserat, vixdum promulgatam majores Vestri in synodo Debrecini habita consensu suo comprobarent.

Et miserrima tum erant tempora. Nostra enim fides, cum puahaeretica scilicet misere oppugnaretur, immo majores nostri aqua et igni interdicendi esse viderentur, Bullingerus officio suo egregie functus non scholasticis argutiis usus est, sed fidem nostram simpliciter et aperta ratione exposuit, quae ad multorum captum esset, eamque ita scripturae sacrae auctoritate firmavit, ut quam male infestaremur, intelligi facile posset. Non est igitur mirum, quod, cum ecclesiae reformatae fere singulis suis confessionibus uterentur, Confessio Helvetica in ecclesia reformatata publicam et, quam oecumenicam dicere licet, auctoritatem nacta est et tamdiu obtinuit, quamdiu coetus ecclesiastici salus publica a confitendi formula penderet.

Quae cum ita sint, nos quoque Confessionem illam maxime facimus, idque vel ex eo intelligi potest, quod jam anno 1839 theologus Turicensis novam ejus editionem criticam curavit, cujus duodecim exempla in Vestrum usum his literis adjunximus, nec dubitamus, quin Academiae nostrae Ordo Theologicus hoc anno memoriam ejus more academico celebraturus sit. In nostra vero ecclesia cum in morem venerit, quotannis prima post Pentecosten die dominica de sacrorum emendatorum beneficiis populum commonefacere, Verbi Divini Ministros admonuimus, ut illo hujus anni die festo maxime Confessionis Helvetiae memoriam ea qua par est pietate prosequantur. Ceterum latere vos noluimus, Confessionum auctoritatem publicam in nostra patria jam praeterito saeculo sensim ac paulatim fractam, hoc vero fere abolitam esse, non quod sentiendi libertas in licentiam verteret, sed ut salva conscientia cuique incolume esset abditos evangelii sensus ὡς ἐμείρισεν ὁ κύριος indagare atque enucleare sicuti enim in re musica variis multorum concentu harmonia efficitur, ita Jesum Christum Dominum nostrum ab innumerabili multitudine par est uno animorum motu, licet non eadem voce celebrari.

Non sumus nescii, Fratres Venerabiles, majoribus Vestris summa constantia opus fuisse, ut fidem suam tuerentur, et cum publica Vestra salus etiam nunc confessioni Helveticae innixa sit, gratulamur Vobis, quod tertia ejus saecularia solemniter celebrari jussistis, gratiasque Vobis agimus maximas, quod socios nos Vestrae laetitiae esse voluistis. Faxit autem Deus O. M., ut vos quoque eadem religionis libertate, qua nos fruimur, tandem aliquando impertiamini!

Cum temporum praeteritorum memoriam animis recolimus, imprimis Hungariae reformatae lubenter reminiscimur, quae jam plus tribus seculis cum ecclesia nostra arctitissima necessitudine copulata est, et vehementer cupimus, hanc nostram communionem, quae sanctae nostrae fidei consensu intitur, in posterum quoque integram illibatamque perduraturam. Ita valete, Fratres venerandi, Vobisque nos commendatissimos habete.

Scribebamus Turici d. XVII m. Aprilis anno MDCCCXVI.

F. F. Boumerus,
ecclesiae Turicensis Antistes.

Fr. Suicerus,

(s. l.)

Senatus ecclesiastici Turicensis scriba.

Szerkesztőségünkhez: beküldetett „Abaújvármegye Monographiája.“ Irta Korponay János, Abaujvármegye főlevéltárnoka, a magyar akadémia lev. tagja. I. füzet.

E történelmi mű bár csak Abauj monográfiája akar lenni, majdnem egész Magyarország történelmén átnyulik, a megye székvárosa sajátos helyzeténél fogva — mely felső Magyarország feje, kivált a kettős királyság napjai óta egész 1711-ig oly fontos szerepet játszott, hogy lehetetlen kikerülni, miszerint története a nemzet történetének legérdekesebb mozzanataival ne találkozzék. E történelmi mű alakja krónikás, s így iránya szorosan tárgyias, s a műanyag oly nagy bőséggel és gondnal hordatik fel, hogy az olvasó sem figyelmét, sem méltánylását tőle egy pillanatig sem tagadhatja meg. Ajánljuk e jeles munkát olvasó közönségünk hazafias pártolásába.

Beküldetett: „Temetési Énektár.“ A helvéciai vallástételt követő tiszánineni egyházkerület rendeletéből szerkesztette Ivánka Sámuel. Sárospatak. 1866.

Ivánka Sámuel, az énekgyűjtemény fáradhatlan bajnoka, e művel egy új babért fűzött érdemkoszorujába. Nincs sem a múltban, sem a jelenben magyar egyházunkban egyetlen egy férfiú sem, ki e téren akár a teljesítmények bőségével, akár bámulatos áldozatkészségével Ivánka Sámuel meg haladhatta. Ohajtandó volna, ha négy hangú Karénektára az öt magyar h. h. szuperintendenciában nagyobb párt-

fogásnak örvendene, annival is inkább, mivel az ének ha kultuszrész akar lenni, a művészi precíziót már többé nem nélkülözheti. Itt volna az idő, hogy kiállhatlan rossz éneklési modorunk minél előbb szabályoztatnék, vagy is: itt sem ártana a reformációról gondoskodni.

Beküldetett „Előfizetési iv Henrik és Antonio, vagy: A római és protestáns egyház hittértjei című irányműre. Irta Dr. Brettschneider Károly Teofil, góthai főegyháztanácsos és főszuperintendens. A negyedik bővített kiadás után fordította Tóth Samu.

Brettschneider „Henrik és Antonio“ című irányműve honunkban minden protestáns háznak közös szüksége most, miután a vallásos ismeret nevedése soha sem volt oly égő kérdés, mint korunkban, mely a tudás minden ágában oly szerencsés előhaladást tett, hogy a vallásban elmaradnia megbocsáthatlan bűne leendne.

A római katolikus és protestáns vallás között fenálló különbségeket Brettschneider e felette érdekes művénél jobban senki sem fogja soha az olvasó lelke elé állítani, vagy pedig azon különbségek súlyos értékét oly komolyan méltányolni.

E mellett e mű annyira buzdító az igaz keresztyén vallásosságra, hogy Brettschneider minden háznak barátja, minden igazságot kereső léleknek hű, bölcs és higgadt tanácsadója, szóval mellözhetlenné lett.

Lehetlen feltenni ezek nyomán azt, hogy a hazai protestántizmus kész szívvel ne támogasson egy oly vállalatot, mely a fenebbi komoly érdeket számunkra fedezni ígérkezik.

Alólirott, ki a protestáns irodalmat több kiadványai által terjesztetni igyekezett, de eddig erkölcsi jutalomnál egyebet nem nyert, ezen munkát azon reményben adja át a t. olvasó közönségnek, hogy eddigi vesztesége e munka meleg pártolása által némileg kárpóttatni fog.

Előfizetési ára a 16—17 ívre menő sűrűn nyomtatott műnek 2 ft. A pénznek legkésőbb június 10-ig bérmentve küldendő a „sárospataki széniori hivatalhoz.“ Gyűjtők minden 8 példány után egyet kapnak. A munka f. é. július hó 1-jén okvetlenül szétküldetik.

Forster Rezső, kiadó.

E mű ha napvilágot nem láthatna, valóságos vereségnek kelene tekinteni a hazai protestántizmusra nézve. Soha sem jelenhetett meg oly korszerűen, mint napjainkban, midőn a közzállásosság hanyatlását mindnyájan aggodva szemléljük. És csak 250 előfizetőre van szükség — és egész Magyar- és Erdélyországban 250 előfizetőt sem találhatni, szerfelett szomorú dolog volna. Igaz ugyan, hogy a Füzeteknek mind a mai napig sincs 200 előfizetője. Van oly egyházkerület is, hová egyetlen egy példány jár. De e mű, melyet jelenleg ajánlunk, sokkal közelebb érdekli az embert, mint vallásos lényt, mint a Füzet, s így méltán reménylhetni, hogy a kívánt 250 előfizetőt megnyerendi.

TARTALOM

	Lap
Schiller Frigyes. Sté pán Géza	193
Polgári esketés, helyesebben polgári házasság. Nagy Ignác	219
A lipcei dogmatikusok. (Frank után) J. Gy.	239
A római kath. egyház történeti vázlata a westpháli békétől korunkig. Dr. H. J.	246
A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. Halmy Gyula	252
Tárca. A nazarénusok Hódmezővásárhelyen és másutt. Fejes István	273
Egy adalék Kazinczy Ferenc ismeretlen kéziratának gyűjteményéhez. Mitrovics Gyula.	278
Egyháztörténelmi emlékek a Zürich városi könyvtárból. (Folytatás). Zsilinszky Mihály	280
A felsőbányai ref. egyház és iskola története. (Közli) Kovács Gusztáv	282
II. Rákóczy György és Csengeri István levelezése. (Közli) Szilágyi Sándor	302
A sárospataki ref. főiskola énekkarának multja és jelene. Kiss Kálmán	310
Mértan a gimnáziumok I—IV. osztályai számára. A tiszáninneni főt. egyházkerület által 1861-ben kiadott tanterv nyomán kézi könyvül dolgozta Zsindely István tanár	326
Felhívás. Dr. Rómer Flórián	328
Előterjesztés	334
Báden	337
Sérelmi kiáltvány, kérelem és ünnepélyes óvástétel! Czelder Márton	340
Inclutae Academiae Sárospatakinæ atque Venerandis Ecclesiarum Reformatorum Hungariæ cis Tibiscum Praesulibus S. Senatus Ecclesiasticus Turicensis. Fr. Suicerus, Senatus ecclesiastici Turicensis scriba	349
Abaujvármegye monographiája. Irta Korponai János	351
Temetési Énektár. A helvéciai vallástételt követő tiszán inneni egyházkerület rendeletéből szerkesztette Ivánka Sámuel	—
Előfizetési ív „Henrik és Antonio“ vagy „A római és protestáns egyház hittértjei című irányműre.“ Irta Dr. Bretschneider Károly Teofil, góthai főegyháztanácsos és főszuperintendens. Ford. Tóth Samu	352

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“ TIZEDIK FOLYAMA

ára, hatvan íven tíz szállítmányban:

Egész évre postán	6 frt. — kr.
Félévre „	3 „ — „
Háztól elvitetve egész évre	5 „ — „
„ „ félévre	2 „ 50 „

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.“

2. Kor. 3. 17.

X. évfolyam. V. szállítmány.

SÁROSPÁTAK.

NYOMTATTA FORSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1866.

PROBATIONARY

PROBATIONARY

PROBATIONARY

PROBATIONARY

PROBATIONARY

PROBATIONARY

PROBATIONARY

PROBATIONARY

PROBATIONARY

PROBATIONARY

Descartes élete, munkáinak terjedése, küzdelme, foglalat és bírálata.

Descartes a XVII. század kezdetén élénk és érdekes mozgalmat idézett elő a filozófiában; mert az újabb bölcse-szek között ő jött legelőször azon gondolatra, tegyük fel, hogy a bölcse-szetben még semmi sem történt; e feltételnél fogva tehát kezdjük teljesen elől. A gondolat mindenestre talpraesett volt, mert a régi görög filozófiai rendszerek téves alapjait, az újabb világnézetek miatt támadt elégtelensé-
get ez úton lehetett remény elébb felfedezni, elhárítani, és egy más, jobb rendszert megalkotni. Az újítás nagy mun-
kája Descartesre nézett, és ő azt a régi tanokban megrög-
zött kor szenvedélyes küzdelmei dacára is végrehajtá: en-
nélfogva a bölcse-szet történetében úgy tűnik fel, mint az
újabb filozófia kezdője és atyja. Mert nem csak bizonyos
sark igazságokon nyugvó principiumot állított fel, mint
Baco; filozófia szemlélődéseit nem módszeres alapok nélkül
mondta ki, mint Böhm és az egykorú olasz bölcse-szek, (Car-
danus 1501—1571, Campanella 1568—1639, Giurdanó
Brúnó 1600—, Vanini 1586—1619.) hanem teljesen a
föltétlenség álláspontjáról indulva ki, egy positiv tartal-
mas principiumot állított fel, melyből azonnal, az össze-
függő bizonyítás útján, egy határozott rendszernek főtéte-
leit igyekezett kivonni és levezetni. E föltétlenség és új
bölcse-szeti alapelv teszi Descartest az újabb filozófia kez-

dőjévé, a belső termékenység pedig annak alapítójává és atyjává.

A gyöngé testalkatú, de erős lelkű René des Cartes Franciaország la Haye nevű városában született 1506. márc. 31. nemes és tekintélyes családból. Gyenge egészsége miatt a családi tűzhelynél játszi kényelemben neveltetett ugyan, de bölcsen és örvendetes sikerrel; mert a kiskorú gyermekkel társalgás és beszélgetés nem hiányzott, mely veleszületett okfürkésző s bölcselkedő tehetségét fejlesztette és kitüntette már e korban annyira, miszerint többen megjósolták, hogy idővel bölcsész leend.

Descartes élete történetében három főkorszakot vehetünk fel: az első ifjúkori tanulmányait; a második katonáskodását és utazását; a harmadik Hollandiában tartózkodását s küzdelmét foglalja magában.

Tudományos képzettségének legelső alapját, a jezsuiták kollégiumában Laflechban vetette meg, a hová nyolc éves korában vitetett. Ott bár magasröptű eszének, eleven képzetének, merész szemlélődéseinek, mély gondolkodásának kitűnő jeleit nyilvánítja; e kollégiumban, ön vallo-mása szerint, kielégíthetlen tudvágyánál fogva, még sem talált elég szellemi táplálékot. Kezdetben a könyvhöz tapadt teljesen, csak abból tanult s törekedett hév buzgalommal, korának minden létező jelentékeny ismereteit megszerezni. Össze-vissza olvasott mindent, mi elébe került; különösen tanulmányozta a kor különféle bölcsészeti rendszereit, s ezek mellett a matematikát és astronomiát határtalan szorgalommal. Mivel pedig a régi mithológia, szónoklat és költészet is kedvenc tantárgyai voltak, kitűnő gondot fordított a legjobb klasszikusok olvasására; és ezekből sajátította el azon kellemes, folyékony latin irályt, mely minden művein tündöklően ragyog. Miután a laflechi zárdát elhagyta és a szülei tűzhelyénél egy ideig mulatott volna, Párisba ment, a testi ügyesség, a finom társalgás megszer-

zése végett. Ottléte alatt önmagáról elfeledkezvén, szorgalma és elméjének minden gyümölcse tönkre jut, ha Midorgius, Mersennius és más tudós férfiak a filozófia, matematika tanulmányozására nem serkentik és buzdítják, kik Descartesnek a komoly tudományok mívelése, megszerzése és elsajátítása végett, a csendes magányt ajánlák. Descartes, kit úgy lehet, a fiatal tűz ragadt el némi kihágásra, engedett a bölcs férfiak kérésének, vagy is inkább hódolt ön szellemének, mely a komoly foglalkozások és a magányban szemlélődésekhez volt szokva. Mégis tanulmányaiban oly modort követett, mint az előtt; olvasott, tanult mindent cél, szabály és ítészet nélkül. E hibás tanmód reá nézve azon szomorú eredményt szülte, hogy szerzett számos ismereteit túlságos, sokszor egymással teljes ellentétben álló eszméit fiókozni nem tudta; így világos tudatra, okszerűen összefüggő egészre szert nem tehetett. „*De methodo recte utendi ratione et veritatem in scientiis investigandi*“ című művében önmaga bevallja, hogy azon időben, a mikor ismereteit gyűjtögeté, minden oldalról zűrzavar, kétség és tudatlansággal volt elárasztva. A filozófiában rendszertől rendszerhez, elmélettől elmélethez szegődött; egy ideig minden érdekelte; az érvet ellenérvvel tanulta ismerni, arra nézve pedig, hogy egy bizonyos rendszerre mi szolgálhatna igazságul, önmagában meghasonlott, részint hibás tanmódja, részint a szerzett tévteljes nézetek miatt. Ez oknál fogva törekvései és erőlködései csak azon egyetlen hasznót szerezték meg részére, hogy tudatlanságát kénytelen volt beismerni; a miről idézett könyvében ekként tesz bizonyosságot: „*Simul ac studiorum curriculum absolvi, quo decurso mos est in eruditorum numerum cooptari, plane aliud coepi cogitare. Tot enim dubiis, tot erroribus implicatum me esse animadverti, ut omnes discendi conatus nihil aliud mi profuisse iudicarem, quum quod ignorantiam meam magis magisque detexissem.*“

A mindent alaposan ismerni törekvő Descartes szellemét tehát valamint a könyvbuvárlat, úgy az ethikusok és logikusok tanításainak figyelemmel kísérése, melyre szintén gondot fordított, egyáltalában ki nem elégíték; sőt ez utóbbiak szarvas hibáit, merő tévedéseit teljesen belátván, szakított velük s körükből nyugtalan kedély- és szellemmel távozott el. Ez indította később őt arra, hogy az elhanyagolt dialektikával, mint e kortól címzett fecsegés tudományával gondolkozott a keresendő igazság új utáról; geometriai ismereteit a neki előadott s tanított csekélyiségektől különválasztotta, hogy tisztább, világosabb alapon nyugvó rendszerrel juthasson a bizonyosság céljához¹⁾.

A kétségektől elhalmozott, a téves tanok miatt levert Descartes ekkor utazásra szentelte idejét, hogy több tudós férfi környezetében fogalmait, nézeteit tisztázhassa és a való életből jobb, biztosabb ismeretekre tehessen szert.

Könyvbuvárlatait, iskolai tanulmányait tehát elhagyván, Párisból Hollandiába ment, hol 21 éves korában Orániai Móric fejedelem alatt katonai szolgálatba lépett; e göröngyös pályán tanulta ismerni az emberi mozgalmas ügyeket, szokásokat és erkölcsöket. Azért a filozófia és matematika tanulmányozásával a hadseregben sem hagyott fel. Brédában, hol egyideig szállásolt, bölcsészeti értekezéseivel Beckman Izsákra erősen hatott, melyekben az állatokat ekkor élő gépek és mozdonyoknak nevezte²⁾.

„Musica“ című műve itt szerezte meg számára az első hirnevet, mely több nyelvre lefordíttatott. — Mindazáltal Hollandban nem sokáig maradt, hanem 1619. mint önkéntes, a Tilly által vezényelt bajorországi hadseregbe lépett. Téli szállásán a Duna mellett fekvő Neuburgban bölcsészeti ta-

¹⁾ Diss. de Methodo lap. 8—9.

²⁾ Descartes előtt Gomez Pereira spanyol író „Margarita Antoniana“ művében szintén élő gépek és mozdonyoknak nevezte az állatokat (Lásd Bayle Dic. Art Pereira).

nulmányainak, szemlélődéseinek tovább füzésére időt nyervén, az öregnézet, tekintély és felekezet minden előítéletei ellen kikelt, hogy önálló szabad szelleme, a bölcsészetet egészen átalakíthassa és új rendszert teremthessen¹⁾.

E terve mellett Descartes oly hévvel lángolt, hogy az ihlettségnek hódolt teljesen. Egyedüli vágya és célja eléréseért Isten és Mária elé árasztá buzgó imáit, könyörgéseit. Sőt ez utóbbinak fogadást tett, hogyha munkájában elősegítendi, tiszteletére és imádására Lorettóba zárándokland²⁾.

Kevéssel ezután Ulmába vitetvén, Faulhabero jeles matematikussal az aritmetikai raciókon dolgozott³⁾.

Majd a kiűtött harmincéves háború iszonyú véres jeleneteinek szemtanúja lévén, lelkét borzalom fogta el; a tulbuzgó felekezetiesség és pártérdek iránt még nagyobb ellenszenv támadt keblében. Katonai búcsú-levelét tehát 1624. kivette, hogy békés szelleme kitűzött terve és célja elérésében annálinkább munkálkodhassék. A véres csaták színheyléről eltávozott; Descartes legott mindazáltal nem tért vissza hazájába, hanem beutazta Szilézia, Lengyel, Német, Schweic, Olasz és Fanciaországokat. De utazásában jobb meggyőződésre szert nem tehetett, sőt erősebbé lett megszokott életmódjában és nézeteiben; mert számtalan balhit- és tévelygésekkel találkozott; a fontosabb tárgyak és ügyekre nézve pedig sokkal nagyobb különbséget és eltérést vett észre

¹⁾ Lásd Diss. de Meth. stb.

²⁾ Loretto (Lauretum) erős város Olaszországban, a római pápa Anconai határgrofságában. Hires a főtemplomban álló házról, melyben szűz-Mária született, eljegyeztetett, férjhez ment, lakott és az angyali köszöntést fogadta. Hajdan számosan jártak ide búcsura, Broughton szerint 200,000 is többen voltak egy alkalommal. A buzgó katolikusok ma is látogatják azt s szűz-Mária palotája körül térden állva járják a processiót. Ide ígérkezett Descartes is, ki némelyek szerint ez időben isteni álomlátásokba volt merülve.

³⁾ Korholt Epp. Leibniz III. köt. Tomas Hist. II. köt. 113. lap.

a valódi életben mint az olvasott könyvekben. Így utazásából, miként tanulmányaiból egyetlen haszna volt; belátta ugyan is, hogy az igazságot még nem ismerik, és e miatt skeptikussá lett. Azonban skepticismusa sajátos volt, mennyiben az érvet érvvvel, okot okkal nem veté egybe, hogy ez által a filozófiai állítások bizonytalanságát kimutathassa; nem azért kételkedett, hogy kételyt támasszon; célja volt a bizonytalanság helyett valami bizonyost felállítani, ha ugyan arra eljuthatott. Ez tehát nem csüpa rontó bontó Pyrrhó féle skepticismus volt, sőt inkább cél, egy előre megtisztogatott alap minél biztosabb és erősebb fölépítésére. Descartes a skepticismus által egy erős dogmatismushoz ohajtott eljutni.

Bevezgett utazása után Párisba ment, oly szándékkal, hogy valami hivatalt szerez; de a Rosaecruciana társulat, mely ellen egy időben erősen kikelt, céljában megakadályozta, azon hirt terjesztvén róla, hogy hiv követőiben és barátaiban még a nevetséges hibákat, bűnös tévedéseket is megvédelmezi: reményében tehát csalatkozott! Párisból Schweicon és Tirolon át Olaszországba ment, hogy a Máriának tett fogadásait, a kor szokásaként Lorettóban végrehajtsa. Florencben Galileivel találkozott, noha ezt erősen tagadta. Ez időtől fogva eszméit, gondolatait követői és barátai előtt tartott beszédeiben annyira bebonyolítá, hogy teljesen rejtélyes lett; meggyőződését, hitét, vallását egy ideig senki sem ismerte, mi reá nézve kémkedést, leselkedést, barátai s követőire nézve pedig nyugtalanságot idézett elő. De Cartes mindezzel nem gondolt; lehet, hogy önmeggyőződése, hite titokban tartására bölcs és békés szelleme gerjesztette, mely az e korban folyt franciaországi véres polgári és vallásos hadakban résztvenni nem akart. Azonban keble szentélyén, mely hitét őrizé, a zavarteljes kor, a leselkedő, a kíváncsi barát erőszakot tőnek; és így történt, hogy Descartes La Rochelle ostrománál jelen volt; mely táborhelyök a hugonotáknak Richelieu által 14 hónapig vívatván, 1628. okt. 29. a

római katolikusok kezére került, midőn a református párt Franciaországban elenyészett és a lakosok nagy része Amerikába, Hollandia s Poroszországba vándorlott. A La Rochelle ostromától visszatért Descartes, az az előtt ellene működő Berulle bibornokot oly hatalmas pártfogójaül nyerte meg, hogy ez után az egész „Congregatio oratorii“¹⁾ az ő alapítójának példáját követte a Descartes iránt nyilvánítandó részvételben és pártolásban.

Mindezen előzmények s előkészületek után Descartes az új rendszerű filozófia megírása végett 1629. Hollandiába ment, mely tartományt célja elérésére legalkalmasabbnak találta. Már iskolai pályáján belátván, hogy az eddigi bölcsészeti rendszerek elégteliséget és megnyugvást nem nyújtanak, kora minden bölcsészettét tehát szigorú ítészet alá vette s igyekezett megmutatni, hogy az egész kétséges, bizonytalan; sőt a többi tudományokra, melyek elvet a bölcsészségtől kölcsönöznek, káros és veszélyes. Kora bölcsészettét egy régi ódonszerű épülethez hasonlítá, melyet az idő folytán számtalan építések rakogattak és tatarozgattak, s ez okozta, hogy részei egyáltalában nem illenek össze, sőt egymással ellentétben állanak. E rozzant épület helyett, a kor igényeihez képest tehát mást kell építeni; de hogy tökéletes legyen, egy és oly művész tegye le alapját, ki a létező példányt és alakot mellőzve, teremő szelleménél fogva teljesen újat alkothat. Ily gondolat és erős terv forogván Des-

---

¹⁾ Egy lelkész-egylet, melyet Neri Filep állított fel Rómában 1548 „Szentháromság egylet“ név alatt. Később a társaság „Patres oratorii“ nevet nyert, stb. Franciaországban az olaszországi „Congregatio oratorii“ hasonmását Berulle bibornok alapította, oly célból, hogy a társulat a római vallást és hitet a Franciaországban támadt véres polgári-vallásos hadakban a protestánsok ellen védje; az erkölcs és jellemben romlásnak indult papokat szent életre vezérelje. E társulat leseinek a hirneves Descartes is ki lehetett téve, így részvétét, pártfogását igyekezett megnyerni, hogy céljában általa ne gátoltassék.

cartes agyában, gondolkozni kezdett Isten lételéről, a lélek halhatatlanságáról, a kijelentést félretéve. E komoly foglalkozástól elszakított óráit pedig fizikai és dioptrikai kísérletekre szentelte; a légtünemények, orvosi bonctan- és vegytanra is nagy gondot fordítván. — Hollandiában, midőn Reiner Henrik utrechti filozófiai tanárt megnyerte, vele együtt Deventerbe (Belgiumban felső-Isle fővárosa) ment, hol a tudományok terén tett kezdeményezésein kívül tevékenyen munkálkodott a csillagászatban és világróli nézeteit előadta. De midőn elhatározta volna, hogy a föld a nap körül forog, rendkívüli aggodalom szállta meg lelkét, hallván Galilei sorsát az új felfedezések és állítások miatt; ennél fogva a rá-tukmálás elhárításáról kezdett gondolkozni, hogy a hitnyomozó társulat vészteljes nyilait kikerülje ¹⁾. Reiner ekkor Deventerben a cartézi iskolát felállította, Descartes jóváhagyása mellett.

E dicső példa által azon élénk érdekeltség és vágy támadt lelkében, hogy bölcsészeti rendszerét megalkotandja. A bölcс Descartes engedvén barátai kérelmének, filozófiai nézetéről, rendszeréről szóló értekezéseit, dioptrikáját, légtüneményekről tanát és geometriáját kiadta, mint szellemnek ismertető jeleit ²⁾. A filozófiai miveltségnek élőjele és példánya, az igazság keresésében felállított új irány és út miatt, több tudós férfiúnak megtetszett; de Robervall Aegid párisi matematikus ³⁾ keblében a Descartes hírneve ellen-szenvet, féltékenységet gerjesztett, a miért ellene sokáig

¹⁾ Beilet 6. 12. fejr. 96. lap.

²⁾ Leiden. Holland 1634. 4.

³⁾ Robervall hires matematikus szül. 1622. Robervallban; matematikát tanított Párisban. Gassendinak és Morinnak nagy barátok volt. A fontnak két új nemét találta fel, egyik a levegőnek megmérésére való. Meghalt 1675. Fő munkája „Traite de mathématique stb.“

harcolt. Filozófiai, fizikai, matematikai nézetei ellen, Froidmond (Libertus)¹⁾, Plemp Gisbert Cornél, Fermát Péter és Paschal István²⁾ szintén kikeltek: de mindezek végre egyetértettek vele, és naponként növelkedett a Descartes geometriájának dicsősége.

A mily szerencse és érvényre emelkedett Cartes geometriája, kivivta azt filozófiája is; mert Regius Henrik, Reiner (Renerius) Henrik utrechti filozófiai tanár előadása és Descartes irataiból teljesen megértvén és elsajátítván annak foglalatát, imádásig tisztelte azt. És a mint Utrechtben Cartes, fisiologia néven előadott természeti bölcsészetét némely jeles ifjakkal megismertette, és előttök a még nem hallott új eredetű tudományt csodálatos érthetőséggel magyarázta; hirhedett tanításai által az orvosi tanszékre választatott el: tehát Regius Cartes nézeteit, elveit nemcsak pártolta, de hirdette és terjesztette is.

Később azonban ez a léleknek testtel való egyesüléséről és más szörszálhasogató kérdésekről Descartessel meg nem egyezhetvén, nézeteinek és állításainak védelmére „*Fundamenta Physices*“ című művet adta ki, és Descartes előtt követelőleg lépett fel, hogy abban kinyilatkoztatott elveinek helyességét ismerje el; minthogy pedig ezt Descartes nem cselekedte, erős ellenszenv támadt a két férfiuban egymás iránt. Regius az általa 1645. kiadott értekezésben Descartes filozófiáját teljesen megtagadta: mindazáltal tanítója elveit igen hiven megtartotta s azokon némi változtatást tévén az-

¹⁾ Froidmond híres theologus Lövenben m. h. 1653. Főműkaja: *Comment. in Acta apostolorum in Epistolas Pauli* stb. Jansennak nagy barátja volt. Cartes sokat tartott felőle.

²⁾ Fermat Péter a toulousei parlamentben assessor, tudós matematikus: Cartessal, Paschallal, Robervallal, Hugeniussal, Carcavival sokat levelezett, írásait is ez utolsónak hagyta m. h. 1665. Eleinte Cartes ellen irt, harcolt, később követője lett. Munkái: *Observationes in Diophant. de locis planis et solidis* sat.

zal hízeltt önmagának, hogy egy szektát fog állítani saját vezérlete alatt.

Vádolják Regiust, hogy Descartes azon értekezését, melyet „de Animalibus“ irt, elcsente, és azt „Fundamenta Physices“ munkájába egészen betette¹⁾. A mily tisztelet és imádással viseltetett tehát eleinte Regius Descartes iránt, később az elvi különbség miatt ép oly ellenszenvet táplált keblében; a mi Cartesnek érdemetlen nyugtalanságot okozott. Mindamellet meg kell vallani, hogy az utrechti egyetemen Regius fáradozása eszközölte azt, miszerint Descartes filozófiájának oly párthivei találkoztak, a minők Leidában, Amsterdamban és Gravenhaagában (Hagae comitum) voltak.

Reiner hunyta után Descartes szerencséjének békés nyugalma megzavartatott, mert tanai ellen többen kikeltek. Ellenei részint a szabad ekklektikusok, részint a régi megszokott Arisztotelesi filozófiának hív követői, névszerint pedig theologusok voltak, kiknek theologiai vallásrendszerük Cartes tanának következő tételei: az igazságnak egyedüli ismérve (criterium) a nyilvánosság; ezután kell a theologiai tantételeket is megvizsgálni; mit a szentírás a dolgok természetéről tanít, emberi értelem szüleménye; Isten eszméje velünk született, és ebből lehet megmutatni legvilágosabban létét; a gondolkozásról a létre következtetést, minden ismeretnek és bölcselkedőnek első principium gyanánt kell tartania; a szellem lényege a gondolkodásban, az anyagé a kiterjedésben keresendő; az ítélet az akarattól és nem az értelemtől függ; az érzékek csaknem mindig csalnak; az állatok gépek; Isten az anyagot kezdetben teremtetete, abból bizonyos mennyiséget, a mozgásra és rendre bizonyos törvényeket osztott ki; az anyagnak s mozgató erejének Isten adta az első lökést, mely után az, a belényomott természeti erő szerint képezte önmagát, és alakjában jelenleg is áll; az értelemmel született világosság oly tisztán

¹⁾ Lásd *Ladvoat hist. Diet.* 53. lap.

világít], hogy más szabályszeret a szentírás magyarázására használni lehetetlen sat. ¹⁾).

E tételek ellen küzdöttek leghevesebben a theologikusok, mert véleményük szerint ezek által a vallás pozitív hitfőin követtetett el sérelem. Különösen Descartes Isten létéről hirdetett tanait, Voetius Gisbert utrechti tanár támadta meg, ki szenvedélyes ellenszenve által a többiek között kiűnt, s Cartes filozófiáját hitetlenség és istentagadással vádolta, a vád elhárítása ügyében Regius lépett fel, ki a Descartes által javasolt szelid eljárást s eszélyes védelmet nem követvén, utat nyitott a heves vitatkozások és békétlen egyenetlenségekre, a melyek Descartes filozófiájának szerencsecsillagát homályba borították. Mert habár Leidenben több jeles pártfogói voltak is, mint Golius, Schottanus, Salmasius, Rivetus, Heydanus; Utrechtben még is másként történt a dolog, hol Regius közönségesen Descartes hiv követőjének nyilvánította magát, a tanszékből pedig Voetius győzelmét magasztalta. E dologra azonban Regiust a szigorú helyzet és körülmény kényszeríté, mert Voetius Regius azon állítása ellen, hogy a lélek és testből egy lesz esetlegesség által, a scholasticismus minden fegyvereivel kikelt oly célból, hogy Regius az egyetemből száműzessék.

E dolog közhírré levén, Regiusnak javaslák barátai Descartessel együtt, hogy tűrjön és hallgasson: de Regius a tanácsot épen a nyilvánosság elé került ügy miatt nem fogadta el, hanem saját nézete, egyénisége oltalmazására szelid modorú, s Descartes által is helybenhagyott védelemiratot bocsátott a közönség elé. E miatt Voetius lángra gyuladt úgy Descartes mint Regius iránt; sőt tekintélyes erejénél fogva, az utrechti egyetem tudorai és a város előkelői által azon határozatot hozatta, miszerint Regius a filozófia tanításától eltiltatott: később azonban szabadságát visz-

¹⁾ Lásd Lehrbuch der Geschichte der Philosophie sat. Johann Gottlieb Buhle. 587–89 lap.

szanyervén, még szabadabban tanított. Voetius Descartes ellen a részére megnyert Schock Mártonnal hat évig oly szenvedélyes gyűlölséggel folytatott harcot, hogy az utrecht-i előjáróságot végre arra sürgette, miszerint Descartest némely nézeteinek, hirdetett tanainak vissza vonására harang szó-lása mellett kényszerítette. Descartes azon ban a dolgot az orániai fejedelemhez terjesztvén, ez hatalmas tekintélye által az egész határozatot megsemmisítette és a hat évig tartott sulyos pernek véget vetett.

Hollandiából Franciaországba is átment Descartes filozófája. A „Congregatio oratorii“ tagjai és a jezsuiták közt eleinte voltak pártfogói, de később ez utóbbiak közül Bourdin ellene szenvedélyesen kikelvén, a legsúlyosabb és legkellemetlenebb vitatkozásba keveredett, Gassendi Péter párisi math. tanár, Sorbier Sámuel orangei kollegiumi igazgató, fortélyos megtámadásaik miatt. Mindazáltal itt is voltak hívkövetői, mint p. o. Claude Clercier, Jaques Rohault és Pierre Silvain Regis, oratoriumi atyák ¹⁾.

Britániában is mosolygott eleinte Descartesra a szerencse; tehát követői igyekeztek, hogy a szigetvilágba átvigyük és ott elterjeszszék filozófiáját, első Károly britt király védelme alatt, ki ahhoz kegyelettel ragaszkodott. Céljoknak azonban a kitűzött polgárháború teljesen véget vetett; később pedig Baco és Hobbes bölcsészete lett uralkodóvá Britániában. Lehet mondani tehát, hogy Descartes nézeteit, tanait

---

²⁾ Clercier Descartes követlen tanítványa volt, munkáiból többet kiadott. Egy a Cartesi filozófiának legjobb terjesztői közül, kit ellenei becsültek és tiszteltek egyéni szép jelleménél fogva. Jaques Rohault, Clerciernek vője, különösen a Cartezi fizikát a tapasztalatból igyekezett bebizonyítani. De pedanssága nevetségessé tette, és ez szolgáltatott alkalmat ama tárgyra, melyen Molière az ő szeszélyét és tréfáját gyakorlá. Pierre Silvain Regis szül. 1632. A jezsuiták vezetése alatt tanult Cohorsban, a theológiát tanulta Párisban. A Cartesi filozófiát Rohaulttól tanulta, és rendkívüli tetszéssel tanította azt Toulouseban, majd Párisban.

Hollandia pártolta leginkább, hol Regiuson kívül különösen Leidában Heerebord Hadrian hirdette és terjesztette azokat bölcs eszélyességgel. Descartes Heerebordban vetett bizalma és reménye ugyan később csökkent, mert úgy látta, hogy követője, mint Utrechtben Regius egy külön szekta felállítása törekszik, hogy tanai mellett saját nézetét és az előadott bölcsészet hiányait is fejtegette. Vakon követni az öntudatos egyénnek senkit sem lehet; ha pedig e szolgálai kötelezettségre kényszerít bennünket valaki, egyrésztől megbocsáthatlan hibába esik, másrésztől önmagának kétkedést és emésztő nyugtalanságot szerez. E hibától, mely még a bölcsnek is sajátja, Descartes sem menekülhetett; és épen e támasztá benne azon féltékenységet, melylyel filozófiája iránt volt akkor, midőn Fabri Honoratus tudós jezsuita ¹⁾ Descartes bölcsészetének áttanulmányozása után, egy más rendszerű filozófiát adott ki, melyhez a jezsuiták nagy része csatlakozott. E filozófia, melyet a rút érdek szült, versenyzett Descartes tanaival; több helyt kivívtá önmaga részére a diadalmat, mi Descartes keblében borús érzelmeket gerjesztett, mert szerencséjét látta sirba hanyatlani.

Leidában végre Revius és Friglandius theologusok kiméletlen durvasággal kikelvén nézetei ellen, dicsősége homályba borúlt.

Ekkor barátai kérelmére Hollandiát elhagyván, Párisba ment, hol a királyi udvarban részére XIII. Lajos három ezer livret ígért évi fizetésül; de Cartest az anyagi jutalmazás ki nem elégíté, mert függetlenségét, békés nyugalomban folytathatott szemlélődéseit kincsnek és vagyonnak elébe tévé; rövid idő múlva tehát visszatért Hollandiába, a hol 1629 —

---

¹⁾ Fabri 1607. született; a pápa mellett poenitenciarisus hivatalt viselt; † Romában 1688. Munkái közt nevezeteseek „*Philosophia universa*“, — „*de motu terrae*“ — „*de motu corporis*“ — „*Synopsis Geometrice*“ — némelyek költött név alatt jöttek ki.

1644-ig működött, és a hol művei hírnevet és dicsőséget arattak.

A világ zajából egmundi magányába vonulván vissza, némely erkölcsi tárgyakról s kérdésekről irt értekezéseket; ezek annyira megnyerték Krisztina svéd királyné kegyét és részvétét, miszerint Descartest Canut francia követ által Stockholmba hivatta, hogy tőle filozófiai tanításokat és oktatásokat vehessen. Franciaországi barátai Krisztina svéd királyné Descartes iránti ragaszkodását hallván, hogy szülőföldre részére megnyerhessék, egy új királyi ajánlatot s díjlevelet készítettek, melynek tartalmánál fogva harmadizben indult Franciaországba. De utjában értésére esvén, hogy az egész álnok koholmány, szülőföldre iránt engesztelhetlen ellenszenv támadtszívében s attól örökre eltávozott. Stockholmba ment 1649. évben, hol Krisztina királyné örömmel fogadta s tőle oktatásokat vevén, nagy kegyben és jutalomban részesíté ugyan, de saját kárára és veszteségére; mert egy részről bölcs és békés lelkét az ország kormányzóinak tapasztalt ellenséges érzelmei verték le s akadályozák szabad tanításaiban; másrésről pedig testi erejét a korán reggel adott oktatások meggyengíték annyira, hogy Descartes, ki az általa feltalált orvosi szer és mértékletes életmód által önmagának számos éveket ígért ¹⁾, a rohamos forró láz által 1650. febr. 11. halálos álmra szenderült, s Stockholmban eltemettetett.

A hiú Fanciaország, hogy az éltében nem illőleg pártolt bölcs hullája iránt mégis némi kegyeletet tanusítson, 16 év mulva Párisba viteté és a szent Genoveva du Mont templomába tétette le bölcs szülőtte porait.

---

¹⁾ Az általa felfedezett orvosi szer Descartes oly hathatós-nak hitte, hogy azzal 500 esztendeig is el lehetne huzni az életet. (Des Cartes Lettres Tom. II. Des allaizeaux Vie de S. Evremont).

Descartes hunyta után bölcseSZete nem oltatott el teljesen, de egész a tizennyolcadik század utó feléig voltak annak itt-ott követői, kik részint megváltoztatták, részint az előhaladt kor filozófiai felfedezéseivel bővítették, a melyeket Cartes nem is érintett vala.

Hollandiában Voetius erős ostromlásainak dacára is voltak követői, kik közt a leideni egyetemben Vittich Christophor igen híres theológus tűnt ki. Ő nem csak élő szóval, de védelmi iratokkal is erősen oltalmazta és terjesztette Descartes tanait; tekintélye és fáradhatlan szorgalma által azon élénk érdekeltséget támasztotta fel, hogy nem csak orvosok, mint az előtt, de még a theológiai tudományok hívkövetői is versenyt futottak a Descartes filozófiájának részvétteljes pártfogásában. Így történt a dolog Duisburgban is, hol Clauberg János gerjesztett az iránt hívet ragaszkodást, oly nézetekkel bővítvén, melyeket Descartes csak is ő előtte nyilvánított. Ez úton haladtak Gröningában Gousset Jakab, Andreae Tóbiás, Franeckerában Rooll Sándor Herman, Amsterdamban Curcell István, Raei János, Becker Baltházár sat. kik a scholastikus filozófia ellen nem minden gúny nélkül keltek ki és attól őrizkedtek, hogy egyvelges bölcsekedése gondolkodásaikat meg ne rontsa; a természetes theológiához tartozó dogmákat pedig a szentíráshoz vezették. Ezek midőn általában új alakot nyertek volna általok, lehetlen elbeszélni a civódást, egyenetlenkedést, mely a szövetséges belgiumi egyházban támadt. Voetius a pártjára megnyert Maresiussal, Maastricht, Vogelsang, Spanhem, Leidekkerrel és a kisebb feddhetlen theológusokkal együtt, kik, mint nevezék, a vallástudományon élősködő fenének (gangrena) ellenállottak, épen nem ritkán hivatnak gonoszoknak és istenteleneknek. Nagy akadályra talált tehát a Cartesi bölcseSZet, midőn az a keresztyén vallás megfertőztetésével, titkon támasztott atheismussal, a lelkészek vallásos érzülete s gondolkozásának megrontásával vádoltatott. E súlyos pa-

naszok nem csak a nép között terjedtek el, hanem az előjárók és egyetemi gondnokoknak is hirül vitettek és a szünodusokon elárasztattak, a melyből az lett, hogy a Cartesianizmus szigorú rendeletek által akadályoztatott meg. Midőn pedig némelyek szélesebben kiterjeszkedtek abban mint Cartez és új tételeik által a szülemlő párt gyűlölségét növelték; az esetleges okok alá vetett rendszernek sorsát könnyen meg lehet jósolni. A szocinianusok Spinoza követőivel együtt Cartes paizsa alá rejtezkedvén, Heydan és Vitich erős harcot folytattak ellenök, hogy Descartes tanátóli eltéréseket kimutassák ¹⁾. A harcba a Coccejanusok is beavatkoztak, kik jóllehet Descartest nem követték, mindazáltal nem maradhattak ki, hogy a Cartes és Coccejus követői közt levő lelki és nézetbeli egységet színleljék; hogy főként a scholasticismus nyilvános ellenségei egy pártnak láttassanak, és egyesülvén, segédkezet nyujtsanak egymásnak, azon ügy nyilvános megmutatására, miszerint azok, mik a szent dogmákkal ellenkezőknek tunktek fel, nem olyanok valósággal; a keresztyén tudományt egyáltalában nem sértik; sőt az okosság és kijelentés világát oly szépen és kegyesen egyesítik, hogy a legszebb világosságot az étellel egyesítette; feje Coccejus a theológiát a szentírásra, mint egyedüli életkútfőre vezette; foederális theológiájában a kijelentés történelmi kifejlését, a vizsgálódásokra nézve alapnézetül állítván fel, az idv történelmi theológiának tette le alapját. Midőn pedig Krisztust úgy tüntette fel, mint az idv, egyház- és világ történet központját, a tant, jóslatot, történelmet mind reá alkalmazván, magyarázatának csakugyan a Typologia lett magva, mely tömérdek allegóriát megenged.

Descartes tanainak jóllehet nagy tekintélyű követői és hirdetői voltak, mindazáltal Hollandiában zsinatilag tiltattak el attól a theologusok. Midőn pedig Reell Sándor utrecht tanár a szentírás isteni eredetét az észből igyekezett megmu-

¹⁾ Bayle Dict. T. W. level 109.

tatni, miután a „testimonium internum spiritus sancti“ egyedül a hívőkre vonatkozik, és tagadta az eredendő bűn beszámíthatását, a Cartesianizmus iránt még inkább növekedett a gyűlölség a hollandok között; fogyott a párthívek száma; növekedett az ekklektika filozófia, ehhez pártolván még azok is, kik minap Cartes tanát követték, mint Andelae Ruard. A Cartesiánizmus tehát az orthodoxok előtt teljesen hitelét veszítette Hollandban.

Németországban Cartes tana csekély számú követőkre talált. Lipcsében alig kezdett ébredezni, már a theológusok kikelték ellene, különösen Thomas Krisztián, ki minden felekezetes filozófiát gyűlölt, megvetett, a Cartesét is megtagadta és döntő csatát nyert ellene. Mindazáltal a protestáns egyetemekben itt-ott pártolták nézeteit, többek közt Lipstorp, Schveling, Peterman, Rhegen, Wagner, Sperlet sat.

A Cartesianizmus talált még követőket Erdély-, Schvájce-, Magyar-, Lengyel- és Olaszországban is, de ez utóbbi helyen 1663-ban a bíbornoki kollegium által teljesen kitiltatott.

Ha Descartes tudományos érdemeit akarjuk vizsgálni és megítélni, mint matematikust, fizikust, asztronomust, kosmofizikust és bölcsészt kell szemügyre vennünk. A matematikában, fizikában sokkal nagyobb volt, mint a csillagászatban, kosmofizikában és bölcsészetben. Geometriája, melyet Schotten egy jeles kommentárral kísért (Leyd. 1649); továbbá matematikája és dioptrikája (1639.) lelkének és éles eszének örök emlékü művei leendenek. A matematikában aritmetikai felfedezései által kortársai előtt, kik némely pontokra nézve szakadozott nézettel birtak, igen nagy fontosságúvá lett.

Descartes az analitika geometria teremtmője, először ismerte fel az egyenletek negatív gyökeinek jelentékeny fontosságát, feltalálta a pozitív és negatív gyökök sokságát a

jegyek változékonyságában minden egylet tagjaira nézve, az egyenletek negyedik fokának új és elmés feloldását ő adta fel s létre hozta a viszonymérőket és megvetette alapját a hatványokkal számításnak. Ezenkívül tanítá: hogy kell vonalat húzni egy geometriai görbe vonal minden pontján, a mechanikai, transcendens érintők és szabványok kivételével; a mi talán épen főérdeme, megmutatta, hogy fejezhető ki minden görbe vonal természete és sajátsága egyenlet által két változó szegvény között, mi által utat nyitott a legremekbbről felfedezésekre, melyek Leibniz, Neuton és mások által tétettek. Szóval Descartes, a hol biztosabban számíthatott és mérhetett, ott erős és hatalmas felfedezéseket tett. Kevésbé volt szerencsés kozmológiai (1649.) törekvéseiben. A sarkelvek, melyekből itt kiindult és a melyekre geometriai rendszerét alkalmazta, nem voltak igaz és valódi sarkelvek, a sajátképi matematikai alap oly feltétele mellett, miként ő azt szükségel, hanem csak önkényes föltételek, melyeket egyoldalú vagy igen hamis szemléletei után állított fel. Egy ily önkényes föltételből jött létre a lökerőtől (Centrifugalkraft) a keringés elmélete, (Wirbeltheorie) midőn az égitestek mozgását keringés által igyekezett kimagyarázni, mely a világegyetemet betöltő röplég árában, özönlésében áll elő. Az egész egy rideg elmélet, mely hajdan és még Neuton felfedezései után is nagy figyelmet gerjesztett, s számos pártbíveket talált, de kik mindnyájan a feledés homályába merültek. A csillagászatban Kopernik rendszerét vette be, annak közönséges elterjedése és bevételéért sokat fáradozott.

Azonban Descartes ez irányú s tartalmú műveinek különös ismertetésébe és bírálatába nem bocsátkozom, mert céloim csak filozófiájának foglalatát és hiányát röviden előadni. Az általános megjegyzéseket matematikai, fizikai, meteorológiai és kozmofizikai tartalmú munkáiról azon indoknál fogva tettem, mert azok filozófiájára fényt vetnek, sőt a benők foglalt valódi igazság, érzelemdús, merész és magasztos

tételek miatt a tudományos érdek mindig reájok emlékszik, és a Cartesi filozófia név alatt gyakran inkább fizikája és kosmofizikájára gondol, mint tulajdonképi bölcsészetére.

Ez utóbbiban Descartes a filozófiai rendszer felett szoros vizsgálatát néhány közönséges gyakorlati tanokra alkalmazta, melyek ellenében úgy, miként ő azokat értette és használta, sokat hozhatni fel. A metafizikában az önmegegyezés próbatétét illetőleg, melyet „*meditationibus de prima philosophia*“ című műve tartalmaz, bizonyos skepticizmusból indul ki ugyan, de majd egyoldalú s bölcsészietlen dogmatizmusba vész el. Nem ment a hiánytól mekhanikai pszichológiája sem, melyet „*de homine et de formatione foetus*“ kisebb értekezésében adott elő; úgy szintén „*de passionibus animae*“ értekezése, melyben a morálrólí nézeteit is kifejté.

Descartes mielőtt filozófiai rendszerét megalkotta volna, teljesen elhatározta, hogy minden szerzett ismeretes rendszereket és nézeteket lelkéből kitöröl és csak azt tartja meg, melyet saját öntudata és gondolkodása teremt. E föltétthez képest rendszerének alapjául következő logikai elveket mint szabályokat állított, melyek gondolkodását és vizsgálódását jellemzik.

1. Semmi sem igaz, mi nem belső nyilvánosság az öntudatban, vagy mit az értelem nem oly tisztán és hitelesen ismer, hogy a kétség benne általában lehetlen.

2. A gondolkodásnál az egyszerűtől, a közvetlen érthetőtől kell kiindulni, és rendszeres, szabályszerű következetes sorrendben szükség az összetett, homályos és nekézhez előbbmenni. E rendszer a geometriáé, mely a maga nemében legbiztosabb.

3. Az igazságot fel kell találni, a nehézségeket pedig, melyek annak keresésében utunkba állanak, azonnal össze kell gyűjteni és megismerni, s aztán annyi alkatrészekre kell bontani vagy felemelni, a mennyiszükséges; de itt ugrás vagy hézag nem türendő.

4. Semmit sem kell alap nélkül igaznak tartani, valami tekintély vagy mások példája miatt.

Descartes gyakorlati logikáját lényegben fejtik ki e csekély szabályok. Azonban ezeket nem fogta fel valódiilag, még kevésbe használta helyesen. Különösen az ismeret nyilvánossága és hitelességéről előterjesztései, mennyiben a hitelesség nem pusztán a legközelebbi, hanem az utolsó principiumtól is függ, hibásan és kifejtetlenül maradtak. S csak a felebbi rendszernél fogva kezdé tehát Descartes szemlélődéseit e pontnál, „hogymitsem tud“ és ebben, koráig a filozófia történetében egyetlen a maga nemében. E rendszerben öntudata tarthatta meg egyedül, mit szellemi állapotában, érzéseiben, előterjesztéseiben, gondolkodásaiban nem ismerhetett félre s nem tagadhatott meg semmikép, mert az önmagában vett tevékenységet közvetlenül. Így jutott el legelsőben Descartes saját létéről valódi létezésének megmutatására, a mit híres tételével ekként fejezett ki: „cogito, ergo sum“¹⁾. Ezen előzmények után Descartes bölcsészetiének foglalatát és gondolatmenetét következőkben öszpontosíthatjuk:

a). Ha valami szilárd és maradandót akarunk a tudományban felállítani, az első alapon kell kezdenünk, minden föltét és fölvétet, miket gyermekkorunk óta viselünk önmagunkon, szét kell rombolnunk, röviden mindenről kétkednünk kell, mi csak legkevéssbé is bizonytalannak látszik előttünk. Kétkednünk kell tehát nemcsak az érzéki dolgok létén, mivel az érzékek sokszor és sokféleképp csalnak, hanem a matematika és geometria igazságaiban is; mert bármily igaznak lássék is a tétel, hogy kettő és három összege 5, vagy hogy a quadrátnak 4 oldala van, mégsem tudhatjuk, hogy nekünk véges valóságoknak az ismeret igazsága adatott-e, s hogy Isten minket nem a gondolom és tévedésre teremtett-e?

¹⁾ Lehrbuch der Geschichte der Philosophie. Johann Gottlieb Buhle. 541—45 lap.

Tanácsos tehát mindenben kétkedni, mindent tagadni s hamisnak állítani.

b) Midőn mi mindent, miről kétkedhetni, hamisnak állítunk, tagadunk; egyet még sem tagadhatunk, különösen azon igazságot, hogy mi önmagunk, kik gondolkodunk, léttel birunk. Ebből egyenest következik, hogy én, ki mindent hamisnak állítok, mindent kételek, nyilvános léttel bírok. E tétel tehát: „gondolkodom, tehát vagyok“ (cogito, ergo sum) az első és legbiztosabb minden bölcsészeti tétel ellenében. Ettől függ minden más ismeretek bizonyossága¹⁾.

¹⁾ Descartes „Cogito, ergo sum“-át sokan rostálgatták és bírálgatták. Többek közt Gassendi volt legélesebb elméjű ellensége, ki azt egy paródiával igyekezett lerontani, így szólván: a „cogito, ergo sum“ helyett lehet mondani „Ludificor ergo sum.“ Azaz: „öntudatom tréfát űz, tehát létezem.“ Ez még is, mint Gassendi hitte és értette, hamis következtetés, pedig nem az. A „Ludificor, ergo sum“-ot egész következetességgel húzhatom ki. Mert valami előbb én velem tréfát űz, tehát léteznem kell, így az első az utolsóból teljesen következtethetem. Tehát a „Ludificor, ergo sum“ annyira amennyire azonos a „Cogito, ergo sum“-mal. De ha azt mondjuk, hogy a létet épen úgy következtethetjük minden emberi tettből, mint a gondolkodásból, p. o. „sétálni megyek, tehát létezem,“ hibázunk: mert egy tettünket sem ismerjük oly tisztán, világosan, mint gondolkodásunkat. Mások a csonka okoskodás alakját támadták meg, névszerint hogy az röviden mondatott ki, s helyette lehet mondani: „sum cogitans, ergo sum.“ De a rövid ok-körzés itt mulhatlan, mert Descartes egy első principiumot keresett, mely saját léte vala. Ezt tette kereken eredményül. Ez eredményt pedig a gondolkodás által és a gondolkodásban találta fel, tehát a gondolkodást, mint veleszületett ismérvet tette a lét alapjára. A „sum cogitans, ergo sum“ lényegben nem más, mint a híres Fichte-féle tétel: „Ich bin ich und setze mich selbst.“ Az „én vagyok én“ egy ítélet. Én ítélek vagy gondolkodom és a gondolkodás által önmagamot állítom: tehát cogito, ergo sum. A különbség, mit Fichte saját principiuma és a Descartesé közt feltalálni akar, csak agyafurtság. Mert miként Descartes, épen úgy következtette és kereste fel ő is saját principiumát. (Lehrbuch der Geschichte der Philosophie. Johann Gottlieb Buhle). Hasonl. Geschichte der Philosophie Dr. Albert Schwegler † 546. — 111. lap.

c) A tételből „gondolkodom tehát vagyok“ egyszerre következik a szellem lényének egyetemes meghatározása. Ugyanis midőn keressük, kérdezzük, mik vagyunk mi, kik hamisnak állítjuk mindazt, mi tőlünk különbözik, azonnal tisztán belátjuk, hogy azt, mi rajtunk van, magunkról elgondolhatjuk személyiségünk megsemmisülése nélkül, csak gondolkodásunkat nem. A gondolkodás marad még akkor is, midőn minden mást tagad; ennél fogva a kiterjedtség alak, és mindaz mi a testnek tulajdonítható, természetünkhöz nem tartozhatik, hanem csak a gondolkodás. Én tehát létalapos, gondolkodó valóság vagyok, azaz szellem, lélek, értelem és ész. Innen a szellem tökéletesen és világosan önmagában ismerhető fel, a testhez tartozó bármi tulajdonok nélkül; mert nem tartalmaz olyat, mi a test fogalmához tartozik. Épen azért nehéz érzéki előterjesztés által felfogni s róla képzelni: felfoghatni egyedül a tiszta értelem által.

d) A tételből „gondolkozom, tehát vagyok“ következik minden bizonyosság közszabálya. Bizonyos vagyok, hogy létezem, mert gondolkozom. Mi az, mi nekem e tétel bizonyosságát szolgáltatja? Nem más, mint a világos belátás, — de lehetetlen is az, hogy valaki gondolkozzék s még se létezzék. Ebből következik most egyszerűen minden további ismeretre nézve a bizonyosság ismerve: igaz mindaz, mit én tisztán, világosan igaznak ismerek, mit értelmem oly kényszerített bizonyossággal lát igaznak, mint ezt „Cogito, ergo sum.“

e) De e szabály a bizonyosságnak még csak egy principiuma; ez egyedül még nem vezet az igazság ismeretére, hanem ezt fölhasználván gondolataink és eszméink, átvizsgáljuk, hogy még valami tárgyas igazságot fedezhessünk fel. Eszméink velünk született tanulás által szerzett és önteremtett eszmék. Ezek közt mindenek előtt feltaláljuk Isten eszméjét. Kérdezhetjük, honnan vettük eszméinket? Bizonyára nem magunktól, hanem egy fővalóságtól oltattak belénk, ki

a tökéletesség forrása, ki valósággal létező Isten. E kérdésre pedig: honnan van az a tehetségem, hogy az enyimnél tökéletesb természetet felfoghatom, azt kell felelnem mindig: attól valósággal, kinek természete tökéletesb mint az enyém. — Isten minden tulajdonai mutatják minél inkább vizsgálódom felettök, hogy én azokróli eszméimet egyedül nem teremthetem. Mert ha bár egy állományról eszme, mert állomány vagyok, lehet is bennem, végeességemnél fogva az mégsem lehet egy végetlen állományróli; egy ily eszmét csak egy végetlen állomány teremthet belém valósággal. Nem is gondolom, hogy a végetlen fogalmát abstrakcio és negáció által nyerhetném, mint a setétséget a világosság tagadása által; sőt inkább látom, hogy a végetlen több réalitást foglal magában mint a véges, ennél fogva a végetlenfogalma elébb van meg bennem némi tekintetben, mint a véges fogalma. És ha most már a végetlen állományról tiszta, határozott eszmém lenne, s hozzá még ez több tárgylagos réalitással birna, mint minden más, úgy a kétkedésre semmi vagy kevesebb okom lenne. De tudom mégis megmarad az, hogy Isten eszméje belém Istentől oltatott a végett, hogy felkeressem, mimódon nyertem és honnan vettem ő róli eszméimet. Az érzékekből nem meríthettem, még kevésbé jöhettek belém önkéntelenül, mint az érzéki eszmék, melyek a külső érzéki műszerek illeteése által támadnak; nem is költhettem azokat, mert belőlük el nem vehetek s hozzájuk nem adhatok semmit. Így nem marad hátra egyéb: velem születtem épen úgy, mint saját eszmém. Az első bizonyíték tehát Isten létére: Isten eszméje bennünk van, mi Isten létére nézve valódi okul szolgál. A második pedig ön tökéletlenségem, vagy is ennek tudásából származik. Mert midőn oly tökéletességeket ismerek, mik bennem hiányzanak, következik, hogy léteznie kell egy valóságnak, ki tökéletesebb mint én, kitől függök, kitől nyertem a mivel bírok. Végre legjelesebb és legvilágosabb Isten létére, saját fogalmából következő bizonyosság. A szellem, midőn a

különböző eszmék közt, mikkel bir, egyet megészlel, a legjelesebb mindenek felett az, mely a legtökéletesebb valóságot úgy ismeri fel, hogy az nemcsak a lét lehetőségével, azaz esetleges léttel bir, hanem hogy szükségképi létét önmagában foglalja. És miként tudja, hogy a háromszög eszméjében fekszik, hogy annak háromszöge két derékszöggel egyenlő, és ez minden háromszögben így van: akként következteti szükségességgel, hogy a legtökéletesebb lény fogalmához a szükségképi lét tartozik, hogy az valósággal létezik. Szellemünkben egy eszme sem bir szükségképi léttel, csak a legfelsőbb valóság eszméje, mindazáltal ellenmondás nélkül nem oldhatjuk fel. Ezt belátni előítéleteink akadályoznak. Mert megszoktuk, hogy minden dolog fogalmát lététől megkülönböztetjük, és mert gyakran önakaratunk szerint eszméket alkotunk: így történik meg könnyen, hogy a legfőbb valóság szemléleténél kételkedők leszünk, még ha annak eszméje nem oly önkényesen kigondolt is, vagy legalább olyan, minek fogalmában a lét nincs meg. E bizonyítás Anzelm Tamásától lényegesen különbözik, ki ekként következtet: az „Isten“ szó jelentése feletti vizsgálódás mutatja, hogy az alatt a legnagyobbat kell gondolni; ez pedig valódiilag a gondolat mélyében van többször, mint a képzeletben egyes egyedül; tehát létezik Isten nemcsak a képzeletben, hanem a valóságban is. Itt a hiba a következtetési alakban rejlik nyilván, mert csak ezt következtetethetni; Istennek, mint valódiilag létezőnek képzeltetnie kell; ebből pedig még valódi léte nem következik. Descartes bizonyítéka ez: „a miről tisztán, világosan tudom, hogy az, bizonyos dolog valódi, változhatlan természetéhez, lényegéhez vagy alapjához tartozik, azt róla állíthatom. Így miután felkerestem, mi Isten, és beláttam, hogy az ő valódi s változhatlan természetéhez tartozik a lét, azt róla méltó joggal állíthatom. A legtökéletesebb valóság eszméjében tehát a szükségképi lét nem

értelmünk képzeménye által van meg, hanem mert a lét az ő örök és változhatlan természetéhez tartozik.

f) Az épen most talált eredmény Isten léte a legnagyobb fontosság. Előbb mindenről kétkedni, minden bizonyosságról lemondani kellett, mert nem tudtuk, ha a tévedés nem szellemi természetünkhöz tartozik-e, és minket Isten nem a hibára teremtett-e? most tudjuk, midőn Istennek velünk született eszméit szükségképi tulajdonai gyanánt látjuk, hogy Isten igaz; a tehát ellenmondás lenne; ha minket megcsalna és tévedéseink okozója lenne, mert ha a csalhatás az okosság bizonyítékául tűnhet is fel, a család akarata mégis a gonoszság bizonyítéka. Következöleg értelmünk soha sem foghat fel oly tárgyat, mely nem igaz, ha hogy azt felfoghatja, tisztán, világosan megismerheti. Különbben Istent csalónak nevezhetnök, ha oly hamis ész adott volna, mely a gonoszt igaznak tartaná. Az abszolút kétség tehát, melylyel hozzá kezdtünk, megszűnt. Isten létéből nyerünk minden bizonyosságot. Mert minden valódi ismeretre elegendő az, hogy mi egy dolgot világosan megismertünk és e mellett az igaz Isten léte bizonyos.

g) Az igaz Isten eszméjéből következnek a természeti bölcsészet elvei, vagy a mindkét állományról tan. Állomány az, melynek léte oly lét, melyhez semmi más nem szükséges. Legfőbb értelemben állomány csak Isten. Isten mint végetlen állomány alapját önmagában bírja, oka önmagának. — A mindkét teremtet állomány pedig, a gondolkodó és testi állomány, szellem és anyag, melyek szélesebb értelemben állományok, s oly dolgok, melyek létezésükre nézve Isten közvetlen munkálását szükségelik. Mindkét állomány bizonyos jelzővel bír, mely természetét s létét képezi és a mire minden többi határozásai összesen visszavehetők. Az anyag jelzője és lényege a kiterjedés, a szellemé pedig a gondolkodás. Mert minden más, mi a testről állítható, a kiterjedés szüleménye, vagy is

inkább módosulata, mint mind az, mit szellemünkben találunk, csak változata a gondolkodásnak. Egy oly állomány, mely közvetlen a gondolkodáshoz tartozik, neveztetik szellemnek, mely pedig közvetlen a kiterjedés tárgyához tartozik, neveztetik testnek. Tehát a gondolkodás és kiterjedés egymástól különböznek; a szellem pedig nemcsak a test jelzője nélkül ismertetik meg, hanem a test jelzőjének tagadását is magában foglalja; így az állományok lényege, hogy egymást kölcsönösen tagadják és kizárják. Tehát szellem és test különböznek, semmi közössel nem birnak.

h) Antropologiai tekintetben (hogya a Cartesi fizika, mely csak alárendelt érdekekkel bír, felemelkedjék) a szellem és anyag közt levő dualisztikus arányból, a lélek és test közötti dualisztikus arányt tanítja. Ha az anyag valósággal kiterjedés, a szellem valósággal gondolkodás, és semmi közössel nem birnak, úgy a lélek és test egyesítése csak mechanice gondolható. A test Istentől készített művészi önmozdony, s úgy néz ki, mint Istentől földből alakított szobor vagy gép*). Ebben lakik a lélek szorosan,

*) Descartes szerint a test lényege hosszúság, szélesség és magasságban áll, melyeket nem csak a tér, hanem az anyag szükséges tulajdonai gyanánt is tart s tartania kell, mert a tért és anyagot azonosnak vette. Itt azonban előáll e kérdés: a szilárdságra s tömörségre, minthogy nem gondolt, hogyan magyarázta ki azt? Az anyag szilárdságára, mond ő, következtetünk csupán az ellenállásból, mit a test érintésünkre ellengyakorol, és erejéhez képest helyét megtartani törekszik. De tegyük fel, folytatja tovább Descartes, hogy az anyag, ha ti azt mozdítottátok, kitér előttetek mindig, úgy, miként a szabad tér a mozgásnak mindig helyet enged. Tehát ha semmi alapot sem hozunk is fel az anyag szilárdságára, az lesz az anyag még is, mi előbb volt. A szilárdság tehát egy esetleges arányból következtethető az anyagra nézve, így annak nem lényeges tulajdona. Ez utolsó áll sokkal inkább a kiterjedésben és az ő három méretében a hosszúság, szélesség és magasságban. Hogy pedig az anyag nem enged és a nyomásnak ellentáll, részint abból származik, mert az egész oly anyaggal van megtöltve, a mi ki nem térhet; részint a különböféle fokú mozgató erőből, melyet az isten-

de nincs vele belsőleg összekötve. A kettő egyesülése csak egy hatalmas ösztét, hol mindkettő nemcsak önálló tényező, hanem valósággal egymástól különböző; egymás ellenébe vannak téve, tehát ellentétek. Az önálló test egy kész gép, melyben a gondolkozó lélek hozzájárulása által semmi változás nem történik, hanem általa bizonyos mozgások inkább idéztetnek elő, a gép kerekzete azonban marad úgy mint volt; csak a benne lakó gondolkodás különbözteti még is meg e gépet minden másoktól: innen az állatok, mint a melyek öntudattal és gondolkodással nem bírnak, egyenlő rangba jutnak minden más gépekkel¹⁾. Ez álláspontból Descartes a lélek lakhelye után kérdezősködött. — A test és lélek önálló; egymás ellenébe helyezett állományok, így egymásra kölcsönösen nem hathatnak, ha csak erőszakosan nem egyesítettnek, hogy egy pontban érintkezzenek. Az a pont, hol a lélek lakik nem az egész agy, hanem a legbelsőbb része annak, egy kis mirigy, az agy állománya közepén, a tobozmirigy. A bizonyosság azon felvétre nézve, hogy a tobozmirigy az egyetlen hely, hol a lélek hatalmas erejét mutatja, azon körülményben áll, miszerint az agy többi részei kettősítettek, mi egy ily életműnél lehetetlen, mert különben a lélek a tárgyakat, párosan, kétszerezve fogná fel. Épen azért a testben egy hely sincs olyan, hol a benyomások úgy egyesíthetnének, mint

ség a világegyetemben szétterjesztett. Mivel pedig Descartes a testvilág alapelveül az anyagot és mozgást tette, ép oly kérelemmel állott elő mint egykor Archimedes: „Adjatok nékem anyagot és mozgást, világokat építendek nektek.”

¹⁾ Descartes különbséget tett az életelv és lélekelv között. Amaz a természetben alapja minden növényi és állati mozgásnak ez pedig a gondolkodás és ismeretnek. Minthogy pedig a gondolkodás és ismeret csak is az embernek jutott különösen, innen állítá fel Descartes ama híres állítását, hogy „az állatok élőgépek és mozdonyok,” tehát érzéssel, gondolkodó és akaratihetőséggel nem bírnak.

ezen mirigyben. A tobozmirigy tehát a lélek legjelesebb lakhelye, melyben minden gondolataink képeztetnek.

A Cartesféle filozófiai rendszernek alapgondolatait előadtuk, most rekapituláljuk az álláspont és történelmi helyzet okáért annak jellemző pontjait. Descartes a filozófiában egy új korszak alapítója, mivel ő mondta ki elsőben a teljes föltétlenség posztulátumát. Épen ez a Descartes által követelt föltétlen ellenmondás, mind az ellen, mi nem a gondolkodástól állítottatott fel; föltétlen ellenmondás továbbá az igazság határozott léte ellen, mely ettől fogva az újabb kor alapelve maradt. Másodszor felállította Descartes az öntudatos, tisztán önmagáért létező énnel (a szellemet vagy a gondolkodó állományt úgy fogta fel különösen mint egyedi ént, egyes ént) elvét, mely egy új a régi kornak ily alakban ismeretlen principiuma. Harmadszor a lét és gondolkodás ellentétét a lét és öntudatra állította fel, és ezen ellentét közvetítését (az egész újabb filozófia problémája) mint filozófiai feladatot adta tudtul. Ezen eszmékkel, melyek a filozófia történetében korszakot alkottak, összefüggnek a Cartes-féle bölcsészet hiányai is. Mert elsőben Descartes rendszerének tartalmát, névszerint három állományát tapasztalatilag vette fel. Az ugyan, midőn rendszerét oly ellentéttel kezdi, mely minden határozott létnek ellenmond, látszata annak, mintha semmi adottat, mint olyat nem akarna felvenni, hanem mindent a gondolkodásból levezetni. De azon ellentét nem komolyan volt véve; aztán a látszólag elvetett, miután a bizonyosság elve megnyerettet, változatlanul ismét felvétetett. És így történt, hogy Descartes épen úgy Isten eszméjét, mint a közvetlen adottakat készen találja. Hogy ezeket feltalálja, sokból elvon ugyan, mit közvetlen maga előtt lát, de végre mindkét állomány hátramarad, mint maradék, miután minden többitől elvonatott. Ezek tapasztalatilag vétettek fel. Másik hiány, hogy Descartes az ellentét mindkét oldalait a

gondolkodást és létet egymástól elszigeteli. Mindkettőt állomány, azaz oly hatalmasság gyanánt veszi, melyek egymást kölcsönösen tagadják, kizárják. Az anyag lényege szerinte csak a kiterjedésben, a szellemé pedig a gondolkodásban áll. Tehát úgy állnak egymás ellenében, mint központtöli és központhozói erők. A szellem és anyag ily felfogása mellett, a kettőt bensőleg közvetíteni, összekötni lehetlen; hol mindkét oldal összejön, egyesül, mint az emberben, ez csak a teremtés erőszakos ténye, isteni segély által kívülről eshetik. Mindazáltal kíván és keres közvetítést a két oldal között. De a szellem és anyag, a gondolkodó és kiterjedő állományok közti dualizmust saját álláspontján nem képes legyőzni; és épen e tehetlenség a harmadik legnagyobb hiány az ő filozófiai rendszerében*). Mert a tételben: „gondolkodom, tehát vagyok,” vagy én gondolkodó vagyok. Mindkét oldal, a lét és gondolkodás összeköthetők ugyan, de mégis csak mint önállóak gondolhatók egymás ellenében. Így e kérdésre: hogyan áll az „én” a kiterjedéshez? felelhetni: gondolatilag, azaz negatív, kizárólag. Tehát a két oldal között közvetítőül csak Isten eszméje marad hátra. Mindkét állomány Istentől teremtetett, mindkettő az istenakarat által van összekötve, az Isten-eszme által áll fenn az én mint bizonyosság, hogy a kiterjedtség létezik. Így Isten bizonyos tekintetben egy *Deus ex machina*, hogy az énnak a kiterjedtséggeli egységét közvetítse. Látni való tehát, mily külső az ily közvetítés.

---

¹⁾ Descartes szigorúan megtartott dualizmusánál fogva a szellem és anyag, a gondolkodó és kiterjedő állomány egymással nem egyesülhetett s nem szövődhetett össze, hogy tehát a testi és szellemvilági tűnemények közti összefüggést kimagyarázhassa: Isten folyvást tartó közremunkálatában keresett menedéket, melyből később az occasionalizmus és az előrendelés harmoniájának rendszere állott elő. (Lásd. Leibniz.)

A Cartesi rendszer e hiányai, a következő bölcsészeti rendszereknek szolgáltak alapindokul*).

Halmay Gyula.

A szabadság népszerű magyarázata.

I.

Mi a szabadság, mi ennek valódi értelme?

a) A szabadságról sokan helytelenül gondolkoznak, azt gondolván, hogy a szabadság abban áll, miszerint az ember minden függés, minden korlát nélkül gondolkozhatik, akarhat és cselekedhetik; midőn valamit cselekedni kell, teljes kénye kedve szerint választhat a cselekedetekben; ha akarja jót, ha akarja rosztat cselekszik.

Immár az ily szabadság nem szabadság, hanem szabadság; s ha így akarjuk a szabadságot értelmezni: úgy nemcsak a polgári életben, hanem magában a vallásban is áthághatlan akadályok, kimagyarázhatatlan kérdések tolnak elénkbe.

Hahát igaz értelmét akarjuk megtanulni a szabadságnak: úgy feljebb kell emelkednünk a mindennapiság köréből; feljebb igenis, mert e szabadság magasan álló eszme, hova csak felmagasult lélekkel lehet fölemelkedni.

b) Emelkedjünk fel hát a szabadság valódi fogalmára, de úgy, hogy lépcsőnként, alulról igyekezzünk oda eljutni.

Vizsgáljuk meg tehát előbb is a szabadság ellentétének fogalmát; lehet, hogy ez elvezet a szabadság fogalmához, különben is az ellentétek lépcsőin lehet eljutni az igazsághoz s minden eszmékhez.

*) „Geschichte der Philosophie“ Dr. Albert Schwegler. Stuttgart. 1860. Hasonl. Jacobi Bruckeri „Institutiones Philosophiae.“ Lipsiae 1756. Hasonl. „Lehrbuch der Geschichte der Philosophie.“ Johann Gottlieb Buhle. Göttingen 1800.

A szabadságnak ellentéte a szolgaság. A szolgaság immár nem egyéb mint mástól függés: következésképp a szabadság nem egyéb mint önmagától függés. Ez igen természetes, mert ha az a szolga, a ki mástól függ: úgy az a szabad, a ki nem mástól, hanem magától függ.

Ily értelemben immár szabad az Isten, és szolga a világ. Igenis, az Isten a szabad lény, mert ő semmi mástól nem függ, semmi mástól nem korlátoztatik. Azonban minthogy mi a függetlenséget semmiképen nem tudjuk gondolni az ő ellentéte nélkül: annál fogva emberi felfogás szerint az Isten is függ, de csak önmagától függ; tudjuk mindnyájan, hogy az Istennek önmagában van lételének oka.

A világ pedig szolga, mert annak minden pontjai mástól vannak függésben, az egész természetnek minden részei egymással összeköttetésben vannak, egymástól függenek, az egész világ Istentől is függ.

A szabadság eszméje tehát a legfelségesebb magasságban, az Istenben, annyit tesz, mint tökéletes önmagától függés *).

---

*) Ezt máskep is meg lehet mutatni bölesészetiileg, a következőkben:

1. A szabadság, vagy is más névvel a függetlenség és függés egymással ellentétes, tehát viszonylagos, fogalmak: ugyanazért ezeket egymással sem egynek gondolni, sem egymástól külön szakasztani, emberi gondolkozás szerint nem lehet. Ha a függetlenséget gondolom, szükségesképen együtt kell gondolnom vele a függést is.

2. Továbbá a mint ezek közül egyiket minél nagyobb, magasabb fogalomra emeltem, a másik annál kisebb mértékben lesz mellette; tehát a hol a függetlenség végetlen nagy, ott a függés végetlen kicsiny.

E szerint az Istenben a függetlenség végetlen nagy, a függés ott végetlen kicsiny, vagy is Istenben a függetlenség egészen elnyeli a függést: tehát Istenben megvan a függés is, csak hogy negative, vagyis eszmeileg, mert ha meg nem volna, úgy nem te-

II.

Csak az a kérdés immár, van-e a világban és így az emberben is szabadság?

Fentebb azt tanultuk, hogy a világ csupa függés, csupa szolgaság, Isten a függetlenség, Isten a tiszta szabadság; és így első tekintettel a világban nem látszik szabadság.

remthette volna — emberi gondolkozás szerint — a függésben levő világot, mivel Isten önmagában levő örök eszméket létesítette a teremtésben.

Minthogy tehát függetlenséget függés nélkül még csak gondolni sem lehet, úgy, hogy ha egyiket gondolom, a másikat is kell gondolnom szükségesképen: ennél fogva kétség nélküli igazság az, hogy a függetlenség eszméje okvetlen magában zárja, magában foglalja a függés eszméjét, és megfordítva.

Immár épen itt jövünk a függetlenség, szabadság valódi fogalmára; nevezetesen a mondottak szerint, a függetlenség szabadság nem egyéb mint önmagától függés.

Midőn tehát azt mondjuk, hogy valami független, nem azt teszi, hogy az semmitől sem függ, hanem azt teszi, hogy az nem mástól, hanem egyesegyedül önmagától függ. A végetlen is nem azt teszi, hogy nincs vége, hanem azt, hogy végeit önmagában foglalja, önmagában rejti el, mint a kör.

Az Isten e szerint oly független lény, mely csak önmagától függ; igaz is, mert senki sem tagadja, hogy Isten lételének önmagában van oka.

Az Isten tehát oly szabad lény, ki csak önmagától függ.

A szabadság tehát nem azt teszi, hogy senkitől sem függünk, hanem szabadnak lenni annyit tesz, mind önmagától függeni.

Jegyzés. Ezen dedukció szerint sok nehéz kérdés megoldható. Például a többek közt: a változás és változhatatlanság szintén ellentétes fogalmak, és így Istenre vitetve a változhatatlanság magában foglalja — természetesen emberi gondolkozás szerint — eszményileg a változást; és ezen tannal sok dogma, például a praedestinatio sat. megfejtethető. Továbbá a függés és függetlenség eszméi egymást egymásban zárják: ebből következik, hogy Istenben (függetlenség) eszményileg megvan a világ (függés) = mindentudó; a világban (függés) pedig eszményileg meg van az Isten (függetlenség) = mindennütt jelenvalóság stb.

Azonban fentebb azt is tanultuk, hogy a függetlenséget függés nélkül, mi emberek még az Istenben sem gondolhatjuk: így megfordítva a függést sem gondolhatjuk függetlenség nélkül, következésképp a világban mint függésben függetlenségnek is kell lenni szükségképen. Igen is, Isten mint független lény a világban mindenütt jelen van, és így a szabadságot a világban is fel lehet találni. Még pedig e szerint a hol az Isten e világban minél nagyobb nyilvánosságban van jelen, ott a szabadság annál nagyobb mértékben tűnik fel.

Minthogy pedig Isten e világon legalább itt a földön az emberben tűnik fel legvilágosabban, mert az embert Isten a maga képére és hasonlatosságára teremtette; ebből önként következik, hogy a szabadság e földön az emberben a legnagyobb.

1. Az ember tehát mint Isten képe szintén bir szabadsággal, s függ önmagától. És pedig ezt bizonyítja;

a). Először is a szent írás. Azt mondja nevezetesen Pál apostol: „a hol az urnak lelke vagyon, ott van a szabadság. És így, mivel az urnak lelke, vagyis az Isten képe az emberben van, tehát az ember szabadsággal bir.“ (2. Kor. 3, 17).

b). Bizonyítja tovább a belső tapasztalás, amennyiben közvetlenül érezzük, hogy gondolkozásunk a mi elménk törvényeitől, alapeszméitől, cselekvésünk, lelkiismeretünk törvényétől, hatalmától, érzéseink szintén lelkünk belső hangulatától kétség nélküli függésben állanak.

c) Bizonyítja okosságunk is, mert ha függés alatt élünk, úgy függetlenségnek, szabadságnak is kell bennünk lenni, mivel mi a függést a függetlenség nélkül nem gondolhatjuk.

2. Azonban mi nemcsak az Isten képére, hanem a világ képére is vagyunk teremtve; az ember nemcsak lélekből, de testből is áll: következésképpen az ember nem birhat tökéletes, vagyis Isteni szabadsággal. Ugyancsak ebből az is vi-

lágos, hogy a teremtés rendiben minél közelebb áll valamely teremtmény az Istenhez, annál nagyobb fokával bír a szabadságnak: és így az ember is annyival szabadabbá teszi magát, minél közelebb jut a tökéletesedés pályáján az Istenhez. Ebből az is következik, hogy egyik ember szabadabb mint a másik sat.

Hogy pedig az emberen nemcsak az Istennek, hanem a világnak képe is van; vagy is hogy az ember nemcsak önmagától, tudniillik a benne levő Isten képétől, hanem a világtól, a természettől, sokféle körülményektől is függ, mutatják testi és lelki sok szenvedései, sokféle elnyomatásai..... számtalan bűnei....végre kikerülhetetlen halála.

3. Én most eltekintve attól, hogy az ember, mint a világnak is képe, a természettől és sok más körülményektől is függ, úgy akarom tárgyalni az embert, mint csupán Isten képére teremtetett erkölcsi szabad lényt, legyen ő akár magában, akár pedig mint valamely társaságnak tagja; különben is bármi viszonyok között is a teszi az embert emberré, ha rajta Istenképe van. E nélkül a trónon ülő fejedelmek sem egyebek ide oda rángatható fabáboknál: ellenben ezzel az isteni képpel a porban fetrengő koldús is érzi emberi méltóságát.

Ily tiszta, felséges voltában véve immár az embert, ennek eredeti szabadsága abban áll, hogy önmagától, azaz a benne levő Isten képétől, vagy is azon belső lelki erkölcsi törvényektől függ, melyek az ő okosságában (eszében) mint Isten képében Isten ujjával be vannak írva.

Az ember e szerint akkor mondható szabadnak, az életnek bármi viszonyai között is, ha ezen veleszületett isteni törvények tükröznek vissza azon viszonyoknak, társadalmaknak törvényein is, melyek között az ember él.

III.

Most már azt lássuk meg röviden, hogy az embernek szabadsága minő alakban nyilvánkozik, minő viszonyokban szemlélhető?

És most csak kettőt hozok fel, t. i. mint embernek, vagyis erkölcsi egyénnek, és továbbá mint társaság tagjának szabadságát.

a) Mint ember, mint erkölcsi egyén, akkor szabad valaki, ha a benne levő isteni képnek, vagy is az észnek gondolkozási és erkölcsi törvényei, s alapeszméi szerint érez, gondolkodik és cselekszik.

E szerint nem azon ember gondolkodik, s beszél szabadon, a ki az ő saját érdekeihez képest, önkényes tetszése szerint vagy gyaláz vagy dicsér, mert ő lám az érdekektől függ, az érdekeknek szolgája, hanem a gondolkodik és beszél szabadon, a ki minden érdekektől, haszonleséstől, minden külbefolyástól függetlenül, a benne levő Isten képéből kisugárzó örök igazság s törvények szerint nyilvánítja érzéseit, gondolatait.

Nem azon ember cselekszik szabadon, a ki a belső vagy külső kísértetekhez, körülményekhez képest, ha akarja a jót, ha akarja a roszt követi; hanem azon ember cselekszik szabadon, a ki az édes és keserű közül azt választja cselekvései céljául, a melyiket az ész törvényei jónak, célszerűnek látnak, parancsolnak.

b) Nézzük már most az embert, az ő szabadságára nézve, úgy, mint társaság tagját.

Mint láttuk felebb, egyes ember akkor szabad valódiilag, ha önmagától függ; már minthogy akármely társaság is egyes emberekből áll, ebből következik, hogy akármely társaság is, s a társaságnak akármely tagja is akkor szabad valódiilag, ha a társaság önmagától függ; azaz ha a társasági tagok

közösen önmaguk készítették a társaság szabályait, törvényeit, elveit.

E szerint valaki:

α. Mint családtag akkor szabad, ha a család tagjai közt egyetértés, hason érzés, közös akarat uralkodik; mert mint-hogy mindenik tagban ugyanazon istenkép van, ebből látnivaló, hogy a közös egyetértés — érzés — és akarat által ugyan azon egytől, tudniillik önmaguktól függenek.

β. Mint községi tag akkor szabad valaki, ha közös akarral maguk a községi tagok folynak be a hazai törvények hozása és kiszolgáltatása kezelőinek választásában.

γ. Mint hazafi akkor szabad valaki, ha a hazafiak maguk vagy is a nemzet maga ad magának alkotmányt, törvényeket, s magától a nemzettől függ ezeknek mind fenntartása, mind kiszolgáltatása, végrehajtása, és ha vele született — tehát önmagától függő — nyelvén írhat és beszélhet.

δ. Mint a keresztyén anyaszentegyház tagjai, akkor vagyunk szabadok, ha érzéseinkben, gondolatainkban, cselekedetünkben egyedül csak Istentől és az ő szent fiától a Jézustól, ennek isteni tudományától függünk. Ugyanis Jézus a a mi fejünk, mi pedig az ő tagjai vagyunk. Következésképen ha tőle és a bennünk lakozó szent lélektől függünk, akkor tulajdonkép önmagunktól függünk, mert hiszen a szent lélek is mint Isten lelke lakozik mi bennünk.

Jegyezzük meg itt általánosan jól, hogy akármely társaságban is csak oly törvények alatt lehetnek a társaság tagjai igazán szabadok, ha a társasági törvények nincsenek ellentétben, sőt öszhangzásban vannak azon törvényekkel, melyektől egyesek, mint egyének függenek, nevezetesen az észnek törvényeivel mint isteni törvényekkel, mert csak így lehet azt mondani, hogy társasági tag tulajdonképen önmagától függ.

Szalai István mk.
szentesi r. lelkész.

A féniek Irlandban és Amerikában.

Az újabb kor egyik érdekes történeti tüneménye a féniek mozgalma Irlandban és Amerikában. Már maga a titokszerű homály, mely az esemény részletei felett lebeg, a szereplők ködalakai, melyek a napi sajtóban koronként felmerülnek, majd ismét eltűnnek, némi érdeket keltenek a figyelmes szemlélőben e kalandos vállalat iránt; míg más részről a történelemkedvellőt fürkésző vizsgálódásra hívja ez ábrándos merény, mely ama nagy világbirodalom, Anglia kebelében önálló uralom alapításáról álmodozik.

De ne mondjunk egyelőre kárhoztató ítéletet.

A nemzeti szabadság érzelme az emberi természetben gyökerezik, vágya, törekvése még ábrándjaiban is tiszteletre méltó. E szent érzelem, mely egyeseket úgy mint egész népeket gyakran megragad, a nélkül, hogy számot tudnának magoknak adni keblök ihletéséről, a legnemesebbettek szülő oka a világtörténelemben, melyek által kétségkívül az emberiség haladása mozdíttatik elő. A nemes lelkű Rhigást, a hellen szabadság ihletett vértanúját, ki kárhoztatná szép álmaiért? A vad barbárság két deszka között ketté fűrészeltette a szerencsétlent; de lelkes dalai: „Föl polikárok! Egy nap a szabadságból többet ér, mint száz év rabláncot hordva“ velőkig hatottak a hős mainotáknál, s a mag, melyet elvetett, mainap már élőfává növekedve édes gyümölcsöt terem. Vagy ki kárhoztatná a szegény ír nép szent ihletését, midőn sem a keresztyén műveltség, sem a szabad alkotmány elvei nem képesek őket megvédeni a hatalmasabb mostoha testvér zsarnokságától?

Oly nép, mely nemzeti szabadságáért lelkesülni nem tud, nem érdemli meg az életetet; míg ellenben az állami korlátokon belől vagy kiyül küzdő nemzeti erő, még ha élethalál harcában elbuknék is, a történelemnek mindig tisztelet és becsülés tárgya marad.

Minden népnek egyedül nemzeti szabadság, s ezzel karonfogva járó nemzeti műveltség biztosíthatja történeti jelentőségét. E két hatalom nélkül minden törekvés a nemzeti jólét felé hiú ábránd, öncsalódás. A kormányhatalom, mely az eszközökkel korlátlanul rendelkezik, elég előrelátó mindig céljaira használni fel azon erőket, melyek hatalma biztosítására szükségesekek.

Igy van ez mindenütt, hol közös érdek több nemzetiiséget összpontosított egy birodalmi népcsaláddá. Példákat minek idézzünk? Kapunk előtt áll századok óta a fájdalom. A politikának soha sincs szive, hogy érezni tudná mások fájdalmait. Önző mint a fösvény, álnok mint az irigység, nem nézi az eszközöket, csak a martalékot. Az angol politika is századok óta minden erejét megfeszíté, hogy a zöld szigetet közös alkotmányába s közigazgatási rendszerébe teljesen beolvasztva, martalékul ejthesse.

Hiú törekvés.

Bevégzett tény nincs az élő nemzetek politikai történetében. A mi ma a viszonyok szükséges következményének látszik, azt holnap egy hatalmas ár elsodorhatja. A világtörténelem azt bizonyítja, hogy a nemzeti szabadság érzelme sehol sem nyilvánul élénkebben, sehol sem marad fel épebben, mint ott, hol több nemzetiség van egy államban összpontosítva. Ha még ehez az uralkodó politika az egyes nemzetiségek elnyomását veszi célba, biztos lehet benne, hogy ez úton az ellentétek soha ki nem békülnek, a fenálló viszony sohasem bevégzett tény, mert az ellenhatás azon mértékben emelkedik mindig, a mely mértékben a hatás növekedik. Hogy Anglia és Írland jelen politikai viszonya sem bevégzett tény, hogy a nemzetiségi ellentétek itt is élénken nyilatkoznak, mutatja a birodalom történetének két utóbbi évtizede, mutatja a fenianismus létezése, mely, bármit mondjunk, történeti tény, s mint ilyen

jelentőséggel bír. Nem rohanó ár ugyan, mely a birodalom állami lételét veszélylyel fenyegetné; de minden esetre hegyi folyam, mely a partokat lassanként ássa alá, s melynek a dolog természete szerint szakadás a következménye.

De térjünk már át felvett tárgyunkra, s lássuk, mi az a fenianismus?

A féniek mozgalmának első alapokát a celta és angol-szász néptörzs hagyományos gyűlöletében kell keresnünk. Már maga e név „féniek“ az ir-történelem legrégibb korszakába vezet vissza.

A régi ireknél ugyanis, mint általában a hajdan kor csaknem minden történeti szerepet játszott népeinél, a kasztrendszer képezte a társadalmi lét alapját, nem oly merev elkülönzéssel ugyan, mint a régi indek és egyiptusiaknál, hol az egyes kasztok korlátait sem hajlam, sem erény át nem törhette, s egész a külön osztályok gyűlöletévé fajult, hanem inkább a későbbi hűbéri kasztrendszer szellemében. E kasztok egyik főosztályát a katonai rend képezte, melynek életmódja vala a fegyver, hivatása a haza védelme s a nemzeti dicsőség fentartása.

Krisztus u. a 2. században a katonai kaszt egyik legkitűnőbb bajnoka vala Fionn, Finn vagy Fenn, kinek hős tetteit mai napig dicsőíti a nép hagyományos dalaiban. E hőstől az ir harcosok magokat később finnáknak vagy Fenn utódainak szerették elnevezni, s innen kölcsönözték a mai féniek is nevöket; mely elnevezés tehát annyit jelent, mint fegyveres harcosok, kik bizalmokat egyedül a fegyver szerencsében helyezik.

A celta törzs gyűlölete a szász-faj iránt idővel azon mértékben növekedett, a mily mértékben terjeszték ez utóbbiak hatalmukat a zöldsziget fölött. A két nép különböző nyelve, különböző jelleme, vallása, a hódítók telhetlen birvágya, politikai nyomása, vallásos fanatizmusa; másrésről

a hódítottaknál a szolgaság keserű érzete, s a mult szép idők történeti emlékezete, megannyi indokok voltak a szenvedély és gyűlölet élesztésére.

A hosszú parlament idejében (1640—1660) e gyűlölet már véres boszúban tört ki. Strafford mint Irland helytartója a legnagyobb önkénnyel bánt a szegény néppel. Strafford kivégeztetése után az angol és skót mozgalmak a fanatikus lelkesedésre fogékony népet mozgásba hozták. A vallásos rajongást könnyű mozgásba hozni, de kormányozni annál nehezebb, mert az csak saját ösztöne által vezéreltetik. A kitört viharban a józanabb szellemű szabadságbarátok szava elhangzott, s néhány elvetemült rajongó a nép szenvedélyét iszonyú tettekre használta fel. A felbőszült nép Moore, Ó Neale s Macquire vezérlete alatt megrohanta az angol telepítvényesek várdait, jószágait, s 50,000, sőt az országgyűlés számítása szerint 200,000 ángolszász protestánst gyilkoltak le (1641).

A hatás a dolog természete s az idő szelleme szerint visszahatást szült. Az országgyűlésben a hitábrándos puritánok keríték kezökbe a rejtélyes Cronwell alatt a döntő hatalmat. A mint az iszonyú tett híre Angliába érkezett, e kerékfejekből alakult rajongó sereg azonnal Irlandba tört, ott a kath. egyházat eltörülte, a lázadókat kiméletlenül lekaszabolta, helységeiket, házaikat lerontotta, vagy fölégette, s javaikat az állam részére lefoglalta vagy a puritánok közt felosztotta.

Ez idő óta kezdődik Irland szenvedése. E korszakból erednek azon bajok forrásai, melyik a britt állam testén időnként fel-fel merültek, s mai napig vérző sebei a birodalomnak.

E bajok között kétségkívül alsó helyen áll a visszás nemzetgazdasági rendszer, mely az ír nép nagy tömegét kiáltó szegénységre kárhóztatta. Cronwell idejében ugyanis az irlandi földbirtok nagyrésze beköltö-

zött puritán családok kezébe jutott, kik azon különös kikötés mellett nyerték birtokaikat, hogy azokat katolikúsnak soha el nem idegeníthetik. A későbbi szűkkeblű kormányok e méltánytalan rendelkezést folytonosan fentartották, miáltal a puritán birtokosság nemcsak uralkodó kaszttá lön az országban, hanem valóságos hűbéri kényúrrá, kiknek érdeke, hite, jelleme a nép érdekével, hitével, jellemével homlokegyenest ellenkező, a társadalmi ellentétek békés kiegyenlítéséről szó sem lehetett. Ez ellentétek természetes következménye vala, hogy a birtokos osztály csak igen kis része választá a zöldszigetet valódi hazájaul, a sokkal nagyobb rész birtokát idegen bérlők kezelésére bizva, jövedelmét mindenütt másutt, csak Irlandban nem költé el, minek következménye lön a tökepenzek hiánya, a szükséges javítások elhanyagolása, a bérlet folytonos emelése, s ennek folytán a bérlők elszegényedése.

Még nyomorúbb volt az alsó földmivelő osztály helyzete. Ezek mint hűbérese a bérlők szolgálatában állottak, s szolgálataikért néhány hold földet nyertek, melyeknek jövedelme ha legjobb esetben az élet első szükségéi fedezésére elégséges volt is, de előre nem látható szükség esetére valamit belőle megtakarítani épen nem lehetett, úgyhogy egyetlen mostoha termés — fő életmódjuk a burgonyában — ezer meg ezer családot juttatott éhhalál nyomorára. E mellett sorsuk a bérlőkéhez lévén kötötve, ha ezek bérlett kötelezettségeiket nem teljesítették, a földes urnak joga volt mind a bérlőt, mind hűbéreseit elűzni, s javaikat lefoglalni.

A dolgok ily állapotában nem csuda, ha az elnyomott nép eltiport helyzetében is gyakran érezteté fulánkjait elnyomóival; nem csuda, ha a celta gyűlölet ismételt lázongásokban tört ki angolszász elnyomói ellen. A földek parlagon maradtak annyira, hogy 20 millió hold földből sokszor 6 millió is hevert miveletlenül.

A celta-gyűlölet egy másik alapokát az egyházi viszo-

nyok rendezetlensége képezte. Irland népessége e század elején mintegy 8 millió lelket számlált. Ezek között 7 millió katolikus vala, még pedig oly buzgó katolikus, hogy dacára a százados nyomás s ellenséges törekvéseknek rendületlenül hű maradt azon vallásalakhoz, mely jellemének, véralkatának, miveltségének s gondolkodásmódjának leginkább megfelelt. Mindemellett minden egyházi birtok Cronwell ideje óta az angol püspöki egyház kezében volt. A kath. lelkészek minden birtok élvezéséből s államsegélyből ki voltak zárva, egyedül hiveik áldozatkészségére s filléreire szorítva, és mégis a kath. népség a gazdagon díjazott püspöki egyház papjainak tizedadót fizetett, s gazdag angol papok elődtek a szegény katolikus nép verejtékén.

Kiáltó igazságtalanság, akár a többség kövesse el a visszaélést a kisebb rész fölött, akár a kisebb rész a többség fölött.

A keresztyénség elve jogosultság tekintetében nem ismer különbséget a népek és felekezetek között. Valamint egy nép sem bir választottsággal nagyobb boldogságra, s kiváltsággal az idvességre: úgy egyik felekezet sincs jogosítva a másik elnyomására. Ha az állam azt akarja, hogy az egyes vallásfelekezetek kormányrendszerének támaszául szolgáljanak, egyik vallásfelekezetet sem szabad jótéteményéből kizárnia, vagy egyiket a másik felett kiválólág kegyelnie. Mert valamint minden vallásfelekezet tagjai egyenlően vesznek részt különbség nélkül az állam terheiben, épen úgy joga van mindeniknek a tökéletes egyenlőségre és viszonyosságra. Hisz maga ez elv: uralkodó vallás a keresztyénség fogalmával homlokegyenest ellenkezik. A keresztyénség az emberiség vallása, nem pedig egy különös nép vagy államforma, vagy felekezete. Kiváló jellemvonása az egyetemesség és szabadság, a közös ige szellemében. Ennek jóltevő kötelékeit visszaélések által gyengíteni vagy szétszaggatni, valamint nincs joga sem államnak, sem bár-

mely felekezetnek, épenúgy veszélyes is az az államra nézve, mert épen akkor foszthatja meg magát támaszától, mikor arra legnagyobb szüksége volna.

Harmadik oka volt a gyűlölet s elégedetlenségnek Irlandban, az angol politika merév centralizáló rendszere.

Anglia és Irland egymással 1800-ban politikailag egyesítettett; vagy más szókkal az ír parlament eltöröltetvén Irland Angliába teljesen beolvasztatott. Egy nemzetet, melynek alkotmánya, történelmi multja van, önálló törvényhozási és kormányzási hatalmától megfosztani csaknem annyi, mint azt az élő nemzetek sorából kitörülni. Ha a legtökéletesebb coordinatio vagy sulyegyen alapíttatnék is meg a központosított alkotmányban, még sem lehetne kikerülni, hogy a hatalmasabb elem elébb vagy később túlnyomóságra emelkedjék, s az egyensúly meg ne zavartassék. A hatalom birtoka könnyen visszaélésre csábít. A tulsulyra emelkedett elem minden hatalmában álló eszközzel igyekszik jogkörét terjeszteni, a gyengébb elemek rovására, s ez utóbbiaknak elvégre is nem marad egyéb hátra, mint vagy örökös küzdelem és vetélkedés, vagy nyílt összeütközés. Így történt Anglia és Irland viszonyában is. Az unio pusztá névvé vált. A celta törzs a hatalmasabb angolszász faj függelékévé, gyarmati birtokává lön. Az előbb független nemzet töredékké zúzatott szét, a testvérsziget hivatalnokok zsámolyává aljasult. A nagyrészből katolikus Irlandnak protestáns követek által kellett magát képviseltetni a közös parlamentben, s csak míg ez egy kiáltó visszaélés eltöröltetett, három évtizeden keresztül kellett az ír hazafiaknak s a parlament nemesebb gondolkozású tagjainak a rideg angol papokkal s tulzó torjakkal küzdeniök.

Egyébiránt legyünk igazságosak a másik fél irányában is. Távól legyen, hogy az angol politika szükkeblű önzését védelmezni akarnók, e védelemnek maga a természeti jog

ellenmondana; de az igazság érdekében be kell ismernünk, hogy eme szűkkeblűséget sok részben az irnép vak fanatizmusa is idézte elő. Mert ha a Cronwell idejében történt orgyilkosságot, az 50,000 protestáns lemészárlását az idő szellemének felróvhatjuk is; de azon örvöngő felekezeti gyűlölet, melylyel az ir katolikus papság és nép nemcsak az angol, hanem saját protestáns testvérei iránt is mai napig viseltetik, csakugyan menthetetlen a tizenkilencedik század műveltségének történelmi ítélőszéke előtt. Shiel, Irland egyik legkitünőbb szónoka, s maga is buzgó katolikus O' Connelt védő beszédében (1844) őszinte vallomást tesz e tekintetben: „Irland — ugymond — az egyetlen ország Európában, hol az átkos felekezeti gyűlölség katolikusok és protestánsok között mai napig fenáll. Némethonban, hol Luther a bibliát fordította, Franciaországban, hol Kálvin „Institutio“-ját írta s a Bertalan éj történt, azon jogtalanságok, melyeket a katolikusok és protestánsok egymáson elkövettek, régen meg vannak bocsátva, el vannak feledve. De mi örültek és bolondok vagyunk. Mi irlandiak dühös fanatizmus által ellenséges csoportokra engedjük magunkat szaggattatni, egymásra rohanunk a felekezeti gyűlölet örvöngésével és saját keblünkbe dülva testvérgyilkolólag lábbal tapossuk e szegény hazát. E szigetet, mely minden tengerekben a legboldogabbak egyike lehetne, gyalázat és szenvedés lakává aljasítjuk és összeküszünk a gondviselés jó céljainak megghiúsítására.“

Igy álltak a dolgok Irlandban, midőn O' Connel Dániel a nagy izgatató történelmi szerepét megkezdé, kivel az ir-angol viszonyok új korszaka kezdődik. E nagy népszónok ajkán kellem és erő, harag és boszú párosult forró honszeretettel. Tüzes szónoklatával fölkelte honfiai alvó szenvedélyét. Már 1823-ban egyesületet alkotott, mely célul tűzé ki maga elé a katolikusok felszabadítását kivívni, s Irland elrabolt jogait visszaszerezni. Az egyesület O' Con-

nelt, dacára a kathólikusok választását tiltó törvénynek, 1828-ban Cláre grófságban követte választotta, s ez által a parlamentet mintegy erkölcsileg kényszerítette az igaztalan törvény eltörlésére s a kathólikusok felszabadítására; a mi 1829. ápril 23-án a parlamentben keresztül is ment, s törvénynyé emeltetett.

O' Connel a parlamentbe lépven, mind hatalmasabban emelt szót Irland rossz kormányzása s százados sérelmei ellen; de midőn látá, hogy célját a tulzó tory parlament ellenében ki nem viheti, a whigpárt szabad szellemű tagjaival szövetkezve az országgyűlés teljes reformját vette célba (reformbill 1830.). Két évi legzajosabb küzdelem után, melyben a nép is nemzeti egyesületek, meetingek sőt fölkelések és gyűjtogatások által is országszerte részt vőn, az országgyűlés kényszerítve vala a törvényjavaslatot elfogadni, mely végre 1832. június 7-én királyi szentesítést nyert. E szerint 56 elpusztult helység, melyek szavazatai eddigelé a többet ígérők árúciókai voltak, elvesztette követválasztási jogát, mely jog a népes városokra ruháztatott át; az alsóházi képviselők száma 658-ra határoztatott, kik közül 500 tagot Anglia, 53-at Skothon, 105-öt Irland küld a parlamentbe.

A reformbill számos független képviselőt hozott a parlamentbe, kik melegen emeltek szót a testvérsziget jogai mellett. O' Connel ekkor honszeretete és elragadó szónoklata egész hevével követelte a parlamenttől hazája sebei orvoslását, annyival inkább, mert a burgonyavész által beállott rémítő inség a különben is szegény népet éhhalállal fenyegette. Követelte nevezetesen, hogy a papitized rögtön eltöröltessék, a földes urak, fő- és albérlők közötti viszonyok törvény által szabályoztassanak, s az éhező népnek rögtönös segély nyújtassék. De midőn látta, hogy a parlament szűkkeblű többsége gyökeres segély helyett most is palliativ eszközkhöz folyamodik: ügye igazságában bizva, az erkölcsi kényszerítés útjára lépett. Nevezetesen kiáltványt bocsátott ki honfiai-

hoz, melyben őket az unio felbontására s az anyaországtól leendő elszakadásra (repeal of the Union) hívta fel, nem forradalmi úton, hanem a törvény korlátain belől egyedül erkölcsi eszközökkel igyekezhvén célját keresztül vinni. „Irlan-
diak — ugymond — bizalommal nézek a jövő elébe, hogy tiildomosok lesztek, az erőszak zavarai s lázadástól magatokat visszarartjátok. Mondom nektek, a repeál ellenállhatlan, ha ti a békés úton megmaradtok. Mily büszke érzelem, nem mes remény, s kedves sejtelemmel nézek a napnak elébe, midőn Ó-Irland ismét szabad és nemzet lesz, midőn kereskedése uj életnek indul, mezei gazdasága dusan felvirágzik, midőn eleven leányai és derék fiai boldogokká lesznek! Éljen Ó-Irland! Éljen a repeál!”

O' Connel lelkes szavai az irnépet a legnagyobb lelkesedésbe hozták, villanyszikra volt ez a különben is forrongó elem közé pezsgő anyagúl dobva, mely felgyújtotta, lelkesítette s élénk mozgásba hozta a különben is szenvedélyes nemzetet. Mindenütt különszakadási egyletek alakultak országSZerte, melyeken olykor 100,000 ember is volt jelen; a nép a tizedet megtagadta, az erőszakos behajtásnak fegyveres erővel szegült ellene; a fő- és albérlők fellázadtak földes uraik ellen, s hogy a népszenvedély egy általános forradalomban ki nem tört, az egyedül O' Connel személyes befolyásának s határtalan tekintélyének köszönhető, ki Irland kívánalmait egyedül békés úton igyekezett keresztül vinni, s minden erőszakos forradalmi rendszabálytól visszatartá honfiai.

Azonban O' Connel nagyon rosszúl számított, midőn oly nagyszerű tárgyat, mint az unio felbontása békés úton keresztül vinni reménylett. Mert igaz, hogy a repeál 100,000 embereinek kiáltása hatalmas hang volt, melyet, mint a haragos ég dörgését, az is meghallott, a ki nem akarta; de másrésről az is igaz, hogy Irland birtoka és uniója a britt birodalomra nézve politikai szükségesség, s mint ilyen-

ről, Anglia csak végszükség vagy politikai kényszerítés esetében mondhatna le, de békés úton soha. A whig kormány megkísérlette ugyan O' Connellel szövetkezve Irland ügyei békés elintézését; az ir kényszerszertörvény, mely az egyleteket és gyűléseket betiltá, s az országot ostrómállapotba helyezé, eltörültetett, sőt később a tizedtörvény is megszüntettetett; de midőn új tagok léptek ismét a kormányra, s O' Connel nagyobb mérvben kezdé meg, mint valaha izgatásait: Peel Róbert a tory-kormány feje a mozgalom gyors terjedésétől megrettenve, a nagy izgatót vád alá helyezte, elfogatta, s egy megvesztegetett jury által bűnösnek nyilatkoztatva elzáratta; de a parlament három hónap múlva szabadon bocsátotta. Ekkor mondá O' Connel a dublini repeál gyűlésben (1844. szeptember 10.) ama híres beszédet, melyben Peelt szemtelennek, piszkos szájú rágalmazónak levél bontónak nevezte, s a mindenható miniszter tárcáját majdnem megingatá.

Ezentúl forduló pont áll be a repeál történelmében, mely bennünket is tárgyunkhoz közelebb visz. Ugyanis:

A repeál ifjabb s szenvedélyesebb tagjai nem látván elegendő sikerét O' Connel erkölcsi kényszerítésének, az ifjú Irland társulatot alakították O' Brien elnöklete alatt, mely célul tűzé ki maga elé az uniót ha szükség fegyverhatalommal is felbontani, Irland politikai függetlenségét visszaszerezni, s a zöldszigetből egy önálló köztársaságot alapítani. „Ideje, mond az ifjú Irland közlönye, hogy az álarcot végre levessük; ideje, hogy Irland jogai határozottabb körvonalt, határozottabb nyilatkozatot nyerjenek; a celta törzs 8 millió polgárának épen oly joga van politikai szabadságra, mint az angolszász népnek.“

E tan Irland alsóbb néposztálya s a városok proletáriusai közt élénk viszhangra talált, s az ifjú Irland tagjai megdöböntőleg kezdettek szaporodni. O' Connel lelke egész erejével s tekintélyével küzdött az ábrándos lelkesülés ellen;

az egész katolikus papság, s a haza mélyebben látó honfiai hozzá csatlakoztak; mindamellet a kedves eszme gyors terjedését meg nem akadályozhatták. Ekkép a repeál emberei két részre szakadtak. Mindkettőnek központja vala Dublin; mindkettő a haza jólétét s szabadságát tűzte zászlójára, de egészen különböző iránynyal, amaz békés, ez forradalmi úton.

Mig O' Connel élt, régi tekintélyével s befolyásával a forradalmi párt kitörését meg birta akadályozni. De mihelyt a nagy izgató elhunyt (1847), a túlzó radikálok azonnal tervek kiviteléhez fogtak.

Az idő kiválólág kedvezett terveiknek. Franciaországban Lajos Fülöp trónja megbukott, s a forradalmi láng vilányfolyamként futotta át Európát. Az ifjú Irland pártja most elérkezettnek hitte az időt, a kedvező körülményt felhasználva tervét foganatosítani. Követség küldetett a francia köztársasághoz, az amerikai testvérekhez s az angol chartistákhoz, kik Angliában a népalkotmány (charta) hivei voltak, s az állam és társadalom újjáalakítását tűzték zászlójukra. A követség Franciaországból hidegen utasítottatott vissza; az amerikai testvéreknél rokonszenvnél egyebet nem nyertek; a chártisták mozgalmait Londonban Wellington csirájában elfojtotta. Így az ifju Irland egyedül saját erejére volt hagyatva.

Bármily csekély volt is a kilátás ily körülmények közt jó eredményre, a lelkesült honszerelem nem számította a veszélyt, csak a magas cél függött lelke előtt. Az ifjú Irland közlönye (united Irishman) gyűlöletet és boszút hirdetett a szűkkeblű kormány iránt, s fegyverre hívta fel az ir honfiakat. Minden grófságban forradalmi társulatok alakultak, melyek egész nyíltsággal tevék készületeiket. A főváros környékén összpontosult a forradalmi sereg, s minden félelem nélkül tevé hadi gyakorlatait saját zászlói alatt, még Dublin utcáin is.

Az angol kormány eleinte e kihívó mozgalmakat hidegen nézte, annyival inkább, mert még ekkor politikai lázító beszédek és iratok nem estek a büntető törvény jogköre alá, s épen nem látszott veszélyesnek előtte oly mozgalom, mely külföldi segélyre nem támaszkodhatik. De midőn a forradalom hovatovább fenyegető alakot s nagyobb kiterjedést vőn, s a parlament az alkotmány e hiányát kipótolta; azonnal betiltotta a kormány a forradalmi párt közlönyeit, szerkesztőjét *Mitchelt* bünperbe fogta, elítélte s deportáltatta; egész Irland ostromállapotba helyeztetett, a *habeas corpus acta* felfüggesztetett, s a forradalom vezetői részben elfogattak, részben menekültek. A nyugoti grófságokban *O' Brienn* kísérletet tőn népfölkelést hozni létre, de a hadsereg egy csapással szétrobbantotta a fölkelteket; *O' Brienn* és társai elfogattak és elítéltettek (1848. jun.).

A forradalmat túlnyomó erővel leverni nem nagy dolog, de a szellemet, mely azt vezérelte, hol az már a nép vérebe ment át, teljesen elfojtani csaknem lehetetlen. A százsz faj gyűlölete mélyebben volt már gyökerezve az ir nép szívében, mintsem azt egy csapással kiirtani lehetett volna, s a mult idők szép napjainak történelmi emlékeit a szenvedés és nyomor még élénkebben kelté föl a nemzet szellemében. Ámbár be kell ismernünk, az ellenfélnek is igazságot adva, hogy az angol kormány az 1848-ki események után sokat tett Irland bajai orvoslására. A parlamentben pártkülönbség nélkül beösmerték, hogy az irnép rokonszenvének megnyerésére egyetlen hatályos mód korszerű reformok által a nemzet szellemi és anyagi jólétét előmozdítani. És valóban ez idő óta a törvényhozó hatalom érelyesen működött e tekintetben. A földbirtok végnélküli osztályozását, mely az alsóbb néposztály szegénységének egyik fő oka vala, már előbb törvény által szabályozták; majd 1 és fél millió font kölcsönt adtak az ir földbirtokosoknak behurházásokra; azon méltánytalan törvényt, hogy a nagyobb

földbirtokok katolikusoknak el nem adhatók, eltörölték; sőt e közigazgatási javítások mellett az ír nép szellemi szükségeire is kiterjeszté a törvényhozás figyelmét. Irland nagyobb városaiban egyetemek alapítottak, melyekben katolikus és protestáns valláskülönbség nélkül egyenlő jogokban részesítettet; sőt Maynothban államköltségen kath. papnövélde állítatott gazdag felszereléssel.

Dacára a kormány ezen félreismerhetlen atyai gondoskodásának, a forradalmi szellem nem halt ki az ír nép nagy többségének érzelméből. Az ifju Irland csak tetszhalott volt, s 1861-ben újra életre ébredt az ugynevezett féniekben. A fénieket tehát úgy kell tekintenünk, mint az 1848-ban elfojtott forradalom újra ébredt párthiveit, azzal a különbséggel, hogy a forradalom gyűpontja most nem Irlandban, hanem Amerikában van.

Az unio óta ugyanis Irland alsóbb néposztálya, a kormány szűkkeblűsége, visszás társadalmi viszonyok, hibás gazdászati rendszer, különösen pedig az évenként megújuló burgonyavész miatt oly rémitő inségre jutott, hogy az 1845—46-iki, évi nagy szükség idején csaknem minden tizedik ember éhhalál áldozatává lön, s a szerencsétlen népnek nem maradt más választás sorsa enyhítésére, mint a kivándorlás. A kormány nyilvános munkaházak állítása által igyekezett az aggasztó bajon pillanatig segíteni, de gyökeres orvoslásra a legmerészebb államférfi sem számíthatván, nem hogy ellenezte volna a kivándorlást, hanem azt még elősegítette. A forradalom legyőzése után a főnebb említett okokhoz honfűi elkeseredés is járulván, oly nagy mérvben történtek a kivándorlások, mint sehol és soha az előtt. Ezrek szálltak naponként a tengerre, idegen világban keresni új jobb hazát. Költözésük népvándorláshoz hasonlított, s épen azért jellemzően nevezték azt az izráeliták Egyiptusból történt kiköltözésétől ír exodusnak.

A kiköltözöttek legtöbbszörre Északamerika egyesült

államaiban telepedtek le, hol e folyó évtized elején már a kiköltözöttekből egy hatalmas ir gyarmat egy új ir nép képződött, mely az ángolszász faj iránt a legmélyebb gyűlöletet vitte el szívében, s mellé a haza vesztés soha nem enyésző fájalmát, melynek legnagyobb élménye a boszú.

Az amerikai háború kitörése alkalmával a kivándorlottak közül számosan állottak, mint katonák, az északi köztársaság zászlói alá, kiknek a háború mintegy katonai iskolájok vala. E háború folyama alatt Anglia rokonszenve a déliek iránt az északi köztársaságot oly ingerült hangulatba hozta, hogy egy közel háború lehetősége Anglia és Északamerika között kilátásba helyeztetett.

Kedvezőbb körülmény ennél Irland szabadságára nem lehetett volna. Gyakorlott harcosok, Anglia erejének megoszlása, elegendő fegyver és pénz a történhető háború esetére, a vállalatnak előre is kedvező sikert ígértek. Az ir hazafiak nagy figyelemmel kísérték a két hatalmas állam közötti viszály fejlődését, s hogy a történhető háború készülélenül ne találja őket, 1861-ben Északamerikában úgy mint Irlandban forradalmi társulatokat alakítottak testvériség (brotherhood) névvel, melyeknek tagjai magokat a főnebb említett Finn vagy Fenn celta bajnoktól fénieknek nevezték. Ez kezdete a féniek forradalmának.

A testvériség alapítója a gyarmatokban O' Mahony, Irlandban Stephens vala. Az első meetinget 1862-ik év elején tartották Irlandban, hol a társulat részére testvéreket toboroztak, politikai céljaikat mély titokban tartva. A felavatandó tagok következő esküt tartoztak letenni:

„Esküszöm, hogy az ir köztársaságnak hű tagja leszek, annak titkait senkinek föl nem fedezem, s a vezérek fölhívására halogatás nélkül fegyvert ragadok.“

Ugyazon év folytán még több meeting tartatott, hol a forradalom hovatovább nagyobb kiterjedést nyert. Következő 1863-ik év május havában az összeesküvés egyik vezére

Luby az amerikai testvérekhez küldetett. Ő O' Mahony társaságában fölkeresé Corcorane tábornok hadseregét, ki az ir légio fővezére vala, s ennek tisztjeit egy éjjeli meetingben maga köré gyűjtve, előadá az anyaországban készülö mozgalom célját, Stephens működésének eddigi eredményeit, a forradalom reményteljes jövőjét, s felhivá a testvérhonfiakat a nemzeti ügy pártolására.

A hadsereg tisztjei nagy lelkesedéssel vették a tudósítást, s a merész vállalat iránt nemcsak meleg rokonszenvéket nyilváníták, hanem pénzt és fegyvereket is ígértek a forradalom támogatására.

Luby visszatérése után O' Mahony oly sikerrel folytatta működését az ügy iránt lelkesült amerikai testvérek között, hogy elérkezettnek hitte az időt egy szervező gyűlés összehívására. A congressus 1863. nov. 3. nyitott meg Chicagóban, a mozgalom összes vezérei s nagy néptömeg jelenlétében. Az első gyűlés nyilvános volt, a második zárt tanácskozás. A nyílt ülésben a nagy tömeget ismertették meg a fenianismus létezésével s céljával; a zárt tanácskozás három pontban állapodott meg, u. m. 1. A kongresszus helybenhagyja az ir köztársaság kikiáltását, azt mint ilyet elismeri, s a világ minden szabad nemzeteivel elismertetni törekszik. 2. Irland központi kormányát az európai fenianismus képviselőjeül elismeri, s azzal szövetségre lép. 3. A féniek törekvését minden erejével pártolni és védeni fogja. A kongresszus eme határozatai egy röpiratban Amerikában és Irlandban egész nyíltsággal közzétettek, mely nyíltság a féni lelkesedést még magasabb fokra emelte, de egyszersmind az angol kormány figyelmét is fölébresztette.

Ugyan ezen év nov. 28-kán megjelent Dublinban a féniek heti lapjának (The Irisch People) első száma, melynek szerkesztője O' Leary, kiadója Luby vala. A lap semmi titkot nem csinált a dologból, s a szerkesztői iroda a féni főnökök gyűllyhelyévé lön. Egész nyíltsággal bevallá a lap a féni-

anizmus létezését, tervét, de a tényleges készüléteket gondosan eltitkolá. A kormány a közlöny megjelenését hidegen nézte, s politikai körökben úgy tekinték azt, mint az irfanatizmus eszelős ábrándját.

E közben a féniek komolyabb lépéseket tettek céljuk felé. Az iparosok, alsóbb nép s birtoktalanok osztályát nagyrészt zászlójuk alá hódították, sőt már a katonaság közül is nem csekély számot nyertek meg az ügy részére. Csupán a mindig fontolva haladó kath. papság tartá vissza magát, részint mert nem látta biztos sikerét e vakmerő vállalatnak, részint mert az újabb reformok némileg kibékíték őket a kormánynyal. Azonban pénz és fegyver, a háború nélkülözhetlen kellékei, még mindig hiányoztak; a nyomorban síklódó Irland lelkesült nemzeti érzelme mellett is ezeket nem adhatta. Stephens tehát 1864. július havában személyesen ment Amerikába, s következő hóban a chicagói bazár egy millió dollár jövedelmével tért vissza.

Ez idő óta mind gyorsabban haladt előre a forradalom katonai szervezése, melyről elég legyen annyit említenünk, hogy a testvériség négy osztályra volt osztva. Az első vagy A osztályba azok tartoztak, kik egy ezredet toboroztak a társulatba. A második vagy B osztályba az egy századot — a harmadik vagy C osztályban a tiz-husz tagot toboroztak, a negyedik vagy D osztályba a közkatonák tartoztak, vagyis mindazok, kik az ir köztársaságnak az esküt letették. Felétlen engedelmesség s mély hallgatás valának a fegyelem főszabályai. Fegyverét kiki vagy a társulattól kapta, vagy maga szerezte meg, mely puska, kard, de leginkább dsidából állott. Fegyvergyakorlataikat leginkább éjjel vagy a főváros valamely rejtettebb helyiségében, vagy távoli erdőkben s mezőkön tartották. Ily előkészületek közt folyt el az 1864-ik év Irlandban. Másrészt az amerikai testvérek sem maradtak tétlenül. Ugyanazon év sept. havában Chicagóban egy második congressust tartottak, hol hadi készülétekről

tettek intézkedést, s minden kivándorlott ir polgárt fegyverre hívtak fel, úgy hogy 1865-ik év elején a fénianismus az amerikai gyarmatokban egészen szervezve vala.

Az amerikai háború gyors bevégződése 1865-ik év tavaszán hatalmas lökést adott a forradalomnak, s a vezéreket gyors működésre hívta fel. Az északi állam ugyanis elbocsátotta katonáit, s több ezer harcedzett ir polgár tért vissza hazájába. A féni főnökök most látták legalkalmasabbnak az időt a forradalom kitörésére. Stephens 1865. sept. 8-ikán kelt proklamációját ezen szavakkal zárta be: „Egy pillanatot sem szabad elvesztenünk. Ez évnek kell a cselekvés évének lennie. Az idő sürget. Irland zászlójának, ismétlem, ez évben fel kell emeltetnie, s biztos tudattal mondom, oly fénynyel fog az ragyogni, mint soha ez előtt. Legyetek tehát szilárd hittel s reményteljes bizalommal.“

Hol és mi alakban törjön ki a forradalmi láng legelőször, a fővárosban-e, vagy egész Irlandban egyszerre? mi szerepet fognak játszani benne az amerikai testvérek, az ir partokon törnek-e be, vagy Kanadát rohanják meg, vagy mindkettőt egyszerre? úgy látszik még ezekre nézve nem volt teljes megállapodás, vagy ha volt is, hiteles adataink e tekintetben nincsenek; mert az angol kormány éber figyelme a szeptemberi körirat megjelenése óta a forradalom vezéreit titkosabb működésre kényszerítette.

A titkos rendőrség ugyanis régóta tudomással bírt a forradalom készülleteiről. Kémei a társulat kebelébe is betolakodtak, s hiven tudósították őket az eseményekről. Mielőtt tehát a forradalom kitörésre teljesen készen lett volna, szept. 15 és 16. közötti éjszakán a rendőrség egy csapatja a forradalmi közlöny szerkesztői irodájára tört, a nyomdát lezárolta, az iratokat lefoglalta, Luby, O' Leary s a féniek Dublinban levő többi főnökei elfogattak és elzárattak. Hasonló elfogatások történtek Cork városban s Irland nyugoti megyéiben; Dublin és Cork ostromállapotba tétettek; a fé-

niekkel rokonszenvező ezredek más helyre tétettek át; Irland főbb városait új helyőrség, kikötőjét hadi hajók szállották meg. És mind ez oly titokban történt, hogy a rend és nyugalom egyetlen helyen sem háborított meg, s oly gyorsan, hogy a megdöbbent féniek még amerikai testvéreiket sem tudósíthatták az eseményről, úgyhogy az Amerikából érkező féni hajók jelentékeny fegyverkészlet s pénzküldeménynyel mind a hatóság kezeibe estek. Stephens, a forradalom fővezére a rendőrség szorgos kutatásai dacára egyelőre rejtve maradt, mignem oct. végén Dublin mellett egy kényelmesen berendezett mezei lakban felfedeztetvén, elfogatott, s a dublini államfogházba várattott. De innen következő nov. hó 25. hihetőleg a börtönőr segélyével megszökött, s a rendőrség minden kémeit kijátszva, Amerikába menekült.

Az angol kormány a forradalmi közlöny irodájában lefoglalt iratokból a féni összeesküvés veszélyes céljáról, fejlődéséről s kiterjedéséről hiteles tudomásra jutván, a fogva levő forradalmárok elítélésére az 1848-iki törvény értelmében egy különös forradalmi törvényszéket nevezett ki, két íróbíró elnöklete alatt, mely törvényszék Dublinban nov. 28. összeülvén, s a vádlottakat a jury bűnösnek ítélvén, 7—20 évig terjedő fogságra büntette.

A féniek mozgalma ekkép Irlandban teljesen elhallgatott, s a testvéri szövetség jelentéktelen elemekre oszlott szét, nem hagyva egyéb nyomot maga után, mint reményvesztett fájdalmat, s a honszabadság olthatlan vágyát. De nem így Amerikában. Az angolszász faj gyűlölete itt a megheiusult remény után még nagyobb fokra emelkedett. Az ír testvérek az angol kormány közvetlen befolyásától menten kétszeres erélylyel szervezék pártjukat, s hovatovább tágasabb tért foglaltak el.

1865. oct. havában ismét féni kongresszus tartatott New-Yorkban, hol a mozgalom minden főnökei jelen voltak, az új köztársaság részére alkotmányt készítettek, s O' Mahonyt az

alakulandó ír köztársaság elnökévé választották; a mi nyilván mutatja, hogy amerikai irek európai testvéreik legyőzése után is szilárdul állanak előbbi terveik mellett. O' Mahony pénz és tengerész minisztereket nevezett ki, s New-Yorkban tartja ideiglenes székhelyét. A pénzügyér a lefolyt év végén adót vetett ki az amerikai féniekre, mely — elvitázhatlan tény, — egy hónap alatt egy millió dollárt jövedelmezett az új kormány kincstárának, a mi nyilvános tanúja egyrésről a féniek tekintélyes számának, másrésről áldozatkészségének. Sőt ha a legújabb adatoknak hinni lehet, a féni köztársaság Amerikában 200,000 fegyverfogható embert képes szükség esetére kiállítani, s jelentékeny számú hadihajóik vannak felszerelve Északamerika egyes kikötőiben.

Ily körülmények közt az angol kormánynak még mindig elég oka van a féni mozgalmat éber figyelemmel kísérni. Betörésről ugyan Írlandba szó sem lehet, ez ábránddal az amerikai testvérek is úgy látszik felhagytak; de Kanada megrohanása Amerikában nem esik a lehetetlenség határai közé. Egy ily megrohanás, mint a féniek reménylik, Angliát könnyen viszályba keverhetné Északamerikával, s e háború folyama alatt Írlandra nézve is üthetne a szabadulás órája.

Végeredményül azt mondhatjuk, hogy a féniek mozgalma a nemzeti szabadság s történeti emlékezet egy szép álma, de a mely a való életben aligha fog valaha létesülni. Azon hatalom, mely a megpróbáltatás napjait már annyiszor diadallal állotta ki, mely félszázaddal előbb négy világrészben folytatott háborúiból tengeri uralma egész nagyságával emelkedett ki, mely szívós kitartásával Napóleon óriás terveit megghúsította, s melynek segély forrásai azóta is folytonosan nevedtek, azon hatalom, mondjuk, sokkal jobban meg van alapítva, mintsem azt a féniek bármily fenyegető mozgalmai is megingatni képesek volnának. Mindemellett e mozgalomnak erkölcsi hatása elmaradhatlan.

Anglia férfiai ez esemény óta kezdik belátni, hogy egy nemzetet csak erkölcsi erővel lehet teljesen meghódítani, kezdik belátni, hogy az angol nép a celta törzs rokonszenvét csak akkor fogja teljesen megnyerni, ha azt testvéreül fogadja, vallását, nemzetiségét tiszteletben tartja, igazságos panaszait meghallgatja, s anyagi jólétöket minden hatalmában álló eszközzel előmozdítani igyekszik. Az unio ekkor valóság lesz, különben soha. Mert valamint a vallásos élet mezején a különféle nemzetiségeket egyedül a keresztyénség egyenjogúságának elve egyesítette egy vallásos egészszé: úgy az államélet körében is egyedül a politikai egyenjogúság békiti ki az ellentéteket, ez azon hatalom, mely a különböző nemzetiségeket nemcsak államban, hanem érzelemben is egy egészszé forrasztja.

Orbán József.

Uri János magyar tudós Oxfordon.

Debreceni születésű Uri János protestáns tudós is egy azok közül, kik elszármazva e hazából, idegen földön éltek a tudománynak s idegen földön borúlt rájuk a sírhalom. Ő a leydei egyetemen nyert jogtudori címet, s mint ilyen érkezett Angliába 1771. előtt.

Keleti nyelvekbeni jártasságaért az oxfordi egyetemen nyert alkalmazást, hogy a keleti kéziratokat rendezze, s azokról rendszeres névsort készítsen. Az egyetem könyvtára Bodlein Tamásról, ki alapította s 1692. nov. 8. ünnepélyesen a közhasználatnak átadta, Bodleian könyvtárnak neveztetik, itt dolgozott éveken át a mi Urink.

E könyvtárban dolgozott még Uri előtt Sinai Miklós is, s neve feltalálható egy 8-adrétű irott könyvben, melybe az olvasók és olvasott könyvek címei jegyezték, ebből kijő,

hogy 1756. jun. 4. és 1757. márc. 25 közt több ízben vett ki olvasás végett könyveket Sinai, neve után csak ezen szó áll: „hungariam.“ Egyéb nyomára Sinainak Oxfordon nem akadtam. Ugyan ez alkalommal mellesleg felemlítem, hogy az egyetemi anyakönyvekben hiába keresvén Sinai nevét, helyette egy más magyarra akadtunk; a beírás következő:

„Wadham College, may 18. 1743. Michael Nekllbius Székelyhidi, Joan. fel. de Claudiopoli in Transylvania, 37. aet. cler. fel.“ E kitérés után térjünk vissza Urira.

Midőn a teljes ódonságot lehelő Bodleian könyvtárban kezünkbe vesszük a Clarendon épületben nyomott ivrétű névsorát a keleti kéziratoknak, önkénytelen feldobog szivünk annak tudatára, hogy egy magyar ember volt az, ki fiütkésző fáradozomával az egyetemet a könyvtár rendezés egy osztályában célhoz jutni segíté. Oxford volt Uri kedvenc helye, hol legalább is 25 évig lakott, első műve 1761. Leydában kél, s már 1771. egy más Oxfordon jelenik meg, s így ekkor már itt kellett lennie. Több művei itt jelennek meg ettől fogva haláláig, mi 1796-ban történt.

Az angol irodalom jól ismerte Uri nevét, a lapokban „tudós“ jelzővel említették neve, kora több jeles és felszinen levő embereivel baráti viszonyban élt, Hendersonnal — kinek kalandjai az angol lap-levelezőknek sok tárgyat szolgáltatottak — kedélyes levelezésben volt; egy ily levele utóiratában láthatjuk, mily férfiak alkották a társas kört, melyben az angol nemzeti szokás szerint gyakori estélyezés közt teltek el a ködös őszi és téli idények. E férfiak Urival körülbelül azon életidejüknek valának, s még haláluk is közel egymáshoz következett el. A kikiről a levél utóiratában sajátkezőleg tesz említést Uri, im itt következnek, Hendersonon kívül:

Kelt a „látunkság“ és egyéb hittani könyvek írója; — Dornford ismert nevű köztanácsos fia, s jogi röpirat író, meghalt 1797; Headley a mult század vége felé egyike

a jobb nevű angol másodrangú költőknek, megh. 1796; Benwell, ki után e szó áll jegyzetben: ὁ μακαριτης, célzatát nem tudom, meghalt 1796. nov. 1. csak néhány nappal Uri után; A guter érdemes és kegyes lelkész egy asyliumban, May korában tekintélyes hittudós; mindezek Hendersonnal is, ki ezen időben a Templeben (Londonban közjog akadémia és ügyvédi gyakorda, De Payens Hugo, a templáriusok első nagy mestere által 1128. emelt épülettől neveztetik így) foglalkodott, a legjobb viszonyban voltak. Ugy látszik, hogy az oxfordi Henderson előbb hittani pályán volt, s később cserélte fel Justinianussal Mózesst.

A Bodleian könyvtár nyomtatott könyvjegyzékében a 752-ik lapon Uri János következő művei vannak bejegyezve.

1. Prima decas originum Hebraearum genuinarum ad loca biblica rectius intelligenda. 4° Lugd. Bat. 1761.
2. Epistolae Turcicae et narrationes persicae editae ac lat. conversae; acc. appendix de litterarum apud Persas inter se permutatione 4° oxon. 1771.
3. Bibliothecae Bodleianae codicum MSS. orientantium catalogus. Fol. Oxon. E typog. Clarend. 1787.
4. Septuaginta hebdomadum quos Gabriel ad Danielelem detulerat, interpretatio, paraphrasis, computatio, cum vocabulorum difficiliorum explicatione. 8° Oxon. 1788.
5. Virgo almah cum Immanuel. Ibid.

Uriinak találtatik még más műve is ezeken kívül az edinburgi legnagyobb közkönyvtárban. A könyvtár neve: „Advocates Library“, alapított 1682-ben, ma mintegy 200,000 kötetből áll, új díszes kő palotája most épül, s a régi skót parlamenti palota részéből ide fog áthelyeztetni nem sokára. Jelenlegi könyvtárnoka Hackett Sámuel ur, ki a magyar nyelvet is meglehetősen tudja kiejteni, volt szives Urira vonatkozólag nyomozásomban segédkezet nyújtani. Sajnálom, hogy nt. Révész Imre ur levele, melyben Uri

után nyomozásra szólít fel, oly későn érkezett hozzám, hogy csak pár napom volt még Angolhonban töltendő, s így e rövid idő alatt többre nem mehettam a megbizottakban.

Az advocates könyvtárban van:

6. *Pharus artis grammaticae Hebraicae etc.* vezérkönyv a hébernyelv ismerete megszerzésére olyanok számára, kik már birnak e nyelvben némi jártassággal; mellékletül: a hittani nevezetek magyarázata s a Birák 5. fejezetében és Ezsaiás 38-kában levő énekek fordítása. 8° Oxford. 1784.

Uri e munkáját ismertetőleg említi fel e című angol lap: „The monthly Review of Literary Journal“ 1784-ből a 357. lapon. Az egy lapnál többre menő ajánlás így kezdődik: „Ugy látszik, hogy e tudós író tetemes szorgalmat fordított a héber nyelvre satb. s felemlíti, hogy a „divine names“ kifejezést Uri hozta irodalmi használatba az általa vett értelemben. (Közelebb említett angol lap 51. kötet 402. lapon említettik még:

7. *Abi Mohammed alcasim vulgo dicti Hariri quinquagesimus Bussensis e codice M. S. bibliothecae Bodleiae latine conversas a Joh. Uri, accedunt dialogi Persico-anglici.*

E munkás hazánkfia haláláról gyászjelentés olvasható a Sylvanus Urbán álnevű szerkesztő vezetése alatt évek hosszú során át megjelent londoni folyóiratban (lásd. The Gentleman's Magazine und Historical chronicle, II. rész, 66. kötet, 884-ik lapon a gyászrovatot—obituary), a halotti jelentés így hangzik:

„1796. október 18. halt meg hirtelen Oxfordon saját lakán Uri János 70 éven felüli korában. Születésére magyar, a leydai egyetemen jogtudor, több év óta az Oxfordi egyetem hivatalnoka a bodley-i könyvtárban levő keleti kéziratok rendezése végett, melyek névsora 1787. nyomtatott ki.“

Három év múlva szept. 6. kelve egy levél intéztetik

Sylvanus Urbánhoz, mely is itt következik: (lásd a Gentleman's Magazine 69. kötet, 1799. szept. 3-ik szám 752. lapot). „Szerkesztő ur! az elmés és különé oxfordi Henderson úrnak, kinek rendkívüli története a maga életében kiválólag foglalkoztatta az ön és levelezői figyelmét, irományai között következő igen mulatságos és kitünő levél találtatott, melynek záradéka feltünőleg csindús. Remélem, hogy e levél fordítása a nagy közönség számára a magazine jövő számában közé fog tétetni.“ Aláírva *agricola*.

Én is kérem nt. szerkesztő urat, hogy Urinak ez érdekes és élees levelét, mit az angol közönség még a mult század végén olvasott, legyen szives a Füzetek útján közrebocsátani.

Uri János levele Hendersonhoz.

„ I. Henderson, viro doctissimo et juris utriusque consultissimo I. Uri. S. p. D. (=tán: salutem plurimam dicit).

Aures meae fama et auditione acceperint, te, misso theologico studio, in eorum castra transiisse, qui jurisconsulti dicuntur, atque jam ea de causa Londini in Templo concordiae jurisprudentiae operam navare accepisse: quod primum quidem ut crederem adduci non poteram; atque postea, quia non praefinito academiae tempore non comparuisti, omne mihi dubium sublatum est. Quamquam ipse pro singulari tua sapientia abunde per te sapis, ac propterea „quid distent aera lupinis“ facile perspicis; tamen amitiae nostrae consideratione ductus, mentem meam de discrimine quod thologum inter et jurisconsultum intercedit, tribus tibi verbis declarabo; theologi ex mandato Dei, sanctas scripturas scrutantur et die ac nocte in lege Domini meditantur; unde lingua eorum salutaria profert. Quid vos, jurisconsulti? Vos, ex desiderio argenti, in perpetua digestorum Justinianorum statutorumquehu manorum meditatione versamini; unde lingua vestra, nisi funeis argenteis ligetur, valde damnificaest. Theolgi recondunt sibi

thesauros in coelo, ubi eos nec tineae nec aerugo demolitur. Vos, juris consulti, congeritis vobis divitias in terra, quae fortunae casibus sunt obnoxiae et adventante morte, periturae. Theologi in functionibus dei explicandis, spiritus divini impetu aguntur. Vos, jurisconsulti, in litibus vestris, vel ab astris, vel ab occultis corporis affectionibus, vel a quopiam genio, regimini. Theologi ad multa utiles sunt; inprimis quod innumeras animas Christo lucrifaciant. Vos, jurisconsulti, ad nihil estis utiles, nisi quod sonum vocis improbis et importunis clamoribus redditis. Theologi in seneritate mentis, in tranquillitate animi, in simplicitate cordis, vivunt. Vos, jurisconsulti, totam vitam in causarum certaminibus transigitis, et vosmet ipsos, velut canes, mutuo laceratis. Theologi, quia biblia in pectore gerunt, et vera falsis, aeterna caducis, praeferunt, fulgebunt olim quemadmodum fulget stella. Vos, jurisconsulti, quia biblia in dorso geritis, et falsa veris, caduca aeternis, praefertis, quam ater est carbo, tam eritis atrii. Sed objicies hic fortasse mihi tritum illud — dat Justinianus honores, pontificat Moses cum sacco per civitatem (igy!). Sint theologi quandoque in hoc mundo abjecti, sint miseri, sint inhonorati, pontificent cum sacco per civitatem, quid quaeso eorum hoc felicitati et honori derogabit? cum scriptura teste, coram Domino nihilominus sint honoratissimi, et in eodem ditissimi, et hoc majori in coelesti olim gloria honore coronandi. Cum plerumque jurisconsultorum opes, honores, et dignitates sint injustae, sint vanae, sint lubricae, et fatalem suum terminum in more ipsorum infelici admodum omine nanciscuntur.

„Noli contristari; hactenus jocatus sum, nunc, ad seria venio, (itt megjegyzi a szerkesztő: a tudós Uri azon gondolatban látszik lenni, hogy egy „Temple“-beni tanuló a birói sorompó elé ügyet védni per saltum bocsáttatott).

„Egregius juvenis, isque mihi sincerus amicus, ambie-

rat virginem quandam locupletissimam, non procul ac urbe Oxonii habitantem: quae, etsi promiserat ante aliquot hebdomadas, et chirographo confirmaverat se ei nupturam, tamen nunc, mutata voluntate, nubere se ei recusat. Juvenis sic irritatus eam in jus vocare decrevit. Ego, hoc intellecto, ab ipso causam coram iudice disceptandam pro te impetravi; quam, veni Oxonium sine mora, et causam istam suscipe. Sperare tibi licebit magnum premium; adsunt enim documenta, et ex Jovis tabulis testes. Interim precor, ut hic annus, et tibi, et patri tuo optimo, et omnibus qui subscrip-
tores, mihi fuere laetis auspiciis ineat, laetioribus procedat, laetissimis exeat.“

Vale. Oxonii 1784. Dec. 28.

P. S. Kelt Dornford, Headley, Benwell, agutter, may, apud quos frequenter coenavi. adventum tuum desiderant.

Debrecen, 1866. tavaszutó 25.

Közli **Balogh Ferenc**,

A francia reformált egyháznak története a párisi vér- násztól napjainkig.

I. A párisi vérnász.

A három első vallási háború, és azoknak következménye felvilágosítá a katolikus párt fejeit, hogy fegyver és nyílt erőszakkal a hugonottákat megsemmisíteni alig sikerülend, ha az eszmét, mely őket teremté, s a szellemirányt, melyet követnek, ki nem irhatnák. De egy mód volt még, mely sikerrel hízelt a mindent merőknek; a vallási mozgalmak anyagi táplálását, a gazdag hugonották vagyonát kelle minden áron eltulajdonítani, a mire a könnyelmű udvar pazarlásai miatt kimerült

kincstárnak igen nagy szüksége volt. Egy oly udvar, melynek élén egy Medicis Katalin, egy lelketlen IX. Károly, egy könnyelmű Anjou herceg (III. Henrik), s a kalandos Alencon herceg állottak, elgondolhatni, hogy ha egyszer a céllal tisztában volt, az eszközökben soha sem leendő válogatós.

A teendők sorában első vala oda hatni, hogy a hugonották az utolsó béke nyerevényeit az udvar őszinte békeszeretetének tulajdonítsák. Ide kétségtelen sikerű eszköznek találtatott a két fejedelmi háznak (Valois és Bourbon) összeházasítása. A király nővére Margit hercegnő vala a csábétek, mely navarrai Henriket és a hugonották vezéreit az udvarba édesgetné. E házasság 1572. aug. 18-án meg is történt. A tengernagy megnyerésére már ezelőtt Spanyolországgal háború kezdetett, de Albának titokban megiratott minden, mi a küldött francia csapatok megsemmisítésére szükséges volt, s francia vér folyt merő szemfényvesztésből.

A spanyol háború kedvező benyomását a hugonottákra csakhamar felemésztette Janka királynőnek Henrik anyjának hirtelen halála, kiről Davila azt jegyzé meg, hogy „még által mult ki. De Thou pedig hozzá teszi, hogy „olasz módon, illatos kesztyűkkel segítették át a másik világba.“

Végre még is mind Schombergnek kiküldetése Németországba, hogy ott hadnépet gyűjtene a spanyol háborúra, mind a protestáns pfalzi hercegeknek rendelt évpénz, és számtalan más mesterfogások reá birták az agg tengernagyot is arra, hogy szállását Párisba tegye át.

Most együtt voltak már mind az áldozatra kiszemelt hugonotta főnemések, s az iszonyatos pokolgép minden kerkei mozgásba jöttek. Alessandro romai bibornok ál-dispenzációval siettetette a házasságot. Guise herceg kirendelé utcai állomásaikra vakbuzgó hadoncait, őt követte a városi hatóság, és épen úgy, mint 1792. a szeptemberi mézszárlás alkalmával csapatokba osztá a felbőszült népet, gyilkolni és rabolni, mihelyest a St. Germaini harangok megkondulnak. E

szeptembrisztái közül a XVI. századnak két ezeren a királytól magától kaptak díjt, mint valamely tisztességes munkáért, s karjaikon jelül fehér szalagot, s kalapjaikon fehér keresztet viseltek. Maga Tavannes tábornok nem szégyelte harci babérait bemocskolni azon alávaló orgyilkosság rendezésével. Barátok sűrögtek minden ponton, Isten, a romai egyház s a király nevében a hugonották kiirtására vadítva a nyers tömeget.

Igy állt be augusztus 24. napjának estvéje, melynél sötétebb csak ármánya lehetett, melyet eltakart, s a mely Franciaországnak annyi vérbe, a keresztyén névnek annyi gyaláztatjába került.

Tehát az éj sötét, az utcák vad kifejezésű csapatok által elállva, s a véres cselszövény emberei türelmetlenül várják a jelharang megkondulását. Az alatt belül a Louvre palota termeiben a bűnös fejedelmi család szintén remegve a vérterv átka alatt, kínos habzásban várta a végzetes óra elközeledését, de a kívánt jelt megadni nem vala többé ereje egyiknek sem. Az ember jobb érzelmeinek halálos vívódását a kiszámított bűnnel egy puska eldurranása a palota ablaka alatt szakítá félbe, s e hangra a tervétél remegő fejedelmi család visszadöbrent önmagától. Hirtelen a világ kérlelhetlen ítélőszéke előtt látta magát. Futárok küldettek ki rögtön mindenirányba, s a Guisekhez, e bakóihoz azon nagyszerű kivégzésnek, melynek vérpada egész Páris, később egész Franciaország vala, úgyhogy később e tény miatt a demokratia jakobinusai semmi ujat sem végezhettek szeptemberi vértivornyájukban.

De már későn! A Guisek már akkor feltörették a király nevében az ősz Colligny ajtaját, s bérgyilkosaik által agyonszuratták. Az angoulemei gróf kívánatára a tengernagy hullája az utcára ledobotott, ki miután arcáról a vért kendőjével letörle s őt felismeré, lábaival megrugdalni nem tartotta némtelen cselekedetnek. Azután e példa után a nép vette át

a boszú vad játékát, s a hullát tűzön vizen keresztül voncolva végre akasztófára függesztette. Azalatt folyt a vér minden utcán, minden házban. Irgalom nélkül rántottak egymás ellen tört hazafiak és barátok, adósok és örökösök, gyermekek és szülők. Az örvöngés szédülése fogott el mindenkit. A Louvre palotában magában több mint kétszáz protestáns nemes hullája feküdt. A jarnaci és montcontouri hős Tavan-nes tábornok győzedelmes kardját orgyilokká aljasította. Sőt vannak történetírók, kik állítják, hogy a király maga kiocsúdva előbbi habzásából lövöldözött volna menekülő alattvalóira palotája ablakaiból. Két nap s két éjjel tartott a gyilkolás. S a király fegyverrel rohant az elfogott Henrik és Condé szobáiba, kiáltva: „Halál, Mise, Bastille.“

Másnap sétalovaglást tartott az udvar a hugonotta hullákkal borított utcákon, a színhely undora ellen Vitellius mondatával erősítvén meg magát: „optime olere occisum hostem, melius civem.“

XIII. Gergely pápát mennyire terheli a párisi katasztrópha, meghatározni nehéz dolog. Annyi még is áll, hogy Rómában e vérnap megülésére Te Deum énekeltetett, s érem veretett e felirattal: „Strages Hugonottarum.“ Párisban e nap évenkénti egyházi menetellel tiszteltetett meg.

Ezen iszonyu vérmerény áldozatainak számát általában 40,000-re teszik. Sully herceg 70,000 főre emeli, sokan 100,000 főre.

Hogy maga IX. Károly mennyire bűnös e katasztrófánál, azt felderíték azon levelezések, melyek közte és Mandelot (Lyonnois kormányzója 1572.) között folytak, s melyek 1830. sajtó alá kerültek, hol különösen a gazdagok legyilkolása s a zsákmány leltározása volt célba véve, s a zsákmányosztalékra Mandelot magát világosan ajánlja.

II. A párisi vérnász következményei.

A párisi véres cselszövény többet ártott szervezőinek, mint áldozatainak. Minden önérzetes francia undorral fordult

el a példátlanul mélyen sülyedett udvartól. A hugonották pedig déli védvárosaikba menekültek, s elhatározták utolsó csepp véréig védeni vallásukat, életüket, vagyonukat. Anglia s a svájci reformált cantonok s a német fejedelmek egymás után felajánlák segedelmüket. II. Fülöpnek sem állott érdekében a francia királyságot saját fegyverével emelni. Benn az országban a polgári élet minden kapcsolatai felpattantak, a fékvesztett szenvedélyek áradata nem esett le egyszerre azon mederbe, honnan előbb mesterségesen kizavartatott. A vakbuzgóság a boszút és rablást megizelítvén, túlveté magát azon korlátokon, melyeket eleje vezetői szabtak. A büncinikos hatóságnak sem lehetett többé előbbi tekintélyét az előbbi büntársak megsértése nélkül visszavenni. A rendetlenség folyama tehát áradott, s teljes anarchia fejlett ki belőle.

Ez alatt a hugonották elsáncolták magukat erődeikben, melyek közül Rochelle lett a legnevezetesebb. Ezt Anjou herceg (III. Henrik) már nyolc hónapig ostromlá, de lengyel királynak elválasztatván 1573. az ostromot odahagyta, s megkötöttetett a IV. vallási béke az előbbi engedmények megerősítésével.

A IV. vallási béke után alakítá Alencon herceg a „politikusok“ pártját, mely állott minden vallásfelekezet elégtelen tagjaiból, s e tömeg erejével IX. Károly betegeskedése alatt ideiglenes, majd halála után állandó helytartó lenni, s így Medicis Katalinnak kilátásban levő kormányzatát megsemmisíteni törekedett. De midőn IX. Károly iszonyú kínok között kimult (1574. máj. 30.) a kormányt mégis anyjára hagyta.

Az alatt sikerült Navarrai Henriknek és Condé Lajosnak kiszabadulni fogságukból, s Németországba menekülni, hol tekintélyes haderőt gyűjtve a politikusok pártjához csatlakoztak. A Lengyelországból visszajött III. Henriknek lehetetlen volt az így egyesült erőket megtörni, elhatározta alkudozásokkal biztosítani trónját s jövőjét. Alenconnak adá

Anjou Tourrainet és Berryt. A hugonottáknak pedig megírá az V. békét Beaulieuben (1576), melyben a parlament szé-kének felét (chambres miparties) nekik átengedé.

A beaulieui béke a Guiseket új vállalatra ösztönzés, é született a L i g u a, melynek kettős feladata volt, egy nyílt és egy titkos. Nyílt vala: a hugonottáknak s azoknak, kik a liguához csatlakozni vonakodandnak írtó háborút üzeni. Rejtett: a Caroling-dynastia helyreállítása, melyet a Capeting-Valoisi ház eltaszított. Most a Guisek kihirdettetik magukat Caroling-utódoknak.

A valoisi ház utolsó ivadéka csak akkor ébredt fel bü-nös álmából, melybe őt kéjvágy s kicsapongás sülyeszté, midőn Bloisban a ligua egy ellenőrt akart mellé állítani. A meglepett király csak egy szerencsés ötletében találta meg a menekvés ajtaját, magát hirtelen a ligua fejének nyilvánítá, de magát az ellen biztosítandó, alkotá a sz.-lélek rendet, mely-lyel udvarának új erőket szándékozott ujoncozni.

A ligua most fenhangon követelé a hugonották vallás-szabadságának megszüntetését. Erre nemsokára egymás után két háború ütött ki, a VI. és VII. vallási háború (1577—1580), melynek végeztével ismét az előbbi jogállapot erősít-tetett meg.

Medicis Katalin utolsó fiának (Alencon herceg) halála után a ligua második tervét is megkezdé leleplezni, sejtván azt, hogy az egészségtelen III. Henrik is valószínűleg örö-kös nélkül szálland a sirba. Tervének sikeres keresztülvite-lére tiz erődített biztossági várost követelt, s midőn ezeket megnyerte ismét a hugonották vallásszabadságának eltörlé-sét követelte, s kiütött a VIII. vallásháború, s ezen alkalom-mal aratta navarrai Henrik a contrasi csatamezőn első hadi borostyánait, mint hugonotta táborvezér (1587).

A megvert ligua most a spanyol udvarnál keres támaszt, s megalkotá a „tizenhatok“ híres válaszmányát, melynek feladata volt oda hatni, hogy Guise Henrik koronaörökösnek

kiáltassék ki, s ha kell, tétessék le az uralkodó király, és zárassék ki mindenestre a Bourbon ház, melyet a pápa ugy is egyházi átok alá vetett (1585. szept. 9. Fulmen brutum Sixti V. in Henricum).

A király a kéjháza felett eldőrdült fergeteg által felzaklatva idegen hadak által igyekvék az izzó Párist és forradalmat visszanyomni. E viadalban emelte Páris első torlaszait (Barrikad-harc 1588), s ezen első torlaszháború a királyt Chartresbe szalasztá. S a forradalom Guise Henriket kormányzónak kiáltá ki, a hugonottákat is számüzé s Bloisban országgyűlést hirdetete. A király most negyven orgyilkost fogadott bérbe a Guisek kiirtására, s kettő közülök el is vérzett, de megmaradt a harmadik Mayenne Károly s Roma egyházi átkot mondott nem a felzendült alattvalók, hanem az erőtlen király fejére, ki országában hűséges csapatok helyett csak orgyilkosokat talált trónja védelmére.

Ezen időben Medicis Katalin halálra válván, sírja szélén végül egy józan tanácsot adott koronás fiának, hogy t. i. egyesüljön a Bourbon házzal, s ez megtörténvén, a király a hugonották seregével Párist, e katlanát a liguának nem sokára ostromzár alá veté.

Ezen ostrom alatt érkezett hozzá Jaques Clement domkosos barát hamis kérő levelekkel, s őt olvasás közben átdöfi (1589. aug. 1. St. Clouban). A jezsuiták Mária és Ribadeneira egekig magasztalák tanítványuk e hős tettét.

A valoisi ház utolsó tagjának kimulásával Fanciaország koronája a Bourbon családra szállt, és így navarrai Henrik a háborút egészen más térre, a trónkövetelés terére vitte, s a s a liguát Ivrynél (1590. márc. 14.) teljesen tönkre verte.

A hosszú pártdulongás és háborúokozta bajok áttekin-tése a győzőnek nemes lelkét a békére hajlandóvá tette, és inkább elsanyart népe szeretete, s politikai indok, mint állhatatlanság birta őt arra, hogy végre (1563. jun. 25.) misére menjen, mondván: „Páris megér egy misét“ s Párisnak ka-

püi megnyíltak előtte, s az ivryi győzött mint IV. Henriket fogadá kebelébe.

E nagylelkű fejedelem első gondját a belső béke megszilárdítására fordítá, s létrejött a nevezetes nantesi edictum (1598.).

E Titusát Franciaországnak egy ferences barát Ravail-lac Páris közepén a köz-utcán saját kocsijában döfte keresztül 1610. máj. 14.

A nantesi ediktumot XIII. Lajos bibornok ministere Richelieu megszüntette, s egy fél millió hugonotta hagyta oda azon földet, melyet egy félszázad óta elődeik saját vérökkel áztattak, a honmaradt két millió minden polgári olykor minden emberi jogtól megfosztva saját hazájában száműzve, ellenségeinek kegyelemkenyerén sanyargott.

III. A reformáció ügye Franciaországban XIV. Lajos alatt.

XIV. Lajos (1643 – 1715) gyónatyjának befolyása alatt állván a lelkiismeret dolgában kivált öregebb napjaiban, ifjúsága kicsapongásait az által vélte leghathatósabban fedezni, ha az eretnekeket az egész országból kiirtandja. Előbb csak az mondatott ki, hogy a nantesi ediktumot régi korlátai közé fogják visszavezetni, s ezen örv alatt a hugonották számos templomait s iskoláit elkobozták. Azután megkisértették kö-zöttök a térítés minden nemét. Az előkelőket udvari, vagy államhivatalok, a köznépet más anyagi kilátás reménye által igyekvének vallásuk odahagyására birni. E térítés 1687-ben megdőbbsentően komoly alakot ölte magára. A gyermekeket kiragadták erőhatalommal szülők karjai közül, s a szülőket az ugynevezett szekernyés térítők (Dragonade) kivont kardokkal hajtották a római kath. templomba. Elvégre a rajnai partvidék elhamvasztása által félelmessé lett monarchia egész ereje oda fordítottatott hogy a francia fegyvertelen protestán-tizmus megsemmisíttessék. Bár a kivándorlás félelmes bün-tetések alatt meg volt tiltva, sokan készek voltak inkább

mindent kockáztatni, mint lelkiismeretök szabadságát, s kivándorlásban kerestek menekülést, a menekvőknek Holland és Brandenburg ada új hazát, s Franciaország legszorgalmasabb polgárai közül egy fél milliót veszít el, oly szám, mely egy félszázad hadi vereségének is nagy leende. A fájdalmasan megcsönkített nantesi ediktum végre 1685. teljesen eltöröltetett. A templomok ezereként rontattak le. Nincs számuk azon hugonottáknak, kik vagy hóhérvás által végeztettek ki, vagy gályapadokhoz kovácsoltattak minden más bűn nélkül, minthogy nem az udvar hitét vallották. Sokan, kik nem hagyhaták oda hazájukat a Cevenneákba menekültek, hol őket egy bátor hegyi nép a veauxiak törhetlen utódai fogadák, s lettek összevegyülve a történelmi nevezetességű camisárdok, kik százados sebeiket feltakarva, mezeten mellel rohantak a Németországot feldúlt tábornokok zászlóaljaira. A lelkesedés vad rajongással vala határos. Jósi látomások, melyek a vallásos lelkek túlcsigázott ingerültségében találták fel okukat, s a legelszántabb hadi tettek a legbámulatosabb hirtelenséggel váltak fel egymást. Azon hős próféták, kik a csatákból felmaradtak, minden önfeláldozásokkal sem eszközölhettek mást ki, mint a sokak által megvetett szabad kivándorlást (1704) s Angliába vonulva ott hirdették a szent-Lélek korszakát, s a pápaság és a török birodalom végbukását. A hitnek, mint istenországi tényezőnek, erejét öntudatukban az anyagival felcserélve, azt nem istenországi, hanem kevély önérvényesítési célokra is felakarták használni, de egy halottnak nem sikerült feltámasztása hitelüknek igen nagy vereséget okozott, őket pedig szerényebbekké tette.

IV. Új üldözés, a lelkészek akasztatnak. 1744. nemzeti zsinat.

A húsz éves üldözés (1685—1744) után még két millió hugonotta maradt Franciaországban majdnem minden polgári

jogoktól megfosztva szomorú elhagyottságban. Húsz év múlva (1724) ismét kigyúladt az üldözés vad tüze, oly törvények hoztak a hugonották elsanyart maradékaira, a melyek bármely más kornak és nemzetnek gyalázatjára válandának, s a melyeket az egész országban végrehajtani nem is lehet. De nem hiányzottak a kormány részéről az elrettentő példák, melyekkel önmagát megbélyegezte. Nehány elfogott reform. lelkészek, egyedül azért, mivel vallásos lelkiismeretük kötelesség-szabta irányát követték, csufosan felakasztattak. De a pásztorok halála a magára hagyott nyájt annál szorosabban egyesíté s hitbuzgóságát annyira fokozá, hogy két tized er nyedetlen tevékenységének elvégre sikerült (1744) a sokáig nélkülözött nemzeti zsinatot ismét megtarthatni.

V. Az alkotmányozó convent. A törvényhozó convent. Gobet párisi püspök. A császárság.

Az alkotmányozó nemzeti gyűlés (Constituante 1789—1791) egy vallásrendszerre nézve sem vala különösen kedvező, de a kormánytól mit sem váró hugonották, már a magukra hagyást is áldásul tekintették keserű multjok után.

A törvényhozó Convent (1791—95) az alkotmányra fel nem esküdött papság előtt a templomot bezárta, s az egyházi jövedelmeket elvoná. A katholicus papság és nemesség, míg fényes jogi multjok visszaállítását idegen erő siettetett beavatkozásától várta, a keresztyén vallást a forradalom Franciaországa előtt úgy tüntette fel, mint a hazaárulás bűnrészesét, a nemzeti szabadság ellenségét, de az íráshoz rendületlen hűséggel ragaszkodó hugonották, bár hazaárulással soha sem vádoltathattak, még sem dicsekedhettek a forradalmi Franciaország rokonszenvével.

Azon kor, mely 1793. okt. 6-án állt be, a keresztyén vallás minden nyomait eltörülte a törvényhozás terén. Az Isten létele nyilvánosan megtagadtatott. Ekkor megjelent

ugyan Gobet párisi püspök a Convent sorompói előtt (november 7) papi kísérete élén, s kijelentette, hogy eddigi életek csalódás vala, de a Hugonották közül nem jelent meg senki, sőt a nyaktiló rémes napjaiban is mindenki, még a túlzott istentagadók is, meg voltak győződve a francia protestánsnak hitszilárdságáról kiáltván az áldozat után: „ez hisz Istenbe, végezzétek ki.“

A császárság konkordátumot kötött a pápasággal, de a dolog mélyében azt általában nem tisztelte. Ez egész politikai alkú vala a körülményekkel, de az ország államéletébe nem vegyülő protestántizmus sem ellenszenvével, sem pártolásával nem találkozott.

VI. A restauratio. A juliusi polgárkirályság. Az 1847-ki köztársaság. Az új császárság.

A restauratio kormánya egy lépést sem tett meggátlására azon három hónapi rablásnak, gyilkolásnak és pusztításnak, melyet a kath. népség a hugonottákon elkövetni nem irtózott. Különösen Nismes vidékén (1815). A trónhoz utat akkor csak Europa komoly roszallása törhetett, de azért a következő évben (1816) még is ismételtettek a véres kihágások a nélkül, hogy valaki emlékeznék arra, hogy a bűnösök lakoltak volna.

A juliusi forradalom polgárkirálysága (1830) visszadá a protestánsoknak régi jogaik egy részét, de az egyházaknak megtagadta azt, hogy magukat a közzsínt magasabb egységében felkereshessék.

Azon végzés, mely (1843) a Cassatio bírósága által hozatott, midőn a prot. egyházak alakulását, mint az Associatio törvényébe befoglalt ügyet a miniszterium és helyhatóság önkénye alá veté, kétségkívül a vallásszabadság alaptörvényét sértette meg a hugonották nagy fájdalmára.

Maga az új köztársaság (1848) megtiltotta Elzász

ágost. hitvallású keresztyéneinek, hogy Straszburgban közszinatot tarthassanak. Ugyan ez történt a reformátusokkal is, midőn Párisban közszinatilag akartak egyesülni a végből, hogy ősi egyházszervezetük szabadabb fejlesztése felől tanakodnának.

Napoleon Lajos (1852. márc. 26). midőn a Respublikának véget vetett, azt rendelte, hogy az egyházközségek a presbiterium által igazgattassanak, a kerületek szabadon választott konsistorium alatt álljanak, mind a két hatóság egy harmadik magasabb alá helyeztessék, melynek tagjai szabadon választatnak ugyan, de a kormánytól erősíttetnek meg. Figyelemre méltó az hogy 50 év alatt a prot. lelkészek száma 200-ról 600-ra nevedett. Ugy látszik a mártírvér jogot igényel a jövő Franciaországhoz.

Dr. H. J.

TÁRCA.

Gimnáziumi bajaink.

Örökös panasz! Örökös gáncsolódás! Unalmas a közönségre, nem becsületszerző az írókra nézve. Amaz eltelhetett már a társadalom nyugtát, az állam szekereének előhaladását — épen most a nagy kapaszkodón haladtában — zavaró, aggató kérvényekkel, indítványokkal, tervekkel, az ezerféle reformok, restitúciók, rehabilitációkkal — emezek tehetnének jobbat is, mint zsembeikkel, panaszaiikkal zaklatni füleinket. Tanúlhatnának, tudományos mélységekben bányászkozhatnának, kutatásuk eredményét mutogathatnák a helyt, hogy untalan tervezzenek, bajt keresse-nek s bennünket is hol ez oldalról, hol a másíkról érintsenek. Különösen az iskola-ügyi bajokat, panaszokat már valóban megúnhattuk. Hányszor terveztek, javítottak, költekezttettek, fárasztottak bennünket. Hagyjanak már békét és cselekedjenek zaj nélkül, erélyesen, folytonosan. Jóravaló tanítóknak minden rendszer jó, minden kézikönyv alkalmas, minden módszer célravezető. Hátha nincs is semmi baj; csak az emberek tunyasága, tétlensége okozza a bajt, a képzelt bajt, kik szeretnék, ha helyettök a rendszer tenne csodákat, a kézikönyvek tanítanának — mint a magában fonó rokka; — hátha úgy vannak mint Lukián könyvedvellője, ki könyveket szerzett, mert olvasni — nem szeretett.

Mind meglehet. És én nem fogom demonstrálni, hogy

csakugyan vannak iskoláinknak bajai; nem hivatkozom más hitfelekezeti atyáinkfiai javítási törekvéseire, mindek felett pedig idegennek vallo magamat minden gyökerez felforgatástól, az iskola ügynek állam kezébe adásától és effélettől; csak arra kérem ügyfeleimet — kiknek figyelmét kétségkívül nagyon elvonja a hon közügye, de a kik előtt ismeretes Pláton államának egyik alaptétele, hogy a katona ne legyen polgári tisztviselő, és így mint Széchenyi mondá: a szerepeket se cseréljük fel, vagy ne zavarjuk össze; s tudva van az is, hogy a kizárólagos politizálástól lett veszedelme Athén demokrat népének is, s kik kétségkívül csak úgy bírnak üres órákkal iskoláik ügyének fontolgatására, mint Caesar vagy Napoleon memoirjaik megírására — arra kérem tehát: tekintsenek bele egy tükörbe, melyet tanintézeteink elé tartok. Ugy hiszem, veendünk e tekintetből egy kis tanulságot minden önmege-
röltetés nélkül.

Mig ott kinn a kert vagy udvar kerítését erősítgetik, javítgatják, mi itt benn szépen folytathatjuk a plántálgatást, tisztogatást, kapálgatást,

A tükröt egy derék német tudós — ez még kevés, — egy tapasztalt iskolai férfi, tanár, igazgató, iskolai felügyelő tanácsos Róth L. ur adja ki agg korában, élettapasztalásai végső eredményeül írta *Gimnásialpedagógik* című könyvét (Stuttgart 1865.) melyben a szakértőség és jóakarát jelei félreismerhetlenül mutatkoznak.

E könyvében Róth valóban komoly hiányait s bajait találja a német gimnásiumoknak. Minden hiány és baj okát pedig abban keresi, hogy eme tanintézetek nem nevelnek többé. Mit tesz ez? Nem azt, hogy az egyetembe nem bocsátnának át eléggé „nevelt“ vagy épen ismeretgazdag ifjakat, hanem hogy az iskola tanítványinak legnagyobb részére nézve nevelés tekintetében nem teszi meg a mit kellene. Innen a tanúlsvágy hiánya, a tudomány iránti közöny, mi ismét oda megy ki, hogy a gimnásiumi tanúlok legnagyobb részénél a természetes (még a németeknél is természetes?) henyesség, oktatás, gyakorlás, eszes fegyelmezés és vezérlés által le nem küzdetik, az ész úgy ki nem fejtetik és nem erősítettik meg, a hogy az egyetembe átlépőre nézve kellene és lehetne, olyképen, hogy a tanúlga-

tás kedvellése, a tudománybeli igazság kívánata, a tudományos élethez való kedv bennök eléggé felébredne. A bajt nem róhatni fel — ugymond — a gimnásiumok tanítóinak; mert ezek teljesítményét egyenként mérlegelni, becsleni alig lehet, s aztán a rendszer teszi azt, hogy nem nevelhetnek vagy ha növelnek, azt az előirt szabályzatok ellenére csak nagy erőködéssel teszik.

Meg van-e e baj nálunk? Én nem akarok igent mondani rá. Ha lelkeszjelölteink vizsgálata dicséretes és jobb-jobb eredményt mutat fel, ha érettségi vizsgálataink alkalmával növendékeink dolgozatainak önállóságával, feleleteik (ha már csakugyan felelnek) biztosságával, eszességével, nyelvekbeli mutatóványaik korrektségével s szellemük tevékenységének világos jeleivel annyira találkozunk, hogy megelégedhetünk: akkor utasítsuk el magunktól, a mit e panasz magában foglal és szánjuk német hitfeleinket. De ha ellenkezőleg egy és más tekintetben arcpirulást éreztünk... hallgassuk meg tovább a panaszkodót s lássuk, mi-ben hibáztatja rendszerüket.

Első hibának látja gimnásiumaiknál a kényszerített magán dolgozási feladatok sokaságát, sokféleségét.

Némely iskolában, míg rájuk porosz egyenruhát nem ráztak, minden egyéb avas szokásuk s selejtesség mellett is, köztudomás szerint igen sokat szoktak dolgozni, mert a fennállt rendszer a munka választásában némi szabadságot engedett s a hagyományos szokás az önmagától s önállólag létesített dolgozatot becsületbeli dologgá tette. Dolgoznak a mi tanítóink és tanulóink eleget ma is. Van egy tanulónak egy napra négy különböző feladata is. Dolgoznak becsületért is, azok legalább, kik szüleiknek jó bizonyítványt akarnak felmutatni, vagy éppen stipendiumot nyerni; aztán megvan a munkálkodásnak haszna is mert, érettségi bizonyítványt nyer és efféle. De mindezen munkát nem igen lehet felebb becsülni, mint a varga-legény munkáját, ki hetenként bizonyos számú sarút készít, érette bérét rendesen kikapja. A munkát, vagy inkább a tárgyat és a munkálkodást nem kedvelli meg, mert hiába! egyik munkától a másikra kell sietnie, hogy szakmányát bevégezhesse, s válogatnia nem lehet mit dolgozzék.

Természetes, hogy bármely tanintézetnek céljához képest bizonyos számú és minőségű szaktanulmányok tartoznak körébe, s ezekből bizonyos teljesítendőek kívántatnak meg, az elébb- vagy elmenetelre. Kényszerítést itt teljesen mellőzni lehetetlen. De ha a tanuló négy-öt szakban teljesíthet valamit: teljesíthet-e tizben (ennyi tantárgy van a porosz primában!), ha mindaz egyiránt kötelező.

Épen nem lehetetlen az iskola előjáróira nézve, hogy az egyes dolgozati feladatok közt szerves összeköttetést vagy öszhangzást létesítsenek, s úgy engedjék a tanúlónak, vagy inkább irányozzák azt, hogy figyelmét a tantárgyakra tartósan függeszsze, gondolkodására nézve határozott és folyton megtartandó irányba térjen; e mellett még megmaradhatna, hogy valamely más tárgyat is válasszon lelki foglalkozásra, gyönyörködésül. Ha tiz félebből tétetik feladat, sem e választás nem lesz lehető, sem az, hogy valami szellemi tevékenységben megalaposodjék, mi nélkül helyes nevelést nem képzelhetni, mert a nevelés célja épen az, hogy az akaratot vezesse határozott munkálkodásra s szellemi tevékenységre.

Most, folytatja szerő, oda jutottunk gimnáziumainkkal, hogy abból a mit az ifjúnak egyetembe átlépés előtt kell tanulni, semmit sem bizunk saját választására vagy tetszésére, hanem mindent tanítunk neki, mindenre kényszerítjük, arra is, a mit oktatás által nem közölhetni: az aesthetikumokra. Így az ujjabb költők ismeretére, így a mi több — a vívásra is! Ez utóbbi is kötelezett sőt kényszerített tantárgyak közt foglal helyet; így aztán idestova nem könnyű lesz elhatározni, az lenne-e legkitünőbb tanítványunk ki legjobban ír latinul, vagy az, ki — legnagyobbat ugrik? Szerzőnknek van tapasztalása a dologban. Volt alkalma oly intézetet megfigyelni, melynél egy ideig szabad, utóbb kötelezett volt a testgyakorlat, vivás, s elébb a hiuság nélküli vetélkedés s önállóság ipart ébresztett fel, utóbb igen kevés lett a siker. Ki a nevelés feladatát szoktatás, erőszakos szoktatás által kívánja teljesíteni; az nem ismeri és nem veszi tekintetbe az emberi természetet. Midőn pedig arra kényszerítünk valakit, a mit csak saját tevékenysége s kedve által tanulhat el: azt valljuk be, hogy nemcsak a gyermeket, hanem az ifjat és

férfit is csak kényszerítés és szoktatás által tudjuk s akarjuk nevelni.

Valóban a kényszerítés, erőszakolás által megtörik vagy megfásul az ifjú lelke, mely aztán arra, hogy valamit jó kedvvel valódi buzgósággal tegyen, nem lesz alkalmassá. De Sz. gimnásiumokról szól, s ezek legfelsőbb osztályaiban sem helyesli, hogy minden tantárgyra a kényszerű eljárás alkalmaztassék. Háttha még tudná, hogy nálunk az egyeteminek megfelelő főiskolai egész kursusban sincs egy szabad tanító, és nincs egy tanuló, ki valamit kedvéből választson és hallgatott volna, sőt számosan vannak, a kik épen az egész pályán sem éreznek egyhez nagyobb vonzalmat, mint másához, hanem egyiránt megadják magukat minden igának. Azt hiszem, azt mondaná, hogy mi gépeket akarunk képezni, predikációkat deklamáló, törvényes iratok formuláit másoló s orvosi előiratokat könyv nélkülöző s betanúlt cikkek szerint rendelő orvosokat s efféléket.

De a gimnásiumi dolgozatok nagy számáról és sokféleségéről volt szó. Ezt tárgyalja még tovább is szerzőnk és erről megy át a gimnáziumok második nagy bajára. Ha kevés a feladat, akkor ki nem maradhat, hogy a tanuló érzi, miszerint reá ez vagy ama tantárgy hatást tesz, hogy ő valóban tanul valamit, megszereti a munkát és a munka által azt, a miben munkálkodik, így felmelegszik a tanító és a tantárgy iránt: és imé így szülemlik meg az önállóság kezdete, ez pedig a csirája, alapja a tudományos életnek. Ha ellenben a tanuló tiz különböző szakban 4—5 különböző tanítótól veszen oktatást, örökké unalmas és tunya marad, semmi munkát, semmi tanítást sem szeret meg. E nézet okozta, hogy a porosz iskolákban, u. n. osztálytanárok állítottak (ordinarius), s a különböző szakok egyes kezekben összpontosítottak; mi azonban igen csekély hatású szükségben segítő, valameddig a szakok oly számosak és eltérők. Mert épen ez a második nagy és minden gimnásiumainkkal közös baj, hogy oly különböző, oly számos tanszakok halmoztatnak benne össze, hogy ennél fogva a tanítók egységes munkálkodása a nevelés céljára lehetlenné válik.

Hogy történt a tanszakok eme megszaporodása, elmondja történetét egy iskolai hivatalokat alsótól fogva felsőig átfu-

tott tanférfi Eilers (Meine Wanderung durch's Leben II. 250. l.) után. „Az időben, úgy monda — a század elején, vagy az előbbinek végén? — szaporodott azok száma, kik nem tanulni, hanem korszerű nevelést vagy képzettséget szerezni ohajtanak. A gimnásiumok előbbi szerkezetöknél fogva e vágnak eleget nem tehettek. Magánintézetek jöttek létre más tantárgyakkal, új módszerekkel. A fensőbb osztályok gyermekei ide tolongtak, az újabbszerű képzés vágya általános lett. A gimnásiumok kiapadtak, a kormányok belátták, hogy reformokra van szükség. Innen következett a tantárgyak szaporítása, az addigi tanulmányok iránt a kormányi kívánságok főlebb fokozása s az egész rendszernek az abiturientsek vizsgálatával való betetőzése. Szükségessé látták a klasszikai nyelvek képző erejét sokasítani, így e tanulmányt is mélyebbrehatólag üzni, de egyszersmind némely — előbb csak mellékesen tanított — dolgokat, német nyelvet, mennyiség- és természettant, történelmet és földleíratot olyképen tenni tanulmánynyá, mint csak épen ezekre szánt szakiskolákban lehet észszerűen. Így keletkezett a porosz s általában német gimnásiumok sokoldalúsága, melyet a nagytekintélyű Grimm Jakab is roszal, valódi veszélynek nevez, az érettségi vizsgálattal együtt*). Így lett, hogy az 1837. okt. 24. porosz kir. udvari rendelet többi közt így szól: „a gimnáziumok tantárgyai: a német, latin és görögnyelv, a vallástan, phil. propaedeutika, a matematika fizikával és természet rajzzal, a történelem és földírat, valamint az ügyesítő tanok: szépirás-, rajzolás- és énekléstan teszik alapját minden magasb képzésnek, s a gimnásium végcéljával ép oly természetes, mint szükségszerű kapcsolatban állanak. Századok tapasztalása s a dologhoz értők nyilatkoza-

---

*) Grimmnek van egy jeles értekezése vagy inkább akadémiai beszéde, mely közelebbi évben megjelent kisebb iratai közt is kiadva (Jac. Grimm's kleinere Schriften I. 211—354. l.). Ennek címe ez: Über Schule, Universität Academie. A német tudósok nagy figyelemre méltatták e dolgozatot, mely egy éles elméjű nyomozótól, szabadelvű hazafitól, s szép lelkű és avatott ügybaráttól eredt. Némely általában figyelmet érdemlő állításait megismertetek. A gimnásiumokról szólva mondja (230. l.): „Valóságos átoknak látszik ezeken a tantárgyak szaporodása által mindig növekedő teher, miután minden tudományban napról napra felebb

tai tanusítják, hogy e tárgyak képesek arra, hogy a szellemi erőket felébreszszék, kifejtsék és fokozzák, s az ifjúságnak, mint eme tanintézetek feladata kívánja, a tudományok alapos és sikeres tanulmányához a kellő alaki és anyagi előkészületet megadják. Tehát ezek nem önkényesen vannak összeválogatva, hanem századok folytán fejlődtek egy élő szervezet tagjaivá, amennyiben a gimn. oktatásban kisebb-nagyobb mértékben mindig befoglaltattak. Közülök csak egyet is, az ifjúság képeztetésének veszélyezése nélkül el nem mellőzhetni.“

Mig hát ezek némelyike a gimn. oktatásban nem volt meg, hanem az egészet sok latin és kevés görög tanulmány foglalta el, s egyik másik tanító személyes hajlamától s tettségétől függött, mit ad még azokhoz másokból, vagy melyiket űzi erősebben amazok közül: a gimn. oktatásnak igen tökéletlennek kellett lennie? Ezt azonban sokan tagadják még a német tanférfiak közül is. Így többek közt a már fellebb említett Eilers, ki iskolai pályafutása emlékezései közt így szól:

„A gymnásiumban, melyben tanultam; sajátlag csak három tudományosan képezett tanító volt, ezek közt pedig egy sem, ki a mai porosz mérték szerint felső-tanítói vizsgálatot tudott volna tenni. Mit tehettek ezek? Egyedül görögöt és latint tanítottak, de ebből többet, mint a mai professorok, feltanítók, rendes és rendkívüli vagy melléktanárok, s a félékkel minden szakban dúsan megrakott gimnáziumok. Azon időben ama gyengén tanult philológok lelkesültek valának a régi klasszikusokért, nagy örömmel tanúlgatták azokat együtt növendékeikkel; most a tudós szaktanár urak bágyadtak,

halmozódik az anyag, a nézetek, az eredmények. Csak a történelemből mennyivel kevesebbet kellett az ifjunak még a XVI. században tanulni, mint ma.“ Majd áttér a nyelvészetiekre. „Gimnásiumaink — mond a 234. l. — szép viritó lombot teremnek eleget (ez a német iskolákról igaz!), de már egy időtől fogva nem annyi gyümölcsöt, mennyit e lombok megbírnának.“ A javulást, a tantárgyak mérsékelt megszabásától feltételezi (235. l.). Innen megmagyarázta magának, hogy kisebb gimnásiumokból s egyetemekből csak annyi jeles elme kerül, mint a nagyobbakból. Kisebb az emberek (tanárok) igényei, csendesebb s tartósabb az ipar, mert megbírhatóbb a teher is!

kicsinyeskedők, az ifjúság képzéseért nem lelkesednek, magokat is tanítványaikat is üres formákkal gyötrik.“

Igy szól a német iskolai férfi; így váratlanul találkozik meggyőződésében a magyar prot. egyházi és világi ügyfelekkel előljárókkal... De hagyjuk észrevételeinket alábbra s térjünk vissza Róthtal a porosz rendeletre és szervezetre.

A porosz rendelet — folytatja Róth — már a történetre is hibásan hivatkozott, hogy a gymn. oktatás ezen encyklopaedikus mivoltát indokolja. Még nagyobb hibája, hogy ezen oktatás feladatát tévesztette meg. Ha, amint kell vala, azt kérdezte volna csupán, minő tárgyak tanulása, mily gyakorlatok teljesítése után lesz úgy előkészülve s felszerelve a tanuló, hogy az egyetemre átmehessen: adhatott volna a gimnáziumnak oly szerkezetet, mely valóban szervezet és hatályos lett volna, — kevesebb és csak oly tantárgyakat vett volna fel, melyek természettel s lényegöknél fogva kapcsolatban vannak, s a tanítókat egységes munkálkodásra vonzzák; holott mostan a tanszakok közötti szerves összetartás és összhangzás hiányában legjobb akarat mellett sem lehet összeműködniök. A tervezők egy bensőbb, de csak képzeletbeli s valóban ábrándosnak mondható célt tűztek ki, s így a gimnázium valódi célját mellőzték. Mert másképp nem lehet gondolni, hogy oly különböző disciplinákat akartak volna egy élő organismus tagjaivá tenni, s ezek összegét a magas képzés alapjává. Céljoknak ábrándképe az u. n. egyetemes képzettség volt, mely aztán többféle kifejezésben fordul elő, mint: felsőbb, általán emberies, lehetőleg egyarányos tudományos és erkölcsi képeztetés stb. A kérdés voltakép így állott volna: mit kell a tanulóknak megtanulni és begyakorolni, hogy az egyetembe átléphessen? de így teszik fel: mikép állíthatni elő azon egyetemes műveltséget, mely az egyetembe átlépéshez szükséges? — Természetes, hogy ilyképen minden esmeret szükségesnek látszott, így nyílt ajtó a gimnáziumba mindenféle tanszak bejutásának. De hiszen a képzés mindennemű és fokú oktatásnak feladata, a népiskolának ép úgy mint az egyetemnek s kétségkívül ezen cél a gimnáziumra nézve is a mértéket meghatározó. De mivel a képzés minden iskolának célja, nem lehet egyiknek vagy másiknak ezt tenni

kizárólagos céljává. Nem lehet azt sem mondani: a ki ezt meg ezt tanulta, ebben meg ebben ügyes, az képzett, vagy művelt. Nem lehet a képzettség valamely stádiumát úgy fogni fel, hogy annak szempontjából lehetne meghatározni: mi kell a képzéshez. Tehát az egyetemes képzettség az a phantóm, mely a gimnásium valódi feladatának helyét foglalta el és azt bitorolja.

Mint látjuk, szerzőnk midőn a gimnásiumot úgy szereti tekinteni, mint egyik tényezőjét a képzésnek, midőn azt alárendeli az egyetemnek s tulajdon célját önállását nem ismeri el: azt egyedül előkészítő intézetnek tekinti, melyből az életbe egyenest kikerülni nem lehet, nem szoktak. De a dolog máskép van. Magában Némethonban is, hol az egyetem oly sok, a tudomány iránti érdekeltség a független emberekben is oly általános és nagy, a mellett minden, ki az államban és társadalomban valami akar lenni, mulhatlanul az egyetembe kenyszerítették, egy iskolai tisztviselő számítása szerint a porosz gimnáziumok növendékeinek csak egy negyedrésze lép át az egyetembe (Schmid Encyclopaedie. Gymn. I. 177). És így ezeknek az egyetembe átmenőknek csak előkészítő, de a többinek a tudományos képzettséget az életre nézve megalapító, encyclopedikus vagy több oldalú képzettséget kell adni (Schmid Encyclopaedie u. o. 176. I.) Ezekre kétségkívül tekintettel kell lenni, bár érettök az alapos és tervszerű képzés fő célját, az egyetemre átlépés előkészületét megszorítani nem szabad.

Akárhogyan fogjuk is azonban fel a gimn. célját, annyi igaz, hogy abban összehalmazni nem szabad annyit, hogy a tanszakok összehangzása, a tanfeladatok sokfélesége a kellő elsajátítást és akkép a szellemi erők fejlődését gátolja.

De lássuk mikép folytatja szerzőnk, s mi más bajt talál még a gimnáziumi rendszerben. A cél megtévesztése hát a multa-t hozta be a multum helyébe, s ez által kivetköztette a tud. középtanodát iskolai jelleméből,—igen előkelő intézetté tette azt, mintsem hogy a nevelést első és fő kötelességének tekintené. És ez a gimnázium harmadik és igen nagy baja. Ez a baj mutatkozik ott, hol a felső osztályok tanítói kicsinylik és megvetik az elemek tanítóit, az iskolai előljárók a tantárgyakat s nem a tanítók egyéniségét veszik tekintetbe, s nem a tanítói képességnek tulajdonítanak érté-

ket; hol továbbá magok a tanítók is saját szakmájukat kicsinylik s elhiszik, hogy tud. esmereteikhez nem méltó dollog elemekkel és neveléssel bibelödni. Ily esetekben nem lehet a nevelés, szellemi képzés céljára közremunkálni, a tanító ép oly idegen marad társaitól mint növendékeitől, s tulajdonképeni feladatától, mélységes ür áll elő a tanító és tanítvány közt, mely miatt egymással nem érintkezhetnek, — mikép Grimm J. kifejezi. — Néhol azonban a rendszer, a fensőbb utasítások okozzák ezt, melyek elszigetelik a tanítót s arra adnak útmutatást, hogy a növendékek emlékező tehetségébe erőszakoljon minél több ismeretet, a helyett, hogy észszel, szívvel sajátíttassa s táplálékul felemésztesse, ami által képez, hogy csak látszatos eredményre törekedjék, talán közvizsgálati feltűnésre, a helyett, hogy élő és sajátlagos tudást s tovább fejlődést eszközöljön. Ugy tekintik a gimnáziumot, mint egy magában bevégzett egészt; minélfogva a tanítók is, kiki saját szakmáját, úgy nézik, mint egyes, kapcsolat nélkül egymás mellett álló egészt, nem tudományelemeket, hanem tudományt magát. Magok a némethoni, például porosz utasítások elősegítik ezen ártalmas tévedést, midőn p. egy helyt mondják: „a történelem a felső gimnásiumban mint tudomány adassék s benne az emberiség életfolyama egymásutáni képződésében, s ebben ismét az isteni gondviselés magasb tervének kinyilatkozása mutattassék ki stb.“ Ime ily esetben már csakugyan szem elől van tévesztve a cél; a tanító kénytelen azt hinni, hogy ő nemcsak önmagában befejezett történelmi egészet, hanem valóságos történet-bölcséletet tartozik tanítani. Ilyenforma fenhangú utasítás van a természetrajzra és egyébre nézve is.

Fentebbiekből foly egy más, számszerint már negyedik baj, mely önmagában is nagystán mindeniknél nagyobb, az, hogy az igazság érzetét hagyjuk elgyengülni azok lelkében, kik arra hivatvák, hogy jövőre a nép vezetői s példányai legyenek. Igyekezünk tanítványainkat minden tanágra nézve lehetőleg pontos ismeretekkel rakni meg; de minden tanításunkban látszatot adunk igazság helyett, ígérünk a melyeket nem teljesíthetünk. Ígérjük, hogy honszeretetet gerjesztünk a nemzeti irodalom tanítása, magas képzettséget a történelem tanítása által, ígérjük a matematika felfogatását — mi csak keveseknek lehetséges —, ígérjük,

hogy egyetemes, korszerű műveltséget rakunk össze a sokféle ismeretek temérdeksége által; s mind ebből semmi sem lehet. A világ előtt magasztaljuk szakmánk nagy képző hatását, s úgy tapasztaljuk magunk is, hogy célt nem értünk, úgy érzi a tanuló is, hogy ama képző hatásból semmit sem vett észre magán. Némely fensőbb intézkedések, oktatási elméletek, melyek midőn a tanító hiuságának hizelkednek, másfelől azt a komoly tanítói munkálkodástól felmentik, nemzedékünk utánzási hajlamától s saját eszén járásra törekvésétől elősegíttetve, honosították meg eme félszeg eljárásmodot, mely a növendékekben a tudománybeli igazság szeretetét, az életbeli komoly s valódi lelkületet megalapítani nem képes. E miatt fakad ki a nem rég elhunyt Mager (1863.) egy gymn. folyóiratban eképen: „gymn. iskoláink állapota egy ama nagy valótlanságok, hazugságok közül, melyek miatt mai életünk sinlik.“ Mintha a kormányok, néhány philologus tanférfit a családok egy kézre játszanának a végre, hogy egymást hamist pénzzel fizessék. A családok beadják gyermekeiket úgy tekintvén a gymn. nyolc évet, mint adót, melyet mindenki tartozik fizetni, ha óhajtja, hogy gyermeke az állam jászlából (igy!) élhessen. A nyolc év lefolyta után kikapják az adó-nyugtát, mely utat nyit az egyetemhez, s így a család nem bibelődik vele, vajjon az ifjak, azt tanúlták-e nyolc év alatt, a mit vállaltak nekik tanítani. Hogy aztán a philol. iskolai emberek e furcsa játékhoz felhasználtatni engedik magokat, s képesek egész életöket abban foglalni el, hogy eme taposó malom mozogjon, a nélkül, hogy más eredmény jönne létre, minthogy a malomkerék forog: az már valóban megfoghatatlan.“

E szerint a gimnásium nagy dolgot ígér, s csak látszatot ad. Ennek oka szerkezetében van. E részben javítást nem remélhetni; Poroszországban az előjárók avatatlansága s elfoglaltsága miatt kevéssé, más némethoni iskolákra nézve ugy sem. Mégis csak elmondja szerzőnk: mi kellene? Egy 1. §. a gymn. tantervek élére, mely ily hangzik: „a gimnásium iskola vagy nevelőintézet az egyetemre előkészülés végett.“

A gymn. megszűnt iskola lenni, mióta annak felső osztályai kis egyetemmé lettek, mióta az önálló, öncélú tanintézet akar lenni, s „minden mindeneknek.“

Ez utóbbit már némely újabb porosz isk. rendeletek is ellenzik. Maga az is természetelleni, hogy az egyetem más legyen, mint a fensőbb tudományosság tanhelye, s eleget akarjon tenni az élet minden oldalú szükségleteinek; még természet ellenibb az, hogy a gimnásiumba belépést nyerjen és ott kielégítettést követeljen magának a jövődöbeli „bíró-hivatalnok, postatiszt, földbirtokos, gyáros, kereskedő, tengerész és százféle iparos.“

Mindezen bajon a tantárgyak kevesítése, sőt egyesítése s tán egyítése által szeretne segíteni. Elmondja, mily jól lehetett egykor az egyetemre bármely szakbeli embernek elkészülni csupán a latin nyelv és az ahoz kapcsolt tanok által — még a gimn. tantárgyak megszorítása után is mikép szolgált az egyetembe átlépést megelőzőtt vizsgálat tárgyául egyedül a latin nyelv tudása és ügyes használása, — mily nagy és számos tanúlóra nézve egyáltalában lehetetlen dolog a matematika megtanulása. S végre hogy nézetét még felfoghatóbbá tegye, egy tantervet közöl, melyet itt mi is előterjesztünk, még pedig a szerző tulajdon szavaival:

A gimnásium célja a nevelés, oktatás által és oktatás közben. Teljesíti ezt:

I. Mint iskola:

1. Az által, hogy szoktat és vezérel:

a), külső illemre s tiszta erkölcsökre.

b), engedelmességre.

c), rendezett munkálkodásra.

d), ügyesítő dolgok teljesítésére, minők: olvasás, írás, éneklés, számolás, — az egyenletek két első fokait is befoglalva.

2. Vallási oktatás által;

II. Mint tudományos iskola a tudományos egyetemre előkészítő oktatás által, mely részint kötelező, részint választható:

1. A kötelezett oktatás magában foglal:

a), egyetlenegy tudományra való oktatást, jelesen a nyelv tudományára, — mi végbe megy:

α , klasszikai szerzők olvasása, fejtegetése, fordítása által.

β , Ama két régi nyelvnek az anyai és egy új más nyelvvel összehasonlítása,

γ) Utánzás, fogalmazás által anyai, latin és görög nyelven.

b), arra vezéreltetést, hogy a latin és görög szerzőkben foglalt történelmi anyag alapján felfogattassék s az antik világ szelleme megértessék.

c) az egyetemes történelem előadatását és a földiratra tanítást.

2. A szabad (választható, fakultatív) oktatás, melyben csak a *tertia* (nálunk V. VI.) osztály bevégezése után s akkor is szorosan meghatározott feltételek alatt vehetni részt, abban áll, hogy a kötelezett oktatás mellett foglalkozhatnak a tanulók más tantárgyakkal is, melyekre különös hivatásuk s hajlamuk van, s melyek által szaktudományukra készülhetnek elő.

Szabad választásra hagyandó tantárgyak ezek:

Planimetria, stereometria, trigonometria.

Természetrajz, természettudomány.

Ó- és új-szövetségi nyelvek.

Nehezebb görög és latin szerzők. — Bevezetés a metrikába.

Középkori német költők s XV. XVI. századbeli prózairók

Római államrégiségek.

Bölcsészeti propaedeutika.

Róth nézeteinek s végül ismertetett tantervének nem kívánunk döntő értéket tulajdonítani. Rólla ismeretes dolog, hogy ő a gimn. oktatás egyszerűsítésének, a reálék e tanodákban mellőzésének fő szószólója (Lásd többek közt *Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik* 1866. II. füzetben Hoffman értekezését). Nem is maga van Róth. Elvrokonai Thiersch, Waisz, Wiese az „angol iskolákról irt német levelek“, a „ker. gimnásium“ s több más mű jeles szerzője, de mindhárman kitűnő iskolai férfiak. A dolgot maiglan erősen vitatják (l. Schmied Enciklop. III. 171. s köv. lapok); s mint avagy csak hazai lapjainkból is sejtethjük, épen nem úgy áll, hogy tisztába hozott volna (l. Nendtvich cikkeit s azokra Ney és Mikoleczky feleleteit a jelen évi olyóiratokban). E sorok írója sem merné

könnyen sem egyik sem másik fél mellé adni szavazatát, s alkalmasint a boldog (mert tán együgyűeknek való) közélet választaná addig, míg a nemzet szükségéit ép úgy érzi, mint az oktatás ügyét gyakorlatból és tanulmányból értő tanfériak országosan nem nyilatkoznak. Ez összes vagy általános nyilatkozat kieszközlése, kihallgatása egy időben már elkezdett de nem tudni miért félben hagyott; most már az időtől várnak, nem úgy, mint más körökben, hol erélyesen mozognak, készülnek a nélkül, hogy arra nagyobb okuk volna, mint nekünk.

Valóban sok gyarlóságot tapasztalhattunk ez ügy körül. A nélkül, hogy időnk vagy erőnk volna elvesztegetni való, láttuk, hogy némely intézetünk rendszert és elméletet csinált saját helyzetéhez, erejéhez, egyénei érdekéhez képest. Másutt a tanórákat, beosztást, tehát ismét a rendszert a lényegét szabták a hagyományos szokáshoz. Némelyeknek akadémia kellett gimnáziumból, mert gimnáziumban nem értek meg igényeikkel, másutt szakrendszer, mert az egyéneknek bővében voltak. Némelyek 1847-re való visszatérést sürgettek, mi elvben jó, mert egyszerűsítést jelent; de a rendszerre s tanfelosztásra nézve képtelenség. Sokan végre *domesticum institutum* ot emlegettek, minek van jó jelentménye, s ha minden tanítványunk a mi *domusunkhoz* tartoznék, s intézetünk csak theol. szeminárium akarna lenni, főelvű lehetne; mivel pedig nem így áll a dolog, úgy járhatnánk vele, mint Knickerbocker, ki addig aludta a boldogok álmát, míg erdő nőtt fel körülé, melyből csak hosszas tévedezések után bontakozhatott ki, nagy nehezen lelte meg átváltozott honát, de benne saját helyét nem.

Azonban térjünk vissza Róth javaslatához. Lehet benne tulzás; de oly eszme is van, melynek értékét többen elismerték. Felemlítjük csak a fr. gimnáziumok (*lycée*) bifurkációját az V. osztályon felül, mit 1852. s azóta ujlag megállapítottak (P. Egyházi lap. 1860. Schmid Encyclop. II. 458), közelebb Lutter rövid tervét vagy nyilatkozatát (Pesti Napló 1865.) és ugyan annak a M. Világ f. é. máj. 27. 121. számában közlött tantervét, mely főelvére nézve — nézetem szerint — ép oly helyes, mint részleteire nézve gyarló. És végre az angolhoni, többnyire dicsérhető iskoláknak egységre alapított rendszerét, melyet úgy látszik

az élet reálistmusa sem bir, nem hogy megdönteni, de népszerűtleníteni sem.

Két dolog mindenestre igaz marad. Egyik, hogy a gimnázium felső osztályainak mostani tantárgya sok, másik, hogy eme tanintézeteink kevésbé nevelnek. E kettő nálunk is érezhető baj, s méltó, hogy felismerjük és orvosoljuk.

A tantárgy bizony sok, még pedig először azért, mert sokféle. Én nem keveset tartok a magyar ifjak tanulási képességéről, velőkszületett elmetehetségeikről, — bár talán e dolgot nem oly kedvező színben látom, mint egykor a derék Márton István (Ker. filozófusi Morál végén levő tantervében) és utána némelyek. De sok rendbeli okom van hinni, hogy ifjaink még most sem bírnak meg annyit, mint a mennyit a porosz és német tantervek szerint rájuk szabtuk.

A magyar ember tán vérvegyületénél, tápláltatásánál, életmódjánál fogva nem bir meg annyit, mint a bölcsőtől fogva metafizikus német — e kifejezést nem én találtam fel. — Hol az élet sokkal csendesebb, szobaiabb, elmélkedésre alkalmasb, tudományosb, a nevelés rendezettebb, a társalkodás elvontabb dolgokkal foglalkozik, elvontabb nyelvvel él, a költői hajlam gyengébb (Schwarc Gy. méltán sorozza ide, bizonyosan nem mindenek inyére, a nemi hajlamokat is), a népirodalom fejlettebb, régibb, hatályosb, egyszersmind fensőbb stílu a beszéd is az irodalom is stb, ott több telik az ifjuságtól. De én nem akarom a németek ebbeli szellemi előnyeit dicsérni, sem magunk anyagi vagy testi erejét, üdeségét ócsárlani; sőt nem akarom ama tételemet feltétlenül igaznak mondani sem. Mert nálunk még sokkal külsőbb, konkrétebb dolgokra nézve sincsenek statiszt. adatok, nemhogy növendékeink szellemi képességének mérlegelésére bírnánk valamely eszközzel, valami újdonszállalt noumeterrel v. frenometerrel. S aztán ebből ha igaz is, csak a tetszik ki, hogy tantárgyainknak nem kell sokféléknek lenni, nem az, hogy sokfélék. Ezt csak a tapasztalás és a tanítási eredmények igazolhatják.

Nézzük hát mit mond a tapasztalás. Hány bírja meg tanítványaink közül a mostani terhet? Nem sokat vetünk viszsza évenként, százra legfőlebb 15—20-at. De vajon nem mi

szállítottuk-e alább kívánatainkat, a rendszer, a sokat ígérő feladat kellékeit? Vajon nem mi elégszünk-e meg a kielégített nyerni kívánótul egy kis nyelvtani ismerettel jó fordítás, compositio s némi irodalmi jártasság helyett, egy kissé frázisokkal cikornyázott fogalmazványnyal tartalmas s önállóság jeleit adó dolgozat helyett, — egy-két elemi osztályokba való definitióval, a phisikai törvények matematikai lehozása s bebizonyítása helyett? Érettségi vizsgálaton milyen aratásunk van a nyelvekből és a tudományokból? Mily lelki vádlódást érzünk néha, midőn érettnnek vallunk némelyeket? miből aztán bennünket a szabadtanításról homályosan szerzett ismereteink, előljáróink liberalis nézetei, az examenek elleni jó célzatú, de ide nem illő kifakadásai segítenek ki. Ha mérlegeljük növendékeink nagyobb részének gondolkodási, tanulási képességét, önállóságát, határozott irányát: nem fogjuk-e érezni, hogy itt valami akadálnak kell lenni, valami nyügnnek, mely haladásunkat gátolja. S vajon midőn tanítványink egy része a görög nyelvet, másik a mennyiségtant nem bírja vagy nem akarja birni, egy nevezetes részt a fizika és mathesis rettegtet az érettségi vizsgálat küszöbén is, az előtt is: nem oly formán látszik-e, hogy nem összeférhetőket akarunk betömni tanítványaink fejébe különbség nélkül, s hogy ha néhány van is, kinek mindez fejébe fért, az vagy kivételesen jeles elme, vagy igen passív szellem, mely az abajgatás (dreszszirozás) által lett értelmi hullává, viasz módra hajtható, de rugékonyság nélküli természetté, — vagy az emlékezőtehetség különös ereje által vette be elméje azt a sokat, melyet azonnal elfog bocsátani.

A szülék panaszára keveset adhatni. Közülök sokan akármit eltűrnek, csak hogy gyermekeik szerencsét csináljanak, — mi nem magyarán van sem elgondolva, sem kimondva. A divattal együtt változnak véleményeik, s megesik, hogy a mit a zöld asztal mellett alkotmány- és autonomia-ellenesnek kiáltanak, azt keresik fel gyermekeik számára. A belga országos képviselők állami gimnáziumokat alapítottak a clericalis intézetek ellenében; s ez utóbbiakba vitték gyermekeiket. De a művelt szülék szava mégis nyom valamit. Ők sajátlag nevelőik, látják mi terheli őket, s a műveltebb szülék többnyire illetékes bíráink. És ezektől régebben nem lehetett a rendszerrel elégtelenséget hallani,

most alig lehet mást. Tapasztalják, hogy gyermekeiknek a sokféle közül egy tantárgyhoz sincs kiváló vonzalma, egyet sem ismernek, egyet sem szeretnek meg, egyben sem tapasztalhatni önállóságukat, önmunkássági hajlamukat, biztosságukat, tájékozottságukat. Sok nyelvet tanultak; egyet sem értenek, nem tudják kifejezni magokat csak valamennyire sem. Megízlelték a tudományokat, nem maradt jó íz a szájokban egyik után sem. Nem látszik belőlök a leendő ember jellemének előjele; mint egyének határozatlanok, ingadozók, irányozatlanok, eltompúltak, elgépiesedtek . . . Ezt ők, nem méltatlanul, a sokfélének tulajdonítják. És ez, igen nagy baj. Jól mondja Róth egy helytt, hogy a tudományszeretetnek és így a tanulói egyéniségnek eleinte kel ki fejleni és nem a pálya végén, s az is igaz, hogy semmihez sem vonzódó apathicus ifjúból lehet encyclopaedikus ismeretű irodai hivatalnok, zug-prókátor: de sem szak-tudós, sem tudományszerető népvezető soha!

De ha a baj oka a tanok sokféleségében van egyfelől, lehet és van az másfelől azok benső sokaságában (multum) vagy terjedtségében s nehézségében is. Nem egy művelt s jó akaratú atya mondhatja azt, mit egytől halottam: Önök jó akaratú, tudományszerető derék emberek; csak hogy mind tudósok, szaktanárok akarnak lenni a gimnáziumban. Tanulnak, tanítanak hiven és tudománykodnak, de azt nem tanulatják, nem értik: mi az elég, mi sok, mi megbirható ily korú tanulóknak stb. stb.“ Valóban igaz! Nincs szebb tulajdona a tanárnak, mint saját szakja iránti vonzalma, szorgalma; de e szép tulajdon tévútra visz bennünket, s nagyon árt az oktatás ügyének. Mi minden felfedezésnek s új eszmének örülünk; minden felfedezést új eszmét, sőt minden új eszmének újabb és szebb formulázását szeretnénk a növendéknek átadni, emlékezetébe tömni, fejébe verni; de ez a pálya nem arra van rendeltetve. A tudományból csak a legelemibb ismeretek férnek e szűk keretbe. Csak az általánosságok vagy külső alakok, nem a górcsón szemlélhető apróságok, mélységek. Csak úgy a mint a gyermeki vagy ifjú szem láthatja, felfoghatja, — kinek érzései hevesek, tulnyomók. A nagy eszmék pedig olyak az e korbeli ifjúnak, mint gyermeknek a nagyszerű vagy fenséges látványok, a piramisok, a zuhatag, a nagy góth templomok, nem

értik csak bámulják, s inkább eltompító, mint fejlesztő vagy gyönyörködtető hatását érzik. A nagy városok gyermekei épen azért, hogy nagy eszmékkel, nagyszerű látványokkal előbb és többet foglalkoznak, előbb, de rosszabbul fejlenek, életuntakká, eltompultakká s idegbetekké hamarabb lesznek. Az egyszerűn kell kezdeni, s csak megerősödött idegekkel menni át a nagyszerűre, s ez átmenésben a természetes fokozatot legnagyobb gonddal megtartani, ha a testet lelket saját tanítói s tudói hajlamainknak feláldozni, s legjobb (!) tanítványinkat szánandóan eltörpíteni nem akarjuk. Magunkra nézve nemde sokszor felteszszük e kérdést: mit kell, mit nem kell tanulnunk; tegyük fel ezt gyakran tanítványink érdekében is, s óvjuk őket gondosan mindentől, a mi mellőzhető. Kétségtelen, hogy a valódi műveltség és tudományos érték nem a soknak tudásában, hanem a kevésnek jól tudásában s erélyes használatában áll.

Miért tagadnók, hogy e tekintetben a hiba bennünk is van. Egy igen szerény tanulmány, sőt csak ügyesség elsajátítását, begyakorlását mellőzzük: a nevelést a német megszünt iskola, a gimn. tanár megszünt tanító v. nevelő lenni, mondja Róth és nagy igazsága van. Mikor az újabb időkben felvett porosz-osztrák rendszer felebb emelte gondolatainkat, fensőbb célokat tűzött eléink, s magunkat a német iskolai férfiakhoz akartuk szabni: elfeledkeztünk arról, hogy két külön egyéniség a tudósé és tanítóé, e kettőnek bennünk egyesülni kell s az utóbbinak amazon erőt venni.

De többet a gimn. tanár képeztetéséről egy alábbi cikkben. Most ki kell mondanom, hogy a hiba oka nagyobbraest tanodai szerkezetünkben van, s azért mi e dologban sokkal menthetőbbek vagyunk, mint német kollegáink. Hogyan? A mi gimnáziumaink és főiskoláink sajátságos szerkezettel bírnak. Voltakép főiskoláink nincsenek, hanem csak theol. és juridikai tanintézeteink és gimnáziumaink. A mit a mai világ tudománynak nevez s a mit a korhoz képest legfontosb tudománynak, legáltalánosb érdekűnek mondhatni, tehát az ugynevezett bölcsészeti tanok, természettaniak, matematika, nyelvek, irodalmak stb. másutt nem taníttatnak, mint a gimnáziumokban, tehát ott, hol csak összeszorítva, elemileg lehetne s kellene tanítani. Az előljárók azonban, kik rendesen az idő tudományos kíváncsival nem annyira esmerete-

sek, mint azon kor emlékeivel, melyekben még a gimn. és főiskola, sajátságosan összefolyva, egyedül theologus képzése végett léteztek, de a tanárok is, érezvén egy felől a felelőséget a főiskola tudományos működéseért s az utóbbiak magokat a tudományos újabb korról szemben találván s annak nyomása alatt állván, szívesen elnézik s eszközlik, hogy a gimn. azt teszi, a mit nem szabadna, tanít a főiskola helyett, tanít mint egy kis egyetem. És ezt annyival inkább, mert közönségünk elhitette magával, vagy mi hitettük el másokkal, hogy ez a lyceumi vagy felső gimnáziumi két osztály a kademia, egyetemi vonalon álló intézet, nem gondolva meg, hogy ez előkészítő tanfolyam, s az előkészület nem maga a pálya, s azt effélével nem zavarta össze senki nálunk sem, régibb időben sem. Így összevartuk a két pályát s egyiket a másikért megrontottuk. A gimnáziumot korcs és félszeg egyetemmé tettük, a főiskolát legnevezeteseb tantárgyaitól és így e tudományokat megillető fontosságuktól megfosztottuk. A tudomány korszerű igényeinek s így a nemzet tudományos szükségének nem teszünk eleget, a gimnáziumi nevelést lehetetlenné teszszük. Midőn legutóbb rendeztük iskoláinkat, mondták nekünk némelyek, hogy „gimnáziumaink — az osztrák nyomás keserűségeiből ez nem keserű maradvány — igenis erősek, de főiskoláink gyengék: erősítsük meg ezeket azokból!“ Nem hallgattuk, vagy nem értettük meg. Elfoglaltuk a gimnázium egy részét, s azt megtettük főiskolának. Elvettük a más birtokát, szereztünk; de a nagyobbított birtokot roszul műveljük, földünket nem jól forgatjuk, nem illető maggal vetjük be. Gimnáziumunk egy része korcs és csak névleges főiskolává lett; főiskolánk gimnáziummá alacsonyult.

Tekintsük a dolgot — mert valóban megérdemli — közelebbről, példában. A fizika tanára mit ad főiskoláinkban elő? Azt a mit a gimnáziumban adhat, ha többet ad vétekezik, mert haszontalan, sőt ártalmas dolgot cselekszik. Mit tanít hát? Elemeket, compendiumot. Többet mint kellene; sokkal kevesebbet, és máskép, mint tudmányszerető hallgatónak kellene. Mit adnak a nyelvek, irodalmak tanítói? Többet — legalább egyből másból — mint a gimnáziumban kellene, de sokkal kevesebbet, s épen nem úgy, mint e dolgok magán kedvelője, vagy a leendő szakember ki-

váunná, szükségelné. Így van egyébre nézve is. S mi ennek az eredménye? Az hogy a szó valódi értelmében felsőbb oktatást, a magyar birodalom három millió prot. lakosa, ha ugyan nem jogász vagy theologus, még pedig purus putus theologus és jogász, egyedül a r. kat. h. pesti egyetemen vagy külföldön nyer.

Hogy Patake nagy szükségét már régecskén megéreztte, közelebb pedig tetteleg is pótolni igyekezett: az Patakának dicsősége; hogy másfelől nemcsak készülgetések, de még résztvevő nyilatkozatok sem igen tapasztalhatók: az már baj s pedig aligha nem főkép a gimnáziumok baja.

De hány is akar ily fensőbb oktatást nyerni? Mert aligha ezen nem akadnának fenn. Nem tudjuk; meglehet kevés. De ez is iskoláink hibája. Azonban kétségtelen, hogy évről évre több lenne, ha lenne kit hallgatni.

Ha már ezeket elgondolva visszatekintünk előbbi iskolarendezési munkálatainkra, s jelen álláspontunkból a jövőre elnézünk, úgy hiszem elfogadjuk a következő tételeket:

1. Nem elég nekünk a jurid. és theol. tanfolyam, hanem
2. Főiskoláinknak több oldalúknak kell lenniük, s kivált az u. n. bölcsészeti tanfolyam némely fontos tantárgyaival gyarapíttatniok.

3. E végre a felső gimnáziumból elveendő minden oly tantárgy és tanító egyén, mely ide alkalmas, amoda felesleges; és

4. Nem kell azon igyekeznünk, hogy a theol. és jurid. folyamok szűk medrébe szorítsunk minden erőt s tant a mi csak van, hanem szabad munkálkodási tért nyissunk a főiskolában olyak előadására, melyek nélkül nemzeti tudományosságunk kellő magasságra nem emelkedhetik, tehát a természettudományoknak, történelemnek, nyelveknek;

5. Főkép pedig ott kell ezt tenni, hol már most is a gimnáziumban felesleges tanszékek vannak és tantárgyak, melyeket az be nem fogadhat.

Ha pedig hamarjában újból rendezéshez kellene fogunk, hogy úgy ne járjunk mint Demosthenes szerint az athéneiek szoktak, hogy a tényről utóbb aggódtak, nem előleg gondoskodtak, hasznos lenne a rendezéskor így intézni magunkhoz a kérdéseket: 1. Minémű intézet szükséges. 2. Micsoda tanszékek, tanerők kellenek ehez? 3. Mely egyének

lesznek hát alkalmazangók? Nem pedig így: 1. Kik vannak? (Péter, Pál, János stb.), 2. Minő tanszékeket tölthetünk be ezekkel? 3. Minő intézet telik aztán innen? 4. Hát még a tanszékek forgácsaiból és a tanórák hulladékaiból nem tel-nék-e ki ez vagy amaz? 5. Ez és ama korszerű tantárgy hová volna beszorítható; kire, kikre tolható?

Kissé talán el is tértem; de hiszem nem messze. Arról van szó, hogy a gimnáziumban sokfélélt adunk és sokat s ennek oka a rendszerben is van. Valóban mi úgy hiszszük, de még egy más okát is tudunk.

Nagy örömünk volt, midőn néhány évvel ezelőtt általá-ban is, de kivált felső gimnáziumi v. alsó bölcsészeti osztá-lyainkban a tanulók száma újra szaporodni, s nem sokára 100-ig, néhol másfél százig emelkedni kezdett. Örültek a ta-nárok kivált, mert jobban esik a mi érdekel és megihat, a miért lelkesedünk száznak adni elő, mint 20—40-nek, százzal élvezni inkább, mint kevéssel. Megnyertük hát a mit óhajtottunk. Megfogtuk — de félő törököt fogtunk, mely visz; s félő, oda viszen vissza, hol ezelőtt 20—25 évvel, az iskolák, reformok Sturm- und Drang-periode-já-ban voltunk, mely korszakra úgy hiszem jól emlékezünk. Száz és több egyént egy teremben tanítani lehetetlennek tartják a csendes vérű s bölcsőtől fogva metafizikus néme-tek tanítói is. Haranguirozni, mulattatni igen, de tanítani ennyit nem lehetséges. Szép beszéddel helyettesíteni pedig a komoly tanítást, nem ajánlják a szép beszédű s csevegő (causeur) franciák sem, mint többek közt Renan, kinek a felső oktatásról szóló igen szép cikkét megtalálja szíves olvasóm a *Revue des deux Mondes* 1864. maj. 1. füzetében.

Ily sok hallgató lehet együtt templomban, színház-ban, a *College de France* tanárainak előadásain, szó-noklatain — midőn Burnouf Jenőnek olykor négy tanítványa a világ négy sarkáról került össze, Fauriel-nek pedig egy találkozik, de a hol paedagógiai tekinte-tek egyenkénti tanítást, személyes és a kiismert egyéni hajlamokhoz alkalmazott foglalkodtatást tesznek szüksé-gessé, s a homályosan gerjerztett érzés, a felköltött rokon-szenv és általános esmeretek nem kielégítő eredmény, hanem aprólékos grammatikai és egyéb dolgokkal kell bi-

belödni s kérdezgetni, adott feleletekből ítélgetni, javítgatni, ennél fogva az egésznek részvétét, figyelmét folyvást fentartani, élesztgetni, munkásságban tartani, ott, hol önmagától munkálkodásra még csak kezd szokni a tanuló: ily nagy tömeggel sikeresen foglalkozni teljes lehetetlen. Némileg úgy van itt is a dolog, mint a zene- és tanórákon. Oly igazság ez, melyet bizonyítgatni átallok, s egészen feleslegesnek tartok.

A külföldiek ezen úgy segítenek, hogy parallel osztályokat állítanak, mint Némethonban vagy magánoktatást rendszeresítenek, mint Angliában. De a mi a gazdag Angliában és az álladalmi költségen fenálló porosz iskolákban lehetséges: azt nálunk lehetségesnek legfőlebb Schwarcz Gyula tarthatja, ki ezért nagyon vétkes is, mint minden olyan, ki egész igazságot akar. Legfelebb az angol magán tanítási rendszernek valamennyire megfelelő privata pótol valamit egynehány osztályban. A többire nézve e bajt, ha elismerjük is, *dis votisque relinquimus*. Organicus baja iskoláink testének, melyet csak palástolni lehet, melyet lassanként megszokunk, mikor nagyobb bajunk van, feledünk, melyben csak az a baj, hogy mikor más baj nincs, okvetlenül előállt, mikor már bárminő baj van, okvetlenül fokozza... Távolságtól legyen tölem, hogy e bajnak gyógyulását ígérni s ellene valamit előírni mernék; Mégis ajánlaní bátorzkodnék egykét pontot figyelembe: 1. Vajon theol. ifjaink, kik nagy oraszámmal nem lehetnek, értem jövőben elhalmozva; nem nyerendene-e valami kis oktatást a gimn. tanárságra előkészületül*), szabadon, de a főbb rektorságok s tanárságok reményének erkölcsi nyomása alatt? Ha igen, nem lehetne-e ezeket alkalmazni itt-ott parallel oktatásra, vagy jobb móddal mint most van, a privatára? 2. Vajjon a hol felesleges tanerők vannak, vagy a tanszakok igen elszaggyatvák, nem lehetne úgy intézkedni;

*) Vajjon van-e úgy valahol a művelt világban, hogy valaki gimnáziumi tanár lehessen gimnáziumi tanulmány alapján, vagy is: azon szakismerettel, melyet gimnáziumban szerzett (szakismeret és gimnázium!). Nálunk így van. Legnevezeteseb gymn. tanári szak a klassz. irodalom. Hol tanulják ezt? A gimnáziumban. Másik nevezetes szak a fizika és matematika; hát ezt? A gimnáziumban, mert másutt egyik sem taníttatik. A gymn. paedagogika nem oly fontos dolog, megvallom; de külföldön az egyetemek ebből is adnak tanítást, minek eredményei Thaulow, Nágelsbach is Róth ilyféle munkáik.

hogy némely tantárgyakat egymás mellett ketten tanítnának? Azt hiszem, inkább több órát adnának kevesebbnek, nagyobb sikerrel, könnyebb bánásmód mellett, mint kevesebbet ellenkező környületek között.

Azonban ha nem lehet, vagy csak majd jobb időkben lehet is segíteni, s addig a jelen nyomorúsága marad, melyet nem csillapít semmi, csak, mint mondtam, a nagyobb baj, vagy a tanárok privátai; eme hiányt meg kellett említenem, hogy a gimnáziumok elhalmozottságának okát itt is keressük.

Másik főbaj, mit Róth említ s miben öszpontosulni vél ő is, sok más is, minden egyebet, hogy gimnáziumaink nem nevelnek. A nevelés főkép a szülék kötelessége; csak is ezek arra igazán képesek, kik az ifjui élet minden nyilatkozását, minden fejlődési mozzanatát látják, intézhetik, fegyelmezhetik. Csak a társadalom megromlása, a társadalmi leg-erősb kapcsok bomladozása okozhatja, hogy ma már nálunk is sok szüléről tapasztalni, hogy nevelni nem tud, nem is akar, s nevelési gondjait örömet hárítja az oskolákra vagy illetéktelen emberekre.

De az iskolának nevelői hatása is kétségtelen. Az ifjú nevelődik, képződik mind az által a ki környezi, a mi csak reá hat. Egy társ, kivel néhány hónapot együtt töltött el, sőt egy nevezetes ember is, kinek társaságában egykét óráig fordult meg, gyakran egész életén felismerhető nyomokat hagy lelkén. Lehetetlen, hogy tanítója is ne hasson képeződésére, jól vagy rosszúl. Hatásosb tanítóitól egyenként veszen át valami sajátságot, s e sajátságokból lesz — nem mondom megalakulva, hanem kifejlődve lelkülete, s jelleme az érett korban, ha mint legtöbbször történik, még erősb hatások nem következnek.

Mulhatlan kötelességünk az ifjui lélek ezen fogékony-ságát öntudatosan s óvakodva felhasználni, nevelői hatásunkat minél inkább gyakorolni. E végre a felsőbb tanítónak egy lehetőleg tökéletes egyénnek kellene lenni s a mellett rendkívüli vonzerővel birni, mihez ismeretgazdag és tiszta fő, nemes és érző szív, ügyes közlési képesség, tisztes és

szép magatartás azon alkatrészek, melyeket itt csak átmenetileg és így rövid szókkal említhetek fel.

A tanító nem beszélő gép, hanem mivoltát le nem vetkezhető szabad egyén; egyénisége által hat leginkább, egyénisége által neveli azokat, kiknek az ő tanítói működése alatt kétség kívül nem csupán értelme, hanem érzései is foglalkoznak, s a behatásra tárva vannak, ha csak nevelési kötelességeinek teljes mellőzése, s viseletének szívtelen gépiessége által eltompulást maga nem okoz. Valami kimagyarázhatlan hatása van a tanító egyéniségének, mit elemezni s kifejtetni nem oly könnyű, mint nyomaiban feltalálni. Valami delejes kapcsolat jött létre az erélyes tanító és tanítványa közt. Valami lassú, de sokszoros és ellenállhatlan hatása van azon — hogy úgy fejezzem ki — szellemi parány-erőknek, melyek a tanító beszédében, hangjában, szavaiban, stíljában, szemében, arcában, s egész viseletében nem kiszámíthatólag, hanem titkosan, de annál erősebben nyilatkoznak.

Az iskola tehát nevel, vagy nem; nevelni tartozik a gimnázium is öntudattal és jó irányban. Ha nevelni nem akar, rosszúl fog nevelni. Ha saját ebbeli szerepével felhagy, helyét a világ példái, az élet rossz nevelési tényezői foglalják el. Az angol iskolák azért tesznek roppant hatást az egyének egész életére, a társadalomra, az ó angol erkölcsök megővésére, a modern műveltségnek azokkal kiegyeztetésére, összepárosítására, s ekkép mindig tovább fejlődő de mindig nevezetes művelődés tényezőjére, mert míg csak lehet, és így e tanfolyamon is, túlnyomólag nevelnek. A német iskolák azért nem fészkei az emberi kegyeleteknek, erényeknek, azért tárgyai magok az illető tanférfiak elégtelenségének, mert nem lesznek nevelés által nyájás, enyhés honjaivá az ifjúságnak, hanem rideg szállodái a tudományos utazónak...

Ma ger a legjelesb német nevelők egyike nem szereti, hogy az egyetemek egészen nevelési gond nélkül hagyják az ifjakat; s hogy az egyetemek tanárai szeretnek társalkodni jobb tanítványaikkal, felhívják őket feleletre, vagy előadásait, műtéteiket folytattatják velök: némileg nevelés, ama természeti alaptörvényből folyó eljárás, mely az idősbet az ifjabbak vezetőjévé, őrizőjévé tette. Csak a nevelő tanintézetek iránt marad fenn az a kegyelet, mely egykor oly mér-

tékben nyilatkozott főiskoláinkban az alma máterek iránt, mely anyagilag is oly gyümölcsöző volt, melylyel ma már csak az angol intézetek dicsekedhetnek kiválón, mely a mieink irányában szemlátomást fogytatkozik.... „Ma már a szülék is úgy tekintik az iskolákat, mint előkészítő intézeteket államhivatalra, s általában anyagi életre; a tanítók sem akarnak mások lenni, mint az állam vagy polgári község hivatalnokai, vagy az egyház szolgálói. A nevelési iskola szakiskolává lett, a növendék mint egyén iránti gondoskodás, az iskolának a családdal való viszonya mellőztetik stb.“ (Ziller: Grundlegung des erziehenden Unterrichts 49. l). A tanító és tanuló találkoznak egymással 2—6 órán hetenként, az egyoldalú társalgás tart néhány negyedig, az idő eltelik s elmennek egymás mellett nem ismerve egymást; a hatás így nagyon csekély és mulékony. A tanító örül, ha valami kevés esmeretet közölhetett; de nem örülhet annak, mi a legédesb volna, azon tudatnak, hogy javíthatott, hogy szeretett s szerettetett volna. Nyelvemester, vagy csak áros ember, ki bizonyos díjért teljesít és ad valamit. Egykor nem így fogták fel a tanító hivatását sem fent sem alant. Emberiesség, emberszeretet volt a főtulajdon s tanítói egyéniség a fő kellék. Ehez kellene alkalmazni iskoláinkat, ha bennök embereket akarunk képezni s nem büro-gépeket.

A nevelési tevékenység tanításunknak is sikert eszközl, mint emez amannak; azon tanulóra nézve, kihez — hogy úgy tegyem ki — emberi felünkkel is fordultunk, kinek egyéniségével megismerkedtünk, nagy hatalmat szereztünk már ez által. Intéseinket nem tanszéki formuláknak, hivatalos mondókáknak, hanem emberi jó akaratnak, atyai szeretetnek fogja tulajdoníthatni, s azok emlékezete az érzések, a rokonszeny segélyével inkább meghonosodik és megmarad. Az erkölcsök és tanulás szoros kapcsolatban vannak. A nemtanulás maga erkölestelenség kezdete; a tanulói igyekezet maga erény. Egyikért a másik nélkül hiába munkálkodik a tanító.

Itt is a hibás rendszer, a sokféle áll utunkban: a tantárgyak elszaggatottsága, a tanítói erők eldaraboltsága. Ezen, legalább egy kevésbé, házilag is segíthetni.

Öszpontosítsuk a rokonfajta tanokat egyes tanároknál. Róth sokallja, hogy a porosz primában 4—5 tanár van; ná-

lunk néhol 6—7 is található. Mért nem volna lehetséges, hogy a nyelveket egy, a mennyiség- és természettant másik, a történelmet stb. harmadik tanítaná?

Komoly megfontolásra ajánljuk Róth és társai tervében, hogy némely tantárgyak már eme legfelsőbb gimnáziumi osztályokban szabad választásra hagyassanak, mint az angol iskolák példája ajánlja. Vagy kétfelé ágazás, mint a francia liceumokban látható, lenne behozandó, mit némely hazai tudós is kíván, s a reál és technikai intézetek szaporodása lehetővé sőt kívánatossá tesz. Így nem szorítnók együvé a meg nem egyeztethető elemeket s nem szaporodnának iskolában és életben azok, kikről egy angol atyával Homér után mondhatni:

Πολλ' ἠπιστατο ἔργα, κακῶς δ' ἠπιστατο πάντα.

Sok mindenhez tud, csakhoggy mindenhez hibásan.

De elismerem, hogy ez már gyökeres javítás lenne, mihez országos vagy egyetemes egyházi átalakító intézkedés kellene.

Ne mulasztanánk el megismerni a növendékek egész szellemiségét, egyéniségét, viszonyait a különböző tapasztalások kicserélgetése közben. És ha már különböző karbeli egyénekből áll is a testület, mely gimnáziumainkat vezeti (theologusok, orvosok, ügyvédek, mérnökök), jó lenne egyben összetalálkozniok, hogy mind vallásosan akarnának nevelni. Ha minden ember csak ültet, ki egyet, ki más, de senki sem öntöz: mi lesz a kertből?

Ajánljuk ezeket bizodalmasan figyelembe fent és alant. Ohajtjuk, hogy lelkes felügyelőink e dolgot teljes gondal tanulmányozzák, az iskola gépezetét legutolsó szegig és legbensőbb rugóig belássák, átismerjék, s ekép a dologról alaposan és önállón ítélhessenek, s kellő kimélettel ugyan, de szilárdul rendelkezhessenek.

Ha az autonomiát megőrizzük, szent dolgot cselekszünk; de ha az iskolai benső életet javítjuk, még szentebbet.

Jó az erős kerítés, de nem elég arra, hogy a telek jót és bőven teremjen.

Egyháztörténelmi emlékek a Zürich városi könyvtárból.

A Séllyei-album folytatása és vége.

23. I. Petr. 4, 12. 13. Ἀγαπητοί, μὴ ξενίζεσθε τῇ ἐν ὑμῖν πυρώσει πρὸς πειρασμὸν ὑμῖν γινομένην, ὡς ξένου ὑμῖν συμβαίνοντος, ἀλλὰ καθὼς κοινωνεῖτε τοῖς τοῦ Χριστοῦ παθήμασι, Χαίρετε, ἵνα καὶ ἐν τῇ ἀποκαλύψει τῆς δόξης αὐτοῦ χαρῇτε ἀγαλλιώμενοι.

Omnibus una comes virtutibus associatur,

Auxiliumque suum fortis Patientia miscet.

Virtus nam vidua est, quam non Patientia firmat.

Viro Venerando, Clarissimo, Doctissimo Dno Stephano Selley, Superintendenti 160 Ecclesiarum Hungaricarum, vigilantissimo, Martyri Domini nostri Jesu Chr. vivo, felicissimum ad suos reditum, plenamque Hungariae Reformatae restitutionem animitus comprecatur Johannes Huldricus Ecclesiae Tigur. Abbatisanae Pastor.

Tiguri, die 23. Febr. A. 1677.

24. Jac. 1, 3. Γινώσκοντες ὅτι τὸ δοκίμιον ὑμῶν τῆς πίστεως κατεργάζεται ὑπομενῆν.

August. Felix qui sic peregrinatur in hoc mundo, ut civem se coelestem esse semper cogitet.

Viro Venerabili Reverendissimo et Clarissimo Domino Steph. Selley Superintendenti centum et sexaginta Ecclesiarum Hungaricarum gravissimo, speculo singularis humilitatis, prudentiae et consuetudinis contemptori, omnis typhi et arrogantiae, Martyri Jesu Chr. indigno, confessori veritatis invincibilis invicto, observantiae et venerationis devotae symbolum P. seque ejusdem piis precibus commendat ac mutum bona *γων.* spendet. Johannes Jacobus Schaedlerus (a többi a könyvkötő által leváratott).

25. Apoc. 13. 10. ὁ δέ ἐστιν ἡ ὑπομονὴ καὶ ἡ πίστις τῶν ἀγίων.

Viro admodum Reverendo, Clarissimo, Doctissimo, Jesu Christi Martiri fidissimo victoriam corroborante Christo hactenus...congratulatur plenumque precatur triumphum Joh. Christophorus Elcesius, Eccl. Durutanae Mr. et classis Weziconensis superioris Decanus. 23 Jul. 1677.

---

26. Nihil scio nisi Christum crucifixum.

Simplicis suae Scientiae participem reddere ut debuit merito, ita voluit libentissime Virum Plurim. Rever. et Clarissimum Dominum Steph. Selley fidelissimum et constantissimum Evangelicae veritatis Testatorem — — — suum honoratissimum, cui cum voto omnigenae felicitatis felicem in dulcissimam patriam ex animo, ut sibi ipsi, precatur reditum. Thomas Steller Hung. Gymnas. Neosoliensis quondam con R. inmeritus, et indignus Chti Exul.

---

27. Cyprianus Confessor et Martyr.
lib. III. Epist. XXV. pag. 104.

Dic --- Dei hominibus et fidem suam religiosa virtute testantibus ornamenta sunt ista non vincula, nec Chistiano-
rum pedes ad infamiam copulant, sed clarificant ad coronam.
O pedes feliciter vincti, qui non a fabro solvuntur, sed a Christo etc.

Pulchellis hisce atque aureis celeberrimi Martyris verbis,
Viro admodum Reverendo atque Doctissimo Dno Stephano Selley, confessori fortissimo, constantissimo, liberationem e vinculis optatam gratulatur maturum in patriam reditum precatur, perpetuam sui memoriam commendat

Glarona Helv.	Abrahamus Wildius Ecclesiae
die 21.	Glarinensis Reformatae Pastor et De-
A. 1676.	canus.

---

28. Augustinus.

Cum Deus non exaudit ad horam, exercet quaerentem, non contemnit petentem.

Viro Reverendo, Clarissimo Doctissimo Domino — — —

— tremula manu signum memoriae nunquam intermorituræ reliquit

Abrahamus Dienerus, Eccles. Patriæ
Minister et cap. camerarius. Dabam Glaronæ
Helv. 20 Apr. 1676.

---

29. II Tim. 4. 7. 8. Τὸν ἀγῶνα τον καλον ἡγώνισμαι, τὸν δρόμον τετέλεκα, τὴν πίστιν τετέρηκα. Λοιπὸν ἀποκεῖται μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος.

Viro Reverendo Clarissimo Doctissimo Dno Dno Stephano Selley viro Jesu Christi Martyri, cum voto felicissimi in aliam Patriam reditus posuit Leonhardus Zieglerus Tigur.

---

30. Nunquam Ecclesia Christi laetior triumphat, quam cum sub cruce ingemiscit.

Viro multum Reverendo et Doctissimo Dno Stephano Selley, ut calamitatum variarum durissimarum; ita liberationis exoptatissimæ Socio et consorti fidelissimo Symbolum hoc relinquit Balthasar Niecletyus nuper Ecclesiae Alsó-Strehoviensis Minister immeritus, nunc pro testimonio Jesu Exul. Tiguri, 17 Julii 1676.

31.

יהרהר

Crux est perpetua verae pietatis comes.

Admodum Venerabili Clarissimo atque Doctissimo Dno Stephano Selley veri verbi Dei fidelissimo, zelotissimo Dispensatori quondam Eccl. orth. Papensis Superintend. Vigilantissimo et nunc pro Evangelicae veritatis confessione Exuli, Hac in perpetuum amicitiae nec non aeternae recordationis ergo L. M. Q. assotius Stephanus Beregszászi.

Tiguri 1676. 26 Julii.

---

32. Math. 5. Beati estis cum maledixerint vos, et persecuti vos fuerint, et dixerint omne malum adversum vos, men-

tientes propter meg audete et exultate, quoniam merces vestra copiosa est in coelis, sic enim persecuti sunt prophetas, qui fuerunt ante vos.

Viro admodum Rev. Clarissimo, Doctissimo Dno Stephano Sellyei Distr. Papensis Superintendenti strenui: Jesu Christi militi ac vivo Martyri posuit cum voto secum in Patriam reditus.

Jacobus Christofforus Zieglerus.

33. Psal 27. 14. Expecta Dominum, viriliter age; et confortetur cor tuum, et sustine Dominum.

Admodum Reverendo ac Clarissimo Viro Dno Stephano Selley, olim in Hungaria inferiori in Ecclesia Christi Papensis Ministro V. D. fidelissimo et ecclesiarum adjacentium Inspectori vigilissimo tandem Jesu Christi intra et extra Patriam nunc singulari Dei evidentialiberato, sed extra Patriam exulanti honoris et memoriae gratia L. M. Q. adjecit Johannes Ujvári Hungarus

Socius { Ministerii
Vinculorum
Liberationis
Exilii.

Tiguri, Anno 1676.
die 28 Julii.

34. Psal. 142, 4. In via hac, qua ambulabam, absconderunt laqueum mihi. — Ef. 43, 16, — Cap. 6 v. 13.

Tu per mille cruces, per mortes mille- beatus
—limis in vitae....sinum

Tu tempestatum Saero me gurgite mergis,
Ut tollas altius — —

Symb. Deus providebit.

Reverendo admodum et Clarissimo ac Doctissimo Viro Domino Stephano Selley, Ecclae Papensis Reformatae Pastori vigilantissimo ut et adjacentium Eccl. Superintendenti meritissimo, veritatis Evangelicae Martyri in Castris Jesu Christi militi invicto, admirandam a vinculis durissimis, laboribus dirissimis liberationem gratulatus salvum ac tutum in dulcissimam Patriam ad Eccl. reditum toto pectore apprea-

tur. — Joh. Jacobus Gesnerus, Tiguri die 24. Aug. 1676. Eccl. Tigurinae in Aede ad B. Petri Mr.

35. Ezech. 20, 41. In oderem svavitatis suscipiam vos, cum eduxero vos de populis et congregavero vos de terris, in quas dispersi estis, et sanctificabor in vobis in oculis nationum.

Multum Venerabili Clarissimo Doctissimoque Viro, Domino Stephano Selley, Inclitae ecclesiae Ref. Papensis V. D. Ministro fidelissimo ut et circumjacentium Ecclesiarum Superintendenti meritissimo, tanquam Jesu Christi vivo Martyri constantissimo vinculorum simul et liberationis Exilique socio colendo, in perpetuum sui nominis Symbolum, animitus haec pauca adieere voluit Mich. Krasznay Hung. nuper Eccl. ref. Kelemeniensis Pastor indignus, nunc vero pro. Testimonio Jesu exul. Tiguri Helv. 17 Febr. 1677.

36. Hieronymi In Epist. ad Theoph.

Ecclesia persecutionibus crescit, et martyriis coronata est.

Ergo,

Σταυροφόρον ἄχθος, πίστις ἔχουα κραθᾶς.

Ferte crucem, vincit sub cruce vera fides.

Admodum Venerabili, Celeberrimo, Clarissimo Doctissimo Viro Dno Stephano Selley, Ecclesiae, quae Christo Papae in Hungaria Inferiori colligitur, angelo vigilantissimo, Ecclesiarum circumjacentium Superintendenti dignissimo, pro testimonio D. N. J. C. Martyri gloriosissimo hisce sui memoriam commendare, salvum liberumpue ad almas Patriae Ecclesias reditum ex animo vovere L. M. Q. voluit

Rudolphus Hofmeisterus leg. Prof.
Tiguri Helv. d. XI. Maji 1677.

37. Lament. 3, 52. Venatione ceperunt me, quasi avem inimici mei gratis.

Admodum Rdo. Clar. ac Doct. viro Dno Stephano Selley Eccl. Papensis Florentissimae Pastori Vigilantissimo ut et circumjacentium Ecclesiarum Superintendenti dignissimo ut

afflictionum variarum perpessarum pro nomine J. Christi pura conscientia superatarum, ita exoptatae liberationis Socio, honoris et amoris ergo, animo sincero apposuit Andreas Sz. Balogh, olim M. E. R. Sárosiensis indignus, post vinculum Neopolitensium hoc tempore propter Testimonium J. Christi Exul. Tiguri Helv. 1676. Aug. 15. In aedibus V. R. C. ac Doct. Dni Joh. Rud. Hofmeisteri, hospitis liberalissimi et observandissimi.

---

38. Landibus celebretur Jehova!

Qui vindicat oppressos, et solvit vinctos, custodit peregrinos. Psal. 146. Is congregabit dispersos Israelis Psal. 147.

Admodum Venerando Domino —essori... sui dederat monumentum et pignus amoris, 24 Martii 1677 Anno.

Casparus Zieglerus, Tigurinus, Verbi Dei Min.

---

39. Aelian. 1, 12. Pythagoras duo esse docebat, quae a homine prestatae Deo immortalis eum assimilarent; τὸ ἀνδρῶν εἶναι, καὶ τὸ ἐνθεογενεῖν.

Viro admodum Reverendo, Clarissimo Doctissimoque Dno Stephano S. Ecclesiarum Hungaricarum Superintendenti vigilantissimo, constantissimo, Jesu Christi Martyri syncereque ἀνδρῶν εἶναι, hisce sui memoriae commendare felicissimumque ad suos redditum precari voluit J. R. Balberus, Collegii Sup. Inspector.

Tiguri 7. Maj. 1677.

---

40. Injurias ferendo et gratias agendo senescimus.

P. Reverendissimo, Clarissimo Dno St. S. Intendenti Vigilantissimo in memoriam sempiternam adjecit Johannes Kragius.

22 Julii 1676.

Tigurinus, Pastor Biltentis ditionis Glaronensis.

---

41. Jehova recordatus nostri, benedicet familiae Israelis, benedicet familiae Aharonis. Psal. 115, 12.

In perpetuam sui memoriam admodum Rdo. Clarissimo et doctissimo viro Dno S. S. nuper in Hungaria inferiori Cis Danubiarum Ecclesiar. Reformatar. Superintendenti vigilantissimo M. Ecclesiae Papensis solertissimo concaptivo amicissimo patr. solide vinctissimo, adjecit Stephanus Zedeni Mr. Ecclesiae Dorogiensis nuper indignus, nunc vero pro fide et doctrina post admirandum et Triremibus Hispanico-Neopolitanis factum liberationem Jesu Christi Coexul immeritus.

Tiguri Helvetior. die 28 Julii 1676.

42. Psal. 34, 7. Iste pauper clamavit, et Dominus exaudivit eum, et de omnibus tribulationibus ejus salvavit eum.

Plurimum Venerando, Clarissimo Viro Dno S. S. in Eccl. Celeb. olim Papensi fidelissimo Jesu Christi servo, circumjacentium ecclesiarum. Inspectori meritissimo, pro vera Christi doctrina vincto ad Triremes Hispanicas alligato per admirandam Dei providentiam nuper eliberato hocce pro dulci nomine Jesu Exulanti hilari cum vultu adjecit haec pauca, sinceræ amicitiae honoris et debitæ suae obedientiae gratia Martinus S. Sent Peterinus Hungarus, quondam in Ecclesia Hetenyensi Jesu Christi Servus indignus, nunc p. t. exul pro dulci nomine Jesu, Anno suspiramus 1676, 23 Julii Tiguri. Helvet.

43. Psal. 129, 4. יְהוָה צַדִּיק קִיץ עֲבוֹת רָשָׁעִים.

Venerabili et Clarissimo Viro, Domino Steph. Sellyei Pastori Ecclesiae Hungaricae Papensis fidelissimo, et adjacentium Eccl. Intendenti vigilantissimo, veritatis Evangelicae in dirissimis afflictionibus Martyri invicto, totique . . . . adorandam, quae e triremibus Neopolitanis quae e carceribus Buccarinis liberationem gratulatus, salvum liberumque in patriam reditum animitus apprecabatur. Tiguri d. 24 Aug. 1676.

Joh. Henricus Frisius, catecheseos Prof. designatus.

44. Per augusta ad augusta.

Viro Venerabili Dno St. Sellyei Ministro et Exuli ob

causam d. Christi fidissimo, probatissimo omnimodam corporis animique incolumitatem precatur indignamque sui memoriam rogatus commendat Joh. Rudolphus Zellerus, Ecclesiae Mediolacenis ad lacum Tigurinum Pastor, A. 1677.

45. Viro Reverendo atque Doctissimo Dno Stephano S. V. D. Ministro praestantissimo, patriam repetituro viam ad iter f. apprecatur. Henricus Pfendlerus, Svardensium Pastor.

O dulcissime Jesu ne desere me, ne deseram te.
Svardae Glaron: d. 19. Sept. 1676.

46. Quidquid erit tandem, mea spes est unica Christus,
Huic vivo, huic morior, caetera curo nihil.

Viro reverendo, Clarissimo, Doctissimoque Dno D. S. S.
— — — — paucula haec in sui memoriam apponere voluit.

Joh. Casparus Felsius mp.
Bäropsi vyl 27 Julii. 1677.

47. Symb. יְיָ יִרְאֵה

Viro admodum Reverendo, Clarissimo Domino Steph Sellyei constantissimo veritatis confessori et Jesu Chr. Servo fidelissimo, haec pauca cum voto exoptatissimi in patriam, Ecclesiam reditus addit.

Joh. Jacobus Blaserus a Wartensee,
Wald. 25. Julii. 1677.

48. Symb. Solvit mea debita Christus.

Non moriar sed vivam ut enarrem opera.

Plurimum Venerando, Clarissimo simul ac Doctissimo Viro Domino Steph. Sellyei Ecclesiae Reform. apud Papenses Verbo s. spiritu Dei collectae Ministro fidelissimo circumjacentium vero Superintendenti meritissimo, zelotissimoque Dno Fratri in Christo perdilectissimo, ut nunc Exilii, ita — captivitatis et optatissimae liberationis socio haec pauca ami-

citiae apposit Georgius Keörmendi, nuper Ecclesiae ref. Barsiensis Minister indignus, nunc pro nomine Jesu et bona conscientia Exul, Tiguri Helv. die 24 Martii 1677.

Következik egy kivágott vagy kitépett lap, melynek megmaradt szélén csak ez olvasható: Symb. Patria Sacrorum coelum. Psal. 3, 20.

---

49. Cyprian contra Demetrian. Certi et confidentes sumus, quod inultum non remaneat quodcumque perpetimur: quantoque maior fuerit persecutionis injuria, tanto et justior fiat et gravior pro persecutione vindicta.

Plurimum Reverendo et Clarissimo Viro Dno Stephano Sellyei, Domino et Fautori suo aeternum instar Parentis Venerando, observantiae contestandae ergo apponebat Valentinus Kocsi mp.

Tiguri Helv. An. 1677, mensis Martii 16. die.

---

50. Hebr. XI, 36. 37. 39. Ἑτεροὶ δὲ ἐμπαιγμῶν καὶ μαστίγων πείραν ἔλαβον, ἔτι δὲ δεσμῶν καὶ φυλακῆς.

Ἐμπαύσθησαν, ἐπείσθησαν, ἐπειράσθησαν, ἐν φόβῳ μαχαίρας ἀπέθανον. Περιῆλθον ἐν μηλωταῖς, ἐν αἰγείοις δέρμασιν, ὑστερούμενοι, θλιβόμενοι, κακουφόμενοι, — καὶ οὗτοι πάντες, μαρτυρηθέντες διὰ τῆς πίστεως, οὐκ ἐκομίσαντο τὴν ἐπαγγελίαν.

Venerabili atque Clarissimo Viro D. N. D. Stephano Sellyei Evangelii Christi olim praeconi fidelissimo, ecclesiarum adjacentium Superintendenti spectatissimo, pro veritate Verbi, uti Martyri constantissimo ita Exuli fortissimo, synathletarumque antesignano cordatissimo, cum caolidissimo plenae liberationis et maturandi in patriam reditus desiderio sui memoriam commendat.

J. Henricus Hottingerus. f.

L. L. pr.

Tiguri, d. 28 Martii, 1677.

---

51. Omnis qui sectatur dignitatem, eum dignitas fugit: qui autem fugit dignitatem, ad eum dignitas revertitur.

Plurimum Reverendo ac Clarissimo Viro Domino Steph. Sellyei fidelissimo olim Ecclesiae Papensis Ministro, Ecclesiarum circumjacentium Superintendenti dignissimo, Evangelicae veritatis Martyri constantissimo, Dno confidentissimo, gratissimo; lubens his paucis se, suique memoriam commendare voluit Stephanus Gyöngyössi, Hungarus S. S. Theol. Stud. m. p. Tiguri Helv. 1677. die XIX Martii.

Symbolum, Deo confisi nunquam confusi.

52. Jac. 1, 17. Beatus est vir, qui suffert tentationem; quoniam cum probatus fuerit, accipiet coronam vitae, quam repromisit Deus diligentibus se.

Clarissimo Viro Domino Stephano Sellyei Pastori Ecclesiae Papensis in Hungaria vigilantissimo, nunc vero pro Evangelio Christi ac bona conscientia exuli: Domino commartyri in perpetuam memoriam apposuit Petrus Simoni, pro nomine et veritate Christi Exul. Tiguri, Anno 1677 die 17 maji.

53. Deus promptior est ad liberandos Bonos, quam ad perdendos malos.

Viro praestantissimo clarissimo atque Doctissimo Domino Stephano Sellyei pastori Eccl. Hungaricae, quae Papae colligitur, vigilantissimo et adjacentium Intendenti fidelissimo ex persecutionibus, Deo sint laudes, libero, hoc laetus lubensque in perpetuam sui memoriam posuit Joh. Petrus Zindelius, Tigurinus Verbi Dei Minister.

Hüttlingae in Turgoviae Cans. Septem cantonum provinciae 18 Junii 1677.

54. Ultimus in { libro
pagina, non ultimus inter amicos.

Joh. Henrich. Zindel.

Welt, wie du Wild!
Gott ist mein Schild!

den 21. Brachmonat 1677.

Zsilinszky Mihály.

Fajzat hevesmegyei pusztát Lorántfy Zsuzsánna a gyöngyösi evang. kórháznak adományozza ; 1659,

Az méltóságos és nagyságos idősbik fejedelem asszonyunk, méltóságos Lorántfy Zsuzsána kegyelmes asszonyunk ő nagysága csetneki és Lorántfy jószágnak gondviselője és udvarbirája. Én Doboezi Péter adom tudtára minden rendbeli jó akaró uraimnak, mind ez jelenvalóknak és következőeknek, a kiknek illik. Hogy a mi kegyelmes asszonyunkat ő nagyságát az becsületes és tiszteletes Gyöngyös városában lakozó evang. status renden lévő jó akaró uraim nagy alázatos supplicatiojok által ő kegyelmek megtalálván mi kegyelmes asszonyunkat ő nagyságát, hogy ő nagysága szegényekhez való könyörületességre indittatván, méltóztatna ő nagysága az gyöngyösi ő kegyelmek részéről való ispitályhoz conferálni az fajzati ő nagysága praediumát istenért, hogy a szegény szükölködő ispitályban lévő szegényeknek lehessen ezen praediumnak jövedelme eltáplálásokra. Mely alázatos ő kegyelmek supplicatioját kegyelmes asszonyunk megértvén, bocsátotta volt hozzám ő nagysága informatiora, mely felől ő nagyságát voltaképen informáltam is. Megértvén azért ő nagysága az én informatiómat és méltó helyének ítélvén istenes indulatokat, a felől megirt Gyöngyös városában evangelikus status ő kegyelmek kívánságát és ő nagysága maga keze írása alatt ő kegyelmeknek beadott supplicatiojára megadta és énnekem resignáltatta ő nagysága ő kegyelmeknek, úgy hogy nem egyebüvé, hanem csak széntén azon ispitályban levő szegények táplálására fordítják ő kegyelmek. Mely ő nagysága kegyelmes adománya azt tartja, hogy még az ő nagysága maradéki is megtartják felől megirt Gyöngyös városában lakozó 30 evangelikus status uraimékat az felől megirt praediumban. Melyről adom én is ezen testimonialis leveletem, hogy kegyelmes asszonyunk ő nagy-

sága parancsolatjából resignálom ő kegyelmeknek kezekhez. Adja Isten, hogy szegények élhessenek istenesen belőle istennek nevének dicséretére. Én is ezen testimoniális levelemet confirmálván pecsétem és kezem írásával nagyobb bizonyoságnak okáért. Datum Csitnek die 7. aug. 1659.

Doboczi Péter m p.
(L. S.)

(Másolatból a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában).

Közli Garady.

Gróf Eszterházy Miklós egy gyöngyösi házhelyét eladja az ottani evangélikusoknak ; ápril 26. 1662.

Én galanthai Eszterházy Miklós, Zólyom és Dobronyivá várainak örökös ura, ő fölsége bujáki praesidiumának főkapitánya, adom tudtára mindeneknek, a kiknek illik és jövődében is illeni kívántatik, hogy én Gyöngyös városában levő egy ház helyemet, melyben az előtt Kis Lukács nevű ember lakott, mely ház helyem van a Szeszrak nevű utczában, az evangélikus státuson levőknek oskolájok mellett, adtam ugyan az becsületes Gyöngyös városában lakos evangélikus státuson levő becsületes embereknek magam szabad jóakaratom szerint. Kire nézve ő kegyelmek is énnekem adtanak jó akaratjokbul 16 akó bort. Adtam pedig ő kegyelmeknek azon ház helyemet ilyen conditiók alatt, hogy ő kegyelmek szabadon minden pör és patvar nélkül applicálhassák oskolájokban, és valamit ő kegyelmek akarnak rajta építeni, építhessenek, az evictiot is magamra vállalván én, hogy ő kegyelmeket tartozom s utriusque sexus maradékim és legatariusim azon házhelyemnek szabadon való birásában megtaltalmaznom minden impetitorok ellen, magam költségemmel és fáradságommal. Ezt is hozzá adván, mivel ezen jószágom énnekem zálogos jószágom, hogy ha becsületes evangélikus státuson lévő ecclesiától avagy én tölem azon ház helyet a több ott lévő jószágommal együtt az örökös urak kiváltanak, tehát ő kegyelmeknek én tartozom a 16 akó borokat visszaadnom minden pör és patvar nélkül, hogy ha pedig én ő ke-

gyelmeknek azon borokat meg nem adnám, vagy nem adhatnám, vagy adni nem akarnám, adok én annyi hatalmat és szabadságot ő kegyelmeknek, hogy ő kegyelmek vice ispán uram commissiója mellett s azon vármegyének szolgabirája és egy eskötje által, valamely vármegyében ő kegyelmek jószágomott találják, elfoglalhassanak anyit, a ki a 16 akó bort felérné, mindaddig birhassák, míg ő kegyelmeknek a 16 akó bort meg nem adom, nagyobb bizonyságul adván ezen leveletemet ő kegyelmeknek az nemes és vitézlő románfalvi Farkas György bujáki vice kapitány, nemes és vitézlő Fejérvári István nemes Nitra vármegyének jurassora, nemes vitézlő Cser György bújáki porkolab, nemes vitézlő nemeskürti Nagy Mihály bujáki istrázsa mester uraiméknak előtte, kezem írásával s pecsétemmel confirmálván, in praesidio bujákiensi die 26. apr. an. 1662.

Eszterházy Miklós mp.

(L. S.)

Coram me Georgio Farkas.

(L. S.)

Coram me Stephano Fejérvári.

(L. S.)

Coram me Michaelae Nagy.

(L. S.)

Coram me Georgio Cser

castellano praesidii bujákiensis.

(L. S.)

(Másolatból a pozsonyi ev. lyreum könyvtárában).

Közli Garády.

Gróf Eszterházy Sándor egy gyöngyösi házhelyét eladja az ottani evang. gyülekezetnek; szent-Magdolna napján, 1662.

Én galanthai Eszterházy Sándor, Zólyom és Dobronyiva városnak örökös ura, adom tudtára mindeneknek, a kiknek illik most és jövőben, hogy én Gyöngyös városában lévő házhelyemet, melyben ennek előtte Kovács Mártony nevű ember lakott, mely ház helyem vagy a Szeszrak utczában az evangélikus státuson lévőknek oskolájok mellett, adtam

ugyan azon becsületes Gyöngyös városában lakos evangélikus statuson levő emberséges embereknek, magam szabad jó akaratja szerint tizen hat akó borokban ilyen conditiók alatt, hogy ő kegyelmek minden pörpatvar nélkül applicalhassák oskolájokhoz és építhessenek rajta 50 tallérig való épületet, hogy ha pedig jövőendőben avagy én, avagy maradékim avagy legatariusim azon ház helyemet kiakarnák váltani, tartozunk a gyöngyösi feljebb mód szerint megnevezett evangelicus statuson levő emberséges embereket a tizenhat akó borért megelégetenünk, az hogy a 16 akó bort megadunk, a mellett pediglen az ötven tallérig való engedett valamit akkor fogna érni, megbecsülvén azt is tartozunk ő kegyelmeknek megfizetni; ezen dologban az evictiót magamra vállalván, tartozom én kegyelmeket azon házhelyemnek szabadosan való bizonyos birtokában megoltalmaznom magam költséggel minden törvény szerint való impetitorok ellen, hozzá adván azt is, mivel azon jószágom nekem zálogos jószágom, hogy ha az becsületes evangélikus statuson levő ecclesiától vagy én tülem, vagy maradékimtul utriusque sexus, avagy legatariusimtul azon ház helyemet a több ottlevő jószágommal együtt az örökös urak kiváltanak, tehát ő kegyelmeknek tartozom én a 16 akó bort visszaadni és abscissis omnibus juridicis remediis megtérítenem. Hogy ha pediglen én azon 16 akó bort meg nem adhatnám vagy megadni nem akarnám, adok annyi szabadságot ő kegyelmeknek, hogy vice ispány uram commissioja mellett azon vármegyének szolgabirája és eskötje által akarmely vármegyében annyi érő jószágomat foglalhassák el és mindaddig birhassák, valameddig a 16 akó bort meg nem adnám ő kegyelmeknek. Nagyobb bizonyoságaért adtam ő kegyelmeknek kezem irását pecsétemmel is megerősétvén galanthai kastélyomban anno 1662. szent-Mária-Magdolna napján.

Eszterházi Sándor. m. p.

(L. S.)

(Másolatból a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában).

Közli Garády.

Protestáns egyházi tanszabadság.

A Németországban csak nem régiben alakult „prot. egylet“ (Protestanten-Verein) második évi nagy gyűlése az idei pünköst hétfőn, május 23—24-kén tartatik Göttingában. Tárgyalásra kitűzött feladatok: 1. Mily állást foglaljunk mi a jezsuita és klerikális mozgalmakkal szemben? A prot. egyház tanrendje, melyről értekezik a „Prot. Kztg.“ érdemes szerkesztője Dr. Krause Henrik Berlinből. 3. Minő állást foglal a prot. egylet a történelmi Krisztus jelentőségének irányában? 4. Azon visszaélések, a melyeket politikai pártérdekekben bibliával és keresztyénséggel űznek. Különösebben érdekesnek találjuk és közlésre méltónak a második pont alatt felhozott tárgyról ekkorig tudomásunk szerint felállított tantételeket. A részletes megvitatás, mellett és ellenokokkal tisztázás után véglegesen megállapítás épen a gyűlés teendője. Az elvek összeállítása a következő 23 pontban történik:

1. A prot. egyház tanrendjéről értekezésben két fő cél van. Egyik az, mint magában érthető, hogy a tanszabadság az egyház körén belől biztosítva legyen. Másik, hogy e szabadság azon korlátok közt maradjon, melyeket a ker. egyház misége annak multhatlanul kijelöl.

2. A mi illeti az egyház körén belőli tanszabadság biztosítását, ez jobbra az illető gyülekezetnek vallás-erkölcsi képzettségétől függ. Ezen képzettségi állásra komolyan figyelmeztetés egyik legfontosabb kérdés annak eldöntésére nézve, ha van-e vagy nincs voltaképpen tanszabadság. Azonban, vagy inkább épen azért kell, hogy ez törvényileg határozottan kimondassék, azaz kellően biztosítva legyen; minthogy még az evang. egyházban is azon vallás-erkölcsi tekintetben tapasztalható fejletlenség oly gyakran kísérletet tőn a tanszabadságnak rendin túl megszorítására.

3. Ennélfogva egyházi törvényhozás által kell, hogy biztosítva legyen a tudomány szabadsága, azaz a ker. vallás igazságáról lelkiismeretes utánvizsgálás által nyert meggyőződésnek, a saját hitvallásnak nyíltan és szabadon kifejezhetése nemcsak általában minden gyülekezeti tagra nézve, hanem ezek közt szintugy azokra nézve is, kik egyházi hivatalt viselnek.

4. Jelesül egyh. törvényszerűleg kell kimondatni annak, hogy az egyház hivatott és hivatalos szolgálai sem kötelezhetők valamely

régibb vagy új korbeli dogmatikai rendszer avagy olyas iratokhoz szigoruan ragaszkodásra, melyek állítólag az egyháznak hitvallásai levén, a nyilvános igehirdetésnél arra épen szabályozó tekintélyt gyakorolni foghatnának. Ellenben kötelezendők arra, hogy a keresztyénségnek örök igazságait az eredeti és egyetlen forrásul ismert szent iratokból igazán, az ekkorig történt tudományos fejlődés által nyújtott segédeszközök lelkiismeretes fölhasználásával, szorgalmasan vizsgálódva, hiven tanítsák, és ugyan nem mást, mint a mit a kutfőkben ker. vallási igazságul felismertek és biztosan megállapítva találtak.

5. Föltétlenül megkívánandó, hogy sem egyházi szolga, sem akárki más, ha ugyan a gyülekezetnek tagja lenni és maradni kíván, el ne távozzék azon alaptól, t. i. a ker. igazságtól, melyen áll az egyház. Ez értelemben határozandók meg a tanszabadság korlátai.

6. Ezeket is egyházi törvényhozás útján kell megállapítani. Ha nem itt arra vigyázzunk, hogy a keresztyénségnek s az evang. egyháznak tiszta alapigazságai jól megkülönböztessenek a viszonylagosan olyanoktól; minthogy csak ezen utóbbiakra vonatkozhatik a tanszabadság az egyház körén belül. Ki az alapigazságokat tagadja, már ön lelkiismerete miatt sem maradhatna többé mint tanító azon egyháznak szolgálatában.

7. Ugyanazért minden nyilvános egyházi szolgálatban állótól megkívánandó hogy a), higgyen Istenben, ki Mózes és Krisztus által nyilatkozott az emberekhez. b), a történelmi Krisztusban, mint a ker egyházi közönségnek egyedüli alapjában és örökkévaló főjében. c), a szent-lélekben, mint azon isteni kegyelemben, mely mindegyik hívőnek segélyére mindig közel van.

8. Szintugy el kell ösmernie a bibliát minden ker. igazságok és kötelességek tudományának egyetlen és leghitelesb kutfejeül; ugy azoban, hogy annak egyes részletei felett, a melyek t. i. nem érintik a keresztyénség alapigazságait, szabadon ítélhessen.

9. A viszonylagos igazságok felől emelendő kételyek vagy azok tekintetében való tévelyek aztán csekélyebb fontosságúnak tekintendők ott, hol a 7—8. pontok alatt jelölt alapigazságok felől meggyőződés nem hiányzik.

10. A bibliának pusztán történelmi értékű egyes részei felett támadható kételyek a folytonosan vizsgálódás, továbbkutatás által könnyen eloszthatók; kívánatos csupán az, hogy az egyházi szolga még az ilyes tárgyokban is könnyelmű és meggondolatlan nyilatkozatokra soha ki ne bocsátkozzék.

11. Egyes egyházi szokások helytelensége felől mindenkinek szabadon lehet véleményét kimondani; hanem ez jól átgondolva és a szeretet törvényének megsértése nélkül történjék.

13. Ki a ker. erkölcsiség alaptételeit támadja meg, az elveszti azon képességet, hogy az egyháznak szolgálatában maradjon.

13. Ha a tanszabadság korlátainak átlépése történt, a vét-
kesnek meg- és elítéltetése illetékes törvényszerű eljárással eszkö-
zöltessék. Hanem itt arra kell vigyázni, hogy mint egyéb vitánál
közönségesen, úgy itt is a keresztyénség örök igazságai mellett ta-
nusítandó buzgalom, ker. szeretet és engesztelékenység által mér-
sékelve, azzal mindig együttértve legyen; egyházi feddés vagy el-
ítéltetésnek állampolgári jogokra hátrányos kihatása soha ne legyen.

14. Azon kérdésnél, kit kell vádállapotba helyezni? megkülönböztetendő a) az író, b) az egyetemi oktató, c) a rendszeres hi-
vatalban levő „lelkész“ vagy néptanító.

15. A hivatalban állót senki más nem helyezheti jogérvényesen
vádállapotba mint azon hatóság vagy testület, mely annak hivatalba
állításánál egy vagy más módon tetteleg részes volt.

16. Írók, habár „lelkészek“ vagy nem, olvasóik nyilvános köz-
véleménye által, és a mennyiben államtörvények ellen vétkeztek
volna, ezek által elítélendőek.

17. Egyetemi oktatók csak azoknál, kik őket hivatalukba he-
lyezték, vádoltathatnak be s azok által ítélthetnek el. Azonban
szintugy a tudománynak önállósága és kellő méltósága, mint a ker.
igazságnak önmagában örök érvényű biztonsága érdekében kívánatos
az, hogy még a theológia tanárai is csak az egyetemnek illető fenha-
tósága által állíttassanak be.

18. „Lelkészek“ viszont csak azon egész gyülekezet által, mely
őket meghívta, helyezhetők vádállapotba és ítélthetnek el; azon-
ban az egyháznak azon szervezete és alkotmánya értelmében is,
mely a keresztyénség szellemének s céljának megfelelő.

19. Egyes lelkészt nem igaz tudomány tanításáról csak egyes
gyülekezet, a melyben szolgál, panaszolhat be. Azonban jogában áll
a zsinatból kiküldendő ellenőriző hatóságnak is illető esetben panaszt
emelni, mely azonban az illetékes egyházi előjárósággal legott köz-
lendő.

20. Ha az ellenőriző hatóság, melynél panasz emeltetett, ele-
gendő alapot talál az ügynek tovább folytatására, akkor a panasz oly
törvényszékhez utasítandó, mely a zsinat által szabadon választott.

21. Elítélésnek csak akkor van helye, ha panaszlott már két

zben teljesen szabadon előadta önvédelmét, s miután az általa netalán betervezett vélemények s jóváhagyások az illető szaktudományi tekintélyektől kellően méltányoltattak. A tárgyalások nyilvánosan történnek.

22. A mennyiben a néptanítók is az egyházi hatóságnak irányadó befolyásával állíttatnak hivatalukba, ezekre nézve is ugyanazon eljárás alkalmazandó.

23. Lelkésznek vagy néptanítóknak mindannyiszor lehető elítéltetése alkalmára, az első ítéletnek semmisítésre föllebezése mindig föntartandó.

(P. K. Z.)

A német reform. egyház Észak-Amerikában.

A m. é. nyár folytán, Rüllick I. H. reform. lelkipásztor az észak-amerikai Ohio állam clevelandi egyházában, megjelent Németországban s annak nagyobb részét beúta. Célja volt az, hogy az itteni reform. egyházat az ottanival bizonyos összeköttetési viszonyba hozza, melynél fogva szellemi együttetés, összeműködés egyesítené a két testvér-egyházat. Fáradalmi, mint látszik, Isten áldása folytán, sikerrel gyümölcsözőndők. Öröndetes esemény ez alkalomból azon testvéreileg szives fogadtatás, melyben ő, mint az amerikai hitrokonok küldötte, részesült a Rajna-vidéken, Vesztfáliában, fel egészen az Ems torkolatáig, Brémában és a lippeiek-nél. Ennél vígasztalóbb pedig az adakozási készség, melylyel főként a rajna-tartományiaknál találkozott az új világban eszközlésbe veendő nemes célok gyámolítására. Leginkább megnyugtató azonban átengedhetni magunkat a töle nyert közlések hitelességének. Az új világban létező egyházi élet nagyszerűsége érdekelni fog mindenkit, hol a csaknem hihetlen áldozatkészség mind a gyülekezetek mind a sok nélkülözéssel küzdő lelkipásztorok részéről, a hivatásnak értését s hű betöltésére buzgóan törekvést napfénytisztaságban mutatja fel.

Elberfelden, 1865. augusztus 17-dikén általa tartott előadásból közlünk itt egyes részleteket. Szép látkörünk nyílik csak ennyi tudomással is amaz Oceán-túli életviszonyokra. Tisztán látandunk némely állapotokat, melyek a mieinkre olykor megszégyenítő, más-kor buzdító hatással lehetnek s megfoghatóvá teszik előttünk azt,

hogy a mi reményeink hiábanvalók, törekvéseink áldástalanok mindaddig, midőn a jelenkori válság teljes mérvben újaszületésnek előkészítőjévé leendett.

Szónok először is arról dicséri polgártársait, hogy a fenálló törvények sehol a világon nem tiszteltetnek annyira mint Észak-Amerikában. Ezt aztán bebizonyítja még az iszonyú polgárháborúval szemben is. Kimutatja jelsül, hogy az ős bevándorlottak puritán szelleme mind ekkorig létadó eleme minden valódi nagy és szépnak, bibliai kovász a tésztában. Azután előadja, mint kezd ujabban felvirágozni a német szellem, a nyelvnek mind nagyobb érvényre jutása által. Az ottan élő öt milliónyi lélek, kik németül beszélnek, a németországiakkal „egy néppé, testvérekké” lenni kívánnak, és „nyugat felé int a világbirodalom vezérsillaga.”

Elvezet továbbá az isteni tiszteletre. Egyszerű és diszítmenyeket nélkülöző az. Róma hivei rideg s kietlennek mondják. Nincs oltár, mely a mise-áldozatra emlékeztetne; hanem van egyszerű urvacsorai asztal, mely tanúskodik az urban való hitközösségről. Nincs a hitszónok vállain lengő hivatalos öltöny, mely áldásfényt ruházzon reá; hanem úgy áll mint ember az ő testvérei és polgártársai körében, mint azok közül egy. Nincs a szokásból keresztyéneket buzgalmas szunyókálásra elrengető litánia, de szabadon buzog a szivekből az imádság. Perikopák sem korlátozzák az ígét, hanem szabadon, az egészet lehet és kell hirdetni. Nem tartanak hétköznapi eső innepeket; az egyetlen, de annál hivebben megtartott innep az úrnapja. A szószék eléggé bőre építették s a bejáratl szemközt a templom egész hátsó falzatát elfoglalja mintegy annak jelentéseül, hogy ezen isteni tiszteletnél egyetlen és legfőbb tényező az igehirdetés. Azon kívül székekkel és ülőpadokkal ellátva van, hogy a hitszónok ott ülhessen s így ne kényszeríttessék egy jelentéktelen változtatás közbejöttével az isteni tisztelet külön részét különös helyről vezetni. A templomok egész belszerkezete nem homályos, lakályosság színétől idegen; Isten úgy sem lakozik kézzel csinált templomokban; barátságos, tisztán világított, kényelmes lak az, puha szőnyeggel bevonva, mint egy imádkozásra, istendicsőítésre összejönni szokott gyülekezet lakhelye. A templomban nem csupán egyetlen tágas úr van a vasárnapi isteni tisztelet alkalmára; de vannak egyéb rokon célokra szolgáló mellék termek és szobák pl. imádkozási órákra, hétközbni predikációk, bibliai órák s felolvasások tartására és a gyülekezet-kormányzási ügyek vezetésére rendelt hiva-

tali helységek. Ugyanezért a legtöbb templom emeletesre építetik, földszint a kisebb termekkel, fönt a tulajdonképi templommal.

A gyülekezet benső szervezetét illetőleg: feloszlik az egymással lényegesen összefüggő szakokra és zsinatokra. E zsinatok nem csupán tanácskozó testületek, hanem törvényhozói hatósággal bírnak; körükbe tartozik a legfőbb egyházi kormányzat, papnőveldek fő vezetése, nyomdák és az egész belmisszió ügye. Ez a tulajdonképi kormány. Benne mindegyik lelkész egyenjogú. Püspök és szuperintendens — hierarkhiai értelemben — itt ép úgy nincs, valamint a bibliában sem találhatók. Amerikában még a lutheri egyház is annyira hódol a közszellem hatásának, miszerint bár mint ohajtana — nincs csak egy szuperintendense is.

A reform. hitközségek nem önkényök vagy legjobb tetszésök szerint, de általános érvényű egyházi rendszer értelmében szervezik magukat. Az ujabban létre jött német reform. egyházak legnagyobb részben az ottan hazai misszió hivatali gyámoltása és vezetése alatt keletkeztek. Először ugyanis szétküldettek az illető misszió hitszónokai, hogy predikálva hintegessék az ige magvait; csak később, midőn ezek predikálása elegendő számú hallgatót gyűjtött, rendezik a hiveket szilárd gyülekezeti közösséggé. E végre a misszió vezetői gondoskodnak az ily predikátorok anyagi fentartásáról mind akkorig, midőn a gyülekezet s annak közszelme kellően erőre jutott. Mi Németországon gyakori eset, hogy lelki tanítóikkal a gyülekezetek kényök, olykor szeszélyök szerint elbánni szoktak, azokat néhány évi szolgálatra kibérelék s ha élesen feddözve predikálnak, elmozdítják stb. mindezen mérvek nem alkalmazhatók az ottani egyházi viszonyokra. Ottan a predikátor hivatalába sem léphet, sőt abból ön kértére sem bocsáttathatik el az illető kormányi szakosztály jóváhagyása nélkül.

A gyülekezet vénei a lelkészekkel egy vonalon állók, a gyülekezet ügyvezetésére egyenlően jogosultak. Szintén a kézrátétel útján avattatnak fel. Ezért sok helyen hivatalviselésök is élethossziglan tartó. A lelkésznek segítő társai ők az egyház kormányzásában, a hivek intésében, a családokhoz és betegekhez tenni szokott lelkipásztori látogatásoknál.

Ha felnőttek kívánnak a gyülekezet tagjai közé felvétetni, a vének (presbyterium) előtt kell vizsgálatra jelentkezniök. Ha felvétetésök elhatározva lett, nyilvános közisteni tiszteleten fognak bemutatni a gyülekezetnek, s azután Istennel szövetségre lépésöknek ujabban nyilvánítása mellett, kézzel, ünnepélyesen fo-

gadtatnak be. Hitavatásra (confirmatio) felnőtt gyermekded-ifjak, az iskolai tanításnak teljesen bevégezte után bocsáttatnak, ha t. i. a presbyterium pontos vizsgálat folytán meggyőződék arról, hogy az evangy. igazságokat megismerték s azoknak életboldogító erejét már tapasztalatból tudják. Legalább így kell történni ennek a közérvényű egyház szervezet értelmében, de fájdalom, nem mindenütt ugyanazon szigorral alkalmazzák annak rendeletét. Az angol egyházban nincs meg a hitavatás.

Az úri szent vacsora csak gyülekezeti tagoknak szolgáltat ki, természetesen, ki nem zárva más (reform.) gyülekezetek tagjait sem. A kereszttség szintén csak gyülekezetbeli tagok gyermekeire szokott kiszolgáltatni.

Ily módon képződik bárminő kicsiny létszámú, de szorosan összetartó gyülekezet. Áll ugyanis ez oly hiveknek közösségéből, kik az úri szent vacsora asztalánál Krisztusban egy családdá rokonulnak, egymás közt testvérileg és az Urhoz mindenek felett való szeretettel ragaszkodnak, egymást híven segítik, a világtól és bűnös vágyaiktól különválni kívánnak, közösen imádkozás és prédikátor-tartás valamint egyéb egyházi intézményeik által, munkás szeretetben, vasárnapi tanodák fentartásában, a betegek ágyainál, ismerőseik s szomszédjaik közt istenországa építgetése és terjesztése céljából érdekközösségre szövetkeztek.

Attól nincs mit félni, hogy ily közletről és szorosan egybecsatlakozás mellett más embertársaikra gyakorlandó hatásukban vesztenének a mi gyülekezeteink. Templomainkban mindig láthatni nagy számban nem gyülekezetbeli hallgatókat, kik többé kevésbbé rendes vagy esetleges hallgatótársak. A német gyülekezetek kitűnően jótékony hatást gyakorolnak kifelé községi tanodáik által. Ezekben a tanulók felénél több nemgyülekezeti tagok gyermekei. Hasonló az eset németek és angoloknál vasárnapi iskoláikkal. Azon kívül az angoloknál rendes dolog az, hogy a szentvacsorai kisebb hitközösség mellett gyülekezeteik feles számú hallgató tagokból állanak, kik templomi székeket bérelnek és a gyülekezet vagyoni ügykezelésében valódi jogosult részvevők s adakozásaikkal szívesen járulnak az illető egyház közcéljaira.

Az egyházi tan és hitvallás dolga szigorúan vétetik. Mind-egyik egyházi közönség szorosan kötelezi magát annak épségben tartására. A német reformáltaknál a heidelbergi káté van elfogadva tan-szabályúl. Mindenütt tanítják azt, u. m. a lelkész-képezdéekben, katekhizmusi predikációkban, hitavatásra készülőknek s jobbára a vásár-

napi iskolákban is. Mily nagy becsben áll az, mennyire nem tekintik elavult régiségnek, szépen kimutatva lett két év előtt, annak három-százados évfordulati ünnepe alkalmából. Akkor ugyanis a gyülekezetek hálás tiszteletök és munkás szeretetök élő bizonyságaul 100,000 dollárral járultak minden féle missziói célok segélyzésére. Megesik ugyan, hogy a heidelbergi káté iránt nyilvánuló ily általános ragaszkodás mellett, annak valóban értése, hiven lett fölfogását illetőleg némelyeknél kifogást tenni lehetne. De hiszen csak nem régiben hallotta szónok, miszerint hasonló esetek Ausztriában és Magyarországon is fordulnak elő, hogy t. i. ezerezen esküsznek a második helvét hitvallásra a nélkül, hogy azt valaha átolvasták volna. De mind a mellett az ily tekintélynél maradás azokra nézve, kik azt helyesen fölhasználni értik, kellően szilárd álláspontot és csatlakozási kapcsolatot képez a valódi keresztyénség térjesztésére és mindenféle tévtanok leküzdésére.

Továbbá átmegyén Szónok az ottani német reform. egyház által vívandó nehéz túsák ecsetelésére. Különösen fenyegető rájok nézve az angol nyelv uralkodó érvényű roppant hatása. De ha a németországi anya-egyház az ottani hitrokonok ügyének segélyt nyújtani kész leend, úgy még több századév folytán fenmaradand Istennek német nyelven dicsőítése Amerikában, s épségben megóvathatik a német keresztyénségnek az azon dicső haza fejlődési történelmében ekkorig vívott nemes osztályrésze.

Harcolnia kell még az ottani reform. egyháznak az ön keblében támadó tévtanok ellen. A puritánizmus, s még inkább a methodizmus ellen kifejtett túlbuzgalmuk mellett a jámbor hívők közül többen az angol püspöki egyház elveinek ösvényébe sodortatnak. Elvetik az üdvigazságok egyénileg történendő fogantatásának eszméjét mint szubjektívizmust, mi közben aztán majdnem végkép az egyházat, a predikátori hivatalt s a sákramentumokat tartanak az üdv egyedüli tényezőinek. Mármost tanítani kezdik, hogy a keresztség által a gyermek újjászületik az egyház kebelén, hogy az úrvacsora hitet szül, és hogy a predikátor fölszentelése minden érvényét az apostolutságtól nyeri. A templomokat mindinkább ékítgetik s az isteni tiszteletet állítólag díszesebbé, változatosabbá teszik litániák és responzóriák behozása által. Jósolgatják a János-egyháznak legujabban elkövetkezendő új korszakát, midőn a kath. Péter-egyház a prot. Pál-egyház mellett egyenjogu testvérül állva, külön jelentőségöket elveszítendik. A reform. egyház pedig mindezek ellenében folyvást küzd ön tanúságtételével, s még inkább az egyház atyái és alapítóinak irataival

és szellemével. A győzelem még egyik félre sem biztos. Kételyek közt ingadoznak a lelkek . . . tán segélend az anyaegyház valódi reform. szellemű könyvek és férfiak küldése által. Nagyban foly még a küzdelem a methodisták és anabaptisták ellenében. Ezen igen hatalmas, roppant befolyású hitrokonok előtt rendesen úgy írják le a németeket, mint a kik istentelen, bűnben elmerült, iszákos, innepontó és csak külszinre keresztyénekből álló tömeg, kiknek megtérítése kiválóan ezen hitfelekezetek földadata. Ugyan azért ezek minden irányban kibocsátják térítő küldötteiket, gazdagon ellátva, predikátorokkal, bibliák, vallásos értekezések és mindennemű segélyeszközök nagy bőségével. Gyakran jó elő azon eset, hogy éppen a magasultabb lelkűek, kik részint az egyházi fegyelem lazasága, részint egyéb okok miatt, nem eléggé otthonosan érzik magukat saját egyházukban, s azon felekezet küldöttei által, kik az egész világot egyházi kerületöknek nézik s minden házhoz betolakodnak, foglyúl ejtetnek. Leginkább sajnálandó ily esetről az, hogy a német reform. egyháztól ez uton éppen azon erők vonatnak el, melyekre ön kebléből újászületésének munkájában igen nagy szüksége volna.

Az amerikai német reform. gyülekezetek éppen nem gazdagok, többnyire az alsóbb rendű munkás osztály népéből állanak. Sokkal kevesebb gazdag és előkelő tagot számlál az ottani mint a németországi egyház. A vagyoni jóllétnek örvendezők ugyanis nem igen szoktak kivándorolni; a műveltebbeket pedig sok esetben csak igen erős kényszerítő szükség szorítja a vallási igazságok tiszteletére; a mi hiveink tehát főleg iparos és szegényebb osztálybeliek. Mennyire nem gátolja e körülmény őket az adakozási buzgalom kifejtésében példa reá Szónok gyülekezete. Ez t. i. jóllehet csak 136—140 úrvacsoráló tagot számít, képes évenként lelkészének 500 dollár s két tanítónak 650 dollár jövedelmet, azon kívül 100 dollárt az ugyanazon városban létező második reform. gyülekezetnek segélyül s még néhány száz dollárt általános egyházi és miszsiói célokra adni. Ugyancsak e gyülekezet ön erejéből épített az utóbbi két év alatt egy kétemeletű templomot s a mellé tanítói lakásokat. (Ezen túl is vett még egy lakházat Európában utazott lelkészének, hogy haza tértekor azzal meg lepje).

Nincs min csudálkozni, hogy predikátoraink szegények, többnyire csekély jövedelemmel bírók s ugyanezért könyvtárakkal is alig ellátva, gyermekeik növeltetését kellően teljesíteni nem képesek, gyakran arra kényszerülve, hogy mezei vagy házi külön kere-

setághoz folyamodjanak, vagy szolgálatukat nagyobb számú s egymástól távolieső gyülekezeteknek is felajánlják. Ehez járul az, hogy a predikátorokban érzett nagy hiány mellett, a kik vannak sem igen bírnak alapos vallástudományi ismeretekkel. Szolgálatuk néhány éve alatt többnyire elpredikálják szűk körű ismereteiket s azon túl nem képesek kellő üdeség és ujdonsággal fűszerezni ige-hirdetésöket. Létszámuk tekintetében is oly nagy a hiány, hogy pl. a Wisconsinben létező papnővédekhez, a legkomolyabb utánjárás mellett alig lehetett tanárt szerezni; mert valahányszor egy pap elválasztatott, ellent monda annak gyülekezete attól féltében, hogy eltávoztása után nem fognak másikat kaphatni. Végre is kénytelen volt az anya-gyülekezet abban nyugodni meg, hogy saját papja idejének több részét a papnővelde ellátására fordítsa. Hát még iskolatanítót, vagy csak házalót találni is mily nehéz!

Végül Szónok, biztosan ismert közeléből a sok helyett csak egy-két példát hoz elő arra nézve, milyen sajnosan érzett fogyatkozás a kellő számú lelkészek nemléte. Ezekből mutatunk be egy esetet. A világosabban szemléltetésért ön szavaival adjuk elő a nélkül, hogy felfogását osztanók.

„Ohio államnak köszénben gazdag hegységei közt fekszik Youngstown város, melyet gazdaggá tőn gyorsan emelkedő vas ipara, öntődéje és egyéb iparágak szorgalmasan művelése. Néhány évvel ezelőtt képződött abban egy német gyülekezet bizonyos iskolatanítónak predikálása folytán és pásztorkodása alatt. Lelkesen hirdeté ő a megtérésnek, a bűnbánatnak szükséges voltát. Csak igen sok akadály legyőzése után, sok ellenséges indulatnak maga ellen támasztásával gyűjtögethete hiveket. Templomot építének. Én mentem ki annak felavatására. Nem nagy számban együtt buzgónimádkozó emberekre találtam, kik fenszóval tőnek vallást Jézusról. A mint felléptem a szószékre, annak hátsó részén átvilágló rést láttam. Okát kérdezem s azt mondák, hogy az igazságnak ellenségei lőttek oda egy golyót. Azonban ezzel Isten művét meg nem akadályozhatták. Hanem fájdalom, predikátoruk nem eléggé szigorún járt el a gyülekezetbe újabban lépő egyháztagok fölvetelénél. Világfiak tolakodtak be nagy számmal; övök lőn a többség. Ezen többség választott egy egyházi tanácsot és predikátorát hivatalából elmozdítá. Szorult helyzetőkben hozzám folyamodtak és kihívtak körükbe. Hathatós predikációmban előadám én az illetőknek, hogy most ugyan nem jól cselekedtek. Mit sem használt. A mint az isteni tisztelet véget ért, a többség erőszakkal elfoglálá a templomot. Mi hallgatva távoztunk el. Soha nem feledem ez

úrnapi délutánját; hogyan kísérték könnyezve a hivek egészen a lelkész lakáig, ki nagy szegénység miatt egy domb alatt, a völgyi patak-nál, mint Ilyés a Keritnél, deszkából épült hitvány hajlékban lakott. Ott aztán sirdogáltunk eleget, majd énekeltünk és bibliát olvastunk késő estvélig. Midőn pedig feljött a hold, felmásztnnk egy — sötét fenyvekkel kószorúzott — magános szikla csúcsára. Ottan valamenyen térdre esve kiállottunk Izráel erős Istenéhez, míg áthevíté kebleinket a szent hit, és erős fogadást tevénk: nem nyugodni, valamíg az ő nevének dicsőségére másik templomot nem állítunk.

Az Ur megsegíte. Ellenzőink diadalt vőnek az ő idejökben. No most, kiálták, — nem kell többé zárt körű és elkülönzött református templom nekünk; uralkodjék közöttünk evangéliomi szabadelvűség! senkit nem kell kárhozatni, senkire nem szabad hitbéli kényszerítést erőszakolni. Választottak tetszésök szerint új predikátort, felforgaták az egyházi szervezetet, elveték a heidelbergi kátét. Hanem ezzel ásták meg sírjokat. Közbe lépett a hatóság. Minthogy ti ezt tevétek, szólt az ítélet, ezen állam törvényei szerint elvesztétek ezen templomhoz birtoklási jogotokat; ez a heidelbergi káté hivei gyülekezetének tulajdona. Így nyerték vissza templomjokat a mi hitrokonaink.

E közben a predikátor elhagyta gyülekezetét, melyben annyi sajnós küzdelem után csakugyan nem működhetett volna többé áldással. De fájdalom, hónapok után is hasztalan törekedtünk arra, hogy utódot nyerhessünk. Nincs többé hiány arra nézve, hogy annak tisztességes eltartást biztosíthassunk, miután egy másik szomszédos gyülekezet is csatlakozott már ehez; de hiányzik a férfiú, kit alkalmazni kellene.

(P. K. Z.).

Czelder-ügy.

T. c. Barna Mihály urnak, A galatzi reform. egyház gondnokának.

Az erdélyi méltóságos egyházfőtanács mult évi 514. szám alatt kelt átiratában, az erdélyi reform. püspök fűtiszt. Bodola Sámuel urral egyetértve, egy komitét nevezett ki itt Oláhországban a reform. misszió vezetésére, melynek tagjai Bukarest Dr. Borosnyai János mint elnök, Dr. Lukács Farkas és T. Koos Ferenc lelkész. Plóesten tek. Varga János építész mint a misszió pénztárnoka, Gál Károly és tiszt. Vincze Dániel plóesti lelkész. Pítesten tek. Kovács Zsigmond, Székely Lajos és tiszt. Nagy József lelkész.

Mint a misszió komité elnöke, ezennel felhivom Barna urat

atyafiságosan, hogy nevezzen meg önmagán kívül még két olyan református magyar embert, a kiket a misszió komitéba fel lehessen venni, hogy azoknak megerősítését kérjem azonnal az erdélyi mlgos Egyházfőtanácstól.

Tudósítom továbbá Barna urat és az egész galatzi ref. szent gyülekezetet, hogy Czelder Márton mint engedetlen ember az erdélyi püspök ur által hivatalától fel van függesztve és így ő Moldva-Oláhsországban többé semminemű papi szolgálatot nem tehet s ha még is teszen, az törvénytelen.

Eszerént Czelder ellevén mozdítva, a galatz-brailai ref. papi álmás most ürességben van, felkérem tehát Barna urat, hogy értsen egyet a galatzi és brailai református hivelkel és azután tudósítsanak engem a következő pontokról ugymint:

1. Hány református lélek lakik most Galatzon és hány Brailában.

2 Van-e ezeknek szükségek egy ifjú papra, a ki állandólag Galatzon lakjék és az iskolát is vezesse.

3. Mennyit tudnának a galatzi és brailai atyafiak egy évre egy ilyen papnak fizetni, mennyit remélhetne, hogy bekapna az iskolából?

4 És így mennyit kellene ezen pap fizetésére még reá pótolni?

5. Van-e már Galatzon a ref. egyháznak saját telke? S ha nincs, mennyivel lehetne venni és egy imaházat építeni paplakkal együtt.

6. Hány iskolás gyermekre lehetne számítani és ezek egy hónapra mennyit képesek fizetni?

Mindezen pontokra elvárom feleletét és hivatalosan felszólítom, hogy ezen levelem vételétől kezdve többé Czelderrel az egyháznak semminemű dolgába ne elegyedjenek, az ő szolgálatával ne éljenek, miután ő hivatalától az egész Moldva-Oláhsországban fel van függesztve.

Válaszát elvárva maradok

Bukarest, 1866. márc. 22/10-én.

tisztelője

Dr. Borosnyai L. János,
a komité elnöke*).

*) E levélre a dunántúli és tiszáninneni egyházkerületek jegyzőkönyvei oly választ adandnak, a mely az erdélyi szuperintendens autokratikus beavatkozását a moldva-oláhországi ref. egyház ügyeibe világosan és méltán helyteleníti.

Szeretetre méltó barátom!

Midőn te hazánk határait átlépted, megjósoltam magamnak sorsodat, s tudom, hogy elfogod énekelni: non vobis mellificatis apes! —

Mienk a gyönyör és haszon; tied barátom a nyomor és rágalom. Te ászod hegyeid sötét mélyében az aranyat; mi elköltjük azt. Te halászod ki az örvény veszélyes méhéből a drága gyöngyöt, s mi ékeskedünk vele. Non vobis sat.

Kockára tevéd egy élet idvét! És kockád nem „hatra“, hanem inkább „vakra“ esett.

Hanem azt kérdem én tőled: ki garantirozza számodra a nyugalmat?

Hisz a te pályád oly iker-testvér a fájdalommal, mint a rózsafa a tövisekkel. Csakhogy a rózsatövisek nem szurdalják a fát, melyből kinőttek; de a te töviseid velődig hatnak, s vér nyomokon, vérezve fogsz feljutni gyalázatosan „dicső“ Golgothádra!

Midőn Colomb az általa feltalált új világból visszatért, vasra verték. És ő láncait büszkén csörgetve lépdelt, s meghagyta, hogy azon bilincseket, melyeket reá a hálátlanság rakott, vele együtt temtessék sirjába.

Igy tégy te is, ha feltalált Amerikából „hazádba“ számüzetnél. Mert hiszen öntudatod azt fogja neked mondani, hogy te „pap, proféta és király“ voltál.

Ha már benne vagy, szokd meg, hogy a környező világ dicséretének ne örvendj.

Ha pedig az éj bagjai huhognának, meg ne rettenj.

Szeretném ezeknek a „feszítsd meg“-et ordítóknak „keresztet“ bármi rövid időre vállalkra nyomni.

A pulyák! mint görzsedeznének sőt le is rognának alatta.

Azonban, ha szent céljaid nem sikerülendnek is, senkit ne kárhoztass, s haladj kimutatott pályádon „előre“ minden zugolódás nélkül.

Az indulatoskodás nemcsak az értelemnek, hanem vele együtt az „ügynek“ is melyet kezelsz és képviselsz, bizonyos halála és gyilkosa lenne.

Azt se hidd, hogy bántalom, boszúság csak tégedet érne. A „mester“ mindnyájunk számára küzdelmes pályát mutatott ki. De hisz az élet rövid!

Köszönöm a gondviselésnek, hogy tordai Fazakas János ügye alka lmat nyújtott nekem veled szellemileg találkozni.

Igen megillettek soraid. Ha pihenő órád akad, írj még. Nem lesz pusztába kiáltó szó.

A gonosz napok és évek után családommal együtt üdvözölve, minden missziód köréhez tartozó hittestvéreinket atyafiságosan köszöntve boldog új évet kívánunk.

Isten áldjon! Tordán, dec. 28. 1865.

Tisztelő barátod

Miklós Miklós.

Gyász hír.

Zsarnay Lajos, a tiszáninneni h. h. egyházkerület szuperintendense nincs többé a halandók sorában.

Fényes, érdemei rég a halhatatlanok közé emelék őt, s elköltözött azok közé!

A gondviselés embere volt. Oly időkben küldetett közénk, midőn szilárd akaratra, határozott jellemre, s erős vállakra vala szüksége a prot. egyháznak, S ő megfelelt nehéz küldetésének, s a történelem azon lapjaira jegyezte nevét, hol azon jelesek állanak, kiket mintaképül, nagyraintó hír- s dicsőségszlopokul állít az átmenő nemzedékek elé.

Azon időben vevé kezei közé a tiszáninneni egyházkerület főpásztori kormányát, midőn más egyházkerületek a megürült főpásztori állomást csak helyettesekkel pótolák, a Pátens korában, s ezen állomás elfogadására férfias bátorság kívántatott. Ő szent vallásunknak békekötések és országos törvények szentesítette természetes szabadságát oly alap dogmának tartá, melynek védelmében kész volt az egyházunk ősi szabadalmait s autonómiáját ignoráló hatalom ellenszenvével is találkozni.

A tiszáninneni egyházkerület pátens-kori mgaviselete a dolgok jobbra fordulásának egyik kétségbevonhatlan tényezője volt. Egyházkerületünk e dicsőségének nem közönséges része **Zsarnay Lajost** illeti.

Az evangéliom egyházának már oly sokszor erős viharok által hányatott hajója végre békésebb révpartra jutott, s a bátor kormányzó letette kezeiből a kormányt, melyet köz elismeréssel vezetett, s szent Istene szavára elment oda, hol halál nem leszen többé, s az élet idvesség leend.

Zsarnay Lajos folyó év. jun. 13. halt meg a világnak; a történelemnek, nekünk, s számtalan tanítványai őszinte kegyeletének nem fog meghalni soha.

Beküldetett: „Egyháztörténelem. Hase K. nyomán írta Farkas József, a pesti ev. ref. theol. tanintézet r. tanára. Második kötet. I. Füzet. A reformációtól a vestfáliai békéig.“ E füzet a prot. egyházi iskolai lapban bővebben lón ismertetve. Ajánljuk a közfigyelemnek.

Beküldetett: „Abaújvár-megye Monographiája. Írta Korpónay János, Abaújvár-megye főlevéltárnoka a m. tud. akadémia lev. tagja. II. Füzet.“ E Füzet fentartja az érdekeltséget, melyet megelőzője támasztott. Végén a mostani időkre igen tanulságos kivonatra találunk. Ugyanis „1812. nov. 24. az akkora uralkodó nagy drágaság következtében Abauj, Borsod, Heves, Sáros, Szepes, Torna, Ung és Zemplén-megye és szab. kir. Kassa város küldöttségei összegyűlvén, mindenféle élelmi, piaci és kézműi tárgyakat, sőt cseléd-béreket is limitáltak.“ Valóban ohajtandó volna, hogy a jelenkori hatóság figyelmet fordítana arra ma is a régi példák után, hogy a köz-nyomorúság rovására üzérkedők bűnös kapzsisága hasonló limitációval minél előbb korlátoztattnék.

Nyilatkozat „Henrik és Antonió“ ügyében.

A meghosszabbított előfizetési határidő dacára is eddig csak 95 előfizetőm jelentkezvén, kérem az ívtartó urakat, íveiket vagy az előfizetők névsorát még e hó közepéig beküldeni; mivel ha 200 előfizetőm nem találkozik a nagy munkát ki nem lehet adni; a t. előfizetőknek ezen esetben pénzeik e hó végével visszaküldetnek.

Forster Rezső,

főiskolai nyomdász s kiadó.

TARTALOM

	Lap
Descartes élete, munkáinak terjedése, küzdelme, foglalatja és bírálatja. Halmy Gyula.	353
A szabadság népszerű magyarázata. Szalai István	382
A féniek Írlandban és Amerikában. Orbán József.	389
Uri János magyar tudós Oxfordon. (Közli) Balogh Ferenc.	409
A francia reformált egyháznak története a párisi vérnásztól napjainkig. Dr. H. J.	415
Tárca. Gimnáziumi bajaink. e—r.	427
Egyháztörténelmi emlékek a Zürich városi könyvtárból. (Vége) Zsilinszky Mihály	453
Fajzat hevesmegyei pusztát Lorántfy Zsuzsanna a gyöngyösi evang. kórháznak adományozza; 1659. (Közli) Garády	463
Gróf Eszterházy Miklós egy gyöngyösi házhelyét eladja az ottani evangélikusoknak; ápril 26. 1662. (Közli) Garády	464
Gróf Eszterházy Sándor egy gyöngyösi házhelyét eladja az ottani evang. gyülekezetnek; szent-Magdolna napján, 1662. (Közli) Garády	465
Protestáns egyházi tanszabadság. (P. K. Z.)	467
A német reform. egyház Észak-Amerikában. (P. K. Z.)	470
Czelder-ügy	477
Gyász-hír	480

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

TIZEDIK FOLYAMA

ára, hatvan íven tíz szállítmányban:

Egész évre postán	6 frt. — kr.
Félévre „	3 „ — „
Háztól elvitetve egész évre	5 „ — „
„ „ félévre	2 „ 50 „

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.“

2. Kor. 3. 17.

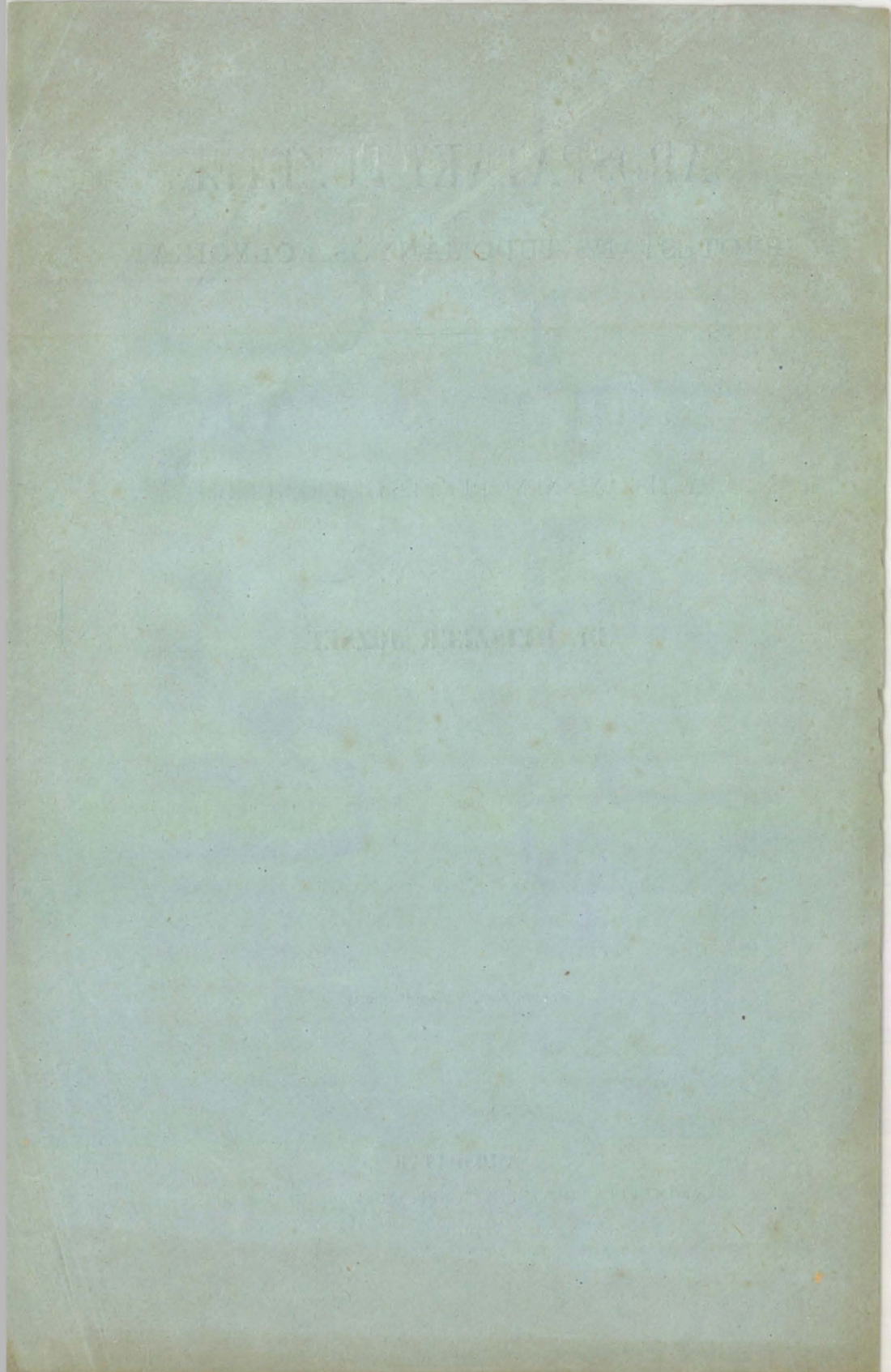
X. évfolyam. VI. szállitmány.

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA FORSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰIVÉL.

1866.

Julián romai császár.

— Egyháztörténelmi tanulmány. —

Motto: Nihil admirari!
Horác.

I.

Julián mint cézár, trónralépteig.

329—361.

A történelem igazságos bírója a multnak, merész kézzel porba sujtja az ál nagyságot, letépi a kölcsönzött babért azok fejről, kik erőszakkal koszorúztatták meg magokat. Lehet, hogy századokig dicsőít valakit a történelem, ki azt nem érdemelte, de a mint a félreértett nagyságot a buvárló ész előbb-utóbb érdemleges magaslatára emeli, úgy tépi szét foszlányokká azon nimbust, mit roszúl értelmezők dicsérete lehelt össze. Az igaz, hogy jaj a merésznek, ki a századok véleménye ellen síkra száll; de ki felemeli a mult idők fátyolát, legyen sokkal mélyebben áthatva a tudomány és igazság iránti szeretet által, mintsem visszarettenne attól is, ha a dicsőségnek, általa ámitás festett koporsójává változtatta, sirjába tudmányszereteteért őt magát taszítják.

Még a legnevezetesebb egyházi írók is egész korunkig a hithagyó császárt Juliánt a tisztelet mintegy szent borzadályával érintették. Korunknak maradott a feladat szellőztetni nagysága, dicsősége bíborát. Auer, Lessing, Niebuhr, Müller, Teuffel, Herwerden, Heyler; a ré-

giek közül Nazianzi Gergely, Ammianus Marcellinus, Zozimus, Basilius Magnus, Orosius tanulmányozása után meggyőződtem, hogy Julián korántsem volt oly nagy jellem, minőnek őt eddig történészeink állították. Gondolkoztam, figyelmemet nem kerülte ki a jellem fénye, árnya, nemesak a tényeket számítottam ki, de lélektanilag kerestem a tények indokait, s megítéltem; hogy helyesen-e? azt ítélje meg az olvasó.

---

338. óta gyenge kezekben volt a roppant birodalom, melyet I. Konstantin katonai uralommá egyesített.

I. Konstantinnak két fivére volt, Julius és Annibalius, s egy nővére Konstancia, a nyughatatlan s ziman-kós lelkű Licinius özvegye.

Juliusnak két neje volt, Galla és a tudós Basilina. Az első szülte Gallust 325-ben, a második Juliánt 329-ben. Mindkettő önnön életével adott éltet gyermekének. Amaz 12, ez 7 éves volt, midőn I. Konstantin, kit az egyházi atyák „nagy“-nak neveztek el, meghalt. Bátyja felett Julián korán kitűnt, s nagybátyjának vele nagyszerű tervei voltak; e tervek- s reményekkel ellenkezőleg a rokonok megdöbbenve látták a gyermek feltűnő tehetségét, s minthogy minden szellemnagyságban új trónkövetelő látszott fenyegetni az erős császár gyenge fiait, s hogy Julián lelkében a mérész ábránd, a trón reménye hangot ne adjon soha, őt fanyar lelkületű meddők s bigott hitrajongó szerzetesek által neveltették, s szigorú ascéták kezében szerzetesnek szánták. Első tanítója volt Mardonius meddő, ki már I. Konstantin alatt az udvarnál élt s Julián anyjával Basilinával Homert magyarázta. Ez tette a gyermeket figyelmessé Plató, Aristoteles és Theofrast nézeteire, ennek felügyelete alatt folytatta tanulását egy fővárosi iskolában, melyben a grammatikát Nikoklestől, a retorikát a sophista Hekeboliustól tanulta.

Mindkettő az őshit titkos barátja volt. Julián előtt ki volt tűzve a cél, neki pappá kellett lenni, s így nevelését Ö z s é b (Eusebius) konstantinápolyi patriarcha vette át. Ö z s é b egondot a szigorú ascéta V a z u l (Basilus Magnus) és nazianzi Gergely tudósokkal osztotta meg; ő pedig megismerte L i b a n i u s és P o r p h i r i u s pogány iratait, s titkon azokat tanulmányozta, majd S a c c a s hive lett, minthogy ez iskolától, mely a görög műveltség utolsó csillága volt, a nemzet élet megmentését remélte. Ennyi egymással ellentétes nézet, elv, irány egészen megzavarta a gyermek ifjú lelkét, lehetett látni, mint küzd abban a vulkáni elem, s n. Gergely megdöbbenve szólt:

„Ez emberben szörnyet nevel a romai állam!”

Az ifjú egész vonzalmát 352-ben a varázsló M a x i m u s, ki Valens alatt máglyán vérezett el, nyerte meg, s három évig csillagászatra, bűvészetre, jóslásra tanította. Julián e bohó műtétek közt a komoly tanulmányt elhanyagolva, mindinkább meggyűlölte a keresztyén vallást, mely a varázslót hazugságaival együtt kárhoztatta. Többé nem tudott Maximus nélkül ellenni; Vazul és n. Gergely intései, s a császári parancs ellenére magához hozatta Galliából A e d e s i u s t az eleüsi mysteriumok vezetőjét és C r i s a n t h i u s t, magát bűvészekkel, sophistákkal, theurgokkal vette körül, s azokkal pogány mysteriumokba mélyedve hódolt az ősi hitnek. Mellette volt a jellemszegény s elvtelen sophista T h e m i s t i u s. Ezek akarták feltartani a világosodást, új életirányt jelölni az emberiségnek! És mivel? Szertartásokkal, a polytheismus üres hüvelyével. El volt veszve a római erény, meg volt halva feltámaszthatatlanul, s a sok-istenimádás felébresztésére célzó törekvésben mi csak oktalan erőlködést látunk szemben azon mindent megragadó erővel, melylyel a keresztyén-ség munkálhat és munkál. Hol itt a hiresztelt szellemnagyság, hogy ezt be nem látta, s a nagy világ és emberismeret, mikor azt sem tudta, hogy külsőségekkel tudomány nélkül

az ősi erényeket felébreszteni nem lehet, hogy Romát nagygyá nem a fényes bálványtemplomok, füstölgő oltárok, hanem a honszeretet tették, az áldozatkészség és a törhetetlen lelki-erő emelték. Ő más viszonyok közt az emberiség jóltevőjévé vált volna; a tartalom nélküli, pusztán kenyeret s rangot kereső sophistáktól, jellemszegény tudománytalan ámitóktól környezve oly jó sem lehetett, mint a meddők kezei közt lett volna. Julián a sophisták kezén kétszínűvé, ravaszszá és alattomoszá fejlett. Midőn ezt kimondtuk, olvasóink kezébeadtuk Julián tetteinek kulcsát.

Julián nem volt megnyerő alak, a kis nyughatatlan vérű ember mindig reszkető arcvonásokkal, gúnynyal az ajkakon, a dölyföt mutató orr felett folyton tárgyat kereső s sokszor félénken földre szegzett szemek, nehéz lélegzet, megszagga-tott beszéd mód tag- és vállrángatás, szóval az arckép, melyet Ammianus állított össze, igazolja véleményünket az aretan előtt.

Nézzük tetteit.

Gallus és Julián első ifjúsága többnyire Cesarea közelében „Marcelli fundus“ nevű ősi birtokon szilajul rohant le, kitörölhetlen nyomokat hagyva a lélekben azon küzdelmekből, melyeket a feltört szenvedélyek s a ráerőszakolt önkinzás vívtak. A mint tanítóinak szigora enyhült, a midőn mint ifjú önura lett, annál féktelenebben emelte fel magát nyers ereje, s evezett gondtalanabbul a szenvedélyek tengerén.

A császárné Eusebia az udvarhoz, s így munkatérre hívta a 21 éves ifjút. Az ifjú a császárné iránti tisztelettel s a császár Constantius iránti gyűlölettel tele szívet vitt az udvarhoz. A császár nem volt közkedvelt uralkodó, de nem olyan rossz, milyennek az ifjú őt gyűlölte. Nem kereste a népszerűséget, szerette a fényt, fősvény volt a hivatalok és ki-tüntetések osztogatásában, bizalmatlan, s csak próbák után vett fel valakit bizalmas körébe. Erős testalkatú, mértékletes s oly erős, hogy beteg soha sem volt. Atyja az ékesszó-

lásban, ő a költészetben akart kitűnni; büszke volt reá, hogy jeles lovagló és nyilazó. Szerencse lett volna, ha egészen neje befolyása alatt áll, de meddők s feslett életű nők voltak reá hatással, s kifáradva a küzdelemben, tartományait ezek zsákmányának engedte át.

Marcellinus Constantiust barna, szakáltalan arcúnak, méltóságos tekintetűnek, feltűnő magas természetűnek mondja.

Midőn Julián az udvarnál megjelent, a császár szerepettel fogadta; ő utálta a császári környezetet, s azok sima viseletével szemben, mint különöc hanyag öltözete, s kis természetéhez roszerű illő bozontos szakállal tűnt fel. Azt hívé, hogy a keresztyénség oka az udvar romlottságának, feledve, hogy ép a pogány császárok udvarai voltak telve valódi erkölcsszörnyekkel. Felkereste az ős hit bölceit. A császár, hogy a testvérek iránt eddig mutatott hidegségét jóvá tegye, Gallust Kisázsia és Syria cézárának nevezte ki. A szilaj, hevesvérű cézár agyában merész terv szülemlett, s tróntkereső tervét közölte öcsésével. Hogy e forradalomban, mely Constantius trónját akarta megdönteni, volt-e Juliánnak szerepe nem tudhatjuk, ő a cselekvéstől ez alkalommal távol maradt. A lázadás helyenkint fel-fel ütődött láng volt, de pusztító tűzzé nem egyesülhetett. Cappadociában, hol Gallus és neje Constantia szitották az összeesküvést, birodalmat felforgató vihar gyűlt volna össze; de Gallus nem az az ember volt, ki bizalmat tud ébreszteni, s mindenki tudta róla, hogy nagyra-vágyó csak önmagáért, de tervei közé nem szokta szőni a nemzetek igényeit. Ő mint cézár — külsőleg szép méltóságos alakjával, szőke lelógó hajával kedves jelenség volt; de bár szigorúan keresztyén volt, szívére annak nem volt hatása; gyanakvó kedélye többször gyanúból kihallgatás nélkül ontott vért, áruhában eljárta a magánosokhoz, hogy kitudja, mint ítélnék Gallus császárról. A népet gúnyolta, s ellene többször felviharzott a nép dühe; sőt Antiochiából, hol helyette a kormányzót ölték meg, futva menekült. S hogy még

is gyűltek titkon feltűzött zászlója alá, ez a birodalom szelleméből magyarázható. Volt legyen bárki, gyűlöltek a császárt, s megbocsátottak legnagyobb ellenségeknek is, ha az őket a császár ellen vezette. Gallus még sem látta egész biztosnak a nép hangulatot. Constantius lassanként megfosztotta őt seregétől, csak a kis zsoldos sereg volt kész érette vért ontani. A császár tehát hizelgő levellel magához hívatta a trónkövetelőt, s így seregétől eltávolítva 29 éves korában Istriaiban kivégeztette 354-ben.

Hogy Julián is gyanúsítva volt, csak abból látjuk, hogy Majland közelébe Comumba számkivetésbe küldetett. Nehéz napok lettek volna ezek, de mint őrangyala minden szükségességekkel, sőt könyvekkel is ellátta a nemes lelkű Eüsebia. A nemes hölgy iránt hálásan érzett Julián, midőn Athénébe írott levelében panaszolja fivére kihallgatás nélküli kivégeztetését, így folytatja:

„Miután ő (a császár) engem 7 hónapig ide-tova hurcoltatott, fogságba vetett volna, s ha Isten meg nem ment a derék és nemes lelkű Eüsebia által, kezeiből ki nem menekedtem volna.“

Julián nem sokára Milanó egyik külvárosában levő kis házba költözött; itt a tudás vágya ragadta meg, legyőzhetlen törekvéssel akarta magát kiképezni, irt a császárnénak, s ez kieszközölte szabadságát, s Julián most lemondva a fény s hatalom álmairól, mint egyszerű tanuló ment Athénébe. Ez időben teljesen megtagadta a keresztén hitet, magát a pogány istenek, főleg Minerva oltalmába ajánlotta. Külsőleg elment ugyan a templomokba; de titokban az ősi hit isteneinek áldozott.

Nem sokára kegyelmet nyerve az udvarhoz jött, itt a császárné fénynyel vette körül, s Gallia cézárává neveztetett ki. Midőn a császárnét meglátogatta, el volt fogúlva. E jelenetről a császárné halála után így ír:

„Midőn a császárné elé léptem, azt hívém, előttem a

templomban van felállítva a bölcsesség szobra, tisztelet fogta el lelkemet, s szemeimet földre szegezve némán állottam előtte. Végre ő szólalt meg, bátorságra intett. „A többi, szólott ő, bíz az Isten segítő kezére, meg fog segíteni, ha irányunkban hű, mások iránt jó leszesz.“ Azt akarjátok, hogy elbeszéljem, mennyi jót tett ő velem és enyéimmal, midőn még házasság által is a családba vett fel? Ezeket elbeszélni nincs elég erőm.“

Az udvarnál Juliánnak a császárnén kívül nem volt egyetlen barátja sem. A birodalom e nagytudományú, korát és nemét messze meghaladó nője azon törekedett, hogy Juliánt kicsapongó életmódjáról leszoktassa, azért adá neki nőül a szép és kiváló tulajdonokkal bíró Helenát, a császár nővérét, s elűzte Julián ágyasait, kik közt a római papnő Marcella volt a megkülönböztetett, és sokan e nőnek tulajdonítják Julián pogány irányát.

Midőn Julián 355-ben a germánok beütései ellen Galliába küldetett, pogány iratokból álló könyvtára oly nagy volt, hogy arra négy meghitt szolgája ügyelt. E kívül a császárnéról is azt írja Julián, hogy „oly tömeg bölcséleti munkát, jó történeteket, sok szónokot, költőt ajándékozott, hogy az én csaknem kielégíthetlen szomjamat lecsillapíthattam, s muzeummá lett nekem Gallia és a celták földje.“

Julián vitézül leverte Argentoratum (Strasbourg) alatt az alemannokat, békére kényszeríté a frankokat, s csend lett a vértől párolgó mezőkön. Kétszínűségét nemcsak az mutatja, hogy a kit ő halálból gyűlölt, Constantius felett dicső beszédet irt, nevével lelkesítette katonáit, hanem az is, hogy keresztyén katonáinak megnyerése végett elment a keresztyén templomba s jósaival titkon a hitregészet alakjainak főleg e táborozása alatt éjelenként Merkurnak áldozott. Marcellinus beszéli, hogy midőn Galliába bevonult, Viennában egy öreg nő kérdé: kit üdvözlnek szabadítóként? S midőn megnevezték felkiáltott:

„Éz-e az, a ki a pogány vallást fel fogja állítani?”

Amitást, cselfogást el lehet nézni egy vezérnél, de nem egy profétánál, vallásujítónál, milyennek ő látszani akart. Igaz, hogy a szenvedés némelyeket nemeslelkűvé tesz, de többet gonoszszá. Sokat szenvedett; de midőn ő senkit sem szeretett, mindenütt ellenszenvet, kémet, gyilkot, mérget látott sötét gyanakvó lelkével, s makacsul vonakodott magát az udvari illem szabályaihoz alkalmazni, nem ő ébresztett-e gyanút, ellenszenvet, a féltékeny, gyanakvó s minden rokontól trónját féltő Constantiusban? Mindemellett is Constantius vele sok jót tett, s mivel hálálta meg?

Constantius Juliánt 368-ban ép a nemes keblű Eüsebía halála évében a Galliába rendelt legiók nélkül keletre küldötte a persák ellen. Egy szerencsés ütközetben Mársot fogadta védistenévé, nyíltan áldozott, s kérte, hogy Constantius életét oltsa ki. Oly nagy volt iránta a katonák tisztelete, a tisztek annyira választottjai voltak, hogy a szertartást hallgatagon végig nézték. Azonban a 10-ik bika elszaladt az áldozati mészárszékről, s nagy bajjal engedte magát megköztöztetni. E kedvezőtlen jelre boszúsan oltatá el Mars tüzeit, s felfogadta, hogy Marsnak többé nem áldozik. Constantius visszarendelte Galliába, hogy onnan legiói nagyrészt a harcba vezesse. A hosszú ut terheitől félő s elpuhult legiók most eltanúlt germán szokás szerint vezéroket paizsaikra emelve császárnak kiáltották, s császári diadem hiányában fejét egyik tiszt gyémántos nyakláncával ékesítették. Mindezt ő készíté elő. Megérkezését követő éjen a mai Páris helyén felütött főhadi szállásán éjfélig meghittjeivel tanácskozott, ő adta át Domius Petroniusnak az ékes, majdan koronául szolgálendő nyakláncot. Éjen a tisztek, maga a polemarchos, praefektusok, centauriok le a decarchososokig mind a fővezér sátrában voltak, éjjélkor osztak szét a katonák közé, s a nap első negyede még nem mult el, már véghez volt vive az állam-

csíny. Lázadás volt tehát a hála, hogy vad harcosoktól kapott diademjából magának császári koronát készítsen a felgyújtott birodalom lángjánál.

Mig tovább bontanók az események láncszemét, álljunk meg a nemes császárné koporsója felett.

Eüsebiát a birodalom összes népe szerette, tisztelte, meghajlott előtte, vonzódott hozzá még a szívtelen Julián is, és halála után is meleg szavakban nevezte őt szabadtőjának, védangyalának. Magas sugár alak volt, munkás és tevékeny, mint egy nyugoti királyhölgy; pompa és kényelem szerető, mint kelet leánya; nem csak nemes szive, de miveltsége és tudományos ismeretei, belátása közbámulat tárgya volt. Családi élete azonban nem vala boldog, kimondhatlan kínnal nehezült szívére, hogy nem volt gyermeke, nem adott trónörököszt. Ha igaz, ebből lehet kimagyarázni, hogy miért gyűlölte ő a szerencsétlen Helenát. A ki nem elégitett anyai érzelem boszús irigyen fordult az e tekintetben szerencsésebb Helena felé. Azt mondják, hogy midőn Julián neje első gyermekét szülte, a császárné a megvesztegetett bába által elvágatá a köldök zsinórt, hogy a magzat holtan jött a világra, s midőn másodszor fogant, hajtó mérget adott be, hogy a gyermek ére'lenül jöjjön a világra. Ettől kezdve főleg Marcella miatt Julián külön élt nejétől; a nőnek Majlandot tűzte örömtelen magányúl. A jó nő itt is remegve a trónkövetelés vészeitől a békítő angyal szerepét játszva tompa önmegadással sorvadott a hasztalan törekvés közepette. Juliánnak három szerelem gyermeke volt: Romanus, Eudoxia és Julia. Azonban Eüsebia eme női boszúját van okunk tagadni. Julián sehol nem említi, ily el'entétet a nőjellem többi tetteivel szemben meg nem enged, s nem emlékezik rá sehol az igazságos és szigorú Zozimus, s a tényálladék megvizsgálása után a későbbi conciliumok, s Ammianus is, ki ezt hallomás után beszéli, a császárnét szépség és erényben egyaránt minden nők fölé emeli.

Julián irt a császárnak egy nyílt és egy titkos levelet, amabban menti magát, hogy életével bűnhődött volna, ha a katonák kívánatának nem enged, s ekkor hullájára bizonyosan trónt épített volna egy merészebb.

A császár Leonas tanácsnokot küldötte a galliai táborba béke lobogóval; de a követ hadizenetet hozott vissza, s Julián levelét, melyben boszút emleget, melyet kiontott rokonának vére kér. Julián azonban az átheniekhez írott levelében így szól az eseményről:

„Szüntelen irtam levelet hozzá (a császárhoz), melyekben egész hódolattal kértem a kölcsönös kiengesztelődést.“

E kétszinűség nem reformátori erény.

A császár megdöbbsent s Konstantinápolyba hívta Juliánt, ki így cim nélkül a birodalom ura lett. Hogy az ügy így egyenlítettett ki, azt a szép lelkű, sokat szenvedett Helenának tulajdoníthatni, ki rávette bátyját, hogy fia nem lévén, vegye uralkodó társul Juliánt, mint legközelebbi rokont.

Cimért hatalom! Előnyös csere; de Julián, ha bár most Constantius halálával a trónörökösödés felől biztos lehetett, nem azon ember volt, ki boldog tudott volna lenni, míg fejét a korona nem nyomta. Nem tudta várni a császár halálát. E napokban halt meg Helena is, ki megtörve, a fájdalom alatt sem szítozott boszút, hanem erélylyel fátyolt vont a nagyravágyó törekvések elé.

Juliánt most jobban mint eddig az ős hit titkos hivei környezték, e pogány kör központja nem Julián, hanem a rajongó Marcella volt, s Julián a Constantius elleni gyűlölettel csak eszköz a keresztyén vallás elleneinek kezében, s ki új bölcészeti rendszerrel foglalkozott, vakhittel hallgatta papnő ágyasa és az augurok ajkáról a császári koronáról szóló jóslatokat.

Ezalatt Gallia újból felkelt, s az alemannok királya Waldemar, mint mondták, a császártól buzdítva nagy erővel támadta meg Juliánt. Julián elvitázhatlanul jó ve-

zér, kereste katonái ragaszkodását, s azt meg is tudta nyerni, ügyes volt katonái fellelkesítésében.

E harcban is győzött, elfogta az ellenkirályt, s most ki merte mondani, hogy kezében a korona, s azután azért villog a kard. Határozottan nyomult tehát elő; seregét két részre osztotta, hogy Itáliában és Illyriában egyszerre támadjon. A római határszélen az őshit titkos barátjait össze- hívta, tanácskozott velök, s Oribasiust és a meddő Eütheriust az Ázsiában táborozó császárhoz küldötte, hogy a császárt szólítsák fel: mondjon le a koronáról önként. A követekkel ment titokban a méregkeverő Melolotus. A császár azzal felelt, hogy a két követet elfogatta; ezek azonban megszabadultak, s a császár előnyomult Tarsusig bátran azon reménnyel, hogy mint eddig minden trónkövetelőt, úgy most Juliánt s kis sergét is legyőzik bátor vezérei, kiket előre küldött. Itt találták őt az újonnan küldött követek, kiknek merész beszéde a hatalomra büszke és féltékeny, a császárság külső fényére sokat adó császárt oly sértőn érintette, hogy lázat kapott. Orvosul ép a táborban időző s a császár kegyencévé vált Melolotust hívták. Libanius és Ammianus már e lázt is méreg hatásának tulajdonítják. Az erős testalkatú császár benjében gyógyíthatlanul harapózott tovább a betegség; azt hivé az utazás használ, más felől boszúvágytól ösztönöztetve sietőleg nyomult a trónkövetelő felé; de pár nap múlva Kilikia (Cilicia) egyik határvárosában Mopsücrenében 361. oct. 31-én a méreg hatása már észrevehetőleg nyilatkozott, vére forrón folyt ereiben, teste oly izzó meleg volt, mint egy katlan, s pár óra múlva meghalt.

Melolotus eltűnt. Eünapius nem említi őt, mérgezőnek Eütheriust mondja, ki mérgezett ajándékokat nyújtott át a császárnak.

Julián e napokban kimondhatlan nyughatatlan volt, folyton jósaival foglalkozott, kik biztosították, hogy ő az

istenektől van küldve az őshit visszaállítására. Sebesen nyomult előre, számította az időt, midőn a halálnak történni kell, s akkor Konstantinápolyban akart lenni, s midőn Daciában egy lovag lábai előtt összeomlott, dőbbenve nézte az összeroskadót, s jövőbe néző szemekkel suttogetta:

„Constantius most halt meg Kilikiában!”

Ez volt a jel.

Constantius meghalt, Juliáné lett a trón kard csapás nélkül. Az a kis felszivott gőz, mely lopva a belehelendő lég közé vegyült, a világnak más arculatot adott. A komoly, méltóságos alak helyett, ki kedvelte a fényt, a tisztaságot, ki az illemre annyit adott, hogy orrát sem tisztította közhe-lyen, most egy különöc kis fürge embernek kiáltják: éljen a császár!

Az udvaroncok hizelegnek, csak a jobb érzelműek kér-
dik: mi lesz a keresztyén vallásból e sophista, s a nemzetek
jogaiból ez önkényű korlátozhatlan akarató ember kezében?

Eütherius és Oribasius lett az új kormány lelke, elő-
jöttek az őskorért rajongók, oda gyültek a gyermekesen kü-
lönöc császár köré, megosztottak a hivatalokon, s koldusbotra
juttaták, csak azért, mert keresztyének voltak, azokat, kik
Constantiust szolgálták, s alatta intézték a birodalom sorsát.
Kimondta a vallásszabadságot, de gyülölte a keresztyéneket,
csak azt akarta, hogy a felekezetek szaporodva, küzdve egy-
mással, önmagok semmisítsék meg a keresztyénséget. Trónra
léptével rögtön kinyitatta a pogány templomokat, együtt hi-
vatta palotájába a pogány és keresztyén papokat, s megpa-
rancsolta, hogy egymás mellett békességesen megférjenek.
Külön választá a polgári és katonai szolgálatot, egyikből a
másikba átmenni lehetetlen volt, fukarul osztogatta a hiva-
talokat, s kezébe öszpontosított minden hatalmat, s mindenre
való felügyeletet.

Kialudt az udvar fénye, megszöktek a hízogó udvaron-
cok, s az udvar inkább egy hadvezér, mint egy keleti csá-

szár lakásához hasonlított. Magához vette, ő kezelte a császári család vagyonát, s igazságosan osztotta ki; még Constantius második nejét Faustínát és ennek leányát Constantiát, később Gratian nejét sem szenvedte udvarában, azonban jövőjéről fényesen gondoskodott.

Julián eddig egyszerűen élt, mint a legutolsó katona; az éjszakát három részre osztotta, az első részt a tudományok, másodikat a közügy, a harmadikat az álom vette igénybe; mondhatni, nála nem szükség, hanem művészet volt az álom. Ébren tudott lenni, vagy aludni a mikor akart, kemény fekhelye volt mint egy katonának, tetteire s tekintélyére büszke, szerette ha igazságosnak s szabadelvűnek mondták; követte saját akaratát, tanácsot senkitől nem fogadott el, s eszélyes volt mint talán senki, s hogy a keresztyénséget nem üldözte, tette, mert a vértanúk halálával erősödni látta a keresztyénséget; ellenségeinek meg nem bocsátott, szeretett és gyűlölt szenvedélylyel. A mint trónra lépett, keresztette, elítélte azokat kegyetlen halálra, kik Constantiusnál bármit is beszéltek ellene; kegyetlen volt ezek ellen, százan vérzettek el máglyán, s boszúja még sem látszott kielégítve lenni; e kegyetlenséget megróják még legnagyobb dicsérői is.

A birói széken úgy mint a trónon nem tudott méltóságteljes lenni, haragját mérsékelni; tombolt, lármázott, s fösvény volt a nevetségességig, úgy hogy maga fújta ki az ol-tárokon égő lámpákat, modora inkább egy durva élegázlóhoz, mint bölcséhez illett.

Sokat tudott, mondhatni korának első tudósa volt, ismerte nemzetét, tudta törvényeit, de el volt hibázva nevelése, nem volt lelki szilárdsága.

S most kedves olvasóm, miután elkisérted Juliánt a trónig, nézzünk be a bizanci császári palotába, nézzük, mit tesz ott s mint bánik a keresztyénekkal Julián az ős hit főpapja.

A spinozizmus jellemvonásai.

— Fischer Kunótól *). —

Két momentum van, melyek által minden dolgok lényé vagy fogalma meghatároztatik: azok általános és különös minősége, a nem és a sajátosság faj, melyek együtt valamely egyediség természetét vagy a dolog sajátosságát teszik. E momentumoknak, melyeket jól meg kell különböztetni, helyes viszonyán nyugszik minden találós definíció. Kisértsük meg tehát Spinoza tanát meghatározni, miután egész terjedelmében és minden részeiben pontosan megismertük.

Mindenek előtt a dolgok világos és értelmes megismerése forog kérdésben; e feladatot osztja Spinoza Descartes-é és a filozófiáéval általában. Avagy van-e a filozófiai belátáshoz, a világos megismeréshez más tehetség, mint a világos gondolkodás? De ez nem állapodhatik meg valamely egyes dolognál, mert az egyes dolog a többi valamennyivel való összefüggéséből lesz világos. Mihelyt a dolgok egymásra vonatkoztatnak és természetes összefüggésök kerestetik: hol a határ, melynél megállapodni, hol van a dolog, melynél magát feltartóztatni és mintegy a fonalat elejteni lehetne, a mely addig a jelene-
teket összekapcsolta? Mig a határon túl még valami találkozik, a minek lételetét meg kell ismerni, addig tart a filozofia törekvése. Vagy ha itt megállani vagy magunkat önkényt korlátozni akarnánk, úgy azon valami az eddigi megismerésre árnyékot vetne, és a világos gondolkodás e pillanatban homályos volna. Megismerésünk akkor oly összeghez hasonlítana, melynek tagjai között egy ismeretlen mennyiség van. Ki ismeri ez összeg értékét? ha minden tételek között csak egy ismeretlen van is, úgy az egész összeg ismeretlen meny-

---

*) Geschichte der neuern Philosophie I. Band. II. Theil. Baruch Spinoza. Heidelberg. 1865.

nyiség. Azon elismert és meg nem értett valami a megismerést általán zavarttá teszi, és a filozófiát nem csak felülete egy pontján homályosítja meg, hanem tehetsége alapján, mert nincs megismerés, ha valósággal valami megérthetetlen, vagy irracionális létezik.

„A világosság egyszersmind magát és a setétséget felderíti“ úgy mond Spinoza. De ha a setétség setét marad, úgy elhomályosítja a világosságot.

A világos gondolkodás a dolgok összefüggését akarja megérteni. Ezen összefüggés vagy teljes és megegyező, vagy igazán semmi összefüggés nincs. Ezen megegyező rendet vagy teljesen megértjük, vagy igazán semmi megismerés nincs. Mert oly hiányos megismerés, melyet teljessé tenni nem lehet, annyi mint semmi. Ha valami meg nem ismert vagy megismerhetetlen marad hátra, mi biztosítja nekünk minden elért megismerés érvényét? ha pedig megismerésünkben és annak érvényében bizonyosak nem vagyunk, úgy az menthetlenül a kétség martaléka lesz.

A filozofia azért a minden dolgok összefüggésébe való belátást követeli. E belátás csak a világos gondolkodás által lehetséges, a tiszta értelem által: azért racionális. Nem szabad sem kívülről korlátoltatnia, sem zavart képzetek és pusztá képzelődések által belülről elhomályosíttatnia: azért teljességes. Csak a tiszta értelem teljes rendszerében, csak mint absolut racionalismus oldhatja meg a filozofia azon feladatát, a melyet magának mint filozofiának kitűznie kell. Spinoza tana tökéletes racionalismus és az akar lenni: ez alapvonása és általános jelleme.

A filozofiában általában nincsenek irracionális rendszerek. Az alatt csak olyanokat lehetne érteni, melyek vagy a racionális megismerést tagadják, vagy valamely irracionálist állítanak. Mit tesznek az elsők? Vagy tagadják az ész okaiból a racionális megismerés lehetőségét általában, vagy megszorítják az ész okaiból az ily megismerés lehetőségét

meghatározott körre, melyen túl az észmegismerés érvénye megszűnik, azaz megbizonyítják racionális okokból vagy az abszolút, vagy relativ lehetlenségét a megismerésnek, és így az elsőк skeptikusok, az utóbbiak kritikusok, de szerkezetökben mindketten racionálisták. És ha valamely irracionális megismerés állíttatik, úgy a dolgok elrejtett természetét benső kinyilatkoztatásból, titokteljes megvilágosodottságból akarják megismerni, azaz m y s t i k u s módon.

De a mystikus megismerésnek, mely valódiságában igen ritka, és a mely csak mint ily ritkaság bir jelentékenységgel és termékeny, nincsen sem alapja, sem szüksége rendszeres kiképeztetésre. Így azon ugynevezett irracionális rendszerek, melyeket egy tökéletesen racionális systemának mintegy negativ esetképen ellene állítani lehetne, vagy skeptikai, vagy kritikai, vagy mystikaiak. De az elsőк nem irracionálisok, és a másíkak nem systematikusok. Azért szoros értelemben nincsenek irracionális rendszerek.

Filozofia és racionálizmus az egyáltalános észmegismerés értelmében ugyanazt jelentik. A racionális megismerés minden dolgok megismerhetőségét, minden megismerhetőnek teljes és megegyező összefüggését, minden igazi megismerés világosságát és értelmességét követeli. Nem tűr semmi megismerhetlent a dolgok természetében, semmi zavarost a dolgok fogalmában, semmi hézagot ezen fogalmak összefüggésében. Ha e benszületett feladatát valóban megoldja, úgy megismerte azon egy összefüggést, mely mindent magában foglal, azon egyet, melyben minden benne foglaltatik: azon mind-e-g-y-et, melyen kívül semmi nincs, a melyet tehát a tökéletes vagy isteni lénynyel egynek kell állítani. E megismerésben a minden dolgok örök rendje az ő utolsó alapjában mint Isten, és Isten az ő hatalma tökéletes kifejtésében mint örök rend lesz megértve. És ez aequatio az, a mi a pantheismus szóval jelettetett meg. Mihelyt Isten és világ között

semmi áthatolhatlan ürt nem engedünk meg, hanem összefüggést és pedig megismerhető összefüggést követelünk, a pantheistai képzetmód a szükséges következmény, és minél értelmesebben ismertetik meg azon összefüggés, annál kifejezőbb lesz e megismerés pantheistai jelleme. Hogy tehát e fogalmakat helyesen méltányoljuk és amint közönségesen történik, a legnagyobb zavarba ne hozzuk, vegyük jól figyelembe, hogy a pantheismus az ő alap-iránya szerint semmi más, mint a dualismus ellentéte. Minél kevésbé dualistaiak a filozófiai rendszerek, annál pantheistaiabbaknak kell lenniök. A hol pedig a dualismus kezdődik, ott a racionalis megismerésnek vége van. Minél racionálabbak tehát a filozófiai rendszerek, annál kevésbé dualistaiak. A pantheismus azért a racionalismussal feladatra nézve egy. És ha Spinoza a racionalis megismerés feladatát a maga módja szerint tökéletesen megoldotta, úgy abban van annak alapja, a miért az ő rendszere szükségkép pantheistai természetű. Ő tökéletes pantheista, mivel az észmegismerést végig vitte és benne homályt sehol nem türt.

Itt egy a Spinoza tana jellemzésében divatozó tévedést igazítunk meg. Tudniillik a pantheismust közönségesen e rendszer különös sajátásgaul veszik, s az által oly tévedést követnek el, mely a dolgot két oldalról megzavarja. A spinozismusról oly értelmezést adnak, mely igen tág, és a pantheizmusról olyant, a mely igen szűk. Azonosítják a pantheismust Spinoza tanával és ezen ferde előfeltétel alatt, mely nemet és faj-minőséget elcserél, átviszik a spinozismus minden sajátságait a pantheismusra. Alattomban a Spinoza előképe szerint összeillesztették magoknak a pantheismust, és most a pantheismust, ez ismertető jellel ellátva, nyilvánosan mint mintát állítják fel, és a Spinoza tanát úgy jellemzik, mint annak jól eltalált képét. Aztán a pantheizmusnak kell annak lenni, a mely a szabadságot, a jó és gonosz különbségét, az öntudatot, az erkölcsi célokat, általában a célokat tagadja és

e tiszta s következetes kifejezését a Spinoza tanában találja. De a pantheismus csak azt mondja, hogy Isten valamely örök renddel egy. Miben áll ezen örök rend, az legközelebb nyílt kérdés, lehet azt mint természetes vagy erkölcsi, mint mechanikai vagy célfogalmi, mint anyagi vagy szellemi rendet, mint természetet vagy teremtetést felfogni. A pantheismus nem ér tovább, mint azon első, még kétes egyenlet. És könnyű belátni, hogy azon közelebbi meghatározásoktól függ, a mint az örök rend értetik, ha vajjon a szabadság, a célok sat. tagadtnak-e vagy nem.

Ha tudjuk, hogy Spinoza a substantciát mint az egy és egyedüli lényt fogta fel, melyen kívül semmi sincs, úgy tana e legfőbb tétele: „substantia sive Deus“ elégséges, hogy e tan mint pantheismus határoztassék meg.

Spinoza azon örök rendet, vagy a dolgok összefüggését úgy fogja fel, mint szükséges következményt Isten lényéből, mint oly produktumot, melyet az akarat sem nem hozhat elő sem meg nem változtathat, mint oly világot, melynek szülő alapja értelmet és akaratot, tehát a szellemi tehetségeket, magából tökéletesen kizárja: azaz ő a dolgok azon örök rendjét nem úgy érti mint teremtetést, hanem csupán mint természetet. Ez a második közelebbi meghatározás. Ha rendszere első tétele azt mondja: „substantia sive Deus,“ úgy a második azt mondja: „Deus sive natura.“ Ezt „substantia sive Deus“ úgy nyilvánítja Spinoza mint pantheista; ezt „Deus sive natura“ úgy nyilvánítja mint naturalista.

Naturalismus t. i. minden oly filozofia, mely a természetet nem a szellemből, hanem a szellemet a természetből értelmezi és származtatja: mind az, melynek elve nem a megismerés alapja, hanem a dolgoké, nem az ész, hanem a substantia, melytől minden más függ. Ezen substantia, melynél fogva minden dolgok vannak, mi egyéb, mint hatalom? Mi lehet a megismerhető hatalom más mint természet? Vegyük a dolgok lényét mint tökéletesen függetlent a mi

megismerésunktől és egyszersmind mind tökéletesen megismerhetőt, úgy világos, hogy e lény csak a természet fogalma által értelmezethetik. Ez tőlünk tökéletesen független, mi tökéletesen függünk tőle, azaz ez a mi hatalmunk. Ez egyszersmind nekünk tökéletesen megismerhető, azaz ez a mi tárgyunk. Ezen lény, mely egyszersmind a mi hatalmunkat és objektumunkat képezi, egyedül a természet (natura). A természet volt a cartesiusi isten elrejtett értelme; az nyíltan kifejezve a spinozistaié.

Spinoza tana a tiszta természet rendszere. E tanban minden természet: Isten a végtelen, valósító természet, a világ mint Isten örök következménye a valósított természet; az attributumok az örök és végtelen természet erők, az egyes dolgok, mulókony természet jelenetek, a szellemek gondolkozó természetek, a testek kiterjedettek. Mi van e rendszerben, a mi természet nem volna? Az észszerű rend a természetszükséges. A mi a természet kényszerűségével és hatalmával ellenkezik, az az észszel ellenkezik.

A mi a dolgok természettörvényes összefüggésében lehetlen, az általában lehetetlen, az nem létezik igazán, hanem csak képzeletben, az nincs a dolgok természetében, hanem imaginációnk zavart eszméiben. Azért tagadja Spinoza az (általános és határozatlan) öntudatot, a személyiséget, a szabadságot. Tagadja ezeket nem mint pantheista, hanem mint naturalista.

De a naturalizmus még nem fejezi be és nem érinti Spinoza tana utolsó sajátosságát. Ő Istent úgy fogja fel, mint örök rendet, ezt úgy fogja fel, mint természetet, a természetet úgy fogja fel, hogy az független az emberi megismerés feltételeitől, hogy a mi dologmegismerésünk inkább a dolgok természetéből szükségesen következik. De a világos megismerés csak világos megismerésből következhetik. Ha a dolgok nem volnának öröktől fogva világosan megértve, ha az eszmék rendje nem volna épen oly szükséges örök, mint a dolgok

rendje, úgy az emberi szellemben a dolgok megismerése nem volna lehetséges. A dolgok teljes és igaz megismerése az eszmék rendje és összefüggése. Ezen rend az isteni gondolkodásnak szükséges és örök következménye, tehát természetrend. Spinoza úgy fogja fel a megismerést mint természetet, vagy a természetet úgy, hogy az a dolgok tökéletes megismerését (mint lényök szükséges és örök következményét) magában foglalja. Más szavakkal: ő a megismerést előleg felteszi, mint a dolgok természetében megalapítottat és befejezettet. Ezen előfeltétel alkotja Spinoza tana dogmatikai jellemét. A dolgok megismerése e szerint nem feladat, melyet a természetnek még megoldani, nem cél, melyet elérnie kellene. A természetnek nem szükséges azt célul tenni, mert azt öröktől fogva valósítja. Ha a dolgok megismerése megoldandó feladat volna, úgy e feladat a természet körében csupán az emberi szellem által oldathatnék meg, úgy a természetnek, midőn a megismerést célozza, az emberi szellemet is, tehát általában az emberi lételt céljává kellene tennie, úgy az emberi léttel a többi dolgokat is céloznia kellene a természetnek, vagy a mi ugyanazt jelenti, a természet lényében praeformálva avagy megalapítva kellene lenniök: úgy Istennek vagy a természetnek célok szerint kellene cselekedni. De a természet a dolgok tökéletes, változhatlan, öröktől fogva megértett rendje. Nem lehet tökéletesebb annál, a mint van. Tehát nem is lehet tökéletesebbé! Azért nincs semmi, a mit célozhatna, vagy a mi általa céloztathatnék. Kivüle semmi célok nem lehetségesek, mert kivüle semmi sincs. Benne nem lehetők semmi célok, mert nekie semmivé sem kell lenni vagy semmire sem kell törekedni, a mi már tökéletesen nem volna, mert öröktől fogva minden mindenben. Minden még csak elérendő cél bizonyítvány volna Isten tökéletessége ellen. És mi volna oly cél, mely csak még elérendő szándék, egy még megoldandó feladat nem volna? Azért a természet rendjében, a mint azt Spinoza felfogja, a

célok minden értelemben lehetlenek, mind a külsők, mind a belsők, mind az öntudatlanok, mind a tudatosak.

A természet azért nem célok szerint cselekszik, hanem csupán alapok vagy ható okok szerint. Aristoteles mint Spinoza úgy fogják fel a dolgok rendjét, mint természetet; a dolgok mindeniknek szükséges és természetszerű képletek, de a ható elv Aristotelesnél a cél, ellenben Spinozánál a ható causalitas. Ott a természet energiája azon tipikus erő, mely az idomtalant alakítja, a holtat megeleveníti, az élőket megéllesíti, az emberi testet megszellemesíti, és magát ezen módon tovább kifejti a világos gondolkodásig, a valóságos megismerésig; itt a természet energiája azon ható erő, mely soha sem jutna a gondolkodáshoz és megismeréshez, ha öröktől fogva minden dolgokat, melyeket szükségképen hoz elő, egy-szersmind nem gondolt és meg nem ismert volna. Aristoteles szerint minden dolgok természetes entelechiák, ellenben Spinoza szerint természetes effektusok.

Spinoza tana a tiszta causalitas rendszere. E tanban minden természet, és itt a természet minden meghatározásaiban egyáltalában causalis a ható ok értelmében. Isten ható ok, az attributumok a végtelen ható erők, a dolgok okozatok, a minden dolgok foglalata szükséges és örök okozat, az egyes dolgok esetleges és mulékony okozatok; a minden tehetségek foglalata a ható természet, a természet mint ok; a minden dolgok foglalata a hatott természet, a természet mint okozat. Annak alapja, a miért Spinoza a szabadságot tagadja, nem abban volt, hogy Istent az örök világrenddel egynek állította, hanem abban, hogy a világrendet egynek állította a természettel. (Fichte is úgy fogta fel Istent, mint világrendet, és a szabadságot nem zárta ki). Annak alapja, a miért Spinoza a célokat tagadja, nem abban van, hogy Istent a világrenddel egynek állítja, abban sem, hogy a világrendet egynek állítja a természettel, hanem abban, hogy a természetet egynek állítja a ható causalitással.

(Aristoteles is úgy fogta fel a dolgok rendjét mint természetet és a célokat nem zárta ki).

Még csak itt döntenek el és fejeztetik be a spinozizmus jelleme; még csak a tiszta causalitás fogalmában lesz Spinoza ő maga; még csak e fogalomban képződik azon merev rendszer, mely a maga nemében egyetlen a többiek között ott áll teljes és kizárólagos sajátosságában. Ha Spinoza csak felületes pantheista lett volna a szó határozatlan értelmében, és nem azon merev, geometriai erkölestánító, ki az emberi cselekedeteket és szenvedélyeket úgy fogja fel, mintha vonalak, lapok, testek forognának kérdésben, úgy korát nem rémítette volna meg, úgy az utókor nem hagyta volna ott és nem beszélt volna róla „mint egy döglött kutyáról.“

A tiszta causalitás elve a dogmatikai filozófiában otthonos, és az legtökéletesebb és legkövetkezetesebb kifejezését a Spinoza tanában találja. A tiszta causalitás rendszere a világon csak egyszer fogatott fel itt ily világosan és alkotott meg ily geometriai szilárdsággal. Mert az ő kor klaszszikai filozófiája és a középkor keresztyén theológiája az ő rendszereikben az embert tartották szem előtt; az úgy gondolta az embert mint a természet célját, ez az ember megváltását gondolta úgy, mint az isteni gondviselés célját.

Bacon és Descartes, ezen megalapítói a dogmatikai filozófiának, a causalitást követelték, a nélkül, hogy a célok érvényét tökéletesen és minden értelemben tagadnák. És Leibnitz, ki Spinoza után következik, már az átmeneten van a dogmatikaitól a kritikai filozófiához; ő a célfogalmat újra bevezeti a filozófiába és jogosítja az okfogalom mellett nemcsak hasonló, hanem magasabb jelentőségben a dolgok értelmezéséhez. És Kanttal a célfogalom a gyakorlati ész által primatushoz jut a filozófiában.

Igy minden filozofok között Spinoza az egyetlen egy, ki a célfogalmat tökéletesen tagadja, a nélkül, hogy

azért a gondolkodás és megismerés eredetiségét tagadná. Ő volt az egyetlen filozof, és talán az egyetlen ember, ki e fogalmat megismerése egyedüli irányzójául vette, és fogalmai-ban a filozofia antik, scholastikai, kritikai szellemétől tökéletesen idegen volt. Ki csodálkozhatnék még, hogy e filozofus, ezen kizárólagos és grandiozus sajátságában egyedül és elhagyatva élt.

Perlaky Sándor.

Ciceró beszéde *).

A Manlius indítványa mellett (Pro lege Manilia).

Bevezetés.

Markus Aemilius és Lucius Volcaciuss polgármesterek — Consulok — hivatala idejében, Lucius Lucullus, a Mithridates ellen indított háborúból, melyet mint provincia consul 7 évig folytatott a senátus által visszahivatván, — — Cajus Manlius népszónok (népvéd) kérvényt nyújtott a nép elé, hogy „azon háború fővezéréül az a Cneius Pompeius neveztesse ki,“ ki teljhatalommal, a tengeri rablók ellen küzdő seregek fővezére volt; indítványában azt is megemlíti, hogy szükséges lesz Pontus tartományát, a Mithridates országát, Bithyniához csatolni, melynek főnöke Glabrio volt;

*) Cicerónak néhány jelesebb orációját, számszerint tizenkettőt, rég elkészítettem, magyarra fordítva sajtó alá. Nem lévén módomban ezeket együtt adhatnom a klasszicitásra törekvő ifjúság kezébe: közlöm azokat időszakonként tudományos folyóiratunkban, ha a nt. szerkesztő ur teljes akaratával s az olvasó közönség jó kedvével találkoznom! Adom most a nagy szónok — talán legnagyobb gonddal szerkesztett s az egyetemes kritika nyilatkozata, de saját ismeretem s tudmam szerint is — legegyszerűbb; stílját tekintve, talán legnehezebb beszédét „Pro lege Manilia“ címűt helyszűke miatt csak bőv kivonatban; úgy azonban, hogy belőle a művészi beszédnek minden része kitűnik, s a beszéd tartalma teljesen kiérthető. Mi belőle kimaradt, az az eredeti remekművet éppen nem gyengíti.

továbbá, minden tengeri hajós-seregeket, a Pompéjus vezérlésére kell bízni, melyek a tengeri rablók elleni háborúra ösztöszeszedettek; és minden hódítmányt (provincia), melyek ez indítvány előtt más kormányzó alatt voltak, mint Frigiát, Galáciát, Cappadóciát, Felső-kolkhist és Árméniát.“

Ez indítványt Cicero — mint törvénybíró, Praetor — következő remek beszéddel támogatja.“

* * *

I. Jöllehet rómaiak! Nekem a ti népes gyűléstek mindig igen kedvesnek, ez a hely (a szószer) pedig a szónoklásra igen diszesnek, s az ügyek védelmezése végett igen jólrendezettnek, jól szereltnek látszott; mindazáltal a dicsőségnek, kitüntetésnek ezen pályasorompójától, mely a jóra való emberek előtt mindig tárva állott, engem nem saját akaratom, hanem még ifjú koromban megállapított életelveim tartóztattak vissza. Mert minthogy eddig fiatal korom miatt e tekintélyes helyre föllépni nem merészeltem, azon meggyőződést táplálván szivemben, hogy ide semmit egyebet, mint tökéletes, érett észszel és kőszorgalommal készített művet lehet és kell fölhozni: úgy láttam jónak, hogy minden erőm s tehetségemet (tempus) barátaim magán ügyeire, ügyes-bajos dolgaira (temporibus) kell fordítanom, fölhasználnom. Ugy is e hely soha nem volt szűkébe oly férfiaknak, soha nem volt üres oly férfaktól, kik a ti közügyeiteket folytatják és védik, az én igénytelen tehetségem is (labor) a pályatársak magánügyeiben, tisztán és megvesztegethetetlenül fáradozván: a ti ítéletek nyomán, a leggazdagabb jutalmat érdemelte ki s nyerte el. Mert midőn én a gyűlések elnapolása következtében, minden népszázadok (centuriis) által, háromszor marasztattam meg s neveztettem ki újra főbíróvá (Praetor primus) könnyű volt megértenem rómaiak mindazt, hogy ti mit tartotok felőlem, s másoknak is mikép ajánlatok engem!

Most már, mind tekintélyem van annyi, melyet ti, hiva-

talokkal akartok megtisztelni, mind a szónoklatban van anynyi jártasságom, képzettségem, mennyit egy ügyes embernek (homini vigilantī) a törvény-gyakorlat mellett (ex forensi usu) a csaknem mindennapi, per-folytatás és szónoklás gyakorlat adhatott, szerezhett; bizonyára, ha van nekem valami tekintélyem, azt azok ügye mellett fogom hasznossá tenni (utar), kik azt nekem adták; és ha valamit, szónoklásommal is kivihetek, azok mellett fogom azt leginkább kiűntetni, kik azon hiedelemben, véleményben vannak, hogy nekem — az ő ítéletök szerint — ezen tehetségeimért s munkálkodásimért jutalom adandó.

De úgy látom, hogy igaz joggal, különösen a felett kell örvendenem, hogy nekem, ki ily fajú beszédek tartására eddigelé még képtelen voltam, ez alkalommal oly ügy mellett kell felszólalnom, melyről kész beszéde senkinek nem hiányzik, melyről közölünk bárki is kész beszédet tarthat. Mert nekem a Cnejus Pompeius, kitűnő és személyes hős tetteiről, hadierényeiről kell beszélnem. E beszédnek pedig nehezebb a záró mint a kezdő részét megtalálni; ugyan azért nekem, nem annyira a hosszadalmasságra, mint a rövidségre kell törekednem.

II. Beszédemnek onnan kelletvén kiindulni, honnan ez egész ügy ered, következőket kell nyitányúl elmondanom:

A ti adófizető hódítmányaitok (provincia vectigalia) és szövetséges társaitok (socii) városainak nehéz és vészélyes had üzentetett, két igen hatalmas király — Mithridates és Tigranes által; kiknek egyike (Mithridates) királyi székében meghagyatván, másika (Tigranes) csendes békességéből kizaklattatván, azt hiszik, hogy nekik alkalom nyílt Ázsia elfoglalására. — A romai nemes urak — lovagoktól, a legtisztességesebb férfiaktól naponként levelek hozatnak hozzám Ázsiából, kiknek — míg hódítmányaitokban az adóbehajtásával bajoskodnak, foglalkoz-

nak — itthon nagy értékű vagyonaik (magnae res) forognak veszedelemben; a kik nálam, azon viszonynál fogva, mely nekem van azon lovagrendű hazafiakkal, a köztársaság ügyét és tulajdon vagyonaiknak veszélyes helyzetét bejelentették, hogy Bithyniában, mely most, a ti hódított birtokotok, több falu felperzseltetett, lángok martalékává lett, s hogy az Ariobárzanes országa, mely a ti hódítmányotokkal határos, egészen az ellenség hatalmában van; Lucullus, miután nagyszerű tetteket vitt végbe, azon háborúval felhagyott; — ki utána vezérül lépett: nem eléggé képes oly nagy had vezérlésére, oly nagy háború kormányozására; még azt is jelentették, hogy a hazafiak és szövetségesek mindnyájan egyetlen egy embert kérnek és követelnek azon had főparancsnokául, s hogy az ellenség is csak azon egytől remeg és fél, kívülötte senkitől.

Hogy az ügy mi, azt látjátok. Most hogy mi a teendő, azt fontoljátok meg.

Ugy látom, hogy nekem szükséges beszélni 1-ször a had neméről, annak nagyságáról, végre arról, kit kell azon had fővezéreül választanotok?

Mert a had oly nemű, oly természetű, mely kedélyeket leginkább fözlaklathatja és lelketeket leginkább háttározatra bírhatja; melyben veszélyeztetik a római népdicsősége, mely reátok-öseitektől, egyéb dolgokban is elég nagy, de a hadi tettekben legnagyobb mértékben hagyományoztatott; veszélyben forog szövetségeseitek és barátaitok jóléte, melyért öseitek sok nagy és veszélyes hadakat viseltek; veszélyben forognak a római nép legbiztosabban fizető leggazdagabb s legnagyobb adózó tartományai; melyeket ha elvesztettünk, a béke ékszerait és a had hatalmas segéd eszközeit majd kereshetitek, hiába keresenditek; veszélyben forognak sok honfiaink vagyonai, melyekről mind az ő, mind a köztársaság java tekintetéből gondoskodnotok kell.

III. És minthogy ti, más nemzetek felett, a dicsőségnak mindig kívánoi és a dicséretre áhitozók voltatok; le kell törölnötök magatokról a szennyfoltot, a Mithridates ellen, eddig folytatott háborúban rátok ragadtatt, mely már egészen beleülledett és beleavult a római nép nevébe. Lám az, ki egy napon, egész Ázsiának annyi városában, minden római polgárt kijelölt a lekoncolás és legyilkoltatásra, nemcsak hogy semmi (büneihez méltó) büntetést nem lakolt: hanem azon idő óta már 23 éve, hogy országol és úgy uralkodik, hogy nemcsak hogy Pontus és Cappadocia rejtekhe-lyeiben nem akar megvonulni, hanem ki akar rontani ősi birtokából, és a ti adózó tartományaitokban, azaz: Ázsia legkitünőbb helyén kíván forgolódni.

Ugyanis, még eddig a ti fővezéritek azon királylyal úgy harcoltak, hogy tőle a győzelemnek csupán címeivel, de nem a valódi győzelemmel tértek haza. Meggyőzte Lucius Sulla, meggyőzte Lucius Murena, ama két hős férfiú és igen derék két fővezér Mithridatest; de úgy győzte meg mind a kettő, hogy az megüzetve és legyőzetve is királykodott, folyton uralkodott. Mindamellet azon két fővezérnek dicséret tulajdonítandó azért, a mit tettek; bocsánat adandó azért, mit elmulasztottak; mert azon háborúból Sullát Olaszhonba a köztársaság, Murénát Sulla hivta vissza.

IV. Mithridates pedig, maradék idejét nem a mult háborúban történt károk pótlására, hanem egy új had kiállítására fordította. Ki miután igen nagy hajóhadat épített és szerelt volna fel; és mindazon nemzetek közül, honnan csak lehetett, igen nagy szárazí hadtestet toborzott volna; és azt füllentette, költötte volna, hogy ő a Bosporus melletti városok népeire akar hadat vinni; Ek bat a n á b ó l, egész Spanyolországig követeket küldött azon vezérekhez, kikkel mi akkor hadat folytattunk; hogy midőn két — egymástól igen távol eső és igen veszélyes — helyen, két ellenséges sereg

között, egy ember vezérlete alatt és terve mellett, a mi katonáink mind a szárazon mind a tengeren hadat folytatnának; ti (azaz a ti erőtök) a kettős veszély között megosztatva, szórakozva (nem az ellenség meghódítása, hanem) birodalmatok megmentése végett harcolnátok: akkor az egyik részről, t. i. a Szeptorius és spanyolok részéről okozott veszély, mely sokkal nagyobb hatalmú és következtetésű volt, Cneius Pompeius isteni terve és személyes vitézsége által ártatlanná tétetett, megosztattatott; a másik részről Lucius Lucullus ama nagy ember által úgy intéztettek a dolgok, hogy a kezdetben nagy, dicső és kitünő tettek nem az ő hadi szerencséjének, hanem páratlan vitézségének, ezen legutolsó napokban történtek pedig, nem az ő gyarlóságának, hanem a balszerencsének tulajdonítandók. De Lucius Lucullusról más alkalommal fogok beszélni rómaiak! Még pedig úgy, hogy az ne láttassék, mintha én beszédemben az ő valódi dicsőségét ócsárolni, vagy valótlan költeményekkel kipótolni s toldani vágyakoznám.

Birodalmatok méltóságáról pedig és dicsőségéről — minthogy épen ez az én beszédem kezdete — megfontoljátok romaiak, hogy mily véleményt kívántok megállapítani.

V. Őseink, ha üzér- és hajósnépeik jogtalanul bántalmaztattak, azokért gyakran hadakat viseltek; hát ti, midőn a római polgárok egy hívétele mellett rövid órák alatt oly sok ezeren legyilkoltattak, ugyan mily lélekállapotban lehettek? — Azért, hogy követeitek kevélyen fogadtattak: őseitek Korinthuszt — egész Göröghon szemefényét — legkitünőbb álladalmát kioltani, szétrombolni akarták; hát ti, azt a királyt boszúlatlanul hagynátok, ki a rómaiak — polgármesteri hivatalt viselt — követét rabláncokkal, ütlegekkel és a kínzások minden nemével elkinozva megölte? Ők a római polgárok szabadságát megcsonkítani

nem engedték; ti a kirablott életet föl sem vennétek? Ők a követjognak csupán szóval történt megsértését rákeresték (persecuti sunt) az ellenségre: ti a római népnek, mindenemű kinnal előlt követét boszumatlanul hagynátok? . . Vigyázzatok! mert a mily dicső dolog volt az ő részökről rátok ily nagyszerű birodalmat hagyni; ép oly gyalázat lenne a ti részetekről, ha azt, mit tőlök örököltetek, megmenteni s megörizni nem tudnátok! Sőt a mi több, frigyes-társaitok és barátaitok jóléte a legnagyobb veszélyben, és legkétesebb bajban forog.

Kiüzetett országából Ariobarzanes király a római nép szövetséges társa és barátja; egész Ázsia ellen két király fenekedik, kik nemcsak nektek legelkeseredettebb ellenségetek, hanem szövetséges társaitoknak és barátaitoknak is; Ázsiában pedig és egész Görögországban minden álladalom a ti segítségetekre kénytelen várakozni a veszély nagysága miatt; töletek egy kinevezett vezért kérni és követelni, kivált midőn már ti másat küldtetek — nem merészelnék — és úgy hiszik, hogy azt igen nagy baj nélkül nem is tehetik.

Látják és érzik azt mindnyájan, a mit ti, hogy csak egyetlenny emberünk van olyan, kiben minden főkellékek teljesen megvannak s kit nélkülözniök igen nehéz, kinek supán ncevére és megérkezésére is — ha szinte ő a tengeri kalózok ellen megy is harcolni — tapasztalni fogják, hogy az ellenség rohama fentartóztatik és vissza fog nyommatni. Ezek titeket — minthogy nyíltan beszélniök nem szabad — titkon, némán kérnek, hogy őket is, mint a többi hódítmányok szövetségeseit méltassátok arra, hogy az ő sorukat oly derék férfiú figyelmébe ajánljátok; és annyival inkább ajánljátok őket mint másokat, mert a hódítmányokba oly különös embereket küldtünk teljhatalommal, hogy ha szinte azok a tartomány lakóit az ellenség ellen oltalmazza is: mégis azoknak bevonulása a szövetségesek vá-

rosaiba nem sokat különbözik az ellenség ostromától. Erről a férfuról eddig csak hallottak valamit, most színről színre látják, hogy ő annyira önmérséklő, oly szelid s annyira mivel, hogy igen boldogoknak érezhetik magokat azok, kiknél ő legtovább tartózkodik.

VIII. Minthogy a had nem éről már beszéltem, most annak nagyságáról fogok keveset beszélni. Mert annyit mondhatok, hogy a had nem ére nézve olyan, hogy azt folytatni kell; de nem oly nagy, hogy tőle meg lehetne ijedni. Melyben leginkább arra kell ügyelnünk, hogy eljárásunkból s határozatunkból az ne láttassék, mintha mi azt, mi legfőbb teendőnk, fel sem vennők, eléggé nem méltányolnók.

De, hogy mindenek átlássák azt, miszerint én Lucius Lucullusra anynyi dicséretet halmozok, mennyivel egy hős férfunak, egy igen bölcs és eszélyes embernek és derék fővezérnek tartozom: nyíltan kimondom, hogy az ő megérkezésével Mithridatesnek igen nagy és minden szükséges hadi készletek és kellékekkel ellátott s fölszerelt serege tétetett semmivé; és hogy Ázsiának legpompásabb s velünk legmelegebb és legszorosabb barátságban élő városa Cyzicum, melyet a király tömérdek katonasággal szállott meg és hatalmasan ostromolt, a Lucullus hősisége ernyedetlen szorgalma, bölcs hadi terve által a veszélyes ostrom alól fölszabadított; azt is kimondom, hogy ugyanazon fővezér által, azon nagy és fölszerelt hajóraj, melyben a Sertorius vezérei Olaszhon felé nagy haraggal ragadtattak, vitorláztak: szétronthatott és elnyomatott, azon kívül a szárazföldi ellenségek nagy seregei, több ütközetben győzettek le, és föltáratott a mi regementeink előtt Pontus tartománya, mely addigelé a római nép előtt minden oldalról el vala zárva; Szinopét és Amizust, mely városokban valának a királynak minden szükséges élelmi és kényelmi szerekkel ellátott és megrakott szálló helyei, kéjpalotái, és Pon-

tusnak és Cappadociának igen sok városait, egyszeri megérkezése és bevonulása alkalmával elfoglalta; minek következtében az atyai és ősi birtokaitól megfosztatott király könyörögve magát más királyokhoz és nemzetekhez kérte be; és mindezek úgy intéztettek, úgy végeztek el, hogy a római nép szövetségesei és adózó tartományai, bántatlanul maradtak.

Ugy vélem, hogy ez elég magasztalás rómaiak! még pedig annyira elég, hogy ebből átláthatjátok, mikép senki azok közül, kik az itt előadott indítványt és ügyet gáncsolják, ócsárolják, Lucullust, e helyről, úgy a mint én, még meg nem dicsérte.

IX. Talán azt kérdezi most valaki, hogy ha ezek ekként vannak, mikép lehetne a had hátramaradt része még nagy? Fontoljátok meg romaiak! mert ez nem ok nélkül látszik kérdeztetni. Először is: úgy futott el Mithridates saját országából, a mint mondják, hogy ugyan azon Pontusból hajdan ama jóféle Medéa megszökött, kiről azt mondják, hogy szökés közben fitestvérének szétvagdalt tagjait azon helyeken, hol őt atyja üldözte, a sziklákon szétrakta, hogy azoknak egymástól távol eső helyekről össze-szedése és az atyai fájdalom és aggodalom, a gyors üldözött útja közben hátráltassa: így a futó Mithridates nagy mennyiségű aranyát és ezüstjét s azon tömérdek fényűzési cikkeket, melyeket részint öseitől örökölt, részint maga egész Ázsiából összerabolván összehordott, mind Pontus tartományában hagyta. Mig mindezeket a mi embereink szorgalmasan összeszedik, a király kezeik közül elillan; így amazt (a Medéa apját Aétást) az üldözésben az aggodalom, emezeket (a római vitéz katonákat) az öröm tartóztatta vissza.

Ezt, (Mithridatest) azon félelmes állapotában és futásában Tigranes az armén király fogadta be, s a dolgaiban épen nem bizakodót megerősítette, a lesújtottat fölemelte,

a reményhagyottat, veszőfélben levőt felüdítette; kinek országába, midőn Lucius Lucullus seregével megérkezett, a mi fővezérünk ellen több népek is föllázadtak. Mert még azon népeket is félelem töltötte el, kikről a római nép nem is gondolta, hogy őket valaha háborúval zaklassa; volt még ezeken kívül egy kellemetlen és bennünket igen borzasztóan bélyegző balvélemény, álhiedelem is, mely a barbar népek kebelét átjárta, lelköket megrázta, mintha a mi seregünk egy igen gazdag és nagy tekintetben és tiszteletben álló kápolnának — a Bellona templomának — kirablása végett vezetettet volna azon vidékekre. Hasonlóul, sok és nagy nemzetek és tekintélyes népek, különféle alapokon kelt félelem és rémület által nyugtalanítottak. A mi seregünk pedig, bár a Tigranes országából egy várost elfoglalt, és szerencsés csatákat vívott; mindazáltal a helyek szerfölötti távolsága és a honvágy miatt lehangoltaték.

Itt már többet nem beszélek, mert ez azon legutólsó fegyver tény volt, melynek bevégezéssel a mi katonáink, inkább minél hamarabb hazatérni, mint harcolva győzve belebb nyomulni vágyakoztak. Mithridates pedig márekkor a maga seregét is rendbeszedte, hadtesteit kiegészítette és azoknak kik az ő országában segedelmére összegyüledezének, és a különféle nemzetektől megérkezett önkénytes katonák segéd seregei által is meg volt erősítve. Ugy hallottuk, hogy az már többnyire úgy szokott lenni, hogy a királyok szerencsétlen helyzete sok népek szánakozását és részvétét önkényt felindítja és fölláztatja; és különösen azokét, kik vagy magok is királyok, vagy királyi kormány alatt élnek, hogy kiűntessék azt, mikép a királyi név ő előttök nagy, szent, és dicsőséges; ugyanazért legyőzve annyit vihetett ki, annyira boldogult, mily előmenetelt győzetlen állapotában még ohajtani sem merészelt; mert midőn országába visszajutott, nem elégedett meg azzal, mi vele reménye felett történt, hogy t. i. azon földet, melyből kiűzetett, valahára viszont érinthette,

hanem még a mellett a ti dicső győző seregeitekre rohamot is intézett, azt haddal támadta meg.

Engedjétek meg rómaiak, hogy én — mint a költők szokták, kik a rómaiak viselt dolgait írják meg — ne említsem meg a mi iszonyú veszteségünket, a mely oly nagy volt, hogy azokat a Lucius Lucullus füleibe, nem a hadi posta, hanem a nép száján röpkedő kósza hír vitte meg.

X. Ugy látom, hogy én eleget beszéltem már arról: miért ez a had — nem élt természetét tekintve — szükséges; nagyságára nézve veszedelmes; hátra van még belátásom szerint arról vitatkoznom: ki választassék el azon nagy háború fővezéréül, és oly nagyszerű ügyek elintézése végett elnökül?

Bárcsak rómaiak, a hős és kifogáson kívül és fölülálló férfiaknak annyira bővében lennétek, hogy nehéz lenne meghatároznotok azt, hogy leginkább (vagy a többek közül) kit emeljetez közügyeink élére, s kit tegyetez e válságos had fejévé, fővezérévé? Most pedig, midőn az egyetlenegy Cneius Pompeiusunk van, ki nem csak a most élő emberek fölött áll hadi erényével, de még a hajdankor emlékezetét is fölölmulja személyes vitézségével, mi dolog lehetne, az, mely ez ügyben bár kit is habozóvá tehetne?

Mert én úgy gondolám, hogy egy fő hadvezérben a következő négy kelléknek szükséges meglenni: a hadászatban teljes tudásának, személyes vitézségnek, tekintélynek és szerencsének.

Hát ezen embernél (C. Pompeiusnál) ki volt valaha tudósabb, vagy ki lehetett képezettebb, ki a nevelők kezéről (e ludo) és a gyermekkor tanulmányai mellől a legelkeseredettebb ellenségek táborain át, édes atyja seregébe, azaz legjelesb katonaiskolába ment, ki gyermekora alkonyán a legderekabb hadvezér katonája; ifjúkora hajnalán pedig a legnagyobb hadsereg fővezére volt; ki többször ütközött meg az ellenséggel, mint más összeszólalkozott, vagy

összeperelt vetélytársával, nembarátjával (inimico), több háborút folytatott, mint mennyit mások megszámláltak; több hódítmányt vetett Róma alá, mint mennyit mások meghódítani ohajtottak; ki ifjú korában a katonai dolgokra, nem a mások oktatása, hanem saját tanulmányozása, — nem a hadi károk, veszteségek, hanem a diadalok által képeztetett ki. Végezetre: a hadakozásnak melyik neme az, melyben őt ki ne képezte, meg nem edzette volna a köztársaság jó s balszerencséje? A hazafi-háboru, vagy az állam belháborúja (Caesar és Pomp. között), az áfrikai, az Alpokon túl viselt, a spanyolhoni (Szerorius ellen) had, a szolgák ellen (Spartakussal) folytatott s a tengeri rablókkal viselt hajóhad; továbbá a háborúk és ellenségek különféle nemei és fajai azt tanúsítják, hogy a hadügyben nincs oly rejtély, mely ezen derék férfiú tudásvágyát kikerülte volna.

XI. Hát még a Cneius Pompeius személyes vitézségét ki tudná ahoz illő szónoklatban tolmácsolni? ki lehetne az, vagy olyan, ki vagy ő hozzá méltót, vagy ti általatok még nem hallott, vagy új dolgot tudna e téren fölcmlíteni? Mert ám nemcsak azok a fővezéri erények, melyek közönségesen azoknak mondatnak, — p. kitartás a munkában, erős lélek a veszélyek között, fő szorgalom a dolgok folytatásában, gyorsaság a kivitelben, lángész a tervezésben; — mindezek ezen egy emberben oly mértékben vannak, milyenben a többi, mind azon fővezérekben, kiket valaha láttunk, vagy a kikről valaha hallottunk, mindnyájokban nem találtattak.

Bizonyosága az ő vitézségének Olaszország, melyről maga a győző Lucius Sulla is bevallotta, hogy annak erénye és segélye által szabadíttatott meg az ellenség hatalmából; bizonyosága Sicillia, melyet midőn minden oldalról veszélyes ostrommal volt elzárva, nem a had rémitése, hanem gyors eljárása által szabadíttatott ki a veszélyből; bizonyosága Áfrika, mely nagy ellenséges seregek által volt kerítetve, s ugyanazoknak kiontott vértengere által öntetett, bo-

ráttatott el; bizonyosága Franciaország, melyben a mi Spanyolországba rohanó seregeinknek a gallok legyilkoltatásával nyitattott út; bizonyosága Spanyolország, mely igen gyakran látta az ellenségeket, melyeket a vezér hatalmasan megvert; bizonyosága ismét — és igen sokszor — Olaszország, mely midőn a kegyetlen és iszonyú szolgaháború által sanyargattatnék, segítséget ettől — mint távollevőtől — kért, mely had a Pompeius várására, meggyengült és megkevesbedett, megérkezésére szétveretett s eltemettetett.

Záradék. Minthogy ezek így vannak Caius Manilius! Először is a te indítványodat, akaratodat és véleményedet dicsérem és igen nagyon helyeslem, azután kérlek, hogy a római nép tekintélyére támaszkodva, maradj meg kimondott határozatod mellett és senkinek erőszakától, fenyegetésétől ne félj. Először is én benned elegendő lélekerőt, bátorságot és állhatatoságot képzelek és hiszek, azután midőn közösen tapasztaltuk, miszerint oly sok nép kívánja egyenlő akarattal azon egyetlen egy ember fővezérré emeltetését, mily néptömeget még együtt nem sokszor láttunk; mi ok lehetne az, mely miatt vagy magáról a dologról, vagy annak kivihetése felől kételkedhetnénk? Részemről a mit erőmmel, a mit eszemmel, munkaképességemmel, tudományommal és a római nép által rámruházott praetori hatalommal, a mit tekintélyemmel, hitelemmel, állhatatosságommal kivihetek, mindazt ez ügy diadalhoz-segítésére, neked és a római népnek ezennel odaigérem és felajánlom.

Egyszersmind bizonyoságul hívok fel minden Istent, különösen azokat, kik e helyre és tanácsházra felügyelnek, kik mindazoknak hajlandóságát leginkább ismerik, kiket a köztársaság ügyei érdekelnek, hogy azt mit most tettem, senkinek kérelmére s felhívására nem cselekedtem; nem is azért, mintha ez által a Cn. Pompeius jó hajlandóságát vagy kegyét akarnám magamnak kieszközölni; sem nem azért, mintha én ezzel valakinek méltóságától, vagy bajaim közt oltal-

mat, vagy hivatalra léphetésemhez segílyt akarnék nyerni; — hiszem: hogy a bajokat — mint becsületes emberhez illik — ártatlanságunk által fedeztetve csak kikerüljük; hivatal pedig nem egy embertől, nem is ezen helyen, hanem szakadatlan munkában töltendő életünk által — ha a ti akaratotok is hozzá járuland — minden bizonnyal majd csak fogunk nyerni.

Melyrevaló nézve rómaiak! A mit én ez ügyben elvállaltam, lelkemre mondom, hogy azt közös ügyeink érdekében vállaltam el; s távol legyen, mintha én ez által valakinek jó hajlandóságát akarnám kieszközölni, hanem elvégeztem magamban, hogy midőn e szép hivatással megtiszteltettem s annyi jótéteményekkel elhalmoztattam, a ti akaratotokat, a köztársaság méltóságát, szövetséges társaink és barátaink jóllétét s biztonságát, minden én kényelmimnek, igényeimnek és érdekeimnek eleibe fogom tenni!

Bartók Gábor.

Az Ultramontanizmus és a szalzburgi só-szövetség.

Ὅπλον μέγιστόν ἐστιν ἡ ῥετὴ βροτῶς.
Menander.

I.

Az Ultramontanizmus.

Egész a weszfáli békekötésig az emberek általában a békekötések felől azon meggyőződésben voltak, hogy azok az egymás ellen fegyverkezett feleket kölcsönösen kötelezik.

A weszfáli békét közönségesen köz-európai békének, sőt világbékének tartják, lagalább ez az új politikai Europa kiindulás pontja, s így minden következetesen gondolkozó fő feljogosítva volt hinni, hogy az a vallásügyet Európára

nézve általában, Németországra nézve pedig mint kiválólag nagy német kérdést tüzetesen szabályozta s elrendezte.

Azon elv, mit X. Ince pápa követett, midőn a wesztfáli békekötés ellen ünnepélyesen óvást nyilvánított, a kereszténység szelleméből soha sem leendő igazolható. Azon időben a Krisztus vallása, legalább úgy, mint azt a papuralom felfogta, az emberek békessége ellen nyilatkozott! Róma csak az egyetemes meghódításnál akart megállapodni, míg a Krisztus magát mindenkiért feláldozta.

A harminc éves háborút befejező béke a dűlás és rombolás oly áradatának vetett gátot, melynek temérdek emberélet és számtalan városok lettek gyászos áldozatai. Ennek megszüntetése felett soha sem panaszkodtak még azok, kik az emberiségnek őszinte barátai, s az a feletti elégtelenség a sötét vérű önzés kétségbe vonhatlan bélyegét viseli.

Az egész világ hosszú rázkódása után pihenni óhajtott. A többség belátta, hogy az ezen napokban kiemelkedett tényező, a szabad lelkiismeret, oly új világhatalom, melyet többé dethronizálni nem lehet.

De az Ultramontanizmus egyedül állt engesztelhetlenül, s fél Európa füstölgő üszkeinél gyújtá meg azon veszkanócot, melyet később a jezsuita atyák hatalma alá esett XIV. Lajos viharos lobogásba hozott, s a 30 éves háborút Franciaország hadseregével Franciaország polgárainak, saját alattvalóinak lelkiismerete ellen az ország temérdek kárával folytatta.

Az Ultramontanizmus nem volt oly nyilvános hatalom, mint az, mely a Camisárdokkal öldöklő csatákba keveredett, s Franciaországot végre egy millió polgártól fosztotta meg, de ennek határozottságban mit sem engedett, s ezen örökéber ellenszegülés engesztelhetlensége sötét hálóját átszövé az egész világon.

Egész Európában nem volt egyetlen egy kormány sem,

mely magát szabad mozgásában e hatalom által korlátolva nem érezte volna. A hol pedig némileg megmelegedhetett, ott a vallás szent érdeke nevében a polgárok köz békessége s a társadalom nyugalma ellen izgatott. A vegyes házasságoknak majdnem egy fél századig égő kérdése az, melylyel e békétlen hatalom az újabb időkben úgy a házak és családok, mint egész államok békességét veszélyesen megtingatá, s ellenszenvet a lelkiismeretbe vivén át, Németországban a kormányokkal nyíltan sorompóba szállt.

Ott, hol az Ultramontanizmus a kormányzékeken talált képviselőket, fellépett mint nyilvános hatalom. Ott mit sem használt többé a százados jogoknak tiszteletes bástyája' vagy a békekötések biztosító tekintélye, habár új Várna'ba kerüljön is az a népeknek.

Most azonban mellőzve az ide vonatkozó számos eseményeket, a 18. század testéből fogok kiszakítani egy darabot, s előadni egy szegény becsületes hegyi népség egyszerű történetét, a mely végre minden emberi és társadalmi jogaiból nyers hatalom által kiforgatva, utoljára azt is nyereségnek tekintheté, ha hazáját oda hagyhatá.

II.

A szalcburgi só-szövetség. Salzbund. aug. 5. 1731.

a) Az első kényszerítő parancs 1684.

A középkor hűbéres kormányzatának fény- és árnyoldait egy állam s egy nemzet sem őrzé meg oly hiven, mint a német egyháznagyok csoportja. Magas világi méltóságok hordozói lévén, azoknak szellemében gyakran oly kötelelességeket is kelle teljesíteniök, melyek egyházi állásukkal semmikép sem valának összeegyeztethetők. Honvédelmi intézkedések, zászlóaljok kiállítása és vezetése természetében állván várgrófi, hercegi és fejedelmi állásainak, inkább látszának tartozni a lovagok soraiba, mint az egyháziakéba. Nem

lehet szerfelett csüdálni, ha az uralkodó lovagi kötelességekkel a lovagok világias erkölceit is lassanként elsajátították, s nagyobb gyönyörűséget találtak azon időtöltésekben és kedvtelésekben, melyeket e fegyelmetlen zajos osztály élvezett, mint azokban, melyek az oltár s a szent falak komoly hivatalának körében voltak egykor szokásban. Bor, kocka, vadászat, udvarlás nagyobb tetszésben részesültek e nagy méltóságok részéről, mint az írás, olvasás s a bibliai nyelvek tanulása, sőt ez utóbbi az udvari diákok lenézett teendőjévé aljasult, s találkoztak oly egyháznagyok is, kik latinul se tudtak olvasni. Szóval a német egyháznagyok általában szokásaikban, erkölceikben sokkal inkább közeledtek a lovagokhoz, mint személyesítéséhez azon fogalomnak, melyet az emberek rendesen a keresztyenség szelleme után az egyházi hivatalok felül birtak.

Bár amaz erkölcsi hatalom, melyet a reformáció gyakorolt a lelkekre, a dolgok ezen menetelén sokat megváltoztattott, de a jellemnek hosszú idők folytán át megszokott erőszakoskodása, az élvezett hatalomnak önkényessége, s a viharos kedvtelések helylyel közzel itt ott még sokáig fenmaradtak.

Igy történhetett azután az meg, hogy a XVIII. század második negyedében a szaleburgi érsekfejedelmi széket is oly egyháznagy foglalta el, ki világias időtöltéseivel a lejárt középkor alakjaihoz jobban hasonlított, mint saját korának egyházi embereihez. Lakoma, játék, udvarlás valának kedvteléseinek kiemelkedő pontjai, csak az ultramontán érzelmek hordozása volt majdnem egyedül az, mi őt az újabb idők egyházi emberei közé sorolá. Azonban Arco grófnőveli meghitt társalgása azon időkre emlékeztetett még folyvást vissza, melyben VII. Gergely a papuralom világhatalma eszközlése végett a papok családíságát vetette oda áldozatul, de sokáig mást nem érhetett el ezen természettipró rendszabályával, minthogy az egyháziak házassága eltörültetett ugyan,

de nem nötlensége. A cél úgy is nem annyira az erkölcsök szüziessége volt, mint inkább elszakítása mind azon köteleknek, melyek az egyház emberét a családság alapján a polgári társasággal összekötözték.

Szalzburg kies vidéke (hajdan önálló hercegség) jelenleg egyik része Ausztriához, a másik Bajorországhoz tartozik. Önállósága tartott a wesztfáli békekötéstől (1648) egész 1802-ig. Jelenleg a három papi választó fejedelemségen kívül az egyetlen érseki hercegség a német földön, népe marhatenyésztés, föld- és bányaművelésből él. Minden körülmény oda mutat, hogy még a régi szétporlott váldosok ide is eljutottak, s itt hagyták a hegyek tiszta légében szellemök egyszerű keresztyénységét.

Az erőteljes wittenbergi-szózat korszakot alkotó hatalmával szintén igen korán eljutott ide, a hol egykor a husz-mozgalmak is élénk részvétellel találkoztak.

A wittenbergi korszózat elhatalmasodására Szalzburg völgyeiben nagy befolyással lehetett azonban az is, hogy ezen időben Luthernek első pártfogója Staupitz János az ágostonosok generális vikáriusa lón udvari pappá és szalzburgi apáttá kinevezve, általa a wittenbergi reformátor levelei és könyvei ide és eljutottak.

Még nyomósabb volt Speratus Pálnak (Spretten) Staupitz utódjának és Luther azon tanhiveinek befolyása, kik részben meggyőződéseiknek lettek nemes áldozatai.

Azon titkos és nyilvános üldözések, melyek a XVI. század utolsó tizede óta e vidéken a reformáció utját aláásni törekedtek, a légben úszó korszellemet sem elfojtani, sem megállítani képesek nem valának, e hatalom lévén minden időben a szellemnek bámulatos kíválsága, átlengett az, ha bár hordozóinak vérével befecskendezve, mindazon máglyákon és kőpadokon, melyekkel vele az erőhatalom szembe szállott, s végre fészket vert magának a szalzburgi papi fejedlem székvárosában is.

A szellem szabadabb lengése, s a betörő világosság által felriasztott papság elsősben az erkölcsi kényszer útját vélte megkísértendőnek, és 1684-ben parancsolta, hogy minden szalburgi lakos esküt tegyen le arra, hogy az egyedül üdvözítő római egyházhoz tartozik, és hogy megátkozza a másként hívőket.

b) A só-szövetség (Salzbund).

A köz hatalom által parancsolt esküt igen sokan le is tették, és midőn a teffereggiek lelkiismeretöket külső hatalom szavának alárendelni nem érezték magokban semmi feljogosultságot, s az esküt megtagadták, hazájokból száműzettek. Bár az már magában is nagy visszaélés a hatalommal csupán vallásos meggyőződése miatt fosztani meg a polgárt minden ember legtermészetesb jogától — a haza szent jogától, de még megdöbbenőbb alakot ölt magára a hatalom, ha oda fajúl, hogy a száműzöttektől még gyermekeiket is elragadja. Szalburgban a 14 éven aluli gyermekeknek nem engedte-tett meg szülőiket követni a büntetések legsúlyosbikában — a számkivetésben. A hatalom, mely a szülék karjai közül a gyermekeket kiragadja, nemcsak magán a természetén követ el erőszakot, hanem általában a társadalmi létezés alapját, a családi jogokat teszi semmivé, azt hiszi, hogy kiváltsága van akár a köz érzelmeket, akár a jövő kor világítéletét egyiránt megvetni.

A törvénytelen nyomást és üldözést Isten és a köz erkölcsiség azon szerencsétlenséggel verte meg örökre, hogy magában a sikerben hordozza átkát, azon erkölcsi ébredést, mely az emberi méltóság s elvitázhatlan jogok érdekében mindenkor ellenhat, s a bitorlót a jövővel fenyegeti. Az evangelium hivei most a közszerencsétlenség és közös könyek által testvérekké kereszteltetvén meg, felkeresik egymást titkos helyeken, erdők és barlangok, s az éjnek homályában gyülekeznek össze bibliájok olvasására, a mit életükkel s

földi szerencsájukkal egy értékűnek tartottak. Az ellenes érzelmű papság arra, hogy az Írás olvasást lehetetlenné tegye, más célszerűbb eszközt nem talált, mint a népet általában az írás és olvasás mesterségétől teljesen elzárni, s e lépése által a papság az általa képviselt keresztyénséget az emberi haladás, polgárisodás és a közmívelődés ellenségeül tüntette fel.

A titkos összejöveletek tagjai, miután bevégzéik felolvasásaikat és szent énekeiket, nagy aggodalommal és gonddal elrejték szent könyveiket valamely odvas fába, vagy betakargaták földdel, s úgy menének csendesen vissza saját lakaikba, s hogy elnyomóikat megkiméeljék a keresztyén vallást embervérrel megfertéztetni, elhatározták magokat külsőleg a római hitrendszer szabályaihoz alkalmazni, misére jártak, s az urvacsorát is elfogadták a papok kezéből.

E csendes magaviselet s külső békés alkalmazkodás miatt a papság csakugyan sokáig kerülé a határozott fellépést a titkos gyülekezetek ellen, de 1727-ben az új szalcburgi érsek Firmian (Lipot, Antal, Eleutherius) egészen más irányt követett, egészen más fogalmai lévén az emberek jogai és kormányzása felül, mint azoknak, kik őt a szalcburgi érseki széken megelőzték. Sokan megróják e férfiút, mint pénz- és kéjszomjas fejedelmet, ki a világi mulatságokat és borozást többre becsülte komoly hivatala szent foglalkozásainál, de leginkább a protestánsok gyűlése által tette magát sötét emlékü nevezetessége.

„Ki fogom úzni tartományomból ezen eretnekeket, habár földeim kórót és bojtortjánt teremnének is.“

Régi írók állítják, hogy Firmián napjait jobbadán az ellesheimi vadászkastélyban töltötte Arco grófnő bizalmas társaságában vadászat, játék és lakmározás között. Ez alatt a lelketlensége miatt megrótt udvari korlátnoka Rael, s a tanácsnokok felhasználták uroknak gyarlóságait, s a tartomány felett kényők kedvök szerint gazdálkodtak.

Elsőben is előhivattak a jezsuiták, hogy bűnbánatot predikálnának, s ezek siettek mindjárt első fellépésök alkalmával a szószékből megátkozni a lutheránusokat és tanukat, s bevezették a XIII. Gergelytől származott idvezleti formát mindenhová: „Dicsértessék as ur Jézus Krisztus!”

A protestánsok, kik profánusnak tartották Istennek nevét minduntalan emlegetni, s vissza emlékezve egyszersmind ezen különben szép idvezleti forma szomorú keletkezésére, mint a mely nem kevesebb mint 40,000 hulla feletti örvendezést foglalt magába, megtartották továbbra is szokott idvezleteiket. S így ezen úton sikerült a jezsuita atyáknak megtalálni a legegyszerűbb eszközt, a titkos protestánsokat a katolikusoktól megkülönböztethetni.

Most az így felfedezett protestánsok lakait minden tartózkodás nélkül megmotozták, s jaj volt annak, kinél valamely protestáns könyvet találtak. Legközönségesebb eljárás volt az ilynemű bűnösökkel a bezáratás a legundokabb földalatti börtönökbe, s őket örök sötétség, bűzhödő lég, szomjúság és éhség által halálosan kinozni.

Egy 83 éves agastyánnál megtalálták Arndtnak „Paradicsom kert“-jét, s kora és hajának tisztelete sem menthette őt meg attól, hogy nehéz láncra ne veressék, s egy sötét földalatti üregbe ne zárassék, a hol midőn felkereste őt a halál véget vetni utálatos rabságának, övéinek sikerült a haldoklót 100 forint birságon kiszabadítani.

Másokat, mint közönséges tolvajokat deresre vontak, s vérig páleáztak, azonfelül még minden javuktól megfosztattak, mintha a vallásos meggyőződés oly politikai vétség lett volna, mely az államot a tulajdon jog szentsége megtámadására szokta jogosítani. Ez különben a mindig üres érseki pénztár fedezésére a legcélszerűbb eszköznek ajánlkozott.

A kemény rendszabályok most sem hozták meg a kívánt sikert. A protestánsok elveikhez az első keresztyének állhatatosságával ragaszkodtak, s a börtön és kinpad mást

nem idézhetett elő, mint hitbuzgóságot és valási hősiességet. A jobb meggyőződés és magasabb igazságokérti szenvedés minden időben felmagasztalta a lelkeket, s az áldozatokat hóhérai fölé emelé.

A megkezdett nyomás a hitrendszerben és százados gyakorlatban találván fel igazolását az emberi köz jogok kiáltásai ellen, napról napra sulyosbult. Az egyház végre mind azokat, kik az eretnokség felül csak gyanusítottak, s ilyeneknek tartattak mind a protestáns keresztyének, kizárta azon közös jótétemények élvezésétől, melyeket a kétségtelen hivek szabadon élvezhettek. Ezeknek házasságukat az egyház sem el nem ismerte, sem meg nem áldotta, s halottaik hulláit nem engedé meg a köz temetőbe bocsátani. A gyűlölet nem elégedett meg az étellel, melyet elkeserített, átment a halál országába is, s ellenszenve tárgyaitól a közös nyugvó hely menedékét is elvitatta.

Végre ezen emberek, kik emberi és társadalmi jogaikban oly keményen bántalmaztattak, 1731. VI. Károly császárhoz Bécsbe követséget küldöttek fel, valamint a Regensburgban összegyűlt „Corpus Evangelicorum“-hoz is, s őket vagy emberi és lelkiismereti jogaik védelmére, vagy ha ez lehetetlen volna még a 18-ik században, tehát a szabad kivándorlás kieszközlésére felkérték.

A keresztyén világ előtti kor embereinek bajos lett volna megérteni azt, hogy miként történhetett meg az, miszerint a büntetések legnagyobbikaért a számkivetésért könyörgő követek elfogattak s vasra veretve küldettek vissza földes uraikhoz.

VI. Károly császártól nem is lehetett mást várni azon korban, ki sem oly magasan nem állta kora felett szellemével, hogy e kérelem jogosságát méltányolhatta volna, sem annyi erélylyel nem birt, hogy akár a katolikus birodalmi rendekkel, akár saját udvarával szemközt a lelkiismeret szabadságának szent dogmáját kikiálthatta, vagy

védelmeszhetette volna. Őt más külön személyes neheztelés nem érheti mint korát, melybe elmerült.

De maga a német birodalmi gyűlés sem vala úgy, a mint állt, valamely nagybbszerű határozatra alkalmas. Egy különböző érdekű elemekből sajátosan összetett lassú mozgású gépezet alig van más eredményre jogosítva, mint a melyet a vis inertiae nyújthat, s az elsanyart szalcburgiakat menten mind tűzbe hányhaták ellenségeik, míg az országgyűlés részéről javukra valami határozat hozathatott volna. Végre a Corpus Evangelicorum kiszakítá magát egy pillanatra e gépezet bilincsei közül, s miután mást nem tehetett, könyörgő feliratot intéz a császárhoz, és egy külön felszólítást az érsekhez, de természetesen minden eredmény nélkül. Ez vala a német nemzet római szent birodalmának rendes állapota.

Miután a szalcburgi érsek a birodalmi rendek által felszólítottatott, egész figyelmét a protestánsok létszámának kikutatására fordította, s határt haladó vala megdöbbenése, midőn arról értesült, hogy 20,000 ember vallja nyíltan az Evangélium keresztyénségét. Azt hitte, hogy az egyház átka még is elegendő lesz e néptömeget meggyőződéseik megtagadására bírni, azért sietett azt a szószeckről mint kárhozatost átok alá vetni. Még alig hangzott el az egyház átkának utolsó szava, a nép tömegesen felkél, s oda hagyja a templomokat, melyek a szeretet Istenének nevében emeltettek egykor fel, s most azokat oly hang tölti be, mely semmikép sem vala összeegyeztető az idvesség fejedelmének a halálán kiejtett nagy szavaival. A hatóság mozgásba hozá minden eszközeit, hogy az eltávozottakat a templombani ismét megjelenésre reá bírassa, de már minden eredmény nélkül. Ők aztán magán házakban tarták az isteni tiszteletet, bár a jezsuita atyák komolyan fenyegetődztek mind a pápának, mind az Istennek bizonyos haragjával, s a purgatorium legkeményebb kin-kamarájával, e mellett még a semmikép el

nem maradandó világi büntetésekkel is, melyeket e macacs megátalkodás szükségessé teend.

A dolog a törés küszöbére jutván, az okosabbak belátták azt, hogy a jelen válságos helyzetben egy közönséges tanácskozássra leend szükség, mely minden eshetőségre nézve a követendő utakat eleve kijelölné, s e tanácskozás 1731. augusztus havának 5. napján történt meg, s ez az ugynevezett só-szövetség (Salzbund).

c) A só-szövetség legközelebbi következményei.

Ha a só-szövetség jól iskolázott egyénekből álland, kik magas bölcsészeti és vallási elmélődésekből, vagy a hősies előkor nemes példáinak tanulmányozásából merítenek sugalmazást bátor elhatározásokra, vagy a földi életet kockáztató cselekedetre, semmi olyast nem találnék bennök, a mi emlékezetökhöz annyira lekötne, hogy ivateket szentelnék történetökhöz. De midőn egy egészen együgyű, minden vezéregyén befolyása nélkül álló alrendű népséggel találkozom, mely a régi idők nagy tetteire nem annak tanulmányozása által határozza el magát, hanem csupán a keblében hordozott igazság, ezen erkölcsi hatalom befolyása által, kell, hogy tisztelettel álljon meg minden gondolkozó s az igazság joga által érdekelt lélek e sajátos csoportozat előtt, mely felesküszik mindenét kockára tenni, csak hogy belviláguk szent jogait, ha kell, mindenöknek árán megvásárolhassák. Oly tiltakozás, oly kihivás ez, melyben nem az ember, hanem maga Isten és a természet egyesülve kiált fel az emberi korlátlankodás ellen.

Egy szegény alrendű népség nagy órája vala ez. Egy nyers fából durván készült asztalon, melyet mai nap is mutogatnak az utasoknak, volt kiterítve az Isten- s a népek szent könyve, mellette egy pórias fa-sótartó vala helyezve. A szövetség tagjai azon komolysággal, melyet a pil-

lanat nagysága követelt, léptek egymás után az asztalhoz, megnedvesített ujjaikra kevés só-t vevének, s azt megizlelvén, a Bibliára tévén ujjaikat megesküvének előbb meghalni, mint e szent könyvön épült hitöket odahagyni.

Jól tudták ők azt, hogy e magatartásnak, mely a szakítással egyértelmű lett, az akkori körülmények szerint más kedvezőbb következménye alig lehet, mint telkeiket odahagyni, s hazájokból kiköltözni, azért el is határozták ismét követeket küldeni szét a protestáns fejedelmekhez tudakozódni, hogy mennyit fogadhatnak be tartományaikba?

Ezt megtudván a földnek ura, haragja határtalan lett, hogy e pór népség hatalmát lelke felett kétségesíteni merészlé. Hihetőleg úgy vélekedett, hogy a telkekkel azoknak lelkei is robotja alá vetvék, kik azokat művelik, s a föld népének nincs más joga, mint egyszerűen urának akaratja. S így a lelki rabszolgaság azon időben sürgettetett, midőn a protestáns államok az Afrikából kihurcolt feketék testi rabszolgaságának eltörlése felül kezdettek már gondolkozni. A szalzburgi egyházi uraság úgy találta a só-szövetség e lépését, mint tényleges fellázadást a világi és egyházi hatalom ellen, mit komoly büntetés nélkül hagyni a jó rend felmondásával azonos dolognak tartatnék. E vélemény annyival inkább természetes vala Szalzburgban, mivel ott az eretnekek irányában az Ultramontanizmus által szabályozott lelkiismeret nem ismert el semmi köteleességet. Az eretnek kívül állott az emberi és felebaráti szeretet közönséges határain. A szalzburgi lelkiismeretet hat egész század sötét gyakorlata támogatta, s szerinte az eretnekek nem tartoztak az evangelium azon eltévedett juhai közé, melyeket a jó pásztornak a Krisztus szent példája után, felkelle vala keresni, vállaira venni, hanem csak azon kimustráltak közé, melyeknek végsorsuk a vágó hid. Söt volt idő, s a nem messze multban példa is van arra, hogy az eretnekek ül-

dözése az üdvesség dolgává szentesült, s a mészárlásra kiindult keresztéseket az egyháznak nyílt áldása követte.

Nem sokára császári katonaság vonúl be a városba, s oly borzalmas napok követték fellépésüket, melyek a Bourbonoknak nápolyi gazdálkodásával, vagy XIV. Lajos dragonade-jaival méltán versenyeztek. A legmélyebb s penészes börtönökbe záratás oly kedvezménynek tartatott, melyre csak a a legtisztesebb aggastyánok tarthattak számot, honnan vagy soha, vagy csak mint bénák jöhettek ki.

Azalatt a mindenre felszabadított katonaság szüntelen tombolt minden felett, mit az emberiség köz érzelmei minde-nütt másutt tiszteletben tartottak. Feldúlták a magán tulajd-ont, s a nők becsületét, szabad gúnyt üztek a közerkölcsi-séggel. Tilly és Wallenstein harácsoló hadainak járása a 30 éves háborúban semmiben sem különbözött azon jogsértések-től, melyeket Szalzburg protestáns lakóinak a legmélyebb békesség idején szenvedniök kelle. Ütötték, vágták, lödöz-ték azokat, kiknek nehéz munkával szerzett vagyonukat, polgari s házi lételőket semmivé tették.

Olykor sötét éjjel törtek be a borhevült hadoncok a protestánsok kiszemelt lakaiba, kiránták őket ágyaikból, s a félmezteleneket vasra verték, s bekötött szemekkel hur-colták börtöneikbe, hol hónapokig éhséget, szomjuságot és hideget szenvedve a legkegyetlenebb halálnak voltak kitéve a nélkül, hogy birói ítélet mondotta volna azt ki felettök.

Egy szalzburgi emigráns állítá, hogy egy társát csak azért, hogy a gyermekeket megkeresztelte s tanította, s az ur-vacsorát két szín alatt kiosztotta, élve befalazták, s ott halt meg ezen iszonyatos sirboltban.

A protestáns házakba elszállásolt katonaság garázda-sága annyira túlment minden azon korlátokon, melyeket Isten és az emberiség közérzelmei megszenteltek, hogy annak elő-adásával a közerkölcsiség tiszteletéből a történetírás kény-telen felhagyni.

A ház széthányt tűzhelyeinek ropogása, a meggyalázott becsületnek jajgatása, a családiság felszaggatott életereinek véráradása, az erkölcsie mbernek e megsemmisítése oly dolgok, melyektől napjaink szelidebb erkölcsi iszonynyal fordulnak el, de azon időben az elrémitést és erőszakot a térítés eszközül felhasználni nem volt példátlan dolog.

Schüppelhofban egy vagyonos pórő a katonák sajátos térítési modora elöl az égő kemencébe keresett menedéket, honnan ugyan kihúzták, de sebei két napi kinzás után megölték.

Vierleitner nevű tisztes aggastyán oly szoros békóba veretett, hogy csontjai összezúzatván, lábait soha többé nem használhatá, fia pedig hozzá vasaltatott, azután egy oly szűk a föld alatt három ölnyire fekvő börtönbe zárattak, hogy ketten egymásmellett nem feküdhettek, hanem felváltva egymáson.

Másokat vérig vertek a törvényszolgák nyers bőrökből font korbácsokkal. Másokat ismét kézzel lábbal kalodákba zártak, vagy oly kurta vasba vertek, hogy csak összegörnyedve feküdhettek. Midőn pedig ezen elsanyart emberek éhségökben csak annyit kérének a mennyit a kutyáknak szokás oda vetni, a gűnynek epés poharánál egyebet nem nyérének.

„De mire való is — mond egy jezsuita atya — ezen emberek iránt a részvét és irgalom; vajjon nem lutheres eretnekek-e ők, kik mind máglyára valók.“

Másoktól, midőn már keservesen elbotozták, azt kérdezték kinzóik: „Vajjon mikor jönnek el már érettök a brandenburgiak, sweitziaik, hollandiak, dánok vagy angolok, hogy őket kezeik közül kiszabadítsák.“

A hivatalnokok koronként kemény fenyegetések, a papok rábeszélés által igyekeztek a kimerülteket áttérésre birni, s midőn ez sem sikerült, ál-kivégzésekkel kísérték meg őket elrémiteni.

Bizonyos napon 300 foglyot egy nagy terembe vezettek. A falak egészen fekete posztóval voltak boborítva, a padozat pedig vérel befecskendezve. Az asztalnál állt a hóhér kivont palosszal, nem messze tőle egy szalzburgi pap, a ki azon végzést tolmácsolta, hogy a ki tüstént katholikussá nem lesz, irgalom nélkül le fog nyakaztatni. Szónok mutogatá a vérnyomokat is, s elmondá, hogy a ki úgy nem akar járni, mint ama megátalkodottak, kik nyakasságuknak köszönhetik halálukat, siessen minél előbb áttérni.

E rémités a 300 ember közül csak ötnél érte el célját.

Máskor egy kitömött emberalak vonatott kerékbe oly magas ponton, hogy az áldozatok börtöneik nyiladékaiból szemlélhették az ál-kivégzést, a börtönőrök pedig megsugták mindenkinek, hogy ime most ott is egy megátalkodott eretnek veszi érdemlett büntetését.

Máskor ismét korán reggel a sirásó kapával és ásóval megjelenik a börtönök előtt, hátán egy darab véres hustömeggel, s elmondja az öröknek úgy, hogy az áldozatok hallhasák, hogy ma már rendkívül sok dolga volt, s eltemetett néhány börtönlakót, de még szerfelett sokat kell eltemetnie. Mind hasztalan, a halálnak nem volt többé semmi iszonya e népnél, a mely a vértanuságot, s annak a lelket felkenő hatalmát már megizlelte.

Később belátták elnyomóik, hogy őket örökké kinzani nem lehet, s előbb utóbb ki kell bocsátaniok, annál fogva, hogy a kivándorlástól visszariasztassanak, a felső-németországi lutheránokat elkezdették hallatlanul rágalmazni, hogy azok csak valóságos emberevők, ott kérhetnek, könyöröghetnek mint éhes ebek a bezárt ajtók előtt, de irgalomra ugyan ne számítsen senki, s mást ne is várjanak, minthogy az országutakon majd legyilkolandják őket. Különösen elrémitették a porosz királytól, a ki csak azért hitegeti őket, hogy hálójába ejtse, azután pedig eladja a férfiakat 200 forinton, a nőket pedig mind vízbe hányatja.

„Csak menjetek — mondának a glaneggi és halleini papok és hivatalnokok — a porosz király kész akasztófákkal vár benneteket a határnál, ott fityegnek már elődeitek, köszönhetitek menten őket.“ Okosabban cselekesznek, ha itt maradnak, ezen esetre reménylhetik, hogy eddigi adóságaik eltörültetnek, jövőre pedig csekélyebb adót fognak fizetni, sőt más kedvezményekre is számíthatnak, s nem is fognak kényszeríttetni bensőleg vallásukat megtagadni, csak külsőleg tartsanak a római egyházzal.

De már mind ez késő vala. Itt is a végén kezdettek a dologhoz, és az elején végezték.

A szalcburgi parancsnok új csinhez folyamodék, riasztó ál-kivégzéseket rendez kitömött emberalakokon, azután a rabokat oda vezették a kivégzésnek vérrel bemocskolt helyére, s elmondotta, hogy ez leendő utóvégre is az ő makacsságuk érdemlett büntetése, de azon eredményt melyet a rémület szokott létrehozni a tudatlan alrendű nép lelkeiben, hiába lesz, a közönséges élet tapasztalataira a jelen esetben is számítva. E szegény elhagyott emberek nem állottak többé a közönséges élet színvonalán. A méltatlanszenvedés felszentelte őket is Isten és az igazság hőseivé, s oly bámulatos szilárdsággal ragaszkodtak vallásos meggyőződéseikhez, mely az első keresztyének hitheroizmusát megközelítette, s a riasztó kísérletek nem szolgáltak náluk másra, minthogy magasabb fokra tolák lelkesedésöket. Egészségök, vagyonuk és külső szabadságuk elvesztését nem fájlalták annyira, mint lelkeikhez forrt Bibliájukat, melyeket üldözőik halomra hordottak, s úgy égettek meg, mintha azok nem is oly ókmányok lettek volna, melyeket Isten és évszázadok pietása s a keresztyénség keletkezése minden időre felszentelt s iránta köztiszteletet parancsolt. Egy félig megégett Bibliát bizonyos kivándorlott egy puskáért vásárolt meg egy katolikus embertől, e példány utóbb a porosz király kezébe került, ki azt

magának mint az Ultramontanizmus elleni világvádat megtartotta.

Állítják, hogy egy ily Biblia-Auto da Fe alkalmával egy levél kirepült a tüzből, de felfogták és visszaveték, s ujlag kirepült a lángok közül, mely eset annyira felingerlé a Biblia-üldözőket, hogy e lapot összetépték, s lábaikkal tiporták el.

A kivándorlók azt hirdeték, hogy e lapra az lett nyomva: „Az ég és föld elmulnak, de az én beszédim soha el nem mulnak.“

d) A kivándorlás.

A német országgyűlés s végre megindulván e szegény embereken elkövetett méltatlanság felett, egy bizottmányt határoz kiküldetni a szalcbuzgi események megvizsgálása végett, de ezen határozatot a császár elvetette. Ekkor I. Vilmos Frigyes porosz király kijelentette, hogy nehány ezernek a szalcburgi protestánsok közül helyet ad országában, ha kivándorolni akarnak.

1731. október utolsó napján kiadá végre az érsek azon parancsolatát, hogy tartománya területéből minden protestáns költözzék ki, és pedig a jobbagyok egy holnap lefolyása alatt, a vagyonosabbak két—három holnap alatt.

A weszfáli világbéke pontjai között három évi határidő biztosított e vallásukért üldözött kivándorlók javára, de ezen száz év előtt lejárt dolog kevés tiszteletre talált Szalcburgban, hol e világbéke ellen az ultramontán lelkiismeret tiltakozni nem tartá ellenesnek azon békés szellemmel, melyet az igaz Krisztus-egyháznak minden időben hordoznia kellend.

A tél beállt, s oly ritka kemény hideg uralkodott, hogy magok az üldözöttek azt hitték, miszerint nem fognak kitaszíttatni fedeleik alul ezen irtózatossá fagyba és hózivatarba, hanem valószínűleg a tavaszig nyugodhatnak. „De mi köze

volt — mond Keil Robert — a szalzburgi érseknek jól fűtött termeiben a hideg téllal, s az elavult wesztfáli békekötéssel, melyet a renyhe országgyűlés érvényében kellőleg soha sem támogatott.

Midőn senki sem várta, berontanak a dragonyosok, s a hol valakit találnak a mezőn vagy az erdőben, hajtják iszonyú káromlások között ki a határok felé, elszakítva őket gyermekeik és feleségeiktől, s az így hátrahagyott s elfogott gyermekeket azután a jezsuiták keze alá veték. A falusiaknak még annyi időt sem engedtek, hogy házaikba bemenvén vagyonokból valamit magokhoz vehessenek, s azzal, mi történetesen rajtok vagy velők volt, hajtattak tömegesen Szalzburgba utileveleik átvétele végett, s onnan ki a tartományból.

Ezen minden emberi érzelmet megtagadó eljárás valódisága felől bizonyít azon körülmény is, hogy a regensburgi birodalmi gyűlés tagjai s a dán kormány nyilvános hivatalos iratokban rótták meg a szalzburgi érseket azon inhumanitás miatt hogy t. i. „a családokat szétszaggatta, a családapákat és anyákat legszükségesebb háztartási eszközeiktől megfosztotta, gyenge és még szülői ápolásra szoruló gyermekeket (12, 13 éves) a nagy világba kihajtotta. Másokat majdnem mint a barmokat kergették ki tulajdonaikból, még azt sem engedve meg, hogy házaikba bemehessenek, s ruháikat magokra ölthessék, sőt a legkeményebb télnek idején majdnem meztelen hajszották ki a határból, az önként kivándorolni akaróknak pedig az utilevél megtagadtatott, és még sokan a legkeményebb börtönökben sanyarognak.“

Ezek a regensburgi birodalmi gyűlés nyilvános panasza.

Bármily fekete színre festették is a szalzburgi papok az emberevő lutheránusokat, e szegény elnyomott nép hitében állhatatosan megmaradván egész reményökkel feléjük hajoltak, jól érezvén magokban, hogy a mely lélekben az

Isten szent evangéliuma viszhangra s tiszteletre talál, ott nem hiányozhatik soha az igaz atyafiságos szeretet, a krisztusban közös testvériség szentesítése. Szomorú szívvel váltak ugyan meg azon drága helyektől, melyeket számokra az életnek ezer kedves jelenetei, ezer kedves emlékek szenteltek meg, de egy pillanatig sem ingadoztak ezekkel szakítani inkább, mint életöket s lelköket átfogó meggyőződéseikkel és Szentírásukkal.

Az első csapat épen azon napon indult ki bujdosására, midőn az Ur e világra jött, megosztani a földiekkel súlyos szenvedéseiket. Aggok és férfiak, nők és gyermekek könyező szemekkel tekintének még egyszer a felejthetlen hazai hegyekre, melyek első örömeiket láták, melyeknek kemény felkérge munkás kezök és verejtékek alatt zöldült fel, s melyeknek hantjai alatt századok óta apáik és kedveseik kihült porai nyugovának. De Istenbe vetve bizodalmukkal, ki atyai gondviselésével örökös teremtése felett, neki indultak a bizonytalan jövőnek és távolnak.

Ezen első csapat jobbadán vagyontalanokból állott, de azért még csekély szerzeményök szabad használatától is eltiltatván, oly nyomorral küzdött súlyos vándorlásában, miszerint valóban a csodával határos az, hogy a reá mért szenvedések alatt össze nem rokadott.

Egy weilheimi szemtanú ezt jegyezte fel felölök:

„December 26. Tegnap (tehát karácson második innépén) a kerületi bíró, s még néhány ide választott férfiak felső rendeletnél fogva lóháton a szalcburgi kivándorlók elé siettek, hogy azokat haladéktalan tovább kísérjék. E csapat mintegy 800 emberből állott, de rendkívül nyomorult állapotban van, miután ily keserves téli időben temérdek kellemetlenséget kelle kiállnia fagy, eső és hó miatt. E felett még szerfelett nagy szükségét is szenved, úgy hogy az előbbi éji állomáson 17 ember csak 16 krajcárt költhetett.“

Ulból pedig január 17-kéről így irnak:

„Nagy megindulással jelentem, hogy mai nap ide 260 szegény kiűzött szalcburgi érkezett, közöttük mintegy 20 nő, s igen nyomoruságosan vannak öltözve. Lehetetlen reájok szánakozás nélkül tekinteni. A fiatal emberek sőt a terhes asszonyok is, valamint a bénák és sánták ütés verés között erőhatalommal hajtottak ki tulajdonaikból, a nélkül, hogy megengedték volna nekik a félmeztelen test fedezésére szükséges öltönyeiket magokhoz venni, s uti költség felől intézkedni. Mintegy 800 ilyen szegény protestáns kényszerítettet hazáját haladéktalanul oda hagyni, kiket szintén így ütöttek, vágta, sőt szurdaltak és lödöztek is, s olykor közéjük gránátokat vetettek, s őket irtózatosan elkinozták. A határon pedig merő kegyetlen szeszélyből őket letartóztatták, csűrökbe, istállókba bezárták, a hol is az éhséget szenvedő nép még 16 napig sanyargattatott. Nem lehet szavakat találni annak leírására, hogy minő részvétellel fogadták itt e szegény elsanyart embereket.“

Azok, kikben bűnös vakbuzgóság a humanitás érzelmeit el nem fojtotta, igen könnyen felfoghatják, hogy mennyivel többet kelle még szenvedni az idő minden viszontagságainál, a hajcsárok minden embertelenségénél, azon családapáknak, kiket keserű aggodalom emésztett tőlök elszakított gyermekeik szomorú sorsa felett. Mert ha bár némely gyermekeknek megengedettett is a kivándorlás, de még is igen sokat letartóztattak és zárdákba zártak, s a megrabolt szülőknek még az sem lön megengedve, hogy az örökre elhagyandóktól legalább bucsút vehessenek.

Hofer Jánosnak volt egy 14 éves gyámleánya, s kötelessége szerint ezt is magával akará vinni az idegen földre, s már szekereire ülteté, midőn a törvényszolga megjelenik, s a leányt vadul lerántja a szekérről, s midőn Hofer fia a leány segítségére sietett, az nádpálcájával úgy arcul csapá, hogy a védelemmel kénytelen lön felhagyni, s a leányt az isteni gondviselés oltalmára bízni.

Sokkal szerencsésebb volt egy goldeggi Brandstädter nevű kivándorló. Ez t. i. maga, neje és egy tíz éves Boldizsár nevű fiának részére utilevelet kért a kivándorlásra, de a gyermeket erővel ragadták ki karjai közül, s bezárták egy kamarába a harmadik emeleten. Hasztalan vala a szegény szülőknek minden esdeklése, siránkozása, végre is a porosz-lók botúttal verék el őket a gyermek ajtajától, de alig távoztak el a szülők, a szegény gyermek kinyitja magas börtöne ablakát s leugrik a harmadik emeletről, és Isten úgy akarta, hogy abátor gyermeknek semmi baja se történt, s elindult már útra távozott szülői után, de mivel attól tartott, hogy valahol letartóztatják, óvatosan nagy kerülőt csinált, s maga egyedül ment ki a tartományból, s egy maga idegen országban kereste vándorló szülőt, s elgondolhatni azoknak örömét, midőn a gyermek velők végre Bajorországban szerencsésen találkozott. S így lőn e gyermek egyik szerencsés hőse a szaleburgi szerencsétlen kivándorlásnak.

Midőn a kivándorlókat a katonai hajcsárok embertelenségétől a határok megszabadították, csak kevésbé változott jobbra állapotuk, mert némely katolikus bajor városok érzéketlensége nem kevésbé bánthatta szíveiket, hol ezer gúny és szidalmazás között mehetett át az elkínzott embercsapat. Más városokban kettős áron is alig vehetének magoknak némi élelmet. Hasonló nehézséggel járt a fuvar vagy az éjjeli szállások szerezhete, s ez utóbbiakban még azon esélynek is ki valónak téve, hogy alvásuk alatt gyermekeik elraboltatnak, a mi nem egy izben kísértetett meg, s tett panaszaikra nem egy izben mondák: „hogy ha ők magokat az ördögnek átadták, nekik kötelességük gyermekeik lelkeit megmenteni.“ Csudálatos felfogása a felebaráti szeretetnek és keresztyéni kötelességnek!

Augsburgban, hol két századdal előbb a konfesszió benyújtatott, a tanács az érkező vándorok előtt bezáratta a város kapuját. Donauwörthben azt kiáltozták utánok: „Ti lut-

heres kutyák megérdemlenétek, hogy Schellenbergen benne-
teket megégejtnének vagy felakasztanának.“

Erfurtban érkezésök után alig prédikáltak a papok más-
ról, mint a lutheres kutyákról. Még tovább ment a kleinnörd-
lingeni pap, ez határozottan megtiltá hiveinek, hogy ne me-
részeljenek az átvonuló szalcburgiaknak egy pohár vizet se
adni, sem velök bármi csekély jót tenni, miután azok csak
eretnekek és kutyák. És hivei valóban oly pontosan engedel-
meskedének lelki vezéröknek, mint Behrend lengyel város
népe, hol a lakosok még pénzért sem adának a szegény uta-
soknak egy falat kenyeret, s a kutakról a vedreket is leszed-
ték, de a zsidók megkönyörültek felettök, s oda vezették
öket saját kútjaikhoz nem csak, hanem öket kenyérrel és
serrel, sőt még pénzzel is ellátták, s megmmtatták, hogy ki
legyen az igaz felebarát, vajjon az-e, ki a fényes keresztyén
nevet viseli, vagy az-e, a ki keresztyénileg cselekszik? Kü-
lönben a fa jószágáról nem a gazdag lombozat, hanem a gyü-
möles tesz vallomást a világ előtt örökre.

Midőn Würtzburgnál egy csapat szalcburgi a Majnán
átvonúlt, a köhid tulsó-fokánál nemcsak ily szavakkal fogad-
tattak az ott összecsomósúlt nép által: „Ti eretnek kutyák,
átkozott emberek, Lucifer fajzatai“, hanem még valóságos
közáporral is, a mi azonban csak egy gyermeket sértett meg
jelentékenyen.

Nagy nehézséggel járt e szenvedő embercsoportnak nem
csak az élet, hanem még maga a halál is, alig nyerhettek ki
annyi helyet a községektől, hol útközben kiszenvedett test-
véreik hulláit eltakaríthassák. Sehol sem lőn megengedve,
hogy halottaikat a köztemetőbe ássák el, s végre az útak
szélén, hol elvonúltak, temeték öket el. Mig Szalcburgban
legalább kertjeikbe temetkezhettek.

Azonban a német nép becsületére még is meg kell em-
lítenünk azt is, hogy ezen vakbuzgóság, mely szívében az
emberies érzelmeknek csak bizonyos tekintetben engedett

helyt, s a szalzburgiak elől azt elzárni az erénnyel azonosította, nem mindenkit alázhatott le. Sokan meleg részvéttel, sokan tisztelő meglepetéssel fogadák e szegény népet, mely vallásos meggyőződése érdekében oly nehéz kísértetekkel szállott szembe.

„Leirhatatlan az, — írja egy augsburgi — hogy minő buzgósággal és szeretettel ragaszkodnak ezen emberek az evangéliumi igazságokhoz. Bár a legnagyobb rész közülök sem írni, sem olvasni nem tud, még is, a mi leginkább csudálandó, teljes jó fogalmok van az evangéliumi vallás felül, a világi dolgokban azonban szerfelett együgyűeknek látszanak, jobbadán nőtlenek, s nehéz pórmunkákhoz szoktak. Minden keserűség nélkül hordozzák tulajdonaik elvesztését, bizodalom az isteni gondviselésben minden fogalmat meghalad. Jó kedvűek, s minden aggodalom nélkül élnek, s mint a bárányok hagyják magokat vezettetni.“

Igy éreztek több józan katolikusok Szalzburg határain túl e kivándorlók iránt, sőt némely kath. hitű katonák egész zsoldjukat is oda adák a rettenetes inséget szenvedőknek. De mégis a körültek kifejezett részvét dolgában leginkább kiemelendők a zsidók, kik magok is a német tartományokban gyakran érezték már a véres üldözés keserű nyomorát. A protestáns tartományokban azonban őket oly vallásos kegyelettel fogadták, melylyel a vértanúk iránt szokás viseltetni. Kitüntek a thüringeni és szász városok a fogadtatás szíveségében.

„Én már nem sokára meghalok — így búcsúzott el egy öreg menekült szives gazdájától, — de egész lelkemből mennyiszor örülni fogok, a mennyiszor csak az egekben egy halberstadtival találkozandom.“

Potsdamban lejött hozzájuk maga a király, s vigasztalta őket, hogy ne félnének, ezután ő nála jobb dolguk leend.

Berlin és Königsberg vetekedtek egymással a szíves fogadásban.

De kétségkívül legnagyobb tiszteletet érdemel Leipcig cselekedete, hola szó szigorú értelmében veszekedtek a gazdák vendégeiken a legnagyobb osztálytól kezdve a legalsóig. Szolgák és szolgálók, napszámosok és katonák, sőt még a nyilvános koldusok is egymással versenyezve igyekeztek nekik némi szivességet tenni. Volt eset arra is, hogy némely szegény napszámos kölcsön vett néhány garast, hogy azt a száműzötteknek adhassa, úgy hogy több mint 20,000 tallérre becsülhető mindaz, a mit Leipcig adományozott ezen alkalommal. Minden becsületes ember adósának tartá magát e szegény embereknek, kik hitbeli álhatatosságuk által az evangéliumi igazságoknak oly az egész világot jótékonyan felmelegítő erőt kölcsönöztek.

Midőn meglátták e rongyokba takart vándor sereget közeledni, bibliájokat, s kisebb gyermekeiket karjaikon hordozva, utánok pedig 60—70 szekér hosszú sorát, hol öregek, betegek és csecsemőseik feküvének, s hová a sántákat és elbénultakat rakák fel, megmozdult s eláradott a szív minden kebelben, meghúzták az Isten házának harangjait, mintha most az Istennek vendégei érkeznének községükbe, és sietének előjük szent énekeiket zengedezve és hatalmas érzelmeik befolyása alatt sűrűen könyezve, s úgy fogadták őket ölelgetve csókolgatva kivált apró gyermeiket, kiket apáiknak hősies erénye oly korán földönfutókká tett. Több helységekből az érkezőket egyenesen az Istennek házába vezették, s köz isteni tiszteletet tartának velők, s velők élvezték az Urnak szent vacsoráját, azután e magasabb vendégség bevégeztével elszállásolták őket saját lakaikba s a szeretet legmelegebb nyilatkozatai között megvendégelték őket, végre pedig midőn ismét utra keltek, elbúcsúztak tőlük, mint saját édes testvéreiktől, meghúzták a templomok harangjait, s egész egyházi ünnepélyességgel elkísérték őket a má-

sik határig, s ott átadták őket a másik határ reájok várakozó lakosai atyafiságos szeretetének.

Egy azonkori jegyzet adatai szerint Leipcig ismét 2605, Drezda 9676, Mainai Frankfurt 5000, Nürnberg 6000, Bécs 6000, Hamburg 24,000 tallért, Lübeck 12,000 ezüst márkát, Velence 311, Szmyrna 26 forintot adományozott, s e kegyes adományok a Regensburgban felállított pénztárba küldettek, melynek tartalma végre 888,384 forintra emelkedett.

E szegény békés embereknek méltatlan szenvedése viharos ingerültségbe hozá megjelenésök után az egész Németországot az érseki kényuralom ellen, mely midőn egy békeszerető népnek mind lelkiismereti, mind pedig polgári existenciáját egyiránt semmivé teszi, tulajdonképen az emberiséget támadta meg.

Az országgyűlés uj előterjesztésekkel lép elő, de most is sikeretlenül, a mi e sajátos intézmény szerkezetében fekdött. Közbeveték magokat Anglia, Hollandia, Porosz, Svéd és Dánország a szalcburgi területen maradtak javára, de szintén siker nélkül. Végre repressáliákkal fenyegetődtek, hogy t. i. a területeiken élő katolikusok javait ők is szintén lefoglalandják, de ennek sem lett sikere. Jól tudák azt Szalcburgban, hogy az evangelium-álláspontuak az ő eljárásukat soha sem követendik, azért nemcsak hogy semmit sem tágítottak, hanem életbe léptették ismét azon erkölcsi torturát, a mely már előbb a teffereggieket kivándorlásra kényszeríté. A jobbágyok mind oly esküre szóllítottak fel, a mely az evangeliumi hitvallást mint eretnekít kárhoztatta. Ekkor ismét igen sokan kijelentették ünnepélyesen azon meggyőződésüket miszerint ők az evangéliumi hitrendszert tartják ős keresztyénnek és szentnek, s kivették utileveleiket, készek lévén odahagyni a hajlékot, hol születtek, s a tartományt, hol a föld ura még a lelkiismeretre is felerőszakolta hatalmát, s

kivándorlásuk alatt ők is azon vendégszeretetben részesültek, mint elődeik.

A szaleburgi kivándorlottak létszámát 22,000 főre tesszik általában. I. Vilmos Frigyes porosz király ezek közül 20,000 telepített le éjszaki tartományaiban, hol a nehéz kezdeményezés terheit szerencsésen legyőzve végre meghonosultak, s jelenleg virágzó jóllétnek örvendenek. Ezek 1832. évben megülték kivándorlásuk százados ünnepét és Gumbinnenben I. Vilmos Frigyesnek emlékoszlopot emeltek. A többiek Északamerikában vagy Hollandiában kerestek menedéket.

Hivatalos tudósítások szerint a kivándorlásnak nagyobb arányúnak kelle lenni; mert előtte az érseki kerület létszáma 250,000 főre ment, utána pedig 190,000 olvadt, s így 60,000 hiány mutatkozik. E szerint Firmián akarata teljesült. Ő akarta azt, hogy földei inkább parlagon heverjenek, mint protestáns kezek által tétessék termővé. S e föld el is pusztult, s több falu álla egymás mellett üresen lakatlanul. Egy utazó, ki azon időben ment e területen át, jelenti, hogy ezen elpusztult vidék látása reá a legfájdalmasabb benyomást tévé, úgy álla előtte lakatlan falvaival, némán, kietlenül mintha két évig dulongott volna felette a fekete halál. De a földes urnak ezen ultramontan buzgósága bibor kalappal lön megjutalmazva, s ez felért 120,000 munkás kéz elvesztésével.

* * *

A történelem a multak tényeit, mint a lejárt századok temetetlen heverő hulláit, melyekről már a titok fátyola, a kegyelet palástja, vagy a tekintély és hatalom zománca lefoszlott, oda veti hidegen a bíráló asztalára. S az utóvilágnak valamint kötelessége okulni a multakon, hogy szelleme egészségesebb irányban fejlődhessék: úgy joga van sőt kötelessége azok felett komoly ítéletet tartani. A

világtörténet különben is világilet lévén, e lap, melyen e szegény népség nehéz órája vagyon feljegyezve, csak egyszerű részletes kivonat azon egyetemes világítéletből, melynek kimondására az emberiség gondolkozása óta az utóvilág vala felhíva, hogy az élő emberek azon szigor által, mely az előkor tetteit sújtja, bizonyos jövőjükre jó eleve figyelmeztetnének.

Dr. H. J.

TÁRCA.

A regények és a prot. egyházi irodalom.

A prot. Kirchenzeitung f. é. egyik számában egy regényt ismertet, s mi több, nagy dicsérettel s lelkesen ajánl. E regény szerzője Volkmár Fr., címe pedig: „Adel und Edel.“ Két folyama van négy kötetben. Az első folyamnak külön címe ez: „Kinder der Wildnisz“ (a vadon gyermekei), a másodiké: „Wüstenleben und Wüsten Leben“ (pusztai élet, kiécsapongó élet). Mit a komoly és tudományos értékű folyóirat, a szabadabb irányú prot. theológusok némethoni egyik legtekintélyesebb közlönye mond, annak egy részét méltónak tartjuk ide igtatni:

„Nekünk e mű vallás-erkölcsi oldaláról igen érdeklő s e szempontból merjük jelentékenynek nevezni. Az egésznek nyelvezetén, tartalmán érezni, hogy szerző a legfenségesebb, legszentebb eszmék körében és ezekért él, ezekért lelkesül, ezek által vonatik, ezeket igyekszik mások szívébe átültetni, s ekképen erkölcsi nemesedést tényezni. Hisszük is, hogy az óhajtott gyümölcsök el nem maradnak. Erről biztosít a könyv, s egész iránya és minemősége.“

A könyv első folyama azon helyeket mutatja fel, melyek a keresztyénség bölcsőjeül szolgáltak. Egyiptomon és Arabián át a sz. földre vezet. A második folyam első kötete is keletre viszen el. Élettelen állanak előttünk kelet vidékei csodáikkal, ó-kori emlékeikkel, jelenkori lakosaikkal, évezredes történelmökkel, mik a mi műveltségünknek is első lendítői valának. Látszik, hogy Sz. maga beütazta ama helye-

ket, hogy kellő szeretettel s tudománynyal birt azok benyomásainak elfogadására, s e benyomások természetü közlésére.

„Az Izlám kemény szívű fánatikus, orthodoxziáját a Jeruzsálemben összegyűlt zsidók vakhitűségének hangulatát, az orthodoxz farizeusságot, mely az Isten lélekben, igazságban imádását hirdető istenembert megfeszíté, elijesztő alakban terjeszté elénk. Megadja magáét a prot. orthodoxszizmusnak is. Méltán egy sorba helyeztetí ezt — a reformáció kezdetbeli irányával oly ellentétes valamit — amazokkal, mint az izlám fanatizmus és farizeusság, a római kizárólagosság és orthodoxszia ifjabb testvérét. Az utóbbi kötetekben főkép a német prot. egyházban élőjövő ilyféle szomorú példákat és hatásokat jellemzi. Még mindig valósul itt az Idvezítő példabeszéde a fehérített koporsóról, mely belől büzhödtséggel s holtak hulláival tele. Az életből bizonyítja meg, hogy az orthodoxszizmus hatása alatt egyesek minden fensőbbre és nemesbre nézve alkalmatlanokká lesznek, hogy ez által házi- és társas-, polgári- és nemzeti körben az erkölcsiség alapjai elrothadnak, az erkölcsi rothadás elemei a különösen áhitat máza alatt szaporodnak és meggyülemlenek. De másrészt Sz. ha szinte ily idegen is a külső és színleges áhitatoskodástól, az orthodoxz és hierarchikus törekvésektől: ép oly erősen áthatottnak tanúsítja magát az igaz kegyességtől, az élő keresztyénség szellemétől.“ Ily érzéssel hordoz meg bennünket az ó kor történelmének emlékei körül. Ily tiszta és valóban szent keresztyénség szellemén véli megalapúlhatónak a valódi ker. erkölcsiséget, a gyermekies istenbebizást, az alázatosságot és hősi önfeláldozást, az igaz életbölcseességet s kiapadhatlan szeretetet. Szerinte a keresztyénség, mint hit Isten örök szerelmében s az isten-szeretet által fentartott testvérszeretet azon szempont, melyből kell az embervilágban és természetben tekinteni mindent, és azon mérték melyhez kell mérni mindent. Ily szemmel tekinteti velünk kelet pusztalakóinak és az újabb művelt nyugoti népek társadalmának oly ellentétes jelenetei; társadalmunkat művészetével s tudományával, kincseivel és csalódásaival, honyolódásaival, ellentéteivel, valódi és ál művelődésével.

Ha vallási meggyőződésében valami megróni valót találunk. az lehet tán ilyen, hogy nem teszi a vallásos élet kiinduló és sarkpontjává, mint Schleiermacher méltán

kívánja a bűnösség öntudatát, s nem eléggé szükségli a bűnbánatot. De a valódi bűnbánat tettekben mutatkozik, s erre elég súlyt tesz. Vallásos elmélkedései kissé talán áradozók, holott a keresztyénség elvei rövid villámhatású szókban, mondatokban is nyilatkozhatnának az életben, s az élet tükrében, a regényben is. De a kinek szíve telve van, beszéde is megárad.

Olvasóit sürgetőleg hívja fel e lap, hogy szerző kedves ajándékát fogadják és élvezzék.

Tehát a Prot. Kirchenz. regény-olvasásra útasítja olvasóit, még pedig nyomatékosan. Állapodjunk meg itt és gondolkozzunk egy kevéssé.

A német közönséget nem igen ismerjük, de az bizonyos, hogy a mi olvasó közönségünk nagyon különbözik az előbbi időktől ízlésére, olvasása módjára és tárgyaira nézve. Nemzetünk jelleme elég komoly; tudományos irodalmunk szegény állapota mégis azt mutatja, hogy a szorosan tudományos könyvet kevesen veszik és még kevesebben olvassák. Kísértsen meg valaki tudományos könyvet — nem iskolait, nem akadémiai pályaművet — kiadni, befogja látni, mily nagy száma van nálunk a tudományos olvasóknak. Hallgassa meg az akadémia előterjesztéseit legjelesb kiadványai keletéről, leveretve lett. A kor, midőn a theológiai vagy vallási munkákat nagy volumenekben adták ki, nagy szorgalommal olvasták, régen elmúlt, s oly kor, mely életszükségnek ismerje a tudományt nemesb értelemben, s ilyeket tárgyaló munkákat általában pártolja, még nálunk el nem következett. Így van a dolog a vallás- és erkölcostanul is. Oly terjedelmes erkölcostant mint Pictété, oly egyháztörténeti *Reallexicon* mint csak *Broughtoné* is nem olvassa ma senki, vagy igen kevés; ilyek dolgozását, mint látjuk, nem is kísérti meg senki.

Az életet és erkölcsöket a nagy világ szellemének áramlása vonja, vezeti, melyet megint mily titkos erők mozgatnak, nehéz megérteni. Az igének a szószékben, a tudománynak a rendszeres munkákban, legalább e tekintetben kicsiny a hatásuk. Vezetik az erkölcsöket, ha ugyan az irodalom tett valamit, a egények.

A szépirodalom ezen ágát, mint a társadalmi és erkölcsi élet tényezőjét feltétlenül megvetni épen oly túlzás volna, mint igen nagyra becsülni. Annyi igaz, hogy a regények más jellemet kezdenek lassanként felvenni, mint a milyennel előbb birtak. A középkorban szülemlett szerelmi történetek, talán folytatása a késő hellénkori eroticus irodalomnak, a lovagkor nő-kultusával, tündéreivel, törpéivel, rémeivel, külföldön a mult századig, nálunk a jelennek elején is divatoztak. Helyükbe majd irány-regények, bölcsészetiiek (Voltaire), sőt theológiaiak (Nicolai) és Walter Scott által a történelmiek állottak, mely nemet legújabbán a társadalmiak (Sue, Hugo váltották fel, divatban maradván az előbbiek is a mai napig. Ide járúlnak közelebbi években a regény alakba öltözött tudományok, péld. természettudomány s legközelebb Jules Verne csillagászati tréfája, mely művek mintegy újra behonosítani törekesznek a tudománynak korunktól megvetett párbeszédi vagy dialogizált alakját. A történelmi regényre, mely nem, úgy látszik legkedveltebb, méltó panasz, hogy sem történelmet, sem költött dolgot nem ad, s ha előbbit akar adni, a nemzet történelmi emlékezéseit, a tudomány adatait, az által a nemzet öntudatát ferdíti el és sérti meg. Így vádolják Napoleon életéért a franciák Scott WALTER-t, kinek pedig hazai történelemből vett regényeire még történetírók is mint kútfőkre hivatkoznak. De e nem érdeme eltagadhatatlan. A történetíró nem adhatja elő a szereplők magán életét, egyéni szokásait, környezetét, s amaz aprólékos körülményeket, melyek pedig a belső történelemre nézve s a kor szellemének megismerésére oly érdekesek, sőt szükségesek.

A történelmi regény ezt pótolhatná, mint a színház is, csak hogy ez utóbbi nem tehet annyit, s nem élvezhető oly olcsón és általánosan. De ehez igen sok kell. A regényíró, a mellett, hogy valódi történettudós tartoznék lenni, még sokat teendő lenne, mint lélektani észlelő, gondolkozó, emberismerő, költő. A társadalmi irányú regény, ha az emberiség jelen vagy multkori bajait, egyeseknek azokkal küzdését híven előadja, ezek orvoslását bölcsészti lélekkel kimutatja, ha a kor vétkeit, például annak családiatlanságát, fényűzését, s a mi ezerféle ebből foly, élő példákban szemlélteti, lehetetlen hogy tanulságot ne nyújtson és jótékonyan

ne hasson. Mi hatást tettek egyes ilyen művek, nem mindig lehet kimutatni; bár egyes esetekben szemmel látható. Diderot és társai hatása ismeretes. Sue „bolygó zsidója“ eredménye csattanós volt nemcsak Franciaországban, hanem Bécsben is. Mikép hatottak nálunk Eötvös, Jósika és Jókai munkái, nem könnyű mérlegelni, de lehetetlen nem érezni, mint a levegő élenyét vagy ártó alkatrészeit, a nélkül, hogy láthatnánk. Eme parány-erők oly hatalmasak a természetben, mint a szellemi világban! Egy véletlen explozio mutatja aztán meg a sok gyúladó elem léteztét, a kipattanó szikra a villany meggyülemlését!

Épen ily nagy hatása van a rossz regényféléknek, melyekkel nőink, gyermekeink táplálkoznak. Efféléről az egyh. irodalom körében megfélekedezni nem szabad; az ily tényezőket feledve, vagy munkálkodni szabadon engedve kívül erős lehet egyházunk fala, belől undok, szennyes és végelgyengülésig juthat társadalmunk, melyben az erkölcsi erőnek egyedüli fészke a keresztyén vallásos család.

Külföldön tekintettel vannak e félékre. Az egyházi folyóiratok ismertetik a családi olvasmányokat, a mellett, hogy a vallásos társulatok olvasó és köz olvasmányul célszerűen szolgálható könyvekről, értekezésekről (tract, traité), egyháztörténeti egyediratokról, életiratokról gondoskodnak. Azonban a prot. német és angol írók természettel hajlandók, erkölcsileg tiszta, nemes és vallásos irányú, prot. színezetű regények írására. Bremer Friderika vallásos regényei svédből német, francia, angol nyelvre fordítva a szárazföldön és Amerikában igen elterjedtek, s kedves és tápláló olvasmányul szolgálnak. Magyarul még e szerzőtől semmit sem ismerünk. Bungenér „három predikációja XIII. Lajos idejében“ regénynek sem nevezhető, de regénynél érdekesebb korrajz, s nagyon kapós. Kingsley Hypatiája az V. században játszik, a haldokló paganizmusnak és a meggyökeredzett keresztyénségnek s a kettő közt ármánykodó judaizmusnak küzdését írja le, ügyes és megragadó vonásokkal. A Brockhausnál Lipcsében megjelent német fordítást egy előszóban a nagynevű Bunsen ajánlja. Benne azon idő legnagyobb egyh. férfiai: Cyrill, Augustin szerepelnek. Dicsérik a szerzőnek, ki jeles lelkész s egyh. beszédeiről is ismeretes, többi műveit is, melyek előttem is-

méretlenek. Miss Cummins Lamplighterét, mely mint Wetherell „Wide wide world“-ja is német és francia nyelven igen elterjedt, nem tartom oly unalmasnak, mint egy francia bíráló, ki mint mondja, egy év alatt bír közülök egyet elolvasni, de így rendkívüli élvezettel! Mindezek midőn egyrészt mulatságos, másrészt léleknemesítő élvezetet adnának; valamint Bede Ádám szerzőjének azon műve is, melynek címe: Jelenetek a papok házi életéből (Elliot: Scenes of clerical life), s melyben az angol papi körökben itt-ott elharapódzó világiasság, arisztokratái vágyak, fényűzés, nagyzás festetnek, ... mi nálunk sem hallatlan dolog..... Ez csak kevés példány a sokból! Kik az európai szépirodalomban jártasak; számtalant lelhetnek méltóbbat a fordításra, utánzásra a Kockéinál, a Dumas-féléknél, a Nők paradicsománál, Kaméliás hölgnél sat.

Ismerkednének meg ilyekkel s fordítanak, utánoznak ezeket regényíróink, kik bizonyosan találkoznak e füzetek olvasói közt is. Igyekezzenek e nemet megkedveltetni, azt hiszem, még nem lehetetlen. A r. kath. egyház e honban is így cselekszik, és azt gyaníthatólag tett hatást Fabiola is az affélék által. Garrick egy színésről úgy ítélte, hogy a részeget jól játszotta, csak hogy fél lába nem volt részeg. Én óhajtanám, hogy társadalmunk minden ize — és így a regényírók osztálya is — józan, szabad keresztyén volna, legkeresztyénebb pedig a társadalom szíve a család, melyet mint Bölcs Salamon int, minden őrizésnek felette azért kell őriznünk, mert belőle származnak az életnek cselekedetei.

A^o

R. kath. volt-e hát Shakespeare?

A nem rég európaszerte megtartott Shakespeare-ünnepélyek, s azok utóörömei és fájdalmai alkalmával, a r. kath. papság, de a semmi hitű szép szellemek részéről is gyakran felmerítettett ezen kérdés: r. kath. volt-e Shakespeare? — Az „igen“-nek bebizonyítása nem kisebb örömet okozott némely körökben, mint egykor Krisztin a svéd királyasszony

s legújabbán Miss Herschel áttérése. Mi magyar hirlap-olvasókul az effélékre nézve a külföld irodalmi gazdag asztalának morzsalékaiból élünk s gyakran a legbadarabb dolgokat elhiszszük szaporodó képes és képtelen folyóiratainknak, kivált vallás-bölcsészeti elvek, s jellem nélkül szerkesztett lapjainknak. Eltűrtük hát, ha a Religió mellett (nem mondjuk: után) elmondta más képes lapunk is. Eltűrtük még azt is, hogy Hűgő Victornak „Shakespeare élete” mint valóságos igazat vagy legalább a célhoz képest érdekes antithetikus phrázist elmondta, hogy az újkor legnagyobb költője azon egyház híve volt, melyé a boldogult Dr. Wiseman és a többi. Legfőlebb egy kissé duzzogtunk, hogy hiszen olvastuk Gervinust, ki ilyesmit nem mond, és Schmidt Juliánt, ki (Geschichte der Romantik II. k. 79. és köv. l.) egyenesen a protestántizmus szülöttjének, annak elveit a költészetben tovább fejlesztő lángelmének mondja. Többek közt ilyen kifejezésekkel él: „Bámulható azon erély, melylyel Shakespeareban a protestántizmus principiuma mélyebbé lesz, és saját álláspontján túl csap” (72. l.). Ismét (75. l.) „A protestáns költőnek (már hogy Shakespearenek) sajátja tárgyán teljes önállósággal uralkodni. Hősei teljes önjogúsággal cselekesznek; a jogozatot ön keblökben érzik, hordják stb.” Na de még sem lehetetlen, hogy csakugyan a róm. egyház híve volt, de csak oly „hütlén híve”, mint Göthe a protestánsnak, vagy általan a keresztyénnek. Olvastuk Shakespeare minden munkáját; kit futólag, kit méltó komolysággal. Nem emlékezhettünk valami ájtatos nyilatkozatra, vagy az Italian priest, és afféle iránt valami kegyeletos kifejezésre; sőt a pénzért bűnbocsátást, a pápai adózást, dézmálást illetőleg oly kemény, és gyalázókra, hogy nem csodáltuk, midőn dr. Wiseman betolásakor a londoni nép tombolt King John némely szavaira a színházban (King John. Act. III. 147—170. versek).

De mégis meg lehet.

A római egyház azonban nem kis nyereségnek tartotta e konvertitát, s a protestáns emberek kissé savalták a dolgot. Így jelent meg egy cikk a „Blätter für die Litteratur des Auslandes” múlt évi folyamában; egy röpirat — hatöbb nem — Angolországban; s ime legközelebb egy cikk a „Protestantische Kirchen Zeitung”-ban (1866. Nr. 5.), mely ismét

egy másikra támaszkodik, a philologiai dolgozatairól ismert Bernays bonni tanár cikkére, a német Shakespeare társulat 1865-iki évkönyvében. Ama részről egy egész füzetet szentelt e tárgynak Rio nevű abbé, s e röpirat bírálatának 80 lapot Bernays. S mi az eredmény? Hogy Shakespeare vallására nézve a protestáns egyházi anya könyvből kétségtelen, hogy ezen egyházban keresztelték meg őt és övéit; ezen egyház kebelében temettetett el maga, leánya, neje és veje is; hogy halála előtt néhány nappal önkézzüleg írt alá egy végrendeletet, melynek bevezetésében jó, igazhitű protestáns módjára vallást tesz, hogy „erősen hiszi és reményli, hogy Jézus Krisztus üdvözítésének egyedüli érdeméért az örök élet részese leend.“ Tudjuk azt is, hogy Erzsébet udvarának nagyjai előtt Shakespeare kedvelt volt, s utóda, Jakab udvarában is szívelték. Tudjuk költeményeiből, hogy ő e királynét, ki a maga korában minden uralkodók felett kitűnt a római katolikusság hajóhadaival, és hadseregei elleni dicsőséges küzdelmek által, s magát a protestáns egyház előharcosának, s védének tanusította, — e királynét, mondjuk — valódi hazafi lelkesedésének halhatatlan zengésével dicsőítette ismételve.

Mindezek közt Rio úr röpiratában egy szót sem lel tagadhatót, hanem „positiv“ adatokat hoz fel, feljegyzéseket, assertumokat Shakespeare gyermekeinek neveiből, drámáinak követelt irányából, célzásaiból oly gyanításokat, melyek közül csak egyetlen egy sem más valóságos koholmánytól, vagy hitelnélküli alaptalanságnál. Utasítjuk a t. olvasót Bernais említett cikkére, s a „Prot. Kirchen-Zeitung“ hivatolt számára.

Most már örüljünk-e? Mindenesetre fontos dolog, hogy az újkor legnagyobb költője is a legnagyobb fontosságú vallási és társadalmi elvet vallotta, a protestantizmust, s költészetben annak kifejezője volt, tehát műveiből is az emberiség nyügeinek lerázására ösztönt, és a tiszta keresztyénség szabadabb nézeteinek eltanulását merítik. De még örvendetesb e dolog azért, hogy azok, kik térítési hevőkben még a holtak után is hálót vetnek, most egyszer — csalódtak!

Zürichi jegyzetek a magyar prot. egyház gyász-tizedének eseményeire nézve.

Az előbb közlött érdekes Album után Dr. Horner főkönyvtárnok több becses kéziratot tartalmazó vastag kötetet hozott elő, melyeket nagy élvezettel átlapozgattam, de egy-szersmind fájdalommal telt el szívem a felett, hogy időm rö-vidsége miatt mindezeket le nem másolhatám. Igaz, hogy egyes darabok már több szorgalmas gyűjtő által le is van-nak másolva, sőt azoknak nevezetes része e becses folyóirat lapjain látott napvilágot; mindazáltal több van azok közt olyan, mely eddig még nem volt ismertetve, s épen azért nem lesz talán érdektelen, ha ez úttal legalább cím szerint adom elő az ott leírt egyes darabokat. Ilyen az e füzetekben közlött ily cím alatti szakasz:

Beyträge

zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den Neapolita-nischen Galeren befreyten, in Zürich aufgenommenen Unga-rischen Geistlichen.

Ezen felszólítással: L. P. S.

Venerabiles, Clarissimos ac Doctissimos Viros, Dominos ac Fratres Hungaros in Christo plurimum colendos, vehe-menter rogatos velim, dignentur omnes et singuli, quilibet in pagella designata, manu sua adscribere aliquod symbolum dictumve sacrum, cui cum gravitate sua subscribant nomina et coetum, cui olim praefuerant docendo, expresso etiam comitatu in quo coetus ille situs, ac nomine Superintendentiae S. Sen. ad quem pertinent: annotatis etiam Anno mense, et si fieri pos-sit die suae citationis, tempore et locis captivitatis ac tandem liberationis, adscripto etiam aetatis suae Anno.

Pro hoc honore et beneficio humanissime
rogat et obsecrat.

Reverendarum Dignitatum Vestrarum
observantissimus Cultor

Johannes Lavaterus, in Collegio
Carolino Philosophiae Professor.

Ez után következnek az egyes számüzöttek iratai olyan formán, mint a fentebb közlött Séllyei-Albumban, csakhogy valamivel hosszasan előadva. — Következik:

Copia Literarum

Illustris Praep. ord. Foed. Belgii apud
S. Caes. Maj. Oratoris ad Praep.
Ordines Viennae missarum de Prae-
dicantium Hungarorum
causa.

Azután:

Furor Bestiae contra Testes Jesu
Christi in Hungaria, Horumque
Victoria Ipsis divinitus
Data

Pastorum hungaricorum, Christo Fidelium
varia calamitas; speciatim vero multo-
rum inaudita mortificatio duraque captivi-
tas, a pontif. Eccl. Praelatis inflicta, una
cum Perseverantia eorum coelitus dona-
ta et liberatione superstitum deside-
rata breviter et succincte descripta

a

F. F. O. Confessorum
e triremibus liberatorum
Socio.

E cím alatt egészen tisztán, olvashatólag van leírva a vértanúknak, és azon kor története szakaszokra osztva, végül a számüzöttek névsorával.

Ezenkívül számtalan eredeti levél, melyek közül némelyeket alább közlendők vagyunk.

Egy más és rendesebb kötetben (könyvtári szám szerint XXXIII.) következők foglaltatnak:

1. Nomina Ministrorum Hungariae Martyrum et Confessorum.

2. Valentini Kotsi narratio de oppressa libertate Ecclesiarum Hungaricarum. Tractatus integer.

3. Literae Ministrorum Hungarorum ad Tigurinos Neapoli 5 Sept. 1675.

4. F. F. O. i. e. Franciscus Foris Otrókotsi (qui etiam eximium librum de variis Apocalypticis Amstelodami edidit) Furor Bestiae contra Testes Jesu Christi. Tractatus integer.

5. Veritas et innocentia nuda et conspicua, s deductio innocentiae Ministrorum Hungaricorum a Valentino Kotsi (ut videtur) conscripta et a Ger. Ham. Brüning Alegato Belgico Anno 1675. coram Imperatore proposita. Tractatus integer.

6. Valentini Kotsi brevis delineatio Ecclesiarum Hungaricarum et Transylvaniae Protestantium ab Ao 1647-1676 Tractatus integer.

7. J. C. C. Ungarus (forte Johannes Copis Callo) Magnificentissimo Dno Consuli explicat statum Regni Hungariae.

8. Brevis relatio Tragicorum quorundam Casuum in Hungaria nuper peractorum.

9. Synoptica descriptio processus adhibiti circa Ministros Eccles. Ref. Regni Hungariae.

Az első cikk mindössze két lapra terjed. A második már egy terjedelmes elbeszélés XII rendes káputra osztva és pedig különböző kézírással; elejétől 19-ik lapig nehezen olvasható rosz írás, onnan kezdve egészen más kéz folytatja tisztán olvasható betűkkel 14 sűrűn írott lapon át, a minél feltűnő, hogy már a lapok nincsenek számozva, mint elől. Innen tovább ismét más kézírása 18 lapon keresztül, míg utánna ismét csak az előbbi rendes kéz írása következik 14 lapon át. Itt újra rosz írás kezdődik, mely 22 lap után már nagyon is kaeskaríngóssá válik, úgy hogy végül alig olvasható.

A harmadik csak négy lapot foglal el ezen aláírással: Viginti Semtem viri. A kézírás szerint ítélve Masnicius írása. A negyedik külön részekre és szakaszokra felosztott nagyobb munka, mely 52 lapra terjed. Ez is különböző kezek írása, s mi feltűnő, sok javítás látható benne. Az ötödik szintén hosszabb mű, s 83 lapon át tisztán olvashatólag van írva, mire egy féllapnyi félbeszakítás után más kéz folytatja 44 lapon át, minek végén ez van aláírva: „Gerhardus Hamel von Brüning.“ A félbeszakított helyeken azonban: Kotsi.

A hatodik igen érdekes kis munka, csak nyolc lapra terjed, meglehetősen rosz írással. A hetedik csak 4 lapon, a nyolcadik Masnicius írása igen rendesen és tisztán tartva, míg végre a 7 lapra terjedő leírással végződik az egész kötet.

Mindezen darabok címeik után ítélve is kétségen kívül

érdekes tartalommal bírnak, s I. Lipót uralkodása alatt történt zivataros eseményekre sok fényt derítenek. Vajha akadna ember, a ki mindezeket felhasználva, összeállítaná egyházunknak szenvedésekben oly gazdag történetét!

Végül hadd álljon itt mutatványul egynehány azon fentebb említett levelekből:

Veresegyházi Tamás levele ifj. Dobozy Istvánhoz (debreceni) Zürichben.

„1673 14/24 Septembris vettem el Kegyelmed levelét Helvetiának Tigurum (germanice Zürich) nevű fő első s király Városában, összzsel tudniillik, mikorra már régen válnak kellett volna vissza menni s Kglmed is várta válaszat; de az szegény Atyafiaknak imit amotszéllyel Nemes Országban való bujdosása miat. A mint Kópis Uram Heidelbergából hozzám írja, im látja Kglmed mikor jöt kezembe. A kglmed leveléte olvastam s Nehemiással leültem, s kesergettem s böjtöltem s az én velem jól tevő Istenemnek, amaz Angyalnak, a ki engemet hordozott, egyedül létemben el nem hagjott, könjörgöttem, ditsértem az én Uramat, a ki engemet az ő csodálatos és végére mehetetlen itéleti szerint, Kglmed reménysége s itéleti ellen egésségben, noha nagy költségek által, mind ez ideigh megtartot. Annak utánna felköltem s a Kglmed levelére ugy itélem bőven meg is feleltem. El küldöttem Heidelbergába Kópis Uramhoz írván ő Kglme, hogy Tiszteletes Eperjesi Mihály Uram haza menne, ha pénze volna. Kétséges levén azért benne, mehet-e haza vagy nem pénzének nem léte miat. Azzal mégis nem elégedtem, hanem mas fele is szerencsét probaltam. Ugy mint Johannes Henricus Heideggerus summus Theologushoz elmentem, s reménykedtem neki, hogj ha valami uton s módon leveletem elküldhetné. Igérte mindjárt jó akarattját Johannes Jonstonus nevű Baráttja által, ki Breslóhoz két mély földre Szibendorf (vagy hét falu) nevű faluban lakik, hogj leveletem annak kezébe küldi, az ismét Magyarországba leküldi ha lehet Sz. András Napjára. Pauca igitur de multis accipe. A Gallusok miat életem mégh elnem fogyot, noha Galliának némely részén által kellett mennem, mikor Helvetiába mentem, de egy gonosz szóval is engemet nem illettek, honnan hallotta legyen Kgléd ezt az énnekem valóban szomorú hirt, nem tudom. Elég az, én élek Helvetiában. — — egyedül nem keves szomorú-

sággal. Az mi az én Kglmedhez küldöt leveleimet illeti, hogj Többire a mint írja tsak desperálni kénszerítettem, most is azt írom Kglmednek: Én a Kglmed eljövételét nem kívánom s nem óhajtom már elégh volt eddig, noha ollyat ohajtottam, a kit tudtam, hogj nem leszen. Sed hoc fecit animi mei — — — hactenus conjunctio. Sőt az en akaratom ez, Kglmed ülljön helyben. Mert en már megh kezdem unni ezt a Peregrinatiót s a sok törödést, örömet haza mennék, nyugodalmat szereznék magamnak de caetro. Az en édes Atyámat is kívánnám testi szemeimmel látni. Unde, ha lehetne örömet haza felé igyekezném. Ha pedig Kglmed eljön minden bizonnjal 1674-ben az mint írja, mind eddigh le nem mehetek, mig Kegyelmed le nem megyen tanta *φιλανθρωπια* hac mutua. Mindazon által eventus docebit. Az én lelkem ugjan ugj érzem Kglmedtül el nem pártolt, utinam bár elpártolt volna, tandem bujdosasom sok gradussal könnyeb let volna. Kglmed azért szálljon magába, gondolkodjék s fontolja megh, mit cselekszik. Holot azelőt hűséget velem nem tartotta (cum venia, mert azt különben nem mondhatjuk) illike mar Továb való nyomorusággal engemet veksalni, ki ime többire minden dolgomban boldogul előlmentem. Tsak pénzem volna, dicsőségesen concludáltam volna bujdosásommal; sed nobis res domestica est angusta satis.

Az informatiot ugy gondolom le viszi Kglmednek Eperjesi Uram, de mikorra nem tudom. Aszszonjomnak ő Kglmének is küldöttem.. a mit tudtam, ott bőven ujfent meghirtam. Ha Kglmed ugyan eljön a Carthesiussát elhozza vele, mert itt igen drága, distracta sunt exemplaria. De caetero Szilágyi Ur informallhattja Kglmedet mindenben.

Isten Kglmeddel, 1673, die 8 Octobris.

Kglmednek barátja V. Tamás.

Ha Kglmednek tetszik, hogj nekem levelet írjon, dirigálja Johannes Jonstonus nevű Medicinæ Doctorhoz Braeslóban, az énnkem Heideggerus Uram által kezemhez küldi.

Sokat nem írhattam, mert ha csak Magyar közölünk le nem megyen, azt kívánni valóban nagy Postulatum. Ezt is egyebiránt, ha holt hirem nem lett volna, elmulattam volna, haec tamen scribere...

(A többi a könyv kötése miatt nem olvasható).

Veresegyházi levele Mártonfalvi Gy. dr. theol. a debreceni főiskola tanárához.

Sok jókkal áldja Isten Kglmedet!

1673-ban 24. Septemberberben vettem el a Kglmed levélét Helvetiának Tigurum nevű Városában, értettem a Kgléd jó akarattját s mellettem való forgolódását Promotiómnak hátramaradott részének elküldésében. Az Ur Kglmedet hozzáam való atjai indulattjáért áldgja megh, tovább is ha tetszik Istennek, hogj én bennem dicsőségének valami részét végbe vigye, inditsa fel igéreti szerint, hogj ezen indulattal a mint eddigh hozzáam volt, tovább is legyen, s ebben az nyomoruságos bujdosásomban engemet segéljen. Engemet is disponalljon olljan lélekkel, ki Kglmed hozzáam jó akarattját megesmérhessem s jövendőben studio et conatu congruo megh fizethessem. Krizbai Uramnál oda a 25 Tallér.

Johannes Henricus Heideggerus, summus Theologus, Kglmednek kész szolgálattját ajánlja, kívánná Kglmeddel való ismerettséget s levél által való commerciumát.

Isten Kglmeddel, 1673, 8 Octob.

Tiguri Helvetiorum, in aedibus Hottingeri L. O. Professoris,

Kglmednek fia s szolgálja

V. Tamás.

A rimaszombati előljáróság köszöntő levele Heidegger (v. Hottinger) tanárhoz.

Excellentissime ac celeberrime Vir, Domine et Frater in Christo Nobis observandissime et colendissime.

Salutem et servitionem nostram paratissimam semper commendamus. Innotuit Nobis Charitas et Hospitalitas Exc. et Clarissimae Dominationis Vestrae et Urbis Tigurinae erga Sanctos ex iteratis vicibus factorum antecederent omnibus modis afflictorum Reformatorum Evangelii Preconum Hungaricorum, nunc vero divina favente clementia vinculis Solutorum ut plurimum inter fideles Helvetios commorantium Exulum Christi, nominanter vero, Clarissimi ac Doctissimi Viri

Dni Stephani Harsányi, alias Ministri Verbi Divini Ordinarii Oppidi, nostri fideli relatione. Quem quidem veluti Angelum Domini, hospitio excepisti in Domino cum omni gaudio de praesenti eoque liberalissime sustentas et in honore habes magna gratia et clementia Dominus suppleat, quidquid opus fuerit Vobis secundum Divitias suas gloriose in Christo Jesu: ut in omnibus, omni tempore, omne quod sufficiat habentes, exundetis ad omnem opus bonum et augeat fructus justitiae vestrae: vobis omni modo ditatis ad omnem benignitatem, quae per Nos efficit, ut gratias agentes Deo. Benedictus Jehovah, qui non exposuit Sanctos suos praedae dentibus inimicorum nostrorum. Animo cor ut avicula crepta laqueo effracto laqueo aucupantium: et educti a lacu tumultuoso e luto caenoso, statuit super Petram pedes Eorum. Nostri esset officii, modo Dominum Stephanum Harsányi, tanquam os nostrum, quantocius revocare, prout etiam pro nostro posse laboramus: speramusque brevi precem utramque si non placidis mediis, armis restitutam iri. In aliquo tandem Excellentissimam ac Clarissimam Dominationem Vestram quam diutissime valere desideramus, Manentes.

Ejusdem Excell. et Clarissimae Dominationis Vestrae
Raptim in Oppido Rimaszombat

die 15 Mens. Mart. 1677.

In Cristo Fratres et servitores
obligatissimi

N. Judex et Senatus oppidi
Rimaszombatiensis

Pormany Jud. opp. Notar. m. p.

Veresegyházi Tamás levele Heideggerhez.

Pacem Domini Jesu aeternam!

Excellentissime Domine Doctor, Preceptor et Fautor honoratissime! Ego socios debeo ex mortuis redire, quia nullam unquam relationem possum excipere. Nuper Franaque-ram (?) misi ad Dominum Alexandrum Röttl ut ad. Excellentiam Tuam meam transmittat saltem de hoc, quod adhuc sim in terra viventium inter vivos; sed nihil accepi hactenus, — nunc has mitto Viennam ad — Dominum Michaellem Zollikoferum Bernensem, in quibus haec resigno. Me forte puta-

vit mortuum, sed sum inter vivos in terra viventium et nunc Debrecini expono Epistolam ad Hebreos; hactenus non plane non sumus ad sol em impediti, alias omnimode ...tentati. Sumus ut infantes in ore matricis quibus non est vis ad egrediendum.... Certe Vobis incumbit, ut pro nobis oretis in maxima tentatione depositis et omnibus bonis exhaustis. — Ego in vivis relictus saluto Magnificentissimum et Augustum Senatum Tigurinum, Omnes omnium ordinum Ministros nominatim D. Joannem Svicerum Gaspari Filium, D. Joannem Henricum Honterum, hospitem meum, et selectissimam Tuae Excellentiae familiam. Deus Clementissimus Vestram Rempublicam felicissimam in pace felicissime conservet. Saepe cogitavi, si daretur mihi sparta felicissima Theologica apud vos, me facile velle redire ad vos, cum nos in. N. T. habitamus in inferno.

Tuae Excellentiae Servus

Thomas Veresegyházi S. S. T. D.

1676.

Basiliae creatus p. r. Ecclesiae

Debrecinae Minister m. p.

Otrokócsi F. F. levele Heideggerhez.

Gratiam et Pacem a Deo Patre, et Dno Nostro Jesu Christo, tuae Clar. ex animo precor.

Vir Excellentissime et Fautor semper Venerande!

Deo optimo, iter nostrum secundante gressusque benigne dirigente, advenimus Frankofurtum, die 1. Aug. In hoc nostro hactenus itinere inter fratres Aug. Conf. licet Pastores alibi, frigidos ac velut alienos a sincera contestatione doloris super contritione Josephi, sanctorumque pedibus lavandis invenimus; secularium tamen (ejusd. Conf.) passim signanter Stuttgartardiae, Serenissimi Ducis Wirthembergici et Hilbrunnæ, Amplissimi Magistratus ejusdem loci, singularem humanitatem, luculentamque liberalitatem experti sumus. Illius enim praeclaro beneficio, non solum Stuttgartardiae in decenti diversorio ter mensae accumbentes sustentati, sed etiam honestissime (adjuncto nobis comite humano) Heilbrunnam usque promoti, hujus etiam subsidio non tantum ditissime in prandio et coena tractati, sed etiam medio navis Heidelbergam usque missi. Hic tandem summa cum humanitate, ab Excellentissimo Doctore Dno Fabricio, aliisque excepti, atque ejus non solum

consilio; sed et provisione ad serenissimum Electorem Palatinum Manheimium die 23 Julii promoti. Hoc in loco eodem die statim post accessum nostrum, ante quam nos pulsaremus a Serenissimo Electore ad coenam sumus omnes vocati. Hora praefixa (sexta nimirum verspertina) comparentes in conspectu suae Celsitudinis (summopere enim nos cupiebat videre et causam nostram ex proprio ore audire) postquam eandem Celsitudinem salutassemus, atque Amplissimi Magistratus Tigurini literas presentassemus, illico omnia officia coram Sua Majestate pro nobis interponenda promptissime promissa, ab ejusdem Celsitudine auribus accepimus. Discedentes tandem a conspectu suae Celsitudinis, in peculiarem quondam domum (sitam in aula) sumus introducti, ubi cum adjuncto nobis consultissimo Praetore Heidelbergensi coenam sumimus. Sequenti quoque die in Aula suae Celsitudinis prandium et coenam ac tertio etiam die ibidem prandium habuimus. Postquam sua Celsitudo sufficienti (adcertum usque scopum) viatico literisque salvi passus nos intruxisset, die tandem 31 Julii post sumptum prandium, iter per Rhenum Moguntiam versus (ex omnium commendatione) aggressi sumus; atque mox ab urbe Moguntina adversus Moeni fluxum navigantes Frankofurtum; die supramemorato pervenimus. Accepti hic sumus a nostris Fautoribus et Fratribus Reformatis nobis in Christo Jesu dilectissimis, velut Angeli Dei, summo cum gaudio et charitate. Socii nostri Aug. Conf. per fratres Aug. Conf. hujus loci hospitio a nobis distincti sunt (illi nimirum inter suos, nos inter nostros) nexum tamen et communem necessitudinem inter nos non (itt egy pár szó ki van tépve). Per aliquod dies piarum animarum chr. hic detinet; Sequenti tamen septimana, Deo volente, ulteriore itineri nosmet accingemus. Ex omnium commendatione, Ecclesiam quoque Hanoviensem visitare debemus. Experimur nunc, quanto decori Religioni Reformatae; et quam magnae confirmationi multis inserviat, quod in nostra societate plures adesse videant Reformatos, quam fratres Aug. Confess. In reliquo Deo ejusque gratiae tuam Excellentiam commendo. Data Frankofurti ad Moenum, die Aug. st. v. A. 1676.

Venerandi tui nominis magnus aestimator, et frater in Christo Jesu.

Franciscus Foris Otrokocsi

Exul. pro. Chrti nomine mp.

P. S. Omnes Venerandos fratres socios calamitatum humanissime saluto. Iisdem quoque communi nomine scripsit Reverendus D. Beregszászi.

Zsilinszky Mihály.

(Vége köv.).

Mocsáry Lajos algondnoki beiktatási beszéde.

(Július 8-án 1866.)

Főtiszteletű egyházkerület!

Nem nagy ideje még, hogy részt veszek egyházi és iskolai ügyeinkben, de tapasztalom, hogy mély gyökeret vert keblemben az ezen ügyhöz való ragaszkodás, mert most, midőn ismét szerencsés vagyok e körben megjelenhetni, úgy érzem magamat, mint a család fia, ki hosszas bolyongás és hányatás után visszatér az apai tűzhelyhez. De érzem azt is, hogy úgy jelenek meg, mint a tékozló fiú; mert tékozlóan bántam azon kegyekkel, melyeket reám pazarolt a főtiszteletű egyházkerület.

Hogy ily késő jöttem el elfoglalni e diszes hivatalt s megköszönni a főt. e. k. nagybecsű bizodalját, csak azzal menthetem magamat, hogy országgyűlési képviselői állásommal összekötött bajok hátráltattak. Most azonban hazatérve, örömmel ajánlom fel csekély tehetségemet, de buzgó igyekezzemet, és szerencsésnek érzem magamat, hogy leszorítva ama térről, itt egy más téren alkalmam nyílik szolgálni a közügyet, mert hiszen ki ne örülne annak, ha munkabíró korában tehet valamit a közjónak előmozdítására. És különösen örvendek, hogy ezt egy oly téren tehetem, mely mindenkor úgy állott, mint egy zöldfelő oázis azon sivatagban, melyet az abszolút kormány létrehozott egykor oly szépen viruló közéletünk romjai körül.

Nem tagadom — uraim — abbeli gyengeségemet, hogy mint annyi más, magam is nem minden remény nélkül mentem fel az országgyűlésre; fájdalom mint annyi más, én is a csalódás keserű érzetével tértem vissza. Ismét nem sikerült a békés kiegyenlítés; a kiábrándulásnak egy újabb

sikerült a békés kiegyenlítés; a kiábrándulásnak egy újabb stádiumát kellett elérnünk; folyvást borús felettünk az ég, folyvást kietlen előttünk a láthatár. Ily körülmények közt kétszerte örvendetes, hogy van még a hazában egy talpalatnyi tér, melyen az alkotmányos érzelmi ember magát otthonosan érezheti; van még egy tér, mely felett a legtisztább alkotmányos légkör lebeg. Ilyen a mi protestáns egyházi és iskolai önkormányzatunk. Itt még nem vonatnak kétségbe a legegyszerűbb s legtisztább alkotmányos elvek; a törvényesség és offortunitás harca nem homályosítja el a józan észnek tiszta felfogását; teljes épségben él itt a szabadságnak és alkotmányosságnak helyes ösztöne, s megakadályoztatja az okoskodó és számító észnek gyakran előforduló aberratioit. A jelen országgyűlésen ellenben erős küzdelmet kellett nekünk vívnunk, hogy ki ne zökkentsenek bennünket a tiszta alkotmányos fogalmak kerékvágásából, mert ellenfeleink sophismáikkal folytonosan leakartak csalni bennünket a helyes ösvényről s az opporitonitás tanaival megakartak bennünket zavarni, megakarták mérgezni az alkotmányosság és törvényesség eszméit. — Itt a mi protestáns autonómiaánk körében nem kell vesződnünk efféle küzdelmekkel; itt erősen él a szabadság ösztöne, rendben vannak az eszmék, erősen áll a régi alap, csorbíttatlanul fennáll a régi keret, biztosan állunk amazon, háboríttatlanul mozoghatunk ennek körében.

Zajtalan a mi egyházi és iskolai közéletünk, nincs rajta semmi csillogó; a ki csak kívülről is felületesen tekint, érdektelennek, talán ridegnek találhatná. Mirólunk keveset beszél a világ; feltűnő az, hogy magok azon más felekezetbeli hazánkfiak, kikkel mindennapi érintkezésben élünk, alig s legfelebb nagyjából ismerik belkormányzatunk működését. De annyit még is tud mindenki e hazában, hogy deréknek, hogy jelesnek kell lenni egy oly intézménynek, mely oly örvendetes és tiszteletre méltó eredményeket képes felmutatni. Ösztönszerűleg érzi azt, úgy látszik, maga a rajtunk annyit experimentált kormány is, hogy a mi szerkezetünkben oly elemei léteznek a társadalmi rend fentartásának, melyeket feldúlani épen ezen rend érdekében fonákság volna, s innen van, hogy legkésőbb került rá a sor, hogy ez is felforgatassék; innen van, hogy miután a kísérlettel kudarcot vallottak, nem ismételték többé. S miért ragaszkodunk ahhoz mi

magunk oly bensőséggel? Eltekintve a vallásosság érzelmétől, mely arra késztet, hogy hitvallásunkat tisztán fentartsuk, s megoltalmazzuk, azért ragaszkodunk mi annyira önkormányzatunkhoz, mivel semmi se szerezhessen a férfinak nagyobb és bensőbb kielégítést, mint az, ha saját kezébe adják sorsának kulcsát s nem tekintik gyermeknek, melynek gyámraszolgának, melynek zsarnok úri hatalom s lelketlen eszköznek melynek mozgató és kizsákmányoló ész kell, hogy értéket adjon. Nálunk a közönség nem lelketlen tömeg, mindenkinek elismertetik egyéni értéke, mert hivatva van mindenki egyaránt a közügyekbe való befolyásra; becsülés és tisztelet megadatik a szerint, a mint valaki azt tett szolgálatok által kiérdemli, vagy azt jövőben remélteti. Kellően van nálunk mérlegelve a tekintély befolyása, istápolva a pietás által, valamint a közvélemény a többség demokratikus hatalma. Megesik talán néha, hogy a tekintélynek túlságos respektálása mintegy illusoriussá látszik tenni a szabadságot, megesik talán néha, hogy a szabad népek eredendő bűne a hálátlanság, mely az érdemnek mellőzésében nyilatkozik, keserőséggel tölti el egyesek kebelét: de mind ezen bajok nem károsították meg mindeddig szerkezetünket annyira, hogy háttérbe szorították volna fényoldalait; sőt épen azon küzdelmek, melyek a tekintély túlnyomósága s a kiméletlen népakarat túlkapásai által létrehozatnak, maga azon kis rivalitás, mely az egyházi és világi elem surlódásai által ébresztetik, képezik azon kovászt, mely kellő forrásban tartja beléletünk működését, megóvjá a tespedő egyhangúságtól s azt eszközli, hogy immár századok óta folytonos érdekelttség és buzgalom csatlakozik ezen látszólag érdektelennek látszó közélet és munkássághoz.

Ragaszkodunk mi önkormányzati szerkezetünkhöz, mivel minden, a mi felett rendelkezünk, a szó legszorosabb értelmében sajátunk. A protestáns felekezet szájától vonta el mindazt, mit a vallás és közoktatás fentartására fordít, holott talán azt követelhetné, hogy a mennyiben nemcsak felekezeti, hanem társadalmi szükségeket fedez, áldozat töle ne kívántassék, hanem a társadalom térítse meg azt, mit a felekezet az ő érdekében tesz. Más országokban, midőn a protestantizmus létrejött, az áttérő községek és tartományok megtartották azon javadalmakat, melyek általában a vallás és

közoktatás fentartására voltak szánva. Nálunk ez sok részben másként történt, s a protestáns felekezeteknek maguknak kellett mintegy kiizzadni az eszközöket, hogy nemcsak a vallást fentarthassák, de arról is gondoskodhassanak, hogy a kebelökbeli nép a műveltségben hátra ne maradjon. Ismeretes az ó kornak egy érzékeny története, mely plastikus alakban ábrázolja a gyermeki szeretetet, azon ifjú hölgyben, ki saját emlőivel táplálta éhhalálra ítélt atyját. Ez valódi képe a protestáns egyháznak — uraim — ekként táplálta ez saját emlőin felekezetének szellemi érdekeit. — Magunk tartjuk fel a népnevelést valamint a magasabb oktatást; magunk megtakarított filléreinek köszönik létüket minden művelődési intézeteink; de nemcsak idáig terjednek áldozataink, de ezeknek fentartása, kezelése kormányzásával is önmagunk bajlódunk; tesszük ezt jutalom nélkül, ingyen; s ezt tesszük folytonosan e korban is, melynek írása inkább az, hogy „pénzért mindent, ingyen semmit.“ És mi vállaljuk mindezt, vállaljuk annak lenyomó érzetét, hogy mi vagyunk a gyengébbek, a szegényebbek, a hátrатettek; és egyedüli jutalmunk azon öntudat, hogy fentartjuk vallásunkat, s az emberiség és haza érdekében hasznos dolgot cselekszünk; egyedüli jutalmunk azon csakis szabadságszerető férfiak előtt nagybecsű jog, hogy önkormányzatilag magunk intézzünk ügyeinket.

Egyházkerületünknek szemefénye ezen főiskola is, egy buzgó és nagylelkű honleány alapítványából keletkezve, a híveknek folytonosan csergedező segélyezése és buzgó kezelése által volt képes magát fentartani, folyvást gyarapodni és elfoglalni díszes állását hazánknak művelődési intézetei közt. Ugy tetszett a főt. egyházkerület bölcsességének, hogy ez idő szerint engem érjen a sor, hogy e kincs kezelése körül egyik sáfár legyek. Mélyen érzem becsét a megtiszteltetésnek, mely e választásban rejlik, de mélyen érzem annak felelősségét is. Mert súlyos felelősséggel van összekötve egy oly kincsnek kezelése, mely a szegénységnek megtakarított filléreiből alakulván kétszeres, nemcsak anyagi de erkölcsi értékkel is bír; egy oly kincsnek, melyen annyi áldozat s egyszersmind annyi hű fáradozás és éber örökös emléke s így annyi kegyeletes érzelem függ.

Feladatomban leendő előmozdítani s könnyíteni munkálko-

dását azon nagyérdemű férfiaknak, kiknek az ifjuság oktatása és nevelése jutott fontos és dicső osztályrészül. Feladatom leendő megosztózni bokros teendőikben olyformán, hogy lehetőleg felmentetvén a főiskola anyagi ügyeivel való vesződéstől, annál szabadabban s háborítás nélkül felelhessenek meg nemes feladatuknak: a jónak és szépnek magvait hinteni az ifjuság fogékony lelkébe. Nagyon érzem ezen feladatomnak nehézségeit, mert midőn nekem is bele kell az oktatási ügyekbe avatkoznom, oly férfiak, kik az értelmiség magaslatain állanak s szakmájukban mély avatottsággal bírnak, igen könnyen indítatva érezhetik magukat azt mondani a laikusnak: noli turbare circulos meos. Kérem szives baráti indulatát e főiskola bölcs és buzgó tanári karának. Legyenek meggyőződve, hogy ha bár nem bírok is az ők tudományos exact készültségekkel, fel tudom fogni a tudományok becsét, s azon becsülést és tiszteletet, melylyel a tudományok iránt mindnyájan viseltetünk, lehetetlen, hogy át ne vigyük annak letéteményesei és terjesztőire.

Kérem szives bizodalmit e főiskola ifjuságának, az egyházkerület, a haza reményeinek. Feladatom leendő részemről is közremunkálni arra, hogy jó erkölcsökben és hasznos ismeretekben gyarapodjanak. Sajnálatra méltó sok tekintetben napjainkban az ifjú nemzedék sorsa. Keblében megvan a fogékonyosság minden iránt mi szép jó és nemes, kiolthatlanul él szívében a hazaszeretet, a haza ügyeért való szűz lelkesedés. De e silány korszakban mind e nemes gerjedelmek jó részt táplálék nélkül maradtak. Mi volt napjainkban, mi azokat öntudatra emelhetne volna, mi biztos irányt és célt tűzött volna ki az ifjuság lelkesedésének? A passiv ellenállás, mely kimerítette erőnket s negatív térre szorította összes munkálkodásunkat, nem oly természetű, hogy lánggra lobbanthassa az ifjú kebelt. Végtelen és bizonytalan eredményű küzdés ez, mely folytonos keserőséggel táplál s melynek alig fordultak elő egyszer máskor lélekemelő fordulatai és jelenetei. Azon férfiak, kik jelenleg a nemzeti ügy élén állnak, ez idő szerint a higgadtságot és csendet tűzték ki irányul a nemzet magatartásában; kerülni kívánnak minden zajt, sőt az országgyűlés körén kívül egyáltalában minden élénkebb politikai mozgalmakat, nehogy ezek tüntetés színében tűnjenek elő, s talán zavarólag hassanak a szőnyegen

levő kényes természetű kérdések elintézésére. Nem akarom vitatni ezen felfogásnak helyes vagy helytelen voltát, de kétségen kívül befolyással volt ez is arra, hogy Pesten, a haza szívében az országgyűlés oldala mellett alig volt észrevehető, hogy létezik ifju nemzedék, holott máskor az ifjuság élénksége mintegy kiegészítő részét képezte a törvényhozók munkálódása által létrejött mozgalomnak. Fejcsóválva, sőt nagy aggodalommal nézik ezt sokan, mert attól tartanak, hogy ha kidőlnek a régiek, nem lesz a ki nyomukban járván, betölti a megürült helyet. Alaposnak tartom ez aggodalmat annyiban, hogy ha még sokáig szünetel alkotmányos életünk, mindinkább elhomályosodnék az alkotmányos régi joggyakorlatnak képe, s öntudalmunkban is megszakad alkotmányos szellemünknek folytonossága; de nem tartom alaposnak az aggodalmat, ha némelyek azt hiszik, hogy a mai ifjuság lelke nem képes azon lelkesedésre, mely bennünk élt ifju korunkban, mert erősen él bennem azon hit, hogy a vér vízzé nem válik, s a sasok csak sasokat nemzenek. Meg vagyok róla győződve, hogy bármi hidegnek és aluszékonynak látszassék a mai ifjuság, fel fog lelkesedni, mihelyt a körülmények táplálékot fognak adni a hazaszeretet hamú alatt égő tüzének. Addig is törjenek előre mindenben, mi szép, jó és nemes; használják fel az időt, melyet még nem vesznek igénybe az életnek sűrű gondjai; rakják meg elméjüket szép és hasznos ismeretekkel. Minél többet foglalkoznak szellemi dolgokkal, annál fogékonyabb lesz keblök a hazafiúi lelkesedésre; minden a mi szép és nemes voltánál fogva a lélekre hat, a hazaszereteten a haza ügyének szolgálatában találja legszebb gyakorlati alkalmazását; a hazaszeretet a közös öböl, melybe csergedeznek lelkünknek legnemesebb forrásai. Tanuljanak! igyekezzék mindenki, hogy derék legyen a magaszakában! bármi tiszta legyen valakinek szándéka és buzgó akarata, az, ki nem bír ismeretekkel, nem bír készséggel, üres kézzel kénytelen járulni a közügy oltárához.

Kérem mindenek felett szíves elnézését, támogatását és hathatós pártfogását a főt. egyházkerület kormányán ülő nagyérdemű férfiaknak, vallási és közoktatási ügyünk oszlopainak. Tisztetem és feladatom leendő mintegy összekötő láncszemet képezni a főiskola belélete és az egyházkerület kormánya közt, folytonossá tenni mintegy a befolyást, melyet

gyűlései és küldöttségei által gyakorol a főiskola ügyeire; fentartani a főiskola körében azon szellemet, mely átlengi az egyházkerületet más intézkedéseiben is, mely abban áll, hogy conserváljuk a mi jó, javítsunk azon a mi hiányos, s az újabb kornak színvonalán tartsuk a közoktatást. Conservatívok vagyunk mi a szónak legnemesebb értelmében; hitágazataink stabilitása, de anyagi tehetségünk korlátoltsága is kizárja a merész és ildomtalan kísérleteknek lehető és tanácsos voltát. De haladnunk kell folytonosan, mert halad körülöttünk az egész világ; semmi sincs igazabb annál, hogy megállapodni nem szabad, mert megállapodni annyi, mint hátramaradni. Nagy nehézségeket látok e tekintetben is magam előtt; úgy hiszem gyakran felfogok sóhajtan, miért nem birunk oly hatalommal, hogy néhány kenyérrel s egykét kosár hallal megvendégelhetnők a sokaságot.

Vegye kegyesen a főt. egyházkerület abbeli fogadásomat hogy hiven és szorgalmasan fogok sáfárkodni a rám bízott kincs körül. Fontos és díszes hivatalomhoz fájdalom nem hozhattam egyebet, mint jó akaratot, mert magam is oly korban töltöttem el fiatal éveimet, mely nem volt alkalmas arra, hogy szakavatott gyakorlati képzettségű férfiakat neveljen a közügyek számára. Ha összehasonlítom magamat azon jeles férfiakkal, kik az algondnoki hivatalban elődeim voltak, úgy a régibb mint a legközelebb lefolyt időkben, keblem elszorúl gyengeségem érzetétől! Kérem a főt. egyházkerület kegyes türelmét, még tán az idő meghozza nekem is a kellő ismereteket és gyakoroltságot; fogadja forró hálám kifejezését a bennem helyezett bizodalomért, s tartson meg továbbra is kegyében!

* * *

E jeles beszéddel, mely általános lelkesedést idézett elő a nagy számu hallgatóságnál, kapcsolatban nem mulasztatom el megemlíteni a „Füzetek“ tisztelt olvasó közönsége előtt, miszerint e nap a tiszáninneni egyházkerületnek és a pataki főiskolának kettős ünnepe volt, egy gyász és egy örömmünnepnek napja. Ugyanis e napra vala határozva megboldogult halhatatlan emlékezetű szuperintendensünk Zsarnay Lajos gyásztisztelete. Az egyházi beszédet ezen alkalommal az egyházkerület főjegyzője nt. Kun Bertalan ur tartotta, a

mely jeles beszéd nagy hatást idézett elő, s méltó volt nemes tárgyához. A főiskola részéről az ezen tanévi igazgató Tek. Emődi Dániel ur parentált, s érzékenyen tolmácsolta a főiskola veszteségét és bánatát. Innen azután a főiskola imatermébe gyülekeztünk össze, hol „Isten a mi erős várunk” zengése után megkezdődött az örömnép, s az algondnoki felesketés után mondatott a főnebbi jeles beszéd, mely az irodalmilag már úgy is ismert jeles szónok szelleme gazdagságának és magasztosságának egyik fenmaradó bizonyítéka leendő örökre.

Ugy látszik, az isteni gondviselés a főiskola sötét gyászát jelen új gondnokában akarja megvisszatalni.

Mi midőn őt e pár sorokkal üdvözljük, ohajtjuk, részesítse Isten azon szerencsében, hogy a közügyre vonatkozó nemes szándékát győzelmesen keresztülvihesse, s legyen közöttünk örökké szelleme vívmányaiban, tetteiben.

Évzáró beszéd.

— Felolvastatott Szatmárt, jul. 18. 1866. —

Mélyen tisztelt hallgatóság!

Állva egy küzdelmek s viszontagságok közt lefolyt iskolai év sirja szélén, elmélkedve a tőlünk néhány nap elmulásával éjbe borulandó 1865⁵/₆-ik isk. év szomorú alkonyán, részben öröm dagasztja keblemet nagyobb mérvben szomorúság s aggodalom nyomja lelkemet, midőn szívünkhöz forrott növendékeinket, pár hónapra védő s ápoló szárnyaink alól, pihenni bocsátjuk, hogy pár hónap múlva — ha a végzet vagy Bellona hatalma megengedi — megújult test és lélekerővel ölelhessük ismét meleg keblünkre.

Van okunk örülni nekünk, kik a legnehezebb, sok tekintetben háládatlan, de mindenesetre gyönyörű pályán — a nevelve oktatás küzdterén járdalunk, plántálunk és öntözünk; midőn nyílt, s önérzettől sugárzó homlokkal tekinthetünk szét édes magyar hazánk egyik kies terén; s ennek népei közt nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk szemébe ama Frondeurs ligának, melynek gyász vitézei intézetünket, az ebben szeliden uralkodó humanitást, atyai gyöngédséget folytono-

san ocsárolják, mikép: nekünk az isten képére alkotott teremtményekhez legillőbb és alkalmasb bánásmódunk, testvéries baráti szívből ömlő jó tanácsaink, intéseink és figyelemzetéseink, utánzásra érdemes példáink, szeretetteljes türelmünk ez évben is elég édes gyümölcsöket hoztak; a jó okos szüléket, a szabadságimádó nemes hazafiakat ez évben is hozzánk vonzották, kik tettben mutatták meg nekünk ez isk. év elején, mikép: becseveszett immár nálunk a plagosus Orbiliusok-nak, s hogy ők csak oly vezetők kezén hagyják nyugodtan lelkök kedves zálogait, kik nevelnek hiveket a vallásnak, szabadlelkűeket s erénykedvelőket, fiakat a honnak, kiknek lelke irtózik a személyi és vagyoni jogok eltiprítótól, az emberi méltóság rideg arcú sirásóitól, azoktól, kiknek hatalma és tekintélye vas vesszőben vagy fapálcában; akaratja: durva parancsokban nyilatkozik; kiknek jelszava: „oderint dum metuant“ (semmi ha gyűlölnék is, csak féljenek).

Tanártársaim megértették a kor szózatát, figyeltek s figyelnek folytonosan az idő intésére; figyeletök eredményeül egy szívvvel és szájjal jelentik, mikép köziskolákban a vesszőnek és botnak épen úgy nincs jövője és következése, mint nincs a magasb törvénytípusokon a hajborzasztó halál büntetésnek. A vessző és bot csak Isten kezében vigasztaló eszközök.

Megértvén a személyi méltóságukat ismerő magyarok — a mi növendékeink mívelt érzelmű szüléi — gyermekeik körül használt bánásmódunkból, nevelési fő elvünk alapját, a tiszteletes humanitást, s tisztán tudván velünk együtt, a tagadhatlan igazságot, melyszerint: „akkor üdjük le növendékeink lelkéről és szívére az ártatlanság, szemérem, józan erkölcsiség és becsületesség himporát; midőn azokat közhelyen, többek jelenlétében és szeme láttára, durva testi fenytéssel illetjük,“ tudván azt is a jó hirtől, mikép tanodánkból ama régenten szegénynek és boldognak, mívelt és míveletlennek, okosnak és bolondnak, egyformán praeskribált vagy is indorsált panacaea, a virgács és korbács az orvosszerekből apránként kihányatott; e lepályázott év elején oly meglepőleg szép számban hozák véd-szárnyaink alá lelkök osztályosait, édes gyermekeiket, hogy

ellelkesedve s büszkén mondhatjuk el az illetőknek, miszerint ez 186 $\frac{5}{6}$ -ik isk. év tíz év alatt nekünk kertészeknek a legszebb termést adta, a mennyiben gimnáziumunk létszáma 165-re emelkedett, holott az eddigi legmagasabb szám 186 $\frac{1}{2}$. 152 vala, mely az 185 $\frac{5}{6}$ -ik isk. évben — tehát ez előtt épen 10 évvel — 64 volt.

Tanodánk létszáma tehát örömmel dagaszthatja keblemet, s mindazokét, kik velem együtt azon meggyőződésben élnek, mely szerint a tanodák ereje nagyrészen azok népeségétől, s a tanuló nép fokozatos szaporodásától föltételeztetik; kik hiszik, mikép tanító tanítvány nélkül alig valami; hadvezér katonak nélkül a semmivel egyértékű mennyiség.

De szomorúság aggasztja lelkemet s lelkiismeretes tanártársaimét, mert tapasztaljuk, mikép megfeszített szorgalmunk, tömérdek önáldozatunk mellett sem fejthetjük ki s mutathatunk a gimnázium 1-ső és három felső osztályaiban annyi sikert, mennyit — jobb körülmények között — ily erőfeszítéssel, munkáink eredményeül magunktól jogosan követhetnénk.

*   *   *

A gimnázium 1-ső osztályába oly szellemszegény, oly minden előleges ismeretektől üres ártatlan gyermekek hoztának hozzánk a vidék iskoláiból, kik olvasni tudnak, de a betűt nem ismerik; sőt városi iskoláink is sok kívánni valót hagynak annak, ki jól készült gyermekekkel kívánja a gimnáziumi tért bátran és sikeresen belépegetni*). Falusi iskoláink rendezetlenek, bennök a tanítók rosszul díjaztatnak, inséggel, szegénységgel küzdenek; nekik a világosodás mártyrainak, az élet első szükségeivel kelletvén küzdeniök, szintén eleget láttatnak tenni, ha három négy év alatt, az olvasás mellett, tanítványaikkal néhány énekelhető zsoltárt be-tanultathattak!

Ha a körülmények engednék,* az egyházaknak akkép

*) Ezt a szatmári és németi elemi iskolákról nem mondjuk.

kellene szervezniök iskoláikat (melyekből t. i. gimnáziumokba is akartak növendékeket küldeni), hogy azokban a magyar nyelvtan betűtani része, a nevek ragozása az ige-tanig; a földrajzból a legelső elemi ismeretek; a számtanból a négy alapművelet, fejben és táblán betaníttatnának.

Minthogy pedig ez jelen időben a jámbor óhajtasok közé tartozik, itt Szatmárt lenne szükség egy előkészítő osztályt nyitni, melybe egy évre a vidéki gyermekek is behozatnának, mely osztály vezérének más feladata nem lenne, mint a gimnáziumnak erős kezdő polgárokat képezni; mert ha a magán- és mássalhangzó betűk közötti különtség megismertetését; a keleti, déli, nyugoti és éjszaki tájak helyi fekvésének magyaráztatását is az I-ső gimnázialis osztályba szorítjuk, akkor ott soha nem tüntethetjük fel a valódi eredményt, mely az egész gimnáziumi tudományos műveltség alapjául fogadható! Megmondta azt igen bölcsen a latin író, mikép „Qui in limine aberrat, in tota domo claudicat“ (ki a kiszöbbe üti lábát, az egész házat besántikálja). — Igazán mondja a magyar is, hogy hó-halmon, futó homokon, jegen várat építeni, háládatlan s oktan erővesztegetés.

Kérddheti valaki, ki a dolognak csak egyik oldalát szokta tekinteni, miért fogadja el az igazgatóság a képeztelen növendékeket terheül, gátjául a tudományos haladásnak? Erre a protestáns státus szegénységéből meríthetni bővséges feleletet! Ha azt, ki olvasni már tud, s velünk beszélve, bennünk a reménynek csak pár sugarát is fellobbantja, el nem fogadjuk, iskolánk öt rövid év alatt üresen marad. A protest. tanárok egy részének fizetése mindenütt a tandíjából fedeztetik; ha az alapot alólunk kirúgjuk, hol találjuk meg a helyet, hol megálljunk, Sapienti pauca! insipienti: nihil.

* * *

Igen óvakodónak, s ha tudnék, előadásomban mysticusnak homályoskodónak kellene lennem, midőn azon igen nagy és különös figyelemre méltó akadályokat kell kimutatnom, melyek a IV. V. és VI-od osztályban pályázó növendékeknek, sok helyen csupa jó szívűségből, másutt atyafiság alap-

ján több helyen némi domestika speculációból gátul rakatnak.

Félek kimondani, de mégis kimondom az igazat. Városaink és falvainkban azon serdülő ifjak előtt, kiknek lelke legképesebb a tudományos ismeretek befogadására, a barátság, mulatság és néhelyt még a tivornyak ajtai is, óvakodás nélkül fölnyittatnak; és az újdonságokban gyönyörködő ifjak elé meleg karokat tárnak oly helyeken, melyektől a zsendülő félgyermeket még öt s több évig is távol kellene tartani. Az ifjú lelket megragadja, ismeretlen ábrándok tengerébe meríti azon különben ártatlan gyönyör élv, mely fiatal keblét akkor égeti, midőn egy kellemes gyöngye hölgy karján első táncait el lejt, és szinte kiemelkedik lelke szerény köréből, mikor e csekély, de neki szerfelett tetsző szolgálataiért, a szülék méltányló kézszorítását érzi s édes hizelgését hallja, és még ezek ráadásul, időszakonként a mulató vendégek közé is meghívatik s ígéretet nyer, melyszerint a háznál bármikor kedves látogatóul fogadtatik.

Mi történik ily alkalmakkor az ártatlau ifjú szívében és lelkében, azt nem fejtegetem! Mi régibb kor növendékei oly élvezeteket, milyenek a mi 13—16 éves tanítványainknak önkénytelenül kínálkoznak, 22—23 éves korunkban sem kóstolánk.

Miket itt kimondani nem akarok, azoknak csak eredményét mondom meg, azt is példázolatként: Bacchus és Minerva, Aphrodité és Pallás közt soha nem volt egyetértés, egyik a másiknak folytonos ellensége vala; már Ovid az ellenkezést élesen feltünteti keserveiben, midőn ez írja: „Aequa Venus Teucris, Pallas iniqua fuit.“ Fájdalom borította el keblemet, midőn ezelőtt néhány héttel Horác egyik gyönyörű Odáját magyarázva, gyenge tanítványaim néhány, igen édesen mosolyogva vette át a következő sorok értelmét: „Quid sit futurum cras fuge quaerere, et quem — sors dierum — cunque dabit: lucro adpone; nec dulces amores sperne puer, neque tu choreas, donec virenti canicies abest morosa“ (mi történik veled holnap? ne kérdezd azt, és bármit adnak az egymást követő napok: tedd nyereségeidhez; ifjú! ne kerüld el, ne vedd meg a gyöngéd szerelmeket, sem a társas köröket, még viruló korodtól távol van a zehernye öregség).

Nem mondom én kedves jó szülék, jó szívű gyermekbarátok s gyöngéd barátnéi a serdülő ifjuságnak, hogy mivel

körökből utasítsuk ki a zsendülő ifjút; hogy poros könyvekkel telt falak négyszögébe szorítsuk s hervaszszuk el ott a nyíló virágokat, csak arra kérem mindnyájunkat: ne kelt-sük fel idő előtt a fél gyermekekben a szendergő érzelme-
ket! ne vonjuk el őket társaskörök lármái és lakomák lélek-
pusztító élvei által rendes foglalkozásaiktól; várjuk be min-
dennek — minek jöni kell — rendes idejét, mert ki korát
megelőzte, ki teste és lelke erejét idő előtt elhasználta, el-
csigázta, elnyűtte, annak a jelen világ soha hasznát nem
vette, olyanná lett az, mint a szerfelett siető óra gép, fut az,
perceg sebesen, üt hangosan; de célra, melyre szerkesztve
van, célszerűen nem használtathatik.

*   *   *

Immár rendén van elmondanom az eseményeket, melyek
méltók, hogy iskolánk egy évnyi életéből megemlíttessenek:

Vétkes mulasztás lenne meg nem említenem azt, hogy
tanári kar, a vallásos buzgóságot, mint ez előtt úgy ez év-
ben is az által ébresztgette és ápolta a növendékek kebelé-
ben, miszerint a reggeli tanításokat, éneklés és a tanulók
szükségeihez készített imával kezdte meg; és midőn délután
a szellemi társalgás bevégeztetett, ismét buzgó hálaénekekkel
és imával távoztak el a tanítványok kedvelt templomából. —
Vasárnapokon pedig, délelőtt és után, mindig tanár kíséreté-
ben és felügyelete alatt vettek részt a közös istenitisztelekben.

Gondoskodva volt arról is, hogy a rajzban és testgya-
korlatban ifjaink képeztesse; a rajzban az áldozatra
kész jeles Papp Béla ur vezette igen csekély díjjért a mű-
vészetkedvelőket; a testgyakorlatot pedig tanúlták a róm.
kath. főgimnásium gyakorlójában, melyet a velünk testvéri
egyetértésben élő főt. igazgató úr és a derék tanári kar, nö-
vendékeink előtt, mint tavaly és harmad éve, úgy ez évben
is megnyitni kegyes és jótékony vala.

Arról is eleve intézkedett a tanári testület, hogy gimná-
ziumi növendékeink a Szamos veszélyei ellen óva s bizto-
sítva legyenek; és ez intézkedés nyomán közép tanodánk
polgárai hetenként háromszor: kedden, csütörtökön és szom-
baton a tanárok által fürödni kísértettek, s délutánokon a
nap heve alatt eltikkadt növendékek 5—8-ig — a parton

álló vagy köztük fürdő Mentor örökösége alatt, — üditgették fel tagjaikat. És e szükséges intézkedés minket megnyugtató következtetésül, szívünk osztályosai — tanítványaink — életben és egészségben maradtak e percig, midőn épen számadásom bevégezettnek mondható.

Még azon jóakarók és pártfogók tisztelt neveit kell felolvasnom, kik tanodánkat szellemi s anyagi tekintetben segíni s erősíteni keresztyén hazafiúi kötelességüknek ismerték, s dicsekvésöknek tartják.

Nekünk iskolás embereknek legkedvesebb kincseink a könyvek; ugyanazért legelől azok neveit mutatom föl — követendő példakul a későbbb érkezendőknek, — kik könyvtárunkat könyvadományaikkal gazdagítani kegyesek és lelkesek valának.

Adott tek. Boros Bálint főgondnok ur 41; Török János ur a tudományok szelid barátja 72; ügyvéd Kiss János ur 8; Szappanyos József orvos ur 7; hajdani tanítványunk Uray Gáspár 5; Miklósi Gyula 5; Dienes Dezső; tek. Vajai Károly tanügyi elnök ur, a Kazinci-könyvtár alapítója, s muzeumunk restauratora 5; Kovács Gusztáv 12; Rosenberg Lipót nevelő 4; Debreceni Istvánné 3; Rácz István 3; egy kath. gimnáziumban tanuló gör. kath. ifjú 5; Cséke Gyula 1; Munkácsy Géza 2; Sasku Károly 1; tek. Gyene Károly ur 1; Lator Béla 2; Moldvay Lajosné 1; Gyarmathy Mihály polgártárs 1; Kiss Áron sárospataki theológus 2; Ary József 5; Kovács Olivér 2; Demjén Lajos hitrokon 5; Risko Sándor 1; Fekete Benő 3 db. használható könyvet, mely adományok által könyvtárunk tartalma mely 1858-ban csak 970 könyvből állott, ez évben a 3000-en jóval felül emelkedett.

Museumunk tartalma ez évben szinten szépen szaporodott; ezt nevelte: tek: Gyene Károly úr, könyvtárunk édes atyja egy bomba golyóval és 2 db pro libertate feliratu régi pénzzel; Tóth Dezső 2; Zombory Gedő tanár ur 2; Fellmann Jakab izraelita M. Szalkáról 1 ezüst pénzdarabbal; t. Gáspár Dánielné ő nagysága 1; Koós Károly 2; Márk Endre 2; Balogh Antal 1; Homonnai Pál 1; Kormos Nándor jó barátunk 1 réz és egy ezüst; Gyarmaty Mihály 1; Katona Ferenc hittestvérünk 5; Ary József 9; Fekete Benő 2 régi pénzzel.

Természeti ritkaságokból ajándékozott: Horváth János Szatmár-hegyi bíró ur 51 db részint pókot, részint habarcot, részint küllőnyt, részint botrogot; Aszalay Rozália k. a. 16 db moh- és hinár-féle növényt, melyek az Adriai tengerből szedettek; s e két utolsó ajándék az ez évben hozottak között a legbecsesebbnek mondható.

Hálával illő megemlékeznünk azon melegkeblű hitrokonnainkról is, kik tehetségesebb növendékeinket csekély szolgálataukért részint lakással és kosszttal részint pénzzel segítettek; ezek közt tisztelettel említem meg: tek. Kiss János, t. Papp János, Éltető Ferenc, Szatmári Pál, Duma-hidi Kálmán, Majos János, Noéh János, Majer Ignác, Lakkóci Ferdinánd és Kövi Sámuel urak neveit.

Szeretett növendékek! Áldásunk kísér benneteket, midőn ápoló karjainkról leszállva szüleitek ölére szétmenendetek; Isten angyalai kísérjenek vissza titeket, midőn magatokat kipihenve ismét szárnyaink enyhébe jövendetek.

Hat év terhes napjai alatt velünk élt, s most tőlünk végkép megvándorló polgárai a VI-od osztálynak! Fogadjátok bucsúszavakként tőlem a nagy római szónok ama lelkesítő intését: „pergite fratres dilectissimi, et in id studium, in quo estis, incumbite! ut et vobis honori et amicis utilitati et patriae emolumento esse possitis.“ Haladjatok tovább a tudományok ösvényén, hogy magatoknak becsületetökre, barátaitoknak hasznára, s hazátoknak segedelmére élhessetek!

Isten veletek!

Bartók Gábor.

A tiszáninneri ref. egyházkerület 1866. május 1-ső S több nappain

Miskolcon tartott gyűlésének jegyzőkönyve.

Celder Márton, moldva-oláhországi misszionárius atyánkfia, a misszió ügyben legközelebb kifejtett surlódások s zavarok, nemkülönben személye ellen hírlapok útján elkövetett méltatlanságokat felvilágosítani ohajtván egyházkormányunk előtt, egy emlékiratot nyújtott be, melyben kéri, hogy ügye a mellékelt adatok, egy-szersmind személyesen adandó felvilágosításai nyomán vizsgáltatnék meg, s a mennyiben némelyeknek túlhajtása és féltékenysége által a misszió ügye nemcsak veszélyesen megzavartatott, de a térről, melynek főjellege a csend és béke, a felvilágosítás és meggyőződés, a versengés és perpatvarkodás útjára tereltetett, — ha az

ügy állásából a felől fogna egyh. ker. kormányunk meggyőződni, hogy az ellene elkövetett méltatlan bánásmód nagy részben sértő és jogtalan, s az ellene emelt vádak inkább az általa szervezett egyházak autonom szabadsága és függetlensége mellett kifejtett buzgalmának tulajdoníthatók, mint rossz akaratának, mikép ezt ellenségei hiszik; vegye ez ügyet egyházkerületi kormányunk az ő egyéniségével együtt pártfogása alá, s mennyiben a misszió-ügy közös ügye a két testvér magyar hazában létező ev. ref. egyháznak, ez ügy békés kiegyenlítése és továbbvitele iránt tenne lépéseket a többi testvér egyházkerületeknél, egyszersmind az erdélyi főtitst. ref. anyaszentegyház előljáróival is, hogy így a misszió tere tisztíthatnák meg rá nézve azon vérző tövisektől, melyek e téren különben is elég bőven teremnek, minden méltatlankodások s versengések hozzájárulása nélkül.

Kéri továbbá, hogy miután a ploesti egyháznak nagy többsége az √. mellékelt alázatos kérelme s előterjesztése szerint Vince Dániel, mint csakugyan tiszánnineni egyházkerületünk által, ő mellé segédül rendelt egyén, leginkább a missziói zavarok s ő ellene elkövetet méltatlanságok egyik okozója, eszközlené egyh. ker. kormányunk Vince Dánielnek, ki különben is paphoz nem illő önviselte által magát lehetetlenné tette, a missziótól visszahívását.

Vége kéri, hogy Ploesten, polgári hatóság közbejötével letartóztatott könyveinek s iratainak visszaadása iránt, a többi testvér egyházkerületek közreműködésével, a nm. m. kir. Helytartótanács útján tenne egyh. ker. kormányunk hatályos lépéseket

Legtávolabbról sem akar egyh. ker. kormányunk ezen fontos, s a két testvér hazában létező ev. reformátusok közös ügyévé vált dologban bíról fellépni, s kijelenti, mikép legtávolabbról sem bírálja a főt. erdélyi reform. anyaszentegyház eljárásának ez egybeni eljárását s vezérlő nézeteit, annyival inkább törvényes vizsgálatot nem akar tartani, hanem a prot. egyház sarkelveiből kiindulva, s annak autonom szabadsága iránti féltékenységtől vezettetve, vette tanácskozás alá ezen már élessé vált ügyet, s mondja ki e körül a maga nézeteit.

Egyházkerületi kormányunk úgy van meggyőződve, hogy a prot. presbiterális autonom kormányzat elvei szerint minden egyházat önkormányzási szabadság illet, s azon egyházak, melyek újonnan keletkezvén, semmi törvényes kapesokkal egyik vagy másik mellé fekvő egyházkerülethez vagy megyéhez csatolva nem voltak, alakulásuk alkalmával maguk határozhatják meg azt, hogy hová kívánnak csatlakozni, vagy bekebeleztetni helyi fekvésöknél, s az alapelveknél fogva, melyeken szervezkedett. Ez meggyőződésünk szerint a keletkező és szervezkedő egyház továbbfejlődésének élet-

feltétele, ha ettől megfosztatik, s más viszonyok közé erőszakoltatik, mint a melyek közt életre ébredt és vergődött, az által életere metszetik el. A missziók által szervezett egyházakra, melyek oly munkásság s eljárás által szerveztettek, mely tulajdonkép nem egyházi, hanem az emberiség leghumanusabb, s erkölcsi ügye, sokkal inkább alkalmazandónak hisszük és állítjuk fentebbi meggyőződésünket, az ilyen egyházakat az önszervezkedési jog szerintünk még inkább megilleti, mert ezekre erkölcsi szelid befolyáson kívül bármely érezhetőbb nyomást gyakorló idegen befolyáson a munkának csirájában leendő megfajtása lenne.

Annál fogva egyházkerületünk nem vizsgálván azt, hogy ily befolyásnak mennyiben lehetett része a misszió-ügyben támadt zavarokra nézve; meggyőződését kimondja, hogy a misszió által szervezett moldva-oláhországi ref. egyházakat, melyek mint nem létezők az előtt semmi törvényes köteléssel nem voltak csatolva sem egyik, sem a másik testülethez, meggyőződésük s akaratuk ellenére nem lehetett az erdélyi méltóságos fő Consistorium felügyelete alá vetni, s egyházkerületünk valamint akkor, midőn Celder Márton atyánkfia e tövises pályára ajánlkozott, azon meggyőződéssel bocsátotta őt el és igért neki anyagi és szellemi pártfogást, hogy míg ev. ref. egyházunk elvei szerint jár el a missziónáriusi téren, ügyeibe avatkozni nem fog; ugy most, midőn ő e térről leszorítottatott, s előnkbe terjesztett okirataiból s az általa szervezett egyházak számos tagjai által mellette kiadott bizonylatokból a felől győződttünk meg, hogy Celder Márton atyánkfia oly tényt nem követett el, mely miatt őt kárhoztassuk, sőt misszionáriusi pályáján kifejtett buzgóságával várákozásunkat kielégítette, — nem helyeselve az ő némely túlbuzgóságából eredt lépéseit — őt pártfogásában továbbra is megtartja, s missziói téren leendő működését óhajtja, s ehhez anyagi segítséggel is kész járulni.

E meggyőződésből kiindulva ajánljuk ügyét a többi egyházkerületek figyelmébe is, felkérvén testvéri bizalommal őket, hogy ez ügyet legközelebbi tanácskozásukban tárgyalni szíveskedjenek.

A mi illeti Vince Dániel ellen beadott panaszát, miután a tények állásából oly meggyőződésre jutott egyh. ker. kormányunk, hogy a misszió ügyben támadt zavarok előidézésének gyanúja alól őt felmentenünk nem lehet, mert a ploesti egyház számos tagjainak aláírásával ellátott s megpécsettelt bizonyítványunk is e gyanúval egyenesen őt terheli; erre nézve abban állapotodott meg egyh. ker. gyűlésünk, miszerint Vince Dánielt felhívja arra, hogy magát ez ügyben mielőbb igazolja, különben ha ezt nem teendi, kénytelen lesz egyh. ker. kormányunk tőle az exmissziót, mely részére szuperintendensünk által adatott ki, visszavenni, s tőle minden jövőrei pártfogását megvonni. Celder Márton atyánkfia lefoglalt irományai visszanyerhetésének eszközzésére főgondnokunk-ő nagyméltósága oly módon kéretett fel, hogy tenné magát e tekintetben érintkezésbe az erdélyi ref. anyaszentegyház méltóságos Consistoriumának elnökével.

TARTALOM.

Julián római császár. Zombori Gedő	Lap 479
A spinozizmus jellemvonásai. Perlaky Sándor	492
Ciceró beszéde. Bartók Gábor	501
Az Ultramontanizmus és a szalcburgi só-szövetség Dr. H. J.	514
Tárca. A regények és a prot. egyházi irodalom. A ^o	541
R. kath. volt-e hát Shakespeare? A ^o	546
Zürichi jegyzetek a magyar prot. egyház gyász-tizedének esemé- nyeire nézve. Zsilinszky Mihály	549
Mocsáry Lajos algondnoki beiktatási beszéde.	558
Évzáró beszéd. Bartók Gábor	565
Celder-ügy.	572

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

TIZEDIK FOLYAMA

ára, hatvan íven tíz szállítmányban:

Egész évre postán	6	frt. —	kr.
Félévre „	3	” —	”
Háztól elvitetve egész évre	5	” —	”
” ” félévre	2	” 50	”

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.”

2. Kor. 3. 17.

X. évfolyam. VII–VIII. szállitmány.

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA FORSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1866.

PROTESTANT CHURCH

PROTESTANT CHURCH

CHURCH

CHURCH

CHURCH

CHURCH

CHURCH

CHURCH

CHURCH

CHURCH

Egy akadémiai előadás a „Megismerés elmélete“ (Erkenntnisstheorie) jelentősége és feladata fölött Dr. Zeller Eduárd bölcsészettudor által, Heidelbergben, 1862. okt. 26.

Uraim! A mi mondanivalóm önökhöz ezennel megkezdett előadásaim tartalma és iránya fölött való előleges keletelés végett van, azt már azok programjában részben körvonalaztam. Midőn én ez előadásaim tárgyaul a gondolkozástant (Logik) és megismerés-elméletet (Erkenntnistheorie) kitűzém: ezzel nem pusztán azt akartam kifejezni, hogy e tudományoknak úgy egyike, mint másika fölött értekezni szándékozom; hanem a kettőnek benső összefüggésére akartam rámutatni, kiakartam nyilatkoztatni azon meggyőződésemet, miszerint a gondolkozástannak, hogy tudományos értéket nyerjen, a megismerés-elméleten kell fölépülnie, s a megismerés-elméletnek a gondolkodástan által tökélyre jutnia. Szabadjon azért e pontot szorosabban szemügyre vennem, s ezen aztán néhány távolabbi megjegyzést fűznöm egybe a bölcsészeti megismerés-elmélet jelentősége és feladata felett.

„Gondolkodástan“ névvel szokják két évezred óta jelezni azon vizsgálódások összegét, melyek a gondolkozótehetségre tisztán mint olyanok, s eltekintve gondolkozásunk meghatározott tartalmától vonatkoznak; föladata a gondolkozás formáit és törvényeit előterjeszteni, azon tárgyak fölött ellenben, melyek ezek által ismertetnek meg, semmit nem szólni. E

E régibb gondolkozástannak azonban újabb korban egy másik állott ellenébe Hegel és követőinél. Ez nemcsak a gondolkozásformák megismerését, hanem a valódinak — mely gondolkozásunk tárgya — megismerését is adni akarja; nem pusztán logika, hanem egyszersmind metaphysika is akar lenni, s ezért magát — ellentétben a szokásos, pusztán alaki gondolkozástannak (logica formalis) — szemlélődőnek speculativ) nevezi. Nézetem szerint a gondolkozástannak az érzéktüli bölcelemmel (Metaphysica), vagy e bölcelem lénytani (ontologiai) részével való párhuzambatétele meg nem engedhető. Mondják ugyan, hogy az alak nem választható el a tartalomtól; pusztá gondolkozásformák, melyek minden tetzés szerinti tartalomra egyenlően alkalmaztathatnának, igazság-üresek (ohne Wahrheit) lennének; csak akkor fognak gondolkozásunk formái tárgyilagossá válni, ha igényt tarthatni, hogyha felismertetnek egyszersmind bennük a lét azon alap meghatározásai, melyek egyenesen a dolgok lényegét képezik. De e bizonyítgatás ellen sok kifogás tehető. Az elsőre nézve ugyanis mindig sajátlanul van állítva, ha azt mondjuk, hogy a dolgok lényege a gondolatok; mert ezen lényeg tárgya ugyan gondolkozásunknak! de magában véve nem közvetlenül gondolat; gondolkozásunk által megismértetik; de nem gondolkozásunkban van tartósága és gondolkodásunk által hozatik létre. De ha ettől eltekintünk is: mégse következik egyáltalában, hogy a gondolkozásformák, mivel azok a valóságban mindig határozott tartalommal vannak betöltve, egyszersmind e tartalom nélkül a vizsgálódás tárgyává se tétethetnének. Sőt inkább épen az a tudományos elemzés (analysis) feladata, hogy előterjesztéseinek különböző alkatrészeit megkülönböztesse, azt, mi a tünetkezésben (Erscheinung) egybekapcsolva és összevegyítve van, elkülönítse, s így bennünket azon helyzetbe juttasson, hogy az adottat eredetileges elemeiből kimagyarázhassuk. Ha a gondolkozástan ezt általában gondolkodó

tudatunkra való vonatkozásban teszi, ha gondolkozásunk egyetemes formáit magukban, és minden határozott tartalomtól eltekintve vizsgálja: épen nem foglalkozik valami valószínűtlennel s igaztalannal; a számtannak is hasonlótnak kelene szemére hánynunk, mivel e tudomány a számnak egyetemes tulajdonságait, tekintet nélkül a számoltnak közelebbi tulajdonságára, — a téri alakzat egyetemes viszonyait, eltekintve a testek természettani tulajdonságaitól, vizsgálja. Azonban a mint ez utóbbi esetben a valódinak egyedileg meghatározott oldalai s tulajdonságai kiemeltetnek és a vizsgálódás tárgyává tétetnek: akként van dolga az alaki gondolkozástannak is egy valódival — a gondolattal — mint e tényével az emberi szelleméletnek; csakhogy az ezt pusztán formája, nem pedig tartalma szerint veszi figyelembe. De a gondolkozásformák e megkülönböztött tárgyalása nemcsak megállható; hanem teljesen nélkülözhetetlen. Mert ha minden vizsgálódás eredményei lényegesen az eljárástól föltételezvék: lehetetlen a valódinak kifürkészéséhez tudományos biztossággal hozzáfogni, ha a tudományos eljárás föltételei és formái előre megállapítva nincsenek. Épen ez már a gondolkozástan főadata. A gondolkozástannak kell tehát mint tudományos módszer-tannak (Methodologie) a valódinak minden anyagias vizsgálását megelőznie; és ez áll nemcsak azon szakmákról, melyek a valódinak egyes mezőivel, a természet és emberi szellemmel foglalkoznak; hanem az érzéktüli bölcselétről s annak legeggyetemesebb része, a lénytanról is; de ez sem fog sikerrel tárgyalathatni, ha nem vagyunk előbb tisztában tárgyalása modorával, ha péld. nem tudjuk előre, hogy vajon az a priori- vagy a posteriori féle eljárás, az adottra való visz-elmélés (reflexio), vagy fejtegető összeállítás (dialektische Construction) által jönne létre. A gondolkozástan tehát ép oly kevésbé esik össze az érzéktüli bölcselémel, mint a bölcsészeti rendszernek akármely más, közvetlen a tárgy (object) megismerésére irányzott, részével; hanem

megelőzi ezeket; amannak földadata minden valódinak leggyetemesebb meghatározásait, emennek az emberi megismerőtevékenység formáit és törvényeit fürkészni. Bármily különböző legyen is e két földadat: ez mutatkozik a Hegel-féle gondolkozástanban is. Neki is legtöbb kategóriája csak a tárgyilagos lét meghatározásait fejezi ki minden közelebbi viszonyítás nélkül a gondolkozásformákra; ellenben azok, melyek a gondolkozásformák leírását tartalmazzák, csak mesterkéltén és sajátlan értelemben vihetők át a tárgyilagossá. A gondolkozási műtételek (Denkoperationen), melyek segítségével a dolgok lényegét megismerjük, épen egészen mások, mint az, mi általuk megismértetik; mindkettő csak akkor tétethetnék párhuzamba, ha a tárgy (object) csupán gondolatunkban léteznék, vagy ha az másrésről öntevékenységünk minden más közvetítése nélkül ebben teljes változatlanul lenyomódna.

Mindamellet a régibb gondolkozástanra vonatkozó azon ócsárlás, hogy nincs valódi (reál) alapja, nem alaptalan. Csakhogy ez alapot nem az érzéktüli bölcseslemnél, hanem a megismerés elméletnél fog kelleni keresnie. Azon tudomány, mely minden tárgyilagos megismerést megelőz, a tárgy fölött való valamely meghatározott nézetre nem lesz alapítható; de igenis a megismerőtehetség összes elemeiről és meghatározásairól való nézetre, melynek különös formáit körülírni és épen ezzel az alkalmazására szolgáló szabályokat fölállítani akarja. Csak innen kiindulva lehet a gondoskozást is a formalizmus szemrehányása ellen — mig e szemrehányás általában alapos — sikeresen védelmezni. A gondolkozástan épen úgy alaki tudomány mindenesetre, mint a nyelv- vagy tiszta számtan, és kell, hogy az legyen, mivel neki épen csak a megismerés általános formáival, nem pedig meghatározott tartalommal van dolga. Formalisztikus azonban csak akkor lesz, ha e formákat azok realis jelentőségének értéke, és ennél fogva egyszersmind a lényeges és lényegtelen meg-

különböztetése nélkül kezeli. Jelentősége pedig azon szolgalatban fekszik, melyet számunkra a valódi megismerésére nyújt, és hogy ezzel mint áll a dolog: azt csak azon szellemi tevékenységhez való viszonyában lehet megítélni, mely által eredetileg a valódi előterjesztésére eljutunk. Minthogy pedig ez a megismerés-elmélet sajátos tárgyat képezi: világos, hogy a megismerés-elmélet az, melyre a gondolkozástannak vissza kell mennie, hogy a gondolatformák rá nézve valami élővé váljanak, és az önkényes formák látszatát elveszítsék.

Azonban nem pusztán a gondolkozástannal való összefüggés az, miben a bölcsészeti megismerés-elmélet jelentősége keresendő. Sőt inkább e tudomány képezi az egész bölcsészet formális alapját; ez az, melyből az utolsó döntő szónak ki kell hangzania a bölcsészetben és általában a tudományban való igazi módszer fölött. Mert hogy miként kell eljárunk, miszerint helyes előterjesztéseket nyerjünk, azt csak azon föltételek szerint fogjuk megítélhetni, melyekhez előterjesztéseink képződése szellemünk természete által kötve van; e föltételeket pedig kell, hogy épen a megismerés-elmélet vizsgálja meg és hogy aztán meghatározza, vajjon és mely előföltételek alatt képes az emberi szellem az igazság megismerésére. Ily vizsgálódások szükségessége erőszakolta magát a bölcsészetre, mióta ennek Sokrates által a módszeres (methodisch), a tudás természete fölött való határozott meggyőződésből bevezetett, eljárásmód eszméje tudtára adatott. De csak az utóbbi századokban tűnt elő a bölcsészet teljes jelentősége, s határozottatott meg pontosabban föladata. Már az újabb bölcsélem első megalapítóiban — Baco és Descartes-ban — az empirizmus és racionalizmus két tudományos iránya lépett egymással ellentétbe. Ha Baco előföltételezte, hogy minden tudás a tapasztalásból származik: Hobb es még határozottabban igyekvék kimutatni, hogy előterjesztéseink és gondolataink mimódon jön-

nek elő az érzéki érzelésből; és Locke, a benszületett eszmék hatalmas megtámadása közben, a külső és belső tapasztalásban fölmutatá azon két forrást, melyekből tudalmunk egész tartalma kizárólag levezethető. Ő ellene Leibnitz védelmezé a benszületett eszméknek Cartes-féle föltevését, és elég következetes vala e föltevést — egész rendszere kívánalmainak megfelelően — azon pontig tovább fejteni, mely felé az már a cartes-i iskolának és Spinozanál félreismerhetlenül törekedett, azon állításig, hogy minden előterjesztéseink kivétel nélkül benszületett eszmék, hogy mindazok saját szellemünkből folynak ki, és a küljelenségekkel összetalálkoznak bár időileg; de nem azok közreműködése által származnak közvetlenül. Föltatálta Leibnitz egyszersmind a nem tudott és tudott, a zavaros és világos előterjesztések megkülönböztetésében — a szellemi élet különböző fejlődési fokozatairól való tanban — az eszközt, hogy a tapasztalást és érzéki érzelést magát is fölvegye e kifejlődésbe, és hogy azokat saját álláspontjáról, kimagyarázza. A Locke-féle empirismus a XVIII. század francia bölcseiséitől sensualizmussá, később materializmussá képezteték ki; Angolországban abból elsőbben Berkeley idealizmusa, aztán Hume Dávid skepsise jött létre, melynek a skót iskola a fődologban mindazáltal csak a bölcészietlen tudalom előföltevései és hiányaira való hivatkozását tudta ellenébe állítani. Azonban a német bölcészet is hasonló pontra jutott, midőn a leibnitz-i spiritualizmus Wolffnál logikai formalizmussá törpült, mely a maga reális kiegészítését természetesen csak a tapasztalásban találhatá; a francia fölvilágosítók (Aufklärer) és mindenek előtt Rousseau-ra nézve az igazság utolsó mérve hasonlólag bizonyos gyakorlatias meggyőződésekből nyugvók, melyek szerintök minden tudományos vizsgálódás előtt mint szükségképeni eredmény már előre kétségbevonhatlanul állanak.

Kantnak halhatatlan érdeme az, hogy ő a bölcészete-

tet az állítóelvűségéből (Dogmatismus) kihozta; az előterjesztéseink eredete és igazsága fölött való kérdést nemcsak újra újra folyamatba hozta; hanem azt egyszersmind alaposabban és tartalomdúsabban is megoldotta, mint bárki elődei közül. Ez utóbbiak előterjesztéseinket egyoldalúlag vagy a tapasztalásból, vagy saját szellemünkől vezették le. Kant elismeri, hogy azok épen úgy származnak e források egyike, mint másikából; és ő ezt nem azon eklektikus értelemben állítja, mintha azok egy része empirikus, másik része a priori-féle eredetű volna; hanem az ő nézete az, miszerint egyetlen előterjesztés sincs, melyben mind a két elem egyesítve nem volna. Tartalmát mindkettő az érzelésből kapja, mint Kant elfogadja; de a forma kivétel nélkül mindeniknek — még az olyaknak is, melyeknél mi magunkat látszólag csak elfogadónak tartjuk — önmagunk által adatik; a mi szellemünk az, mely azon anyagot (Stoff), melyet neki az érzelés szolgáltat, a benne lakozó törvények szerint nézletekké s fogalmakká idomítja. Kant tehát egyszerre igazat ad mind az empirismusnak, mely azt állítja, hogy minden előterjesztés a tapasztalásból származik, mind a racionalizmusnak, mely azok mindenikét saját bensőnkől származtatja; ott azonban egyiknek sem ad igazat, hogy ő saját állítását az ellentétek kizárásával szilárdítja meg; ő, midőn előterjesztéseink alakját és anyagát megkülönbözteti, mindkét álláspontot össze tudja egyeztetni, és épen ez által fölül is mulni, tudja ő előterjesztéseinknek nemcsak egy részét, hanem azok mindnyáját egyszerre, mint az objectumok okozatát és mint öntudatunk szüleményét fölfogni.

Az ily föltevésekből Kant tagadhatlanul oly következtetéseket vont le, melyek által a német bölcészet kifejlődésének minden nagyszerűsége mellett is egy egyoldalú s nem veszély nélküli útra vezetteték. Ha minden előterjesztés a tapasztalásból származik: akkor semmiről se vagyunk képesek magunknak előterjesztést képezni, mi a lehető tapasztalás

mezejét túlhaladja; s ha öntevékenységünk mindazoknál részt vesz, ha mindazoknál egy alanyi és a priori-féle elem van összevegyítve: akkor nem úgy hozzák azok a dolgokat nézlelésünk elé, mint azok a maguk valóságában*) (an sich) vannak; ha nem mindég csak úgy, a mint előterjesztő tehetségünk sajátossága szerint előttünk megjelennek. Mi mindent csak azon színezetben látunk, melyet a látottaknak önmagunk kölcsönzünk, és hogy ettől eltekintve mily színezetet vennének azok magukra, általában nem tudhatjuk, Ez utolsó következtetés vala már az, melyhez K a n t követői alkalmazkodának. „Ha nem tudhatom, mik a dolgok a maguk valóságában — mondja Fichte — azt sem tudhatom, hogy vannak-e dolgok a maguk valóságában; a dolgok nekem csak tudatomban vannak adva, és ha azok előterjesztése csakugyan ellenállhatlanul toladik ránk: még abból legkevésbé se következik, hogy e tárgyról való előterjesztés rajtunk kívül származik. Sokkal inkább csak azon következtetés jogos, miszerint szellemünk természetében fekszik valami, mi bennünket kényszerít, hogy a rajtunk kívüli dolgokról való előterjesztést megalkossuk, s a bölcsészeti föladata csak az lehet, hogy az egész képzelt külvilágot, mint a tudalom jelenségét, mint a végetlen én egy művét, s kifejlésének egy mozzanatát fogja föl.

Hogy ez valóban nem oly egyszerű és könnyű dolog, azonnal ki kellett tűnnie. Ha föltesszük is, hogy én és nem én ellentéte csak következtetett, magából a végetlen én-ből leszarmasztatott: mégis már ott van az tudatunkban, sőt tudatunknak alapténye az, mi mint öntudók, csak ez ellentében leljük föl magunkat és nem tudunk róla abstrahálni a nélkül, hogy a személyiségről is — mint öntudatos és meghatározottról — ne abstraháljunk. Csak akkor vagyok én alany

*) Az „an sich“ fordításánál a „maga valóságában“-t nem azért alkalmazám, mintha a „magában“-nál sokkal jobb volna; hanem csupán azon okból, mivel előbbi talán mégis kevesebb magyarázgatást, s más részről kevesebb gondolkozást igényel.

(subject = én), midőn magamat a tárgytól (object = nem én) megkülönböztetem; ha azt gondolom, mi e különbséget megelőzi: sem subjektumot, sem objektumot nem gondoltam, hanem csak a kettőnek egységét, csak a „Subjekt-Objekt“-et. Ezt Fichte se tagadhatja, s ezért különböztet meg az empirikus ént — a subjektumot, mely az objektummal ellentétben áll — a tiszta, vagy abszolút éntől, mely az ellentétet megelőzi, s a subjektumot, mint objektumot csak mint saját megjelenési formáit hozza elő. De mely joggal lehet, — kérdi Schelling s nem alaptalanul — ezen végetlen lényt „Én“-nek nevezni? Én épen az önmagáttudó személyiség, a subjektum; az, mi épen úgy tárgy, mint alany már épen ez által sem alany, se tárgy, s tehát nem is én, az csak az abszolút, mint olyan. Így szakad ketté az abszolút én Fichte-féle fogalma: egyik oldalra esik az abszolút, mely sem alany, se tárgy, sem én, se nem én; hanem azoknak csak abszolút azonossága (Idenditát) és különbözötlenisége (Indifferenz); — a másikra a leszarmaztatott lét az alany és tárgy, természet és szellem két főformájában; a bölcsészeti dolga e két oldalt gondolkodás által közvetíteni, a leszarmaztatottat az eredetiből, — szellem és természetet az abszolútból kimagyarázni.

Szellemdúsan; de hiányos módszerrel, a tudományos alak és kifejezés nyugtalan váltakozása közt kísérle meg Schelling e kimagyarázást. Hegel vállalkozék, hogy ugyan e föladatot a gondondolkodás türelmesebb munkálkodása közben rendszeres szigorral és pontossággal megoldja. Ha az abszolút lény a természet és szellemen nyilvánkozik: akkor e nyilvánkozás szükségességének abban magában kell gyökereznie, kell, hogy az lényegének tökélyéhez tartozzék; szükség tehát, hogy természet és szellem az abszolútnak lényeges jelenkezési formái, annak végtelen életének nélkülözhetlen mozzanatai legyenek, és magának annak a véges ellentétei által mozgó, a természet által szellemé fejlődő lény-

nek az abszolút szellemnek kell lennie. Ezen nyilatkozásának továbbá általában törvényszerűnek, benső szükségképe-
niség által meghatározottnak kell lennie; mert működésének és létének egyetlen esetlegessége az abszolút fogalmának mondana ellent. Ha pedig e nyilatkozás ilyen: annak is lehetőnek kell lenni, hogy azt a maga törvényszerűségében felismerjük, a világot az abszolútból való származásában föl-
fogjuk, hogyha már a minta föl van találva, mely szerint e
processus tökélyre jut. Ezen minta maga részéről miben le-
hetne másban, mint az ellentétek által való kifejlődés tör-
vényében? Valamint az abszolút lénynek elsőben a termé-
szeti lét, a végeesség és külsőség alakába kell bémennie, hogy
magát mint szellemet fölfoghassa: akként engedelmeskedik
minden kifejlődés a hasonló törvénynek; mi kifejlődik, an-
nak elsőben mássá kell lennie, hogy a mássálevésből ön-
magához visszatérhessen, s saját önkivülitése (Selbstent-
äusserung) által közvetíthesse magát önmagával. E folya-
matnak gondolkodó utánzásában (Nachbildung) áll a dialek-
tikus eljárás mód; és a dialektikus eljárás mód folytatott al-
kalmazása által kell sikerülni, hogy az abszolút kifejlődését,
a lényeknek foksorozatát az istenségből való kifolyásukban
tudományosan reprodukálhassuk. Ezek azon gondolatok lé-
nyegesebbjei, melyek Hegelt a világegyetem dialektikus
összeszerkesztése körüli kísérletében vezették.

Adózhatunk azonban e kísérlet nagyszerűségének a
legnagyobb bámulással, befoglalhatjuk abba legnagyobb
készséggel az igazat és jogosultat, s legélenkebben meg le-
hetünk győződve annak sokfélekep gyümölcsöző hatásáról:
s előítélettől ment átvizsgálás mellett még sem lehet tagadni,
hogy az célját el nem érte, hogy azt el sem érhetette; mivel
az emberi megismerés föltételeit nem veszi figyelembe, mivel
a tudás eszményét felülről lefelé akarja egy markolással
megfogni, melyhez a valódiságban csak lassan-lassan, a leg-
szövevényesebb munka által közeledhetünk a lulról fölfelé.

Épen ily világos másrészt az is, hogy a Hegel-féle rendszer minden lényeges meghatározásaiban, — és hogy nevezetesen Hegel dialectice-construicti módszere is — csak természetes eredménye a korábbi bölcsészeti kifejlődésnek, csak azon idealizmus tökélyrevitele, mely Kantnak „a megismerés elméletének bírálatá”-ból tökéletes következetességgel származott. Ugyanazért ha e rendszer a német bölcsészetben hosszabb időn keresztül uralkodó állást foglalt el: történelmi szempontból egészen rendén kell, hogy találjuk; és ha az ennek dacára se kielégítő az időtartamot illetőleg: büvköre mégse fog igazán áttörethetni, míg az alapelvek, melyek rá nézve elődeivel együtt közösek, újra, s alaposabban mint eddig, nem nyomoztatnak.

Hogy nevezetesen a Hegel-féle rendszer kijavítása, vagy újjal való helyettesítése körül tett eddigi kísérletek sok becses újjmutatást, sok új és helyes fölfedezést nyújtanak bár; de a föladat valódi megoldásától még nagyon távol vannak: ezt én itt mindenésetre csak mint saját meggyőződésemet mondhatom ki, s nem állapíthatom úgy meg, mint annak beható bírálatát; azon határozott kételyeimet se terjeszthetem itt elő, melyek a Herbart-féle tantól visszatarthanak, bármily készséggel ismerem is el az éles elmét, melylyel e bölcsész még Hegellel egyideűleg nemcsak ez, hanem az újabb német bölcsészet egész iránya ellen szót emelt. De különben alig is van szükség ezen — magában bizonyára nélkülözhetlen — bírálatra azért, hogy megállapítsuk azon előföltevések új észlelésének szükségességéről való előrebocsátott meggyőződést, melyekből a német bölcsészet Kant óta kiindult. E tudománynak németországbani jelen állapota mutatja magában, hogy azon fordulópontok egyikére jutott ez, melyek kedvező esetben új alapokon való újjalakításra, kedvezőtlen hanyatlás és feloszlásra vezetnek. Azon nagyszerű és egységes rendszerek helyett, melyek félszázadig uralkodtak gyors egymásrakövetkezésben a német bölcsé-

szeten, a jelen pillanatban egy félreismerhetlen ziláltság és pangás színjátékát nyújtja ez elénk, melyek által a legérdemteljesebb törekvések is akadályoztatnak, a legéleseműbb vizsgálódások is megzsibbasztatnak az egész érdekében való működésükben; és épen így áll a bölcészet viszonya a különös tudományokhoz, ha egyes kivételektől eltekintünk; úgy kitért természetes kerékvágásából, hogy a bölcészet később ugyan általában amazoktól tanulni, mint néhány század előtt, azokban ellenben többé kevésbé megvan azon előítélet, hogy céljuk tekintetében a bölcészetre nincs szükségük, sőt mi több, hogy működésükben ez által gátolva vannak. Hogy pedig ez egészségtelen állapot: nem szükséges bővebben mutogatni. Ha pedig kérdjük, hogy miként lehet ezen segíteni: emlékezzünk meg azon olasz államférfi szelleműs szavára, ki azt kívánja, hogy az államok időről időre vezettessenek vissza principiumokra. Mi az államokról áll, áll minden szellemi egészről. Mindenütt, hol egybefüggő fejlődés van, koronként fölmerül a szükségesség, hogy visszatérjünk azon ponthoz, melyből az kiindult, hogy ismét megemlékezzék az eredeti föladatra, és annak az eredeti szellemenben való megoldását — ha talán más eszközökkel is — újra megkísértlje. Ily időpont épen most látszik elérkezettnek a német bölcészetre. Azon fejiődési sorozatnak pedig, melyben mai bölcészetünk esik, kezdete K a n t, és azon tudományos működés, melylyel Kant a bölcészetnek új utat tört, az ő „megismerés-elmélete“-e. Mindenekelőtt e vizsgálódásra fog mindenik visszatérni, ki bölcészetünk alapelveit javítani akarja, és a kérdéseket, melyeket K a n t tűzte ki magának, újrolag meg kell az ő bírálata szellemében vizsgálnia, hogy századunk tudományos tapasztalatai által gazdagítva, a K a n t által ejtett hibákat kikerülhesse.

Jelen előadásoknak egyike legfontosabb feladata leendő az eredményeket meghatározni, melyek ez úton nyerhetők; e bevezető értekezésben azonban csak halvány vonásokkal

— és szorosabb tudományos alaposság nélkül — rajzoltathatnak azok.

Az első kérdés a forrásokra vonatkozó, melyekből előterjesztéseink származnak. A meghatározásokat, melyeket Kant e tekintetben fölállított, a fődologra nézve helyeseknek kell elismernem. Azt nem engedhetem meg, hogy a valódi fölött való előterjesztéseink tartalmában bármi olyas előjönne, mi közvetve vagy közvetlenül ne a belső vagy külső tapasztalásból származnék; mert hogyan juthatna el a lélek a tartalomhoz, és hogyan egyeztethető össze ama föltevással azon tény, hogy kivétel nélkül minden előterjesztésünkön ki vannak nyomva, ha szorosabban megfigyeljük, azon tapasztalatok nyomai, melyekből származnak, hogy ellenkezőleg azon dolgokról, melyekről nincs semmi tapasztalásunk, egyszersmind fogalmunk sincs? Végre hogyan győződünk annak valódiságáról, minek előterjesztése, mint fölteszik, tisztán önmagunktól van képezve, s nem a tárgynak reánk tett hatása által előhíva? Más részről azonban Kantnak teljesen igaza van, ha tagadja, hogy bármely előterjesztés létrejönne másként, mint öntevékenységünk közvetítése által és ismerőtehetségünk természete által bensünkbe irt formákban. A mi nekünk a tapasztalásban adva van közvetlenül, az az egyes benyomásokból, e meghatározott érzékelésekből, mint tudatunkban való folyamatokból áll. Már maga a mód, a mint mi a dolgok ránkhatását elfogadjuk, az érzések minősége és ereje, melyeket bennünk az létre hoz, érzékszervezetünk tulajdonsága és érzelőtehetségünk törvényei által van föltételezve; még sokkal szembeötlőbb öntevékenységünk a közreműködésben, ha az egyenkénties érzéseket öszképekké (Gesamtbilder) egyesítjük, ha azt, mi közelebből csak saját tudatunkban van adva, a tárgy szemlélésekor magunkból előhozuk, ha a tapasztalatokból egyetemes fogalmakat vonunk le, s a tapasztalás tényeiből azon okokra következtetünk, melyek azoknak alapul

szolgálnak. Az valóban nem helyes, hogy nekünk a tapasztalásban — mint Kant mondja — csupán egy rendezetlen anyag van adva, s minden alak kizárólag önmagunkból származik; mert a külső benyomásoknak, mint meghatározottaknak számunkra is szükségkép meghatározott forma és rendben kell adva lenniök. Amennyiben pedig ezen adottnak fölfogása és egybekapcsolása mégis mindig előterjesztő erőnk természete által van föltételezve: annyiban a Kanti meghatározások igazsága e botlás által jelentékenyen nem csorbítottatik meg. Mindig azon alaptétel marad a lényeges, hogy minden előterjesztésünk kivétel nélkül és fejlődésüknek minden lépcsőjén a tárgyilagossághoz és az alanyi előterjesztő tevékenység kettős forrásának egybeolvasztott eredménye. Hogy azonban e két elem miként hat össze azok megalkotására, és hogy melyek előterjesztő erőnk a priori-féle törvényei: az csak vizsgálódásunk további folyamában magyarázható ki.

Minél himzéstelenebbül kell azonban elismernünk, hogy minden előterjesztésünkben van egy szubjektív elem, — hogy azokban a dolgok előttünk mindig csak úgy jelentkeznek, mint azt a bennünk született nézet és gondolkodásformák magukkal hozzák: annál elodáztatlanabbul nyomakodik rájuk a kérdés is azon előterjesztések igazsága után, melyeket ez uton nyerünk. De ha még egyszer oly valami tárgyilagossághoz képezi is előterjesztéseink alapját, miként lehet e tárgyilagosságot, a dolgok *Ansich-jét*, a maga tiszta alakjában fölismerni, ha a dolgok nekünk még mindig csak az alanyi előterjesztési formákban vannak adva? Kant azt feleli, hogy ez lehetetlen, és e lehetetlenség oly világosnak látszik ő előtt, miszerint e tekintetben semmi további bizonyítgatást nem talál szükségesnek. De éppen itt van a Kanti kritikizmus alaphibája, itt a balvégzetes lépés azon idealizmushoz, mely aztán *Fichte*-nél oly merev egyoldalúságban fejlett ki. A dolgokat mi csak az alanyi előterjesztési formák alatt fogjuk

föl; de vajjon következik-e ebből, hogy ne úgy fogjuk föl azokat, a mint a magok valóságában vannak? Nem gondolható-e azon másik eset is, hogy előterjesztés-formáink természettől arra vannak rendelve, hogy ránk nézve a dolgok helyes nézlelését lehetővé tegyék? Sőt nem sokkal valószínűbbnek kell-e ennek előttünk lenni már eleve, ha megfontoljuk, hogy a z egy természetegész, melyhez a dolgok és mi magunk is tartozunk; egy természetrend, melyből a tárgyilagos folyamatok, és e folyamatok útján előterjesztéseink származnak? Vagy ha a dologhoz közelebb akarunk jutni: nekünk a tapasztalásban elsőben mindenesetre csak jelenségek vannak mindig adva, tudtunkban pedig csak folyamatok, melyekben a külsőleges ráhatások és saját előterjesztő tevékenységünk működését el nem különítve olvadnak föl. Mindkét elemet határozottan megkülönböztetni nem lehet, a meddig csak bármely egyes jelenséget magában veszünk; mivel ez nekünk épen mint ama két elem egysége van adva, és azoknak egy pontján se lép az objektum hatása a tudatba másként, mint az alanyi előterjesztés-formában, sem e forma másként, mint e meghatározott tartalom. De a mi az egyenkénties jelenség, mint olyan által el nem érhető: elérhetetik több jelenségek összehasonlítása által. Ha látjuk, hogy a legkülönbözőbb tárgyak mint foglaltatnak be ugyanazon előterjesztés-formákba, hogy megfordítva ugyanazon tárgy mint terjeszthető elő különböző módon és különböző szempontból; ha úgy találjuk, hogy nemcsak a különböző érzékek (Sinn), hanem az észrevétel és gondolat is bizonyos tekintetben hasonlólag nyilatkoznak, hasonló tárgyak fölött, hogy más részről ugyanazon értelem alá a legkülönbözőbb észrevételek tömege sereglik, és ha ügyelünk a föltételekre, melyek alatt az esetek közül egyik vagy másik előáll: azon helyzetbe fogunk jutni, hogy meghatározzuk, mi áll elő tapasztalásunkban a tárgyakról, mi saját magunkról, és mint viszonylik ez amához; s hogy a dolgok tárgyilagos folyama-

tait s tulajdonságait, és továbbá az okokat is kipuhatoljuk, melyektől azok függenek. A mennyiben azonban erre nézve az egyszerű szemlélés nem elegendő, vagy nem nyújtja a szükséges biztosítékot: még egy második út is áll előttünk nyitva azok eredményének megvizsgálása s kiegészítésére, ugyanaz, melyet a természettudomány már régen és igen je-
lentékeny eredménynyel tört. Valamint a jelenségektől kö-
vetkeztetés által emelkedünk az okokhoz, melyek azoknak alapul szolgálnak: épen úgy megfordítva az okok fölötti sejtelmeink helyességét a jelenségeken próbáljuk ki. Követ-
keztetés, és a hol lehet, számítás által határozzuk meg, mily jelenségeknek kell származniok a dolgok lényegének, és a működő okok feletti egy bizonyos nézet előföltevése alatt; ha aztán bebizonyul, hogy e jelenségek valódiilag is, — nem-
csak egyes részletekben, hanem szabályszerűleg állanak elő: épen ez által föltevésünk helyessége, — ha az ellenkező mu-
tatkozik: annak kijavításának szükségességé világlik ki.

Ez eljárás leggyakoribb és legtermékenyebb alkalma-
zását ott leli föl, hol a jelentőségeket előföltevésünk szerint önmagunk hozzuk létre, hol — más szókkal — a hypothe-
ziseket kísérletek által ellenőrizhetjük; mily biztos és fontos eredmények nyerhetők ez úton ott is, hol az eset elő nem jó: mutatja a csillagászat fényes példája, mely csupán ez eljárás által jutott el mai tökélyére. Innen ha megismeréseméletünk-
ből kiindulva valószínűleg semmi kilátás nem nyílik is azon abszolút tudásra, mely önérdékében több Kant utáni rend-
szert vet igénybe: mégis remélhetjük, hogy egy kitartó és eszélyes vizsgálódásnak sikerülhet bennünket lassú léptek-
ben közelebb vinni ez eszményhez, a világ és annak törvé-
nyeiről való ismeretünket körének kibővítésével egyszersmind mindig magasabb bizonyossághoz is fölemeli.

Záradékul még azt kívánom röviden kimutatni, minő
eredmények származnak innen közelebbről a bölcsészet for-

formája és tan módszerére. — Ki elfogadja, hogy a tudás szellemünkben születésünk óta benlakik, és az ebben a tapasztalás közvetítése folytán legfőlebb kifejlik, s nem a tapasztalás által származik: annak következetesen oda kell jutnia, hogy minden igazságot a bennünk lakozó eszmékből vezessen le, melyek magukra nézve csak a tiszta gondolkodás és elvont önvizsgálás által találhatók föl; azon egyénre nézve következőleg azon a priori-féle konstrukció lesz az egyedül igazi bölcsészeti tan módszer, melyet Fichte s tökéletes mesteri kézzel Hegel használt. Ki ellenben minden előterjesztésünket általában az észrevétel, a dolgok által előidézett benyomások szüleményének tartja: az csak a vizsgálódásra bizakodhatik; a következtetéseknek azonban, melyeket e vizsgálódásokból vonunk, a fogalmaknak, melyeket azokból levezetünk, annál kevésbé kell hinnie, minél messzebbre távoznak azok a közvetlen adattól. Ha ellenben meggyőződünk, hogy minden előterjesztésünk az objektív benyomásoknak és szubjektív tevékenységnek, melylyel e benyomásokat földolgozzuk, közös szüleménye: akkor nem az leendő föladatunk, hogy alapúl mint utolsót és föltétlenül biztosat, valami adottat (legyen az benső- vagy külsőleg adva) tegyünk és a többit abból vezessük le, hanem hogy rájuk nézve minden adott csak tudatunk egy jelensége gyanánt szolgál, melynek objektív alapjai elsöbben kifürkészendők, az egyetemes tételek és fogalmakból összetett eljárás által nyerendők. Álláspontunk szóval nem dogmatizmusi, sem empirikus, sem spekulatív, hanem kriticeizmusi. Nem kívánhatjuk, hogy a valódi megismerését másként, mint a tapasztalásból nyerjük meg; épen oly kevésbé fogjuk azonban elfeledni, hogy a tapasztalásban magában már a priori-féle alkrészek vannak, melyeknek elkülönítése által nyerjük egyedül az objektív adottat tisztán, és hogy a dolgok egyetemes törvénye és elrejtett alapjai (Gründe) általában nem a tapasztalás, mint olyan által; hanem a gondolkodás által is-

mértetnek föl. Ha igaz is, hogy a lehetőleg pontos és tökéletes vizsgálódás első lépés a tudáshoz: szükség, hogy itt két távolabbi dolog csatlakozzék, ha valóban biztos tudáshoz akarunk jutni. Az első áll tapasztalásunk elméinek megkülönböztetésében, s magában foglalja mindazon műtéteket, melyeknek céljuk, hogy az objektív tényadalékot, mint olyat tegyék szemlélhetővé, menten minden szubjektív hozzájárulástól. Ha így a valódi folyamatok (die wirklichen Vorgänge) megvannak állapítva: akkor az a legközelebbi dolog, hogy azok okai kifürkésztessenek, hogy azokat saját alapjaikból kimagyarázhassuk és hogy így genetikus uton jussunk el lényegük fogalmára. A tanmódszert azonban, melyet itten követnünk kell, a jelentőséget, mely egyrészt az indukciót, másrészt a dedukciót illeti, a közelebbi módosításokat, melyet mindkettőjük az alkalmazásban talál, összeköttetésük szükségességét és módját vizsgálni, föladata a gondolkodástannak módszertani részében.

Király Pal.

A német protestáns-egylet.

A XVIII-ik század közepén kezdődik a tudományok emancipálása.

A reformáció, midőn a XVI-ik században a hierárkhia abszolút tekintélye ellen tiltakozott, egyszersmind a tudományok nagykorúságát is beismeré. Ebben rejlik már egyrészt a reformáció világtörténeti jelentősége, mivel ama tényével jelen összes művelődésünknek alapját letette.

Azonban másfél századnak kellett lefolynia, míg a tudományok a reformáció által beismert és biztosított joguk teljes élvezetébe léphettek.

Eddig a tudományok a theologia vezetése és urasága

alatt állottak. Ez egy oly tekintély volt, melytől csak kissé is eltérni veszélyes leendett. Mit a hagyományos egyházi dogma tanított, annak szabályozónak kellett lennie. Az igazhitű tan megvonta a határt, melyen túlterjeszkedni egyesek csak titokban merészkedtek, mivel az állam folytonosan az egyház szolgálatában a theologiai tekintélyt — akarva nem akarva — gyámolította.

De a viszony a XVIII-ik század közepén teljesen megváltozott. A tudományok, megunva a theologia hosszas gyámóságát, saját lábukra állottak, s a szabad vizsgálódásnak és kísérletételnek teljes jogát igénybe vették. A bölcsészeti, történelmi és természettudományok minden ágában, új, életteljes mozgalom támadt. Az igazság után való vágy erőt adott a nehéz küzdelmekre, melyek eleintén kikerülhetlenek voltak.

Igy történt, hogy a theologia és a tudományok mintegy két különálló táborra oszlottak, amaz a theologok, ezek pedig csaknem kirekesztőlegesen a világiak birtokában.

Az elkülönítés nem sokáig tarthatott. Minél nagyobbak voltak a tudomány vívmányai, annál közelebb jutott ez azon térhez, melyet a theológia elfoglalva tartott.

Végre is találkozniok kellett!

E találkozás, fájdalom, nem volt mindig kellemes a theológiára nézve. A tudomány egész bizonyossággal, mely hosszas vizsgálódás után lett sajátjává, mondott ellen sok theologiai tételnek.

A római katholika egyház az ily ellenmondások alaki megoldásáról jó eleve gondoskodott s felállította azon tételt, hogy az egyház, illetőleg ennek feje, Krisztus ugynevezett helytartója, a római pápa, a hit minden dolgaiban csatlatlan abszolút tekintélyvel bír. Az ellenmondásnak ilyenmű megoldása, — ha ugyan az ily eljárás megoldásnak nevezhető — a kiskorúságban tartott középkorban csak megjárta, de az öntudatra ébredt újabb korban él nélküli fegyver-

nek tekintetett, s ma már csak történeti kuriozum jelentőségével bir.

Ellenben a protestáns egyház, mely a reformációval a szabad fejlődés terére lépett, a római katholika egyház amaz eljárását, mint a szellemi és erkölcsi kényuraság legténylegebb jelenségét megvetette s nem is helyeselheti a nélkül, hogy önmagát meg ne tagadja s saját halál-ítéletét önmaga felett ki ne mondja.

Itt a theologia, a tudományok ilyenmő magatartása mellett nem maradhatott eddigi elszigetelt állapotában. Azok előhaladása nemcsak áthatotta, hanem visszautasíthatlanul maga után is vonta a theológiát, s ezzel a theológia életébe egy nagy horderejő korszak állott be.

A theológia így azon útra lépett, melyen a tudományok előbb oly sikerrel haladtak a kritika útjára. Azon éles kritikai módszer, mely Wolf Keresztélytől és Kant Immanuel-től a filozófiában, Wolf Auguszt Frigyesztől az ó klaszszikai irodalomban, Niebuhrtól a történelemben, Savignytól a jogtudományban használtatott, átvitetett a theológiába is.

A biblia éles bonckés alá vétetett, s a műtét alatt oly fontos felfedezések jöttek napfényre, melyek az eddigi szokásos nézleteknek egészen más alakot adtak.

De ha a kritikának ily nagy befolyása volt, még nagyobb volt a természettudományoknak. Tapasztaláson alapuló vizsgálódásaikkal sok vallásosan hitt nézeteket nem csak kétségbe vontak, hanem tévedéseknek tüntettek fel, s az annyi ezredéven át uralkodó világnézetet, melyhez a hit, a vallásos előállítások egész sergét kötötte, megdöntötték s helytelennek állították fel.

Csoda-e? ha ily rohamok után, maga azon alap is megrendült, melyen a hit összes épülete nyugszik?

Az e részken történt változást egy igen jeles német író következőleg rajzolja:

„A reformáció a római egyház tradíciója ellen való

küzdelmében, a szentiratok megtámadhatlan tekintélyére hivatkozott. A kritikának ezen tekintély ellen való támadása által, nem rendítettette meg azon alap, melyen a protestáns egyház létre jött?

„Ha távolabb a történelmi kritika Jézus élettörténetét hideg és éles bírálat alá vetette; — ha olyakat, melyeket eddig általánosan hittek, ki nem elégitőknek nyilvánított s kétlett, vagy azokat épen nem igaznak tartotta; — ha csupa mythusokról kezdett beszélni ott, hol előbb üdveszközlő tényeket tiszteltek; ha a filozófiai kritika Jézus személyét isteni majesztásából kivetköztetette, — nem volt a keresztyén hitnek legbelsőbb magva s kiváló centruma megtámadva, és a keresztyénségnek történelmi tekintélye megtörve?

„Végre a természettudomány a csoda fogalmát mint természetellenest és képtelent megvetette, s csak egy érzéklen, hideg, akaratlan természeti szükségességet ismert el. Így midőn az ember, vallásos alapszükségletében Istenhez fordulni, nála vigasztalást, erősödést és segílyt keresni volt kénytelen, nem kellett-e az imának egész üresen a gyermeki értelmetlenség balgaságául tűnni fel? Nem volt-e ezzel az isteni tisztelet és minden vallásosság megsemmisítve?“

Valóban e mozgalmak a vallás, keresztyénség és egyház szívébe mélyen hatottak. Az itt beállott változásokat épen ide vonatkozólag, jelesül írja le egy más német író dr. Zittel:

„Sok keresztyénre nézve időnkben lehetlenné lett, hogy keresztyéni hitökhöz ragaszkodva, abban éltek folyására szilárd támaszt birjanak. A keresztyénségnek a világon, előállása óta, a vallásos keresztyénség és a keresztyénség ápolónője -- az egyház felőli nézetek soha oly különbözők nem voltak, mint ma. A legélesebb ellentétek élet s halál harcban állanak egymással, s e közben a keresztyénség a

legtűrhetlenebb módon vonszoltatik majd ide, majd oda. A legmerevebb babona és túlbuzgóság talán soha sem dacolt annyira az összes kor műveltségével és az egészséges emberértelemmel; a középkori hierarchikus uralkodói vágyak talán századok óta nem kíséreltek meg oly szellemi nyomást gyakorolni, mint ma. Az ellenkező oldalon is a fanatikus hitetlenség, mely Istent, emberszellemet, lelkiismeretet s örök életet tagad, oly valóságos dühhel soha nem támadta meg a vallást, keresztyénséget és az egyházat; s általa minden vallásos tudat soha nem gúnyoltatott, minden keresztyéni érzület soha annyira lábbal sem tiportatott, mint ma, mint azt jelenleg minden napon tapasztaljuk. Ezen két végleten kívül azonban számtalan hangokat hallunk eme felkiáltással: „Itt, itt egyedül az igazság!” Az annyira zaklatott keresztyénség pedig e láрма közben teljesen megzavarodottá lesz; a legtöbben örömeőbb semmit nem akarnak hallani és beszélni, s kétkedve és kétségbeesve Pilátussal így kiáltanak fel: micsoda az igazság?!

„Ha a vallással így van a dolog, miként van akkor az egyházzal, mely összes alapjával a keresztyén hiten nyugszik? Az egyházi kötelek tagadhatlanul nagyon megtárgultak. Ez nem csupán a templom látogatása és az úrvacsorában részvétel iránt való közönyösségben mutatkozik, hanem sokkal inkább abban, hogy sok protestánsban azon tudat, miszerint ők egy vallásos közösségnek tagjai, annyira háttérbe lépett, hogy ezen közösség rájuk nézve csupán névleg létezik. Rég idő óta már népünk képzett emberei között divattá vált az, hogy képzett emberhez többé nem méltó álláspontnak tartják, midőn valaki magát az egyház és egyházi dolgok iránt érdekli. Ezen körökből az ilyenmű gondolkozás az alsóbb osztályokba különösen a nagyobb városokban mindinkább elterjedt, elannyira, hogy azok részszerint a vallás s egyház iránt valódi gyűlölettel teltek el.

„Sokan úgy vélik, hogy mindez joggal történik. Vallás

és egyház a multhoz tartoznak. Időnknek egész más feladata van. A keresztyénség jó volt arra, hogy elődeink vad-erkölcsseit Istenre és a természetfeletti dolgokra való tekintet által szelidítse. De mindezeket már ma túl vagyunk. Ma szelidítési eszközökre többé semmi szükség. Most idői viszonyaink rendezése, az állami és polgári szabadság, a jobb jogi állapotok helyreállítása mindennemű ismeretek megszerzése s elterjesztése, a jólétnek előmozdítása s az életnek általában minél élvezetesebbé tétele forog szóban. Mindezen törekvésekben a vallás inkább akadályozó, mint előnyös és kívánatos, mivel ez az emberek reményét a túlvilágra irányozza, és ezen világ dolgai iránt gondtalanná teszi, mert míg az emberek egy más életbe történő megjutalmazás és igazság szolgáltatásról álmodoztak, a földi életben minden nyomást tűrve viseltek, és a rabságnak s szolgaságnak méltatlan állapotából soha nem menekülének ki. Azért az egyháznak semmi segílyt nem kell nyújtani, hanem sokkal inkább szükséges, hogy hatásában gyengíttessék és hagyni kell, hogy az magában összeomolják.

Igen, az itt leírt állapotok s viszonyok, fájdalom, ténylegesek! Tekintsünk a mindennapi élet zajába, nézzük, vizsgáljuk közelebbről azt, és amaz állításokat kisebb nagyobb mértékben igazolva fogjuk találni.

Azonban nagy tévedés volna mindezekért a tudományokat vonni ítélőszék elé, s felettük az elkárhoztatás szavát hangoztatni el. „A tudománynak minden előhaladása, haladás az igazság megismerésében is. Az igazságban való előhaladás pedig nem lehet vétek, mivel az Isten maga „igazság“ mond egy nagy író.

De ha a fennebb említett állapotok valódiak s a tudományokat érettök közvetlen felelőssé tenni nem lehet; hol rejlik mégis azok valódi oka? A már említett jeles író igen találólag ír e tekintetben is:

„Mi megfoghatjuk — mond — hogy sokan vannak olyanok, kik az ugynevezett 'előhaladási mozgalom' által (mely igen gyakran csak egy szívtelen és gondolatnélküli roham) megfélélnkítettve, az egyedüli menekvést a politikai reakcióval szövetkezett erőszakos egyházi reakcióban keresik. Ugy hiszik, hogy ha egyszer a népben a régi vallásos előállítások ismét helyreállítva, a lelkészek a régi vallástételek szerint való tan és igébe uniformálva, a fatális kritikások hallgatásra kényszerítve, a lelkészek a régi hivatali dicséssel felékesítve s az egyháztagok ismét alkalmas egyházi fegyelem alá vité lennének, — minden ugyancsak jóvá lenne. De az ily törekvések valósággal oly gondolatnélküliek, mint amaz előhaladási szédelgés. A világon semmiféle hatalom nem képes, hogy az elhalt időt ismét élővé tegye. Ugyan hova vezetett mindezen sötét igyekvés? A templomok üresek lettek, mivel az azokban használt beszédet senki nem érti; a lelkészek minden befolyásaikat elvesztették, mivel azt hiszik felölök, hogy nekik nem saját meggyőződésök szerint kell beszélniök, hanem úgy, mint eléjük van írva; oly emberek, kik a képzettségre igényt tartanak, az egyháztól mindinkább elidegenedtek; a nép nagy része mint az egyház úgy maga a vallás és keresztyénség iránt közönyössé lett; és a hitetlenség tulajdonképen a hit urainak értelmetlen követeléseiből vette táplálékát; az egyház inkább konventikulumokba — összejövetelekbe — zsugorodik össze; és a szoros egyházi keresztyénség, mint egykor az elhaló pogányság csak pórok vallásává készül lenni. Ezen irány nyilvános hadban él körünk összes művelődésével, gyűlöli és elátkozza a jelenkor legszebb szellemi és rendszerint anyagi vívmányait is, a vallás és egyház terén minden szabad mozgalmat bizalmatlansággal és gyanúval tekint, és azoknak minél több akadályt igyekszik útjukba állítani. Ezen irány veszedelmes nemcsak az egyházra, hanem a keresztyén népeletre is.“

Igy levén a dolog, miveltség és vallás, tudomány és

theológia egymással merev ellentétben s keserű ellenségeskedésben állanak, holott megfordítva egyiknek a másikat áthatni az életnek minden viszonyait közösen birtokolni és kormányozni kellene. Egyiknek mint másiknak merev egyoldalú győzelem az emberiséget soha nem nyugtathatja meg, és soha nem boldogíthatja. Az ellentétek kiegyeztetése, az ellenségeskedés megszüntetése, közös óhaja minden az emberiségről nemesen dobogó kebelnek.

Ezen közös ohajtás gyűjtötte egy seregbe a németországi protestáns egylet tagjait, hogy a jelenkor legégetőbb feladatának megfejtésében fáradozzanak.

Az egylet 1865. június 7-én az Eisenachban tartott gyűlésen szervezte magát. Élete rövid ugyan, de elég arra, hogy szellemével és céljával tisztában legyünk.

Az egylet megbízásából Dr. Zittel vezetése alatt megjelenő „Protestáns röplapok” 1866-iki 1. számában, célját így nyilatkoztatja ki:

„Mindenekelőtt mi egy oly vallásos és egyházi fejlődést akarunk, mely korunk műveltségével nem áll ellentétben, hanem ebből magából jön létre. Nem hiszték a szentléleknek az emberiség fejlődési nemében nyilvánuló kormányzásában? Hiszték, hogy az a jelenkor nagy szellemi mozgalmaitól teljesen idegen, s hogy azokban semmi részecske nincs? Hogy az azon pártnak ájult törekvéseiben rejtőzik el, mely azzal dicsekszik, hogy azt egyedül maga részére foglalhatta le? Mi keresztyénibb: az idő nagy szellemi mozgalmában a szentlélek nyomait követni s ez által magokat ezen mozgalmakat megfogni tudni, vagy a bírósékre ülve a kor — szellem felett a papi átkot hangoztatni el s ezzel a gondviselés tényleges menetét ócsárolni? Mi távol vagyunk attól, hogy dicsérjük vagy teljes értékűnek tartjuk mindazt, mi korunkban ujon felfedezett igazságnak, vagy pedig a mű-

velődési életben előhaladásnak bélyegeztetik; mi jól tudjuk, mennyire tüzetik a hamis pénzverés; de azért a valódi és igazi aranyat, melyet az felhasznál, nem vetjük el, hanem mi azt a keresztyénség számára értékesíteni akarjuk. — Meg vagyunk győződve, hogy korunk műveltségének valódi előhaladásai azért nem kevésbé a keresztyénség gyümölcsei, jólehet azokat nem közvetlenül az egyház hozta létre. Az egyháznak azonban be kell ismernie, hogy saját hibája, ha a keresztyén szellem, utját kivülről üttötte fel, és most az egyháznak kötelessége, hogy a kor fejlődése iránt ne ellenségesen viselje magát, hanem azt magában fogja fel, vele összeolvadjon s azt az evangelium tiszta szellemével hassa át, hogy időnknek nagy szellemi mozgalma valódi központját ne veszítse el, és hogy az el ne korcsosuljon.“

De vizsgálódjunk tovább. Nekünk protestánsoknak érdekünkben áll, hogy azon együletet, mely magát különös hangnyomattal protestánsnak nevezi, közelebb ismerjük.

A fennebb nevezett lap folyó év 4-ik számában az egyület egyik tagjától Dr. Krausetől következő cikket közli, melyben a t. szerző az egyület elnevezéseért a radikálizmus és orthodoxizmus ellenében igazolja.

A cikket, mely a mily érdekes, épen oly tanulságos, egészben közöljük:

„Mi magunkat „protestáns egyület“-nek nevezzük. Mit akarunk mi ezzel mondani? Az elnevezés nyilvánosan azért választatott, hogy azzal a katholicizmus iránt való éles ellentétet fejezzük ki. Helyes-e ez, jól van-e ez így? Valóban a katholicizmus ellen való küzdelem képezi törekvésünk központját? És időszerinti-e ma is még a protestántizmust zászlóinkra írni, és időszerinti-e a kard élet azon hatalom ellen fordítani, melylyel apáink a reformáció idejében küzdöttek?

Jobbunkon a radikálok így szólnak: Kedves barátaim! Száz évvel később jöttök. A katholicizmus és protestántizmus között való ellentét többé nem forog fenn, a világtörté-

net azon túlhaladott. Az ilynemű különbségek teljesen tévesekké lettek azon alapkülönbség ellenében, mely a modern világnézet és a régi keresztyénség között létezik. A modern műveltség, a tiszta emberiség, minden túlvilágiság nélkül, világ feletti Isten, ég nélkül pokol, és személyes halhatatlanság nélkül, igen! és még minden vallás nélkül is — a régi keresztyénséget minden előállításával egészen eltörölte. És épen ezért a protestántizmus és a katholicizmus fogalmai, melyek a keresztyénségnek többé vagy kevésbé következetes jelenségei, reánk nézve már csak történeti becsüek. E két vallás-rendszer a világtörténet szinteréről lelépni készül, s köztök a régi küzdelem felelevenítésének többé nincs értelme. Azért hagyjátok oda a ti félség teket, s jertek hozzánk, velünk azon új világnézetért küzdeni, mely arra van rendelve, hogy a keresztyénség helyére lépjen; vagy ha pedig ezt nem tehetitek, akkor csatlakozzatok a régi ellenekhez, hogy a modern műveltség ellen velök közösen védelemmezzétek az elavultat.

Az orthodoxok beszéde sem másként hangzik. Esztele-nül teszték — mondják — ha magatok elé azon feladatot tűzitek, hogy a katholicizmus ellen lépjenek a harc mezőre. A két egyház között való szakadás a reformáció idejében teljesen jogosult volt, jelenleg mindkettőnek kiegyeztetésén kell fáradozni. Ha a két egyház között való különbségek nem jelentőség nélküliek is, mégis e jelentőségek a modern antikrisztianizmus ellenében épen nem jöhetnek tekintetbe. Mind két egyháznak egyenlően feladata, hogy ez ellen, mint közös ellenség ellen életre és halálra küzdjön; ezzel összehasonlítva mindketten a keresztyén világnézet közös alapján állanak, és nézetüknek közösségét amaz ellenében védeni és megmenteni kell. Ha ennek dacára még most is különösen a katholicizmus ellen támadtok fel, csak azt bizonyítjátok be, hogy a keresztyénséggel kevésbé gondoltok, és hogy alapostól ama mindent tagadó szellemek árjába este-

tek. Jobban tennétek, ha nyilván az ellenség táborába mennétek át.

Ily nagy esztelenség-e valóban a protestántizmus zászlóját a jelen stadiumban lobogtatni? Mit feleljünk mi ezekre? Nem alaposak-e azon beszédek?

Kétség nélkül, ha ama beszédeknek alapja volna, és az előfeltétel — melyből mindkettő kiindul — helyes lenne, nem kísérténők meg ellenök síkra szállani. Mindkettő az ellentétet a tan különbségének veszi, protestántizmus és katholicizmus szerintök két különböző tan rendszer; a katholicizmus: a keresztyén tannak azon formája, a mint azt a régi egyházgyűlések és végre a trienti koncilium megállapították; a protestántizmus pedig a reformáció korában a szimbolikus könyvekben megírott egyházi tan. Ha ezen előfeltevés helyes, ha protestántizmusnak és katholicizmusnak lényegök az egyház tanainak ismeretes rendszerében van, úgy ama két vélemény következteiben is igaz volna. Kétségtelenül helyes, hogy az újabb radikális világnézet összehasonlíthatlanul mélyebb küzdelemben áll a két közös rendszerrel, mint ezek egymással. A régi reformációi egyháztan a katolikus egyháztannal a fő részletekben egy: nevezetesen Isten lényéről, sajátságairól, a háromságról, a világteremtésről, bűnről, megváltásról, Jézus személyéről, két természetéről, megváltási munkájáról, égről, pokolról, angyalokról szóló tanban stb. Igen! A hitről, jó cselekedetekről, urvacsoráról szóló és más különböző tanokban az ellentét talán éppen nem oly mély, mint kezdetben látszék. A modern radikalizmus mindezen tanoktól tökéletesen eltér, midőn ezen előállítások egész összegét, mint teljesen elavultat megveti és sem Istenre, sem megváltóra, sem vallásra nincs szüksége. — Azért mindenesetre jogosan tenne mind a két egyház, ha azok szavára hallgatnának, kik mindkét oldalról intik, hogy egymással a modern antikrisztianizmus ellen szövet-

ségre lépjenek. Vagy meg kell kísérleni a tankülönbségek kiegyenlítését, vagy ha ez nem sikerülne, legalább szövetségre kellene lépniök a közös ellenség ellen és vetélkedniök az átadott tan tisztán fentartásában, midőn különösen a protestáns egyház sok elmulasztást kipótolhatna. Vagy még jobb, ha a protestáns egyház a közös veszélynek és hosszszas versengésnek láttára kifáradva, az egyedül idvözítő római egyház kebelébe térne vissza, melynek organizációjában hasonlíthatlanul jobban gondoskodtak arról, hogy egy kész tan a maga épségében feltartassék, mintsem ezt a protestántizmus a maga részéről egyedül megtehetné. Mindkettő mellett nemcsak Angliában, hanem Németországban is nyomós szavak emeltettek. Ellenben, ha a radikális oldalra állunk, teljesen igaznak látszik, hogy ezek ama megkülönböztetéseket mint elavultakat mi tekintetbe sem vesszük. És mi magunk, kik a keresztyénség alapján állunk és a radikálizmusnak alapjában ellene vagyunk, ama különböző tanoknak nem a régi jelentőséget adnók, mivel ujabban a keresztyén világnézet körén belől is ellentétek merültek fel, mind péld. az értelem és hit, a vallás és erkölesség viszonya felett, Isten lényege és a világhoz való viszonyáról, Jézus személye és munkájának jelentőségéről, a szentírás állásáról, az egyház organizációjáról sat. melyek joggal ama régi különbségeket háttérbe szoríták.

De ezen előfeltevés hamis. A katolicizmus ugyanazon vallás-rendszer lenne, ha dogmatikája másképp hangzanék is, és a protestántizmus lényegét ép oly kevésbé bírja tanában, miszerint épen saját lényegéhez tartozik, hogy soha ne birjon egy kész, elzárt, egyedül érvényes tant. Ha megtörténhetnék is, hogy egykor mindkettő az egész dogmatikában találkozniék: mégis egymástól nagyon különbözők volnának.

A különbség mélyebben rejlik. A protestántizmus új világtörténeti elv, mely arra volt rendelve,

hogy a katholicizmus korát felszabadítsa. A reformációban nem megváltoztatott dogmatikus nézetek — mint később látszott — hanem oly világtörténeti jelentőségű erkölcsi és vallásos alapelvek jöttek napfényre, melyeknek horderejét három század után elsőben csak most vagyunk képesek mérlegelni. Midőn Luther Erasmussal és Eck-kel a praedestináció, szabadakarat és más tantételek felett vitatkozik, midőn az urvacsora feletti harcban a reformált testvérek ellenében az írás betűire utal, nem reformátor, hanem egy oly skolasztikus, mint más, ki elleneitől ezen dogmatikus küzdelmekben nem egyszer felülmulatik, — Luther akkor reformátor, midőn az egyházi gyakorlatok és önsanyargatásban kifáradva, az egyházi abszolúciónak és az érdeemeket szerző jó cselekedeteknek boldogító erejében kételkedve, saját érzületének legbelsejébe tér be, és ott találja fel azon szent helyet, hol egyedül érheti el az emberi lélek az Istennel való békét; akkor reformátor, midőn a régi evangéliumot új alakban hirdeti: hogy egyedül a hit igazít meg, azaz a legbelsőbb, Istennek feltétlenül átadott érzület az, mely az embernek boldogságot ad. Luther protestántizmusát nem az ő dogmatikus és exegetikus irataiban, nem a lutherán egyháznak szimbolikus könyveiben találjuk fel; hanem Wormsban, igen ott, hol személyes lelkiismeretével magára a birodalom és egyház minden tekintélyével ellentétbe teszi, találjuk fel Luthert, mint a protestánsnak előképét, s a speyeri birodalmi gyűlésen levő azon német fejedelmek, kik a hit és lelkiismeret dolgaiban magokat nem akarják a többségnek alávetni, egyedül az ő valódi protestáns követői. A léleknek szabad, gyermeki közlekedése Istenhez, minden papi közvetítés nélkül, és a személyes lelkiismeretnek feltétlen joga, min-

den tekintély ellenében, egyedüli gyökerei a protestántizmusnak.

A két vallásrendszer ellentéte az egyház állása körül forog. Az egyháznak az isteni kijelentéshez, az egyes tagokhoz, az összes világhoz való viszonya mindkettőtől ellentétes módon határoztatik meg. — A katolicizmus alaptéte: boldogság, üdv az egyház által. A protestántizmus alaptéte: üdv a hit által. A katolicizmus az egyházat, az egészen meghatározott, földrajzilag és történetileg határolt római kathol. egyházat, mely a római pápában birja fejét, Isten szellemének kirekesztőleges csálhatlan birtokosától, s ezen egyháznak fejét pedig Jézus csálhatlan helytartójául állítja fel. Az egyház — mely egészen a hierarkhikusan tagosult, a szent lelket bíró és ezt az ordináció által öröklő papságból áll — minden isteni kegyelmet ezen papság által közöl; senki nem tarthat igényt ezen isteni kegyelemre, ki nem ezen egyházhoz tartozik, s ezen egyházban senki nem vesz részt az isteni kegyelemben másként, mint a papság közvetítése által, melynek egyedül van hatalma arra, hogy az eget felnyissa vagy elzárja. Az egyház, azaz az organizált papság, csálhatlan módon közli Isten minden ismeretét, más úton senki nem juthat el az igazságra. — Az egyház hagyományozza csálhatlanul az isteni kijelentést, az ismeri fel és magyarázza azt szintén csálhatlanul.

A protestántizmusban ellenben a hit, azaz a Krisztusban nyilvánvalóvá lett szeretet, és az isteni életerőknek a világtörténetet átható folyama iránt való személyes átadás képezi egyedül az üdv alapját. Minden keresztyén ezen átadásban birja — mint Isten gyermeke — az égi atyához közvetlen vezető utat, és minden ismeretét személyesen Istennek folytonható kijelentéséből meríti. Az egész egyházban egy személy, egy hivatal, egy állás sem csálhatlan; hanem minden egyesnek és egész egyháznak szüksége van állandóan,

hogy ismeretét tisztítsa, és az egyháznak épen csak annyi ismerete van, mint a mennyi az ő egyes tagjainak összevéve Isten jósága által részül jutott. Azért egy személy, egy hivatal, egy állás sincs képesítve arra, hogy helytartóképen közölje azt, hanem mindnyájoknak hasonlóképen az Istenben való közvetlen hitközösségre van szükségök, és senki nem részeltetheti a másikat az üdvben, és senki nem zárhatja ki a másikat abból.

Kit az egész egyház elkárhoztat, az még azért nem boldogtalan, és kit az egész egyház szenté avat fel, az még azért nem boldog.

A protestántizmus minden keresztyén egyetemes papságát és minden keresztyéninek egyetemes tökélytelenségét tanítja és épen azért szükség van a folytonos reformációra az egész egyházban, ennek minden tagjaiban és rendjeiben.

A katholicizmus, egyházának csálhatlan auktoritásaért, az egyház minden tagjától föltétlen engedelmességet követel. Mit az egyház az egyes tagnak jó cselekedetekben boldogságára előir, mit büneiért bünbánatban rendel, azt mindenkinek haladéktalanul teljesíteni kell. Miket az egyház helyes tanoknak állít fel, azokat minden tanító feltétlenül tanítani, minden hívő feltétlenül hinni tartozik, s hol az egyéni meggyőződés azoktól eltávoznék, azt az igazságtól való eltérésnek kell tekinteni és mindig az egyház szavának hódolni. Az egyház szava kötelező törvény a katolikusokra nézve.

A protestántizmus a lelkiismeretet minden emberi tekintélytől szabaddá teszi. Lelkiismeretével egyedül Istenben megkötve, szabad a protestáns minden ember ellenében. Reá nézve egy ember sem feltétlen tekintély a hit dolgaiban, s reá nézve egy emberi tan sem érvényes mint törvény; az evangéliumból és az isteni kijelentésnek egész történeti folyamából szabadon alkotja

meggyőződését és lelkiismeretes meggyőződéséből ítél minden emberi tan és irat felett, és protestál minden más ellen mi lelkiismeretére nézve auktoritás akar lenni.

A katolicizmusnak csálhatlan egyházában, egy kész, változhatlan tana, — kész, változhatlan egyház-alkotmánya, — kész, változhatlan kultusa van. Mindenütt, minden nemzetben, minden évszázadon keresztül ugyanaz marad.

A protestántizmus, folyvást haladó fejlődésében és személyes lelkiismereti szabadságában, a meggyőzések s erkölcsöknek, kultus és alkotmányformáknak egész sokféleségét biztosítva hagyja, s ezek az ő elvéből a történeti, nemzeti és személyes feltételek befolyása alatt fejlenek ki.

A katolicizmus magát, — változhatlansága és egyformaságában, az ő szorosán tagosult, s a nötlenség miatt a világtól elkülönzött papsága által, — a világon kívül és felül emeli, s e szerint az erkölcsi tökéletességet a természeti viszonyok elhagyásába és megsemmisítésébe helyezi.

A protestántizmus magát elvszerűleg a világba helyezi és erkölcsi feladatát abban találja, hogy a sokszerű természeti viszonyokat a vallásos kedély isteni erejével hassa át.

Katholikus szentség egyjelentésű a világggyűlölettel. A protestáns erkölcsiség pedig a világ átalakítása és képezésében áll.

A katolicizmus egyedül idvezítő egyházával maga mellett más egyházat nem tűrhet meg és elvszerűen azon kell igyekeznie, hogy minden kivüle álló embert — ha elsőben csak külsőleg is — magába vegyen fel. Elve szerint a vallás-szabadság ellenségévé kell lennie, vallásujoncozás (Proselyten-macherei) és eretneküldözés lényegéből közvetlen kifolyások.

A protestántizmus elve szerint egyházán kívül is a legáltalánosabb lelkiismereti és vallásszabadságot kívánja meg,

s egyházában senkit nem szabad megtartani, s egyházára senkit nem akar megnyerni másként, mint a szabad meggyőződés útján.

A katolicizmus, egyházára, mint a profán világ fölé emelkedett isteni institucióra, és az isteni kijelentésnek ki-rekesztőleges birtokosára nézve, az emberi életnek minden tere fölötti auktoritást és uralmat megköveteli. Hol maga áll és saját elve szerint cselekszik, ott követelnie kell, hogy minden politika az egyház szolgálatában „Isten dicsőségére” intéztessék; egy tudományt sem menthet fel, egy iskolát és semmiféle nevelést nem adhat ki az egyház kezéből.

A protestántizmus, mely az egyházban csak a vallásos élet közösségét tekinti, kívánja, hogy minden államügy az egyháztól függetlenül intéztessék, és hogy minden tudomány, művészet, saját törvényei szerint szabadon fejlőzzék, és az emberi tevékenység minden teréhez más viszonyt nem ismer, mint a szabad erkölcsi hatásnak viszonyát.

Tehát a protestántizmus: a hierarchia egyedül idvezítő és mindenben uralkodó auktoritásának összeomlása és a lelkiismeret — szabad személyességnek és a tiszta keresztyénségnek helyreállítása. — Gyümölcsei: a vallásos életnek és a vallásos ismeretnek folyton haladó mozgása, a tudományok emancipálása, az államok önállósága, s az általános vallás-szabadság.

A protestántizmus az új kor hordozója, minden, mi az újabb időben sajátságos, benne bírja erejét és gyökerét.

A katolicizmus ellenben a középkor elvét képviseli, melyben az ifjú keresztyén népek a hierarchikus tekintély alatt fogva tartattak.

Hogy a két vallásrendszer egyesíthetlen, könnyen látható. — Ezek semmi békét nem köthetnek egymással, életre s halálra harcolniok kell. Azon protestáns, ki azt véli, hogy a katolicizmussal egyesülhet, az egyedül Istenben megkött, lelkiismeretszabad személyesség protestáns

elvét elfeledte. És azon katolikusnak, ki a protestántizmus-sal kibékülni akar, egyedül idvezítő, hibázhatlan egyházát, azaz a katolicizmusnak alapját fel kell adnia. A két vallásrendszer uniója lehetetlen.

Ha a két vallásrendszer így viszonylik egymáshoz, akkor a dolognak egészen másként kell állnia, mint azt elleneink mind a két oldalon vélik. A dogmatikus előállításokban igen nagy különbség lehet, hasonlíthatatlanul nagyobb eltérés, mint volt valaha a két egyház között, és mégis mindketten közösen a protestántizmus szellemében gondolkoznak, munkálnak s annak elvéből élnek s táplálkoznak. Másrészt a vallásos világnézetben igen közel állhatnak egymáshoz, sokkal közelebb, mint valaha állott a két egyház, és mégis az egyik a katolikus elv képviselője, a másik pedig valódi protestáns.

Igen, mi a radikálizmus határozott ellenei vagyunk, épen úgy, mint a szabad gyülekezeteknek, és ezen jelenségek ellen küzdeni soha nem feledjük el. Igaz, hogy azon előállítások, melyek ezen irányban felmerültek, sokkal kevésbé közelednek vallásos nézleteinkhez, mint a szokásos régi egyháztanok; de mégis valóban közelebb állanak hozzánk, mivel azok ágak a protestántizmus nagy fáján, s ugyanazon erőből táplálkoznak, melyek minket is hordanak. Azok szemünkben theoretikus és praktikus tévedések, de a protestáns elv tévedései. Tévedések, melyeket a protestántizmus kárhoztatott, de melyek a helyes ösvényre fognak téríttetni bizonyosan, mihelyest az egyház átható protestáns organizációnak s ezzel egészséges vallásos életnek örvideni fog. A szabad gyülekezetiek, a radikálok, a mai atheisták és materialisták a mi anyánk gyermekei és a közös eredetnek tudata jövőre sem maradhat titokban. — Ellenben a katolikus elvnek föllépője, a hierárkhikus elvnek védelmezője, lépjen fel bár a legbékésebb és barátságosabb alakban, ellenségünk és az is marad; kivel semmi ki-

békülés nincs, mivel más szellemmel bir mint mi, egy oly szellemmel, mely következetesen mindazt megsemmisíteni törekszik, mit Isten az új világban, a reformáció óta, nagyot és dicsőt teremtett, a mi lelkünknek mindennapi táplálékát képezi.

És épen azért a protestáns népnek igen helyes ösztöne van, midőn a radikálizmus örült theóriáit egész nyugalmasan nézi, mint az értelem örvényeit, melyeket a valódi élet szükségével és hatalmaival megigazít; ellenben, midőn a katholicizmus újból feléled, akkor élénkebben kezd pezsegni vére, s egy oly mozgalom támad a kedélyekben, mely mondja: ellenség a kapu előtt! — És igaza van, mert valóban a katholicizmus systemája ellenség, melyel küzdeni, s melyet megsemmisíteni tartozunk.

Sajátos feladatunk azért, hogy a protestántizmus elvét minden következetében felfogjuk, s azt minden életeren teljes uraságra juttassuk.

Mégis ne értessünk félre. Nekünk a katholicizmust le kell küzdenünk; ezzel nem azt mondjuk, a katolikusokat s nem is a katolikus keresztyénséget s nem is a katolikus egyházat. Mi a katolikus vallásrendszert értjük ki-
rekesztőlegesen. A két vallásrendszer nem úgy áll egymáshoz, mint péld. az államok, t. i. térileg elhatárolva. A katolikus egyházban még mindig van az ősevangéliumi szellemnek sok maradványa és az evangéliumi egyházban korántsem multak felül a protestáns elvek még a régi egyház utóhatásait. És más részről a protestáns alaptételek, a világtörténeti elvek ellenállhatlan erejével egészen a római katholicizmus szívébe hatottak, úgy hogy péld. ma már semmiesetre sem lehető, hogy az államok és tudományok az egyháztól feltétlen függésben álljanak; és épen úgy az ultramontán egyház új mozgalma nem állott meg a római határokon, hanem epidemikusan szélesebb körben a protestáns kedélyeket és egyházakat is áthatotta.

Azért a római egyház ellen szükség nélkül semmi harc. A római katolikus szertartások iránt elnézés, az igazság jeleinek felmutatásával. Az egyes római katolikusok iránt szeretetteljesen és békésen; igen, hol lehet testvérileg s egyetértőleg. És pedig azért, mivel egy ember sem vallásrendszerében merül fel, és a legtöbb katolikusok sokkal inkább békeszeretőbbek, mint egyházuk vallásrendszere. Ez a valódi tolerancia, mely a babonának legdurvább formáiban is a hívő kegyességnek jeleit és a hitetlenségnek legkönnyelműbb mondataiban is, az élő Istennek a kedélyeken uraságát felismerni és szeretni tudja.

Kérlelhetlen ellenségesség azonban a római katolikus vallásrendszer iránt! És mindenek előtt ott, hol azt protestáns teren találjuk. A katolikus egyházban, hol az történetileg állott elő, korántsincs az oly igazságellenes, megvetendő és kárhoztatandó, mintha az a protestáns egyházon belül áll elő, s terjedni kezd. Midőn a protestáns egyházban egy elzárt egyháztannak törvényes igáját ismét nyakunkra akarják fektetni; midőn a tudományoktól azon viszszaállás követeltetik meg, hogy azok az igazságot az egyházi orthodoxia mértéke szerint mérlegeljék; midőn kísérletet tesznek arra, hogy az államok kormányát egyházi elv szerint intézzék be; midőn az iskolákat egy kizárólagos egyháznak adják kezébe; midőn a vallásszabadságot elnyomják és korlátozzák; midőn az egyházközsegeket az egyházi regiment kedvéért jogaiktól megfosztják; midőn a lelkészeket egyházi főnökeik diskrecionális hatalmába vetik; midőn ezen egyházi fők, auktoritásuk érzetében, magukat jogosulva hiszik arra, hogy az általuk kormányzottak lelkiismeretét és meggyőződését is kormányozzák és határozzák; — akkor mindenütt és mindig saját lakunkban van a régi ellenség — a katholicizmus, — melyet minden erővel ki kell onnan vetnünk, ha igaz, valódi protestánsok vagyunk.

Összevonva. — Sokféle ellenünk és küzdelmünk van. De ellenségeink magvát a katolikus vallásrendszer képezi. Ezzel kell annak végmegsemmisítéseig küzdenünk, még pedig mindenütt, hol találjuk; különösen pedig saját lakunkban a protestántizmus terén. Azért mindaddig, míg a hierarkhiai elveknek maradványai vagy új kinövései mutatkoznak, nekünk protestánsoknak a sikra kell lépniük. És azért igaz és jogos, ha mi jelenleg magunkat különösen protestánsoknak nevezzük.“

Ismerjük eddig az egylet eljárt, szellemét, szükség még magával az egylettel megismerkednünk.

Lássuk az egyletnek 1866-ra kiadott programját:

„A német protestáns egylet az Eisenachban 1865. jun. 7. tartott első gyűlésen magát határozatilag szervezte, s oly egyletnek nyilvánította ki, mely az evangéliumi keresztyénség alapján, a protestáns egyháznak az evangéliumi szabadság szellemében történő megújítását, korunk összes műveltsége fejlődésével összhangzatban eszközölni törekszik. Különösen oda akar hatni, hogy a gyülekezet saját jogához, s ez által valódi életéhez eljusson, hogy ezen élet többé a hierarkhikus gyomtól ne nyomassék és fojtassék el. Előmozdítani akarja mindazt, melytől a népnek erkölcsi ereje és jóléte feltételeztetik, s ezen cél elérése végett azon igyekszik, hogy a német protestáns népből jeles erőket gyűjtsön össze, s azokat egyesítse. A tagok ott, hol egy helyen, vagy egy kerületben elegendően vagynak, helyi-, kerületi- vagy tartományi egyletet alkotnak s időnként összegyűlnek, hogy az egyleti bizottmánytól elészabott kérdések, vagy saját kerületök vagy tartományok ügyei felett tanácskozzanak. E külön egyletek rendtartásukat magok határozzák meg, de az össz-egylettel összeköttetésben állanak s az ugynevezett protestánsok gyűlésén különös képvisellel bírnak.

Oly egyletek, melyek irányukban a protestáns egy-

lettel öszhangzanak, ezzel összeköttetésbe léphetnek anélkül, hogy külön rendszabályaikat vagy nevöket feladnák.

Hol helyi vagy kerületi egyletek nincsenek, egyesek a titkári hivatalnál (ez idő szerint Heidelbergben) történt bejelentés által lehetnek az egylet tagjaivá.

Az egylet vezetése, egy szűkebb bizottmányra van bízva, mely ez időben következő tagokból áll:

Baumgarten, tanár Rostockban. Bluntschli, titk. tanácsos Heidelbergben. Bennigsen Hannoverben. Dr. Creuznacher Eisenachban. Evald, tanár Göttingenben, Exter Neustadtban. Fritze, felsőkamarai tanácsnok Höchstben. Dr. Krause Berlinben. Meyer, general superintendent Koburgban. Dr. Oetker Kasselben. Rosenhagen, predikátor Drezdában. Rothe, titk. egyházi tanácsnok Heidelbergben. Schwarz, fő-udvari lelkész Gothában. Sydow, lelkész. Ulfert, igazságügyi tanácsnok Berlinben. Zittel, dékán Heidelbergben.

A tágabb bizottmányt — mely évenként összejön, hogy a választásokat eszközölje s határozatokat hozzon — az egyes egyletek képviselői s más idetartozó férfiak bizonyos száma és a szűkebb bizottmány alkotják. Évenként egyszer tartatik generális gyűlés. Ez 1866-ban pünköst hetében Hannoverben fog összeülni *), s itt következő tárgyak fognak nyilvános tanácskozás alá jönni:

1. Mi protestánsok a jezsuisztikus-klerikális mozgalom ellenében mily állást foglaljunk el? — Előadók: Dr. Zittel és Bluntschli.

2. A protestáns egyház tanmódjáról. — Előadó dr. Krause Berlinből.

3. A történelmi Krisztus értelmezése kérdésében mily

---

*) Mint tudva van, e gyűlés a németországi zavaros és nyugtalan politikai körülmények miatt létre nem jöhetett, s megtartása békésebb időkre halasztatott.

állást foglaljon el a protestáns egylet? — Előadók: Holtzmann tanár Heidelbergből, és dr. Baumgarten Rostockból.

4. Azon visszaélésekről, melyeket a bibliával és keresztyénséggel politikai pártcélok végett üznek el. — Értekezés, vitatkozás nélkül. Előado Sydow Berlinből.

Ezen s még egyébbb tételken kívül más tételek is küldettek minden különös egylethez, hogy azok felett a tél folyama alatt tanácskozzanak, s nézeteiket az illető előadókcal közöljék.

Vajha mindazok, kiknek a protestántizmus időszerinti fejlődése s népünknek vallásos erkölcsi élete szivökön függ, a protestáns egyletnek törekvését beléptökkel s közreműködésökkel pártolnak!“

Ime, felmutattuk az egyletet, megismertettük előállásának körülményeit, célját és szellemét! Mi magyar protestánsok s közelebb reformátusok, ezen egyletnek összes művelődésünkre s vallásos életünkre oly nagy horderejű függő kérdéseknek s annyi a protestántizmus szellemében s a keresztyénség alapkövetelményeivel öszhangzatban történendő megoldásához,— csak sikert és szerencsét kívánhatunk.

Nagy Ignác.

Az örmények egyházi tekintetben.

A történelem biztos adata helyett a hagyományszerű monda azt tartja: hogy Örményországba a keresztyénséget Taddaeus vitte be, őt, némelyek a 12 apostolok-, mások a 72 tanítványok egyikének gondolván lenni. E tartománybeli egyházat azonban sz. Gergely szedte rendbe, szabályozta: kit ezért az örmények felvilágosító címmel neveznek; ki 240 évben párthusi pogány szüléktől származott. Kora ifjúságában árván maradván, a Kappadóciában levő caesariai

püspök Leontius, magához vette, s megkeresztelvén a ker. vallásban felnevelte; a hit-igazságokra megtanította s végre 304. örmény püspökké szentelte.

Gergely az örmény egyházat a keleti mintájára szervezte. Ezen egyház szokásait, istentiszteleti szertartásait és énekeit vitte be, melyek mindekkorig érvényben fenállnak. Gergely bevitte egyszersmind a görög nyelven írott egyházi könyveket, mint a mely nyelven t. i. ott a mise tartatott, és e görög írásjeleket használták az örmény nyelvben Schabuh persa király idejéig. Ezen uralkodó azon célból, hogy a bizantiumi császárokat megakadályoztassa a vallás és nyelv ürügye alatt államában politikai pártot képezni, megparancsolta, miszerint minden örmény könyvek megégetessenek, melyek, mint mondatott, görög nyelven valának írva; és megtilta ezen nyelvnek, sőt még a görög írásjeleknek is használását összes tartományaiban. Ezen esemény következtében találta fel később, nevezetesen 406. Mejröp örmény vallástanító az e nemzetnél mind e mai napig használatban levő alphabetet.

Az örmények a keleti egyház minden hitcikkeit és szertartásai szokásait pontosan követték a chalcedoni zsinat idejéig*). Ezen zsinat után Eurichesnek több követői Örményországba menekülván, az ottani papság és néppel elhittették; hogy a chalcedoni zsinat a katholikus egyház hitcikkeitől eltért; midőn Jézus Krisztusban két természetet lenni ismert el, mi — az ő állításuk szerint — a keresztyén tan igazhitységével ellenkezik. Az örmény papság és nép tudatlanságánál ezen elferdített előterjesztésnek hitelt

---

*) Az ephesusi zsinat után több nesztoriánusok menekültek Perziába. A fejedelem itt őket mint tudós férfiakat szívesen fogadta és megengedte nekik, hogy Nisib-ben megtelepedjenek, hol egy külön pátriárkaságot alapítván, innen tanaikat terjeszteni igyekeztek.

adván, ekképen az örmények a monophysiták tévtanának hívésébe, vallásába estek.

Ezen időponttól fogva az örmény püspök magát egyedüli igazhitűnek nyilvánította, és ezen címet vette fel: „katholikus“*). Ezzel azt kívánta kijelenteni, hogy ő az egyetlen püspök, ki a katolikus egyház dogmáit sértetlenül megtartotta.

Az örmény egyház a közegyházról lett ezen elszakadása után legkisebb érintkezésben sem volt ezzel egész a florenci zsinatig. Ennek összehívásakor — mely, mint tudjuk, az egyház egységének visszaállítását célozta — 4-ik Eugen pápa irta a „katholikus“ vagy örmény pátriárkához is IV-ik Konstantinhoz: felhíván őt az abban való részvételre. Ez öreg korával — mely nem engedte neki, hogy kiváltképen téli évszakban (február, mártius, április 9-én 1438. kezdődvén meg a zsinat) egy oly terhes utat tegyen — mentette ki magát, azonban elküldte mint követeit és képviselőit Joachim püspököt és az örmény tudorokat Sergiust, Marcust és Tamást, állítólagosan azon meghagyással és hatalom reájok ruházással, miszerint mindenhez, mit a zsinat végezne, hozzájáruljanak.

Azonban az örmény pátriárkának küldöttei az utazás nehézségei miatt csak akkor érkeztek meg Florencebe: midőn már a zsinat a viszontgyesülést elhatározta. IV. Eugen pápa egy gyűlést tartott a bibornokok- és püspökökkel és a zsinat végzéseit latin nyelven ünnepélyesen felolvastatta, miután még az ülés folyama alatt Narses, az örmény küldöttek tolmácsa, örmény nyelvre fordította. A követek pátriárkájuktól vett felhatalmazás és utasítás folytán a pápa és gyűlés előtt hozzájárulásukat jelentették ki következőképen:

---

*) Az örmény pátriárka a „katholikus“ címet mind e napig megtartotta. Hivatalos irataiban soha sem nevezi magát pátriárkának, hanem csak röviden katolikusnak. Állandóan Etsemdsin-ban, Orosz-Armenia egyik városában székel.

„Mi örmény követek, úgy pátriárkánk, mint saját magunk és minden örmények nevében ezen egyet. sz. zsinatnak összes üdvös tételeit, és mindent, mit a szt. apostoli szék, a római egyház vall és tanít, elfogadjuk; és kijelentjük, hogy mi ezen egyháznak valódi és engedelmes fiai vagyunk!*)).

Erre Eugen pápa egy bullát bocsátott ki, melyben az örményeket a római egyházzal egyesülteknek jelentette ki; és közölte velök a megkívántató utasításokat tévtanitmányaik eltörlésére nézve**).

Mindazáltal az örményeknek az egyetemes egyházzal való egyesülése nem jött létre, mert a történelem tanítja, hogy az örmények azon idő után is — még a keleti egyháztól is — különválva maradtak és külön püspökeik voltak, a mint még mai nap is van.

A politikai indokok, melyek a bizanti birodalom elesése után a keleti keresztyéneket Rómától elidegenítették: az új ozman birodalom örmény lakosaira nézve ugyanazon hatást idézték elő. II. Mahomed Brussa-ban tartózkodása idején az ottani örmény püspök Joachimmal barátságos viszonyba jövén, megígérte neki, hogy őt, ha Isten Konstantinápoly meghódítására segitendi, ugyanott pátriárkává fogja kinevezni. Joachim a város bevétele után el is jövén Mahomedhez, emlékeztette adott ígéreterére. A szultán beváltá szavát: Joachimot kinevezé az ozman birodalombeli minden örmények pátriárkájának, azon felsőségi jognál fogva, melyet — mint mondá — a szentháromságtól vett, midőn Gennadius pátriárka kinevezését ünnepélyesen megerősítette***).

**) Mansi: Historia Conciliorum Tom. XXVII; Rinaldi, Tom. IX; Natalis Alexander: Saec. XVII.

**) E bullának ősi fordítása az örmény pátriárka küldötteinek eredeti aláírásával Florencben a Lőrinc-féle könyvtárban van; ily mondják a r. kath. egyh. történészek.

***)) Konstantinápoly elfoglalása után a Szultán a keresztyéneket megszámláltatni akarván, midőn ezt a pátriárka, mint legfőbb

Mahomed az új örmény pátriárkának székhelyét Konstantinápolyban mutatta ki. Törökországi hitsorsosai felett épen azon világi hatósággal ruházta fel, mint Gennadiust az övéire vonatkozólag. Hasonlóképen elnevezte Milet-Baschi-nak (nemzet feje); őt tette felelőssé minden hitsorsosinak maguk viseletéért; kötelességük teljesítéséért, az adó beszolgáltatásáért.

Ekképen Mahomed barátját kielégítette, és egyszersmind benne keresztyén alattvalói másik része fölé is egy felügyelőt teremtett. De ezen előnyön kívül Mahomed még egy másikat is szerzett; t. i. a két egyház papsága és hivei között oppositíót hozott létre: mely kényszeríté őket az abból származó vallási viszálykodások és személyes civakodások elintézése végett az ozman kormányhoz folyamodni, miáltal ők maguknak jelentékeny anyagi segély forrást, és politikai segéd-eszközöket is nyertek.

Mindazáltal a konstantinápolyi örmény pátriárka folyto-

---

egyházhivatalnok által akarná végrehajtatni, tudomására lőn: hogy e hivatal csaknem egy év óta ürességben van. Rögtön a szokott mód szerénti választást, s az eredménynek hozzá bejelentését rendeli el. A papság és nép Scolarius Györgyöt, a nagy tudós férfit választá el. Erről tett jelentés után a szultán az új pátriárka hivatalba állítását a ker. császárok idejében gyakoroltatni szokott szertartások szerint kívánta eszközölni. Melynek folytán Mahomed császári díszben, teljes fényű trónon székelve, Scolariust — ki pátriárkává választatása és ordináltatása után „Gennadius“ nevet vett fel — maga elé vezettetvén választói által, a pásztori botot ünnepélyesen kezébe adta, fenhangon görög nyelven következő szavakat mondván: „A szentháromság, ki nekem a bizodalmat adta, tett téged konstantinápolyi, új római érsekké és egyetemes pátriárkává.“ Ez alkalommal megparancsolta neki, hogy a konstantinápolyi egyházat a ker. császárok idejebeli szokások szerint igazgassa; mindszinte — Milet-Baschi (nemzet feje) címmel elnevezvén — reáruháza a török kormány alatt levő minden hitsorsosai feletti korlátlan törvénykezés hatalmát sat. Pitripios-Bey „Die orinentalische Kirche“ 259—60.

nosan függött a katholikustól, vagy az örmény pátriárkától, kinek egyházi ügyekben ma is alatta áll. E szerint a Konstantinápolyban székelő örmény pátriárka egyházi ügyekben sajátlag alárendelt az Etchmiadsinban székelő örmény pátriárkának; de polgári ügyekben világi főnöke a fényes kapu uralkodása alatt levő hitsorsosainak.

Az eddig előadottakból nyilván kitűnik, hogy az örmény egyház a keletinek csak egy ága, mint a melynek csaknem összes szokásait, vallási szertartásait e mai napig követi. A hitcikki különbség — melynél fogva ugy a keleti mint a nyugoti egyháztól eltér — abban áll, hogy az Eutiches féle tant Jézus Krisztus természetére vonatkozólag; továbbá a „Trisagion“*) hymnushoz ragasztott záradékot: „ki éretünk megfeszítettetett“; s több más, általában a monophysiták tanaiból folyó tévelygésnek keresztelt cikkeket megtartott. A legrégebb időktől fogva oly nagy ragaszkodással is volt a keleti egyházhoz, hogy egyesülésre való készségét azon egyházzal, melyhez hajdan tartozott és a melylyel még mindig oly nagy egyformasága van, több alkalommal nyilvánította. Nierses Chnorali örmény pátriárka

---

*) E hymnus az 5-ik század kezdetén ifjabb Theodozius alatt Proklus konstantinápolyi pátriárka idejében hozatott be az egyházba. A görög történészek azt mondják, hogy az említett időszakban folytontartó földrengések Konstantinápoly lakosságát rémülésbe ejtették, ugy annyira, hogy processióval — élén a pátriárka és a császár, s mindkettő mezitláb — a mezőre vonulának ki. Egy ily processio alkalmával egy gyermek a levegőbe ragadtatott fel. (E hely még ma is *Ψωμαθεΐα* — isteni felmagasztalásnak — neveztetik; Innen „*Ψωμα Οσιον*“). E gyermek egy hangot hallott, mely neki azt parancsolá, hogy mondja a pátriárkának, miszerint Istent eme szavakkal kérje: „*Άγιος ό Θεός, Άγιος ισχυρός, Άγιος άθάνατος, έλέησον ήμᾱς*“, azaz: Szent Isten, szent mindenható, szent örökkévaló, könyörülj rajtunk! — Ez időtől fogva a császár megparancsolá, hogy e hymnus görög nyelven minden kath. templomban énekeltesseék. — A római egyház énekli még ma is nagypénteken. Az örmények még

1166. Komnenus Emmánuel bizanti császárnak javasolta az örményeknek a konstantinápolyi egyházzal való egyesítését. A császár a papságot tanácsadásra hívta fel, mely úgy nyilatkozott: ezen egyesítés lehetetlen, ha csak az örmények a monophysitáktól átvett tévtanaikat el nem hagyják. Erre Emmanuel császár és Nierses pátriárka között hosszú levelezés támadt, melynek folyamában ez utóbbi kimutatni igyekezett, miszerint az örmények a monophysitai eretnekségtől teljesen mentek. Mert — ugymond ő — bár az örmények állítják, hogy Jézus Krisztusban csak egy természet van: de azt úgy értik, hogy ezen természetben az isteni és emberi természet benne van*). — Nierses pátriárkának és Emmánuel császárnak halálával félbeszakadt további folytatása az egyesülés kísérlésének.

Hasonló indítványt tett az egyesülésre 1829. a konstantinápolyi örmény pátriárka Etschmiadsinban székelő főnök tisztvársa helybenhagyásával a keleti egyház pátriárkájának Agathangelasnak. Ez alkalommal az örmények megígérték azt is, hogy a Jézus Krisztus természetéről szóló hitcikket illetőleg követni fogják, mit a keleti egyház vall és tanít. Az egyesülés azonban még sem történt meg. Ez

---

e tételt is kapcsolták: „ki érettünk megfeszítettett“, mely a Theopaschiták kifejezése, kik azt állították, hogy Jézus Krisztus személyében maga Isten szenvedett. Az örmények azonban tagadják, hogy e kifejezést amaz eretnekértelemben használták, és azt állítják, hogy ők ezt az előtt már régen használnák, és hogy ezt nem a szentháromságnak, hanem Jézus Krisztusnak tiszteletére éneklik. A honnan e kifejezés alatt: „ki érettünk megfeszítettett“, egy általában nem értendő; hogy a kereszten Isten szenvedett, — mint a Theopaschiták állították.

*) E levelezés „örmény levelek gyűjteménye“ cím alatt e nyelven többször kinyomatott. Van 1833. Velencében megjelent latin fordítása is a nagytudományu örmény Don Giuseppe Cappelletti-től.

úttal is épen azon indokok által akadályoztatott meg és maradt el, melyek az egyháznak bármikor is szakadását idézték elő és annak egységben maradását lehetetlenné tették, t. i. személyes érdekeik által azoknak, kik a vallásból üzlettárgyat csinálnak. A dolog mibenléte következő: A konstantinápolyi örmények közt vannak többen, kik társadalmi és vagyoni állásuk következtében bizonyos becsültetésben és előnyökben részesülnek; és szokásból némi erkölcsi és vallási érzületök van, A konstantinápolyi, keleti keresztyének, kiket a pátriárkaság „előkelők“ és „nemzet eleje“ címmel nevezett el; és a kik valósággal nem egyebek, mint sepredeke e népnek, cimborái, társai a pátriárkaságnak minden csalásoknál és visszaéléseknél, melyek az egyház és község nevében követtetnek el; ezen javaslat tényynyé léte által összeomlanának. Számításba veszik, hogy ha ezen egyesülés létre jönne, az örmény előkelők jogot nyervén az egyház és pátriárkaság ügyeibe avatkozni: ennek folytán természetesen megakadályoztatnék nagy része a visszaéléseknek, melyek megtörténhetnek, mind addig, mig magok egyedül szerepelnek a kormányzásban. Tehát ők — mint reájok veszélyt hozót terjesztették elő a javaslatba tétetett egyesülést; és általában azon igyekeztek, hogy ezt megakadályozzák. Semmi sem volt könnyebb, mint ez. A konstantinápolyi klérus régtől fogva elhitette azt a néppel, hogy e városban egy rossz szellem van, mely kútforrása minden gonosznak; és e rossz szellem a jó klérus állítása szerint — az ozman kormány. A klérus, hálátlan mindazon tisztelet és előjogokért, melyeket tőle nyert, e rossz szellemnek tulajdonítja mindazon akadályokat, melyek őt, mint mentségül felhossa, minden alkalommal meggátolják, hogy a keresztyénekért azt a jót cselekedje, mit ohajtana. Ez alkalommal is tehát azt adták ürügyül, hogy az ozman kormány értésökre adta, miszerint ezen egyesülést most és bármikor is meg nem engedi, és pedig azon okból, minthogy nem akar az eddigi két vallástársulat

pénztára helyett csak egyére szoritkozni. — És ezzel az ügy félbeszakadt.

Az örmények hasonlóképen hajlandók a római egyházzal való egyesülésre is. Ők a nyugotiak iránt nem viseltetnek oly ellenséges indulattal és politikai idegenkedéssel, mint a keleti egyházhoz tartozó keresztyének. A honnan jelentékeny szám egyesült is közülök vele: a XVIII. század elejétől napjainkig körülbelől 200,000, ha nem tulzottak az adatok. Az örményeknek a római egyházzal egyesülésre való hajlandóságuk valószínűleg azon ő vágyjuk által — hogy a nyugotiakhoz társadalmi tekintetben közeledjenek — hathatósan elősegítetik; mely vágy kelet nagyobb városaiban folytonosan határozottabban jelentkezik. Ugyancsak ezen vágy következménye gyanánt tekinthető, hogy tértek át közülök egy pár évtizedtől fogva a protestánsokhoz is! Konstantinápolyban örmény protestáns községet alakítván és szervezvén. — Igen, mert az ozmán kormány, mindjárt a kezdetben áttérőknek csekély számuk dacára is engedélyt adott, s megerősítette ezen községnek alakulását egy császári rendelete által, melynek szószerénti fordításban közlését helyén valónak találjuk. E rendelet így vagyon:

„Abdul-Medschid Szultán ő Felségének császári rendelete protestáns alattvalói javára.“

„Mahmud pasa veziremnek, fővárosomban levő rendőrmiszternek, a tiszteletreméltó miniszternek, és diesteljes Tanácsosnak, a világ példányának és a községek igazgatójának; ki, midőn a közügyi érdekeket magasztos eszélyességgel vezeti, a birodalomnak épületét mély belátással nyugodalmassá teszi, és a jólétnek és hírnévnek oszlopait szilárdítja — a legfelsőbbnek teljes kegyét nyeri. — Isten nevelje az ő hirnevét.“

„Ha ezen fenséges és nagyméltóságu rendelet tudomásodra lesz: ki fogod hirdetni, hogy miután azon keresztyén

alattvalóim, kik protestánsokká lettek, eddig büntetést és megvettetést szenvedtek, minthogy elkülönzött bíróság elé nem állítottak, és az általuk elhagyott előbbi hitvallásu pátriárkák és előljárók miatt (mely pátriárkák és előljárók természetesen nem birnak joggal azok felett rendelkezni), ha szükségeltetik, császári részvétemmel kísérem, mely alattvalóim minden osztályára kiterjed, és a mely szerint császári ohajtásomnak ellenére van, hogy ezen osztályok közül egy is nyomtatásoknak kitétetve legyen.“

„Miután az említett osztály vallása miatt egy külön községet képez: az, császári részvevő akaratom, hogy az elővigyázati szabályok minden eszközei felhasználtassanak, — ügyeik kormányzását úgy megkönnyíteni, hogy békében, batorságban és nyughatatlanság nélkül élhessenek.

„Válasszanak tehát kebelökből egy tiszteletreméltó, hiteles, előttük kedvességben álló egyént, ki „protestánsok ágense“ címet viselvén, a rendőrminiszterium hivatalosztályaához fog tartozni.“

„Az ágensnek kötelessége lesz saját felelősségének terhe alatt a község tagjainak névjegyzékével birni, mely a rendőrségnél tartatik. Az ágensnek gondjának kell lenni, hogy abban a községben előforduló minden születés- és halálesetek; minden, a község tagjai, útlevelei, házasságegyedélyei és más egyéb viszonyaikra vonatkozó adatok bejegyeztessenek, mely jegyzék a magas kapunak (a külügyi miniszterium vagy más osztály által) felterjesztessék. Minden okiratoknak az ágens hivatalos pecsétjével kell kibocsátatniuk.“

„Hogy ezen akaratom végrehajtassék, jelen parancsomat és fenséges rendeletemet császári irodámból kibocsátom.“

„Te azért, fentebb említett miniszterem! Az előirt módon jelen parancsomat betű szerént fogod teljesíteni. Nem fogsz semmit cselekedni, mi ezen utasításokkal ellenkeznék, azon fentartással, mi a fejadók emelését és az útlevelek kia-

dását illeti, melyek különös utasítások alá esnek. Nem fogod megengedni, hogy valaki tőlük engedély, házasság vagy bejegyzési bírság gyanánt honorárium neve alatt valamit elfogadjon.“

„Te meg fogsz tenni minden szükségest arra nézve is, hogy ezen községnek a birodalom minden többi községéhez hasonlóan bármilyen községi ügyekben, és az ő temetkezési és istentiszteleti helyöket illető kérdésben — könnyebbség és segítség eszközöltessék. Nem fogod eltérni, hogy valaha egyik a másik községnek akár polgári, akár egyházi ügyeibe valami módon beleavatkozzék, hogy saját szívük szokásait bátorsággal követhessék.“

„Továbbá parancsolom neked, hogy meg ne engedjed, miszerint a kijelölt vagy más pontokra vonatkozólag is csak legkevésbé is megháboríttassanak; és hogy minden figyelmet és kitartásodat oda irányozzad, hogy nyugalmuk és biztonságuk épségben fenmaradjon. Kivánságokban megengedtettsék nekik ügyökre vonatkozólag az ágens által a magas kapunál előterjesztéseket tenni.“

„Tehát ha jelen császári akaratom tudomásodra lesz, e fenséges rendeletemet az illető hivatalosztályba bejegyezni és azt közölni fogod, hogy az eredeti mindenkorra fentemlített alattvalóim kezei közt maradjon. Ki fogod hirdetni azt is, hogy minden, mit e rendelet tartalmaz, állandóan egész szigorúsággal hajtatik végre.“

„Ekképen tisztelj és becsülj az én szent pecsétet.“

„Kelt Muharem sz. havában a Hedschra 1267. évében (november, 1850).“

„Kiadatott a védváros Konstantinápolyban.“ *)

A mi az örmény népet illeti, e népfajnak egy része, mely Oroszországban lakik, meglehetősen kedvező társadalmi

*) Pitripos-Bey J. G. Die or. Kirche 424—5. l.

állapotban van; minthogy papsága eléggé mivelt, és másrésről a nép felett semmi világi hatalma nincs. Azonban a Persiában és az ozmán birodalomban lakó örmények papjai a tudatlanságban mélyen sülyedvék. Ezenfelül, minthogy a törökországi örmények papsága a keleti keresztyénekéhez hasonlóan hitsorsosaik felett világi hatalommal is bir, ezek irányában épen oly önkényes intézkedéseket és visszaéléseket követ el, mint emez. Azonban ezen nemzetnek előkelői, kik az örményeknek legjobb erejét képezik, nemcsak hogy nem működnek velök közre a közügyekre nézve: sőt inkább a sok visszaélések ellen a népnek védelmül és oltalmul szolgálnak.

Az örménynép körülbelől 5 millió lélekből áll. Általában azt mondhatni rólok: jámborok, jó erkölcsűek, szorgalmatosok és értelmesek. Ugy 30 év óta nyilvános jeleit adják a képzés és művelődésre hajlandó voltuknak.

Fabián Mihály.

Az apostolok, — Renántól*).

Renánnak ezen második könyve a keresztyénség keletkezésének történetét adja elő (*histoire des origines du Christianisme*).

A bevezetés kizárólag historiai forrásokkal foglalkozik; a többi 19 fejezet egy nagyszerű képben mutatja fel a római birodalom értelmi, politikai, erkölcsi, vallásos s polgári állását az első század közepe körül.

Az első három fejezetben Renán a feltámadás dogmáját tárgyalja, s e tárgyra vonatkozó nézeteit szentirási alapra

*) *Les apôtres* par Ernest Renan, membre de l'instiut. Vol. 1. de 388. pag. — Paris 1866.

fektetve sorolja elő. A feltámadásra vonatkozó sejtelmeinek alapját teljesen felismerhetni már „Jézus életéből“ mi ott csak rövid vázlatban van érintve, itt teljes képben látható.

Renán általában méltó tanítványa Strausznak, sőt sok tekintetben német mesterénél jóval vakmerőbb. Mondhatni, alig veszi igénybe azon mondaszerű dolgokat, melyeket Strausz majd minden lépten nyomon használ művének felcícomázására. A tanítványok exaltált hangulata azon kules, mely megfejt, megvilágosít előtte mindent, míg Strausz sokszor kényszerülve van a legdurvább itészet dorongját, s a mesterként exegesisek cselfogását is felhasználni saját céljaira.

De nézzük Renánt közelebbről.

„Egy éles tekintetű egyéniség — mond Renán — már vasárnap megjósolhatta volna Jézus feltámadását. A kis keresztyén társaság e napon vitte véghez a valódi csodát; feltámasztá Jézust az ő szívében, azon lángoló szeretetnek erejével, melylyel iránta viseltetett. Elhatározá, hogy Jézusnak nem lehet meghalni. Valóban az ő szenvedélyes lelkőknek szerelme erősebb vala magánál a halálnál. Mégcsak egy jelentéktelen eset hiányzott, mely azt megengedné, hogy Jézus teste nincs többé a sirban. Meglón az is, s ime elkészült örök időkre a feltámadás dogmája.“

„A keresztyénség ezen fődogmájának tulajdonképeni teremője (dogme generateur du Chritianisme) Mária Magdalena.“

„Péter és János szinte látták az üres sirt, de a mit ők megtenni képesek nem voltak, azt megtette Mária: ő a kedvelt mesternek árnyékát képzeletben maga elé idézte, s ezen élénk szerelem s örömittassággal (folle d' amour, ivre de joie) kikiáltott szavaival: „én láttam őt!“ A feltámadás hite meglón alapítva. A feltámadás dicsősége tehát kizárólag a Mária Magdalénáé. Jézus után kétségkívül ő tett legtöbbet a keresztyénség megalapítására. Ő a királynője és

védasszonya még ma is az idealistáknak, s szenvedélyes lelkének ábrándja alapja lön az emberiség hitének. Félre, gyarló értelem! Ne merészelj közeledni hideg elemzéssel az eszményiség és szerelem ezen mesterművéhez. Ha a bölcsesség megszűnik, ezen szegény, sorsüldözött emberfajt vigasztalni, az ostobaságnak (la folie) hagyja azt megkísérteni. Hol a bölcs, ki a világnak oly sok örömet adott volna, mint az ördögös (diabolique) Mária Magdaléna?“

„A mint a hírek, koholmányok, jelenetek szerzői szaporodnak, s a mint bennök az exaltáció fokozódik, gondolhatni, hogy az egyes tünemények is akként módosulnak.“

Egy példát!

„A tanítványok összegyülekeztek Péter körül. Sötét éj volt... képzeletük erősen fel volt izgatva. Az ajtók csukva valának a zsidóktól félelem miatt. A keleti városokban naplement után teljes csend uralg. A tanítványok közt percek folytak el mély hallgatagságban. A várakozás rendesen megteremti a maga tárgyait. A mély csendnek egyik percében valami gyöngéd fuvalom érintette a jelenlevők arcait. Ily komoly órában sokszor elég egy kis léghuzam, ablaknyírkorgás, vagy valami esetleges zörej, hogy a népek hitét századokra megalapítsa. A fuvalom érintésének percében hangokat is hittek hallani. Némelyek megjegyzék, hogy ők e szót hallák: Shalom; ez volt Jézus szokásos üdvözlete, e szóval nyilvánítá jelenlétét. Semmi kétség! Jézus jelen van. Ez az ő kedves szava; mindenki felismeré őt. Ezen képzelgés annyival könnyebb volt, mert Jézus maga mondá: „valahányszor az én nevemben összegyülekeztek, közöttetek leszek.“

Hová lön Jézus holt teste?

Ez azon hely, hol Renán a mondát is segítségül szólítja, hogy velök a koporsó pecséiteit s az őrizőket utjából elháríthassa, s általában a kérdés megoldására nagy szabadságot enged magának.

„A holt testet — mond Renán — hihetőleg néhány ta-

nitvány Galileába hurcolta, mit a Jeruzsálemben levők nem tudtak; a kik pedig a titkot ismerék — miután a feltámadás hite már általános volt, — megőrizék maguknál. Ily esetekben pótlólagos tudósítások mit sem változtatnak a dolgon. A holttestet azonban a zsidók is elvihették. A sir tulajdonosa is elvitethette azt. Egyébiránt a négy evangéliomban közé tett egyes tudósítások ellentmondanak mindezen sejtelmeknek. Azon körülmény, hogy a sirban fátyolnemű szövetek találattak, s az izzadságtörő gondosan összehajtogatva egy oldalhelyre tétetett: önkénytelen is azon feltevésre vezet, hogy a játéokban valami női kéznek kellett szerepelni. Itt akaratalanul Bethaniai Mária jut eszünkbe, ki még vasárnap reggel sem vitt semmiféle szerepet. Azon öt elbeszélés, mely a nők siri-látogatásait adja elő, oly zavart, hogy nagyon könnyű sejtteni a háttérben lappangó tévértelmet. A női öntudat, ha a szenvedély uralma alá kerül, a legkiválóbb illusióra képes, gyakran büntársává lesz saját ábrándjainak. Mária Magdaléna azon idők nyelvjárása szerint hét dämöntől volt meg szállva. Mindezen eseteknél szemelőtt tartandó, hogy a nők keleten minden nevelés nélküliek, s az igazmondás náluk kétes lábon áll.

Renánnak mindezen elősorolt szavaiból világosan kitűnik az: hogy ő az idealizmus és szerelem mellett még két más tényezőt is szerepeltet a feltámadás dogmájának előállításánál, t. i. az ostobaságot és hazugságot. Az apostolok miveletlenségét több helyen merész képekben adja elő. Saját szavai: „a legnagyobb mérvben kisszerűek, korlátoltak, tudatlanok, tapasztalatlanok voltak. Együgyűségök végetlen volt, könnyenhivőségök nem ismert semmi határt. Egyébiránt a higvelejűség meglepően párosulhat kitünő szivjósággal.

A tanítványok a feltámadottnak saját szájából vélék hallani a világterítői parancsot. Hol kezdhették volna azt meg illetékesebb helyen, mint éppen Jeruzsálemben?

Ekkor megkezdődött a tünemények második sorozata.

A mint azonban a visiók ritkulni kezdtek, egy másik képzelgés kapott lábra, hogy t.i. Jézus felment a dicsőségbe s az ő atyjának jobbján ül. „Felszállott az égbe!”

„Mi — mond Renán — fájdalommal mondunk Jézusnak, utolsó isten hozzád — ot”

Jézus második élete halvány utóképe az előbbinek. A költészet korszaka eltűnt. Ezután Jézus párthivei egy másik gondolattal kezdenek rokonszenvezni, a szentlélek eljövete-lének gondolatával, melyről Jézus oly sokat beszélt előt-tök. A szent lelket várták most, s a mit vártak megérke-zett. A képzelgés, a szenvedély ezen jó lelkekben egy általunk megfoghatatlan fokra emelkedett.

Azon korbéli zsidók, miként azt Flavius Ieraj-zolja, valódi ördögös alakokként tűnnek fel.

Ily, s ehhez hasonló merész frázisokkal erőködik fel-világosítani Renán mindazon evangéliomi eseményeket, me-lyek független a természeti törvényektől, tehát csodaszerű-leg, azaz Isten szabadakaratóból vitettek végbe.

„Istenre nézve nincs lehetetlenség.” E tételt Renán kö-vetkezőleg módosítja:

„Keleten és az első században lehetséges volt minden.”

A szentlélek eljövete-lével épen úgy bánt el, mint a fel-támadás dogmájával. Léghuzam, zöreij, exaltáció, ideges ingerlékenység, a quakkerek, a mormonok s több efélék példája teljesen elegendő neki az evangéliumi titokszerű jelenetek kimagyarázására.

A pünköshti főesemény alkalmával (mert Renán szerint többször kellett apróbszerű pünkösdi-féle eseménynek elő-fordulni) zivatar volt, s a szélvész az ablakokat felszak-gatta.

A nyelvesoda egy „on se figura” segítségével szint oly könnyen meg van fejtve, mint a többi; itt azonban mégis úgy vélekedik, hogy e képben azon gondolat volna

maszkirozva, miszerint az evangelium nem bir sajátos szt. nyelvvel, s egyformán átfordítható bármely más nyelvre.

Az apostolok történetét Renán szerint a 80-ik év körül írta meg Lukács.

Az apostolok történetének szerinte fő jellemvonása: gyöngéd pietás, élénk rokonszenv a pogányok iránt, békülékeny szellem, rendkívüli vonzalom a szupranaturalismus iránt, a szegények s alacsonysorsuak szeretete, demokratikus hangulat, vagy is azon meggyőződés, miszerint a nép a keresztyénségért van, s csak a hatalmasok gátolják őt jobb hajlamának szabad követésében; továbbá az egyház hatalmának s fejeinek magas eszméje stb. Historiai hűség kevésbé érdeklé a szerzőt, építés mindenek felett előtte a főcél. Előadásán mindenütt naivság ömlik el, hasonlólag a római kuria hivatalos íróihoz, kik 200 év múlva beszélgetik, hogy Antonelli bibornok és Mérode mint testvérek szerették egymást.

Renán szerint Lukács dogmatikai előitéletekben elfogult férfiú, s hozzá még ügyes prókátor, a ki ír, hogy bizonyítson, s a tényeket, melyekről beszélnie kell, ügyesen feltudja használni kedvenc témájának igazolására.

Az apostolok történetének első 12 fejezete hitelességre nézve, a legmegtámadhatóbb része az új testamentomnak, az utolsó 16 fejezet ellenben, mint történelmi forrás gyűjtemény bir értékkel. Az első 12 fejezet némi csekély tekintélye, részint a Páli-levelekhez hasonlósból ered, részint a bennök foglalt tudósítások csodaszerűségéből. Nem mulasztja el Renán itt sem a következő megjegyzést:

„A hit szüli a csodát. A katholicizmus, mely a csodák folytonosságát ma is hiszi, önkényt meghajlik ezen törvény előtt, az ő csodái nem azon helyen történnek, hol azoknak megtöriénni kellene. Egy csoda Párisban, az illető tudósok előtt, minden további kétkedésnek végét vet. A felelet ezen jelek kívánatára Máté evangéliomából olvasható XII.

39. („e gonosz és parázna nemzetség jelt kíván, de nem adatik néki egyéb jel, hanem Jónás prófétának ama jele stb.)“

„Hogy soha természetfeletti esemény nem történt, erre nézve — mond Renán — a historikus bizonyítékot sem kívánhat, erre csak annak lehet szüksége, ki a csodák lehetőségét megengedi. Ha Buffontól azt kívánta volna valaki, hogy természettanában a Szirének s Centaurok számára is jelölne ki helyet, ő viszont joggal kívánhatta volna: mutas-satok nekem egy példányt ezen lényekből, én kérésteeket azonnal teljesítendem. Nem tagadható, sok megfejthetetlen dolog van a világon, ámde csoda, vagyis egy természetfeletti erőnek különös közbejövése, s az ismeretes természeti törvényeknek egy idegen, különönc akarat általi formás felfüggesztése által előidézett működés nem létezik. Nagyon természetes, hogy azon világnézet, mely Istent a világban s annak élőlényeiben bentmaradólag lenni állítja: pantheisztikus, a pántheizmusnak pedig tagadnia kell a csodát. Tagadhatatlan folytatja tovább, hogy a keresztyénség a legnagyobb esemény a világ vallásostörténetében, de azért éppen nem csoda. A Buddhaizmus, a Babizmus éppen oly számos exaltált vértanuval dicsekedhetik. Ha a keresztyénség egyetlen tény, szinte a hellenizmus is egyetlen; a görög művészet pedig éppen úgy felette áll minden más művészetnek, mint a keresztyénség minden más vallásnak. De azért a mi még a maga nemében egyetlen, éppen nem csoda.“

Valóban, ha a Renán ur keresztyénsége nem isteni csodamű, teljesen beláthatatlan, hogy miért kell annak állítása szerint mégis minden más vallás felettinek lenni?!

Emlékezhetnek önök, hogy Renán a „Vie de Jezus“ című első művében kiváló előszeretettel viseltetett bizonyos Czakija-Muni iránt, most pedig a babizmus, vagyis bizonyos persa szekta mellett rajong, mely, mint három lapon elbeszéli, 1852-ben kemény üldöztetést állott ki. Itt pár szóval alkalmat vesz magának Renán említést tenni a positiv vallások-

ról, s azután folytatja: „A miben mi a positiv vallást hívők-től eltérünk, nem egyéb, mint a természetnek tudományos ismerete, bár szívünk sugallata szerint velök tartunk; csupán egy ellenségünk van, s ez egyszersmind az övéké is; értem a pórias materializmust. Ugyanazért nyugodjanak ök békén, Isten nevében! Lukrécia és szt. Theréz, Aristofanes és Sokrates, Voltaire és Assisi Ferenc satb.... Hasonló feljajdulás többször fordul elő Renánnál; mindezekben nem kevesebb jártasságot tanusít, mint mások hitének megrendítésében, vagy is megrendíteni akarásában, s valóban oly minden cél és tekintet, sőt összefüggés nélkül ír sokszor, mintha valami lakatlan planéták számára írta.

Sok volna még, mit Renánból itt elősorolhatnánk, azonban legyen ebből elég ennyi, s néhány lapot átfordítva, lásuk még pár vonással, miként adja elő Pál megtérését:

„Az üldöző Saulról mondatik, hogy véráldozatainak szelid önmegadó viselete sokszor ejtő őt ámulatba; éjnek idején úgy rémlett előtte, mintha azon jámbor, istenországában remélő nők, kiket ő fogságra vetett, a szelidség hangján szólának hozzá: miért üldözesz te minket? Ez azonban a damaskusi eseménynek korántsem elmellőzése, sőt felderítése végett van említve. Pál kétségkívül álomlátásban szenvedett azon percben, melyben megtérését elhatározza.“ Ezen visio elbeszélése egyike azon mesterműveknek, mik csak egy Renán agyából pattanhattak ki. Előbb lefesti Pálnak lelki nyugtalanságát: „az agyvelői túllángoltság nála a legmagasabb fokra hágott; percenként zavartabb s magánkivül-libb volt.“ Azután leírja az utat s tájékat: „déli tájon érte el Pál a damaskusi nagy síkságot, azon pompás tájt, mely a legrégebb kortól idáig, mint az ábrándok színhelye, 'Isten paradicsomának' neveztetett. A lankadság, melyet az utazás előidézett, a durva, darabos átmenet egy naptól leforrázott vidékről a kertek hűs árnyaiba, mindez a gyenge, fanatikus vándornál bizonyos betegséget idézett elő. Különben is e

vidéken az agylobbal párosult lázas esetek gyakoriak. Sokszor olyforma érzés tapasztalható, mintha földre zúztunk volna; s ha a roham elmúlt, sötét és villámos éjszakához hasonló benyomás marad hátra, a melyben mint valami sötét mélységben mindenféle képek, látványok tünedeznek élénk! Én magam is — mond Renán — voltam hasonló körülmények között Byblasban, s más fogalmakkal kétségkívül hajlandó lettem voltam visióknak hinni azon hallucinatiókat, melyeket kiállanom kelle“

Ime ily modorban adja elő Renán Pál megtérését.

„Alapjában — mond ő — Pál csak a fanatizmust változtatta. Épen úgy buzgólkodott az új hit mellett, mint egykor a régi mellett, s mint Omár, ő is csak az üldöző szerepét cserélte ki az apostoléval.

„A Krisztus, kit ő damaskusi útjában látott, korántsem a gallicabeli Krisztus volt, mint állítá; hanem képzeletének Krisztusa. Tudománya nem a Jézusé, hanem saját magáé; a nyilatkozatok, kijelentések, mikre oly büszke volt, saját agyának teremtményei.“

Renán ezen könyvének van tagadhatatlanul némi fényoldala is. Irálya kitünően szép. A világtörténeti-adatokat nagy bőséggel sorolja elő nézetének támogatására. Egy különös szakaszban lerajzolja „a világ állását az első század közepe körül“, egy másikban előadja azon idők vallásos törvényhozását. Bár nem tagadhatni, hogy itt is mindenütt észrevehető a renánias irány.

Pált a római levél 1. 24, 25. s több következő versekben olvasható merész kifejezéseieért komolyan rendreutasítja.

„Szent Pál — mond Renán — nem ismerte a római magasabb társadalmat. Szavai inkább papias dorgálóbeszéddek voltak, melyeket soha sem szabad betűs értelemben venni. Átalában véve, minden körülmény oda mutatott, hogy az áttérés a zsidó s keresztyén eszmékre csaknem kikerülhetetlen volt, és csak csodálkoznunk kell, hogy ezen

áttérés oly lassan s késő jöhetett létre. A hittérítés nem volt ostobaság s sikerülése csoda.

A „Vie de Jesus“ című első kötetből sokan bizonyos politikai pártirányt hittek kiolvashatni; volt-e igazuk, vagy nem, nincs szándékunk vitatni; de hogy Renán a jelenben uralkodó francia kormányzat uralma alatt képzei magát, következő szavaiból sejtjük:

„Cäsár és Augusztus az idők szükségeit teljesen méltánylák, midőn a principátust megalapíták. Más kormányzat ekkor kivihetetlen lett volna. Hanem Augusztus egy valódi államférfiúnak kötelességeit elmulasztá akkor, midőn az állam jövőjét az esetlegességnek veté mártalékul. Szabályos trónörökösödés, alkotmányos megszorítások stb. nélkül a Cäzarizmus terhére vált önmagának. A legborzasztóbb rázkódások kikerülhetetlenek voltak.“

„Egyébiránt — mond tovább — mi is ezen század emberei, szüntelenül módosítjuk nézeteinket; megtörténik, hogy több dolgot is hiszünk egyszerre. Szeretjük jogainkat és az igazságot, értök éltünket is kockára vetjük; de azért azt el nem ismerjük még is, hogy a jog és igazság valamely párt vagy keszta kizárólagos tulajdona lehetne. Ugyanazért egy felvilágosult ember nem jöhetne könnyen oly helyzetbe, hogy a jog és igazságért életét veszélyeztetné. Idáig nem sok felvilágosult vértanu volt.“

Álljon még itt záradékul néhány Renán-féle világnézet:

„Az állam csupán egy dologhoz ért, s ez az egoizmus organizálása; s ez nem kis munka, mert az önzés a leghatalmasabb emberi indokok egyike; de ez még nem elegendő. Az önmegadás, hajlam (devouement) az emberfajnál ép oly természetes valami, mint az egoizmus. A hajlamok organizálása más szóval: vallás. Ne higye azért senki, hogy a vallást, s a vallásos közösséget nélkülöznie lehetne.“

Mielőtt Renánnak e művét az első kötet után bedobnók a feledékenység tengerébe: ennyit mindenesetre szükségesnek láttam belőle felemlíteni. Egyébiránt igénytelen nézetem szerint e könyv némely nyugtalan, zavarteszű egyéniségeket, kétségkívül még zavarosabbakká fog tenni. Komoly kritikát nem érdemel. Az ítéletet, mit felette ki kellene mondanunk, önmagában hordja (1. Kor. 1. 19).

Szabó József,
s lelkész.

Külső történelem különös tekintettel a keresztyénség első századára, tüzetesen az apostoli cselekedetek könyvére.

„A keresztyénséget a multtól teljesen elszakítani annyit tesz, mint természete megértése, s diadala hordereje elől elzárkózni. Ha bár az nem produktuma, mint némelyek állítják, valamely megelőző polgárzatnak, s az evangéliumokat lehetetlen úgy tekinteni, mint csupavégét a görög és keleti elemnek: de azért nem kevésbé bizonyos, hogy ez nyújt az emberi szellemnek azon megnyugtatót, melyet ez keleten és nyugoton odáig hasztalan keresett.

Pressensé.

Messziről kell kezdenem, hogy célomhoz képest az emberiség fejlődési menetelében, vagy annak feljegyzésében, a történelemben egy magasabb háztartás rendjének némely szálaival találkozassék az egységre törekvő elmélkedés. Nem leendő sem az észnek kényszerítése, sem legyőzhetlen feladat belátni azt, hogy a világ folyásában általában nem szűk körű emberfő tervezetei öltenek testet magokra a kiemelkedő tényekben, mint oly eszme-kigyuladásokban, melyek megállítják s megragadják a gondolkozást. Én részemről magában a teremtés egyetemében a teremtői eszme láthatóságosítását, vagy mint mondják, megvalósítását látom: s így az emberiség válságos jeleneteiben sem láthatok mást, mint a világház egy egy titkáról lassanként lehajlani az elfedő

fátyolt, s megtestesülni, láthatóvá lenni egy eltakart tervet, hogy a gondolkozásra hivatott ember szellemének ne csak új táplálék nyújtassék, hanem egyszersmind bizonyítéka annak, hogy a világház ugyanazon hatalomnak gondja örökre, melynek eszméit hordozza.

* * *

I.

Római történelem.

A minden tekintetben nagy sorsu Rómának talpköveit az idők sötétében Romulus tévé le a mi számításunk szerint a világ negyedik évezredének kezdetén (3175), Amazianak Juda királyának tizenötödik, és második Jeroboam Izráel királyának első évében, a Krisztus születése előtt 750, vagy újabb csillagászati vizsgálatok után (Münter, Kepler) 747. évben.

E város élete nyolcadfél százados folyása alatt kormánya alakját háromszor változtatta meg.

Kormánya első alakja egyeduralmi vala. E kormányzat szigorú jellemére, vas fegyelmére, az alapító ikertestvérének megöletése éles világosságot vet. Azonban ezen új állam első gyűlevész népének igazgatására, vagy inkább fékentarására, minden más kormányzat képtelenség leende. A királyság 243 évig tartott. Ez vala az új állam gyermeksege.

A második kormányalak oly köztársasági vala, mely kebelében három egymásba átmehetlen elemet különböztetett, vagy inkább kövesített meg, melyek mind a főnemességből választott tanács urasága alá lőnek helyezve. E korszak 467 év alatt folyt le, s két különös időközre oszlik.

Brutus és Kollatinus első konzulságától kezdve Appius Klaudius és Quintus Fulvius koráig két század alatt az új állam, mely gyermeksege korában anyja és bölcsője körül gyakorolta erejét, és szomszédjaival civakodott, annyira meg-

erősült, hogy már egész Itáliát hatalma alá vetette. Ezen időköz képzí az új állam nagy reményekre jogosító ifjúságát.

A második időköz, mely az előbbinek bevégezésétől egész Hirtius és Panza konzulságáig, s így 267 évig tartott, teszi a már erőteljes államnak misszióját sejtő s nagy tervekkel foglalkozó bátor férfi korát, a midőn is győzelmes fegyvereit három világrészen hurcolva keresztül, az ismert világot meghódította.

E kormányalak alapjának letételénél is vérrel találkozunk a visszanéző emlékezet. Elsőben Lukrécia a női erény nevében önté reá nemes vérét, mintha minden dolog kezdetén egy nőnek kellene állani „Il y a une femme a l' origine de toutes les grandes choses“ (Lamartine. Hist. des Girondins. 2 köt. 2. lap). Azután Brutus az első konzul az elébbi kormányhoz szító két fiát veté liktor-vas alá, s a köz-szabadságnak a kérlelhetlen fegyelem nevében apai érzelmeinek feláldozásával hódolt. Nagy áldozat a nagy elvnek! Végre maga e vasakarat, mely előbb apai szívét dobá a hazaiság és szabadság szent oltárára, most életét hozá áldozatul, s a Tarquiniusok utolsó sarjadékával összeesapván, halva rogyott megölt ellenségére. Nemes végzet a haza és egy nagy elv legyőzött ellenségének hulláján találni magának ravatalt, s e vértóba fulladott be örökre a régi királyság.

A harmadik kormányalak a mindent magába olvasztó császárság, ismét egyeduralmi volt, de gondosan kikerülte a királyság nevét, bár annak minden előjogait a legsértőbb végletben gyakorlá.

Oktavius, Antonius és Lepidus triumvirságával nyílik meg e korszak, Oktavius főuraságával folytatattik, s a régi szabadságnak és rendnek, sőt magának a hazaiságnak (a mi ezen állam sajátos lelke és jellege volt) teljes elpusztulásával végződött. E korszak vala ezen államnak elvénelése. „Inertia Caesarum — mond Lucius Florus — quasi consenuit atque decoxit, nisi quod sub Trajano Principe mo-

vet lacertas et praeter spem omnium senectus imperii, quasi reddita juventute revirescit.“

II:

Az idegen nemzetek leigázásában elféktelenült fegyverek és szenvedélyek utóvégre a közszabadság ellen fordultak. Azok, kik régóta, habár a régi intézmények romjain is, fő befolyásra törekedtek, az alnépnek mesterségesen előidézett fejtelenségében kerestek és találtak szövetségest, hogy utóbb mint Caesar kicsapongó ifjúsága adósságait, úgy ők merényök büntetését, sikerét hazájok által fizettessék le. Gonosz célhoz becstelen eszköz!

A főnemességnek ezen kori fény- és kényüzéseit, s botrányos dobzódásait tekintve, meglehetősen igazoltnak látszik ugyan azon állítás, hogy Róma csak romja volt már ekkor a szabadságnak és az erénynek. De mégis apagyilkossággal határos merény leend örökké elsőben emelni kezett ezen annyi drága emlékezetekkel felszentelt romokra.

Igen helyes marad azon észrevétel, hogy a megrongált, de még fenálló intézmények emléke még mindig hatással van a népre, még akkor is, midőn rég eltűnt azon intézmények lelke.

A bitorlók napjaiban írott történelmek rendesen a sikernek és szerencsés vakmerőségnek imádói. Vae victis tolaik alatt szintugy, mint kényuraik keze alatt.

Egy nagyszerű halálküzdelem, mely négy éven tartja vissza utolsó lehelletét, s elvitatja hulláját a sirásótól, az erőnek még tiszteletet parancsoló mennyiségére mutat. Egy oly élet, mely a szabadság elvéért egymásután három világrészen hétszer lép sorompóba, s majd egy millió halálra kész hőst állíthat felemelt zászlai alá, s így sokkal nagyobb haderőt, mennyire szüksége volt a világ meghódítására, az még az események rendes folyásában igen hosszú időre bir joga-

sultságot. E tényállás szemlélése után bátran kimondhatni, hogy a római szabadság nem természetes halállal mult ki! A farzalusi vereséget mellőzve Korfinium Filippi Alexandria, Thapsus és Munda csatamezőin oly hadtömegek keresték a szabadságot vagy a becsületes halált, hogy hazafiúi törekvéseiknek s nagy elvöknek 700,000 hullával áldozhatának soraikból. De másrésről a haldokló szabadságnak e bámulatos végerőkődései világosan jelölik Caesar szellemének s erőforrásainak bőségét, de egyszersmind az évek óta zsoldjában álló hadsereg hazafiatlanságát, mely Szilla és Márius óta a polgárok mészárlásához szoktatva, nem látott többé semmi vallástalanságot abban, hogy zászlói ismét a haza ellen fordulnak, s átlépte a Rubikont, azon határt, melyet rómainak fegyveresen átlépni a haza átka alatt tilos vala. Ezen eset is igazolja, hogy mi veszélyes hatása van a lelkekre a bűnös eszközök vallástalan felhasználásának, s a melyek rendesen keményen megbosszulják magokat. Oly rémek e bűnök, melyek sem meg nem halhatnak, sem le nem csendesülnek, míg meg nem bosszultatnak, s egyszersmind világosan bizonyítanak egy magasabb s erkölcsi jellemű világrend uralkodása felül minden időben.

Ama nagy elv, melynek megbuktatása ellen egy millió hazafi vére hullásával tiltakozott, oda temetkezett ugyan a köztársaság, mint akkori életformája, romjai alá, de ugyanazon időben oly monumentumot nyert, mely előtt minden kor meghatva és tisztelegve megy át, s a mit a térben, mint időszaklagost elveszített, azt megnyerte a szellemenben, mely méllósága előtt meghajol. A szabadság elvének Róma bukása oly parentáció volt, mely a világot gyásztiszteletre szölitotta fel.

Caesar megfojtotta, eltemette Rómát, hogy megbántott hiúságát s féktelen nagyravágyását kielégíthesse, de Róma lelkét, a szabadság elvét a haldokló haza testéből

magába szívta azon gyász-konklamáció alkalmával, melyet hizelgői diadalomnak neveztek el, pedig a haza és hazaiság haldoklása volt, s végül kénytelen lön azt büntársaival megosztani, s megindult a tényezők számítása ellenére egy új elv: bejogosítása a kitagadott népségnek, mely az aranyos fejű fényes római köztársaságnak csak igen rosszul fedezett lába vala. Azonban ezen ösztönszerű mozgalom megindulása zavaros körülményei között más, mint féltelenség alig lehetett. A népelv, mint az emberiség közjogosultságának elve már jóval ezelőtt törekedett érvényre jutni, s Mariusban csakugyan a legmagasb államhatalomra lépett, de Marius ott hagyta az elemet, melyből kiemelkedett, a hol találta, a porban. Most egy Caesar, a főnemesség fénye, s tagja egy oly családnak, mely a nemzet isteneivel vérségi rokonságban állott, leszáll a nép közé, s hévvel szorítja meg azon kemény kezeket, melyekkel a világot s hazáját leigázta, s a nép magáénak vallja s bálványozza őt, mint fejét, Caesar pedig nem mulasztá el hizelkedni az alvó oroszlánnak — a népnek — mint oly hatalomnak, melynek mozgásba hozásával magát Rómát felforgathatá, s maga magát új lénynyé teremtette. Róma minden lakóinak tiz véka gabonát, tiz font olajat, egy marok pénzt adott, zsoldot a proletáriusoknak. Számukra erkélyeket, kerteket építtetett mint egy királynak, kit elakarnak lágyítani, s negyvennégy napig tartó ünnepet rendezett. A haza haláltóra! Meggyászoltatta vele leányát, hogy e gyász egységében magát a népet családjává tegye. Valóban a császárság csak a nép feje volt. Miután százezerenkint ölte ki a régi Róma szabad polgárait, most polgárokká tette azon gáll barbarokat, kik karddal kezökben törtek előtte utat Róma felé, s a szabadság hőseinek lemészárlásában legszivósabb kitartást tanúsítottak.

Szóval azon végzetes válság vériszapos jeleneteiben a legfőbb hatalom, s a legelső népelem kézfogásával talál-

kozunk, minden közbeeső rétegek s kiváltságok lesülyesztésével. Egy új politikai házassága a hatalomnak az erővel. A népségnek, mint az emberiség jogosultságának és egyenlőségének elve vérgőz, füst és egy előbbi összeomlás porfellege alá takarva jelent meg e napokban, de sötét, s még mindig határozatlan alakban, a kedvezés és kegyelem bizonytalan és szeszélyes alakjában.

Caesar lelke maga visszariadott az általa előidézett társadalmi rémtől, annyival is inkább, mivel mint Salustius előadá, ama népség, mely Caesar táborában jobban érezte magát, mint Rómában a nyomor, törvény és a hitelezők nyomása alul keresett nála menedéket. Az alak, melyben az új elv feltűnt ezen időben, kétségkívül riasztó, de azért annak lüktetése (az ember bejogosítása a kiváltságosság düledékein) azok előtt, kik a külső jelenetek játéka alatt egy magasabb világfejlés menetelének szálait keresik, figyelemre méltó marad. Ime a szabadságot és jogosultságot Róma bukásánál a régi republika hullájából, a kiváltságosság sirjából látjuk átszívárogni az egyetemesbe, az emberiségbe. Eltűnván a kaszt, előlép az ember. Ime egyik szála a bukás sirleple alatt lüktető haladásnak, egy oly haladásnak, mely nem a tenyészők számításából született, a mely midőn rabköntöst hord, a világ koronáját kegyenceinek osztogatja, mint egy gyermek Souvraenitas, mely nevén kívül mindent bir vala.

Róma tehát nemcsak azért esett el pusztán, mivel eltűnt az ősi republikánus erkölcsészet, a törvények s hazai intézmények tisztelete, hanem mivel küldetését bevégezte. Hordozott egy elvet egy arisztokratikus köztársaság alakjában, de az azon alakban Róma miatt nem kövesülhetett meg. „Elle perdit sa liberté — mond Montesquieu. (Grandeur et Decadence des Romains) — parce qu' elle acheva trop tôt son vuvrage.”

A főnemesség, mely a szabadságot csakis régi római szabásában tanulta ismerni s becsülni, mind Caesar bitorlá-

sában, mind pedig az alnép simogatásában oly bünt látott, melyet a köztársaság hadsergeinek széthánytatása után összeesküvésnek kelle megbüntetni, s Caesar a főnemesek 23 törsszurása alatt vérzett el. „A zsarnok meghalt, vesszen a zsarnokság.“ Így kiáltanak fel a vértény után a szabadság régi formájának hívei. „Sic ille, qui terrarum orbem civili sanguine impleverat, tandem ipse sanguine suo curiam implevit.“ Florus. De a nép istenítette Caesárt, s a haza atyjának nevezte el. Hullája megégetése alkalmával a törvényszékek padait, a közel templomok ajtait, a kereskedők asztalait hordozta össze, s Róma harácsából akart kegyencének máglyát emelni. Sokan felső öltönyeiket s a veteránok fegyvereiket, a nők ékességeiket s gyermekeik palástjait veték a máglya lángjai közé, azután tüzből kiragadott hasábokkal szaladtak az összeesküdtek házainak felgyújtására, s Caesar árnyának Róma égésével parentálni. A megjelent üstökös bevégezte, a mit a ragaszkodás megkezdett. Mindenki azt hitte, hogy Caesar a hazai istenek közé van felvéve.

Caesar erőszakos halála sokat tönk oda, hogy megboszulója oly hatalommal ruháztassék fel, melyet Caesar magának a leghöbben ohajtott, de kimondani is remegett, s a mely minden réteget korlátlanágában egyenlősített, s ez vala a császárság. „A császárság — mond Lamartine — Caesar sírjából emelkedett ki.“ E császárságon érezni lehetett származását. Ugyan is az alsó néposztály és a szoldeska szövetségéből kelvén ki, elnyomva tartott s lealjasított, vagy is önkényében szívnalozott mindent, mit elfoglalt. E két elem e két keze az új hatalomnak nem érezte aljas helyzetét, melyhez a régi köztársaság hozzá szoktatta, de a gyűlölt kiváltságosok lenyomatásában saját hatalmát látta a császárságban diadalmaskodni, azért szívesen szolgált a reá támaszkodó hatalomnak.

Az összeesküvők magok bátor, elszánt férfiak valának ugyan, és elég ügyes tervet dolgoztak ki a bitorló megbuk-

tatására, de egyetlen egy olyannal sem valának készen, mely a bitorlás megszüntetésére vezetne, s a köztársaság visszaállítására alkalmas lett volna. Azért Oktavius igen könnyen visszaállíthatá a rendet, a mi azon időben azonos dolog a szolgaság állandósításával. Látnivaló, hogy a szabadság ekkor csak negatív életet élt, s az államelemek oly egyenlősítésében nyert kifejezést, hol a nemzet a népbe ment vissza, s intetett, hogy anyjával szövetkezzék, s vele új életre egyesüljön. Anteus érinté ismét a földet, ez szerencséje lett volna egy új küzdelem esetében, de nem akart vele szövetkezni azt szellemével áthatni, vele új életet képezni. Ez vala veszedelme és gyász fátuma: tehát szövetkezett vele a császárság.

III.

Oktavius Augusztus.

Oktavius, mint a Tarquiniusokkal számüzött egyeduralkodó kormány visszaállítója már saját kora által is különbözöleg ítéltetett meg. Míg a szolgaságra készek és szerencse hajhászok serege nyíltan Isten gyanánt tekinté őt, addig azok, kiknek lelkeiben a régi szabadság szent emléke élt, hazagyilkosságról vádolák. Maga Antonius egykori triumvir társa állítá, miként főleg tőle függ vala a köztársaság helyreállítása.

Azonban a nagy időközök által tőlünk elválasztott emberek felett mindig legbiztosabb marad a tények ítélete.

Oktavius Augusztus uralkodását igen terheli azon körülmény, hogy korában a szellemi élet minden tényezői: a vallás, erkölcsiség és szabadság, mint az ismeret, akarat, élet nyilatkozványai szomorú hanyatlásnak indultak.

Odáig a hazafiság az államvallás legelső gyümölcseül tiszteltetett, most polgári vád alá lön helyezve, s így maga az államvallás első szülöttének kárhoztatásában meghason-

lott az állammal, s az őszinte hazafiak, kik az apák napjainak emlékezetével táplálkoztak, szintén megvont viszonyba jöttek az államvallással, melynek Pontifex Maximusai az ősi intézmények lelketlen felforgatói valának, a kik féktelen gáll zsoldosokra, félvad spanyol praetorianokra, s az izgatag alnépre támaszkodva a régi tiszteletes dolgokkal keserű gúnyt üzenek, mint a melyekből csupán a címeket tartották meg.

A köz erkölcsöket már jóval azelőtt semmivé tette azon meggazdagodás, mely a leigázott nemzetek elharácsolt vagyónából hordatott össze, a midőn azután az ősi egyszerűséget pazar fényűzés, a régi alacsony gunyhókat magas paloták, a fegyelmet féktelenség, a törvényt az erő s a tömeg szeszélye váltotta fel.

Mindezen dolgokban pedig Oktaviusnak tetemes része volt. Ő ugyan külsőleg undorral fordult a „Dominus“ címűtől, de a triumvirátus tagjait véres polcaikról egymásután leszórta, s végül mégis maga egyedül, s korlátlanul uralkodott.

Kormányzata minden tizedében egyszer rendesen keserűen panaszkodott a tanács előtt, hogy vétetnék le már egyszer valahára vállairól az a súlyos világteher, a kormányzat, de az összeirt atyák igen jól tudták, hogy mindannyiszor mit kellessék válaszolniok, ha élőknek kedvezni akarnak, felkeltek és elmondák, miként az istenek ivadékainak más halandók felett azon kiváltságok vagyon, hogy soha sem erőtlenednek el.

Némely írók, kivált az udvar tengőcei égis emelik Oktavius kegyelmességét, de feledéssel vagy gonoszul mellőzik azt, hogy a filippii csata után Brutus hullájáról levágotá a legnemesebb római főt, s elküldeté Rómába hogy ott Caesar szobrához gördíttessék. Az sem jut eszökbe ezen embereknek, hogy nevezett csata után, melyben a győzelmet sem hadi ügyességének, sem vitézi bátorságának nem köszönheté, az előkelő foglyok sorsát kevély aljas gunyolódásaival elvi-

selhetlenné tevé. Sveton. A főnemesek egyike, hullája számára egyszerűen csak tisztességes sírhelyért esedezett előtte, s az imperátornak nem volt más válasza, minthogy az immár a hollók hatalmában vagyon. Majd egy atya és fiu esedezének együtt kegyelemért, Oktavius a természet ellenére párbajra parancsolta őket, s tört adott kegyelem helyett az apának fia ellen, és sajátos vetélkedés keletkezett, mindegyik küzdő fél azon volt, hogy másikának életét a magáé árán megmentse, de ez csak az apának látszott sikerülni, s az akaratja ellenére győztes fiú, az apagyilkos tört, saját szívébe döfé, s Oktavius e jelenetet végig nézheté! — Perusia ostroma után teljesen kérlelhetlenné találja őt a történelem, s a vád alá vont foglyok irgalom-esdésére szívének nem vala más válasza, mint e rövid lakonszerű: moriendum est. Sőt közülök 300 egyént kiválogatván, március hó 15-én, Caesar halálnapján, őket, ennek oltára előtt, mint valami áldozati barmokat felkoncoltatá, s Caesar istenségének ember-hekatombéval áldozott.

Általában mondhatni, hogy Oktavius hosszú idők folyamán keresztül szerfelett keveset tudott azon erény felől, mely minden hatalomnak legfényesebb sugárkoszorúja: az önmérséklésről. Igaz ugyan, hogy midőn a triumvirátusba még ifjan belépett, igen sokáig vonakodott a proskripció indítványába bemenni, de a megkezdettet riasztó engesztelhetlenséggel folytatta: „Solus magnopere contendit, ne cui parceretur“ (Sveton). S a halálnak e sötét névtárába bejegyezte még saját gyámatyját is, Torániust.

Midőn Lepidus Triumvir a multakra, melyeknek véres örvényében az egész római nemesség színe feküdt, fátyolt vetni, s a jövőt megnyugtatón akarván, a tanácsban kijelenté, hogy a kivégzéseknek ideje immár lejárt: Oktavius nem atallá nyilvánosan vitatni, hogy ő a proskripciónak csak annyiban kíván határt szabni, amennyiben jövőre nézve is magát teljesen szabadnak akarja tartatni. „Omnia sibi reli-

querit libera.“ És Pinariús lovagot a közhelyen leszúratá, mivel nyilvános szónoklata alatt a begyült falusiakkal és veteránokkal társalkodott. Tediús Afert, mivel az bizonyos tettet keményebben megróttá, mint a szolgaság ezen korában tanácsos vala, annyira megrettentette, hogy ez haragja ellen öngyilkosság által sietett magát biztosítani. Gallus praetort merő alaptalan gyanúból a rabszolgák kinpadára feszítetté, s a mitsem vallhatót kivégezteté, de előbb szemeit saját kezeivel vájta ki, mivel jelenlétében két okmány-táblát palástja alá takargatott.

A kegyelem az emberiség iránt érzett, s innen az egyénre átvitt kegyelet. Ez tehát mint ilyen nem foglal helyet Oktavius személyes tulajdonságai között. Sőt volt eset arra is, midőn kegyeletével még a haza istenei sem találkozhatának. Neptunisten szobrát, mivel szétszórá hajóraját a fergeteg, közönnepély alkalmával ledönteté, s e tetteivel megmutatá, hogy mit tart azon vallás felől, melynek Pontifex.

Oktavius kormánya szellemére igen sajátos világosságot vet az is, hogy épen korában lépett életbe egy oly intézkedés, melylyel a hatalom a szabadságot magában a szellemvilágban is üldözés alá fogta, midőn a gondolatnak és meggyőződésnek odaig senkitől sem gátolt nyilatkozási módjait támadta meg. Ezen intézkedés vagy inkább bitorlás volt a könyvcenzura. Ezen új intézkedés jellemzésére elég leendő mindenkor felhozni azt, hogy tetszésben mindig a leggyűlöltebb kormányoknál részesült, melyek a társadalom alapelveit, s legszentebb érdekeit magokban felemészteni törekedtek. Ezen keletkezésében pogány intézkedést VI. Sándor pápa, ki Borgia Sándor név alatt baljóslatú emlékezetességgé vált, vezette be a keresztyénségbe, midőn az Index librorum prohibitorum-ot megnyitotta. Még félszázadra is megszületése után ezen intézkedést Seneca „nova poenának“ nevezte el, melyet a zsarnokság Labienus törhetlen római szellemének

megbüntetésére gondolt ki, kinek irományait Oktavius tüzre ítélte. Most Oktavius nem követte azon elvet, vagy inkább szeszélyt, melyet Virgil végrendeletének megtörésénél követett, melyben a költő szellemi hagyatékait megégettetni rendelte. *Frangatur potius legum veneranda potestas, quam tot congestos diesque, noctesque labores hauserit una dies.* Ezen epifonema semmisítette meg Virgil végrendeletét, s Oktavius egyszer jobb akart lenni a törvénynél, de nem elvből; mert Labienus történelmi műve, melyet Kaszka könyv nélkül betanulni nem restelt, a római életre nézve Aeneisnél nem lehetett csekélyebb értékű. „*Res nova — mond Seneca in Controversiis — et insveta de studiis sumi supplicia, ingeniosa crudelitas, facem studiis subdere, in monumenta disciplinarum animadvertere quanta, et quam non contenta certa materia saevitia est.*” Labienus pedig, hogy könyveinek sorsát kikerülhesse, bezárkózott őseinek sirboltjába, s eltemetkezett élve. Igaz ugyan, hogy a könyvező szemű Horác, és a fohász-kodó hüpokhondriakus Virgil gyakran ültek Oktavius asztalánál, mely dolgot ő maga e versével örökölt meg: „*Hic inter lacrymas sedet et suspiria Caesar.*” De a nagy Cicero olvasását eltiltotta, s Livius a legszabatosabb s legtisztább római stílus felhagyott az írással Labeo a beszéddel. Ovid a legszellemdusabb római író száműzetett, okul adatván, mivel hogy írt, „*de arte amatoria.*” Mely esetről azt jegyzé meg Sextus Aurelius Viktor. „Oktavius a bujálkodásnak rabja lévén, lón ugyanezen bűnnek legszigorúbb boszulója azon emberek szokása szerint, kik szerfelett élesek azon vétségek megrovásában melyeknek magok leginkább hódolnak” Így fogva fel a dolgot könnyű lesz megérteni a nevezett szigort, miután Oktavius bujálkodásai köztudomásuak valának: „*Serviebat libidini usque ad probum vulgaris famae.* Nam inter duodecim catamitos, totidemque puellas adcubare solitus erat. Abiecta uxore Scribonia amore alienae coniugis possessus Liviam, quasi marito concedente, sibi coniunxit.” (Aurelius Victor).

Oktavius maga mélyen érezte azt, hogy Róma szeretetét nem birhatja, s magát mindig válogatott férfiak fegyveres csoportjával kísérteté. Hatalmát fegyverrel szerezvén, örökké kelle azt féltenie. Majd a katonai lázadás lehetősége háborgatá lelkét majd a legmélyebb béke idején nagybátyja véres árnya látogatá meg, a büntetés borzalma. Azért a tanácsházba soha sem ment a nélkül, hogy felső meze alá vértet ne öltene mellére. Jól tudá ő azt, hogy bár mi magas polcon álljon is valaki, soha sem lehet elég magas, elég viharmentes, ha mindenkinek érdekeit megsértve, mindenkit ellenségévé tesz, s a jogokat, melyeknek élvezéséhez a sokaság hozzá szokott, pusztá kegyelemmé változtatja. E cserét aránytalanul tartja még az is, ki azt kimondani rettegi.

Ha a római koponyákkal kockázó Sullát Oktaviussal összevetem, úgy találom, hogy amaz polgárvértől gőzölgő diktátorsága és erőszakoskodásai közepette is lélekzeni engedé a köztársaság lelkét. Akaratát ugyan korlátlanul hajtá keresztül, de magát a zsarnokságot köztársasági alakba igyekvék önteni, s korlátlanságot gyakorolva, a rómaiakat azért mégis a szabadság felé vitte mindenkor. Egészen más uton jár ama ravasz zsarnok, kit a hizelgés az istenekkel közös „Augustus és Divus“ címmel ruházott fel. Ez szelidséggel és mindig szabadságot színelve hajtá Rómát a szolgaság felé. Különös az, hogy míg Sulla alatt a köztársaság régi erejét visszafoglalta, mindenki a bitorlás felett panaszkodott, Oktavius alatt ellenben, ki megszilárdítá a zsarnokságot, mindenki a szabadságnak örvendezett, azonban a városokban, melyekben erősebb szellem lélekzett, Oktavius soha sem mulasztotta el teljhatalmu kormányzókat küldeni, s a municipiumokat árnyéltre kárhoztatni. Sokan oda se terjeszték ki figyelmöket azon időben, hogy a legiók eltávolítottak ugyan a fővárosból, de a határszéleken a legmélyebb béke idején folyvást fegyverben állottak, s így a határvédelem örve alatt a császárság zsoldjában oly hadtömegek táp-

láltattak, a melyek minden pillanatban készek és képesek valának az új vállalkozók, vagy a régirend nevében történhető kísérleteket mindig tönkre verni. Továbbá eltörültetett azon üdvös ősi rendszabály, mely a katonából a háború bevégezése után békés és hasznos polgárt teremtett az által, hogy a nyert földek a katonák között művelés és használat végett kiosztattak. Oktavius hogy a fegyvereseket naprólnapra magától függővé tegye, föld helyett zsoldpénzzel fizette őket.

Bár a régi magistrátusok névleg folyvást szerepeltek, de az igazgatás minden erei Oktavius akaratából húzták életmozgalmukat. A nagy tanács, mely most csak ritkán gyűjtetett össze, csak némely dolgoknak nem annyira dekretálásával, mint aláírásával lön megbizva. A kormány tulajdonképen az uralkodónak irodája vala, innen küldetének parancsok, miheztartási szabályok a tartományok elnökeinek, s így lön titokká a beligazgatás.

Helyesen jegyzé meg Dio Kaszius, hogy az imperátorok kora óta igen meg lön nehezítve a történetírás. Titok lön minden. A tartományok sürgönyei az imperátorok irodáiba vitettek, és senki sem tudhatott meg belőlök többet, mint a mennyit a zsarnoknak szeszélye eltakarni elhanyagolt, vagy a mennyit a történész hozzávetése megközelíthetett.

Mindezekből nem nehéz belátni, hogy Oktavius a népre, melynek szokatlan ünnepélyekkel kedveskedett, és a katonaságra, melyet zsoldozott, támaszkodva a nemességet észrevétlen semmivé tette, s tulajdonképen nem vala ekkor más államelem, mint a népség és a császárság. Az elv, mely itt a tényezők számításán kívül kiemelkedik, a kiváltságosság (mely a közszabadságot mindenütt mindig maga részére igyekezett kizsákmányolni) eltörlése, s a magasabb szellemtől áthatott emberek beolvasztása az emberiségbe, hogy vigyék azt magokkal, vagy sülyedjenek vele. Az lett volt feladatuk különben is, elkülönzött állásukon, ez lett büntetésök. De ezen elvnek tovább kelle fejlenie, s jelen alakját,

mint negatív életet igenlegessel kelle betöltenie. Az emberiség különben sem nyugodhatik meg önmagában, vissza kell hatolnia a teljes öntudatosságot megelőző közdelmeken át oda, honnan kiindult, az istenibe. Más megnyugvási pontja egy erkölesi lénynek nincs, nem lehet. E nagy és fel-séges munkával már a keresztyénség van megbizva, a mely mint magas istenországi mozzanat nem más, mint az emberiségnek felemelkedése a Krisztusban nyert életalapon az istenibe, a legmagasb, a legszentebb okföbe, hol mindnyájan egyek vagyunk: fiak közapaságában Istennek. E theopatriarkhia fejezi ki a keresztyén oekonomia egész sajátos életét. Az embereknek azon beolvasztása az emberiségbe mely a római Caesarizmus korában történt a kiemelkedéseket a halkokat lealázta, de általában senkit sem emelt fel. — Ellenben az emberiségnek egysége a Krisztusban már mindenkit egyiránt átölel és felemel, s őseredeti viszonya visszaszerzésére segít, s ez az emberiség egységének igenleges tartalma valóban.

IV.

Az új és istenországi elvnek hordozója, az Isten és ember egyesítője a Krisztus valóban Oktavius korában lépett be az embervilágba, s a történelmiség mezejére, és pedig két évtizedre azután, hogy Janus Geminus temploma Róma építése után most harmadszor bezáratott. Ezen eset világbéke jelzése, de egyszersmint prognosztikona annak, hogy t. i. az új elvnek hordozója a békességnek fejedelme leend, ki a lelkek Janus templomának ajtaját nem levert nemzetek hulláival, nem a triumfátorok véres lomjaival torlaszolandja és zárandja el, hanem nagy lelkének saját hullájával s az ő tökéletes engedelmességével, a mi a világigazgató Istenség-gel való teljes akarategységnek magasztos ténye marad örökké.

A Krisztus mint Jézus Róma 750, vagy 747. évében

született. Világba lépése az ide egyedül használható okmányok előadása szerint teljes arányban áll akár lénye akár feladata nagyszerűségével. A szent írók ezen előadása a Krisztus- vagy Messiáseszme olyatén felfogására mutat, mint a melyben ők hitrokonaikat s kortársaikat messze túlszárnyalák. Ők ugyanis az örök igének, ki kezdetben tehát minden idő előtt vala, Istennél vala és Isten vala — vagyis az Istenség legmagasb, legteljesebb kijelentőjének megtestesülésénél az isteni akaratnak abszolutumát, az az, Isten teremtoi tevékenységét foglalkoztatják az új oekonomia kezdetén épen úgy, mint az ő szövetség írói azt a teremtésnél tévők, hol ők a teremtésben az isteni akaratnak megtestesülését az ő saját irányokban, a keleti gondolkozás öntetében adják elő. „Legyen és lett.“ Ez zöme azon egész előadásnak! Ezen az úton vezetik be az emberiség fejlődési menetelébe azon új tagot, melyből egy egyetemes átalakulásnak kell vala kiindulnia.

Figyelmet érdemlő körülmény az, hogy az új élet magas hordozójának belépésénél az emberiség fejlődési menetelébe a természetfeletti és a természeti elemeket együttes működésben találjuk, a megtestesülés azon nagyszerű tényénél t. i. a mely az addigi embertörténelemnek vég- és egy újnak kiindulás pontja és lelke folytonosan. Nem úgy többé, mint a teremtésnél történt vala, melyben a kijelentő mintegy negative határozta meg magát az anyagi élet tünetményeiben, most a kijelentés már igenleges minőségű, élő és személyes. Alany és tárgy együtt, s egyszerre. Azért a Krisztus az Istenségnek legmagasb és legteljesebb kijelentője! Vele, benne és általa megjelent az új ország, az Istennek országa a világban, az emberi lelkekben. Ezen ország amaz élet, melynek feladata azontúl az emberiség egész életét magába fogadni, azt áthatni, s új és szerencsésebb fejlődés stádiumára vinni. Ezen magasztos világváltság tényében Isten nem idegenbe, hanem a magáéba

lépett be, azért ezen életfejlődést nem a szűk emberagy, hanem ezen élet belső oekonomiája határozza meg. E pontnál válik el elvileg a protestántizmus a hierarchismustól. Amaz korlátlanul átengedi magát hitelvüése alapján az isteni s így örök fejlődés folyamának, emez emberi institutiókkal igyekszik e folyamatot medréből kivetni s neki emberi kézzel ásott árkot adni, s e tényében az isteni életre korlátolólag akar befolyjni, s a szellemet, mely leng, a hol akar, saját nézetében megkötni. E törekvésben hordja küldetése időszakiságát.

Az új országnak vagy az Isten és ember egyesülésének személyesítője egy oly nép kebeléből indult, melynek egyesített vallás és államintézménye az istenország eszméjét sajátos nemzetpolitikai alakban előképezé. S így a Theopatriárkhia a Theokraciából emelkedett ki. Látható innen is, hogy az isteni világigazgatás a szellemi életfejlés, s így a szerves fejlődés törvényeit méltányolja még akkor is, midőn egy tisztán magából kiindult új cselekmény által e fejlődésnek egy az emberteremtés titkában s feladatában rejlő magasabb lendületet határozott adni, de az emberélet fogyatkozásos oekonomiája által magát világcéljaiban gátoltatni nem engedi, hanem inkább ezt áthatva magasabb célok realizálására képesíti. Ez egyedüli kulcsa az isteni élet-beavatkozásnak a természeti dolgok rendjébe.

Az új életelvnek belépésével az embervilágba beállott világválságot helyesen nevezi el az Írás az idők teljességének.

V.

A héber elem küldetése.

Az igaz élő, s így a világ s emberiség fejlődési történetében magát tettlegessítő Isten eszméjének letéteményese és

hordozója az első 31 századon át egy elzárt választott embercsoport vala, mely később mint héber nép lön ismeretes, midőn a törzsatyai rendszert az istenuralom váltotta fel.

Valamint előbb az ígéretek vagyis isteni előleges közlemények, úgy most a határozottabb intézkedésekben rejlő isteneszme vala vallása, házi és politikai élete, ereje és védpaizsa e népnek minden időben. Isten e népben, a nála letett intézményekben élt azon időben az emberek között, és mint minden nagy igazság fentartá, megszentelé, megdicsőíté tisztelőit. Egy sajátos organizmus középpontja, s élettényezője lévén Isten, a népet nemzetté, a vándor szent gyarmatot állammá emelé, s oly intézményekkel erősíté meg, melyekben Mózes a népvezér, törvényközlő magát minden más népszervezők és politikai tehetségek fölé emelé. Ő a nemzeti életet örök alapra az egy élő igaz Isten eszméjére és vallására fektetvén a nemzetiséget a hittel úgy összeolvasztotta, hogy a nép csak a rendszerrel, de a rendszer csak utolsó igaz héber kiirtással leendett megszüntethető. A változás s a szokott földi viszontagságok uraságát egy halandó embernek az által sikerült megtörni, hogy Istennel a legmagasb és legteljesebb igazsággal szoros az egész életet átfogó szövetségre lépett formailag is, érezvén, hogy csak az igaz van örök élere jogositva.

E szövetség vala a legnagyobb gondolat, mely valaha emberi agyban megfordulhatott, s oly magas, hogy méltán isteni sugalomnak tartották mind azok, kik az isteni világi-gazgatást nemcsak a világház anyagi élete fentartásában határozzák, hanem inkább azon magasabb szellemiben keresik fel, a melynek maga a világteremtés csak egyik látható alakja s kifejezése, lévén a teremtés egy oly eszme láthatólagosítványa, a mely saját életbőségében (intensivitasában) hordozza alaki léte pragmatizmusát.

E szövetség méltán hordja a Theokratia nevet, mert nemcsak Isten reális jelenléte (Shekina), hanem egyszer-

smind rendező főhatalma vallásos politikai sérthetlenségén alapul.

Soha egy nép életében sem találkozunk annyi bizonyítékaival annak, hogy egy nagy igazság általi áthattatás oly reális erő, oly hatalom, a melyben az igazság élete örökkévalósága a halandókba látszik átfolyni, azokat kegyeletes önmegadásukban mintegy önmagukból kiemelni, hőssékké szentelni, hogy őket megdicsőíthesse. Két világrész: Afrika és Ázsia két egymásra törő monárchiái közé ékelé Isten e kised, de meggyőződésében nagy népet, az anyagi erő közé a szellemi, hogy feltünővé s láthatóvá tegye a szemlélők előtt minden időben, miszerint a valóságos s igazi erő mégis elvégre csakugyan a szellemi. Az anyagiak, e khaotikus hatalmak összemorzsolják egymást, összetiporja s tönkre teszi azokat az idő, ez a romokban is él, lüktet, fellángol, újra kiépül, újra uralkodik, türve, szenvedve is mindig győz, övé a jövő örökké. A marathon sirkövei élnek, e hideg mohos kődarabok hevitenek, nemes elhatározásra visznek két évezred múlva is a népet, mely magát görögnek vallja, s a nemzeti függetlenség és szabadság ősi dogmái előtt áhitattal hajlik meg, habár azokat többé alig érti.

Az említett egyeduralkak földirati fekvéseiknél fogva kikerülhetlen dolog vala az, hogy a közbe ékelt népség azok sulyos, s óriási tömegekkel játszó összeütődései alatt siralmas vereségeket ne szenvedjen, de ez egy nagy eszme körüli életteljes egyesülésében mindig talált elegendő erőt, hogy magát ismét kiépíthesse, s túlélje szomszédait. Ez az a mi meglepő és tanulságos.

Továbbá nagy igazságokat nem azért olt Isten emberkebelbe, hogy ezen isteni életszikrák ott elzárva emésztődjenek, s ezen igazságok hordozóit nem azért helyezé egymással világuraságért versenyző nagy birodalmak közé, hogy pusztán egy csekély tartomány területén belül ápolják az átvett szent tüzet, tartsanak fen egy ideig bizonyos nagy meg-

győződést, hanem hogy vallásos kegyelettel ragaszkodván hozzá sugározta azt át az emberiség nagyobb tömegére, s lenne az emberiség óriási tömegében egy új élet nép-kovácsa mindenütt, hová az események alatt mozgó magasabb világtervezet által vezetettnek.

Azon nemzeti katasztrófák, melyek a héber istenuralmi államot sujták, mind ily magasabb rendeltetés és titkos missio jellemét látszanak viselni, és szükségeseznek tünnek fel oda, hogy ezen intézményeivel szorosan összeforrt nép deportáltatván egy világot lassan átható igazság gyarmatává, a földön átvonuló eszme élő táborává változzék át.

A Mózesi istenuralom szeparatisztikus merev iránya nem vala oly természetű, hogy e sajátos misszionárius nép valaha az embervilágba beolvadhasson, de így e kis töredék az egyetemesben feloszolván, küldetését valóban nem is teljesíthetendé. E népnek az általa és vele deportált igazság körül kelle összecsomósodni mindenha, avval összeforrt, s annak így magában személyes életet adni, s fellépni mint az őt lelkesítő igazságnak élő s önálló organizmusa, mely nem feloszlásra, hanem mások áthatására küldetett, hogy így és pedig törhetlen merevségével figyelmet verjen fel, összezökkenéseket idézzon elő régi elavult nézetekkel, intézményekkel, vallási rendszerekkel, hogy szenvedve, de soha nem engedve tartalmának mély életrevalósága felől, támasszon meggyőződéseket, mint minden más nemű igazságok előhordozóival történt és történni fog, de Izráel erős élő Istene népe e merev kitartásában mindenütt fényes győzelmeket aratott, s az igaz Isten sejtelve a megütköző és vizsgálódó elmékben határozottabb alakot kezde felölteni.

A Krisztussal az embervilágba belépő országot, melynek a mózesi istenuralmi intézmény csak jósias előképe, pedagogosza vala, az igaz élő Isten eszméje meghonosításának kelle a szerves fejlődés elmélete után megelőzni. Ez vala a

héber nép missziója a közönséges időszámítás kora előtt, hon és kívül.

VI.

A Nebukadnecár által (601) véghez vitt kihurcoltatásnak már hetedik évtizede járt, midőn Kürosz (Círus a héber Koresh 531) az egymást felemésztő ázsiai nagy egyeduralkodók negyedikét a persát nyitá meg. Ez izráel hitbőseinek bámulatos kitartása s meglepő bátorsága által, de főleg Ésaiásnak (44. fejezet) 210 évvel előbb tett jóslata következtében a „titkos Istenség“ felől, mint Flavius József megjegyzé, alaposabb meggyőződésre tett szert, s Babilonba hívatván e nép előkelőit, megengedé nekik, hogy menjenek vissza hazájukba, s építsék fel az Istennek templomát.

Egy hit, melyet 70 éves megpróbáltatás megszilárdított inkább, mint megrendített, a kitartás erejével, e mindenhatóságával a parányi embernek, szerencsésen célhoz jutott, s a mi a dologban legfeltűnőbb, egy pogány fejedelem, Ázsia hadura ad parancsot az igaz Isten házának felépítésére. Ez az erős hit lelkesítő jutalomkoronája!

Két törzs, Juda és Bénéjámín a Leviták nagy csoportjával Zerubábel vezérlete és fejedelmi helytartósága alatt rögtön el is indult (42,442 fő), s hozzá fogott a templom és város felépítéséhez. Mitridatesz kincstárnok az elhurcolt szent edényeket ura parancsára visszavitette.

Nem sokára azután (Tarquinius Superbus 2. kormány-évében) Kürosz a Masszaget (Szkütha faj) háborúban elhalván, a felépítkezés munkája több oldalról akadályoztatva lön, különösen Kambüesz napjaiban, ki az építkezést forma szerint letiltotta, s kilenc éves pangás állott elő.

Hüsztaszpesz Darius uralkodásának második évében sikerült Zerubabelnek e fejedelem különös barátságát megnyerni, a ki azután meg is engedé a templom és a város tovább építését, s a még külföldön tartózkodó héberség nagy

számának is teljes szabadságot engedett régi hazájukba visszaköltözködhetni, nemcsak, hanem még a hazamenőket az adó alul feloldozta, s ötven talentumot adott a maga kincstárából a szent ház építésére, s a papi fejedelem s a többi papság istentiszteleti öltözékeit is saját erszényéből fedezteté, sőt fejedelmi jótékonyágát még a templomőrökre is kiterjeszté. A fejedelmi kégy e fényes nyilatkozatát, mint a haza visszaállításának ünnepét, a felemelt nép hét napi áldomással ünnepelte meg. Azután következett a családos átköltözködés, örvendező háladalok, s mindennemű zeneszerek vidám hangzása mellett megindultak a száműzöttek hazájok felé, mely nekik kétszeresen szent vala, Zerubabel és Josua (Jezus) főpap vezetése alatt. Jól esik a hazavezetés élén egy Jézus főpappal találkozoznunk. A héber szent profetizmust e napokban Haggeus és Zakhariás, mint személyes shekinák képviselték, kik szellemök vallásos nyilatkozatával tanuskodtak Isten jelenléte felől a hazát kereső nép között.

Az Isten szent háza hét évig épült, bár nem vala oly fényes többé mint a Salamoné, de aránytalanul becsesebb lett annál az által, hogy benne kelle fellépni az elküldendőnek. Az építés Dárius kilencedik évében fejeztetett be a 11-ik hó (Ádár) 23-ik napján.

Dárius elhalása után fia Xerxes ült a világ legfényesebb királyi székére, ki atyjának fejedelmi érzelmeit az isten népe iránt nemesen tovább folytatta, különösen kegyelte Ezdrást a még Babilonba maradott héberség főpapját. E férfinak örökre fenmaradó érdeme vala a szent okmányok gondos megvizsgálása s rendezése, s a héber Kánon megalapítása. Ennek sikerült Xerxestől uj uti leveleket eszközölni ki azok számára, kik vele hazafelé útra kelni szándékolnának. Az engedély kinyerése után Ezdrás három napi böjtöt és imát rendel, és Xerxes 7-ik kormányévében szerencsésen megindult, urának megdöbbentően nagyszerű ajándékaival a szent Isten házának javára, ugymint: 650 ezüst talentummal, 100 ta-

lentuknyi ezüst és 20 talentumnyi arany s végre 12 talentumnyi érc edénnyel.

Ezdras, ki az istenuralom újból szervezése miatt második Mózesnek is nevezhető és Nehemiás helytartó nagy sokaságot vezettek ugyan a hazai földre, de Flavius szerint mindamelletts csak két törzs, Juda és Benjamin s a Léviék egy része költözött vissza (XI. könyv 302. lap) az ősi székhelyre, a nagy sokaság elmaradozott, eloszlott az idegen földön, de ősi hagyományaikhoz mindenütt makacsul ragaszkodva, csak is ezen az uton lehet megfejteti azt, hogy a legujabb khinai taiping háború alkalmával ott egy oly várost lehetett felfedezni, melynek egy millió héber lakosa vala.

Artaxerxes napjaiban új veszély fenyegeti a héber népséget. Ez ugyanis 3-ik kormányévében 127 szatrapjait Szuzában hét napos lakomával vendégelé meg, aranyos oszlopon nyugovó sátrakban. Ugyanekkor Vaszte királynő a dlnőket vendégelvén meg, a persa szokásokra támaszkodván vonakodott a király parancsára a férfiak termében megjelenni. A nő keleten a ház magán lelke és nem a társaság fénye lévén, lénye egészen a családíságban, a nőnek ezen egyetlen lehetséges világában mindenütt örökre határozódott, a borhevült fejedelem háza szentsége megtörése felé tartott nyilvánosan eszélytelen parancsában, s a királynő nemes magaviselete házassága megsemmisítését vonta maga után, s helyét Eszther héber nő váltotta fel, kinek a benjaminita Mardokhai volt nagybátyja, ki nemsokára szerencsés volt egy udvari összeesküvésnek nyomára jönni az egyik büntárs héber szolgája által. Ez a dolgot a királynőnek tüstént jelentvén, a cinkosok mind hurokra kerültek, s a feljelentőnek egyelőre az lön jutalma, hogy neve az udvari történész által feljegyeztetett, s az udvari főurak sorába igtattatott.

Ezen időben Hámán vala az állam első szolgája, kevély nagyravágyó férfiú, ki a mit ura tulságos kegyéből nyert, az adorációval határos udvari tisztelkedést, módfelett követelte.

Ellenben Mardokhait vallásos neveltetése gátolta neki hasonló tisztelettel hódolhatni, mi az emberimádással egyértelműnek tűnhetett fel. Ezen elhanyagolás oly gyűlölséget idézett elő a dölyfös ember lelkében, mely csak az egész hebérség kiirtásában vélé dühét lecsillapíthatni, s indítványára a könyelmű fejedelem bele is nyugodott az irtó parancs kiadásába, melynek mind a 127 szatrapióban egy napon kelle véghez menni. Isten ellenben mást határozott, mint egyelőre a földi fejedelem. Ugyanis Eszther királynő aggodalmas előterjesztése s bizonyos napi körülmények, s a minapi meghiusított összeesküvésnek most felébredt emlékezete arra bírák Artaxerxest, hogy Hámánnak, mint első államszolganak, rögtön parancsolatban kiadá, hogy Mardokhait, mint a király életének megmentőjét fejedelmi díszmezben a városon hordozná meg, kiáltozván: „Igy tiszteltetik meg, kit a király megtisztel.“ Hámán pedig még az előbbi nap ötven könyöknyi magas akasztófát állíttata fel udvarában számára, mai nap pedig a dolgok csudálatosan hirtelen megfordulván, maga végeztetett ki rajta. Flavius ezen esetről az isteni mindenhatóság, igazság és bölesség előtt tisztelő csudálattal állapodik meg. Ez azon Purim-ünnep, melyet a héberek Adár hó 14-ik napján az isteni fentartás iránt hálás kegyelettel szoktak mind a mai napig megülni.

VII.

A Zerubabel helytartósága s vezetése alatt megkezdett építkezés Nehemiás helytartósága alatt szerencsésen bevégeztetett, s megnyílt ismét eredeti alakjában a Jahve-kultusz, füstölgött a nagy oltár, teljesíthető minden kegyes lélek Istenének tett fogadalmait, zengett a nemzeti hümnos a szent ház ivei alatt, és nem többé Babilon folyamainak füzei alatt. A fáradhatlan Nehemiásnak sikerült az erődí-

téseket is bevégezhetni, felépült a bástya, s beállíttatnak a kapuk, mi ismét új nemzeti ünnepélynek adott alkalmat, a levíták, énekesek és zenészek összejöttek az egész országból a bevégzett mű felszentelésére, mit egyetemes tisztálkodás előzött meg. Azután a nemzet és istenuralom újból szervezése után, midőn már a köz élet régi medrében folyhatott, az államszervezők elmentek egymás után az ő atyáikhoz, s hamvaik hazai földbe takaríttathattak el.

Azonban a békesség megszilárdulásával a kegyesség és erkölcsök előbbi szentsége a nyugalom ápolta önös szenvedélyeknek adának ismét helyet. A botrány a főpapság kebeléből indult ki. Eleasib főpapnak fiai János főpap és testvére Jézus ingerült szóváltásba vegyülvén, János testvérét a templomban agyonüté. Ezen eset alkalmat adott Bagozes persa hadvezérnek a nemzet ügyeibe avatkozni, annyival is inkább, mivel Jézus pap az ő kedvence és hive vala, ki persa befolyás alatt a főpapságra törekedett. Nem sokára Okhus király kormányja alatt új veszedelem fenyegeté a népet, Holofernes fővezér hódító táborával már betört a tartományba, most egy nő, Judit önfeláldozása hárítá el a veszélyt, s egymaga képviselé az új államban a régi idők istenbizalmának hősiségét.

Jánost a főpapságban Jaddi követte Kodoman Dárius uralkodása alatt, ki a persa uralkodást halálával bezárta, s a görög szellemet Ázsiába áthordozó Makedó uralkodásnak engedte át Ázsiát.

VIII.

A makedó világ-uraság.

Filipp makedóniai király, bátor fortélyos férfiú, néhány jól sikerült vállalatai s nem közönséges emberismerete, s az apró görög államok féktelen versengése benszültött nagyra-vágyását messze kiható tervekkel népesíték meg, s foglalák

el. Senki sem értette azon időben jobban a körülmények kizsákmányolását tekintélye és befolyása emelésére, úgy mint ő. Majdnem annyi teret foglalt el ármánynyal és lélekvásárlásokkal, mint hires phalanxával. Demosthenes, Görögországnak e szép és hangos szava elég korán kezdé menydörögni vészajtósló Olünthiakait a görög félszigeten, de a makedó aranyak bedugák az előkelők füleit, kik a sokaságra legnagyobb befolyással bírnak, s a kik megérték ama szavát, azok az örökös pártoskodás ügyesen felhasznált ereje által nyomattak háttérbe. Görögország hegemoniája e napokban Thebánál volt. E város rövid életű főuraságát két nagy fiának köszöné, Pelopidas és Epaminondasnak. Ezekben élt nemcsak dicsősége, de ereje is. A görög szent háború (347) kitörvén. Az amfiktüonok, vagyis a görög szövetség nemzetgyűlési képviselői, a fokisziak templomrabló földfoglalásának megbüntetését a thebaiakra bízák, kik erezvén gyengeségeket, Filippel szövetkeztek. Ez alkalmas viz vala Filipp malmára, a fokisziakat leveré, azonban nagylelkűen megelégedett azon előnnyel egyelőre, hogy azon két szavazat, melylyel eddig az amfiktüonok gyűlésében a fokisziak éltek, reá vitessék át. Így lön e barbar fejedelem a görög nemzeti szövetség tagja. Azután nem vala csekélyebb törekvése, mint a görögországi hegemoniát Makedoniába vinni át, ez is hamarább sikerült, mint egyelőre bárkinék is gyanítani leheté, egy oly célra törő észnek, mely mindig kész eszközeivel az alkalomra leselkedik, elég elhatározott lévén azt, ha egyszer mutatkozott, elszalasztani semmikép sem engedni.

Erre a lokrisziak merényét megbüntető második szent háború meghozta a kívánt alkalmat, a midőn is az anfiküonok a vezérséget reá ruházák vala, de miután megbízása határain áttörve Elatacat ostrommal bevéve a görögök az atheniekkal és thebaiakkal élükön fegyvert ragadtak ellene, azonban a nevezetes khaeroneai ütközetben (337) iszonyatos vereséget szenvedtek, s Görögországnak szabadságát, mely-

lyel előbb nyomorú pártversenyeikben könnyelműen kockáztak, utóbb már későn s így hasztalan féltettek, teljesen eljátszották, s a hegemonia, mely eddig háromszor változtatta kezelőit, elvégre Filippre hajolt, s a nevezetes Korinthusi nemzetgyűlésen a persa háború fővezérségével bízott meg.

Ugy látszik, hogy a nemzeteknek s államoknak ketős célt tűzött ki feladatul a világház igazgatója. A nyers anyagi erőnek ifju birkozásai után beálló kimerüléssel felép a súlyos tapasztalatokkal támogatott szellemi pályázás korszaka. Az egymással mindig torzsalkodott, s végre elgyengült görög államokat Filipp saját főuraságában egyesíté. Ezen egyesítés, s a hadtanilag fényesen kiképzett, s a szellemi tulnyomóságu görög erő felhasználhatása által lehetővé lön egy régi nagy álma megvalósítását munkálatba fogni: Ázsiát meghódítani! E bátor, de mint a következés igazolá, nem lehetetlen sikerű törekvésnek két világrészt kelle egymáshoz közel hozni, s végre Európának, illetőleg a világuraságra emelkedő görög szellemnek átkelle lépni Ázsiába, nyelvével, szokásaival, törvényeivel, szóval társadalmával. Így lön Görögország egy erős bárbar fejedelem vagy inkább a világvégzet kezében az új polgárzat vándor gyarmata, mint más oldalról előbb a héber deportacio vala a vallási mezőn, ez szenvedve de kitartva, a másik győzelmes fegyverrel kezében törekedett ösztönszerűleg egy magasabb világtervnek kezére dolgozni, a különböző irányu elemek között bizonyos egységet lehetősiteni, a mi azután a nemsokára életregyuladó eszmék s magasabb fejlődési törekvésnek útját egyengetné.

Filipp azonban bátor tervének keresztülvitelét Aristoteles által nevelt fiára, a végzet emberére örökíté át s a vállalatot lehetősitő munkálatok bevégezése után megöletett (Pausanias makedo ifju által) azon családi ünnepély alkalmával, mi dőn leányát Alexander epiroszi kis királynak adá nőül. 335 k. e.

IX.

Makedo Sándor.

Nem célunk Makedo Sándort, kit a siker után Nagy Sándornak nevez a történelem, sem magán vagy nyilvános magaviselete, sem kalandos hadi utain nyomról nyomra követni, sőt inkább Ázsia felforgatásában azon eredményt mutatni fel, a mely a fegyver és győzelmek emberének számításain felül esett, és hogy e büszke halandó is csak egy egyik zajosabb napszámosa vala egy tervnek, melyet nem is sejtett, s midőn önhatalmilag vélt mozogni, csak egy erősebb nyomást tőn a világeletfejlés gépezetére, ezután legördült a magas polcra ama tátványba, mely a világrothadékat fogadja magába, a szellemáramlat pedig mint egy oly nyugtalan ösztön tovább hullámozott, mely az idők vajadásait szokta megelőzni.

Három csata elég volt egy oly hatalmat megdönteni, mely mindannyiszor egy félmillió harcost vethetett ellenfele útjába, mely ezen emberrengetegnek csak 40 ezred magával állhatott ellen. A granikuszi csata után (332) ura lett Sándor kis Ásiának, az isszuszi nap urává tette nagy Ásia egy részének s a középtengeri partvidéknek. Meghódította pálmás Syria fővárosait Szidont és Tiruszt. Innen irt a héber papi fejedelemnek, hogy nyitassa meg állama piacait a makedo hadseregnek, s tudatá, hogy ezentúl a tartomány nem többé a persáknak, hanem neki fizetend adót, s ajánlá barátságát.

Jaddi főpap nemesen és férfiasan viselé magát, midőn azt válaszolá, hogy a héber nép esküje szent, s ez esküvel kötö le magát a most szerencsétlen Dáriusnak, s megígéré, hogy ellene soha fegyvert nem emel, s a mig ezen Dárius él, kerüljön bármibe, fogadását megtartandja.

Igy felelt ama kor hadurának egy fegyvertelen pap, ki-

nek egész ereje, ügye szentsége vala; azonban azon hatást, melyre érdemes vala, nem teheté a szerencse elkapott katonájára, ki fenyegetőzött, hogy mihelyt bevégzendí a tiruszi háborút, seregét Jeruzsálem ellen vezetendi. Ez bevégeztetvén a sereg Gaza alá indult, s itt találkozott Szanaballetesz a jeruzsálemi kormányzóval, ki 8000 emberével hozzá csatlakozott, s ott szívesen láttatván, engedélyt eszközölt veje Manasses (a főpapnak testvére) javára egy külön templomnak felépítésére a Garizim hegyén. Gaza elfoglalása után Sándor, Jaddi nem csekély aggodalmára, győztes seregét megindítá Jeruzsálem felé.

A veszély nagy, kétségtelen és földi eszközökkel el nem hárítható vala, azért Izráel erős szövetséges Istenéhez fordult, vezekletet s nagy áldozatot rendezett, s közkönyörgésre hívá fel a népet. A vezekletet s áldozatot követő éjjen Isten meg is vigasztalá szolgáját, s utasítást vőn álmában, mire keleten hasonló körülmények szerfelett sokat adának, hogy az ellenség közeledtére tárassa fel a kapukat, ékesítse fel virágkoszorúkkal a házakat, s a nép öltözzék fehér köntösbe s úgy vonuljon papságával népe élén ünnepélyes palástban a győző elé, s a többit bizza az Urra; s így lőn. Sándor közeledtére a nép lombokkal fehér köntösben eléje ment a Saphai őrtoronyig, élén Jaddi főpap magasztos komoly alakjával. Ezen állomásnak nemcsak az ünnepi sokaság kölcsönzött megkapó érdeket, hanem azon körülmény is, hogy az utazó e pontról láthatá szemei előtt a szent város nemközönséges benyomásu képét s kies hegyvidékét kifejlteni. A világ hadi ura e ponthoz ér, előtte állt a fehérmezű sokaság élén a fényes bársony köntösű papi rend, előtte Jaddi főpap arannyal áttört hiacinth palástban, főpapi süveggel, melynek arany lemezén Jahve nagy neve csillogott. A világ ura haragját, méltóságát, győzelmeit feledve a pillanat erős benyomása alatt, imádó tisztelettel meghajlik a fegyvertelen agg férfiú előtt, ki népe előtt a világok urát képviselte, mint az

Istenuralom látható feje. Két nagyság egymással szemközt. Egyiknek kezében a világot leigázó vas, a másiknak homlokán egy név, egy eszme, melynek az egész embervilágot kellend áthatnia. Anyagi és szellemi világhatalom — s a szellem győzött itt is, mint mindenütt örökre, mint később Leo előtt a nyugoti hadúr Attila, úgy most a keleti Jaddi előtt meghajlik. Mindenki, maga Parmenio elesudálkozott, hogy egy oly ember, kit a hadi szerencse minden más halandók felé emelt, s mindenütt az istenekével határos tisztelettel fogadtak, most egy idegen fegyvertelen népség főpapja előtt mély tisztelettel hajlik meg, s nem állhatá meg, hogy e rejtélynek okát tőle meg ne kérdené: „Nem ama papot imádám én — felele — hanem az ő istenét. Épen így öltözködve láttam egykor azt, midőn még otthon Ázsia meghódítása felől gondolkozám, s intett, hogy erős lélekkel legyek, s késedelem nélkül tegyem át hadaimat Ázsia partjaira, s az ő vezérlete alatt legyőzendem a persákat, s most miután ép oly alakot látok magam előtt, megvagyok győződve, hogy isteni végzés szerint győztem le a persákat, s ezután is minden sikerülni fog.“

A nép látván a változást a győzelmes hadvezér lelkében, hangos örömriadásra fakadt, s miután az a nemzet főpapját megölelte, s megindult az egész sokaság a város felé, hol Sándor bemenvén a templomban áldozott az Istennek a papi szabályok szerint, azután megmutattatá magának Dániel könyvét, hol szó vagyon a persa birodalomnak átmenéséről a görög uralomba, s ezt megmagyaráztatván magának, s a népet előbbi szabadságában megerősítvén eltávozott, sőt még a szombatévi adot is elengedé.

Nemsokára a most egymással szemközt álló két alak is összeomlott, az egyiket vezérei, a másikat Onias örökölték.

X.

A Ptolemaidák uralkodása.

A végzet, mely Sándor életének határt szabott, véget vetett birodalmának is. Vezérei, kik mindnyájan öröklék uroknak nagyravágását, de erejét és szerencsáját egyik sem, megosztottak egy időre a romokon. Antigonus nyeré el Ázsiát, Szeleukusz Szyriát, Ptolemaeus Egyiptomot, a többiek más tartományokat. De miután műcélunkra elemeket csak a Szeleukidák és Ptolemaidák hoznak, csak ezeket, s elsőbben is az utóbbit fogjuk fel.

Ptolemaeus Lagival veszi kezdetét Aegyiptomban azon aljas hizelgés, mely a fejedelmekre életirányukkal épen ellenkező cimket ruházott. Ez, a ki a szyr harcokban saját és szyria népét iszonyuan megfogyasztá, Szotérnak, megtartónak neveztetett el. A régi egyiptomiak is udvariasak valának, mint Diodor feljegyzé; mert azon kor udvari emberei, hogy ne láttassanak tökéletesebbeknek uraiknál, ha ezek sánták valának, az egész udvar sántított, ha azoknak félszemök elhályogosodott, az egész udvar felhagya félszeme használatával csak épen azért, hogy a föld ura magánál tökéletesebb lényeket maga körül ne láthasson, s el ne szomorodjék.

Ptolemaeus vállalkozásaiban többször játszá az alkalmat leső rókának, mint az oroszlánynak szerepét. A hébereket szombaton támadá meg, be ment a városba, mintha az isteni tiszteletet akarná megszemlélni, azután pedig jónak véle továbbra is megtartani a megszállt várost.

Agatarkhides Cnidius szemökre hányja a hébereknek, hogy hazájok szabadságát vakbuzgóságuk miatt veszítették el. Később ismét hasonló vereséget szenvedvén hasonló körülmények között, meg lön engedve nekik is a haza védel-

mére szombatnapon is fegyvert ragadhatni. Ptolemaeus azután elfoglalta az egész tartományt, s tömérdek népet összefogván, azokat Egyiptomba hajtott át gyarmatosítás végett. Azonban é népségnek legnagyobb részét a városok és városségekben telepíté le azon hűség miatt, melylyel egykor Nagy Sándor korában Dariushoz ragaszkodtak. Alexandriában pedig a makedokkal egyenlő polgárjogokat élveztek. A királynak e magaviselete megszülte jó hatását, nem csak az új gyarmatot nyerte meg ügyének, hanem új önkényes beköltözéseket is vont maga után, de Garizim és Jeruzsálem külön befolyása fentartotta még a gyarmatban is a pártot és gyűlölségét, mi otthon vallásos politikai meghasonlást okozott, az egyik Garizimbe, a másik Jeruzselembé küldé fogadalmát törölő áldozatait. Azonban bár Alexandriában és az erődökben a héberek szép szabadalmaknak s jólétnek örvendhettek, voltak mindazonáltal számos megelőzött hadi portyázatok alkalmával foglyul esettek kika a szolgaság keserű kenyerén tengődének, s ezeknek számuk 120,000 főre ment vala. Ezeknek csak Ptolemaeus Philadelphos napjaiban derült fel a szabad ember kedves napja. Flavius körülményesen tárgyalja e történetet, mely célunkhoz képest minket is közelebbről érdekel.

XI.

A 70 férfias fordítás.

Demetrius Phalereusz fejedelmi könyvtárnok az alexandriai világkönyvtár emelésében oly munkásságot fejtett ki, mely ura bőkezűségével ugyan határos, de minden addigi nyilvános vagy magán fáradozásokat meghaladott, s eljutott azon szerencséhez, hogy ura előtt önelégülten emlegetheté, miszerint ma holnap gyűjteménye 500,000 kötetre emelkedik az ismert népek jelesebb irományainak megszerzése

után. Mondá, hogy tudomására esett, miként a szomszéd héber népnek egy igen nagybecsű törvénykönyve vagyon, mely iránt vallásos kegyelettel viseltetnek, ezt óhajtaná még görög fordításban birni, miután költsége elegendő volna. Ezen alkalommal az udvar főemberei Aristaeusz, Szoszibius és Andreasz egy emberies kérelmet kockáztattak, miszerint az uralkodó nagy nevéhez és kegyelmességéhez illő dolog volna az országban még itt ott magán szolgaságban sanyargó hébereket felszabadítani, a mi meg is történt, a kincstár 120 drakhmát fizetett fejenként a héber foglyokért a magán tulajdonosoknak. Ezen szép esettel kapcsolatban irt is a király rögtön Eleazár papi fejedelemnek a héber szent írományok ügyében. E becses levél valóban fejedelmileg magasztos és mélyen vallásos. A rabok felszabadítását, s az emberi jogok visszaállítását oly kegyes adománynak tekintí, melylyei adása a gondviselésnek, hogy őt fejedelmi székre helyezé. E fejedelem egyedül érdemlé meg nevét (Philadelphos) Egyiptom királyai között, s a fejedelmi hatalmat oly sáfárkodásnak tartá, melynek feladata a jótéteményeknek annál bőkezűbb osztogatása, mennél magasabb állása. E levelet Arisztaeusz és Andreasz testőr-parancsnok vivé Jeruzsálembe, s egyszersmind 100 talentumnyi kegyes adománya templomi áldozatokra.

Eleazár válaszát Flavius így adja elő:

„Ha te és Arzinoe királynő és gyermekeidnek dolgai boldogul folynak, a mieink is a legjobb rendben állanak. Vevém leveledet, szerfelett örvendettünk, különösen a te nemes akaratom miatt, s felolvastuk azt az összegyűjtött nép előtt, hogy legyenek tanúi ők is kegyességednek, melylyel a mi nagy Istenünket tisztelel. Megmutattuk egyszersmind a küldött 20 arany és 30 ezüst csészét, s a felszentelendő aranyos asztalt valamint a 100 talentumot, melyeket templomi áldozatra küldöttél. Andreasz és Arisztaeusz kegyes tudós, s a te barátságodra valóban legérde-

mesebb férfiak. Indítatva nemzetünk tagjai iránt kimutató jótékonyságod által elég gyorsak a hálaadásra alig lehetünk. A miért is szünet nélkül áldozunk éretted, nőtestvéredért, gyermekeidért és barátaidért. Kegyes fogadalmakat tesz az egész nép ügyeid szerencsés menetelért, országod békességeért, és azért, hogy a törvénynek lefordítása legyen reád nézve oly üdvös, amint csak óhajtod. Kiválasztottunk törzsenként hat hat öreget, kiket hozzád a törvénnyel el is küldünk. Kegyességed és méltánosságod dolga leend a példányt, miután átiratott, valamint azokat, kik azt átvivék visszaküldeni. — Légy egészségesben.“

A hetvenkét követ a törvénnyel Alexandriába érkezvén, a király mellőzve a kihalgatás napi rendét, őket rögtön maga elé bocsátá. Meglátván az aranyos betűkkel beirt hártýákat, nem győzött eléggé csudálkozni mind a kiállítás pompája, mind az írók ügyessége felett. Öröme mindinkább nevekedvén kegyelme minden nemeivel elárasztá a követeket mint keletnek 72 bölcsét, s elhatározá, hogy megérkezésök évnapiját mindenkor megülení. A mi annál könnyebben hihető is, mivel e nap összeesett Antigonus felett vívott nagy tengeri győzelmének napjával. Őket ugyan királyi asztalához ültette, de elég gyöngédséggel bírt őket a héber törvények szerint Dorotheusz héber kamarása által készített külön eledelokkal vendégelni meg. Sőt még az asztali áldást is ezen alkalommal héber pap és nem görög áldozár mondá az ételek felett.

Ebéd közben érdekes bölcséleti kérdéseket intézett vendégeihez, s a megoldás oly kedve szerint sikerült, hogy mind maga, mind asztala pogány vendégei álmélkodással telének el az isteni gondviselés és világigazgatás iránt.

E kérdések feljegyzésére Arisztaeusz egy egész könyvet szentelt.

Negyed napra a Pharos szigeti csendes lakokba helyezé el vendégeit, hol a fordítás munkáját 72 nap alatt be is végzik, s Demetriusz könyvtárnok a könyv hitelesítése alkalmával összegyűjté az alexandriai héberséget, s úgy olvastatá fel, s helyesnek találtatván, elhatározott, hogy abban soha egy betű se változtassék meg. Azután felolvastatott a király előtt is, ki nem nyomhatá el csudálkozását a felett, hogy a minden tekintetben figyelemre méltó törvény felől eddigelé soha sem történész, sem költő nem emlékezett volna meg. E dolog okául Demetrius azt hozá fel, hogy e könyvet profán célokra felhasználni mind isteni származása, mint sajátos szentsége miatt tanácsos nem is lehet.

Theopompusz megkísérlett ugyan némely dolgokat irományaiba, de vakmerősége harminc napi tébolyodással lőn megbüntetve, végre álmában értesült betegsége bűnös okáról (a görögöknél az álmak isteni közlemény-természettel is birtak. Homer szerint: „égből jönnek az álmak. Templom-álmom gyógyítása sat.) azért tiszta pillanataiban sietett a törvény szent szerzőjét könyörgéseivel kiengesztelni. Theodekt költő kísérlete sem vala szerencsésebb kiemenetelű. Ez megvakulással lőn fenyegetve. Ezek után minden kísérlet lehetlenné vált. Hallván e dolgokat a király, eltelvén tisztelettel e szent okmányok iránt Demetriusznak átadá leggondosabb őrizet végett, azután pedig fejedelmileg megajándékozván, a követeket barátsága szívélyes nyilatkozata után őket az eredeti példánnyal haza bocsátotta.

Ime a héber nép misszionarius feladata mi feltűnően teljesül. Az igaz élő Istent hirdető törvénykönyv kezd a világ szent könyve lenni, eszméi behatolnak szabályozólag a bölcsek gondolkodásába. Az alexandriai neoplatonikus iskola, melyben Plato Mózessel találkozott, eklektikus irányánál fogva ugyan könnyen befogadhatá a héber tör-

vény vallásbölcseleti elemeit, de ezekhez soha senki sem közeledhetett a nélkül, hogy belvilágát sajátos módosulás lehetősége előtt elzárhatta volna, s lassanként e bölcsek tantermeiben egy erős speculativ vallás-bölcsészeti rendszer fejlődött ki, mely homályos pontjaira nézve csak egy új s teljesebb rendszerben találhatott kellő világosságot, a melyet kezdettől fogva örökké a tiszta keresztyénség hordozand azoknak számára, kik éheznek és szomjuhozzák az igazságot.

(Folytatása köv.)

TÁRCA.

Zürichi jegyzetek a magyar prot. egyház gyászti- zedének eseményeire nézve.

Masnicius Tóbiás és Simonides János levele.

Gratiam et divinam benedictionem precamur nostraque
commendamus officia :

Excellentissime et Celeberrime Domine Doctor, Fautor
Patris instar suspiciende !

Pluviae nonnihil obstiterunt, quo minus maturius quam
die Lunae San. Gallum appellere potuerimus. Sat cito tamen
venimus, quia sat bene. Invenimus Reverendum et Claris-
simum Huberum satis nobis bene affectum, ut nihil desidera-
vimus, quod non preclarus Vir ultro officiis suis suppleret.
Dni Reverendi et Clar. Zollikofferi absentis libenter peregit
Rdo cum Dno Hubero, Rndus Dnus Sebastianus Höggerus
et sustinuit vices ; adeo quidem ut cura praenominatorum Do-
minorum, Amplissimi Magistratus, Venerandi Ministerii af-
fectum plusquam Paternum experti simus. Viaticum Victum-
que, Itineris comes usque Lingvaviam, solutio pro adportatione
— — — et alia officia satis liberaliter nobis sunt posita.
Ita reapse experimur, quantum Pondus Amplissimi Magistra-
tus et Excellentiae Vestrae habuit apud S. Gallenses recom-
mendatio. Dominus de Coelo Sancto suo, de Choris Magnitu-
dinis suae magnificet praeclaros et magnificos benefactores
nostros.

Mittimus Paria Literarum Dni Georgii Alistaly captivi ad Auditores suos. Additur etiam consignatio quarundam rationum, quibus potissimum subscribere Ministri lectorum inducti Reversionalibus noluerint. Mora ulterius unius noctis hic nobis nectenda non erit, maxime cum tempestas et adventus militum in Sveviam, qui jam... tutiora et certiora loca quaerenda svadent. Ubi ubi tamen requieverimus facimus Excell. Dominum Fautorem nostrum honorandum scire. Nunc Deo commendamus et optime valere cum ceteris Venerandis Collegis (quos salutatos optaramus cum nobis) cupimus. S
lli 12 octob. A. 1675.

Excellentiae Vestrae

officiis possibilibus
devinctissimi

Tobias Masnicius et
Johan. Simonides.

Ugyanazoknak levele, melyben Heideggert a gályarabságra hurcolt némely lelkészek és a haza szomorú sorsáról tudósítják.

Tuam prosperitatem et Divinam benedictionem
precamur nostraque commendamus officia.

Vir Plurimum Rde, Excellentissime atque Celeberrime Dne
Doctor, Fautor Patris adinstar suspiciende!

Deo vias prosperante, ex consilio bonorum, clarissimorum Virorum mutata sententia, negleximus venire Augustam; sed feliciter venimus Norimbergam. Literae Excell. Domini ad Clarissimum Dnum Spizetium Ulmae promotae, quantum habuerint pondus, ex ipso effectu et favore singulari Virorum Augustanorum in nos, optime novimus. Dominus ex alto Fautoribus nostris et benefactoribus faveat et benefaciat! Jam jam iturientes versus Saxoniam immorari nonnihil cupimus Vittenbergae: forsitan Dnus Deus ostendet Exulibus Pellam cum Patria eos ferre recuset. — De dimissione captivorum bona affulget spes, id quod ex literis Venetiis datis declaratur, modo in tempore mitteretur pecunia. Wiennae Sa-

lonthaj eorum Causidicus et Procurator his etiam diebus nomine Uxorum et liberorum Captivorum perscripsit implorans opem et summam collectam. — Non desunt Viri, qui pro eorum Salute sunt solliciti maxime. Ex preciosis Literis noscitur Neapoli iterum unum mortuum. Theatae duos np. Dominum Misskolezy et Harsáni. Tergesti dicuntur Nro 18, unde ille numerus accrescet, nondum novimus. At vero accepimus Tergesto missos Boccaram a 150 velutibus Captivos, ita haec se res habeat, tamen et pro eis bonum quoque sunt saluti. In Octobri ad quempiam missae Literae Neapoli docent unum ex... Captivis exemplariter, admiranda cum pietate mortuum! Nos quamquam de domesticis aut ab iisdem nihil habeamus, accepimus tamen nuper ex Literis cujusdam boni Viri de Statu Patriae, quod nempe Princeps Trans. habeat Legatum apud Suam Majestatem qui instaret de restitutione Libertatum, alios inquietos nimis esse male contentos, ita ut hostem suum, qui multum obstabat ipsis, Barkoczi proxime ceperint: alium itidem exercuerint amputatis pedibus et manibus. Utinam Dnus Deus avertet has profusiones sanguinum et inclinaret corda Principum ad pacem, alioque modo restitueret optatiorem Patriae Statum! Si non fuerit grave legere nostras etiam imposteram cum voluptate et libenter ad Excellentissimum Dominum exarabimus Literas. Interea Divinae Gratiæ commend. Excell. Dominus noster valeat optant.

Venerandos et Excell. Dnos Collegas Dnos Fautores nostros....salutatos.

Plur. Rndae et Excell. Dominationi
servire paratissimi

Tobias Masnicius olim in Hungaria
Illaviae Diaconus et Minister. n. Exul.

Johannes Simonides gm. H. Pec-
tor scholae Brisn. n. Exul.

Ugyanazok levele Hottingerhez.

Reverende Clarissime atque Doctissime Dne Hottingere,
Hospes et Fautor gratissime!

Divinam benedictionum, pacem et prosperitatem
precamur!

Iter nostrum versus Augustam instituendum consilio bonorum quod hactenus pie et utiliter secuti sumus, alio reflexum est. Dno Excell. Spizelio missum studiis symbolum, per manus Excellmi Dni D. Vejel Ulmae, gratum id quod ex Literis Ejusdem Excell. Dni Spizelii ad nos datis intelleximus. Bonorum et piorum. Virorum Augustanorum etiam absentes favorem in nos experti sumus Georgii Henschii Thes Linguae et sap. Germ. Norimbergae non invenitur. Invenietur forte alibi et tum Clarissimum Dominum faciam scire. Singularem favorem et benevolentiam Virorum Praeclarissimorum et de re literaria optime meritorum, Tiguriensium recenti semper in memoria habemus habebimus que. Imo nunc facilius metimur Humanitatem et piam humilitatem Excellentissimi Viri Domini D. Heideggeri, quam presentes experti sumus, dum absentes, ubique partium preclari ejus Nominis invenimus famam Non desunt, qui hoc nomine felix Tigur dicunt, quod magni Hottingeri successorem habeat praeclarum Heideggerum. Conservet Deus Virum hunc Vobis et Nobis diutissime felicem! Ne videamur deesse etiam in modicis officiis, quasdam adjecimus rationes, ostendentes ob Religionem pati Ministros Ecclesiae in Hung. non vero ob Rebellionem. Georgius Lani, qui eodem die mane fuit elapsus, quo nos, devenit in Partes aliquas Germaniae et jam edidit Extractum Historiae abductionis nostrae promittens proxime se daturum omnium seriem. Pro nobis non adeo pluat, verum pergratum esset, si possemus Dn..... scripti illius participes fieri. — — —

— — — — — Etiam Supplicatio impressa habetur missa 24. Aug. ex Trirem. ad Universit. Acad. in qua mencio fit etiam fugae nostrae et subsequentium carcerum.

Plura alias. Interea dum commendamus occasione data Dnum G. Grobium Eruditum Juvenem, Virum cujus merito

dolet abscessum Patria, ob spem Literariam olim profuturum — — — — — Ni grave esset Plur. Rndos et Clrmos Viros Tigurienses, optarem Nomine nro Salutato. — — Omnes Deo commend. Valet optati.

Reverendae et Clmae D. servire parati

Tobias Masnicius exul,

Johannes Simonides exul.

Norinbergae Dnica XXII A. 1675.

P. S. De illis Dnis 4, qui venturi erant Tigurum nihil novimus.

Páris Pápai Ferenc levele Heidegger és Svicer tanárokhoz.

Viri Venerandi Excellentissimi

Fautores aeternum colendi!

Properat ad vos penna mea, sed tantum intervallum et quod majus, turbatus rerum Hungaricarum Status officium cohibet. Vivo adhuc et valeo memor vestri, memor vestri boni, idque tanto magis, quanto hic affligimur miserius. Spes Ungaricae Libertatis pene sepulta jacet. Turca antiquum tenet, dum Ungaros lactat spe, Austriacum interea argentum congerit, ille se reprimi pecunia patitur, isti deficient in dies, atteruntur, dum tandem pertaesi conditioni cuivis etiam iniquissimae cedere cogantur. Causa belli vel inimico iudice justa est, quod nisi Deus mira providentia gessisset ipse hactenus, pridem pessumvisset: Et certe multa hic observo conformia vindicatae libertatis Helveticae primordiis, seu paupertatem bellantium spectem, sive concordem constantiam et irremissum furorem in hostem. Serenissimus noster Princeps vices has suas facit, inpenesque dolet saltem, juvare non potest, ipse Turcico dominatui adeo obnoxius, auxiliares alias Turcas ipse protinus obtinet vi pacti, si Tansylvania defendenda est, si vicinum quemvis ipsi offendere animusest, videbit ipse si anceps belli alea in fugam verterit, insultabit Porto Ottomanica victo, non assistet. Neque vero Transylva-

nia nostra caret malo suo, coquiturque intestinis motibus Regni Cancellarius Joh. n. Bethlen Supremus omnis Transylvaniae militiae Generalis et Nicolaus Bethlen, Johannis filius Capitaneus Supremus, capti asservantur, cur hoc, nondum certo constat, multi putant eo, quod suplicii de Comite Bánfi, ut hodie creditur, innocente anno superiori sumpti, praecipui Authores fuerint. Alii, quod Serenissimum Principem alias certo auxiliaturum Ungaris, hactenus omni studio impedverint, et si invitis ipsis tamen faceret de relictionem cum suis minati sint, jam enim plane conclusum est a Statib. Regni in omnem eventum Ungaris succurrere nisi motus qui metuitur, civicus impediatur. Nec meliorem sortem sunt experti, qui laborant in sermone, rursum enim in jus protracti fuerant jussu Principis Discipuli Coccejani, qui anno superiori propter placita Coccejana gravia passi fuerant a nonnullis terrae filiis, nunc ab iisdem apud Serenissimum gravissime accusati Severum Principem experti sunt, tantisper dum veritas tandem cum triumpho emergeret, accusationis praecipuum punctum fuit, quod hi animabus post hanc vitam nec coelum nec inferos darent, hocque exinde sequi dicebant animabus et Angelis, motum proprie dictum cum Cartesio negarent; at ubi accuratius perpensa res fuit, videretque Princeps hos per hoc sane Theologiae non esse injurios, adversariosque privato furore agi, delatoribus sibilus, his vero honor pristinus mansit. Quod ad pecuniam vobis debitam attinet, recte memini et curo, sed in perverso hoc rerum statu satis infelicitur, nam nuper admodum centum et duodecim Taleros. Imperialium jacturam feci, quos in Helvetiam expediveram, idque Mercatoris perfidia, nunc sollicitus sum totus, quo hoc resarciam. Optime valet Venerandi Viri — — — et estote recte memores indigni Clientis.

Enyedini sive Anniae
Viae Transylvaniorum
Nonis Novembris
A. 1676.

Franc. Pariz de Papa.
M. D. m. p.

* * *

P. S. commercium Vestrum Theologi nostri quoque ambiunt, Viri Venerandi, ex quibus S. S. Theol. in illustri hoc

collegio Enyediensi Prof. P. literas hasce dat, quas solita fronte excipite.

Zsilinszky Mihály.

Adalék Lorántfy Zsuzsána irodalmi életéhez.

Lorántfy Zsuzsánna idősb Rákócy György [fejedelem neje irt egy könyvet („Mózes és a próféták“), melyet Fejérvártt 1641-ben ki is adott. Ez ellen Magyarországon valaki (a gyanu Rajki Gáspár, Erdélyből akkor tájban kiszökött jezsuitán volt) egy gúnyos könyvecskét adott ki, melyben a fejedelem személye is megsértetett. Rákócy fejedelem ez okból belső emberét Bogáti Andrást Bécsbe az udvarhoz küldi, hogy ott kieszközölje panaszával 1-ször hogy azon gúnyirat beszédessék, és 2-szor annak szerzője megbüntettessék. Ez alatt a fejedelem híre és tudta nélkül Kereszturi Pál fehérvári professzor a Magyarországbán megjelent gúnyíratra ellenmunkát irt, és adott ki hasonló gúnyos modorban, melyre vonatkozó két levelet van szerencsém itt közleni.

I.

Ferdinandus Tertius, Dei Gratia Electus Romanorum, Imperator Semper Augustus, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc. etc.

Illustrissime Princeps, nobis honorande. Inter ea, quae Synceritas Vestra penes Credentiales literas, medio Ablegatorum Suorum, in praesentiam nostram et Colloquium admissorum Majestati nostrae representare voluit; displicenter intelleximus: Principissam Conthoralem Synceritatis Vestrae dilectissimam, gravioribus forte verbis in libello quodam edito fuisse affectam. Qui quidem, aliiue similes, licet optimam Principum existimationem et famam laedere aut obfuscare minime valeant, proindeque contemptu potius ac vilipendio vindicari soleant. Nihilominus pro benigno affectus et propensionis nostrae erga Sinceritatem Vestram studio, ea quae pro tuendo honore et existimatione ejusdem Principissae, op-

portuna ac necessaria videbuntur, clementer adhiberi curare non sumus praetermissuri.

Quo in negotio, prout reliquis quoque punctis, Eisdem Ablegatis, sinceritati vestrae plura referenda commisimus. Cui in reliquo vitam longaevam, et prosperos rerum successus Comprecamur. Datum in Castro nostro Laxenburg die 7a mensis May Anno Dni 1642.

Ferdinandus mp.

Georgius Lippai mp.

Eppus Agriensis.

Georgius Orozy mp.

Külceim: Illustrissimo Georgio Rákócy, Principi Transylvaniae, quarundam partium Regni Hungariae Domino et Siculorum Comiti etc. nobis honorando.

II.

Kegyelmes uram Fejedelmem. Az Nságod levelét felszakítván, elsőbben is az könyvecskét tekintém meg. Csak elhülék belé. Látja Isten kezem is reszket miatta, úgy busulok rajta. Bizony méltán busulhat Nságod is, ilyen hatalmas maga gondolatlan bátorságán Kereszturi uramnak. Bezeg fogadatlan prókátor volt ő Kegyelme: hiszem a mocskot nem mocskokkal kellene mázolni. Kiváltképen mikor fejedelemek méltóságában forog az dolog. Igen bölcsen cselekedte Nsgod, parancsolván oda ki az könyvnek suppressiója felől, ha lehet kegyelmes uram, szedegetnék bé; egy is künn ne maradjon! Ha oda fel hirekkel lészen, könnyebben választ tesznek az Nsgod panaszára is; noha ez Nsgod hírével nem lött, és nem ilyen úton akarja Nsgod Fejedelmi méltósága ellen tett injuriáját vindicalni. Bátor Kegyelmes uram perpetuum edictum legyen az Nsgod birodalmában levő Typographiakon mindenütt, Nsgtok fejedelmi méltóságáról sem pro sem contra, Nsgod hire, parancsolatja nélkül, se ne nyomtassanak, se ne irjanak semmit.

Bogádi uramnak írja meg Nsgod az dolgot a végre: ha történet szerint kitalált egy néhány exemplár menni, és ott fen hire lenne, s azt mondanák, hogy Nsgod már maga vindicáltata; mondhassa meg igazán: Nsgodnak hirivel nem lött, nem is kíván Nsgod ilyen formán való satisfactiot, ha-

nem más különb realitással való satisfactiot kíván Nagyságod. — Az Aszákra való készület elég nagy apparatus Kegyelmes uram, de nagyobb az Istennek hatalma, Magnae opes magnae jacturae faciunt locum: Ha többen lesznek, többet veszthet oda Isten benne; kit cselekedjék is Isten ő szent Felsége.

Az postát nem akarván itt tartóztatui; én busultomban bizony mostan nem olvashatom. Ezután megolvasom; akárminemű legyen, s akárkinek mily jónak tessenék, bezzeg bizony nekem nem tetszik most.

Az asszonyunk ő Nga busulását mégis távoztassa Ngod. Itt benn (Erdélyben) nem leszen az publicum, csak iffiu urunk ő Nga, avagy praedikátor uraim közül valamelyik ne jelentse ő Ngnak. Azt hiszem püspök uramnak is hoztak exemplart. Ő Kegyelmetől is kérresse be Nagyságod. Az Typographus nyomtatását senki ne jelentse, ki életét szereti. Tartsa és éltesse Isten Ngdat sokaig kedves jó egységben. In Kolozsvár die 8 May 1642.

Kegyelmes uram Ngodnak

alázatos szolgája

Kassai István m p.

Az mint tekintem, nem szép irás Kegyelmes uram. Kiváltképen az mint az Jézsuitákkal bánik, Fejedelem személye, méltósága forogván ez dologban. Bezzeg soha ilyen mordax stylussal nem írnék. Bánnám azért, ha Kereszturi uram hallaná ez irásomat, szemben mikor beszélhetnék magam ő kegyelmével, akkor megmondanám.

Közli Szilágyi Sándor.

Két okmány 1848-ból a ref. vallásra áttérés és a protestánsok vegyes házassága ügyében a bánági örvidékeken.

A bánati főparancsnoksághoz.

I.

A h. h. tiszántúli egyházkerület még 1847-ben panaszt tett az iránt, hogy a bánati határszélen a helvét vallás-

ra áttérni kívánó személyek katonai felsőbbbségök által, azon ürügy alatt mintha a vallási új törvények a határszélre nem hatnának az áttérésben nemcsak akadályoztatnak, hanem börtönnel is fenyegettetnek. Mintán a határezredek Magyarországnak kétségtelenül kiegészítő részei, sőt a törvény értelmében a jövő országgyűlésre már követeket is küldendenek, mint ilyenekre pedig az ország köztörvényei természetesen kiterjeszkednek és kötelező erővel bírnak; miután továbbá az egyik vallásról a másikra áttérés a katonai szolgálattal és fegyelemmel a legkisebb összeköttetésben sincsen: legkevésebbé sem tartozhatik a katonai tisztek teendőihez, hogy térítgetők szerepét vállalják és a lelkiismeretek szabadságába korlátozólag avatkozzanak. Tessék tehát az eddig követelt előleges bejelentéstől és engedelmektől az áttérni kívánókat megkímélni, az áttérés iránt egyedül a törvényt szem előtt tartani és az alárendelt katonai hatóságokat is a szerint utasítani. Buda Pest, jun. 17. 1848. Mészáros Lázár hadügyminiszter.

II.

„A h. h. tiszántúli egyházkerület aug. 17., aug. 23-án kelt feliratában ujjal is panaszkodott a felől, hogy a bánati örvidékeken nemcsak a prot. vallásrai áttérés, hanem a vegyes házasságoknak a prot. lelkész általi összeköttetése is a kath. hatóságok által gátoltatik. Mivel a világos törvényenk t. i. az 1791.: 26. és az 1844: 3. cikkely ellenére, melyeknek kötelező erejük a határörvidékekre mint Magyarország kiegészítő részeire nézve kérdés alá sem vonathatók, a bécsi udvari fő haditanács érvényesen nem intézkedhetett, és pedig annyival kevésbbé, mivel az időközben hozott és ő cs. kir. felsége által legkegyelmesebben szentesített legújabb vallási törvény u. m. az 1848: 20. t. cikk minden bevett vallásokra nézve a tökéletes egyenlőség és viszonyosság elvét kimondotta: következésképen ha némi, ezen törvény előtt kelt rendszabályok ellenkező elveket tartalmaznának is, ezeket mint a törvény által megszüntetetteket tekinteni kellene, ennél fogva a 37. sz. a. e hónap 17-én kelt hasontartalmú tárgy iránti rendelet kapcsában tessék a hadi főparancsnokságnak a bánati határörvidéki kath. hatóságokat oda utasí-

tani, hogy e részben minden törvényellenes lépésektől óvakodjanak és a törvényengedte szabadságot semmi szín alatt ne korlátozzák. Buda Pest, jun. 19. 1848. Mészáros Lázár hadügyminiszter.

Közli Szeremlei Samu.

Bírálat ily című regényre: „Uttörők.”

korrajz a magyar protestáns egyház történetéből; írta Zombori Gedő; kiadja Forster Rezső Sárospatakon, 1866.

Jelen korunk harcias szelleme, a nemzet politikai iránya, a gyorsan fejlődő, s a méhökben nagyszerű eseményeket hordó idők iránti érdekeltség, kiütötte, kivette a tollat a regényírók kezeiből; pedig — főkép a történelmi regények, — mindig nagy fontosságuk, ha a történelemhez hiven kezeltetnek, s nem az ábrándos képzelet szülötteit mutatják fel a megtörtént dolgok alakjában; hanem erkölcsi irányt követve, megismertetik a fölvetett kort, annak szereplésre alkalmas és érdemes személyeit, s mint átvezető kalauzok a komoly tanulmányokhoz, nemcsak ismeretet és élvezetet nyújtanak azoknak, kik a történelem száraz adatait s öltözetlen vázait nem élvezhetik, de kedvet és hajlamot ébresztenek Clio lapjainak komolyabb tanulmányozására!

Kiváltképen az Egyháztörténelmet ismerjük oly elhagyott térnek, melynek dülőin s véráztatta barázdái között igen kevés hazafi s hittestvér foglalkozik, plántál és öntöz.

Pedig minden felekezethöz, főleg nálunk — protestánsoknál — a hitbuzgóság s lelkesültség leggazdagabb bányája: az egyháztörténelem. Egészen más fölfogást szerzünk egyházunk alapelvének, szervezetének jelentősége felől; egészen másként érzünk, gondolkozunk méltóságunk s valódi becsökről, ha protestáns egyházunk multját ismerjük s róla nyert világos és tiszta ismeretünket folytonosan fokozzuk, s megtanulunk lelkesedni azon ingatlan jellemektől, kik a nehéz számkivetést vagy erőszakos halált inkább kitűrik s kiállják, mintsem lelkükhöz forrott elveiket megtagadják.

Ezért üdvözljük mi s fogadjuk szívesen s némi magasztalással az egyházi irodalmunkban járatlan uton törtető „Üttörőket“ a magyar protestantizmus első bajnokainak regényes jelenetekkel vegyített, de nagy buvárlat és sok ismeretlen adatok nyomán összeállított történetű életrajzát.

Ki e szép regényt józan figyelemmel s elfogulatlan lélekkel olvassa át, az, ha protestáns, lelkesedni, élni, s ha kell halni is kész felekezetének érdekéért, s büszkének érzi magát a fölött, hogy ő is azon egyház tagja, melynek már léte kezdetén oly szép élete volt, s melyhez — mint e könyvből kitűnik — a nemzeti fejlődés legszebb reményei voltak fűzve.

Megvalljuk, mikép e kor rajzához még szükséges lett volna Dévai Biró Mátyás, Szegedi Kis István és Nádasdi Tamás; de talán e nagy tekintélyek, kiknek mindegyike egy regényhős lehetne, egyetlen regény keretébe bele nem fértek? Enyhítheti ezek kimaradása felett nőtt aggodalmunkat annak tapasztalata, mikép a felvett jellemek oly szépek és magasztosak, s oly költői ihletettséggel ecsetelvék, hogy: az „Üttörők“ figyelmes olvasója, ha érez, ért és okoskodni képes, hidegen le nem teheti.

E regény főszemélye — hőse — Thurzó György. A regényben főkellék lévén a hősi egység, hibázni látszik szerző, midőn művében Perényi Péter is oly főtenyező, hogy miatta a regény főszemélye iránt tisztába alig jöhetünk, mindenesetre kétségben vagyunk. Aggodalmunkat az író terve azonnal eloszlatja, zavarunkat tisztába hozza az által, hogy a két személyt a cselekvényben egyesíti. Thurzó az anyagi, Perényi a szellemi téren akarja nagygyá tenni felekezetét, felekezete által nemzetét.

Mert az erősen protestáns író, arról kívánja meggyőzni hitfeleit s az egész Magyarországot, hogy a mohácsi vész előtt a protestánsoknak már voltak önálló egyházai. Az egész mű minden cselekvényében fő rúgó: a protestantizmus; a történelemre támaszkodva szerzővel bizton állíthatjuk, mikép a haza és egyház szeretete ritka szerencse kíséretében járt karöltve cselekvényünk korában; a hit bajnokai mindnyájan honszerелеmtől lángolóának, lévén azon erős meggyőződésben, melyszerint a mohácsi vész után a

nemzet egész társadalmi átalakulásának kimívelését, emelkedését csak a reformáció szabad szelleme eszközölheti, melynek jelszava mint ma, úgy hajdan is a „haladás“ vala.

Thurzót és az üldözött protestánsokat a beszercebányai hegyek közt találjuk. Thurzó megy Jakszitnéval, a protestántizmus híres pártfogójával, hogy búcsút vegyen hitrokonaitól. Nikolai Fülel mint a felvidék reformátora, egy barlangban oktatja s tanítja őket.

Szükebbek e lapok, mintsem Nikolai remek beszédét rajtok közölhetnők. Legyen itt mégis belőle pár sor, jellemzéseül a fiatal reformátornak.

„Szenvedések érnek az idő méhében; de nem csüggedünk. Az igazság diadala biztos. Vértüdőben keresztek meg a csecsemőt, ki a világ megmentője. A tisztított hit templomában együtt őriztetik a hit és szabadság; e kettőnek elveszni nem szabad.“

Ott van Kálmáncsehi, az ifjú reformátor; még ifjú s már fehérvári kanonok! Lelkéből szereti Máriát, a Nikolai növendéket, de e szerelemben nincs testi vágy, nincs remény annak birhatásához. A vándor reformátor, ki meggyőződéseért lemondott a legfényesebb egyházi méltóságról s kényelmes életről, — nem számíthat földi boldogságra; egy veszélyteljes élet küszöbére lépve, önáldozatra határozza el magát.

A rajongó katolikus pap, Radán Balázs megrohanja a bujdoklókat. Az alélt Máriát, Kálmáncseki ölébe ragadja s karjain menti meg és susogja fájdalmasan.

„Csak ez egyszer (ölellek) soha többé!“

Szerelmet vall; s ugyan azon percben lemond!

E jelenet oly magasztosan szép, hogy ha más szellemű regényben fordulna elő, az egész művet képes lenne megmenteni! de itt élénk ecsetlése kissé feltűnő, s bal magyarázatra ad alkalmat azoknak, kikkel azt hitették el az illetők, hogy a „reformátorok csaknem mindegyike egyegy szerelmes pap volt.“

Helyrehozta az egész természetes eseményt a meglepő jelenet, midőn az üldöző Radán Balázs, jobb szelleme által intette, megtér s imára borúlva ezt suttogja: „mit akarék, az Úr nem akarta.“

A következő jelenetben a távozó Thurzó bucsúja öreg atyjától, nagyszerű eszmékkel telt fejezet. Az ifjú a bányászat drága titkát megy kitanulni Velencébe, mely város művészei a magyarok, különösen a Thurzók birtokában ástott bányák rezéből, tömérdek arany anyagot választottak el. E titok segítségével a fiatal főúr nagygyá, gazdaggá akar lenni, hogy kiérdemelje az ország leggazdagabb s legszebb hölgységét, Perényi Borbálát. Utitársul egy rablót választ s ragad ki a halál torkából, hogy az éljen, haljon vele és érte.

Perényi Imre hatalmasabb úr mint a trónkövetelők; bár protestáns vala, végrendeletileg meghagyta, miszerint leánya Borbála csak országos érdemű férfiú nőjévé lehet; ennél fogva annak kezét Thúrztól, ki országos érdemekkel fiatal koránál fogva még nem ragyoghatott, megtagadta. Thurzó a szép leánytól, kiben maga iránt hajlandóságot s vonzalmat tapasztalt, ezt kérdi: „hinnéd-e, ha azt mondanák, hogy életem a távolban, förtelem és bűn?” A hölgy oly mélyen szeret, hogy „nem” mel felel.

Nikolai Fülöp és Jakszité szeretik egymást. Nikolai, hogy azt ne mondják, mintha a törvénytől félhetne a protestántizmus, vagy annak ellenére cselekednék a protestáns midőn szeret (ha pap is), önmagát adja át üldözőinek, János király katonáinak, s így beszél:

„Azt mondják bűnösök vagyunk, törvénytelen, vétkest cselekszünk. Üldöznek, keresnek bennünket, mint gonosztevőket. Oda megyek; fedetlen, nyílt arccal lépek a törvény elé; a protestántizmus nem titkos tudomány, nem véka alá rejtett gyertya, hanem igazság s mint ilyen jogérvényét sürgeti.

A derék martyrt megégetik elítéletlenül a dobronyi vár alatt 1527. aug. 27-én! Mielőtt meghal, leányát Hampó Erőnek adja nőül; ki őt szereti: Kálmán csehi adja rá az áldást. E jelenet leírása költőileg szép.

Dolgunkhoz tartozik megemlíteni azon meglepőleg szép jelenetet is, midőn a büdös Radán egy katolikus lelkészhez téved, kinél üldözői épen a Radán fejére kockáznak, s őt a katolikus lelkész megmenti, e szavakkal bocsátván őt utnak:

„Légy nyugodt Radán Balázs; a magyar még ellenét is

kiméli s megmenti, ha egyszer fedele alatt mint vendég szí-
vott levegőt.“

„Ellenséged vagyok én neked Máté testvér? (a kath.
lelkész Máté.)

„Nem vagy Radán testvér; a hit nem az emberi érdekek,
hanem a lélek dolga. — Lenni kell erős ellenzéknek, mely
haladásával nekünk is életfeltételünkkel tegye a további ön-
képzést. Minden felekezetben a hazafit, minden hittudomány-
ban a hit és erkölcsalapot nézem. A tárgy az út: egy; csak
a magyarázat más. A szakadás megvan; századok földadata
lesz a hézagúli tátongó örvényt, testvéri szeretettel betölteni.“

Máté szájába szerző igen okos beszédet adott, lelkét
öntötte a hittestvérbe; ő mint mindnyájan ismerjük, nagyon
érti a protestánsizmus szellemét és célját.

Thurzó Velencébe megy; ott mint kéjenc lép fel, hogy
eltakarja komoly céljait; de elfogják! feladta szolgálja az
egykori rabló; megmutatják neki a Tizek szörnyű kínzó
eszközeit s kikisértetik Velencéből; de egy szerető nő épen
az áruló szolga segélyével megmenti. Pista szolga valódi hü-
ségből adta fel urát, hogy azt a halál veszélyéből kimentse.

Thurzó mint máhó, talóka golyhó megy vissza Velen-
cébe, hol a Tizek elnöke Dondoló volt. Thurzó mint
hordár jut be az ércbontó műhelybe; ide jutása, itteni gépi
működése önmegtagadó viselete Thurzót csodálatra méltó
mythószí alakká emelik s a regénynek legérdekesebb feje-
zetét teszik.

Thurzó a titkot eltanulja; visszatér honába, felajánlja
magát Nándor királynak; ki őt a magyar korona tartomá-
nyok bányagóbjává nevezi ki.

E közben Perényi a koronaőr s erdélyi vajda a Nikolai
megöletése miatt, protestáns vitézeivel együtt I. Ferdinánd
király pártjára áll; de Verbőczy a Szapolyai pártján akarja
tartani a főurakat s kieszközli, hogy Perényi Borbála keze
— mint egykor megígérte — a Szapolyai egyik fővezéréé a
Lázár Ferencé legyen.

Sztárai a derék reformátor megy Thurzó után Velen-
cébe, s Thurzó épen akkor érkezik meg, midőn Máté az ál-
dást Lázár és Borbála felett el akarja mondani; de a völe-
gény helyett Thurzó lép elé, s a derék katolikus lelkész
csak ennyit mond:

„Áldjon meg titeket a szerelem.“

Sajnáljuk, hogy a szerző e meglepő jelenetből Sztárait kifelelte!

Szép, lélekemelőleg szép a reformátorok s pártfogóik tevékeny buzgalma; a Thurzó-Perényi és Jakszitné működése! Mindenütt tanodákat állítanak fel; a mivelt lelkű reformátorok rendet, szorgalmat honosítanak meg az elhanyagolt nép között; ők valósággal a nemzeti miveltség s jólét „Úttörői“ voltak!

Olvassa el e könyvet minden jóra való ifjú, ki papi pályára lép! olvassa el minden lelkész! s tanuljon belőle egyházáért élni, munkálni s lemondani! minden hitrokon olvassa meg, hogy magasztos öntudat ébredjen lelkében a felett, hogy ő protestans; olvashatja ezt bár melyik felekezet híve! sértőt benne nem talál; nyereménye a lesz, hogy más véleményt találанд lelkében, más érzelmeket szívében a protestantizmus iránt, mint milyenre eddig tanították.

Egy drámai alak van a regényben Czerni Jován a szerb lázadó, ki kedvese Janica elrablása miatt dühöng és vérengzik. Lehet, hogy e korban szerepe csodálatos, de az „Úttörők“ben neki sem fő- sem mellék cselekvény nem juthatván, itt kevés figyelmet érdemel. Igaz, hogy a főcselekvény gyors kifejlését a dolgok rendes haladását némileg gátolja; ennél fogva a regényben mint szükséges rossz megmaradhat.

Nikolai Mária boldogtalan lett! boldogtalanságát fokozza a család, mely hogy őt férje szerelmétől megfossza, felbérel a családfő fivérét, hogy csábítsa el. Az árjatlant, a hallgató, mindég imádkozó szerzetes a nemes lelkű Marini menti meg, kitől első látszat után borzadva fordulunk el; csak később tudjuk meg, hogy a látszat alatt, mint a mentő kéz munkálkodott! vele s mellette Kálmán csehi működött.

E része a regénynek sokkal költőibb, mintsem száraz vázban fölmutatható; ezt téve a való szépet árnyékká, a bájló szép alakot csontvázvá sorvasztanók; elolvasva nagyon megható.

Kálmán csehi mint halottat, valóban csak tetszhalottat menti meg Máriát, s nőül veszi.

Marini, midőn a mentőtársnak búcsú jobbat nyujt, így szól:

„Minket a világot átalakító nagy eszmék választanak el; de a jónak gyakorlásában együtt lehetünk. Öreg vagyok! karom nem küzdhet a hullámokkal; arra kell mennem, merre a habok sodornak. Ajkaitok által, Isten megállította süllyedő világot, az eredmény nagyszerű leendő; ti maradjatok szegények, egyszerűek, minő az üdvözítő volt, kinek neve dicséresség. Isten e nőben neked a nagy munkához, hű társat fog adni. — Mindenkinél szabad szeretni; mindenkinél joga van a boldogsághoz; a társadalomból te a lelkes, a legnehezebb munkára vállalkozott, miért lennél kizárva?

Nagyon becsüljük s tiszteljük szerzőt azon eszélyességért, melyet mint a felekezetesség léha ködén fölül emelkedett író a lelkészek, a szerzetbeli férfiak mellett, mindenütt kitüntet! E regény papjai közt egy sincs bigott, koncféltő, hitdühös: azok mind erénykedvelő, ártatlanokat védő, szelid, jó szóra hallgató becsületes emberek, valójában a világ salvai; mindnyájan annyira jó emberek, hogy ha csak őket nézzük, kik e regényben szerepelnek, csodálkozással telik el lelkünk azon üldöztetések mellett, melyeket a történelem ez időszakra jegyzett föl. — Megvalljuk! megakartuk róvni szerzőt azon nyilatkozataért, hogy ez „nem protestans regény“; de a személyek jellemezéséből, az események menetéből okulva, meggyőződésünkben nyilvánítjuk, miszerint ezt katolikus, protestans, unitarius, quacker, anabaptista, muhamedán, budhista és zsidó nyugodtan olvashatja.

A történetet, melyre e jeles mű építettett, függelék gyanánt, vagy jobban mondva mint átmenetel egy másik regényhez, Perényi Péter élete, működése, fogsága és halála zárja be,

Röviden vázoltuk a dús tartalmú, kedves irányú művet az „Üttörő“ket. Higyje el az olvasó, hogy a száraz váz által a szép természetű alakot eltörpítettem, a deli testet elöszötvérittettem. Még azon nagyszerű párbeszédet sem említettem, melyet az olvasó bizonyosan ellemkesedetten fog olvasni, melyet Verböczy és Perényi mondott el, mely a pártok eszméire a protestansok vallására s a Ferdinand pártoltatására vet világot.

Egyszerűen, minden cifrázást s nagy szavakat mellőzve akartam felhívni az olvasók figyelmét e regényre, mely egyházi irodalmunkban valódi nyereség, melynek írója, ha

egyebet nem irt volna is, ez által kedveltebb regény íróink közé emelte magát.

* * *

Nem mulaszthatjuk el igazságszeretetünkől vezéreltetve kiróvni a hibákat, melyekkel szerző mivelt magyar nyelvünk szabályai között, különösen az „ik“es igék ellen vétett. Nem akarjuk szépíteni a dolgot, amaz ismert apothegmával, melyszerint „Praetor minima non curat.“ „Leo muscas non captat.“ — Oly szép irmodorú írótól, milyennek Zomborit tartjuk, azt is megkívánjuk, hogy írás közben, minden igénynek eleget tegyen, melyeket tisztított tollú írótól várhatunk. Irnia kelle vala például e helyett; utánna utána; „megszökj“ h. megszökjél; „higyj“ h. hig y (ad formam vigy = nem vigyj; tégy = nem tégyj; légy = nem légyj; végy = nem végyj); „közitek“ h. közzétek; „működhetek“ h. működtem; „kicsinlé“ h. kicsinylé; „gondolkozz“ b. gondolkozzá; „vonzódsz“ h. vonzódol; „hazudsz“ h. hazudol; „mérközhetne“ h. mérközhetnék; „higyen“ h. hig y en (ad form : vigyen, tegyen, legyen, vegyen); „emelkedhetsz“ h. emelkedhetel; „omlok“ h. omlom; „bükteti“ h. lükteti (törsz : lök) stb. stb.

Bartók G.

Irodalmi szemle.

Le XIX. Siecle, par Charles Dollfus. Paris.
Une Volume in 8°.

(A XIX. század).

Ha nehéz a multnak történelméből felidézni egy korszakot, meghatározni annak uralkodó jellemét, irányának alapszínét s a minden többtől megkülönböztető saját jellegét; sokkal nehezebb azon századnak, melyben élünk, teljes egészét egy szempont alá összefoglalni. Ugyanis benvagyunk an-

*

nak előitéletei és szenvedélyeinek elegy halmazában, s elragadtatunk a részletek által. Szintén a lehetlenséggel határos kivonni magunkat a körülmények hatalma alól. A ható erőket mindenütt mozgalomban, életműködésben szemléljük, hanem mindezek végeredményét csak a jövő kor fogja tisztán felismerhetni.

Mégis kár volna minden kísérletet el nem követni arra nézve, hogy a látszólagos tévkertben biztos vezérfonalat keressünk és találjunk. Dacára az egy esatában történő zavardásoknak, létezik oly általános alaptervezet, mely az egyik részletet összefüzi a másikkal, melyet ugyan a sokféle művelet összevissza bonyolódása közben a felületesen szemlélő könnyedén eltéveszthet. Ez a terv, az alapeszme uralkodik valamennyi fejleményen; eza fő gondolat, mely az egyes vélemények, külön irányok és egykorú tények fölött uralg, ez azon egyetlen illat, melyben együttvan az egész virágfűzérnek illatozása. Nem árt kikeresni és jó feltalálni ezt a végre, hogy felmérhessük a befutott pályatért, hogy figyelmeztessük a netalán el-elmaradozó kortársakat kötelességeikre, valamint, ha előre törni buzgólkodnak, lelkesítsük még nagyobb haladásra.

A XIX-ik század valamennyi között feltűnően gazdag mindennemű ellentétekben. Az ok igen egyszerű; mert átmenet időszaka. — A közelebbi század végén nem közönséges erejű karok hatalma által nagyban leverettek a visszaélések a meggyökerezett balitéletek, a tévelygések és bűnök. Voltaire, Mirabeau, az Encyklopädisták s a forradalom felforgatták egyszerre a trónt és az oltárt, a középkort és babonákat a hűbérrendszert és papságot. De az ember csak azt rombolhatja le végkép, a minék helyére újat állít; s minthogy ők feladatukat csak félig teljesíték, művöket bevégzetlenül hagyák, most reánk néz amaz igen kényes feladat, ama végzetes megtiszteltetés, hogy újból megalkossuk az épületet. Innét származnak a mi gyengeségeink, habozásunk, tétovázó figyelmünk; innét van a jellemekben annyi elpuhultság, az erkölcsiségben oly megdöbbentő lazaság, a vakon merénykedésnek és a pulyaságnak általunk gyakran felpanaszolt csudás vegyülete; innét ered azon általános kétely, azon végkép lebágyadozás, kimerültség, ez a földhez ragaszkodó anyag-elviség, mely felé gyakran vesszük észre, hogy lehanyatló úton

vagyunk; innét van végre azon ködös félhomály, izetlen és meghatározhatlan színezet, nyomorú egyhanguság, a melybe mintegy bémerülvék jelen korunkban majdnem valamennyien az eszmék és a tárgyak.

Azonban mindezen hitványságok felett szabadon lebeg az eszme: kételkedünk bár, de nem azért, mintha épen gyönyörködnénk a kételkedésben; habozunk, de csupán azért, mivel komolyan át- és meggondolás nélkül nem kívánunk oly útra térni, melyen még előttünk senki nem járt. Az olykori huzás-halogatás, mellőzés, meg-megállapodások sőt még visszahanyatlásokból is tisztán kiragyog a fő cél, s ez, mint Dollfus úr állítja, az, hogy újból szerveztessék az emberiség a tudomány és a szabadság által. Új, ismeretlen, vagy az előbbi századok által félreismert és meghatározni nem bírt eszme irányozza a jelen század fejleményeit. Most kezdjük csupán érteni azt, hogy az emberiség a semminél többet jelentő valami, hogy az ember-családok egy nagy egészt tesznek, hogy azok közül mindeniknek járulnia kell, az ő sajátlagos képességeik szerint, a közös nagy munka létesítéséhez, hogy annak erőre kell jutnia minden tehetségével egyszerre, állandó törekvés útján kibonyolódnia és szabad szárnyra kellenie a külvilágból s mind azon körülmények hatása alúl, melyek rá nézve idegenek, saját lényéhez nemtartozók. — Ez alkalomból a régi eszközök használatból kimennek. Őseink arra törekedtek, hogy mindegyik népet elkülönözzék a pap tekintélye azaz a csodának hatalma, és az állam mindenhatósága vagyis az egyénnek tagadása, elenyésztése által. Mi e tekintetben, a tudományra és a szabadságra fellebbezzük ez ügyet.

Hajdan kielégítő magyarázatot adott a csuda mindenre nézve; a papság módot lelt arra, hogy azt, elkobozva mindenki elől, maga számára kizsákmányolja, s annak nevében aztán elnyomák a lelkiismeretet, göröngyhez bilincselék a lelket s zár alá tevék az ész és szívet. Korunkban a tudomány a csodának épűgy mint a vakesetnek egyenes tagadása, annyi mint a természetnek gondos vizsgálása, az egykori istenségek csodás szeszélyei által vezettetés helyett, a szellem függetlensége, a kényűri tekintély helyett, szabadság, az értelmesen alkotott rendben. Hasonlag a szabadság annyi mint tudomány az akarati és érzelmi világrendben. Szabadság

nélkül sem akarat sem jellem; szabadság nélkül nincs személyes erő kifejtés; szabadság nélkül nincs jog sem igazság; szabadság nélkül a fejlődésnek nincs lehetősége: a jelenkori életnek nincs értelme, ha elveszszük belőle ezen mozd-erőt.

Imé, ez azon szempont, a melyből felvéve, ítéli szerzőnk, ama két fáklyavilág mellett, saját korszakát. Sorról sorra vizsgálja ő az erkölcestant, az erkölcsöket, művészeteket, a különböző egyházakat s a jelen korszak jellemét valamennyi életnyilatkozatát. Ítéletei szilárdak, fölfogása emelkedett, tudománya tisztánlátó és tartalomdús. Midőn szemlére veszi a jelenkor művészetét, ezt azon indokból tévé, hogy kimutassa, hogy annak esélyei legszorosabb összefüggésben állnak az eszmei fölfogás minőségével; emelkedik, tökélyesbül akkor, ha eszméje nagy és tiszta, eltorzul és aljasodik, ha az silány. Midőn az erkölcestannal foglalkozik. ebből kimutatja, hogy a jellemek szilárdsága a szabadság legszilárdabb biztosítója. Midőn az egyház kérdését tárgyalja, ebből — korunk leg-hírnevesb publicistái ellenében — azon végeredményt hozza ki, hogy a keresztyénséget nem csak képviseli; de éppen megtagadja a római katholicizmus, hogy annak alapelve éppen keresztyén-ellenes, hogy a kath. emberre nézve lehetlenség önmagával tisztában lenni, minthogy senkinek nincs arra joga, hogy lelkiismeretét eladja, vagy arra munkáljon, mint szabadíthatja meg azt a felelősség terhétől. Végül erősen vitatja korunk szabadelvűivel igen kedves tantételét, az egyház és az államnak egymástól elkülönítését.

Beláthatni már csak ezen rövid vázolatból is, hogy Dollfus úr műve a lehető legjobb lelkiismeretességgel írott könyv s oly emelkedett szellemben van tartva, minővel ritkán esik szerencsénk találkozhatni. Szerzőnk nem tartozik azok közé, kik Franciaország jövője iránt kétségbeesnek, látva a közöny és felületességnek jeleit, és a kik e roppant szerencsétlenség fölött kétes hitelű elmélkedésben vigasztalódnak vagy éppen az által, hogy a sötétség teljes homályába, az ősrégi kor tudatlansága éjébe végképen visszatérést ajánlanak.

Szerzőnk lelkes; bátor, jellemes férfi, a kinek műve sok lapján az ékesen szólás nyelvezetén, mindenütt lelkesülten és meggyőződéssel van írva úgyannyira, hogy az írónál mindegyik kifejezésében észlelhető a benne élő és mozgó eszmé-villám. Hogyan eshetett mégis, hogy az igazság lelkével, a

megindítás buzgó hevével annyira betölt szerző balfogást tön a vallási kérdésben? a melynek ő egyébiránt sem fontosságát sem nehézségét nem tagadja. Miként lehet az? hogy Jézus műve felől tett ítéletében, azt nem egyébnek tekinti, mint valamennyi szenvedéseink egyesült jajkiáltásának. Hogyan jutott ő azon észrevételhez? hogy az embernek minden küzdelme az ész s az érzelem közt cél s eredmény nélkül vívott nyavalyás harc-háboru. Csakúgyan arra volnánk-e kázhoztatva, hogy vég és kimenetet nélkülöző zárt körben vergődjünk? Midőn az ellenállhatlan érzelem beszél nekünk eszmény és tökélyről, midőn a benső felindulás, melylyel nem parancsolhatunk, Isten elé vezet, ki teremtője mindannak mi létezik, s élő megvalósulása minden ohajtásainknak; eljövend-e mindannyiszor az ész, hogy meghazudtolja a szívet, hogy legszentebb és szellemi természetünkben elnyomhatlanul rejtőző fellengzéseinél a földre terítse? Nincs-e tehát ezen mi legfőbb két tehetségünk közt semmi érülközési pont? Valljon az ész nem szólhat-e épen úgy, nekünk oly fő lény felől, kiben az isteniség minden fénye világoskodik, s a melyről tán homályos, azonban olyan sejtelmünk van, mely egyenértékű a bizonyossággal? Lehetetlen azt hinnünk, hogy az ember összehétközhetlen két ellentét, hogy ő két egyenközü áramlás közepére kidobatra, soha nem egyesülhetne önmagával. A természet előttünk mindenben öszhangzásról tanít; kell tehát annak mibennünk is lennie. Minden alsóbb rendű hányattatás közt és felett van egy, erővel kiküzdött, bizonyos egyesség, mely nélkül az ember kiegészítetlen töredékmű s kirívó széthangzás a teremtettségben, oly képtelen szabályellenesség, melynek kienyésznie kell, s ugyan rajta legyenek-hogy elhitessék ezt velünk, mivel lelkünk minden idegszála, hogy úgy szóljunk — visszaborzadva tiltakozik ily következtetés ellen. Ha valamely részen hiányzik az egység, nyugodjunk meg abban, hogy a gépezet működése van megbomolva, hogy valamely idegen elem jött közbe, mely a szabályos életműködésre háborítólag hat. Kötelességünk ekkor az, hogy keressük fel és dobjuk ki azt.

Jaj nekünk, ha kétségbeesünk és megnyugosunk előbb mint az egyensúly helyreállítva lenne! Ne mondjuk azt, hogy az ész s az érzelem arra kárhóztatvák, miszerint örökre csak ellenküzdve harcoljanak egymással; mondjuk inkább, hogy,

ha ellenkezés van köztök, úgy nincsenek még kifejtve eléggé, úgy ez azért van, mivel — a természeti-tudósok nyelvén szólva — az egyik táphiányban sinlik, míg túltengett a másik, ez azért van, mivel talán öntudomásunkon kívül, vakon engedték át magunkat egy kizárólagos iránynak; annál fogva teljes erőnkől s minden áron az ellentörekvésre kell adni magunkat, s egészen máshol, nem a kételyben kell keresnünk, tehetségeink egyensúlyát s a reánk ható különféle benyomások összeegyeztetését.

És ez nem oly elmélet, mely arra volna hivatva, hogy bebonyolítsa a legvilágosabb tényeket; a legfényesebben igazolva találjuk ezt az emberiség-vallási eszméinek fejlődése történetében. Dollfus úr is fölteszi némileg ezen kérdést, a nélkül, hogy felelne rá: azon eszmény, a melyet Istennek nevezünk valami több-e mint csupán emberi lényünknek a végetlenségbe nyúló vet-árnya?

Nem csupán eszményített emberiség e az, mit az istenség vonásai alatt imádunk? vagy szívünknek a jobb és tökélyesb után vágyó sohaja? vagy tán csak tüntetés a természeti Isten részéről? — Nem, az nem eszményített emberiség a mit Istennek nevezünk. A mely mérvben történik az előhaladás, a mely mérvben tisztább és tökélyesebb alakra fejlődött előttünk az eszme, annál jobban felfogtuk és átértettük az örök-valónak természetét, s azon arányban vagyunk képesek némileg mintegy összealkotni az ő igazi képét. A görögök isteneikre átvitték a földi szenvedélyeket, a zsidók úgy képzelék istenöket, mint az ő nemzeti gyűlölködéseik büntársát, a középkori katolikusok csak a földön uralkodónál hatalmasb pápának tarták őt; mi kezdjük olyannak látni, ismerni, amilyennek Jézus mutatta, azaz a legmagasb tökélyű szellemi és erkölcsi tulajdonságokkal bírónak. Természetesen, Istent csak úgy imádhathjuk a mint ösmerjük, és nem ismerhetjük őt másként mint úgy, ha az emberi ész és öntudat által felfogható legmagasb tökélyeket tulajdonítjuk neki. Hanem a helyett, hogy ebből azt következtetnők, miszerint az Isten eszményített ember, következtessük azt, hogy minél inkább fejlődik az ész, magasztosul az öntudat; annál tökélyesbbé leend a szív s a lélek, annál világosabban értendjük a végetlennek isteni lényét, következtessük azt, hogy nekünk mint vallásos lényeknek főteendők előbbre és mindig elő-

haladni nyugalom és megállapodás vagy késledezés nélkül, következtessük végre amaz igen mély értelmű apostoli mondatot: „közeledjete Istenhez, ő is közelitend tihozzátok. Minden tehetségünknek öszhangzatosan fejlesztésében van a mi küzdelmeink végcélja, ebben van a látszólag ellenmondó föladványok megfejtése s a fájdalmas nehézségek, visszasságok kiegyenlítése.

Dollfus úr művében kérdőjelen végződik a vallási élet váltásáról szóló fejezet, vagy inkább: állításaiból a pantheizmus jön ki végeredményül.

E szó maga betűszerint kiírva sehol nem található ugyan, de átvilágol szerző kifejlése, akarhatja ellenére. Az ő Istene nem az evangéliumban kijelentett Atya, hanem a haladás törvénye, azon kiáltás, mely öntudatunk legbensőbb mélyéből ki- és felhangzik és előrehaladást parancsol. Merő lehetetlenség az, hogy ő beérné ily képzelt istenséggel, a mely ki nem elégitheti sem a tiszta józan ész sem a babonától ment vallási érzületet. Ám azért ne essünk kétségbe. Minthogy szerző azon becsületes kutatók közé tartozik, a kik nem találhatnak nyugtot s kielégülést mindaddig, míg föl nem lelik az igazságot, mely őket egészen elfoglalja, át meg áthatja s felettök uralkodik, nem fog ő megállapodni ezen, rá nézve, csak átmeneti ponton; — majdan eljut a keresztyén-séghez, a mint azt mindegyre jobban tanulmányozva, tökélyesebben felfogandja s ha talán a hivatalosan szervezett egyházak közül egyikhez sem csatlakoznék is, miénk leend szíve, érzelmei és eszméje által; ő egyike leend azon kívül-álló keresztyéneknek, kik nem akarják fölvenni valamely különös hitvallás igáját, a kik nem Pálé, sem Péteré vagy Apollósé, hanem Krisztuséi.

(Gaussen Emil után.)

Déisme et Christianisme, par Jules Levallois.
(Bibliothèque de philosophie contemporaine.)
In 8°, chez Germer-Baillière, 17, rue de l'école
de Médecine.

(Deizmus és keresztyénség.)

Alig néhány éve annak, hogy a protestantizmus (Franciországban) kibontakozni kezd azon homályból, melyre mintegy elkárhoztatva volt a hosszan tartott üldöztetés által s a vallási közöny miatt. Nem szenved azonban kétséget, hogy a közfigyelemre nézve addig sem volt elveszve. Éles előadású írók, mint pl. Quinet Edgar s többen, az ő gondolatjaikat megillető komoly méltósággal elbeszélést, mennyibe került Franciaországnak az, hogy a XVI-ik század egyházi reform-eszméit elutasítá magától. Magas ihletű s szép lelkű történetírók, mint Michelet és Dargand, nagy számú olvasóiknak szívére hatottak ama gyászemlékű vallásháborúk előadásával, melyek befejeztével annyira elnyomatott a lelkiismeret szabadsága. Közelebbről a Vincent Sámuel nagy-érdekű munkáját kiadó Prépos-Paradol szépen kimutatta a nagy közönség előtt, hogy mily eszélyesen szabadelvűleg és gyakorlati modorban szólhat a XIX-ik századbeli protestans, ki egyháza hagyományait, pártfelekezés lelke nélkül, őrzi, a jelenkori társadalmat foglalkoztató nagy életkérdésekhez. Azonban míg a protestantizmus megtudta nyerni az értelmes, szabadelvű nagy szellemek becsületét s egyebek iránt megőrizte tiszteletparancsoló állását e hazában az által, hogy minden túlzást ellenez s kiváló gondnal ápolja a lélek magasb érdekeit, a közönség figyelme alig érdeklődött a kebelében-fejlődött theologiai mozgalmak iránt. Ma ez másként van. Megköszönhetni az orthodoxsziának, hogy erőszakos követeléseivel annyira kikeresítő harcot indított egyházunkban; az óta ugyanis valami titkos indok hajt több magas szellearra, hogy magányából kilépve, szabad elvű s őszinte lélekkel kutassa viadalunk igazi okait a szabadelvű theologiának bölcsészeti alapelvei között. Nem csupa finom tudvány s avatkozási ösztön működik itten, mely ugyis nagyon kevésre tudja becsülni az eredményt, s a minőt pl. Renan többször vivott előttünk ragyogó szép irmodorával. Az átlalam említett

szép lelkek valami nemesb, sokkal emelkedettebb érdekeltiséget tanusítanak. Ők tudják, hogy az emberiség életsorsa felett nem csupán a csaták vérmezején vagy diplomaták értekezletein történt elhatározások döntenek; hanem hogy annak fordulatai az öntudat legbensőbb szentélyében határozatnak el, hogy ezen fordulatok minősége főként attól függ, minő választ adunk az emberi gondolkodásnak örök életű miért-jeire. A történelem az ő tanításaival igazolja és szentesíti ezen magasb igényeket. Egy szegény szerzetesnek reform-kiáltása, mely fölhangzott a pápa anyagias önzésének láttára, a XVI-ik század folytán az európai társadalom arcának egészen át- és megváltozását idézte elő. Nem lehet, hogy a mostanában egyenesen a keresztyénség alapfogalmára vonatkozó szellemi forradalom hasonló befolyást nem gyakorolna az egykorú társadalomnak életsorsára. Tehát bizvást mondhatni, elfogultság nélkül, miszerint azon vallási eszmefejlődés, mely háromszorosan szent küzdelemre indul a legtávolabbi és különbféle térről jövő férfiak szellemi összeműködésében, figyelmünkre teljesen méltó és a versenypályára kiszállani inti mindazokat, kik érdekeltséggel viseltetnek az emberiség szellemi jövője iránt.

Levallois úr, a ki szintén előítéletek uralma alatt születék s nőtt fel, ismertetés alatti könyvében, sokkal jobban mint akárki, nyilvánosságra hozza s kimutatja azt, mily nagyszerű és utókövetkezésekben gazdag a mi prot. egyházunkat mostanában egészen átható válság. Figyelemmel kíséri ő az egész új folyamat minden változataiban és habozás nélkül állítja, hogy a mi belküzdelmeink szülték jobbadán a vallási tanulmányok újraéledését. Előszavában ezen jellemző eszméket fejezi ki: „A hatalmas kisebbség által tanusított erő kifejtés, ezzel együtt a megvalósított haladás érdekeltiséget támasztott és felszínre hozza nagy számú észtehetségnek avatkozását, kik ez ideig vagy a babonás gyakorlat vagy a meglehetősen bálványozásra hajló fogalmaktól idegenkedve szándékosan kívül tartózkodtak bármely tényleg főnálló és szervezett egyház körén.”

Szerző aztán elbeszéli saját történetét. Állításaiban mindig kiválóan gondos, az olvasóhoz viszonyában mindig őszinte. Annál becsesb tehát az általam fentebb idézett nyilatkozata, mit felőlünk teszen. Nagyérdekű előszavában állítja szerző,

hogy egészen a legutóbbi évekig azt hivé, miszerint csak figyelő állásban távol tartózkodnia lehet és szabad, nem ugyan a tagadás terén, melytől lelke mindig visszaborzad, hanem a tulajdonképi ítészet és hallgatagon szemlélődés mezején. Ily elhatározásában méginkább megerősíték őt a Jézus élete közrebocsátása alkalmából felmerült papi és felekezeti szenvedélyek. Pécant műveinek olvasgatása és a szabadelvű protestánsoknak jól fegyelmezett maguktartása elvégre kihozák őt kedvetlen visszavonultságából, hogy világ elé bocsássa vallási eszméit, tisztára kifejteni igyekeztek theista fogalmait s támogassa a vallás eszméjének tekintélyét s igaz jogosultságát. Most már a törésre állt, a közönség által megvitatásra bocsátja vallás-bölcsészeti tanulmányait, melyek egész cikksorozatban jelentek meg az „Opinion Nationale“ hasábjain.

Tanulmányaik címei: A vallási váltság. Az előre haladó keresztyénség s az orthodoxia, Parker Fódor. A ker. theizmus Amérikában, Channing és Parker. A ker. legenda és az ujkori tudomány, Már a nevekből látszik, hogy a dolgozatok prot. emberre nézve érdekes olvasmányul szolgálhatnak. — Munkájának összes ujsága és roppant horderejét ohajtanám kifejezni most az által, ha előadhatom az egyéb dolgozataiban és ebben is uralkodó fő eszmét. Ő deista. Némi büszkeséggel veszi igénybe maga számára e címet, bár jól tudja, mily ellenvetések szoktak és lehetenni ezen hit irányában, és minő hézagos elmélet volt az még csak a nemrégmultban is. Halljuk őt magát: „Ez a mi elméletünk kellő hitelre és tekintélyre nem juthatott Franciaországon mind azon korig, midőn szigorú ítészek kezdték kétségbevonni hitünk valódiságát. Így pl. a Voltaire és Béranger deizmusában bizonyos tiszteletlenség nyilatkozik, melyen megütközünk ma és csaknem zavarba jövünk. Ama jó szeszély, könnyedes kifejezés, melynek gyakorta éle van, ama nagy és szent dolgok felől oly bátor hangon nyilatkozás, az oly imádó tisztelet, mely hogy értelmezhesse magát — néha a tréfás majd az epigrammszerű magyarázatra volt szorulva, most nyugtalanít bennünket, elkedvetlenít, s hogy e zavarból kijuthassunk, a felől kell bizonyosságban lennünk, amint vagyunk is, hogy ezen nagy szellemek a legűszintébb és legmagasb érdekeltséget birták állandó irányelvökiül.“

Levallois úgy vélekedik, hogy a francia deizmus nagyon sokáig szünetelt a működéstől és tartózkodék a vallási ténylegességre kilépéssel. Eljött az idő rá nézve, hogy zsibbadásából ébredjen, hogy tiltakozzék erőlesen a vallás és bölcsészet közt fenálló azon szakadás (schisma) ellen, mit annyi időn át épen sürgetőleg ajánlottak a választékossági elv (eccelecticismus) barátai. Az ilyes, ellenfelek gyanánt alku-dozások végzetszerűk a közönség lelkiismeretére s a szellem szabadságának ügyére nézve. Az erkölcsi világban minden összefügg egymással, írja szerzőnk.

A szabadonimádkozás a szavazati jognak szabadságára vezet. Ő tehát bizton hiszi, hogy a theizmus nyilvános isteni tiszteletté leendő, mely bizonyára nem fog ragyogni a katholicizmus kevély pompájában, de a bensőleg, lélek és igazságban imádáson alapuland. Hiába való ellenvetés az, hogy a természet felettinek hívése nélkül a kultusz rideg és hatálytalan lesz. Szerzőnk az ily látszatos érdekeltségéből emelt vádakon meg nem indul s folytatja: „Azon nap, melyen száz-ezrek szívében ugyanazon imádság buzdul, önmagától meg-jövend, s az ájtatos tömeg ajkain előrekészítetlen, őszinte és bőséges szóval fog áradozni; e nagy nap, a theisták nyilvános kultuszának napja, elérkezendik.“ Kevéssel odább minden ellenvetést röviden elhárít ezen igazságot lehelő válasz-adással: „Mindenütt, hol imádság van, van tárgya a kultusz-nak.“

Látja már ebből az olvasó, milyen deizmusra*) hívnak itt fel bennünket.

Nem elvont bölcsészettel, nem a világ első okáról érte-kező metafizikai szemlélődéssel van itt ügyünk. Nagyon is valódi vallásos életszükséglet ez, nagyon mélyre ható, amely immár oda törekszik, hogy külsőleg nyilvános kultuszszá váljék, mely buzgó, formaságok- és józan, meddőség nélkül. Szerző bevallja mellesleg, miszerint csak nemrégiben is kételkedék a felett, hogy a bölcsészi deizmus élő és hatályos külfarmába öltöztethető volna. Állítja, hogy Pécaut művei-

---

*) Szerző úgy látszik, a theizmust és deizmust egyértelmű dolognak tartja. A kettő között a kijelentés hite áll.

nek*) olvasása teljesen megnyugtatót őt e részben. Keressük fel már most azon indokokat, melyek ily aggodalmas, nehezen kielégíthető kellemes önelhatározásra, nyilvánosan fellépésre vezethettek.

Korábban megjelent egyik művében, mely a közönségnél kiválóan becsült olvasmány lett,**) még tartózkodék Levallois határozottan nyilatkozni a felől, milyen pontján áll a vallási életnek Jézus az új-kori theizmusnál? Láthatólag a közbenjárás eszméje foglalta őt el akkoriban egészen s az sulyosodék bölcsész gondolkozására. Most bevallja, hogy már tisztába jött erre nézve magával. Ugy gondoltatva Jézus, mint kezdője és segéde az erkölcsi életnek, már kellő helyet és alkalmazást lel az emberiség fejlődésének általános rendszerében. A bizonytalanság el van oszolva. A mostankori vallásos öntudat által szabadon értelmezett Jézus úgy tűnik fel, mint a theizmus valódi alapítója, azaz oly vallásé, mely a közbenjárót mellőzván, közvetlen és tiszta szellemi kultuszszá válik, mely az egyént erkölcsileg újjá szüli. Szerző nyíltan kifejti pl. azt, hogy a Kalváriának dicső vértanúja sokkal inkább a szabad hívők sajátja mint az ő eredetijét eltorzító orthodox egyházaké. Szemrehányást tesz hitfeleinek azért, hogy ezen lélekre ható történelmi képet nagyon is csak a mult korbéli theologia számára tartogatják. „A mostani deisták — írja továbbá — felette hibáznának az által, ha végkép elutasítanák maguktól Jézus emlékét, s ha valami balúl értett függetlenségi vágy és netalán képmutatásra hajlás örve alatt lemondanának amaz előnyről, hogy szavai s tanításainak részökre a legjobb hasznát vegyék. — Valóban, nem oly könnyű az, mint némely ember gondolja, fölemelkedni a szellemi életnek azon magaslatára, melyen az Istenben való hit mélységes vallási meggyőződésévé válik s az imádság természetes szükségérzettel fakad az emberi szívből. Ha Jézus elérte e magaslatot, mint bizonyítja felfőle az evangyéliom s a keresztyénség története: miért fosztanók

*) Az itten idézett szerzőnek tárgyunkra vonatkozó művei leginkább ezek : 1) De l'avenir du Théisme chrétien. 2) Le Christ et la Conscience. 3) De l'avenir du Protestantisme en France. Az elsőről nagy méltánylással szól a német tud. ítéset pl. „Prot. Kztg“ 1866.30. sz.

**) La piété au dix-neuvième siècle. — 1864. Michel Lévy.

még önmagunkat mi e végtelen becsü támasz, e nélkülözhetlen segélytől s annak birhatásán érzett szívbeli igaz örömtől?

Miután rövid foglalatban kimutatva van a könyvnek fő eszméje, többé senki nem fog csudálkozni ha állítom, miszerint Levallois azon meggyőződésben van, hogy a ker. theizmus vagy az istenség tiszta eszméje eléggé szilárd alapot szolgáltat arra nézve, hogy annak terén elvégre összejöjjenek testvérileg találkozzanak a szabadon hívők és szabadon gondolkodók. Ha egyszer áttesszük magunkat a régi deizmuson és a különböző egyházak szupranaturalizmusán, mint a melyeket az ujkori eszmékkal összebékíthetlenné találtunk, nincs egyéb mit tenniük a jellemes, értelmes embereknek, kik eléggé bátrak kimutatni a világ előtt azt, hogy a szabadság gyarapodásában a hitnek növekedése is befoglaltatik, mint csatlakozni Jézus vallásához, mely annyira mély mint a szív, melyben honolt s azonban fölségesebb a történelmi kereszténység minden létezett vagy létező külformáinál.

Hátra van még, hogy az ismertetés alatti könyv némely állításai ellenében fölhozható kifogásokat megtegyük. Nagyön természetes az, hogy a látkörnek mindenik égtája felől s különbféle előítéletek uralma alúl érkező szellemek nyilatkozatai nem épen összehangról, némileg tán ellentétben is állanak. A szabadelvű protestans, ki a haladás elébe utat nyitó egyház kebelén született, azon előnyben áll, hogy a kegyességnek szabad szárnyalást engedhet. Az egykori katolikus, mint Levallois, oly egyh. közösségből érkezik, melyben a közvetlen és szabad vallásosság, emberi közvetítők által megkötvé, elhomályosítva, hol az evangéliumot elrejtí az egyház, Jézus Krisztust a pap. Ebből az következik, hogy a járom alúl szabaduló szellem még folyvást arra törekedni fog, nehogy abba valamiképen visszaessék, e szerint bizonyos zavart küzdelemmel vivand a tiszta monotheizmusért. Szerzőnkre nézve épen ez eset áll.

Miután oly szép és kedves dolgokat ír a Jézus vallásának értéke felől s ezen nagy történelmi egyéniségnek az ujkori írásmagyarázat által teljes fényében leendő visszaállításáról, hinnök, hogy a szabadelvű protestantizmusnak legalább csak viszonylagos, átmeneti becsértéket tulajdonít épen azért, mivel ez szigoruan ragaszkodik Jézus személyiségének lényegesen szükséges voltához. Ugy látszik, ő azt hiszi, hogy

ha ezen állítást különösebben hangsúlyozandja, akkor a szabad elvű protestansok zavarba hozzák a tiszta theizmust, elfeledik, hogy Jézus nem az egyetlen út,*) mely az atyához vezet, s úgy tetszik, mintha minden mást kizárni fognának.

Az ily föltevésekre, illetőleg vádakra alig adhatnék jobb választ, mint ha kimutatom, minek tartjuk mi, szabad-elvű protestansok, a Jézus személyét. Hanem előbb is önmaga Levallois urnak bizonyásgtételét idézem. Parkerről írott tanulmányában megható szépséggel fejezi ki ezen roppant fontosságú alapigazságot: „Tantételek nem fognak elterjedni a közönségnél, nem hatják -át a nagy tömeget másként, mint csak úgy, ha elbeszéléssel együtt élő példák is támogatják azokat, mint Corneille mondja. A ker. theizmusról tartott értekezések hasznosak, sőt épen nélkülözhetlenek; hanem van ezeknél hatásosabb mód, melylyel többre lehet haladni s mely kitörülhetlenül nyomul a közönség emlékezetébe és ezerszerre nyomatékosabbá lesz az előbbieknél; ez leendő az, ha elbeszéljük egy ker. theista élettörténetét, tetteit, elbeszéljük szavait, melyek (épen Parkerre vonatkozólag) tettek értékével birnak.“ — Tegyétek már most a ker. theista helyére Jézust, szerzőnk kívánata szerint, és azonnal megfoghatóvá lesz, miért ragaszkodik annyira a szabad-elvű protestantizmus annak, kit a „Mester“ névvel tisztelünk, személyiségéhez.

Elismertetvén Jézus személyiségének fontossága, ki kell mutatni már, hogy minő helyet jelöl ki annak számára a vallásos életben a ker. theizmus. Állításom e részben csupán az egyéni felfogás értékével bir. Hanem úgy vélem, nem távozzom el a szabad-elvű protestantizmus körében általánosan elfogadott nézetektől azt állítván, miszerint Jézus úgy ismerendő fel, mint a láthatlan világ kinyilatkoztatója s egyszersmind a lelkek megszabadítója, kijelentő és megszabadító oly értelemben, mint ő kivülről senki más.

Jézus tanítja nekünk, hogyan nevezzük Istent igazi nevén, atyának mondván. Ő tanítja nekünk az általános testvériséget, az érzelmek tisztaságát, a lelkiismeret alázatossá-

---

*) Az evangéliumon alapuló keresztyénség az Atya ismerhetését s a hozzá mehetést sz. okmányai alapján a Jézustól mint ama Krisztustól feltételezi Szerző a szabadelműeket más úton látja.

gát és egyenességét. Ő teszi az ember hivatásává az örök életet.

Mindezekben már nemde a vallási és erkölcsi igazságot jelenti ki? Hanem egyszersmind szabadító is. Az ő szent élete, Istenhez törekvésének hasonlíthatlan erélye, emberileg kitűrt szenvedései s a halálon lélekben nyert diadala által megszabadítja ő a keresztyént a bűnnek igájától. Alkalmassint ezen kettős szempontból nézi s méltányolja a Mester egyéniségét a prot. kegyesség. Mindenki szabadon el van bocsátva arra nézve, hogy meghatározhassa a történelem és ön személyében szerzett tapasztalásainak segélyével azt, mily mérvben hat ő reá Jézus. Azon kérdés, ha ez emberi szentség tökélyes-e vagy viszonylagos, épen szabályszerű vitatkozás tárgya a szabadelvű protestansok közt. Bárminő legyen már e nehéz feladat megfejtése, az új-kornak szellemétől lelkesült valamennyi keresztyén megegyezni fog abban, hogy Jézusnak szükséges voltát érezi, hogy élő összeköttetésben lenni kíván ez igen tisztelt mesterrel, annyiban legalább, a mennyire engedi azt azon történelmi távolság, melyben ő áll, és a haladás által előidézett új-kori szükségérzet.

Ezen felül, hogy teljes egészét mondjak, tartozom annak kifejezésével, miszerint vannak az evangyéliomon kívül más utak is, melyek Istenhez vezetnek.

Az emberiségnek Istenhez állandóul és megszünhetlenül törekvésében szintén nagy fontosságú tényezők és segélyeszközökül szolgálnak és valódi emelkedésére befolyanak a bölcsészeti elmélkedések és a külső, tényleges vallási hagyományok. De sehonnét nem buzdul a szellemi életnek oly bő forrása, minőre az evangyéliomban ismerünk, s ez okon mi kiválóan ennek adjuk az előnyt, a fölényt.

Fájlalnom kell, hogy Levallois ur nem juthatott el azon meggyőződésre, a melyszerint módosítani és enyhítnie kell vala a protestantizmus felől általában ejtett szigorú ítéletét. Ha igaz az, mint ő is beismeri, hogy a tizenhatodik századbeli vallásos mozgalom kényszerült volt arra, hogy a supranaturalista orthodoxiának korlátai közé zárkozzék; a ker. theizmns akkor nem tehetett mást, mint támadólagos állásba helyezkedni a reform. egyház irányában. Mindazoknak, kik a dogma és egyházi hagyományokkal szemben nagy szabad-

ságot vesznek maguk részére igénybe, szoros kötelességök volna már most elhagyni zárolt álláspontjaikat s vallásuk lobogóját nyílt és barátságos téren ütni fel. Tegyük-e mi ezt? Levallois ur könyvében ismételten e nagy kérdés van feladva előttükbe.

Ugy vélem, bátran kifejezhető a feltett kérdésre adandó válasz a nélkül, hogy bármely külön egyház jövője iránt sérelmes valami mondatnék általa. Nyíltan kimondható az, hogy a ker. theizmusnak népszerűsége, terjedése, élete és jövő felvirágozása nem eshetik másként, mintha lehetőleg szorosan csatlakozik a protestantizmusnak vallási emlékezeihez, multjához. Tán Levallois ur sem tenndi erre azon ellenvetést, hogy miután az egyházjavítás volt kezdetben maga az újjászületési életmozgalom, azóta nem szabadítá fel a lelkeket. Ily módon szétszaggatni az emberi szellemfejlődést nem lehet. Az erkölcsi újjászületés és a vallási érzelmek fölébredése sokkal inkább rokonosak a szellemi tevékenységgel, hogy sem annak is fölszabadulását elő nem idéznék. Nem a prot. vallásu országokban, a római egyháznál szigorubb és komolyabb keresztyéniség befolyása alatt nyerte-e az ő legszabadabb és dicsőbb emelkedését a bölcsészai gondolat, s veték szerte az ő legragyogóbb sugárait a természeti tudományok? Baco, Newton, Leibnitz és hasonlók prot. államok szülöttei. Franciaországnak is szüksége volt a tizenhatodik századbeli vallási rázkódásokra, a tizenhetedik századbeli viszálykodásokra a végett, hogy nagy gondolkodó és író tehetségek támadjanak kebelén. Valóban, csudával határos lenne az, ha valamely koreszme, az emberi értelmiségnek egy újabb eszmevillanása romba döntéssel fenyegetne oly vallási társulatot, mely épen dicsekedhetik azzal, hogy annyi és oly nagy szellemerőt keltett és táplált. Mondhatnák erre, hogy az egyházjavítás mindjárt kezdetben körülirta az isteni kijelentést, egybefoglalá s benrekeszté azt egyetlen könyvben mely fölséges bár, de szűk körű hagyomány? — Ez nem áll; tények cáfolják meg. Mit látunk ugyanis körünkben, a protestantizmusnak bármelyik életrevaló mozdulatában? Mindenfelé, bárha különböző fokozaton, egy fő iránya az előre terekvésnek: szabadra bontakozás a betűnek nyűgéből, az őszinte vallásos kegyességre nyíltan kifejezett törekvés, oly

irány, mely az embernek valódi természetével mindinkább megegyezésre, összeillésre hajlik.

A reformáció anyagi elve, a hit általi megigazulás mindinkább előtérbe nyomul a régebben hallgató alaki elv a sz. írás tekintélye mellett. Már pedig a hit által megigazulás nem egyéb mint a közvetlen vallásnak erélyesen visszakövetelése, azon szükségérzet, hogy mellőzendők az Isten és ember közé állított közbenjárások, állandóul tiltakozás a cselekedetek formálmusa ellen, a vallásos életnek száraz tanítmányok és hiábanvaló rendszabályokon felülemelkedése. Van, igenis, egy magasztos szellem és vallási hagyományosság-nak fonala a mi kezünkben, melyet a tizenkilencedik század ker. theizmusával egyesíthetünk s a melynek szálán, a középkori katholicizmus felett visszajuthatunk Jézusnak tanításaihoz. Aztán minékünk vetné szemünkre valaki, hogy elhagytuk a protestantizmust, hogy megvetők Jézust s az evangéliumot? Az ily vád nagyon felületes nézpontról származhatik s eléggé meg van cáfolva az emberiségnek vallási történelme által.

Jól mondja Levallois ur, hogy a mostani orthodoxziát semmi nem fenyegeti nagyobb csapással mint a kegyességnek folytonosan emelkedése. Ebben van értelmezése annak, miért idéz fel oly keserű üldöztetést, oly erőszakos rendszabályokat önmaga ellen a szabadelvű protestáns. A tizenhatodik században történhez nem hasonlatlan új dolgok történnének most az egyházjavításból keletkezett egyházban.

A szemünk előtt véghezmenő érdekes mozgalomnak főbb jellemvonásai ezek: Jézust kezdjük jobban felfogni, tisztábban megérteni, az evangéliumot világosabban olvasuk a lélek szemeivel, s a benső lelki élet igazi helyét elfoglalni kezd.

Olyan ébredés ez, a melynek határos jelenei örömezzettel villanyozzák sziveinket.

A ki eléggé közelről nézi, annak szemeiben bizonyára nem látszik a hitnek hanyatlása, inkább azt venné észre, hogy felifodik előre haladtában a keresztyénség.

Elmondám, miért vagyunk mi protestánsok, nem hitelvek tekintetében szakadárságunk dacára, hanem éppen az által. Ohajtanám, hogy Levallois ur szerezhetné magának ugyanezen fogalmat oly egyház felől, mely állandóul azzal

foglalkozik, miként reformálja önmagát, hogy az új kor szükségleteinek annál inkább megfelelbessen a nélkül, hogy erőszakosan szakítana vallási multjával. Oly szabadelvű, oly igazán hívő lélek, a szónak teljes értelmében méltó arra, hogy sorainkban küzdjön a keresztyénség haladása érdekében. Jól érti ő azt, minő szellemi rokonság fűzi egymáshoz az ő színezetebeli deistákat és a szabadelvű protestánsokat, s ezért szól több ízben a közeledés, az egyesülés felől. Az egyesülés tanaink tekintetében úgy vélem, közel áll a végleges befejezettséghez. Kétségtől már holnap nyilvánosan tárgyalhatni a szövetekezési feltételeket. Akkor leesik a lepel, s a félreértések létezésének okai elhárítva lesznek. Az igazság szabadokká teend s akkoron kibékít mindnyájunkat.

(Paris E. után.)

Gonda László.

Néhai Tóth Miklós, sárospataki tanár felett mondott emlékbeszéd a főiskola ima-teremében.

• Mélyen tisztelt hallgatóság!

Nekem jutott a szomorú kötelesség, hogy elhunyt tanártársam és barátom, néhai Tóth Miklós irányában az élők részéről a kegyelet végtartozását ez ünnepélyes alkalommal bemutassam. Ha egy fényes földi pálya messze kiható eredményét kellene elősorolnom, mely különben is elismerésre kényszerít; ha az volna feladásom, hogy egy hosszú tanári élet munkásságának emlékét újítsam meg, mely a nélkül is ezrek ajkán és szívében él: nem érezném nehéz voltát annak, hogy mit szóljak és miként ítéljek; de a jelen esetben, midőn egy alig kezdett s már bevégzett nyilvános pályára kell visszatekinteni: lehetetlen önbizalommal eltelni kitűzött céloommal szembe, mert hisz két évi tanári működés elég hosszú ugyan a végett, hogy félbeszakadása megdöbbsen, fájó részvétre indítson, de igen rövid arra, hogy az életirónak történeti adatot szolgáltatasson. Mindamellett én nem vonulok vissza ez alkalom elől, mert meg levén győződve, hogy a közjóra irányzott munkásságnak nagy szüksége és becse van közöttünk: bármily szerény munkakört is a közügy érdekében úgy tekintek, mint mivelődésünk egyik fejlesztő

mozzanatát. Ezen szempontból ítélve emlékszem én meg a boldogultról, ki rövid életét az iskola szolgálatában töltötte el.

Mélyen tisztelt hallgatóság! A magyar nemzetnek igen nagy oka van arra, hogy azok iránt, kik a tanítás és nevelés körül forgolódnak, hálás tisztelettel viseltessék; mert tagadhatlan igazság, hogy körülményeinél fogva egyedül a tudomány és jó erkölcsön épült műveltség mentheti őt meg az egyenlőtlen versenyben, melyet a körülte eláradt népekkel folytatnia kell. Ezen műveltség előmozdításában már az elemi oktatásnak a legfontosabb szerep jutott. Ez azon egyetemes alap, melyet ha szélesen és gondosan meg nem rakunk, a szellemi és anyagi életnek nincs teljessége, áldása és boldogsága. Ez azon talaj, melyet ha célszerűen nem művelünk, a legnemesebb eszméknek, a legszentebb érzelmeknek nincs hol meggyökerezniök, nincs kit boldogítaniok. Mit használt Khinának az ő mandarinja gépies isméréstével, Indiának az ő brahmánja csöndes és mély szemlélődésével, a régi Egyiptomnak az ő gyámkodó papi rendje titokszerű tudományával? ha a nép nagy zöméről akként gondoskodtak, hogy a világosságot de láthassa, a szabadságot távolról se ismerhesse. Ily népek békés türelmökben, szánandó tespedésekben, hajtva az önkény hatalmától emelhettek és emelhetnek óriási kőfalakat, sziklákba vágott roppant épületeket, égbe nyúló gulákat, ne az emberi élet nemesebb feladatai, tisztább érdekei mindég ismeretlenek maradnak előttök és emlékeiken nem a hatalmat bámuljuk, mely teremtet, hanem a szolgaságot utáljuk meg, melyet példátlan módon megörökítettek. Ott nyugosznak ők még most is, élve is halva is, mint egyegy begöngyölt balzsamos mumia, mely érdekes látvány ugyan, de egyáltalában nem veditó.

Hála az égnek! ama rideg közönyösség, mely önmagába merült el, ama szűkkeblű zárkózottság, mely minden jogot magának tartott fel, ma immár nem kaphat többé lábra. A keresztyénség eszméinek befolyása alatt megváltozott az idő szelleme, magára ismert az Isten képére teremtetten ember, a nyilvánosság szabad és tágas mezején közelebb férkeztek egymáshoz azok, kik felebarátok tartoznak lenni. A mai állam mint társadalom, nem egymást kizáró merev osztályokból áll, hanem oly alkatrészekből, melyek egymást feltétele-

zik s kiegészítik. A mai korban minden állampolgárnak tudnia és éreznie kell, hogy ő az egésznek lényeges részét teszi, de viszont be kell látnia, hogy ő is csak a társaságban a társaság által érheti el célját, lelheti fel boldogságát. Minél szélesebb körben terjed már el ezen viszony helyes felfogása, minél alaposabb és mélyebb az arról való meggyőződés, annál nagyobb a fenálló rend és törvény iránti tisztelet, annál erősebb és szivósabb a nemzeti élet, annál biztosabb az állami lét. E tekintetben egyetemes természeténél fogva kétségen kívül az elemi oktatás teszi a legfontosabb szolgálatot. Fényes bizonyosság erre az egyesült államok egész története. — Mennyi különféle érdek, mennyi ellenkező elem, hány vallásfelekezet talált ott magának új hazát és mégis a legerősebb rázkódások sem képesek megdönteni a köztársaság szerkezetét; a számtalan sokféleség oly szépen és összhangzólag belé olvadt a magasabb állami egységbe. Ez csak az elemi oktatás olvasztó és forrasztó hatása alatt történhetett meg. Az elemi iskolában ott az élet ellentétes érdekei találkoznak és kiengesztelődnek. Az összes ifjúság a tanítók vezérlete alatt oly gondolkozást és érzést nyer, melyet a nyilvános élet egymástól eltérő pályái sem képesek elfojtani lélekben és szívbén. Ott a nép legalsó osztálya is élvezheti az elemi oktatás áldásait és azonkívül, hogy kiki kellő értelmességgel és szükséges szakismerettel léphet ki a közélet terére: magával viszi az iskolából távozó ifju azon tudatot is, hogy ő egy nagy és hatalmas állam polgára, melynek jólétére közreműködni ő is hivatva van. Mily erő rejlik ezen tudatban és mily szép tanúság azokra nézve, kik a társaság vezéreivé lettek vagy egy nemzet kormányára állítvák! Az ily állam jóléte és biztossága nem fegyvererőn nyugoszik, mely utoljára is csak törékeny, hanem mivel és becsületes honpolgárok érzelmén, mely él ott is a hol el akarják nyomni.

De nem csak a nemzeti egység és állami élet biztosítása szempontjából fontos az elemi oktatás, hanem e mellett nélkülözhetlen feltétele az a nemzet szellemi, erkölcsi és anyagi előhaladásának is.

A mi a szellemi előhaladást illeti; igaz ugyan, hogy az elemi oktatás a tudományos műveltséget közvetlenül elő nem mozdítja, mert azon eszmék és elvek, melyek egy nép irodalmában kifejezést nyernek, mindég és egyedül mélyebb bu-

várlat eredményei és a dicsőség, mely e miatt az egész nemzetre háramlik, csak azon jelesekkel illeti, kik a gondviselés-től a végre választattak el, hogy az ész birodalmában hódításokat tegyenek, a gondolatnak és a tettnek itt e földön irányt adjanak; de mindamellett lehetetlen fel nem ismerni ama segítő hatást, melyet az elemi oktatásban részesült néposztály a magasabb tudományos műveltségre gyakorol. Az olvasni és gondolkozni tudó közönséggel ugyanis növekedik az irodalom iránti érdekeltség, erősödik a tudvágy, életet nyer a tudomány, mely különben csak tengődik, mint ama tölgy, mely szálas gyökereit a földbe tápnedvért szét nem bocsáthatja. Az értelmes nép különféle foglalkozásaiban, hogy lételét szebbé s nemesebbé tehesse, megsokasítja az érdeket, melyet a tudománynak képviselnie kell, meghatja és ösztönzi a magasabb szellemi erőket, és így eszme és valódiság, elmélet és gyakorlat megtermékenyítik egymást: a bölcsesség az égből a földre költözik.

Tekintve már az erkölcsi biztosítékot, melyet az elemi oktatás a nemzetnek nyújthat, nem tagadhatjuk ugyan, hogy számtalan körülmény rontólag folyhat be, különösen a rövid ideig tartó növelés sikerére és hogy az életben gyakran elferdül a jellem, melyen az iskola nemes bélyege már meglátsozott volt; de mindamellett, ha az első benyomások erejét és a szokás hatalmát kétségbe nem vonhatjuk: el kell ismernünk az elemi oktatás jótékonyosságát erkölcsi tekintetben is. Kiki emlékezhetik közülünk gyermek vagy ifjúkori tanítójának egy-egy komoly intésére vagy dorgáló szavára, melyet akkor úgy tetszett, mintha észre sem vettünk volna, de a mely később mint megdöbbenő igazság merült fel lelkünk előtt és magunkviselésének szabálya lön. Senki sem tagadhatja, mert megtapasztalta magán, hogy a folytonos szoktatás első nevelési ideje alatt lelkiületére határozó befolyással volt. Hiszen ha az érzéketlen természet is szépülhet, nemesülhet az ember alkotó keze alatt; ha a gondos kertész nagyobb teljességet, új szint és illatot kölcsönözhet virágainak, mennyivel inkább nemesedhetik az ember által, kinél lélek lélekre hat, szív szívért dobog. Valóban, ha az adott szó szentsége tiszteletben tartatik közöttünk; ha az erős jellem az igazságot egy könnyen áruba nem bocsátja és a nemes szív a becsületből gunyt nem úz, ha kölcsönös hűség és biza-

lom köti össze az élet különféle viszonyait és a szeretet áldásait látjuk tenyészni; ha végre a magának elégtelen ember a vallás igazságaiban tud magának vigasztalást találni, mindez kisebb s nagyobb mértékben azon oktatás és nevelés erkölcsi következménye, melynek hatása alatt gyermekségünk és ifjú korunk éveiben állottunk. Ez azon tiszta erkölcs, mely a költő szerint minden ország támasza s talpköve, mely ha megvész, Róma ledől s rabigába görbed.

Az elemi oktatás nagy fontosságú végre a nemzet anyagi előhaladására nézve is. A mai kort, minden jelenségből úgy látszik, egy nagy cél foglalkodtatja, hogy az anyagi világot a tudomány a szellem által meghódítsa és jólétre tegyen szert gazdagság által. A mozgalom e tekintetben oly nagyszerű és átalános, mintha nem sokára egy második teremtés látványa merülne fel az emberiség előtt, mintha többé nem is apáink földén járnánk már. — Természetes, hogy a szellemnek és anyagnak e küzdelmében egyeseknél, mind népeknél azok részére dől a győzelem, kik nagyobb értelmi súlylyal rakodva lépnek ki a síkra. Innen van, hogy Európa míveltebb országaiban már államilag gondoskodtak arról, hogy a közoktatás mindenkire kötelező és ingyenes legyen, mert így a népnek legalsó osztálya is megnyerheti a kellő kiképeztetést és a tudomány vívmánya nem csak tudós fők vagy a gazdagok gyönyörűsége marad, hanem az iskola segítségével számtalan csatornán átszivároghat az életbe, a népnek minden rétegei közé. Ily államokban minden egyes ember megleti keresetforrását és míg saját jólétét előmozdítani igyekszik, tisztább polgári és nemzeti öntudatában szilárd oszlopául szolgál az államnak is, mert tudatlanságában nem görnyed meg a szegénység igája alatt és szegénységében nem dől a bűn karjaiba. Ily államokban szebb színben tűnik fel a mező a földműves ekéje után, lármásabb és vidámabb élet lakozik az iparos műhelyében, több áldás mutatkozik a kereskedő sürgés forgása után. Általában a jólét forrása buzogott fel mindenünnen és kiapadhatlanul, mert a tudomány átszivárgott az életbe és az élet megtermékenyítette a tudományt.

Ha már ily nagy fontosságot kell helyeznünk az elemi oktatásban, százszorososan lekötelezve érezhetjük magunkat azok iránt, kik életök feladatává teszik és abban lélek és szív szerint járnak el. Ezért emlékezem én is meg a

boldogultról, ki rövid életét az iskola szolgálatában töltötte el.

De nem csak fontos az elemi oktatás, hanem egyszersemind nehéz is.

A gyermekben, a mint az a tanító keze alá kerül, még csak képesleg vannak meg azon tehetségek, melyek később az oktatás folyamában mint felismérhető hajlamok különböző, de határozott irányban mutatkoznak. Az elemi oktatás feladása már, a szunnyadó lelki erőket felkölteni, munkásságra ébresztetni, alkalmas eszközökkel és megfelelő módon arra hatni, hogy jövőre hivatására minden tekintetben előkészítettessék. Ha már meggondoljuk, hogy itt láthatlan erőkkel van dolgunk, melyek érzékeink alá nem esnek; ha számba vesszük az emberi természet és tehetségek sajátosságait, melyek még többféleképen oszolnak meg mint a kültermészet egyedei; ha végre mérlegeljük a számtalan körülményt, melyek az oktatás eredményét ellensúlyozzák: lehetetlen csekélylőleg gondolkozni az elemi oktatás felől, sőt sajnálkoznunk kell azon kisszerű intézkedések miatt, melyek az elemi oktatás ügyében tétetnek és csodálkoznunk a közönség gondolkodásán, mely oly kicsinylő föl sem vevéssel csap el az elemi tanítói pálya felett.

Már pedig maga azon körülmény, hogy eddig a tudománynak nem sikerült fölfedezni oly határozott elveket, melyek szerint az elemi oktatásnál biztos sikert lehetne aratni: ellenmondhatlannal bizonyítja ennek nehéz voltát. Minden emberi munkásság ugyanis bizonyos eljárás szabályszerűségéhez van kötve, melyszerint az eszköz úgy szolván készen szolgál a célnak, melyet kitűztünk; az elemi oktatásnál az eszközökkel lehet mondani — csak tapogatódzunk. A mesterség betanulható módon egész biztosággal állítja elő termékeit; a művész, ha kedélyvilágát meghallgatja: kö, szín és hang, melyeket jól ismerhet, szép alakokká szellemülnek; maga a tudomány is a szükségesség kényszerűségével szorítkozik a rendszer keretébe, egyedül az elemi tanítótól van megtagadva a biztos eredmény, mert az anyag, melyből ő dolgozik, maga is szellem, megfoghatlan, kitapasztalhatlan. Innen van, hogy sehol annyi botlást, tévedést nem lehet elkövetni, mint az elemi tanításnál. Innen következik, hogy egyedül igazi bölcseknek van hi-

vatásuk elemi tanítói pályára, mert ők alapos és mély lélektani ismerettel bírván, nem tévedhetnek el oly könnyen a rejtélyes utakon, az emberi természet tömkelegében. Ezért Aristoteles a nagy mester nem csak Sándorra nézve, hanem bizonyosan más körülmények közt is sikerrel alkalmazta volna oktatási és nevelési elveit, melyek felől a pedagógia hátrányára fájdalom! nincsen tudomásunk.

Az elemi tanítás nehéz volta kitűnik a fensőbb oktatáshoz való viszonyában is. Magasabb állásponton a tanítónak már kész tehetséggel van köze, melyet nem szükség többé tapogató rendszabályokkal töredelmes módon fegyelmezni; öntudatra jutott lélekhez szól, mely határozatlan egyetemes-ségéből kibontakozva különös irányt vett magának és menten a gyámságos kezektől önerejéből szabadon járul az igazság tiszta forrásához, melylyel szerencsére nem lehet egyedáruskodni. Elemi tanításnál közvetlen viszony létezik tanító és tanítvány közt, mely sok aprólékos gonddal, lelki s testi törődéssel és nagy felelősséggel jár; körülmények, melyek elveszik a tudomány ízét, próbára teszik a kedély épségét. Magasabb oktatásnál előadó és hallgató közt az érüklözés pusztán szellemi, az atyai gondoskodást a tudomány tanácsa, megható komolysága váltja fel, a fegyelem nyügével nem gondol többé a vidám szabadság, mely az eszmék hazájában lakozik, a felelősség terhét nem érzi a lélek csak a megismert igazsággal szembe, melynek szintén van ítélőszéke. Elemi tanításnál a tudomány mint tantárgy főképen eszközül szolgál rajta kívül eső célok elérésére; magasabb oktatásnál a tudomány öncél és nagy szerencsétlenség, ha más valaminek alá van rendelve; ezért az elemi tanító folyvást az alapvetés nehéz munkáját végezi, de soha sem láthatja az épület tetejét; magot ültet, öntöz, de nem érheti meg az aratás édes örömét. Ily körülmények közt az elemi tanítóban alapos tudományos műveltség és mély lélektani ismereten kívül még igen sok kellék megkívántatik. Az ő hivatalát fény és dicsőség nem veszi körül, az ő közönsége nem tud tapsra kelni, az ő működését nem kíséri egy nemzet hálája, neki mégis azon gondolat által kell vezéreltetnie, hogy az emberiségnek a leghasznosabb szolgálatot teljesíti. Az ő élete foglalkozásánál fogva, egyhangu és sivár; neki mégis tudnia kell lelkesedni, a kicsiben a nagyot felismerni, a jelenben a jövőnek örülni. Az ő pályája

szűrő tövisek közt vész el; neki mégis ép és romlatlan kedélylyel kell birnia és dolgait tiszta emberszeretettel, törhetlen hűséggel és becsületességgel végeznie : oly tulajdonok, melyekkel Isten csak azokat szokta megáldani, kiket magának különösebben elválasztott.

Ha már ily óriási nehézségek gördülnek az elemi tanítói pálya elé, lehetetlen megtagadni elismerésünket azoktól, kik e téren erejükkel és tehetségökkel az ügghöz méltóképen sáfárkodnak. Ezért emlékezem én is meg a boldogultról, ki rövid életét az iskola szolgálatában töltötte el.

Ily fontos és nehéz pályán kezdett működni a boldogult; sajnálandó, hogy a kora halál megtagadta tőle a sikert, mely egy hosszú élet hív munkásságát szokta kísérni és megfosztotta amaz örömöktől, melyek erős küzdelmek és szenvedések között is fentartvák az emelkedettebb lelkek számára. Az ő élete biztató remény volt teljesülés nélkül, epedő vágy boldog élvezet nélkül, egy csendesen buzgó forrás, mely kiapadt, mielőtt medret áshatott volna magának.

Néhai Tóth Miklós született 1832. apr. 10-én Ondon Zemplénmegyében Tóth András és Fekete Juliánna szülöktől. A gondos atya kész volt mindent megtenni egyetlen gyermeke neveltetéseért s Miklóst már öt éves korában a helybeli iskolába küldte, honnan 3 év múlva Patakra az elemi osztályba hozta. Iskolai pályáját, melyet 1854-ben végzett be, a német nyelv megtanulása végett egy évig és a forradalmi időszakban félbeszakította, a mikor az édes atya oldala mellett a nemzeti ügy védelmében is részt vett a 16 éves ifjú. 1854-ben életpályát kellett választania, a mi soha sem volt oly nehéz a magyar, különösen protestans ifjúra nézve mint akkor; a politikai élet láthatára egészen elhomályosodván, világi pálya, ha nyílt is, sikamlósnak tetszett és kedveszegetten fordult el tőle a hírében és reményében megingatott hazafi. Egyedül az egyházi pálya állott nyitva, biztos menhely azokra nézve, kik várni, tűrni, és a közben reményleni is megtanultak. Ő is az egyház oltalma alá vonult és mint segédlelkész már öt évig hirdette Isten ígését, midőn a tiszáninneri főt. egyházkerület 1860-ban a sárospataki gyakorló iskola vezetésével bizta meg azon kikötéssel, hogy mielőtt új hivatalát elfoglalná, a külföld, jelesen Némethon tanító- és nevelő intézeteit

látogassa meg. Örömmel engedett a főt. egyházkerület bizalmának, mert ez által mint maga is följegyezte, rég táplált ohajtását teljesülve látta. Kilenc hónap mulva szép tapasztalatokat gyűjtve tért meg Patakra és a gyakorló iskola vezetésében 3 év alatt oly ügyességet fejtett ki, hogy tanítói képességének és buzgalmának elismeréseül ugyancsak a tiszán-inneni főt. egyházkerület 1863-ban gimn. tanárságra emelte. Ez évek termették számára a legtisztább örömeket. A férfi erő teljében, nemes foglalkozás közepett, csendes családi tűzhelynél megelégedés és boldogság lakoztak vele, de mintha a boldogság maga is megirigyelte volna sorsát, nemsokára el kellett vesztenie azt, mivel nemes lelke oly szép összhangzásban állott. E csapás elviselhetlenné lett reá nézve, a bánat, a busolgás vett erőt rajta, sem baráti kör, sem foglalkozás nem voltak képesek enyhíteni az ő fájdalmát s felderíteni a megtört kedélyt, mintha a rokon szív a sirba vágyott volna, ahhoz kit el nem felejthetett, mintha érezte volna titkos sejtelemmel, hogy neki is nemsokára el kell költöznie. Tüdősorvadásba esett és 9 havi betegség után folyó év márc. 7-én jobb létre szenderült. Mint ember szerény és becsületes volt, több fogékonysággal a magányélet örömei iránt, mint érdekkal a nyilvános élet zajában. Az ügyet, melynek életét szentelte, őszinte ragaszkodással szerette, a halál közelgő óráiban is a főiskola képezte gondoskodásának egyedüli tárgyát és ha rövid életében nem emelhetett is magának marandó emléket munkásságával, nemes keblű hagyománya felejthetlenné tette őt iskolánk történetében. E falak őrzeni fogják az ő emlékezetét míg lesz magyar, a ki a tudomány körül jó erkölccsel forgolódván a multat becsülni, a jövőt teremteni tudja. Ezért emlékeztem én is meg a boldogultról, ki rövid életét az iskola szolgálatában töltötte el.

Szinyei Gerzson.

Czelder-ügy.

A sárospataki füzetek t. olvasóinak.

A moldva-oláh törökországi első prot. magyar missió barátait tisztelő üdvözléttel értesitem arról, hogy működésem helyére ismét visszasegél a mennyei gondviselés.

A missió Isten végetlen kegyelméből, noha ellenem legközelebb mint biztos forrásból tudom még a muszka kormányhoz is folyamodtak, ismét rendes folyamatban van és munkál, csendesen ugyan, de biztosan, mert Isten van vele.

A missió működés s az én ideiglenes szállásom Galacz, minden küldeményt ide kérek.

Jövőre többet. A missió lapok is nemsokára indulnak!

Az Úr szent oltalma velünk!

Galacz, július 20-án 1866.

Czelder Marton,

missionarius s a missió vezetője.

Másolat.

A ploesti reform. szabad magyar egyház
alázatos kérelme.

Alólirottak mint a ploesti ref. szabad egyház előljárai és más hívő tagjai, testvéri alázatossággal folyamodnak a magyarhoni főtiszteletű szuperintendentiákhoz, a főtiszteletű püspökök, esperes, lelkész s méltóságos gondnok urakhoz, úgy szintén az egyes egyházakhoz, minden hívőkhöz az Úr Jézus Krisztusban, szeretett testvéreinkhez; különösen a tiszamelléki s dunántúli főtiszteletű szuperintendentiákhoz, kik egyházunk szabadságának elvét helyeselték s egyházunk alapítóját nekünk visszaadták.

Méltóztassanak egy a román miniszterelnökhöz Bukarestbe intézendő táviratban vagy latin vagy német nyelven

írott levélben kijelenteni, hogy mi lelkipásztorunkkal egyetemben pártfogásuk alatt állunk, hogy így megkiméltessünk azon lelket szaggató fájdalomtól, melyeket az erdélyi püspök és consistorium Vincze Dániel erővel behelyezett segéd-lelkészért elkövetett, 11 szavazattal a háromszoros többség ellenében.

Mindenre a mi szent, az Úr nevében könyörgünk alázatos esedezésünk meghallgattatását várva; üldözött egyházunkat, mely sem templomba nem mehet, sem halottját tisztességesen el nem temettetheti, sem az úri szent vacsorában nem részesülhet: a főtiszteletű szuperintendentiák, püspökök s minden testvér egyház nagylelkű pártfogásában esedezvén alázatos tisztelettel vagyunk,

Oláhországban, Ploesten aug. 5-én 1866.

**A ploesti első ref. szabad magyar egyháznak
a nagy üldözés miatt bánatba merült tagjai:**

Balog Ferenc, gondnok.

Dr. Némethi.

Tóth János, presbiter.

Vásárhelyi Sándor, presbiter.

Hajdu András, pénztárnok.

Györfy József, presbiter.

Némethi György, presbiter.

Nagy Sándor, presbiter.

Nagy Péter, presbiter.

Daróczy Sándor, presbiter.

Szűcs István.

Fazekas János.

Láng János.

Árva Sándor.

Gyenge András,

Baksai Ferenc.

Kovács Károly.

András István.

Hegedüs Antal, presbiter.

Hadházi Ezékiel.

Velezsnyei Mihály, presbiter.

Subi Sámuel.

Bodor Lázár.

Gáspár Dénes.

Horváth Péter.

Rácz Pál.

Sass Mózes.

Tarcsi József.

Havadi József.

Sikos Károly.

Székely István.

Kósa Ferenc.

Pap István.

Varga László.

Kovricsa György.

Albert József.

Szász István.

Tamkó Zsigmond.

Nagy Ferenc.

Kerekes János.

Csiszár Lajos.

Balázs Ferenc.

Keresztes János.

Alba Ferenc.

Thumó Lajos, tanító.

Földes József, presbiter.
Bodor József.

Baczó Mihály.
Barkó Mihály.

Üdv az olvasónak s jöltevőnek!

Mintán az első protestans magyar missióban lévő ploesti szabad egyház annyira üldözött állapotban van, hogy még levelet sem küldhet biztosan, melyben fájdalmát elmondhassa: ide, hozzánk galaczi szintén a missióban lévő, szintén az evangyéliomi egyház szabadság elvét valló és követő egyházunkhoz küldte; a magyarhoni főt. szuperintendentiák, püspök, esperes, lelkész gondnok urakhoz s minden egyházunk szabadságát szeretőkhöz intézett alázatos kérését.

A nélkül, hogy mi ezt hidegen postára tennők, a jelen korban a ploesti egyházéhoz evangyéliomi egyház szabadságának elvéért példátlan üldöztetését, a hit és vérrokonai szeretetét égető fájdalmával pecsételve meg üldözött testvéreinkért, kik ellen még a muszka kormányhoz is folyamodott az embertelenség, s mint későbbi, hiteles közlésből ki fog tűnni a reformáció legszentebb elveit használták s használtatták fel ellenök vádul: értők, a ploesti üldözött egyházért, mi is könnyöröggve folyamodunk. Kérvén kedves magyar hazánkban evangyéliomi szent vallásunk követőit, hogy a vallás szabadsága s az egyház jogának gyakorolhatásáért embertelenül üldözött törvényszékek elé hurcolt ploesti testvéreinken könnyörülni s minél előbb kegyesen segíteni méltóztassanak.

Mely kérésünk után alázatos tisztelettel öröklünk!

Galaczon, Moldvában, aug. 9-én 1866.

Barna Mihály, gondnok.

Folinusz Ferenc, jegyző.

Gál József, pénztárnok.

Szabó József, presbiter.

Kéthelyi István, presbiter.

Bene József, presbiter.

Kis István, presbiter.

Keresztes Dániel, presbiter.

Steiner István, presbiter.

Bardócz János, lelkes helyettes s a
missió titoknoka.

Kelemen Ferenc, tanító s előkönyörgő.

(Az eredeti a tiszamelléki főt. superintendentia részére
Miskolcra a főt. helv. szuperintendens urhoz küldetett.)

Indítvány,

mely a protestans egyházi folyóiratok az egyházmegyei
könyvtár felállítása s általában a prot. egyházi irodalom pár-
tolása érdekében a f. szabolcsi egyházmegyében a bezdédi
folyó év sept. hó 18-án s több következő napján tartott kép-
viseleti gyűlésre beterjesztett s ugyanazon gyűlés 43. szám
alatti határozatában elfogadtatott s megköröztetni elren-
deltetett.

Nagytiszteletű egyházmegyei consistorium! egyházme-
gyei gyűlés! E szerény sorok a prot. egyházi irodalmi ügyé-
nek szentelve s ennek pártolására vonatkoznak. A prot.
egyházi irodalom ügye senkié sem kiválóan, mégis édes mind-
nyájunké, — s épen mivel édes mindnyájunké, — a szomorú
tapasztalat szerint úgy látszik tulajdonképen senkié sem, vagy
ha igen, csak kevés választottaké! Megérdemli azért, hogy
mint vallásos erkölcsi testület a nt. egyházmegye figyelmé-
különösebben e pontra irányoztassék, hogy általa e hanyat-
lásnak indult fontos ügy iránt mentül nagyobb érdekeltség
eszközöltessék !!!

Protestans vallás protestans irodalom nélkül nem is kép-
zelhető. A protestans vallás úgy is a tudomány szülötte lévén,
nagyon természetesen neki viszont a tudományos felvilágo-
sultság terjesztésén kell igyekeznie, hogy a vakhit, babona,
tudatlanság sötét fellegeit szétűzze s az értelmi felvilágoso-
dás jótékony fényét és melegét hintse szét azok helyére!!.
A protestantizmus szabad nyilatkozatának az ige hirdetésén
kívül az irodalom lévén egyedüli közlönye, — ki ne látná be
a protestans irodalom roppant horderejét s annak pártoltatása
szükségességét, ki ne óhajtaná, hogy iránta az érdekeltség an-
nál nagyobb mérvben mutakozzék !!! Ezen ohajtással szembe

azon szomorú tapasztalat, hogy magyar prot. egyházi irodalmunk nem részesül olyan pártfogolásban a mint méltán megérdemelné, — készített felszólalásra, s azon kérelemre, vajha a nt. egyházmegye a maga körében ezen mutatkozó nagy hiányon mihamarább segíteni méltóztatnék.

Hogy a magyar prot. egyházi irodalmunk minő pártoltatásban részesül, a felől egyházi íróink egyező panaszos előadásából mindenki meggyőződhetik. Hogy mennyire csüggesztőleg hat ezen részvét hiánya tehetségesebb egyházi íróink munkakedvére, könnyű elképzelni, — ha még megemlítjük a többek közül csak IvánkaSámuel egyházi énekes könyvünk derék átdolgozójának azon nyilatkozatát, miszerint az egész széles magyar hazában csupán és egyedül két lelkipásztor karolta fel vállalatát, s mutatott iránta érdekeltséget! Ifjabb íróink e miatt nem érezhetnek kedvet e hálátlan tövises pályára lépni, s haszon nélkül hamvad el náluk az isteni szikra, minnek következtében egyházi irodalmunk parlagon hever, — nincs vagy legalább kevés van, ki a különböző tudományágakat művelné, bővítné és szélesbitné! Ha ezen mindenesetre érezhető nagy hiányon tovább nem időzünk is, elég legyen prot. egyház irodalmunk pártoltatási mértékének jellemzésére csak azon egy szomorú tényt megemlíteni, hogy egyetlen prot. egyházi folyóiratunk, „Prot. Egyházi és Iskolai Lap“ — haldoklik s ennek érdemes szerkesztője előadása szerint ily körülmények közt, a jövő évre kénytelen lesz azt beszüntetni!! Ily sorsa van egy másik egyház irodalmi vállalatunknak is a „Sárospataki Füzeteknek“ — mely csak is egyházkerületi támogatás által tarthatja fenn magát, s a „Népiskolai Közlöny“ iskolatanítóink részéről szintén nem részesül oly méltánylatban a mint megérdemelné!! Egyik mint másik vállalat egyházi életünk életére ugyan, — de különösen a „Prot. Egyház és Iskolai Lap“ fennállása égető szükség ránk nézve. E lap ugyanis a tudomány jelen állásának s különböző irányzatainak felmutatója, iskoláink, mint legdrágább kincseink életének ismertetője, a prot. egyházunk önállásának, hitelveinek, jogosultságának, az állam, a katolicismus, s a mindent absorbeáló ultramontan párt elleni védelmezője, s mint egyetlen szellemi kapocs a két testvér prot. egyház, annak egyes tagjai, testületei s iskolái között, e lapnak azért élni kell, élni pedig csak úgy foghat, — ha

az eddigi részvétlenség helyett részvéttel s támogatással fordulunk felé!

Épen ily hézagot pótol egyházi életünkben a „Sárospataki füzetek is“ mint prot. okmányaink s becses történeti emlékeink kutatója, felderítője és ismertetője úgy szintén nevezetesebb férfiaink életirója! Sajnálatos azért, igen sajnálatos, hogy — 3 milliónyi magyar prot. közönség e két lap életét nem képes biztosítani?!

Ezen általános vonásokban rámutattunk nt. egyházmegyei gyűlés, ezen hiányokra, s nem akarjuk részletezni, hogy ez általános mulasztásból, mennyi és mily mértékben háramlik egyházmegyénkre, — de kétségtelen, hogy ez irányban nekünk is többet lehet vala tennünk mint tettünk eddigelé!! Felemlíthetnők itt az annyszor megpendített s annyszor elhangzott egyházmegyei könyvtár felállításának szükségességét, felemlíthetnők, hogy csak egyesületi hajlam és akarat legyen keblünkben, a mit egyesek ki nem vihetnek, kiviszi azt ama száz karu óriás, a közös egyetértésen alapuló „egyesület.“ Alig megérezhető néhány filléreink összetételéből egy tekintélyes összeg kerülend elő, mely által egyházmegyénk képesítve leend nagyobb irodalmi vállalatok pártolására is, annyival inkább mivel a minden jót minden korszerű eszmét felkaroló egyházmegyénk e tekintetben már tulszárnyaltatott az unghi szegény egyházmegye állal, hol már az ige testté lön s az egyházmegyei könyvtár fel is van állítva! — De ne! hogy sokat láttassunk egyszerre akarni az egyházmegyei könyvtár felállítást egyszerűen, de melegen ajánlván, különösen a már említett két prot. irodalmi vállalat mellett az iskolatanítóknak mulhatlan szükséges jelenben már megindult népiskolai közlöny fennállása végetti pártoltatásának eszközését vagyunk bátrak a nt. egyházmegye becses figyelmébe ajánlani!!

Ezen indítvány jelen nyomasztó, csapásos időben különösen hangzik ugyan — teljességgel nem akarjuk ezt ignorálni, valamint közszegénységünkön alapuló amaz ellenvetést sem, hogy legjobb akaratunk mellett sem lehet annyit áldozni a mennyit szeretnénk, s hogy vannak szegény egyházaink, hol a helhivatalnok élni is alig tud, de mindamellet midőn a prot. egyházi irodalom pártoltatásának eszközzését kérjük a nt. egyházmegyei consistoriumtól, s ugyanezt egyházmegyei

közönségünk leginkább lelkipásztoraink s iskolatanítónk becses figyelmébe ajánlanánk, — azon meggyőződés vezérel bennünket, hogy valamint a mindennapi kenyér testünknek, ép oly szükséges lelkünknek a tudomány, s ha e szükségét lelkünknek szegénységünk miatt ki nem elégíthetnők, — keressünk — találunk oly módot, mely által lehetséges lesz ebbeli szükségét lelkünknek kielégítenünk! Ha egy magunk nem vagyunk képesek évenként 8—10 forintot irodalmi célokra áldozni, társakozzunk, szövetkezzünk, egyesüljünk s el lesz a cél érve!!!

E mellett szállítsuk fel tehetősebb hitrokoninkat, hogy kövessék a nagy hazafi, és nagy prot. férfi gróf Mikó Imre példáját s Istentől adott földi javakból a testi táplálékok mellett nyujtsanak lelki táplálékot is szegényebb lelkipásztoraink s iskolatanítóink részére, ha csak egy pár példányt is rendeljenek meg nevezett lapokból azok számára, kik ezt nem tehetik. — Apróbb olvasó körökre oszlás csoportosulás s egyesület tehát azon mód, mely mellett bizton hisszük, hogy a felső-szabolcsi egyházmegye e téren is megmutatandja, hogy a józan haladás és kor eszméit, a vallás kívánalmait nemcsak szóval hanem tettel is tudja érvényesíteni.

Ezek elmondása után azon tiszteletteljes kérelmünk van, miszerint mondja ki a nt. consistorium:

1-ör. Hogy a „Prot. Egyház és Iskolai Lap“ és a „Sárospataki füzetekre“ minden lelkipásztor a „Népiskolai közlőnyre“ minden iskolatanító köteles előfizetni.

2-or. Ezen egyházmegyei intézkedés a Kanonika Vízitacio hív örökődése alá bizassék. E végett a látogatási táblázatokban egy rovat e cím alatt nyitassék: „Van e a „Sárospataki Füzetek“ a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ s a „Népiskolai Közlőnyre“ előfizetve?“ S ezen rovat híven betöltessék s a következő helyosztó gyűlésen pontosan felolvastassék, hogy így mindég evidentiában álljon a közvélemény előtt azon lelkipásztor és iskolatanító, a ki ebbeli legfontosabb kötelességének eleget nem teszen.

3-or. Vagy az általunk indítványba tett olvasó kör meghatározása állapíttassék meg, vagy a helyett egy tökéletesebb körrend emeltessék határozati erőre. Azon harmadik mód is gondolható ugyan, hogy az illető hivatalnokok e célra magok szövetkeznek, de miután a tényleges tapasztalat azt

mutatja, hogy valamint a járnai kezdő gyermeknek, úgy minden létesülni kezdő eszmének igen szükséges, hogy lábra kaphasson, egy kis szülei felügyelet és gondoskodás, ezen meglehet sok akadályokba ütközhető kezdeményezésnek is nem árt, sőt használ, ha kezdetben maga az egyházmegye mutat neki irányt s maga vezeti be úgyszólván az életbe. Annálfogva maradunk az olvasó körrendnek az egyházmegye általi megállapításánál, annyival inkább mivel nt. esperes Litkey József úr által ezen ügy egy elnöki körlevélben már egyszer hathatósan ajánlatott, de ezen becsületes jószándékú intézkedésnek, talán éppen azért, mert csak ajánlatképen terjesztetett elő, vagy talán mert végrehajtása felett senkisésem örködött, — bizony semmi foganatja sem lett.

Ezen decretálásnak látszó intézkedés iránt felmerülhet az ellenvetés, mintha nem volna protestansszerű efféle kényszerrel, habár legjobb szándékból is, élni, — szabad legyen röviden megjegyeznünk, hogy itt csak azon neméről lehet szó a kényszernek, mely a protestans vallásban is ott-honos, t. i. erkölcsi kényszerről. Hogy pedig ezt alkalmazni lehet és kell, ez mind a vallás céljából, mind a vallás gyakorlatából megmutatható! — Ugyanis a prot. vallás nem a szabadosság, hanem a valódi szabadság lehelője és hirdetője. A valódi szabadság pedig éppen abban áll mikor önként minden kényszerítés nélkül tesszük azt, a mi kötelességünk, ha pedig önként nem tesszük azt, a prot. vallás sohasem fog szalválni bennünket, sőt ellenkezőleg a benne legélénbebben nyilatkozni szokott erkölcsi érzetből származó közvélemény ítélő széke elébe állíttatunk, mely bizonynyal ki is szokta felettünk mondani ítéletét, amint megérdemljük. Ha a prot. vallásos szabadságot oly széles határokig kiterjesztjük, hogy minden prot. embernek szabadságára bizzuk, tenni vagy nem tenni fizetni vagy nem fizetni. — Ugy bizony ama legszükségesebb dolog a mindennapi kenyér sem kerül be számunkra s e mellett a testületi szellem és kapocs végképen felbomlik közöttünk, — akkor hibáztak volna őseink, kik a prot. vallás terheit a hivek vállaira rakták, hibáznának azon belhivatalnokok, kik annyira kiérdemelt fizetésüket hallgatóiktól kérni merészen! Van tehát s kell lenni szent vallásunkban erkölcsi kényszernek, különben be foghat teljesedni azon jövő, melyet számunkra az ellentáborban oly régen jó-

solgatnak, hogy ezen szétziláltságunkban rejlik jövő felbomlásunknak oka?! Hogy pedig a prot. vallás tetteleg gyakorlatában van az erkölcsi kényszer használatának, azt sok szóval mutogatni sem szükséges. — Ha jönnek látja ugyanis sz. vallásunk felügyelni az egyháznak beléletére, a belhivatalnokok magaviseletére, ha a lelkipásztortól megkérdi miképp vezeti az anyakönyvet, miként ügyel fel az egyházi vagyosokra, ha az iskolatanítótól számot kér iskolája mibenlétéről, ezt nem azért teszi, hogy elnézze, akár jól akár rosszul mennek a dolgok, hanem azért, hogy a kezében lévő erkölcsi és anyagi kényszerszert azok ellen, kik megérdemlik, alkalmazásba is hozza, s ha ily másodrendű, kevésbé lényeges ügyekre jönnek látja felügyelni, mint matricula vezetése, körlevelek beíratása stb. mért ne ügyelhetne fel arra, ami a protestantizmus ama sarkalatos elvét, a tökéletesedést a legközelebből érdekli, az irodalom pártolása és használatára, s ha fentebb említett kötelességek nem teljesítői ellenében mind erkölcsi mind anyagi kényszerrel élni jönnek látja, miért ne használhatná legalább az erkölcsi kényszerszert e téren is, ez ügyben is a mely a protestantizmus életfeltételét foglalja magában? Ime az egyházi irodalom pártolási mértéke, mint fentebb ki van mutatva, világosan megmutatja, mit lehet és kell várnunk — a prot. szabadság efféle definíciójától, ha azt nem említjük is hogy a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ a mult évben azon nyilatkozat tudatásával lepte meg a világot, hogy előfizetői közt a schematizmus útmutatása szerint leginkább a szegény egyházak lelkipásztorai találhatnának s csudálkozva kérde miért van az, hogy gazdagabb egyházaink lelkipásztorai, kik szegénységökkel éppen nem mentegetődzhetnek, legnagyobb részben hiányzanak, vagy talán ők ez öntökélyesbítés erkölcsi kötelessége alól teljesen fölmentetvék?! — Ha a dolgokat hagyjuk menni, amint mennek, az igen kényelmes egy dolog, ahhoz mindössze igen kevés erény kívántatik, legfellebb ezt tartani maximául „Deus nobis haec otia fecit“ — hogy átaladjuk a jelent azon biztatással „aki hátul marad tegye be az ajtót;“ de akkor bizony nem is fogjuk a mult dicső vívmányait csak megtartani is, — annyival inkább tovább vinni és tökélesbíteni nem, — akkor, hogy tárgyunkhoz közelebb menjünk, szemünk láttára hamvad el a világosságnak egyetlen vallásos égő fáklója honunkban a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ s ez

zel bizony senkinek sem tettünk jobb szolgálatot mint az ultramontán lapoknak : minő a „Religio“ és „Idők Tanuja“ kik már előre örvendenek az időnek, a mikor a józan vallásos szabadság és jog hirdetője a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ elhallgat örökre?!!

A protestantizmus, ha az isteni bölcs gondviselés oecónomiájában számára kimutatott azon missióját be akarja végezni, hogy visszaadja az emberiségnek mind azt, mi tőle oly jogtalanul elraboltatott, azon elidegeníthetetlen legszentebb jogokat, melyek bírása nélkül öntudatos emberi lét nem is képzelhető, — nemcsak nem nélkülözheti a tudományt, s az ez iránybani előhaladásának egyik legfőbb eszközét, az egyházi irodalmat, de azt lelke teljes erejéből ápolni, táplálni, terjesztetni multhatatlan szent kötelessége!! Ez oly igazság melyet senki kétségbe nem von. Ezen igazság már a kiujtás első szakában letörölhetetlen betűkkel lőn felírva a protestantizmus zászlójára, ezen igazság jelszava lőn a hitujtás dicső férfainak, ezen jelszó alatt küzdöttek ők a sötétség bálványai ellen a szabad gondolkodás királyi méltóságaért, — e jelszó átszállott reánk szent örökség gyanánt, e jelszó alatt kell nekünk is küzdeni; s egykoron minden bizonynyal győzni!

Ez irányban a protestantizmus másik alapelve lőn, hogy a tudomány s az abból eredő felvilágosultság nem egyesek, nem testületek kizáró tulajdona, hanem az emberiség közös kincse, — hogy a tudomány szentélye mindenki előtt tárva nyitva lévén, annak csarnokába belépni minden protestánsnak emberi és vallásos legszentebb kötelessége!! A protestantizmus ezen eléggé ismeretes alapelvei nyomán azon mindenki előtt közszükség gyanánt mutatkozó következtetés áll előttünk — hogy nekünk, különösen ez annyira zaklatott szegény hazában lakó protestánsoknak, mindenütt és mindenekben meg kell mutatnunk, hogy a protestantizmus említett ezen végcélja érdekében annak alapelveiből kifolyó mindazon követelményeket elfogadnunk s teljesítenünk kell, melyek annak világboldogító munkáját sikerrel vezethetik és létesíthetik!!

Ezen tudattól vezéreltetve vagyunk bátrak egyházi irodalmunk pártoltatását mind a nt. egyházmegyei consistorium, mind az egyházmegye közönségének becses figyelmébe ajánlani; — azon reményben lévén, hogy szavaink nem lesznek

kiáltó szó a pusztában, — de meghallgattatva, ha csak némi részben is képes lesz eszközölni az egyházirodalom pártoltatását, s az az iránt mutatkozni kellő érdekeltséget?

Beterjesztette:

Várady Pál,
kótaji lelkipásztor.

Major József,
pazonyi lelkipásztor.

Ezen indítványra a nt. egyházmegye következő határozatot hozta:

„Azon meggyőződésben, hogy a prot. vallás prot. irodalom nélkül nem is képzelhető“ — ezen egyházirodalmi ügyet érdeklő indítvány egyházmegyei gyűlésünk által egész terjedelmében elfogadtatik, s megköröztetése elrendeltetvén, — a prot. egyházirodalom érdekében a midőn az egyházmegyei könyvtár mihamarábbi felállításának nagy szüksége kimondatnék, — a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ a „Sárospataki Füzetekre“ minden lelkipásztor, a „Népiskolai Közlönyre“ való előfizetésre minden iskolatanító felhivatik s utasittatik. S hogy ezen nagy fontosságu cél minél sikeresebben elérettethessék, mind a lelkipásztorok, mind az iskolatanítók olvasó körökbe való állásra szólíttatnak fel, mert csak a különálló erők egysegésítése által háríttathatik el, — részint a nehéz időkben, részint közszegénységünkben gyökerező azon akadály, mely az egyházirodalom pártolhatását annyira megnehezíti s csaknem lehetetlenné teszi. Ugy nem különben, hogy a „Népiskolai Közlöny“ minden iskolatanító által megrendeltessék e végett a körlátogatók ügyeljenek fel, s a hol iskolai pénzalap létezik, az e célból első sorban igénybe vétetvén, abból nevezett lapra előfizettessék, a hol pedig efféle pénzalappal nem rendelkezhetni, olvasó egyletekbe való állás által az előfizetést gátló akadály megszüntessék. Ezen egyházmegyei intézkedésnek miként történt fogyanatosításáról tudomás szerzés tekintetéből azon lelkipásztor és iskolatanító, ki a nevezett lapokra való előfizethetésében valamely ok által akadályoztatnék — felhivatik, hogy az errőli okadatolt jelentését a következő őszi consistoriális gyűlés elébe beterjeszteni el ne mulassza; s azok kik efféle jelentést nem tesznek, úgy tekintetnek mint a kik már említett lapokra elő is fizettek.

T. szerkesztő úr! Ezen egyházmegyeileg elfogadott indítványt azon örvendetes tudósítással van szerencsém nyilvánosságra hozni — miszerint t. Pilisi Lajos egyházmegyei ülnök úr a gyűlés színe előtt kijelentette, hogy ő a „Népis-kolai Közlöny“ből 11 példányt kész szegényebb iskolatanítónk számára megrendelni. Bárcsak tehetősebb hitrokonink közül e szép példát többen is készek lennének követni. — „Igy aztán csak megélhetnénk.“

Kótaj, sept. hó 28-án 1866. évben.

Várady Pál.

kótaji lelkipásztor s egyházmegyei jegyző.

Utóhang a szabolcsi hh. egyházmegye indítványához.

Midőn a szabolcsi hh. egyházmegye indítványát, illetőleg határozatát a Füzetek olvasó közönségének bemutatom, belsőleg megvigasztalva érzem magamat; mert látom, hogy a nagy ügyek érdekében ejtett szavak nincsenek egészen kockáztatva, nem egészen a pusztában elkiáltott szavak azok, hanem vannak nemes fenkölt keblek is, melyek a hangot felfogják és százszorososan viszhangozzák.

De itt van is már ideje annak, hogy a hazai protestantizmus vegye fel ismét a zászlót, melyet három század előtt kezébe vett. A magyar nemzetnek, sőt magának az emberiségnek új szüksége van arra, hogy a protestans elv, mint az új Europa teremője, saját feladata öntudatára ébredjen ismét hazánkban is.

Hazánkban nem csak a törvényes szabadság és józan haladásnak elve a protestantizmus, hanem egyszersmind a nemzet nyelvének megszentelője, (midőn azt isten-tiszteleti nyelvvé emelte) s irodalmi kifejlésének buzgó, sokáig egyetlen dajkája.

Napjainkban a világ erős politikai fejlődése az időnek új medre törekszik ásni. Új szükségek mutatkoznak. Már az 1848-ki országos élet sejtette e szükségek komolyságát s igyekezett is azt fedezni, de törvényeit a nemzetnek nagy szerencsétlenségei mind a mai napig hallgatásra kényszerítették. Ily nemű tény volt a többi közt a népnevelés

rendezése: A lefolyt 17 év alatt minden történt azok részéről, kiket a gondviselés fényes anyagi állásba helyezett a nemzet tagjai közül, kétségkívül oly célból, hogy legyenek a nemzet testének élő, előre törekvő lelkei, s vagyoni erejének bölcs sáfarai a köz élet emelésére, s terjesszenek magok körül világosságot, szellemet, erőt, hogy a mit kívülről elvesztettünk, a nemzet belső erejének felfokozásával pótolják ki, s az elesett Magyarországból teremtsenek egy értelmileg erős s szomszédjait túlszárnyalni hivatott Magyarországot. Fájdalom, ebből semmi sem történt meg patriciúsaink részéről, kik az országos élet legfényesebb előjogait élvezik. A nemzet ott hagyatott azon gyászos romok között, hová azt az események rossz akarata, s az erőhatalom taszította — rothadni. Keletkeztek ugyan ló, birka s más állatnemesítési társulatok, csak embernemesítő társaság létrehozása felől nem gondolt senki. Az ember, mint a gyermekek és haldoklók pusztán az egyházak oltalmára és vigasztalására bízott, milliók hozattak össze a legrosszabb napokban akciók útján tűz- és jégkár mentesítő intézetek létesítése végett. De a nemzet szellemi kincseinek kiásására, vagy hanyatlásnak indult irodalma ápolására egy fillér se. Igaz ugyan, hogy a koldusbotra jutott írók s árváik számára gyűjtetett némi alamizsna, de hogy a magyar író szellemi munkássága által a vég elnyomorodást kikerülje, s élhesse meg ő is, mint más, munkájából, ide egy lépés sem tettett.

Idegen fukar kereskedők bérlik ki gúnypénzen és szivattyúzzák ki a magyar szellem terményeit, és megvagyonosodnak. — Ők nyernek, de nem nyer a nemzet semmit, mert az, ily módon egyedárúsított irodalmi terményt csak méregdrágán teheti magáévá, s írói egy idegen kereskedő elsanyart napszamosai, jobbágysai akkor, midőn a földjobbágyság már rég eltörültetett. A nemzet legértékesebb kincsének szellemi erejének önálló kezelésére nem vállalkozott, nem egyesült soha egy társaság se, mely az írókat és irodalmat pártfogása alá venné egy részről, más részről pedig olcsó kiadásokat eszközölne. Akciókra utazunk, akciókra örlünk, de a nemzet Palládiumát akciók által megvédeni képtelenségnek tartatik. Igaz, mert a vállalatba beruházott tőkének kamatot kell gyümöleszönni, az irodalom ápolására fektetett tőke nem ígérkezik egyelőre fényes kamattal. Az angolok másként gondol-

hoztak, midőn a biblia kiadására milliókat összehordák, s azokat hallatlan ócsón árulják. Ők igyekeznek magoknak piacokat biztosítani és olvasó közönségöket határtalanul kiterjesztetni a térítés által. Tehát teremtsünk mi is olvasó közönséget. Ha ez sok embernek érdeke lesz, annál hamarabb fog eszközöltetni. Alkossunk helységkönyvtárakat, s a vagyon emberei egyesüljenek oly célra, mely a nemzetnek jövőjét hordozza. A nép, mi lelkészek tudjuk, szeret olvasni, de olcsón. Az akciókra fektetett könyvkiadó társaság adjon ki könyveket hallatlan olcsó áron; ha a vásár erősül, az olcsó kiadás mellett is leendő haszna a társaságnak, s a nép ezen úton a művelődés eszközeihez olcsón juthatván, művelődni fog maga is, habár lassan, de bizonyosan, s a művelt népű Magyarországnak majd könnyű leendő kiállani azon végzetes versenyt, hova a közel jövő fogja minden valószínűséggel állítani, lesz a világosság s polgárzat közlönye nyugotról keletre. A világosság áramlása korunkban megfordítá útját. — Kell, hogy mi legyünk ezen áramlat tüzpontjai, s egy új közép Europa lelke. E nagy sors még kezünkben van. Multunk megérdemli a világ ítélő széke előtt is, hogy nemzeti nagy szenvedéseinket az európai polgárzat érdekében egy fényes jövő kárpótolja. De erre csak egy szellemileg nagy s erős Magyarország bírhat jogosultsággal.

Azonban a mai világ anyági irányát, s főbirtokosaink szellemét tekintve, megvallom, hogy e nagy célt országos vállalkozás útján megkísértve látni kevés reményem van, már csak azért is, mert az indítványozó nem Porfirogenitus. Fordulok tehát a szerény forrásból kiindult protestantizmus-hoz. A protestantizmusnak ugyanis az a miszsiója van Europa keletén, mint Magyarországnak: hordani terjesztetni a világosságot, mint az élet szabadság és haladás egyetlen tényezőjét! Azon szent tűznek, mely a régi világot elhamvasztotta s egy új Európát teremtett, fel kell lobogni s hatni kell ismét. Még sok tenni valója van. Az aratás ma nagyobb, mint máskor, de a munkások kevesebbek mint máskor! A protestantizmusnak be kell bizonyítani ismét, hogy szelleme élő hatalmas világelv, a haladás és regeneráció szelleme. — Más megállhat, ha rendszere úgy kívánja, de mi meg nem állhatunk soha a nélkül, hogy küldetésünkkel ellenkezésbe ne jönnénk. Fel kell ébreszteniünk, ragyogtatnunk kell azon

tevékeny és erőt, a mindég teremtő hiterőt, mely három század előtt nem egy hegyet, hanem magát a világot helyéből kimozgatta, s meglátandjuk, hogy az ma is képes leendő mindenható isteni természetét beváltani. A szellem, tudjuk, örök tevékenység, örök élet. Hol izzó tevékenységgel nem találkozunk, ott nincs szellem, s ott nincs élet s ott nincs protestantizmus se! Elődeink szerzeményein s babérain elpihenni vagy tetszelegni: annyi mint a példákat, az apák e kiáltó árnyait az időben megvetni, s elrohadni fényes emlékszobrok alatt!

Ma is égő szükségessége a protestantizmusnak, mi hajdan volt: vallásos felvilágosodás a haladás és igaz polgárzat hordozása keresztül a világon. E szükségességnek mai alakja egy részről a népiskolák újból szervezése, s a néptanítóknak emancipálása a nyomornak nehéz rabsága alul — más részről egyházi könyvtáraknak s olvasó vagy legalább egyelőre irodalom-pártoló közönségnek alakítása, hogy így az irodalomnak piaca, a szellemi életnek közlönye, levegője s versenyttere legyen. Így teendjük hazánknak ismét azon szolgálatot, melyet elődeink három század előtt tettek; sőt Magyarországnak soha se tehetünk nagyobb szolgálatot, mintha az ekklezsiai könyvtárak megkezdésével megmutatjuk a helység könyvtárak megalakításának lehetőségét.

Magyarország a nemzetiségi politika terén jövőjét soha többé nem biztosíthatja, sőt inkább veszélyeztetheti, azt csak szellemi élete fejlődésének hatalmával s ennek arányában tehetendi ezentúl.

A népek ma természetesen más hatalomnak békésen és tisztelőn többé nem fognak engedni csak az egyértelmiség fenségének. Ez a világ jövő nagyhatalmassága, s a ki vele szövethetik, nagy leendő, a ki nem, elfog tiportatni.

A világ versenye megváltozott. A hatalom a szellemnek s élettevékenységnek adatik át. A mi tehát a nemzet mai politikai ziláltsága, s nagyjainak közönye miatt nem tehet, azt tegye meg a Protestantizmus, s legyen a nemzetnek másodsor tisztelet-parancsoló Nemtője! Kezden! A dolog igazsága rendesen meghat, s e hatás majd utána kényszeríti a még életösztönnel bíró elemeket s a sokaság bevégzendí, a mit egyesek lelkesedése kezdett meg.

Az ezen uton megindult új élet lesz egyszersmind a

nemzet politikai jogainak és már annyiszor megrendített szabadságának oly garanciája, melyet egy hatalom sem forgathat fel. A szabadság a nép lelkében, egyetemes szellemében fogja birni legerősebb legtartósabb, támaszait. A nagy igazságokkal és eszmékkel megbarátkozott népeket nem lehet többé az önkény szeszélyével igazgatni, hanem csak normális úton, a haladás elvei szerint.

1848 óta a nemzet anyagi ereje gyarapításában kereste jövőjét. Egymást felváltó természeti és politikai csapások kimutatták, hogy ezen úton célhoz nem juthatni. A múlt elég doktrína oda, hogy az utat megváltoztassuk, ha célt akarunk. Nem a jövedelmi adó önkényes nevelése, hanem a jogokat és a tulajdont védő szellemi erők beszerzése az első teendőség. Forduljunk a nemzet egy gazdag, de elhanyagolt bányájának megnyitásához — képezzük a nemzet köz szellemét, s állítsunk felforgathatlan biztosítékokat politikai vívmányaink s tulajdonaink megőrzésére a sokaság felvilágosított lelkében!

Hamis gondolat az, hogy az anyagi jólét létre hozandja a szellemit is. Átalában a szellem volt igazi élettényező minden időben, és nem az anyag. Az anyag leköt, a szellem felszabadít. Az anyag renyhévé, s minden mozgástól idegenkedővé — a szellem életteljessé s tevékenynyé tesz. Példa ide, a semmiből nagygyá lett Poroszország, s a világrendítő hatalom polcáról letaszított, és semmivé lett Törökország. Az amerikai Uniót vagyonossá saját szelleme tévé, összege azon szellemnek, melyet az Európából átmenekült bátor lelkek vittek magukkal.

Ragadja meg a Protestantizmus a hozzá illő alkalmat magát a jövő Magyarország előtt is ismét tiszteletessé tenni. Kezdjen! s ha nagyban nem teheti, tegye kicsinyben, csak kezdjen! Kezdje meg az ekkleziiai könyvtárak alakítását, ha egyelőre másként nem lehet, a nap érdekeit kísérő egyházi folyóiratok beszerzésével, s annak a nép közé vezetésével. Ha 3.000,000 tagjára hazánkunk jó hatást gyakorolhatunk, ki fog ez hatni okvetlen a többire is. Legyünk, miknek lennünk kell, az emberiség kovászai, s majd új forrásba fog megindulni körülünk minden, mi életképességgel bir. A lelkesedésben ma is ugyanazon pünkösti szent lélek lüktet, mely a világot tényleg átalakította, s hordozza

az élet jogosultságát épen úgy, mint 18 század előtt. Plán-
táljunk, öntözzünk, s Isten nem fog késni adni előmenetelt!

Ez az én személyes hitem, dacára azon szomorú hely-
zetnek, melyben mai nap irodalmunkat pangani látom. De
csak egy kevés életmozgás, s hamar megváltozhatik minden.
Azt hiszem ide igen alkalmas indirect hatással leendő a Füze-
tek mai állásának kimutatása, s felvilágosítása annak, hogy
t. i. ha főt. tiszánipneni Egyházkerület tetemes összeggel e
vállalatott nem pártolandna, annak az idén pályáját be kell
zárnia. Minden erő megfeszítéssel odáig jutottunk, hogy
már sem olvasó sem író közönsége nincs folyóiratunknak. A
támadt nagy hézagokat magamnak kell betölteni terhes hi-
vatalos foglalkozásaim mellett. Oda hagytak minket is az
emberek, mint a halálra váltakat szokták, vagy kerülnek mint
az oly szegény ember társaságát, ki nem fizethet semmit!
Régi író társaink egyenként elmaradoztak. A lelkes hívek kis
számát könnyen megszámolhatni. De e vállogatott kis sereg
is elég oda, hogy a Füzetek lapjait betöltsük. Azonban oda
kell törekednünk, hogy íróinkat mi is díjazhassuk valahára.
A munka mindég érdemes a maga díjára. A ki az oltárnak
él, élhet az oltárról teljes joggal, a minek, ha a kitartás csak-
ugyan pálmát terem, nem lehet sokáig elmaradni. Annak oká-
ért nem ver le teljesen minket azon szomorú tényállás, hogy
t. i. az ágostai hitv. egyházkerületnek, s illető egyházmegyeik
egyetlen egy példányt se rendeltek meg testületileg. Egye-
sek megrendeléseik ezek:

a) Breznyik János, Selmeczen	1 Péld.
b) Eperjesi lyc. könyvtár	1 "
c) Iglói tanári kar	1 "
d) Fabó András, Agárdon	1 "
e) Horváth János, ig. tanár B.-Csaba	1 "
f) Horváth Sámuel, lelkész T.-Komlós	1 "
g) Szarvasi kaszinó	1 "
h) Pozsonyi lyc. önképző kör	1 "

A ref. szuperintendenciákból megrendeltetett :

1. A dunamelléki egyházkerület 8 egyh. megyéje közül
  - a) A kecskeméti esperesség . . . . . 1 péld.
2. A dunántúli egyházak. 9 egyh. megyéje közül
  - a) A tatai esperesség . . . . . 2 péld.
  - b) A mezőföldi esperesség . . . . . 1 "
  - c) A veszprémi esperesség . . . . . 1 "
  - d) A vasmegyei " . . . . . 1 "
3. A tiszántúli egyházak. 13 egyh. megyéje közül
  - a) A szathmári esperesség . . . . . 6 péld.
  - b) A máramarosi esperesség . . . . . 1 "
  - c) A n.-szalontai " . . . . . 1 "
  - d) A n.-bányai " . . . . . 1 "
  - e) A beregi " . . . . . 1 "
4. A tiszáninneni egyházkerület pótolta a vállalatot idáig 280 uj forinttal. s a kimutatott hiányt ma is nagylelkűen fedezi. — Egyházmegyei megrendelések ezek :
  - a) Alsó-Zemplén . . . . . 0 péld.
  - b) Felső-Zemplén . . . . . 2 "
  - c) Ung . . . . . 3 "
  - d) A.-Borsod . . . . . 1 "
  - e) F.-Borsod . . . . . 1 "
  - f) Abaúj . . . . . 2 "
  - g) Gömör . . . . . 3 "
  - h) Torna . . . . . 3 "
5. Erdélyből:
  - a) Krasznai egyh. megye . . . . . 1 Pél.
  - b) Berettyó-menti papi olv. kör . . . . . 1 "
  - c) Szászvárosi olv. Egylet . . . . . 1 "
  - d) Székelyudvarhelyi főtanodai olv. egylet . . . . . 1 "
  - e) Déézi ref. olv. Egylet . . . . . 1 "
  - f) Kolozsvárra (Takács János úr címe alatt) . . . . . 4 "
  - g) A maros-vásárhelyi főtanoda könyvtára . . . . . 1 "
  - h) Antal László Marosvásárhelytt . . . . . 1 "
  - i) Gr. Csáky György Nagy-Almásán . . . . . 1 "
  - k) Márk Mihály Kovásznán . . . . . 1 "

Előfizetők névsora.

- Báró Vay Miklós, Golopon, 2 példány.
 Szondy László, ref. lelk. N.-Kállóban, 1 p.
 Erdélyi Sándor, ref. lelk. Kis-Ujszálláson 1 p.
 Kovács Imre, tanár Karczagon 1 p.
 5. Kása Dániel, ref. lelkész, Gyomán, 1 p.
 Litkei Péter, ref. lelkész Bújban, 1 p.

- Veres István, ref. lelkész Felső-Gellérten, 1 p.
 Csák János, " " Vésztőn, 1 p.
 Tóglássy András, Korláthon, 1 p.
10. Ref. Egyház Korláthon 1 p.
 Pap Károly, Pálfalán, 1 p.
 Végh Sándor, ref. lelkész, N.-K.-Turkeviben, 1 p.
 Kis Pál, ref. h. " " " 1 p.
 Csider Károly, Rimaszombaton, 1 p.
15. Bán Zsigmond, Tisza-Füreden, 1 p.
 Szabon János, ref. lelkész Jánosiban, 1 p.
 Némethi Lajos, " " Berettyó-Ujfaluban, 1 p.
 Tóth Miklós, " " Szent-Mihályon, 1 p.
 Papp Sámuel, " " B.-Ujvároson, 1 p.
20. Makai Dániel, " " Ungvárt, 1 p.
 Olesváry József, Ungvárt, 1 p.
 Tomcsányi Árpád, " 1 p.
 Gulyás István, ref. lelkész F.-Regmeczen, 1 p.
 Gédra Endre, " " Pető-Szinyén, 1 p.
25. Gimn. tanári kar, Rimaszombatban, 1 p.
 A ref. egyh. főgondnok, Rimaszombatban, 1 p.
 Miklovicz Bálint, H.-M. Vásárhelytt, 1 p.
 Csiszár Imre, " " 1 p.
 Gööz István, " " 1 p.
30. Pápai Imre, ref. lelkész, H.-Böszörményben, 1 p.
 H.-Böszörményi ref. gimnázium, 1 p.
 Főt. Balogh Péter, szuperintendens, Debrecenben 1 p.
 Révész Bálint, Debrecenben, 1 p.
 Balogh Ferencz, tanár, Debrecenben, 1 p.
35. Főisk. könyvtár " 1 p.
 Polgári kaszinó " 1 p.
 Felsőbb tanulók olvasó Egylete Debrecenben, 1 p.
 Tóth Mihály, tanár és hírszónok " 1 p.
 Kármán József, Uj-Verbászon, 1 p.
40. Katinszky János, Beregszászon, 1 p.
 Szinyei Endre, Pesten, 1 p.
 Fejes István, ref. lelkész, S.-A.-Ujhelyben, 1 p.
 Ref. gimnázium igazg. Miskolcz, 1 p.
 Apostol József, " 1 p.
45. Szathmáry K. Pál, " 1 p.
 Soltész János, " 1 p.
 Boytár Sámuel, ref. lelk. Péderiben, 1 p.
 Béressy József, Vaján, 1 p.
 Kaszap Mihály, H.-M.-Vásárhelytt.
50. Bogárdi Mészöl Sándor, ref. lelk. Siklóson, 1 p.
 Halmi Gyula, Miskolczon, 1 p.
 Bódog Kálmán, " 1 p.
 Ref. főisk. könyvtára, N.-Kőrösön, 1 p.
 Balogh Sándor, ref. lelk. Sz.-Fehérvártt, 1 p.

55. Galgóczy Ábrahám, Felső Mérán, 1 p.
 Gecsei Péter, ref. lelk. Tolesván, 1 p.
 Lovász Miklós, Vendégiben, 1 p.
 Barát Imre, ref. lelkész, Gáván, 1 p.
 Nagy László, kép. igazgató N.-Kőrös, 1 p.
60. Bárcai Bárczy Ödön, Bárcán, 1 p.
 Bárcai Bárczy Albert " 1 p.
 Bernáth József, ref. lelkész, Bárcán, 1 p.
 Szabó József, ref. h. " Edelényben, 1 p.
 Majomi József, ref. " A.-Szuhán, 1 p.
65. Csengeri József, ref. " Átányon, 1 p.
 Futó Dániel, ref. lelkész Szikszón, 1 p.
 Dózsa Elek, tanár Szentesen, 1 p.
 Kerek Gy., ref. lelkész, Velenczén, 1 p.
 Ref. tanítók könyvtára, H.-M.-Vásárhelytt, 1 p.
70. Ref. főgimn. " " " 1 p.
 Kassai ref. egyház, Kassán, 1 p.
 Meskó Sándor, egyházgondnok, Kassán, 1 p.
 Szöllösi Antal, ref. lelkész, Makón 1 p.
 Kovács József, Makón, 1 p.
75. Tóth József, " 1 p.
 Molnár Albert, Makón, 1 p.
 Ref. gimnázium könyvtára, K.-K.-Halason, 1 p.
 Ref. iskola, M.-Túron, 1 p.
 Domján Sámuel, ref. lelkész, Aranyoson, 1 p.
80. Borbély László, Jánosiban, 1 p.
 Gyene Károly, Szathmártt, 1 p.
 Böszörményi Elek, " 1 p.
 Mándy Péter " 1 p.
 Makay Károly, " 1 p.
85. Kaszinó " 1 p.
 Ref. gimnázium könyvtára, Szathmártt, 1 p.
 Borbély Lajos, Róffon, 1 p.
 Barati Ferenc, Megyaszón, 1 p.
 Héthy Antal, Csepelyben, 1 p.
90. Máté János, ref. lelkész, K.-Tárkány, 1 p.
 A kaszinó Turkeviben, 1 p.
 Tatár János, ref. lelkész, Szeghalmon, 1 p.
 Szeremlei Samu, H.-M.-Vásárhelytt, 1 p.
 Várady Dániel, ref. lelkész, Czigándon, 1 p.
95. Szalay István, " " Szentesen, 1 p.
 Filó János, ref. lelk. Szentesen, 1 p.
 Szarka Boldizsár, ref. lelkész, Vetésen, 1 p.
 Kassay Ignác, ref. lelkész, Bihar-Diószeghen, 3 p.
 Nyomárkay Károly, S.-A.-Ujhelyben, 1 p.
100. Korláth László, K. Helmecezen, 1 p.
 Bartha László, ref. lelkész, H.-Hadházon, 1 p.
 Misley Károly, " " Miskolezon, 1 p.

- Horváth Antal, Miskolcson, 1 p.
 Kiss Lajos, ref. lelkész, Abaújvárt, 1 p.
 105. Szilágyi József, Pápán, 1 p.
 Balogh István, T.-Füreden, 1 p.
 Borda Károly, ref. tanító, Szeremlén, 1 p.
 Dókus József, S.-A.-Ujhelyen, 1 p.
 Pelei István, Koleczéron, 1 p.
 110. Jármí József, Eperjeskén, 1 p.
 Gróf Dégenfeld Schomberg Imre, Nyir-Baktán, 1 p.
 Kovács Károly, ref. lelkész Szürthén, 1 p.
 Szabó József, Tályán, 1 p.
 Ladányi Lajos, r. tanító, Nagy-Paladon, 1 p.
 115. Bodolai József, Mihályfárván, 1 p.
 Fodor Pál, ref. lelkész, Vilmányban, 1 p.
 Bodon Abrahám, ref. lelkész, Tokajban, 1 p.
 Ref. tanítói értekezlet, Tokajban, 1 p.
 Moesári Lajos, Andornakon, 1 p.
 120. Kovács János, ref. lel. H. Nemetibe, 1 p.
 Váraay Gábor, ref. lelkész, Izснытén, 1 p.
 Bari Sándor
 Nagyváthy Ferenc
 Gajdos József
 125. Fábian Ignác
 Janka Sándor
 Papp Mihály
 H. Kis Aron
 Szűcs József
 130. Kiss Kálmán
 Szkárosi Gusztáv
 Tóth Gábor
 Asztalos Ferencz
 Antalfi László
 135. Ifj. olvasó Egylet
 Kölcsény Zsigmond
 Balog Aron
 Lukács Ödön
 Kaszinó H. M. Vásárhelyt, 1 p.
 140. Ráth Mór, pesti könyvtár 10 p.
 Osterlamm K., pesti könyvtár 10 p.

Sárospataki akadémiai pölgérok
 példány 1—1.

Mindezekből látható, hogy a Füzeteknek nagy oka van hálás köszönetét nyilvánítani mind a főt. tiszáninneni egyházkerületnek nagylelkű pártfogásáért, mind a nagytt. szabolcsi egyházmegyének lelkes indítványáért. Szívesen hiszszük, miszerint a szabolcsi indítványt a többi 37 esperesség egyházmegyei tárgyalás és határozat tárgyává teendi. Ezzel egy oly nagy horderejű lépés lesz téve, mely korunkat a messze távol emlékezet előtt is tiszteltesse tohetendi.

KÖNYVISMERTETÉS.

Missiói Lapok.

Az első protestans magyar missió közlönye megérkezett megfelelő gazdag tartalommal. Jellemvonása minden konfesszió felett álló tiszta keresztyénség. Midőn szívesen üdvözöljük mélyen tisztelt szerkesztőjét, tájékozásképen közöljük előszavát:

„Midőn üldözött pályánk nehéz viszonyai közt, e lapok szerkesztését és kiadását elhatárázó, törekvő hitünk tisztán álló célja, részint hogy missiói ügyünkről az eddiginél háziasabb, rendszerebb tájékoztatást nyújtsunk, részint hogy a külföldi keresztyén missiók működését egy egy szerény koszorúban felmutatva, azon áldozatkészséget, melylyel minket öt kínos éven át magyar egyházunk szerető lelke támogatott, a verítékes küzdelem s vérző fáradalom és fájdalmak közt tisztult erősödött hitünk érzéseivel, tapasztalataival hálálhassuk meg. Hiszszük, hogy midőn az evangéliomon alapított, annak szent folyamából merített tudomány és hűbuzgalom terjesztésével Istenünk előtt kedves dolgot cselekszünk, kelet felé eső magyar anyaszentegyházunk, melyet a gondviselés mind kül mind belmissiójának hivatás szerinti teljesítésére utalt, törekvésünket meleg kebellem méltányolja.

Lapunk feladata lesz, az igaz keresztyén hitéletnek némi tőlünk kitelhető élesztése mellett, hittel és őszinte tudattal kísérni a keresztyénség mikénti és hova fejlődését; a magyar egyháznak a való erkölcsi életre hatását, az otthoni protestáns és római katolikus lapokban, imák és egyházi beszédekben szóló irányokat, minden párt színezet nélkül keresztyén álláspontból. Pályánk viharja közt megjöttünk oda, hogy külön hitfelekezeti testvéreinkkel békében élve, mindenkinek saját cultusát meghagyva, egyetemes erővel kell hogy emeljük Krisztus egyházának szent ügyét s védjük az égi hitet a kornak hitelenségre hajló iránya ellenében.

Mennyi hiterőt emésztett fel a keresztyén hitfelekezetek egymással harca! Fedezze azokat minden oldalról szeretet. Mi pedig tegyünk egy lépést közelébb Urunk szerető kebléhez. Szeressük és becsüljük egymást, hogy az ő igaz tanítványai lehessünk; s a még nem keresztyén emberiséget hitünk és szeretetünk egymást tápláló szent-ségével a keresztyén társadalomnak, a Krisztusunk közönséges anyaszentegyházának megnyerhessük.

Mi, ha az Isten lesz velünk, ezen irányban működven, az itteni magyar egyházak helyzetét, felekezetei tekintet nélkül folytonos figyelemmel kísérjük, a hiányokat felmutatjuk, hogy tudja a magyar egyház elszórtjainak helyzetét, megértse olykori bűkiáltását; s mint az édes anya idegen földre származott gyermekét, azt lelkének folytonos szeretetében, gondoskodásában részesíthesse.

Álláspontunk tisztán keresztyéni a hit és egyház-szabadság értelmével s a minden felekezetességen túl emelkedő testvéri szeretet buzgalomával.

Munkatársak, kiket fölkértünk és kérünk, irány és elvbarátaink ; kiknek mindenen felett hívő, s a keresztyén hittudomány, egyház, szervezet és erkölcsiség tisztulására tökélyesbítésére irányuló lehető rövid közleményeiket a magunkéi közé örömmel sorozzuk.

Jelen számunk az érdekllett elvbarátok és pártoló magyar közönség előtt némi tájékozással szolgálhat. Minden nagy ígéretek nélkül igyekszünk, hogy a tartalom hova tovább igazabb, keresztyénibb legyen s a vallásos élet fölfrissítésére minél áldóbban befolyjon.

Hogy e lapokkal célunkat itteni elszórtan élő hiveinkre vonatkozólag is elérhessük, minden nagy ünnep előtt egy egy alkalmi imát s egyházi beszédet is közlünk, hogy a hol sem egyházat nem alapíthattunk, sem gyakran meg nem jelenthetünk, hiveink, ha ketten vagy hárman vannak is, összegyűlve lelki épületet vehessenek, a vallás érzései szívökben élesztetvén, a gyakorlat által nemzeti nyelvünkben is gyarapodjanak, vagy legalább azt magok és gyermekeikre nézve feledésbe menni ne hagyják.

Hogy végre, magyar nemzeti irodalmunknak is tegyünk némi szolgálatot : összeszedjük s közreadjuk a moldvai csángó név alatt ismeretes magyar nép dalait, mondáit, szólamait, hogy el ne vesszzenek. Minden emlék és tárgy bármely kicsiny legyen is, becses, ha gyarapítja a nemzeti szellem öntudalmát, s a nemzeti érzelmek nagy-szerű multját az utó kornak ha csak gyöngye ragyogásban is fentartja.

Feladatunk nehézségét s erőnk gyöngye voltát annyi fájdalom s méltatlan vereségeken túl nagyon is érezzük, De bizunk a minket még eddig soha el nem hagyott Istenünkben ! Bizunk továbbá hit, haza és nemzettestvéreinkben, hogy midőn mi ez által is a legbensőbb összeköttetésbe kívánunk lépni és maradni velők, bennünket, minden harcokkal teljes s magunkra nézve minden érdek és remény nélküli missziói munkálkodásunkat, ezt a köznek gyümölcsözőt : egyetemes figyelmökre méltóztatják, melyért esedezünk !

Az Urunk szent kegyelme velünk s a keresztyénség szent ügyeit melegen pártolókkal !

Czelder Márton.

Épen most került ki a főiskolai nyomdából ily című munka :

„LATIN MONDATTAN“

a gimn. III. és IV-ik osztálya számára.

Készítették Kérészi István és Színeyi Gerzson gimn. tanárok. — Addig is, míg bővebben hozzá szólhatnánk, figyelmeztetjük rá az illető közönséget.

Tudósítás.

A visnyói egyh. gyűlés jegyzőkönyve még be nem küldetvén sajtó alá, nincs biztos tudomásunk a gyűlés tárgyai felül, de annyit még is tudathatunk olvasó közönségünkkel, hogy az új Szuperintendens főt. Kun Bertalan úr e gyűlésen az ott összegyűlt esperesek által inauguráltatott egyszerű prot. módon. A kik megválasztották, azok bocsáták ki főpásztori hivatala végzésére, és nem valamely más egyházkerület szuperintendense, kinek választó szavazata sem lévén, annál kevésbé lehet kibocsátó hatalma.

Ez ugyan más helyen másként történt, de a sarkalatos hh. egyház fogalmaival ellenesen is, mintha csak szuperintendens bocsáthatná ki a szuperintendenst. Kétségtől ezen gondolat anglikán színezettel bír. Az ősegyházban is, csak a niceai zsinat után jött divatba ezen eljárás, akkor t. i. midőn a papság ordo-jellemet öltött magára, s az ősegyház egyszerű miniszterium szakramentummá változott át. A protestantizmus visszaállította a miniszteriumot, s eltörölte az ordot, s így az idegen szuperintendens felszentelési beavatkozása nem csak felesleges, hanem elvellenes is; mintán a szuperintendensi hivatal csak juriszdiskcionalis és nem szakramentalis jelentőségű.

A minden tekintetben emlékezetes megboldogult Zsarnay Lajos azon nagy arányú alakok közé tartozott, kik nevezetes őrök hagynak magok után, melyet betölteni másnak erős feladat. Teljes alapunk van hinni, hogy új szuperintendensünk, valamint nagy elődje bizalmának méltó letéteményese, úgy egyszersmind szellemének örököse leend.

Ugy látszik, a főiskola nagyobbszerű életfejlődése van kijelölve arra, hogy új Szuperintendensünknek új cselekvési mezőt, s új babérokat adjon. Tudva van, hogy főiskolánk egy új jövőn vajudik. Ennek megvalósítása leend azon emlék, mely az új Szuperintendens számára van kirendelve, s ezen emlék elég lesz egy emberéletet az örök emlékezet arany könyvébe bejegyezni.

A főiskola mint egyik választó közönség áldást kíván Istentől új Szuperintendensének főpásztori hivatala teljesítésére.

PARATON

For information, please refer to the following information. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice.

2. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice.

3. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice.

4. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice.

5. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice.

6. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice.

7. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice.

SAHOPATARI ET AL.

THIRD EDITION

See also the following information.

8. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice.

9. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice.

10. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice.

11. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice. The information is for your reference only. It is not intended to be used as a substitute for professional advice.

TARTALOM.

	Lap
Egy akadémiai előadás a „Megismerés elmélete“ (Erkenntnisstheorie) jelentősége és feladata fölött Dr. Zeller Eduárd bölcsészettudor által, Heidelbergben 1862. október 26. Király Pál	575
A német protestáns-egylet. Nagy Ignác	592
Az örmények egyházi tekintetben. Fábrián Mihály	614
Az apostolok, — Renántól. Szabó József	625
Külső történelem különös tekintettel a keresztyénség első századára, tüzetesen az apostoli cselekedetek könyvére.	635
Tárca. Zürichi jegyzetek a magyar prot. egyház gyásztizedesei eseményeire nézve. Zsilinszki Mihály	672
Adalék Lorántfy Zsuzsánna irodalmi életéhez. (Közli) Szilgyi Sándor	678
Két okmány 1848-ból a ref. vallásra áttérések és a prot. vegyes házassága ügyében a bánási örvidékeken. (Közli) Szeremlei Samu	680
Bírálat ily című regényre: „Uttörők“, Bartók G.	682
Irodalmi szemle. Gonda László	689
Néhai Tóth Miklós, sárospataki tanár felett mondott emlékbeszéd a főiskola ima-teremében. Szinyei Gerzson	706
Czelder-ügy	715
Indítvány. Várady Pál	718
Utóhang a szabolcsi hh. egyházmegye indítványához.	726
Könyvismertetés. Missiói Lapok. Czelder Márton.	736
Tudósítás.	738

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

TIZEDIK FOLYAMA

ára hatvan iven tíz szállítmányban:

Egész évre postán	6	frt. — kr.
Félévre	3	„ — „
Háztól elvitetve egész évre	5	„ — „
„ „ félévre	2	„ 50 „

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Úrnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.”

2. Kor. 3. 17.

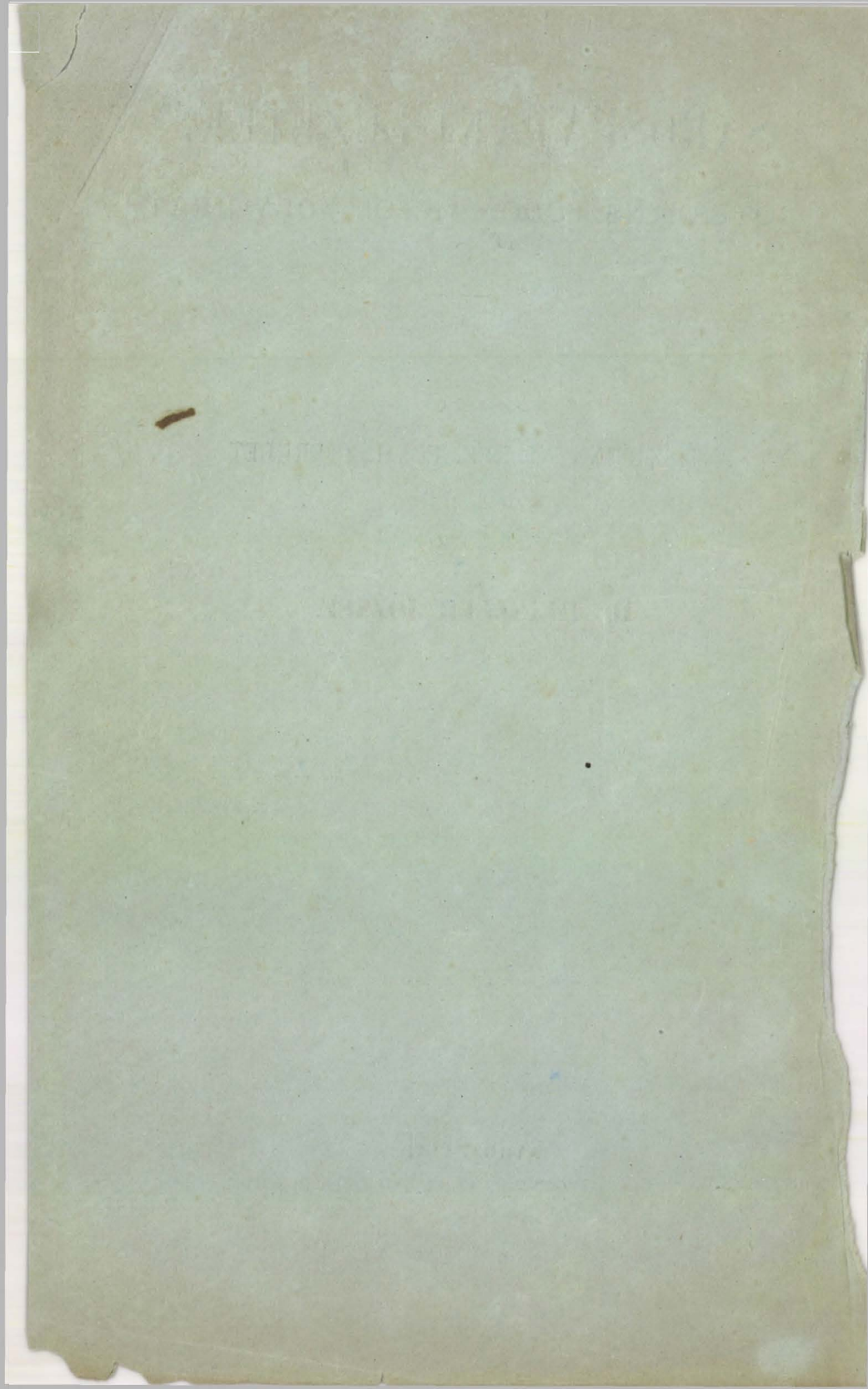
X. évfolyam. IX–X. szállitmány.

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA FORSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1866.

A Mózesi bölcsészet.

II. Kain, Ábel és Seth történelme.

(Folytatás*).

Szerző szerint a Kain-, Ábel- és Sethrőlí hitrege sem egyéb, mint továbbfűzése az emberiség metafizikailag fogalmazott történelmének; miután elszakadva ő az egyetemes élettől s megtörve az egységet: az önzés sugalmazása alatt a haladás, tudomány és polgárisultság birtokába lépett. Igaz, hogy e nagyszerű esemény szomorú volta megrázta, és mély figyelmet keltett az emberi elmékben. Az Adám és Éva esete után azonnal, e második történeti alak betűje, iszonyú bűnösségét mutatja fel a megátkozott embervilágnak, melyben már a kezdetleges családéletbe rögtön betör az öldöklés és testvérgyilkosság. Hogyne rendítné hát ez meg az emberi kebelt? Hanem ne feledjük, hogy Mózes itt is csak hitregeileg, és nem a közértemény szerint beszél egy családról és két ugyanazon egy anyától született testvérpárról. Ki értesíthetne minket betű szerint, csalhatatlanul, akár a teremtés, akár a kezdetbeni családéletéről? Ily tárgyak körül minden csakis a metafizikai reflexzió művelete lehet. A jelenkor már igen sok roszból és visszásságból kiépült, legalább alább hagyott, szelídült, s illetőleg javult a humanitás hovatovább fejledező elve, és a keresztyén civilizáció jótékony befolyása alatt,

---

*) Lásd a S. Füz. 1865. 593. l.

mégis mennyi az élethalálharc vallás-morál-politikában, s általában az enyém és tied joga körül a társadalmi élet terén!? És gondoljunk innen vissza 33 évszázadot, gondoljunk az uralkodásokra, melyek kiválólag kelet kisebb-nagyobb fényűző zsarnokait jellemzik, a hódítók hadjárataira, az irigykedő nagyravágyásra, az elnyomott és elnyomó várnák irtózatos viszonyaira, a különféle címek alatt fosztogató telhetetlen zsarnokokra. És képzeljük az embervilág e tragikus színpadán figyelmes szemlélőül Mózeszt, vagy a ki az ő neve alatt fenálló ősrégi okmányt nekünk hagyományozta: lehet-e tovább kételkednünk, hogy e nemes érzelmű, magasb eszmékből kiinduló férfiú, midőn a Kain és Ábel nevek alatt az embervilág és társadalom állapotát ábrázolá, a megelőzőtt korszakokra is figyelmet fordított, s így a Kain gyilkosságában általában a rablást, erőszakot és despotizmust, különösen pedig a mindent kizáró és annyi iszonynyal járó személy és vagyon birtoklását akará jelképileg előterjeszteni?

Bizonyosnak tűnik tehát, mikép e történelmi forma alapja nem lehet más, mint a fenállott viszonyokból kidolgozott refleksiója az elővilág szemlélkedő bölcsészetének.

Ha szerzőnek és elvtársainak szemére vetik ellenei, hogy saját gondolatait igen ügyetlenül tolja az elővilág bölcséire; ha utópista ábrándozónak kiáltják, hogy képtelenséget állít, midőn a rosztat a kainita birtokvágyból fejtegeti; midőn Jézus Krisztus előtt már 15 századdal az egyiptomi áldozárok és Mózes által kegyetlenül megbélyegezteti és átkot mondat az enyém és tied jogának megkülönböztetésére: ő cseppet sem hátrál, és mielőtt a színhelyen, a bibliában megtenné fejtegetéseit, állítja, hogy ő azon nem győzne eléggé csodálkozni, ha e tan nem határozottan foglaltatnék a Mózes-féle ősrégi okmányban.

Az egység és egyenlőség tana, mint ő mondja, nemcsak eszmében, elvileg állott fen az ó-kor bölcsői gondolatában, hanem a kor állásponjtjához képest, a várnák kisebb körére

szorítva, gyakorlatban is élt az. Minós, Mózes kortársa, kit a hindu papok oktattak, kik pedig az élet benső lényegéről többet tudtak mint az egyiptomi áldozárok, felvette e tantörvényhozásába szinte 15 századdal a keresztyén korszámítás előtt. Lykurg Minós után szinte e tant emelte érvényre a dóriai népfajoknál, hogy a szent várost, Spártát megalapítsa. Plátó ez elvet magasztalja, melyet mestere Pythagorástól tanult el, és azt mondja, hogy ha nincs is az még realizálva a földön, mindegy, él az égben, azaz: ő szerinte, az ember lelkében. Hogy ne tudta volna tehát Mózes, mit minden pogány törvényhozók oly jól tudtak? Sőt neki mindenek felett nagy érdeme, hogy az egyenlőség és testvériség elvét, melyet más bölcsek és törvényhozók csak a várnák szűk körére szorítottak, közössé tette, és azt a kor filozófiája szerint mithikai alakba öntve, mint palládiumot oly szökevény rab-szolga népre bizta és terjesztette ki, mely a legutolsó várnában legnagyobb nyomorban sinlett.

De legyen a Genézis akár Mózes szerzeménye, és így héber termény, akár mint valószínűnek látszik, egyiptomi könyv: a fő eszme mindegyik esetben végig huzódik rajta. A ki a husvétot, vagy közvendégséget, a szombatot és örömet rendelte: azokban biztosan az egyenlőség eszméjét, az emberiség szolidaritását akarta kifejezni! És így a birtokjog felőli gondolatát, az emberiség teremtéséről hitregéjében jelképekben kellett feltüntetnie. Ha pedig e könyv lényeges tanítmánya az egyiptomi papok szentélyében őrizteték: tudjuk, hogy e papok közösen éltek, Pythagorásznak a zárdái életet tanították, mint egyedüli feltételét a tiszta erkölcsi életnek, a várnabani testvériség elvét vallották, megegyezvén e tekintetben minden nagyszerű vallásokkal és polgárisultságokkal.

Több az, hogy a mithus betűje himnőnek vévén fel az első pár embert, az én és nem-én egyesülésének metafizikai eszméje az életben nyilván kitűnik belőle. Mert míg e himnői állapot tart, minden különválás és ismeret nélkül, termé-

szetszerű, isteni életet él az ember. Az emberiség ártatlanságának és boldogságának aranykora tehát a hitregében, az én és nem-én teljes azonsága által jellegzetetik; az eset, vagy az ember boldogtalansága pedig, az önzés által sugalmazott elkülönítés kifolyása. Már pedig a tényleges birtokjog s az arra épített irigykedő és zsarnok hatalom, melyet az ókor oly szélsőségig csigázott fel, kiválólag épen ezen irigy és önző elkülönítettség gyakorlata. Miből világos, hogy legyen egyiptomi, legyen héber a szent író, ki a Genesis okmányát nekünk hagyományozta, és ama nagyhirű esetet, vagy az ember boldogtalanságát, az egység megtöréséből s az önösség általi elkülönítettségéből származtatta le: ehhez természetesen hozzá kellett csatolnia, hogy ez az elkülönítettség szülte az annyi aggodalommal járó és kizárólagos birtokjogot.

Nyilván van ez a Genezis 3-ik részében, hol a bűn és eset, azaz: az ember különválása után nyomban következik a testvérgyilkosság által megbélyegzett, mást kirekesztő birtokjog megállapítása.

Kain megöli testvérét Ábelt. És ki ez a Kain? Az érzékiség, anyagiság, a tényleges jog, a fizikai erő és fosztogatás embere, zsarnok és kényúr, másokat kizáró birtokosi jogánál fogva. Látni fogjuk alább, hogy a Kain név a héber nyelv és biblia szavai szerint önző, irigy birtokost jelent.

A Genezisben tehát hitregére hitrege következik. A Kainé folytatása az Ádáménak. Ádám az önző ismeret által kilép az isteni egységből, saját kárával elkülöníti magát, utjára megy . . . . . halálra teszi ki magát. A Genezis metafizikája szerint ez annyit tesz, hogy a nemiség kettőre oszlik, Ádámra és Évára (Aish és Aisha), férfira és nőre. Az egységes lény nem lesz tehát többé egy, hanem emberek és emberek közlekednek és jönnek a szinpadra. Szóval: megkezdődik a társadalmi élet, olyan a milyen formában, melyet eléggé jellemez Kain kegyetlen kapzsisága.

Szerző itt, gondosan vizsgálva a Genézis elbeszélő modorát Ádám utódairól, különösen eszméhez jut. Látva, hogy Ádámnak három fia van: Kain, Ábel és Seth; és az özönviz által felujult emberiségben, Noénak majd szinte az Ádáméhoz hasonló Sem, Kám és Jafet fiai említettnek: e körülményből ő a három formulázott név alatt három lényeges lélektani megkülönböztetést veszi fel az emberi természetnek, és kétségtelennek állítja, hogy e kategóriák: é r z é s, a k a r a t, i s m e r e t természetünk egységében találtnak. S ha szemére lobbantják, mikép merészel ő Mózesre ily mély lélektani ismeretet ruházni, épen nem ijed meg, hanem utal az egyiptomiaktól tanult bölcsesekre, Plátó, Pythágorásra, azután önmagukra a héberekre, kiknél a fölény titokzatos neve szinte legmélyebb pszichológiára mutat. A ki — ugymond ő — a Mózesi intézményeket tanulmányozta, láthatja, hogy e nagy ember által megállapított formák és szertartások is, a hajdani számfilozófiának, melynek Pythágorás Thébe és Memphisben felavatottja volt, mély ismeretén alapulnak. A Jehovát ábrázoló háromszög, vagy a tetragrammaton, mely alatt az ő titokzatos neve rejtett, elég bizonyossága annak, hogy a Genézis szerzője mélyen ismerte az embert, ezta lényt, ki felől a biblia állítja, hogy Isten képére teremtetett. Mert ha tudta Mózes, hogy a számfilozófia szerint az Isten lényege a hármas és négyes számra vonatkozik: ugyanazon dolgot tudnia kellett az emberről is, ki ő szerinte Isten képére teremtetett. E mellett ott állt Mózes szemei előtt az egyiptomi várnakat alkotó három nagy osztály, melyet mint bölcs férfi vizsgálván, könnyen felfedezte annak keletkezési okát az emberi természetben. Így hát az volna igazán csodálandó, ha ő mint a nyomtatásban levő váruák legnyomottabbjának felszabadítója az önző ismeret kíséretében történt esetét az emberiségnek, az abból származott visszasságokkal nem jegyezte volna fel mély értelmű hitregéjében.

Kain tehát, ki Ábelt megölte, az ó világban merev ténylegességben fenállott birtokjogot vagy általában az erkölcsi érzés emberének, az érzéki vagy anyagi jog embere által történt legyőzetését jelenti. — Ez eszme folyvást tartja magát az elbeszélésben.

Ádám első szülötte a nyilatkozvány, érzékiség, fizikai erő és kizáró tulajdon embere: Ádám pedig ismeré nejét Évát, és ez fogadott méhében és szülte Kaint, és mondá: nyertem férfiat az Ur-tól. Ázután ismét szülé Ábelt, amannak testvérét. És Ábel volt juhoknak pásztora, Kain pedig szántóvető. (Gen. IV: 1—2.)

A Kain név e szótól származik, melyet Éva használ: nyertem, birtoklok (a héberben Kanithi). Éva mintha folyvást a kigyótól, azaz az önzéstől sugalmaztatnék, mely már annyi rosztal tevével, így szól: nyertem, birtoklok, és fia tulajdonnak, birtoknak neveztetik. És a fiu csakugyan a földet veszi magához, szántóvető, földbirtokos lesz. Majd aztán midőn a szerencsétlen Évának másik fia születik, annak Mózes felfogott mithikai eszméje szerint, szükségképen nincs, nem birtoklok lesz a neve. Ugyanazért e fiu Ábelnek, üresnek neveztetik. A Kain nevet minden szökönyvek birtoknak, Ábelt ürességnek fordítják, mi a keleti metafizikai eszme szerint a nyilatkozványos vagy teljes, és nyilatkozvány nélküli vagy erőhatályos állapotról mondatik *).

*) Kain vagy Caïn, héberül K'n, a Kné igétől = possedit, innen Kbin = possessio. Kain tehát annyi, mint possessor. Ábel vagy Habel a Habal igétől = vanus fuit, evanuit. Rokonságban van e név a Habal-lal = lugebat, és Bahal-lal = exterritus est, és ismét Balal = vetustate corruptus est; ismét Nabal = emarcuit flavescendo. Mind e jelentések ürességre, hiányosságra mutatnak. Innen latinul bulla: ut homo est bulla, azaz: élete mulékony, változandó mint tengertajtéka. Ismét görög nyelven: *φανλόω* = vilipendo, *φανλίζομαι* = vileo, vilesco, *φανλος* = vilis vanus; homo flocci. (Lásd Fuugeri Dictionarium Etymologicum).

Kain tehát, mint teljesség, nyilatkozvány, fizikai tevékenység és érzékenység embere elfoglalja a földet; Ábel pedig mint üresség, nyilatkozványtalan erőhatály, törekvés és erkölcsi akarati embere, elfoglalva találván a földet, pásztori életet él, s juhász módjára tébolyog.

Az ezután következő hitregei elbeszélés csak vallásos költészet és színműi előadása a két testvér állapotának, azon kettesség feltüntetése, mely megosztotta és szerencsétlenné tette az emberemet a következő formák alatt: gazdag és szegény, erős és gyenge, zsarnok és alattvaló rabszolga, elő- és utószülött, mint az ó-világ története mutatja. Innen van, hogy e mese, melynek lényege nagyszerű igazságot zár magában, és a melyet csak ily formában lehetett előadni, egy isteni költészet titkos pecsétével megpecsételve folyvást fennmaradt az emberek emlékében. Minthogy ez mélyen az élet könyvéből van merítve, azért bir oly tartalmas terjedelemmel, mi minden inspirált költészet természetére tartozik. Határozott érteménynyel bíró jelkép ez, hanem ez a jelkép a tünények végetlen különféleségére alkalmazható, mivel e tünények ugyanazon egy metafizikai törvény különféle kinyomatai. Innen Szt. Ágoston a biblia ez elbeszéléséről elmélkedvén, Ábelben Jézus Krisztusnak és az üldözött keresztényeknek képét látja, Kainban pedig az üldözőkét. Igaza volt. Kelet népei pedig Kainban általában a rossz, Ábelben pedig a jó szellemet látták.

Az Isten elébe hozott áldozat és annak a mithus mindkét személyére vonatkozó szerencsétlen kimenetele, nem egyéb, mint a drámának ethikai oldala, melyet az élet törvénye szerint, az írónak ki kellett fejteni, és ki is van fejezve csodálatosan a biblia szavaiban. Mi volna az ethika alapja,

ha a lélektani vereség a bűnnek már eszméjében nem mutatkoznék, mignem a rossz tény aztán pozitív meglakolást is huzna magára? Kell, hogy a rossz nemcsak az erőszak szenvedőt, hanem az erőszaktevőt is sújtsa, az emberiség egységének, az én és nem-én kölcsönös egymásértiségének elve szerint. És hogy a rossz gondolat lélektani kifolyása, az elnyomó kényuron is meglátszik, mutatja Istennek Kainhoz intézett kérdése, midőn áldozata nem talált kedvet előtte: Miért gerjedt fel a te haragod? Miért változott meg ábrázatod? Hiszen ha jó vagy, s jót teszesz, kedves is vagy, ha pedig rosszat, a gonoszság meglátszik arcodon. Itt van hát a rossz egyenes hatása lelkünkre, melyet szellemi láthatatlannak nevezhetnénk, mivel a tény- s cselekvénytől független. De jól értelmezve a mithikai elbeszélést, a fizikai rossz, mint a testvér elnyomásának kifolyása, szintugy bekövetkezik. Mert megölvén Kain testvérét, Isten azt mondja neki: Mit cselekedtél? A te testvérednek vére kiált hozzám a földről. Most tehát légy átkozott e földön, mely megnyitotta száját, hogy atyádfia vérét a te kezedből magába vegye. Mivel ha mívelend a földet, nem ad neked gyümölcsöt, és te magad is bujdosó, vándor leszesz a földön. Lesujtva tehát Kain Ábelt, önmagát is lesujtotta. Elfoglalta ugyan a földet, és gazdaggá tévé magát; de Isten így szól hozzá: Szegény leszesz, mert gazdagságod testvéredéhez vala csatolva; a földnek, melyet kezetre kerítettél, hogy teremjen, szüksége volt mind reád, mind testvéredre; és most büntényed miatt terméketlenné lesz az, elűzlek téged e földről, melyen önzőleg akarál gazdag lenni. — Hitregi elbeszélés lévén az egész történet, természetes, hogy valamint Ádám „Éden“-ből kiűzésének, ugy a Kain földről számkivetésének ábrázolatos értelme van. Hanem a világ hozzá szokván azon naiv eszmékhez, melyeket közösen a Genezis mély, és

nagyszerű jelképeiről alkottak: a Kain történetét sem fogta fel ily módon, s azt hiszi, hogy Isten Kaint bujdosóvá tette a földön, holott sorsa nem egyéb, mint a konok önzésnek és irigykedő birtokjognak eredménye. A Genezisben Kain oly kevésbé vala kárhoztatva a földön leendő bujdoklásra, miszerint Isten határozata után, azonnal legelső gondja vala várost építeni: Azután elméne Kain a Jehova orcája elől, és Nód földére tevé lakását (elvonulás, számkivetés helye) Édentől kelet felé. Azután ismeré Kain az ő feleségét, kifogada méhében és szülé Hánochot, és építe várost, melyet fia nevéről Hánochnak (határ, korlát, vidék s így város) nevezze. (Gen. 4. 16. 17.)

A Kain-féle hitrege szövege oly határozott és szabatos, hogy azt még a fordítók is kénytelenek voltak pontosan áttenni, hanem a gondolatot, mely abban él, nem fogták fel, innen terült el azon eddigelé tartó homály. Isten nem átkozza meg, nem kárhoztatja el Kaint, mint nem átkozta meg a 3-ik fejezetben Ádámot és Évát; hanem valamint ezeknek megjósolta, s figyelmeztette őket, az önző ismeret állapotába lépések alkalmából, annak szomorú következményeire: úgy itt is megismerteti Kainnal túlhajtott konok önzésének, mely neki a bünt sugalmazá, szerencsétlen eredményeit. Szóval, az ő világ állapotának visszássága, a mai kor stilusa szerint oekonomia politica — az egyedül, melynek magas és mély leckéjét a Genezis szerzője, korának bölcsészete szerint, mithikai alakban a fő és mindentudó lény szájába adja.

Bünténye nagyságát és eredményét érezve Kain, maga is megszeppen. Mert a Genezis szerzője szerint Isten is nagyra vette az atyafivér kiontását. Jövője tehát aggodalomba ejti a gyilkost, és így szól a fölényhez: „Nagyobb az én büntetésem, mintsem én azt elhordozhatnám. Imé mostan elüzesz engem a földnek színéről és a te orcád elől el kell rejteznem, félénken és tébolygva kell élnem a föld mé-

lyében, és minden lény, mely velem találkozik, megtámad engemet.“ (Genezis 4: 14. Faber d'Oliver szerint).

Hanem látszik, hogy bár a fordítás hiven van adva, Kain még sem fogja fel Isten gondolatát. Azt hiszi, hogy teljesen száműzve van a föld színéről, hogy többé napvilágot sem fog láthatni, csak barlangokban, üregekben, sötét helyeken lappanghat, mit a szöveg így fejez ki: a földben kell élnem.

Erre jön Isten felelete, melyet Kain ismét nem látszik érteni: „És mondá neki az Ur: sőt inkább, valaki Kaint megtámadandja, hétszeresen felingerli őt maga ellen, azaz: hétszeresen nagyobb erőt kölcsönöz Kainnak, (Gen. 4: 15 Faber d'Oliver betűszerinti fordítása) és ő hatszorosan fogja érezni következményeit megtámadásának.“

E mondat szerfelett rosszúl levén átfordítva, a legtulcsapongóbb véleményekre szolgáltatott alkalmat. Azt gondolták helytelenül, hogy itt Isten Kain iránti könyörületének jelét mutatni, biztosítani s kegyelem levelet akar neki adni sértetlensége felől, megelégedvén vele, ha őt büntényeért bolyongó étellel lakoltatja meg. És e különös eszme Jéromos fordításán alapszik: Ki Kaint megölel, hétszeresen büntettetik, vagy inkább ki Kaint megölel, Kain őt hatszorosan boszulandja meg: Quisquis interfecerit Cainum, sextuplo vindicabitur. — Képtelenség tulajdoníttatnék itt a Genezis írójának, miszerint Isten szemei előtt a testvér-gyilkos Kain élete többet ér megtámadója hat életénél.

Hanem bizony ily igazságszolgáltatás nincs a Genezisben. Ott nincs szó lényekben sem ölésről, sem testvérgyilkolásról. Ott nincs szó — mondja szerző — Kain nevű emberről, ki egy más embert, Ábelt, ölt volna meg. Hanem azon kikeresített állapotról, melyet az ó-korban az excentrikus zsarnokjog és kapzsi birtokvágy idézett elő két faj kö-

zött, mely szimbolikus alakban Kain és Ábel nevezetek alatt iratik le.

E képtelenül magyarázott frázisban tehát, felfogott eszméje fonalán, Mózes a zsarnoki törvényhozást látja és arra utal. Ez a Mózesi eszme meg is látszik majd alább, hol Lámek, a kainita jog egyik fő mestere, az erősebb jogát, a zsarnok törvényhozói hatalmát, Istennek Kainhoz intézett szavaira alapítja.

Annyi igaz, hogy Mózes Isten szájába adja a földön megállapítandó hamis jog kimondását; de ez egyrészt csak theokráciai stílus; más részről pedig mindjárt meglátjuk, miszerint a hamis jog túluralma is a jog érzetén alapul mind az erősebb, mind a gyengébb részéről. Miután az értelmes emberlény a Mózes mithikai bölcsészete szerint kizárólag a paradicsomból, szabad kezét nyert keresni jólétét és boldogságát: a benne rejlő isteni kép tökéletesítése is önmagától függ; a visszásan értelmezett és gyakorlatba vett jog tehát őt magát sujtja. Az Isten felelete is tehát, melyet Kainnak adott, épen nem vehető kegyelmezési tényül, hanem oly rossz ember ellenében, mint Kain, egy méltóságos és magasztos gúny bélyegét viseli. A dühös gyilkos fél, hogy megölik. Isten azt feleli neki: semmit se félj, hiszen inkább te vagy az, te Kain, a ki ölni fogsz. Te öltél és ölendesz. Te állítottad fel az erősebb jogát, és te ezt annyiszor, a mennyiszor fel is fogod használni azok ellen, kik felkelnek ellened. Ki téged, mint gyilkost megtámadand, te azt hatszorosan sujtod a földhöz. És én azt megengedem.

Különben hogy e mély és mégis oly világos hitregéből egy eddigelé megfoghatatlan rejtvény keletkezett, arra Mózesnek e csatolványa tett sokat: és Jehova megbélyegzé Kaint, hogy senki, a kivel találkozának, meg ne ölné őtet. Mi bélyeg hát az, mely Kainra és fajtájára nyomtatott? E kérdésről sokat okoskodtak a

biblia-magyarázók, és valóban kábaságig menő véleményeket állítottak fel. Tagadni nem lehet, hogy Mózes e pontban saját gondolatait a lehetőségig elfátyolozá, de azért azt fellebbenteni, és a mély eszmét kifejteni nem látszik lehetetlennek. Mint már említve vala: a jogérzet ébrény alakban megfogamzik és él minden emberi kebelben, de hosszú idők lejártával lassan fejlődik és reped fel burkaiból. A történelem lapjai mutatják, hogy évezredek folynak le, míg egy helyes eszmére nézve is tisztába jön az embervilág. Ellentétes, sőt ellenmondásos elvek csatáznak kicsiségek felett épen úgy, mint a napfénynyel vetekedő tiszta gondolatok körül is, mihelyt azok önző szenvedélyeket, megöröködött hibás fogalmakat érintenek, melyeket az idő szentesített.

A jog velünk született érzetéből ilyen vitás előjoggá sajátíttatott el a Mózes gondolata szerint a kezdetleges emberiségben a tényleges jog eszméje (*jus fortioris*), mely irtóztatos alakban uralgott az ó-világban, és minden szálaít még a magas keresztyén civilizáció se gyomlálhatta ki egészen. Látja az embervilág, hogy e jog igaztalan, de hiába! fennáll, törvényesítve van, nincs hatalmunk egyszerre megsemmíteni. Természetszerű, humanisztikus jog a viszonyok nyomasztó ereje miatt nem létezhetvén, a jog pedig nélkülözhetlen feltétel lévén: feltolakodik és előtérbe lép a tényleges jog, a *jus fortioris*, melyet aztán a jog természetes érzetének és ohajtásának büvös és igéző ereje véd és szentesít.

Mózes mithikai bölcsészete szerint már Káin ezt a hamis jogot képviseli, melyet az önzés ezer különféle alakban állított fel a földön. Így lesz aztán a Mózes Kainja, és bármelyik Kain utódja isteni bélyeggel ellátva és szükségképen szentesítve.

A Genesis e pontjában előadja hát Mózes a durva egoizmuson alapult tényleges törvényhozását az ó-kori embervilágnak. És legyen bár ez csak tényleges állás és törvény-

hozás, de csakugyan törvényhozás az. És midőn Kain ölni fog, s hatszorosan boszulandja meg magát: Isten jóslata szerint azt fogja hinni, hogy igazságosan öl, és áll boszút. Sőt több az, hogy az igaz jog hiányában az is, a ki ellen karját emelendi, a jog bűvös hatalmánál fogva bizonyos pontig önmagának is megengedendi a Kain jogát. Ezen tényleges vagy is anyagi jogon, és ennek bűvös erején emelkedtek fel kezdet óta a földet elárasztott minden zsarnokságok. Ebben áll a Mózes mithikai bölcsészete szerint a Kainra nyomott óvó bélyeg.

Az egész eszmemenet a Kain mithusában azon fonal-szálakon húzódik végig: miként történt a rossz előhaladása, Ádám esete, azaz az embernek az önző ismeretre jutása óta. A hitrege mély értelme szerint először Ádám veszt el az életet, kiűzetik a paradicsomból. Azután Kain felállítván az erőtlenebbet kizáró anyagi jogot, a szó mélyebb értelmében elveszti a földet, mint Ádám elvesztette Édent. Beáll tehát újabb előhaladása a rossznak, Kain felállítván, és a Genézis betűje szerint Isten megengedvén az erőszakos törvényhozás tényét; mint ezt világosan igazolja az 5-ik fejezet végén a Kain fajtájának lajstroma, hol folyvást emelkedőben van és erősödik az egyenlőtlenség. Már az ötödik nemzedékben a Kain utódja Lámek, csodaszerű módon terjeszti zsarnoki hatalmát a birtokvágy dolgában: behozza a sok nejtűséget: és Lámek két feleséget vőn. Az egység hovatovább jobban bomlik, kész az Évának előre megjósolt nőrabslolgaság. A Kain fajában csakhamar három nép = három várna keletkezik, hol már csirában feltűnnek a hadfiak, művészek és iparosok: „És Lámeknek két felesége vala. Az elsőnek neve Háda, a másiké Silla; és szülé Háda Jábalt, ki atyja vala azoknak, kik erősített helyeken laknak,

és ragadmányból élnek. Az ő testvérének pedig neve vala Jubál, ki azok atyja vala, kik hegedülnek és lantot vernek. Silla is pedig szülé Tubalkaint, ki mindennemű réz és vas szerszámokat kovácsolt.“ (Gen. 4: 19—22) *).

Itt már az egyenlőtlenség a várnaságig van vive, azzal a különbséggel, hogy nincsenek benne papok és tudósok, hanem csak ragadozók, művészek és iparosok. Hanem a Kain szellemébeni törvényhozás azonnal előfordul a követvetkező versben, hol Lámek, ez az új Ádám és új Kain, ki már igen messze vitte a tökélyt a roszban, és tetőpontján állott az önző birtokváagnak, mely elődét elvesztette: egyszerre csak feleségeihez — háreméhez — vagy, mint a keletiek mondani szokják: udvarához fordulván, a zsarnok birtokos törvényelvét ekép adja tudtokra: „És Lámek mondá az ő feleségeinek, Háda és Sillának: Lámek feleségei! Halljátok meg szómat és értsétek meg beszédemet: én egy sebért megölendek akármely erős férfiút, egy kék foltot hagyó ütésért megölendek akármely ifjut. Ha Kain Isten engedelmeivel hétszeresen boszulta meg magát, Lámek hetvenhét-szer fogja.“ (Gen. 4: 23—24).

Ime a főnebb említett Isten jóslata a legkegyetlenebbül alkalmazva! És nem ez a törvényhozási elv fojtogattacsok századon keresztül az emberiséget?

Azonban a Genezis írójának eszméje szerint, Isten más oldalról jóslatának is teljesedésbe kell menni. Az emberi természet dualizmusában a rosz elv végetlenül előre nem

---

¹⁾ E jellemzések feltűnőleg világosak. Épen a mi Jábált, a hadfiak várnáját illeti, azt Jeromos „sátornak“ fordítja, pedig az megerősített helyet jelent.

melhet. A keresztyén theológia első evangyelioma értelmében, az asszonyi állat magvának meg kell törni a kigyó fejét. Ide mutat e mithika filozofia elmélete is; amennyiben Mózes, mihelyt lerajzolta a Kain fajtája által tulságig csigázott erősebség jogát: ismét szinpadra hozza az embernem eredeti szerzőit Ádámot és Évát, hogy tőlük egy harmadik fiut is szüleszt, ki Ábel helyét pótolandja, és a kitől fog aztán származni egy kevésbé elvetemült faj, mint a Kainé. Ekkor világra jött az ismeret embere, miként Kain az érzés, Ábel pedig az akaraté volt. Ez törvény és jog, Kain pedig a tény embere, ki saját akaratát és önkényét teszi törvéynyé.

Megszületik hát Seth, mint törvényhozó, és neve is azon eszmét fejezi ki, melyet képvisel. Mert Seth azon értelemben, mint itt a biblia használja, basist = alapot jelent, hanem e jelentés csak származtatott, és másodrendű. A Seth szó legközelebbi gyöke oly lényt fejez ki, mely minden dolgokban jelenkezik, és benn rejlik minden jelenetekben; a második gyöke pedig különböztetés, viszonylat-vonatkozásra mutat. Határozott jelentése tehát a Seth szónak az, mit a filozófok a dolgok aljzatának, alapja és elvének neveznek: tudomány, ismeret; mert a dolgok lényegét és a forma alapját ezek által különböztetjük meg.

A mithus szelleméből az vehető ki, hogy a testvérgyilkos harca megrendítette és tanulságul szolgált az anyai szívnék. Megszületvén hát a későbbi fiu, az anya a testvérek közt lefolyt gyilkos harcából okulva, ad annak nevet: „Ábel után, kit Kain megölt — mond az anya — töltött Isten én belém (héberül Shath) uj maradékot.“ (Gen. 5: 25). Ekép az érzés és akarat küzdelméből előáll az ismeret; az erős és gyenge tusájából a jog, törvény és törvényhozás. Az Ádám három fiának egymásutáni követke-zése fontos dolog, mert az emberi természet hármas tehet-

sége egymásutáni fejlődésének rendére mutat. Teljhatalmu első ura az embernek az érzés, azután jön az akarat, végre előáll az ismeret. E szerint Seth, mint Ádám utóbbi fia, visszatérés a jó felé. Gyilkosságból -- úgy szólván az Ábel véréből születve, többé nem az önzés, hanem az igazság útján kíván járni.

Ez állítást Ádámnak e harmadik fiához kötött hagyományok keleten megerősítik. A héberek Sethet úgy állítják elő mint a tudomány típusát. Józsefhez viszonyítva, neki tulajdonítják azon híres oszlopok felállítását, mikre az ember nem történetei, és a morál elvei vésve valának; minél fogva ő az volt volna a zsidóknál, a mi Thot az egyiptomiaknál. — Némely keleti népek pedig, különösen kik a sabaeizmus felé hajlottak, őt látnokul tisztelték. A gnosztikusok nevezetesbjei pedig magukat Sethitáknak szerették hivatni, mert gnozisukat a jónak és rosznak ismeret útjani vizsgálására alapíták.

Ezekből látható, hogy a biblia, az érzés és önzés embere, a Kain fajtája ellenébe a Seth fajtát, mint az igazság és ismeret embereiét helyezi. Miből ismét felszínre jön a tudásbani kettősdiség, vagy a jónak és rosznak tudása, melynek Ádám megevén gyümölcsét, az benne megfogamzott.

A bibliában tehát a Kain nemzetsége után a Sethé következik. Ha már a Kain fiainak neveit a Sethéivel összevetjük, lehetetlen el nem ismernünk, miszerint ezek nem egyebek pusztá jelképi neveknél, melyek semmi esetre sem fejeznek ki valódi személyiségeket, hanem erkölcsi viseletét a két fajnak, melynek egyike a rosz felé iránylik, másika az ismeret útján a jóra törekszik, de a nélkül, hogy azt elérhetné. A hitrege a mint megkezdett, tovább is folytattatik lélektanilag.

Kain, kinek neve birtokot, tulajdont jelent, Hánoch-ot nemzé: mi azt teszi: korlátolt, határok közé szorított. És valóban, a birtok egyenes eredménye, hogy ben-

nünket korlátozzon, határok közé szorítson, melyből szűkségkép kilépni törekszünk. Hánochnak fia Irád (Virád) = hódító szenvedély. A szenvedély és kívánság tettekre ragad előbb, hogy aztán lecsillapodjék. Irád is pedig, mint a biblia mondja, nemzé Mekhujáelt, kinek neve fellépést, cselekvőséget jelent. Itt az önző én-ség teljes korszaka betelik. Ez az én magát elkülönítve korlátok közé szorítja; de mivel az ily korlátoltság természete ellen van, szenved miatta és megtámadja először önmagát, azután tettben tör ki. És mi eredménye van e romlott fellépésnek? A biblia azt mondja: Mekhujáel nemzé Methusáelt, mely annyi, mint haláltorka, halálmélysége. Azután jön Lámekh, mely név annyi, mint felbomlás köteléke, bomladozott állapotok összefűzése, s ez a Lámekh behozza a soknejűséget és várnákat, és a már főnebb említett törvényhozást megalapítja, melynek bázisa ténylegesség és erősebbség joga.... Ilyenek Kain utódai.

Seth nemzetségi lajstroma világosan azért iratott, hogy a Kainénak ellentétül szolgáljon. Seth, kinek neve ismeretet jelent, Enost nemzi, és ez esedezést, segélyül hívást fejez ki. E jelképi nevet maga a biblia magyarázza ki, midőn mondja, hogy ő kezdette segítségül hívni az Urnak nevét.

Valóban, az ismeret, különválva az egységtől, oly gyengének és kétségbeesettnek érzi magát, hogy isteni segélyen kívül más gyámolt nem lát. Azonban Sethnek e gyenge és elhagyatott fia, bár a fölény oltalma alá helyezi magát, nem bir teljesen kiemelkedni, csak a Kainéhoz hasonló fajt képes előállítani, melynél a jó, az ismeret és igazság elve kikerülhetlenül önzéssel van bemocskolva. Ennélfogva az Enos fia Kainán lesz, mely név a Kainéhoz hasonló, és birtokot, tulajdont jelent. Ime tehát a Seth faja, már a második nemze.

Sárospataki Füzetek. IX. és X.

dékben, kikerülhetlenül osztozik a Kain természetében, és bizonyos pontig egy más fajt állít elő. Mellőzhetlen következménye ez a megosztásnak, szükségképeni okozata az erkölcsi rosznak, melyet a rosszak a jókkal, az ember nemeli egységöknél és szolidaritásuknál fogva közlenek.

Kainából indulva ki — mely név hasonló a Kainéhoz, de jóra való hajlammal: a Seth geneológiája teljesen megegyez a Kainéval számszerint is, és ugyanazon változatosságon ment keresztül. Sőt parányi módosítással épen azon nevek, melyek a Kain és Seth gyermekeit nevezik meg. Egyedül az elhelyezés érdemel figyelmet e nemzedékek rendiben, A Kain nemzetségi lajstroma, mint már látók, következő: 1. Kain (birtok, tulajdon), 2. Enok (határba szorítás, korlátozottság), 3. Irád = Virád (hódítani vágyó szenvedély), 4. Mekhujáel (fellépés, tette kelés), 5. Methusháel (haláltorka, halál mélysége), 6. Lámekh (felbomlottság köteléke).

A Seth nemzetségi lajstroma pedig, valami mellőzhetlen szükségességnél vagy önzésnél fogva, Kainán-ná levén, de mégis a jófelé irányozódván, következő: 1. Kainán (birtok, tulajdon), 2. Mekhujáel (fellépés, cselekvőség), módosítva lesz: Mahaláel (nemes fellépés), 3. Irád (szenvedély), módosítva: Iréd (nemes szenvedély), 4. Enok (határozás, korlátoltság), 5. Metusháel vagy Methoushaleh (halál), 6. Lámekh (foszlottság köteléke).

Míg tehát a vak önzésű és az érzésből folyó én, a Kain fajában csak korlátoltság, azaz nyomor, tehetlenség, végetség és szenvedélyes kitartás által jutott cselekvőségre, az alatt a más szempontból tekintett én, a mint azt Mózes a Seth fajában jellemzi, csak nemes fellépése, tette kelése után érzi magát korlátozva. Ezen én-je az ismeret emberének egyelőre kifelé törekszik, nyilatkozványra vágyik; hanem a nem-én nem felelvén meg akaratának, miután az én kettős pályáját, melynek egyike tiszta vonzás és önkén-

tességben, másika nemes, kitartó szilárdságban áll, feltűnéssel megfutotta: visszaesik a végesség, korlátoltság és tehetlenség érzetébe, és szinte a halál állapotába jut, hová az érzés emberének önző én-j e jutott másuton.

Mondja ezek után szerző, hogy e nevek boritéka alatt felfedezett pszichológiai fejtegetés épen nem tekinthető az ész pusztá játékanak; mert ezt csak azon esetben lehetne állítani, ha e szimbolikus nevek eredete — melyekből képtelenül a vizözön előtti pátriárkákat állították elő — se a bibliában, se a héber nyelv gyökeiben oly világosan szemünk elébb nem tűnnék. Hanem miután e hitregében egész a nemzetségi lajstromok helyéig tiszta világításban tűnik fel minden: világos, mikép e nemzetségi lajstromok is az előzményekre vonatkoznak, és folytatásai a Kain és Seth jellemzéseinek. Ezekből tehát szükségképen foly azon lélektani magyarázat, mely utódaik nevei alatt felfedezhető.

A Genézis szerzője — bár ki volt legyen — azon feladatot tűzván maga elé: miként jutott az emberiség azon visszas, félszeg állapotokba, melyekben létezett? ezt azonban történelmi adatok hiánya miatt tárgylagosan meg nem fejthetvén: a feladat természetesen nem vala másképp kimagyarázható, mint metafizikai eszmék által, s oly pszichológiai uton, minőt ő elbeszélésének választott.

A mithikai előadás, s annak kül alakját tevő személyzet, az emberiség drámájának szerepeit legcélirányosabban játszhatta le. Ily alakokban Mózes szabadon rakhatta legondolatait, és mint az egyiptomi áldozárok titkos tanainak avatottja, a hol szükségét látta, elfátyolozhatta azokat. Így látuk, hogy az Ádám esete nem lehetett egyéb, mint a lassu fokozatokon fejlődött emberi szellemben történt átalakulás. A tiltó parancs áthágója után a gyengébb emberiség elvérzik, eltiportatik, a Kainita-faj zsarnoksága folyvást emelkedőben van egész a Lámek törvényhozásáig.

Itt előáll a netovább. Ádám kénytelen más fiat nemzeni.

Éva tehát elszülé Sethet. Hanem az emberiségnek mégis nehéz a roszból kivergődni. Az érzés és anyagiség bilincseit nehéz leoldozni. Seth faja minden jóra való hajlama mellett sem fordíthatá meg a romlott világot. Az előkor általános hiedelmén alapult vizözönnek kell segílyt hozni, mely az élő embernemet — a faj egy részének kivételével — teljesen eltörlötte.

Ekép fűzi metafizikai gondolatait a Genézis szerzője, hogy az Isten képét magában hordozó emberiségnek diadalát lassanként biztosítsa, és allegorizáló bölcsészete szerint a kigyó fejét megtöresse. Ádám után a Kain és Seth tipusa alatt szereplő mithikai személyiségeket tetszett aztán a világnak páttriárkák nevével megtisztelni.

Egyébiránt tagadni nem lehet, hogy midőn a szent író az általa követett lélektani uton a Kain és Seth genealogiáját, azaz az érzékiség és ismeret embereinek e kettős lépcsőzeteni kifejlődését, s mindkettőnek az egységből lett kilépését előállította: elméjében a páttriárkák nevére keresztelt típusok birhattak némi históriai jelentéssel. Szerinte ezek a vizözön előtti emberiség történelmének korszakát jelentik. Vagy inkább annak biztos kiszámíthatására szolgálnak (mint majd később látni fogjuk), meddig állt fenn valószínűleg a vizözön előtti emberiség, és hogy e kiszámítást felfogható alakban terjeszthesse elő. Lényegben valódi érdeme annyi, hogy teljesen metafizikai, vallásos gondolatok szüleménye. Az egységtől elszakadt és a vizözönig gonoszba merült embernem egymásra következő állapotait jelvényezik. És mivel Mózesnek meg kellett mondania, mennyi tartamosságot tulajdonít ő a vizözön előtti ősvilágnak, e tartamosság jelvényes előadhatása végett folyamodott e módszerhez, minthogy ily tárgyban természetesen is ehhez kellett folyamodnia.

(Folytatása köv.)

Az evangyéliomi egyház viszontagságai Magyarországon, a XVII-ik század nyolcadik évtizedében.

Excidat illa dies aevo, nec postera credant
Saecula ;

Adott: kik a lélekszabadság

Súlyos békóit tördelék.

Kiknek, hogy hitük megtagadják,

A máglya s bárd nem volt elég ....

To m p a M i h á l y „Lórántfy Zsuzsána emléke.“

Előszó.

Méltán kérdezheti a tisztelt olvasó, mi célom lehetne nekem napjainkban, midőn béke és szeretet láncá fűzi össze minden hitkülönbség mellett hazánk testvérisült lakosait, az e féle fekete fátyollal örökre leplezendő recriminációk felelesztésében? Teszek-e általa az evangyéliomi egyháznak valami szolgálatot, ha a vallásos üldözés ezen szerencsétlen korát a feledés által már már beleplezett események sorából a történet írás verőfényes világára ismét visszaidézem? Ré-szemről úgy hiszem, hogy mint az evangyéliom egyik igénytelen szolgálja, csak régmulasztott kötelességet teljesítek, s elmondom miért. Történetünk ezen törhetetlen jellemű vértanúi, sőt velök az egész evangyéliomi egyház úgy mutattatik fel sok hazai történetírók által, kiknek véleményök sokak előtt irányadó, mint lázító és forradalmi, s a gyászos események ezen szánandó tárgyai pedig, a gályákra hurcolt férfiak mint a kik vétkes merényőknek s felkelési törekvéseiknek méltó büntetését nem ok nélkül hordozák; ezen elferdített tényállást tünni, vagy felelet nélkül hagyni, több mint gyávaság s bűn önnön egyházi életünk ellen. Most, midőn egy magas műveltségű s felvilágosodott kormány védpaizsa alatt a vallások egyenjogosultsága a jelszó, — most midőn a testvéri szeretet s egyetértés felejteti velünk hazánk igazán ke-

resztyén szellemű polgárai között a hitkülönbséget, midőn a kor szelleme elbirja s becsüli a komoly szót, hogy a multak történeteink okuljunk a jövőre nézve, igen is ideje, szabad, s elfogulatlan ítéletet mondani a multak felett, hogy az ármány, melyet a cselszövénnyel oly ügyes kézzel szőtt, felderül a történet világánál, s elnémitja a rágalmat, melynek oly sokan érvényt s kelendőséget igyekevének oly sok békés polgárok nyugalmanak ellenére szerezni. Önkénytelen felmerül itt Tacitusnak ezen jeles mondása: *Rara est illa temporum felicitas, ubi sentire quae velis, et quae sentias dicere liceat.*

* * *

Minden kornak, minden életrevaló új eszmének megvannak saját vértanúi. Úgy látszik, a vallásos eszmékérti magasultság korát, a politikai téren küzdő új vértanúk sorozatja váltja fel napjainkban — nem is szükség a példának hosszas keresgetés után látni utánnok, a pár mult évtized vagy a még tőlünk nem oly nagy távolságban álló napok is gazdag aratását adák honunkban az elv hűség, és a férfúi kitartás mártír bajnokainak. Dicsően hal az, ki józan eszméért hevül, kinek hivatása a megalázott vagy a meggörbesztett emberi méltóság felemelése, egyházi vagy polgári téren játsza is az le feladatát; élni szünek az meg ellenben, kit sötét ábránd vonz valamely megrögzött balítélet fekete zászlója alá. Minthogy pedig a józanon felfogott emberi méltóság természeténél fogva a Krisztianizmus határain belül diszlő növény, s ezen eszmének átültetése a polgári s társadalmi térre, csak az Isten országát közönségesebbé tenni szándékozó igyekezet, nem csuda, ha az e téren szenvedett mártírhálál, bizonyos vallásos magasultsággal történik meg -- a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméi, honnan? ha nem a vallás teréről vitettek által a polgári viszonyok régióiba — és ha a nevelés s a belső ember erkölcsi fejlesztése ezen hu-

mánus eszmékkel egyenlépést tart, az Isten országa mindinkább megközelítettik. — Lelkiismeret-szabadság és polgári szabadság két ikertestvérek, ha egyiket elfogadtad, másikat tagadnod lehetetlen — nemzet, mely egyiket hitcikkelyei közé felveszi, másikat tagadja, folytonosan beteg — a déli és délnyugoti államok e két eszmék méltánylása s kibékítése nélkül nehezen jutnak el a békés társadalmi élet boldogító színvonalára.

Nem teszünk tehát egyebet, csak a kegyeletes tisztelet adóját teljesítjük, ha az eszmék harcában kiszenvedett azon vértanúk emlékét megörökítendők, kiknek minden gondolatja, szívöknek minden dobbanása egy nagy eszméért, a lelkiismeret szabadságáért dobogott, megóvjuk a feledéstől. Mint ilyen elvharcosoknak, a börtönök és gályák ezer változatosságában felmerült gyötrelmeit rendülhetetlen álhatalossággal kiállott protestáns lelkészek szenvedéseit, haza és egyház irányában tanusított hűségöket történehhíven kiemelni leendő jelen értekezésem feladata. Nem céloim azonban a régi sebek felszaggatása, sem ezen gyászemlékeknek elenséges szempontbóli felállítása, hiszen szinte két századok mohtapaszai borítják a már felszáradott vérnyomokat; de mivel a nemzeti testen ezen önkezüleg ejtett sebek, századokra zsibbaszták el a nemzeti önérzetet, és azon osztály, mely a század elején oly szép fejlődésnek indult, nemzeti irodalomnak oly kitünő munkásokat adott — vérengezőleg üldöztetve; nem csuda, ha velök és bennök minden nemzeti irány hanyatlásnak indult. Szolgáljon ez inkább intő példaul a keresztyéni szeretetre, testvéri jobb nyujtására és elfogadására; meggondolva, hogy kölcsönös becsülés mellett, minden hitszinezeti különbség dacára, a nemzet erős és összetartó lehet; óvakodásra egyszersmind azon veszélyes úttól, mely elébb vagy utóbb, de csakugyan a népek halálára vezet.

Több országos törvények által biztosított szabadsága

az evangyéliomi egyháznak, mondhatni, mai napig sem lépett teljes érvényre; a papizmus természetéből folyó előjogkövetelés, a türelmetlen szellem, melyet Róma egyházzrőli fogalmaiban incrustálva találunk, míg ennek a világi hatalom terén mozogni módja leend, a több felekezeteket a törvényes egyenlőség színvonaláról leszorítani, mindenkor feladata leend, mely bárha néha a körülményekkel szakítani egészen tanácsosnak véli is, de a kétes kimeneteli ellenhatás megszüntével azonnal új rohamot tervez, prozelitákat szerzendő maguk a keresztyének között Róma hagyományos uralmának elismerésére.

Illő magunk tájékozhatása végett, nem leend érdek nélküli a történetek folyamát kellő felvilágosíttatásukban tüntet elő, mind az eszmékkel, melyek Europa akkori sorára kiváló hatást gyakorlottak megismerkednünk, mind pedig a megirandó gyásnapok folyása alatt hazánk polgári körülményei felett széttekintennünk, hogy a mélyebben vizsgálódó szellem előtt, maguk a rejtélyek is illő fényökben tűnjenek fel.

Minden kormányhatalom, hatalma gyámolittatása végett, természeténél fogva segéd elemeket gyűjtött össze maga körül. Róma imperatorai, valamint praetoriánféle katona környezettől gyámolittatának, úgy buktattatának meg nem ritkán. Majd ezen nevezetes világállam enyészttével a népek vándorlása következtében, feudális szervezetök nyomán a lovagrend tulnyomó befolyása lépett érvényre, melyet ismét a kaszt rendszer elvileges megingattatása után a Jézsuita szerzet sokkal veszélyesebb befolyása váltott fel, és ezen szerzetnek szereplését látjuk már veres fonalként átvonulni történetünk gyászos korrajzában. Valamint minden befolyással bíró hatalom bizonyos elveket képviselt, úgy a jésuitai befolyása is, nem elvtelenül játsza szerepét, mily reménytelve csüggött a római hierarkhia ezen szerzeten, mily reményeket táplált ennek visszaállításáról (1814). VII-ik Pius helyreál-

lító bullája (Sollicitudo omnium) ennek hiv tolmácsolása. — Ugyanis dicsbeszédet tartván ezen szerzet tudományosságáról és tiszta jelleméről, előadja ebben az uralkodók és a katolikus világ óhajait, „Mi, eként folytatja szavait: „nagy gonoszsgot követnénk el, ha mi ezen ügyes és tapasztalt hajókormányosokat megvetnők, kik önként ajánlkoznak Péter hajóját kormányozni, melyet szelek és ellenséges habok ideoda hánynak vetnek, elhatároztuk tehát pápai hatalmunknál fogva, hogy ezen bulla, a pápai és minden más egyéb államokban örök időkre érvényre emeltessék, és senkinek ítélete s reviziója alá ne bocsáttassék, a Mindenható és Péter és Pál apostolok haragja kikerülése végett.“ Elég az hozzá, hogy ők ismét élnek gúnyára a XIX-ik század felvilágosodott szellemének, gúnyokra a jézusi magasztos elveknek, de nem Societas Jesu, hanem societas fidei Jesu, és Bécsben a redemtoristák cége alatt.

A reformáció korszakától kezdve — de különösebben ezen század lefolyása alatt, az európai kormányhatalmak körül fő szerepet vivő Jézus-rendbeli szerzetesek eredetével, szellemével, intézvényeivel és befolyásával szükség közelebbről megismerkednünk.

A Lojola Inigó által alapított, és III. Pál pápa által megerősített Jézsuita-rend egyenes rendeltetése pogányok, zsidók és kéjhölgyek térítése lett volna; de ezen sereg a pápa környezetében valóságos praetorián és jancsár sereggé idomult át; már alapítójok Lojola Ignác koporsóját 1000 e féle szerzetes környezé. Ritka tapintatu maguk alkalmazásánál fogva -- mennyiben a többi szerzetesek megelégedtek azzal, ha magokat elláthaták, módot találtak a fejedelmek legbelsőbb termeikbe bejuthatni, s mesterkedésük folytán Európa fejedelmei, a régi középkori lovagrendek kezéből a jézsuiták sokkal veszélyesebb kezei közé estek. Ezen pretorián őrsereg a pápa primátusa és csallhatatlansága mellett, mint tulajdon tüzhelye mellett harcolt: de más részről

ha érdekek úgy kíváná, nevettek a római szék igényelt isteni tekintélyén, kacagtak a bullák és brevek felett.

Mit a világgal komolyan elhíttetni akarának, a volt, hogy úgy adák ki magukat, mint a kiknek céljuk az emberi nem vallásos és erkölcsi tökéletesítése; tetteleg azonban a szellem minden szabadságát megtörék, s a vallás köpenye alatt uralomra vágytak. Gígási harcot folytattak a szellemnek a reformáció útján nyilvánult új iránya ellen, ellenműködésök nélkül győzedelmesen mennek keresztül a reformáció elvei Európán, valamint a későbbi francia forradalom gyakorlati tanai.

Gyakorlati elveik: egyre megy, akár hogy, csak célhoz jussunk; a cél megszenteli az eszközöket (*finis media sanctificat*). Miként származhat vala már az önkény ezen eszközeitől józan vallásosság? Kiknek kazuistikájuk, úgy nevezett *mentalis reservációjuk*, *probabilizmusok*, általános elsötétítési törekvésük az evangyéliom, s erkölcsiség tanaival homlok-egyenest ellenkeztek — erkölcstanaikhoz hiven, lázadás, felségárulás, mérgezés közöttük napi renden voltak — hatalmas kezük az ó és új világra egyaránt reá nehezedett. Paraguáj-tól kezdve Európa államainak többsége felett a hatalom kezelői ők valának. Fattyú erkölcstanaik által nagyon jól érték az ébredő lelkiismeretet elnémitani. Midőn XIV. Lajos búskomolylyá lön a népre nehezedett nagy terhek miatt, nem késett Tellier jézsuita a sklavi érzelmű Sorbonne azon határozatával vigasztalni őt, hogy a király minden alattvalója vagyonának és személyének szabados ura, a protestánsok ellen gyakorlatba vett dragonádék általi lemészároltatásból eredő szívmodosás ellenében elhítteté vele, hogy azok nem egyebek, mint szellemi orvosszerek.

Tagadni nem lehet, hogy a XVII. században a 22 ezeret haladó jézsuita szerzetben sok tudományosan mivelt derék egyéniségek voltak, de a sklavi érzelem s tudományok körüli lelkiisméretlen sáfarkodásuk által az eredmény, melyet

működésük után felmutathatának, inkább elsötétítő, mint értelemderítő vala, és midőn rajongással telyes könyveiket ajánlani nem mulaszták el, megcsonkíták a klasszikus irodalmat, s megherélék a világtörténetet, képzelődő- s emléktehetség foglalkoztatása vala céljuk az értelem felderítése helyett. Semmi kétség benne, hogy az újból visszaállított szerzetnek kámzsája alatt jelen van ma is a koppantó, eloltandó általa, ha szerit teheti, a vallásos és értelmi felvilágosodás meggyújtott világát — hova vezetendők lesznek a körülmények változtatával működésük eredményei, megjósolni nehéz dolog! A szerzet titkaiba csak az úgynevezett nostri — kiknek számuk 400-ra ment — voltak beavatva; és a mit közülök némelyek az úgynevezett extranei leginkább a természeti tudományok érdekében tettek, elenyészik azon roppant deficit mellett, mely nyomást az államra és egyházra egyiránt gyakorol.

Ezen szerzet elveinek káros hatása alatt nyögött már mondhatni egész Európa, a nagyokra hizelgéseik s kétes hírű hölgyeik által hatva; a miveltebb tömegre pedig iskolai közreműködéseik által; nem csuda tehát, ha az egész keresztyén világot hálókik kelepccéibe vonva, befolyásuk által meghaták a társadalmi élet minden rétegeit.

A jézsuíta befolyás megtermé honunkban is működéseinek fanyar gyümölcseit, — a századnak a protestáns hittől elpártolt renegát nagyjai Nádasdi Ferenc, Eszterházi Pál grófok a dunántúli vidékeken, Rákóczi Ferenc a Tisza mellékén, kezét fogva a jézsuíta elvekkel megtelt Szelepcsényi és Szécsényi György érsekekkel, Kolonics és Pongrácz János püspökökkel, vetekedtek a nemzeti test szétmarcangolásának diestelen művén — jelesen Eszterházi Pál gróf, testvérének leányávali összekelhetési engedélyéért, a római szék iránti háláját bebizonyítandó, azt az evangyéliómi hitűek kiirtásával igyekezett viszonzni; a csepregieknek Eszterházi Miklós parancsára, a templomban történt lemészároltatásuk, fő

uraink vallásos türelmet nem ismerő lelkületének szomorú tanuságai! A lakaikból kiüldözött, s nem ritkán kivégzett ev. lelkészek — Szaki János ref. lelkész megégettett Rév-Komáromban. — A vallásos rajongás következtében romban döntött füstölő falvak (Szenice, Pákova, Turaluka), a kor és nem különbség nélkül legyilkoltatott hivek — Szuhai Gáspár, kit Lampe „bellica virtute insignis vir juvenis“-nek nevez, kassai fogságában hittagadásra nem bírattatván, méreg által kioltatott. Keczer Ambrus hasonló módon mult ki. Ötvös János Szendrőben karóba vonatott. Bónis Ferenc Pozsonyban lefejeztetett. Fáy László örökös hazai fogságra ítéltetett. Székely András, Csernel György, Bencsik Márton, Nikházi István csehországi várerősségekbe hurcoltattak. Bocskai István, vir consilio magnus, religione fervidus, számkivetésben veszvén el, Kolosvárt eltemettetett (Lampe Lib. III. Sext. V. p. 749.) 'A judicium delegatumok által kivégeztetett s javaiktól megfosztott jobbjai a nemzetnek — kiknek javaikkal érdemetlenek s honárulók töltekeztek gyászos események, melyek több évtizedek boldogságát, gúnyára a szeretet vallásának széjjel dülák. A királyi városok polgárai ugyan egy ideig szabadabban lélekezének, nem késtek azonban Magyarorszáág főpapjai és a jézsuiták, a Magyarhonban állomásozó német-szláv császári hadakat bösz dühök kielégítésére használni fel, kiknek fegyveres segélyére támaszkodva, dühöngének a védelem nélküli felekezők ellen, kiknek egyedüli bűnök az volt, hogy Róma igényelt uralmának nem akarának meghódolni.

Lássuk már hazánk körülményeit, s a történetek fonalt előbből felfogva ismerkedjünk meg az általam előadandó gyászeseemények valódi okával. Valamint a politikai viszonyok a vallásos eseményekre, ugy a vallásos események a politikára megteszik természetes hatásukat. Így idézék már elő a politikai viszonyok e korban is, az evangyéliomi — a nélkül is önfentartásáért küzdő egyházon — romboló hatásukat. A törökön Sz. Grotnál Montekukkoli által kivívott fé-

nyes győzedelmet (1664.*) az elhamarkodott vasvári békekötés követé; nem volt a magyaroknak inyökre ezen szerződés, nemcsak anynyiban; mert hazájok sorsa róluk nélkülök döntetett el, hanem annyiban sem, mivel több megerősített pontok: Ujvár, Nógrád és N. Várad, honnan a török büntetlenül üzheté romboló kalandjait, török kézben maradtak; panaszok emelkedtek ennél fogva, hogy a kormány eljárásában önkényre törekszik, míg örökös tartományait ápolja, Magyarhont pusztulásnak engedi martalékul; add hozzá még a hazában büntetetlenül féktelenkedő német katonák erőszakoskodásait, oly okok, melyek a meglegedetlenséget mindinkább szíták e hazában.

A békepontok meghallgatása végett Lobkovic és Porcia miniszterek 1664. november végére némelyeket a főbbek közül Bécsbe idéztek, mint hogy ez ismét országgyűlés mellőzésével történt, még inkább megerősítettének a nagyok a célba vett önkényszerű országkormányzat életbe leendő léptetése felől. A jogaira annyira féltékeny nemzet főbbjei Lippai esztergomi érsek, Veselényi Ferenc nádor és Nádasdi országbíró, e jogtalan intézkedéseket ellensúlyozandók, a primás elnöklete alatt több összejöveteleket tartának, majd ennek halála után Vesselényi Ferenc elnöklete alatt Murány lett gyűlpontjuk; 1667-ben pedig a haza ügyeit önzés nélkül vezető Veselényi is meghalván, a már török felsőbbbség alatt Magyarország kormányára vágyó Zrínyi Péter, és általa erdélyi fejedelemségre segitendő veje Rákóczi Ferenc vevék által önzésszülte hazaboldogítási szerepüket, végveszélybe döntendők ez által nemcsak magokat, hanem a hányatott hazát is, befoly a dologba a cselt nem gyanító Apaffy Mihály is, a törököt számos követségei által frigyförésre birandó.

*) Jellemzésére kora ezen tekintélyes hadvezérének, s egyszerűsmind vallás felőli nézeteinek feltüntetése végett, előadjuk (Julius Weber 2. Band után) ezen jellemvonást: „Dem Monte Cuccoli, dem mann erklärte — a magyarországi táborozás alatt — das Protestanten dies und jenes nicht glauben, nahmentlich die Untrüglichkeit der

Zrinyi tetteleg az elégedetlenek élére áll, a protestáns vallás üldözéséről gyászosan nevezetes Rákóczi Ferenc, az a nélkül is elégedetlen evangyéliumi hitűeket a felsőbb 13 megyében önző céljainak elérésére birandó, szítja a lázadás tüzét; a bűnösen számított felkelés azonban felfedeztetvén, Zrinyi Péter, Frangepán Ferenc és Nádasdi országbíró elfogattatván, hóhér bárdja alatt tragikus végüket érik, Rákóczi Ferencnek, anyja közbenjárására kora ifjúsága tekintetbe vétetvén, kegyelem adatik. Megtele azonban a szegény hazában a nyomor teljes mértéke — Ampringen János Gáspár teljhatalmú kormányzóvá nevezetvén, az ősi alkotmány eltöröltetik, a megtérőknek ugyan Apaffy közbenjárására kegyelem ígértetik, mind ennek dacára azonban kivégeztetések, jószág elkoboztatások, szokatlan adókkal terheltetések napi renden vannak. Midőn a honban ezen zűrzavarok között senki a világi részről szótemelni nem merészt, a magyarországi főpapok Szelepcsényi Pálfi és Gubasóci, nemzeti érzelemből, vagy önjogaikra való féltékenységből-e? szót emelnek, kéri a császárt, hallgatná meg hű magyar tanácsosait, de mind hasztalan, Lobkovic herceg elállotta a trón zsámolyánál az esedezők útját. „A főpapok szabadelvűsége és bátorsága váratlan volt Lobkovic előtt, hogy tehát figyelmöket a politikai mozgalmakról elfordítsa s mással foglalkodtassa, némi kárpótlásul, általuk a jézsuitak tanácsára, a protestáns vallás ellen irtó háborút kezdett.“ (Horváth Mihály, Magyarok története 11-ik fejezet, 303 lap).

Ezen korban a jézsuitak működésük fő feladatául tűzik ki a kormány hatalmat, s evangyéliumi egyházat egé-

Pápste. Így felelt olaszos németségével: „Ik auk nit alles glaube, aber doch nit protestir“ szerinte tehát hogy nem hiszszük még se baj, hanem hogy protestálunk már a több — A nevezett hadvezér, minden üldözési fanatizmustól ment jellemének tanúsága, hogy a pápai iskolát és egyházat katonai karhatalommal elfoglalni szándékozó Kolonicsnak a győri vár erősség őrségét felhasználni nem engedte, s Kolonics kudarcra távozott Pápáról. (Lásd Beiträge zur Geschichte von den Galeeren befreiten ung. Geistlichen.)

szen ellentétes viszonyban állítani fel: s elhitetni a kormány hatalommal, sőt az egész világgal, hogy ez oly felforgató párt, mely minden polgári szövethozásnak, határozott ellentéte, — minden a polgári téren mutatkozó mozgalmak ezen egyház kebeléből származottaknak tekintettek, s ily világításban tüntették fel azon forradalmi vállalatot is, melynek Lippai érsek adván az első lökést, később pedig Zrínyi, Frangepán, Rákóczi, Nádasdi, mind meg annyian római hitűek vállalatában gyászos nevezetességet ért. Miként rokonszenvezhettek volna már az evangéliumi egyház emberei az őket vérig üldöző arisztokráta türelmetlenekkel? Miként lehettek ezen ellenszenvezők terveikbe beavatva? Azonban a korszerű rágalom kelő pénz gyanánt forgott, s jött által az evangéliumi egyház lelkészeit terhelő gyanú a későbbi időkre, maga a nagy hírű diplomata Katona István, a múlt század végén kalocsai kanonok a jesuitizmus ezen gyanusító szemüvegén nézé ezen kor eseményeit, s epitome chronologica című művének III. kötetében kellő igazolás nélkül, e kor protestáns lelkészeit mint forradalmárokat, az ev. egyházat pedig mint forradalmat mutatja fel, s azt mondja: „de evangelii novi preconibus (új felfedezés), hogy ők plebem seditiosis concionibus ad perduellionem excitarunt, s ennek következtében exauctoratis, et ad exilium relegatis,“ bűnrészességek pedig a vértanuságot szenvedett férfiaknak, részint a gyengébbektől halálbüntetés félelme alatt erőszakosan kicsikart térítvényekre, részint a koholmány-szerű Vitnyédi féle levélre alapítja, mely föltéve, de nem engedve meg, hogy létezett, azonban a bűn részességek miatt üldözöbe vett egyes egyének annak létezése felől sem bírván semmi isméréssel, reájuk terhetőleg nem nehezdedhetett.

Azon öszveesküvés, melynt az említett főranguak létesítének, jelszavul szolgált a protestántizmus elleneinek, ezen sokképen sanyargatott egyház hiveinek megrontására,

s egy csápással e haza polgári szabadságának is kiirtására; s e célból alakultak már — leginkább római hitű — főpapok közreműködésére a hazai törvényekkel öszve nem férhető judicium delegátumok Pozsonyban és Nagyszombatban szinleg ugyan az összeesküvés fonalaít a nemzet rétegei között keresendők, tetteleg azonban az evangyéliomi hit kiirtására intézők lépéseiket.

Megtelének mihamar a törvénytelen úton gyanúra öszszehurcoltattak közül a hazai és külföldi börtönök, a tehetősebb honpolgárok javaikból kifosztattak, halállal vagy száműzetéssel büntettettek, elébb az ágostai, majd a helyhitvallásu lelkészek a török hatalomtól ment helyekről idéztetnek, és vagy hivatalról lemondást ígérő, vagy önkénytes száműzetést tartalmazó térítvények aláírására kényszerítettnek, és ekképen a hazai törvényekkel ellenkezőleg, önkény alkotta perrendtartás útján zaklattatván, ezen eljárás által nemcsak az egyházi, hanem a személyes polgári szabadság is megtámadva lön.

Az 1675. márc. 5-kén Pozsonyban öszveült rendkívüli törvényszék jogosultságát Szelepcsényi érsek I-ső Leopoldnak azon megbízó levelére alapítá, mely Bécsben 1674. év 6-ik januáriusán kelt, mely állítólagos oklevél tartalma szerint, a löcsei és késmárki predikátorok és bűnrészesek ellen, nemkülönben azon soproni polgárok ellen, a kik ezen oklevél kiadatását megelőzőtt napokban történt lázongások miatt lettek volna megfenyítendők, feltartván magának a felség az ítélet megerősítésének jogát, Majláth Miklós királyi ügyek igazgatójának, és Horváth György felperessége alatt volt öszveülendő. A nevezett bíróság tagjait pedig e következő egyházi és világi egyének tevék: Szelepcsényi György esztergomi érsek, Szécsényi György kalocsai, Pálffy Tamás nyitrai püspök fő kancellár, Kolonics Leopold pozsoni kamara elnöke, Zsenyey István veszprémi püspök, Gubasóci István pécsi püspök, Balog

István nagyszombati káptalanbeli kanonok, Lapsánszky János királyi táblai titoknok, Kerekes Menyhért mosonyi alispán és k. táblai ülnök, Vályi Mihály az esztergomi káptalan jegyzője, Török György k. t. ülnök. — Balról ültek Forgács Ádám országbirája, Eszterházi Pál érsekujvári végvidéki katonai parancsnok, Pálffy Miklós korona ör, Pálffy Antal, Zichi István pozsonyi kamarai ülnök, Majthényi János királyi személynök, Erdődi György gr. a szentmártoni apát, Sente Bálint k. személynök helyettes, Moróc István pozsonyi alispán, Mednyánszky János protonotárius, Pesti András országbirói protonotárius, Tersztyánszky György személynöki protonotárius, Majláth Miklós királyi ügyek igazgatója, Fodróci Péter második ügyész. — Laterizálók: gr. Czobor Ádám, gr. Balassa Bálint, b. Károlyi László, Maholányi János a primiciális hivatal elnöke, és Orbán Pál ennek jegyzője.

Az események felvilágosítását illetőleg mennyi történeti beccsel bíró legyen azon perfolyam, mely a pozsonyi káptalan levéltárában találtatik (lemásolta Nagy Mihály szatmárnémeti városa országgyűlési követe 1834), könnyen megítélhető abból, hogy az idézett lelkészek ügyvéde Nagy Ferenc által az üldözött férfiak javára felhozott védvek — Szelepcsényi érsek által áttekintés végett kikéretvén, legnagyobb részint a perfolyamból kihagyattak, nemkülönben azon döntetetlen okok is, melyek a forradalmi vállalatot világos kutfőkre Lippai érsekre, és ennek halála után az ő művét folytató római hitű arisztokrata nagyokra vivék vissza (Ribini memorabilia).

Az első roham a prot. lelkészek ellen 1673. szept. 25. kezdetett meg, 32 ágostai és egy református lelkész (Korponai) idéztetése által, kik is Szelepcsényi György érsek, és Majláth Miklós királyi ügynök által, halálos büntetéssel fenyegettetve meg, ha készséggel alá nem irandják az elejökbe terjesztendő térítvényeket; megdöbbennek, s a nélkül, hogy bűnök csak távolról is igazoltathatnék, némelyek hivataluk-

ról mondanak le, kik pedig ezt tenni nem akarák, önkénytes számkivetést vállalának; sőt Suhajda ágostai hitvallású lelkész hazája s egyháza iránti hűtlenségét hittagadásával is tetézté; s eként önkéntesen büntetés alá vetvén magukat, nemcsak bűnrészség gyanúját vonák magukra, hanem több hivataltársaikra is fenyegető veszélyt idézének elő.

Nem várt siker koronáztván ezen protestánsok ellen célba vett merészletet, a következő évben új kísérlet tétetik irányukba. 1674-ik márc. 5. az említett kirendelt bíróság eleibe lelkészek, tanárok, sőt még alsóbbrendű egyházi szolgák is idéztetnek. Bár a baljóslatú körülmények többeket közülök futás általi menekülésre kényszerítének, bár a török hatalom alatt levő országrészek lelkészei a basák által a megjelenéstől eltiltatának, és általuk az őket netalán kényszerítő bírák karóba vonatással fenyegettetének meg; sőt az emberi nemesebb érzelmeiről ismeretes kassai főparancsnok Spankau cs. tábornok felmenté a megjelenés kötelme alól több környezetében eső megyéknek lelkészeit: mind a mellett is számszerint mint egy 250-en jelentek meg, jobbra evangélikus lelkészek, közöttük mintegy 57 református hitű egyházi férfiak. Midőn a közámulat Szécsényi György győri püspököt tudakozná, mi célja volna annyi lelkészek idéztetésében, kik felől világos a nélkül is, hogy részök az összeküvésben nem volt. Azon hálózatt, ezt felelé ő, melyet az evangélikusok vesztére szőttünk, melyet egyszer ha nyakukba vethetünk, módjuk többé nem leendő lábra állani. *Texuimus funiculum in Hungaria evangelicis, quod si collo eorum injicere poterimus, nunquam omnino evangelica religio se se in pedes eriget* — (Lampe Hist. ecc. Hungariae Liber III. Sect. V. p. 753.) Ezen tisztakeblű áldozatok már, bizván jó lelkiismeretökben, azon meggyőződésben voltak, hogy jó híróknak s nevőknek, jellemtisztaságuknak s hivatalos állásuknak tartoznak azzal, ha minden gyanút magukról elhárítandók, megjelennek azon véstörvényszék előtt, melynek praelátu-

sai nem mondom a keresztyéni szeretet, de a könyör és irgalom tanáról is semmit nem tudának.

Az említett judicium delegatum eleibe idézett lelkészek feletti bíraskodás, hogy némi törvényes szinezetet nyerjen, némelyeknek neveik, minthogy még sokaké tudva sem volt, kikiáltattak, s a vádpontok Majláth Miklós királyi ügyész által eként fogalmaztattak:

„Minthogy a törvényszék előtt megjelent mindkét felekezetű predikátorok, félre téve minden isten s ember iránti kegyeletet, az összes magyarhoni katolikus rendeket, sőt magát az apostoli király ő felségét is bálványimádóknak nevezik, egyházi szónoklataikban a boldogságos szűz, meghalt szentek és krisztusi jelvények ellen piszkolódnak, azoknak tiszteletreméltó sákramentomaikat lábbal tapodják; a gonosztévő forradalmárokkal, ő felsége elleneivel, egyet értenek, azoknak közelgetésekre örvendenek, s őket kitelhetőleg segítyezik, s eként a törököknek az ország elfoglalására utat nyitni vissza nem borzadnak; azt kívánja ezeknél fogva a perbe idéző szék ügyésze, hogy az idézettek, mint az isteni és királyi felség ellenségei, fejeik és javaik vesztésével lakoljanak.“

Ezt követőleg márc. 5-kén Séllyei István pápai református lelkész és szuperintendens öt társaival együtt az említett törvényszék eleibe állíttatnak, s a Majláth által feltett vád előttük egész terjedelmében felolvastatik. Séllyei felszóllítatik, hogy azokra felelne meg, s midőn erre viszonozná, hogy azon vádak öt sem általánosságukban, sem egyes részleteiben nem terhelik, s hozzáadá, hogy ha ezekbeni bűnrészessége nyilvánosságra jönne, bár élete legbecsesebb, önként adná azt oda, melynek következtében azon vádak bebizonyítását, és tanuk általi igazoltatását kéri. Szelepcsényi kérdést tesz, vajjon törvényesen felelné e mindezeket? „Nem tudom, viszonzá ő, miként veszik ezt bírám, többet azonban mig egyes vádpontokra nem felelek, nem mondhatok.“ „Ha

törvényesen akarsz szólni, ismét közbeszóla Szelepcsényi, szükség ügyvédnek neveztetni ki számotokra.“ „Nekem nincs ügyvédre szükségem, viszonzá Séllyei, mely részen a tiszta igazság áll, felesleges ott a hosszas vitatkozás. Majd a vádlottak ajánlatára, úgy kívánván az ítélő szék, bizonyos Nagy Ferenc és Heisler Ferdinánd fiatal ügyvédek neveztetnek ki, s midőn némely idézettek Szalontai Istvánt is ügyvédül felkérteni kívánták, „Légyen bár száz ügyvédek, szóla az elfogult érsek, peretek veszve van.“

Érvül hozatott fel a vádlottak mellett, hogy itt a haza s király elleni összeesküvésről, melyre elleneik fő súlypontot fektettek, szó sem lehet, mivel ők ezen kizárólagosan római katolikus főrendűek által tervezett összeesküvésbe sem be nem folytak, sem be nem folyhattak, ellenkezőleg az ezek által tervezett felkelési vállalat a meghalt Lippai György érsektől indula ki (Horváth Mihály. Magy. tört. III. szakasz 282. lap.) Midőn még ezen felül ügyvédek, az általánosságban emelt vád helyett, egyes egyének bűntényeinek kimutatását sürgették, hely és idő pontos megjelelésével, mivel mint mondák, senkit ily általános, annyival kevésbé be nem bizonyított vádak után elítélni nem lehet; érveikkel annyira sarokba szoríták az indulatos, ravasz és lármás öreg királyi ügyészt, hogy Szelepcsényi, Kolonics és Pálffy Tamás ország korlátnokának segéd nyújtása mellett is ellenök bizonyítani semmit nem sikerült, s mint fő erősséget hozván fel ellenök, hogy mivel már a mult évben 32 egyének aláírásuk által bűnrészességek elismerék, ezek is csak kegyelem kérés, térítvény aláírás mellett menekülhettek csak a börtönök és gályák büntetéseitől, az idézettek is hasonló úton számolhatnak kegyelemre. „Fogadjatok szót, szóla a primás, irgalmasságot akarok, nem ítéletet, ma mint atyátok, holnap mint bírátok.“

Nem késtek az idézettek rábeszéléseikkel hatni a világiak sem; Zichy, Majthényi személynök, Gilányi, legkü-

lönösebben Forgács Ádám valának ez ügyben leginkább érdekelve.

Márc. 6-kán Zsenyeyi István veszprémi püspök örködése mellett, ki a párbeszéd alatt elrejté magát a mellékszóban, Forgács Ádám eként kezdé rábeszélő ostromát: „Mily borzasztó büntény légyen a szolgának saját ura ellen támadni fel, bizonyítja azon magyarok gyász példája, kik fegyveres ellentállásuk miatt hóhér bárdja alatt véreztek el, bár egyéni véleményem ugyan az, hogy senki uraságtok közül nem vala bűnrészes, hja, még is nagy lévén ellenök a gyanú, meg nem engedheti ő felsége, hogy hivatalaikat folytathassák, később talán inkább megtörténhetnék ez; de jelenleg ez a reájok nehezedett gyanú miatt meg nem eshetik, melynél fogva látván előre az önökre váró veszélyeket, tanácsolnám, hogy a többiek példájára, a bajnak aként vétetnék eleje, hogy a kívánt térítvények általuk aláíratnának.“ Ezekre Miskolci Mihály füleki lelkész, igen tisztos és érdemes férfiú, először is köszönetet monda az emlékeztetőnek a rokonszenvért, ki előre belátván a történendőket, óvja őket a bajjóslatú eshetőségektől, de részéről ártatlanságának erzetében semmikép nem egyezhetik bele, hogy a lelkészségről lemondásnak, vagy számkivetésnek önkéntesen adja magát alá. Hasonlólag a többiek is nyilatkozatra szólíttatván fel, midőn mindannyian magukévá tették Miskolci válaszát. — „Meglássátok, szóla Forgács, nincs annyi hajatok szála, mennyiszer meg fogjátok bánni tanácsom visszautasítását.“ Ujabb meg újabb kísérletek tétettek ismét most a jezsuiták, majd Bátorkeszi veszprémi, és Sellyei pápai lelkészeket elzárató, s ismét szabad lábra bocsátó Kolonics neustadti püspök által, kik írásban kötelezék magukat, hogy Pozsonyt Szelepcsényi vagy Kolonics hire nélkül elhagyni nem fogják.

A fentirt év ápril 4-kén monda ítéletet a törvényszék az idézett protestáns lelkészek felett, mielőtt azonban a törvényszék a tanácssteremben összegyült volna, ismét megü-

jíttattak a térítvények aláírására ösztönző rábeszélések. Szelepcsényi György ország primása emelt szót először is. „Én Isten és ember előtt nyilvánítom, hogy a veszedelem, melybe rohantok, önmegátalkodástok műve, mivel az eleitekbe terjesztett atyai kegyelmet*) (értsd a térítvények aláírását) visszautasítjátok. Erre Kolonics püspök folytatólag felolyassa az önkénytes száműzetést, és hivatalról lemondást tartalmazó két külön nemű térítvényeket, 50 forintokat is ajánlván fel úti pénzül a kamarai kincstárból a térítvények bármelyikét aláírandó egyéneknek, majd a felszólítások sikeretlensége miatt Szécsényi György haragra gyűladván, bosszút lihegő ajakkal kezdi beszédét, de szava indulat és düh által elnyomatván, dadogását Szelepcsényi egészíté ki. A világiak egyes egyénekhez intézék rábeszéléseiket, közülök Forgács Ádám országbíró a tisztos Miskolci Mihályra kívánt hatni, ez azonban szilárd feltételében nem rendül meg. „Ti, kik a száműzetést választjátok, szóla egy a bírák közül, álljatok balra; kik a lemondásnak engedtek, menjetek jobbra.“ De a szilárd és törhetlen jellemű férfiak nem mozdulnak. Látva a próba sikeretlenségét, gyűlés terembe vonul a bíróság, halálos ítéletet mond reájuk, a választottak serege azonban meg nem rendül. Melyre indítványoztatik a királyi ügyész által, hogy az elítéltek vasba veretve záratnának el a kivégeztetés napjáig, mi ismét a vas bilincsek hiánya miatt nem sikerül; a pápai, füleki, veszprémi és lévai református lelkészek a többiek megfélemlítésére, kik nyolc heteken ál-

---

*) Dicsekedheték kegyelmével, elvadúlt lelkének jellemző bizonyossága, hogy a 80 éves primás, térítési buzgalma sötét dühében, Németh István idézett predikátor jobb karját vas kalapáccsal zúzta szét, melyet mint haszonvehetetlent a szerencsétlen vértanú holtá napjáig felkötve hordott, és hogy az üldözött férfiakat oly szoros bilincsekbe vereté, hogy a rideg vas zsurlásaitól lábszáraikat óvandók, nem valának képesek azok alá védő foszlányt bocsáthatni. Könnyörtelen vad indulat, méltó hogy feljegyeztessék. — (Lampe Liber III. sect. V. p. 767.)

tal, bár felügyelet alatt szabadságban maradtak, vas békókba veretve a pozsonyi várba hurcoltatnak.

Nem leendő érdek nélküli a mondottak felett az igazság szempontjából mindjárt futólagosan is szemlét tartanunk, mind az igazság felderítése tekintetéből, mind azon gyanú elhárítása végett, mely ez ítélet következtében az evangyéliomi egyházat mint forradalmít mutatja fel a történetekben. Már a Majláth Miklós királyi ügyész által fogalmazott vádpontokból is kiviláglik, hogy nem felségsértési bűn, sőt inkább sötét vallásgyűlölet miatt vétettek a protestáns egyház férfiai üldözöbe, feltéve már, ha ők részesei lettek volna a polgári hatalom elleni szövetkezés bűnének, az térítvények kiszolgáltatása által, mert kezdetben több tőlük nem kívántaték, jóvá nem vala tehető; a merénylet fő részeesi, — mindannyian római hitűek — halállal lakoltak, s hóhér bárdja alatt vértettek el; ez úttal pedig a római hitre térőknek pénzjutalom és zsiros hivatalok ígértettek. Nem is vala hivatása a klerusnak lázadások felett mondani ítéletet, kiknek tehát kedvök telik a protestáns egyház ezen vértanúit mint forradalmárokat mutatni be az utókornak (Katona) stb. stb. meghamisítják a történetet, bizalmatlanságot hintegetnek azon felekezeti iránt, melynek jel-szava a polgári felsőség tisztelete, mely a józan polgári szabadság légkörében jól érzi magát, melynek a miveltség bizonyos színvonalán álló hivei mind jobban értelmezni és ápolni is tudják azon polgári rendet, melyen a társas élet alapúl, az örökös kiskorúságban tartott, de kitöréseiben annál baromibb zavart fogalmú egyéneknél. A vádlottaknak törökökkeli egyetértését állott volna érdekében az ellenfélnek bebizonyítani, nem pedig azt állítólágosan teljes általánosságban odadobni, hogy mégis némi színleges vádalapjuk legyen, most egyházi érdekekben tartott zsinatjaikat gyanúsíták a protestánsoknak, majd ismét bizonyos Vitnyédi Istvánról szóló koholmányokkal állottak elő, ki szerintök Keczer Ambrushoz és Erdélybe Bethlen Miklóshoz intézett volna felszólítást, kik is magukat a protes-

táns lelkészekkel tették volna viszonyba, hogy azok hiveiket bizonyos felkelés esetére készen tartanak, elég az hozzá, hogy valamint az idézett prédikátoroknak Keczerrel és Bethlennel semmi szövetségök nem vala, úgy Vitnyédíróról létezett-e valaha vagy nem, semmit nem tudtak. A káptalanok által pedig országszerte ellenök összeszedett vádak, minthogy közülök egyénileg senkit nem terhelének, a közvélemény és ügyvédek által megcáfoltatva semmit ellenek nem bizonyíthatának, sőt a kevésbbé elfogult Forgács Ádám országbíró és Zichy István törvényszéki bírák nyilván kimondák, miszerint az elítélt egyének szerintök felségsértéssel nem terhelhetnek; miként is vádoltathattak volna aféle bűnökkel, holott mindannyian oly vidékekről jövének, hol felkelésnek vagy ellenszegülő mozgalomnak nyoma sem volt, nyíltan kimondhatjuk, hogy hitök melletti állhatatosságuk s a térítvények visszautasítása volt egész bűnök. mely reájuk nehezedék. Minthogy végtére mind Heisler ügyvéd a koholt okmányok érvénytelenségét elég világosan bebizonyítja, mind pedig a belgiumi szövetséges rendek ezen korban Bécsben székelő residence Hamel Brunigh Geraard a cs. udvar előtt elég világosan felderíté 1675-ben az üldözőbe vett protestáns lelkészek ártatlanságát, lázadási bűnök, melylyel vádoltattak, ellenök vallásgyűlölethől származott aljas koholmány vala.

Két dolog céloztatott inkább ezen törvénytelen eljárás által elérteni, első a protestántizmus kiirtása — második a nemzeti függetlenség eltöröltetése; mert a mi az elsőt illetőleg a cseh földön oly ritka szerencsével sikerült, miért nem lehet vala azt ilynemű kísérletek által Magyarhonban is eszközölni? melyből ismét mint természetes következmény ered vala, hogy a főrendű protestáns nemesek, lelkészek, kiket csel, vagy rábeszélés az említett térítvények aláírására bír vala, mint egy hallgatólagosan bűnrészességeket elismervén, önkéntesen aláadják vala magukat oly önkényszerű eljárásnak, mely a hazai szentesített törvényektől eltérve a nemzet

polgári szabadságának megszüntetését biztosan maga után vonandja, s a független országot a több örökös tartományokkal egyenlővé teendő vala (*Regnumque hactenus liberum, tamquam in infidelitate armis domitum haereditarium Austriacis transscriberent. Lampe p. 764*). Ekként a főpapok és kormányférfiak, kikre nézve az abszolút rendszer, mind a polgári mind az egyházi téren oly kívánatos vala, ily mellékes utakon kívánták azon céljukat elérhetni, melyre az egyenes út nem oly ajánlkozó vala, az említett szilárd jellemű férfiaknak, nem csak vallásos, hanem politikai vértanúi korszorú is jutott osztályrészül.

Megszüntek e közben egy időre a térítvények aláírására sürgető ostromok; úgy látszik mintha szelidebb módjai vétettek volna célba a rábeszélésnek, nemes borral megtelt arany és ezüst serlegeket nyujta Szelepcsényi a fogoly lelkészeknek, melyből a szerencsétlen áldozatok ivák a keserűségnek borát*) majd azzal kedveskedék, hogy a király kegyelme őket a halálbüntetés alól feloldozá, sőt az azt tartalmazó okmányt is közlé négyökkel, előmutatván már egy külalakjánál fogva is gyanus érdektelen papir darabot. Ujlag az említett érsek tizszer is megújítja aláírásra serkentő unszolásait, sőt különös kegyből a térítvények fogalmazásával is megbizza őket, melyben már felségsértési bűnrészeségöket sem kívánja megemlíttetni, csak a hivatalról lemondást, vagy az önként választandó számkivetésbeni menetel ígéretét tartá fel részéről mint szükséges kellékeket. Maga Majláth Miklós is sikertelen kísérletei után elhagyá Pozsonyt, sejtven a veszedelmes mélységet, melybe szerencsétlen áldozatait taszítá, igaztalanságait némileg jóvá teendő, fiát a fogoly lelkészekhez küldi, kéreti őket, hogy a történeteket néki bűnül ne tulajdonítanak, melyeket cselekedett mint szolgál

*) *Addit saepius praegrandia pocula, generoso vino repleta, dummodo hospitibus amaritudinis vino onustis, talemque inimicam amicitiam summopere suspectum habentibus placuisset. Lampe.*

tenni kénytelen vala. Hivatalbeli utódja a sötét jellemű Persith maga elébe hivatja az idézetteket, előttük több ágostai hitfelekezeti lelkészek térítvényeit mutatván fel; hasonlót tenni ajánlá nékiek. Felesleges minden további próbatét, felelé Harsányi, mit az érsek előtt több izben nyilvánítánk, azt mondjuk most is. „Kiben biztok tehát?kérdi a királyi ügyvéd, ártatlanságunkban és a király igazságszeretetében, viszonozá Harsányi.

Mind inkább közelítének e közben reájuk a megpróbáltatás keserű napjai. Kolonics püspök és magyar kamarai elnök elhagyja Pozsonyt, börtönök után nézendő számukra szét. 1674-ik év május 5-én megaláztatások s embertelen bántalmak között összeiratnak. Az inség ezen emberei önfeltartási érdekükből óltalom után néznek, menhelyet a polgári hatóságnál keresnek, minthogy pedig az idők rendkívüliek, az ország akkori kormányzójához Ampringen Gáspár Jánoshoz fordulnak, s a védelem helyett azon meglepő választ nyerik, ha mindeddig bár mennyire ösztönözteték is, ügyökbe bele nem folyt, ezután is tartózkodni fog a beavatkozástól; bár mint ohajtana is apostoli módon az egész világot római hitre téríteni, de a jézsuitai eljárást nem oszthatja. A királytól a földi hatalom s igazság képviselőjétől sem jött vigasztaló válasz; ő ismét vádolójuknak Szelepcsényinek vélemény adásától függeszté fel sorsukat. Nem is késett soká az érsek véleményadásával, s nem valván be összeesküvésü bűnrészségöket, ily feleletet adott. Véleményem az, így ír a magas trónhoz, hogy kínok által kényszerítettessenek az igaz Isten isméréstére, melyre eljutván élvezhetik kegyelmünket, ha e célra nem vezetne, számüzessenek, úgy hogy sem az örökös, sem a császári udvarral barátságban élő államokban menyhelyet ne találjanak; a büntetés nemének meghatározásában azonban, várfogság — számüzetés, gályarabság légyen-e az? még ekkor meg nem állapodott — apostoli buzgalmát azonban a pápai nuncius jelenlétében nem egyszer hántorgatá.

E közben Szelepcsényi és Kolonics, Hoffkirchen komáromi várparancsnok társaságában ismét megjelennek Pozsonyban, s május 29-én száz ágostai hitvallásu lelkészek és két református hiten lévő ugyan csak lelkészek a primáciális palotába eléjükbe idéztetnek, s kereken választásuk alá bocsáttatik vagy az aláírás, vagy [holtiglani fogság; a kemény próbára kitett 54 aláírók utjókra bocsáttatnak, az ezt megtagadó hősi elszántságúak pedig—46-an— a város börtönébe kísértetnek, honnan is némelyek szekereken, némelyek hajókon az öszszetódult nép hangos részvét nyilvánítás mellett 19-en a komáromi, 8-an a sárvári, egy a berencsi, 18 a leopoldvári várerőségekbe kísértetnek, heten a református felekezetű egyházi férfiak közül, ezenfelül vélek egyik vagy másik várfogságba kísértetvén. Nagyobb félelmet gerjesztendők, elleneik a Leopoldvárába szállítandók között, az emberi nemesebb érzelmek gunyára őket a bitófa felé vitetik, mi miatt egy ágostai hitű lelkész a félelem miatt megtöretve római hitre tér; a többiek pedig e helyen öltönyeikből kivetkeztetve Leopold várába vitetnek.

Mig az ágostai hitvallásu testvérek efféle bántalmaknak tétetnek ki; addig a reformátusok Istenre bizván magukat, kölcsönös vigasztalásaikban találak erősödésüket, s a szarvasvendéglőben szállásoló Harsányi Istvánnál gyülnének öszve. Innen Harsányi négy társaival a primáciális palotába idéztetik, s előttük a már oly sokszor elcsépeelt kegyelmi út, a téritvények ügye ismét szóba hozatik, s tudomásukra jut egyzsersmind, hogy nyitrai püspök Pálffy Tamás kancellár utján megérkezett királyi rendelet következtében a várfogságra ítéltettek. Ügyök az által is sulyosbítatván, hogy Pozsonyban imádkozás színe alatt gyakorlott összejöveteleik által bűnrészességök még nevededett. „Fogalmatok sem lehet, monda Szelepcsényi, mily nagy ellenetek az osztrák németek gyűlölete és a veres Kolonics vérszomja, én mint magyar irántatok részvéteimet meg nem tagadhatom, ennélfogva nyitva

tartom elöttetek jelenleg is a kegyelem útját.“ Kegyelmes herceg! felele Harsányi megindulva, kérem a mi szent mindenre nyisson más ntat szabadulásunkra; vesse közbe magát e végre ő felségénél, és mint bíró ez ügyben akadályozza tekintélyével, hogy más valaki ne vegye át a végrehajtási szerepet, s ne szennyeztessék neve a magyar név gyalázatjára az által a maradék előtt, hogy mindazon méltatlanságok, melyek rajtunk szabad és nemes polgárokon végbevitettek, excellenciád beleegyezésével történtek. Megesküszöm, viszonozá az érsek rajtatok más módon nem segíthetek mint az annyszor említett reversálok útján.“ Miként történhetik ez, midőn kegyelmességed a felhatalmazottbíró s rendeleteitől függünk, még is mindenki önkénye szerint bánik velünk? Magamnak sincs inyemre ez, válaszolá erre az érsek, magatok is tapasztalhatjátok, miként bánik velem ama kegyetlen német, lehetek én teljhatalmú bíró, ha ő a végrehajtó? gondolatok addig magatokra, még meg nem érkezik, ha meg jó, menthetetlenül veszve vagytok.

A fogoly férfiak serege öt társaiknak, a palotabani huzamos veszteglésöket nem tudván mire magyarázni, öltözék csomagaikkal hónuk alatt a palota felé tartanak, mit hogy pedig a törpe jellemek előtt szerencsétlen és nevetséges egymáshoz közel álló iker fogalmak, az érsek környezetében tartózkodó hitvány csöcselék „ördögök vértanúi hová mentek?“ ekként szólítá meg őket s gunyhahotára fakad; e pórias kihívás az üldözöttek által feleletre se méltatva egyenesen a a törvény palotának tartanak, hol már az őket üldözö vérszomjas szellemeket közöttük, a hirhedt Kolonicsot és Hoffkirchent találják. Kolonicsnak szemei először is Harsányival találkoznak, kihez ekként szóla.“ Te vagy ugy-e feje az összeesküvésnek, megálj megtanítalak, ismered-e már a vádpon- tokat, melyeknek a király akaratjából alá kell írnotok? Ha a téritvényeket érted, felele Harsányi bátran, jobban ismérem az elégnél. Akarsz-e tehát egyiknek vagy másiknak alája

irni? nem, felele határozott hangon. Hát ő felsége világos akarhatja ellenére is akarod gazember a prédikátorságot folytatni? Felemelvén botját Hoffkirchen Harsányi ellen, jöjj csak Komáromba, majd meglakolsz. Nem királyi akarat ellenére folytatom én azt, hanem azon sarkalatos országos törvények értelmében, melyek kölcsönös egyezményeken alapúlnak, melyeket a jelenleg uralkodó felség is királyi hitlevél és eskü által szentesít. Akarsz-e hát börtönbe vándorolni? kérdi rivalkodva Kolonics. Nem akarok, felele Harsányi, de ha Istennek, s néktek úgy tetszik, mindenre kész vagyok, de aláírni nem. Kolonics: Arra se adsz semmit, hogy bajuszodat, s szakálladat rögtön lenyíratom? Itt állok, felele H. teheted velem, a mit akarsz. Fegyveres örök ki vele. — A királyi tábla titoknokából poroszlóvá lett Lapsánszky tulságos készséggel engedelmeskedik. A kilépő félben levő H. Szelepcsényitől visszaintetik. Nem mondám-e szóla, hogy ekként fog veletek bánni. Fizessen meg Isten a jóért excellentiádnak, de mi másként nem tehetünk. Vigyétek őt az órás lakába, inte feléje Szelepcsényi, hova is belépve ezen szavakkal fogadja őt az órás egy szakolcai ifjú „légy erős, tisztelendő férfiú, ne essél kétségbe, jó az Isten, én is hitsorsosod vagyok.

Csuzi Jakab hasonlólag aláírásra erőszakoltatik, s az ezt teljesíteni nem akaró, száz botütésekkel fenyegettetik, az egyenkint felszólítottaktól is, hogy az aláírásokat teljesítvén, keresnék a király kegyelmét, e lön a válasz, „mi a király ellen nem vétettünk, következésképen kegyelmét el sem veszthetünk; igaz az evangyéliomi hitet valjuk, de miként legyünk saját törvényeink megrontói, melyeknek valamint ő felsége, úgy elődei is esküvel és koronázási hitlevelekkel védelmet ígérének, valamint ő felsége ezen eskü alól fel nem oldoztathatik, úgy ezzel ellenkezőt tőlünk sem követelhet, annál kevésbbé lemondást hivatalunkról. Nincs itt helye a vitatkozásnak, kiáltanak a türelmet nem ismerő bírák — börtönbe velők. A börtönök rémei, a gályák rettentései a halálra botoz-

tatássali fenyegetések, a vallásos ihlet gyámolította férfit akaratot nem törék meg, két a többiektől külön tartott jelentéktelen egyének, bizonyos ifjú falusi tanító és lelkész hódolának akarajuknak. Midőn börtönbe ragadtatnak, bizonyos krasznahorkai Jézsuita előtöppan, a félre szölitott Rimaszombati János, Simoni Péter és Szendrei Györgynek jelenti, hogy jóakarója Bazsó Márton felkérte őt, hogy irántuk minden lehető jó indulattal legyen. Köszönöm viszonzóá Rimaszombathi, jöltesi vala, ha számomra bizonyos pénz segélyt küld, azt ugyan nem tette, felele a jézsuita, hanem reám bizta szálítanám haza önöket mihelyest teljesítik az aláírást. Magam bizonyítsam e hogy lázadó vagyok, Gömör megye mindenkor tantoríthatatlan hűséggel viseltetett haza és király iránt monda R. Sem Gömör, sem te, sem én pártütök nem vagyunk, válaszóla a jézsuita, hanem vallásod rebellis. Miként történik vala pedig az, hogy az 57 református egyházi férfiak közül a balsors csak 47-et sujta; akként fejthető meg, hogy némelyek a kívánt időre a törvényszék előtt megjelenendők engedélyt nyertek a távozásra, kik a visszatérés alkalmával a budai basa által akadályoztattak céljukban, (Körmendi Mihály bánáti, Sallai János igmándi, Marosi István kís bérei lelkészek) a többiek pedig jó eleve menekülének a vész elől.

Méltán kérdezheti a figyelmes olvasó, volt-e és mennyiben helyes okuk történetünk ezen nemes egyéneinek, hogy a bekövetkezendő borzasztó próbáltatásokra kitegyék magukat? s meggyőződésük a hősiesség azon küzdelmébe menjen által, melytől tiszteletét egy nemes ellen sem tagadhatja meg? nem csupa ábránd, rajongás játszák-e itt szerepeiket? Ha e hitedzett férfiak tudományos képzettségöket és honszeretetőket fontolóra veszi az elfogulatlan olvasó, nem lehet megtagadni a részvét és tisztelet adóját azon férfiak emléktől, a kik nem csak azon evangéliumi vallásos ismerettől, melyet okosságok és lelkiismeretek jónak ítél, nem távozanak el; hanem tiszta és honpolgári érzelmeiket is a meg nem érdemlett bántalmak

közepette is hiven megőrzték; a kivánt aláírások kiszolgáltatása, nem egyéb lett volna mint a lázadási vád elismerése; hova vezet ez aztán úgy az árva evangyéliomi egyházat, mint a sokképen sanyargatott hazát? nemde az elsőnek tüzzel vassal kiirtására és a haza szabadságának megdöntésére? Mert nem csak a lemondások által üresedésbe jött egyházak rögtön jézsuiták által lettek volna betöltendők (mint ez a rimaszombattal történt, egy ily jézsuitát midőn az említett egyház hivei befogadni nem akarának, Folkra Gáspár kassai kamarai törvényszéki elnök eleibe idéztettek, nemes ellenszegülésökért éven túl kényszerítették türni a börtönök minden sanyarait), de a polgári kötelesség, a tiszta hazafiúi szellem belérzete és tiszteletet érdemlő buzgóság, érdemök ezen téren is elvitázhatatlan; könnyű átlátni mennyire megingattatik sőt aláasatik vala ezen térítvények aláírásával a haza szabadsága. Ugyan is elismerésük nyomán nem csak az egyház öreit, hanem az összes népet is lázzadással vádolni könnyű vala, mely az abszolutizmusra törő főhatalomnak oly rendszabályok használására lett volna kezébe alkalmat nyújtandó, mely a saját törvényei által igazgattatott hazát az önkényes uralom igájába dönti vala. És a nemzet mily sok korcs szülöttei mily fényes nevekkal működtek e kárhozatos célra? kik nem csak magyaroknak nevezik magukat, hanem az áldott föld gazdagságát is osztályrészül bírák akkor, mikor leghivebb fiainak nem jutott egyéb mint közös osztályrész a közös nyomorból. Maguk a katholikus nemesség jobbjai is ily véleményben voltak. Deo sit laus, mondák egyhangulag, qui vos ita confirmavit, ut per vos haecenus perniciosissimi conatus hostium afflictæ nostræ patriæ retardati sunt (Lampe. Lib. III. Sectio V. p. 788.)

Az események fonalát már ekként felfogva és a történeteket részrehajlás nélkül megítélve, bátran kimondhatja a történetész ítélo széke azok ellenében, kik a magyarhoni evangyéliomi egyházat, mint forradalmit akarnák a világnak be-

mutatni, hogy az elébb várfogságra, később gályarabságra ítélt férfiak, ama római hitű főrendűek által célba vett lázadásnak részesei nem valának, hanem úgy a lelkiismeret, miként a polgári szabadságot aláásó ármány volt mind azon gyászeseményeknek szülője, melyek evangyéliomi egyházunk, s egyszersmind a józan szabadság szellemében ezzel rokon természetű hazánk intézményeit sirba dönteni törekedtek. Az evangyéliomi egyház felforgatás hirnöke sem bent a hazában, sem ezen kívül soha nem volt, legrosszabb esetben elidegeníthetetlen jogainak védelmére szálla sikra, a józan vallásos szabadság a polgári rend ellensége nem lehet, legfeljebb is a megrögzött s emberi méltóságot megalázó formákat érinti; tiszteli ő a törvények szentesített közegeit, alulról kezdve fel a trón magasáig. Az evangyéliomi népeknél kevesebb a belrázkódás, mint oly helyeken, hol az egyház államot formálván az államban, érdek különbségöknél fogva akkor férnek meg egymás mellett, ha egy közös célban az emberi méltóság megalázásában találkoztak. Űtött e közben az elválás keserű órája; a balsors ezen üldözöttjei könyes szemekkel nyújták baráti jobbjukat egymásnak, erős lelket s állhatatosságot kívánva kölcsönösen, hogy átlábolják a szenvedések azon tengerét, melyet az önzéssel párosult vad rajongás számukra elkészített. Május végével nehéz vasakkal terheltetve heten Sárvára, heten Kapuvára, hatan Eberhárdra kísértettek, s mind annyian felső öltönyeiktől megraboltatnak. — Hosszadalmas volna a még június 6-ig Pozsonyban fogva tartott férfiak nyomorait léptenként követnünk, melyeknek súlyát a hivatlanul hozzájuk tolakodó jézsuitáknak, a megláncolt, mindannyian kitűnő férfiak körül szemtelenkedő ezen verebeknek avatatlan vallásos vitatkozásai még inkább súlyosbították, ha a könyörgés és magasztos zsoltárok éneklése s több jóltevőknek gondoskodó részvéte*) nyújtott is nemű

*) Kitűnőbb jóltevők Toldi Márton és Csizmadia Ádám Pápáról; Győrből a fejszámra egy egy aranyat adományozó Fordos Mihály és a pozsonyi nép szives részvéte.

vigaszt. De mi hasznuk az irgalom ezen morzsalékainak? mindön mindezeektől, sőt még felsőbb öltönyeiktől is, a jézsuiták által reájuk küldött német, szláv zsoldosok által mindannyian kifosztattak?

Előbb Pozsonyban, majd a berencesi erődben elzárt 4 helv. hitv. lelkész és egy korponai ágostai felekezetű tanár viszontagságai.

E közben az ítélet végrehajtásának diestelen művét a Szelepcsényinél még vérengesebb kegyetlenségű gróf Kolonics neustadti püspök vette által, a még ekkor csak a többiek megfélemlítése végett elzárt, de nem oly szoros őrizet alatt tartott Sellyei szuperintendens és pápai lelkészt négy társával (Miskolczy Mihály füleki, Bátorkeszi István veszprémi, Czeglédi Péter lévai és Láni György korponai tanár) maga elibe idézteti, kikhez, hogy a köznyomor a testvér felekezet által is képviselve legyen, Zolnai István vásoni ágostai lelkész is csatlakozott. A két órai előcsarnoki várakozás egyhangúságát a láncok csörgései szakíták félbe. Kolonics megjelenvén, nyersen és röviden kérdi: Akarnának-e aláírni? Méltóságos gróf, válaszolá S., ha isten törvénye tiltja hamis bizonyosságot mások ellen tenni, miként volnánk képesek azt önmagunk ellen elkövetni? tanúk nélkül ítéltetvén el, a rajtunk elkövetett ezen méltatlanságot elismerő aláírásunk által magunk csak nem igazolhatjuk, s ezen tényünk által vallásunk és hazánk vérrel szerzett szabadságának árulói nem lehetünk. A türelmét vesztett Kolonics közbe kiált: Ördögök! okosabbak akartok-e ti lenni mint mások, kik ebbeli akaratomat már teljesíték. Megtanítalak mindjárt, rögtön békókat! S párosával fűzeti láncra vak gyűléte tárgyait, majd Zolnaihoz fordulva: Add hírül társaidnak, minő gyümölcsöt teremjen a makacsság, de mondd meg, ne hallgass el semmit. Negyed óra múlva már látjuk a rettenthetetlen férfiakat a pozsonyi vár lejtőjén az összefűzetés miatt egymásnak lépteit akadályozva arcukra hullani, a durva katonai őrség oldaldőfősei által ha-

ladásra kényszerítette; útközben két irgalmas szerzetbeli barátok találkoznak velök. „Ne essetek kétségbe, szólának részvevőleg ezek, Isten hatalmas elleneitek szívét meglágyíthatja, kiket az Úr szeret, megdorgálja.“ Az őszinte részvét ezen szavai erősítőleg hatának lelkükre; egy szoros várbeli setét lyukba zárátva, összefűzve kinosan töltik napjaikat s éjjeleiket.

Május 29-re kelve a várból kivezettetnek a foglyok inkább a poroszlói eljárásokra mint a püspöki süvegre méltó Kolonics által, s katonákkal vegyest szekerekre helyeztetnek, s erős parancsot kapnak, hogy ha a foglyok valakivel beszélni, vagy valakitől valamit elfogadni merészlenének, szurassanak le azonnal. Útjuk néma csend között Stomfán és Szenicén vitt keresztül. Még csak hangot sem szabad ejtünk? tudakozá egy a foglyok közül. Szabad, felelének az örök, kivéve a felség személye ellen. Stomfán a vámszedő, bár katolikus, részvét nyilatkozata mellett osztá meg velök vacsoráját. Mednyánszky András kir. táblai protonotárius, ki mint törvényszéki bíró elítéltetésöket felolvasá, megvendégelvén öket, tettettetett részvéttel monda, miért nem illeszkednek oly sok főpapok akaratjához? miért mennének nyilvános vésznek eleibe? ezen fattyú-részvét sem vala egyéb mint a szerencsétlenek magukat kifejezék, mint a haza iránti hűtlenségre rábeszélő mesterséges csábítás.

A berencsi várerősségben Tardi Ferenc parancsnokoskodott, természeti hajlamánál fogva könyörre s irgalomra hajló férfiú, ki is megérkezett foglyait, ha nem legkényelmesebb, még is tűrhető helyiségben tartá pár hétig elzárva, ez azonban nem soká tartá így; mert Kolonics a jézsuiták által a szelidebb bánás felül értesülve, dorgáló levelet intéz Tardihoz, s parancsolja, hogy a fogoly férfiak a gonosztévők sziklaüregébe zárassanak, napi díjuk kilenc krajcárról háromra, s bizonyos kevés adag fekete kenyérre szoríttassék, eddigi mulasztását csupán ezután kifejtendő szigora által tehetvén

jóvá; ezt követőleg minden a vett parancs szerint teljesítettett; a sziklaüreg bejárása, mely számukra börtönül jelelteték, oly szoros vala, hogy a kis bemenetel csak négykézláb történhetik vala; az undok szag, mely ezen utat betölté, az őket éjjelenként nyugtalanító férgek, a romlott lég csaknem tébolyodást szüle. Jézsuiták tartottak örszemlét szenvedéseik felett, s megjelenésök által sorsuk rendesen nehezedett; a dermesztő fagyban fahureczolással, a várőrség szükségeire szédítő mélységű kútból vízfordással sanyargattattak; bokáig érő tisztas papi öltönyeik, melyek akkor divat szerént rókatorkokkal valának szegélyezve, elraboltattak, messze földről érkező szerelmeseik pedig csak távolról szólhattak véreikkel, valamit pedig állapotjuk sanyarairól emliteni száz botütés büntetése alatt tiltva vala. Az egyházaknak fogoly lelkészeik szabadítására intézett vállalataik mind meg annyian sikertelenek, sőt vészthozók valának. Kevéssel gályákra lett elhurcoltatásuk előtt megjelenik közöttük gróf Nyáry Ferenc. Mi hasznotok, szóla ő, szenvedéseitekből? Kolonicstól magától hallám, hogy bár tiz évekig szenvedjete, aláírás vagy válásváltoztatás nélkül menekednetek nem lehet. Történjék bár, mi, felelének a foglyok, elhatározásunktól el nem állunk, készek vagyunk halni a jó ügyért, melynek mártirjaivá letünk.

Egy zordon márciusi éjen szekérre szállítatván, Morván és Ausztrián keresztül Sottwiennába érnek; hol márc. 25-én szenvedő hitfeleikkel a leopoldvári foglyokkal újra találkoznak. A komáromi várban ideiglenesen fogságot szenvedő férfiak sorsa sem vala könnyebb. Valamint Hoffkirchen várparancsnok, úgy Drahosóczy várkapitány is irgalom nélkül teljesítik hóhéri tisztöket. Török foglyokkal tömött ocsmány börtönökbe záratnak éjjelenként, három krajcárnyi nap szoríttatnak; fagyban, dermesztő hidegben öltönyeiket fosztatva, éhséggel küzdve, sanyarú, több mint száz kákkal fárasztatnak; meg is tevék a szenvedések

jellemű, mindannyian ágostai hitvallású lelkészekre hatásukat, s végre az oly sokszor ajánlott térítvényi aláírásokra elhatározzák magukat, kérvényökre azonban azon nem várt felelet érkezik, hogy a kegyelem útja Pozsonyban letelvén, az óhajtott szabadulás már csak vallásváltoztatás útján eszközölhető; sok lelki harc után az ingadozók ebbe is beleegyeznek, vallásukat a várkápolnában elátkozzák s esküvel kötelezzék magukat — ha másként cselekednének — fej- és jószágvesztés terhe alatt, a római hitbeni állhatatosságra, — hittagadásuk dijja 24—50 ft lett. Viszont találkozáván Leopoldvárában szenvedésök sorsosaival, szégyen pirított arccal egyhangulag kiáltanak fel: „Átkozott a nap, melyen születünk.“ A hitben állhatatos Köpecy Bálint (g. szkárosi ref. lelk.) Szedéni István veszprémi ágostai, és Bugányi Miklós gömöri ágostai lelkészek 1675. márc. 18-kán gályarabságra indulandók, a többi fogoly lelkészekhez csatoltattak.

Az éberhárdi primaciális várban raboskodó foglyoknak sorsa nem kevésbé sanyarú vala. Szenvédéseik gúnnyal tetéztettek. Veresmarti János serkei tanító szökés által kerülendő ki balsorsát, rajta kapatván, halálra kinoztatik. Kanta Pál abafalusi, Némethi István nyárádi, Farkasdi Dániel szemerei, Némethi István szerecseni lelkészek szökés által menekülnek. Szathmári István lélekben megtöretve, római hitre tér; mint mondák, a haza nyugalmasabb vidékein ismét lelkészséget viselt.

Térjünk már a Leopoldvárában raboskodó harminchárom fogoly lelkész viszontagságainak leírására, mert a harminchatból álló személyzet némelyeknek apostáziája által harmincháromra apadt le. (Földváry János kéthelyi ref. a többiek ágostaiak). A hatalomra vergődött önkény, ha némi korlátokat ismer is egy katonában, de egy fanatizmus által vezetett jezsuitában túlsapong minden képzeleten, ha az egyéni nézete szerint Isten dicsőségére üzheti vérengző szerepét. Egy ily egyéniséget mutatunk fel, a leopoldvári erős-

ség áldozárjában, a hirhedt börtönörben, Kelio jézsuitában, ki gunyára azon legdicsebb névnek, melyet bitorolt, tettleg tagadott minden keresztyéni morált, igazságot, irgalmat és könyörületet; ez a gyötrelmek minden nemeit, melyekkel testre és szellemre csak hatni lehet, ördögileg párosítá. Békók, több mint szolgálai munkák, éhség és nélkülözések, börtönök kinjai, lelkiisméretkényszer, kegyetlen veretések, mindenbéli kifosztatás, ismerősöktől és ismeretlenektől való elkülönítés, léptennyomoni kísértések, rágalmak és szitkok mind mozgásba hozattak az ártatlan s hitük miatt üldözött evangyéliomi szolgálak megtörésére. Egy pogány Néró, s Décius kegyetlensége legyilkolja áldozatát, de a sötét fanatizmus vak eszköze egy önző és rajongó jézsuita, gyönyörrel rágódik az állati szervezet és a szellemi lét életerén, s hosszas kínzás után emészti fel áldozatát, s Te Deumokat hangoztat azon vérpatakok felett, melyeket a türelmetlenség — szerinte a szeretet Istenének dicsőítésére — engesztelő áldozatul ontta ki. A XVIII-ik század közvéleménye kítaszítá a társas életből ezen szörnyetegeket (1773.) a XIX. század változtatott névvel (Redemptoristák) ismét visszaidézi, s régi szerepét újra kitűzé, melyet micsoda sikerrel játszand le, a következők mutatja meg. Az 1674. június 7-én megérkezettek Kélió jelenlétében, packázván a védteleneken, mely a gyáva lelkek tulajdona, nehéz török bilincsekbe veretnek. „Ez a purgatórium“, szóla egykedvű gúnynyal a jézsuita. — „Ha a purgatorium, felelének a méltatlanságot szenvedők, lehet remény a szabadulásra.“ „Nem, ez maga a pokol, igazítja beszédét, honnan semmi váltság nincs.“ — Tiltakoznak e közben a fogoly férfiak a súlyos láncok ellen. „Két oka van, monda a jézsuita, rabságtoknak — egyházi és polgári, — egyházi, mert pápisták nem vagytok, polgári, mert engedetlenek vagytok ő felsége iránt; ha politikai lázadók nem vagytok is, de egyházilag azok vagytok, s halált érdemletek.“ Midőn az ellenkező általuk cáfolhatatlanul bebizonyították,

felförmed a jezsuita: „Hát ti bírítókat igaztalansággal vádoljátok-e?“ „Hogy a hozott ítélet méltó büntetés lehet lázadókra, megismerjük; de hogy mi evangéliom szolgálai vagy testületileg, vagy egyénileg lázadók volnánk, tagadjuk, s ellenetek, kik azt bizonyítani képesek nem valátok, örökre tagadni fogjuk.“

Leopoldvári foglyoskodásuk idejét több mint sklávi munkák és erejüket kimerítő foglalkozások között tölték, új földalatti fogházak-, s árnyékszékeknek a forró július hóban általuk történt tisztittatása, paplak és egyház lapos süppedékeinek szintén általuk történt tisztittatása, Kélió M. kényelmére történt kiköveztetése, építő anyagoknak nehéz vasban szédítő magasságra történt felszalítása, a vártérnek hó- és szeméttöli tisztittatása, több eféle nehéz, és megalázó munkák mindennapi foglalatosságaikat tevék, s mily nagy különbség ezenfelül közöttük, és a megrögzött gonosztevők állapotja között? Midőn ezek szünóráikban nyugalmat, s megfrissítésökre élelmet élvezének, akkor a kor és nyomor által kimerült ezen férfiak, időt sem nyerhettek nyomor-kenyeröknek elköltésére. Midőn a 70 évet túlhaladott Szentmiklósi János kéré Kéliót, hogy legalább aggkora vétetnék tekintetbe. Embertelen durva kedélylyel rivalga reá: „Nem számolhatsz irgalomra sem életedben, sem halálodban; ha meghalsz, temetetlenül ebek eleibe vettetel.“ A felügyelő durva katona öröket s más pénzen fogadott poroszlókat más még vérengzőb-bek válták fel; nevezetes példánya ennek a természet által megbélyegezett sánta iskolatanító Bene János, a jezsuita önkény ezen vak eszköze. Nikléczi Sámuel betegsége és szállító targoncájának rosszasága miatt azt a nagy hóban tovább tolni képes nem lévén, neki esik a kimerült embernek ezen vérengző vad, s a kezébeu találtató sulyos ütőszerrel — tekintet nélkül az érzékenyebb tagokra — oly kegyetlenül kinozza meg, hogy élte is veszélyben forgott.

Az élelem s táplálkozás sanyarai sem voltak cseké-

lyebbek, tápláltatásuk nem többől, mint azon fekete kenyérből állott, mely a legnagyobb gonosztényőknek szokott nyújtatni, a naponként járó három krajcárok mikor azok, mint többnyire megesett, visszatartóztattak, kiadatás esetében a fogolyörök által vagy elraboltattak, vagy mikor ez meg nem történt, azokon bár mi csekély ételmet szerezniök tilos vala; megesék, hogy midőn egykor egy könyörteljes szív menetközben az irgalom egy falatját hullatta mellettök le, rajtakapartás esetében mind az adó, mind az azt elfogadó embertelen veretésekkal lakolának. Egykor Szimonides János, egy jelentéktelen ételmi falatot bizonyos mellette elmenőtől elfogadván, az ablakokból utánok ólálkodó jezsuiták-tól rajta kapatik, s éhnyomora kemény kínzásokkal tetéztetik.

A börtönök sanyaraira nézve is megtelt szenvedésök teljes mértéke, akár a nyári, akár a téli időszak viszontagságait tekintjük. Nyáron által földalatti szűk odukba szorítatva, a sűrű párázatok s kigőzölgések elfojták a lélegzetet, valamint a bilincsek, ugy a csuszó mászó férgek sem engedének nyugalmat; ily állapotban a betegeskedő Niklécy Sámuel órahosszat feküdt a szabad lég hiánya miatt, ápoló társainak karjain eszméletlenül. Ujvári János kevésbe mult, hogy szemevilágát nem veszté. Ellenben télen által a fedél nélküli börtönökben a dermesztő hideg s oladások alkalmával a bepatakzó zápor szenvedhetetlenné tette helyzetöket. Nem csuda, ha a nyugalom hiánya aláásván egézségöket, csak a könyörgés, ezen minden szerencsétlenek erősítője, s magasztos zsoltárok éneklése erősíté nyomor-edzette sziveiket.

Mik azonban minden testi sanyarok azon szellemi tortúrához s lelkiismereti kényszerhez képest, melylyel egy önző jezsuita sötét rajongását párosítja? Egy zsarnok, ki embertársának természetadta szabadságát elrabolja, megelégszik nyereményével, ha őt mint vak eszközt kéjére s céljaira felhasználhatja – nem így az elveire nézve annyira

következetes jézuita, kinek elhírhedt erkölcsi szabálya szerint a cél az eszközt megszenteli, kinek hivatása testtel együtt megtörni a szellemet, s elbénítani az akaratot, hogy megalázza az emberi és keresztyéni méltóságot, hogy azon kénye s kedve szerint uralkodhassék. Ki hinné, mily torzképpé nőtte ki magát azon tanok apostolaiban a jézusi szeretet, s a testvérülő közös atyafiság eszméje? És ezen elvek vezéreljék-e korunkban is a magasabb célok felé törő emberiséget? A lelkiismeretökkel ellenkező kényszer, mely ellenek használtatott, a vallásos fogalmaikkal s meggyőződéseikkel ellenkező római szertartásokra, jelesen az úgynevezett miseáldozatra fegyveres erővel ösztönöztetés vala, a melyben való részvételre ledorongoltatás, hajcibáltatás és szitkok által kényszerítettének. Elég erre vonatkozólag egy hajmeresztő példát beszélnem el. Megjelenik egy reggel Kélió Miklós a foglyok között, tudatja velök a jézuita, hogy ezentúl a szertartásos római isteni tiszteletekben résztvenni kötelességök leend. A foglyok ellentmondanak s kinyilatkoztatják, hogy ha saját egyházaiktól eltiltatnak, mint hogy Istennek templomát mindenütt magukban hordozzák, lelkiismeretekkel össze nem férő szertartásokban részt nem vehetnek. „Megteenditek“, vizonozá nyersen a jézuita. Elkövetkezik a mise ideje, a kegyetlenségéről elhírhedt katonai parancsnok, bizonyos hitehagyott svéd báró megjelenik, kérdezi, ki nem akar engedelmeskedni? Kócsi Bálint felelé, ő sem, ki az említett báró által azon helyen ledorongoltatik, katonai erőszakkal börtönéből kivonatik és utközben taszigáltatások között a templomba bekényszerítettetik; azonban az egyház belsejébeni menetelre a szertartásos térdhajlásra minden ledorongoltatás mellett sem vala rávehető. Leporinus Miklóson s több társain ezen sajnos eset ismételtetik. Komolyan felgondolván azonban a velek történt leckét a szerencsétlenek, hogy állhatatosságuk makacssággá ne fajuljon, kikerülendők az ezutáni ne talán megtörténhető meggyilkoltatásukat, elhatározzák magukban a római egyházba menetel-

röli kötelezettség alól magukat ugyan nem vonogatni, de azért a szertartások teljesítésében, s az oltári szentség imáadásában azonban semmi áron be nem folyni, meghalni inkább, mint lelkiismereti kényszerszert szenvedni.

De hogy a jámbor olvasó gyengéd érzését kiméljük, feladatul tűzöm ki e szomorú jelenetekből az igazság érdekében még egy párt felemlíteni. 1674-ik év július 15-kén a szorongató kényszernek engedve, bemennek a vártemplomba, az egyház előcsarnokában egész csendben siralmas inségökben könyörögnének Istenhez. Megjelenik azonban egy a katona öröket emlékeztető szolga, hogy a jézsuíta parancsára a foglyoknak az egyház belsejébe, az oltár eleibe szükség lépniök, ezt kényszer követi; — s közben ott terem Kélió, a lanyha eljárással épen nem lévén elégedve, a tizedes fegyverét kiragadja, megmutatandó, miként kellessék foglyokkal bántani? melyre megjegyzé Steller: „Szóval, nem fegyverrel illő jézsuitának vitatkozni.“ Erre Paulovic és Masnicius Tóbiásra rohannak, és irgalmatlan verések között oltár eleibe dobják őket. „Óvást teszünk, szólának a védtelen szerencsétlenek, ezen erőszakot kegyelmes királyunk tudomására juttatjuk.“ „Nincsen sem istentek, sem királytok!“ — szólának az önkény vak eszközei.

Nem kevesebb barbár kegyetlenséggel dühöngének az ártatlan áldozatok ellen más izben is, mely Lojola Ignác napján tetőpontját érte. A munkára kirendelt lelkipásztorok parancsot vesznek ez úttal a mise hallgatásra; meg vannak lepve, mivel ezen nap a római egyház szertartásos szokása szerint nem ünnepeltetik; elkezdődik a magokat vonogatókra nézve az egyház beljében belépésre való kényszerítés, de mivel a kevés számú őrségnek a foglyok szenvedőlegesen ellentállának, a dühösségig ingerelt jézsuíta számos katonai őrség után fut, a megérkezők fegyvereiket törik össze az engedni nem akarókon, míg a bámész nép szemeláttára foly a vérengzés; a dűhtől tajtékzó Kélió két tiszteletreméltó öreg Szil-

vásit és Furosi Andrást hajánál fogva az oltár eleibe cibál, a számtalan veretés s lábbal való gázoltatás után a két szerencsétlenek félholtan feküvének az oltár előtt, s vett sérveikből ki nem gyógyulhatának, az első utófájdalmainak következtében Olaszkonban, az utóbbi pedig ugyan e miatt szabad állapotjában elhalt. Midőn egykor 1675-ik év valamelyik zivataros februáriusi napján a fogoly lelkészek kövekből készítenének ösvényt, jön a jezsuita a szentséggel: „Térdepeljete!” kialta a résen levő fogoly ör a sánta iskolamester Bene János, s midőn nem engednek, a bősziült által ledorongoltatnak. Harsányi István, Szilvási, Nikléczy Sámuel, Tungi András, Kóródi János, Gócs Mihály és a hetven éveken túl lévő Eliae Gergely, Paulovicnak karja zuzatik ketté. Fellázad erre a jobb érzés az ezredes titoknokában: „Sánta eb, ki hatalmazott fel, kérdé boszúisan ezen kegyetlen tette? nem látod-e, mily inség emberei ök?” „Mondd meg Kéliónak, szólának a szerencsétlenek, ne tartsa többé áldozatát vérnélkülinek, elég véressé tette azt ma kifolyt vérünk.”

Egy napon Steller Tamás a vár parancsnokához szólíttatik, bizonyos barátjához intézett levele, melyben az segélyküldésre szólíttatik fel, a nevezett férfiuval közöltetik, s e tartalmánál fogva oly ártatlan levél írásáért Kélió jelenlétében a földhöz szoríttatik, és hét egymást felváltó poroszlók által kegyetlenül meghóhéroltatik, haja kitepetik, s lábbal rugdostatik, s az eként vett sebek gyógyítására semmi gond nem fordíttatik, hanem hideg börtöneibe taszíttatva, az oly méltatlanul vett sebeinek gyötrő kinjai között fetrengé által kinos éjeleit.

Mit mondjak a szerencsétlenek kifosztatásáról, mely Kolonics püspök akaratjából az embertelen svéd parancsnok és Kélió közreműködése következtében oly gyakran megtörtént? Ezen kifosztatások kezdetöket Pozsonyban vévék, és Triesztben végeztettek be, egy fillért magoknál tartani, vagy valami haszonvehető öltönydarabot birni, nem

vala szabad. Csak néhány értéknélküli posztó rongyok fedezék meztelenségöket; elleneik lelkiisméretök könnyű megnyugtatóására, azon jézsuita elvnél fogva, hogy a cél szentesíti az eszközöket, mint maga Kélió megvallá, ezen kierőszakolt véráldozaton, gúnyára minden igazságnak, ol-tárt építettek a Leopoldvári kápolnában. — Az oly hosszas fáradság után leopoldvárba érkezett vérszerinti rokonok, s résztvevő hivek eltávolítása sem utolsó gondjai közé tartozott a jézsuitának. Kócsi Bálint atyja, Szentpétery Márton és Szódai András nejei, vérző szívvel hagyák el azon gyászhelyet, hol szeretetök legkedvesebb tárgyai szenvedék kínos gyötrelmeiket.

A compelle intrare jézsuitai elvnél fogva Kélió, Sám-bár nagyszombati és más kassai jezsuiták sem kimélik fáradságukat; ha azonban a fogoly lelkészek tudományos alapossága, az okosság s evangéliom fegyvereivel visszaveré álokoskodásaikat, mindannyiszor megtermé a szenvedők számára az anyagi visszatorlás bántalmakkal súlyosbított gyümölcsét.

A bántalmak nem utolsó neme közé tartozott az sem, hogy testi meztelenségök fedezésére szolgáló fejérmű rongyaikat mosni szigorún tiltva vala, ha általuk e végből valami történt is, de az idő rövidsége miatt azon nedvesen újra felöltetve, por és tisztátalanság által ismét bemocskoltattak, így a meg nem szokott piszok és tisztátalanság is nem kevésbé aláása egészségöket.

Vége felé közelgetvén leopoldvári foglyoskodásuk ideje, az embertelen Kélió kegyetlenségei miatt némileg magát az utóvilág előtt mentendő, hivatja a fogoly lelkészeket, most mézes szavakkal, majd fenyegetésekkel igyekszik rábírní őket, adnának elismerő bizonyítványt a felől, hogy ő a számukra küldött élelmi és öltözeti kellékeket rendesen kiszolgáltatta, sőt más nemű tanujeleit is érezteté a foglyokkal jóakarátának. Sok vitatkozások után, félvén a

megtagadásból reájok háramlandó embertelen bánástól, mint hogy a kívánt bizonyítványok kiadása csak személyökre vonatkozott s lelkiismereteiket nem sérté, a sürgetett bizonyítványt a vérszopónak kézbesíték. A szelidebb bánásmód mindezek ellenére elmaradt, mert Szentpéteri nejéhez írott leveleért, Kaposi bizonyos elfogadott fejérműiért, Eliae György az oltári szentség előtti le nem térdepelésért pogány módra meghóheroltattak.

* * *

A megpróbáltatás ezen súlyos napjai után sem vezethetlek türelmes olvasó virányos ösvényeken; kin, gyötirelem, megaláztatás, halálhörgés mind az, mit felmutathatok. Ily szilárd a férfias elvhűség, ily rendithetetlen a hit magasztos hatalma!

Valamint az árvaságra jutott hivek, úgy maguk a fogásgot szenvedett lelkészek által is minden eszközök mozgásba hozattak az evangéliomi egyház ezen öreinek szabadtására; midőn már a szabadulás némi sugára vigasztalólag kezde hatni ezen vértanúk lelkületére: akkor a magyar klérus gyűléte, és Kolonics vérszomja új mélységbe dönté ezen balsorsüldözte férfiakat. Ugyan is az ügyökben Bécsből kifolyt királyi leirat állítólagosan Pálfi Tamás ország kancellárja és nyitrai püspök által meghamisíttatván, a várfogságot a még ennél is keserőbb gályarabság követé. Egy hózivataros napon márc. 11-kén 1675-ben, a munkában kimerült férfiak, dermesztő hidegben — minden figyelemerjesztés kikerülése végett — a várórség titkos folyosóján, nyomorú készleteik hátrahagyásával, számszerint harminchatan, kivéttetnek, s két útra képtelen aggastyán kivételével, Stärenberg ezredbeli kapitány Gemanner Györgynek, mint a nàpolyi gályákra szállítandók, titkos utasításokkal ellátva, átadatnak. Ezen leginkább osztrákok közül összeirt segítő

sereg a spanyol kényuralom ellen fellázadt Messina meghódítására volt szánva. Erős katonai kíséret fedezetében paraszti fogatokon utat veszve, a morvai határokra jutnak, s ezen tartományban a magyar klérus által annyira üldözöttek, nem egy helyen a katolikus papság szíves és résztvevő barátságában részesülnek; Sottwiennába Ausztriában érkezve, öt berencsi fogságból jött fogoly férfiakkal találkoznak, a nyomor és inség által formájukból kivetkeztetett élő halottakhoz hasonló ezen rémalakok, a viszont találkozás ezen percében könyező szemekkel borultak egymás kebelére; — innen ismét gyalog, mindkét lábaikra irgalmatlanul megvasalva a sikamlós fagyon gyakori bukások között folytaták útjukat. Estvére kelve élelmet kérnek, válaszul nyerik, hogy már ezután élelmekről nem leendő gondoskodva, mi közük sincs hozzá, ha mindannyian éhhalállal vesznek is; más napra kelve, mivel a fiatalabbakkal vegyesen összeláncolt öregek egyenlípést nem tarthattak, egymástól ugyan elválasztattak, hanem a Mura vize mocsárjainak gázlására számtalan verések által kényszerítették, eként a folyam partjára jutván, pénzök azonban a révdíj lefizetésére nem lévén, a még valamivel biróktól e végre tíz forint vétetik meg. A szűkebb összeszorulást szorgalmazó Ploss Miklós embertelen német zsoldostól otrokócsi Foris Ferenc és Mazári Dániel agyba főbe veretnek, s hajón Grätzbe szállíttatnak. Grätz és Lajbach közötti útjuk sanyara felülhalad minden leirást. A jégtől fedett zordon nóriai alpokon átvergődve, étlenséggel küzdve, kitétetve a barbár örség szeszélyének, kik a menőket elől vagy utól, vagy bár mely helyen mentek légyen is, lépten nyomon durva verésekkel sanyargaták, túl tesz minden képzeleten. Ápril. 4-én Lajbachban közszemlére kitétetnek, sokan megindulnak nyomorukon, s ha észre nem vétetnek — nyújtják az irgalom morzsalékát. Megjelennek a jézsuiták is, ezen régi kifáradhatlan ellenségeik, packáznak, gúnyolódnak, mint a gyávák szokása, a sors által üldözöttek ellen;

míg a türelmet vesztett örség által el nem üzettek. Innen a
 köszirtes hegylánc meredékein Triesztnak tartanak, vér-
 rel festve az utat minduntalan. Trieszt külvárosában bi-
 zonyos baromakolba záratnak, midőn már némi nyugalmat
 kezdének élvezni, megjelenik Gemanner altisztjeivel, minden
 szemérmet félre téve, szoros kutatást tartanak a foglyok
 rongydarabjaiban, s elrabolnak minden fillért, s ezzel még be-
 nem érik, hanem a magyar nemzet meggyaláztatására baj-
 zsaikat, szakállaikat kitépik s leborotválják. „Él még az igaz
 bíró, felszólal Nikléczy S., ki megver benneteket, mint azon
 Ammonitákat, kik Dávid királynak követeit eként gyalázzák
 meg.“ S mind ez a nyomorukban gyönyörködő Triesztiek
 szemeláttára történék, hol irányukban a rokonszenv semmi
 nyoma nem mutatkozott, mint magukat kifejezék: pessima toto
 orbe natio; hogy pedig az út sanyarai után nyugalmat ne
 élvezhessenek, a barom akolban, hol el valának zárva, szü-
 net nélkül egy helyből másba üzetének. Nem tudván mire
 magyarázni az elítéltek ezen eszélytelen sanyargatást, más
 részről jövendőjük felől sem lévén tisztában, Séllyeit, Nik-
 lécit és Köpecit fogoly társaik közül Gemannerhez küldik,
 megtudakozandók öt jövendőjük felől. Erre a kapitány nyil-
 vánítá, miként mindannyian veszve vannak. Szabadulásukra
 csak egy ut áll nyitva: vállaljanak nevezetesen szolgálatot a
 spanyol katonaságnál, öt garas napi díj mellett, másként éh-
 ség és meztelenség miatt veszniök kell. Mely végre előho-
 zatja a szükséges katonai öltönyöket; a foglyok mint kor,
 éhség és szokatlanság miatt erre képtelenek, magukat vono-
 gatják; az örség erőszakhoz nyul, a foglyok engedni nem
 akarnak. Fileky István számtalan veretések által felöltözésre
 kényszerítettetik, az ellenszegülő ezeknek dacára sem vállal-
 kozik, a próbátét nem sikerülvén, ismét a barom akolba zá-
 ratnak el; ha némely morzsalékokkal, melyet a katonaság
 könyörteljesebbjei nyújtanak, nem tengetik életöket, az itteni
 három napi tartózkodásuk ideje alatt veszniök kell.

Triesztben apr. 8-kán hajóra szállnak, s a gonosztevők helyén, a hajó fenekén, oly összezsufolt helyzetben foglalnak helyet, hogy itt a rekkenő melegből származott bódultság, és a szerencsétlen Miskolc Mihály lábsebeiből eredő dögleletes szag, mindannyiok egészségét megrendíti; a naponként számukra nyújtott 5 lat kétszersült és egy evő kanálnyi rizs, csak tengeté életöket; friss légre lépni, vagy természetes szükségét a fogolynak végezni nem vala szabad. Ily körülmények között az Abruzzok egyik városában Piskariban partra szállanak, hol a hegyi nép vad gúnya között Miskolc Mihály és Kóródi János lábsebeik miatt végkép elgyengülve, a város börtönébe vettetnek; a három réz krajcárok naponként — nyereség mikor el nem vonatik — három lat falat kenyeret vehettek.

Piskáritól Theatéig az erőteljesebbek hajtatra, a tehetlenebbek szekerre rakatva némi eleséggel is ellátnak, egy emberileg érző férfiú felügyelete alatt, hol ismét előbbeni hóhéraiktól vétetnek át, hol kitétetvén egy ideig közszemlére, bizonyos áldozár által az érsekhez folyamodnak, ne vonná meg tőlük gazdag asztala morzsalékait, mert másképp keresztyének között éhhalál által kell elveszniök. Az emberileg érző férfiú küld egy eleven bárányt, s néhány kenyeret. Mi haszon azonban mindezekből? Akadályoztatva lévén ennek megkészítésében irgalmatlan öreik által. Capracottában hárman az ágostai hitvallású férfiak közül szerencsésen megszöknek; ketten a szökevények közül szerencsésen Tigrumba érkeznek, honnan pénzzel és öltönyökkel ellátva Bécsen által Magyarhonba jutnak. Csúzi a Török birodalomban találta menhelyet. (Láni György korponai tanár szabadulása csudás történetét kiadta német, később latin nyelven. — Zollikófer jelentése Zaffi Miklóshoz, Zaffi Miklós jelentése Velencéből a fogoly lelkészekhez 1675. jan. 11-kén.)

Hatan a kimerültek közül Theatinában hátra hagyatván, a többiekre nézve a Nápoly felé vezető hegyi út sanyarait

tollal festeni nem lehet. A durva örök által lépten nyomon ostoroztatva, fáradság és étlenség miatt kimerülve, nehéz lélekzetvételeik s nyögéseik betölték a vidéket. Bátorkeszi István ez uttal oly súlyos ütést szenved, hogy az azt eszközölő láncsa rajta darabokra törik. Séllyey az arcára irányzott ostorcsapások miatt az ismerhetetlenségig eléktelenítették, a nagylelkű Kócsi Bálint a csapásokat egy maga felfogandó, s az élemedettekről mennyire lehet elhárítandó rendesen, maga zárja be a menetet. Az öreg Eliae Gergely összerogyik, utközben meghal, s útfelen temetetlen hagyatik. Gócs Mihály érzékey búcsut véve, nyomor sorsosaitól teremőjének ajánlja kifáradott lelkét. Ily körülmények között jutának május 7-kén Nápolyba.

A Nápolyba megérkezett harminc egyházi fogoly férfiak, az utközben elhaltakon s Theatében maradottakon és megszökötteken kívül, május 9-kén a tengerészeti hivatal eleibe állíttatván, a gályarabok lajstromába nevék, származási helyök bejegyeztetett, betöltetlen maradván azonban a raboskodást maga után vonó büntényök rovata, s bizonyos jellel testökön megjeleltettek, minden általszolgáltatót férfiúért a német őrségnek ötven aranyak valának lefizetendők, nem csekély szemrehányása mellett a tengerészeti tisztségnek, kik mint mondák, nem gályarabokat, hanem csontot és bőrt vásárlának. Ezen surlódás borzasztó veszedelemnek tette vala ki elbeszélésünk vértanúit, ha Alvarez Péter akkori alkirály a német őrség ellen erélyesen fel nem lép, ugyan is a reménylett 2600 skudiknak elmaradása, s a raboskodókérti ki nem fizetése miatt a német őrség emberi érzelmekkel ismeretlen tisztjei eltökélék a foglyokat a rabházból egyenként kivezetni és fejenként agyonlövetni (Lampe Lib. III. sect. V. cap. VII. p. 889). Hogy pedig gályarabjaink Nápolyban sokkal több bántalmakat szenvedtek, mint a sors üldözött török és néger rabszolgák, ez ismét a század gonosz szellemének, a mindenütt feltalálható jezsuitáknak műve

vala, kik titkos utasításaik által egész a fanatizmusig fokozák az a nélkül is eléggé rajongó gályaporoszlókat. Július 2-án hét társaik bizonyos „Klára“ nevezetű három evező-sön Sziciliába küldetnek, a francia hadak kiszállítását gátoló nápolyiak érdekében (Köpeczi Vazul, Bátorkeszi István, Karasznai Mihály, Jabloncai János, Mazárius Daniel, Tinkovic János, Sedéni István), honnan is nem előbb, mint négyen okt. 14-kén, hárman febr. 4-kén étlenség, munka és veretések által elgyengülve, mint élő halottak tértek vissza, s kevés idő múlva Tinkovic balsorsának súlya alatt lerogyva, bevégzé élte pályáját. A Nápolyban maradottaknak sem volt könnyebb sorsuk, élelmők csupán csak kevés kétszersült kenyéradag és víz vala, s majdnem emberi erőt haladó foglalkozásaik pedig három neműek valának: vagy az ácsok mellett nagy súlyu gerendáknak és árbocoknak hurcolása, s ezzel együtt járó hajók felszerelése; vagy vastag hajóköteleknek baromi erővel alig pótolható gépek általi sodortatása, és végtére láncok által a lapátokhoz csatoltatván, az evezés nehézsége és mindezen munkák, a változó idő viszontagságainak kitétetve, meztelen, legfelebb ágyékuk elfedezése mellett, szitkok s ostromtatások közt valának teljesítendőek. Mindezek az őket szemtelenül körül rajongó jezsuiták és barátok fanatikus rajától körülvéttetve történtek, kik ezen felül ily nemű kérdésekkel: „miért nem hisztek a pápában? miért nem hisztek a purgatoriumban?“ s más eféle sületlenségekkel tetézik szenvedéseik csordultig telt poharát. Nem is maradtak ki az ezen erejüket meghaladó munkálkodások közötti balesetek. Turóci András bizonyos nagy súlyú elejtett gerenda zúzása által szinte lábát töri. Ujvári János hajóköttél sodrásával foglalkozván, a hajtó gép rudjának ütése miatt fején veszélyes sérülést kap, Somodi János, Szodai András, és Séllyei István poroszlók által baromi veretésekkel illetetnek; nem csuda, ha gyászéletők, ennyi bántalmak által érdekeltetve, a szünni nem akaró zaklatások között többek-

nél kialudott s Paulovic Mihály, Szilvási István, Fileki István, Borhidai Miklós távol a szeretett hon határaitól, távol szeretett véreiktől, mint koruk fanatizmusának áldozatai, Nápoly égető fövénye alatt aluszszaék hosszú álmukat.

Tekintsünk már vissza a teljes kimerültségök miatt Theaté vagy a mai Chietiben visszamaradott raboskodó fogoly lelkészekre (Miskolci Mihály, Harsányi István, Kóródi János, Ceglédi Péter lábsebeik, Huszti Mihály és Szecey János a kor tehetetlensége miatt) érzékeny búcsúval válva meg egymástól, s a jó ügy melletti állhatatosságot ígérve és fogadva inségök helyén hátra maradtak, hogy a nyomor legborzasztóbb nemének, az éhhalálnak legyenek martalékaivá. Éjjel egy piszkos helyen katonai örök által őriztetve, megjelenik titkon közöttük az evangyéliomi hitet valló fogolyör, s csekély pénzkészletéből öt réz garasokat juttat számukra; mily csekély adomány, de mily becsessé tévé előttök a szív-érzés, melylyel az nyújtatik vala! Majd az őket Piskarától Chietiiig kísérő felügyelő tiszt is meglátogatja, meleg levest nyújtat az éhezőknek, s megpótolja néhány denárral. „Isten veletek inség fiai, szóla távozólag; éhhalállal kell ez irgalmat nem ismerő nép között vesznetek.“ S hálás szívvel fogadtatik részökről ezen irgalom morzsalék is.

Reggelre kelve más börtönbe hajtának, — csúsza a lábaikat használni nem tudók a vizes földön. Alá tekint reájok a felügyelő börtönör, emberi önkénytelen érzelme, és vak fanatizmusa között felkiált: „Óh ti ördögök vértanui!“ Egy szent Ferenci szerzetes kíséri őket s kérdezi: keresztyének-e? „Igen, felelének a szenvedők, meg vagyunk keresztelve.“ „De nem hisztek a pápában?“ folytatja tovább. „Tudjuk, hogy Rómában van, vala feleletök reá, de az apostoli hit formájában nem fordul elő, hogy benne is kelljen hinnünk.“ A bezárottaknak csak jaj szavaik, s halálos hörgéseik hallatának. Május 19-én eljő az ur angyla, s megszabadítja Miskolci Mihályt fogságából, s a kiszenvedett vértanú meghal és

nyomor osztályosaitól kiemeltetik. Eltemettetett-e? nem tudatik, s csakhamar utána Kóródi János is örök nyugalomra hajtja fejét.

A négy megmaradottaknak, — minthogy tőlük minden megvonatott, nincs mivel éhségüket csillapítaniok — szeméremmel állva étkező fogoly társaik körül, élelmökre fordítanak káposzta leveleket, dinnye hajakat, s elhánt heringfejeket. Könyörre hajlik irányukban a gyilkosság miatt elzárt Móró Hiacint, megosztja velök, mennyire módja engedi, falatjait, s tanácsolja, folyamodnának a város gazdag praelátusaihoz. S meg lett, megesik rajtuk Angelus kegyesrendi atyának könyörteljes szive, juttat olykor olykor valamit számukra; a foglyok gyóntatója is enyhíté néha inségöket, sőt az érsek Rudolovics Miklós is térítési buzgalmától vezettetve nyújtja morzsalékait; adományát azonban térítési sikertől függesztvén fel, azt később végkép megvonja. Móró, ha eszközölheti segít, midőn módjában nincs, elvonja inkább magát, hogy inségök szemléelője ne legyen. Leginkább bírja Harsányinak bizodalmát, kinek vigasztaló szavai sérelmes lelkére nyugtatólag hatának. S egy napon a beteg Móró Harsányinak, barátjának, kezét tartva, könyes szemekkel nyilvánítja: „Barátom István, én érzem végemet, ki fog rólatok ezután inségtökben gondoskodni?“ „Isten, felelé rendületlen hittel Harsányi, ha csakugyan ki kell segítettünk, segíteni fog; ha másként áll örök végzésében, legyen meg szent akarata.“ E szavak után az igaz barát élni megszűnt. Az éhség nyomora, melyet kell szenvedniök, leirhatatlan vala, a tagok megtagadák szolgálatjokat, a szemek elhomályosodának, a még eddig életben maradt két gyengébb szervezetű társaik kábultan várják a halált, s nem késik, megszabadítja Szentesit és Husztit földi bilincseiktől. Harsányi az önfeltartás ösztönétől vezettetve, folyamodik ismét a fogolyörhöz, esenkedik, ne engedné meg, hogy a katholikns hit gyalázatjára a még két életben levők éhhalállal vesszenek. Nyerne

olykor valami kenyér segedelmet (Sect. 2. nov. 2.), de oly kevés mennyiségben, hogy az étlenség miatt azt rágni már képesek nem valának. November elején megvizsgáltatva, — mivel gyalog menetelre képtelenek valának — mindketten számtalan veretéseket tűrve, szamarakon Nápolyba szállítatnak. Megjelenik mellettök rögtön vigasztaló angyalul a nemes lelkű Weltz György, megtört lelki erejüket szíves vigaszaival, nyomorult testöket eleséggel igyekszik felemelni; békótteti hóhéraik által vert sebeiket, s teszen mindent, mit csak egy könyörteljes szív szigorú körülmények között szenvedők iránt tenni képes.

E siralmas mélységben mindannyian veszve vannak, ha a felettek örködő gondviselés őrangyalt nem küld számukra, a keresztyéni érzelmeire kitünő, gazdagsága s tekintélye miatt egész Nápolyban ismeretes Weltz Györgyben s hozzá mindenekben méltó testvérében Filepben. Ők ugyanis az evangyéliumi hitért szenvedő fogoly magyar lelkészek ügyét kitünő emberszeretettel felfogván, táplálák az éhezöket, ruházzák a mezteleneket, vigaszaikkal erősíték a csüggedezőket, s irgalomra hajták tekintélyökkel az a nélkül is elég durva fogolyöröket. A Nápolyban kereskedés végett tartózkodó leginkább ágostai hitvallású kereskedőket, költségek megtérítési jótállásuk mellett, külön külön minden fejért fizetendő 50 aranyokból álló összegnek összetételére bírák, önzésnélküli működéseiket óhajtott siker is koronázandja, ha az Alvarez Péter alkirálynál nagy befolyással bíró jézsuiták cselszövényei — kik a foglyokat aposztázia nélkül szabadon nem bocsátani feltevék magukban — dicséretes szándékukban nem akadályoztatja. E közben fáradságot nem kimélve, minden követ megmozdítanak Weltz György és Zaffy Miklós velencei orvos tudor, segélyre szólító leveleket menesztve Sweitzba, Hollandba s Britanniába, összeszerzendők azon szabadulásukat eszközölő tetemes váltságdíjt, mely az őket kézbesítő német őrségnek a nápolyiak által fizettetett. Nem

késtek e közben a szövetséges Belgium hatalmas rendei és az angol kormány közbenjáró fellépésekkel a foglyok szabadítására.

Az új helytartó marquis Gioachimi de los Veles előtt is megújítja ostromát Weltz György Littelton angol konsullal egyetértve, száz arany ígértetvén meg fejenként a foglyokért; a jézsuita befolyás azonban ezen nemes törekvést is meghiúsítja. Eként állanak a körülmények, midőn a szövetséges belgák segítő hajóhada a nápolyi vizeken megjelenik. Haan János ellenadmirál 1675-ik év dec. 12-kén Virét Egid hajóhadí főlelkész által tíz pontokat tűz a foglyoskodók eleibe, s feleletet kér; maga tábori lelkészével rögtön az alkirályhoz siet, az admirál kívánsága megadatik; Virét örömteljes arccal siet a foglyokhoz, tudatja velők, hogy három nap múlva nyomoraiknak vége leend; óh de mily mulékony remény sugár! Másnap a hajóhad elhagyja Nápolyt, Sziciliába evez. Visszatér a csüggedés, visszatérnek a raboskodók nyomorai. A szabadulhatás reménye fejében megnövesztett szakállaik a jezsuiták örömeire ismét lenyíratnak, az erejük felletti munkák ismét kezdetüket veszik, a mily mérvben nevedik azonban a nyomor, azon mérvben hozatnak mozgásba a hatalmas szabadítási eszközök. Hamel Bruningh Bécsben székelő hollandus konzul, a foglyok ártatlanságát tanúsító mentő iratot küld az alkirályhoz. Ruyter, nemzetének dicsekedése s hasonlíthatatlan hős, a hajóhadak fővezére Willa Franka sziciliai alkirály által keresi meg a nápolyi helytartót, ki is oly meleg érzéssel, oly rokonszenvvel veté magát közbe, mintha azt tulajdon testvéreiért tenné, s a mi legfőbb, a szövetséges rendeknek új parancsa érkezék a hajóhadhoz, hogy az Livornóból visszatérve, el ne hagyja a nápolyi vizeket, s a fogly magyar lelkészek szabadítását minden áron eszközölje. A hajóhad 1676. febr. 11-kén ismét feltűnik Nápoly előtt, s üdvölvések köszöntik a partról az érkezőket, s a szabadulás órája megérkezik, a foglyok lán-

cai délutáni két órakor levétetnek; a január 22 kén keletkezett, őket ártatlanoknak nyilvánító, de csak anyagi erőnek engedő nápolyi királyi tanács végzésének következtében.

Láncoktöli feloldoztatásuk után egy sajka reng a tenger sima tükrén — mind inkább közelítve Holland óriási sorhajói felé, a 26 hitedzett férfiakat viszi ez hátán, kik szabadságok magasztos érzetében zsoltárokat énekelnek (46, 124, 125) az erő és szabadítás istenének; oly sok szenvedések között megőrzött hitük tiszta öntudatát vivén hála áldozatul istenök eleibe; hol vannak a többiek, balsorsuk osztályosai a kiszenvedett vértanúk? (41 voltak öszvesen). — Nyugosznak ők az Abruzzok bércei között, vagy a nápolyi partok homoktorlaszain, s fehérlő csontjaik távol a szeretett hontól, távol a hazai hantoktól elszórva hevernek temetetlenül, szellemi önéletre ébresztendők egykoron azon vidékeket, hol a papuralom s hitnyomozás eloltá hajdan az újraébredő evangyéliomi hit serkentő sugárait.

Estvére kelve a már szabad menekültek Holland hajóira lépnek, hol Westhofen Theodor, Virét Egid tábori lelkészek és több hajóhad parancsnokok szerencse kívánatai által üdvözöltetnek, innen Haan János ellenadmirál hajószobájába vezettetnek, s a nagy férfiú öröm könnyeket hullatva ölelte s csókolta a szeny és pizszok lepte a Krisztusnak szegény szolgálait, s ezt követé a hajón tartott gazdag lakoma, hol hálakönyörgésekkel és a 116-ik zsoltár éneklésével dicsőíték a róluk megemlékező gondviselés csudás útait. Bemutattatván febr. 12-én Ruyter Mihály világhírű tengeri hősnek, a szövetséges belgák hajóhada főparancsnokának, érzékeny vala itt is felépésök — bevallá a nagy férfiú, hogy minden fényes győzedelmeinek koronája, azon nap eseménye, hogy a méltatlanul szenvedő vallás szolgálainak rabláncait megoldhatá, a hajós nép szives részvéte megindító, tiszték és közemberek egyiránt versenyeztek tiszteletök nyilvánításában, kényelmes tisztí lakok jeleltettek ki számukra szálásul, raböltönyeik

Weltz és Ruyter szívességéből tisztességes ruhaneműekkel váltattak fel, a szánalom és rokonszeretet felejteté némileg a hontalanokkal szenvedett nyomoraik emlékét.

Végöket érdek a Theatéből megérkezett még életben maradt két férfiú viszontagságai is: Harsányi és Ceglédi, kik gályákra nem adattak, hanem sz. Jakabról nevezett börtönben fogva tartattak. A fogoly lelkészek Viret Egidhez írott levelök után 1675. 30. dec. — Wandeln Kornél hollandi konzul, Wiret és Weszthow tábori lelkészek, feloldozák ezeknek rabláncukat is, mindenütt kísértetve védegyaluktól Weltz Györgytől először is nevöknek a halál könyvéből kitoröltetése végett győzedelmi menetbe a királyi palotába, majd a révbe vitetnek, később Ruyternek mutattatnak be; lelke mélyéből köszöné Harsányi a hős nagylelkűségét. „Nem engem illet a hála tisztelendő férfiu, hanem Istent, szabadságtoknak szerzőjét, én csak eszköz valék a gondviselés kezében — monda a hős folytatólag — szabadtásokban.“ — „Kegyelmes uram, viszonozá Harsányi, azokat is, kiket Isten választ céljainak eszközéül, méltó tisztelet illeti.“

Nagy József.

A német protestáns-egylet.

Ily cím alatt e füzetek közelebbi szállítmányában, egy oly egyletet igyekeztünk megismertetni, mely a dogmatikus vallás és jelenkor tudományosan idomult műveltsége közötti ellentéteket egymással kiengesztelni törekszik. Így célja az, hogy egy részről a félig elveszésnek indult vallásosságot megmentse, más részről pedig a tudomány pozitíve megállapított igazságait a theologia terén többé ne ignorálja, s ezek következtében igazolja a reformáció által bevallott azon nagy

igazságot, miszerint a protestántizmus oly világtörténeti elv, mely tiltakozva minden ellen, mi a szabad, végnélküli fejlődést korlátozni s megakadályozni törekszik, az életrevaló elemek befogadása s fejlesztése által, örök érvényében csak növekszik.

A „Sárospataki Füzetek“ protestáns tudományos iránya hozza magával, hogy az említett egylet mozgalmait lehetőleg figyelemmel kísérje. — Ez okból örömet engedve a nagyon tisztelt szerkesztő felszólításának, — időnként az egylet működéséről közleményeket hozunk.

Jelen közlemény, Bluntsehli jogtudós és nagy államférfiúnak „a kritika theológia,- és a mai világ hitszükségéről egy nem theológus álláspontján“ című értekezéséből véve, öröndetes jelenségül szolgál arra, hogy az egyletben a világi férfiak, a vallásos dolgok iránt mily nagy érdekeltséget tanúsítanak!

„Kell-e nekünk eldöntést kívánni — mond értekezése folyamában a szerző — a jelen minden kétsége és kérdése felett? Egy új dogmának felállítását, vagy egy új egyház megalapítását kell-e várnunk? A német protestáns-egylet am azt nem akarja, mivel belsejében az erős véleménykülönbségeket békésen egyenlíti ki, s tekintélyét sem a többségre, sem az egyesre nem erőszakolja, és nem akarja, hogy azok felett végzésszerűleg határozzon. Az utóbbiban pedig nem hisz, mivel egy új vallás csak akkor lehető, ha egy genialis vallásos individuum jelenik meg, és felizgatott vallásos fogékonysággal találkozik; de ez, a mi közelebbi politikailag és vallásosan idomúlt időnkben éppen úgy hiányzik, mint amaz, a kedélyeket hatalmasan átható személyiség.

„Épen azért nincs más út nyitva, mint a szabad kifejlődés útja, úgy a többi tudományok, mint magára a theológiára nézve is. Azért a szabad kifejlődés minden erőszakos meggátolása egyrésztől jogtalan, másrésztől pedig inkább ártal-

mas, mint üdvös. Mi a küzdelemnek veszélyét nem kerülhetjük ki. Nyugodtan kell és szabad azt megharcolni; még pedig az emberszellem nemes természetébe, és az igazság azon hatalmába vetett bizalomban, mely épen a szabadságban jut legtisztábban és legbiztosabban érvényre.

„A tudományok nem csupán kritikát gyakorolnak, és nem minden kritika működik megsemmisítőleg. A kritikai vizsgálódásnak és logikai gondolkozásnak pozitív hatásai is vannak. A tudomány nem csupán régi hibákat tavolít el, hanem új igazságokat is fedez fel, s a régi igazságokat jobban kifejti, s azokat szilárdul megállapítja. Nem kétlem, ha a theológiának egyszer teljes tudományos szabadság engedtetik (mi épen ezen uton vagyunk, habár nem oly nagyon előre); akkor a theológiának pozitív működése is könnyen fog fejlődhetni. Negatív munkájának minden akadályozása és elnyomása, egyszersmind azon pozitív működésének is békója, mely csak a tudományos szabadság terén és közegeivel jut sikerre. Természetesen még ez hiányzik!

„Én egy nem theológus álláspontjáról csak néhány hiányra akarom a figyelmet felkölteni, és néhány irányt akarok megjelölni, melyeknek követése — nézetem szerint — nagy eredményekre fog vezetni.

— „Jézus életének és épen úgy a keresztyén vallás és egyház egész fejlődésének történeti kezelése bizonyosan még sokat tehet az általános megértésre nézve, de csak úgy, ha nem lesz kritikátlan. Itt én oly történeti kezelést értek, mely a tradicionális egyházi beszéd és gondolkozásmódtól szabadon, valódi történeti értelemmel fejti ki, és ítéli meg a történeti tényeket és eseményeket. Két német nem theológus, Lessing és Müller János, kimutatták az utakat, melyek a theológok figyelmét teljes mértékben megérdemlik. Egy igen feltűnő, ritka történeti tény, hogy egy egyszerű ember, külső hatalom nélkül, jelentéktelen tartomány-

ban, egy megvetett, kicsiny nép között, mint tanító lép fel; saját népe között csak kis ideig működik személyesen, és az uralkodó hatalomtól mint vétkes végeztetik ki. És ezen férfiú, a benyomás által, melyet élete és halála hagytak hátra, a polgárosult emberiségre már csaknem két évezreden át, folytonosan hatalmas s az egyének és népek életét legnagyobb részben határozó befolyást gyakorol. Ez egy oly rendkívüli, történeti tény, hogy eltekintve minden hitformáktól, a történetfürkészés figyelmét a legnagyobb mértékben megérdemli, s annak világtörténeti kifejtését és megvilágosítását kívánja. Én úgy hiszem, a mai és jövő theológiának sok oka van arra, hogy ezen nagy és nehéz munkában részt vegyen.

„Távolabb, időnkre nézve kényszerítő szükség, hogy az emberi szellemet alaposabban tanulmányozzuk, mint eddig, hogy az emberszellemnek természete élesebben és tökéletesebben ismertessék meg. Én itt a pszükhológia nagy feladatát értem. Ha a helyes utak feltaláltnak; akkor itt, vallásunk alapítójának személyes természetét illetőleg is, bizonyynyal a legfontosabb eredmények érhetők el. Ha a jövő pszükhológia megtanulta, miként kell az emberi testből az emberi szellemre helyesen következtetni, s miként kell a szellemi öntudatból, éles logikával a szükséges következtetéseket nyerni; akkor mi az emberi szellemnek és a kereszténységnek történetébe mélyebben fogunk pillanthatni. — Pszükhológiai uton talán Jézus egyetlen egyénisége is jobban fog felfogadni és emberi alakban csak nyereség lesz és biztosíttatni fog az, mit a népek vallásos ösztöne és sok hívő egyén érzete legdrágább kincsnek tartattak, midőn Krisztust, mint emberré lett Istent tisztelték.

„Végre a theológiának — nézetem szerint — épen úgy, mint a filozófiának legnagyobb érdeke az, hogy felmutassa a különbséget a természet-, és az ugynevezett szellem-tudomány között. Ezen elnevezések azonban roszak, mert a annak nem lehet szellemtelennek, ennek pedig

nem lehet nem természetesnek lenni. De az ellentét áll, s ama szavakkal fejeztetik ki.

„Csak akkor fog az ellentét tisztán kifejtett lenni, ha a szoros, kivételnélküli, külső természetszükségnek szava és gondolatával, a szellem nem fejeztetik ki és különösen, ha a szellemi szabadság nem fogatik fel. — Előbb, ha ez elismertetik, akkor lesz az emberi szellem szabadsága és annak az isteni szellem végetlen szabadságához való viszonya ismét gondolható és ezzel az Isten és ember közötti személyes viszony, azaz a vallásos összefüggés is ujolag kifejtetik.

„A theológia — mindezen dolgokban — minél inkább őrizkedik a hitre és érzületre való hivatkozástól, s bizonyításának hiányait minél kevésbé igyekszik épületes beszéd-módokba elpalástolni; minél természetesebben, értelmesebben, emberileg tisztábban tétetnek le alapjai s fejtetnek ki nézetei annyival készebb meghallgatásra fog találni és annyival hamarabb fogja a mai világ keresztyén igazságait is elfogadhatókká és megérthetőkké tenni. Ez a tudományok praktikus feladata.

„De most ama veszélyek közepette, melyek magába a keresztyénségbe és a vallásba nyomulni látszanak, amaz aggodalmak ellenében a megnyugvásra fontos okok is mutatkoznak.

„Mindenek előtt nem szabad soha elfeledni: a vallás nem a tudomány műve, s a vallásos élet nem a tudománytól és nem is a theológiától függő. A vallásosság egyáltalában nem a tudás viszonya, és nem is a hitnek telje és foka szerint van kiosztva. A nők általában vallásosabbak mint a férfiak, még is a tudomány a férfiak, s nem pedig az asszonyok dolga. Egy tudomány nélküli földmivelő igen vallásos, s egy nagyon tudós theolog épen vallástalan lehet. Néha egészen hitetlen emberek — ugynevezett eretnekek — mélyebb vallásos természetűek,

mint az ugynevezett orthodox egyházzolgák. Az apostolok általában a tudatban gyengék, de a hitben erősek voltak. A keresztyén vallás alapítója élete alatt leginkább a farizeusok ellen küzdött, és a farizeusok az akkori idő teljesen orthodox theológjai, de a tiszta vallásosságtól egészen idegenek voltak és attól távol állottak. Épen azért a tudományos munkálatok nem forgathatják fel a vallást. A dogma sem döntő. Jézus maga semmi dogmát nem tanított; de élő vallásosságot gyakorolt s hozott a világra. A dogma az iskola, a zsidó görög iskola műve, nem pedig Jézus vallásának gyümölcse; ki a keresztyénség történetét elfogulatlanul vizsgálja, az úgy fogja találni, hogy a dogmák küzdelme a keresztyén vallást gyakrabban sértette és rontotta meg, mint azt fejtette és nemesítette volna. Az egyházi dogmákra irányzott támadások, nem szükségesképen a keresztyén vallás ellen vannak intézve.

„Tagadhatlan, hogy a keresztyénségnek ma egészen más alakja van, mint a korábbi időkben. De azoknak hit-szüksége is, kik a keresztyénséghez fordultak, a különböző időkorokban, különböző eszméktől volt áthatva s határozva.

„Az első keresztyének a zsidó messiás-eszmétől egészen átlelkesülve voltak. Várták, hogy a messiás a római pogányságot és a római birodalmat le fogja győzni, s hogy egy szent isten-országot fog a földön felállítani és hit-ték, hogy Jézus a megígért messiás. Halála után ájtatos bizalommal sokat építettek az ő urok közel visszajövetelére és számoltak napról napra, évről évre, a bekövetkezendő világküzdelem és ítélet csodás eseményére. Ezen eszme a mai nemzetek felett semmi hatalmat sem gyakorol többé. Csak az Ivingek kicsiny szektája az, mely ezen régi hitet magában feltartja. Általában a keresztyénség nem hiszi és nem várja többé a theokratikus világbirodalom közeli feltűnését, melyben Krisztus, mint az elmúlt világ birája s a megifjult új világnak királya jelennék meg.

„A zsidó eszmére a hellen eszme következett, és ez nagyobb tömegre hatott. A görög vallásosságnak sajátos vonása volt, hogy az istenit és emberit összekötötte. A valóságosan áthatott hellenek az isteneket nemes emberalakban látták és képezték, s az emberek legjobbjai istenekké emelkedtek.

„Ha a hellen világ, melynek a sok istenbe való hite már régóta megingatva volt, az egy isten-hitet felvette, akkor ezen egy Istennek emberi alakban kellett megjelenni az emberek között. A Krisztusban nem hihetett a nélkül, hogy őt Istennek ne hinné. A hellen szellemnek ezen korában és ezen határozó befolyása alatt állott elő a szentháromság dogmája. Ezen eszme akkor a kedélyeket egész mélyökben áthatotta. Akkor győzött az, mivel a világ a hitnek ezen formájára fogékony volt. De ez ma teljesen másként lett! Jóllehet még ma is vannak hívő keresztyének, kiknek ezen eszme különösen szent és illethetlennak jelenik meg; de a tényleges állapotoknak elfogulatlan vizsgálója, a mai világtól nem fogja megtagadni azon észrevételt, hogy a műveltek több száma mától fogva nem azért vonzódik a keresztyénséghez, mivel annak Krisztusa mint Isten állítatik elő, hanem az előállításnak ezen formája által előbb kétségeskedés és ellenmondásra indítatik, és aztán a keresztyénségtől elidegeníttetik.

„A germán népek ismét más eszmét öltöttek fel. Ezek nem vártak messiást, és nem hittek Krisztus közel visszajövetelére. Elég erősnek érezték magokat, és volt is akaratok arra, hogy magokon segítsenek, és hogy a rómaiakat saját férfias erejükkel legyőzzék. Ők nem számítottak itt az angyalok segélyére. Azon eszme is, hogy Krisztus Isten, kedélyökre inkább elidegenítő, mint vonzó hatást gyakorolt. A legtöbb germán nép kezdetben a keresztyénséget, Árius tanának értelmében fogadta el, mely éles különbséget tett Isten és Krisztus között, és Krisztust mint

Istenhez hasonló embert, nem mint sajátos értelemben vett Isten-embert állította elő. A germánokra is jótékonyan hatottak Jézus erkölcsi tisztasága és magassága, kiben ők az idevezítőt látták, ki az embereket a bűntől megszabadítja; továbbá a keresztyénységnek művelő hatalma, mely az antik római civilizációval összekötve volt, melynek a germán vadság felett való szellemi előnye reájok mély benyomást tett és végre a megváltó csoda erejébe és tetteibe való hit.

„Az erkölcsi hatalomnak valódi eszméje, habár valamilyen megváltozott szerkezetben is — tovább hat; de a keresztyénységnek második civilizátori tekintélye nagyon megingattatott, mióta a modern műveltség új utakat tört, melyeken az egyház vele együtt menni vonakodott. A csodák hite pedig teljesen semmi hatalmat nem gyakorol többé a mai szellemek felett. Csaknem senki sem reméli ma, hogy csodát fog élni; egy értelmes ember sem számít ma csodákra. Ez az őś- és középkorban egészen más volt. Akkor a világnak szüksége volt csodákra, hogy higgyen, ma pedig a világ nem hisz azon hitben, mely jelesül a csodákra támaszkodik.

„Az egész középkor alatt Európában az összes római-görög keresztyénységnek, az egyházi hierarkhia hatalma és urasága imponált. — A római világegyháznak nagyszerű épülete, az istenitisztelet pompája, a klérus méltósága és magasabb szellemképzettsége, a pápaság fönsége, a rendi fogadás és vallásos zárdaélet legyőző hatalmat gyakoroltak a világiakra. Ez hitt, mivel az egyház úgy tanított, mivel a hierarkhia megtámadhatlan s ellenállhatlan hatalommal követte a hitet. Ez síncs már ma így! Habár az egyház tekintélye még nagy; de a modern műveltségtől felnevelt világ nem hajlandó többé annak vakon engedelmeskedni. Megy saját útjain és kevésbé törődik a hierarkhia vezetésével. A barát- és rendi élet által — melyet elavultnak tekint — inkább boszantatik, mint iránta tisztelettel lenne eltelve és a

hierarchia parancsa a hitre, bizalmatlansága lassu vagy hanges ellenmondását ébreszti fel.

„Végre a reformáció korában, melyben a római egyház östekintélye ketté szakadt, a biblia auktoritása volt az, mely a hitszükséget kielégítette. Mi a szentírásban olvasható volt, azt hitték. Mi az „isten ígével, szavával“ — mint a kanonikus könyvekben feltaláltatott — nem hangzott össze, azt nem hitték többé; bár a régi egyház tradíciója hívést kívánt. De már ma a biblia auktoritása sem olyan erős, mint volt a XVI. és XVII-ik században. A mai világ igen sok könyvet olvasott és bíralt meg azért, hogy magán valamely könyvnek, legyen az bár a biblia, uralkodni hagyjon. — Utánnézi az egyes iratokat, megfontolja bizonyítékait és a megírott szóra hivatkozás nem győzi meg feltétlenül. Irtózik attól, hogy az igazság szellemét a betűk túlbecslése által megsértse.

„Látjuk, hogy mindazon eszmék, melyek az embereket ezelőtt a hitre izgatták, nevezetesen a zsidó messiáseszme, Istennek görög-, emberalakban előállított eszméje, a germán tisztelet a keresztyénségnek művelő jelentősége iránt, a csodák kívánata, a középkori hierarchia tekintélye, a bibliának reformációkori tisztelete, az emberek között egészen vagy részben vonzerejüket elvesztették. — Azért csak ezt akarja kijelenteni már ma a tudományos kritika, mely azon eszmék ellen intézi támadásait, melyektől a mai hit-kiváncalom egyáltalában elfordul.

„Azonban a mai keresztyénség kevésbé tisztább, mint a régi, mivel Istennek egységét szorosabban őrzi? Kevésbé biztosított, mivel megfoghatlan esetekre nem támaszkodik? Kevésbé erkölcsös, mivel a hierarchia fénye és hatalma többé neki nem imponálnak? Kevésbé szellemi, mivel magát a megírott betűknek többé nem veti alá?

„A világ vallásos kíváncsima nem halt ki, jöllehet, ha más okok határozzák azt és más dolgok által elégített ki. — A mai világ még mindig érdekeltetik Krisztustól és a keresztyénségtől; de más alapokból. Hisz Krisztusban, mivel benne,

egy kitünőleg vallásos, szellemileg Istennel egy embernek legmagasabb ideálját látja; mivel életének vizsgálata csodálat- és tisztelettel tölt el; mivel szellemének magasságát érzi és természetének erkölcsi nagysága, működésének tisztasága, szenvedésének szentsége iránt fogékony, és mivel az ő miszsiójának világtörténeti jelentőségét érti. Tudja, hogy az emberiségnek az önzéstől és a világ hatalmától való megszabadulása ő neki köszönhető. Az emberek iránt való szeretet, mely Jézusban élő volt és a mely tőle a keresztyén világ fölé folytonosan sugárzik ki, a mai emberek kedélyére sokkal hatalmasabban hat, mint a csodák hite. Testvéreinek, az embereknek istenfuságra való emelése, mint azt Krisztus értette és véghez vitte, több követőt szerez neki, mint az ő isteni természetére való hivatkozás. Az emberek mai öntudatában nemcsak a külső természet van a megmérhetetlenbe növe, hanem a természettel egyszersmind az Isten-fogalom. A keresztyénségre semmi veszély és semmi kár, ha a szellemi Isten, kihez Krisztus maga könyörgött és tanított másokat is könyörögni, könnyen elbirja e beolvadást s a nélkül, hogy az emberektől elidegenednék. Ném látom, hogy az újabb kritika ezen igazságokat, melyek oly fontosak a vallásos kiválsalomra, valóban veszélyeztetné.

„Tudjuk, hogy Jézus kortársaitól, mint tanítványaitól kevésbé értetett. A következő évszázadokban a megértés sokfélekép téves és homályos volt. — A mai világ őt szellemileg és erkölcsileg csaknem két évezred tapasztalatai és munkái után kezdi mélyebben érteni és azon viszonyban, melyben személyének emberi ismerete növekedik, nyer és tisztul szellemi és erkölcsi megértése is, és más emberekhez minél közelebb hozatik, a közötté és más emberek között való végtelen távolság annál inkább megvilágosíttatik, az iránta való tisztelet annyival inkább fog fokozódni és a vallásos kedélyre való hatalma annyival hamarabb fog nyerni és megtisztulni. Merem állítani, hogy a mai keresztyénség ke-

vésbé Krisztus-hívő ugyan, mint a keresztyén történelemnek korábbi századai, de ha a szellemire és munkákra tekintünk, keresztyénibb, mint minden további periodok. Remélem, a német protestáns egyeletnek feladata is tisztábbá lett e tekintetben. Két dologra törekszik. Az első, hogy védi a teljes tudomány és szellemi szabadságot a theológiában és a keresztyén vallásban is. Másodszor: Igyekszik a keresztyénségnek vallásos és erkölcsi elemeit, a modern műveltség körén belől is megőrizni és feltartani. Ezen szellemenben van alapulva, és ebből nőtt ki.“

Nagy Ignác.

Egy elmélkedő nézetei az úrvacsoráról.

(Nt. Hadházy László szepsi lelkész urnak tisztelet és szeretet jeléül ajánlva.)

A reformáció egyik nagyszerű eredménye, hogy az elnyomott ész benne kivívta diadalát. Melyik vizsgálódni szerető ne örülne a szabad mozgalom s haladásnak a theológia mezején? Hisz csak ezen egyedüli tér volt az, hol legsűrűbben álltak a tilalom őrszemei. Sok járatlan út vezetete rajta keresztül, s nem ellenkezett-e az ész méltóságával, mely az isteni kijelentés egyik módszere, hogy ő azokon bátran ne járhasson? Nem tökélyesen ki voltak-e törölve a bibliából e szavak: „mindezeket megvizsgáljatok!“ Nem volt-e ez szörnyű s kárhozatos elnyomása a tudományos vizsgálódásnak, mely a lelket gyönyörrel tölti el, az ész méltóságát fölemeli, az igazságot és valót napfényre deríti, az aranyat a föld poraiból megtisztítja? Örök hála a reformációnak, a józan haladás e zászlójának kitűzéseért.

Ily eszmékkel foglalkoztam, midőn többi közt az úrvacsora felől kezdék elmélkedni, s azon eredménye lett, hogy a három vallás felállítása közül szent vallásunk egyszerű

hitcikkelyét kövessem, őszinte meggyőződésből ; miután pedig minden keresztyén felebarátom meggyőződését tisztelem, s őket teljes szívemből szeretem ; mégis legyen szabad elterjeszteni, vajjon miért állapodtam meg csupán hitfelünk eszméjénél az úrvacsorát illetőleg?... Fogadjátok ti szívesen ez értekezést, kik engem ismertek, s kik engem — mint atya hű gyermekét — el nem hagytatok az élet nehéz ösvéyein.

* * *

Az úrvacsorát Jézus halála emlékére szerzé, hogy t. i. mikor ezzel élünk, az ő kinszenvedéseit, halálát, miket értünk felvállalt, buzgó hálával emlegessük. Ez értelemben voltak az apostolok és első keresztyének Krisztus halála után, kik is majd minden vasárnapon megtörék a kenyeret Jézus megtöretett testének emlékére. 1. ad Cor. c. 11. 28. v. De csakhamar egészen átalakult ez egyszerű hit, melynek átváltozása kezdődik a szertartások halmozásával.

Az úrvacsora kiszolgáltatásakor I. Sixtus rendelé, hogy a „Zebaoth szent úr Isten“ énekeltessek. Celestin egy rövid bevezetést (introitust) adott a miséhez, Gergely pápa a „Kirie eleisont.“ Thelesphor a „Glóriát,“ I. Gelázius a „Collektákat“ Hieronimus a levelek és evangéliumot, az „Alleluja“ vétetett a jeruzsálemi egyháztól, a „Symbolum“ bejött a niceai zsinatban, Pelágius a holtak emlékét találta fel. III. Leo a tömjént s béke csókját. I. Ince, hogy az „Isten báránya“ énekeltessek. I. Sándor rendelte, hogy a bor vízzel vegyítessék s a kenyér kovásztalan legyen. I. Pius végzése volt, hogy ha gondatlanságból a bor kiömlik, felszedessék ; némely írók említést tesznek, hogy már N. Konstantin császár idejében háromszor emeltetik föl a kenyér, hogy így azt az Isten megáldaná, mások azonban a VI. századba teszik e szokás kezdetét.

A szertartások ekép növekedvén, eredménye az lön, hogy a keresztyének sokkal többet kezdtek tartani az úrvacsorája felől, mintsem Jézus célja s rendelése szerint kellett volna tartani, ugymint melyet az üdvezítő halála emlék jegyév s pecsétjév tön. Már a XI. század vége felé kezdtek azon erőt tulajdonítani az úrvacsorának, hogy a bűnök vétele által megbocsájtatnak, noha a scholasztikusok ezt később még bővebben adták elő.

A VI. században illetlen és vakmerő állításnak tartották az úrvacsoráról azt, hogy az embernél változás alá esik, hanem annak romolhatlan erőt kezdtek tulajdonítani, erről nagy ékesen szólással és elragadtatással irtak a szent atyák, s némelyek közülök már csak a testet és vért emlegették; így kezdett az eszme kifejlődni, s a magasztosság és tisztelet mindinkább magasb fokra emelkedni.

Bizonyos az, hogy a VII. században a tudomány és műveltség hanyatlásnak indult, s valamint a bold. szűz fogantatásának eszméje a domonkosiak által fölélesztetvén, az többé meg nem szűnt, hanem mindinkább elterjedt, véghetlen vitákra szolgált alkalmul, míg az állítást védők részére döntették el az ügy; hasonlólag föl kezdett éledni az úrvacsora eszméje a VII. században. Anasztázius szerzetes „Kalauz“ című munkájában már az átváltozást kezdte tanítani; fölleljük a régiek írásiban, hogy Germánus Cizicénus konstantinápolyi püspök 714-ben ugyanezt követé, ezután Damaskusi János, ki a képeknek is nagy pártfogója volt, s ámbár e vélemény nem helyeselteté a konstantinápolyi zsinatban (754), de már a 2-ik niceai zsinat, mely a képek tiszteletét helybenhagyá, ezt is megerősíti, ájtött e vélemény később a napnyugoti egyházba is, melyre Nagy Károly hajlani is látszott, de mely aztán véghetlen viták tárgyává kezde lenni a theológusoknál, s leginkább annak módjáról értekezének, mikép történik meg a kenyér s bor átváltozása?

Krisztus sz. után 818. évben Pascházius Radbertus azon

véleményt hirdeté, hogy az úrvacsorája egyszersmind a Krisztus testének jegye s annak lényege, és bár ez állítás nincs ellenütközések nélkül, s nagy vitákon ment keresztül, mindazáltal a 10. században a tudomány s erény e nem igen virágzó korszakában, sokaknál kedvességet talált.

A XI. században még közelebb ment az egyház a főnemlített átváltozás eszméjéhez, miután a tudós Berengár az ő egyház értelmét nagy bölcseséggel oltalmazá; ellenmondásra lelt a római és versaillesi zsinatban (Kr. u. 1050). A jeles tudós értelmével ellenkező állítás annál inkább erőt vön, minél inkább növelé az egyház hatalmát s tekintélyét; nem lehet ugyanis tagadni, s nyilván való, hogy e századokban az egyházi hierarkhia hatalmának s tekintélyének köreit szélesbíteni igyekvék; mint ezt eléggé bizonyítják Hildebrand működései, s csakugyan e célra igen alkalmas volt az átváltozás eszméje is, már II. Orbán védokul használja e tételt; hogy megmutassa, miszerint az urat emelő kezek, nem lehetnek alattvalói azon kezeknek, melyek tisztátalan érintkezések által vannak fertőztetve.

Ily fejlemények után végre, a XI században kezdték az átváltozást nyilván tanítani, s az imádással egybekötni, sok szertartások jöttek a miséhez, főleg angol és frank honban, de mindezek úgy nézhetők, mint egyes püspökök rendelményei; végre 1215. évben a lateráni zsinat III. Ince pápa idejében mindezeket megerősíté.

Az átváltozás tudományát követé az adoratio latriae, melyről a határozást hozá többek közt III. Honórius, III. Ince követője (1224). A csengetést IX. Gergely szerzé (1240). IV. Orbán rendelé az úrnapiját Julianna, Éva és Izabella nők kérelmére, kik valamely titkos látványról értesíték a pápát (1264). Sokkal később jött be a Krisztus állítólagos testének hordozása, hogy ez által a szövetség ládájának körülhordozása Jerikónál példázattassék. Némelyek szokást XXIII. Jánosnak tulajdonítják (1317), míg végre a tridenti zsinat ki-

mondá az anathémát mindazokra, kik e szokást kárhóztatni bátorzkodnak.

Nemcsak az úrvacsora felőli fogalom ment keresztül a változások ily fokán a régi időkben, hanem más hitcikkelyek is; például: a búcsú lényege hajdan a vértanúk kérelmére megbocsájtott egyházi büntetés-részlet elengedése volt; később „a holtak büntetéseinek elengedése, a szentek fölös jó-téteményei kincstárából;“ vagy: az immaculáta eszméje, ájtatos vélemény volt; a kifejlődés után: „hitcikkely“, s az ily nemű kifejlést egyetlen egy hitcikkelynél sem találjuk fel; a gyónás hajdan így létezett: „egész község előtt kivallották nagy bűnöket“, később az egyház belátva ennek célszerűtlenségét, behozta a fülgyónást, a reformáció pedig az általános gyónást; így fejlődött az úrvacsora eszméje is, míg végre eljutott az átváltozás fokáig.

Mi protestánsok különben, az úrvacsora imádásának semmi nyomát nem látjuk a bibliában; leírja — mint tudjuk — szereztetését szent Máté, „vette — ugymond — Jézus a kenyeret, és hálákat adván, megtöré, adá tanítványainak, (azt parancsolván nekik) hogy egyenek, hasonlóan vevé a poharat is, és hálákat adván, adta a tanítványoknak, s azt parancsolá nekik, hogy iganak abból mindnyájan.“

Ime, szent Máté leírja az úrvacsora szereztetését, minden körülményeivel együtt, mikép hallgatta volna el tehát az imádást, mely egyike a legfontosabbnak, ha Jézus azt akarta volna, hogy az úrvacsorában imádtassék? Vagy pedig az apostolok e véleményben lettek volna? — Valóban oly könnyű lett volna az üdvezítőnek mondani: „imádjátok és egyétek“, a mily könnyű volt mondani: „vegyétek és egyétek az én emlékemre.“ Méltó itt röviden megjegyezni, hogy az egyház később eltért a kiszolgáltatás egyszerű módjától, a kenyér megtörése elmaradt, a hívek kezeikkel nem vevék azt; mint az apostolok, sem a pohárból nem ittak mindnyájan.

de az „adoratio“ behozaték, ámbár ezt az Isten beszédje nem parancsolja.

Azonban, a többi evangelistáknál sem olvashatunk az imádás eszméjéről, noha kétségkívül azért akarta Isten, hogy Jézus életét négyen írják, hogy a mit egyik elhagyott, a másik kipótolhassa; és így a négyből egy egész alakuljon. Sz. Pál, 2. ad. Cor. 11. c. Leírja az úrvacsora szereztetését, de annak imádásáról mélyen hallgat; sőt szavai ez eszmével ellenkeznek. Jézus szavai: „ezt tegyétek az én emlékezetemre, mert valamennyiszer ejenditek a kenyeret és ijandjaitok a poharat, az úr halálát hirdessétek, míg eljövend.“ Ellenkező eszmék: a jelenlevőt imádni, s a távollevőről megemlékezni annak halálát, ki még el nem jött, de elfog jönni; hálával emlegetni. A következő versekből is az ellenkező eszme tűnik fel: „próbálja meg magát az ember, s úgy egyék e kenyérből“, ha pedig az apostol célját vizsgáljuk a Kor. 1. levélben, úgy találjuk, hogy épen itt lett volna az apostolnak célszerű az imádást említeni; sőt nem lehet Pál apostol bölcsességével megegyeztetni e hallgatást, mely saját céljaival összeütközik. Az apostol célja ugyanis a Korinthusiak megintése, hogy az úrvacsorához nagyobb tisztelet, s készüllettel járuljanak; s hogy azt világi vendégséggé ne alakítsák, mivel szerezhett volna pedig nagyobb tiszteletet az úrvacsorának előttük, mintha azt írja nekik, hogy imádtassék? Mikép hallgatja el, ha az szükséges, és isteni parancsolat? vagy a keresztyén vallás első egyházai oly jártak voltak már hitdolgában, hogy erre az apostolnak szüksége nem volt? Merész állítás az, mely a szóbeli hagyományokra támaszkodik.

Az imádás eszméjének nyomait nem látjuk az első századbéli keresztyének közt. A II. század közepe táján leírta Justin vértanú az egész szertartást, hanem az imádról mit sem szól. Areopagita Dénes leírja a kiszolgáltatási módot, hanem az imádról mélyen hallgat. Vannak ugyan írók, a

kik felhoznak ez iránt az első három századból atyákat; de vannak ismét, kik az ellentételt bizonyítják erre nézve. A niceai zsinatban összegyűlt atyák, Kr.sz. u. 325. évvel így nyilatkoznak: „ne in propositum panem, et calicem humiliter intenti simus, sed elevata fide, mente contemblemur, in illa caelesti mensa immaculatum agnum Jesum.”

Figyelemre méltó körülmény az, hogy mihelyt az átváltozás és imádás eszméje terjedni kezdett, a X. században e kezdettől voltak ellenkező értelmű felek, s folyvást megmaradt az ellenirányú eszme haladása, melyből kitűnik, hogy a reformáció nem hozott be ez által új eszmét; hanem a régi fölébredt, soha egészben ki nem alvó eszmét hozták létre a századok; mikor a XI. század közepe után Berengárnak értelmét elátkozták, mely föleleveníté a régiek eszméjét, igen sok követői találkoztak, a XII. és XIII. században ellenszegültek az albiak és valdensek, XIV. században a Viklef követői; hasonlólag a hussziták, végre a reformátorok a XVI. században, s mind e napig él a hajdani szent egyszerűség tiszta eszméje; azt sem kell felednünk, hogy némely felhozott atyák kifejezései részint szónoki virágok, részint azt akarják megbizonyítani, hogy Jézus az úrvacsora kiszolgáltatása alkalmakor imádtaték, a mi pedig az átváltozás eszméjétől véghetetlenül különböző dolog. Az gyöngye ellenvetés, hogy százképen is magyarázták Jézus szavait a reformációkor, hisz ez most is szabad! Épen a tudományos vizsgálódás volt a reformáció célja, hisz az Isten nem azért adá az emberi észet, hogy helyéből mozdulni se merjen, hanem inkább, hogy a hitet észszerűsítse, átlássa t. i., miszerint nem a tekintélynek hódolva hisz, hanem saját világa mellett, mely szinte Istennek nem cél nélkül adott fönséges adománya; a tudományos vizsgálódásból nem az jön ki: hogy nincs tárgyilagos igazság; hanem inkább ez a többi vélemények közül leginkább kitündöklöklik, s önként mutatja fel magát. *Opinionum commenta delet dies!* hanem az objektív

igazság halhatatlan! Vagy azt mondja tán valaki: „hát az evangélikusok értelme nem épen ily objektív igazság?.. nekik épen az! mi tiszteljük a más meggyőződését, s a mienket másra nem erőszakoljuk; annyi igaz, hogy test és kenyérnek egy helyben létezni, egy időben, fizikai lehetlenség; nem is arra való a kenyér, hogy belé test rejtessék; s mi az ős objektív eszmének e véleményt épen nem állítjuk.

Az imádás eszméje továbbá nem arányos az evés fogalmával, sem az áldozat ennek meg nem felel; mert mikép lehet isteni tisztelettel imádni az áldozatot, s azt, kinek áldoztatik, mikép lehet a kettő közt egyenlőség? Az ész át nem látja, sőt azzal ellenkezik; micsoda tisztelet illeti a kenyér s bor megmaradt látható sajátságait? Micsoda okszerű kapcsolatban van itt az ok az eredménnyel, t. i. az erkölcsi világban? értem a változást; melyet az ok, Jézus; eredményezne az embereknél? a válaszadások ily kérdéseknél nem kielégítőek, ámbár a theológusok készen vannak ily eseteknél. Ha felhozzatik ellenvetésül, hogy az érzékenységek nem tapasztal semmi változást a kenyérben; felelik: megmaradnak a kenyér külső minémüségai, de annak belső lényege elváltozik. Ha állítják, hogy lehetetlen a belső változás a külsőn s fizikai elemek tökélyes megmaradásával, felelik: hogy az isteni mindenhatóság azt megteheti, bár lehetlennék látszik is. Ha állítják: hogy az ellenkező dolgok Isten céljai nem lehetnek, válaszolják: hogy ennek felfogására természetfeletti ajándék kívántatik. Ha ellenvetem: hogy a test megsokasodnék, s az ubiquitás állana elő, válaszolják: miszerint a dicsőült test nincs helyhez kötve. Ha állítják: hogy így a test önmagához közel és távol esnék; több módokon felelnek. Aquinoi Tamás azt mondja: hogy a test jelen van sákramentomi módon, s nem helyi módon, s nem helyiképen. Bellarmin egy testnek különféle működésekben való létezést tulajdonít egy időben és sok helyen. Ha kérdik: vajjon az evés mulandóság törvényeinek alá esik-e a test, válaszolják:

nem, mert a kenyér minden részecskéi egyenlően egész testet képeznek. Ha erre azt mondják: így nem lesz a testnek semmi kiterjedése; felelik: hogy a jelenlétel módja megfoghatatlan. Ha állítják: miszerint Krisztus az égbe vitették testileg, míg eljövend; felelik: hogy különbséget kell tenni a látható és láthatlan testnek eljövele közt. Ha felhozzák: miszerint a biblia nem említi az úrvacsorát miszteriumnak, erre a szent atyák vélekedéseivel válaszolnak. Előhozzák szent János 6. részét, noha itt az úrvacsoráról nincs emlékezet, ugymint melyet még akkor Jézus nem is szerze; hanem tudományának bevételét említi; s a benne való hitet étel és ital hasonlításában adja elő, különben is azt mondja: „lélek a mi megelevenít, a testi élet nem használ semmit!“ Hogyha a bibliára hivatkoznak, felelik: „a bizonyság ott áll: ez az én testem!“ Mondhatják erre ugyan, miszerint a napkeleti tökélytelen nyelvek szokása a jegyzett tárgyat a jegyért venni; s e szókat sem lehet másképp érteni, mint értették a páskha bárány kiszolgáltatásakor ezeket: „ez az a nyomoruságos kenyér, melyet atyáink ettek Egyiptomban,“ vagyis: „ama nyomoruságos kenyérnek a jegye.“ S ez értelem tökéletesen megegyez mind a hely, mind a körülményekkel; csak annyit fognak felelni: hogy tulajdon értelemben kell venni a beszédeket. Ha azt mondod, legalább ezen szavakat: „mely értetek megtöretik,“ és „ez a pohár új szövetség az én véremben“ nem lehet betű szerint venni; azt felelik: betű szerint kell venni! Ha azt mondod: hogy szent Pál 1. ad Cor. 11. a kenyeret a megszentelés után is csak kenyérnek nevezé, azt felelik: hogy ott lelki kenyeret kell érteni. Ha azt mondod: hogy ma a csudáknak helyök nincs, s azok megszűntek; felelik: valóban nagy csuda, melynél fogva a tudatlan és rossz erkölcsű egyén is, a legnagyobb természetfeletti eseményt idézheti elő szvaival. Ha kérded: mi annak az oka, hogy a keresztyén vallás kezdetében

csodatételre való ajándékokat adott az Isten, nemcsak az apostoloknak, hanem más keresztyéneknek is; ma pedig ha a legszentebb életű, kegyes király mondaná is: „ez az én testem,” a kenyér át nem változik; lehetnek azonban, s voltak tudatlan, rossz életű egyháziak, és szavokra megjelent mindannyiszor Jézus? felelik: éppen ebből tetszik meg a papi rend méltósága és elsősége! Ha az mondod: különös, miszerint a legrosszabb életű egyén is képes e csuda létesítésre; holott már a csudák szükségtelenek, s a biblia szerint, például a gonoszokat mint Isten kísértőket nem is hallgatja meg az úr; felelik: nem a működőhöz, hanem a működéshez van ez kötve. Ha azt mondod: hason eredmények hason okfőket tételeznek föl; már pedig a küljegyek hívése mellett csak oly jó s rossz eredményeket látunk az erkölcsi világban, mint a test és vér hívése mellett; azt felelik: hogy ez csak bölcsészeti gyermekes axioma. Ha azt mondod: senki nem tagadhatja, hogy Jézus test és vér alatt saját tudományát is érti bizonyos helyeken, miért kell hát e bizonyos értelemnek oly roppant változást adni más helyek magyarázatában; felelik: mert ezek testamentomi igék! s több eféle.

Az is megjegyzendő röviden, hogy több kath. írók találkoznak, a kik e tárgyban ellenkezőleg írnak. Ilyen például Scotus, lib. 4. c. 23. Occamus, Biel, Cajetan, Cantarenus, Perronius bibornokok, hasonlólag Corus, a carániai püspök, Becanns és több mások, mint például maga Bellarmin is; megjegyzendő: hogy a szent atyák bizonyosságaival a reformált egyház is élhet, mert azokban előfordul Krisztus testének megevése, csakhogy hittel, sákramentomi módon; nem kell feledni továbbá, hogy Bellarmin állítása az, miszerint Pascházius Radbertus volt az első, ki valódi célból, hosszasán irt az átváltozásról; a IX. században, nem kell feledni, hogy az átváltozás nem tartaték hitágazatnak a lateráni zsinat előtt (1215), mint azt Scotus maga megvallja; Berengárt VII. Gergely megtiltá eretnekül tartani 1079. Bellarmin pe-

dig azt írja: „in lib. de coena Dom.“, hogy a VII. századig az ellenkező értelem kárhoztatva nem volt; sem az átváltás ostromolva, a minthogy nem is lehetett, miután az eszme közterjedelemben még nem élt; s valóban a csodák szükségessége végkép megszűnt az apostoli korszak után, mint Ágoston kifejezi: „a ki ma a keresztyénségben csudát keresne, maga volna azon ember a legnagyobb csuda.“

Nem csekély ellenvetés lehet az ellenkezők részéről e tárgyban az, hogy magának a kenyér s bornak átváltozása, az egyházi szolga szándékától — intentio — függ; mint az illető theológusok előadják; már pedig nem lehet tagadni, hogy vannak tétova elméjű emberek is, a mit maga a mindennapi szokás előidéz, sőt találkoznak hitlen, vagy rossz erkölcsű egyének, kik az intencióval nem sokat törődnek, s így az isteni tisztelet és imádás, az intenció létezése s valóságához köttetik, a mi gyakran kétes lehet; igaz, felelik, miszerint az ily elhanyagolt intenciót, vagy a rosszul mondott, vagy — mi szinte megeshetik — a ki se mondott átváltoztató szavakat (mik nélkül pedig csakugyan bálványozás veszélye állna elő) maga az egyház pótolja helyre, csakhogy ez titokteljesen hangzó állítás, melynek indokolását talán csak a skolasztikusoknál lelhetjük fel, hogy valamely testület érdeme, ereje, összege az egyesek benső gondolat-hibáit, a szellemi világban helyre pótolja, oly módon, melynek alapja sehol nincs, mely megfeythetlen és megfoghatlan; sőt ha ez ellenvetés megsemmisülne is, új nehézség áll elő, mert az átváltozásra való felhatalmazási tehetség csak helyesen fölszentelt egyházi szolgának tulajdona; erre pedig szükség, hogy a fölszentelő püspöknek igaz és jó intenciója legyen nemcsak, hanem már az előtte való püspöknek is helyes intencióval kellett birni; már e szerint ismét tagadhatlan, hogy az intenciók helyessége, s nem helyességéből a legszövevényesb nehézség, ellenvetés, kétely fejlődhetik ki, a miért is már Hadrián pápa a XVI. század

elején „sub conditione“ látta jónak az úrvacsora imádását; „adoro te si Christus es“; annyi áll, hogy a kondíció szükséges föltétel, mint az egyház helyre pótolása is, hanem lényegök és alapjok nem kielégítő. Mily különös például a keresztségnél is ezen hasonlóság, mely szerint kétszer nem szabad kereszteni. De mily könnyen megeshetik és megesik némely gyermeknél a másod keresztség is; azonban csak a kitüzött kondíciót kell fölötte elmondani „si non es baptisatus ego te baptiso“, s valamennyi baj és nehézség el van hárítva!

Az imádás módjairól nem is értekezzvén, könnyen átlátni azt, hogy ily kézzel fogható világos eszmék átlátása, az elmélkedő vizsgálóra befolyást minden esetre gyakorolhat. Különben tartsuk mindenkor szem előtt Ágoston egyházatya jeles szavait: „a szükséges dolgokban egység, a kétesekben szabadság, mindenekben pedig szeretet!“

Fogoly (Lubik) Imre.

Külső történelem különös tekintettel a keresztyénség első századára, tüzetesen az apostoli cselekedetek könyvére.

XII.

Az Ezra és Nehemia által visszállított theokratikus életnek küzdelme a görög képződéssel.

Az Ezra és Nehemia által megindított új élet a persák kétszázados főurasága alatt csendesen fejlődik, de annak bukása után a görög uralom s egy sokkal tevékenyebb görög élet és képződés a héberek közé is oly változásokat hoztak, melyek észrevehető nyomokat hagytak mind magán a vallásos hit szerkezetén, mind az istentisztelet módján, mind az íráson.

A nemes önérzetet, melyet a becsületesség és istenbizalom védett, s melylyel elsöben ezen különben minden külsö politikai változatok iránt közönbös nép Nagy Sándorral találkozott láttuk, s mi fogadtatásban részesültek, tudjuk. Hihető, hogy Sándor ezen eljárásának azon nagylelkü politika szolgálhatott alapul, miszerint tanácsos dolog új világuraságát a szellemi eszközök egyesítésével is emelni, s e tekintetben az üzelmes, s szellemileg jól képzett s ügyes héber népben az ipar és kereskedés emelésére alkalmas emeltyüre vélt találhatni. Ezen irány vala a görög életnek első áldása a pangó Ásia területén. Az ipar es kereskedés szülte jólét hite szerint oly ígézzettel birand a szabadság nagy érdeke iránt ugy is kevés érdekekkel bíró ásiái népségre, hogy ez a kényelem árán, hova ereje célos felhasználása által eljuthat, igen könnyen feledendí régi urait, kiknél alig nyílt más valamire kilátás, mint táboraikat megnépesíteni, harcaikat minden kilátás nélkül leharcolni, s az udvar pazar fényét önkényes adók s verejtékek által ápolni.

Ptolemaeus Lagi, ki Egyiptomot foglalá el, és a Libanon délháti tartományainak birására nagy súlyt fektetett, mint láttuk szintén felismerte a héberek azon kori előnyét, s népes héber gyarmatokat szállított állama fontos pontjaira, hol a Nagy Sándor által ügyes tapintattal épített Alexandria a romba dült Tirustól igen hamar átvevé a középkori világkereskedést.

Ha a héberek az előbbi transportációk által Ásiában szétgyarmatosítottak; ugy ez még nagyobb arányt vett Sándor világuradalmában, habár többé nem oly sötét elkeserítő alakban, elannyira, hogy ezen birodalom szétdaraboltatása után is Palesztina hosszu időn keresztül vitaalma maradott, majd Antigonos és a szyr szeleukidák, majd ezek és az Egyiptomi Ptolemaidák között.

Egy kissé ismét körül kell tekintenünk.

Az első Sándor hadvezérei közül, ki társai felett tekin-

télyt s hatalmat igyekezett kivívni; Perdikkasz a makedó lovasság parancsnoka vala, ki Sándor utódjának Aridaeusz Filippnek a tébolyodottnak és II. Sándor családjának gyámja, és Ásia parancsnoka igen tekintélyes állás birtokába helyezkedett. E mellett Nagy Sándor nővérét Kleopátrát nőül vévén, azt hitte, hogy ha sikerülend neki Ptolemaeuszt Egyiptom parancsnokát megverni, igen könnyen ura lehet mindazon tartományoknak, melyeket Sándor szerencsés fegyvere hódított meg, de e vezénylet alkalmával, midőn hadait a Nil folyamán átvezetné, megöletett saját hadoncai által, kik kevélységét eltűrhetlennek találták.

Antigonus Frügia, Lükia és Pamfilia (Phrygia, Lycia és Pamphilia) helytartója lön ezután a makedó hadsereg fővezére, s előde korlátlan nagyravágyásának kis idő múlva áldozata, ki helytartótársait, fia a vakmerő s kalandos Demetrius Poliorketesz társaságában, egymásután megfosztá tartományaiktól, előbb a vitéz Eumeneszt veré tönkre, majd a jeles Szeleukusszal, kit készületlenül lepett meg, keveredett harcba. Ez tulajdonképen Sziria parancsnoka vala, azonban a hajdani persa birodalom mind a 72 helytartóságát magában foglalá. Szelenkusz megveretvén, Egyiptomba huzódik hadtöredékei vel. Antigonusz pedig foglalmányából egy oly nagy országot alakít, mely Kisásiától Indiáig terjedett.

A megriasztott tartományi helytartók életkérdésnek tartották e korlátlan bitorlásnak közös szövetkezés által vetni véget. Kaszander (Karia), Lüzimakhosz (Thrakia), Ptolemaeusz (Egyiptom) és az országvesztett Szeleukusz egyesülve sorompóba lépnek, hol a küzdelem változó szerencsével folyt egy ideig, majd Szeleukusznak sikerült Babilonia és Sziria birtokába jutni. Innen veszi kezdetét a szír időszámítás (Aera Seleucidarum), majd ismét Antigonos és fiának sikerült a híres szalamiszi tengeri ütközetet megnyerni Ptolemaeusz fényes hajóraján (306), a midőn is mindketten, az apa és fiu (Antigonosz és Demetrius Poliorketesz) királyi címet vesznek fel.

De mindezen vitéz hadi szerencsejátéknak véget vet a döntő ipsusi csata (307), a melyben az agg Antigon elesik, s a három győző Lüzimakhosz (Thrakiában), Ptolemaeusz (Egyiptomban) és Szeleukusz (Szíriában) királyi címet vesznek fel, s a keleti világnak új térképet szabnak egy időre.

Ezen időben Palesztina Egyiptomhoz lőn csatolva, hogy miként, azt fenebb láthattuk, úgy is maradott egész Nagy Antiokhusz uralkodásaig. E kormány a héberekre nézve kedvezőbb volt sok tekintetben, mint a benszülöttekre, nemcsak mivel az uralkodónak bizalmával dicsekedhetének, hanem mivel az udvari s állami hivatalok is nyitva állanak előttök, s vallások gyakorlatában a legcsekélyebb kényszerítésnek sem valának kitéve. Nem kerülheték ugyan ki egy a külső kényszernél sokkal veszélyesebb ellenség befolyását, s ez volt a makedo-görög képződés hatalma, de ennek első hatása nem lehetett más, különösen Judeára nézve, úgy mint másutt, minthogy a héber istenuralmi elem féltékenyen önmagába sietett vissza ellensége közeledtére és saját intenciójában, belereje öszpontosításában keresé azon védelmet, melyet a szent város hatalmas köbástyái nem nyujthatának; de hasztalan, ez új ellenség szellemi természeténél fogva áthatolt a szikla védműveken, az istenuralmi érzelmekkel erős és makacs viaskodásba bocsátkozott. A csatárok kifáradtak, vagy meghaltak a küzdelem terén, de a viadal átment nemzedékről nemzedékre, a szellem vivódását nem fárasztja ki az idő, csak a cél, hová törekszik. Végre itt ott erős rések tűntek fel a harcosok sorában, kik mint a megvert hadaknál szokás, új tömegekbe csomósulva mutatkoztak, s igyekeztek magokat fenntartani, de egyik sem vonulhatott el a csatatérrel a nélkül, hogy megszaggatott zászlóik és sajgó sebhelyeikben a viadal nyomait magáról lerázhatná, s új módosulás állt be az istenuralmi gondolkozás terén is, a mint az ezen befolyás alatt alakult pártok, a farizeus, sadduceus, és esszen-párt rajza kimutatandja.

A héber theoszofikus gondolkozás nem kerülheté többé ki a görög bölcészeti gondolkozást. Mózesnek találkozni kelle Platóval, s az emberiség e két fényes vezéreinek fusió-jából állott elő az alexandriai neoplatonikus bölcészeti iskola, hol Szunion bölcének nemes vívmánya a kijelentés mély istentudalmával elvegyült.

Azok közül, kik a főuraságra törekvő e két szellem egyesülése szülte iskolában felnevekedtek, egyik sem hordozza oly határozott alakban ezen egyesülés szellemét, mint a héber Philo. Már Ammonius Szakkas, Jamblikhus és Proklus inkább sajátos elmélődéseiknek kerestek rendszeresített előadásaiban kifejezést. Mindamellett mindezeknél, mind amannál világosan látható a szellem meneteléből, hogy az egy magasabb cél felé s magából kifelé gravitál, hogy feladatát az úttörésben találja, azon munkában, a mely által az általa hordozott lelkeket oda képzé, s mintegy utasítá, hogy elmélődéseiknek szilárd alapot majdan a keresztyénségben keressenek a mely első gyakorlatias irányában a hozzá közeledők lelkeire nézve, egyetemesen megnyugtató erővel bírt; valóban, s az addig történt igazság-kereső elmélődéseket az új élet és szellem-alakulat élére tölt nagy tényeivel egyszerűen megoldotta, s az iskolák dogmáit, tantételeit a tények testében mutatta fel, mint már beváltott közgondolatait az emberiségnek, melynek fedezését évszázadok óta várta, sőt erkölcsi természeténél fogva posztulálta, minek a felmerült hitrendszerekben elég világos jeleit adta.

A görög képződés hatásának felemlítésekor mellőzhetlenné válik jelölni azt is, miszerint az szellemével egész Elő-ásiát csak oly bámulatos gyorsasággal foglalá el, mint első nagy hordozója fegyverével, s a görög a világnyelv méltóságára emelkedett, s lön nemcsak a hivatalok organuma, hanem egyszersmind a tudósok s minden rendű műveltebbek házi nyelve. Sokat tön ide, hogy valamint Ptolemaeusz Lagi, ugy utóda Filadelfusz is a művészet és tudományok iránt

nagy előszeretettel viseltetett, s az élvezett békesség előnyeit pedig igen gondosan felhasználta mindazon tudományos intézetek kitágítására, melyek atyja nagy lelkéből nyerték életüket, különösen pártolta az alexandriai becses könyvtárt. Hogy a görög nyelv később a vallásos élet keresztyén elemének közlönyévé lett, oda igen sokat tön, hogy a héber szentírás görögre két századdal előbb lefordíttatván oly tiszteletben állott, hogy midőn a görög nyelv a műveltebb gondolkozás egész körét elfoglalta, magok a szent okmányok is ezen nyelvben kezdetek használtatni, s maguk az apostolok általában nemcsak hogy a görög nyelvvel éltek, hanem idézteikkel sem mentek vissza az eredeti héber szövegig, s az alexandriai 70 nes fordítást használtak, mi elég világosan mutatja, hogy minő állást foglalt el tényleg a görög nyelv az akkori világ nyilvános és családi életében.

A mi a héber gondolkozás szabadabb folyamának megindulását illeti, az némileg a görög képződési elem beavatkozását is megelőzte. Azon kritikai erős szellem, melylyel a tudós Ezra, e második Mózes az istenuralomnak, a szent okmányokat átvizsgálta, s az általa megállapított Kanonból mindazon könyveket kizárta, melyek komoly vallásos kritikáját ki nem állották, azon erős vizsgálódó szellem, mondám, nem állhatott meg, hol azt a tudós Ezra hagyá. A görög képződési elem a bölcsészetet vezette a theológiai vizsgálódás mezejére, a mi azonban nagy csorbákat tört a régi épületen. Enyészésnek indult a régi egyszerűség, elhallgatásnak a régi profetizmus, s a régi hit közvetlensége átment egy az alapelvek után lekövetkeztető didaszkáliába. Az egész nyereség csupán az vala, hogy egy új válság közel beállása közsejtelem tárgyává lön.

Minden tanok között legfontosabb az emberre nézve a halhatatlanság nagy tana volt minden időben. Ezen emelkedett fel minden vallásszerkezet, s ez lett most az iskolák legelső dogmája. E tannak mind a Jób, mind a Dániel könyve (12, 2.) igen világos és határozott kifejezést adnak, s míg a

héber ős hitélet e tanokat hithőseiknél előjött fényes tényekben szereté felkeresni Hénok és Illés menybemenésében, (ezen ős hagyomány, az ős hit-élet ezen epikus töredéke még mindig fentartá hatását a sarkolatos hébereknél. Azonban e sejtelen a meggyőződés bizonyosságát csak messze, később a Krisztus feltámadásában találhatta fel), addig azok, kik e tények jelvényisége alatt lüktető eszméig el nem juthatának, az újabb görög ráhatás alatt igen leverő helyzetbe jövének. A görög hádesz megerősíté a héber sheolt, a mi szoros értelemben ugyan a sír, mint a rothadás országa, tágasb értelemben azon túlvilágnak kifejezése, hol az ember a megszámloltató igazsággal találkozik, s miután a héber hit-rendszer Isten szentségét s az ember bűnösségét igen erősen kiképzette, azért a héber sheol aránytalanul sötétebb s vigasztalanabb lett a görög hádesznél. Azonban a derűsebb görög szellem e gyászos vidékire is behizelgő nyájas sugárait, s megkisérté a lelkiismeret rideg cerberusát megszeliidíteni. Azonban az alvilág borzalmainak lefegyverezése csak a keresztyénségnek sikerült. A megváltónak feltámadása oly világra kiható tény vala, a melyből az első egyház hithőseinek százezrei meríték fenséges halálbátorságukat. A halhatatlanságnak a pogány bölcsészet által a fő érdekek élére tolt tanát a keresztyénség, e gyakorlati egyetemes bölcsészet, a tények terére vivén, azt az iskolai dogmatizmus teréről a történelmire tette át, a mely egyedül lehet egyetemes öröksége az emberiségnek, s az iskolavélemény többé nemcsak a lelkiismeret követelménye, nemcsak vallásos, hanem egyszersmind történelmi hitnek tárgya lévén, oly szilárd, s a meggyőződés alakulására oly kedvező alapot nyert, a honnan az egész emberéleket átfogni, s áthatásával emelni sokkal könnyebb feladat vala, mint minden előbbi más fáradságos kísérletekben.

Nem vala gátolható dolog az, hogy a görög gondolkodás spekulációja nagy befolyással ne lett légyen egy oly népre, mely az élet-spekulációra oly nagy fogékonyságot

hordozott magában, dacára mindazon korlátoknak, melyek ezen irány ellenében a Mózesi rendszerben feküvének. De bár a hellenizmus mindinkább terjedő alapot nyert a héberség között, ez eredeti típusát mindezen behatások ellenében oly szerencsésen fentartotta, miként az hasonló élet-körülmények között soha oly mérvben egy népnek sem sikerült.

Azon meglepően gyors életmozgalom, mely a makedó világuralkodást követte, mindinkább elszórá a hébereket, s igen korán meggyőző őket a felől, hogy ők egy politikailag hatalmas nemzetiség alakítására hivatva nem lehetnek. De ezen érzésnek bántó benyomása minduntalan szellemi saját-ságaik merev kiemelésére ösztönzé őket, s kiélesíté azon önérzetet, miszerint egy magasabb vallásrendszer birtokában, a helyesebb istentudatban ők nagy fölényben állanak mind-azok felett, kiknek pusztán nagy számuk által nyomatnak hát-térbe, s magokat ellenök a rendszerökben fekvő eszközökkel igyekvének érvényesíteni, s vas konoksággal szegültek ellen az idegen népek szokásainak és saját-ságainak betörése ellen; de a görög művelődés szelleme, mint korszellem ellen ele-gendő erős gátat vetni soha egy népnek, soha egy hatalom-nak sem engedte meg a világ nagy végzete, s e szellem végre Gamalielben beült a Szanhedrinbe, s Izráel tanárainak első székét foglalta el. Azonban a gondolat-élet szellemi látköré-nek kitágulása nem gátolá őket a törvényalkotmány bevett formáiban még inkább megszilárdulni. Azon előny, melyet a kereskedelem és forgalom piacain kivívtak gyakran a pogá-nyok felett, nemcsak jogosultságuk felől az életre győzte meg őket, hanem egyszersmind azon büszke meggyőződés alakulására alkalmul szolgált, hogy ők politikai tehetetlenség-ök mellett is egy oly kitünő pontra emelkedett nemzetiség, mely történetében a világ legelső bölcsői által is csak még sejdített Istenségnek lételetét s tudatát már évszázadok óta hordozza, sőt ezen tudaton emelkedett fel nemzeti alkotmá-

nya, a messiási ígéretekben pedig a világ jövőjéhez fényes igényt tarthatnak, mindezekben pedig oly értéket véltek birtokolni, mely őket a külső nagy népek előnyei tekintetében bőven fedezé. A külvilág képződési szelleme tehát, mint látjuk, habár belülről erősen visszautasított, megjelenik szakadatlanul mindazon szellentyűknél, honnan a nemzet levegőjét szívá, s előtte állt, mint vetélkedés, melyet a dolgok természeténél fogva csak hasonló fegyverekkel lehet legyőzni. De a sarkalatos héberek osztálya annál elkeseredettebb merevséggel ragaszkodott az ősi hagyományokhoz, az intézmények betűjéhez, míg a lelkesebb kis töredék az időáradat által annak szelleme felé hordoztaték. A gyökeresdiek lelkesedésök fentartására igen kedvező tényezőt találtak a persa uralkodás felbomlása után létrejött Eszther-könyvben, melyben ők egy az élő Isten által hordozott nemzetiség diadalénekét olvasák, s a Purim-ünnep nekik az istenoltalom ünnepe lett, bár a Purim behozatala már magában átlépés a Mózesi szerkezet korlátain, de a szellem kétségbevonhatatlanul tősgyökeresen héber. A héber szellem ezen ős jellemével találkozunk azon jeles, de a Kánonon kívül eső könyvben is, mely a ptolemaeidák napjaiban íratott meg: Jézus Sirák fiának könyvében, melyben a héber gnomologikus költészet a fejlődés kitünő fokain mutatkozik. Egy oly szellem ez, mely Salamon bölcseségével táplálkozott a nélkül, hogy a világcsömör és kétely azon vidékére tévedett volna, hol Salamon bölcsesége elveszté koszorúit. Egészen ó-héber irányú, nem igen beszél a sirontúli állapotokról, de igen sokat azon jövőről, melyet egy Istenben teljesen megnyugvó kegyes lélek élvezhet.

XIII.

Az ipsuszi csata után, mint mondók, Asiának a Szeleukidák, Egyiptomnak a ptolemaidák lettek urai, Palesztina

sorsa felett e két hatalom hadi szerencséje kockázott (Dániel 11, 13—14).

A Ptolemaidák ily renddel következtek:

Ptolemaeus Lagi (Szótér) 323 Kr. előtt.

„ Philadelphos 284 „ „

„ Evergetesz 246 „ „

„ Philopator 221 „ „

„ Epiphanesz 204 „ „

„ Philometor 180—145 „ „

A Szeleukidák pedig egymást következőleg válták fel:

Szeleukusz Nikator 312 kr. előtt.

Antiokhus Szidetesz 279 „ „

Antiokhus Theosz 260 „ „

Szeleukusz Kallinikusz 245 „ „

Szeleukusz Keraunusz 225 „ „

Nagy Antiokhusz 222 „ „

Antiokhus Epiphanesz 175—164 „ „

Mint jött Palesztina Egyiptom befolyása alá, már láttuk, s most csak azt jegyezzük meg, miként a föld új urai mindent elkövettek, hogy foglalmányaikat biztosítsák. Philadelphosz volt az, ki az ős Akkot jó révéért s fontos hadtani fekvéseért szerfelett megszerette, kiépítette, megerősítette és saját nevével tisztelte meg (Ptolemaeus, később St. Jean d'Acre. Ap. csel. 21. 7.) E várost később a szír királyok is a megszálló csapatok kiszállása s gyűlhelyéül használták fel (1. Makk. 5, 15. 21.). A szabadság harcaiban a Makkabeusok korában ez tévé mindig a szír hadi munkálatok középpontját (1. Makk. 11, 22, 12, 5, 13, 12).

Evergetesz alatt, ki nevét szerencsés szír csatái miatt nyeré, a héberek már nagyot tágitottak azon erős korláton, melyeket Ezra állított egykor fel, oda hagyták azon szeparatistikus irányt, mely őket a külső népektől elzárá. II. Oniás főpap unokája József már e napokban úgy jelenik meg, mint Palesztina és a Libanon-vidék főadószedője az

egyiptomi hatalomnak. Azonban Evergetesz után a héberek szerencse-csillaga leáldozni sietett. A jeles fejedelem utódai gondatlan kéjencek valának, kik a kormány gyepelőit kezeikből kivette, mindent megzavaró udvari ármányoknak utat nyitottak. A művészet, ipar és kereskedés, mely eszközök Alexandriát meglepő rövid idő alatt a világkereskedés királynéjává tevék, s az országot fénynyel és vagyonnal áraszták el, elveszté azon támaszt s életerőt, melyet a megelőző fejedelmek nagylelkűségében és bölcsességében birt vala, s erőt és irányt vesztvé épen azon elemek, melyek bölcs kezek között a közművelődés és jólét eszközei valának, most az erkölcsök megromlásának, buja fényüzésnek, s az élet elsivárulásának lettek tényezői.

Sőt Ptolemaeusz Phiskon, ki Philometor után következett, valóságos örvöngő gyűlölettel viseltetett azon görög művészet-irányt, mely néhány év lefolyása alatt Alexandriát oly fényes műremekekkel gazdagította fel, melyek az új várost Athén vetélytársává emelék, s neki oly fényt kölcsönöztek, melyet csak a szellem mindenhatósága és nem a fejedelmek önkénye s hatalma teremthet mindenha. A görög művészek innen azután Rhodus, Athén és Pergamus felé fordultak vissza. A sugarak viasszaszálltak a napba, honnan eredtek, a derűs Hellaszba.

A hadi tudomány sem részesült ezen időben nagyobb részvétben, mint a béke mesterségei, azért előre lehete vala sejteni, hogy a bekövetkezhető háborúknak a régi fényes szerencsével birniok nem lehetend, a minthogy ezt az újabb szir háborúk igazolták is. Ptolemaeusz Philopator kormánya épen azon időre esik, midőn Nagy Antiokhus Sziria fegyverét ismét dicsőségessevé tévé, s Egyiptom kénytelen lőn előbbi foglalmányait egyenként elejteni. Elesett Orontesz folyam vidéke, Tirus, Ptolemais, völgyes Sziria és Palesztina, de e két utóbbi tartomány a Raphia melletti csata után ismét visszaesett előbbi urának kezébe. Mindezek Antiokhus hadi

szerencsésében csupán csak némi változást idézhettek elő, de sem nagyravágyását, sem diesőségszomját nem korlátohathák. Felkeresé azon bátor nyomokat, melyeket régi hadura az egykori makedo seregnek hagyott hátra messze keleten, s elfoglalta Media és Baktria még azon részeit is, melyek Sándor hatalmának sem hódoltak meg, s átlépven Parapamizus folyamon, egész Indiáig terjeszté országa keleti határait, nyugotra egész a thrák Kherzonezusig, innen délre fordítá győzelmei által elhíresült fegyverét, s hadoszlópain újra völgyes Sziria (Coelesyria) és Palesztina felé indultak. Philopator Paneasz mezején várta be ellenét és végzetét, hol hadnépe tönkre veretett, s Egyiptom és ásiái tartományai mind Sziria mellé estek. A Ptolemaidák hűségében álló héberek a győző ellenség egész súlyának oda valának vetve, a háború tartama alatt köz életök minden erei elakadván, igen sokat szenvedtek, de a Paneaszi döntő ütközetig régi uraik mellett híven megállottak. Azután pedig a szíreknek teljesen hódoltak, kik hűségök iránt előbbi hadi uraikhoz tiszteletöket meg nem tagadhatván, nem sokára mindazon szabadsalom, pártfogás és oltalom jótéteményében részesültek, melyeket előbbi uraik alatt élveztek. Antiokhus az istentisztelet szabadságát nemcsak helyreállította, hanem még fejedelmileg támogatta is.

Most egy új fordulat áll elő a héber nép egykori világmissziói életében. Antiokhus azon kisásiai tartományaiban, melyeknek hűségét biztosítani akará, a célt Philadelphusz régi példája után jelentékeny héber gyarmat áttelepítése által kísérté meg elérni. Így alakultak Phrugiában, Antiokhiában és Lübiában azon héber községek, melyekben később a Messiás hiten alapuló keresztyénség mindenütt megannyi álmásokra talált, s így lőnek most a Szeleukidák épen úgy, mint előbb a Ptolemaidák tudomásukon kívül a világ átalakítását munkáló Istenség eszközei, midőn a héberek áttelepítésében a keresztyén aratás termő magvait hinték el tartományaik különféle pontjain (Ap. Cs. 11, 26.)

Két népköltözködés, szellemvándorlással találkozunk e század menetelében. A nyugoti költözködés áramlata találkozik nem sokára a héber kiköltözködés áramlatával. Két patak egy tölcserbe önti különböző színű hullámait, a nélkül, hogy összevegyítené. E két hullám elárasztá az ifjú makedo telepítvényeket, s ott megfészkelődének, de nem vegyülének soha. Köztük feküdt legyőzhetlen fátumul a hit és erkölcsök éles különfélesége. Előbb a Ptolemaidák fogadják be s alkalmazák a héber elemet, majd mint láttuk, a Szeleukidák.

Meglepő az, hogy míg világhírű falánxok, melyeknek paizsa alatt indult meg a nyugoti eszme képződés s vándorlása, megtörttek s elporlottak, a szellemi hadoszlopok ott úsztak a légben, melyet beszívtak, s megszállták az országokat, melyeket ősi állami és vallási intézmények, elűtő szokások más irányú erkölcsök sáncolának el, s végre mit sem Sándor félelmes hatalma, sem a Ptolemaidák barátsága, sem a Szeleukidák zsarnoksága nem eszközölhetett: azt keresztülvitte e láthatatlan hatalom, oda ült, ott dobogott a főpap efodja alatt, behatolt a szentélybe, melynek küszöbéről Jupiter Olümpiosz szobra széttörölve hányatott el. A theokracia bástyáin oly réseket tört, melyeken át ki s be folyhatott az idő hulláma. De míg egy felől megrendítette az ősi szent fegyelmet, annál szivósabb ellenhatást ébresztett maga ellen más felől, s a héber szellem gyarmata nem kevesebb szerencsével hatolt ki, egyszerre két világrész mezőin keresve tért hódításainak, s elfoglalá végre a középtenger ó-kori királynéja Alexandria közhelyeit s iskoláiban Plátót Philo keleti ábrándos felfogásával magyarázta; de midőn a csekély Sémi faj áramlata a koreszmék e keresett országútján üllepedett le, hol kelet és nyugot összeömlött, sokat kelle levetközni azon szegletességből, a mely az ősi eredeti theokratát jellemezte. Más felől Kisésiában a régi görög városok omladékain oly gyarma-

tokat telepített le, melyeket sem az idők viszontagsága, sem elszigeteltségnek elerőtlenítő érzete, sem az idegen hadi urak szeszélye, sem az idegen nemzetiségeket, erkölcsöket megszelidítő derűs nyájas görög szellem azon mederből, melyet beomlásakor magának ásott, ki nem vethetett, és csak egy új keleti szellem megjelenése birta a kulcsot, a törhetlen lelkeket magára venni, s elhordani mint égő fályaít egy új meggyőződésnek, idegen földre minden más földi remény nélkül, minthogy távol mint egyes csillagok hulljanak alá, bevégezvén körútjokat. E gyarmatok, ezen állomásai a kereszttyén szellemnek ily feladatot képviselének.

Nem nagy idő múlva ugyanazon úton, melyen Antiokhus a Propontisz partjaig tolá elő országa határait, közeledett bukása végzetéhez. Karthago hadi lelke, Hannibál hazája hűtlensége után, midőn az őt ugyanazon rómaiaknak kiadni hajlandónak mutatkozott, kiket egykor három nagy csatában összetörve porig alázott, végre Antiokhushoz menekült. Továbbá az aetolok szövetségének sikerült ugyan római segélylyel II. Filipp makedo királyt Künoszkephalénál (195. v. 197.) római adófizetővé tenni, de magokat a terhes római barátság súlya alól soha fel nem szabadíthatták s így midőn mind az aetol, mind az akliv szövetség hosszú bűnös versengéseik által a görög szabadságot tönkrejuttatták, nem vala többé más remény, mint ha Antiokhus szövetségét sikerülne megnyerni, s Asiát most nem Hellaszra többé, hanem Rómára hozni. És valóban, ha Antiokhus a háború kivitelében ugyanazon férfiúnak (Hannibálnak) tanácsát követendi, kit a háború megindításában követett: úgy az ütközeteknek nem görög, hanem római területen kell vala történni. E változattal igen hihető, hogy az ütközet más végeredményhez juthatand. Azonban Asia a magnéziai mezőn elesett, s Róma egy más világ-rész urának diktált békét (190. v. 189.) és oly erős sarcot vetett rá, hogy Antiokhus emberei a műremekek s a templom szent kincseinek összeolvasztásával vélték egyedül a

dolgon segíthetni, a mi végre Persiában magában Antiokhusnak életébe került, s Róma, mint a világvégzet népe két csatája szerencséje által (künoszkepaléi és magneziai) fellépett bevégezni a gondviseles azon nagy munkáját, melyet az Nagy Sándor által kezdetett vala meg, t. i. művelt tartományait az ismert világnak egy nagy egészszé alakítani. Nevezetes dolog az, hogy valamint a görög ügyekbe az aetolok oktan barátsága s nemzetáruló bizalma nyitott ajtót a rómaiaknak: úgy Egyiptomba is a barátság és bizalom színe alatt jutottak be. Már Philadelphus követei által kérte ki a rómaiak barátságát, midőn arra épen semmi szüksége sem volt, pusztán azon cselekvési ösztönt követve, mely a népek végzetében találja fel okadatolását. A rómaiak a második pün háború fegyverzaja alatt siettek Egyiptom kinyujtott kezét megragadni, s e barátságot Philopator alatt is saját nagy-lelkűségökből megújították, sőt előzékeny lovagiságuk annyira lebecsátkozott, hogy a kiskorú Epiphanesznek követség által juttatták tudomására Hannibál feletti véres, és Róma felett határzó győzelmeiket, s a Karthágóval kötött békét. Az egyiptomi országnagyokat annyira megindította e rendkívüli megtiszteltetés, hogy nem kételkedének azonnal kiskorú fejedelmökei a rómaiak oltalma alá helyezni. Ezek viszont illő készséggel fogadák a bizalmat, s az ajánlott gyámuraságot, s ezen idő óta valóban ura lett Róma Egyiptom sorának, s a két világváros Róma és Alexandria életerei összedobognak, s ennek szelleme népével együtt kezd amabban átköltözni, s így a keresztyénség első korában már ott oly héber gyülekezettel találkozunk, a mely még a mint Fulvia példája mutatja, a legfényesebb patricius családoknál is talált prozelitákat.

XIV.

A héber válság kezdete.

Nagy Antiokhusnak utódja a magneziai napot követő szerencsétlenség nyomása alatt sanyargott.

A rómaiak kül politikájának jellemére sötét foltot vet az, hogy az idegen nemzetek politikai élete megsemmisítésére soha egy hódító sem használt oly lelketlen eszközöket, mint ők. Ugy látszik, hogy ezen az eszközökben pusztán a célszerűséget és nem a nemességet is tekintő népben Machiavelli világra jövése előtt öt századdal teljesen kifejlődve létezett.

„Miután tönkre tévék — mond Montesquieu — valamely fejedelemnek hadi erejét, pénzügyét igyekvének rendkívüli sarcok által megsemmisíteni, vagy pedig évi adó által a hadi költségek fizetésének örve alatt. Uj neme a zsarnokságnak, mely kényszeríté a fejedelmeket elnyomni, kiszívni saját alattvalóikat, s így végre azoknak szeretetét elveszteni.“

Ezen római elv fekszik, mint nehéz átok Epiphanesz kormányán, s e miatt kezd elsőben is Palesztinára nyomakodni, s nyomása napról napra nevedvén, a zsarlás azon fokára jutott, mely országlását kiállhatlanná tévé, miután a nemzet mind külső, mind belső életére egyiránt kiméletlenül nehezkedett, s annyira túlhajtott minden korláton, hogy e miatt Epiphanesz helyett közönségesen Epimanésznek (ἐπιμανής) örvöngőnek neveztetett el.

E fejedelem ifjúsága napjait mint tűz Rómában tölté el. Allása korlátoltsága igen sokat tönk oda, hogy ezen izgékony lélek a tervek vakmerőségében keresse nagyravágyása kielégíttetését. A gögös főnemesség pártküzdelsei Rómában igen jeles iskolául szolgálhattak azon időben mindazoknak, kik meg akarák tanulni, miként lehessen az embert vagy bő-

kezüség és barátság, vagy ravaszság és ármány által magán célokra felhasználni. Meg vala győződve, hogy egy erős szír egyeduralom helyreállítására nem elegendő az alkotmány egysége, hanem még szükséges a kultusz egysége is. Ugy hivé, hogy a csekély létszámú héberség, midőn főpapi családjai rossz példával mennek előre, egy bátor államcsin befolyásának bajosan állhatand ellen, s így e népnek vallását megtámadva sikerülend neki annak nemzetiségét is felbontani. Tehát célja nem vala kevesebb, mint egy nép-ség erkölcsi kivégzése.

XV.

A főpapi család viszálya.

Ezra mózesi szelleme és törvényszigora a görög szellem folytonos csapásai alatt, fájdalom, nem sokára botránnyosan meglazult azon főpapi családban, melynek az újabb életkorszakban a helyreállított istenuralomban a királyságot kell vala helyettesíteni. Ez időben III. Onias ült a papi fejedelmi széken, de fivére Josua vagy Jézus őt minden áron megbuktatni akará. Az ármány s pártoskodásra soha sem lehet kedvezőbb időt találni, mint épen Epiphanesz nyugtalan kormánya alatt. Oda, hogy valamely héber cselszövő ezen időben célhoz jusson, nem kívántatott más, mint épen a befogadott görög szellem és színezet fitogtatása. Josua tehát sietett mindennek előtt nevét grecizálni s Jazonra változtatni, azután pedig Epifaneszt jelentékeny ajándékkal megtisztelni. E fogás elég volt Oniást megbuktatni, s helyét a szír kegyenc Jazon foglalá el, ki nem mulasztá el hála fejében a görög izlést, divatot, szokásokat vinni Ezra komoly székére, s onnan azokat a népre is átszivárogtatni, sőt a sz. városban még görög viadorjátékoknak is nyitvatott küzdter (2 Makk. 4, 9.) Lassanként a vészes erkölcsi kór, mely a mózesi államrendszer legmagasb állomásán tünt fel, elfoglala mint valamely

ragály majdnem az egész papi osztályt. Megbomlott az istentisztelet rendje és buzgósága. De a bűn, mint mindig, most is megtermé büntetését, s Jázon épen azon eszközök által buktattatott meg, melynek előbb méltatlan felemelkedését köszönheté. Simon, ki mint a templomi szállítmányok felügyelője, szennyes fősvénysége miatt már III. Onias által keményen megrovatott; most fellép, mint a görög szellem hordozója, Menelaosz nevet vesz fel, s még nagyobb összegekkel kedveskedett a pénzéhes szir udvarnak, mint Jázon, s csakugyan megbuktatta ezt, s felteszi fejére a főpapi tiárát. Hogy pedig e vásárra a kellő mennyiségű pénzt előállíthassa, áruba bocsátja az Ur házának szent edényeit, s megigéré, miszerint azon lesz, hogy a héber nép tömegestől menjen át a polytheizmusba. (II. Makk. 4. 10. sat.) Ezalatt Epiphanesz seregét átvezeti Egyiptomba, nyughatlan szellemének kétes kimenetelű csatákban keresve elszoródást, élelmet nagyra-vágyásának, s nem sokára holt hírét hozák Jeruzsálembe. Jazon az alkalmat igen kedvezőnek találván kísérletekre, ezer fegyveressel egy oly államcsinra válalkozott, melynek feladata volt Menelaoszt megbuktatni, s a papi fejedelemséget visszafoglalni. A támadó csapat kiméletlensége a kislelkű ellenség kegyetlensége minden bélyegét magára szedé, de Menelaosz erősített lakában erősen tartá magát, s gyors futárokat küldé Epiphaneszhez segedelemért, kinek holt hire koholt dolog vala. Ez visszavonulási útját Jeruzsálem felé vevé, nemcsak a felkelőket büntette meg, hanem még a templomot is megraboltatá. Pár év mulva uj hadakat vezetett a rossz fejedelmek alatt teljesen elerőtlenedett Egyiptom felé, s Pelusiumot az ország kulcsvárá meg szállá, de mivel ezen ország fejedelmei a hatalmas, de ép oly mérvben veszedelmes római barátság oltalma alatt állottak, ezek egyszerű jelentésére hirtelen az ostromló táborba lép Popiliusz Lenász római követ a tanács levelével, s oly hatalomérzettel, minőt a rómaiak odáig a fejedelmek iránt soha nem nyilvánítottak,

s még Epiphanesz barátságosan odanyújtott kezét sem fogadá el Róma követe, sem a fejedelmet nem üdvözlé, míg a tanács határozatára nem válaszolt, s midőn tanácskozási időt kért, veszszejével egy kört vont a fejedelem körül, s kijelenté, hogy addig, míg egyenes választ nem ad, e körből ki nem lépnd. Látható, hogy Epiphanesz táborá kellő közepében ezen egyetlen kevély követnek foglya lön, s Róma előre úgy tekinté a föld fejedelmeit, mint saját vazállaikat (Polybii Legationes). Epiphanesz érzé a világra nehezült erős kéz súlyát, s Róma parancsára táborát visszavezeté Palesztinába, elhatározottan a hadi költséget e szerencsétlen pártszaggatott országgal fizettetni le. Azért mindjárt belépésekor a rómaiak által felkevert epéjét meghüteni akarván, raboltat vagyont és embereket, hogy ezeknek eladása által megürült pénztárát helyreverhetné. A következő évben pedig (168. Kr. e.) ismét kora tavasszal beküldé hadait Jeruzsálembe, s ez épen szombatnapon tört be a szent városba, melyet a törvény lefegyverezett, s a népnek csupán csak könye volt házája s vallása oltalmára. A város kiraboltatott, a lerontott falak köveiből az ellenség várat épített magának, honnan az egész templomhegyen uralkodhatott, s 10,000 embert, nőket s gyermekeket fűzött rabszíjra (1. Makk. 1, 41—64. 2. Makk. 6, 1. sat). Nem sokára elérkezett Antiokhiából a parancs is, az ország szent vallását megsemmisíteni, a minek eszközlésére új szír hadsapatok küldettek a tartományba. Az isteni tisztelet, az áldozatok, s a szombatolás eltiltattak. A körülmetélkedés, e beavatás az istenuralomba el lön tiltva. A szent könyveket elkobozták s tűzbe vetették, s a kiknél azon-túl egy példány találtatott, agyonveretett. A nők, kik a tilalom ellenére gyermekeiket körülmetélék, hűségüket a nemzet ős intézményei iránt halálukkal bünhödték le. Az utcákon s közhelyeken felállították a hamis istenek oltárait, s ki áldozni nem akart, mint felségsértő kivégeztetett. Midőn a szent városban eként a nemzeti halál vad munkája folya-

matba hozatott, s minden, mi egy embernek valaha szent lehet, a bitorlás véres önkénye alá nyomatott, hadcsapatok indultak ki a falvakra s kisebb városokra, a nemzetgyilkolás iszonyú jeleneteit ott is megkezdeni. Idumaea a borzalom uralkodásának első jeleire meghódolt, e példát követte Samaria, s Garizim temploma önkényt meggyalázta szentélyeiti. E nép megtagadta nemcsak vallását, hanem héber eredetét is. Okmányokat mutatott elő, melyekkel a bitorlókat szidoni eredetök felől sietett meggyőzni. Ők ugyan megülték kezdetről fogva a szombatot, de csak a tartomány szokásának és nem azon nap vallásos jellemének tiszteletéből. Ők építettek ugyan Garizim hegyen templomot a jeruzsáleminek mintájára, de őket a jeruzsálemiek soha sem ismerték el, s templomuk sem vala kizárólag valamely Istenségnek átszentelve, s nem is vala jelenleg sürgetősebb kérelmök, minthogy szent helyök Jupiter Hellenius templomának neveztessek el. Ezen előterjesztésnek eredménye azon lön, hogy a Samaritánok ez üldözés nyomása alól, miután ők nem héberek, csakugyan fel lőnek oldozva. A héberek közül sokaknak ősi szigorát már az előtt a görög szellem mélyebb lengése tetemesen megpuhította, az ádáz fergeteg pedig, mely most a héber vallásos nemzeti élet egész látkörét elborította a legbátrabb halandók megfélemlítésére is elég riasztó erővel birt. Azonban Isten ismét e válság sötét vájudása alatt oly ünnepet adott s irt be az emberiség évkönyveibe, mely a szellem függetlensége, belső erkölcsi szabadsága felől minden időben tanubizonyságot tenne, hogy a külső nyers erő és bitorlás elnyomhatja ugyan a törékeny organumokban megjelent embert, de akarata felett sem joga, sem hatalma. Ez a halandó embernek oly tulajdona, melyet a nagy meggyőződések hordozóinál a zsarnokság és vérpad csak kiemelt, midőn onnan az időszakai életet kioltotta, s a sirhalom vagy máglya gyakran csak azon talapzat, hová az örök idők emlékei állíttatnak, rogusz, hol Heraklesz átistenül! „Il y a des

jours où la plus haute place de monde c' est un échaufaud“ (Lamartine). A tűz, melyet a szír üldözés gyújtott meg valóban prófétai munkát teljesített; leégette, lerázta a héber életfárlól a nyomorú vízajtásokat és élödő növényeket, de egyszersmind kimutatott egy oly szilárd elemet, melyet elenyészettnek hittek, a tiszta ős héber élvnek életét.

Mindent meg lehet változtatni a karhatalomnak, csak egy nagy elvbe átment lelkeket nem! És ez örök világnyereség. Oly vívmány, mely a sötét napok isteni vigasztalását tartja fen közöttünk örökre.

A jeruzsálemi istenlak Zeüsz Olümpiosz templomává aljasult, a garizimi templomot Zeüsz Xeniosz foglalta el. A nagy oltáron Jupiter szobra parancsola, s előtte, hogy a törvény annál elkeserítőbben sértessék meg, disznóhús áldoztatott. A többi városok közhelyeit is bálvány istenek oltárai foglalták el, követelve töményt és húst halálbüntetés alatt, melyek előtt a szír állam minden polgára a király születése napján áldozni tartozott.

Azonban az üldözés, míg a gyávákat megtöré, a szívósabb jellemeknél létrehozá az ellenhatást. Ezeknél minden csapás nevelte a hiterőt, a törvények s ősi intézmények tiszteletét.

Miután minden földi érdek az üldözés véres iszapjába süllyedett, előlépett a vallási, mint örök és rendületlen. Sokan szentebb meggyőződéseikkel a pusztákba menekültek ugyan, türve a nélkülözések és éhség nyomorát. Másoknál az ellenhatás a hit-hősiségig emelkedett, a mely dacolt az élet bizonyos veszedelmével, a legélesebb kínzásokkal. Ugy látszik, hogy a hit és meggyőződés minden időben azon nemesebb jelenségek közé tartozott, melyek mint Libanon cédrusai a viharok között fejtik lényök hatalmát. Eleázár öreg törvénytudós, ki sertéshús evés által megmenthette volna életét, egyáltalában

visszautasította az ily úton történhető megmenekülést; mert nem akarta a törvényt, melynek tiszteletét egy századig tanította, végnapjainak bűnös meghosszabbítása által meggyalázni, s az új nemzedéknek gonosz példát adni, s hitéhez illeően csendes megadással fogadá a halálos csapást. E nemes jelenetek ismétlődven, lassanként oly forradalom fejlett ki a lelkekben, minovel a héber történelem s a lejárt idők évezredes folyamában nem találkozunk. A hazai intézmények végbukása eltörlé magát az élet érdekét, egy érdeket, melyet az ember rendesen még halála óráján is védelmez, és sokan magok keresék fel hóhéraikat, s oly módon követelék a halált, mintha az egy vérig sértett nemzet kielégítése lett volna. Inkább akartak a nemzeti szent intézmények tiszteletében elhalt apáik poraival egyesülni, mint egy oly ég alatt tengetni életöket, melyet a pogány oltárok füsté takart el szemeik elől.

A halhatatlanság hite fellép, mint egy halálviadalba keveredett nemzet fényes tüntetése. Oly tüntetés, melyet nem csupán egy magas betanult, vagy hosszú elmélkedés által megtisztított gondolat vezetett, hanem a mely közös életlevegője lett mindenkinek. A sir szélén álló aggokkal gyermekek vetekedtek a törvény tiszteletében élvezendő halál felett. A halál élvezet lett. Igen, az élvezet neme lön a pogányokat mély sötétbe juttató halál, s e ponton kezdé magas állomását a héber, az egy élő igaz Isten hívője, befecskendezve saját és nemzete vérével, de magasztosan s tisztelet-parancsolólag elfoglalni, s a pogány hitrendszer halála hősiességével hóhérai lelkeiben megrendíteni. A héber hős anya és hét gyermekeinek vértanú halála oly vallásos eposz, a mely történelmi igazságon alapszik, és egészen azon idő hitbátorságának szellemében van írva, a mely a törvényalkotmány isteni származását saját vére hullásával vallotta be, s halála készségével az igaz Isten hitét, magasan a törpe pogány rendszer felé emelé.

XVI.

A Makkabeusok.

Egy nemzet haláltusája őseinek sirhalmai felett, nemzeti intézményeik üszkei között a szemlélő lelkét mindig mélyen megragadó jelenet. Egy nép véres kezek által taszítottatik le azon állomásról, melyet a világtörténet templomában a nemzetek között elfoglalt. Csak azt nem tudhatni meg, vajjon ama vas kéz, a végzet hideg keze-e, melyben a világrendező átmenő szerepeit állítja s vonja át a világ színpadán. E kétes helyzetében a parányi ember megkísérti az ellenhatást, rövid harcba keveredik saját végzetével, vagy harcba keveredik a kötelesség nevében egy oly hatalommal, a mely gögös felfuvalkodásába vakmerően a világigazgatás gépezetébe ütközik. Ezen összezsúttatások hatályos visszaverésére a gondviselés erős jellemeket vagy hős nemzeteket keres ki, s állít az események áradatába. Ez vala Hellásznak küldetése kelet ellen, s a magyarnak a már két világrészt elárasztott Izlam ellen, hogy lenne e népbástya a nyugoti polgárzat őre. Fájdalom, ezen tiszteletes ezer éves bástya ma ugyanazon kezek által romboltatik, melyeket egykor annyi feláldozással védelmezett. Ily bástya-nép vala egykor a lengyel is észak ellen. E bástya már rég leromboltatott, s az északi kolosz azóta örökös réme lett azoknak, kik e rombolásba könnyelműen beleegyeztek.

Azon időben, midőn a héber vér ezer sebekből folyt, élt Modin hegyi városban, Jappe és Jeruzálem között Mattathias vagy Matthias nevű pap Jojarib rendjéből (Kr. 25, 7.) Aáron nemzetiségéből, öt jeles fiai által környezve (János, Simon, Judás, Eleázár és Jonathán). A család különben történelmi nevét a hőslelkű Judától vevé, kinek mellékneve

„Makkabi, kalapács“ vala. Azonban Haszmonaeusok családjának neveztetik Mattathias ösatya után.

Modin piacán is füstölgött egy pogány oltár, de midőn egy héber könnyelműen közeledett hozzá, hogy felette áldozzék, az öreg pap a régi próféták emlékezete által lelkesítve, a nemzetárulót agyonveré, az oltárt felforgatá, azután a körülte összesereglőknek előadá a haza és vallás szomorú állapotát, az Isten oltárának megbecstelenítését, a nemzet meggyaláztatását, s felhívá őket, hogy a kiben még őseinek emlékezete él, kövesse őt, s őt fiaival megindult a hegyek közé, hová azután nagyobb csapatok huzódtak utána. Tettének hire a fővárosba eljutván, a szír parancsnok hadcsapatokat siettetett a menekülők után. Bár az ország különféle pontjain tetemes menekülő csapatok verődtek össze, de azegyesítés s összefüggő védintézkedések hiánya miatt lehetetlen dolog vala a jól fegyverzett hadcsapatokkal sikerrel megütközni. Történetesen egy hegyi barlangba mintegy ezer lélek keresett menedéket, férfiak, nők, gyermekek, s egy szombatnapon felfedezte őket az ellenség, s ellenállás nélkül hagyák magokat lemészároltatni, de a nemzet sz. törvényét nem tagadá meg közülök egy se. Most az öreg izraelita pap az idő kényszerűsége alatt oly lépést tőn, melyet a maga érdekében bizonyosan soha nem teend vala meg, de egy nemtelen ellenséggel szemközt a nemzet fentartása előtte oly kötelesség vala, melynek nevében a törvény betűin áttörni a legtúlzóbb szigordiak által sem lehete megróható. Kikiáltá, hogy az önvédelem, a haza és vallás fegyveres oltalmazása ezentszombaton is szabados dolog. — A Chasidok=szentek nemhogy megbotránkoztak volna ez újítás felett, hanem haladék nélkül csatlakoztak hozzá (1 Makk. 2, 47. 7, 12.)

A menekültek egyes csapatai így lassanként egymással szövetkezvén, végre a felkelés az egész országban megszálva lön. A fegyveres ellenhatás azonban most is még csak guerilla alakban nyilatkozhatott, mely a menedékek, hegyzu-

gok s helyiségek helyes ismeretére támaszkodva, támadásaira az alkalmat leste, bátorságát nem számából, hanem istenbízalmából s halálmegvetéséből merítve, az ellenség bérhadait gyakran futásra kényszerítette.

XVII.

Dániel könyve.

E napjaiban a nyomor és keserű megpróbáltatásnak a gyászbá borúlt nemzet egy könyvben, mely akkor jelent meg, talált szövetségest. E könyv mennyei reménysugárt hozott a szenvedő hitnek, megsemmisítő villámot az elnyomóknak. Emléklapjain az előbbi világmonárhoz képest hordozván, melyeknek összes ereje sem vala képes a hívő Judát megsemmisíteni, (mely mindnyájokat túlélte) egyszersmind a szír királyság jóslatát tükrözé vissza.

Izráel végzetterhes napjaiban mindég gondoskodva volt arról, hogy istenkövek, próféták keressék fel a népet, s lelkek magasztos világosságával utat jelöljenek ki az alányomult sötétségen át egy békés hitkoszorúzó jövőhöz. A gondviselés, ezen egyetemes örlelke az Istenben bizóknak, most is úgy intézkedett, hogy épen most lásson világot azon szent könyv, mely Dániel írásbeli hagyatékaiból és más szóbeli hagyományokból gyűjtetett össze. Csak ezen alakban s ezen név alatt vala lehetséges annyi keserű igazságokat elmondani a szír uralom ellen, a mennyire a sujtolt nemzetet méltatlan szenvedései készíthették, s e kényuralom bukását a jóslat isteni sugalma alatt közel kilátásba tenni. A szarú a keleti képes előadásban a hatalmat képviseli. Így tehát a szír uralmat igen helyesen lehete a dánieli jóslatok ama kis szarujának tartani, a mely előtt már három más sokkal erősebb letörtetett (Dán. 7, 8. 20. 21. 24. 25.) Sőt a 8. fejezet (9—12. v. 23—5. v.) majdnem betűszerint e napok esemé-

nyeire vonatkozik. A 11. fejezet pedig nyílt párhuzamban állítja az egyiptomi és szír királyságot. A 7. fejezet (23. v.) egy oly világmonarkhiáról beszél (a római), a mely nagyobb leszen mindannyinál, s magába a többi országokat felemészteni, a mit azután a szentek örök uralkodása váltand fel. E mély, az istenuralom egész multját és jövőjét átfogó jósi pillantás, mely a válságos fordulatokban rejlő isteni végzet élő tudatával bir, természeténél fogva igen alkalmas volt az elnyomottba isteni erőt, a kétkedőbe hitbizalmat önteni, a hívőkre nehezült szenvedésekben nem látni mást, mint a világ figyelmének megvonását, hogy az események fejlődésében a világon átmenő Isten nyomait, vagy az igazság örök hatalmát felismerhessék, a mely egyedül van örök életre jogositva, hogy győződnék meg a földi lény, bár mely magas polc jelöltessék is neki ki a világ drámájában, hogy sem „az időket, sem a törvényt“ (Dán. 7, 25.) meg nem változtathatja, s hogy elvégre is „az ország és hatalom, és az országnak nagysága az egész ég alatt adatik a magasságok szentjei népének“ (Dán. 7, 27.)

A Jahve rendszernek, mielőtt az a messiásiba, mint magasabb jelentőségébe átmenne, magas belerejének fényes jelét kelle adnia. E végre még egyszer eredeti tisztaságára kelle visszavitetnie. Ez eszközöltetett a szír borzalomuralkodás által. A tisztaságára visszajutott rendszer hatalmát pedig az ezen rendszer szelleme által hordozott erkölcsi tényezők győzelmének a szír nyers erő felett kelle felmutatni.

XVIII.

Makkabi Judás.

(167. Kr. e.)

A héber felkelés első tűzoszlopa az öreg Matathias élete 146-ik évében jutott azon dicsőséghez, hogy a megtámadott

nemzeti élet középpontja lett, s a körülte összecsoportosult népnek fiaiban oly hősöket hagyott hátra, kik egy félszázad lefolyása alatt a nemzetnek nemcsak történelmi fényt, hanem egy időre önállást és szabadságot is szereztek. Az agg hős lélek még eltávozása előtt a földről Judás fiát állítá a felkelés élére vezérül, de meghagyá, hogy öregebb Simon testvére tanácsát mindenkor tiszteletben tartaná.

Judásnak csak egy nagy nemzet kebelében kelle vala születnie, hogy a történelem első rendű jellemei között ragyogjon. Igen ritka eset az, hogy a spártai ömegtágadás, kitartás, türelem e szellemi tényezők testi erő és ügyességgel oly szorosan egyesüljenek valaha, mint e férfiuban megtörtént. A vitéznek bátorságát, a vezérnek messzelátását rendületlen istenbizalom, s a siker biztos reménye oly fokra emelte, hogy vállalkozásai minden más körülmény között a vakmerőség vagy kétségbeesés győzelmes felvillanásai közé lettek volna sorozandók. Csapatait gyakran házról házra járva gyűjté a szabadság felemelt zászlója alá (2 Makk. 8. 1. 6.), de ha egyszer ott már embert látott, nem szokta azokat megszámlálni; mert tudta, hogy a ki hozzá szegődött, az kész a halálra, de hisz a győzelembe is; mert ők a Jahve ügynek szentelvén fel magokat, érezék egyenként, hogy karjaikkal Istennek kell bevégezni a napnak nagy munkáját, az ő teendőjök pusztán hitengedelmesség és önfeláldozás.

Epifánesz elsőben Apolloniusz vezérét küldé nagy hadi tömegekkel a lázadók ellen, mint ő a nemzeti és vallási természetes jogaitat védelmezőket nevezé. E haderőt Judás felkelő csapata teljesen tönkre veré, sőt maga a vezér is megöletett. A második szír támadó sereg vezére Szeron hadait Modin felé vezeté, de midőn Beth Horon alá érkezett, Judás is oda vezeté csekély kifáradott seregét, a mely látván az ellenség aránytalan sokaságát, súlyos aggodalommal telt el; de a hős vezér istenbizalmának sikerült új életet önteni a kisdéd seregbe. „Isten kezében van a győzelem — mond ő —

s ő ezt kevesek által ép úgy eszközölheti, mint nagy sokaság által. Mi csak legyünk készen magunkat feláldozni a kötelességnek, a törvény hűségének: az igaz ügyet diadalra segíteni már az Isten dolga.“

Egy ily seregnek, mely így gondolkozott, vagy az utolsó emberig el kell törültetni, vagy győzni kell.

És Szeron is megveretett, s hadai szétporlottak. Most Lüzasz, a király rokona veszi át a parancsnokságot a támadó szír csapatok felett, s oly sereget indít a héber földre, melynek gyalogsága 40,000, lovassága 7,000 főre emelkedett, s a sereg élére két legjobb vezér állíttatott: Ptolemaeusz és Gorgiasz. E félelmes támadó erő ellen Judás csak 6000 embert állíthatott és törhetlen istenbizalmát. Az ütközetet megelőző napon az egész sereg böjtölt és könyörgött. Látszik, hogy ő nekik eszök ágában sem volt anyagi eszközök által keresni a győzelmet, hanem az Isten szövetségében és az ez által mozgásba hozott szellemi erő felmagasztosítása által. Hiszen szerintök a győzelem nem a fegyver hatalmában, hanem a világ sorsát igazgató Isten kezében volt. És Beth-zur alatt e parányi sereg oly fényes győzelmet aratott hétszer számosabb ellenfelén, mely az önfeláldozó hősiség történetében csak azért nem áll a legfényesebb lapon mint nagy dolgokra lelkesítő példa, mert fájdalom, az elv, mely a héber hősöket felszentelé, elvilágiasodott korunkban már idegen, t. i. „Az Istené az első és utolsó szó az események meneteléhez.“ E kis sereg nagy győzelmének eredménye lett Jeruzsálem felszabadítása, az istentiszteletnek visszaállítása, mi nagy nehézséggel járt. Midőn Judás a szent városba bevonult, már az istenház előudvarában sűrű füvet s vad bozótokat talált, a templom kapuja leégve, a szent edények, a gyertyatartók s a kenyérasztal, a szentély bársony függönye elrabolva. Megszentségtelenítve minden. Jupiter Olümpiosz szobra ott állt a fő oltár felett. A theokrtata hős ezt törte össze legelőször, s a hadi martalékból egy új oltárt építtetett, a templomot új-

ból felszerelte. Ezen templomszentelés az, melyet a héberek mai nap is megülnek (165. Flavius szerint 163. Kr. e.)

A rövid békét új győzelmes csatározások követték. A Gilead és Galileában lakozó héberek a szír párt által erősen nyomtatván Judásnál keresnek menedéket. És ő Jonathán fivérével rögtön elindult Gileád felé, a galileabelieknek pedig Simon fivérét küldé segítségül. Ezalatt Epifanesz, ki üres pénztárát, mint atyja, kirablása által azon templomoknak, melyeket a századok kegyelete jelentékenyen meggazdagított, kísérlé meg helyreütni. Persiában, szintén mint atyja, életét veszté (1 Makk. 6, 1. v. — 2 Makk. 9, 3.), Polibius szerint erőszakosan, midőn Diána templomát megrablaná, Flavius szerint a vereségek által okozott szomorúságból származott baj miatt.

Epifanesz kilene éves fia követte a szír királyi széken Eupator, a ki helyett Lüziasz kormányzott. Ennek első gondja volt a héber háború folytatása, s oly erőt hozott mozgásba, hogy Judás a Gileadnál és Galileában fényes győzelmeket aratott seregét előle visszavonta, s emberi számítás szerint úgy látszott, hogy a vitézség és lelkesültség sem elegendő többé a héber ügy megmentésére. De midőn az emberi erőforrások kimerülnek s az eszközök kifogynak, midőn legnagyobb a veszedelem, akkor rendesen legközelebb az isteni segedelem. A meghalt fejedelem ugyanis kiskorú fia gyámságát Filipposzra ruházta, ez pedig a gyámság örve alatt a főhatalmat törekedett elfoglalni, s a gyermekkirályt Lüziászszal együtt fenyegette. Ezek után kénytelenek lőnek a héber háborút sietve békével bezárni, hogy Filipp nagyravágyását megfenyíthessék. De Onias vagyis Menelaosz sem kerülhetett el a theokratikus héber szellemen elkövetett árulása büntetését. Maga Lüziasz tanácsolá a királynak, hogy Oniast magával vigye, s valamely távolabb erődben végeztesse ki, mint első okát a szír és héberek között uralkodóvá lett egyenlenségnek, ő volt az, ki Epifanesznek ajánlá a görög szel-

lem és szokások erőszakos hehozatalát a héberek közé, és így midőn a hazai intézmények iránt árulóvá lett, csak saját nagyravágyásának áldozott, a szír udvart sem szolgálta őszintén, mert az ajánlatát követett héber felkelés annyi vérbe és vagyonba került már idáig, hogy a meghódolás és béke minden áldásait hosszú időn keresztül már előre felemésztettnek kell tekinteni.

Onias után a papi fejedelmi székre Alkimosz, vagy Jakimosz ült Flavius szerint. Ennek napjaiban a kivégzett Oniasnak unokája — szintén Onias — Egyiptomba menekül, hol az udvar kegyét megnyervén, Heliopolisban oly templomot építhetne, mint a jeruzsálemi, annyival is inkább, mivel Alkimosz nem tartozván a főpapi családhoz, azt ő képviseli a régi törvény szerint. Illő tehát, hogy a bitorlás alá jutott jeruzsálemi templom helyett egy más, törvényes főpap által szolgált templom emeltessék.

Alkimosz főpap érezvén, hogy új főpapi méltósága a törvénybe ütközik, semmi hajlamat sem érzett magában a törvény derék hősével Judással tartani, sőt a hazafiak egy részét is magához édesítve, egy új erős szír pártot képezett a szent városban. Azonban ennek, hogy megállhasson, új szír csapatokat kelle az országha behívni. Ily alkalommal jött be Nikánor jelentékeny szír hadak élén. Judás a benyomuló ellenség elé már csak 3000 hazafit vala képes állítani, és mégis sikerült ennek is amazt győzelmesen visszaverni, mely alkalommal a győző Alkimosz főpapságát is örökölte.

E győzelmes csatározásoknak volt egy szerencsétlen oldala is: t. i. a legjobbak és legbátrabbaknak naponkénti fogyása. E fogyás és a belső pártok lelketlensége oda vívék a hazája sorsán elbusult népvezért, hogy a már messze távol híressé vált rómaiakkal kössön szövetséget. A követség el is indult (1 Makk. 8, 1.), de mielőtt a római tanács mindenható szava válaszul érkezett volna, Bakhidesz 20,000 főnyi szír sereget vezetett ellene, s a hazafiak serege pedig

csak 800 emberre olvadt le, és mégis nemcsak elfogadta a csatát, hanem azt napestig fentartja, sőt az ellenséget meg is szalasztja. E dicsőséges viadalban végre kifáradva inkább mint megtöretve, a nagy hazafiúi jellem végre leáldozott. Any-nyi dicső csatái után csakis hadi borostyánon végezhetette nem-es életét. Három éves főpapságát saját élete feláldozásával végezte be.

Judas vezér és főpap levele a római tanácsban felolvas-tatott, s azon részvétben részesült, melyet a világelnyelő ró-mai politikától eleve várni lehete, a mely nem volt más, mint mindenkit pártfogolni az erősebb ellen, hogy ez közösen megtöretvén, amaz pedig önként meghódolván egy csapással mindketten a római főuraság alá jussanak.

A végzés nagy ünnepélyességgel érc táblákra vésetett, s a Kapitóliumba tétetett le, a másolatot azonban a követek elhozták, de már későn. E végzésben elhatároztatott, hogy a héber ország a barátságos társországek sorába igtattatik. Minél fogva a római birodalom határain belül a héberekkal hadakozásba bocsátkozni tilos, valamint ellenségeiknek bármi nemű segedelmet nyújtani, élelmet, pénzt, hajót s.a.t. Ha va-laki pedig őket megtámadná, a rómaiak egész erejükből se-gítkezzenek, valamint a héberék is kötelesek őket harcaikban segíteni.

XIX.

M a k k a b i J o n a t h á n.

A hős főpap halála után a görög elem és görög érzel-műek hirtelen túlsulyra jutottak. Alkimosz ismét elfoglalta a főpapi széket, s megsemmisítette mindazon intézkedéseket, melyeket előde az istenuralom szellemében és érdekében létre hozott, de rombolásai közben utolérte a halál, s utána a főpapi szék hét éven át betöltetlen maradt.

A törvénytárt élére most Jonathán áll, ki ügyességben

és gyorsaságban Judás hősi bátyját is meghaladá. Ez párt-hiveit Thekoa pusztában gyűjté felemelt zászlója alá. Azonban Bakhideszszel történt első összeesapása igen szencsétlenül ütött ki, s rendetlenségbe jött seregét csak a Jordánon átúszva menthette meg (1. Makk. 9, 43.), s e folyam keleti partján két éven át lappangva szervezkedett, s törhetlen buzgólkodással sikerült zászlóját ismét tekintélyessé tenni, s Juda pusztáira áthatolni, s Bethbeszen vidékén az eléje nyomult Bakhideszt oly hatálylyal vetette vissza, hogy a szírek által békességgel kínálta meg (63. v.).

Szíriában az ifju Eupator meggyilkoltatását erős trónváltozási zivatarok követték, melyek a héber ügy megerősödésére kedvező befolyással voltak. A szír királyi széket először Demetriusz foglalta el, de annak birásában őt Balász Sándor nagyravágyása veszélyesen nyugtalanította. Mind a két vetélytárs sietett Jonathán barátságát megnyerni, s fényes ígéretekben egyik bőkezűbbnek igyekezett feltűnni mint a másik. Jonathán hosszú kétkedés után végre Balász pártjára állott. Ezen elhatározódását Balász azzal jutalmazta meg, hogy előbb őt főpapúl elismerte, majd később azon szerencsés csata után, melyben Jonathán hős serege Demetriuszt megverte, egyszersmind hazája fejedelmének kiáltotta ki (153. Kr. e.).

Balász nem sokáig élvezheté a mély hanyatlásnak indult szír királyság kedvezményeit, azon csatában, melyet hűtelen sógora Ptolemaeus Filometor egyiptomi király ellen vívott (145. Kr. e.), életét veszté, s a királyi széket előbbi vetélytársának (Demetriusz Szótérnak) fia, Demetriusz Nikator foglalta el, hol a szír trónt már egy félszázad óta rengető viharok őt is felkeresték, és nyugtalanították. Vezéreinek egyike Trüfon két veszélyes gondolattal foglalkozott. Az egyik nyílt vala, s a nagylelkűség színeit hordozá, s ez vala: Antiokhust, Balász fiát ültetni atyja székébe. A másik titkos és bűnös vala, t. i. a trónt utóvégre magának foglalni el.

Mindezen bonyodalmak a héber ügy szerencsés fejlődésére s megerősödésére igen kedvező befolyással voltak, s Jonathán papi fejedelem oly állást foglalhatott el, hogy a trónkövetelők vállalkozásaik sikerét nagy részben az ő kedvésétől kénytelenek lőnek feltételezni.

Jonathán előbb Demetriuszt vevé oltalom-paizsa alá, és csakis a héber csapatok vitézségének köszönhető, hogy egy orgyilkossággal fenyegető kísérlet elől megszabadulhatott. De miután fejedelmi szavát beváltani elmulasztotta, Jonathán Antiokhus pártjára állott, s azt határozott győzelemre segítette (1 Makk. 11, 67, 12, 24.).

A hálás Antiokhus Jonathánt majdnem egészen függetlenítette Szíriától. Mindamellett Jonathán, hogy önállóságát a szír netaláni önkény ellenében állandósítsa, megújította a római barátságot (1. Makk. 12, 1—4.), de mielőtt a tanács válasza megérkezett volna, Trüfon gonosz nagy-ravágyásának szomorú áldozata lett. Ez ugyanis végre letévén álcáját, melyet idáig kelletlen hordozott, Antiokhus koronáját elrabolta, s miután Jonathántól tartott, ezt cseljellel elfogta s kivégeztette (142. Kr. e.)

XX.

Makkabi Simon.

Jonathán méltatlan halála után idősb fivére Simon állta a megrendített héber ügy élére, s a körülményekhez képest az új bitorló ellenében az előbbi Demetriusz-pártnál keresett támaszt. Ez pedig sietett a felé fordulót egész hévvel magához vonni, s őt hazája önálló fejedelmének (Ethnarch, népvezér, népparancsnok) és főpapnak elismerni. Megszűnt minden idegen adófizetés, s e kisded állam azon dicsőséghez jutott, hogy miután magát a persa, makedo, egyip-

tomí és szír főhatalom alatt nem csak fentartotta, hanem részben azokat túl is élte, végre önállóvá lön, hogy történelmi példát birjunk a meszsze multban is azon doktrinához, hogy a nagy igazságok oly világtényezők, melyek okvetlen teret vívnak ki magoknak, ha hozzájuk élettéljes bizalommal, s rendületlen kitartással ragaszkodunk, s a parányi ember a nagy elvek iránti teljes meghódolásainak e tényeiben, ura lesz elvégre az időnek és körülményeinek.

Egy oly fejedelemnek kormánya kezdete, midőn a nemzeti szabadság ismét életet nyer, méltán tartatik oly epokhának, a mely megörökíttessék bizonyos intézkedésekkel az ivadék emlékezetében. Így Simon papi fejedelem kormányéve is a nyilvános tárgyalások és törvény-okmányoknál aera évül használtatott, p. o. a zsidók főpapja, hadvezére s fejedelme első vagy második évében sat. A pénzen e felírás vala olvasható: „Sion megszabadításának (első vagy második) évében.“ „Simon, Izráel fejedelme.“ A külső érintkezéseknél azonban a héberek is kénytelenek valának a Szeleukidák aerájával élni, a mely egész elő-Ásiában dívott. Sőt a hálás nemzet egy érc táblát függesztett a templom falára, a melyen kijelenté, hogy megszabadítóját, bár Dávid nemzetségéből nem származik, a fejedelmi méltóságban elismeri, megerősíti, sőt ezt ivadékára is kiterjeszti.

Simon azután az erődített Bethzurt, melyet a Trüfon-pártú szírek és görög szellemű héberek tartának megszállva, kiostromlá, valamint a fővárosban a templomhegygel szemközt álló szír erődöt is. Így örvendhetének azután a nemzeti szent intézményeik védelmében a világ leghősiebb nemzeteivel vetélkedett héberek egy századnegyed viharai után ismét azon békességnek és dicsőségnek, melylyel Isten elvégre a nagy igazságok konfesszorait megjutalmazza. „És üle mindenki békességben az ő szőlőtje és figefája alatt.“ (Makk. 14. 4. 15.).

E fejedelem is szükségesnek vélte a távol rómaiak barátságát biztosítani az ellenséges szomszédok ellenében, s Rómába egy súlyos arany paizsot küldött. Belül pedig az igazság pontos kiszolgáltatása és bölcs körültekintés által igyekezett népe jólétét s biztonságát előmozdítani. Joppeban oly szabad révet nyitott, a mely csakhamar a középtenger egyik keresett raktárává emelkedett.

A szír viszonyok soha sem lehettek megnyugtató szilárd-ságaak. Örökös belső izgatottság és külső erőtelenség. Demetriusz a kiűtött párth-háborúban elesett, székét fivére Antiokhus Szidetesz foglalá el, ez pedig sietett Simon papi fejedelemsége gyors elismerése által uj székének dél felől szövetségest keresni. De mihelyest elég szilárdnak hitte helyzetét, előbbi elismerését szintén oly gyorsan, mint adá, visszavoná, s adót követelt. Simon Joppe és Gazara két szír, de neki átengedett városért 100 talentumot megígért. De Szidetesz erre háború üzenettel nyilatkozott. Simon készült a bátor fogadásra, de öreg kora miatt a vezényletet kénytelen vala Judás és Hirkán fiaira bízni. Sógora ellenben Ptolemaeosz, ki már azelőtt a főhatalomra törekedett, barátságos ürügy alatt a nagy főpapot két fiaival együtt Dok erődébe csalá, s ott ipát a lakománál meggyilkolá (135, Kr. e.) Igy mult ki az öt jeles Makkabi, erőszakos halállal, de a nemzet és vallás hős védelmében, három az ütközetben, kettő árulás által. Bár e jeles hazafiaknak sikerült hazájuk önállását habár rövid időre is visszanyerni, azonban a hatalom tetőpontján a világvégzet menetelét sejtve egy oly uj világhatalom barátsága után hajlottak, mely hálóját egész elő-Ásiára lassanként kiterjeszté.

Hürkán Jánosnak sikerült a sógora által kibérlett orgyilkosok kezéből megmenekülni, s a pártok lázas villongásai között ügyessége s bátorsága oly hatalomra segíté, a mely tényleg a királyokéval korlátlanságra nézve egyenlő vala, s vele a főpapságot teljesen összeolvasztotta, de a pártok ma-

makacs tüzét el nem olthatta. A kevély farizeusok egyike nyílt lakoma alkalmával elég vakmerő volt szemére hányni, hogy ő csak egy rabnőnek gyermeke, s így a főpapi méltóságra érdemetlen, s tanácsolá neki, hogy arról mondana le, s elégedne meg a polgári főhatalommal.

Hürkánt e rágalom szemtelensége mód felett felingerlé, annyival is inkább, mivel az elegendőnek látszott a vallásnagyt népe azon tiszteletétől megfosztani, melyet nyers hatalommal kikényszeríteni lehetetlen, bár az a külső szolgálai meghódolásra alkalmas

Hürkán a rajta elkövetett sérelem megbüntetését a Szánhedrinra bizta, mitsem tartván bizonyosabbnak, mint-hogy ez a bűnöst halállal büntetendi. E törvényszék azonban a farizeusok zöméből alakulván, a bűnöst csak megostoroztatá, s börtönbe zárá. A felingerült Hürkán tehát elfordult e kevély emberek pártjától, s a Szadduceusokat pártfogolá, s kemény büntetésekkel terhelé a hagyományok vallásos tiszteletét. E módszer azonban csak élesíté a gyűlölség lappangó párttüzét, a mely csak az alkalmat leste egy szerencsés kitörésre. Sikerült ugyan neki a fellázított népet leverni, s fegyverével, míg élt, a rendet fentartani; de a gyűlölség dühöngött, tombolt még sirja felett is. Utódai oly vakmerő szenvedélyekkel kényszerültek sorompóba lépni, a melyek vallásos és politikai régi elégyületlenségből s engesztelhetlen gyűlölségből szívták táplálataikat, s az eszközök, melyek azoknak megfékezésökre kigondoltattak, mind egyig nevelék a bajt, melyet megszüntetniök kelle vala.

Az országos elégyületlenség forrássaul a vallási és világi főhatalom egyesítése tünt fel. Ez által az istenuralmi alkotmány királysági alakot nyert, melyet egy nem-davida képviselt. Azok, kik az ősi nemzeti hagyományokhoz ragaszkodtak, e tényben magát az istenuralom megtámadását látták és fájlalták. Az innen támadott forrongás

napról napra nagyobb arányt vön, s Hürkán utódai nem egyesíték személyeikben azon tulajdonokat, melyek a pártusákat is képesek a hatalom javára kiaknázni. S így elvégre a viaskodó pártok egymást összetörve, s kimerítve, mindketten a rómaiak föbiráskodása alá veték magokat a nemzeti önállás legvilágosabb kárára.

(Folytatása köv.)

TÁRCA.

Főpásztori körlevel a tiszáninneni ref. egyházkerületben.

Nemes és szentegyházak!

Szeretett lelkésztársaim!

„Kegyelem és békesség nektek Istentől, a mi atyánktól, és az Úr Jézus Krisztustól“ — ezen szavakkal köszöntötte Pál, a nagy apostol, a rómabelieket, midőn nagy vágygyal kívánczozott hozzájuk, hirdetésére Isten örök evangéliomának, melynek predikálásában nagy lelki örömmel szolgált vala, szüntelen emlékeztvén felőlők.

„Kegyelem és békesség nektek is Istentől, a mi atyánktól, és az Úr Jézus Krisztustól!“ Én is ezen szavakkal üdvözöllek titeket kedves atyámfiai; fontos hivatalom kezdetén, midőn az Úr bizalmatok által nyája egyik főpásztorául hívott ez idő szerint. „Vajha én is valami lelki ajándékot közölhetnék veletek!“, mint a nagy apostol a rómabeliekkal, „hogy ti is megerősíttetnétek a hitben.“

De tudjátok, hogy Istené az áldás. — „Sem a ki plántál, sem a ki öntöz, hanem Isten az, a ki előmenetelt ad.“ Mielőtt azért szólnék hozzátok, először is imámba foglallak titeket magammal együtt, mint Pál apostol cselekedett, és pedig a Jézus nevébe „ki által vettük a kegyelmet mind a tanításra, mind az intésre, a hitben való engedelmesség okáért“ így vélem, hogy egymás iránti kö-

telmeinket annál lelkiismeretesebben teljesíthetjük, — imám pedig így szól a nagy apostolával: „a reménységnek Istene töltsön be minket minden örömmel és békességgel a hit által, hogy reménységgel bővölködjünk egymás iránt a szentlélek ereje által.“

Nem kétlem, mikép tudomástokra jutott már K. A. azon lényeges változás egyházkormányunkban, hogy néhai boldog emlékeztű s főtiszteletű Zsarnay Lajos úr lelkes és nyájaért önfeláldozó szeretettel munkálkodott főpásztorunk véletlen halálával — (kinek neve s emlékezete áldott legyen köztünk!) megüresedett szuperintendensi hivatalra, tiszáninneri egyházkerületünk egyházközségeinek többsége által, szabadon nyilatkozott választás útján, én választattam meg. Azt sem kétlem, hogy értesülve vagytok már a felől, mikép ezen fontos hivatalban legközelebb Visnyón tartott egyházkerületi gyűlésünkben a főtiszteletű egyházkerületi kormány által megerősítettén, abba egyházunk egyszerű, de szívemelő szertartása által innepélyesen fel is avattattam, s átvettem kormányzását mint egyházi elnök, azon testületnek, a tiszáninneri főtiszteletű egyházkerületnek, mely eleitől fogva egyik erőssége magyar protestáns ref. Sionunk a napi próbáltatás és viszontagságok közt hányatott szent hajójának.

Most tehát már szükség meggondolnunk, hogy mi viszonyban állunk egymáshoz, micsoda kötelmeink vannak egymás iránt, hogy szeretettel összeölelközve, kezdjük meg munkánkat az Úrnak szent nevébe, s irányozzuk azt nemes lelkesedéssel, közös drága kincsünk szent vallásunk s egyházunk javára.

Hogy ez történhessék, először is öntudatos hitéletünk fejlesztésére s tökélyesbítésére kell fordítanunk figyelmünket, s minden erőnket; ez pedig multhatlanul megkívánja, hogy protestáns ref. egyházunk minden tagja növekedjék az általános, de különösen a vallásos ismeretekben, hogy szent vallásunk által, melynek midőn tagjaivá avattattunk, ellentmondottunk a tudatlanságnak és babonának, — előnkbe szabott hitgazságok tiszteletben tartása s hű követése mellett, igyekezzünk

vallásos öneszmélkedésünk útján behatni az evangéliom szellemébe, mert csak akkor lehet az irányadó s hatályos tényező vallásos erkölcsi életünk nemesbítésében, ha az abban foglalt isteni tudomány az olvasás s öntanulmányozásból eredt meggyőződés után lett sajátunkká; azért mondja az Úr: „tudakozzátok, azaz vizsgáljátok az írásokat, mertörök életetek vagy on abban Ján. 5. 39.“ Boldog, ki az Úr törvényéről gondolkodik éjjel és nappal.“ Solt. 1. 2.

Elmúlt, — hála az égnek! a vallásos társulatok azon gyermekora, midőn a hitet rá erőszakolták mintegy az emberekre, s a külső vallási gyakorlatoknak több becs tulajdoníttatván, mint a éleken s igazságban álló istentiszteletnek: a léleknek öneszmélkedés szárnyain Istenhez való emelkedése elébe megmérhetlen sziklát emelt a tudatlanság és papuralom. Elmúlt azon sötét kor, midőn a biblia a nép kezében, — holott az Úr parancsa így szól: „olvassátok az írásokat, mert kik azt nem tudják tévelyegnek, — a melyek megíratlak, a ti tanúságtokra íratlak meg, hogy az írásoknak vigasztalásuk által reménységtök legyen.“ Rom. 1. — veszélyes fegyver gyanánt tartatott, s annak olvasása eltiltatott, mert féltek az illetők, hogy a bibliából kiáradó világosság fénye önszívével érezni, s önszívvel gondolkodni tanítja az embert, s erőt ad neki feltörni azon rabbilincseket, melyek sokáig a sötétség foglyául adták az emberiséget. Ma már általános célul tekintetik annak elérése, mire a keresztyén vallás vezeti az embert, s minek magvait a bibliában találhatjuk fel, t. i. az ember erkölcsi önállása, a lelkiismeretszabadság, a világosság, testvériség, általános emberszeretet terjesztése s tökélyesítése; ma már közohaj, hogy a világosság kunyhókba s fényes palotákba szabadon besüssön, s az igaz hit, és evangéliomi tudomány szent melege kiterjedjen minden hívőkre s teljesedjen az Úr amaz akarata, „hogy mindenk az igazság ismeretére jussanak, s az igazság ismerete szabadokká tegye őket.“ 1. Tim. 2. 4.

Különösen evangéliomi protestáns egyházunknak, melynek

zászlóin szabad meggyőződésből eredt hit, szabad gondolkozás s vizsgálódás jelszavai lengenek, ez eleitől fogva főtürekvése; ennek létezése oly szorosan összefügg az igazság ismeretével, a tudományos s erkölcsi előhaladással, miszerint ez rá nézve egyedül azon légkör, melyben megállhat, felvirulhat, s áldást áraszthat a társadalomra.

Két mellőzhetlen kötelesség foly azért ennek tudásából minden igaz protestáns egyháztagra nézve, nevezetesen:

Első ez, hogy minden protestáns családnál legyen a biblia;

másik: hogy minden egyházban legyen jól rendezett elemi iskola.

A biblia, valamint az őskeresztény egyházban, míg az egyház eredeti céljától el nem tért, mindig a legnemesb vallásos kegyelet s tisztelet tárgya volt; úgy a reformatió után is mindig ez volt azon szent ereklye, és egyedül csak ez, melyhez a legfelvilágosodottabb hívek, a legtisztábban gondolkodó fők, mint a vallás szent alapítójától rájuk maradt egyedüli egyházi örökséghez mély tisztelettel ragaszkodtak; ma is nézzünk szét a legvirágzóbb protestáns egyházakban, mint a skót, hollandi s helvét egyházak, — a bibliából, annak hű tanulmányozásából merített vallásos szellem az, mi őket virágoztatja, s a vallásos buzgóság követendő példányaivá teszi. Nálunk egy idő óta csökkent ez a biblia iránti kegyelet; apáink asztalán s könyvtáraikban első helyet foglalta el e szent könyv; ma már ritkábban láthatni ezt; s ne vegyék ezt szeretett atyámfiai csekély dolognak, higgyék el, hogy azon időtől számítható leginkább egyházainkban a naponként érezhetőbb hidegség, közönyösség a vallás szent dolgai iránt, a mely időben a biblia iránti kegyelet mecsökkent.

Fel kell azért újra melengetni szíveinkben e szent ereklye iránti kegyeletet; meglátjátok, egyházunk s szent vallásunk ügyei iránt is azon mértékben fog éledni az ellankadt buzgóság, a mely mérvben visszafoglalandja házainknál s szíveinkben hitünk szent könyve, a biblia, a maga tekintélyes helyét, s a mely mérvben

Krisztusról s az apostolokról maradt örökség gyanánt szorítják az emberek keblökhöz a bibliát. Ne legyen azért, mondom protestáns család, melynél a biblia meg ne legyen! mely azt ne olvassa, ne tanulmányozza; ez legyen minden emberre azon iránytű, mely minden más ismereteit, melyeket a tudomány s tapasztalat bármely vidékeiről összegyűjtött, irányozza. Ez legyen tanácsadó könyve, melyhez az élet minden körülményei közt útasításul folyamodjék; ez legyen hite s cselekedeteinek sinór-mértéke. De hogy a bibliát valaki ily sikerrel használhassa, — mulhatlanul szükséges:

hogy minden egyházban legyen jól rendezett elemi iskola, hol vallásos s egyházi életünk sikerrel s üdvösségesen leendő folytathatásához mulhatlanul megkívántató világosság s tiszta ismeretek megszerzéséhez a szükséges alapot magának megszerezhesse, Istentől adott lelki tehetségeit, melyek iskolázás nélkül gyakran, mint a drága érc, mívelés nélkül ismeretlenül vesznek el, kimívelje, s alkalmassá tétessék arra az ember, hogy a legmélyebb és boldogítóbb keresztyéni bölcseséget, mely a szentírásban foglaltatik, ne csak másoktól hallja, hanem maga is olvashatván tanulja, s így mint igazán illik a Krisztus igaz követőjéhez, önállású keresztyén legyen.

Ne legyen azért oly ev. reformált egyháztag, ki legalább az elemi iskolákat ne végezte, s ott a buzgó vallásos egyháztagra nézve mulhatlanul szükséges ismereteket meg ne szerezte legyen; ezt kívánják minden protestáns embertől egyházi, családi s polgári állása, s kötelességei. Bizonynyal a jó keresztyén embernek semmi sem adhat oly hathatós segítséget arra, hogy a biblia rá nézve az életkönyve legyen, semmi sem gyűjthet előtte oly világos szövétneket annak lelki nyereséggel leendő használására mint az iskola. De az iskola nyújt alapot a keresztyén embernek arra is, hogy a közönséges isteni tiszteletet lelki előmenetellel gyakorolja, hol nemcsak az erkölcsi életre szükséges ismeretek fel-felfrisítttven az igaz keresztyén ember lelkében, nemcsak az élet terheinek elhordására kellő lelki erőben gyarapodást vévén az Isten igéjének hall-

gatásából s imádságból, biztos kalauzt nyerend magának az életre, de az evangyéliomi szent vallás folytonos áldása s paizsa alatt folytathatja életét a sírig. Mint ily áldást árasztó erkölcsi intézményt, az iskolát, egy igaz protestáns egyháztagnak sem nélkülözheti, vagy a ki azt nélküli, bensőkép önállású s munkás tagjává soha sem fejlődhetett az egyháznak, s rá alkalmazható az írás ama szava: „hog y olyan mint a nádszál, mely ide s tova hanyatik; nem állhatatos és erős a hitben és az Úrnak útáiban.“

Fordítsák azért a t. c. egyházelőljárók főfigyelmöket az iskola jó rendben tartására, gondoskodjanak mindazon taneszközökről, melyek a tanítást megkönnyítik, értelmessé s célszerűvé teszik az iskolában; buzdítsák s intsek a szüléket mind jó példájuk, mind lelkesítő szavaik által arra, hogy gyermekeiket szorgalmasan jártassák iskolába, s áldozataikkal járuljanak tehetségeik szerint az iskola fentartásához s virágoztatásához. Az iskola az egyház veteményes kertje. Mint a gondos kertész oltoogat, plántál előbb kertjében, s aztán vár gyümölcsöző fákat, növényeket kertjében; így kell az anyaszentegyháznak is előbb nevelni maga részére buzgó tagokat a gondviselése alatt viruló iskolákban, kik áldozatkész tagjaivá válván az egyháznak, bőven visszafizessék annak javára irányzott munkásságukkal s részvétökkel azon tőke kamatját, melyet iskoláikba befektettek, s áldva áldják még az unokák is a lelkes elődöket, kik részökre jól rendezett egyházat s virágzó iskolát hagytak számukra.

Az iskolaügy után, mely eleven s munkás hitéletünk kifejtésére leghatályosabban befoly, a jól rendezett egyháztartást kötöm szeretett hitsorsosim s lelkéstartársaimnak szívökre, mely külső nyilatkozata az öntudatos hitéletnek, s a rendezett népnevelésnek.

A jól rendezett egyháztartáshoz számítom pedig:

Először is: a közönséges templomi isteni tisztelet buzgó gyakorlását, mely tovább fejlesztésekint szolgál az iskolában felébresztett vallásos életnek, s alapvonásaiban

szívünkbe oltott erkölcsi érzetnek. Bármint gondolkodjunk is az iskolai nevelésről, bármily szükségesnek tartsuk is ezt, ez meg nem adhat minden ismeretet, melyre szükségünk van az életben, fel nem fegyverezhet az élet nagy útjára, mindazon eszközökkel, melyekkel bátran viaskodhatunk az életbajokkal, értelmünket sem derítheti úgy fel, hogy a jót mindig alaposan belássuk, szívünket sem nemesítheti úgy meg, hogy annak további képzése szükséges ne legyen a keresztyén ismeretek által. A vallás s az egyház kebelében felállított templomi istenitisztelelet már az, melyet ha híven gyakorlunk, tovább fejti ezen szükséges dolgokban lelkünket. Az iskola végeztével, tudjuk, hogy egy nagyobb munkássági tér nyílik meg előttünk: az élet iskolája, hol sok különféle bajok, nehézségek állnak útunkban, hol gyakran kísértetek ólálkodnak körülünk, hogy kötelességeink útáról eltérítsenek; a vallásos istenitisztelelet az, mely időről időre a körülményekhez képest útastítást ad arra, hogy kerüljük ki azokat, vagy ha meg kell harcolnunk azokkal, erőnket az támogatja, hogy azokon diadalmat vegyünk.

Protestáns evangéliumi istenitiszteleletünknek, mint tudjuk tanítás szolgál alapúl, ennek szelleme szól szívünkhöz minden cselekvényeiben s szertartásaiban. Ki keresztyén erkölcsi életét folytonosan akarja fejteni s gyarapítani, gyakorolja tehát szorgalmasan s kellő buzgósággal a közönséges istenitiszteleletet; ez alól a kötelesség alól semmi körülmény fel nem mentheti az egyháztagot, bármi mérvben fejtse is ki valaki a magános buzgóságot, azt csak a másokkali közös istenitisztelelet által teheti hasznosan gyümölcsözővé, „a ki tisztelni akarja az Urat, hallgassa az ő szolgáinak szavukat, és hogy megismerje, s kövesse az ő útait, menjen az Úrszent helyére“ — így int bennünket az írás szava.

A jól rendezett egyháztartáshoz számítom továbbá, az egyház ügyei iránt való buzgó részvétet, mely azt eszközli, hogy az egyházban mindenek ékesen és szép renddel folyjanak. Csakegy család sem jöhet jó rendbe a nélkül, hogy annak sorsát a családtagok szívkön ne viseljék, s

meg ne tegyék mindazt, mit annak java, boldogsága kíván: mennyivel inkább az egyház, melynek kebelében több családok egyesülnek vallásos-erkölcsi nemes célokra. Itt igénybe veszi a közérdek minden tagnak buzgó részvétét, áldozatkészségét, egyetértését és békeszeretetét: „ne legyenek köztetek versengések atyámfiai, hanem éljetek úgy, mint illik a szentek testéhez, azt mondja az Úr.“ Egyenlő értelemmel legyetek! az Úrnak szolgálatjában buzgólkodjatok! A szentek szükségére adakozzatok! Mind megannyi lelkesítő apostoli szövegek az egyház ügyei iránti részvételre s buzgóságra.

Fájdalom mégis, — őszintén kell szólnom, — mint ki jó útra kívánok terelni sokakat — fájdalom, sokan vannak időnkben, — noha az Úrnak sok tanító próbái mentek át rajtunk, — s láttunk egyházi s polgári életünkben sok gonoszt, — vannak, kik vallással, egyházzal semmit nem gondolnak, felhasználják az előnyöket, melyeket szabad önkormányzattal bíró egyházi igazgatásunk nyújt, de annak terheiben osztozni nem akarnak, közönyövel nézik, mint pusztul sok helyen az Úrnak öröksége, az ő nyája és egyháza; mint emeli fel fejét sok helyen az erkölcstelenség, hogy vallásos őseink által megőrzött szentegyházak, hitet, s az ezek által összetartott köz erkölcsi erőt, mely szentegyházunk oszlopa, erőssége, felemészte a bűnös részvégtelenség: hogy az ilyenek megindoljanak az igazságnak, s e világ által szívökből kikapott magvai az evangyéliumi Istenigének felvirágozzanak s gyümölcsözzenek, tanítsátok, intsetek magatok közt egymást atyámfiai szeretettel. Munkáljátok összevetett vállal az egyház anyagi és szellemi javát. Legyen főgondotok az iskolákra, a serdülő nemzedék célszerű nevelésében varázsoljatok egy szebb kort egyházunkra. Sáfarkodjatok az egyház javaival is mindenben gondosan, — a közös erővel s nagy áldozattal épített egyházi épületeket is védjétek mint sajátokat a romlástól, az egyházi fiszolgák s tanítók fizetéseikről, mint kik az írás szavai szerint méltók tápláltatásukra, mert hű munkások, gondoskodjatok lelkiismeretesen; egyszóval úgy

járatok el mindenben, mint illik a „Krisztusnak, a mi fejünknek, örökös társaihoz.“

Végre az egyházi jó rendtartáshoz kell számítanom az egyházi felsőbbek iránti kegyelet s tisztelet érzését is.

Nincs társaság, bármely szabad, s népszerű intézményekkel bírjon is, mely virágzásnak s előmenetelnek örvendhetne, mihelyt keblében a törvények s a törvényes felsőség iránti kegyelet s tisztelet érzése meglazult, vagy hol az egyes tagok jogkörüket a felsőbbek tekintélyének csorbitásával s a törvény erejének gyöngítésével, gyakran kijátszásával akarják szélesbíteni; az ilyenek saját érdekük s jólétük ellen dolgoznak, — mert hol nem a törvény parancsol, ott önkény uralkodik, jöjjön az bár a néptől, vagy felsőbbségtől: az önkény pedig bármi forrásból eredjen, bármely alakban uralkodjék, a szabadágot s jogélvezetet rontja le, mely körülmény egyházi társaságban annál veszélyesebb, mert a társaság fenmaradásának erkölcsi alapjait, az eleven hitéletet, a részvétet, s lelkiismeret szabadságot rontja le végképen, s feloszláshoz sietteti a társaságot. „Minden törvényes felsőség Istentől van“ — a népbizalmából ered. Isten vezérli úgy a többség szívét, hogy magának bizalma szerinti előjárókat választson. Ha hát ily előjáróságtól folynak is ki a törvény korlátain belől oly rendeletek, melyek egyes tagok érdekeivel ellenkezni látszanak, — de a közjó érdekében történnek, az egyeseknek azok előtt meghajolni szent kötelességök. Ezen elv vezéreljen azért titeket is szeretett hitsorsosim előjáróitok iránti viszonyaitok józan felismerésében; fogadjátok bizalommal minden egyházi felsőbb intézkedéseket, melyek a törvény szellemében közöltetnek veletek, mert azok a közrend fenntartását célozzák, mely nélkül társaság fenn nem állhat. „Ne nézze azért közölünk senki csupán a maga hasznát, hanem minden egyebekét is nézze“ Filip. 2: 4.

És én, kit ez idő szerint a ti bizalmatok által a gondviselés egyházkerületünk kormányára hívott, reménylem, — hogy valamint én azon leszek Isten kegyelméből, mikép ezen önzetlen elv vezé-

relje minden lépésemet az egyházkormányzati ügyek körül, — úgy ti is azzal könnyítenditek meg sok teherrel járó hivatalomat, hogy a törvényt mindig tisztelni fogjátok, a törvényes felsőbb intézkedéseket kellő méltánylattal fogadandjátok, s minket egyházkormányzókat, előljárókat szeretettel támogatva, a közrend fentartását elősegélték. Azon bizalommal ajánlom magamat testvéri szeretetekbe, hogy ti az elmondottak nyomán buzgón fogjátok munkálni egyházunk és szent vallásunk javát, állhatatosan fogtok tusakodni vallásos életünk legnagyobb ellensége a közönyösség és hidegség ellen, melynek észrevehető jelei oly sok helyen nyilatkoznak. Nagyra fogjátok becsülni az egyházi önkormányzat áldásait, melyek után a mi keresztyén testvéreink ohajtoznak, s melynek erkölcsi magasztos hatalma, a megtámadtatás napjaiban annyszor megdicsőítette már magát s annyszor öntött erőt, buzgóságot, kitaratást egyházunk s szent vallásunk szabadságáért hön dobogó kebleinkbe.

Az isteni kegyelem dicsőítse meg magát jövőre is minden jöhető nehéz időkben protestáns evangyéliomi egyházunk védelmében!

„Vigyázzunk azért, magunk is józanok legyünk! öltözzünk a hit s szeretet mellvasába, és sisak gyanánt az idvesség reménységébe!! az Úr pedig mívelje azt, hogy a léleknek minden gyümölcseiben bővölködők legyetek.

Most azon ígérettel veszek búcsút tőletek, — hogy mint első munkás járván előttetek, teljes tehetségem szerint — azon leszek Pál apostollal: „hogy mint a ki Isten akaratjából bizattam meg az evangyéliom hirdetésével, nemesak azokat kívánom közleni, melyekben megbizattam, hanem en magam lelkét is, mivel nekem szerelmeseim vagytok“

Atyafiúi szeretettel vagyok Miskolcon 1866. december 1-én.

Kún Bertalan,
szuperintendens.

Egy baj a sok közül.

Közmondásilag élő igazság ez : Szó hozza ki a szót. „Gimnáziumi bajaink“ felől szivreható eszméket keltő s elhatározásokra lelkesítő nemes modorban értekezik vala igen tisztelt kartársunk „e—r“ („S. P. F.“ X. évf. 5-ik szállítm. 426—452. l.). Ha ezen ügybuzgó és szakértő felszólamlást visszhangtalanul engednők elenyészni, félő, hogy kebelébe fogadván a légkör, majd felápolgatja s tán panaszosan sirdogáló szélben vagy üvöltő orkánban s a menydörgésnek megdöbrentőleg szemrehányó búsulásában verendi arcainkra. Ki oly életbe vágó nagy eszmék hirdetőjéül áll ki, fölvehetjük tőle szép buzgalmának mintegy bosszusan kifakadásait is. Nem árt azonban megkísérteni, ha és mennyire tudnók igazolni előtte magunkat. Sőt azt kell hinnünk, önmaga örömet számít arra, hogy valaki tovább nyujtsa az ő kezeiből sodrott elméletnek aranyszálát és a gyakorlat tűzkísérletén is átvive, dolgozza fel a közforgalom javára. Az ismétlést lehetőleg kerülve, figyelemztetjük a t. olvasót, miszerint egyenesen az idézett munkának alapeszméjéből kiindulva tettük fel már e sorok címét is; annál fogva sziveskedjék e dolgozatot amazzal összeolvasni.

Nem szolgálna, ezt állítjuk előlegesen is, a t. közönségnek dicséretére az, ha felteszszük róla, mit beigazolni bajos, hogy unatkozva olvassa vagy épen olvasatlanul félreteszi az iskolai ügyeket tárgyzó cikkeket. Midőn t. i. azokban netalán pírónságot okozó panasz, elkeseredés foglaltatik, ez jelül vétessék arra, miszerint baj van, melyen segíteni kell. A szenvedőnek öröktől fogva kétségtelen joga van a felsohajtásra, az elnyomatottnak, a küzdőnek a segélykiáltásra. A római hires, korához illően szigorú erkölcsbíró, Juvenalis, állítja, hogy az emberben legjobb rész az érzelem, mely rokonszenvre buzdul. Aztán részemről nem tartok a mi nagyon tisztelt s igen szűk körű olvasó közönségünk nemes rokonszenvére méltóbb hazai közügyet a növelésre vonatkozó, a tanügyet tárgyzó eszmeecserék s vitatkozásoknál. Ohajtom, bár létesüljön nemcsak a magyar protestáns, hanem az összes hazai tanügyek érdekét ápoló, egészen saját szakközlöny, legalább is azon szellemben és jó iránynyal folytatásúl, minőre dicséretes kezdemény a „Népiskolai Közlöny“.

Mig egy ily becses vállalat létre jövend, akkorig — ne ámit

suk magunkat, — föl kelle támadnia, sőt talán feltámadott már azon buzgó érdekltség, mely annak életét biztosítsa. Ideiglenesen azonban, meg vagyok győződve, bármelyik lap vagy folyóirat szívesen közli a tanügy bármely ágát érdeklő dolgozatokat.

Megható szép például szolgál erre többi közt a „Kertész-Gazda“ f. é. 40-ik száma, különösen a szerkesztői levelezések borítéklapján. Ez után kérdésbe jő : ki irhat és ki írjon ily tárgyú cikkeket? Örömmel fogadjuk bizonyára mindenkinek felszólalását, mely akkor is, ha talán ferde irányban nyilatkoznék, alkalmat ad a fogalmak tisztázására. Ez is nyeremény. Közelebbről mégis a tanítói rend tagjaitól, tudósok, tanárok és tanítók részéről várhatjuk a közlékenységet. Örvidenünk kell azon, ha túléltük a szellemi meddőség azon szomorú korszakát, melynek jellemzéseül egy magánylevélben olvastam még alig egy pár év előtt : „A tanárok sem dolgoznak. Önmaguk tanodáiról írni nem akarnak, a máséról nem tudnak.“ Úgy tudom, a közlékenység ma sem oly nagy mérvű, hogy a buzdítás fölszleges volna. Nem ritkaságul, de szabályszerűen kell már annak történnie, hogy az olykori felszólalások közt valódi jó akarát és a dologhoz értés mellett, életrevaló indítványok, tervek s javaslatok jönnek a felszínre. Ezeket fogjuk fel, a bennök levő jót hatványozzuk részvékeny figyelem és további megvitatás által; mert csak ez uton lehetó elvalahára gyakorlati értékű reformok behozása után néznünk. Ha minden rétegében javítgatás, tökélyesbítés után áhítozik a mai társadalom s abban kiválóan a reform-szülte protest. magyar egyház, úgy a minden többinek alapját tevő iskolai reform a legelső életszükséglet. A „Hon“nak egyik közelebbi tárcacikkében épen az olvasható, miszerint a hazában általánosán ohajtott anyagi jobblét, ebből származó és egy-szersmind ezt eredményező közművelődés egészen a „közoktalásügyi reform“ szerencsés keresztúlvitelétől függ, melyről egyik jeles hazai tudósunk épen ily című szakmunkájában meggyőzni buzgólkodik a t. közönséget. Megvallom továbbá, engem az nem gyönyörködtet, ha a mi tanférfaink hivatalos és hivatási terüket parlagon hagyva, távolabbi és háládatosb mezőken keresni indulnak a vers-vagy regényírói pályakoszorút. Viszonyaink közt alig képzelhető oly baljóslatu körülmény, minő a mélyen hallgatás. De talán azt mondanók : buvárkodjanak a tanítók egyes szaktudományok mély-ségeiben, — s hagyjanak fel az illetőségi körükön tuleső tanoda rendszerezési vagy kormányzási ügyek feszegetésével. Ilyet komolyan gondolni sem illik, kimondani vétek. Az ág. h. tisztai ke-

rület nem azért tartatá a tanítói értekezletet Dobsinán f. évi jul. 26-án, s nem azért kéretik ki több helyütt a tanárok véleménye évenként a főhatóságilag behozott tanszervezet iránt, mintha az illetőségi kérdést józanul még szövé tenni is lehetne. A mi továbbá az igen ohajtott szaktudományi buvázkodást nézi: bár nyujson arra kellő alapot, előképzettséget, módot és alkalmat mindegyik tanintézet! Májushavi gyönyörű virágzás, tenyészet sem üdülhet mezőinken az őszi és tavaszi éjnapegyén között eső hónapokban. Megkiváncsoltatnék erre pl. a tisztos hivatali állás, mely határozottan ez vagy amaz polgári osztályával egyenértékű volna, jól díjazott, állandóul biztos.

A nemesség korában „honoratior“ volt a jelző s azon korra elég jó; a hűbér-rendszer megszűntével csak az „Entwurf“ gondoskodott e házag kipótlásáról, nevezetesen őrnagyi és századosi charge-ot oktroyált a középtanodai oktatók és igazgatók számára; hanem e gondoskodásban kevés volt a köszönetre méltó. Azonkívül gondolnám, hogy bármely tanintézetnek a nála működő tanítókat jó könyvtárak és tanszereléssel is támogatnia kötelessége volna. Utóvégre nagy hiányjelbe esik még nálunk a tudományos irodalmi termeléshez nélkülözhetlen közkelet és fogyasztás.

Magában értetik az, hogy a tanügy tekintetében felismert, nyilvánosság elé hozott itthoni bajainkról tanakodás közben minél gyakrabban áttekintenünk kell a szomszédos népek és műveltebb vagy műveletlenebb európai nemzetek, sőt a földgömb akármely államának tanügyi állapotára is.

Fogadjuk el, a mi jót készen találunk azoknál, hasonlítgassuk a saját előnyöket és hátrányokat másokéival. Szívesen elfogadom pl. fentisztelt kartársam után Roth L. ur jó tanácsait. A nemzetközi érülködés e téren körülbelől a legártalmatlanabb s leginkább gyümölcsöző lehet. Nézzünk utána komolyan még ma, nem holnap, mennyiben állhat reánk nézve azon vád, mely a nagy hírű porosz gimnáziumok ellen és nem indokolatlanul emeltetik, „miszerint iskoláinkban nagyon sok és sokféle kényszerített magáandolgozási feladattal terhelhetik a növendék.“ Pedig ez nem is lehet más-ként, valameddig két-három középtanodai s négy elemi osztály tanításával terhelünk egy-egy tanárt s tanítót. A célt egészben elérni szeretnők, az eszközök iránt csak fél s negyedrésznyi figyelemmel vagyunk, s a végeredmény panaszra indít, de a segélyről gondoskodni — úgy tartjuk — még van idő. Megérdemli a leggondosabb utánvizsgálást az is, ha igaz-e? hogy „oly különböző és oly számos

tanuszakok halmoztatnak össze tanodáinkban, hogy ennél fogva a tanítóknak a növelés céljára irányzandó egységes munkálkodása lehetetlenné válik. Ezt már csakugyan nem ítélheti meg az, ki az iskolai életmunkásság körén kívül eső kényelmes, uri helyzetében magát csakis a rendelkezésre feljogosítotttnak hiszi. Az illetékes szakférfiak hihallgatására pedig, legtöbb helyen, tér sem nyitattik; a sajtó útján nyilatkozást legkönnyebb — hivatalból — semmibe sem venni, el sem olvasni. Hanem azért a felismerhető hiányt ki egyébre, ha nem a tanítóra hárítgatjuk? Van oly gazda, ki rendeleiteit hibásan osztja ki, a cseléd pontosan végrehajtja és ő hibáztatik a visszásságért; de annyira előnye van e szegény cselédnek, hogy urát nem kiáltják nyilvánosan a legjobb gazdának. Ennyi igazságszolgáltatást kér a szegény tanítói osztály hazánkban. Nem egy vagy két tanodánkra nézve állhat azon vád, miszerint „a cél megtévesztésével — multa hozatván he a multum helyett, — ez által alsó, közép és felső tanodáinkat kivetköztetjük iskolai jellemökből“. Ide vonatkozólag, bár önmagam pirulnék általa, de csak a legátalkodottabb és megtéríthetlenül gonosz ellenségnek táncsolhatnám azt, hogy a jelenkori haladás színvonalára jutni kívánó iskolák vezetését a kortól elmaradt, abból kiavult, merev papi tekintélyek kezébe adja; — ezek által tartasson oly tanítói értekezleteket, a melyeken örökegy és fő tárgy a tantárgyak fél-évenként betanítandó mennyiségének alkudozás útján megállapítása, uralkodó hangulat a függés érzete s fő cél az önálló becsületes munkakedvnek demoralizálása. Szálka gyanánt lelhető ez a külföldiek szemében, mi pedig előbb felindulnánk annak kivetésére mintsem észrevegyük ön szemeinkben a hasonló fogyatkozásnak gerenda tömérdekségű baját. Hasonlag elhiendi, mert csak nézze jól s látni fogja bárki, hogy több iskolánk van oly szánandó helyzetben, melynél fogva „az igazság érzetét hagyjuk elgyengülni azok lelkében, kik arra hivatvák, hogy jövőre a nép vezetői s példányai legyenek“. Nagyszerű vád, melyet tudomra nem itthon emeltek, sem ily élesen nem fogalmaztak; Roth L. ur a porosz tanodák irányában veszi magának ezen bátorságot. Bárcsak mi lehetnénk tiszták e vádtól! Alig hiheti azonban a mi köziskolai növelésünknek ezen tekintetben kívánatos ártatlanságát az ember, ha mélyebben átgondolva életviszonyainkat, látandja a felekezeti tanodák versenyét, melyet pártatlan állami hatóság nem mérsekel, s ha elgondolja, mily feltételek adják az ugyn. nyilvánosságot egyik vagy másik intézetnek. — Nagyon természetes már, hogy az ily eseteknél szót

kell engedni a tanodák élén álló — nem csak kormányzói tekintélyeknek, a melyek diplomatische foltozgatva új gyanánt kikészíteni állítják az ócska köntöst, hanem és főleg hallanunk kell a növelői, tanítói vagy tanférfiúi avatkozásnak komoly intelmeit is. A hallgatás gyanuba ejthet, hogy nem tudunk vagy nem akarunk szólni. Legkevesbé üdvös lesz pedig az, ha a felszólaltakat részvétlenség elutasító közönyével ültetjük le.

Részemről legalább, teljesen méltányolva azon egészséges alapelveket, mik „e—r“ t. kartársam tollából származnak, tudván azt, hogy tolla az ő nemes lelke legtisztább sugallatinak szolgálatában áll, — szabadságot kérek s veszek magamnak egy kis szóváltásra, eszmeeserére, azon elvek gyakorlati alkalmazását illetőleg. E végre fölveendém egész sorozatban, és szemlére kiállítom úgy a magyar reform. hitfelekezeti, valamint az országos nemzeti tan és növelés-ügy bajait, melyeknek részletesebben kidolgozását mostanról mellőzve, csak egyet szándékozom tüzetesen kifejteni.

T. kartársam egyhelyütt magasult önérzettel hivatkozik P a t a k r a, mi annál szebb tőle, mivel nem patakista, mint a hol az iskolát illetőleg a korszerű javítgatás szükségét időnként pontosan észlelni és lehetőleg kielégíteni szokták. Örvendetes tapasztalásunk van erről. Hiszszük is valamennyien, hogy a köz művelődés előrehaladásának fő tényezője, a tan és tudomány ügy, épen vezéri szerepre hivatott levén, nem sinlődhetik az indokolhatlan és bárminő hagyományosság bilincsei közt megkövesült rendszerek zárai alatt. Balsorsa úzi azon hadserget, a melynek lobogója nem a hadoszlop élén kitűzve leng, hanem tán a leghátulsó pogyázkocsin begöngyölve szállittatik.

De ám nem mindenütt található az életmozgalmasságnak áldott szelleme a s.-patakihoz hasonló kedves munkássági körben és alkalmazásban. Ennek mélyen és fájdalmasan érzése indította a t. értekező urat egyetemes érvényű tételének föllállítására, mely különösen hozzá csatol engem és igénytelen válaszat. Nevezetesen, midőn a tantárgyaknak illető szakjaikba célszerűen beosztását, a gimn. és akadémiai tudománykörök szabályozását, a középtanodai tanfolyamnak kétfelé ágaztatását (bifurcatio) stb. emlegeti, ezen őszinte vallomásra jut : „elismerem, hogy már ez gyökeres javítás lenne, mihez országos vagy egyetemes egyházi átalakító intézkedés kellene“. Szívből üdvözlöm e téren a legjobb akaratú és szakértő ügybarátot. Biztosíthatom arról, miszerint szép ohajtása támogatására csak e sorok rendében is számos

bizonyítékot találand. Nem tudnék egyelőre érdekeseb találkozást előidézni, mint ha felhozom Schwarz Gyulának a közoktatás ügyében nem rég kiadott „Két röpirat“a homlokán olvasható jelentését: „Támogassa összes tanodáinkat mind politikailag mind, anyagilag törvényhozásunk; de ne csorbuljon meg a vallásfelekezetek autonómiája“. Szeretem hinni, hogy e dologra nézve — hárman legalább — egy és ugyanazon véleményen vagyunk.

Szerezzünk már e tiszta meggyőződésnek minél nagyobb nyilvánosságot, általánosan elterjedést.

Baj — igenis az, min segíteni kell, ha az egyes vallási felekezetek, autonomikus állásukból folyó szép joguk és nemes kötelességök szerint, nem eszközlik minden tisztességes utmódon a már halaszthatatlanná vált iskolai reformot. Vagy azt felelné erre valaki: mely idegen térre vonatnék így a különféle egyházak konzervatív jelleme, ha épen a köz nemzeti érdekü haladás bajnokai gyanánt legelső helyre őket állítanók ki? Ez az, mit a ker. egyház alapfogalmából kiérteni nem lehet. A világosságnak fényeskedni kell, a só nem szabad hogy megizetlenüljön. Hanem az egyház nem magában áll. Midőn elelmaradoznék, van a ki buzdítsa, ha tette száll, van a ki beleavatkozik.

Baj pedig az is, ha az állam törvényhozása, és midőn ezen nem múlték, tehát a végrehajtó hatalom- vagy épen nem, vagy hibásan teljesíti ebbeli feladatát. Jelesül, ha kormánypolitikai szélrázta tév irányaira terelgetné a növelés ügyét, mely nem is egészen övé. Midőn végre teendőjét egyik úgy mint a másik elhanyagolná vagy hűtlenül kezelné — hol a felebbhivathozhatóság? Megvárható ekkor a születőtől, a ki növeltet, a tanítótól, ki érti s érezi növelői hivatását, általán fogva az intelligens magyar hazai közönségtől, hogy fölemelje kiáltó szavát s igényeinek érvényt szerezzen. Ugyanis vegyük kérdésbe már egyszer komolyan: kié voltaképen a tanügy? E szóra, főleg minálunk, és nem bizonyos jogalap nélkül, de másutt is, előáll az egyház, és magáénak igényli. Közbelép az állam, mint második követelő. Midőn aztán e két hatalmasság zajló küzdelemben szállna versenytérre, tán meg is feledkeznek arról, miszerint legtöbb és örök érvényű joggal áll mögöttük a társadalom, a humanizmus, mondván: Kedves szülöttem, anyátokat illeti a vagyon, melynek kezelésében ti az ő bizományosai vagytok; a ti érdemetök épen abban áll, ha annyira növeltétek a közönséget, hogy lealázónak érezve gyámkodástokat, önjobbblétéről maga kíván intéz-

kedni. Ha már az új világban tett hódításai után világrészünk kitűnőbb nemzeteinél is ezen irányra tér a kornak önszmeletén küzdő szelleme, nincs ok rá, hogy a szegény magyar közoktatásügy zárássék el az ily eszmék üdítő léghuzamától. A társadalomnak életképessége felől nemde tanügyi rendezete után hozzuk a legbiztosabb ítéletet? Ezért hivatkozom én itt a nagy közönségre, ezért ohajtom hazám fiait arrúl meggyőzni, hogy nemzeti létünk, politikai létezhetésünk és egész jövőnknek ha nem egyetlen, de bizonyára egyik legfontosb tényezője a minden figyelemre méltó tanügy. Álláspontomnak ily módon kijelölése után van okom azt hinni, hogy megértetem, ha sorra előhozom e tekintetben általam felismert bajainkat, melyek rendében futólagosan áttekintve a sokat, végül csak egyről szólok különösebben.

1. Nagy, felette súlyos baja nevezetesen a magyar nemzeti közoktatás ügyének abban rejlik, hogy mind ekkorig nem tudjuk vagy nem akarjuk azt épen annak mint itt nevezve van, tekinteni. Kevésbé jártasok a hazai és külföldi tanügy történelméből, a szent ügyszó méltatlan külön érdekeik ápolgatása miatt, nagy nyomatékú balítéleteket szórnak az emberek közé, nem tisztázzák kellően az ítélethezásra szolgáló alapfogalmakat. Innét magyarázandó az, ha e tárgyban még ma is a legelemibb, fejletlen gondolkozást találjuk a közönségnél. Ilyen pl. az, midőn általában véve, minthogy ebben a mi hazánk is benne foglaltatik, a protestantizmust azzal kérkedni halljuk, hogy a tanodákat a reformáció szülte. Igaz ez, hanem kissé szorosabb értelemben. Más felől a r. kath. egyház is egészen magának tulajdonítaná a dicsőséget, állítván : a keresztyénségnek, a katolicizmusnak érdeme az iskloák. Ez is csak oly részletes igazság mint az előbbi. Nem kívánjuk itt érinteni a történelmi jogosultság igényeit; egyszerűen csak az igazságot keressük, melynek amaz is alárendeltje. Ugyan hát az akadémia, athenaeum, gimnázium, paedagogia stb. stb. tanodai műszóknak szófejtése és történelmileg utánnyomozása — nemde nagy távolba, a ker. időszámítás előtti korba vezeti-e az elmélkedőt? A szoloni és lykurgi törvényhozások növelési bölcsészete, és pedig állami életre alkalmazott, századokra kiterjedt gyakorlati haszonvétele csaknem kitagadható bizonyítékot nyujtanak erre. Szintén a bibliából ismert ama, Sámuel próféta és bíró által — a zsidó királyok korát előzőleg — alapított profétai iskolák emlékezetbe hozása; továbbá a közép korbéli N. Károly császárnak az iskolák szervezése körül kifejtett buzgólkodása, kétségtelen ér-

demei, a városi rendszer alapját megvetett s azok községi létét virágzásra emelt nemegyházi tanodák multjáról bővebben értesülés felderíthetik azon tétel igazságát, hogy a növelés tisztán emberi köz szükségérzet, külön vallási vagy politikai rendszerek egyedárújává nem tehető, kiválóan társadalmi és természet-jogon épúgy mint kötelességen alapuló és intézmény. Az e fölött kételkedőt utasítjuk Dr. Schmidt K.-nak „Die Geschichte der Paedagogik“, című jeles munkájára, melynek áttanulmányozása után ha a jó véletlenség épen Dr. Palmernek „Evang. Paedagogik“ c. művét juttatná kezéhez, e kettőnek olvasása folytán gyönyörrel fogná azon észrevételt tehetni, miszerint az ex professo papi egyén bizonyos élességgel rovatgatja fel a növelői hivatottságu írónak egynémely szabadabb nyilatkozatát. Ha pedig egy lépéssel tovább menve, olvasandjuk Vass Józseftől amaz igen érdekes, akad. jutalommal is megtisztelt pályaművét: „Hazai és külföldi iskolázás az Árpád-korszak alatt“ (Pest, 1862.), azt is könnyű lesz belátni, hogy eleitől fogva növelt bár és növel a keresztyénség, a katholicizmus; de annyira külön iránynyal és saját érdekekben, miszerint az — korunk igényeivel szemközt — egy nemzet életszükségletének meg nem felelhet. Miért? A hagyományossághoz kissé tulzottan ragaszkodás miatt. Hitem szerint, ez minden színezetű egyháznak vele született gyöngéje.

„Mert az egyház a megállapodás boldog intézvénye, míg a tanoda az élet és ezt irányzó tudományosságnak zajló küzdtere“, mint mondaná Dr. T. L. nagyon tisztelt barátom. Sőt, ha utána gondolunk, az is kitűnik, hogy az egyházak által felidézett és nyilvántartott felekezési érdekeket az emberiség haladása érdekében összebékíteni épen a tanodák hivatása. Hálás tisztelet a multban szerzett érdemeknek, azok alapján áll a jelenkor; de a jövődő alapvetés nagy művéhez — bocsánat a merényletért! — egy újabb szegletkő beépítése kívántatik. Ez volna már az, ha elismerjük, hogy az egyház szintugy mint az állam nem annyira uralják mint inkább nemes szolgálatra készséggel támogatni kell hogy siessenek a köz társadalomnak, az emberiségnek magasb, tndományi és erkölcsi érdekét. S e nézpontról figyeljük mármost a bennünket legközelebből illető magyar államnak a multban a hazai tan és növelésügy oltárára hozott áldozatait. Mellőzve tehát jelen századunknak ugyis jól ismert törekvéseit, felhivom a t. ügyfelek szives figyelmét hazai törvényhozásunknak a 18-ik században ide vonatkozólag kifejtett működésére. Olvassuk meg pl. az 1723; 70 és

105, az 1741; 44, 1751; 21, 1765; 13, 1791; 15, 16 és 1792; 7 törv. cikkeket. Van ezek közt, hogy minél rövidebben sokat hozzunk elő, egy, a melynek fölírata : „De educatione juventutis“. Tartalma szószerint ez : „Cum salus reipublicae ab educatione juventutis plurimum dependeat, hinc annuente Sua Majestate Regia Status et Ordines decreverunt, ut deputatio regnicolaris Systema generalium principiorum Nationalis educationis et libertatis praeli elaboratura, ac tandem opus tale Comitii regni post revisionem et approbationem in leges regni referendum praesentatura, salvis juribus regiis, denominetur“. Itt van helyén fölemlíteni az 1777 és 1806. években megjelent s tekintélyes kötetet képező műveket, melyek címe : „Ratio educationis publicae totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas“. Az utóbbi jelesül a fentebb idézett „Deputatio regnicolaris“nak műve. Hogyan állnak ezen haladással szemközt hazai egyházaink? A felelet Szilágyi I. jeles munkálatából (A gimn. oktatásügy története a magyarországi hely. hitvallásuaknál) igen szépen kiolvasható, a mint következik : „Nevezetes és jellemző körülmény, hogy valamint többi testvére, úgy ref. egyházunk is e tekintetbeli (tanügyi) javításait nem önmagából s nem önmagától fejleszté; megvárta mintegy az impulzust, hogy az kívülről jöjön, hogy idegen hatásolja fel elébe az elveket, a melyre s a melyek szerint meginduljon, s erős hitem, hogy ez apáthia az, mely majdnem a legujabb korig ez irányu minden reformjainkat kiváló élesen jellemzi“. Jól esik ez alkalomból a bölcselő nagy nemzet egyik szemfénye, Kantnak eszméivel hozni összeköttetésbe a történelmi adatokkal is támogatott amaz elvet, hogy nálunk kitünőleg hazai köznevelés ügyre kell most irányozni az elméket s a legnemesb tetterőt. „Demnach sollte auch die Einrichtung der Schulen blos von dem Urtheile der aufgeklärtesten Kenner abhängen“.*)

*) Ez már sem állam, sem egyház, de mindkettőnek növeltje, polgára s azoknak jobbléteért buzgó szakértelem. A bölcsészeti indokolás következő : „1) Die Eltern sorgen gemeiniglich nur dafür, dass ihre Kinder gut in der Welt fortkommen; und 2. Die Fürsten betrachten ihre Unterthanen nur wie Instrumente zu ihren Absichten. Eltern sorgen für das Haus, Fürsten für den Staat. Beide haben nicht das Weltbeste, und die Vollkommenheit, dazu die Menschheit bestimmt ist, und wozu sie auch die Anlage hat, zum Endzwecke. Die Anlage zu einen Erziehungsplane muss aber kosmopolitisch gemacht werden. Und ist dann die Welt-

Ezen szempontból már, ha több nem volna is, fájlalnunk kell azt, hogy eredménytelenül hangzott el a hazai intelligencia körében azon eléggé nem dicsérhető jeles szakmunka, melyet „a hazai iskoláknak jobb lábra állításáról, nevezetesen hogy kellene azokat a szorgalom (industrialis) iskolákkal egybekötni, különös tekintettel a protestánsok iskoláira“ 1817. Szabó János irt vala, és a nevezett műben általa említett „Szarvasi tanoda“, melynek immár csupán irodalmi emléket birjuk ily c. munkában : „An das ungarische, besonders protestantische Publikum — detaillirte Erklärung der Ursachen des Entstehens, und des Einschlafens des ersten Praktisch-Oekonomischen Industrial-Institut's zu Szarvas von seinem Stifter Samuel Teschedik, 1798“. Erről mondá t, i. a b. e. II-ik Leopold magyar király e böles szavakat : „Ungarn wird nie ohne solche Praktisch-Oekonomische Institute zu dem Grade anderer cultivirten Nationen emporsteigen.“ — Ezért fájlaljuk, hogy hazai prot. középtanodáinknál az igazgató tanári állás ridegen csak hivatal, melynek hivatást kívánó munkatere. a féltékeny papság részéről maig sem nyittatott meg.

Ezek után még azt ajánlhatom, olvassassék meg az, mit Hetényi János ír „A lélektudománynak nevelési fontosságáról“ (1844), s elámulva mintegy fájdalmas önszmeletre jutandunk azon hiedelemmel, mely régóta az én sajátom, hogy — iskola - állítási és rendezési törekvéseink a multban már letett s a józan észben régóta igazolt fentebbi alapelvektől, sőt tények mellől nem előrehaladást, hanem visszahanyatlást mutatnak. Ennyi mulasztási bűn legalább is a mi korunk embereire fog hárulni a jövő nemzedéktől.

beste eine Idee, die uns in unserem Privatbesten kann schädlich sein? Niemals! denn wenn es gleich scheint, dass man bei ihr etwas aufopfern müsse; so befördert man doch nichts desto weniger durch sie immer auch das Beste seines gegenwärtigen Zustandes. Und dann, welche herrliche Folgen begleiten sie! Gute Erziehung ist gerade das, woraus alles Gute in der Welt entspringt. Die Keime, die im Menschen liegen, müssen nur immer mehr entwickelt werden. Denn die Gründe zum Bösen findet man nicht in den Anlagen des Menschen. (Erre kérünk theologiai felvilágosítást). Das nur ist die Ursache des Bösen, dass die Natur nicht unter Regeln gebracht wird. Im Menschen liegen nur Keime zum Guten („Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft“, S. 3. stb.) Geben sie (die Fürsten und Regierungen) das Geld dazu — zur Erziehung — bei: so muss es ja ihnen auch anheimgestellt bleiben, dazu den Plan vorzuzeichnen. So ist es in Allem, was die Ausbildung des menschlichen Geistes, die Erweiterung menschlicher Kenntnisse betrifft. Macht

2. A tanítói rendet, mostani állásában, a tanügyek hogyan-létéről az országos közvélemény előtt komolyan felelőssé tenni nem lehet, így nem is kell. Nem, épenugy, mint a cseléd nem felelős gazdája balfogásai s ezekből folyó szerencsétlenségeiért. Merész az állítás, de könnyen igazolható. — Száz eset közül legalább kilencvennyolcat számíthatunk arra, hogy a tanár s tanítónak nincs szava, hitele, képviseltetése, illető rangja, sőt biztonsága sem azon célból, hogy felelősségre vonathassék. Példákkal bizonyítunk. X. főgimnáziumban, mely érettségi vizsgákat tart, s több középtanodán az iskolákat alapító és fentartó egyházi közönség tanárt nem állíthat be — esperesi beegyezés nélkül. Egy másik középtanodán a theologiai tanpályáról egyenesen tanárságra léptetett ifju történetesen kevésbé alkalmasnak találtatván, — mert hiszen arra, hogy alkalmassá képeztessek, nem is gondolt senki, mondván: a jó tanár non fit sed nascitur; elutasítja, hivatalától fosztja őt az esperes lelkipásztor. A ki aztán e sajnos ügyet felülvizsgálja, közönségnek és az egyénnek jogi ugy mint erkölcsi elégtételt nyújtson, — nincs, nem volt, lesz-e valaha? Egy felől szánandó elnyomatás alatt tartja tanítóinkat a pap, nézzetek utána, körülbelől egyik ugy mint a másik vallásfelekezete (mikor pl. megszavaztatják őket, hogy nem-de? papi fenhatóság alatt maradni kívánnak? Mert alatta értetik: különben tüzet gyújtunk alátok). Más irányból viszont kezdik panaszkodni, hogy az állam béreli ki őket. Ugyan tehát csak arról nem fogunk-e jámbor sejtelemmel birni valaha, miszerint ezen tisztvis hatal egyénei bizonyos önállásra is képesek volnának? Jól tudom, hogy a buzgó magyar protestáns, papi elnyomásról hallván,

und Geld schaffen es nicht, erleichtern es höchstens. Aber sie könnten es schaffen, wenn die Staatsoeconomie nicht für die Reichskasse nur im Voraus die Zinsen berechnete. Auch Akademien thaten es bisher nicht, und dass sie es noch thun werden, dazu war der Anschein nie geringer, als jeizt. Demnach“ stb. mint idézve van. Folytatólag: „Alle Kultur fängt von dem Privatmanne an, und breitet von daher sich aus. Bloss durch die Bemühung der Personen von extendirten Neigungen, die Antheil an dem Weltbesten nehmen, und der Idee seines zukünftigen bessern Zustandes fähig sind, ist die allmächtige Annäherung der menschlichen Natur zu ihrem Zwecke möglich, siehet hin und wieder doch noch mancher Grosser sein Volk gleichsam nur für einen Theil des Naturreiches an, und richtet also auch nur darauf sein Augenmerk, dass es fortgepflanzt werde. Höchstens verlangtman dann auch noch Geschicklichkeit, aber bloss um die Unterthanen desto besser als Werkzeug zu seinen Absichten gebrauchen zu können u. s. w.“ Emmanuel Kant über Paedagogik Herausgg. v. D. Fr. Theodor Rink, Königsberg, 1803. 18—20 ll.

állítandja, hogy e névvel gonosz játék űzetik; mivel annak szótár létezése, aztán gyakorlati érvénye felől ábrándozás a reformáció alap-gondolata ellen elkövetett felségárulási bűn. Felidézett példáim közhitelű adatok és történelmi tények alapján állva, nyilván kitüntetetik, hogyan viszonylik — e tekintetben — a mi gyakorlatunk az elmélethez. Egyik reform. egyházkerületnek 1848. márc. 22. tartatott közgyűlése így kérelmezett az akkori országos rendeknél:

„A nevelés általános ügyét az állam felkarolván, elemi és reáliskolákban minden növendékek díj nélkül tanulhassanak; egyéb-iránt pedig minden felsőbb iskolák is minden hitfelekezethez tartozók előtt kölcsönösen nyitva tartassanak.“

„A magyar nemzeti egyetem, nevének megfelelőleg, minden hitfelekezetekre nézve minden tekintetben közös legyen.“

„A hazában működő minden tanítóknak polgári állása, rangja megállapíttassék.“

Igy voltak elgondolva, átérezve, sőt kérelmezve mindezek. Annyival nagyobb bizonyító erővel bírnak a kérelmezett egyh. kerület köréből idézett példáim. Tudom én, mily sokan lettek az akkor jónak vallott elvekhez — hivatalból — hűtlennékké; hanem az kérdésbe teendő: azzá lett-e önmaga a közvélemény? Az is tudnivaló, hogy az még nem kérdeztetett meg. Tán épen azért van lehetősége annak, hogy valamely, egészen újból alapított és szervezett közélettanoda öt egész évi pályát futhat meg a nélkül, hogy annak tanárai, vagy ugynevezett igazgatójával bármi nemű egyházi vagy világi előjáró, vagy felülvizsgálva ellenőriző hatóságnak, — az egyetlen pap által teljesen (?) képviselt hitközségén kívül, — csak egyetlen hivatali érülkezése, szóváltása történt volna.

Ha már az ilyen szomorú tapasztalások, a tanügy előmen-tét elgátoló akadályok is a prot. szabadság és az autonomia diszes neve alá befoglalhatók volnának, mert azt nem ismerjük el, hogy lényegére tartozók, úgy sajnálandó a te sorsod felsőges világeszme — szabadság! A te uralkodásodat az emberi társadalomban mind-örökre lehetlenné fogná tenni a farizeusi pártérdek, mely a megölő betűből ki- és elmagyarazza az életető lelket. Minket pedig t. pályatársak, vigasztaljon s vigasztalhat-e? azon meggyőződés, hogy felette igen távol esik még ez a mi életkorunk ama boldogabb jövő-vendőségtől, melyben hazai közvéleményünk arra megéri, miszerint bennünket valóban annak ismerjen, a kik vagyunk: a nemzeti közmívelődésnek első rendű ugyan, de sanyarú cselédkenyerén szolgáló napszámosai. Akkor, elhihetjük, majd akkor nem fősvényked

nek többé illető jutalmunknak, becsület és fizetés tekintetében, igazán kiadásával.

3. Minél kevesebb még nálunk azon eset, hogy valamely község vagy hitfelekezethnél okszerűen és egységes alapterv szerint berendezett iskola léteznék. Nem is várható ez mindakkorig, midőn Halász Imre tiszta felfogású és legjobb akaratú célzatai, melyeknek kifejezésével találkozunk a „Pesti Napló“ 1865-dik évi szept. 24, 26 és 30-ki számaiban: „A megye és község hivatása, a közoktatás ujjászervezése körül“ cím alatt, közérvényre nem jutnak. Azután főleg pädagogarkhákra van szükség. Azonban örvendetes tapasztalásokkal — szórványosan — mégis találkozhatni. Az eszme és annak történelmi valóvá tömörülése alig van szebben kitüntetve és felmutatva máshol, mint „a szepességi ev. tanítók első évi füzetének“ függelékében 146—174 ll. a következő cikkeken: „Plan der Stellung und der Wechelseitigkeit der einzelnen Schulabtheilungen und der Lehrer derselben zu einander an der Iglóer ev. Gemeindeschule. 1857. L. Tavasi.“ „Das protest. Schulrektoral-Amt. Ein Vorschlag. Igló 1864. L. Tavasi.“ „Rektoral-Instrukcion, definitive in Igló. 1865.“ — A mennyire előnyösen különbözik a teremtet világ szép rendje a mithoszbeli „rudis indigestaque moles“-tól, oly kihívó ellentétet látnak az én szemeim az itten felidézett példa és az előttem levő tapasztalati tények közt. Feltéve az esetet, mivel így tisztábban felfogható, — van egy 20—30,000-nyi népességű község. Benne 3—4 hitfelekezet, mindegyik külön iskolával s ugyanannyi tanszervezettel. Nem nagy benne a köszönet, mondhatni rá. Azonban ez nem minden. Egyik vallásfelekezet hiveinek létszáma túlnyomóan többséget képez, közelíti a 19—20 ezeret. Ez aztán tart: 1. Kisdédóvó intézetet. Állítja is felőle, hogy a község használatára, s valóban, elfogad bármely vallású növendéket. Hanem az óvót már csak nem választja más, mint önfelekezetéből; kormányzást, vezetést nem biz senki másra, mint saját hitfelekezete papjára egészen az exzámenek tartásaig. Az óvó ismét szójátékából tarthatja tán magát tisztársnak többi tanítók és tanárokkal, kik ugyanezen hitfelekezet tanodáin működnek, hanem komolyan állíthatom, ez csakis szójáték. 2. Tart elemi iskolákat 10—15 külön tanítóval. Ezek már nem folytathatják az óvoda által vetett alapon tovább az ő növendékeik képezését, miután az egyetlen és példánynak (mivel senki nem követi) nevezett óvodából a növendékek legkisebb részét nyelik. Itt is egyetlen igazgató, legfőbb vezető az egy pap, ki —

a közhiedelem szerint: ölhet és eleveníthet, s ez igazságot legközelebből az alája rendelt tanítók érzik. 3. Van még a hitfelekezetnek közéleti tanodája is. Igaz, hogy jobbára közéleti alapítványból; hanem egészen felekezeti. Fő és legfőbb irányadás, vezetés, kormányzat itten is az egyetlen pap tiszte. Értekezni is szokás, t. i. az óvó egymagával, a tanítók a pappal, a tanárok önmaguk közt; de a gyakorlati kivétel mindenütt a papé, ki egy másik tisztárral még a közel 20,000-nyi népességű egyház lelki szükségének ellátására, és voltaképp csak erre hivatott. 4. Hozzátehetjük még, hogy tart ugyan a hitfelekezet vasárnapi tanodát, melyről jobb nem szólni, mert a legtitokszerűbb vagy igazabban, leggyaralóbb s egészen papi-quázi intézmény. Egy célra, öntudatosan összeműködés, a község, a haza és emberiség javára intézendő nevezetesebb erő kifejtés — úgy vélem — ez úton mindenki előtt lehetlenségül fog feltűnni. Hanem azért ilyen életpéldákban felette igen bővelkedünk. Azután csodálkozunk még, ha a pap nem lehet mint ma lennie kell, lekipásztora a gyülekezetnek; ha a tanító nem lehet, a mint váratik tőle, szakember és hivatalának lélek és igazság szerint buzgóan megfelelni kész népnevelő. Az „amabilis confusi“-ot ha valahol ily eseteknél kellene „execrabilis“ névvel illetni. Pedig van nálunk: egyetemes tanügyi bizottmány, egyh. ker. és egyh. megyei tanfelügyelet, dekanátus vagy körlelkészi felügyelet és a helyi iskolai bizottság vagy választmány, a melybe néha-néha tán egy tanító s egy-két tanár is beszóllíthatik olyan szavazatjoggal, melynek a pap ellenében semmi értéke, valamint legtöbb esetben a jó véletlenség által összehozott bizottsági tagokéinak is; mert úgy hisszük, hogy az egyház = a pap. Ennyi és ily felügyelet aztán épen alkalmas arra, hogy védszárnyai alatt a példakul szerte felidézett visszaélések biztosan tenyészsenek.

A jó rend lelke főkéllékül ismerné e részben a célossági szempontból összerendezést. Valamely népesebb község tehát, fölismerve önmagát, s a legelső lelki életszükséglet fedezésére kiváló gondot fordítva, állítani fogna egy növelői elismert képzettségű egyénnek alapterve szerint: óvodából minél többet, s addig mellőzné a fentebbi tanfokokozatokra aggodalmasan ügyelést, míg ezzel pl. a Fröbel-Fábry-féle „Kindergärtchen“ módja szerint készen leend. Az után elemi iskolákra osztaná szét az óvodából kinőtt gyermekeket, és pedig fi és leányiskolákra. Az elemi tanítók az óvodai és népiskolai tanítókkal szorosan együvé tartozandók. smerniök kell egymásnak igényeit s azok teljesítésére működniök.

Az elemi, négy évre bizrást tehető tanfolyamot követné a megfelelő számú népiskola.

Itt kellene aztán a növendéket először tanuló névvel illetni. Itt oktatni a hazai nyelven fogalmazásra, mely a helyesen felgondolás úgy mint a hibátlanul leírás szép tulajdonait egyesítendő, legalkalmasb volna. Itt kívánnám szintén a szülék, tanító és növendék együttes szabad elhatározása folytán megállapíttatni azt is: készíttendő vagy bocsátandó-e a gyermek felsőbb tanpályára? mert akkor a második év arra előkészítő; vagy nem? mert ugy még a harmadik évi nép vagy polgári tanodáinak nevezhető tanfolyam adná meg az életbe kiléphetésre kellő fokát a képzettségnek. Továbbá, ha erő van hozzá, hiszem, hogy a jó akarat úgy sem hiányzik, ám legyen közép tanodája, reáliskola vagy gimnázium-e vagy épen real-gimnázium? az nem busít, csak a mi akarna lenni, egészen az legyen, tehát legyen minél több nagy községnek. E tekintetben a földirati helyzet, a nép jelleme és polgárisultságának igényei lehetnek a döntő tekintélyek. Így pl. Arad városának teljesen igaza van, midőn e cím alatt reáliskolát kíván; míg egy, a világforgalomtól inkább elzárt alföldi nagy város vagy tisztán gimnáziumot vagy realgimnáziumot tarthatna. De azt főleg sürgetősnek találom, hogy a helybeli közönség legyen ily eseteknél a figyelem tárgya, nem a vidékről behódoltatás. Hanem, a mit egyszer akarunk, azt egészen akarnunk kell. A papokat alkalmazzuk bár, de nem kormányzásra és hivatali tekintélylyel, mely korlátlan uralomra tör vagy teljesen rokkant állapotba esik vissza a tanítókkal szemközt. Tapasztalás mutatja, hogy tertium non datur. Egész vagy fél legyen, szóval határozott mennyiségű és minőségű mindegyik tanoda, már a népiskolákon felül. A vasárnapi iskolázást vagy fel kell adni egészen vagy rendbe hozni, s a mi legfőbb, ezt úgy mint a többit is, illető fensőbbtség által ellenőrizni. Hazai műtanodák, ipariskolák, gazdaszáti és egyéb szakintézetek, tanítóképezdek, zenede, festészeti s egyéb tanoda, valamint az akadémiák felállítása egyes község erejét többnyire túlhaladván, megyei vagy kerületi intézetekül állíttassanak. Nagyon tisztelt szaktudósunk Dr. Schwarcz Gy. ur elvei szerint ohajtanék én e részben a pénzzel nem annyira mint az erővel gazdálkodni, és pedig okszerűen. A parlamenti központosítás pedig, ha netalán felekezeti párt u. m. kormány vagy egyháznak érdekeibe ütköznek, csak fájlalni tudom; de a hazai köz ügyet mindenkép csak a mainál rendszeresb állapottól várom.

4. Senki nem vonandja kétségbe, miszerint a tanügy reformja épen a tanítók nélkül nem eszközölhető. Mi következik ebből? Az, hogy képezzünk s képeztessünk tanítókat és tanárokat s aztán a képezetteket helyezzük el úgy, hogy a kor haladásának szellemirányával egyenközüleg állhassanak. Birják azon meggyőződést, hogy a felelősség terhe reájuk néz; birják azon édes öntudatot, miszerint gyöngéd szellemi és erkölcsi új teremtvényeik kertén át nem száguldozhatnak az uralkodási fensőbbség mutogatásának dülő ösztöne, hogy illetékes szakemberek felülvizsgálata alatt állanak és a kik többre érdemesítik magukat, előléptetésre számíthatnak. Tanító, szerintem, mindjárt a legemelbb iskolán kezdve föl a legmagasb egyetemig, nem lehet más, mint a kit többnek és jobbnak tudás-vágya, kielégíthetlen szomja lebilincselve tart a tudomány élő forrásának vizéhez. Maig sokan hiszik azt, hogy a ki olvasni, írni tud, bizvást eltaníthatja az írást és olvasást. Mit és mire tanuljon? Eléri legtöbb a netovábbot azzal, ha biztos, meglehetősen jövedelmező hivatali állásra jutott. Valóban, hiu ábrándozás azt gondolni, hogy papi felügyelés vagy ellenőrizés által e bajon segíthetünk. Maga ezen érdemes testület bizonyosan hálára kötelezettnek érzendi magát egyik kitünő képviselőjének nyilatkozata által, mely őszintén igaz s a legszerencsésebben jellemző hűséggel így olvasható („Prot. E. és I. Lap“ f. é. 39. sz. 1229. hasábon). „A lelkész volt az egyedüli felügyelő népiskoláink felett. E felügyeletnek két hátránya volt, s van ma is sok helyen, a reformáltaknál majdnem általában. Egyike az, hogy nem minden lelkész egyszersmind jó paedagog is, ki illetékes, hivatott volna: mélyebb nevelészeti kérdésekben a hozzá tanácsért folyamodó tanító elé a kellő irányt kijelölni, vagy ha arról letérne, meggyőző érvekkel arra visszavezetni. Neheztette e felügyeletet azon kényes viszony, mi lelkész és tanító közt — már hivataluknál fogva — létezik. A lelkész a tanítóban gyakran nem hivataltársát, kivel vállvetve együtt működni tartoznék, tekinté, de aláhelyezettjét látta; míg a tanító ily helyzetben a lelkész legjobbakarat-szülte tanácsadásait nem az ügy iránti részvétnek, de papi önkény nyilatkozatának tartva, képzelve, a lelkésztől adott útmutatást nem igen alkalmazta“. Lélektani szempontból igen jeles kimutatás, melyet a gyakorlati élet száz és ezernyi bajai bangosan kiáltva igazolnak. Tehát a legfőbb ohajtás: képzett tanítók és tanárok és szakértő, illetékes ellenőrizés, felügyelet. A képezésre vonatkozólag egy pár eszmét kell itt még felhoznom. Tanító-képezdeink néhol működnek,

példányiskolák jelöltetnek; értekezletet is tartunk. Mind ezen célos intézkedések várható üdvös eredményének népszerűvé, közvagyonná hasznosítása tekintetéből semmi nem kívántatott, mint szakközlöny. Ebben volna helye pl. annak előadásának: minő kellékek teszik a jó elemi vagy népiskolát? akár a középtanodát? tanszerelés, épület, anyagi és szellemi ellátás szempontjaiból. Ez vagy amaz ugy nevezett példánytanoda mennyire felel meg a felállítot kívánalmaknak? s több ilyenek. Továbbá nem hallgathatom el, mily lelki gyönyörrel élveztem egyik prot hazai főiskolán a szabad tanítás és szabad tanulás elvének gyakorlati értelmezését, megvalósítását. Jól sejti Erdélyi J., hogy a bölcsészeti tanszak igényli főként a gondoskodást. Tapasztalásom után vontam el az igénytelen nézetet, mely itt következik: Van már négy rendes bölcsészeti tanári széke és egy docens által betöltött mértani tanszéke a főiskolának, van legújabbban azon szerencséje, hogy európai művelt nyelvekben gyakorlati oktatást nyert a felsőbb tanuló ifjuság számára; mily szép lenne mostmár egy újabb bölcsélet tanszéket állítani az — ö s z e h a s o n l í t ó t u d o m á n y o s n y e l v é s z e t n e k ! Azontul egy-két tanszék a természeti és mértani tudományokra, s legott készen találjuk a gimn. tanárok képezdójét annyival inkább, minthogy a módszertannak elméletét akár együtt a néptanítók képezdójében s gyakorlatát helybeli gimnáziumon tanulmányozhatnák az illetők. Ezeknek alapján lehet és kell már, tuladva a felekezeti féltékenységen, országszerte föllállítani és rendszerezni a tanítói és tanári vizsgálatokat.

5. A prot ev. tiszakerület tanári értekezletén — 1866 jul. 26. — indítványba tétetett, hogy a gimn. tanárok a kerületben (igy kell pedig az egész hitfelekezeti sőt az országos körben is) gyakoriabb értekezleteket tartsanak, — sőt, hogy ezen tanárok kerületté összealakuljanak. Az indokolás egyik pontja: „Lám a szepességi tanítók már túl tettek rajtunk. Nekik valami 70 s több tagból álló néptanítói egy-letök van, gyűléseznek évenként, munkákat készítenek, s apróbb testületi környék és vidékekre felosztva, ismét szűkebb s gyakoriabb összejöveteleket tartanak, a hol hasonlóképen eszméket és gyakorlatot kölcsönösen kicserélve, írásban és élőszóval újból épülnek. Nagy számban olvasgatják egy egy taghoz szétküldözgetve a válogatott nevelési és tanítási jelesebb közlönyöket, sőt még iskolai olvasó- és tankönyvek szerkesztésére és kiadására is vállalkoznak; összejövetelüknél próbaleckéket tartanak, egymás között testvérül-

nek, egymást támogatják, tanulnak és tanítanak s ekként mintegy folytatólagos tanító-képezdében, működve haladnak,“ (lásd „Prot. E. és I. lap“ f. é. 35. sz. 1108—9. hasábon,) melynek sikere az „Erstes Jahresheft.“ — Avagy említettem-e? hogyan működött ezen érdekében a „Nevelési emléklapok“ 1846—8. évek folytán s hogyan jelent meg az érdemes vállalatnak hatodik és utolsó füzete ily cím alatt: „Az első egyetemes és közös magyar tanítói gyűlésnek dolgozatai.“ — Mióta megjelent a „Máramarosi Népiskolaegylet alapszabályainak tervezete“ — (lásd „Alföld“, hatodik évf. 164. sz.) még kínosabban érzett baj nálunk az említett intézkedések hiánya.

6. Ennyi mostanra elég lesz a sok közül. Térjünk át az egyre, melyről ígéret van téve, hogy bővebben kifejtendő lesz. Értem itt az iskolai értesítők (programm) ügyét. Magán levelezés után idézem a következő sorokat: „A szólás az élet jele. A nyilvános szó, a közmegvitatás által eldöntendő ügyek körül gyakorolt szavazat. A tanodának, mint oktatta nevelő intézetnek, összes működése a szólásban áll; nem kell-e tehát, hogy egy évben legalább egyszer nyilvánosan megszólaljon? s nem kell-e, hogy ez annnyival inkább kötelességévé tegye, mennyivel kevesebb helyeken és gyérebb ügyek körül engedtetik meg még eddigelő a tanítónak mint olyannak a nyilvános szavazat szép gyakorlata? A tanodai értesítők tanodai szavazatokká válhatnak a nyilvánosság irányában. A megszólamló tanoda, élő tanoda.“ — Tudom, hogy ezen ígék igazsága ellen kifogást senki nem teszen. Tudom, hogy az Entwurf korszaka óta, talán az egyetlen debreceni főtanodát kivéve, majd mindenütt szerkesztetnek s adatnak ki értesítők. Bajnak és igen komolyan megrovandó hiánynak veszem azt, hogy nem mindenik tanodát tartó fél ismeri kötelességének azt, hogy ebben is életjelt adjon magáról. Annak sem örvendhetünk, ha a mennyi értesítő jelenik, mindannyi-félének találjuk; de az végkép tűrhetlen visszaélés, a közönség szemébe port hinteni kívánó hitványságnak kell hogy bélyegeztessék, ha a közlött adatok nem valódiak, ha kiíratik az, a mit tenni, végezni, tanítani kellett vala, elhallgattatván az, mit valóban tettünk, végeztünk s tanítottunk. Ne kívántassék most egyelőre bármely részletes adatnak felhozása. Az igazolás vádló részéről csekély feladat, s méltánytalanul bántalmazná a vádlottat; mert ki ellenőrzi az értesítőken foglalt adatok közhitelűségét.? Ki gondolmég arra? hogy ez útmóddal is emelni lehet és kell a hazai tan- és nevelésügyet? hogy különösebben:

alakulnia kell egy comité-nak, tanári és tanítói körből leginkább önkénytesen vállalkozás útján összeállandó esküdszéknek, mely a még ezutánra létesítendő iskolai szakközlönyben, bíráló szemlét tartson az iskolai programmok felett?. Az ilyen dolgot hivatalból elrendelni, nyiltparancsban kiszabni tán lehető, de nem üdvös. Oly benső és valódi szükségérzetből kell annak önmagát kinőnie, mint az „Országos magyar közoktatásügyi egyesület“-nek, milyenek tervrajzát közli pl. Schwarz Gyula az „Új korszak“ 1865. 26. száma vezércikkében. — Véleményem szerint, ha van tér, melyen érdemesíteni kívánja magát a hazai bármely hitfelekezeti tanító-növelői kar, ez volna az; innét, mint a magnak szikéből, csirázának majd országos közérdekeltség a tanügy iránt, innét veheti legtermészetesb kiindulási pontját, irányát s szellemi lénye összes hatályát valamennyi „Közoktatás-nevelési egyesület“. Ha ez megfordítva történék, ha az önmagáról s a reá bízott ügyről megfellelkező tanítói rendet netalán országos politikai téren fogamzott magasb érdekeltség mint rendezett hadi zársor (phalanx) véletlenül s készületlenül fogná meglepni, a mit önként nem tevének, azt követelésbe tenné, sajnálatra méltó félreértések, balfogások tévkertjébe jutna a szegény magyar társadalom, melynek ha önkebelén nem sarjad, kívülről is több mint elég akadálya van a nemzeti és emberi hivatás útján haladhatásában. Említém máskor, miszerint nagy bajunk az is, hogy protestálunk csak azért, mivel protestálni akarunk. Nemde így jártak azon tanodáink, a melyek az Organisations-Entwurf kényszer igája alúl menekültökben, évek hosszant nem tarták szükségesnek, elmulaszták az értesítők kiadását. „Bene vixit qui bene latuit“. Magánzó s kényelmet szerető embernek alkalmas irányelv volna ez; de a tanoda minden köznyilvánosságé. Úgy hallik, hogy ennek követelése lépett fel ez ügyben. Nem jobb-e, előzni inkább mint elöztetni? Általán fogva úgy tartom, hogy kitűnő fontossága miatt, e dolgot behatóbb vizsgálatra venni fölösleges nem lesz. Miért tagadnók? nagyon is emberi természetünkben gyökerező sajátság az, mely szerint akármit jobban megértünk úgy, ha történelmi fejlődése változatain kísérhetjük figyelemmel. Jó nagy mennyiségben volt már akkor a történelmi adatok gyűjteménye, midőn találkozott, ki azt bölcsészeti szempontból feldolgozá. Az ész működése sokkal régibb a logikai törvények tudós megállapításánál. Így gondolom én; bölcsészeti alapelvekre szilárdan építeni, törvényszerű iskolai szükségletté emelhetni az értesítők ügyét az által, ha történelmi adatok karján bevezettem azok

keletkezését. Külömben valaki azt is gondolhatná, hogy az egész csak Entwurf-szél hordta újítás, melyet abban hagyni mai napság talán patriotizmus. A „Prot. Egyh. s Isk. Lap“ 1844-ki évfolyama 46-ik számában is megjelent s azon kívül mint említve leendő, még egyszer kiadatott ily c. dolgozat: „Javaslat használatba hozandó tanodai évi hírlemény (iskolai program) iránt.“ Bátorságot veszek most újólág előhozni egészben a jeles munkát, hogy annál közönségesebben ismertté tegyem azon lelkes magyar tanférfit, akitől az eszme származik, s hogy tartalék-gondolatimat biztosabban fűzhessem az eredeti alaphoz.

„A prot. tanodának tápeleme s felvirágzásának egyik főtegyezője a köz bizodalom és a részvét“. — E szokat választom legcélszerűbben e jelen dolgozatnak, használatba hozandó iskolai program iránt — homlokigéjeül. Igen is, közbizodalom és részvét nedvével kell öntöztetnie a tanodának, ha virágzásban díszleni és ha honunk és egyházunknak e virágzásból érlelendő gyümölcsöket biztosítani akar. A közbizodalom és részvét oly tápnedve a tanodának, mint tápnedve a mezőknek az égi eső és az éji harmat. A föld, melybe a magvető búzáját szórja, a legtermékenyebb lehet, ő azon felül még jól művelheti is, magja is egészséges lehet, és ő tán mit sem mulasztott el, sem időben sem ügyességben, hogy termése bő lehessen, — de ha a vetés mégis silány és az aratás még is szűk, mi az oka? tán az ég nem hullatott elegendő esőt a telekre, és az éj nem öntözte kellően harmatjával, kiasztak a gyökerek, fonnadtak a csirák s üresek lőnek a kalászkok. Olyan a tanoda köz bizodalom és köz részvét nélkül. Tantermei telve lehetnek tanítványokkal, — megjegyezve, miként a látogatott és népes tanoda még nem virágzó tanoda mindig, — a tanítók, ama lelkész gyanánt, mindent elkövethetnek a növendékek tanítása és növelese körül, munkát és időt nem sajnálva, sőt éltök erejével sem gazdálkodva, hogy intézetjök — mi az ő birtokuk és az ő telkők — felvirágozzék s hogy virágjai gyümölcsöket ígérjenek és hozzanak; és tán még sem virágzik úgy, még sem gyümölcsözik annyira, mint a mennyire virágoznia és gyümölcsöznie kellene! mert tán sok napja van az intézetnek, de esőtlenek; hosszú éjszakája, de harmattalan“.

„Önként folyó-kérdés ebből: miként nyerhető az eső és harmat, miként ébreszthető a köz bizodalom és részvét, a nyilvános érdek és vonzalom a tanoda iránt? és mikor biztosítható és hatályosbítható e megnyert kincs?“ „E célhoz több út vezet, és — ámbátor érdektelen nem volna azokat mind előszámolni, mégis

szoríkozni kellvén e helyen csak egy tárgyra, ez egyet emelem ki főleg. És ezt a tanoda állapotjáról és minden egyébről, mi ehez tartozik — értesítő évi hírleményekben vagy tanodai programokban találom fel. Nézetem szerint igen hatályos eszköze ez az ébresztendő, és ahol éber, emelendő részvétnek a tanoda iránt. Mert kétség kívül igaz, miként, ha valamely dolgot megszerettetni és pártoltatni kívánunk, azt azokkal, kiktől a pártolás várjuk, elsőben eléggé meg kell ismertetni, és ha tőlük állandó pártolást reménylenünk szabad, akkor meg ők folytonos ismertetést szinte igényelhetnek. Így van a dolog a tanodával. Ha azt akarjuk, hogy a közönség feléje éltető érdekekkel forduljon, és hogy ez érdek ne csökkenjen, hanem még inkább növekedjék; akkor adjunk a közönségnek mindig annyi értesítést tanodánkról, a mennyi e részvét ébresztése, biztosítása és emelése kedvéért, a mi részünkről kötelesség, az ő részéről meg méltó igény. A tanoda nyilvános intézet, és azért nem zárhatja el magát a nyilvánosság napjától, sem ellenőrködéstől, — nem, még akkor sem, ha talán valamely külön vallásfelekezet vagy néposztály saját intézete, vagy pedig csupán magánintézet volna is. Mert először embereket nevel minden nevelő intézet és az egész emberiség lelke kell hogy örködjék egyénei felett, hogy pedig örködhessék, a nyilvánosság eszközölheti csak; aztán nevel és tartozik minden nevelő intézet honfiakat nevelni, kik az egész embercsaládtól el ugyan nem szakadva, mégis egy külön nemzet gyermekei, egy külön hazának polgárai, és azért a hon is tudni akarja és a nemzet látni, miként serdül jövő nemzedéke, leendő önmaga, — hogy pedig tudhassa, tartozik a növelde számot adni e tekintetben működéséről; és végre neveli még a tanoda a családok tagjait, és azért ennek fejei, a szülék hasonlóképen igénylik, hogy a tanodáról értesítést nyerhessenek. És ezek méltán a legnagyobb mértékben, a mennyiben ökképezik a tanoda övező körvonalaiban a legközelebbikét. És midőn ezt mindennyi hatók igénylik, akkor ezzel a tanoda tartozik. Tartozik ennél fogva folytonos nyilvános tudósítmányokkal; és e tudósításoknak egy nemét képezik az említett évi hírlemények (programmok).“

„De nem akarom a javaslatot csak a szükség és tartozás szempontjából feszegetni és támogatni, mert hiszen ily nyilvános kimutatást a tanoda működéséről — bír minden gyülekezet és valamennyi említett nevelői hatalom, mind a nyilvános tanodai vizsgálatokban, mind a tanoda-felügyelők általi folytonos ellenőrkedésben; és azon felől nincsenek már mostan, vagy legalább gyéren

léteznek tanodák, a melyek oly zárdai módon volnának körülfalazva, hogy azokban a nyilvánosság szeme be nem pillanthatna, vagy hogy szellemök elárulható és a kortól méltatható, vagy kárhoztatható nem volna; azért mondom, nem akarom a tanodai programok használatba hozását a tartozás és szükség vagy kötelesség szempontjából még szigorúbban előtérbe nyomni: hanem akarok inkább még egy pár, úgy szólván praktikus és közelebb fekvő okot felhozni, azok behozatalának kívánatosságát és belőlök a tanodákra háramlandó üdvöt illetőleg.“

„Tapasztaljuk, hogy némely gyülekezetnél többen nyilatkoztatják ohajtásukat az iránt, miszerint a nyilvános vizsgálatokra meghívó lapok bár többet tudatnának a kebelbeli intézetekről. E kívánatnak siessenek az iskolák, siessenek a tanítók eleget tenni, minthogy ebben a tanodák iránt új vonzalom mutatkozik; be kell vezetni az iskolát a családnak körében, a melytől távol állnia ugy sem üdvös, be a szülék házába, majd simul az az ő szivekhez is, és ők a tanodához vonzódva, érdeklélviseltetendnek a tanítók iránt, és ezek hozzájuk közeledve, hatandanak reájok, s ekképen család és tanoda közt a legkívánatosb viszony létesülhetend.“

„De továbbá tapasztaljuk, hogy az egész nemzetben szép részvét ébredéz, valamint általában a nevelés ügye, ugy különösen a protestánsok nevelő intézetei iránt: siessünk ezt is ébren fentartani és táplálni, siessünk működéseinkről a honnak még többet bemutatni, mint a mennyit rólunk már eddig tud; mutassuk ki iskoláink állapotját s nyilvánítsuk néha-néha kívánatinkat és szükségünket is. Szóljuk a mit művelünk s meg fog adatni, a mit érdemlünk. De tanodáink most némák, a vizsgálatokat többnyire csak gyülekezetbeli egyének és azok is vajmi gyéren — mások alig látogatják meg, mit tudjanak hát tanodáinkról? (Ismerek prot. tanodákat — és pedig olyanokat, melyeket virágzóknak ismer, vagy legalább hisz a közönség, de azok vizsgálatain, az egy igazgatón és néha egyik vagy másik tanítón kívül, ki sem szokott jelen lenni. Ez aztán a részvét azon intézet iránt, hol gyermekeink emberré képeztetnek!) Azt lehet ugyan mondani, hogy ismerik növendékeit és életrevalóknak találják; igenis, de mondjuk is meg egyszersmind mindenkinek, mikép neveljük őket olyanokká és mennyit küzdünk, miglen felneveljük őket, mily csekélyszerűek eszközeink és erőnk, és mégis mily magasztosak céljaink! És ha továbbá van nálunk valami jó, terjeszszük azt ily módon, és ha vannak gyengéink, miért lepleznők azokat? javuljunk inkább

gyengéink felfedezése által. A hiba érzete és nyílt megvallása már fél igazolás. S im ez utóbbi állításomból következtetek még más üdvet is, mit a használatba hozandó programmok által el lehetne érni. Azt t. i.

„Misperint a programmok azon tanodára nézve, a melynek kebeléből és a melynek érdekében kiadatnának, kétségkívül, de remélhetőleg a többi prot. iskolákra is reform. hatásúak leendének. Minden bizonynyal követni fognák az ilyen példát csakhamar más tanodák is. És így megismerkedvén s az egyik a másikkal szerkezetével, minden célzerűnek felvételétől nem vonakodnék, a rosztat pedig egyik tanoda mint a másik, kerülni törekednék. Sok megrögzött hibáját iskoláinknak csak úgy lehetend javítani, ha azokat nyilvánosan meg kellend vallani. Már pedig e valóság legalkalmasabban évi programmok által történhetik. De ha ilyképen minden prot. tanodák programmokot adogatnának ki, akkor ama régen ohajtott, tervileg valószínűt, és a négy szuperintendencia közgyűlése által megerősített és életbeléptetendőnek rendelt conformatio studiorum is hamarább és könnyebben célt érne“. (Ez áll az ág. hitv. testvérfelekezetnél: a reformáltakat illetőleg ily szándéklatról, mely e. kerületi ohajtás vagy kifejezett kívánsat volna, alólírtak nincs tudomása). „Mert mit ér rendelni, ha rendelményeinkről számotnem kérünk és nem láthatjuk, mennyiben foganatosíttatának azok, és mennyiben nem. Programmok által megismerhetné a szüle a tanodának szerkezetét, tanulmányi rendjét, fokozatát stb. és már előre tudná, küldje-e és mi végett fiát ide vagy máshová iskolába? most pedig vagy csak vaktában küldi, vagy pedig csak költséges levelezés útján, néha meg csupán szárnyaló hírek szerint szerezhethvén tudomást, érzi magát vonatva valamelyik iskolához, vagy elidegenítve attól. És épen úgy vannak egyes tanulók, midőn más iskolákba mennek a nélkül, hogy tudnák, nem vág-e épen a legközelebbi osztály, melybe lépni kívánnak, helytelenül eddigi készülékbe, vagy nem fognak-e kénytelenek lenni ugyanazt ismételni, mit már egyszer hallgattanak?“

„Nem akarom említeni, miképen szolgálnak még azonfelül a programmok az egyes tanintézetek közti értesülés és viszonos közlekedés eszközeül, bahogy azokat egymás közt évenként kicserélnék a rokon-intézetek; (ittén csillagozva jegyzésbe tétetik :) E szép eszmerterjesztési szokás különösen Némethonban divatozik a tudományos tanodák (gimnáziumok) és a tudomány-egyetemek között. Amazok az év végével szoknak programmokot kiadni és szétküldeni, ezek, mivel

főképen a tanítandó tudományok jelentése kedvéért szerkesztenek programokat, minden tndományi félév (semester) kezdetével, — vagy ha végével, akkor már a jövő félév számára. Ezeket szétküldözik aztán valamennyi rokonintézethez, cserébe amazokéit kapván. — Így e szokás mintegy tudós levelezéssé vált már a német tanintézeteknek és azok tanítóinak egymáshoz simulása tekintetéből a mennyiben többnyire tudós értekezéseket is közölnek bennök. S ez itt az érdekes hazai adat: „1842. a losonci ev. progimnázium érdemes és tudós igazgató oktatója, Terrai K. ur bocsáta közre egy rövidke programot, a melyet több iskola igazgatóinak meg is küldött; csak hogy kár, miszerint ezek viszonzásul mit sem küldhetének! Hasonlót tapasztaltunk az erdélyi enyedi főiskola részéről 1845-ben“ — Miként lehetne azok vezérlete nyomán honunk tanítási állapotjával, legalább statistice és tanszerkezetileg egyszerre megismerkedni; miként lehetne ama felebb említett honi és nemzeti részvételt vagy legalább figyelmet tanodáink iránt igazi és állandó részvétté, pártolássá, sőt közvéleménynyé érlelni; és miképen a bármely valláson levő szüléknek, kik most tanodáinkról mit sem tudnak, bizodalját, sőt tán segedelmét is reménylenünk.“

„Átmegyek immár az ily program szerkesztése módjára, a rovatcímek rendje és tartalmának kijelölésére“.

„A program legcélszerűbben a nyári közvizsgálatkor kiadandó, de ekkor tudósítást hozna az egész tanévről. Előre bocsátatnék a címlap illő felirással, és talán egy rövidke bevezetése a program-szerkesztőnek, kinek rendesen a tanoda igazgatójának kellene lenni, és azután következő rovatok fordulnának elő, melyek betöltendőek volnának:

I. Statisztikai rovat. Ennek hatályaiba tartoznék:

1. Az egész intézet megnevezése és annak mi részekre vagy ágakra felosztása.

2. Tudósítások a tanoda tanerejéről vagyis a tanítókról, az egyéneket nevezve, ki mely osztályban működik; — ha pedig szaktanítási volna a rendszer, akkor ki kellene jelölni, ki micsoda tanulmányok képviselője, és mely osztályokban tanítja azokat stb. Ugyanitt volnának megnevezendőek a művészi, rendkívüli és segédoktatók is, hahogy léteznének.

3. A tanítványok osztályonkénti száma, nevei — különösen a felsőbb osztályokéi, kor és születéshelyök meghatározása; de a tanítványok szorgalomosztályozását vagy fokozatát ki nem írnám,

mire nézve igen sok okaim vannak, de a melynek itt előadását nem látom helyén.

II-dik rovat alá tartozik a tanoda szerkezete, u. m. az osztályonkénti tanulmányrend és a fokozati felosztás, az idő, mely ezekre szánva van és a mely egy-egy osztályban töltendő; a lecke-napló; a felebléptetés; a szünetek; az új iskolai év kezdete stb. Ugyanitt volnának megemlítendőek minden egyes tanulmány mellett a kézikönyvek is, melyek használatban vannak.

III. A tanodával összekötött mellékintézetek és rendkívüli tanítások, milyenek; éneklés, rajzolás, vívás vagy testgyakorlat, azok mikénti felosztása, ideje stb. Továbbá tudósítás az osztályokban adatni szokott magánórákról vagy netalán külön új nyelvtani órákról, nyelvmívelési társulatokról stb.

IV. Taneszközök és gyűjtemények című rovat alatt tudósítások:

1. A nyilvános tanodai könyvtárról, annak az év folytán történt gyarapultáról; micsoda új könyvek és tudomány-eszközök szereztettek vevés, minők adományozás által, az adományozók neveit kiírva, hogy ezáltal ösztönt nyerjenek többen hasonló adakozásokra.

2. A tanoda egyéb gyűjteményeiről, ha olyanok netalán léteznének, minők: terménytár, képtár, hangszerek stb.

3. A külön osztályok gyűjteményei- és taneszközeiről.

V. Történeti rovat. Ide tartozik az év folytán történt változások megemlézése, p. o. a felügyelői és a tanítói testületben történt változás, halálozás és új hivatalbetöltés stb. Tudósítás a téli vizsgálatról, királyi, főfelügyelői és gyülekezeti új rendelmények közlése, szóval minden, mi a tanoda életében némi tényleges történeti nyomokat mutathatna.

VI-dik rovatban foglaltatnék: a nyári nyilvános vizsgák rendje s ideje, osztályonként megnevezve az azokrai tisztos meghívással.

VII. Zárszó vagy adalék cím alatt lehetne néha-néha az iskola némely kívánatairól, melyek hazánkban oly nagyok és sürgetősek szólni. Így p. o. a segédtanítók miképen alkalmazásáról, tápintézetéről, polgári és reáltanodák önálló felállításáról, a szaktanítási rendszerről stb. Vagy értekezni lehetne a fegyelemről, vagy talán némely új tanulmánytárgy behozandó tanításáról, néha a használatban levő vagy ajánlandó methodikáról; vagy pedig megfejtésül lehetne venni valamely a tanodát érdeklő korkérdést, a melyet hol a szülék, hol a gyülekezet, hol pedig a nevelés és ta-

nodák pártfogói és barátai szívére kötni ajánlatos volna stb. E zárszónak megfelelően a program bevezetésében egy előszó, és abban, ha hely, költség és idő engedné, lehetne néha-néha valamely tudományos kérdést megoldani, minden esetre úgy, hogy megoldásából a tanodára haszon és dísz háramlanék; vagy pedig lehetne valamely érdekes szónoklatot közleni, mely egy vagy más tanodai ünnepélykor tartatott; nemkülönben helyén volna az előszóban a tanoda régiebb történetét program folytatásokban közhirré tenni, a mint az legtöbb külföldi intézetnél történik, honunkban is levén már reá példa stb.“

„És ennyiből állanak nézeteim és tájékozásaim a használatba hozandó tanodai évi program iránt. Ohajtanám, hogy e tárgyról többen gondolkoznának és hozzá szólnának. Korszzerűségét és szükségét, úgy vélem, ki sem vonhatván kétségbe, s annyival inkább nem, mivel már csak a legutolsó ág ev. négy szuperintendenciai közgyűlés tanácskozásainak határozatából is minden iskolai igazgató, felügyelő és egyes oktató megértheték, mint tétetik kötelességé ezentúl, minden egyes iskoláról kimerítő tudósítást küldeni be a kinevezett iskolai középponti választmányok; ily tudósítások pedig nem történhetnének-e meg legcélszerűbben tanodai programok alakjában, a netalán még szükséges hivatalos mellék-tudósításoktól kísérve? — Nem szükség még említeni, miként e programnézetek és javaslatok csak a gimnázialis és liceális iskolákra vonatkoznak, a többi tanodákról egész esperességenként lehetne évi hirdetményeket készíteni, a tanodai választmányhoz beküldeni s átaljában közre bocsátani“. Dr. Tavas Lajos. — Érdekes tudnivaló még az is, hogy a mint e cikk aljegyzetében olvassuk: „E program javaslat, melyhez még egy egészen kidolgozott 184³/₄-dik tanévre szóló program-formulare volt csatolva, jóval a general-konvent tartása előtt iratott s eredetileg egy nagy gyülekezet (a pesti) iskolai választottságához lőn intézve, s aztán a költség kérdése miatt, a gyülekezet választmányához lett utasítva“. Az eredmény — ? kérditek? A melynek lapjairól e javaslatot idézem: „184⁵/₆-dik tanévi tanodai hirdetmény (oskolai program) a pesti prot. ev. város esperes. gyülekezet összes tanintézeiteiről a nyári félévi nyilvános vizsgálatok alkalmakor. Kiadja az oktatói kar nevében az igazgató. Pesten“ 4-dr. 25 l.

Általában véve annyit mondhatni a programoknak eredetére vonatkozólag, s különösebben a hazai prot. tanodáknál, hogy azok nem régiebbek a köz nemzeti művelődésnek jelen századunk

harmadik és negyedik tizedében észlelhető életjelenségeinél. Leghihe-
tőbben pedig az idézett javaslat VI. pontjának értelmezése alkalmából
származtak. Ugyanis a nyilvános közvizsgálatokra meg-
hívás, feleinknél kivált a meghatározatlan színezetű és létszámu
nagy közönséghez intézve, ősrégi szokás. Protestáns és magyar
alkotmányos ügyvitelnek éltető lelke úgy is mi egyéb lehetett mint
az áldott nyilvánosság? Ily gyakorlatnál pedig eleinknek a legter-
mészetesb uton lehet és kell vala azon gondolatra jönniök, hogy a
pártfogó közönséget az iskola állapotjával tüzetesebben ismertes-
sék meg, mint a mennyire az egy ünnepélyes közvizsgálatnak, tu-
domásunk szerint nagyon is szűk keretében eszközölhető. Hol és
hogyan tenni már ezt, ha nem a meghívásnál? Irni azonban mi-
előtt a nyomdákat e célra igénybe vették volna, sokat és nagyon
sok felé, bajos; — tehát elbeszélte, felolvasta, előadta közvizsga
megnyitásakor az igazgató. Sőt mondjuk ki, maga az igazgatói
állás is az előbbeni időkben magasabb becsértékűnek vétetett. Ezen
előadási mód aztán a mennyi ház, annyi szokás szerint módosult.
Néhol épen arról tön vagy olvasott fel jelentést az illető, a mi az
iskolának egy évi pályakörében történt; míg másutt a növelésügy
fontos kérdései tárgyaltattak, vagy ha erre is alkalmatlan lett
volna az idő és helyzet, akkor valamely közömbös tudományi tétel-
ről értekezés olvastatott, majd később nyomatott ki, ugy azonban,
hogy alapeszme csakugyan a meghívás maradt. Vegyesen találunk
példát mindegyik esetre iskoláink nem rég multjában. Ugyanezen
téren áll, innét indul ki az „Organisations-Entwurf“ is, a mint
„Gymnasial-Akten“ című fejezetében, a 116. §. így rendelkezik :
„Die bisherigen gedruckten classenzettel sind künftig ausser Gebra-
uch zu lassen; dafür ist dahin zu wirken, dass von jedem gimna-
sium am Schlusse des Schuljahres ein Programm, allenfalls in
Form der Einladung zur öffentlichen Prüfung, erscheine, welches dem Publicum den Zustand und die Wirksamkeit
der Schule, wie sie im abgelaufenen Schuljahre stattgefunden, dar-
stellt. Diess würde zweckmässig enthalten :

1. Eine wissenschaftliche oder pädagogische Abhandlung
eines der Lehrer ;
2. Den Lehrplan des abgelaufenen Jahres ;
3. Statistische Angaben über die Schule ;
4. Die wichtigeren von den Behörden an das Gymnasium er-
gangenen Verordnungen ;
5. Bemerkenswerthe Veränderungen an demselben ;

6. Die Vermehrungen der Lehrmittel mit Angabe der Quellen, aus denen sie geflossen.

Solche Programme können nur im Namen und unter Verantwortlichkeit des Direktors, und nicht ohne die in Nr. 1. erwähnte Abhandlung erscheinen“. — Ennek nyomára szépen visszavezet a „Ratio Educationis 1777. Sectio III. cap. 1. De iis, quae ad parentum tranquillitatem et securitatem pertinent“ a következő igékben:

„Siquis numerum studiosae juventutis in Regno Hungariae, adnexisque Provinciis circumspiciat, in quovis Lyceo longe plures inveniet advenas, quam domesticos auditores, quod cogantur parentes liberos institutionis causa a se plerumque dimittere: quaequidem necessitas tametsi prolibus perutilis tamen non potest sollicitos eorundem animos non commovere, cum intenti quotidie esse nequeant in educationis suorum negotium. Quare ut molesta hac cura solliciti parentes leventur, Lyceorum Moderatores diligentissime providebunt, quod quidem sic optime praestabunt, si omnia consilia sua minutatim, palamque explicuerint, quibus sive literariam, sive morum disciplinam, seu etiam valetudinis et indigentiae praesidia apud omnes universe adolescentes velint administrare, reique publicae in officio tanti momenti obsequia sua devovere“.

„Hac ipsa de causa Magistri omnes, imprimis vero Praefecti, parentibus non modo peregre advenientibus, verum etiam domesticis, qui liberos suos in syllabum discipulorum referri volunt, aut invisendi causa conveniunt, clare distincteque explicabunt“:

1. Nexum doctrinarum in scholis praescriptarum, tempus, intra quod eadem percipi et absolvi possint: utilitatem quam quisque ex iis capere, Patria vero etiam sperare debeat.

2. Remedia, quae ad valetudinem conservandam, ad culturam morum tribuendam, aut promovendam, ad excitandam praemiis industriam, aliaque id genus saluberrima instituta sunt.

3. Provinciam, et curam Praesidibus scientiarum et Magistris graviter impositam omnia, quae ad finem propositum conducunt, rite exequendi, ita ut tuto acquiescere parentes possint: haec vero ita omnino sese habere exemplis domesticis, quae veritatem dictorum persvadeant, comprobabunt“. (pp. 484 — 6).

Eléggé különös jelenség az, hogy a „Deputatio Regnicolaris“ által 1806. évről adott „Ratio Educationis“ e dologra éppen nem gondol; minden nemű felterjesztést csak hivatalból s a hivatali felsőséghez intéztet, a szülék és a közönség mellözésével.

Korunkban és jövőre, úgy hiszem, ilyen többé nem történhetik. Azonban mégis történik az, hogy több közélettanoda ma is csak hivatali felsőséggel érülködik a féléves száraz jelentés beküldésével, a szülők és közönség érdekeit mellőzven.

Innét van az, hogy hazai felsőbb tanodáink növendékeinek létszámát, tanárainak pusztá nevét ide s tova már csak a legösszevontabb vázlatos statisztikai közleményekből alig sikerül kibetűzgetni. Nem mindnyájan ismerjük pl. „Das höhere Schulwesen in Preussen etc. von Wiese, Berlin, 1864“ s az ehhez hasonló érdekes műveket, még kevésbé utánozzuk. Nem gondoljuk fel pl. hogy a porosz közoktatásügyi statisztika mire képesíti a porosz államférfiakat? Legyen szabad figyelmeztetésül itt előhoznom: „Nem csoda, ha ily (Wiese-féle) adatok segítségével a porosz államférfiak közelebb jutnak azon lehetőséghez, miszerint a közoktatásügyi szükségletek és érdekek közigazgatását inductiv úton, a porosz nép beléletének fejlődési mozzanataiból tanulmányozhatják, azaz kevésbé vannak kitéve azon veszélynek, melyet az ily adatokat nélkülözők el nem kerülhetnek, többnyire a priori erőszakolván merőben alanyi fölfogáson alapuló rendszereket a valódi szükségleteiben és érdekeiben még föl nem ismert népelet tárgylagosságára“.

„Szó sincs róla, hogy oly hatalmas kötetek, oly kényelemmel szemlélhető tableauxok állnának a mi rendelkezésünkre is, minők Poroszországban Wiese, Franciaországban Morin tábornok és Duruy, Angliában pedig a titkos tanács jelentései. Hivatalosan az állam nálunk e tekintetben mit sem tett (hacsak valaminek nem számítjuk a jelen év folytán kért A. és B. táblázatot, de a melyeknek lelkiismereti hűséggel betöltése fölött ellenőrizést senki nem gyakorolt. G. L.). „A protestánsok egyházkerületi gyűlésének jelentése, magán-tudósok erőlködése, ebből állnak nálunk a közoktatásügyi statisztika alapvonásai. S célunkra még közelebbről vonatkozva: Épen így lőnek elhanyagolva gimnáziumaink programjai. Igaz, azok nem is voltak mindazon rovatokkal ellátva, melyekre a közoktatásügy buvárának szüksége lett volna.

A forradalom előtt merő érdemsorozatból állottak (vagy a protestánsoknál még abból sem, hanem mint fentebb a történelmi tájékozásban kifejtetik. G. L.), s ha a Thunrendszer alatt meg is lőnek azok toldva tudományos értekezésekkel, leckerenddel s holmi a tanintézetek belgazdászátát, felszerelését, ünnepéyeit ecsetelő jelentésekkel: a tanulók számarányainak évenkénti áramlásairól

az egyes osztályok között, úgy szinte a felsőbb tanfolyamra, s a gyakorlati életbe való átmenetéről képleteket azok nem szolgáltatnak. Csak pár év óta adnak mégis bizonyos táblázatokat, melyekben következő rovatok szerepelnek:

Osztály I. stb.	A lefolyt tanév végén volt tanulók száma	A legfelsőbb osztályokba áttételt	Mint ismétlő vizsgaszamaradt	Elmaradt	A helybeli alsóbb osztályból áttételt	Máshonnan jött	Magántanulók	Növekedés vagy apadás
-----------------	--	-----------------------------------	------------------------------	----------	---------------------------------------	----------------	--------------	-----------------------

„Ezen táblázathoz szokott még járulni más kettő. Egyik a vallás és nemzetiség átnézetét mutatja, a másik pedig az előmenetelt az összes gimn. osztályokon keresztül a következő öt rovat alatt u. m. hogy hány kapott büntetésseli első rendű, hány első rendű, hány második rendű, hány harmad rendű bizonyítványt, s hogy hány maradt vizsga nélkül?“

„E rovatok a közoktatásügy államférfiát még magukban ki nem elégíthetik“. (Lásd: „Hogy vezessük jövőre a hazai közoktatásügy statistikáját? Előadja Schwarcz Gyula. Pest, 1866.“ 30. és 35. ll.). Pedig lám, fogják mondani, erre még mostanig nem is gondoltunk. A hitfelekezet ugyanis, közelebbről a reformáltaknál, nem igen hajlandó a „Central-System“ből csak annyit is elfogadni, hogy egyházi és tanodai ügyállását szigorúan ítéli szemle alá fogni lehessen.

Ohajtják bár, de nem volt mérész kísérletre vállalkozó, a ki eszközölje, hogy évenként egyetemes almanak vagy statisztikai kimutatás szerkesztetnék. Az ugynevezett „egyetemes tanügyi bizottmány“ nem bir központosító életerővel; csupán annyira van elbocsátva, hogy tervez, javasol, ajánl, s a végrehajtási organumok tán legfőlebb tudomásul veszik. A politikai országos hatóság pedig a dikaszterialis szemüvegen zöldet, kéket vagy általánfogva csak színezt láthat, alkalmasint csak azt nézi: melyik nyilvánosan elismert tanoda? Az olyanra aztán, bizonyosan nem tudni, tán ellenőriző figyelmét is kiterjeszti, a többiről egyszerűen hallgat. Politikai téren, ez idő szerint legalább nem szerepel oly párt, mely valaminek tekintse a tanügyet. Ily módon — uraim, — ne legyen

ránk nézve meglepő, ha a társadalmi élet folyvást élénkülő eleven-
 sége, úde s életvidor vállalkozási ösztöne alkotja e részben is a
 történelmi mozzanatok. Majd felkiáltunk tán egykor: ugyan
 Nazáretből származhatik-e valami jó! ? s előttünk állandó a má-
 ramarosi vagy az „Uj Korszak“ által megpendített „népnöve-
 lési“ vagy „országos közoktatásügyi egyesület“. Abban ugyan,
 hogy a politikai közegek ráklábon járó reform-eszméit anticipálja az
 ilyszerű kezdeményezés, egyszerűen megnyughatunk; de fájdal-
 mas lenne azt megérni, hogy tanügyi vezérhatóságaink a közér-
 teltség hangos követelése előtt hátulmaradjanak. Melyikünk nem
 érti még most azt? hogy a jövőben remélt átalakuláshoz történel-
 mi, egyedül biztos alapot a jelennek pontos statisztikai ismerete
 nyújt. Vagy idéznünk kell Mayer szavait, ki a porosz középta-
 nodák ellen kikél: „Gimn. iskoláink állapotja egy azon nagy valót-
 lanságok, hazugságok közül, melyek miatt mai életünk sinlik“?
 És ha külföldi tekintélyt mellőznénk, panaszt emel majd ellenünk
 e hazából a szakember s az országos törvényhozás, adataink elég-
 telensége vagy épen hűtlensége miatt; melyre aztán mi hivatalból
 felöltött nagy tekintéllyel s önelégülten veszteglendünk egy hely-
 ben, míg a hazai köznyilvánosság napja szégyennek hajnalpirjával
 festendi arcainkat. Ismerjük be tehát tanodai programjaink fel-
 tűnő hiányait; először is azt, hogy több tanoda épen semmit nem
 ad, aztán, hogy némelyik ad tudományos értekezést is, melyet a
 másik elmulaszt, hogy némelyik ma is csak egyszerűen osztályi
 érdemjegyzéket közöl, némelyik hamis adatokkal félrevezet, néme-
 lyik majdnem kielégítő pontossággal örvendeztet meg, s a mi leg-
 főbb hiba: hogy mi ezek valamennyiére mit sem adunk. — Ez is
 többé így nem maradhat. Nincs tehát egyéb hátra, mint az, hogy
 megkivánjuk:

1) hogy adjon magáról minél tisztábban s részletesebben ki-
 merítő értesítést legalább is mindegyik közép és felsőbb tanoda, s
 a mi nagyon természetes, a vele kapcsolatban álló elemi tanodák-
 ról, sőt kisdédóvó intézetekről is, ha jobb módját nem találhatni, évi
 programokban; ez pedig kötelességül szabassék mindenkire néz-
 ve, ki tanügy vezetésével megbízva van;

2) hogy szigorúan ellenőriztessék valamennyi tanodai értesí-
 tő, most egyelőre tán csak egy magán-tudós tekintélyű jury által,
 minőt ideiglenesen pl. a pesti tanáregylet tartoznék ön kebeléből
 szervezni, — okvetlenül ellenőriztessék adatainak valóságát ille-
 tőleg (csudálmunk kell, hogy az egyes prot. felekezetek ilyesmire

még nem gondoltak). Utóbb, bizvást hihetjük, országosan, parlamenti központosítás útján lesz gondoskodva ezen első rendű élet-szükségletünk fedezéséről. Kell is valahára. — Bizony itt az idő, melyben a külső, mindig erőszakos impulzus bevétele nélkül és helyett, tért foglalnunk kell arra nézve, hogy önmagunktól és önmagunkból kiinduló szellemi és erkölcsi szabad fejlődésnek érettségi bizonyítványával álljunk ki a hazá és nemzet színe elé. Ily önkéntes mozdulatnak egyenesen a tanítói rend köréből kell törtennie. Vagy különben felidézem a szörnyű ítéletet, mely hangzik felőlünk, ekkorig senki által meg nem cáfolva, vissza nem utasítva a „P. N.“ 1865. évi szept. 26-ki számában, e szavakban : „Míg a tanítók társadalmi állásának vagyoni bajai orvosolva nem lesznek, míg a (lelkész irányában fenlevő helytelen) szubordinációt a tökéletes társadalmi koordináció fel nem váltja, addig ne is álmodjunk, hogy oly férfiak vállalkozzanak a tanítói pályára, kik a népnevelés mai feladatainak megfelelni képesek, s a nép közt az emberi méltóságnak és tökélynek valódi személyesítői lesznek; addig a tanítói pálya mindig vértanui pálya, a sorsüldözöttek és magukkal meghasonlottak vagy a semmi másra eljutni nem tudók menedéke leendő“. — Hol a nemzeti önállóság, hazai szabadság és köz jólét magasztos ígéit hangoztatják; korunkban már számítanak ott mireánk oly bizonynyal, mint mi áhítozva kívánjuk, a tanítói rend sorsának országosan leendő megbecsülése és emelése által kedves hazánk javát a tanügy terén buzgón előre mozdítani. Ezt pedig az eddigieknél sokkal nagyobb mérvben, mit korán elérnünk adjon Isten!

Gonda László.

Könyvismertetés.

Egyetemes egyháztörténelem. Protestáns gimn. használatra. Irta Márk Pál a debreceni főiskolában gimn. tanár. Ára 80 kr. Szerző tulajdona. Nyomatott Debrecenben, a város könyvnyomdájában 1866.

Az egyháztörténelmi kézi könyveknek gimn. használatra, korán sem vagyunk oly bővében, hogy köztök kedvünk szerint válogathatnánk; ezért szerző a közszükséget igyekezett pótolni, midőn a sárospataki és soproni kiadás mellé egy harmadik versenytársat állított. Szorgalma és buzgalma annyival inkább dicserni és méltányolni való, mert saját költségén bocsátotta közre*).

Igen ohajtandó lett volna, hogy szerző egy rövid előbeszédet függesztett legyen művéhez, melyben elmondotta volna, hogy mely vezérelvek szolgáltak neki sinórmértékül az anyag elrendezésénél. Így talán nem lett volna annyi okunk felakadni a bírálat közben, talán meggyőződött volna bennünket oly dolgokban, melyekre nézve véleményét különben teljességgel nem oszthatjuk.

Nézetünk szerint nincs helyén, hogy e tankönyv elején az

---

*) „Füzetünk“ kiváló figyelmet igyekszik fordítani a gimn. tankönyvekre, a szerzők mégis elzárkóznak előle. A dolog nem különben áll az iskolák irányában is. Gimn. tankönyviróink nem érzik magokat kötelezve arra, hogy az iskolák közt mutatványul példányokat osszszanak ki. Mintha nem akarnák méltányolni azon szellemi és erkölcsi viszonyt, melyet ily módon kötni és fentartani az ügy érdekében, a mellett hogy tisztességes, még fontos és szükséges is, mintha nem állana érdekekben, még anyagi haszon szempontjából is könyveiket minél szélesebb körben ismeretessé tenni. A mi tankönyveink sokszor árnyékban születnek, rejtek helyen bújnak el és azért nem kerülhetnek az ítézet mérlegébe s innen a közönség figyelmébe. Innen van, hogy míg élelmes emberek a rosztat is kapóra ütik, a jók a tanügy kárára nem részesülnek a kellő méltánylatban. Innen van azon fonákság is, hogy a tankönyv-irodalom felől még hamarább tájékozhatjuk magunkat a külföldre, mint hazánkra nézve.

Sz. G.

egyház történet fogalma nincs adva, fontossága és szükséges volta egy szóval sincs kiemelve. Gimn. ifjura nézve okvetlen szükséges, hogy azon tudomány tárgya felől, melyet tanulnia kell, előlegesen némi tájékozó ismeretet nyujtsunk neki; mert ezáltal a tanuló figyelmét előre lekötjük az új tudomány iránt, oly érdeket költünk fel benne, mely az előadás folyamában, magyarázat közben még magasabb fokra hág és mindig újabb-újabb táplálékra vár. Igaz ugyan, hogy a tanár kipótolhatja a tankönyv hiányait, mert nem a könyv tanít, hanem ő, de ez nem szolgálhat mentésül akkor, ha a művet mint egészet veszszük figyelembe. A tanárnak különben is van elég tennivalója a tankönyv mellett, ha annak rendszerint száraz modorát magyarázat által élvezhetőbbé akarja tenni; ezenkívül a tanítás sikerét is jobban biztosíthatja, ha a meglevő tételek alapján beszél, mintha a könyvben nem található kérdést magyarázza.

Nem hagyhatjuk szó nélkül szerzőnek azon hibáját sem, hogy a Krisztus életét egészen mellőzte kézikönyvéből. A supranaturalista szerfeletti kegyességében méltánytalanságnak tartja ugyan, hogy oly nagyszerű élet, mint valamely közönséges emberé, az egyháztörténetben tárgyalassék, a rationalista pedig kényesnek tartván a kérdést, pusztán kényelemből tulteszi magát rajta: de mi, kiknek a hívő lelkek épségét kell megőriznünk, nem pedig dogmás tételek felett vitatkoznunk, hagyjuk őket magasabb álláspontjukon és hirdessük az urat, a ki feltámadott a halálból. A világtörténész is nem törődve a természetesnek és természetfelettinek különválasztásával, a nélkül, hogy meddő vitatkozásokba bocsátkoznék, a Krisztus életét beszövi előadásába, mert az elválhatlan összefüggésben áll azon nagy szellemi és erkölcsi változással, mely a Krisztus megjelenése után az emberi életet minden irányban áthattotta. Ha már a világtörténetben megemlíttetik a Krisztus élete mint lényeges és mellőzhetlen mozzanatot: mennyivel inkább helye van annak az egyháztörténetben, hol az egyház feje nélkül nincs élet és tartalom, hol nyomról nyomra a Krisztus által tanított tudomány képezi a mozgató erőt az események láncolatában. Igaz ugyan, hogy az egyház tulajdonképeni története akkor kezdődik, midőn a legelső keresztyén gyülekezet az első pünköst ünnepén megalakult; de hát ez előtt hol és mi volt az a mi egyházzá alakult? Erre a kérdésre nem felelt meg szerző, pedig a kegyelet méltán érdeklődhetik azon nagyszerű épület szerzője iránt, melynek oltalma alatt összes műveltségeinkkel együtt oly szépen megférünk.

Ez azon kegyelet, mely a vallásos érzésben gyökerezvén, egész erkölcsi életünknek alapját képezi és azért felelősség terhe alatt ápolnunk kell a fogékony ifjui keblekben.

Lényeges hibául rójuk fel szerzőnél, hogy egyháztörténete folyamán nem vesz fel és nem különböztet meg korszakokat. Ha a főlebb említett hiányokkal a rendszer ellen nem vét is szerző, már a korszakok mellőzésével egyenesen azt sérti meg és szerfelett megnehezíti az áttekintést. A történet folyamán mintegy gondviselés-szerűleg bizonyos határpontok tűzetnek ki és vehetők észre, melyeknél a fejlődésnek egy bizonyos és határozott iránya bevégeződ-vén, más újabb eszmék kapnak lábra, hogy rugóivá legyenek a következő eseményeknek. Ezen határpontok, melyeknél úgy tetszik, mintha önhatalmulag megállítnók a történet folyását, hogy a multnak törekvését a jövővel jobban összehasonlíthassuk, alkotják a történeti előadásban a korszakokat. Ha már az egyháztörténetben ily korszakokat veszünk fel és az eseményeket azoknak keretébe sorakoztatjuk: bizonyos dolog, hogy előadásunkba rendszert hozunk és az által a dolgok menetelébe összefüggést, a különféleségben is egységet láttatunk. Ily módon a rendszer gimn. kézikönyvekben épen oly szükséges a világosság, érthetőség és könnyebb áttekintés végett, mint magasabb irodalmi műveknél a tudományos színezet miatt. A korszakok mellőzése okozza már szerző művében, hogy az egyháztörténelmi mozgalmakban nem vehetjük észre azon különbséget és jellemzetes fejlődést, mely különben az egyházszervezetben, tudományban, szokásban és erkölcsben időszakonként láthatólag mutatkozik. E miatt történik aztán, hogy szerző műve után az értelem nem találja magát az eseményekben, az ész nem leli meg a neki való működési tért és hogy általában a felfogás előtt meg van nehezítve az út. Az a szakaszokra való osztás csak külső és esetleges, nem alapul belső kényszerűsége. Mind igaz az, hogy a tanár itt is segíthet a bajon, mert az ő kötelessége megvilágosítani a homályost, tárgyat mutatni a figyelemnek ott is, a hol az magától rá nem akad és általában könnyűvé tenni a nehezet; de ha erre számítunk, úgy nincs hiba tankönyvben, mert a tanár a rosztat is jóvá teheti.

Hátra van még, hogy szóljunk e műnek előadási modoráról is. Itt már kellemesebb viszonyba lépünk szerzővel mint az anyag elrendezésénél. Tárgyából épen annyit fog fel, mint a mennyi az illető osztályok szükségének megfelel. Egyszerű s vonzó modorban foly le elbeszélése. Mint olvasmány is, mindég képes a figyel-

met lekötve tartani; azt hisszük, mintha nem is gimn. kézikönyv volna előttünk, melynek száraz modorához már jóformán hozzá szoktunk. Nyelvezete tiszta, magyaros és szabatos, ezt azért is megemlíjtük, mert az ellenkezővel gyakran találkozunk. Sajnálni lehet, hogy a gondolatjeleket nem jól rakja fel: oly dolog, melyet gimn. tankönyvbe a főbb hiányok közt jegyzünk meg. Az egymás mellé rendelt mondatok (főmondat és főmondat) kapcsolatát, továbbá a fő és mellékmondat viszonyát nem mutatja ki az írásban; például ezen összetett mondatot: Constantin megtérése igen nagy következményű volt a keresztyén egyházra nézve, mert császári kegye és bőkezősége hatalmas lendületet adott arra, hogy a papuralom tovább fejlődjék, így látja el gondolatjellel Constantin . . . . . az egyházra nézve. Mert császári kegye sat. (l. 38 lap). Hasonlag ezen egymasmellé rendelt mondatot: Felsőbb rendbe tartoztak a püspökök, presbýterek és diakonusok, az alsó rendet pedig képezték az olvasók. Így: Felsőbb rendbe . . . . . diakonusok. Az első rendet pedig sat. (l. 32. lap). Ilyen példákra számtalanszor lehet akadni szerző művében. Annyira megy szerző az írásbeli jelek hibás használatában, hogy pontot ott is használ, a hol nem kell és a vesszőspont egyszer sem fordul elő könyvében; holott lehetetlen, hogy hosszú elbeszélés folyamán a gondolatoknak oly összefüggése elő nem fordulna, mely azt szükségli. Az s-en és t. i.-en mondat kezdődik nála egynehányszor. Innen van, hogy szerző az értelmet nem egyszer zavarba hozza és a gyermekekre nézve a tanulást végtelenül megnehezíti. Ezért vannak szerző művében a tulságig vitt rövid mondatok is, melyek vagdalttá, szakgatottá teszik az írályt és akkor is rovás alá esnek, ha teljes önállósággal vannak egymás mellett. Mi nem vagyunk barátai, kivált tankönyvben, a mesterséggel kikerekített körmondatoknak és az egymásba font hosszadalmas mondatoknak; de épen annyira idegenkedünk a másik tulságtól is, mely szerző művében keresett sajátságnak látszik.

Még egypár adatot vagyunk bátrak helyre igazítani.

Mondatik a 186-ik lapon a jegyzetben, hogy Vay Ábrahám mint „a sárospataki főiskola gondnoka ennek javára oly nagyszerű alapítványt tett, mely ide s tova egy millióra fog nevedekni“. Erre megjegyezzük, hogy nem Ábrahám tette, ki 1750—1762-ig volt főgondnok, hanem a fia József, kiről jellemzőbb vonásokban is meg-

emlékezhetett volna szerző. Irja szerző a 194-ik lapon, hogy „a sárospataki iskolát 1524 körül Perényi Péter és fia alapították“. Az évszám határozatlanul van ugyan kitéve és későbbre is érthető, de minden esetre hibásan, ha Perényi Péterrel hozatik összefüggésbe, ki köztudomásúlag a mohácsi vész után (1526) Palóczy halálával jutott Sárospatak birtokába. A sárospataki iskola alapítását Szombathi hiteles adatok nyomán az 1530-ik év körül teszi ezen szavakkal : „Mihi observationes historicorum sedulo conferenti quam maxime probabile fit, scholam sárospatakinam fundatam esse sub auspiciis Petri Perenii circa annum Christi 1530“. (Lásd Historia scholae seu collegii ref. sárospatakinensis.

Megjegyzéseinkkel együtt szívesen ajánljuk e művet az illetők figyelmébe.

Sz. G.

A „Temetési Énektár“ és ismertetője.

A prot. egyh. és isk. lapban, a temetési énektárra Sarkadi Ferencről valami teljes önhittséggel s a szerzők lenézésével fogalmazott s „Ismertetés“-nek címzett durva bírálat jelent meg. Ezen ismertetésben nemcsak a szerkesztő, ki az efféle kihívásokat mosolyogni szokta, hanem s főleg a veterán s kezdő szerzők a legbizakodottabb modorban sértettek meg.

Sajátságos, de már divatszerű szokás ez nálunk mívelt protestánsoknál, hogy marjuk egymást, mint rossz testvérek teszik, mintha bizony az efféle nemtelenség miatt nem maga a köz-ügy fogna szenvedni. A körülményeket figyelmesen áttekintő, egy kissé előrelátó, mívelt és nemes gondolkodású protestáns író ily modorral áttal világ elébe lépni, mint S. ur lépett, ki a helyett, hogy ifjúkorához és állásához illően, szerénységgel párosult bizalommal közölte volna nézeteit, sértő modorban s mindenki által rosszszalt indulattal tette azt.

Most nyert babérain pihenve azt véli S. ur, hogy majd gratulálni fog főt. e. kerületünk, s gondolja magában: mennyire megadta kinek-kinek a magáét! Egyébiránt nem áll jogunkban s nem is akarjuk S. urat leckéztetni, ezen szokásos s nem épen dicséretes fellépéseért; a tényt nem bírálgatjuk, ez a közvélemény dolga; csak a modort nem helyeselhetjük, mely szerint a kivitelt történt. „Becsületes embernek a szó is vereség“, mennyivel inkább a gúny és élc; ezt nem kellett volna felednie, és azt sem, hogy mindnyájan emberek vagyunk. Ha S. ur magában szakképességet érzett, miért nem ajánlkozott előleges bírálónak? S ha énekegyünk ezen ága által őszintén érdekeltnek tartotta magát, miért nem szolgált tanácsos jó eleve? A megváltói hit és szeretet elveit szerint, a hol hasznost és jót tehetünk, kell, hogy cselekedjünk!

Mielőtt S. urat némileg meggyőznénk a fölől, miszerint az általa itt ott összemart áldozat beltartalmlag nem épen oly kivető, milyennek első látásra vélte, föl kell mutatnunk a szerzők neveit s a kútforrásokat. Azonban nem leendő felesleges megjegyeznünk előlegesen, hogy a költészet e neme, még általánosan kellő mivelés alá nem vétetett; — klasszikus művek nyerhetése végett mindent elkövettünk, de három évi utánjárás mellett sem sikerült az teljesen; e részben tehát olyanokkal kellett beérnünk, melyekkel néhány jó akaratú s ügyszerető társak segítettek.

A temetési énekek szerzői betűrendben a következők:

1. Édes Albert, írta az 53. sz. éneket.

2. Ellefánt Mihály, ev. lelkész ily című munkájából: „Hit, remény és szeretet“ átvétettek a következők: 6, 21, 67, 73, 196. sz. énekek.

Ismertető e szép lelkű lyrai költő 79. sz. alatti énekére ezen kulináris megjegyzést teszi, hogy: kulináris sületlenség.

Gyönyörű nyilvánulása a hittestvériességnek!

3. Filep Endre, miskolci ref. énekvezér s orgonista írta a 15, 18, 19, 24, 57, 73, 75, 76, 148, 150, 151. sz. énekeket.

4. Finkei József főiskolai tanár szerzé a 9. sz. éneket.

5. Horkai Antal, mármaros-szigeti tanár készítette az 1, 3, 26, 27, 45, 47, 48, 65, 78, 87, 93, 94, 95, 104, 105, 106, 109, 110, 121, 136, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 147, 149, 155, 157, 159, 162, 178, 184. sz. énekeket.

Horkai Antal neve sokkal ismeretesebb a lyrai költészet terén is, mintsem szükséges volna őt bemutatni. Művei közkedvességgel fogadtattak, s eddig senkinek se jutott eszébe őt megsérteni. Az ismertető a szerzőnek több éneke felett pálcát tör; a 45. sz. énekre tett jegyzetei után pedig három könyvet ajánl tanulmányozás végett az illetőnek.

Hogy a magasnak hitt és tartott költői tehetségek szintén esnek oly hibába, mit másokban megrónak, mutatja az ismertetőnek, egy kéziratban levő, de föl nem vett énekének első verse, mely így hangzik:

Dallam: XXVIII. Zsolt.

A virágzó ifjú kebelnek

Örömei imé kiégnek,

Kialusznak hő érzelmei,

A melyek lelkében mennyei

Örömöknek szülője volt,
S íme már várja a sírbolt.

Tehát „a vak ne vessen a világtalannak szemére semmit“, ugyanazért ajánljuk mi is az ismertetőnek, hogy amaz általa ajánlott könyveket folytonosan tanulmányozza.

6. Janka József írta a 29. éneket.

7. Kállai István írta a 2, 5, 8, 31, 38, 92, 124, 160, sz. alatti énekeket.

Az ismertető a 2. sz. énekre azon kérdést teszi fel: „Szeretné tudni, mi módon leng élet a sírbant alatt?“

Keresztyén állásponton a sírdomb nem az enyészetnek, hanem a halhatatlanságnak és magasabb létnek emlékdombja!

Az ismertető ur hol rothadást lát, ott a tudomány új életalakulást vesz észre. A halál csak egy új létezési kör megkezdése a természeti tárgyakra nézve is, s a felszabadult elemek még a sírgöröngye alatt is mint párázat, kigőzölgés lengenek, nemcsak költőileg, hanem a dolgok prózai rendjében is.

Az emberre nézve pedig így nyilatkozik a legnagyobb néptanító maga a Krisztus:

„Bizony mondom nektek, ha a földbe vetett gabona-mag meg nem rothadand, csak maga marad, ha pedig megrothadand, sok gyümölcsöt terem.“

Imé a nagy néptanító szerint, a halál is élet.

„Balgatag ember — így szól a dologhoz a népek apostola, — a mit te a földbe vetsz, nem elevenedik meg, hanem ha megrothadand.“ 1. Kor. 15. 36.

Látható innen, hogy a sír tulajdonképen nem az elenyésztés országa csupán, hanem magasabb szempontból magának a halálnak és halandóságnak levetkezése az, létalak egyik lárvájának elvesztésében. Különben az egyház hiszi „a testnek feltámadását és az örök életet.“ Egy néptanítónak pedig ezt tanítani kell!

8. Kódi Bóniámin írta a 23, 25, 111, 153, 165. sz. énekeket.

Ismertető a 111-re gúnyosan megjegyzi, hogy annak első sora „magas költői szárnyalás.“ Az ismertető föl nem veit énekei közt is voltak ezekhez hasonló; közölnők azokat, de e szűk keretbe nem valók.

9. Maklári Pap Lajos írta, részint travesztálta a 32, 54, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 91, 194. sz. énekeket.

10. Marikovszky Gábor írta a 36, 167, 172, 174, sz. énekeket.

11. Miskolci Pál készítette a 89. sz. éneket.

12. Nyilas Alajos szerzette a 11, 52, 137, 156, 195. sz. énekeket.

13. Orbán József főiskolai tanár írta a 7. sz. éneket.

14. Rozgonyi István használatban levő „Halotti énekeséből“ átvétettek: 28, 41, 42, 43, 44, 107, 108, 113, 146, 152, 154, 158, 163, 177. sz. énekeket.

15. Sarkadi Ferenc, az ismertető, küldte a következő énekeket: 13, 37, 46, 50, 51, 55, 56, 68, 69, 71, 72, 74, 82, 83, 84, 100, 112, 142, 166, 168, 171, 173, 193. sz. é.

Az illető szerző többnyire minden énekét kommentárral kíséri, s kikel a sajtóhibák és téves másolás ellen, néha igen kihívólag, pokrócos modorban teszi a megjegyzéseket, mintha mi másképp nem láttuk volna át hibánkat, mit számtalan teendőnk, s főleg egyikét előfizető zaklatásai miatt voltunk kénytelenek elkövetni. Azorban az ismertetőnek nem minden állításai határosok a valósággal; de műveinek belbecsére felette féltékeny levén, úgy látszik, hogy ezen felesleges szöszaporításokkal cikk terjedelmét növelni, szerzeményinek pedig tartalmát értékesíteni kívánta. Mi tehát némely jegyzéseire viszont jegyzéseket bátorkodunk tenni, ily módon:

A 13. ének első versére azt mondja a szerző kulináliter, hogy nyakára hágtak (bölc kifejezés). Lássuk, hogy áll a beküldött kéziratban:

A tiszta öröm forrása, Zavartalan kibuzgása Hol fakad? hol találjuk azt? A mely bővebben használva (ezt a szerző lehúzta és így módosította:) élvezve, Sem lesz a szív veszélyére.

E részben a kézirat igazol bennünket.

A „bővebben“ helyett éneklés közbeni könnyebb kiejthetőség végett „elégge“ tétetett.

A 37. sz. ének cím változtatása nem tetszik a szerzőnek.

A beküldött cím ez: „Szép hajadon menyasszony felett;“ — ha ezt elfogadjuk, azon esetben a következetesség azt kívánja, hogy „Rút hajadon menyasszony feletti“ énekről is gondoskodjunk.

Ily nemű címezések még több foku osztályozást kívántak volna a meglevőknél, mi ismét egygyel több okot adhatott volna a gáncsoskodásra.

Mi az értelemjegyek felrakását illeti, azok egynek kivételével a kézirat szerint állanak, mi ott módosítottuk, hol a szerző a „Mert“ előtt pontot használt.

Az 50. sz. énekre megjegyzi, hogy „világosan őszi időre volt

irva“, következetesség elvénél fogva célszerű lett volna hasonló esetet travesztálva, téli, tavaszi és nyári időszakra is küldeni be egy-egy éneket.

A 84. ének 5. v. 5. s. a kéziratban így áll: „A melyet szent igéd igért“, tehát nem úgy, mint a szerző felmutatá. A 7. v. 4. sorában, a kézirat bir ó m-at mutat.

A 100-tól a 135. terjedő énekeket feleslegesnek tartja. A temetési énektár nemcsak az ismertető gyülekezete részire készítettett. Oly helyeken, hol már folytonosan sorakoznak a temetkezések, úgy hiszszük az illetők más nézetben adnának véleményt e felől. Az ismertetőnek sajátságos nyilatkozata az is, hogy „egy barátját igen hoszantja a zsoltár énekeken nyugvó énekek használata, mennyivel inkább, ha megtudja, hogy a 64. dics. dallama is felvétellett.“ A kinek nem tetszik e dallam, helyettesítse a 153 dicséretével. Egyébiránt e dallam azon a ponton, hol az felvétellett, használható; mert a hatást nem mindig a dallam és a szöveg, hanem a szép és érzéstartalós előadás szokta szülni; ott azonban, hol ehhez nem értenek, rendesen a dallamban keresik a hibát.

A többi megjegyzéseket, mint feleslegeseket ignoráljuk.

16. Somossi István írta a 97. sz. éneket.

17. A tiszántúli halottas könyvből átvétettek, s némely részben különböző egyének által módosítottak a 14, 98, 161, 164, 169, 170, 175, 179, 180, 181, 183, 188. sz. énekek.

18. A dunántúli s illetőleg pápai halottas könyvből ezek: 17, 35, 96, 176, 182, 189, 190. sz. énekek.

19. A pataki halottas könyvből ezek: 12, 16, 29, 30, 40, 70, 77, 80, 81, 85, 86, 88, 90, 102, 187, 192. sz. énekek.

Az itt kijelölt énekek közül az ismertető többeket megrótt; pl. 12, 40, 70, 77, 81, 88. számukat. E könyvnek szerkesztője pedig Erdélyi János ur volt, kivel az ismertető, a költészet terén egyáltalában képtelen a versenyzésre.

20. Az erdélyi énekes könyvből: 114, 115, 185. sz. énekek.

21. Énekes könyvünkben: 99, 116, 117, 118, 119, 120, 191. sz. énekek.

Végre a szerkesztő közlé a 20, 33, 58, 123, s módosította a 183. sz. énekeket.

Ime ezek voltak a szerzők, kiknek művei-, s a kútforrások, melyeknek nyomán jött létre a temetési énektár. Látható, hogy

nagy részben ezen énekek már használtattak, s azokat megbirálni senkinek se jutott eszébe, csak S. urnak.

Teljesen elismerjük a sajtóhibák sokaságát, de azoknak nem mi vagyunk egyedül okai, Azon kisszerű módosítások, melyekért a vészharang megrázott az ismertető által, nem rossz akaratból történtek, s nem is olyanok azok, hogy a mű belbecséből levonnának, ugyanazért felesleges volt az illető ezen eljárása, annál is inkább, mert e mű csak ideiglenes, és nem országos használatra adatott ki. Azon egyházkerületekben, hol már törvényesen bevett temetési énektár van, voltaképen e könyvet használni nem áll jogában senkinek, mert a kánon szerint: az éneklők csak azon könyvből énekeljenek, mely hivatalosan elfogadtatott.

Ezen az alapon ismertetőt e dolog nem tartozott érdekelní, mert kötelessége azon könyvet használnia, mi környezetében e célra szentesítettett. Mint szakértőt, nincs korlátozva ugyan beavatkoznia a más dolgába, azonban az illem és méltányosság elveinél fogva, e beavatkozást szebb modorban is végrehajthatta volna. Eljárása felett ítéljen a közvélemény, mi részünkről az ily dorongolásokat megszoktuk, mert tudjuk, hogy jó s vonzó modora még egy kritikaszternek sem volt, és nem is leend.

Azt mondja Pál apostol: Rom. X. r. 18. v. „Ne kevélykedjél az ágak ellen, ha pedig kevélykedel, tudjad, hogy nem te hordozod a gyökeret.”

A temetési énektár érdekében, egyszer mindenkorra csak ennyit kívántunk elmondani*).

Ivanka Sámuel.

---

*) A prot. E és Isk. lap szerkesztőségét kérem e cikk felvételére
I. S.

Felhívás a Zsarnay- emlék ügyében.

A vallásos s egyházi életnek egyik legszebb jellemvonása a **kegyelet** vagy hálás megemlékezés azon dicsőültekről, kik életökben mint társaságunk jeles és közjóra élt munkásai szerepeltek, s mint a jóltevő nap lehanyatlásuk végpercéig áldást árasztottak azon körre, melyben éltek. Nem lehet az oly emberek sirjánál megállni a nélkül, hogy lelkünkben bizonyos neme ne támadjon azon óhajnak: — „bárcsak őket soha el ne vesztettük volna! vagy ha elvesztettük, legalább emlékeztők örökre felmaradna köztünk!” Ezen óhaj maga már a kegyelet szép nyilatkozata, s ösztönöz minket arra, hogy keressünk utat és módot arra, hogy ezen óhajnak életet adjunk; mi által tehelnők pedig ezt célszerűbben, mint ha elhunyt jeleseink nevöket oly alapítvánnyal örökítjük, mely míg egyrésről jótékony és valamely nemes célt mozdít elő, másrésről fent marad mindaddig, míg a társaság létezni fog, mely azon emléket emelte.

Ezen kegyeletés meggyőződés határozta el tiszáninnen ev. ref. egyházkerületünket arra, miszerint legközelebb Visnyón tartott gyűlésében 169. szám alatt kimondotta azt, hogy feledhetetlen volt szuperintendensének, b. e. főtiszteletű Zsarnay Lajos úrnak, a sárospataki főiskolában, hol 30 éven át legnagyobb hűséggel, mindenek által elismert gazdag eredménnyel viselte tanári s főiskolai lelkési hivatalát, — ily emlékkal örökítse; s e célra említett gyűlésünkben aláírási ív is nyittatván, szuperintendensi hivatalunk bizatott meg, hogy e lelkesen felfogott czélt tovább vezesse, s aláírási ívekkel keresse meg e célra az egyházakat s egyházak híveit.

Ezen megbízás folytán felhívom teljes tisztelettel egyházkerületünk minden rendű híveit arra, miszerint e szent és kegyeletes célra teendő adományozásaikkal támogassák egyházkerületünket kitűzött vállalatának létesítésében. Nem vélem szükségesnek a dicsőült főpásztornak protestáns anyaszentegyházunk körül szerzett sokoldalu érdemeit az adakozásra buzdító indokul elsorolni, — elég legyen annyit mondanom, hogy a dicsőült iránti hála tartozás lefizetése lesz a Zsarnay emlék felállítása. Egy ily szent és kegyeletes célra adakozni, annyi mint Isten oltárán áldozni.

Tisztelettel és szeretettel vagyok Miskolcon, december 1. 1866.

Kun Bertalan, szuperintendens.

Előfizetési felhívás a Prot. Népisk. Közlöny 1867. év folyamára.

Erős hittel és bizalommal vagyunk a felől, hogy e folyóirat kiadásában jövőre is velünk lesz jó Istenünk áldása és segedelme, mert az Ő dicsőségének sáfárai akarunk lenni továbbra is, eszközölven az elmék megvilágosodását az Ő félelme által, mely a bölcseségnek kezdete, terjesztvén a legtisztább erényt s azon ismereteket, melyekben és melyek által megdicsőíti magát az emberiség. Minket a nagy tömeg, a nép, a milliók sorsa érdekel anyagi, erkölcsi, szellemi tekintetben: hiszszük, hogy lesznek rokonkeblek, melyek velünk együtt éreznek.

Midőn mi a „Népisk. Közlöny“ megindítását elhatároztuk, azok aggódtak leginkább a vállalat jövője felett, kik a magy. prot. tudományosságnak igen tiszteletre méltó munkásai. Mi nem riadtunk vissza a vállalatától; mert széttekintvén a legnagyobb Mesternek parancsolatja szerint határainkon, úgy láttuk, hogy az aratásra való gabona igen sok, és az arató igen kevés. Égre függesztett szemekkel beállottunk a munkába, és sokan voltak, a kik segítségünkre siettek, az ég megáldotta fáradozásunkat, s már ez ideig egy kisded asztagot tudunk felmutatni.

Azt hiszszük, a Közlöny megindítása által jó szolgálatot teszünk a közmívelődés ügyének, jó szolgálatot a prot. tanítói testületnek, midőn bevezettük azt az irodalom útján a hazai tudományosság csarnokába. Azt hiszszük, a részvétlenség által nem fogja nevét onnan kitörülni, hol az utolsó hely is igen tisztességes.

Mi e folyóirat megindítása által az iskolában öntudatossá akarjuk tenni a munkát, melyet sokan másképen végeztek. Az egyház, a haza és nemzetiség ügye „a közjólét munkálása legnagyobb

részben a tanítók kezei közé van letéve; nem lehet a szent munkát avatatlanokra bízni, kik abban meggondolás nélkül járnak el. Hogy a népiskolában öntudatosan járjon el mindenki nagy fontosságú teendőkben, azt kívánjuk mi a Közlöny által eszközölni: reményljük, lesz közönsége, mely fenmaradásáról gondoskodni fog. Ismerve vannak az elvek, melyeket vallunk, az irány, melyet követtünk: azok mellett maradunk jövőre is, kijelentvén, hogy a mily mértékben ki lesz fejtve az elmélet, oly mérvben fogunk a gyakorlati irányhoz közeledni, mint szerkesztők egyesült erővel eszközölvén, hogy e folyóirat feladatának minél inkább megfeleljen.

Megjelenik a Közlöny, mint a múlt évben úgy a jövőben is, mintegy 40 íven, nyolc szállítmányban.

Előfizetési ára postai szétküldéssel 3 frt. o. ért.

Az előfizetéseket elfogadják: Sárospatakon Árvai József, Nagy-Körösön Nagy László.

Kérjük a gyors megrendeléseket.

Árvai József és Nagy László,
mint a Közlöny szerkesztői.

Felhívás a „Sárospataki Füzetek“ 1867. évi folyamára.

Midőn egy évvel ez előtt a „Sárospataki Füzetek“ szerkesztőségét t. tanártársaim felszólítására elfogadtam, mint programomból kitűnt, nem tápláltam olyatén reményeket, mintha nekem a hazai protestántizmus e közlönyének új életet, vagy magasabb lendületet adni sikerülendne, hanem csupán azon szükségesség érzetének engedtem, miszerint a „Sárospataki Füzetek“, mint a hazai protestántizmus egyik életközölnyének fenn kell maradnia, s küzdenie kell ernyedetlenül még tovább is életeért az idővel, egy általában pedig nem szabad lemondania életéről korunkban. E lépés minden időben örök vádú sebet ejtene a protestántizmus kebelén, ma nemcsak erkölcsi, hanem tényleges vereség leendne.

A kötelességérzet és vívódás stadiumán húztuk át az évet, s nem csalódtunk, a kitartás kezdi megtermeni ohajtott gyümölcseit.

A szabolcsi egyházmegye nemes szava oly fenkölt keblű tiltakozás szava volt, melyet a protestáns becsület mondott ki az idők és viszonyaival szemközt.

Ott, hol magas kötelességek vannak, nem az idő, hanem a vallásos öntudat s a becsület szent érzete határoz!

A szabolcsi szó nem is lehet, mert nem is lehetett más, mint egy a lelkek ajkain lebegő közérzelemnek s kötelességérzetnek első bátor kifejezése, s feljogosít hinni, hogy a nt. egyházmegyék nem fognak késni egyházmegyei tanácskozás, illetőleg intézkedés tárgyává tenni azon indítványt, mely az övék is, habár annak Szabolcs adott is elsőben hangot.

Midőn tehát a jelen alkalommal tiszteletteljes felszólítást intézünk a hazai protestántizmus minden felekezetű és rendű tagjaihoz s a „Sárospataki Füzetek“ folytatását ígérjük az 1867-iki évre, kettős alapra támaszkodunk: a prot. kötelesség-érzetnek

Szabolcsban kimondott férfias szavára és a tiszáninneni egyházkerület szuperintendensének főtiszteletű Kún Bertalan ur ama lelkes személyes nyilatkozására, hogy e folyóirat ügyének mind a szuperintendensia pártfogói kegyét továbbra is fentartani, mind pedig kerülete határain belül annak tágasabb olvasói kört szerezni igyekezni fog.

Ha pedig, a mint hinnünk kell, a szabolcsi indítvány a többi testvéregyházmegyék által is elfogadtatnék, azon esetre egyelőre ígérjük, hogy minden testületileg megrendelt 8 példány után egyet a nagytiszteletű egyházmegyék rendelkezése alá bocsátunk a szégyennebb gyülekezetek javára.

Hogy pedig a „Sárospataki Füzetek“ mint prot. egyházi és tudományos folyóirat célját szerencsésen megoldhassa, kötelességünké vált a m. tisz. olvasó közönséggel szemközt egész bizodalommal és tisztelettel felkérni mind azon férfiak barátságos közreműködését, kik a prot. egyházi és tudományos irodalom mezején fáradoznak.

A „Sárospataki Füzetek“ kezdettől fogva őszintén szolgáltak mind a tudomány egyetemes érdekének, mind az igaz prot. egyházi elvnek „a nélkül, hogy a tanfejlődés menetelében kifejleni szokott szellemirány szülte nézetkülönféleségek iránt rideg türelmetlenséggel viseltettek volna.

Ezen eredeti jelleme folyóiratunknak megmaradand ezentúl is. A vallás és tudomány nagy érdekeikkel együtt meg fognak férni ezentul is békésen, hasábjain mint kiengesztelt testvérgyermekei az evangyéliomi szabad keresztyénségnek, anélkül, hogy e lapok megfelejtkeznének valaha arról is, hogy mivel tartoznak különösen akár ennek, akár azon egyháznak, mely nem akar több lenni, mint a benne élő Krisztus (a ki örök élet) és a keresztyénség alaki társadalmi kifejezése, s jogait magából a keresztyénségnek, mint lényegnek életekonomiájából törekszik kivonni, s nem merő külső konvencióból, ős hagyományokból, a pusztán történeti fejlődés külső hozományaiából s idő-sanktionálta tekintélyalapokból.

Ily alapelvek után mindenkor megvárhaták a „Füzetek“,

hogy a nagy elvek és igazságok tudományos képzettségű férfiai, ha a tiszta keresztyén szellem és élet vagy tudományos tankifejlődés és haladás ügye által komolyan érdekeltetnek, nagyobb számmal siettek volna hasábjait betölteni, mint az eddigelé történt, nem egyszerűen magokra a „Füzetekre“ nézve, hanem mivel az átvett igazságokkal adósai vagyunk az emberiségnek, a világfejlésnek, Istennek, feloldozhatlanúl, örökre! de különösen! szükség ez napjainkban, midőn az úgynevezett uralkodó vallás közlöneyei a protestántizmus egyetemes életjogosultságát általában kétségbe vonni, s annak hazai bevégzett ténységét az egyenjogúság elvitatásával három század mulva ismét kérdéssé tenni nem iszonyodnak.

Mindaddig, míg a sarkalatos békekötések és fejedelmi hitelvek által szentesített vallásszabadságunk alapján azon egyenjogúságra el nem jutunk, hol egykor elvileg s a magyar reformáció arany korában pedig tényleg is álltunk, vagy ha ott soha nem álltunk volna is, de a lelkiismeret és az istenország semmi külső hatalom által nem feltételezhető szabadságának örök elvénél fogva most is és minden időben oda belső és isteni jogosultságot hordozunk magunkban, míg mondom azon egyenjogúságára a keresztyén felekezeteknek el nem jutunk: addig még mindig csak existenciánkért küzdünk azon hazában, melynek szeretetébe senki nagyobb fiúi hűséget, szolgálatában senki nagyobb polgári önmegadást nem tanusított, melynek jó és bal sorsában három századon keresztül becsülettel osztozánk, szabadsága, nemzetisége és más szellemi kincseinek biztosításában ernyedetlenül dolgozánk, csapásait mindenkor melleinkkel fogván fel, sebeinek begyógyítására lelkeink minden fohászait, szíveink legjobb vérét összehordozók, de a századok hosszán irántunk táplált ellenszenveket fájdalom le nem csendesíthettük mind a mai napig.

Ime a századunk első felében támasztott vegyes házassági viszály megszüntetésén eddigelé sikertelen volt a törvényhozás minden jó akarata és erélye, s az leend ezután is; mert oly ügyben, melyet a papság vallásos lelkiismeret tárgyává

tehet, mihelyest akarja, az állam az ellenhatást sarkalatosan meg nem szüntetheti, s büntető eljárása csak martirokkal erősítheti meg az ügyet, melyre nyomakodik. Itt a hazai törvényhozás részéről a gordiusi csomó megoldására nincs más kiegészítő, más Sándor-kard, mint a polgári házasság behozatala, mely más államokba be is vezettetett. Ezen intézkedésnél az egyház ott marad, hol állása örökre tiszteletes: áldásai mellett. Áldja meg a polgári szerződéseket, mint Mózes a földet, hová be nem mehetett. Az áldás az egyházé, de a kötés a polgári társaságé, az államé. A családot úgy sem az egyház teremtette. A családiság az állam alapja, s az államnak kell hogy legyen egyenes joga életalapjához. Az ő életalapját képező szerződések az ő életszerződései is. Tudjuk mindnyájan, hogy a keresztyénség első századaiban is voltak vegyes és pedig keresztyén s pogány felekből keletkező házasságok, de az ily házassági kötésekbe az egyház már csak azért sem folyhatott be, mert létezése maga törvényen kívüli volt; de azért nem olvashatni sehol, hogy a házasságok az egyház által családi egységekben el nem ismertettek vagy háborgattattak s megbélyegeztettek volna. Nem ellenkezik tehát, mert nem ellenkezett a szentebb napokban az egyházi létellettel a polgári házasság létele. Korunkban pedig a félszázados viszály megszüntetésének egyetlen feltétele, — s így teljes joggal hiszszük, hogy az országos törvényhozás e tárgyat teljes figyelmével méltányolandja, a tudomány férfiai pedig sietni fognak ismereteiket e fontos kérdésnél hasznosítani.

Továbbá ime századunk második felében behozatott egy oly *concordatum*, mely az államnak nemcsak polgárait, hanem azoknak hamvait is elválasztja egymástól, s nemcsak a polgároknak államilag kihirdetett egyenjogúsága, hanem még a hamvaknak egyenlősége ellen is tiltakozik, és minden más ker. felekezet jogosultságát határozottan tagadja. Nem más e *concordatum*, mint háromszázados lételünk ellen a kormány által is elfogadott óvástétel, a mely halálunkat csak az idő kérdésének tartja. A *concordátumok* Württemberg- s Bádenben s más államokban már lenni megszűn-

tek, eltörülte a nemzeti köz-felszólalásnak hatalma, a népek akaratára! E concordátum irányában a magyar nemzet még nem nyilatkozott.

Végre ugyanezen század második felében a magyar egyháznagyok behozták a XIV. Kelemen által eltörült Jezsuitákat, kiket II. József császár mint Choiseul és Arandához személyesen írt leveleiből kitűnik, mint az államok és polgárok békességének határozott ellenségeit tiltotta ki birodalmából. Most dacára a polgárok óvástételeinek Prága, Bécs és Trieszt részéről új gyarmatok szállíttatnak a birodalom kebelébe, vagy a már behozottak megerősíttetnek. Hazánkba észrevétlenül már több ily gyarmat hozatott be, és az egyháznagyok oltalompaisza alatt napról napra nevededik. Ismét tér engedtetik egy oly társaságnak, mely eltörültetésekor már több milliónyi pénzerőnek ura lévén, és roppant tőkéit különféle részvény-bevásárlások által egy századon keresztül tetemesen nevelvén nem is kíván egyelőre többet, mint csak egy talpalatnyi földet, hol végzetes gépét felállíthassa, s vele az új társadalmat mint valamely archimedeszi poliszpasztussal sarkaiból kiforgathassa, s a romokon s gyermekeink hulláin keresztül a középkort ismét létre hozhassa. És mindez most azon egyenjogúság alapján követeltetik a kath. egyház részéről, mely a protestánsoktól általok nyiltan elvitáztatik. Nem e szerzetnek tudománya, hanem ármánya és roppant pénzereje az, a melylyel korunkra veszélyes hatást gyakorolhat, s terveit a jelen anyagiás irányú időkben könnyen s előbb mint vélnők, keresztül viheti.

Nem ismeri ezen iszonyatos szervezetű s morálú szerzet multját az, ki ellene idejekorán nem fegyverkezik. Ha megerősül: úgy vele mint az igaz tudományosság és reális műveltség, a keresztyén és polgári szabadság, szóval az életfejlés és haladás minden alakjának felesküdt ellenségeivel fog meggyűlni bajunk.

Elhatároztuk azért, hogy e szerzet multjára vonatkozó mindazon okmányokat elővonandjuk az emlékezet leltárából olvasóink számára, melyek köz parlamenti vizsgálatok s végzések levén, a hitelesség minden kellékeivel bírandnak oda, hogy meggyőződjünk,

miszerint e szerzet a jelenkor társadalmában többé helyet nem foglalhat. Tárcaánk első lapjai folyvást e tárgygyal fognak foglalkozni.

Nem mellőzhetem még azon körülmény felemlítését sem, miszerint az iskolák napjainkban minden valószínűséggel új válság stádiumára lépnek, és ezentúl nem a tudomány és rendszer, hanem az államhozi viszonyukra nézve.

„Állami központosítás s a felekezetek superinspectiója“, vagy pedig „protestáns autonomia s az állam superinspectiója ezután is“.

Ezen kérdések fognak összeütközni.

Hogy vajjon Magyarországon, hol a kath. egyháznagyok a felső háznál, a káptalanok az alsónál meglepő erővel képviselik s fedezik ügyeiket, s a protestáns egyház mint olyan sehol, vajjon mikor szünendik meg azon regnum Marianum lenni, mely a protestantizmusra nézve többé ominosus nem volna, — meghatározni nehéz dolog, azt ellenben már határozott tények után állíthatni egyelőre is, hogy a prot. autonomia nemcsak az iskola-ügynek, hanem mind magának a magyar nemzetnek, úgy szintén a szabadság elvének már lényeges szolgálatokat tett, s képes ezután is tenni.

A szabad iskola az egyház első szülötte, s a reformációnak mire sem volt égetőbb gondja, mint az iskolákra. Ez vala organuma lélete fejlesztésében s fentartásában. Továbbá vajjon nem volna-megnyugtatóbb az állam egyetemes patronatusa? Kétségtelen azonban az is, hogy az iskolai központosítás eszméje úgy, mint napjainkban tárgyalatik, nagylelkű gondolatokat hordoz, melyek megérdemlik a szakértők komoly vizsgálódását, a minek folyóiratunkban a legszívesebben engedünk teret.

Ezek azon kiemelkedő pontok, melyekkel a Füzetek szívesen foglalkoznának, ha a tudomány férfiai vállalatunkat barátságos közreműködéseikkel támogatni a közügynek tett szolgálatul tekintendik.

*

*

* .

Külső kiállításra is az eddiginél több gond fog fordíttatni, valamint a szétküldés a lehető legnagyobb pontossággal történik.

Kérjük tehát, hogy magunkat a nyomandó példányok menysége felől tájékozhasuk, a megrendeléseket lehetőleg gyorsan teljesíteni.

Az előfizetés az eddigi marad: postán küldve egész évre 6 frt., félévre 3 frt. Háztól elvitetve egész évre 5 frt., félévre 2 frt. 50 kr.

Együttal tisztelettel felkérjük azon t. megrendelőket, kik a mult évi folyamért az illetőséget még eddig be nem küldötték volna, ezt haladék nélkül megcselekedni, mivel sáfarkodásunkról nyílt számlát tartozunk bemutatni.

Az előfizetési pénzeket bérmentve kérjük beküldeni.

Kelt Sárospatakon, december hóban 1866.

Dr. Heiszler József,

hittanár, s a „Sárospataki Füzetek“ szerkesztője.

TARTALOM.

	Lap.
A ^o . Regények és a prot. egyházi irodalom	541
Shakespeare r. katolikus volt-e?	546
Balogh Ferenc.	
Uri János magyar tudós Oxfordon	409
Bartók Gábor.	
Cicero beszéde	501
Évzáró beszéd	565
Bírálat ily című regényre: „Uttörők.“	682
Czelder Márton.	
A keresztyén vallás és a keresztyénség missziója	63, 151
Erdélyi János.	
Ballagi Mórnak	190
— e. — r.	
Gimnáziumi bajaink	427
Fábián Mihály.	
Granvella bibornok	27
Az örmények egyházi tekintetben	614
Fejes István.	
A nazarénusok Hódmezővásárhelyen és másutt	273
Garádi.	
Rákóczi György levelei a gyöngyösi protestánsokhoz	77
Lórántfi Zsuzsánna levele	78
Nyári István a gyöngyösi evangélikusoknak temetőt ad	167
A Nyáriak gyöngyösi malomrészőket az ottani prot. gyülekezetnek engedik át	168

	Lap.
Gróf Forgács Simon a gyöngyösi prot. papokat felmenti az úri adó alól	169
Homonnai István a gyöngyösi protestánsoknak egy házat ad	169
Lórántfi Zsuzsánna a gyöngyösi prot. egyháznak egy pusztát ad	463
Gróf Eszterházi Miklós adománylevele	464
Gróf Eszterházi Sándor adománylevele	465
G o n d a L á s z l ó .	
Báden. Az egyház és iskolának egymáshozí viszonya	337
Protestáns egyházi tanszabadság (P. K. Z.)	467
A német ref. egyház Északamerikában (P. K. Z.)	470
Irodalmi szemle	689
Egy baj a sok közül	877
H a l m i G y u l a .	
A sárospataki főiskola tanárainak életrajza	252
Ereklyék Kazinczy Ferenc után	79
Descartes élete	353
H e i s z l e r J ó z s e f .	
Nézetek a Krisztus feltámadása körüli nézetekre	10
Egyháztörténelem Hase K. nyomán, írta Farkas József	86
Korkérdés	93
Olaszország egyházi reformációjának története	115
Üdvözlő irata a sárospataki főiskolának a Helvetica Confessio háromszázados ünnepére a zürichi egyháztanácsnak	179
Szóváltás Ballagi ur szóváltására	181
A római kath. egyház történeti vázlata a westfáli békétől korunkig	246
A francia ref. egyháznak története a párisi vérnásztól napjainkig	415
Az ultramontanizmus és a szalcburgi sósövetség	514
Külső történelem, különös tekintettel a keresztyénség első századára sat.	635
Külső történelem sat. (Folytatás.)	830
Utóhang a szabolcsi hh. egyházmegye indítványához	726
I v á n k a S á m u e l .	
A temetési énektár és ismertetője	914

	Lap.
Janka Gyula	
A lipcei dogmatikusok	239
Király Pál.	
Egy akadémiai előadás	575
Kiss Á.	
Sárospatak, márc. 1866.	170
Kiss K.	
Az öt szab. kir. város vallástétele	159
A sárospataki ref. főiskola énekkarának multja és jelene .	310
Kovács G.	
A felsőbányai egyház és iskola története	282
Kovács János.	
A mózesi bölcsészet (Folytatás.)	739
Kun Bertalan.	
Főpásztori körlevél a tiszáninneni egyházkerületben . . .	867
Lubik.	
Egy elmélkedő nézetei az úrvacsoráról	819
L. K.	
Schwarc Gyula könyvismertetése	82
Mitrovics Gyula.	
Origenes Bálint	133
Egy adalék Kazinczy Ferenc ismeretlen kéziratának gyűj- teményéhez	278
Mocsáry Lajos.	
Algondnoki beiktatási beszéd	558
Nagy Ignác.	
Polgári esketés	219
A német prot. egylet	592
„ „ „ (folytatás.)	809
Nagy József.	
Az evangyéliumi egyház viszontagságai Magyarországon sat.	759
Orbán József.	
A féniek Írlandban és Amerikában	389
Perlaki Sándor.	
Az önbizonyosság germán eszménye, vagy a prot. ideál . .	1

	Lap.
A spinozismus jellemvonásai	492
Révész Imre.	
Pusztaszer	97
Rómer Flórián.	
Felhívás	328
Stépán Géza.	
Schiller	193
Szabó József.	
Az apostolok Renántól	625
Szalai István.	
A szabadság népszerű magyarázata	382
Szeremlei Samu.	
Két okmány 1848-ból a ref. vallásra áttértek, és a prot. vegyes házasság ügyében a bánsági örvidéken	680
Szilágyi Sándor.	
Adalék Lórántfi Zsuzsánna irodalmi életéhez	678
II. Rákóczi György és Csengeri István levelezése	302
Szinyei Gerzson.	
Emlékbeszéd sárospataki tanár néhai Tóth Miklós felett	706
Könyvismertetés	909
Sz. F.	
Horváth Zsigmond görög nyelvtanának ismertetése	85
Váradi Pál.	
Indítvány (a szabolcsi)	718
Zombori Gedő.	
Julián császár	479
Zsilinszky Mihály.	
Egyháztörténelmi emlékek a Zürichi könyvtárból 73, 165, 280, 453	
Zürichi jegyzetek a gyász tizedre nézve	549

Vegyesek.

Csehország és a magyar négyhangú Énektár	96
Halálozás	192
A zürichi egyháztanács válasza a sárospataki főiskola s a tiszán- innyi e. kerülethez	349

	Lap.
Felhívás a Zsarnai emlék ügyében	920
Czelder-ügy	477
Sérelmi kiáltmány	340
— — — — —	572
— — — — —	715
Missziói lapok	736
Abaújmegye Monográfiája	351
Temetési énektár	351
Előfizetési iv „Henrik és Antonio“ irány-regényére	352
Gyász-hír	480
Tudósítás	738
Felhívás a „Népiskolai Közlönyre“	921
Felhívás a „Sárospataki Füzetekre“	923

Helyreigazítás.

Mult számunkban a borsodi egyházmegye neve alá tétetett egy példány megrendelése, holott az nt. Orbán M. személyes megrendelése.

TARTALOM

	Lap
A Mózesi bölcsészet. (Folytatás)	739
Az evangéliumi egyház viszontagságai Magyarországon, a XVII-ik század nyolcadik évtizedében Nagy József	759
A német protestáns egylet Nagy Ignác	809
Egy elmélkedő nézetei az úrvacsoráról Fogoly (Lubik Imre) ülső történelem sat.	819 830
Főpásztori körlevél a tiszáninneni ref. egyházkerületben Kun Bertalan	867
Egy baj a sok közül Gonda László	871
Könyvismertetés Sz. G.	909
A „Temetési Énektár“ és ismertetője Ivánka Sámuel	914
Felhívás a Zsarnay emlék ügyében	920
Felhívás a „Népiskolai Közlönyre“	921
Felhívás a „Sárospataki Füzetekre“	924

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

TIZEDIK FOLYAMA

ára, hatvan iven tíz szállítmányban:

Egész évre postán	6	frt.	—	kr.
Félévre „	3	„	—	„
Háztól elvitetve egész évre	5	„	—	„
„ „ félévre	2	„	50	„

Kerestetik a „Sárospataki Füzetek“-nek 1856-iki, vagyis I. évi folyama. Kinek ez birtokában van, s bármily jó árért eladni akarná, szándékát tudassa a „Füzetek“ szerkesztőségénél.